קארל מארקס

הקאפיטאל

ביקורת הכלכלה המדינית

ספר ראשון

תהליך הייצור של ההון

ספריית פועלים / מענית

הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה

בסיוע הועד הפועל

של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל

KARL MARX : DAS KAPITAL

BUCH I

DER PRODUCTIONSPROZESS

DES KAPITALS

Published by "Sifriat Poalim" – Workers'

Book-Guild (Hashomer Hatzair) Palestine

ביסודו של הנוסח העברי הונח התרגום

מאת ד"ר צבי ויסלבסקי;

ד"ר יצחק מן השלים את הנוסח,

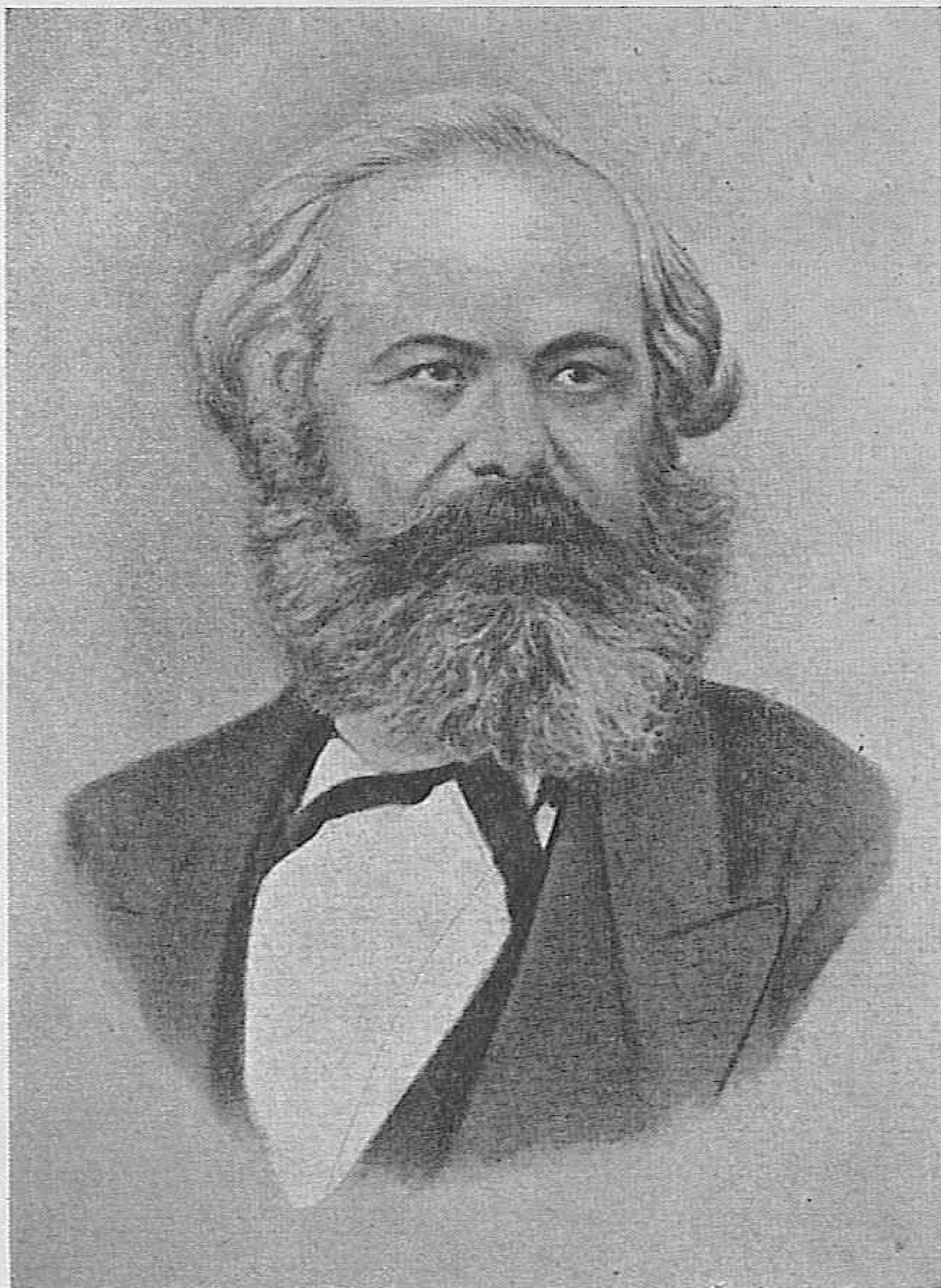
ערכו והתקינו על דעת בית-ההוצאה.

חברי המערכת – ש. אוורבוך,

ד. הנגבי, י. חזן.

נדפס בארץ ישראל 1947

דפוס השומר הצעיר, מרחביה

מוקדש

לידידי שלא-יישכח

החלוץ הנועז, הנאמן, הנעלה של מלחמת-הפרולטאריון

וילהלם וולף

נולד בטארנאו, 21 ביוני 1809

נפטר בגולה, במאנצ׳סטר, 9 במאי 1864.

אל הקורא העברי

הכרך הראשון של „הקאפיטאל" לקארל מארקס, תרגומו העברי יוצא־לאור במלאת שמונים שנה להופעת מהדורתו הראשונה. עובדה זו, שההוצאה העברית נתאחרה עד היום, גם חיוב בה: רק בתקופה האחרונה מתקרבים אנו לגיבושו של נוסח־אחרון מושלם לספר. ובתקופה זו הגיע הסגנון העברי במדע לדרגה של בשילות, שאיפשרה לבצע תרגום זה.

יש לו לספר „הקאפיטאל" היסטוריה משלו — תולדות מהדורותיו הרבות ותולדות מוציאיו השונים. עם הוצאתו בלשון אנגלית וצרפתית, ושוב בלשון גרמנית, חלו בו שינויים ניכרים, תחילה על־ידי מארקס עצמו ולאחר מותו — על־ידי אנגלס. אך בעוד שאנגלס שמר בהקפדה על הוראותיו וגילוי־דעתו של יוצר „הקאפיטאל", באו העורכים שלאחר־מכן והכניסו בו שינויים מרובים. הגדיל לעשות ק. קאוטסקי, שנהג פה־ושם כבתוך שלו. דבר זה הוא שהניע את המכון ע"ש מארקס־אנגלס־לנין שבמוסקבה להוציא את הנוסח האחרון של „הקאפיטאל" עפ"י הטקסט המלא והמקורי של המהדורה הרביעית, אשר אנגלס טרח בהוצאתה. נוסח זה*, הוא המושלם והמדויק־ביותר כיום הזה — לפיו תורגמה והותקנה ההוצאה העברית שלפנינו.

שמונים שנה אלה היו גם שנות תחייתה ותקומתה של הלשון העברית. ואולם רק בתקופה האחרונה, לאחר שהופיעה בלשוננו ספרות כלכלית וסוציולוגית בהיקף ניכר ובתוכה מיצירות הקלאסיקנים של הסוציאליזם המדעי — ממארקס ועד סטאלין — הגענו לראשית חתימה בענייני לשון של מדעי־החברה. תחייתה של הלשון העברית — זו בת־הלְויה הנאמנה של בניין הבית הלאומי היהודי בארץ־ישראל — נתחוללה על רקע הריכוז הטריטוריאלי של העם וההבראה הסטרוקטוראלית של היישוב בארץ־ישראל, על חלוקתו המעמדית, על התעשייה בעיר והחקלאות החדישה בכפר, על מוסדות החינוך והתרבות שלו. וַדאי יש בכך משום אות וסימן לבשילות התנאים והלשון גם יחד, אם בהוצאת „הקאפיטאל" בעברית זכה בית־הוצאה סוציאליסטי, שיסודו בכפר השיתופי החדש שבארץ־ישראל.

גורמים אלה הם שעודדונו לחתור למטרה כפולה: להוצאה שתהא מותקנת — בעקבות ההישגים שהשיג המכון ע"ש מ. א. ל. — בדייקנות נאמנה מצד התוכן, ושתהא גם פופולארית ככל־האפשר מצד לשונה, צורתה, סגנונה ותוספות־העזר שבה.

אשר לעיבוד המדעי של הטקסט, מציינת מערכת ההוצאה של המכון ע"ש מ. א. ל.

---

* „קארל מארקס: הקאפיטאל, ביקורת הכלכלה המדינית". יצא לאור על ידי פרידריך אנגלס. הוצ' עממית. מותקן על ידי המכון על שם מארקס־אנגלס־לנין, מוסקבה; בית־הוצאה לספרות ומדיניות. וינה—ברלין. 1932.

בהקדמתה*: „כיסוד לכרך הראשון הונחה המהדורה הרביעית שהותקנה על־ידי אנגלס (1890)... הכרך הראשון הצריך עבודה מיוחדת ורבה לביקורת הטקסט. 1200 שינויי־נוסח נקבעו בין המהדורה השנייה (1872) ולבין המהדורה הרביעית. רובם הגדול שייך לשיפורים סגנוניים זעירים שהכניס אנגלס, לתוספות מן ההוצאה הצרפתית משנת 1873 ולתיקונים של שיבושי כתיב ודפוס אשר בציטאטות; תיקונים אלה נעשו ע״י אליאנור מארקס בשביל ההוצאה האנגלית, ואנגלס העבירם למהדורה הרביעית שבגרמנית. במקום שנתקלה המערכת בשגיאות־דפוס או בהשמטות של מלים בודדות, שחלו בין המהדורה השנייה והרביעית, חזרה־וקיימה את הטקסט הראשוני. במקרים של ספקות הוטלה ההכרעה על סמך המהדורה הגרמנית הראשונה או על סמך ההוצאה הצרפתית.״ בכך נעשה צעד מכריע לקביעת־נוסח סופית מדויקת־ביותר של „הקאפיטאל״, דבר שנהנתה ממנו הוצאתנו העברית.

אמנם בהמשך העבודה על התרגום העברי נתברר, כי תיקוני־הטקסט, ובעיקר בציטאטות האנגליות, שביצעה אליאנור אווילינג, בתו של מארקס — לא הועתקו העתקה מלאה להוצאה שבגרמנית. דבר זה הניע אותנו להשוָאה קפדנית של טקסט ההערות לטקסט האנגלי ולהכנסת השינויים המתאימים בכמה וכמה מקומות. ביחוד ראינו חובה בדבר, מאחר שרבים מן התיקונים האלה שייכים לאותו סוג של הערות, שאנגלס ציין את חשיבותן (בהקדמה להוצ׳ האנגלית המצורפת לכאן) בחינת „פירוש נמשך־והולך לטקסט, פירוש לקוח מן ההיסטוריה של המדע.״ השינויים החשובים־ביותר מסוג זה צוינו במדור „שינויי־גירסה״ בשולי ההוצאה שלפנינו.

ואשר לאמצעים שנקט בהם המכון ע״ש מ. א. ל. בהוצאה העממית שלו — הרי ראויות לציון מיוחד ההדגשות שניתנו בטקסט ובהערות גם יחד, והוא חידוש מכריע לגבי כל המהדורות וההוצאות הקודמות של „הקאפיטאל״, חוץ מן ההוצאה הראשונה. באותה מהדורה ציין מארקס את ההדגשות המרובות לאין־ספור על־ידי פיזור הטקסט. בהתאם להוצאת המכון נָתַנּוּ את תרגומם של מקומות אלה באות מיוחדת („מרים״) בהנחה שהדבר עשוי להקל על הקריאה, ביחוד במקומות הקשים־יותר.

וכן מטעם זה לא ראינו לתת את האנגליציזמים והמלים הלועזיות המרובות בתוך הטקסט, ולצורך קריאה שוטפת הקדמנו במקרה זה את התרגום למקור. הביטויים הלועזיים שהשתמש בהם מארקס ושתורגמו על־ידי ההוצאה העברית וכן ההסברות שנוספו, ניתנו בסוגריים מרובעים, ואלו המקומות שמארקס עצמו מסבירם ניתנו בסוגריים עגולים.

בכמה וכמה מקומות חולק משפט ארוך־ביותר שבמקור, ומכיון שהעוסקים בדבר לא ראו עצמם רשאים לבתרו למשפטים מיוחדים, הרי חולק המשפט למאמרים מוסגרים או קשורים בסימני־הפיסוק המקובלים. תקותנו, שאמצעים אלה והקפדה כללית על מסירת הדברים בלשון שוטפת ורהוטה ככל־האפשר יעשו את „הקאפיטאל״ שווה יותר לכל נפש ואף למי שקרא את הספר במקורו.

דבר סיגולה של הלשון העברית בדורנו למדעי הטבע, הטכניקה והכלכלה היה לעזר רב בהתקנתו של הספר. ואף על פי כן לא בטל הצורך לחפש אחרי מונחים וביטויים שיהיו

---

* לא צירפנו להוצאה שלפנינו את ההקדמה (כתובה על ידי וו. אדוראטסקי) משום שחלקה הפוליטי הנרחב צריך, לדעתנו, עיבוד מחדש.

הולמים את המקור; ומן הראוי שהקורא יעמוד על החשובים שבהם מלכתחילה. בראש וראשונה הכוָנה כאן למונחים ולביטויים הכלכליים.

הַמַסד האיתן לכל ספרו של מארקס הם תיאוריית־הערך וחוק־הערך. ואלו הגדרתו של הערך קשורה במושג של התוצר („תוצרה של העבודה הממוצעת, ההכרחית מבחינה חברתית"), בניתוח צורתו המפותחת־יותר של הערך — צורת־הממון, ובהעמדתה של זו על יסודה, על הצורה הפשוטה של חליפי־הסחורות. וכדברי מארקס (במכתבו לאנגלס מה־22 ביוני 1867, מצורף לכרך זה): „האדונים הכלכלנים נעלם מעינם עד עכשיו הדבר הפשוט ביותר, היינו, כי הצורה: 20 אַמות בד = 1 מעיל אינה אלא הבסיס, שאינו מפותח עדיין, לצורה: 20 אַמות בד = 2 לירות שטרלינג, ושלפיכך צורת־הסחורה הפשוטה — בה ערכה של הסחורה אינו מבוטא עדיין כיחס לכל שאר הסחורות אלא כמשהו השונה ונבדל מצורתה הטבעית של עצמה, — כוללת בתוכה את כל הסוד כולו של צורת־הממון, וממילא היא כוללת בתוכה, בגרעינה... את כל הצורות הבורגניות של תוצר־העבודה." רק לאחר פיענוח סוד־מסתורין זה: הממון מהו? — נפתחת הדרך לעיקר־חידושו של מארקס, ל„טיפול בעודף־הערך בלא קשר לצורותיו המיוחדות בחזקת ריוח, רבית, רנטה וכו'". ומכאן — לניתוח התהוותו של ההון והתפתחותה של צורת־החברה הקאפיטאליסטית בכלל.

והנה כל המונחים והביטויים שמדובר בהם, החל במונחים היסודיים־ביותר כגון תוצר, ממון, הון, יש להם בספרותנו הכלכלית שמות נרדפים (מוצר, כסף, רכוש), דבר שהניע אותנו להכריע בקביעתם, תוך שימת־לב ככל האפשר לגורמים השונים שטיפלו בדבר לפנינו.

שני מונחים השייכים לכאן, נציינם במיוחד. לא ראינו לשנות מן המקובל לגבי המונח „עודף־הערך". אמנם יש ובספרי־כלכלה שונים בעברית משתמשים גם ב„ערך־עודף", וייתכן שהמונח הנכון־ביותר יהיה: יתר־ערך. מכל מקום עמדה לו ל„עודף־הערך" זכות „אזרח" שקנה בתוכנו, ולא ראינו לערער.

לעומת זאת העמיד אותנו המושג „Verwertung" בפני הצורך לקבל חידוש לשוני עקרוני. עם שמושג זה הוא מעין אָב־ביטוי, שהשימוש בו לגבי ההון חוזר ונשנה בצורות שונות וברוב פרקיו של הספר, שוב אי־אפשר היה להסתפק בתרגום־הסבר מסורבל של המונח. הביטוי: שֶבַח (־הערך) — מושג תלמודי חשוב, שאנו מקוים כי עוד ימצא את תיקונו בלשוננו הכלכלית — חוץ ממה שגם הוא אינו גמיש למדי לגבי הצירופים השונים, נראה שמרמז הוא יותר על השבחת ערך־השימוש של הסחורה או של התוצר מאשר על ערך־החליפין שלהם, ובו מדובר. על כן ניתנה זכות הבכורה ל„שיערוך"* (שַערך, השתערך), שלפי עצם מבנהו, כיון שהוא כולל בתוכו את היסוד „ערך" — הריהו עשוי להמחיש על נקלה את המושג הדרוש, היינו: להגדיל את הערך, להוסיף עודף־ערך לערך המקורי, והוא הציון לתהליך התהוותו של ההון.

מונחים וביטויים אלה וכיוצא בהם (ר' המלון המצורף בשולי הספר), אם הקורא יסגלם מלכתחילה תוך קריאה בפרקים הראשונים — שוב יהיו בידו בחינת מנגנון־לשוני נוח, אחיד וקבוע, המקל על תפיסת החומר בהמשך הקריאה.

ואולם לא פחות משחשוב סיגולם של מנגנון־הביטויים והמונחים, נודעת חשיבות

* חידושו של ד"ר י. מַן (אבירפי). וכן המשכנו להשתמש בחידושו: נִכֶּס, חידוש שכבר נתפרסם בתירגומו את „אנטי־דיהרינג". לגבי השימוש בשני הביטויים האלה הביע ד"ר צ. וויסלבסקי את הסתייגותו.

לסיגולו של כלל המבנה והסגנון הדיאלקטי של „הקאפיטאל״. ספר זה „מבנהו שונה בכולו ממבניהם של ,ראשי־הפרקים׳ וספרי־הלימוד הבורגניים־המקובלים אשר לכלכלה המדינית. אין הוא מביא... תיאור של ,הענפים׳ או ,המקצועות המיוחדים׳ של משנת המשק הלאומי, כפי שהם מופיעים בזה־אחר־זה על פני השטח, כגון: תעשייה, מסחר, חקלאות, בנקאות, שאלת הפועלים וכו׳. אדרבה, ,הקאפיטאל׳ הוא — כפי שכתב מארקס לאנגלס ב־31 ביולי 1865 — ,אחדות מסועפת הסתעפות דיאלקטית׳... תוך שמארקס לוקח כנקודת־מוצא את המהות של הייצור הקאפיטאליסטי, בחזקת ייצור־של־סחורות, שבו כוח־העבודה גופו נעשה סחורה, הריהו צועד... מיחסי־הייצור העיקריים, הפשוטים־ביותר, של ייצור־הסחורות עד לצורות־התופעה המורכבות־ביותר של ההון...״* מבנה זה שנקט בו מארקס, הוא המשמש בבואָה נאמנה של המציאות הכלכלית כמות־שהיא, והקורא שיתן את דעתו על כך יעמוד עד־מהרה על דרך־הניתוח בכללה — המתוד הדיאלקטי — שנוקט בו המארקסיזם.

ואמורים הדברים לא בלבד לגבי המבנה הכולל של הספר, אלא גם לגבי מבנהו של המשפט המארקסי. חוץ מרמזים קלים (כגון בסוף־דבר למהדורה השנייה) ומהבאת ציטאטה, פה־ושם, משל הֶגֶל, לא תמצא בכל הספר הגדרות עיוניות בדבר הדיאלקטיקה לגופה. ואף על פי כן עשוי כל הניתוח באורח דיאלקטי־קפדני וכל פיתוח־רעיון שבו רווי השתלשלות אחידה של התהליך בזרימתו, גילוי סתירותיו התוכיות, הפרדה וקשר־גומלין בין תוכן לצורת־תופעה, בין צורה לצורה, מַעבר מכמות לאיכות, והגדרת מגמת־ההתפתחות ההכרחית, הבלתי־נמנעת. רק דרך־ניתוח זה הולם את דרכה של ההוָיה החברתית בכוללותה.

ומן הראוי להדגיש: פיענוח סוד־הממון הוא במידה זו גופה קריעת הצעיף של סוד, מסתורין ונצחיות, המחַפה על חברת־הממון, והגדרת הערך (ועל־כן — גם הגדרת הממון) כיחס מסוים שבין חפצים, היינו, בין סחורות, הוא רק צד אחד של המטבע. והצד השני הוא: הערך כיחס (איראציונאלי) בין בני־אדם, „יחס המסתתר תחת מעטה של חפצים״, יחס המסתלף ונעשה מסתורין בחינת „חוק טבע המיוסד על אי־תודעתם של הנוגעים בדבר״*, הוא היחס השליט בין בני־אדם בחברה הקאפיטאליסטית.

מכאן, שלא בלבד ב־20 אַמות בד = 1 מעיל עסקינן. אלא המדובר הוא ב„יחס־ההון״, היינו, היחס בין הון ועבודה שכירה, בין מנצלים ומנוצלים, יחס חברתי־היסטורי, שאמנם אי־אפשר לעמוד עליו כראוי בלא לסגל את הניתוח היסודי של ייצור־הסחורות; אך שלוחותיו של ניתוח זה מובילות למלחמה המעמדית שבתחום החברה והרחק מזה — למלחמה המעמדית שבתחום הרוח. מבחינה זו אפשר לראות בפרק „מידת־הערכים״ שב„קאפיטאל״ את הערכת המידות שמוחזקים בהן בני התקופה הקאפיטאליסטית, ובסוגיה על „האופי הפטישיסטי של הסחורות״ — את חזון האמאנציפאציה של מעמד הפועלים מכבלי־הרוח של המשטר החברתי הקיים.

נמצא, כי תוך שמארקס מגלה גילוי ביקורתי־דיאלקטי את שרשי־קיומו הכלכליים של המשטר הקאפיטאליסטי, הריהו רומז כאחת אל בניין־העל הרוחני המושתת על המסד הכלכלי. אין שטח משטחי חיי־האדם, אין מאבק מעמדי בתחום כלכלי, פוליטי, עיוני, ואין

---

* מתוך „המבוא״ של המכון על שם מ. א. ל.

** מארקס; אנגלס בהע׳ 28, פרשה ראשונה.

דרך־ביטוי מדעי־רוחני (ובכלל זה דרך־ביטויה של הספרות היפה) שיפסח עליו. הרי שהדגמתו הכוללת של אופן־הניתוח הדיאלקטי בולטת כאן במוחש. זוהי דיאלקטיקה חיה, הלכה־למעשה, דוגמה נסיונית־מתודולוגית של המורה הגדול, כיצד יש לגשת לגילוי החוקיות של החברה האנושית רבת־הסתירות בכל זמן ועידן.

כוחו זה של „הקאפיטאל" הוא בראש־וראשונה שמעמיד במבחן כל תרגום. ואולם לגבי שטח זה הולמת ביותר הלשון העברית גופה, העשירה בצירופי־ביטוי דיאלקטיים, הנוקטת מאז באמצעי־הלוגיקה של היקש וגזירה־שוה וביטויי־פולמוס כמכשיר רב־כוח במלחמת דעות. והיא שסייעה במסירת הדברים ורוחם, אם בניסוחם הדיאלקטי ואם בכלל ניסוחם הסגנוני, שיש בו הרבה משום אירוניה, דראמאטיות, ומשחק־מלים־ורעיונות — דרך־ביטוי שהיתה חביבה כל־כך על קארל מארקס.

אם בפרקים הראשונים של הכרך שלפנינו בולט אופן־החשיבה הדיאלקטי בעיקר לגבי הניתוח הכלכלי־העיוני, הרי בהמשך הדברים מתגלית לעינינו הדיאלקטיקה שלמעשה, היינו, כמלחמת־המעמדות אשר בחברה המודרנית. בעזרת חומר עובדתי־היסטורי עצום — ועל סמך ההגדרות של יום־העבודה, שכר־העבודה, עודף־הערך היחסי, תהליך־ההצבר של ההון ועד לפרק הנודע על „המגמה ההיסטורית של ההצבר הקאפיטאליסטי" — מתואר לעינינו מעמד הפועלים כנושא של ניצול אל־אנושי וכנושא סוציאליסטי של שיחרור־האדם. „המופלא ביותר כאן — כותב אנגלס בדבר הפרשה המקיפה של הצבר־ההון* — זוהי ההוכחה, כי צעד־בצעד עם ריכוז והצבר ההון מתקדם ההצבר של אוכלוסיית־פועלים עודפת וכי שני תהליכים אלה גם יחד מביאים בסופו של דבר לכך, שהמהפכה הסוציאליסטית נעשית, מצד אחד, בלתי־נמנעת, ומצד השני — אפשרית."

תוך ריכוז תמציתי בהרצאה מתגלים הכוחות של עולם־המחר הפורצים־והורסים את מסגרת־החנק של המשטר הקיים. תוך דחיית פראזיאולוגיה אנארכיסטית־זעירבורגנית, ותוך הימנעות מהמצאת „מתכונים בשביל מטבח העתיד" מגלה מארקס את ציוני־הדרך אל המשטר הסוציאליסטי, משטר שמארקס ראה אותו בחזונו העילאי ושדורנו רואה אותו במוחש, במציאות הבנייה ומלחמת־ההגנה של ברית־המועצות וכן בתאי החברה החדשה הנבנים בידי התנועה הקיבוצית בארץ־ישראל. למרות שהדברים נכתבו בתקופת „חופש־המסחר" ועולם זה חלף־עבר, אין לתאר את העיון בבעיותיה של תקופתנו־שלנו, בלי הפרקים ההיסטוריים שב„קאפיטאל". רק על בסיס איתן זה יכול היה להינצר המשכו העיוני של המארקסיזם, ספרו של לנין — „האימפריאליזם — השלב העליון של הקאפיטאליזם".

המושגים הכלכליים והחברתיים המפותחים בפרקים אלה קיימים כבר זה שנים רבות בלשוננו, מאחר שהמבנה המעמדי, המקצועי והפוליטי, שבתוכו נתון מעמד הפועלים העברי בארץ — העלה, בדרך־כלל, אף כאן את הצורות התקינות של המלחמה המעמדית. ואלו המציאות המתוארת בחלק ההיסטורי של „הקאפיטאל" היא בכללה מציאותנו שלנו, דוקא משום שהקאפיטאליזם הליבראלי מיסודו של „חופש־המסחר" שוב אינו קיים בימינו. ולפחות שני חזיונות־חברה מן הזמן החדש יבואו ויעידו על הדבר.

---

* ברצנזיה על הכרך הראשון; מובא עפ"י „פ. אנגלס: על ‚הקאפיטאל' לק. מארקס". הוצ' „פוליטאיזדאט", מוסקבה 1940, עמ' 20.

האחד גובע מן ההתפתחות החדישה של האימפריאליזם, הוא „קאפיטאליזם טפילי ומרקיב־ביותר" „שיש לתארו כקאפיטאליזם־המעבר, או יותר נכון, כקאפיטאליזם הנוטה למות."* קאפיטאליזם־של־שקיעה זה חזר והעלה בימינו — בראש וראשונה על־ידי עושה־דברו, הפאשיזם — את כל מוראות ואכזריות התקופה של „ההצבר הראשוני" המתוארת תיאור כה מחריד ב„קאפיטאל"; אכן, בצורה חדשה ובהיקף עצום פי־כמה־וכמה. השמדת ששה מיליון מבני עמנו, חורבן אירופה, הרס־לדורות של ערכי־תרבות — הנה „פריו" של הקאפיטאליזם המונופוליסטי בימינו. ולגבי מעמד הפועלים שבארצות הקאפיטאליסטיות מנסים־מחדש כוחות הפאשיזם להשלים את „הלחץ האילם של היחסים הכלכליים המביא לידי גיבוש את שלטונו של בעל־ההון על הפועל," („הקאפיטאל") על ידי הלחץ האל־כלכלי הבארבארי בכל שטח משטחי החיים. המגמה להרוס את הנושא הסוציאליסטי, את מעמד הפועלים, המגמה לקצץ בעצם שרשי־קיומו — היא מגופי תופעותיו של הקאפיטאליזם המאוחר. חזיון זה, בן זמננו, מקרב מחדש לתודעתנו, לעת שקיעת הקאפיטאליזם, את תיאורי הזוָעה של ראשיתו. והקורא העברי בארץ־ישראל, החש בגופו את אגרוף־הברזל של המשטר הקולוניאלי, המדכא ומנצל, „המפריד־ומושל", ייוָכח עד־מהרה, שסיפורו של מארקס בפרקים נרחבים אלה הוא, לעצמו של דבר, סיפורו־שלו.

החזיון השני נעוץ בהשתקפותם של יחסי־החברה המודרניים בתודעה המעמדית. השחיתות שמחדירים האימפריאליזם והפאשיזם לתוך שורות מעמד הפועלים — אותו צד שני ל„מארטירולוגיה של המייצר" בימינו, — מקימה־לתחייה את הלכי־הרוח „המהפכניים"־האנארכיסטיים שהיו להם מהלכים בתקופת־חייו של מארקס. תקומתם של הללו מציינת במידה הבולטת־ביותר את התנוונותו הרעיונית של הרפורמיזם, והמלחמה בהם בימינו מהוָה את התמצית הרעיונית שבמלחמת־המעמדות. גם למלחמה זו — מלחמת־המעמדות בתחום התיאוריה — יש כבר בארצנו היסטוריה משלה. מול הסוציאליזם המדעי, המכה שרשים, קם וחוזר־וקם ה„הומאניזם" המילולי, הבז למדע, הממוזג במקצת „יראת שמים" חסודה, השואף לחסות בצלו של האימפריאליזם ומדבר גבוהה־גבוהה על ערכי־אדם „נצחיים". כמה הולם למשל, את ה„ניאו־פרודוניסטים" בימינו, לאחר שמונים שנה, הפולמוס שב„קאפיטאל" כנגד מורם־ורבם: „תחילה שואב פרודון את אידיאל־הצדק שלו, את אידיאל „הצדק הנצחי" מתוך היחסים המשפטיים המתאימים אשר לייצור־הסחורות; ואגב, על־ידי כך ניתנת ראָיה — עריבה כל־כך בשביל כל בורגני בעל־בעמיו — כי הצורה של ייצור־הסחורות אף היא, כצדק, נצחית היא. אחר־כך הופך הוא את הסדר: את ייצור־הסחורות הממשי ואת המשפט הממשי המותאם לו, אומר הוא לשנות־ולעצב על פי האידיאל הזה. מה היינו אומרים על אותו כימאי, שתחת לחקור את החוקים האמיתיים של חילוף־החומרים ולפתור על יסודם משימות מסוימות — יבוא וירצה לשנות־ולעצב את חילוף־החומרים בכוח „האידיאות הנצחיות" של „הטבעיות" ושל „הקירבה"? אם אומרים, ש„הנשך" סותר את „הצדק הנצחי" ואת „השוויון הנצחי" ואת „ההדדיות הנצחית" ואת כל שאר „האמיתות הנצחיות" — כלום יודעים בכך יותר על „הנשך" משידעו אבות־הכנסייה, כשהיו אומרים: הוא, הנשך, סותר את „החסד הנצחי", את „האמונה הנצחית", את „רצונו הנצחי של

---

* לנין, „האימפריאליזם וכו'", פרק X. „כתבים נבחרים", הוצ' ספרית פועלים.

אלוהים?"* המאבק ההיסטורי שבין שוחרי־הדעת, המארקסיסטים הלוחמים, ובין "מאמיני־בנצח" למיניהם טרם הוכרע עד־הסוף. ולשון "הקאפיטאל" בסוגיה זו היא בכולה לשון־חיינו, ככל שחיינו דומים ביסודם לחיי כל עם ולשון.

ויתירה מזו: דוקא בתקופות של קאטאסטרופות סוציאליות ולאומיות, בימי מבוכה רוחנית מכאן, ו"מהפכנות"־סרק מכאן, חובה היסטורית היא לפרוש את הדגל של הסוציאליזם המדעי, כגורם־חינוך עיקרי של הנוער, כגורם־עיצוב מכריע למלחמת העם. למארקסיזם הארצישראלי נוסף עתה כלי־מלחמה רב־עוצמה: ספר־הספרים של הסוציאליזם המדעי. מעתה יתנהל הפולמוס בדבר מהותו של המאטריאליזם ההיסטורי, על בסיס ענייני. מלאכת הסילוף והקטרוג לא תעלה בנקל. ואלו הללו, שנשתחררו ממקסם "האמיתות הנצחיות", יתלוו אל מארקס — פרק אחרי פרק — בחקירתו הנאמנה של חיי העובד, אשתו וילדיו, בבית־החרושת ובבית־מגוריו, בהני ובחינוך ובתרבות, במלחמתו המקצועית והפוליטית. תוך כך ילמדו את תורת ההומאניזם־למעשה, הומאניזם מפוכח וביקורתי־מיסודו, שאין לו שם אחר אלא זה: המארקסיזם הלוחם.

ואף־על־פי ש"הקאפיטאל" מדבר בלשון זמננו, ולמרות העמל שהושקע במסירת הטקסט בצורה הקלה־ביותר לתפיסה, לא נשלה את הקורא, שקריאתו תהא קלה ומשעשעת. אמנם רוצים אנו לקוות, כי ההוצאה העברית תהא נוחה־יותר לקריאה מכמה וכמה הוצאות לועזיות. ואולם אף בצורתו זאת יעמיד הספר את הקורא לפני מבחן של אורך־רוח ושקידה, וביחוד לגבי הפרשה הראשונה שבו — "ממון וסחורה". אי־לזאת נצרף דעתנו לעצה הנודעה, שספר מדעי מעין זה רצוי לקראו פעמיים: לראשונה — קריאה כוללת, ופעם שנייה — תוך עיון מדויק־יותר בפרטיו ובתוספותיו.

מכל־מקום יתגבר הקורא על החומר אם יסתייע בתוספות שבו. מצד העריכה העברית נוספו לספר מלון של הביטויים העיקריים, הערות מסבירות (אלה השייכות למקומות מן המיתולוגיה והספרות היפה מתורגמות עפ"י תוספות המכון ע"ש מ. א. ל.), וכן רשימה של הפרשים בולטים־ביותר בין הטקסט הגרמני־המקורי, הטקסט הרוסי (שבהוצ' "פארטאיזדאט" 1935, תורגם עפ"י ההוצאה של ק. קאוטסקי ונערך על־ידי א. סטפאנוב), והטקסט האנגלי (שתורגם על־ידי סמואל מור ואדוארד אווילינג ונערך על־ידי אנגלס). מדור זה יהיה בו עניין מיוחד בשביל אותם הקוראים שיגלו "חוש היסטורי" לגבי תולדותיו של "הקאפיטאל". אך מכיון שההפרשים בין ההוצאות השונות חלו על פי הרוב במקומות "הסתומים" יותר, הרי מן הראוי שכל קורא יעיין בהם משייתקל תוך קריאה במקום ממקומות אלה.

בחינת כלי־עזר נוספים ישמשו לוח המונחים הכלליים, מפתח הביבליוגראפיה והשמות, שנערכו במסירות רבה ובטוב־טעם על־ידי המכון ע"ש מ. א. ל. והותקנו על ידינו. מפתח־העניינים יסייע בידי הקורא שסיים קריאתו, למצוא בנקל את העניין המתאים לשם עיון נוסף.

בעקבות ההוצאה המקורית צורפו לתוספות הרצנזיה הפופולארית של אנגלס וחליפת־האגרות מארקס—אנגלס בדבר "הקאפיטאל". במיוחד נדגיש את ערכו המסביר של "המבוא

---

* פרשה ראשונה, פרק 2, הערה 38.

אל הקורא העברי

למארקסיזם" משל לנין, מבוא מצוין, מאיר עיניים, להיכל המחשבה המארקסיסטית בכללה. בקורת־רוח מיוחדת תמכנו ביזמתו של המכון ע"ש מ. א. ל., שההוצאה העממית של „הקאפיטאל" „תאַחד בתוכה את שמותיהם של שלושת המנהיגים והמורים הגדולים אשר לפרולטאריון הבינלאומי".

ספר „הקאפיטאל" הוא מספרי־המדע היחידים, ששימשו „בית־נשק" (אנגלס) רעיוני בשביל המוני פועלים במלחמתם היום־יומית, הוא ספר שמיליונים קראו בו. ודאי, הקורא העברי לא יהיה האחרון בשורה ארוכה זו של שוחרי־דעת צמאי־חירות. ואם אמנם הקריאה ב„קאפיטאל" מחייבת הכשרה־קודמת כל־שהיא, אף היא אינה אלא ראשיתה של דרך — הכשרה עיונית ראויה־לשמה לקראת המעשה הסוציאליסטי הלוחם.

בשם המערכת ש. א ו ו ר ב ו ך

מרחביה, 20 במארס 1947.

ו. אי. לנין

קארל מארקס

מבוא למארקסיזם

ו. אי. לנין

מבוא למארקסיזם

קארל מארקס [1]

קארל מארקס נולד ב־5 במאי 1818 בעיר טרייר (פרוסיה שע״נ הריין). אביו היה עורך־דין, יהודי, שהמיר דתו בשנת 1824 ועבר לפרוטסטאנטיות. היתה זו משפחה של אמידים, משכילים, אך לא של מהפכנים. משגמר את הגימנאסיה בטרייר, נכנס מארקס לאוניברסיטה, תחילה בזו של בון ואחר־כך בזו של ברלין, ועסק במדע־המשפטים, וקודם כל בהיסטוריה ובפילוסופיה. עם סיום ימי־לימודיו, בשנת 1841, הגיש את חיבורו, דיסרטאציה לתואר דוקטור, על הפילוסופיה של אֶפיקור. בדרך־חשיבתו עדיין היה אז מארקס מחסידי־הֶגֶל ואידיאליסט. בברלין נמנה על החוג של „ההגליאנים השמאליים״ (ברונו באואר ואחרים), שהיו שואפים להסיק מתוך הפילוסופיה של הגל מסקנות אתיאיסטיות ומהפכניות.

משגמר מארקס את תלמודו באוניברסיטה, עקר את דירתו לבון וקיוה להגיע כאן לפרופסורה. אך אותה מדיניות ריאקציונית של הממשלה, שנטלה את הקאתדרה מאת לודביג פויאֶרבאך בשנת 1832, ובשנת 1836 סירבה שנית להחזירו לאוניבר־סיטה, ושוב בשנת 1842 שללה מאת הדוצנט הצעיר ברונו באואר את הזכות לשמש מרצה באוניברסיטת בון — הכריחה את מארקס לנתר על דרך־החיים של מלומד. בימים ההם התקדמה במהירות רבה התפתחותן של ההשקפות, שדגלה בהן אסכולת־הגל השמאלית שבגרמניה. ביחוד לודביג פויאֶרבאך עובר בשנת 1836 לביקורת התיאולוגיה ואז מתחיל מפנהו אל המאטריאליזם, שהגיע לידי הכרעה גמורה אצלו בשנת 1841 („מהותה של הנצרות״); בשנת 1843 מופיע גם חיבורו „יסודותיה של פילוסופיית־העתיד״. „השפעה משחררת זו שיצאה מאותם ספרים — יבינֶנה רק מי שחי אותה,״ — כך כתב אנגלס אחר־כך על כתביו אלה של פויארבאך. „אנו (כלומר, ההגליאנים השמאליים, ובתוכם מארקס) כולנו נהפכנו בו־ברגע לחסידי־פויארבאך.״ אותו זמן קמו בקלן בורגנים ראדיקאליים אשר בחבל הריין, שביניהם ובין ההגליאנים השמאליים קיימים היו קשרי־מגע מסוימים — וייסדו עתון אופוזיציוני „ריינישה צייטונג״ (התחיל מופיע ב־1 ביאנואר 1842). מארקס וברונו באואר הוזמנו כמשתתפים ראשיים; באוקטובר 1842 נתמנה מארקס עורך

---

[1] מאמר זה משל לנין נכתב בין יולי ונובמבר 1914, ונדפס תחילה במהדורה השביעית של האנציקלופדיה „גראנאט״. (הערת המכון ע״ש מארקס־אנגלס־לנין.)

ראשי של העתון ועקר את דירתו מבון לקלן. מגמתו של העתון, מגמה דמוקראטית־מהפכנית, נתבלטה־והלכה יותר ויותר בימי עריכתו של מארקס; עד שהממשלה, שמתחילה היתה מטילה על העתון חובה של צנזורה כפולה ומשולשת, גזרה על הפסקתו המוחלטת של העתון ליום 1 באפריל 1843. באותו זמן ראה מארקס הכרח לעצמו לצאת בדימוס ולעזוב את משרתו כעורך, אך לא היה גם בפרישתו כדי להציל את העתון, שנאלץ להפסיק את הופעתו במארס 1843. בין המאמרים החשובים־ביותר, שפירסם מארקס ב„ריינישה צייטונג", מונה אנגלס: מלבד הניתנים למטה[2] [...] גם מאמר על מצבם של הכורמים־האיכרים בעמק מוזל. פעולתו העתונאית של מארקס הראתה לו, כי פרקי הכלכלה המדינית אינם נהירים לו כל־צרכו, ועל־כן פנה בשקידה רבה לתלמוד המקצוע הזה.

בשנת 1843 נשא מארקס אשה, בעיר קרויצנאך — את ג'ני פון ווסטפאלן, ידידתו מנוער, שנתארסה לו עוד בהיותו סטודנט. אשתו התייחסה על משפחת־אצילים פרוסית ריאקציונית. אחיה הבכור של אשתו היה מיניסטר־הפנים בפרוסיה באחת מתקופותיה הריאקציוניות־ביותר: 1850 עד 1858. בסתיו של שנת 1843 עבר מארקס לפאריס, וכאן, על אדמת־נכר, הוציא כתב־עת ראדיקאלי ביחד עם ארנולד רוגה (1802—1880; מבין ההגליאנים השמאליים; ישב בכלא 1825—1830; אחרי 1848 פליט, אחרי 1866—1870 חסידו של ביסמארק.) אולם יצאה רק חוברת אחת, ראשונה, של אותו כתב־עת: „דויטש־פראנצויזישה יאהרביכר" („שנתונים גרמניים־צרפתיים"). הופעתו נפסקה בהכרח, מחמת קשיים בהפצה, הפצת־סתר בגרמניה, ומחמת חילוקי־דעות עם רוגה. במאמרים שנתפרסמו ב„שנתונים" כבר מופיע מארקס לעינינו כמהפכן; המכריז על „ביקורת ללא משוא־פנים נגד כל הקיים," ועל „ביקורת כלי־הנשק" בפרט; הפונה אל ההמונים ואל הפרולטאריון.

בספטמבר 1844 בא פרידריך אנגלס לימים אחדים לפאריס, ומאותו יום ואילך היה הוא ידידו הקרוב־ביותר של מארקס. שניהם כאחד נטלו חלק פעיל־ביותר בחיים התוססים־אז של הקבוצות המהפכניות בפאריס (חשיבות מיוחדת נודעה למשנתו של פרודון, שמארקס בא עמה במשפט מכריע עד־גמירא בחיבורו „דלות הפילוסופיה", 1847.); תוך מלחמה עזה בתורות השונות של הסוציאליזם הזעיר־בורגני, היו מפתחים־ומעבדים את התיאוריה והטאקטיקה של הסוציאליזם הפרול־טארי המהפכני, או הקומוניזם (מארקסיזם). [...] בשנת 1845 גורש מארקס מפאריס, כמהפכן מסוכן — על פי השתדלותה של הממשלה הפרוסית. הוא עבר לבריסל. באביב 1847 נסתפחו מארקס ואנגלס לחבר־סתרים לתעמולה־הסברה „ברית הקומוניסטים", לקחו חלק חשוב בוועידה השנייה של אותה ברית (נתקיימה בנובמבר 1847 בלונדון), חיברו את ההכרזה המפורסמת „המאניפסט של המפלגה הקומוניסטית", שהופיע בפברואר 1848. בבהירות גאונית ובצלילות־דעת גאונית נתפרשה בחיבור זה תפיסת־העולם החדשה: המאטריאליזם העקיב, המקיף אף

---

[2] בביבליוגראפיה של המארקסיזם, שהשמטנוה כאן, מונה לנין: ביקורת לויכוחים במושב הששי של ה„לאנדטאג" הרייני על חופש־העתונות ועל חוק גניבת עצי־יער, וכן מאמרים להגנת השתחררותה של הפוליטיקה מן התיאולוגיה. (הערת המכון מ.א.ל.)

את התחום של חיי־החברה; הדיאלקטיקה, שהיא תורת־ההתפתחות הרב־צדדית והמעמיקה ביותר; התיאוריה של מלחמת־המעמדות ושל התפקיד ההיסטורי העולמי, תפקיד המהפכה, הנודע לו לפרולטאריון — יוצרה של חברה חדשה, של החברה הקומוניסטית.

כשפרצה מהפכת פברואר של 1848 גורש מארקס מבלגיה. ושוב הגיע לפאריס, אלא שאחרי מהפכת־מארס חזר מכאן לגרמניה, היינו, לקלן. כאן הופיע, מ־1 ביוני 1848 עד 19 במאי 1849, „נויה ריינישה צייטונג" („עתון־הריין החדש"), ועורכו הראשי היה מארקס. התיאוריה החדשה נתאשרה באורח מזהיר על־ידי מהלך המאורעות המהפכניים בשנים 1848 עד 1849, כשם שנתאשרה גם לאחר־מכן על־ידי כל התנועות, הפרולטאריות והדמוקראטיות, שחלו בכל ארצות־העולם. מארקס נתבע תחילה לדין על־ידי המהפכה־שכנגד עתורת־הנצחון (זוכה ב־9 בפברואר 1849), אבל אחר־כך גורש מגרמניה (16 במאי 1849). תחילה עבר מארקס לפאריס, אולם אחרי ההפגנה של יום 13 ביוני 1849 גורש גם מכאן ונסע ללונדון; כאן התגורר עד יום מותו.

התנאים של חיי המהגרים, כפי שנתגלו בהדגמה יתירה בחליפת־האגרות שבין מארקס לאנגלס (האגרות נתפרסמו ב־1913)[3], היו קשים עד למאוד. רבצה עליו, על מארקס ועל משפחתו, המצוקה ממש עד כדי מחנק; אילמלי לא באה התמיכה הכספית, בהתמדה ובהקרבה עצמית, מצד א נ ג ל ס — לא רק שלא היתה לו היכולת למארקס לסיים את „הקאפיטאל", אלא אין ספק שהיתה באה עליו כליה בתוקף המצוקה החומרית. מלבד זה — התורות והזרמים השולטים של הסוציאליזם הזעירבורגני, ושל הסוציאליזם הלא־פרולטארי בכלל, כפו עליו על מארקס מלחמה בלתי־פוסקת ללא־רחם; ויתירה מזו: עתים אנוס היה להדוף התקפות אישיות, מן החריפות־ביותר והתפלות־ביותר („האדון פוגט"). הרחק מחוגי המהגרים היה מארקס מפתח את משנתו המאטריאליסטית בסדרה של חיבורים היסטוריים [...], והיה מרכז את כוחותיו בעיקר בתלמוד הכלכלה המדינית. במדע זה הכניס מארקס מהפכה (ראה להלן: משנתו של מארקס) — בחיבוריו „לביקורת הכלכלה המדינית" (1859) ו„הקאפיטאל" (כרך I, 1867).

תקופת תקומתן של התנועות הדמוקראטיות בסוף שנות החמישים ובשנות הששים — עוררה שוב את מארקס לפעולה מעשית. בשנת 1864 (28 בספטמבר) נוסד בלונדון האינטרנאציונאל הראשון המפורסם — „התאגדות־הפועלים הבינ־לאומית". מארקס היה הרוח החיה באירגון זה, הוא היה מחבר המאניפסט הראשון שלה וכן חיבר סדרה ארוכה של החלטות, גילויי־דעת וכרוזים. עם שמארקס שקוד היה לאחד וללכד את תנועת־הפועלים בארצות השונות; עם שהיה שואף להכניס לתוך מסלול של פעולה משותפת את צורותיו השונות של הסוציאליזם הלא־פרולטארי, הטרום־מארקסיסטי (מאציני, פרודון, באקונין, הטרייד־יוניוניזם [שיטת

---

[3] הציטאטות מתוך חליפת־האגרות מסומנות להלן עפ"י הוצאת כל כתבי מארקס ואנגלס, שיצאה לאור ע"י המכון ע"ש מארקס־אנגלס־לנין (מחלקה שלישית, כרך I—IV); הציטאטות מן „הקאפיטאל" ספר ראשון מסומנות להלן עפ"י ההוצאה העברית שלפנינו.

האגודות המקצועיות] הליבראלי באנגליה, הסטיות הימניות נוסח־לאסאל בגרמניה); ועם שנאבק ונלחם בתיאוריות של כל אותן כיתות ואסכולות — הרי חישל טכסיס אחיד למלחמה הפרולטארית של מעמד־הפועלים בארצות השונות. משנתמוטטה הקומונה של פאריס (1871) — שמארקס העריך אותה (בספרו „מלחמת־האזרחים בצרפת 1871") הערכה כה נוקבת־וחודרת, קולעת, מזהירה, ובחזקת איש־המעשה, כמהפכן — ומשחל פילוג באינטרנאציונאל על־ידי חסידי באקונין, שוב אי־אפשר היה שזה ימשיך את קיומו באירופה. אחרי קונגרס האינטרנאציונאל בהאג (1872), העביר מארקס את ההחלטה, שהמועצה הכללית של האינטרנאציונאל תעבור לניו־יורק. האינטרנאציונאל הראשון סיים את תפקידו ההיסטורי ופינה מקום לתקופת שיגשוג גדול־יותר לאין־השוָאה של תנועת־הפועלים בכל ארצות־תבל — היינו, לתקופת התפתחותה ברוחב, כשקמו מפלגות־המונים סוציאליסטיות של פועלים על קרקע המדינות הלאומיות.

פעולתו המאומצת באינטרנאציונאל וחקירותיו העיוניות שהיו מאומצות עוד יותר, עירערו לחלוטין את בריאותו של מארקס. הוא המשיך בעיבודה־חידושה של הכלכלה המדינית ובעבודת־הסיום של „הקאפיטאל", ולשם כך היה מכנס תלי־תלים של חומר חדש, היה לומד כמה לשונות (כגון הלשון הרוסית) — אך מחלתו מנעתו מלסיים את „הקאפיטאל".

ב־2 בדצמבר 1881 מתה עליו אשתו, ב־14 במארס 1883 נרדם מארקס תרדמת־השקט כשהוא שכוב בכורסתו. בבית הקברות האיגייט שבלונדון מצא את קברו, ליד אשתו וליד הלני דיימוט, העוזרת הנאמנה, שהיתה כמעט בת־בית.

משנתו של מארקס

המארקסיזם הוא מערכת השקפותיו ומשנותיו של מארקס. שלושת זרמי־היסוד הרוחניים של המאה ה־19, שמוצאם משלוש הארצות המתקדמות־ביותר של האנושות — מארקס היה ממשיכם ומשלימם הגאוני. והם: הפילוסופיה הקלאסית של גרמניה; הכלכלה המדינית הקלאסית של אנגליה; והסוציאליזם של צרפת, שכרוכות בו תורות מהפכניות צרפתיות בכלל. העקיבות והשלימות המופלאות אשר בהשקפותיו של מארקס, מעלות שאף מתנגדיו של מארקס הודו בהן; השקפותיו, שבכללותן מייצגות הן את המאטריאליזם המודרני ואת הסוציאליזם המדעי המודרני בתורת תיאוריה ותכנית של תנועת־הפועלים בכל ארצות־הציביליזאציה שבעולם — כל אלה מחייבות, שבבואנו לתאר את תכנו היסודי של המארקסיזם, של משנת־מארקס הכלכלית, נקדים ונביא סקירה קצרה על השקפת־העולם שלו בכלל.

המאטריאליזם הפילוסופי

מאז השנים 1844—1845, בהן נוצרו ונתפתחו השקפותיו של מארקס, היה הוא מאטריאליסט, היינו, במפורש: היה מחסידיו של לודביג פויארבאך, ועל־כן גם ראה לאחר־מכן את ליקויי־תורתו אך־ורק בכך, שהמאטריאליזם שלו חסר מידה מספיקה של עקיבות ורב־צדדיות. את חשיבותו של פויארבאך, חשיבות

היסטורית־עולמית „פותחת תקופה", ראה מארקס דוקא בכך, שפויארבאך פנה־עורף לחלוטין לאידיאליזם של הגל והתחיל מבשר את המאטריאליזם — זה, שעוד במאה ה־18, ביחוד בצרפת, לא בלבד שהקדיש „מלחמה נגד המוסדות המדיניים הקיימים, כגון נגד... הדת והתיאולוגיה", „אלא גם, ובאותה מידה... נגד כל מטאפיזיקה" (זו במשמע של „הספקולאציה המבוסמת", להבדיל מן „הפילוסופיה המפוקחת".) („המשפחה הקדושה" ב„עזבון הספרותי".)

„אצל הגל (כתב מארקס) תהליך־החשיבה — והוא אפילו הופכו לנושא עצמאי, המכונה אצלו אידיאה — דמיורגוס (היוצר, המוליד) הוא של הממשי... אצלי, אדרבה, אין האידיאלי אלא העתקו של החומרי ותרגומו במוחו של האדם." (ר' עמ' 13.)

תוך הסכמה גמורה עם פילוסופיה מאטריאליסטית זו של מארקס כתב פר. אנגלס, בבואו לתאר פילוסופיה זו בחיבורו „אנטי־דיהרינג" [...] — מארקס הכיר את תכנו של חיבור זה עוד בכתובים — לאמור:

„אחדות העולם אינה בהנייתו... האחדות האמיתית של העולם היא בחומריותו, וזו הוכחה... על־ידי התפתחות ארוכה וממושכה של הפילוסופיה ומדעי הטבע... התנועה היא אופן הנייתו של החומר. לעולם ובשום מקום לא היה מצוי חומר בלי תנועה, ואף לא ייתכן שיהיה כן... חומר בלא תנועה לא יתואר, כשם שלא תתואר תנועה בלא חומר"... „ואם נשאל: מַחשב ותודעה מה הם לאמיתם, ומהיכן הם נובעים — כי אז נמצא, שכל אלה יצורי מוחו של האדם הם, ושהאדם עצמו יצור הטבע הוא, שהתפתח בתוך סביבתו ואתה יחד; ואז מסתבר ממילא, מעצמו, כי יצורי מוחו של האדם, שבסופו של דבר אף הם אינם אלא יצורי הטבע, אינם נוגדים לצירוף־השלימות של שאר הטבע, אלא מתאימים לו." „הגל אידיאליסט היה. לאמור: הרעיונות שעלו במוחו לא היו לו דמויות (עתים מדבר אנגלס על „העתקות"*) מופשטות, פחות או יותר, של העצמים והמהווים הממשיים, אלא להיפך, העצמים וההתפתחות שחלה בהם נראו לו רק כדמויות מוגשמות של ה„אידיאה", שהיתה קיימת אי־שם עוד לפני הבריאה"[4].

פרידריך אנגלס, שבחיבורו „לודביג פויארבאך" הרצה את ההשקפות, שלו ושל מארקס, על הפילוסופיה של פויארבאך — ולא מסר חיבור זה לדפוס אלא לאחר שחזר ועיין בכתב־היד שלו ושל מארקס משנת 1844/45 על הגל ופויארבאך ועל תפיסת־ההיסטוריה המאטריאליסטית — כותב כאן לאמור:

„שאלת־היסוד הגדולה של כל פילוסופיה שהיא, ולא כל שכן של החדשה, היא שאלת היחס שבין המַחשב וההויה..., שבין הרוח והטבע... מה קדמון, הרוח או הטבע?... ונחלקו הפילוסופים לשני מחנות גדולים לפי התשובה שהשיבו על שאלה זו. אלה שהניחו את קדמוניות הרוח לעומת הטבע, כלומר, הניחו, בסופו של דבר, בריאת־עולם מאיזה סוג שהוא... — היו מחנה האידיאליזם. האחרים, שראו את הטבע כקדמון, משתייכים לאסכולות שונות של המאטריאליזם."[5]

---

* תוספת משל לנין. (ההוצ' העברית)

[4] לפי „אנטי־דיהרינג", בתרגום העברי בהוצאת ספרית פועלים 1943, עמ' 71—72, 88—89, 62—63, 51.

[5] לפי „לודביג פויארבאך וחתימת הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית", „כתבים נבחרים" למארקס־אנגלס, כרך א', הוצאת ספרית פועלים, 1942, עמ' 225—226.

כל שימוש אחר במושגים אידיאליזם ומאטריאליזם (במובנם הפילוסופי) אין בו אלא כדי להכניס מבוכה. מארקס לא רק דחה לחלוטין את האידיאליזם — הכרוך תמיד, בצורה זו או אחרת, בדת — אלא גם את ההשקפה, הנפוצה ביחוד בימינו אלה, של יום וקאנט, את האגנוסטיציזם, קריטיציזם, פוזיטיביזם, על כל גילוייהם השונים; — פילוסופיה מסוג זה נחשבה בעיניו כוויתור „ריאקציוני" לאידיאליזם, ובמקרה הטוב ביותר — כ„דרך ביישנית לקבל את המאטריאליזם בחשאי ולהתכחש לו בפרהסיא." בעניין הנדון השווה — מלבד החיבורים הנ"ל של אנגלס ומארקס — את מכתבו של מארקס אל אנגלס מיום 12 בדצמבר 1866; כאן דן מארקס בחוקר־הטבע המפורסם ת. האקסלי, ש„נתגלה שוב כמאטריאליסט יותר מבשנים האחרונות", ועמד והצהיר: „כל זמן שאנו עוסקים באמת בהסתכלות ובחשיבה, שוב לא נוכל לעולם לחזור מתחום החומרי"; ועם זה מארקס קובל עליו, שהוא „גם פתח שוב דלת אחורית" בפני האגנוסטיציזם, היומיזם. ביחוד יש להדגיש את תפיסתו של מארקס בדבר היחס שבין חופש וכורח.

„חופש", משמע — „הכרת הכורח. ,עיוור הוא הכורח רק במידה שאין מבינים אותו'." (אנגלס ב„אנטי־דיהרינג")[5א]

רוצה לומר: הכרה בחוקיותו האובייקטיבית של הטבע ובהיפוכו הדיאלקטי של ההכרח לחופש (יחד עם היפוכו של „העצם כשלעצמו" — זה שלא הוכר אבל ישנו בהכרה — ל„עצם בשבילנו", היפוכה של „מהות העצמים" ל„תופעות"). הליקוי שבמאטריאליזם ה„ישן", לרבות זה משל פויארבאך (ולא כל שכן שדברים אלה אמורים במאטריאליזם ה„וולגארי" של ביכנר, פוגט ומולשוט) — לדעתם של מארקס ואנגלס היה בכך: 1. מאטריאליזם זה היה „בעיקרו מכאני" ולא הביא־בחשבון את ההתפתחות החדישה של הכימיה והביולוגיה (ובימינו אלה צריך גם להוסיף: של תיאוריית־החומר החשמלית); 2. המאטריאליזם הקודם היה לא־היסטורי, לא־דיאלקטי (מטאפיזי, במובן: אנטי־דיאלקטי) ולא ידע למצות את נקודת־הראייה של ההתפתחות בעקיבות וברב־צדדיות; 3. היו תופסים את „מהות האנושות" כ„הפשטה", ולא כ„סך־הכל... של היחסים החברתיים (המסוימים, הממשיים־ההיסטוריים)", ומתוך כך לא היו אלא „מפרשים" את העולם — בעוד שהעיקר הוא: „לשנותו"; כלומר, לא היו מבינים את חשיבותה של „הפעולה הממשית, המהפכנית"[6].

הדיאלקטיקה

הדיאלקטיקה של הגל, אותה תורת־התפתחות מקיפה־ביותר, עשירה־ביותר בתוכן ומעמיקה־ביותר — בה ראו מארקס ואנגלס את ההישג הגדול־ביותר של הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית. כל ניסוח אחר של עקרון־ההתפתחות, של האבולוציה, נראה להם חד־צדדי ודל־תוכן, נראה להם כסילוף ועיקום של המהלך

[5א] כנ"ל, עמ' 147.

[6] ר' „תיזות על פויארבאך", ב„כתבים נבחרים", א' כנ"ל, עמ' 279.

האמיתי של ההתפתחות (ולא לעתים נדירות היא מתגשמת בקפיצות, בקאטאסטרו־פות* במהפכות) בטבע ובחברה.

„מארקס ואנוכי היינו היחידים כמעט, שהצלנו את הדיאלקטיקה הידועה מתוך משואות הפילוסופיה האידיאליסטית שבגרמניה והכנסנוה לתוך התפיסה המאטריא־ליסטית של הטבע והחברה.״ „הטבע אבן־בוחן הוא בשביל שיטת הדיאלקטיקה, וייאמר לשבחו של מדע־הטבע המודרני, שהוא סיפק בשביל מבחן זה שפע של חומר (והדברים נכתבו לפני התגלית של ראדיום, של אלקטרונים, של הפיכת היסודות וכו׳*), המצטבר והולך מיום ליום, וכך הביא את ההוכחה, כי מה שמתרחש בטבע, בסופו של דבר, בדרך דיאלקטית הוא מתרחש, ולא בדרך מטאפיזית״[7].

„אב־הרעיון הגדול״ — כך כותב אנגלס — „שאין לתפוס את העולם בחינת קומפלקס של עצמים מוגמרים, אלא בחינת קומפלקס של תהליכים, שהעצמים היציבים למראית־עין, לא פחות מבבואותיהם הרעיוניות שבמוחנו, היינו, המושגים, משתנים בהם השתנות בלתי־פוסקת של התהוות וכליון; ועם כל מקריות, למראית־עין, וחרף כל נסיגה ארעית, מפלסת כאן לעצמה דרך, בסופו של דבר, התפתחות מתקדמת — אב־רעיון גדול זה נכנס־וחדר, ביחוד מימי הגל ואילך, לתוך התודעה הרגילה עד כדי כך, שבכללותו זו אין עליו עוררין כמעט. אך אינו דומה מי שמודה ברעיון זה באמירה בלבד למי שמגשים אותו במציאות לכל פרטיו, בכל תחום ותחום העומד לחקירה.״

„לגביה (הפילוסופיה הדיאלקטית) אין לך שום דבר מוגמר, מוחלט, קדוש; היא מגלה בכל־ומכל את החולף־ועובר; ואין דבר עומד בפניה — מלבד התהליך הבלתי־פוסק של התהוות וחדלון, של התעלות עד לאין־סוף מן הנמוך אל העליון; והיא עצמה אינה אלא השתקפותו של אותו תהליך במוח החושב״[8].

ובכן: לפי מארקס הדיאלקטיקה היא „המדע על החוקים הכלליים של התנועה, גם בעולם החיצוני וגם במחשב האדם.״

צד מהפכני זה שבפילוסופיה של הגל — מארקס קיבל הימנו והמשיך לפתחו. המאטריאליזם הדיאלקטי „שוב אינו זקוק לפילוסופיה, שתעמוד מעל למדעים אחרים.״ מה שנשאר עוד מן הפילוסופיה הקודמת — היא „תורת החשיבה וחוקיה — הלוגיקה הפורמאלית והדיאלקטיקה.״ הדיאלקטיקה לפי נוסח־מארקס, וגם לפי נוסח־הגל, פירושה מה שאנו קוראים כיום תורת ההכרה, גנוסיאולוגיה, אלא שאף זו צריכה לטפל בנושאה טיפול היסטורי, היינו, עליה לחקור־ולהכליל את התהוותה של ההכרה והתפתחותה, את המעבר מאי־הכרה אל הכרה.

בימינו חדר רעיון ההתפתחות, האבולוציה, כמעט ללא־שיור לתוך התודעה החברתית, אך חדירה זו נתרחשה בדרכים אחרות, ולא על דרך הפילוסופיה של הגל. אלא שבניסוח זה, שניתן לאותו רעיון על־ידי מארקס ואנגלס, עם שיצאו מאת הגל — הריהו בהרבה מקיף־יותר ועשיר־תוכן יותר מתיאוריית־האבולוציה השכיחה. התפתחות שחוזרת־ועוברת שנית כביכול את השלבים שכבר עברה, אך בצורה אחרת, על בסיס נעלה־יותר („שלילת השלילה״); התפתחות, המתרחשת־

---

* תוספת משל לנין. (ההוצ׳ העברית)

7 מתוך „אנטי־דיהרינג״, כנ״ל, עמ׳ 37, 49—50.

8 פ. אנגלס: „לודביג פויארבאך וחתימת הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית״, מארקס־אנגלס, „כתבים נבחרים״, כרך א׳, עמ׳ 247—248.

ועוברת לא בקו ישר, אלא בצורה לוליינית, כביכול; — התפתחות מהפכנית, בקפיצות, כרוכה בקאטאסטרופות; — „הפסקות בהדרגיות"; הפיכת הכמות לאיכות; — דרכי־התפתחות פנימיים, שבאים לידי גילוי על־ידי הסתירה, על־ידי התנגשותם של הכוחות והמגמות הניתנים־להבחנה, הפועלים על גוף נתון בתוך הגבולות של תופעה נתונה, או בתחומיה של חברה נתונה; — תלות־הדדית וקשר מהודק־ביותר, קשר לא ינתק, של כל הצדדים אשר בכל תופעה ותופעה (וכאן ההיסטוריה באה ומגלה פעם בפעם צדדים חדשים); קשר, שיש בו כדי ליתן תהליך־עולם אחיד, חוקיי, של התנועה, — הנה קווים אחדים מקווי הדיאלקטיקה כתורת־ההתפתחות, שמרובת־תוכן היא יותר מתורת־ההתפתחות השכיחה. (ר' אגרתו של מארקס לאנגלס מ־8 ביאנואר 1868, הרצוף לעג ל„טריכוטומיות העָציות" משל שטיין, שאם באים לערבבן בדיאלקטיקה המאטריאליסטית — אין כאן אלא בערות־רוח.)

תפיסת־ההיסטוריה המאטריאליסטית

עמידתו של מארקס על אי־העקיבות, היעדר־השלימות והחד־צדדיות אשר במאטריאליזם הישן — היא שהביאתו לידי הכרה, כי יש צורך „להביא לידי הרמוניה את מדע החברה... עם הבסיס המאטריאליסטי ולבנות מדע זה מחדש על הבסיס הזה." אם המאטריאליזם בכלל מסביר את התודעה מתוך ההויה, ולא להיפך, הרי בשימושו של המאטריאליזם לגבי החיים החברתיים של האנושות הדרישה היא: להסביר את התודעה החברתית מתוך ההויה החברתית.

„הטכנולוגיה חושפת את זיקתו הפעילה של האדם אל הטבע, את תהליך־הייצור הבלתי־אמצעי של חייו, ועל ידי כך — גם את תהליך־הייצור של יחסיו החברתיים ושל הדימויים הרוחניים הנובעים מהם"[9].

ניסוח מושלם של עיקרי המאטריאליזם בשימושו של זה לגבי החברה האנושית ותולדותיה — נתן מארקס במבוא לחיבורו „לביקורת הכלכלה המדינית" בדברים אלה:

„בדרך הייצור החברתי שבחייהם, באים האנשים ביחסים מסוימים, הכרחיים, ובלתי־תלויים ברצונם, והם יחסי־ייצור התואמים לדרגת־התפתחות מסוימת אשר לכוחות־הייצור החומריים שלהם. הכוללות של יחסי־הייצור האלה מהוָה את המבנה הכלכלי של החברה, את הבסיס הריאלי, שעליו מתנוסס בניין־על משפטי ומדיני ואשר לו [לבסיס] מקבילות צורות־תודעה חברתיות מסוימות. אופן־הייצור של החיים החומריים מַתנה בכלל את תהליך־החיים הסוציאלי, הפוליטי והרוחני. לא התודעה של האנשים קובעת את הוייתם, אלא, להיפך, הוייתם החברתית קובעת את תודעתם. בדרגה מסוימת של התפתחותם באים כוחות־הייצור החומריים של החברה לידי סתירה עם יחסי־הייצור המצויים, או עם — בעצם, אין זה להם אלא ביטוי יורידי־משפטי — יחסי־הקניין, שבתוכם הָיו חגים ונעים עד עתה. מצורות־התפתחות של כוחות־הייצור נהפכים יחסים אלה לכבלים לאותם הכוחות. אזי נפתחת תקופה של מהפכה סוציאלית. עם השתנותו של הבסיס הכלכלי, נהפך על פיו, במהירות או

---

[9] ר' עמ' 304, הערה 89.

באסיות, כל בניין־העל העצום. בהתבוננות להפיכות כאלה יש להבחין תמיד בין ההפיכה החומרית — הנקבעת בנאמנות אשר למדע־הטבע — בתנאי־הייצור האקו־נומיים, ובין הצורות היוריסטיות, הפוליטיות, הדתיות, האמנותיות או הפילוסופיות, בקיצור: הצורות האידיאולוגיות, שעל־ידן בני־אדם תופסים בתודעתם את הסכסוך הזה ונאבקים עליו עד כדי הכרעה. כשם שאין להוציא משפט על מה שנקרא אינדי־וידואום לפי מה שהוא עצמו מדמה בלבו, ממש כך אי־אפשר לדון על תקופת־הפיכה כזו מתוך התודעה שלה, אלא יתר על כן: יש להסביר תודעה זו מתוך הסתירות של החיים החומריים, מתוך הסכסוך המצוי בין כוחות־ייצור חברתיים ובין יחסי־ייצור חברתיים... בקווים כוללים אפשר לציין אופני־ייצור אסיאתיים, עתיקים, פיאודאליים ובורגניים־מודרניים — כתקופות מתקדמות של תצורת־החברה הכלכלית״[10]. (השווה נוסחתו הקצרה של מארקס באגרתו לאנגלס מ־7 ביולי 1866: „התיאוריה שלנו על קביעתו של אירגון־העבודה ע״י אמצעי־הייצור.״)

תפיסת־ההיסטוריה המאטריאליסטית — או יותר נכון: השימוש העקיב במאטריאליזם והתפשטותו על תחום התופעות החברתיות — סילקה שני ליקויים יסודיים של תורות־ההיסטוריה הקודמות. ראשית: הללו, במקרה הטוב ביותר, היו בוחרות לעצמן כנושא החקירה — רק את הגורמים האידיאליים לפעולתם ההיסטורית של בני־אדם; בלא לחקור־ולדרוש, מהו שהביא־לעולם אותם גורמים; בלא להתחקות אחרי החוקיות האובייקטיבית שבהתפתחות מערכת היחסים החברתיים; בלא ליתן את הדעת על שרשיהם של אותם יחסים ועל שלבי־ההתפתחות של הייצור החומרי. שנית, התיאוריות הקודמות היו מזניחות לחלוטין דוקא את פעולותיהם של המוני האוכלוסין, ואלו המאטריאליזם ההיסטורי הקנה את האפשרות, בפעם הראשונה, לחקור בדייקנות של מדעי־הטבע את תנאי־חייהם החברתיים של ההמונים, ואף לחקור את השינויים שחלו באותם תנאים. לפני מארקס היו מספקות ה„סוציולוגיה״ וכתיבת־ההיסטוריה, במקרה הטוב־ביותר, ערימה של עובדות צבורות למקוטעין ובלתי־מעובדות וכן תיאור של צדדים בודדים בתהליך ההיסטורי. המארקסיזם ציין את הדרך בשביל חקירת־גילוי מקיפה־ביותר ורב־צדדית ביותר של תהליך ההתהוות וההתפתחות וההתנוונות בכל התצורות החברתיות־הכלכליות — תוך שהיה חוקר ודן בכללותן של המגמות הסותרות זו את זו; תוך שהיה מעמיד את אלו על תנאי החיים והייצור — שאפשר להגדירם בתכלית־הדיוק — של המעמדות המסוימים שבחברה; תוך שהיה מסלק את הסובייקטיביזם והשרירות לגבי בחירת אידיאות יחידות „שליטות״ או לגבי הסברתן; ותוך שהיה מגלה־ומוכיח, כי שרשיהן של כל האידיאות, ללא יוצאות מן הכלל, ושל כל המגמות השונות, נעוצים כולם במצבם של כוחות־הייצור החמריים. ודאי, שהאנשים עצמם עושים את ההיסטוריה שלהם; אבל על־ידי מה נקבעות מגמותיהם של האנשים, וביחוד של המונות האנשים, מה הסיבה להתנגשויות של האידיאות והשאיפות המנוגדות, מהי מהות ההתנגדויות הללו בכללותן בתוך כל החברות האנושיות, מה הם תנאי־הייצור האובייקטיביים של החיים החומריים, שהם המהווים בסיס לכל פעלתנות היסטורית של האנשים, מהו חוק ההתפתחות של התנאים

[10] „כתבים נבחרים״ למארקס־אנגלס, כנ״ל, עמ׳ 177—179.

האלה, — על כל אותם עניינים עורר מארקס את הדעת והראה את הדרך לחקר מדעי של ההיסטוריה, שעם כל רב־צדדיותה העצומה ועם כל ניגודיותה הריהי תהליך אחיד וחוקיי.

מלחמת המעמדות

שבתוך חברה נתונה שאיפותיהם של אלה מנוגדות מן הקצה אל הקצה לשאיפותיהם של אחרים; שהחיים ההיסטוריים מלאי־סתירות הם; שההיסטוריה מגלה לפנינו מלחמה בין עמים וחברות, וכן מאבק בתוך כל עם וחברה, ונוסף על כך גם את החילופים הפריודיים של מהפכה וריאקציה, של מלחמה ושלום, של קפאון והתקדמות מהירה או התנוונות, — כל אלו הן עובדות ידועות לכל. המארקסיזם נתן את החוט להנחות־הדרך, שיאפשר לגלות חוקיות בתוך אותו מבוך ותוהו־ובוהו שלמראית־עין — והיא התיאוריה של מלחמת המעמדות. רק אם יוקדש החקר לכללותן של השאיפות בין כל חבריה של חברה מסוימת או בתוך קבוצה של חברות, רק אז תוביל הדרך להגדרה מדעית של תוצאת השאיפות הללו. אך מקורן של השאיפות המנוגדות נעוץ בשוני מצבם ותנאי־חייהם של המעמדות שלפיהם מחולקת כל חברה וחברה.

„דברי ימיה של כל חברה עד כה" — כך כותב מארקס ב„מאניפסט הקומוניסטי" (להוציא מכלל זה את ההיסטוריה של העדות הקמאיות — כך מוסיף אחר־כך אנגלס) — „הם דברי־הימים של מלחמות מעמדיות.

בן־חורין ועבד, פאטריצי ופלבאי, בארון וצמית, בורגני־אומן ושוליה, כללו של דבר: מדכאים ומדוכאים — עמדו תמיד בניגוד זה לעומת זה, נלחמו ביניהם מלחמה בלתי־פוסקת, עתים נסתרת ועתים גלויה, מלחמה שנסתיימה כל פעם בתמורה מהפכנית של החברה כולה או בכליון משותף של המעמדות הנלחמים...

החברה הבורגנית המודרנית, שקמה מתוך חורבנה של החברה הפיאודאלית, לא ביטלה את הניגודים המעמדיים. היא רק העלתה — במקום הישנים — מעמדות חדשים, תנאים חדשים לדיכוי, צורות חדשות למלחמה. אך תקופתנו, תקופת הבורגנות, מצטיינת בכך שהכניסה פשיטות לתוך ניגודי־המעמדות. החברה כולה מתפלגת־והולכת יותר ויותר לשני מחנות־אויבים גדולים, לשני מעמדות גדולים, העומדים זה לעומת זה בהתנגדות ישירה — בורגנות ופרולטאריון"[11].

מאז המהפכה הצרפתית הגדולה הביאה ההיסטוריה האירופית בשורה של ארצות לידי גילוי, תוך הדגמה מיוחדת — אותו יסוד אמיתי של המאורעות, והיא מלחמת המעמדות. כבר תקופת־הרסטאוראציה בצרפת העלתה על הבמה כמה היסטוריונים (תיירי, גיזו, מינייה, תיר)[12], וההלו עם שנהגו להכליל את המאורעות, לא יכלו שלא להכיר במלחמת המעמדות כבמפתח להבנת כל ההיסטוריה הצרפתית. אך התקופה החדשה ביותר, תקופת נצחונה המלא של הבורגנות, תקופת המוסדות של נציגים, של זכות־בחירה רחבה (אם לא כללית), של העתונות הזולה, החודרת לתוך ההמונים, וכו'; התקופה של איגודי־הפועלים הכבירים, הגאים־והולכים, ושל

[11] לפי „כתבים נבחרים" למארקס־אנגלס, כנ"ל, עמ' 298—299.

[12] עיין על נושא זה: ו. פלכאנוב „על האישיות בהיסטוריה", הוצאת ספרית פועלים, דורון, 1945. (ההוצ' העברית.)

התאחדויות־בעלי־העסקים וכו׳ — תקופה זו העלתה בהדגמה יתירה (אם גם לעתים בצורה חד־צדדית, „שלינה״, „קונסטיטוציונית״) את מלחמת־המעמדות להיותה הדחיפה הפנימית של המאורעות. הקטע הבא מתוך „המאניפסט הקומוניסטי״ של מארקס מראה לנו, מה הן התביעות שמארקס תובע מאת מדע ההיסטוריה, כדי לבצע ניתוח אובייקטיבי במצבו של כל מעמד בחברה המודרנית — מה שכרוך בניתוח תנאי־ההתפתחות של כל מעמד ומעמד:

„מכל המעמדות, העומדים כיום מול הבורגנות, רק הפרולטאריון לבדו הוא מעמד מהפכני באמת. שאר המעמדות מתנוונים וכלים עם התעשייה הגדולה; הפרולטאריון הוא עצם תוצרתה של זו.

שכבות־הבינים — התעשיין הזעיר, הסוחר הזעיר, האומן, האיכר — כולם אוסרים מלחמה על הבורגנות, כדי להבטיח את קיומם בחזקת שכבות־בינים ולהצילו מן הכליון. לפיכך: אין הם מהפכניים, אלא שמרניים הם. יתר על כן: ריאקציוניים הם, מנסים הם להחזיר את גלגל ההיסטוריה אחורנית. ואם הם מהפכניים — הרי אין זה אלא מתוך שרואים, כי עתידים הם לעבור לתוך הפרולטאריון; הרי לא על האינטרסים שלהם בהווה הם מגינים, אלא על האינטרסים העתידים־לבוא; הרי שנוטשים הם את עמדתם הם כדי לעבור ולהתייצב על זו של הפרולטאריון״.[13]

בסדרה של חיבורים היסטוריים[14] מעלה מארקס דוגמאות מעמיקות ומזהירות של כתיבת־ההיסטוריה המאטריאליסטית, של ניתוח מצבו של כל מעמד ומעמד, ואף הוכיח בחוש ממש, כיצד ומפני מה „כל מלחמת־מעמדות היא מלחמה פוליטית.״ הקטע שהבאנו מדגים, מה מסובכה אותה רשת של יחסים חברתיים ושלבי־מעבר ממעמד אחד לשני, מן העבר אל העתיד — שהיה מארקס מנתח, עד שבא לקבוע־ולנסח את תוצאותיה של ההתפתחות ההיסטורית כולה.

תורתו של מארקס מצאה את אישורה־שימושה המעמיק־ביותר, המקיף־ביותר, עד לפרטי־הפרטים — במשנתו הכלכלית.

משנתו הכלכלית של מארקס

„תכליתו האחרונה של חיבורי זה״ — כך אומר מארקס בפתח־דברו ל„קאפיטאל״ — „היא: לחשוף את חוק־התנועה הכלכלי של החברה המודרנית,״ רוצה־לומר, של החברה הקאפיטאליסטית, הבורגנית. חקר־גילויי של יחסי־הייצור בחברה נתונה, מסוימת מבחינה היסטורית, על התהוותה והתפתחותה וכליונה — הנה תוכן משנתו הכלכלית של מארקס. בחברה הקאפיטאליסטית שליט הייצור של סחורות, ועל־כן מתחיל הניתוח אצל מארקס בניתוחה של סחורה.

הערך

סחורה היא, קודם כל, עצם לסיפוק צורך מצרכיו של האדם; ושנית היא עצם, שניתן לחילופין בעצם אחר. יעילותו של עצם הופכתו לערך־של־שימוש. ערך־

[13] לפי „כתבים נבחרים״ כנ״ל, עמ׳ 310—311.

[14] בביבליוגראפיה מזכיר לנין קודם־כל: „מלחמות־המעמדות בצרפת, 1848 עד 1850״ „ר־18 ברומייר של לואי בונאפארט״ (ניו־יורק 1852.) [עברית — הוצ׳ הקיבוץ־המאוחד.] הערת המכון ע״ש מ. א. ל.

החליפין (או ערך סתם) תחילה הוא יחס, פרופורציה, שלפיה מתחלף מספר מסוים של ערכי־שימוש מסוג אחד במספר מסוים של ערכי־שימוש מסוג אחר. הנסיון של יום־יום מראה לנו, כי מעשי־חליפין כאלה, למיליונים ולמיליארדים, משווים בהתמדה כל מיני ערכי־שימוש — ויהיו מן השונים־ביותר, רחוקים־ביותר מהשוָאה הדדית. כל אותם עצמים בני סוגים שונים־ביותר — מהו הצד המשותף להם, שעל ידו אפשר להשוותם זה לזה בלא הפסק בתוך מערכת מסוימת של יחסים חברתיים? הצד המשותף לכולם הוא, שהם תוצרי־עבודה. תוך שבני־אדם מחליפים ביניהם את תוצריהם, הרי הם מקנים שוויון לסוגי־עבודה שונים ביותר. ייצור־של־סחורות משמש שיטה של יחסים חברתיים, שלפיו מייצרים היצרנים הבודדים תוצרים מסוגים שונים (חלוקת־עבודה חברתית) ועם מעשה־החליפין כל התוצרים הללו מושווים אהדדי. ובכן: אותו משותף, המצוי בכל הסחורות, אינו עבודה מעשית בענף־ייצור מסוים, אינו עבודה מאופי מסוים, אלא עבודת־אדם מופשטת, עבודת־אדם סתם. כוח־העבודה הכולל של חברה מסוימת, המיוצג בסכום הערכים של כל הסחורות, נחשב כאן לכוח־עבודה אנושי אחד־ויחיד: ראיה לכך במיליארדים של מעשי־חליפין. מכאן, שגם כל סחורה וסחורה לעצמה אינה מייצגת אלא חלק מסוים של זמן־העבודה ההכרחי מבחינה חברתית. שיעור־הערך נקבע על־ידי כמות העבודה ההכרחית מבחינה חברתית, היינו, על־ידי זמן־העבודה ההכרחי מבחינה חברתית להתקנתה של סחורה נתונה, של ערך־שימוש נתון.

„עם שהם (האנשים) מביאים לידי חליפין את תוצריהם השונים־בסוגיהם ומשווים אותם שווי הדדי, בחזקת ערכים, — הרי את עבודותיהם השונות הם משווים שווי הדדי, בחזקת עבודת־אדם. לא יידעו בעשותם זאת, אך כן יעשו״[15].

הערך הוא יחס בין שני אנשים — כך אמר כלכלן נָתיק; אלא שצריך היה להוסיף ולומר: יחס כמוס במעטה של עצמים. רק מתוך השקפת השיטה של יחסי־ייצור חברתיים, הקיימים בתוך תצורת־חברה מסוימת, היסטורית; של יחסים, הבאים לידי גילוי באותה תופעה־המונית של החליפין, החוזרת־ונשנית מיליוני־מיליונים פעמים — רק מתוך השקפה זו ניתן להבין את משמעותו של הערך.

„כל הסחורות, בחזקת ערכים, אינן אלא מידה מסוימת של זמן־עבודה קפוא־ועומד.״

אחרי ניתוח מפורט של האופי הכפול שנודע לעבודה הגלומה בסחורות, עובר מארקס לניתוח של צורת־הערך ושל הממון. המשימה העיקרית, שמארקס מטיל על עצמו כאן, היא: חקר התהוותה של הצורה הממונית אשר לערך; לימוד־גילוי של התהליך ההיסטורי בהתפתחות החליפין, החל במעשי־החליפין הבודדים, המקריים („צורת־ערך פשוטה, בודדת או מקרית״: כמות מסוימת של סחורה אחת מחליפים אותה בכמות מסוימת של סחורה אחרת) ועד לצורת־הערך הכללית, שכאן מחליפים שורה של סחורות שונות בסחורה מסוימת, אחת ויחידה, ועד לצורתו הממונית של הערך, שכאן מופיע הזהב ומשמש אותה סחורה מסוימת,

---

[15] ר׳ עמ׳ 60.

משמש האקויואלנט הכללי. הממון, זו תוצאה עליונה של התפתחות החליפין וייצור־הסחורות, מטשטש ומכסה על האופי החברתי של עבודות־הפרטים, על הקשר החברתי בין היצרנים היחידים שהשוק מאחדם לחטיבה אחת. מארקס מנתח את תיפקודיו השונים של הממון ניתוח מדוקדק ומפורט, וגם כאן (כמו בכלל בפרקים הראשונים של „הקאפיטאל") חשוב ביותר לציין ולקבוע, כי צורת־ההרצאה המופשטת, ולעתים צורה דדוקטיבית־קפדנית למראית־עין, מביאה עמה למעשה חומר עצום של עובדות לתולדות התפתחותם של תהליך־החליפין וייצור־הסחורות.

„הממון... רמה מסוימת של חליפי־הסחורות משמשת לו תנאי־קודם. צורות־הממון המיוחדות, — אקויואלנט־לסחורות בלבד, או אמצעי־מחזור, או אמצעי־תשלום, אוצר וממון־עולמי — כולן מעידות, הכל לפי היקפו השונה והכרעתו היחסית של תיפקוד זה או אחר, על שלבים שונים ביותר בתהליך־הייצור החברתי"[16].

עודף־הערך

משהגיע ייצור־הסחורות לדרגת־התפתחות מסוימת, נהפך הממון להון. הנוסחה למחזור הסחורות היתה: ס (סחורה) — מ (ממון) — ס (סחורה), היינו, נמכרה סחורה על־מנת לקנות סחורה אחרת. ואלו הנוסחה הכללית של ההון היא: מ—ס—מ, היינו, קנייה לשם ממכר (בריוח). תוספת הערך המקורי של הממון שהוטל לתוך המחזור — קרויה בפי מארקס עודף־ערך. העובדה, שהממון במחזור הקאפיטאליסטי „מוסיף־והולך" — ידועה לכל. אותה „הוספה" היא שהופכת ממון להון, שהוא יחס־של־ייצור חברתי, יחס מיוחד ומוגדר מבחינה היסטורית. אי אפשר שעודף־הערך יהא נובע מתוך מחזור־הסחורות, שכן מחזור זה אין לפניו אלא חליפין של אקויואלנטים; וגם אי־אפשר, שיהא נובע מתוך הוספת־המחיר, שהרי כך יתאזנו ההפסדים והרנחים, של הקונים והמוכרים — אך הדברים אמורים דוקא בתופעה המונית וממוצעת של החברה ולא במהווה אינדיוידואלי. כדי שאפשר יהיה להשיג עודף־ערך, על „בעל־הממון... לגלות... בשוק — סחורה, שעצם ערכה־השימושי תהא לו הסגולה המיוחדת במינה, לשמש מקור של ערך" — משמע: סחורה, שתהליך בילויה, יהא בר־בזמן תהליך של יצירת־ערך. וסחורה כזאת גם מצויה: כוח עבודתו של אדם. השימוש בכוח־העבודה הוא — עבודה, והעבודה יוצרת את הערך. בעל־הממון קונה את כוח־העבודה לפי ערכו, וזה — כערכה של כל סחורה אחרת — נקבע על־ידי זמן־העבודה ההכרחי מבחינה חברתית, הדרוש להתקנתה (היינו, על־ידי ההוצאות לקיומו של הפועל ומשפחתו). משקנה בעל־הממון את כוח־העבודה, הרי הרשות בידו להשתמש בו, היינו, להניע אותו, שיהא עובד יום שלם — נגיד: 12 שעות. אבל הפועל מייצר במשך 6 שעות (זמן־עבודה „הכרחי") תוצרת, שיש בה כדי להחזיר את מחייתו; ואלו במשך שאר 6 השעות („עודף"־זמן־העבודה) הוא מייצר „עודף־תוצרת" שבעל־ההון לא שילם תמורתו — היינו, הוא מייצר את עודף־הערך. יוצא, שמנקודת ההשקפה של תהליך־הייצור עלינו להבחין בין שני חלקיו של ההון: ההון הקבוע, שמוציאים

---

[16] ר' עמ' 137.

על אמצעי־הייצור (מכונות, אמצעי־עבודה, חומר גלמי וכו׳) — שערכו (אם בבת־אחת ואם למקוטעין) עובר ללא־שינוי על התוצר הגמור — וההון המשתנה, שמוציאים על כוח־העבודה. הערך של ההון הזה אינו נשאר ללא־שינוי, אלא מתרבה־והולך בתהליך־העבודה על־ידי יצירת עודף־ערך. מכאן: רוצה אתה לבטא את דרגת ניצולו של כוח־העבודה על־ידי ההון, חובה עליך להשוות את עודף־הערך לא אל ההון־הכולל, אלא רק אל ההון המשתנה בלבד. בדוגמה שהבאנו יהיה, איפוא, השער של עודף־הערך — כך מכנה מארקס אותו יחס — 6:6, היינו, 100 אחוזים.

הנחת־אב היסטורית להתהוותו של ההון היא: ראשית, הצבר סכומי־ממון מסוימים בידי אנשים יחידים, בצד רמת־התפתחות גבוהה, במידה יחסית, של ייצור־הסחורות בכלל; ושנית, מציאותו של פועל „חפשי" במשמעות כפולה — חפשי מכל מניעות והגבלות בעת ממכר כוח־עבודתו, וחפשי, נטול קרקע ואמצעי־ייצור בכלל — היינו, מציאותו של פועל הפקר [„חפשי"־כעוף־השמים, של „פרולטארי" שאינו יכול להתקיים אלא על־ידי מכירת כוח־עבודתו.

אפשר להגדיל את עודף־הערך בשני מתודים עיקריים: על־ידי הארכת יום־העבודה („עודף־ערך מוחלט") ועל־ידי קיצורו של יום־העבודה ההכרחי („עודף־ערך יחסי"). תוך שמארקס מנתח את המתוד הראשון, הריהו מגולל לפנינו תמונה גראנדיוזית של מלחמת מעמד־הפועלים למען קיצורו של יום־העבודה, מזה, ושל התערבות שלטון־המדינה למען הארכת יום העבודה (המאות ה־14 עד ה־17) ולמען קיצורו (תחוקת בתי־החרושת במאה ה־19), מזה. מאז יצא־לאור „הקאפיטאל" באה ההיסטוריה של תנועת־הפועלים בכל ארצות־הציביליזאציה בעולם והעלתה שפע של עובדות חדשות להדגמת התמונה ההיא.

משבא מארקס לנתח את ייצורו של עודף־הערך היחסי, הרי הוא בודק את שלושת השלבים ההיסטוריים העיקריים להעלאת הפרודוקטיביות של העבודה על־ידי הקאפיטאליזם: 1. שיתוף־פעולה פשוט; 2. חלוקת־עבודה ומאנופאקטורה; 3. מנגנון־המכונות ותעשייה גדולה. עד כמה העמיק כאן מארקס לחשוף את סימני־ההיכר היסודיים והאופייניים של התפתחות הקאפיטאליזם — מובלט ומוחור, בין השאר, גם מתוך כך, כי המחקרים בדבר זו הקרויה „תעשייה ביתית" ברוסיה מעלים שפע רב של חומר להדגמת שני השלבים הראשונים מן השלושה שנזכרו למעלה. ומה שנוגע להשפעתה המהפכנית של התעשייה הגדולה, כפי שתוארה בידי מארקס בשנת 1867 — הרי השפעה זו באה לידי גילוי, במשך מחצית המאה שעברה מאז, בסדרה שלימה של ארצות „חדשות" (רוסיה, יאפאן, וכו׳).

ועוד. חשוב ביותר וחדש הניתוח, שמארקס מנתח את הצבר ההון, היינו, הפיכתו של חלק מעודף־הערך להון והשימוש בחלק זה לא בשביל צרכיו האישיים או הקאפריסות של בעל־ההון, אלא בשביל ייצור חדש. מארקס גילה את הטעות, שטעתה קודם־כל הכלכלה המדינית הקלאסית (מימי אדם סמית); זו הניחה, שכל עודף־הערך העתיד ליהפך להון נספח להון המשתנה. אך למעשה מסתעף הוא לאמצעי־ייצור, לרבות הון משתנה. חשיבות עצומה, בתהליך התפתחותו של הקא־

פיטאליזם ובתהליך הפיכתו לסוציאליזם, נודעת לעובדה, שחלקו של ההון הקבוע (בסכום־הכולל של ההון) הולך־וגדל במהירות יתירה מגידולו של ההון המשתנה.

עם שהצבר ההון מחיש את דחיקתם של הפועלים על־ידי המכונה, ומייצר עושר בקוטב האחד ומצוקה בקוטב הנגדי — הרי הוא מייצר גם את הקרוי „חיל־המילואים התעשייתי", את „העודף היחסי" של פועלים או את „עודף־האוכלוסייה הקאפיטאליסטי", וזה לובש צורות מצורות שונות ומשונות ומקנה לו להון את האפשרות להרחיב את הייצור הרחבה מהירה ויוצאת מן הכלל. אפשרות זו, בצד האשראי והצבר־ההון אשר באמצעי־הייצור, נותנת לנו בין השאר את המפתח להבנת המשברים של עודף־ייצור, המתפרצים בארצות הקאפיטאליסטיות התפרצות פריודית, היינו, תחילה בממוצע פעם לעשר שנים, ואחר־כך בהפסקות גדולות־יותר בין משבר למשבר, שאינן קבועות כל כך. הצבר ההון על בסיס הקאפיטא־ליזם — יש להבחין בינו לבין מה שקרוי ההצבר הראשוני: הפרדת־אלימות של הפועל מאמצעי־הייצור, גירוש האיכרים מאדמתם, גניבת אדמות־העדה, השיטה הקולוניאלית, השיטה של חובות־המדינה ושל מכסי־מגן וכו'. „ההצבר הראשוני" הוא שמייצר בקוטב האחד את איש־הפרולטאריון „החפשי", ובקוטב השני את בעל־הממון, את הקאפיטאליסט.

את אופי „המגמה ההיסטורית של ההצבר הקאפיטאליסטי" מתאר מארקס בדברים אלה:

„נישולם של המייצרים הישירים מבוצע בוואנדאליות לא־תדע־רחמים מאין־כמוה, ומתוך יצר התאוות המתועבות־ביותר, המזוהמות־ביותר, הקטנוניות־ביותר בארס משטמתן. הקניין־הפרטי, פרי עמלו של בעליו, הקניין המבוסס כביכול על התמזגותו של היחיד־העובד, הבלתי־תלוי, עם תנאי־עבודתו (של האיכר והאומן*) — נדחק על־ידי הקניין־הפרטי הקאפיטאליסטי, המיוסד על ניצולה של עבודת־אחרים, אבל חפשית מבחינה פורמאלית... מעתה לא הפועל העובד במשקו־שלו הוא שעומד לנישול — אלא בעל־ההון המנצל פועלים מרובים.

נישול זה מתגשם על־ידי משחק החוקים האימאננטיים, הטבועים בו בייצור הקאפיטאליסטי גופו, על־ידי הרכזם של ההונות. כל אחד מבעלי־ההון קוטל בעלי־הון מרובים. יד ביד עם הרכז זה, או עם נישולם של בעלי־הון מרובים בידי מועטים, עולים־ומתפתחים: הצורה השיתופית של תהליך־העבודה בקנה־מידה הולך־וגדל בתדירות; השימוש הטכני, שימוש־מדעת, במדע; ניצולה המתוכן של האדמה; גלגולם של אמצעי־העבודה באמצעי־עבודה שאין להשתמש בהם אלא שימוש משותף; הנהגת מידת־החסכון בכל אמצעי־הייצור, משמשתמשים בהם כבאמצעי־ייצור של עבודה מצוותת, חברתית; שיזורם־שילובם של כל העמים בתוך הרשת של השוק העולמי — ובכך מתפתח גם האופי הבינלאומי של המשטר הקאפיטאליסטי. משפוחת־והולך בתמידות מספרם של אילי־ההון, הנוטלים־בזרוע את כל היתרונות של אותו תהליך־הפיכה ועושים אותם מונופולין לעצמם — גדלה־והולכת שפעת המצוקה הלחץ, השיעבוד, הניוון, הניצול, אך גדל גם מריו של מעמד הפועלים, הגואה בתמידות והוא מאומן ומאוחד ומאורגן על־ידי המנגנון של תהליך־הייצור הקאפיטא־ליסטי עצמו. מונופולין־ההון נהפך לכבלים בשביל אופן־הייצור, שעלה ופרח יחד עמו ותחת שלטונו. הרכזם של אמצעי־הייצור והחברתה של העבודה מגיעים לנקודה,

* תוספת משל לנין — מכון מ.א.ל.

שאין להשלים עוד בינם לבין קליפתם הקאפיטאליסטית. קליפה זו תנופץ. באה שעתו האחרונה של הקניין־הפרטי הקאפיטאליסטי. המנשלים ינושלו״[17].

חשוב מאוד וחדש הוא גם הניתוח, שמארקס מעלה בכרך השני של „הקא־פיטאל״ — ניתוח הרפרודוקציה של ההון־הכולל החברתי. גם כאן נוטל מארקס לא תופעה אינדיווידואלית אלא תופעה המונית, לא חלק קטן מן הכלכלה של החברה, אלא אותה כלכלה כולה בכללותה. תוך שמארקס מתקן את שגיאתם של הכלכלנים הקלאסיים, כפי שנזכר למעלה, הריהו מחלק את הייצור־הכולל של החברה לשתי מחלקות גדולות: I. ייצור של אמצעי־ייצור, ו־II. ייצור של אמצעי־צריכה; והריהו בודק על־פי דוגמות מספריות את המחזור של ההון־הכולל החברתי בשלימותו, היינו, גם בפרופורציה לפי ההיקף הקודם וגם בתוך הצבר.

בכרך השלישי של „הקאפיטאל״ נפתרת, על בסיס חוק־הערך, הבעיה של התהוות שער־הרןחים־הממוצע. זוהי התקדמות גדולה במדע הכלכלה, שנקודת־מוצא לניתוחיו של מארקס משמשות תופעות־המוניות בכלכלה, הכלכלה החברתית בכללותה, ולא מקרים בודדים או שטח־החיצון של ההתחרות, ־בה רגילה להסתפק הכלכלה־המדינית הוולגארית, או ה„תיאוריה של תועלת־הספר״ המודרנית. תחילה מנתח מארקס את התהוותו של עודף־הערך, ורק אחר־כך הוא עובר להתפצלותו של זה: ריוח, רבית ורנטה קרקעית. הריוח הוא היחס שבין עודף־הערך ובין ההון־הכולל שהושקע בעסק. הון בעל „הרכב אורגאני גבוה״ (כלומר, שההון הקבוע עולה בו על ההון המשתנה, ובקנה־מידה העובר את הממוצע החברתי) נותן שער־רנחים נמוך מן השער הממוצע; ואלו הון בעל „הרכב אורגאני נמוך״ נותן שער גבוה משער־הרנחים הממוצע. ההתחרות שבין ההונות, העברתם־העתקתם החפשית מענף־ייצור אחד למשנהו — מצמצמים בשני המקרים את שער־הרנחים ומעמידים אותו על הממוצע. סכום־הערכים של כל הסחורות בתוך חברה נתונה מזדהה עם סכום מחירי־הסחורות; אך בעסקים הבודדים ובענפי־הייצור הבודדים נמכרות הסחורות, בהשפעת ההתחרות, לא לפי ערכן אלא לפי מחירי־ייצורן, והללו מכילים את ההון המושקע לרבות הריוח הממוצע.

העובדה הידועה לכל ושאין חולקים עליה, כי המחירים סוטים מן הערכים וכי הרנחים מתאזנים — עובדה זו מארקס מסבירה לחלוטין על יסוד חוק־הערך, שכן סכום הערכים של כל הסחורות מזדהה עם סכום מחיריהן. אבל צמצומו של הערך (החברתי) והעמדתו על המחירים (האינדיווידואליים) — אינו מַהֲוָה פשוט, ישיר, אלא מַהֲוָה מסובך־ביותר: ומובן לגמרי, כי בחברה של יצרני־סחורות מפוזרים, שאינם קשורים זה בזה אלא קשר שבשוק, לא ייתכן שתתגלה החוקיות אלא בחזקת חוקיות־המונית, ממוצעת, חברתית — תוך ביטולן ההדדי של כל הסטיות האינדיווידואליות, אם לכאן ואם לכאן.

העלאת פרודוקטיביות־העבודה פירושה: גידול מהיר יותר של ההון הקבוע לעומת ההון המשתנה. אך הואיל ועודף־הערך הוא פונקציה של ההון המשתנה בלבד, הרי יובן, כי שער־הרנחים (היחס שבין עודף־הערך לבין ההון־הכולל, ולא

[17] ר׳ עמ׳ 629—630.

בין הראשון לבין חלקו המשתנה בלבד) יש לו נטייה לילך־ולירד. מארקס מנתח בפרוטרוט את הנטייה הזאת וכן סדרה של נסיבות, שהן מסתירות אותה או פועלות נגדה.

בלא שנתעכב עוד על כך, שנמנה ונמסור את הפרשיות המעניינות ביותר אשר בכרך השלישי, המוקדשות להון־הנשך, להון המסחרי ולהון הממוני — נעבור לעניין החשוב־ביותר: התיאוריה של הרנטה הקרקעית. מחיר ייצורם של התוצרים החקלאיים נקבע — מחמת צמצום שטחי־הקרקעות, שכולם נמצאים בארצות הקאפיטאליסטיות בידיהם של בעלים יחידים — על־ידי הוצאות הייצור לא על אדמה בינונית אלא על אדמת זיבורית־שבזיבורית, לא בתנאים ממוצעים אלא בתנאים הגרועים־ביותר בשביל אספקת התוצרת לשוק. ההפרש בין מחיר זה לבין מחיר הייצור על אדמה טובה־יותר (או בתנאים טובים־יותר) קובע את רנטת־ההפרש, או הרנטה הדיפרנציאלית. תוך שמארקס ניתח את הרנטה הדיפרנציאלית ניתוח מעמיק והוכיח, כי היא נובעת מתוך ההבדל בפוריותם של חלקי־האדמה הבודדים, מתוך ההבדלים בשיעור ההון שבא לידי שימוש באותה אדמה — גילה גם בשלימות (ראה גם „תיאוריות בדבר עודף־הערך", וכאן ראויה לתשומת־לב מיוחדת הביקורת לגבי רודברטוס) את טעותו של ריקארדו, כי הרנטה הדיפרנציאלית אינה אלא תוצאה של מעבר רצוף מאדמת־עדית לאדמת־זיבורית. אדרבה: יש וחלים גם מעברים היפוכיים, גלגולו של סוג קרקע מסוים לסוגים אחרים (מחמת התקדמות בטכניקה החקלאית, גידולן של הערים וכו׳); ואותו חוק מפורסם „חוק של יבול־האדמה הפוחת־והולך" — מסתבר שאינו אלא טעות חמורה, נסיון שנוטלים את הליקויים וההגבלה והסתירות שבקאפיטאליזם ורוצים להטילם על הטבע. ועוד: שוויון הרנָחים מניח־מראש, כי בכל ענפי התעשייה ובמשק־האומה בכלל קיים חופש גמור של ההתחרות, חופש לזרימת ההון מענף־ייצור אחד למשנהו. ואלו הקניין הפרטי בקרקע מייצר מונופולין, סייג בפני אותה הזרימה החפשית. אותו מונופולין גורם, שתוצריה של החקלאות — זו מצוינת בהרכב נמוך־יותר של ההון, וממילא גם בשער־רנָחים אינדיווידואלי גבוה־יותר — אינם נכנסים לתוך התהליך החפשי לחלוטין של איזון שער־הרנָחים; בעל־הקרקע, בתוקת איש־המונופולין, מגיע לידי אפשרות לקיים את המחיר למעלה מן הממוצע, ואלו אותו מחיר־המונופולין מייצר את הרנטה המוחלטת. במציאות של אופן הייצור הקאפיטאליסטי אין הרנטה הדיפרנציאלית ניתנת לכליה, ואלו הרנטה המוחלטת ניתנת וניתנת, כגון עם הלאמת הקרקע, עם העברת הקרקע לקניין המדינה. העברה כזאת משמעה: ערעור המונופולין שבידי הבעלים היחידים; משמעה: הגשמה עקיבה־יותר, מושלמת־יותר, של חופש־ההתחרות בחקלאות. מטעם זה אתה מוצא, כפי שמעיר מארקס, כי כמה פעמים בהיסטוריה יצאו בורגנים ראדיקאליים בתביעה בורגנית־פרוגרסיבית זו של הלאמת הקרקע, אלא שהיא מעוררת פחד אצל רוב־רובה של הבורגנות, שכן עתידה היא במהרה „לילך בקֶרִי" עם עוד מונופולין אחר, שהוא חשוב־ביותר בימינו אלו ו„רגיש מאוד": מונופולין על אמצעי־הייצור. בצורה פופולארית־מצוינת, קצרה ובהירה כאחת, הביע מארקס עצמו את התיאוריה שלו בדבר הריוח־הממוצע מן ההון ובדבר הרנטה־הקרקעית

המוחלטת — באגרתו אל אנגלס מ־2 באוגוסט 1862[18]. לתולדות הרנטה הקרקעית חשוב גם להצביע על אותו ניתוח של מארקס, שבו הוא מראה, כיצד רנטת־העבודה (כאן מייצר האיכר את עודף־התוצרת על־ידי עבודתו שהוא עובד על אדמת אדוני־הקרקע) נהפכת לרנטת־תוצרים או לרנטה נאטוראלית (האיכר מייצר את עודף־התוצרת על אדמתו־הוא ומוסרה לידי אדוני־הקרקע בתוקף „כפייה אַל־כלכלית") והלאה לרנטת־ממון (אותה רנטה נאטוראלית אלא מגולגלת בממון, „אוֹברוֹק" ברוסיה העתיקה, היינו, בעקבות התפתחותו של ייצור־הסחורות) ובסוף לרנטה קאפיטאליסטית, כשבמקומו של האיכר מופיע בחקלאות הקבלן, שעוסק בעיבוד־הקרקע בעזרת עבודה־שכירה.

בקשר לניתוח זה של „התהוות הרנטה־הקרקעית הקאפיטאליסטית" יֵש להצביע על כמה מרעיונותיו של מארקס — רעיונות בדוקים ביותר (חשובים במיוחד בשביל ארצות מפגרות, כגון רוסיה) — על התפתחותו של הקאפיטאליזם בחקלאות.

„הפיכתה של הרנטה הנאטוראלית לרנטה ממונית... לא רק הכרח שתהא מלווה, אלא גם הכרח שתקדם לה התהוות של מעמד שכירי־יום חסרי־קניין המשכירים עצמם בעד שכר־ממון. במשך אותה תקופת התהוותו, כשמעמד חדש זה אינו מופיע אלא הופעה ארעית, נתפתח, איפוא, בהכרח המנהג אצל האיכרים החייבים־ברנטה, אם הם אמידים יותר, לנצל על חשבונם שכירים חקלאיים, כשם שכבר בתקופה הפיאודאלית האיכרים הצמיתים, משנעשו אמידים יותר, היו מחזיקים לעצמם צמיתים אף הם. וכך מתפתחת אצלם מעט־מעט האפשרות לצבור רכוש מסוים וליהפך לעתיד־לבוא לבעלי־הון. בדרך זו מתהוָה בקרב בעלי־הקרקע המקיימים עבודה עצמית — מַשתלה לחוכרים קאפיטאליסטיים, שהתפתחותם מותנית על־ידי ההתפתחות הכללית של הייצור הקאפיטאליסטי מחוץ לכפרים..."[19]

„הנישול והגירוש של חלק מהאוכלוסייה הכפרית לא בלבד שהם משחררים את הפועלים, ועמם את אמצעי־מחייתם וחומר־עבודתם, לצרכי ההון התעשייתי — הם גם יוצרים את השוק הפנימי"[20].

דלדולם והחרבתם של האוכלוסין הכפריים מייצרים אף הם חיל־מילואים של פועלים לצרכי ההון. חלק מן האוכלוסין־הכפריים בכל ארץ קאפיטאליסטית

„עומד תמיד על קרש הקפיצה, כדי לעבור לשורות הפרולטאריון העירוני, היינו, הפרולטאריון של המאנופאקטורה... (מאנופאקטורה — מובנה כאן כל תעשייה לא־חקלאית.) ובכן: מַעיין זה של עודף־האוכלוסין היחסי שופע תמיד... וכך נדחק והולך הפועל החקלאי לשפל־המינימום של השכר, וברגלו האחת כבר הוא שקוע ביוון הדלות [פאופריזם]"[21].

קניינו־הפרטי של האיכר באדמת־ניר, שאותה הוא מעבד, הוא היסוד של המפעל־הזעיר, הוא התנאי לפריחתו, להתפתחותו בצורתו הקלאסית. אך אותו ייצור במפעל־זעיר אינו יכול להתקיים אלא בתוך סייגים טבעיים צרים של הייצור והחברה. ואלו במשטר הקאפיטאליזם אינו נבדל ניצול האיכרים

---

[18] „חליפת־אגרות", כרך ג', עפ"י הוצ' מכון מ. א. ל., עמ' 86—90. השווה גם אגרתו מ־9 באוגוסט 1862, שם עמ' 94—95.

[19] „הקאפיטאל" כרך ג', ספר 2 פרק 47, פרשה רביעית.

[20] ר' עמ' 617 בהוצ' שלפנינו.

[21] ר' עמ' 529—530.

„מניצולו של הפרולטאריון התעשייתי... אלא הבדל־שבצורה. המנצל הוא אחד: ההון. בעלי־ההון היחידים מנצלים את האיכרים היחידים באמצעות האפותיקי והנשך, מעמד בעלי־ההון מנצל את מעמד־האיכרים באמצעות מס־המדינה"... „חלקת אדמתו של האיכר שוב אינה משמשת אלא אמתלה כדי להרשות לו לבעל־ההון להוציא מן הניר ריוח, רבית ורנטה ולהשאיר את עובד־הניר לגורלו, שידאג בעצמו, כיצד להוציא את שכר־עבודתו." („מלחמות־המעמדות בצרפת".)

בדרך כלל מוסר האיכר גופו לידי החברה הקאפיטאליסטית, היינו, למעמד בעלי־ההון, חלק משכר־עבודתו, וכך יורד הוא „לדרגתו של החוכר האירי" — „וכל זה באמתלה, שהוא בעלים פרטי לעצמו." ובכן: היכן נעוצה „אחת הסיבות, שמחיר־התבואה נמוך־יותר בארצות, ששורר בהן קניין־החלקות... מבארצות של אופן־ייצור קאפיטאליסטי"[22]. בכך, שהאיכר מוסר כמתנת־חנם חלק מעודף־התוצרת לידי החברה (היינו, למעמד בעלי־ההון).

„ובכן: אותו מחיר נמוך" (של התבואה ושל שאר תוצרים חקלאיים) „הוא תוצאת עוניים של היצרנים, ובשום פנים לא תוצאת הפרודוקטיביות של עבודתם"[23].

הקניין הקרקעי הזעיר, צורתו התקינה של המפעל־הזעיר, מתנוון על־ידי הקאפיטאליזם, נהרס ונשמד.

„קניין־החלקות לפי עצם טיבו מוציא מן הכלל: התפתחות כוחות־הייצור החברתיים של העבודה; צורות חברתיות של העבודה; ריכוז חברתי של ההונות; גידול בהמות בקנה־מידה גדול; שימוש פרוגרסיבי במדע.

נשך ושיטת־המסים מן ההכרח שיביאו עליו דילדול בכל מקום. השקעת ההון במחיר־הקרקע גודרת בעד השקעת ההון הזה בעיבוד הקרקע. התפצלות אינסופית של אמצעי־הייצור ובידודם של היצרנים גופם." (מתודים קואופראטיביים בצורת אגודות־שיתופיות של איכרים זעירים, שהם ממלאים תפקיד גדול־ביותר מבחינה בורגנית־פרוגרסיבית, אין בהם אלא כדי להחליש כוחה של מגמה זו, אך לא לחסלה; *אף אין לשכוח, כי סוג זה של קואופראציה מביא הרבה תועלת לאיכרים האמידים, אך מעט מאוד, וכמעט לא כלום, להמון העניים; ואף זאת אין לשכוח, כי האגודות השיתופיות, הן גופן, נעשות מכשיר לניצול עבודה־שכירה.*) „ביזבוז נורא של כוח־אדם. הרעה מתקדמת־והולכת של תנאי־הייצור והתייקרות אמצעי־הייצור" — הנה „חוק הכרחי של קניין־החלקות"[24].

בחקלאות כבתעשייה מתבצעת הפיכתו הקאפיטאליסטית של תהליך־הייצור — רק במחיר „מגילת היסורים [מארטירולוגיה] של המייצרים."

„פיזורם של הפועלים החקלאיים על פני שטחים נרחבים ממגר גם את כוח התנגדותם, ואלו ריכוזם של פועלי העיר מגביר את כוח־ההתנגדות של אלה. ומה בתעשייה העירונית, אף בחקלאות המודרנית כך: העלאת הכוח־הפרודוקטיבי והזרמה יתירה של העבודה אינן נקנות אלא על־ידי חורבנו ודילדולו של כוח־העבודה גופו. וכל התקדמות בחקלאות הקאפיטאליסטית היא לא רק התקדמות באמנות לגזול את

---

[22] „הקאפיטאל" כרך ג' ספר 2, פרק 47, פרשה חמישית.
[23] שם.

* תוספת משל לנין. — מכון מ. א. ל.
[24] שם.

הפועל, אלא גם באמנות לחמוס את האדמה... ולפיכך אין הייצור הקאפיטאליסטי מפתח את הטכניקה ואת ציוותו של תהליך־הייצור החברתי, אלא עם שהוא מקרקר בו־בזמן את מעיינות העושר בכללו: את האדמה ואת העובד"[25].

הסוציאליזם

מתוך הנאמר עד כאן יהא מוּחָנָר, כי ההכרח ללא־הימנע בהפיכת החברה הקאפיטאליסטית לחברה סוציאליסטית — מארקס מסיק על כך אך ורק מתוך חוק התנועה הכלכלית של החברה המודרנית. החִבְּרַת־העבודה, שצועדת־ומתקדמת בצורות אין־ספור במהירות מתגברת־בהתמדה, ושבאה לידי גילוי מוחשי ביותר, זה מחצית המאה, למאז מותו של מארקס, בגידולה של התעשייה הגדולה, בגידול ההתאגדויות הקאפיטאליסטיות: הקארטלים, הסינדיקאטים והטרוסטים, וכן גם בגידולו העצום של ההון־הפינאנסי, גידול בהיקף ובכוח — כאן היסוד החומרי העיקרי לבוא הסוציאליזם כהכרח ללא־הימנע. ככוח־דוחף שכלי ומוסרי, כגוף המגשים את ההפיכה הזאת — מופיע הפרולטאריון, שחונך על ברכי הקאפיטאליזם עצמו. מאבקו של הפרולטאריון בבורגנות, שבא לידי ביטוי בצורות שונות ועשירות־תוכן יותר־ויותר, הולך־ונהפך ללא־הימנע למלחמה פוליטית, המכוונת לכיבוש השלטון הפוליטי בידי הפרולטאריון („דיקטאטורה של הפרולטאריון"). החִבְּרַת־הייצור מן ההכרח שתביא להעברת אמצעי־הייצור לקניינה של החברה, ל„נישול המנשלים". הגברתה העצומה של פרודוקטיביות־העבודה, קיצורו של יום־העבודה, החלפת שרידי־חורבותיו של המפעל־הזעיר הפרימיטיבי והמפוצל בעבודה הקולקטיבית המשוכללת — הנה תוצאותיה הישרות של אותה העברה. הקאפיטאליזם מנתק לחלוטין את הקשר בין התעשייה והחקלאות, אך בו־בזמן מתקין־מכין הוא בהתפתחותו העליונה יסודות חדשים בשביל החזרת אותו קשר; בשביל איחוד התעשייה והחקלאות על בסיס השימוש המודע במדע והצירוף של העבודה הקולקטיבית; בשביל אופן חדש להתיישבות האנושות (תוך חיסולו של השממון הכפרי, של ההתבודדות מן העולם, של בורות־בערות, מזה, וחיסול ההצטופפות־הדחוסה הלא־טבעית של המוני־המונים בערים הגדולות, מזה). על־ידי הקאפיטאליזם המודרני על צורותיו העליונות מוכנים־ומזומנים צורה חדשה של המשפחה, תנאים חדשים בעמדתה של האשה ובחינוך הדור הצעיר־הגדל: עבודת הנשים והילדים, התפוררות המשפחה הפאטריארכאלית על־ידי הקאפיטאליזם — לובשות בחברה המודרנית, בהכרח, צורות נוראות־ביותר והרסניות־ביותר ומסואבות־ביותר; ואף־על־פי־כן

„...על־ידי כך שהתעשייה הגדולה מוסרת בידי הנשים, הצעירים והילדים משני המינים תפקיד מכריע בתהליכי־ייצור מאורגנים אירגון חברתי, מחוץ לתחומי הבית — הרי היא יוצרת את הבסיס הכלכלי החדש לצורה נעלה יותר של המשפחה ושל היחסים בין שני המינים. ברי: אף זאת היא איולת, שרואים צורה מוחלטת־סופית בצורת־המשפחה הנוצרית־הגרמנית, או בצורתה הרומאית־העתיקה, או בצורה היוָנית־העתיקה, או בצורתה המזרחית; אגב, הללו כולן מהוות שלשלת אחת של

---

[25] ר' עמ' 416—417.

התפתחות היסטורית. וכן ברור־ומוחוּר, שאותו הרכב של חבר־עובדים מצורף מגברים ונשים ובני גילים שונים־ביותר — אף על פי שבצורתו הקאפיטאליסטית, הטבעית־מקורית האכזרית, שהפועל אינו קיים אלא למען תהליך־הייצור, ולא תהליך־הייצור למען הפועל, משמש הרכב זה מקור־סַפַּחַת לשחיתות ולעבדוּת — מן ההכרח שייהפך בתנאים מתאימים דוקא למקור של התפתחות הומאנית"[26].

שיטת בתי־החרושת מראה לנו את

„הנבט לחינוך של העתיד, זה שיהיו כרוכים בו, בשביל כל הילדים שהגיעו לגיל מסוים, עבודה פרודוקטיבית ותלמוד והתעמלות, ולא רק בחינת מתוד להגברת הייצור החברתי, אלא בחינת המתוד היחידי להקמת דור של בני־אדם מפותחים התפתחות מלאה"[27].

על אותו בסיס היסטורי, ולא בלבד במובן של הסברת העבר, אלא גם במובן ראיית העתיד מראש וללא־רתיעה ובמובן של פעולה מעשית, נועזת, מכוונת להגשמת העתיד הזה — עליו מעמיד הסוציאליזם מיסודו של מארקס גם את הבעיות של הלאומיות והמדינה. האומות הן התוצאה הבלתי־נמנעת והצורה הבלתי־נמנעת של התקופה הבורגנית בהתפתחות־החברה. ומעמד־הפועלים אי־אפשר היה לו להתחזק, להיכנס לגיל־בגרותו ולערוך את שורותיו, בלא „שיכונן עצמו כאומה", בלא שיהיה „לאומי" („אם גם בשום פנים לא במשמעה של הבורגנות"). אך התפתחותו של הקאפיטאליזם הורסת יותר ויותר את הסייגים הלאומיים, מכלה את ההתבדלות הלאומית, ובמקום הניגודים הלאומיים מביאה היא את הניגודים המעמדיים. ועל־כן אמת לאמיתה היא בארצות הקאפיטאליסטיות המפותחות, כי „הפועלים אין להם מולדת"* וכי „הפעולה המאוחדת" של הפרולטאריון, לפחות בארצות־הציביליזאציה, „היא מן התנאים הראשונים של שיחרורו" („המאניפסט הקומוניסטי"). המדינה, אותו כוח־שלטון מאורגן, קמה מתוך הכרח בלתי־נמנע בדרגת־התפתחות מסוימת של החברה, משנתפרדה החברה למעמדות שאין לקיים שלום ביניהם, משאי־אפשר היה לה להתקיים עוד בלא „שררה", העומדת כביכול מעל לחברה ובמידה מסוימת נתפרדה הימנה. ומכיון שהמדינה צומחת ועולה מתוך הניגודים המעמדיים, נהפכת היא

„למדינה של המעמד העצום־ביותר, השליט שליטה כלכלית, שבאמצעות המדינה הוא נעשה גם המעמד השליט מבחינה פוליטית, ועל־ידי כך הוא משיג לעצמו אמצעים חדשים להכנעתו ולניצולו של המעמד המדוכא. הנה המדינה העתיקה היתה

---

[26] ר' עמ' 403.

[27] ר' עמ' 398.

* השאלה הלאומית — ביחוד מנקודת־הראייה של מלחמת העמים המדוכאים לשיחרורם,— ושאלת התמורות שחלות בהתפתחות המדינה לאחר כיבוש השלטון על־ידי הפרולטאריון, שאלת קיומה ו„גוויעתה", פותחו פיתוח עיוני נוסף על־ידי י. ס ט א ל י ן בספריו: „הלניניזם והשאלה הלאומית" ו„בעיות הלניניזם" (עברית, ר' הוצ' ספרית־פועלים, עמ' 371—376), וכן על־ידי ב. ב ו ר ו כ ו ב בספרו: „מלחמת המעמדות והשאלה הלאומית".

בינתיים חלה התפתחות נוספת והקומוניסטים מתייצבים גם בארצות קאפיטאליסטיות בראש מלחמתה המעמדית והלאומית של תנועת־הפועלים, כפאטריוטים־של־אמת במולדתם. (ההוצ' העברית.)

קודם־כל מדינתם של מחזיקי־העבדים לשם הכנעתם של העבדים, כשם שהמדינה הפיאודאלית אף היא היתה מכשיר בידי האצולה להכנעתם של האיכרים הצמיתים והכפופים, וכשם שמדינת־הנציגים המודרנית אינה אלא כלי בידי ההון לניצול העבודה־השכירה." (אנגלס ב„מוצא המשפחה, הקניין הפרטי והמדינה"*, וכאן הוא הרצה את ההשקפות שלו ושל מארקס.)

אפילו הצורה החפשית־ביותר והנאורה־ביותר של המדינה הבורגנית — הרפובליקה הדמוקראטית — אינה מחסלת בשום פנים אותה עובדה, ורק את צורתה היא משנה (הקשר בין הממשלה והבורסה, קורופציה — ישירה ובלתי־ישירה — של הפקידות, של העתונות וכו'). תוך שהסוציאליזם מביא לידי חיסול המעמדות, הריהו מביא ממילא בו־בזמן לידי חיסול המדינה.

„אותה עלילה ראשונה" — כותב אנגלס ב„אנטי־דיהרינג" — „שהמדינה מופיעה בה כנציגה של החברה כולה באמת — כיבוש הבעלות על אמצעי־הייצור בשמה של החברה — היא גם העלילה העצמאית האחרונה שלה בחזקת מדינה. התערבותו של כוח־שלטון מדיני בתוך יחסים חברתיים נעשית מיותרת בתחום אחד אחר השני, עד שלבסוף היא נאלמת־ונפסקת מאליה. במקום ממשל באנשים באים עתה פיקוח על חפצים והנהלה של תהליכי־ייצור. המדינה — אין ,מחסלים' אותה; היא דועכת וגוועת"[28].

„אותה חברה, שתארגן מחדש את הייצור על יסוד התאחדותם החפשית והשוה של היצרנים, תעביר את כל מנגנון־המדינה למקום שיהא ראוי בשבילו: לבית־נכאת העתיקות, בצד הכישור וקרדום־הברונזה"[29].

ובסוף, מה שנוגע לעמדתו של הסוציאליזם מיסודו של מארקס אל האיכרות הזעירה, שתישאר־ותתקיים גם בתקופת נישולם של המנשלים, הרי יש להצביע על מימרה של אנגלס, בה הוא מבטא את רעיונו של מארקס:

„בהגיע כוח־השלטון של המדינה לידינו, ודאי שלא יעלה על דעתנו לנשל־באלימות את האיכרים הזעירים (ואין הבדל: אם בפיצויים ואם שלא בפיצויים), כפי שנהיה אנוסים לעשות לגבי בעלי־הקרקע הגדולים. תפקידנו ביחס לאיכר־הזעיר הוא, קודם־כל: להעביר את מפעלו־הפרטי ואת קניינו־הפרטי לצורה שיתופית, ולא באונס, אלא על־ידי דוגמה־למופת והצעת עזרתה של החברה למטרה זו. ומבחינה זו אמנם כבר יש בידינו אמצעים במידה מספיקה, כדי להראות לו לאיכר־הזעיר סיכויים של יתרונות, שבודאי יידע כבר עכשיו לתפוס את משמעותם"[30].

הטאקטיקה למלחמה המעמדית הפרולטארית

לאחר שכבר בשנות 1844/45 חשף מארקס אחד מליקוייו היסודיים של המאטריאליזם הישן, היינו, שזה לא ירד לעומק התנאים בשביל הפעולה הממשית, המהפכנית, ולא ידע להעריך כראוי את חשיבותה של פעולה זו — הרי הקדיש מארקס תשומת־לב בלתי־פוסקת במשך כל ימי חייו, בצד עבודותיו העיוניות, לשאלת הטכסיס במלחמת המעמדות של הפרולטאריון. כל חיבוריו של מארקס, וביחוד

* עברית בהוצאת ספרית פועלים.

[28] כנ"ל, עמ' 324.

[29] כנ"ל.

[30] אנגלס, „שאלת האיכרים בצרפת ובגרמניה". „נויה צייט", 1894, עמ' 301, 302.

חליפת־האגרות בינו לבין אנגלס, שיצאה־לאור בארבעה כרכים בשנת 1913, מספקים מבחינה זו שפע עצום של חומר. כינוסו של חומר זה עדיין רחוק משלימות, מריכוז וחקירה־ועיבוד כל־צרכם. ועל־כן נהא נאלצים להסתפק כאן בהערות כלליות לחלוטין וקצרות בלבד; וכאן נדגיש, כי מאטריאליזם בלא צד זה, מארקס חשבו, בצדק, לעניין חצאי וחד־צדדי ונטול־חיים. את המשימה העיקרית בטכסיסו של הפרולטאריון קבע מארקס תוך התאמה קפדנית אל כל ההנחות של השקפת־עולמו המאטריאליסטית־הדיאלקטית. רק התחשבות אובייקטיבית בכללותם של יחסי־הגומלין בין כל המעמדות כולם בתוך חברה נתונה, וממילא גם התחשבות בדרגת־ההתפתחות האובייקטיבית של אותה חברה, וכן ביחסי־הגומלין שבינה לבין חברות אחרות — רק היא יכולה לשמש יסוד בשביל טכסיס נכון של המעמד הצועד־בראש. ועם זה דנים בכל המעמדות ובכל הארצות לא בסטאטיקה שלהם, אלא בדינאמיקה, כלומר, לא במצב נוקשה, אלא בתנועה (וחוקיה של תנועה זו נובעים מתוך תנאי־הקיום הכלכליים של כל מעמד ומעמד). ובתנועה זו שוב דנים לא מתוך השקפת העבר, אלא מתוך השקפת העתיד; ואף לא לפי תפיסתם השטחית של „אישי־האֶבולוציה", שאינם רואים אלא שינויים אטיים, אלא במובן דיאלקטי: בהתפתחויות גדולות כאלו — כתב מארקס לאנגלס — אין דינן של 20 שנה אלא כדין יום אחד בלבד, „אף־על־פי שאפשר כי שוב עתידים לבוא ימים, שיקופלו בהם עשרים שנה" („חליפת־אגרות", כרך שלישי, עמ' 138). בכל דרגת־התפתחות, בכל שעה, חייב הטכסיס של הפרולטאריון להתחשב באותה דיאלקטיקה אובייקטי־בית, בלתי־נמנעת, בהיסטוריה האנושית; תוך שיידע לנצל את התקופות של שיתוק פוליטי או של התפתחות הקרויה „שלוָה", אטית, משולה להתקדמות הצב, לשם התפתחות ההכרה והכוח וכושר־המלחמה של המעמד הצועד־בראש, מצד אחד; ותוך שיבצע — מצד השני — כל אותה עבודת הניצול בכיוון „המטרה הסופית" אשר לתנועת המעמד הנדון, כדי להכשירו שיפתור למעשה את המשימות הגדולות בימים הגדולים „שיקופלו בהם עשרים שנה". מבחינה זו נודעת חשיבות מיוחדת לשתי מימרותיו של מארקס: האחת ב„דלותה של הפילוסופיה" על מלחמתו הכלכלית של הפרולטאריון ועל אירגוניו הכלכליים; השנייה ב„מאניפסט הקומו־ניסטי" — על משימותיו הפוליטיות. וזו המימרה הראשונה:

„התעשייה הגדולה דוחקת ומכנסת במקום אחד המון אנשים שאינם ידועים זה לזה. ההתחרות מפרידה ביניהם, לפי האינטרסים שלהם. אך העמידה על השכר — והוא האינטרס המשותף לכולם — לעומת בעל־העסק... שוב מלכדתם לשם רעיון אחד ויחיד של התנגדות: קואליציה [ברית]... מתחילה אין כאן אלא קואליציות בודדות, מהן נעשות קבוצות־קבוצות, ומחמת שההון הוא תמיד אחיד ומאוחד, הרי נעשית להם השמירה על ההתאגדות חשובה יותר מן העמידה על השכר. במלחמה זו — והיא מלחמת־אזרחים ממש — מתלכדים ומתפתחים כל היסודות הדרושים בשביל הקרב העתיד־לבוא. ומשמגיעים הדברים לידי נקודה זו, שוב לובשת ההתאגדות אופי פוליטי."

הנה לפנינו תכניתה וטכסיסה של המלחמה הכלכלית ושל התנועה המקצועית בשביל כמה עשרות־שנים להבא, בשביל התקופה הארוכה להכנת הכוחות של

הפרולטאריון, „לקרב עתיד־לבוא״. בעניין זה יש עוד ליתן את הדעת על כמה וכמה רמיזות של מארקס ואנגלס כלפי תנועת־הפועלים באנגליה: כיצד הגיאות התעשייתית מעוררת נסיונות „לשַׁחֵד את הפרולטאריון״ („חליפת אגרות״, כרך ראשון, עמ׳ 142), להטותו מן המלחמה; כיצד אותה גיאות בכלל „מַשחיתה״ את הפועלים (שם, כרך שני, עמ׳ 257); כיצד הפרולטאריון האנגלי „מתברגן, עד שאומה זו [האנגלית], הבורגנית־ביותר מכל האומות, רוצה כנראה להביא את הדברים לידי כך, שיהיו לה בצד הבורגנות, אצולה בורגנית ופרולטאריון בורגני.״ (שם, כרך שני, עמ׳ 340); כיצד „מתנדף״ מתוכו „המרץ המהפכני״ (שם, כרך שלישי, עמ׳ 135); כיצד צריך לחכות זמן רב, בהרבה או בפחות, עד ש„הפועלים האנגלים ישתחררו מנגע הבורגנות כביכול שדבק בהם.״ (כרך שלישי, עמ׳ 138); כיצד חסר לה לתנועת־הפועלים האנגלית אותה “mettle” (רוח־ההתלהבות), שציינה את הצ׳ארטיסטים הַוָתיקים״ (בשנת 1866; כרך שלישי, עמ׳ 319); כיצד נהפכים מנהיגי־הפועלים באנגליה להיות מין כוי „בין הבורגנים הראדיקאלים ובין הפועלים.״ (על הוליאייק; כרך רביעי, עמ׳ 242); כיצד גורמת עמדת־המונופולין של אנגליה — וכל זמן שאין נהרסת אותה עמדת־מונופולין — ש„הפועל הבריטי... שוב אינו רוצה עוד.״ (כרך רביעי, עמ׳ 511). הטכסיס של המלחמה הכלכלית בקשר למהלכה הכללי (וסוף־מהלכה) של תנועת־הפועלים — נבדק כאן מתוך השקפה מקיפה עד־להפליא, כל־צדדית, דיאלקטית, מהפכנית באמת.

„המאניפסט הקומוניסטי״ העלה, ביחס לטכסיס של המלחמה הפוליטית, את העקרון המארקסיסטי הבא:

„הם (הקומוניסטים) נלחמים להשגת המטרות והאינטרסים הישירים והדחופים של מעמד־הפועלים, אבל בתנועת־ההווה מייצגים הם גם את עתיד־התנועה״[31].

בהתאם לכך תמך מארקס בשנת 1848 בפולין במפלגת „המהפכה האגרארית״, „היא המפלגה שעוררה בשנת 1846 את המרד של קראקוב.״ בגרמניה תמך מארקס בשנים 1848 ו־1849 בדמוקראטיה המהפכנית הקיצונית, ולאחר־מכן שוב לא חזר בו לעולם אף במשהו ממה שאמר אז על הטכסיס. בבורגנות הגרמנית ראה אֶלמנט, „הנוטה מלכתחילה לבגידה בעם,״ (ורק ברית עם האיכרות יכולה היתה להבטיח לבורגנות הגשמה מלאה של שאיפותיה) „ולפשרה עם הנציג הרשמי של החברה הישנה״. הנה הניתוח המסכם, שניתח מארקס את מצבה המעמדי של הבורגנות הגרמנית בתקופת המהפכה הבורגנית־הדמוקראטית, — ואגב, זוהי דוגמה־למופת, כיצד דן המאטריאליזם בחברה תוך כדי תנועתה, ולא רק מצד־התנועה המכוון אחורנית...: „בלא אמונה בה עצמה, בלא אמונה בעם, רוטנת כלפי מעלה, רועדת כלפי מטה... נרעשת־נפחדת מחמת סער־העולם... בלא מרץ לשום כיוון, פלאגיאט בכל הכיוונים... ללא יזמה... — משול לזקן־מַמרה, הרואה עצמו נידון לכך שינהוג בזרמי־הנוער הראשונים של עם חסון ובעל־גוף לטובת האינטרס של עצמו, אינטרס תשוש־כוח מזוקן...״ („עתון־הריין החדש״ 1848; „העזבון הספרותי״, כרך שלישי,

---

[31] „כתבים נבחרים״, כנ״ל, עמ׳ 334.

עמ׳ 213). בערך עשרים שנה לאחר־מכן ציין מארקס באגרת אל אנגלס („חליפת־אגרות״, כרך שלישי, עמ׳ 234), כי הסיבה לכשלון המהפכה של שנת 1848 היא, שהבורגנות העדיפה שקט מתוך עבדות על עצם הסיכוי של מלחמה מתוך חירות. משנסתיימה תקופת המהפכה של 1848/49, יצא מארקס נגד כל שעשועי־מהפכה (מלחמתו נגד שאפר ונגד ו. ויליך) ודרש, שיידעו כיצד לעבוד בתקופה החדשה, שהיא מכינה בדרך „שלינה״, כביכול, את המהפכות החדשות. מה הרוח, שצריכה למלא את הגשמת העבודה הזאת לפי תביעתו של מארקס — נוכל לעמוד על כך מתוך הקטע הבא, שניתנה בו הערכה למצב בגרמניה בימי הריאקציה השחורה־ביותר, בשנת 1856:

„כל העניין בגרמניה יהא תלוי באפשרות, שהמהפכה הפרולטארית תמצא לה משען במהדורה שנייה כביכול של מלחמת־האיכרים״*. („חליפת־אגרות״, כרך שני, עמ׳ 131—132.)

כל זמן שהמהפכה הדמוקראטית (הבורגנית) בגרמניה עדיין לא באה לידי סיומה, הפנה מארקס, לגבי הטכסיס של הפרולטאריון הסוציאליסטי, את כל תשומת־לבו לפיתוח המרץ הדמוקראטי בקרב האיכרות. לדעתו היתה עמידתו של לאסאל „מבחינה אובייקטיבית... בגידה בכל תנועת־הפועלים ומסירתה בידי הפרוסים.״ („חליפת־אגרות״, כרך שלישי, עמ׳ 219), ובין השאר דוקא משום ש„סייע בידי היונקרים והלאומיות הפרוסית.״

„בארץ חקלאית ברובה המכריע...״ — כך כתב אנגלס בשנת 1865, בחילוף־רעיונות עם מארקס, לרגל התכנית של פירסום הצהרה משותפת בעתונות — „הרי זו שפלות... להתנפל בשם הפרולטאריון התעשייתי על הבורגנות בלבד, ועם זה לא להזכיר אף במלה אחת את הניצול־במקל־חובלים הפאטריארכאלי של הפרולטאריון הכפרי על־ידי האצולה הפיאודאלית הגדולה.״ — („חליפת־אגרות״, כרך שלישי, עמ׳ 225.)

בשנים 1864 עד 1870, משהלכה־ונסתיימה תקופת ההשלמה של המהפכה הבורגנית־הדמוקראטית בגרמניה, משנסתיימה תקופת מלחמתם של מעמדות־המנצלים בפרוסיה ובאוסטריה למען מתוך זה או אחר, כיצד להביא לידי גמר אותה מהפכה־מלמעלה — מארקס לא בלבד שגינה את לאסאל על שהיה מחזר אחרי ביסמארק, אלא שהוכיח גם את ליבקנכט על שנתפס לאוסטרופיליה [חיבה לאוסטריה], והיה מגין על הפארטיקולאריזם; מארקס תבע טכסיס מהפכני, הקושר מלחמה ללא־רחמים במידה שוה נגד ביסמארק ונגד ידידי־אוסטריה גם יחד — טכסיס, שאינו מסתגל ל„מנצח״, היונקר הפרוסי, אלא מיד יוצא כנגדו ומחדש את המאבק המהפכני, ודוקא על אותו יסוד, שנוצר עם הנצחונות הצבאיים של הפרוסים („חליפת־אגרות״, כרך שלישי, עמ׳ 144, 145/146, 157, 188, 213, 219, 224, 438, 458, 464, 465). בגילוי־הדעת המפורסם של האינטרנאציונאל מ־9 בספטמבר 1870 הזהיר מארקס את הפרולטאריון הצרפתי מפני מרד שלפני־זמנו; אך משפרץ המרד, בכל זאת (1871), קידם מארקס בברכת־התלהבות את היוזמה

* לנין מביא את הציטאטה כלשונה במקור, גרמנית ואנגלית במעורב. — (ההוצ׳ העברית.)

המהפכנית, „הסוערת עד לב־השמים", של ההמונים (אגרתו של מארקס אל קוגלמאן). לפי השקפתו של מארקס, השקפת המאטריאליזם הדיאלקטי, היה בו בכשלון הפעולה המהפכנית בסיטואציה זו, כמו בכמה סיטואציות אחרות, משום תקלה קטנה־יותר בשביל המהלך הכללי של המלחמה הפרולטארית ובשביל סוף־מהלכה, משהיה בויתור על העמדה שהושגה פעם, בכניעה ללא קרב: כניעה כזאת עלולה לגרום דמוראליזאציה בשורות הפרולטאריון ולערער את כושר־המלחמה שלו. מארקס, שידע יפה להעריך הערכה מלאה את אפשרות הניצול של אמצעי־המלחמה החוקיים [הלגאליים], בתקופות של קפאון פוליטי ושל שלטון החוקיות הבורגנית — הרי בשנים 1877 ו־1878, לאחר שיצא החוק־נגד־הסוציאליסטים, גינה בחריפות יתירה את „הפראזה המהפכנית" של פלוני מוסט; אך באותה חריפות, אם לא למעלה מזו, יצא כנגד האופורטוניזם, שנשתלט אז השתלטות ארעית במפלגה הרשמית של הסוציאלדמוקראטיה, עם שזו לא גילתה מיד יציבות מספיקה, אומץ מספיק, עמידה מהפכנית ונכונות, כדי לעבור למלחמה בלתי־חוקית כתגובה על חוק־החירום. („חליפת־אגרות", כרך רביעי, עמ' 462, 470, 487, 495, 497; השווה גם האגרות אל זורגה.)

הדיקטאטורה של הפרולטאריון *

בשנת 1907 פירסם מהרינג בכתב־העת „נויה צייט" (XXV, 2, עמ' 164) קטעים ממכתבו של מארקס אל ויידמייאר מיום 5 במארס שנת 1852. במכתב זה כלול, בין השאר, הדיון המצוין המובא להלן:

„אשר לי, הרי אין לזקוף לזכותי לא דבר זה שגיליתי את קיומם של המעמדות בחברה בת־זמננו, אף לא דבר זה, שגיליתי את המלחמה הנטושה ביניהם. ההיסטוריונים הבורגניים הם שקבעו, זמן רב לפני, את התפתחותה ההיסטורית של מלחמת־מעמדות זו, והאקונומיסטים הבורגניים — את האנאטומיה הכלכלית של המעמדות. החידוש שחידשתי אני מונח בהוכחת הדברים הבאים: 1) שקיומם של המעמדות קשור רק בשלבי־התפתחות[א] היסטוריים מסוימים של הייצור; 2) שמלחמת המעמדות מוליכה בהכרח אל הדיקטאטורה של הפרולטאריון; 3) שדיקטאטורה זו עצמה אינה אלא מעבר אל ביטול כל המעמדות, ואל חברה אל־מעמדית."

במלים אלו השכיל מארקס לבטא בהבלטה מדהימה, ראשית — את ההבדל העיקרי והיסודי שבין משנתו לבין משנתם של הוגי־הדעות המתקדמים והמעמיקים ביותר של הבורגנות, ושנית — את תוכה של משנתו על המדינה.

העיקר במשנתו של מארקס היא מלחמת המעמדות. כך אומרים וגם כותבים תכופות־מאוד. אולם אין זה נכון. ומהנחה בלתי־נכונה זו נובע סילופו האופורטוניסטי של המארקסיזם על כל צעד ושעל, זיופו ברוח העלול להתקבל על דעתה של הבורגנות. שהרי התורה על מלחמת־המעמדות לא על־ידי מארקס נוצרה, אלא על־ידי הבורגנות לפני מארקס, ובדרך כלל עשויה תורה זו להתקבל על לבה של הבורגנות. כל המכיר רק במלחמת־המעמדות, עדיין אינו מארקסיסט; עדיין אפשר

* מאמר זה, בשם „הצגת השאלה על־ידי מארקס בשנת 1852", צירף לנין לפרק השני של חיבורו „המדינה והמהפכה", עם הוצאת המהדורה השנייה. (הערת המכון ע"ש מ. א. ל.). [התרגום העברי לפי „ו. אי. לנין: כתבים נבחרים", הוצ' ספרית פועלים, עמ' 154, 155].

לו שיישאר תקוע בתוך גבולות המחשבה הבורגנית והמדיניות הבורגנית. לצמצם את המארקסיזם ולהעמידו על התורה של מלחמת המעמדות — משמע לקצץ את המארקסיזם, לסלפו, משמע לצמצמו־ולהעמידו על מה שעשוי להתקבל על לבה של הבורגנות. אין מארקסיסט אלא מי שמרחיב את ההכרה במלחמת המעמדות עד כדי הכרה בדיקטאטורה של הפרולטאריון. הנה ההבדל העמוק־ביותר המבדיל את המארקסיסט מן הבורגני הרגיל, הזעיר (וגם הגדול). כאן אבן־הבוחן להבנת־אמת של המארקסיזם ולהכרת אמת בו. ואין להתפלא על כך, שבעת שההיסטוריה של אירופה קירבה את מעמד הפועלים קירבה מעשית לשאלה זו, לא בלבד כל האופורטוניסטים והרפורמיסטים יחדיו, אלא גם כל „הקאוטסקיאנים" (אנשים הפוסחים על סעיפי המארקסיזם והרפורמיזם) נתגלו כפיליסטרים עלובים ודמו־קראטים זעירבורגניים, השוללים את הדיקטאטורה של הפרולטאריון. הקונטרס של קאוטסקי „הדיקטאטורה של הפרולטאריון", שיצא לאור באוגוסט שנת 1918, כלומר, זמן רב לאחר מהדורתו הראשונה של הספר הזה*, היא דוגמה ומופת לסילוף זעירבורגני של המארקסיזם והתכחשות בזויה אליו למעשה, עם צביעות של הכרה מילולית במארקסיזם (עיין בקונטרס שלי „המהפכה הפרולטארית והרנגאט [הבוגד] קאוטסקי", פטרוגראד ומוסקבה שנת 1918).

האופורטוניזם בן־זמננו, בדמות בא־כוחו העיקרי, המארקסיסט־לשעבר ק. קאוטסקי, כלול לחלוטין בהגדרה שהגדיר מארקס את העמדה הבורגנית, כמובא לעיל, משום שאופורטוניזם זה מצמצם את תחום ההכרה במלחמת המעמדות ומעמידו על התחום של יחסים בורגניים. (ואלו בתוך תחום זה, בגבולותיו, הרי לא יסרב שום ליבראל בעל־השכלה להכיר במלחמת המעמדות „מבחינה עקרונית"!) האופורטוניזם — אין הוא ממשיך־ומביא את ההכרה במלחמת המעמדות עד לעיקר־העיקרים דוקא, עד לתקופת המעבר מן הקאפיטאליזם אל הקומוניזם, עד לתקופת מיגורה של הבורגנות והשמדתה המוחלטת. והרי, למעשה, תקופה זו היא — ללא־הימנע — תקופה של מלחמת־מעמדות אכזרית אשר לא נשמעה כמותה, אשר צורותיה חריפות עד אין שיעור, ולפיכך צריכה בהכרח גם המדינה של תקופה זו להיות מדינה דמוקראטית נוסח־חדש (בשביל הפרולטאריון ודלת־העם בכלל) ודיקטאטורית נוסח־חדש (נגד הבורגנות).

ועוד זאת. את מהותה של משנת מארקס על המדינה סיגל לעצמו רק מי שהשיג, כי הדיקטאטורה של מעמד אחד היא הכרח לא בלבד לגבי כל חברה מעמדית בכלל, לא בלבד לגבי הפרולטאריון, שמיגר את הבורגנות, אלא גם לגבי תקופה היסטורית שלימה, המבדילה את הקאפיטאליזם מ„החברה נטולת־המעמדות", מן הקומוניזם. צורותיהן של המדינות הבורגניות שונות ונבדלות עד מאוד, אך משמעותן אחת היא: אם כה ואם כה, על כל פנים בסופו של חשבון מהוות מדינות אלו דיקטאטורה של הבורגנות. המעבר מן הקאפיטאליזם אל הקומוניזם יביא עמו, כמובן, שפע רב ומגוון של צורות פוליטיות, אבל המהות תהיה אז, בהכרח, אחת ויחידה: הדיקטאטורה של הפרולטאריון.

---

* „המדינה והמהפכה". — מכון מ. א. ל.

הקאפיטאל

ספר ראשון:

תהליך הייצור של ההון

פתח־דבר למהדורה ראשונה

חיבור זה, שאת כרכו הראשון הריני מגיש לקהל, משמש המשך לספרי „לביקורת הכלכלה המדינית" שנתפרסם בשנת 1859. הפסקה ארוכה זו, בין התחלה והמשך, נגרמה על ידי מחלה של שנים רבות, שלא פעם ושתיים היתה מבטלת אותי מעבודתי.

סיכום תוכנו של אותו ספר ראשון ניתן בפרק הראשון של כרך זה. עשיתי כן, לא רק למען צירוף הדברים ושלימותם. עצם ההרצאה נשתפרה. עד כמה שהרשה מצב־הדברים, איך־שהוא, הוספתי ופיתחתי כאן נקודות הרבה, שלא באו שם אלא ברמז בלבד; וכנגד זה דברים שבאו שם בהרחבה לא ניתנו כאן אלא במרומז. הפרשיות שנדונה בהן ההיסטוריה של תיאוריית הערך והממון — מובן, שהושמטו עכשיו בכולן. אלא שקורא חיבורי הקודם יכול למצוא עכשיו, בהערות לפרק הראשון, שנפתחו לפניו מקורות חדשים לתולדותיה של תיאוריה זו.

כל ההתחלות קשות — יפה כלל זה לגבי כל מדע. הקושי המרובה־ביותר, איפוא, תגרום הבנת הפרק הראשון, וביחוד הבנת הפרשה הדנה בניתוח הסחורה. ואשר לניתוח של עצמות־הערך ושיעור־הערך בפרט, הרי שיויתי לו צורה פופולארית ככל האפשר[1]. צורת־הערך, שדמותה המוגמרת היא צורת־הממון, אינה אלא נטולת־תוכן ופשוטה ביותר. ואף־על־פי־כן: לשוא שקד רוחו של האדם, זה 2000 שנה ויותר, להגיע לתכלית חקירתה של זו; ואלו מצד השני, הצליח לנתח — לפחות בקירוב — צורות מלאות־יותר בתוכנן ומסובכות־יותר. מפני מה? מפני שקל יותר לחקור־ולבדוק בגוף המפותח־המושלם מלבדוק בתא מתאי־הגוף. מלבד זה: בניתוח הצורות הכלכליות לא יועילו לך לא המיקרוסקופ ולא מפעילים כימיים. כוח־ההפשטה הוא שצריך למלא את היעדרם של אלה. והרי צורת־הסחורה של תוצרת־העבודה, או צורת־הערך של הסחורה — היא המשמשת לה לחברה הבורגנית צורת התא הכלכלי. הלא־משכיל יחשוב, כי כל אותו ניתוח אינו אלא מסתובב בתוך פלפולי־חריפות בלבד. ואמנם הדברים אמורים כאן בפלפולי־חריפות, אבל רק בה־במידה שמדובר בכך באנאטומיה המיקרולוגית.

ובכן: פרט לפרשה על צורת־הערך, לא יוכלו הבריות להטיל על ספר זה

[1] ונדמה, שהצורך בכך גדול עוד יותר, משום שאפילו אותה פרשה בחיבורו של פ. לאסאל נגד שולצה־דליטש, בה הוא רוצה ליתן, לפי דבריו, את „התמצית הרוחנית" של התפתחות־דיוני באותם נושאים — מכילה טעויות מהותיות בהבנת דברי. אגב [En passant]: אם משפטיו העיוניים הכלליים אשר במחקריו הכלכליים של פ. לאסאל, כגון על אופיו ההיסטורי של ההון, על הקשר שבין יחסי־הייצור ובין אופן־הייצור וכו' וכו', כולם, לרבות הטרמינולוגיה שנקבעה על ידי, שאולים כמעט מלה־במלה מתוך חיבורי, ובלא ציון מקורות — ודאי שטעמי־תעמולה גרמו למתוד זה. ואין אני מדבר, כמובן, בפרטי מחקריו ובשימושי־תועלת אחרים, שאין לי כל חלק בהם.

את האַשמה של קשי־הבנה. מובן, שמתכוון אני לקוראים, הרוצים ללמוד משהו חדש, כלומר, אף רוצים הם לחשוב בעצמם.

הפיזיקאי — או שהוא מתבונן בתהליכי־טבע במקום שהם נגלים בצורתם המובהקת ביותר, והשפעות מפריעות אינן מעכירות אותם אלא במועט־שבמועט; או, אם אפשר, הריהו מבצע ניסויים בתנאים, שיבטיחו את מֶהֳוָה־התהליך על טהרתו. מה ששומה עלי לחקור־עד־תומו בחיבור זה — הוא אופן־הייצור הקאפיטא־ליסטי, וכן יחסי־הייצור ויחסי המשא־והמתן המתאימים לכך. אכסניה קלאסית לייצור זה משמשת עד היום אנגליה. והוא הטעם, שהיא שימשה הדגמה עיקרית בשביל פיתוח השקפותי העיוניות. אך, אם יבוא הקורא הגרמני להניד כתפיו בצביעות למצבם של פועלי התעשייה והחקלאות באנגליה, או שירצה להרגיע רוחו באופטימיות, כי בגרמניה עדיין לא הגיעו הדברים לידי תקלה זו — הרי חייב אני להכריז ולומר לו: De te fabula narratur! [עליך מסַפר הסיפור!]

בעצם לא בכך עוסקים, אם אותם הקרעים החברתיים, הנובעים מתוך חוקי־הטבע של הייצור הקאפיטאליסטי, הגיעו בהתפתחותם לידי דרגה גבוהה־יותר או נמוכה־יותר. עוסקים באותם חוקים גופם, באותן מגמות, הפועלות בהכרח־ברזל ומגיעות לידי תוקפן. הארץ המפותחת־יותר בתעשייתה אינה אלא מגלה לה לארץ המפותחת־פחות את קלסתר עתידה־היא.

זאת ועוד: כל מקום שהייצור הקאפיטאליסטי נתאזרח אצלנו בשלימות, כגון בבתי־החרושת ממש, גרועים אצלנו התנאים בהרבה מבאנגליה, משום שחסר המשקל־שכנגד מצד חוקי־בתי־החרושת. ואלו בכל התחומים האחרים מתייסרים אנו, כמונו ככל שאר הארצות ביבשת אירופה המערבית, לא רק מחמת התפתחותו של הייצור הקאפיטאליסטי, אלא גם מחמת היעדרה של התפתחות זו. נוסף על התקלות המודרניות, לוחצת עלינו סדרה שלימה של תקלות־מורשה, הנובעות מתוך התמדתם, התמדת־סרק, של אופני־ייצור עתיקים ומיושנים על הפמליה שלהם, פמליה של יחסים חברתיים ומדיניים, הנוגדים לרוח הזמן. לא רק החיים אלא גם המתים מציקים לנו. Le mort saisit le vif! [המת תופס לו לחַי!]

בהשוָאה לאנגליה, הרי הסטאטיסטיקה הסוציאלית בגרמניה ובשאָר הארצות של יבשת אירופה המערבית אינה אלא עלובה. ואף על פי כן מניפה היא את הצעיף במידה מספיקה שתוכל לשער, כי מאחורי אותו צעיף מסתתר ראש של מדוזה. אילו העמידו ממשלותינו ובתי־מחוקקינו, מתקופה לתקופה, ועדות לחקר התנאים הכלכליים, כדרך שנהוג באנגליה; אילו היו מצוידות הוַעדות הללו באותה שלימות של תוקף לבירור האמת עד תכליתה, כדרך שנהוג באנגליה; אילו היו מצליחים למצוא לתכלית זו אישים יודעי־דבר, שאין לפניהם לא משוא־פנים ולא ריתוי, כמפקחים על בתי־החרושת באנגליה, כרופאיה המוסרים דין־וחשבון על „בריאות הציבור" ("Public Health"), כחברי ועדותיה לחקירת הניצול של נשים וילדים, תנאי הדיור והתזונה — כי־אז היינו נדהמים מתוך חרדה לתנאי המצב הזה בתוכנו־אנו. פרסיאוס[ב] זקוק היה לקובע־ערפלים, שיוכל לבעֵר מפלצות. ואנו — מושכים אנו קובע־ערפלים זה מטה־מטה לכסות עינינו ואזנינו, שנוכל לעמוד ולכפור במציאות המפלצות.

כל אַשליה עצמית בעניין זה אסורה. כשם שעם המלחמה לעצמאות אמריקה במאה ה־18 צילצלו הפעמונים סערה בשביל המעמד הבינוני באירופה, כך עם מלחמת־האזרחים באמריקה במאה ה־19 צילצלו הפעמונים סערה בשביל מעמד־הפועלים באירופה. באנגליה ניתן תהליך־ההפיכה למישוש בידיים ממש. משיגיע לנקודת־גובה מסוימת, מן ההכרח שיחזור־וישפיע על היבשת. אם תנועתו תלבש שם צורות אכזריות־יותר או אנושיות יותר — דבר זה תלוי בדרגת־התפתחותו של מעמד־הפועלים גופו. ובכן: אם גם נסיח דעת מנימוקים עילאיים, הרי עצם האינטרס הקרוב־ביותר של המעמדות השליטים כיום תובע מהם, שיסירו את כל המכשולים — עד כמה שניתן להסדירם הסדר חוקי — המעכבים את התפתחותו של מעמד הפועלים. לפיכך הקדשתי בכרך זה, בין השאר, מקום נרחב כל כך לתחוקת־בתי־החרושת האנגלית, לתולדותיה ולתוכנה ולתוצאותיה. אומה אחת חייבת ויכולה ללמוד מחברתה. ואף אם הצליחה חברה לגלות את עקבות חוק־הטבע של תנועתה, — והרי כל־עיקר תכליתו הסופית־המוחלטת של חיבור זה היא לחשוף את חוק־התנועה הכלכלי של החברה המודרנית — אין היא יכולה לעבור בקפיצה על שלבי־התפתחות טבעיים [ואין היא יכולה] לעקור אותם בצו־גזירה בלבד. אבל יש בידה לקצר את חבלי־הלידה ולהמתיק את חומרתם.

ומלים מועטות כדי להוציא את האפשרות שיבינוני שלא־כהלָכה. אין אני מצייר את קלסתר־פניהם של בעל־ההון ושל אדוני־הקרקע בצבעים ורודים כל־עיקר. אולם אין אנו עוסקים כאן באישים אלא כל שהם משמשים קאטגוריות כלכליות בצורת־אדם, כל שהם משמשים נושאים ליחסים מעמדיים מסוימים ולאינטרסים מעמדיים מסוימים. תפיסתי שלי, התופסת את התפתחותה של תצורת־החברה הכלכלית כתהליך טבעי־היסטורי, עשויה פחות מכל תפיסה אחרת להטיל על היחיד את האחריות בעד יחסים, שמבחינה חברתית נשאר הוא לעולם יצירם, ואפילו אם מבחינה סובייקטיבית יתרומם עליהם כמה שיתרומם.

בתחום הכלכלה המדינית נתקל המחקר החופשי־המדעי לא רק באותו אויב גופו כמו בכל התחומים האחרים. טבעו המיוחד של החומר, שהכלכלה עוסקת בו, מזעיק כנגדה אל שדה המלחמה את היצרים הנסערים־ביותר, הקטנונים־ביותר והעוינים־ביותר אשר בלב האדם — השתוללות הזעם של האינטרס הפרטי. הכנסייה האנגלית הגבוהה, למשל, תהא סלחנית יותר לגבי התקפה על 38 מתוך 39 עיקרי־אמונתה משתסלח לגבי התקפה על $^{1}/_{39}$ מהכנסותיה בממון. כיום אפילו האַתיאיזם עצמו אינו אלא חטא קל [culpa levis] לעומת הביקורת על יחסי־קניין מסורתיים. ואף על פי כן לא תוכל שלא לראות כאן התקדמות. הריני מצביע כאן, למשל, על הספר הכחול, שנתפרסם בשבועות האחרונים: „חליפי־מכתבים עם משלחות הוד־מלכותה בחוץ־לארץ, בנוגע לשאלות תעשייה ואגודות מקצועיות.״ ["Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions."] נציגי הכתר האנגלי בארצות־חוץ מביעים כאן בדברים יבשים את העובדה, כי בגרמניה, בצרפת — בקיצור: בכל ארצות־התרבות של יבשת־אירופה — מורגשת והכרחית היא ההפיכה ביחסים הקיימים בין ההון והעבודה, ממש כמו באַנגליה, מעבר לאוקיינוס האטלאַנטי מכריז

בר־בזמן, באסיפות פומביות, מַר ו י י ד, סגן־הנשיא של ארצות־הברית בצפון אמריקה, לאמור: משנתבטלה העבדות, עולה על סדר־היום שאלת הפיכתם של יחסי ההון והקניין הקרקעי! אלה הם אותות הזמן, ולא יוכלו להסתירם לא מחלצות־ארגמן ולא מעיל־ואפוד שחורים. ואין פירושם של אותות אלה, שמחר עתידים להתרחש פלאות. באים הם ללמדך, שאפילו במעמדות השליטים מדמדמת־ועולה ההשערה־ההכרה, שהחברה של ימינו איננה אלגביש מוצק, אלא אורגאניזם היא הניתן לגלגולים והנתון תמיד בתהליך של גלגולים.

הכרך השני של חיבור זה יעסוק בתהליך־המחזור של ההון (ספר II) ובעיצוב צורותיו של התהליך־הכולל (ספר III), והכרך השלישי, כרך־הסיום (ספר IV), יעסוק בתולדות התיאוריה.

כל משפט של ביקורת מדעית יירצה לי. אשר למשפטים־הקדומים של מה שקרוי דעת־הקהל, שמעולם לא ויתרתי כל ויתור למענה — היום כמו תמיד משמשת נר לרגלי סיסמתו של הגדול מפירנצי:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*

לונדון, 25 ביולי 1867

קארל מארקס

* [ואתה לך בדרכך, והנח להם לבריות שידברו!]

סוף־דבר למהדורה השנייה

לקוראי המהדורה הראשונה חייב אני תחילה להגיש רשימת השינויים שבאו במהדורה השנייה. החלוקה הבהירה יותר בספר מזדקרת מאליה. תוספות־להערות צוינו בכל מקום כהערות־למהדורה־השנייה. ואשר לטקסט עצמו, הנה הדברים החשובים־ביותר:

פרק ראשון, סעיף 1: פיתוח הערך מתוך ניתוח המשוואות, בהן בא על ביטויו כל ערך־של־חליפין, בוצע כאן ביתר קפדנות מדעית; וכן הודגש במפורש הקשר שבין עצמות־הערך ובין הגדרת שיעור־הערך על ידי זמן־העבודה ההכרחי מבחינה חברתית — הקשר, שבמהדורה הראשונה לא נלמד אלא ברמז בלבד. סעיף 3 (צורת־הערך) בפרק הראשון עובד כולו מחדש, וכבר ההרצאה הכפולה במהדורה הראשונה חייבה לעשות כן. — אגב עלי להעיר, שאותה הרצאה כפולה באה בעצת ידידי הד"ר ל. קוגלמאן בהאנובר. בביתו הייתי, עם ביקורי אצלו באביב שנת 1867, כשהגיעו עלי־ההגהה הראשונים מהאמבורג, והוא שהכריע את דעתי, כי רוב הקוראים זקוקים להסברה נוספת, דידאקטית־יותר, של צורת־הערך. — הסעיף האחרון בפרק הראשון „האופי הפטישיסטי של הסחורה וכו'" נשתנה ברובו. סעיף 1 (מידת הערכים) בפרק השלישי נבדק ותוקן יפה־יפה, משום שסעיף זה נדון במהדורה הראשונה שלא ביסודיות, תוך הסתמכות על ההסבר שניתן כבר בספר „לביקורת הכלכלה המדינית", ברלין 1859. הפרק השביעי, וביחוד חלק 2 שבו, עובד־ותוקן בהרבה.

לא יהא מן המועיל לעמוד בפרוטרוט על השינויים בטקסט, תכופות שינויי סגנון בלבד, שחלו פה ושם. הללו משתרעים על פני כל הספר כולו. ואף על פי כן מוצא אני עכשיו, עם בדיקת התרגום הצרפתי היוצא בפאריס, שכמה חלקים מן המקור הגרמני טעונים היו אם עיבוד יסודי־יותר, ואם תיקוני־סגנון גדולים־יותר, או גם סילוק קפדני יותר של כמה שגיאות שנשתרבבו באקראי. לא היתה שעתי פנויה לכך, שכן רק בסתיו 1871, בעמדי בתוך עבודות דחופות אחרות, הגיעתני הידיעה שהספר אזל מן השוק, ואלו הדפסתה של המהדורה השלישית צריכה להתחיל כבר בינואר 1872.

שה„קאפיטאל" מצא עד־מהרה הבנה בחוגים רחבים של מעמד־הפועלים בגרמניה — זהו השכר הגדול ביותר בעד עבודתי. אדם אחד, מבחינה כלכלית בעל השקפה בורגנית, מר מאייר, חרשתן מוינה, הוכיח יפה — בחוברת, שנכתבה בימי מלחמת גרמניה־צרפת — כי החוש העיוני הגדול, שנחשב כנכס־מורשה של העם הגרמני, ניטל כולו מאלה הקרויים המעמדות המשכילים בגרמניה, וכנגד זה קם לחיים חדשים במעמד הפועלים.

המדע של הכלכלה המדינית נשאר בגרמניה עד היום יליד־חוץ. גוסטאב פון

גיליך בספרו „תיאור היסטורי של המסחר, של המקצועות וכו׳״, וביחוד בשני הכרכים הראשונים שיצאו בשנת 1830 — כבר דן היה, במידה מרובה, בנסיבות ההיסטוריות, שעיכבו אצלנו את התפתחותו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, וממילא גם עיכבו את בניינה של החברה הבורגנית המודרנית. הרי שחסר היה הקרקע החי בשביל הכלכלה המדינית. היא הוכנסה כיבוא של סחורה מוגמרת מאנגליה ומצרפת; הפרופסורים לתורה זו בגרמניה נשארו תלמידים. מה שהיה ביטוי עיוני למציאות־חוץ נתגלגל בידיהם באוסף של דוגמות, שנתפרשו על ידיהם לפי השגת העולם הזעירבורגני אשר מסביבם — הווה אומר: נתפרשו־ונסתלפו. אותו רגש של אין־אונים מבחינה מדעית, שאי־אפשר היה לכבשו לגמרי; אותו קול של מצפון מטריד, שחייבים הם בעל־כרחם ללמד ולשנות מקצוע זר להם באמת — ניסו להסתירו תחת מעטה־פאר של למדנות ספרותית־היסטורית; או שניסו למזוג לתוכו חומר זר, לקוח מתוך מדעים הקרויים מדעי־פיסקוס [קאמראליים], בליל־תערובת של ידיעות — ואותה אש של גיהנום חייב היה לעבור כל מועמד מלא־תקוות לביורוקראטיה הגרמנית.

משנת 1848 ואילך נתפתח הייצור הקאפיטאליסטי בגרמניה התפתחות מהירה, וכיום הזה הוא משגשג־ועולה עד כדי סחרחורת. אולם אישי־המקצוע דנן — לא האיר להם המזל פנים, אף לא עכשיו. כל־זמן שיכלו לעסוק בכלכלה המדינית ללא משוא־פנים, חסרים היו במציאות של גרמניה התנאים הכלכליים המודרניים. ומשקמו ונהיו תנאים אלה, שוב חלו הדברים בתוך נסיבות, שלא נתנו להם לקיים את חקירתם בתחומי האופק הבורגני ללא משוא־פנים. כל שהכלכלה־המדינית בורגנית היא; כלומר, כל שהיא תופסת את הסדר הקאפיטאליסטי, לא כדרגת־התפתחות חולפת מבחינה היסטורית, אלא, אדרבה, כדמות מוחלטת ואחרונה של הייצור החברתי — שוב אין היא יכולה לעמוד במדעיותה אלא כל זמן שמלחמת־המעמדות נשארת כמוסה, או שהיא מתגלית בתופעות בודדות בלבד.

נקח, למשל, אנגליה. הכלכלה המדינית הקלאסית שלה חלה בתקופה, שמלחמת־מעמדות לא היתה אלא בלתי מפותחת. האחרון בין נציגיה הגדולים של הכלכלה הקלאסית, ריקארדו, נוטל סוף־סוף מדעת את הניגוד בין האינטרסים המעמדיים, הניגוד שבין שכר־העבודה והריוח, בין הריוח והרנטה הקרקעית, ועושהו קרש־קפיצה למחקריו — עם שהוא תופס בתמימות אותו ניגוד כחוק־טבע חברתי. אולם בכך גם הגיע מדע־הכלכלה הבורגני אל הסייג, שלא ניתן לו לעבור. עוד בימיו של ריקארדו, ובניגוד לו, קמה הביקורת — באישיותו של סיסמונדי — ועמדה לעומת מדע־הכלכלה הבורגני[1].

פרק־הזמן שבא אחר־כך, 1820 עד 1830, מצטיין באנגליה בערנות מדעית בתחום הכלכלה המדינית. זוהי תקופת הוולגאריזאציה וההתפשטות של תיאוריית ריקארדו, מכאן, ותקופת מלחמתה באסכולה הישנה, מכאן. היו ימים, נערכו קרבות־תחרות מזהירים. ההישגים של אותם ימים נודעו אך מעט ליבשת אירופה, שכן מפוזר הפולמוס ברובו במאמרים שבכתבי־עת, בכתבים ארעיים ובקונטרסים. האפי

[1] ראה חיבורי: „לביקורת הכלכלה המדינית״, עמ׳ 39.

של פולמוס זה ללא משוא־פנים — אף על פי שבאורח יוצא מן הכלל משמשת כבר התיאוריה של ריקארדו נשק להתקפה נגד המשק הבורגני — מסתבר על ידי נסיבות הזמן. מצד אחד אף התעשייה הגדולה גופה רק יצאה מתוך גיל ילדותה, דבר המוכח כבר מתוך כך, שרק עם המשבר של שנת 1825 היא פותחת בסיבוב־המעגל הפריודי של חייה המודרניים. מצד שני, מלחמת המעמדות שבין ההון והעבודה נשארה כשהיתה: נדחקת הצדה — מבחינה מדינית, מחמת המריבה שבין הממשלות והפיאודאלים המכונסים מסביב ל„ברית הקדושה” ובין המוני־העם המנוהלים בידי הבורגנות; ומבחינה כלכלית, מחמת המחלוקת שבין ההון התעשייתי ובין הקניין הקרקעי של האצילים — מחלוקת, שבצרפת נסתתרה מאחורי הניגודים שבין קניין־החלקות ובין הרכוש הקרקעי הגדול, ובאנגליה פרצה בגלוי מאָז יצאו חוקי־הדגן. הספרות של הכלכלה המדינית באנגליה מאותה תקופה מַעלה על זכרוננו את תקופת הסער־והפרץ הכלכלית בצרפת עם מותו של ד״ר קֶנֵיי; ואולם אין כאן אלא זכרון זה, ששלהי־קיץ מזכירים את ימי האביב. משהגיעה שנת 1830, חל לַחלוטין המשבר המכריע — אחת־לתמיד.

הבורגנות בצרפת ובאנגליה כבשה לעצמה שלטון מדיני. מאותה שעה ואילך לבשה מלחמת־המעמדות, למעשה ולהלָכה, יותר ויותר צורות מפורשות ומאַיימות; והיא שצילצלה לה, לכלכלה המדעית[ב1] הבורגנית, בפעמוני־המתים. שוב אין עוסקים בכך, אם נכונה תיאוריה זו או חברתה, אלא בכך עוסקים: אם מועילה היא להון או מַזיקה, אם נוחה היא לו או לא־נוחה, אם מתנגדת היא לתקנות־המשטרה או לאו. במקום חקירה בלתי־משוחדת, באה התגוששות־בשכר עד כדי חבטה, במקום מחקר מדעי ללא נגיעה־בדבר, באו המצפון הנרשע והמזימה הרעה של האפולוגטיקה. ואולם, אפילו המגילות הטרדניות, שהיתה זורקת לתוך חללו של עולם הליגה נגד חוקי־הדגן [Anti-Cornlaw League], ובראשה החרשתנים קוֹבּדֶן ובּרַייט — אִם מַדע אין בהן, עניין היסטורי יש בהן מחמת הפולמוס נגד האצולה בעלת־הקרקעות. והנה באה התחוקה על חופש־המסחר, מאז ימי סר רוברט פיל, והוציאה לה לכלכלה הוולגארית גם קוֹץ זה.

המהפכה של שנת 1848 ביבשת אירופה חזרה והשפיעה גם על אנגליה. נמצאו אנשים, שעוד תבעו לעצמם חשיבות מדעית, ורצו להיות יותר מסופיסטים ומלחכי־פינכא של המעמדות השליטים, והשתדלו ליישב את הכלכלה המדינית של ההון עם תביעותיו של הפרולטאריון, ששוב אי־אפשר היה לבטלן. מכאן אותו סינקרטיזם חסר־רוח, שנציגו המובהק־ביותר משמש ג׳וֹן סטיוארט מיל. זוהי הכרזה על פשיטת־הרגל של הכלכלה ה„אזרחית”, וכבר האיר זאת באמנות מצוינת המלומד הגדול והמבקר הרוסי נ. צ׳רנישבסקי בחיבורוֹ: „ראשי־פרקים לכלכלה המדינית לפי מיל”.

ובכן: אופן־הייצור הקאפיטאליסטי הגיע לידי בגרוּת בגרמניה לאחר שאוֹפיוֹ המנוגד [האנטאגוֹניסטי] כבר בא לידי גילוי בצרפת ובאנגליה ברעש של קרבות היסטוריים; ואלו הפרולטאריון הגרמני כבר היתה לו תודעה מעמדית עיונית במידה מכרעת יותר משהיתה לבורגנות הגרמנית. משמע: משנדמה היה, שהתחילה האפשרות בשביל המדע הבורגני של הכלכלה המדינית — שוב נגוזה אפשרות זו ולא היתה.

בנסיבות אלו נתחלקו דַבָּריה של הכלכלה המדינית לשתי מערכות. מהם, פקחים, אוהבי עבודה־פרנסה, מעשיים, נאספו אל דגלו של באסטיא, זה הנציג השטחי־ביותר, ומכאן גם המובהק־ביותר, של האפולוגטיקה הכלכלית־הוולגארית; מהם, מתגאים במעלת כבוד הפרופסורה למדע שבידיהם, נגררו אחרי נסיונו של ג׳. סט. מיל, שניסה להשלים בין דברים שאין להשלים־ביניהם. כבתקופה הקלאסית של הכלכלה הבורגנית, אף בתקופת ירידתה — נשארו הגרמנים כשהיו: תלמידים בלבד, גרורי־תפילה וגרורי־תיפלה, רוכלים־סוכנים זעירים בשביל בית־העסק הגדול שמחוץ־לארץ.

ובכן: התפתחותה ההיסטורית, המיוחדת במינה, של החברה הגרמנית הוציאה כאן מכלל אפשרות כל פיתוח מקורי של הכלכלה ה„בורגנית״, אך לא הוציאה מכלל אפשרות — ביקורתה של זו. כל שביקורת כזאת מייצגת בכלל מעמד מן המעמדות, הרי לא תוכל לייצג אלא אותו מעמד, שיעודו ההיסטורי הוא להפוך את אופן־הייצור הקאפיטאליסטי ולהביא בסופו של דבר לידי חיסול המעמדות — והוא הפרולטאריון.

הדַבָּרים של הבורגנות הגרמנית, לַמדניה ובוריה, ניסו תחילה ליטול את ה„קאפיטאל״ ולהמיתו מיתת־שתיקה — והרי הצליחו בכך לגבי חיבורי הקודמים. משהוברר, כי תכסיס זה שוב אינו מתאים לתנאי־הזמן, עמדו וכתבו, באמתלה של בקורת לספרי, הוראות „להרגעת המצפון הבורגני״; ואולם מצאו בעתונות־הפועלים לוחמים עדיפים מהם — השווה, למשל, מאמרו של יוסף דיטצגן ב„פולקס־שטאאט״ — ועדיין הם חייבים תשובה על דבריהם[1].

ברוסית יצא תרגום מצוין של ה„קאפיטאל״ באביב שנת 1872 בפטרבורג. המהדורה של 3000 טפסים כמעט שאָזלה עכשיו כולה. וכבר בשנת 1871 עמד מר נ. זיבּר (Н. Зибер) פרופסור לכלכלה המדינית באוניברסיטה של קיוב, והוכיח בחיבורו: "„Теория ценности и капитала Д. Рикардо" („תיאוריית הערך וההון משל ד. ריקארדו״), כי התיאוריה שלי על הערך, הממון וההון היא בגופי־יסודותיה פיתוח־המשך הכרחי של משנת סמית־ריקארדו. מה שמפתיע את האירופי־המערבי עם קריאת החיבור המצוין היא הדביקות העקבית בנקודת־ההשקפה העיונית בטהרתה.

---

[1] הפטפטנים ממללי־רברבן של הכלכלה הוולגארית הגרמנית מגַנים סגנון והרצאה בחיבורי. אין איש, שיכול לדון את הליקויים הספרותיים ב„קאפיטאל״ בחומרה יותר ממני. ואף על פי כן ברצוני להביא כאן, לתועלתם ולשמחתם של האדונים האלה ושל הציבור שהם משרתים, דעה אנגלית ודעה רוסית על הספר. העתון "Saturday Review" [„סקירה של שבת״], שהוא מתנגד לחלוטין להשקפותי, אמר עם ההודעה על המהדורה הגרמנית הראשונה: ההרצאה „מקנה אף לשאלות הכלכליות היבשות ביותר חן (charm) מיוחד.״ העתון "С. П. Ведомости" („ידיעות סט. פטרבורג״) מ־20 באפריל 1872 מעיר בין השאר: „ההרצאה, פרט לכמה חלקים מקצועיים מיוחדים, מצטיינת בפשטות מובנת לכל, בבהירות ובחיוניות יתירה, על אף הרמה המדעית של העניין. מבחינה זו אינו דומה המחבר... אפילו לא במקצת מן המקצת לרוב המלומדים הגרמניים... שהם כותבים את חיבוריהם בלשון אפלה ויבשה כל כך, שבני־תמותה פשוטים ראשם מתפוצץ עליהם.״ אולם קוראי הספרות הפרופסוראלית הגרמנית־הלאומית־הליבראלית של ימינו — אצלם מתפוצץ משהו אחר לגמרי, ולא הראש.

המתוד שהובא לידי שימוש ב„קאפיטאל" לא הובן כהלכה, כפי שמוכיחות התפיסות הסותרות זו את זו בעניין זה.

הנה כתב־העת הפאריסי „השקפה פוזיטיביסטית" ["Revue Positiviste"] בא עלי בטענה מצד אחד, שאני דן בכלכלה דיון מטאפיזי, ומצד השני — נחשו נא! — שמצטמצם אני רק בניתוח ביקורתי של הנתון, במקום להתכין מַתכונים (נוסח־קונט?) בשביל מטבח העתיד. אשר לטענת המטאפיזיקה מעיר פרופ׳ זיבר: „כל שהדברים אמורים בעצם התיאוריה, הרי המתוד של מארקס הוא המתוד הדדוקטיבי של כל האסכולה האנגלית, שכל מעלותיה וחסרונותיה משותפים לטובי הכלכלנים העיוניים". מר מ. בלוק — „התיאורטיקנים של הסוציאליזם בגרמניה. תדפיס מכתב־העת של הכלכלנים, יולי ואוגוסט 1872 ["Les Theoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, Juillet et Août 1872"] — מגלה, כי המתוד שלי אנאליטי הוא, והרי הוא אומר בין השאר: „בחיבור זה נכנס מארקס לתוך החבורה של המוחות האנאליטיים המובהקים־ביותר." המבקרים הגרמנים צווחים כמובן על סופיסטיקה הגליאנית. ואלו כתב־העת הפטרסבורגי „Вестник Европы" („המבשר האירופי") — במאמר הדן כולו במתוד של ה„קאפיטאל" (חוברת מאי 1872, עמ׳ 436—472) — מוצא, כי במחקר המתוד שלי ריאליסטי הוא בכל חומר הדין, כנגד זה בתיאור־הדברים המתוד למַרבית האסון הוא גרמני־דיאלקטי. הוא אומר: „בסקירה ראשונה, אם לדון לפי הצורה החיצונית של ההרצאה, מארקס הוא הגדול בפילוסופים האידיאליסטיים, ובמשמע הגרמני דוקא, כלומר, במשמע הגרוע, של דיבור זה. ואלו למעשה ריאליסטן הוא לאין־שיעור יותר מכל קודמיו במקצוע זה של הביקורת הכלכלית... בשום פנים אי־אפשר לקרוא אותו — אידיאליסטן." אין בפי תשובה טובה יותר למחבר זה משאתן כאן כמה קטעים מדברי ביקורתו שלו; ואפשר, שהללו יעניינו גם כמה מן הקוראים, שאינם נזקקים למקור הרוסי.

לאחר שהאדון המחַבר מביא ציטאטה אחת מתוך ההקדמה לספרי „לביקורת הכלכלה המדינית", ברלין 1859, עמ׳ IV—VII, בה הסברתי את היסוד המאטריאליסטי שבמתוד שלי — הרי הוא מוסיף לאמור:

„חשוב לו למארקס רק דבר אחד: למצוא את החוק בשביל התופעות, שהוא עוסק בחקירתן. עם זאת חשוב לו לא רק החוק השליט באותן התופעות, כל שהללו לבושות צורה מוגמרת ומצויות בקשר־גומלין, כפי שהוא מתגלה עם שאנו מתבוננים בו בתקופת־זמן נתונה. יתירה מזו: חשוב לו גם חוק השתנותן, חוק התפתחותן, כלומר, המעבר מצורה אחת לחברתה, מסדר אחד של קשר־הגומלין לחברו. משגילה חוק זה, הרי הוא חוקר חקירה מפורטת את התוצאות, שמתגלה בהן החוק בחיי החברה... מתוך כך שקוד מארקס על דבר אחד בלבד: להוכיח, על ידי חקירה מדעית מדויקת, את ההכרח שבסדרים מסוימים של היחסים החברתיים; ולקבוע ככל האפשר ללא דופי את העובדות, שישמשו לו נקודות מוצא ומשען. לשם כך די לו שיוכיח, יחד עם הכרחיותו של הסדר הקיים, גם את הכרחיותו של סדר אחר, שיש לעבור אליו ללא־הימנע — אחת היא אם הבריות סבורים ואם אינם סבורים כך, אם נתון הדבר לתודעתם ואם אינו נתון. בתנועה החברתית רואה מארקס תהליך

טבעי־היסטורי, שחוקים מנחים אותו, ולא רק שחוקים אלה אינם תלויים לא ברצונם של הבריות, לא בתודעתם ולא בשאיפתם, אלא, אדרבה, החוקים הם שקובעים את רצונם, תודעתם ושאיפותיהם... אם היסוד המודע ממלא, איפוא, תפקיד שני־במעלה בתולדות התרבות, הרי מסתבר מאליו, כי הביקורת, שנושאה משמשת התרבות גופה, אי־אפשר לה — פחות מכל דבר אחר שבעולם — שתשמש לה בסיס צורה כלשהי או תוצאה כלשהי של התודעה. פירוש הדברים: לא האידיאה, אלא התופעה החיצונית בלבד — היא שיכולה לשמש נקודת־מוצא לביקורת. הביקורת תצטמצם בהשוָאתה של עובדה ובהעמדתה לשם זיהוי, לא לעומת האידיאה אלא לעומת עובדה אחרת. ולא חשוב לה אלא זאת, כי שתי העובדות יש לחקרן בדיוק יפה ככל האפשר, וכי יהוו באמת שלבי־התפתחות שונים; אך מעל לכל חשוב, כי ייחָקרו, ובמידת־דיוק לא־פחותה מכן, הסֵדר והרציפות והקשר, שאותם שלבי־ההתפתחות באים בהם לידי גילוי... והנה יעלה על דעתו של קורא מן הקוראים לשאול שאלה זו: ...הרי החוקים הכלליים של החיים הכלכליים תמיד אותם חוקים הם, ואין הבדל אם תשתמש בהם בשביל ההווה או בשביל העבר? אך דוקא בכך כופר מארקס. לדידיה אין קיימים חוקים כלליים [מופשטים] כאלה. אדרבה: לדעתו כל תקופה היסטורית יש לה חוקים מיוחדים משלה... אך משעברה שעתה של תקופת־התפתחות מסוימת בחיים, משעוברים החיים משלב נתון אחד למשנהו — מיד *מתחילים להנחותם חוקים אחרים*. בקיצור: *החיים הכלכליים מעלים לפנינו כאן תופעה דומה לחלוטין לְמַה שאנו רואים בתחומים אחרים של התופעות הביולוגיות*... לא תיתכן כלל השקפתם של הכלכלנים הוָתיקים על טבעו של החוק הכלכלי, שלפיה חוק זה שווה־בסוגו לחוקי הפיזיקה והכימיה... ניתוח מעמיק־יותר של התופעות הוכיח, כי גופים חברתיים נבדלים זה מזה הבדל מעמיק לא פחות משנבדלים גופים של צמחים וחיות... [גדולה מכן] אפשר ואותה תופעה גופה — בדרגות התפתחות שונות — תהא נתונה למרוּתם של חוקים שונים לחלוטין, מתוך ששונה המבנה־הכולל של אותם גופים, מתוך שאיבריהם שונים בסוגם, מתוך שנבדלים התנאים בהם מוטל על האיברים למלא תיפקודים וכו'. מארקס, למשל, מסרב להודות, כי חוק ריבוי־האוכלוסין אחד הוא תמיד ובכל מקום. אדרבה: הוא קובע בתוקף, שכל דרגת־התפתחות יש לה חוק־אוכלוסין מיוחד משלה... משתנית הפרודוקטיביות, משתנות גם תוצאותיה, ויחד אתן משתנים גם החוקים המסדירים אותן. לפיכך, עם שהציג לעצמו מארקס מטרה זו: לחקור עד תומו את סדר־הכלכלה הקאפיטאליסטי ולהסבירו — אין הוא אלא מנסח ניסוח מדעי־קפדני את המטרה, שכל חקירה מדויקת של החיים הכלכליים צריכה להעמיד לעצמה... מטרתו המדעית של מחקר זה נתונה בהסברם של אותם חוקים מיוחדים, המסדירים את לידתו וקיומו והתפתחותו ומותו של גוף חברתי מסוים ואת החלפתו בגוף אחר, עליון יותר. וערך כזה נודע באמת לספרו של מארקס."

עִם שמָרָן המחבר נתן תיאור קולע כל־כך לזה שקרוי בפיו המתוד האמיתי שלי, ועד כמה שמדובר בחלקי האישי שלי שהשתמשתי במתוד זה, הרי תיאר זאת בסבר־פנים יפה כל כך — מה תיאר באמת אם לא את המתוד הדיאלקטי?

וַדאי, צריך שאופן־התיאור יהא נבדל הבדל־צורה מאופן־המחקר. המחקר צריך

להקנות לעצמו את החומר לפרטי פרטיו, לנתח את צורות־התפתחותו השונות ולחשוף את הקשר הפנימי שביניהן. ורק משבוצעה עבודה זו, אפשר להביא לידי תיאור מתאים את התנועה כמות־שהיא. עלה הדבר יפה, והנה חיי החומר משתקפים בכך השתקפות אידיאלית — אפשר שייראה הדבר כאילו יש לפנינו מבנה מותקן מראש [a priori].

המתוד הדיאלקטי שלי לא רק שונה ביסודו מזה של הֶגֶל, אלא הוא ניגודו הישיר ממש. אצל הגל תהליך־החשיבה — והוא אפילו הופכו לנושא עצמאי, המכונה אצלו אידיאה — דֶמיורגוס הוא של הממשי, שאינו אלא לבושו החיצוני של תהליך־החשיבה. אצלי, אדרבה, אין האידיאלי אלא העתקו של החומרי ותרגומו במוחו של האדם.

את הצד המסתורי־המטעה בדיאלקטיקה של הגל ביקרתי לפני שלושים שנה בערך, כשהיתה עדיין אופנת־היום. אולם דוקא בזמן שהייתי שוקד על עיבודו של הכרך הראשון ל„קאפיטאל", באה האפיגוניות, הרוטנת, השחצנית, הבינונית, שהיא עכשיו ראש המדברים בגרמניה המשכילה, והתחילה מוצאת נחת־רוח לעצמה בכך, שנהגה בהגל, כדרך שנהג בימיו של לסינג משה מנדלסזון הטוב בשפינוזה — היינו, כמו שנוהגים ב„כלב מת". ולפיכך עמדתי והודיתי בגלוי, כי תלמידו של אותו הוגה גדול־המחשבה אני, ולא עוד אלא שבפרק על תיאוריית־הערך התגנדרתי פה ושם בדרך־ההבעה המיוחדת לו. המיסתיפיקאציה, שלקתה בה הדיאלקטיקה בידיו של הגל, אין בה כלל כדי לערער את עובדת היותו הראשון שתיאר תיאור מקיף ומודע את צורות־תנועתה הכלליות של הדיאלקטיקה. אצל הגל עומדת היא וראשה למַטה. וצריך אתה להפכה, כדי לחשוף את גרעינה הראציונאלי בתוך קליפתה המסתורית.

הדיאלקטיקה בצורתה המסתורית־המטעה היתה עניין של אופנה גרמנית, משום שנדמה היה, כי מַאצילה היא מהודוֹ על הקיים. בדמותה הראציונאלית הריהי מקור של כעס ותועבה לבורגנות ולדַבָּריה הדוקטרינריים, משום שכוללת היא, יחד עם ההבנה החיובית של הקיים, גם את ההבנה של שלילתו, של כליונו ההכרחי; משום שכל צורה שנתהוותה תופסת היא בעצם זרימת התנועה, הווה אומר: גם מצדה החולף; משום שאין היא מכירה בשום דבר, שיהא בו להטיל עליה הדרת־כבוד; משום שבעצם מהותה ביקורתית היא ומהפכנית.

התנועה רבת־הסתירות של החברה הקאפיטאליסטית מורגשת ביותר בעיניו של הבורגני המעשי על ידי תהפוכותיו של המעגל הפריודי, שהתעשייה המודרנית סובבת בו, והללו מגיעות לידי שיאן במשבר הכללי. משבר זה שוב ממשמש ובא, אם כי שרוי הוא עדיין בראשית־שלביו; ובכוח הופעתו בזירה מרובת־הצדדים ובעוצמת פעולתו עתיד הוא לתפוף־ולתופף דיאלקטיקה לתוך המוחין, אפילו של אבירי־המזל שצצו כפטריות בתוך הקיסרות הקדושה החדשה, הפרוסית־גרמנית.

לונדון, 24 בינואר 1873

קארל מארקס

פתח־דבר וסוף־דבר להוצאה הצרפתית

לונדון, 18 במארס 1872

לאזרח מוריס לה שאטר

אזרח נכבד!

אומר אני טוב לרעיונך, שאתה רוצה להוציא את תרגום ה„קאפיטאל" חוברות־חוברות לעתים מזומנות. בצורה זו יהיה החיבור פתוח יותר להפצה בין מעמד־הפועלים, וטעם זה חשוב עלי מכל טעמים אחרים.

עד כאן הצד הנאה של המטבע שלך, אך הנה גם הצד השני: המתוד של הניתוח שהשתמשתי בו, ושעד כאן לא בא עדיין לכלל שימוש לגבי בעיות כלכליות, מקשה למדי את הקריאה בפרקים הראשונים; ויש לחשוש, שהקהל הצרפתי, — סקרן תמיד להגיע לסופו של דבר, נכסף להכיר־ולדעת את הקשר שבין העיקרים הכלליים ובין השאלות המעסיקות אותו במישרין — ייבהל ויירתע מהמשיך, משום שלא הכל ניתן לו מיד בתחילה.

זהו מעוות לא אוכל לתקנו; אך על כל פנים, אעיר על כך מראש, למען יידע ויתעודד הקורא השואף לאמת. דרך המדע אינה דרך־המלך, ורק מי שאינם נרתעים מפני היגיעה בעת שמטפסים־ועולים בשבילים התלולים של המדע — תקותם אתם שיגיעו לפסגותיו שטופות־האורה.

וקבל נא, אזרח נכבד, את הבעת מסירותי.

קארל מארקס

אל הקורא

מר י. רוֹי נטל על עצמו ליתן תרגום מדויק ככל האפשר, ואפילו תרגום מלה־במלה; את תעודתו זו מילא על צד הדיוק המדוקדק ביותר. אולם דוקא דיוקו זה המדוקדק כפה עלי לשנות את מבנהו של הספר כדי לעשותו פתוח יותר לקורא. שינויים אלה שנעשו מזמן לזמן, שכן יצא הספר חוברות־חוברות, לא נעשו במידה אחת של קפדנות, והביאו בהכרח לידי חוסר־אחדות בסגנון.

משהטלתי על עצמי עבודת־בדיקה זו, שוב הגעתי לידי כך, שאביאנה לידי שימוש גם לגבי הטקסט שבמקור (המהדורה הגרמנית השנייה): לפשט כמה סוגיות, להשלים סוגיות אחרות, ליתן תוספת של חומר היסטורי או סטאטיסטי, לצרף הערות ביקורתיות, וכיוצא־באלה. ויהיו פגמיה הספרותיים של מהדורה

צרפתית זו מה שיהיו, נודע לה ערך מדעי בלתי־תלוי בעצם המקור, ומן הראוי שיסתייעו בה אפילו אלה מן הקוראים היודעים את הלשון הגרמנית על בוריה.

להלן מביא אני אותם קטעים מתוך סוף־דבר למהדורה הגרמנית השנייה, העוסקים בהתפתחותה של הכלכלה המדינית בגרמניה, וכן במתוד שהשתמשתי בו בחיבורי זה[1].

לונדון, 28 באפריל 1875

קארל מארקס

[1] השווה עמ' 7, קטע רביעי, ועד סוף עמ' 13 במהדורה זו. (המערכת).

למהדורה השלישית

לא זכה מארקס להתקין לדפוס בעצמו את המהדורה השלישית הזאת. ענק־המחשבה, שאף מתנגדיו מרכינים עכשיו ראש בפני גדולתו, נפטר מן העולם ב־19 במארס 1883.

ואני, שאבד לי בזה ידיד של ארבעים שנה, ידיד טוב־ביותר, נאמן־ביותר, שאני חייב לו יותר משיכול הפה להביע — עלי הוטלה עכשיו החובה לטפל גם בהוצאת המהדורה השלישית שלפנינו וגם בהוצאת הכרך השני מתוך כתב־היד אשר בעזבונו. והרי עלי ליתן כאן דין־וחשבון לקורא, כיצד מילאתי את המחצית הראשונה מאותה חובה.

מתחילה היה בדעתו של מארקס לחזור־ולעבד את רובו של הטקסט בכרך הראשון, ליתן לכמה נקודות עיוניות ניסוח קפדני יותר, להכניס נקודות חדשות, להשלים את החומר ההיסטורי והסטאטיסטי עד הזמן האחרון בכלל. מצב מחלתו וכן שאיפתו־דחיקתו להגיע לידי גמר־עריכה של הכרך השני — כפו עליו לוַתר על כך. שוב הוחלט, שאין לשנות אלא שינויי־הכרח, ושיש להכניס רק אותן הוספות, שכבר נכללו בהוצאה הצרפתית ["Le Capital. Par Karl Marx." Paris. Lachatre 1873] שנתפרסמה בינתיים.

ואמנם נמצא בעזבון טופס גרמני של הספר, שכמה מקומות היו בו מתוקנים על ידו, ואף ניתנו בו מַראי־מקומות להוצאה הצרפתית; וכן נמצא טופס צרפתי, בו רשם בדיוק את המקומות שיש להשתמש בהם. שינויים ותוספות אלה, פרט למועטים יוצאים מן הכלל, מצטמצמים לגבי החלק האחרון של הספר, בפרשה: תהליך ההצבר של ההון. כאן יותר מבמקום אחר נשאר הטקסט הקודם נאמן לשירטוט המקורי, ואלו הפרשיות שלפניה עובדו ביתר יסודיות. ועל כן גם הסגנון היה כאן יותר חי, מעשה־מקשה, אבל גם מרושל יותר, שופע שימושי־לשון אנגליים, ובכמה מקומות גם מעורפל; במהלך ההרצאה היו מצויות פירצות כאן ושם, שכן אחדים מן העניינים החשובים לא נדונו כאן אלא ברמיזה.

אשר לסגנון, הרי פרשיות־משנה מרובות חזר ובדק מארקס ביסודיות יתירה, ובכך, וכן בהוראות־רמז תכופות, שניתנו לי מפיו, נקבעה בשבילי המידה, עד היכן רשאי הייתי לילך בניכוש ביטויים טכניים ושאָר שימושי־לשון אנגליים. מכל מקום, ודאי, שמארקס היה עוד מעבד־מחדש את ההוספות והנספחות והיה נותן במקום הצרפתית החלָקה את הגרמנית שלו המגובשת; עכשיו אני מצווה הייתי להסתפק בתרגום החומר הזה, תוך הסתמכות ככל האפשר על הטקסט המקורי.

הרי שבמהדורה שלישית זו לא שיניתי אף דיבור אחד, שלא ידעתי בבירור גמור, כי המחבר גופו היה משנה אותו. אי־אפשר היה שיעלה על דעתי להכניס לתוך ה„קאפיטאל" את הז'ארגון השגור, שהכלכלנים הגרמנים נוהגים להתבטא בו;

לפי אותו בליל־לשון, למשל, קרוי נותן־העבודה מי שמפעיל אחרים, שיתנו לו את עבודתם בעד תשלום במזומן, ואלו מקבל־העבודה קרוי מי שבעד שכר נוטלים הימנו את עבודתו. גם בצרפתית משתמשים בחיי יום־יום במלה travail [עבודה] במובן „תעסוקה״. אבל אם יבוא כלכלן ויקרא את בעל־ההון בשם donneur de travail [נותן־עבודה], ואת הפועל בשם receveur de travail [מקבל־עבודה] — בצדק יחשבוהו הצרפתים למטורף.

וכן לא הרשיתי לעצמי להפוך יחידות אנגליות של ממון, מידה ומשקל, שרק הן מובאות בטקסט בכל מקום, ולהעמידן על האקויואלנט הגרמני־החדש. כשיצאה המהדורה הראשונה, מרובים היו בגרמניה סוגי מידה ומשקל כמספר הימים בשנה, ומלבד זה היו שני מיני מארקים (הרייכסמארק מצויה היתה אז רק במוחו של סטבייר, שהמציא אותה בסוף שנות השלושים), שני מיני זהובים, ולכל הפחות שלושה מיגי טאלרים, וביניהם אחד שיחידה שימשה לו מטבע בשם „שני־שלישים החדש״. במדע הטבע שוררת היתה המידה המטרית, ואלו בשוק העולמי שליטים היו המידה והמשקל האנגליים. בנסיבות כאלו היה זה מובן מאליו, שישתמשו ביחידות־מידה אנגליות בשביל ספר, שנאלץ ליקח את מסמכיו־עובדותיו כמעט כולם מתוך יחסי התעשייה האנגלית. וטעם אחרון זה מכריע עוד כיום, וביחוד שהיחסים הנדונים אשר בשוק העולמי כמעט שלא נשתנו, ודוקא בשתי התעשיות המכריעות — ברזל וכותנה — שליטים עד היום כמעט לחלוטין מידה ומשקל אנגליים.

ובסוף כמה מלים על דרכו של מארקס בהבאת ציטאטות, דרך שלא הבינוה כהלָכה. בכל מקום שעוסקים בנתוני־עובדות ובתיאורי־עובדות בלבד, משמשות כמובן הציטאטות, כגון מתוך הספרים הכחולים האנגליים, קטעי־מסמכים פשוטים. ואינו כן במקום שמצטטים דעות עיוניות של כלכלנים אחרים. כאן לא צריכה הציטאטה אלא לקבוע: היכן, אימתי ועל ידי מי בא לראשונה לידי ביטוי בהיר אותו רעיון כלכלי שנדון במרוצת ההתפתחות המדעית. העיקר בכאן, שאותה תפיסה כלכלית הנדונה נודעת לה חשיבות בתולדות המדע; שהיא משמשת ביטוי עיוני, הולם בהרבה או במועט את המצב הכלכלי של זמנה. אולם, אם אותה תפיסה עדיין מקובלת על המחבר והשקפתו, לחלוטין או יחסית, או שנגנזה כבר כולה בגנזי ההיסטוריה — שוב אין הדבר חשוב כל־עיקר. מכאן שציטאטות אלו אינן משמשות אלא פירוש נמשך־והולך לטקסט, פירוש לקוח מתוך ההיסטוריה של מדע הכלכלה; ובאות הן לציין את ההישגים החשובים לפרטיהם של התיאוריה הכלכלית לפי זמנם ומחוללם. והיה בכך צורך רב לגבי מדע, שמחברי תולדותיו עד כאן אינם אלא מצטיינים בבורות, בורות שיש עמה מגמה, וכמעט פנייה אישית. — ושוב יסתבר גם על דעת הבריות, משום מה לא נזדמן לו למארקס אלא להביא במקרים יוצאים־מן־הכלל־לחלוטין מדברי הכלכלנים הגרמנים, כפי שמתחייב מתוך סוף־דבר למהדורה השנייה.

הכרך השני יוכל לראות אור — כך אני תקוָה — במשך שנת 1884.

לונדון, 7 בנובמבר 1883

פרידריך אנגלס

הקדמה להוצאה האנגלית

פירסום ה„קאפיטאל" בהוצאה אנגלית אינו טעון צידוק. אדרבה. אפשר, שצריך להסביר, משום־מה נתאחרה עד כאן הוצאה אנגלית זו — שהרי רואים, כי זה שנים אחדות מזכירים תדירות בכתבי־העת ובספרות־היום, באנגליה ובאמריקה, את התיאוריות המיוצגות בספר זה — מזכירים אם להתקפה ואם להגנה, אם להסברה נכונה ואם לפירוש שלא כהלָכה.

משנתברר, מיד לאחר פטירתו של המחבר בשנת 1883, כי באמת יש צורך בהוצאה אנגלית של חיבור זה, עמד מַר סאמואל מוּר, ידיד במשך שנים רבות למארקס ולכותב הטורים האלה, בקי בספרו של מארקס שמעטים כמותו — והודיע, כי מוכן הוא להטיל על עצמו תרגום הספר, שהאפיטרופסים הספרותיים של עזבון מארקס שאפו להביאו לפני הקהל. הוסכם בינינו, שאני צריך להשוות את כתב היד [של התרגום] אל המקור ולהציע תיקונים שאמצא לטוב ולנכון. משהוברר במשך הזמן, שעיסוקיו המקצועיים של מר מוּר מעכבים אותו מלסיים את עבודת־התרגום במהירות הרצויה לכולנו, קיבלנו בשמחה את הצעתו של ד"ר אייוולינג, שהוא יטיל על עצמו מקצת מן העבודה; אותה שעה הציעה מרת אייוולינג, בתו הצעירה של מארקס, לבדוק את הציטאטות ולהשיב לאנגלית את הטקסט המקורי בקטעים המרובים, שלוקחו מתוך מחברים אנגלים ומתוך ספרים כחולים ושניתרגמו בידי מארקס לגרמנית. ואמנם נעשה דבר זה בכל מקום, פרט ליוצאים־מן־הכלל מועטים שאין להמלט מהם.

ואלה חלקי הספר שתורגמו בידי הד"ר אייוולינג*: 1. הפרק העשירי („יום העבודה") והפרק האחד־עשר („שער וכמות של עודף־הערך"); 2. הפרשה הששית („שכר־העבודה", כוללת את הפרקים תשעה־עשר עד עשרים־ושניים); 3. מפרק עשרים־וארבעה, סעיף 4 („נסיבות וכו'"), עד סופו של הספר, כולל את החלק האחרון בפרק עשרים־וארבעה, פרק עשרים־וחמישה וכל הפרשה השביעית (הפרקים עשרים־וששה עד שלושים־ושלושה); 4. שתי ההקדמות של המחבר. כל השאר מתורגם בידי מר מוּר. נמצא, שכל מתרגם אינו אחראי אלא לחלקו שלו בעבודה זו, ואלו האחריות הכללית לספר כולו מוטלת עלי.

המהדורה הגרמנית השלישית, ששימשה בכל מקום יסוד לעבודתנו, הותקנה על ידי בשנת 1883 בסיוען של רשימות מעזבונו של המחבר, המציינות אותם מקומות של המהדורה השנייה, שבמקומם צריכים לבוא מקומות מסומנים בטקסט הצרפתי,

---

* החלוקה־לפרקים בהוצאה האנגלית מתאימה לחלוקה שבהוצאה הצרפתית; מארקס הפך כאן את הסעיפים שבפרק הרביעי (משמש גם פרשה II) לפרקים; את הפרק עשרים־וארבעה הפך לפרשה VII, ואת סעיפיו לפרקים. (המערכת של הוצאת המכון ע"ש מ. א. ל.)

שנתפרסם בשנת 1873[1]. השינויים שנעשו בדרך זו בתוך הטקסט של המהדורה השנייה מתאימים בדרך כלל אל השינויים, שציוה עליהם מארקס בהוראותיו המרובות בכתב בשביל תרגום אנגלי, שתוכַן באמריקה לפני עשר שנים אלא נתבטל אחר־כך, בעיקר מפני שחסר מתרגם מובהק ומוכשר. כתב־יד זה מסרוֹ לנו ידידנו הנַתיק, מר פ. א. זורגֶה מהובוקן, ניו גֶ'רסיי. צוּינוּ שם עוד כמה תוספות מתוך המהדורה הצרפתית; אולם מכיון שכתב זה קדם בהרבה שנים להוראותיו האחרונות בשביל המהדורה השלישית, שוב לא ראיתי עצמי זכאי להשתמש בכך אלא שימוש יוצא־מן־הכלל, וביחוד במקרים שסייע לנו אותו כתב ליישב קושיות שונות. וכן נדרשנו לנוסח הצרפתי ברוב המקומות הקשים, שישמש לנו נקודת־אחיזה לשם הכרעה, כמה מוכן היה המחבר גופו לוַתר על שלו, בכל מקום שצריך היה לוַתר למען התרגום על משהו ממשמעותו הגמורה של המקור.

ועדיין נשתייר קושי אחד, שלא יכולנו לחסכו מן הקורא: השימוש בביטויים מסוימים שלא במובנם, לא רק כפי שזה מקובל בשימוש־הלשון של חיי יום־יום אלא גם כפי שהוא רגיל בכלכלה המדינית. אך אי־אפשר היה להימנע מכך. כל תפיסה חדשה במדע מן המדעים כוללת מהפכה במונחים המקצועיים של אותו מדע. ראָיה מובהקת לכך בכימיה, שכל עשרים שנה בערך משנים בה את הטרמינולוגיה כולה שינוי יסודי, וכמעט שלא תמצא שום תרכובת אורגאנית, שלא עברו עליה כמה וכמה שמות שונים. הכלכלה המדינית בדרך כלל נסתפקה בכך, שנטלה ביטויים מחיי המסחר והתעשייה כמות־שהם ונשתמשה בהם; וכאן נתעלם ממנה, שעל ידי כך צימצמה עצמה בתוך החוג הצר של הרעיונות המבוטאים במלים ההן. הנה: אפילו הכלכלה המדינית הקלאסית, אף על פי שידעה יפה, שריוח ורנטה אינם אלא סעיפי־משנה, קטעים מאותו חלק־התוצרת שלא־בתשלום, שהפועל חייב לספק למעסיקו (הלה אמנם הראשון בניכוסו של אותו חלק, אך איננו האחרון, היחידי, בקניינו) — הרי לא יצאה מעולם מחוץ לתחומי המושגים השגורים של ריוח ורנטה; לא חָקרה־ודרשה מעולם באותו חלק־תוצרת שלא־בתשלום (הקרוי בפי מארקס עודף־תוצרת), על כוללוּתוֹ בחינת שלימות; ולפיכך לא באה מעולם לידי הבנה ברורה לא של מקורו וטבעו ולא של אותם חוקים המסדירים את חלוקת ערכו לאחר־מכן. בדומה לכך מַכלילים כל תעשייה — כל שאינה חקלאות או אומנות — ללא הבדלה, במונח מאנופאקטורה, ועל ידי כך נעקרת־לחלוטין ההבחנה בין שתי תקופות גדולות ושונות זו מזו במהותן בהיסטוריה הכלכלית: תקופת־המאנופאקטורה־ממש, שיסודה בחלוקתה של עבודת־הידיים, ותקופת התעשייה המודרנית, שיסודה במנגנון־המכונות. מכל מקום מסתבר מאליו, כי אותה תיאוריה שרואה את הייצור הקאפיטאליסטי המודרני כדרגת־מַעבר בלבד בהיסטוריה הכלכלית של האנושות, בדין שתשתמש בביטויים שונים מן המקוּבלים על אותם סופרים, הרואים צורת־ייצור זו כצורה בלתי־חולפת ומוחלטת.

---

1 "Le Capital. Par Karl Marx.". בתרגומו של מ. י. רוֹי, נבדק כולו על ידי המחבר. פאריס, לה שאטר. תרגום זה מכיל, ביחוד בחלקו האחרון של הספר, שינויים מרובים ותוספות לטקסט שבמהדורה הגרמנית השנייה.

דברים מועטים על המתוד של המחבר בהבאת ציטאטות — לא יהיו שלא־במקומם. ברוב המקרים משמשות הציטאטות על הדרך הרגילה, עדויות־של־מסמכים לדברים הנקבעים בטקסט. אולם במקרים רבים מובאות פסקאות משל סופרי כלכלה, כדי להוכיח: אימתי, היכן ועל ידי מי באה דעה מסוימת לראשונה לידי ביטוי ברור. דבר זה חל באותם מקרים, שנודעת חשיבות לדעה המובאה בהיותה ביטוי הולם, אם בהרבה ואם במועט, את תנאי הייצור והחליפין השוררים בזמן מסוים; ושוב לא חשוב כל־עיקר, אם מארקס מודה בדעה זו, ואם היא מקובלת על הכל. ולפיכך יש בציטאטות אלו פירוש נמשך־והולך לטקסט, פירוש לקוח מתוך ההיסטוריה של המדע.

התרגום שלנו אינו כולל אלא את הספר הראשון של החיבור. אולם ספר זה משמש במידה מרובה חטיבה שלימה בפני עצמה, ובמשך עשרים שנה אף היה מקובל כחיבור עצמאי. הספר השני, שהוצאתיו בגרמנית בשנת 1885, בלתי־שלם הוא לחלוטין בלא הספר השלישי, שלא יוכל לראות אור לפני סוף שנת 1887. לכשייצא הספר השלישי במקורו הגרמני, עוד יהיה מוקדם כל צרכו לחשוב על התקנת הוצאה אנגלית של שני הספרים האלה.

ה„קאפיטאל״ קרוי תכופות ביבשת־אירופה ה„ביבליה של מעמד־הפועלים״. ואמנם, שהמסקנות שהועלו בספר זה נעשות והולכות יום־יום יותר ויותר עקרונות־יסוד לתנועה הגדולה של מעמד־הפועלים, לא רק בגרמניה ובשווייץ אלא גם בצרפת, בהולאנד ובבלגיה, באמריקה ואפילו באיטליה ובספרד; שמעמד־הפועלים בכל־מקום מכיר יותר ויותר במסקנות אלה להיותן ביטוי מתאים־ביותר למצבו ולשאיפותיו — לא יכפור בכך כל מי שנהירה לו התנועה הזאת. וגם באנגליה משפיעות התיאוריות של מארקס דוקא בשעה זו השפעה עצומה על התנועה הסוציאליסטית, המתפשטת במערכות ה„משכילים״ לא פחות מבמערכותיו של מעמד־הפועלים. ובכך עוד לא אמרנו הכל. מהר־מהר מתקרב היום, שחקירה־ודרישה יסודית במצבה הכלכלי של אנגליה תִכָּפֶה עצמה על המדינה כהכרח לאומי שאין לעמוד בפניו. מהלכה של השיטה התעשייתית באנגליה, שלא ייתכן קיומו בלא התפשטות מתמדת ומהירה של הייצור, וממילא של השוָקים — הגיע לידי קפאון. חופש־המסחר דלל את מקורותיו; אפילו מאנצ׳סטר מטילה ספק במה שהיה לה קודם אֲוַאנגליון כלכלי[2]. תעשיית חוץ־לארץ המתפתחת במהירות באה לנעוץ עיניה בפרצופו של הייצור האנגלי — בכל מקום, לא רק בשוָקים מוגני־מכס אלא גם בשוָקים נייטראליים, ואפילו מֵעֵבר מזה של התעלה. בעוד שכוח־הייצור גדל לפי טור גיאומטרי, הרי התרחבותם של השוָקים מתקדמת במקרה הטוב־ביותר, לפי טור אריתמטי. מעגל עשר־השנים של קפאון, גיאות, ייצור־עודף ומשבר — מעגל שחזר־ונשנה בשנים 1825 עד 1867 — דומה, מכל מקום, שסיים את מרוצו; אולם

---

[2] באסיפה הרבע־שנתית של לשכת־המסחר במאנצ׳סטר, שנתקיימה היום אחר הצהריים, נתלקח ויכוח ער בשאלת חופש־המסחר. הוכנסה הצעת־החלטה ברוח זו: „במשך 40 שנה היו מצפים לשוא, ששאר העמים יעשו כדוגמת אנגליה בעניין חופש־המסחר; הלשכה סבורה, כי הגיעה השעה לשנות עמדה זו.״ ההצעה נדחתה ברוב של דעה אחת בלבד; יחס הקולות היה: בעד 21, נגד 22. ("Evening Standard", 1, בנובמבר 1886.)

סיים, על מנת לשקענו ביוון־היאוש תוך שפל ממושך וכרוני. תקופת־הגיאות הנכספת בוששת לבוא; במידה שאנו סבורים מפעם לפעם, כי הנה נראים הסימנים המבשׂרים את בוֹאָה, בה־במידה גזים בכל פעם אותם סימנים ונעלמים בחלל העולם. בינתיים כל חורף וחורף מגולל שוב את השאלה: „ומחוסרי־העבודה מה יהיה עליהם?” אבל בעוד מספר המובטלים גואה־והולך משנה לשנה, אין איש שישיב על השאלה ההיא; וכמעט שניתן לחַשב בדיוק את הרגע, כשתיפקע סבלנותם של הפועלים הבטלים ויטלו את גורלם בידיהם־הם. בשעה כזו ודאי צריך להאזין לקולו של איש, שכל התיאוריה שלו היא תוצאה של חקירה־ולימוד במשך כל ימי חייו בהיסטוריה הכלכלית ובמצבה של אנגליה; איש, שעל יסוד חקירת־לימוד זו הגיע לידי מסקנה, כי אנגליה היא הארץ היחידה, לפחות באירופה, שהמהפכה הסוציאלית הבלתי־נמנעת יכולה להתגשם בה לחלוטין בדרכי שלום וחוק. ברור: מעולם לא שכח להוסיף, כי אין הוא מצפה, שהמעמד השליט באנגליה ייכנע, בלא נסיון של „התמרדות למען העבדות” [“proslavery rebellion”], לאותה מהפכה שלינה וחוקית*.

5 בנובמבר 1886

פרידריך אנגלס

---

* בעניין אותה הגבלה, שהגביל מארקס את התיאוריה על מהפכת־האלימות, כשמדובר באנגליה — אומר לנין בספרו: „המדינה והמהפכה”: „ב־12 באפריל שנת 1871, כלומר, בימי הקומונה הפאריסית ממש, כתב מארקס אל קוגלמן: ‚באם תעיין בפרק האחרון של „ה־18 בברימר” שלי, תלמד לדעת, כי הנסיון הבא של המהפכה הצרפתית, שאני מכריז עליו, הוא: לא להעביר מרשות אחת לשנייה את המכונה הצבאית־ביורוקראטית, כדרך שנהגו לעשות עד כה, אלא לשבר אותה (ההדגשה של מארקס), ודבר זה — הוא התנאי המוקדם לכל מהפכה עממית ממשית ביבשת. דוקא זאת מנסים לעשות חברי מפלגתנו הגיבורים בפאריס’. [...] במלים הללו: ‚לשבר את המכונה... הצבאית־ביורוקראטית’ כלול הלקח העיקרי של המארקסיזם, המובע בקיצור, בשאלת תפקידיו של הפרולטאריון במהפכה, לגבי המדינה. ולקח זה דוקא, לא זו בלבד שנשכח לחלוטין, אלא ה‚פירוש’ הקאוטסקיאני־השליט למארקסיזם סילפו, פשוטו כמַשמעו! [...] מסקנתו [של מארקס] מסתייגת ביבשת. דבר שהיה מובן בשנת 1871, בעוד שאנגליה שימשה דוגמה של מדינה קאפיטאליסטית־טהורה, אך בלי צבאיות, ובמידה ניכרת גם בלי ביורוקראטיה. לכן הוציא מארקס מן הכלל את אנגליה, שהמהפכה בה, ואפילו מהפכה עממית, נראתה וגם היתה אפשרית בעת ההיא בלי התנאי המוקדם של שבירת ‚מכונת־המדינה המוכנה’.

כעת, בשנת 1917, בתקופת המלחמה האימפריאליסטית הגדולה הראשונה, מתבטלת הסתייגותו זו של מארקס; וגם אנגליה וגם אמריקה, הנציגות העצומות והאחרונות — בכל העולם כולו — של ה‚חירות’ האנגלו־סאכסית מבחינת היעדר הצבאיות והביורוקראטיזם, נידרדרו וגלשו אף הן לחלוטין לתוך בצת־הדמים המגואלת הכלל־אירופית של המוסדות הביורוקראטיים־צבאיים, המשעבדים את הכל והדורסים את הכל. כעת ‚התנאי המוקדם לכל מהפכה עממית ממש’ גם באנגליה וגם באמריקה הוא: שבירתה, הריסתה של ‚המכונה המדינית’, ‚המוכנה’ (שהותקנה ושוכללה שם בשנים 1914—1917 עד לשיא השלימות ‚האירופית’ הכלל־אימפריאליסטית).” (כל כתבי, כרך XXI, עמ’ 497 ואילך.) [התרגום העברי לפי „ו. אי. לנין, כתבים נבחרים”, ספרית פועלים, הוצ. הקבה”א השומר הצעיר, עמ’ 157—158]. המערכת של המכון ע”ש מ. א. ל.

למהדורה הרביעית

המהדורה הרביעית חייבה אותי לקבוע קביעה מוחלטת, ככל האפשר, את נוסח הטקסט וההערות גם יחד. כיצד קיימתי חובה זו — על כך בקיצור כלהלן:

לאחר שהשוויתי שוב את ההוצאה הצרפתית ואת ההערות בכתב ידו של מארקס, לקחתי עוד כמה תוספות מאותה הוצאה והכנסתי לתוך הטקסט הגרמני. תוספות אלו נמצאות בעמוד 80 (מהדורה שלישית עמ' 88); בעמ' 458—460 (מהד. שלישית 509—510); בעמ' 547—551 (מהד. שלישית עמ' 600); בעמ' 591—593 (מהד. שלישית עמ' 644); ובעמ' 596 (מהד. שלישית עמ' 648) בהערה 79. וכן הכנסתי לתוך הטקסט (מהדורה רביעית עמ' 461—67)* — כדוגמת ההוצאה הצרפתית וההוצאה האנגלית — את התוספת הארוכה על פועלי־המכרות (מהד. שלישית עמ' 509—515). שינויים קלים אחרים אינם אלא טכניים בלבד.

ועוד: התקנתי גם כמה הערות־תוספות להסברה, ביחוד במקום שנדמה היה לי, כי הנסיבות ההיסטוריות שנשתנו חייבו לעשות כן. כל הערות־תוספות אלה ניתנו בסוגריים מרובעים וסומנו בראשי תיבות של שמי או באותיות D.H. **.

ההוצאה האנגלית שנתפרסמה בינתיים הצריכה בדיקה מלאה של הציטאטות המרובות. לשם כך לקחה על עצמה בתו הצעירה של מארקס, אליאנור, את הטורח להשוות את כל הקטעים המובאים אל המקור שבחיבורים; ונמצא שלגבי רוב רובן של הציטאטות, שהובאו מתוך מקורות אנגליים, שוב לא היה צורך שם [במהדורה האנגלית] לחזור ולתרגמן מתוך הגרמנית, אלא מובאות הן בטקסט המקורי האנגלי עצמו. הוטל, איפוא, עלי להעזר באותו טקסט לגבי המהדורה הרביעית. בכך נתגלו אי־דיוקים קלים מכל המינים: ציונים של מספרי־עמודים לא־נכונים, מהם שנשתרבבו עם ההעתקה מתוך המחברות, מהם טעויות דפוס שנצטברו במשך שלוש הוצאות. מרכאות שצוינו שלא כהלָכה או כמה חיסורים, שאי־אפשר להימנע מהם כשמצטטים המוני־ציטאטות מתוך מחברות המכילות העתקי־הדברים. פה ושם מלה, שלא ניתרגמה בהצלחה יתירה. קטעים בודדים צוטטו מתוך מחברות ישנות מפאריס בשנים 1843—1845, כשמארקס לא ידע עדיין אנגלית והיה קורא חיבורים של כלכלנים אנגלים בתרגום צרפתי; ומחמת תרגום כפול זה נתהווה שינוי קל בגוך־המלה, כגון לגבי סטיוארט, יור וכו' — ועכשיו אפשר היה להשתמש בטקסט האנגלי גופו. וכיוצא־באלה רבים מאי־הדיוקים והרישולים הקלים. והנה, אם יבוא מישהו וישווה את המהדורה הרביעית אל המהדורות הקודמות, יינכח, כי כל אותה יגיעה של תהליך־התיקון לא שינתה בו בספר גופו אף שינוי קל־שבקלים שכדאי

---

* בהוצאה שלפנינו מצויים מקומות אלה בעמ' 93—94, 406—408, 480—482, 517—519, 520; התוספת של אנגלס על פועלי המכרות — בטקסט שלפנינו עמ' 407—413.

** בהוצאה שלפנינו ניתנו מקומות אלה בסוגריים עגולים וצוינו תמיד באותיות פ. א.

להזכירו. רק ציטאטה אחת אי־אפשר היה למצאָה, ציטאטה מדברי ריצ׳ארד ג׳ונס (מהדורה רביעית, עמ׳ 562, הערה 47*). כנראה טעה מארקס בהעתיקו את שם הספר. כל שאר הציטאטות יפה כוח־הוכחתן כשהיה במילואו, או שזה עוד נתגבר משניתנה להן עכשיו צורתן המדויקת.

אולם כאן נאלץ אני לשוב אל מעשה ישן.

וזהו: ידוע לי רק מקרה אחד, שהטילו ספק באמיתותה של ציטאטה אחת אצל מארקס. והואיל ומקרה זה נתמשך והלך גם אחרי פטירתו של מארקס, שוב איני רואה טעם נכון לפסוח על כך כאן.

בכתב־העת הברליני „קונקורדיה" — כלי־מבטאו של איגוד החרשתנים הגרמנים — נתפרסם ב־7 במארס 1872 מאמר בעילום־שם: „כיצד מצטט קארל מארקס". כאן באה הטענה — תוך שימוש בעתרת גדולה של התמרמרות מוסרית וביטויים בלתי־פארלאמנטאריים — כי הציטאטה מנאום־התקציב של גלאדסטון מ־16 באפריל 1863 (צוטטה בגילוי־הדעת הראשון [Inauguraladresse] של איגוד־הפועלים הבינלאומי בשנת 1864, ונשנתה ב„קאפיטאל", כרך I, עמ׳ 617 במהד. ד׳, עמ׳ 671 במהד. ג׳**) אינה אלא מזויפת. הפסוק: „ריבוי זה של עושר ושררה, עד כדי לשכּר... מוגבל כולו בשביל מעמדות־הרכוש בלבד" — לא נאמר אף בדיבור אחד בדין־וחשבון הסטנוגראפי (הרשמי כביכול) של האנזארד. „אולם פסוק זה אינו נמצא בשום מקום בנאומו של גלאדסטון. והאמור בו הוא ההיפך הגמור. (ובאותיות שמנות) פסוק זה — מארקס הוסיף־ובדה אותו מלבו בדיה פורמאלית וחומרית כאחת!"

מארקס, שנשלח אליו אותו גליון של „קונקורדיה" בחודש מאי לאחר־כך, השיב לו לבן־בלי־שם ב־"Volksstaat„ מ־1 ביוני: הואיל ואין הוא יכול להיזכר עוד, לפי איזה עתון ציטט את הרצאת הדברים, הרי הוא מסתפק בכך, שיַראה תחילה את הציטאטה הנדונה בשני כתבים אנגליים; ונוסף על כך ציטט את ההרצאה מתוך ה„טיימס", שלפיה אמר גלאדסטון: „כך הוא מצב הדברים בנוגע לעושרה של ארץ זו. אני כשלעצמי חייב לומר, כי הייתי מביט כמעט בחרדת־נפש ובכאב־לב על ריבוי זה של עושר ושררה עד כדי לשכּר, אילמלי האמנתי שמוגבל הוא לגבי המעמדות הנתונים בתנאים נוחים. אין בכך כדי ליתן את הדעת כל־עיקר על מצבה של האוכלוסייה העובדת. ריבוי זה שתיארתיו — וסבורני, שהוא מיוסד על סיכומים מדויקים — הרי מוגבל הוא כולו לגבי מעמדות־הרכוש."***

---

* בהוצאה שלפנינו נמצאת הציטאטה משל ריצ׳ארד ג׳ונס בעמ׳ 492.

** עמ׳ 537 של ההוצאה שלפנינו.

*** ["That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property."]

ובכן, גלאדסטון אומר כאן, שהוא יצטער אם יהיה כך, אבל הדבר הוא באמת כך: ריבוי זה של עושר ושררה עד כדי לשכּר הריהו מצומצם לחלוטין לגבי מעמדות־הרכוש. ואשר להאנזארד, הרשמי־כביכול, ממשיך מארקס ואומר: „במהדורה זו, שתוקנה־והוטלאה לאחר־מכן, נתחכם מר גלאדסטון כל־צרכו כדי לבער־ולמחוק את הקטע הזה, שאָכן יש בו טעם־לגנאי בפיו של שר־אוצר אנגלי. אגב, מקובל מכבר מנהג זה בידי הפארלאמנט האנגלי, ובשום פנים אין זו אמצאתו של לאסקר־הזאטוט נגד בֶּבֶּל.״

אותו בן־בלי־שם מתכעס־והולך יותר ויותר. בתשובתו ב„קונקורדיה״ מ־4 ביולי דוחה הוא הצדה מקורות מכלי־שני ותוך ביישנות הוא מרמז, כי „מנהג״ הוא לצטט נאומים שבפארלאמנט לפי הדין־וחשבון הסטנוגראפי; אולם גם הדינים־וחשבונות, זה שב„טיימס״ (בו מובא הפסוק „הבדוי״) וזה שבהאנזארד (בו הוא חסר) „מתאימים בכולם זה לזה התאמה־שבחומר״; וכן מכיל הדו״ח של ה„טיימס״ את „ההיפך הגמור מאותו קטע מפורסם שבגילוי־הדעת הראשון״, — ועם כל זה נזהר הַאי גַבְרָא ושותק־ומַעלים, שאותו דו״ח מכיל בפירוש, בצדו של „ההיפך״ כביכול, דוקא „אותו קטע מפורסם״! על אף הכל מרגיש בן־בלי־שם דנן, שיושב הוא מסוּמר, ושום דבר לא יוכל להצילו — אלא תחבולת־רמייה חדשה. ובכן: עם שהוא מַאפיד את מאמרו — שהוא שופע ותופח „כזבנות מחוצפת״, כפי שהוכח זה עתה — חירופים־וגידופים מאליפים, כגון — „רמיית־זדון״ [mala fides], „חוסר כנות״, „נתונים כוזבים״, „אותה ציטאטה כוזבת״, „כזבנות מחוצפת״, „ציטאטה שהיא כולה זיוף״, „אותו זיוף״, „חוסר בושה ממש״, וכו׳ — הרי הוא מוצא לנחוץ לכשף־ולגלגל את השאלה השנויה במחלוקת אל שטח אחר, והוא מבטיח „להסביר־ולפרט במאמר אחר, מה חשיבות מייחסים אנו (היינו: אותו בן־בלי־שם שאינו „כזבן״) לתוכן דבריו של גלאדסטון.״ כאילו דעה שלו, שאינה מוסמכת כלל, יש לה עניין כל־שהוא לעצם הדבר! מאמר שני זה כתוב ב„קונקורדיה״ מ־11 ביולי.

ועוד פעם השיב מארקס ב־״Volksstaat„ מ־7 באוגוסט, והביא גם את הדו״חות של הקטע הנדון מתוך ״Morning Star“ ומתוך ״Morning Advertiser“ מ־17 באפריל 1863. לפי שני העתונים אומר גלאדסטון: הוא היה מביט בחרדה וכו׳ על אותו ריבוי של עושר ושררה, עד כדי לשכּר, אילמלי האמין שמצטמצם הוא רק לגבי המעמדות הנתונים בתנאים נוחים (classes in easy circumstances). אולם ריבוי זה הנהו מוגבל לגבי מעמדות־הרכוש (entirely confined to classes possessed of property). הרי שאף דו״חות אלה מביאים מלה־במלה אותו פסוק ה„בדוי״ כביכול. ושוב חזר מארקס וקבע, על ידי השוָאַת הטקסטים ב„טיימס״ ובהאנזארד: אותו פסוק, שמעידים על אמירתו שלושה דוח״ות שווים בתוכנם, שנכתבו למחרת היום בשלושה עתונים בלתי־תלויים זה בזה — חסר בדין־וחשבון של האנזארד, שנבדק לפי ה„מנהג״ המקובל, וגלאדסטון „סחב אותו לאחר־מכן״ לפי דברי מארקס; ובסופו של דבר מודיע מארקס, שאין שעתו פנויה לשוב ולטפל עוד באותו בן־בלי־שם. וכנראה שהלה גם אמר די; על כל פנים מארקס לא הוסיף עוד לקבל גליונות שלוחים לו מאת „קונקורדיה״.

דומה היה, כי בכך נסתם הגולל על אותו עניין. אלא שמכאן ואילך הגיעו אלינו

פעם ושתיים שמועות־סתרים מאת אנשים, שיש להם שיח־ושיג עם האוניברסיטה של קיימבריג׳: חטאה ספרותית שאין־לפרטה חטא, כביכול, מארקס ב„קאפיטאל״; אך, על אף כל החקירות ודרישות, אי־אפשר היה לחלוטין לגלות דבר ברור יותר. והנה ב־24 בנובמבר 1883, שמונה חדשים לאחר פטירתו של מארקס, נתפרסם ב„טיימס״ מכתב, הנושא חותמת „טריניטי קולג׳, קיימבריג׳״ וחתום בידי סיידלי טיילור. ברנש זאטוטי זה, העוסק בשיתופיות מתונה־ביותר, כיון שניתנה לו הזדמנות לפרוץ פירצה, פתח לנו באותו מכתב פתח דעת, סוף־סוף, לא רק על לחישותיה של קיימבריג׳ אלא גם על אותו בן־בלי־שם שב„קונקורדיה״.

„הדבר המוזר־ביותר הוא״ — אומר ברנש זה מטריניטי קולג׳ — „שהיה זה יעודו של פרופסור ברנטאנו (אותם ימים בברסלאו, וכעת בשטראסבורג)... לחשוף את רמיית־הזדון [mala fides], זו שהכתיבה כנראה את הציטאטה מתוך דברי גלאדסטון אל תוך גילוי־הדעת [Inauguraladresse]. מר קארל מארקס... שהתאמץ להגן על הציטאטה, עם שהיה נתון בפירכוסי גסיסתו (deadly shifts), שלתוכה הטילוהו מהר התקפותיו המצוינות של ברנטאנו, ההין לטעון, כי מר גלאדסטון תיקן־סירס את הדו״ח על נאומו ב„טיימס״ מ־17 באפריל 1863, לפני שהופיע נאום זה בהאנזארד, כדי לבער ממנו קטע אחד, שאכן יש בו טעם־לגנאי בשביל שר־אוצר אנגלי. משהוכיח ברנטאנו, תוך השוָאת־טקסט מפורטת, שהדינים־וחשבונות ב„טיימס״ ובהאנזארד מתאימים זה לזה עד כדי להוציא לחלוטין אותה משמעות, שציטוט מחוכם־מבודד רצה להכניסה לתוך דבריו של גלאדסטון — פרש מארקס ונסוג־אחור בטענה־אמתלא, שאין שעתו פנויה!״

ובכן, כאן קבור הכלב! בדרך־תפארת זו השתקף בדמיונה השיתופי־הפרודוקטיבי של קיימבריג׳ — אותו קרב־מאבק בעילום־שם של מר ברנטאנו ב„קונקורדיה״! כך היה שכוב וכך היה מנופף חרבו, „בהתקפה מצוינת״, אותו ג׳ורג׳ הקדוש של איגוד החרשתנים הגרמנים, ואלו הנחש־מפתחו־של־גיהנם מארקס כרע־נפל לרגליו ו„ממהר״ להוציא נשמתו תוך „פירכוסי־גסיסה״!

ואף על פי כן לא בא כל אותו תיאור־של־קרב אריוסטאי אלא כדי לחפות על תחבולות־הרמייה של הקדוש ג׳ורג׳ דנן. שוב אין מדובר כאן על „הוספת־בדיה״, על „זיוף״ אלא על „ציטוט מחוכם־מבודד״ (craftily isolated quotation). כל השאלה הוסטה ממקומה, וג׳ורג׳ הקדוש ונושא־מגינו מקיימבריג׳ ידעו יפה־יפה טעמו של היסט זה.

אֶליאנור מארקס השיבה בירחון "To-Day" גליון פברואר 1884 — לאחר שה„טיימס״ סירב לקבל את התשובה — והחזירה והעמידה את הוויכוח על עיקרו היחידי, שבו היו עוסקים: כלום „הוסיף־ובדה״ מארקס אותו פסוק, או לאו? ועל כך השיב מר סידליי טיילור: „השאלה, אם פסוק מסוים מצוי היה בנאומו של מר גלאדסטון או לא היה מצוי״ — לפי דעתו — „לא נודעה לה אלא חשיבות נחותת־דרגה ביותר״ במחלוקת שבין מארקס וברנטאנו, — „לעומת השאלה, אם הובאה הציטאטה מתוך המגמה למסור את כַּנָּנתו של גלאדסטון או לסלפה.״ ואחר־כך הוא מודה, שהדו״ח שנתפרסם ב„טיימס״ „מכיל באמת סתירה במלים״; אבל, אבל — אם להסביר שאר־הדברים בצירופם הסבר נכון, כלומר, ברוח ליבראלי־

גלאדסטוני, יש בכך כדי להעיד, מה רצה גלאדסטון לומר. (''To-Day'', מארס 1884.) המגוחך שבדבר הוא, שהאי גברא דנן מקיימבריג' עומד עכשיו על דעתו להביא את הנאום לא לפי האנזארד — והרי כך הוא ה„מנהג" לפי אותו בן־בלי־שם ברנטאנו — אלא לפי הדו"ח ב„טיימס" שאותו ברנטאנו גופו ציינו כ„קלוקל בהכרח". ומובן מאליו, משום מה: הרי אותו פסוק פאטאלי חסר בהאנזארד!

אֶליאַנור מארקס שוב קל היה לה לפזר כעשן את ההנמקה הזאת באותו גליון של ''To-Day''. או שמר טיילור קרא את הפולמוס משנת 1872. ואם כן, „בדה" עכשיו, ולא רק „הוסיף־ובדה", אלא גם „הוציא־ובדה". או שלא קרא, ואם כן, חייב היה למלא פיו מים ולשתוק. מכל מקום ברור־ומוחוָר, שאין הוא מעיז להוסיף ולקיים אף לרגע קל את האשמה מפי ידידו ברנטאנו, כי מארקס „הוסיף־ובדה". להיפך — טוענים עכשיו — מארקס לא הוסיף־ובדה, אלא העלים פסוק חשוב. והרי אותו פסוק גופו מצוטט בעמוד 5 של גילוי־הדעת הראשון [Inauguraladresse], שורות מועטות לפני הפסוק „המוסף־הבדוי" כביכול. ואשר ל„סתירה" בדברי גלאדסטון — כלום לא מארקס הוא, דוקא הוא, שמדבר ב„קאפיטאל" עמ' 618 (במהדורה השלישית עמ' 672), בהערה 105*, על „הסתירות הבולטות הנשנות־וחוזרות בנאומי־התקציבים של גלאדסטון בשנים 1863 ו־1864"! אלא שאין הוא מהין, כנוסח של סידליי טיילור, לפתרן ולהבליען בקורת־רוח ליבראלית. והנה הסיכום־הסיום בתשובתה של אליאנור מארקס: „אדרבה! מארקס אף לא העלים משהו ראוי להזכר ואף לא הוסיף־ובדה משהו. אבל הוא החזיר־ליושנו והוציא מתוך הנשייה פסוק מסוים בנאומו של גלאדסטון, שבלי ספק נאמר־ונשמע, אלא שבינתיים, אם כך ואם כך, מצא את דרכו מתוך האנזארד — החוצה."

ובכך אמר די גם מר ס. טיילור, ותוצאתה של כל אותה ערמומיה־פרופסוראלית, שנתמשכה־ונטוותה זה עשרים שנה ועל פני שתי ארצות גדולות — היתה: שוב לא העיזו לנגוע נגיעה כל־שהיא ביושרו הספרותי של מארקס; אבל קרוב לודאי, כי מאותו יום ואילך לא מר סידליי טיילור יתן אמון בהודעות־הקרב הספרותיות של מר ברנטאנו, ולא מר ברנטאנו יתן אמון בהֶמְנֵע־השגיאה, נוסח־אפיפיור, של האנזארד.

לונדון, 25 ביוני 1890

פ. אנגלס

---

* עמ' 538 של ההוצאה שלפנינו.

ספר ראשון

תהליך הייצור של ההון

פרשה ראשונה

סחורה וממון

פרק ראשון

הסחורה

1. שני גורמי הסחורה: ערך־שימוש וערך (עצמות־הערך, שיעור־הערך)

עושר החברות, שנוהג בהן אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, נראה לעינינו כ„הצטברות עצומה של סחורות״[1], וכל אחת מן הסחורות צורת־יסוד [צורה אלמנטארית] היא לו. לפיכך פותח מחקרנו בניתוחה של הסחורה.

הסחורה היא קודם כל גוף חיצוני, דבר שיש בו, בתכונותיו, כדי לספק צורך מצרכי האדם. טבעם של הצרכים, בין שבאים מתוך הקיבה, למשל, ובין שבאים מן הדמיון, אינו משנה ולא כלום[2]. ואף אין אנו דנים כאן, כיצד מספק הדבר את הצורך האנושי, אם במישרין, בבחינת אמצעי־מחיה, כלומר בחזקת דבר שבהנאה, ואם בעקיפין, בבחינת אמצעי־ייצור.

כל דבר מועיל, כגון ברזל, נייר וכיוצא באלה, יכול אתה להתבונן בו משתי בחינות, לפי האיכות ולפי הכמות. כל דבר מדברים אלה מהווה שלימות בעלת כמה וכמה סגולות, ולפיכך יכול הוא להיות מועיל מכמה צדדים שונים. לגלות צדדים שונים אלה, וממילא גם את דרכי־השימוש המרובים של הדברים — הרי זה מעשה של השתלשלות היסטורית[3]. למשל, גילוי של מידות, שהחברה קבעתן למוד בהן כמותם של הדברים המועילים. הבדלי המידות של הסחורות מקצתם נובעים מתוך הבדלי הטבע של הדברים שיש למדוד אותם, ומקצתם עניין של מוסכמות.

---

[1] קארל מארקס: „לביקורת הכלכלה המדינית״, ברלין 1859, עמ׳ 3.

[2] „תשוקה כוללת בתוכה צורך; היא התיאבון של הרוח, וטבעית היא כרעב לגוף... רובם (של הדברים) ערכם בא להם משום שמספקים הם את צרכי הרוח.״ ניקולאס בארבון: „מסכת בדבר הטבעת ממון חדש במשקל קל־יותר, בתשובה להגיונותיו של מר לוק וכו׳.״ לונדון 1696, עמ׳ 2, 3.

[3] „העצמים — יתרון (vertue — הוא הכינוי המיוחד בפי בארבון לערך־של־שימוש) פנימי להם, ובכל מקום יש להם אותו יתרון; כמו שהאבן השואבת יש לה יתרון למשוך אליה ברזל״ (שם, עמ׳ 6.) סגולה זו של המאגנט — למשוך אליו ברזל — נעשתה סגולה מועילה רק לאחר שגילו באמצעותה את הקוטביות המאגנטית.

יעילותו של דבר הופכתו לערך־השימוש[4]. אך אין יעילות זו מרחפת באויר. הואיל והיא תלויה בתכונותיו של גוף־הסחורה, שוב אינה יכולה להתקיים בלעדיו. ולפיכך גוף־הסחורה עצמו, — כגון ברזל, חיטה, יהלום וכו׳ — ערך־שימוש הוא, או נכס. אופיו זה אינו תלוי בכך, אם ניכוס סגולותיו השימושיות עולה לו לאדם ביגיעה מרובה או מועטה. אין אתה בא לדון בערכי־שימוש, אלא אם כן הנחת מלכתחילה, שיש להם כמות קבועה ועומדת, כגון תריסר שעונים, אַמה של בד, טון של ברזל וכיו״ב. ערכי־השימוש של הסחורות משמשים חומר למקצוע־לימודי מיוחד — ידיעת הסחורה[5]. אין ערך־השימוש בא לידי מימושו אלא עם השימוש, היינו, עם הצריכה. ערכי־שימוש מהווים את התוכן החומרי של העושר, ותהיה צורתו החברתית מה שתהיה. בצורה חברתית זו, שאנו עומדים לדון בה, משמשים הם גם הנושאים החומריים של — ערך־החליפין.

ערך־החליפין נראה לנו תחילה כיחס כמותי, כפרופורציה שלפיה מתחלפים ערכי־שימוש מסוג אחד בערכי־שימוש מסוג אחר[6], — יחס הנתון לשינויים מתמידים, הכל לפי הזמן והמקום. לפיכך דומה עלינו ערך־החליפין כמשהו מקריי, יחסיי בלבד, כערך־חליפין פנימי ואימאננטי בסחורה (valeur intrinsèque), הרי זו סתירה מניה־וביה [contradictio in adjecto][7]. נעיין נא בדבר זה יפה־יפה.

סחורה מסוימת — כגון קְוַארטר חיטים — מוחלפת ב־x של משחת־נעליים או ב־y של משי, או ב־z של זהב וכו׳, בקיצור בסחורות אחרות, לפי הפרופורציות השונות ביותר. נמצא, שלחיטים ערכי־חליפין שונים ומרובים, ולא ערך־חליפין אחד ויחיד. אולם, מכיוָן ש־x משחת־נעליים, וכן y משי, וכן z זהב וכו׳, כל אחד מהם משמש ערך־חליפין של קְוַארטר חיטים, הרי מן ההכרח ש־x משחת־נעליים, y משי, z זהב וכו׳, יהיו ניתנים להתחלף זה בזה, או שיהיו ערכי־חליפין שווים אחד לשני. מכאן מתחייב, ראשית: ערכי־החליפין המקובלים של אותה סחורה עצמה משמשים ביטוי לדבר אחד שווה. ושנית: אין ערך־החליפין יכול לשמש בכלל אלא אופן־הביטוי — „צורת־התופעה״ — לתוכן הנבדל ממנו.

---

[4] „הערך הטבעי (natural worth) של כל דבר נתון בכושרו לספק צרכים בחיי אדם או לשמש להנאתם.״ (ג׳ון לוק: „כמה הגיונות על התוצאות של הורדת שער־הרבית.״ 1691, ב„כתבים״, הוצ׳ לונדון 1777, כרך ב׳, עמ׳ 28.) במאה ה־17 עוד מוצאים אנו תכופות, שסופרים אנגלים משתמשים במונח “Worth” בשביל ערך־של־שימוש ובמונח “Value” בשביל ערך־חליפין — דבר שהוא כולו ברוּחָה של לשון, האוהבת להביע בשם גרמני את העצם הבלתי־אמצעי ובשם רומאני את העצם המושכל.

[5] בחברה הבורגנית שוררת הבדיה המשפטית (fictio juris), שכל אדם, בחזקת מוכר־סחורות, יש לו ידיעה אנציקלופדית בענייני סחורות.

[6] „מהותו של הערך ביחס־החליפין, הקיים בין עצם אחד למשנהו, בין כמות של תוצר אחד ובין כמות של תוצר אחר.״ (לה טרון: „על העניין הסוציאלי״. „פיזיוקראטס״, הוצאת דייר, פאריס 1846, עמ׳ 889.)

[7] „אין דבר שיהא לו ערך־חליפין פנימי.״ (נ. בארבון: „מסכת בדבר הטבעת ממון חדש וכו׳״, עמ׳ 6), או כפי שאומר באטלר: „ערכו של דבר לכיס — בדיוק כמה שיכניס.״
["The value of a thing
is just as much as it will bring."]

ועוד: ניטול שתי סחורות, למשל, חיטים וברזל. יהיה יחס־החליפין שביניהם מה שיהיה — לעולם אפשר לייצגו במשוָאה, שבה כמות מסוימת של חיטים בשווית כנגד כמות שהיא של ברזל; למשל, 1 קוָארטר חיטים = a קנטר של ברזל. מה פירושה של משוָאה זו? פירושה: משהו משותף, מאותו גודל עצמו, קיים בשני דברים שונים זה מזה, ב־1 קוָארטר חיטים וכן ב־a קנטר של ברזל. הווה אומר: שניהם שווים לאחד שלישי, שהוא כשלעצמו אינו לא הראשון ולא השני. הרי שכל אחד משניהם — עד כמה שהוא ערך־חליפין — בדין שאפשר יהיה להעמידו על שלישי זה.

תבוא דוגמא גיאומטרית פשוטה ותבהיר. כדי לקבוע ולהשוות את השטח של כל הצורות בעלות קווים ישרים, מפרידים אותן למשולשים־משולשים. את המשולש עצמו מעמידים על ביטוי שונה לחלוטין מצורתו הנראית לעין — הוא מחצית המַכפלה של בסיסו בגובהו. ממש כך יש להעמיד את ערכי החליפין של הסחורות על משוּתף אחד, שהם מייצגים שיעור מסוים הימנו, אם גדול ואם קטן.

משותף זה אי־אפשר שיהיה סגולה גיאומטרית, פיזיקאלית, כימית או כל סגולה טבעית אחרת של הסחורות. אין סגולותיהן הגופניות באות בכלל בחשבון אלא במידה שיש בהן להקנות לסחורות יעילות, היינו — לעשותן ערכי־שימוש. אולם מן הצד השני הרי ברור ומוחוָר, כי מה שמציין את אופיו של יחס־החליפין בין הסחורות — היא דוקא ההתעלמות מערכי־השימוש שלהן. בתחומי יחס־החליפין יפה כוחו של ערך־שימוש אחד ככוחו של כל ערך־שימוש אחר, ובלבד שיהא קיים בפרופורציה מתאימה. או בלשונו של אותו זקן ב א ר ב ו ן: „סוג סחורה אחד יפה כחברו, אם ערך־החליפין שלהם שווה בגודלו. דברים בעלי ערך־חליפין שווה אינם שונים זה מזה ואין להבדיל ביניהם״[8]. הסחורות — בחזקת ערכי־שימוש שונות הן, קודם כל, באיכותן, ואלו בחזקת ערכי־חליפין אין הן יכולות להיות שונות זו מזו אלא בכמותן בלבד, הווה אומר: שוב אין בהן אף קורטוב מערך־השימוש.

והנה, אם נסיח את הדעת מערך־השימוש של גופי־הסחורות, שוב לא תשתייר להם אלא תכונה אחת, זו של תוצרי־עבודה. ואולם, אף תוצר־העבודה כבר נשתנה בין אצבעותיך. אם אנו באים ומפשיטים אותו מערך־השימוש שלו, הרי נמצאנו מפשיטים אותו גם מן החלקים הגשמיים ומן הצורות הגשמיות, שהם־הם העושים אותו ערך־של־שימוש. שוב אין הוא שולחן או בית או חוטים או דבר מועיל אחר. כל תכונותיו המוחשיות ניטלו הימנו. ואף אינו עוד תוצר של עבודת נגרים, או בנאים, או טווים או תוצר של עבודה יצרנית אחרת מסוג מסוים. משנעלם אופיים המועיל של תוצרי־העבודה, גז ונעלם גם האופי המועיל של העבודות המיוצגות

---

[8] „עופרת או ברזל בשווי של מאה לי״ש, ערך־החליפין שלהם שווה בשיעורו לזה של כסף וזהב בשווי של מאה לי״ש.״ ["One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value... One hundred pounds of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold."] (נ. ב א ר ב ו ן, שם, עמ׳ 53 ועמ׳ 7.)

בהם, הרי שנעלמות גם צורותיהן הממשיות השונות של העבודות האלה, ושוב אינן נבדלות זו מזו, אלא כולן עומדות על עבודה אנושית שווה, על עבודת־אדם שבמופשט.

נתבונן נא בשיור זה שנשתייר מתוצרי־העבודה. לא נשתיירה מהם אלא אותה ישות ערטילאית, אחת ויחידה: מִקְרֶשׁ בלבד של עמל־אדם נטול־הבדל, כלומר, של השקעת כוח־עבודה אנושי, בלי שים לב לצורתה של השקעה זו. שוב אין דברים אלה מייצגים אלא זה בלבד, שבייצורם הושקע כוח־עבודה אנושי, שנערמה בו עבודת־אדם. בחזקת גבישים של אותה עצמות חברתית, המשותפת לכולם, משמשים הם ערכים — ערכי־סחורות.

כשעמדנו על יחס־החליפין עצמו של הסחורות, ראינו את ערך־החליפין כמשהו בלתי־תלוי כל עיקר בערך־השימוש שלהן. והנה, אם באים ומפשיטים באמת את תוצרי־העבודה מערך־השימוש שלהם, הרי מקבלים את ערכם בו־במובן שהוגדר זה עתה. נמצאת אומר: המשותף הבא על גילויו ביחס־החליפין או בערך־החליפין של הסחורה — הוא ערכה. המשך חקירתנו יחזירנו אל ערך־החליפין כאופן־ביטוי הכרחי או כצורת־תופעה הכרחית של הערך, אלא שלפי־שעה עלינו לדון בו, בערך, ללא זיקה לצורתו זו.

מַשמע: ערך־שימוש, או נכס, יש לו רק ערך אחד, משום שעבודה אנושית שבמופשט לובשת בו צורת־גוף או מתגשמת בו. וכיצד לָמוֹד את השיעור של ערכו? הווה אומר, על ידי הכמות של „העצמות היוצרת־ערכים" הטבועה בו, של העבודה. הכמות של העבודה גופה נמדדת על ידי מֶשֶך־הזמן שלה, וזמן־העבודה אף לו אַמַת־מידתו בחלקי־זמן מסוימים, כגון שעה, יום, וכיו"ב.

שמא תאמרו: אם ערכה של סחורה נקבע לפי כמות העבודה שהושקעה בעת ייצורה, נמצא, כי במידה שהאדם עצל או נחשל יותר, כן ייקר ערך סחורתו, שהרי זקוק הוא ליתר זמן בשביל התקנתה. ואולם, העבודה, שהיא העצמות של הערכים, עבודת־אדם שווה היא, היינו, השקעת אותו כוח־עבודה אנושי גופו. כל כוח־העבודה כולו של החברה, הגלום בערכים של עולם־הסחורות, דינו כאן כדין כוח־עבודה אנושי אחד ויחיד, אף על פי שמורכב הוא מכוחות־עבודה אינדיווידואליים לאין מספר. כל כוח מכוחות־עבודה פרטיים אלה הוא ממש אותו כוח־עבודה כחברו, עד כמה שיש בו מאופיו של כוח־עבודה חברתי בממוצע והוא גם פועל בחזקת אותו כוח־עבודה חברתי בממוצע; כלומר, עד כמה שייצורה של סחורה אינו מַצריך אלא זמן־עבודה הכרחי בממוצע או הכרחי מבחינה חברתית. זמן־עבודה הכרחי מבחינה חברתית פירושו — זמן־עבודה הדרוש לצורך עשייתו של ערך־שימוש זה או אחר בתנאי־הייצור הקיימים, התקינים מבחינה חברתית, ובדרגה חברתית ממוצעת של התמחות ואינטנסיביות־העבודה. משהונהג נול־הקיטור באנגליה, למשל, אפשר והספיקה מחצית העבודה, שנדרשה קודם־לכן, כדי להפוך כמות מסוימת של חוטים לאריג. אורג־יד אנגלי — ודאי, שעבודת־הפיכה זו דרשה ממנו גם עכשיו, כמו מקודם, אותו שיעור־זמן, אלא שהתוצרת של שעת־עבודתו האינדיווידואלית שוב לא היתה מייצגת אלא מחצית משעת־העבודה החברתית, ועל כן ירד ערכה ועמד על מחצית מערכה הקודם.

מכאן אתה למד: כמות העבודה ההכרחית מבחינה חברתית, — היינו, זמן־העבודה ההכרחי מבחינה חברתית כדי להתקין ערך־שימוש, — רק היא הקובעת את שיעור־ערכו[9]. כאן דין הסחורה־היחידה בכלל כדין טופס־ממוצע של בנות מינה[10]. ולפיכך: סחורות, שגלומות בהן כמויות עבודה בשיעור שווה, או שאפשר להתקינן בזמן־עבודה שווה — יש להן אותו שיעור־ערך עצמו. היחס שבין ערך־סחורה אחת לבין ערכה של כל סחורה אחרת — כיחס שבין זמן־עבודה ההכרחי לייצורה של הסחורה האחת לבין זמן־העבודה ההכרחי לייצורה של הסחורה האחרת. „כל הסחורות — בחזקת ערכים — אינן אלא מידות מסוימות של זמן־עבודה שנקרש”[11].

מכאן, ששיעור ערכה של סחורה היה נשאר קבוע, אילו נשאר קבוע זמן־העבודה הדרוש לייצורה. אולם זה האחרון משתנה חליפות עם כל תמורה שחלה בכוח־הייצור של העבודה. כוח־הייצור של העבודה מותנה על ידי נסיבות שונות, בין השאר — על ידי הדרגה הממוצעת של התמחות הפועלים, דרגת התפתחותו של המדע ואפשרות שימושו הטכנולוגי, על ידי הארגון החברתי של תהליך הייצור, היקפם וכושר פעולתם של אמצעי־הייצור ועל ידי תנאי־הטבע. אותה כמות־עבודה גופה מיוצגת, למשל, בשנה גשומה ב־8 רוטלים חיטים ובשנה שחונה רק ב־4. אותה כמות־עבודה מַעֲלָה יותר מתכות במכרות עשירים מאשר במכרות דלי־מתכת וכו׳. יהלומים נדירים מאוד בקרום האדמה, ולכן דורשת העלאתם הרבה זמן־עבודה בממוצע, משום כך מייצגים הם, בנפחם הקטן, הרבה עבודה. י ע ק ו ב מטיל ספק בדבר, אם הגיע פעם הזהב לידי כיסוי במלוא ערכו. ועל אחת כמה וכמה — היהלומים. א ש ו ו ג ה מעיד, כי התפוקה הכללית של מכרות־היהלומים בבראזיל, במשך שמונים שנה, לא הגיעה עדיין בשנת 1823 כדי מחיר התוצרת הממוצעת של מטעי הסוכר או הקפה בבראזיל, במשך שנה וחצי בלבד, אף על פי שהראשונה היתה מייצגת עבודה מרובה יותר, וממילא ערך יותר. אילו היו המכרות עשירים יותר, כי־עתה היתה מיוצגת אותה כמות־עבודה ביותר יהלומים, וממילא היה יורד ערכם. אם יעלה בידנו להפוך בעבודה מועטה פחמים ליהלומים — אפשר שיירד ערכם ויפחת מערכן של לבינים. ובדרך כלל: ככל שיגדל כוח־הייצור של העבודה, כן יפחת זמן־העבודה הנדרש להתקנתה של סחורה מסוימת, כן תקטן כמות־העבודה שנתגבשה באותה סחורה, כן יקטן ערכה. ולהיפך: ככל שיקטן כוח־הייצור של העבודה, כן

---

[9] הערה למהדורה ב׳. „ערכם של דברי־שימוש, משהם מתחלפים זה בזה, נקבע על־ידי כמות העבודה הדרושה בהכרח והמושקעת לפי המקובל לשם ייצורם.” [“The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them.”] („כמה רעיונות בדבר רבית של ממון בכלל, ובקרנות הציבוריות בפרט, וכו׳.” לונדון. עמ׳ 36.) חיבור מופלא זה, בעילום־שם, מן המאה הקודמת, לא סומן בשום תאריך. ואולם מתוכנו מתברר, שיצא־לאור בימי מלכותו של ג׳ורג׳ השני, בשנת 1739 או 1740 בקירוב.

[10] „כל התוצרים מאותו סוג מהווים בעצם רק כמות אחת, שמחירה נקבע בדרך כלל בלי שים לב למסיבות המיוחדות.” (ל ה ־ ט ר ו ן, בספרו הנ״ל, עמ׳ 893.)

[11] קארל מארקס: „לביקורת הכלכלה וכו׳”, עמ׳ 6.

יגדל זמן־העבודה הנדרש להתקנה של סחורה מסוימת, כן יגדל ערכה. שיעור־ערכה של סחורה משתנה, איפוא, ביחס ישר אל כמות העבודה שנתממשה בה וביחס הפוך אל כוח־הייצור של העבודה.

יכול שישמש דבר ערך־שימוש ולא ישמש ערך. במה דברים אמורים? — אם תועלתו בשביל האדם לא בדרך העבודה הושגה, כגון אויר, קרקע בתולה, שדות־מרעה טבעיים, עצים גידולי־פרא, וכיו״ב. יכול שיהיה דבר מועיל ותוצר של עבודת־האדם, ואף על פי כן לא יהיה סחורה. אדם המספק צרכיו בתוצרו שלו — מייצר אמנם ערך־שימוש, אך אינו מייצר סחורה. רוצה הוא לייצר סחורה — חייב הוא לא רק לייצר ערך־שימוש, אלא לייצר ערך־שימוש בשביל אחרים, ערך־שימוש חברתי. (ולא רק לאחרים סתם. האיכר של ימי הביניים מייצר היה תבואה־מס בשביל אדוניו־הפיאודאל, תבואה־מעשר בשביל הכוהן. אבל לא תבואה־מס ולא תבואה־מעשר לא נעשו עדיין סחורה בכך, שיוצרו בשביל אחרים. כדי שהתוצר יהא סחורה, צריך הוא להימסר לידי הזולת — שבשבילו הוא משמש ערך־שימוש — על ידי מעשה החליפין.)[11א] ולאחרונה: אין דבר נעשה ערך אלא אם כן נעשה דבר שבשימוש. משחסר הדבר תועלת, אף העבודה הגלומה בו חסרת־תועלת היא, בעבודה לא תתחשב וממילא אינה משמשת ערך.

2. אופיה הכפול של העבודה המיוצגת בסחורות

מתחילה דומה היה עלינו, כי שתי פנים לסחורה: ערך־שימוש וערך־חליפין. אחרי כן נתברר, שגם העבודה, עד כמה שמתבטאת היא בערך, שוב אין אתה מוצא בה אותם סימני־אופי הנודעים לה בהיותה מייצרת ערכי־שימוש. הייתי הראשון, שהוכחתי בדרך ביקורתית אותו טבע כפול של העבודה הגלומה בסחורה[12]. ומכיון שנקודה זו הוא הציר, שעליו סובבת ההבנה הנכונה של הכלכלה המדינית, עלינו ללבנה כאן ביתר פרטות.

נקח שתי סחורות, כגון מעיל ועשר אַמות בד. נניח, שערכו של הראשון גדול פי שניים מערכו של השני, משמע: אם עשר אַמות בד = ע, הרי המעיל = 2ע.

המעיל הוא ערך־שימוש, המספק צורך מיוחד. התקנתו דורשת סוג מסוים של פעולה יצרנית. פעולה זו נקבעת על פי מטרתה, אופן־עשייתה, על ידי העצם, האמצעים והתוצאה. העבודה, שיעילותה מיוצגת, איפוא, בערך־השימוש של תוצרה או מיוצגת היא בכך, שתוצרה משמש ערך־שימוש — קרויה בפינו למען הקיצור עבודה מועילה. מנקודת־ראות זו אנו דנים בה לעולם מבחינת ההישג התועלתי שבה.

כשם שהמעיל והבד ערכי־שימוש הם השונים זה מזה באיכותם כך שונות זו מזו באיכותן העבודות, שבתיווכן באו הללו לעולם — חייטות ואריגה. אילולא היו

[11א] הערה למהדורה ד׳. הכנסתי את המאמר המוסגר, משום שעם השמטתו באה לעתים תכופות מאוד הטעות, שכן סבורים, כי כל תוצר, אם הוא נצרך שלא על ידי בעליו, נחשב אצל מארקס לסחורה. פ. א. [פ. אנגלס].

[12] „לביקורת וכו׳״, עמ׳ 12, 13 ואילך.

אותם דברים ערכי־שימוש שונים באיכותם, ולפיכך גם תוצרים של עבודות מועילות השונות זו מזו באיכותן — שוב לא היו יכולים בכלל לעמוד זה לעומת זה כסחורות. אין מעיל מוחלף במעיל, אין אותו ערך־שימוש מוחלף בערך־שימוש זה גופו.

בתוך מכלל של ערכי־השימוש או גופי־הסחורות מסוגים שונים מופיע גם מכלל של עבודות מועילות, מרובות ושונות גם הן, לפי מינים, סוגים, משפחות, בני־סוגים, שינויי־סוגים, — מופיעה חלוקת־עבודה חברתית. חלוקה זו תנאי־קיום היא בשביל ייצור הסחורות, אף על פי שייצור־הסחורות אינו משמש, להיפך, תנאי־קיום בשביל חלוקת־עבודה חברתית. בעדה ההודית העתיקה היתה העבודה מחולקת חלוקה חברתית, ואף על פי כן לא היו התוצרים לסחורות. או, משל הקרוב יותר אלינו: בכל בית־חרושת מחולקת העבודה חלוקה שיטתית, אבל אין חלוקה זו באה מתוך כך שהפועלים מחליפים ביניהם את תוצריהם האינדיוידואליים. רק תוצרים של עבודות פרטיות, עצמאיות ובלתי־תלויות זו בזו, מופיעים ועומדים אלו מול אלו כסחורות.

נמצאנו למדים: ערך־השימוש של כל סחורה — טבועה בו פעולה מסוימת של ייצור תכליתי, היינו, טבועה בו עבודה מועילה. אין ערכי־שימוש יכולים לעמוד אלו מול אלו כסחורות, אלא אם כן טבועות בהם עבודות מועילות השונות זו מזו באיכותן. חברה, שתוצריה בכללם לובשים את צורת הסחורה, כלומר, חברה של יצרני־סחורות, כאן אתה מוצא, שמתפתח בה הבדל איכותי זה של העבודות המועילות — שמקיימים אותן כעסקים פרטיים של יצרנים עצמאיים, בלא שהאחת תהא תלויה בחברתה — מתפתח בה עד כדי היותו מערכה רבת־חוליות, עד היותו חלוקה חברתית של העבודה.

אגב: המעיל — אחת היא לו, אם לובשו החייט או לקוחו של החייט. בין כך ובין כך משמש הוא ערך־שימוש. אף היחס שבין המעיל ובין העבודה המייצרת אותו אינו משתנה אפילו במשהו, משום שנהפכה החייטות למקצוע מיוחד, לחוליה עצמאית בחלוקה החברתית של העבודה. עד שאדם נתגלגל בחייט היה מחייט והולך אלפים בשנים, כל שעה שצורך ההלבשה היה כופה אותו על כך. אולם מציאות של מעיל, של בד, של כל יסוד מעושר החומרים שאינו נתון מידי הטבע — תמיד היתה מתווכת לכך, בהכרח, פעולה מיוחדת של ייצור תכליתי, המסגלת חומרי־טבע מיוחדים לצרכי־אדם מיוחדים. ולפיכך: העבודה, באשר היא יוצרת ערכי־שימוש ובאשר עבודה מועילה היא — משמשת תנאי־קיום לאדם, תנאי שאינו תלוי בצורות החברתיות; משמשת היא הכרח־טבע נצחי, כדי לקיים את חילוף־החומרים שבין האדם והטבע, כלומר, לקיים את חיי האדם.

ערכי־השימוש — מעיל, בד וכיוצא בהם, בקיצור, גופי־הסחורות — תרכבות של שני יסודות הם, של חומר־טבע ועבודה. טול מכאן את הסכום הכולל של כל העבודות המועילות השונות, הגלומות במעיל, בבד וכו׳ — לעולם יישאר מצע חומרי, המצוי מידי הטבע, ללא סיועו של האדם. אין האדם יכול לנהוג במעשה־הייצור שלו אלא כדרך שנוהג הטבע עצמו, היינו, אין הוא יכול אלא לשנות את

צורות החומרים[13]. גדולה מכן, בעבודה זו עצמה, של מתן־צורה, מסתייע הוא תמיד בכוחות־טבע. מכאן: אין העבודה המקור היחידי של ערכי־השימוש המיוצרים על ידיה, של העושר החומרי. העבודה היא אביו, כפי שאומר ויליאם פטי, והאדמה היא אמו.

ועתה נעבור מן הסחורה, עד כמה שהיא חפץ־לשימוש, אל ערך־הסחורה.

לפי הנחתנו שקול ערך־המעיל פי שניים כנגד ערך־הבד. ואולם אין זה אלא הפרש כמותי, ולפי שעה אין זה עדיין מענייננו. אנו מזכירים, איפוא, שאם ערכו של המעיל גדול כפליים מערכן של 10 אמות בד, יוצא, כי ל־20 אמות — אותו שיעור־הערך אשר למעיל. מעיל ובד, בחזקת ערכים, הם דברים בני עצמות שוה, ביטויים אובייקטיביים לעבודה מסוג שווה. אולם חייטות ואריגה הן עבודות שונות באיכותן. ואולם מוצא אתה נסיבות חברתיות, שבהן אותו אדם גופו מחייט ואורג לסירוגין, ואותם שני אופני־עבודה שונים אינם אלא שינויי־צורה שונים לעבודתו של אותו יחיד, אך אינם עוד תפקידים מיוחדים, קבועים ועומדים, של יחידים שונים; ממש כמו שהמעיל, שהחייט שלנו מתקינו היום, והמכנסיים שיתקינם מחר — אין בהם אלא כדי להניח צורות שונות של אותה עבודה אינדיוידואלית. ועוד: מראה־עיניים מלמדנו, כי בחברה שלנו, הקאפיטאליסטית, מוספקת מנה מסוימת של עבודה אנושית לסירוגין, פעם בצורת חייטנות ופעם בצורת אריגה, הכל לפי כיוונו המתחלף של ביקוש־העבודה. חילוף־צורות זה של העבודה ודאי שאינו חל בלא חיכוכים, אבל מוכרח הוא לחול. אם נסיח את הדעת מצורתה המיוחדת של הפעולה היצרנית, וממילא מאופיה התועלתי של העבודה, שוב לא נשאר הימנה אלא זאת: השקעה של כוח־עבודה אנושי. חייטות ואריגה, אם־כי פעולות יצרניות הן, השונות באיכותן, הרי שתיהן מהוות השקעה יצרנית של מוח האדם, של שריריו, עצביו, ידיו וכו׳, ומבחינה זו שתיהן *עבודת־אדם* הן. אין הן אלא שתי צורות שונות להשקעת כוח־עבודה אנושי. אלא שדין הוא, כי כוח־העבודה האנושי גופו יהא מפותח, אם בהרבה ואם במעט, שאפשר יהיה להשקיעו בצורה זו או אחרת. ואולם ערך־הסחורה מייצג עבודת־אדם סתם, השקעה של עבודה אנושית בכלל. וכשם שבחברה הבורגנית ממלא הגנראל או הבנקאי תפקיד גדול, ואלו אדם סתם אינו ממלא אלא תפקיד עלוב מאוד[14], אף כאן, בעבודה האנושית, כך. משמשת היא השקעה של כוח־עבודה פשוט, שיש לו לכל אדם רגיל, בממוצע, ללא התפתחות מיוחדת — באורגאניזם

---

[13] „כל תופעות היקום, בין שבאו מידי אדם ובין שבאו על־ידי החוקים הכלליים של הפיזיקה, אינן נותנות בעצם מושג של יצירות ממשיות, אלא של שינוי־צורה של החומר בלבד. הרכבה והפרדה הם היסודות היחידים, שרוח האדם חוזר ומוצא אותם תוך שהוא מנהח את הרעיון של רפרודוקציה; והוא הדין לגבי הרפרודוקציה של הערך (ערך של שימוש; אף על פי שוורי עצמו אינו יודע כהלכה כאן, בפולמוסו נגד הפיזיוקראטים, באיזה ערך הוא מדבר) והעושר, בשעה שהאדמה והאויר והמים אשר בשדות מתגלגלים בדגן, או גם בשעה שבידי אדם מתגלגל הריר של החרק במשי, או כשחלקי־מתכת זערורים נסדרים כדי לצור שעון־של־כיס.״ (פייטרו וורי: „הגיונות בכלכלה מדינית״ נדפס בתחילה בשנת 1773 בהוצאת קוסטודי של ספרי חכמי־הכלכלה האיטלקיים, החלק המודרני, כרך ט״ו, עמ׳ 22.)

[14] השווה הגל: „פילוסופיה של המשפט״. ברלין 1840, עמ׳ 250, סעיף 190.

הגופני שלו. אמנם, בארצות שונות ובתקופות־תרבות שונות משתנה אופיה של העבודה הפשוטה הממוצעת, מכל מקום מהוָה היא נתון מסוים בכל חברה קיימת. עבודה מורכבת אינה נחשבת אלא כעבודה פשוטה מוגברת, או מוטב שנאמר: מוכפלת; ונמצא, שכמות קטנה יותר של עבודה מורכבת כוחה יפה ככמות גדולה יותר של עבודה פשוטה. שצמצום זה חל בתמידות — מוכיח הנסיון. אפשר שסחורה תהיה תוצר של עבודה מורכבת־ביותר, אך ערכה הוא המשווה אותה לתוצר של עבודה פשוטה, ולפיכך מייצגת סחורה זו כמות מסוים של עבודה פשוטה בלבד[15]. יחסי־הפרופורציה השונים, שלפיהם מצטמצמים סוגי־עבודה שונים ועומדים על עבודה פשוטה כיחידת־מידתם, נקבעים על ידי תהליך חברתי מאחורי גבם של היצרנים, ועל כן נראה להם, ליצרנים, כי היחסים הללו נתונים בעצם־מוצאָם. למען הפשטות מקובל עלינו להלן, במישרין, כל סוג של כוח־עבודה ככוח־עבודה פשוט, ועל ידי כך נחסוך רק את יגיעת הצמצום.

נמצאנו למדים: כשם שבעניין הערכים מעיל ובד מוסחת הדעת מערכי־השימוש שלהם, אף בעניין העבודות הגלומות בערכים אלה כך: כאן מוסחת הדעת מן ההבדל שבצורותיהן המועילות, מן החייטות והאריגה. ומה ערכי־השימוש מעיל ובד צירופים הם של פעולות יצרניות מכוונות־לתכליתן ושל אריג וחוטים, ואלו הערכים מעיל ובד אינם אלא מקרשי־עבודה מסוג שווה, — אף העבודות הגלומות בערכים אלה כך: אין להן תוקף על שום יחסן היצרני אל האריג והבד, אלא רק על שום היותן השקעות של כוח־עבודה אנושי. החייטות והאריגה יסודות הם לייצור ערכי־השימוש מעיל ובד — דוקא על שום איכויותיהן השונות; ואלו עצמות הן של ערך־המעיל וערך־הבד — רק משמפשיטים מהן את איכותן המיוחדת, ושוב אין להן לשתיהן אלא איכות שוָה, האיכות של עבודת־אדם.

ואולם, מעיל ובד אינם רק ערכים בכלל אלא ערכים בשיעור מסוים, ולפי הנחתנו, שוויו של המעיל הוא פי־שניים משוויין של 10 אמות בד. מהיכן בא הבדל זה בשיעור־ערכם? מכאן, שאין הבד מכיל בתוכו אלא כדי מחציתה של העבודה השקועה במעיל, הווה אומר: לשם ייצורו של זה האחרון אתה צריך להשקיע כוח־עבודה במשך זמן כפול מאשר לצורך ייצורו של הראשון.

ואם אמרת, שלגבי ערך השימוש אין תוקף לעבודה הגלומה בה בסחורה אלא מבחינה איכותית, הרי לגבי שיעור־הערך אין תוקף לה אלא מבחינה כמותית, לאחר שצומצמה כבר והועמדה על עבודת־אדם סתם, ללא שום הבדל שבאיכות. שם אנו דנים בשאלה של ה„איך” וה„מה” של העבודה, כאן — בשאלה של ה„כמה” שלה, של משך־זמַנה. ומכיוָן ששיעור־הערך של סחורה מן הסחורות אינו מייצג אלא את כמותה של העבודה שהיא מכילה בלבד, מן ההכרח הוא כי בפרופורציה מסוימת יהיו סחורות תמיד ערכים שווים בשיעורים.

אם לא נשתנה כוח־הייצור — לאמור: כוח־הייצור של כל העבודות המועילות,

---

[15] הקורא צריך ליתן את דעתו על כך, שכאן אינו מדובר בשכר, היינו, בערך שהפועל מקבל בעד יום־עבודה, למשל, אלא בערך־הסחורה, שמתגשם בו יום־עבודתו. המושג של שכר־עבודה אינו קיים עדיין כל־עיקר בשלב זה של הרצאתנו.

הדרושות לשם ייצורו של מעיל — הרי יעלה שיעור־הערך של המעילים ביחס ישר לכמותם. אם מעיל אחד מייצג x ימי־עבודה, מייצגים 2 מעילים — 2x ימי־עבודה וכו׳. ואולם נניח, שהעבודה הנדרשת לייצורו של מעיל תגדל כדי כפליים, או שתפחת ותעמוד על מחציתה. במקרה הראשון יהא ערכו של מעיל אחד כערכם של שני מעילים קודם־לכן, במקרה השני לא יהא ערכם של שני מעילים אלא כערכו של מעיל אחד קודם־לכן — אף על פי שבשני המקרים משמש המעיל, עתה כמקודם, אותם שימושים, ואף על פי שהעבודה המועילה הגלומה בו אחת היא בטיבה, עתה כמקודם. אבל כמות־העבודה המושקעת בייצורו — היא שנשתנתה.

כמות גדולה יותר של ערך־שימוש היא כשלעצמה מהוה עושר חומרי רב יותר: שני מעילים — יותר ממעיל אחד. בשני מעילים אפשר להלביש שני אנשים, במעיל אחד — רק איש אחד בלבד, וכו׳. ואף על פי כן ייתכן, שכמות עולה וגדלה של העושר החומרי תהא מתאימה בו־בזמן אל ירידת שיעור־הערך שלו. תנועה מנוגדת זו נובעת מתוך אופיה הכפול של העבודה. ודאי, שכוח־ייצור לעולם כוח־ייצור הוא של עבודה מועילה, ממשית, ואין הוא קובע למעשה אלא את דרגת־ההשפעה של פעולה יצרנית ותכליתית בפרק־זמן נתון. לפיכך משמשת העבודה המועילה מקור־של־תוצרים, שופע יותר או דליל יותר, ביחס ישר לעלייתו של כוח־הייצור אשר בה או לירידתו. ואלו התמורה, שחלה בכוח־הייצור כשהיא לעצמה, אינה פוגעת כל עיקר בעבודה המיוצגת בערך. הואיל וכוח־הייצור שייך לצורה הממשית המועילה של העבודה, הרי מובן, שאין בו כדי לפגוע בעבודה משמפשיטים אותה מצורתה הממשית המועילה. מכאן, שאותה עבודה מולידה תמיד באותם פרקי־זמן אותו שיעור־ערך — ויהיו תמורותיו של כוח־הייצור מה שיהיו. ואולם מספקת היא באותו פרק־זמן גופו כמויות שונות של ערכי־שימוש: מרובות — כשעולה כוח־הייצור; פחותות — עם ירידתו של זה. הרי, שאותה תמורה בכוח־הייצור, המרבה את פריונה של העבודה וממילא גם את הכמות של ערכי־שימוש המופקים על ידה — היא מפחיתה את שיעור־הערך של אותה הכמות הכוללת שנתרבתה, במידה שתמורה זו מקצרת בסך־הכל את זמן־העבודה הדרוש לייצורה. וכן להיפך.

כל עבודה היא, מצד אחד, השקעת כוח־עבודה אנושי מבחינה פיזיולוגית, ובתכונתה זו, בחזקת עבודת־אדם שוה או עמל־אדם במופשט, יוצרת היא את ערך הסחורה. ומצד השני: כל עבודה היא השקעת כוח־עבודה אנושי בצורה מיוחדת ומכוונת־לתכליתה, ובתכונתה זו, בחזקת עבודה ממשית ומועילה, יוצרת היא ערכי־שימוש[16].

---

[16] הערה למהדורה ב׳. כדי להוכיח „כי העבודה בלבד היא אמת־המידה המוחלטת והממשית, שלפיה אפשר להעריך ולהשוות בכל הזמנים את ערכן של כל הסחורות,״ אומר א. סמית: „כמויות שוות של עבודה מן ההכרח שיהיה להן ערך שווה בשביל הפועל בכל הדורות ובכל מקום. במצבו התקין מבחינת בריאותו, כוחו ופעלתנותו, ויהא שהוא מוחזק במידה ממוצעת של התמחות — תמיד חייב הוא להקריב אותה מכסה ממנוחתו, מחירותו ומאושרו.״ („עושר העמים״, ספר א׳, פרק 5 [הוצאת א. ג. ווייקפילד, לונדון 1836, כרך א׳, עמ׳ 104 ואילך].) מצד אחד, א. סמית לוקח כאן (ולא בכל מקום) את הגדרת

3. צורת־הערך או ערך־החליפין

סחורות באות לעולם בצורת ערכי־שימוש או גופי־סחורות, כגון ברזל, בד, חיטים וכו׳. זו היא צורתן הטבעית, מלידה ומבית. אך אין הן משמשות סחורות אלא משום שהן כפילות: דברי־שימוש ונושאי־ערכים כאחד. הרי, שמופיעות הן כסחורות, או שיש להן צורה של סחורות — רק בה במידה שלובשות הן צורה כפולה: צורה טבעית וצורה עֶרְכִית.

וזה ההבדל בין יֵשות־הערך אשר לסחורות ובין האלמנה קְויקלי[ה]: לגבי הראשונה אי־אתה יודע, היכן להשיגה. בניגוד גמור לישות הגסה — הניתנת להבחנת־החושים — של גופי־הסחורות, הרי לתוך ישות־הערך שלהם אינה נכנסת אף פרודה אחת מחומר טבעי. ולפיכך, יכול אתה להפוך ולהפוך בה, ביחידה של סחורה, כמה שתרצה, פנים ואחור, — לעולם לא תהא עשויה להיתפס כדבר־ערך. ואולם, דוק וזכור: אין לסחורות ישות־של־ערך אלא כל שהן משמשות ביטוי לאותה יחידה חברתית, היינו לעבודת־אדם, ומשמע, שישות־ערכן היא חברתית בלבד; ושוב יסתבר מאליו, שאין זו יכולה להגלות אלא ביחס החברתי שבין סחורה לסחורה. ובאמת, הפלגנו מערך־החליפין או מיחס־החליפין של הסחורות, כדי לגלות את עקבות ערכן הכמוס בהם. ועתה חובה עלינו לחזור לצורת־הופעתו זו של הערך.

הכל יודעים — ואפילו אם יותר מכך אינם יודעים מאומה — כי יש להן לסחורות, בניגוד בולט ביותר לצורות הטבעיות המגוּוָנוֹת־המנומרות של ערכי־השימוש שלהן, צורת־ערך משותפת אחת: צורת־הממון. ואולם, כאן חובה לעשות מעשה, שתורת־הכלכלה הבורגנית אפילו לא ניסתה לעשותו, היינו — לעמוד על סוד התהוותה של אותה צורת־הממון, הווה אומר: לעקוב אחרי דרך השתלשלותו של ביטוי־הערך הגנוז ביחס־הערך של הסחורות, החל בדמותו הפשוטה ביותר,

---

הערך על ידי כמות־העבודה המושקעת בייצורה של הסחורה ומערבבה בהגדרת ערכי־הסחורות על ידי ערך־העבודה, ולפיכך שקוד הוא להוכיח, שכמויות שוות של עבודה לעולם ערך שווה להן. ומצד השני עולה ניחוש בלבו, כי העבודה, כל שהיא מתגלמת בערך הסחורות, אין דינה אלא דין השקעת כוח־עבודה; אלא שאותה השקעה הוא תופס רק בחינת קרבן של מנוחה, חירות ואושר, ולא בחינת פעולה חיונית תקינה. מכל־מקום עומד לנגד עיניו הפועל־השכיר של ימינו. — צדק הרבה יותר אותו מחבר נעלם־השם שקדם לא. סמית — מתוך דבריו הבאנו בהערה 9 — באמרו: „אדם העסיק עצמו לשבוע לשם סיפוקו של צורך־חיים זה... וזה שנותן לו תמורתו צורך אחר, אינו יכול לאמוד על־נכונה, מה משמש אקויואלנט שלם לכך — אלא אם כן יחַשב, מַה [הדבר] שעולה לו בדיוק באותו שיעור של עבודה וזמן. ולמעשה אין בכך אלא חליפין, שלוקחים עבודה של אדם זה בחפץ זה במשך זמן מסוים ומחליפים אותה בעבודה של אדם אחר בחפץ אחר במשך אותו זמן גופו.״ („כמה רעיונות בדבר רבית של ממון וכו׳.״ עמ׳ 39). — (למהדורה ד׳: יתרון לה ללשון האנגלית, שמשתמשת היא במלים שונות לסמן בהן את שתי הבחינות השונות של העבודה שנדונו כאן. העבודה היוצרת ערכי־שימוש ומוגדרת מבחינת האיכות — קרויה "Work" [„עבודה״] בניגוד ל־"Labour" [„עמל״]; העבודה היוצרת ערכים והיא נמדדת רק מבחינת הכמות — קרויה "Labour" [„עמל״] בניגוד ל־"Work" [„עבודה״]. ר׳ עיין הערה לתרגום האנגלי עמ׳ 14. — פ. א.)

דמות בלתי־נתפסת כמעט, וגמור בצורת־הממון המסֻוורת. תוך כדי כך תעבור גם חידת־הממון מן הארץ.

ברור ומוחנר, שיחס־הערך הפשוט ביותר הוא יחס־הערך של סחורה כל־שהיא אל סחורה יחידה מסוג אחר — ותהא זו האחרונה מה שתהיה. מכאן, שיחס־הערך בין שתי סחורות מַקנה לנו את ביטוי־הערך הפשוט ביותר בשביל סחורה כל־שהיא.

א. צורת־ערך פשוטה, יחידה או מקרית

x סחורה **א** = y סחורה **ב**, או: ערכם של x סחורה **א** כערכם של y סחורה **ב**.

(20 אמה בד = מעיל אחד, או: 20 אמה בד ערכן כערכו של מעיל אחד.)

1. שני הקטבים של ביטוי־הערך: צורת־ערך יחסית וצורת אֶקוויואלנט

כל צורת־ערך — סודה גנוז בצורת־ערך פשוטה זו. ניתוחה של זו — בה נעוץ עצם הקושי.

אין זאת אלא שאותן שתי סחורות, שונות בסוגן, **א** ו־**ב**, — ובדוגמה שלפנינו בד ומעיל — ממלאות כאן *שני תפקידים שונים*. ערך־הבד בא על ביטויו במעיל; המעיל משמש חומר לביטוי־הערך הזה. הסחורה הראשונה ממלאה תפקיד פעיל, ואלו הסחורה השנייה — תפקיד סביל. ערכה של סחורה ראשונה מיוצג כערך יחסי, או שהיא שרויה בצורת־ערך יחסית. הסחורה השנייה מתפקדת כאֶקוויואלנט או שהיא שרויה בצורה של אֶקוויואלנט.

צורת־ערך יחסית והצורה של אקוויואלנט הן יסודות השייכים זה לזה ומַתנים זה את זה, יסודות דבקים ובלתי נפרדים, אך תוך כדי־כך הן גם שני קצוות, המוציאים זה את זה או המנוגדים זה לזה, כלומר, — קטבים הם של אותו ביטוי־ערך גופו; לעולם נופלים הם בחלקן של הסחורות השונות, שביטוי־הערך מביאָן לידי זיקה הדדית. אין בידי, למשל, לבטא את ערך הבד בבד. 20 אמה בד = 20 אמה בד — כאן אין ביטוי־של־ערך. אלא, אדרבה, פירושה של משוָאה זו הוא: אין 20 אמה של בד אלא 20 אמה של בד, שיעור מסוים של החפץ השימושי „בד". הווה אומר: אין ערכו של הבד יכול לבוא על ביטויו אלא באופן יחסי, כלומר בסחורה אחרת. מכאן, כי צורת־הערך היחסית של הבד — הנחה קודמת לה, שסחורה אחרת, איזו שהיא, שרויה ביחס אליה בצורה אקויואלנטית. מן הצד השני: אותה סחורה אחרת, המופיעה כאקויואלנט, שוב לא תוכל להיות שרויה בו־בזמן בצורת־ערך יחסית. לא היא שמבטאת את ערכה של עצמה. היא רק ממציאה את החומר לביטוי־הערך של סחורה אחרת.

ודאי, שהביטוי: 20 אמה בד = מעיל אחד, או: 20 אמה בד ערכן כערך מעיל אחד, כולל גם את הזיקה ההפוכה: מעיל אחד = 20 אמה בד, או מעיל אחד ערכו כערך 20 אמה בד. אך אם־כן, הרי חייב אני להפוך את המשוָאה, אם יש ברצוני להביע את ערכו של המעיל הבעה יחסית, ומשעשיתי כך היה־יהיה הבד אקויואלנט, במקומו של המעיל. מכאן אתה אומר: באותו ביטוי־ערך עצמו אין אותה סחורה גופה יכולה להופיע בו־בזמן בשתי הצורות. אדרבה: בחזקת קטבים מוציאות הן זו את זו.

דבר היות סחורה שרויה בצורת־ערך יחסית או בצורה אקויואלנטית, המנוגדת לראשונה, דבר זה תלוי לחלוטין במקום שהיא תופסת, במקרה זה או אחר, בביטוי־הערך; כלומר, תלוי בכך, אם היא הסחורה שערכה בא על ביטויו, או היא הסחורה שבה מבוטא ערך.

2. צורת־הערך היחסית

א. תוכנה של צורת־הערך היחסית

רוצה אדם לגלות ולמצוא, כיצד טבוע ביטוי־הערך הפשוט של סחורה ביחס־הערך שבין שתי סחורות, חייב הוא להתבונן תחילה באחרון [ביחס הערך] ללא שום זיקה אל צדו הכמותי. על הרוב נוהגים דוקא להיפך, ורואים ביחס־הערך רק את הפרופורציה, שלפיה נקבעות כמויות מסוימות של שני סוגי סחורה כשוות זו לזו. מתעלמים מכך, כי שיעוריהם של עצמים שונים אינם יכולים להיות בני־השוָאה מבחינה כמותית אלא לאחר שהועמדו על אותה יחידה עצמה. רק בחזקת ביטויים של אותה יחידה גופה נעשים הם שיעורים בני־שם־שווה, ובכן — שיעורים משותפי־מידה[17].

אם 20 אַמה בד = מעיל אחד או = 20 מעילים או = x מעילים, כלומר, אם ערכה של כמות־בד נתונה כערך של מעילים רבים או מועטים — כל פרופורציה כזאת מניחה מראש, שבד ומעילים, כשיעורי־ערך, ביטויים הם של אותה יחידה גופה, עצמים הם בני טבע אחד. בד = מעיל — הנה יסודה של המשוָאה.

ואולם שתי הסחורות הללו, שקבעתי אותן כשוות זו לזו מבחינה איכותית, אינן ממלאות תפקיד אחד. רק ערכו של הבד בא על ביטויו. וכיצד? תוך זיקתו אל המעיל כ„אקויואלנט" שלו או כ„מה שניתן להתחלף בו". ביחס זה משמש המעיל צורת־קיום לערך, משמש הוא דבר־ערך, שכן רק בבחינה זו הוא זהה עם הבד. מן הצד השני, מתגלית כאן עצם ישות־ערכו של הבד, או שזו מקבלת ביטוי עצמאי, שכן רק בהיותו ערך אפשר להביא את הבד בזיקה אל המעיל כאל אקויואלנט שלו או כאל מה שניתן להתחלף בו. הנה, חומצת החמאה ופורמאט־פרופיל שני גופים שונים הם אך שניהם מורכבים אותם יסודות כימיים: פחמן (C), מימן (H) וחמצן (O), ובהרכב שווה של אחוזים, היינו $C_4H_8O_2$. והנה, אילו היית משווה את חומצת־החמאה לפורמאט־פרופיל, כי אז אפשר להסיק, לפי יחס זה: ראשית־כל, שפורמאט־פרופיל אינו אלא צורת־קיום של $C_4H_8O_2$; ושנית, היית קובע, כי חומצת החמאה מורכבת אף היא מ־$C_4H_8O_2$. נמצא שעל ידי זה שהיית משַווה פורמאט־פרופיל אל חומצת חמאה, היית נותן ביטוי לעצמותם הכימית, להבדיל מצורתם הגופנית.

בשַוותנו, למשל, את המעיל בחזקת דבר־ערך לבד, הרינו משַווים את העבודה הטבועה במעיל לעבודה הטבועה בבד. אמנם החייטות העושה את המעיל, עבודה

[17] אותם כלכלנים מועטים, כגון ס. ב י י ל י, שעסקו בניתוח של צורת־הערך, לא יכלו להגיע לידי שום תוצאה: אחת, על־שום שהם מערבבים צורת־הערך בערך; ושנית, שמתחילה אין הם נותנים את דעתם אלא על ההגדרה הכמותית בלבד, תוך שנתונים הם להשפעתו הגסה של איש־המעשה הבורגני. „השלטון בכמות... הוא הקובע את הערך." („הממון וחליפותיו", לונדון 1837, עמ' 11. המחבר — ס. ב י י ל י.)

ממשית היא השונה בסוגה מן האריגה העושה את הבד. אך, תוך שהחייטות נקבעת כשוָה לאריגה, הרי הועמדה למעשה על השווה על השווה באמת בשתי המלאכות, על האופי המשותף להן, הוא האופי של עבודת־אדם. בדרך־עקיפין זו נמצאת אומר, שאף האריגה, כל שהיא אורגת ערך, שוב אין בה שום סימני הפרש להבדילה מן החייטות, הווה אומר: עבודת־אדם היא במופשט. רק ביטוי האקויואלנטיות לסחורות מסוגים שונים הוא המביא לידי גילוי את האופי הסגוליי של העבודה היוצרת־ערכים, עם שהוא מעמיד למעשה את העבודות מסוגים שונים, השקועות בסחורות מסוגים שונים, על המשותף שבהן, על עבודת־אדם בכלל[17א].

אלא שלא די בכך, שבאים ומבטאים את האופי הסגוליי אשר לעבודה, שערכו של הבד מורכב הימנה. כוח־עבודה אנושי הנתון במצב נזיל, או עמל־אדם, יוצר ערך, אך אינו ערך. נעשה הוא ערך כשהוא נתון במצב קרוש, כשהוא לובש צורת חפֶץ. כדי לבטא את ערך־הבד כמיקרש של עבודת־אדם, בדין הוא שיבוטא כ„ישות של חפץ״, — שהיא שונה בממש מן הבד גופו ובו־בזמן משותפת היא לו ולכל סחורה אחרת. ובכך נתיישבה כבר הבעיה.

ביחס־הערך של הבד דינו של המעיל כשווה אל הבד מבחינה איכותית, כעצם מאותו טבע גופו, — משום שערך הוא. ולפיכך, דינו כאן כדין דבר שבו מתגלה ערך, או שבצורתו הטבעית, שיכול אתה למששה בידיך, מייצג הוא ערך. אמנם, המעיל — גוף זה של סחורת־המעיל — אינו אלא ערך־שימוש בלבד. אין בו, במעיל, כדי לבטא ערך, כשם שאין כן בשום חתיכה של בד איזו־שהיא. ואין בכך אלא ללמדך, כי מרובה חשיבותו של המעיל בהיותו בתוך יחס־הערך אל הבד מאשר מחוצה לו, — כשם שבני־אדם, לא אחד מהם מרובה חשיבותו בהיותו לבוש מעיל־שׂרד, מאשר מחוצה לו.

בייצורו של המעיל הושקע למעשה כוח־עבודה אנושי, בצורת החייטות. הווה אומר: נצטבר בו עמל־אדם. מבחינה זו המעיל הוא „נושא־של־ערך״, אף על פי שתכונתו זו, היא עצמה, לא תציץ מבין התפרים, גם אם יהיה קרוע ובלוי כאשר יהיה. וביחס־הערך אל הבד כוחו יפה רק מבחינה זו, הווה אומר: כערך בדמות גוף, כגוף־של־ערך. על אף חיצוניותו המכופתרת של המעיל, הרגיש בו הבד את נפש־הערך היפה, הקרובה לו קרבת משפחה. ואף על פי כן אין בו במעיל כדי לייצג ערך לגבי הבד, אלא אם כן לבש הערך אותה שעה גופה, למען הבד, צורה של מעיל. בדומה לכך, אין הפרט **א** יכול לנהוג בפרט **ב** מנהג של הוד מלכות,

---

[17א] הערה למהדורה ב׳. אחד מחכמי־הכלכלה הראשונים — אחרי ו י ל י א ם פ ט י — שירד לעומקו של מושג־הערך, והוא פראנקלין המפורסם, אומר: „כיון שהמסחר בכלל אינו אלא חליפין של עבודה אחת בחברתה, הרי ערכם של כל הדברים... נמדד — מידה נכונה־ביותר — בעבודה.״ („כל כתבי ב. פ ר א נ ק ל י ן וכו׳״, בהוצאת ספארקס, בוסטון 1836, כרך ב׳, עמ׳ 267.) ולא עמד פראנקלין על כך שמתוך שהוא בא לאמוד את ערכם של כל הדברים „בעבודה״, נמצא מסיח דעתו מן השוני שבעבודות המוחלפות זו בזו, והריהו מעמידן בכך על עבודת־אדם שוָה. ואולם, את אשר אינו יודע — הוא אומר. תחילה הוא סח ב„עבודה אחת״, אחר־כך ב„עבודה האחרת״, ולאחרונה — ב„עבודה״ סתם, ללא ציון נוסף, בחינת עצמות הערך של כל הדברים.

אלא אם כן ילבש אותה שעה עצמה הוד־המלכות, למען **א**, את צלמו ודמותו הגופנית של **ב**; והוא הטעם, מפני מה מתחלפים קווי־הפרצוף, השערות, ועוד דברים כיוצא באלה, כל־אֵימת שמתחלף השליט במדינה.

ובכן: ביחס־הערך, שבו משמש המעיל אקויואלנט לבד, דינה של צורת־המעיל כדין צורת־הערך. מכאן, שערך הסחורה „בד" מתבטא בגופה של הסחורה „מעיל", היינו — ערכה של סחורה אחת מתבטא בערך־השימוש של סחורה אחרת. הבד, — בחזקת ערך־שימוש, — הוא עצם שונה שוני מוחשי מן המעיל; ואלו בחזקת ערך, „שווה־מעיל" הוא, ולפיכך מראהו כמראה־מעיל. וכך לובש הבד צורת־ערך השונה מצורתו הטבעית. ישות־הערך שלו נגלית בשוויונו אל המעיל, כשם שטבע־של־כבשים נגלה אצל הנוצרי בשוויונו אל שה־האלוהים.

הנה כי כן: כל מה שהעלה לנו קודם־לכן ניתוחו של ערך־הסחורה, זאת אומר לנו הבד עצמו משבא במגע עם סחורה אחרת, עם המעיל. אלא שהוא, הבד, מגלה לנו את סוד רעיונותיו בלשונו־הוא, הנהירה רק לו, בלשון־של־סחורות. רוצה הוא לומר, כי העבודה, בחזקת תכונתו המופשטת של עמל־אדם, יוצרת את ערכו של הבד עצמו — הריהו אומר, שהמעיל, במידה שדינו כדין הבד, כלומר במידה שהוא משמש ערך, מורכב — כמוהו כבד — מאותה עבודה גופה. רוצה הוא לומר, שישות־הערך האצילה שבו, שונה מגוף־הפשתן הנוקשה שלו — הריהו אומר, שמראה ערך כמראה־מעיל, ולפיכך, הוא [הבד] עצמו, בחזקת דבר־ערך, שווה למעיל, כדרך ששֶׂוָה ביצה אחת לחברתה. אגב: גם בלשון־הסחורות — ולא רק בעברית — מצויים עוד כמה ניבים מדויקים פחות או יותר. הביטוי "Wertsein" [היות־שווה] בגרמנית, למשל, מביע בפחות דיוק מן הפועל Valere, Valer, Valoir בלשונות הרומאניות, כי בשיוויה של סחורה **ב** לסחורה **א** יש משום ביטוי לערך העצמאי של הסחורה **א**. Paris vaut bien une messe! [פאריס, באמת, שׂוֹנָה מֶסָה!]

מכאן: באמצעותו של יחס־הערך היה־תהיה צורתה הטבעית של הסחורה **ב** לצורת הערך של הסחורה **א**, או: גוף־הסחורה **ב** יהיה לאספקלריית־הערך של הסחורה **א**[18]. עם שהסחורה **א** מתייחסת אל הסחורה **ב** כאל גוף־של־ערך, כאל גילום חומרי של עבודת־אדם, הריהי עושה את ערך־השימוש **ב** חומר כדי לבטא בו את ערך עצמה. ערך הסחורה **א**, כשהוא מבוטא בדרך זו בערך־השימוש של סחורה **ב**, יש לו צורת הערך היחסי.

ב. ההגדרה הכמותית שבצורת־הערך היחסית

כל סחורה, שאומרים לבטא את ערכה, היא דבר־שימוש בכמות נתונה: 15 בושלים חיטים, 100 פונט קפה וכו'. כמות נתונה זו של סחורה מכילה כמות מסוימת

---

[18] מבחינה מסוימת גורלו של האדם כגורלה של הסחורה. אין הוא בא לעולם לא מצויד בראי ולא כפילוסוף נוסח־פיכטה: אני הוא אני — ועל כן רואה אדם תחילה את עצמו באדם אחר. רק מתוך שאדם ראובן מתייחס לאדם שמעון כאל דומה אליו, הרי הוא מתייחס אל עצמו כאל אדם. אולם בכך נראה עליו שמעון על קרבו ועל כרעיו, בכל גופיותו השמעונית, כצורת־תופעה של המין [Genus] אדם.

של עבודת־אדם. מכאן, שעל צורת־הערך לבטא לא רק ערך בכלל אלא ערך מסוים בכמותו או שיעור־ערך. משמע: ביחס־הערך של הסחורה **א** אל הסחורה **ב** — של הבד אל המעיל — לא רק משַווים את סוג־הסחורה „מעיל", בחזקת גוף־ערך, בכלל, אל בד מבחינה איכותית, אלא: אל כמות מסוימת של בד, למשל, 20 אַמה של בד, משַווים כמות מסוימת של גוף־הערך או של אקויואלנט, למשל, מעיל אחד.

משוָאה זו — „20 אַמה בד = מעיל אחד, או: 20 אַמה בד ערכם מעיל אחד" — מניחה מראש, כי במעיל אחד טבועה עצמות־ערך בדיוק כמה שטבועה ב־20 אמה של בד; היינו: אותן שתי הכמויות של סחורות עולות בשיעור אחד של עבודה או בשיעור שווה של זמן־עבודה. ואולם, זמן־העבודה הנחוץ לייצורן של 20 אמה בד או של מעיל אחד משתנה עם כל שינוי בכוח־הייצור של האריגה או של החייטות. עתה נבוא, איפוא, לחקור ביתר דיוק את השפעתם של שינויים כאלה על הביטוי היחסי של שיעור־הערך.

אפשרות I. יהא, שמשתנה ערכו של הבד[19], ואלו ערך המעיל נשאר קבוע. אם נכפל זמן־העבודה הדרוש לייצורו של הבד, נניח, מחמת שפחתה־והלכה פוריותה של הקרקע, שעליה גדל הפשתן, הרי נכפל גם ערכו של הבד. במקום 20 אַמה של בד = מעיל אחד, תבוא המשוָאה: 20 אַמה בד = 2 מעילים, שכן מעיל אחד מכיל רק מחציתו של זמן־העבודה השקוע ב־20 אמה של בד. ולהיפך: פחת זמן־העבודה הדרוש לייצורו של הבד כדי מחציתו, נניח, מתוך שהשביחו נולי־האריגה, הרי יורד ערכו של הבד כדי מחציתו. נמצא: 20 אַמה של בד = $\frac{1}{2}$ מעיל. מכאן: הערך היחסי של הסחורה **א**, כלומר, ערכה הבא על ביטויו בסחורה **ב**, עולה ויורד ביחס ישר אל ערכה של הסחורה **א** — בתנאי שערכה של הסחורה **ב** בעינו עומד.

אפשרות II. יהא, שערכו של הבד נשאר קבוע, ואלו ערכו של המעיל משתנה. אם במסיבות הללו נכפל זמן־העבודה הדרוש לייצור המעיל, נניח, מתוך שגז־הצאן לא עלה יפה, הרי שבמקום המשוָאה: 20 אַמה בד = מעיל אחד, תבוא עתה המשוָאה: 20 אמה בד = $\frac{1}{2}$ מעיל. ולהיפך: פחת ערכו של המעיל כדי מחצית, הרי נקבל — 20 אמה בד = 2 מעילים. מכאן: אם ערכה של הסחורה **א** עומד בעינו, כי־עתה יורד או עולה ערכה היחסי — זה הבא על ביטויו בסחורה **ב** — ביחס הפוך אל שינוי הערך של **ב**.

אם נַשווה את המקרים השונים שלפי אפשרות I ו־II, ייצא, כי אותו שינוי בשיעורי הערך־היחסי יכול שיהיה נובע מתוך סיבות מנוגדות זו לזו. הנה, במקום המשוָאה: 20 אמה בד = 1 מעיל, באה המשוָאה 1: 20 אמה בד = 2 מעילים — אם משום שערך הבד עולה כדי כפליים או משום שערך המעילים יורד כדי מחציתו; 2: מתקבלת המשוָאה 20 אמה בד = $\frac{1}{2}$ מעיל — אם משום שערך הבד יורד כדי מחצית ואם משום שערך המעיל עולה כדי כפליים.

אפשרות III. יהא, שכמויות־העבודה הדרושות לייצורם של הבד ושל המעיל ישתנו כאחת, באותו כיוון ובאותה פרופורציה גופה. במקרה זה נשארת המשוָאה

[19] הביטוי „ערך" אנו משתמשים בו כאן — אגב, פה ושם כבר השתמשנו כך גם קודם־לכן — במובן של ערך מסוים מבחינה כמותית, כלומר של שיעור־ערך.

כמקודם כן עתה: 20 אֲמה בד = מעיל אחד — וישתנו ערכיהם של אלה כמה שישתנו. את השינוי שחל בערך שלהם נוכל לגלות, תוך שנַשווה אותם לסחורה שלישית, שערכה נשאר קבוע. ואילו היו עולים או יורדים הערכים של כל הסחורות כאחת ובאותה פרופורציה גופה, כי־עתה היו נשארים ערכיהן היחסיים ללא שינוי. ושוב היינו יכולים לעמוד על השינוי האמיתי שחל בערך שלהן מתוך כך, שבאותו זמן־עבודה גופו היתה מיוצרת, בדרך כלל, כמות גדולה יותר או פחותה יותר של סחורה מאשר קודם־לכן.

אפשרות IV. יהא, שזמני העבודה הדרושים לייצורם של הבד או המעיל — וממילא גם ערכיהם שלהם — ישתנו בו־בזמן ובאותו כיוון, אך לא במידה שוָה, או שישתנו בכיוונים הפוכים וכו׳. השפעתם של צירופים כאלה, וכיוצא בהם, על הערך היחסי של סחורה מן הסחורות, מתחייבת בפשטות מתוך היקש המקרים I, II ו־III.

נמצאנו למדים: השינויים הממשיים של שיעורי־הערך אינם משתקפים השתקפות בלתי־משתמעת לשתי פנים וממצה כל־צרכה לא בביטוים היחסי ולא בשיעורו של הערך היחסי. יכול שהערך היחסי של סחורה יישאר קבוע, אף על פי שערכה ישתנה. יכול שישתנה הערך היחסי של סחורה, ואף על פי כן יהיה ערכה קבוע; ולבסוף, אין זה דין כל־עיקר, ששינויים החלים בו־בזמן בשיעור־הערך שלה ובביטוי היחסי של אותו שיעור־ערך, יהיו חופפים אלה את אלה[20].

3. הצורה האקוויואלנטית

שָנינו: עם שסחורה אחת א (הבד) מבטאת את ערכה בערך־השימוש של סחורה מסוג אחר ב (במעיל), הריהי מטביעה, תוך כדי כך, על הסחורה השנייה צורת־ערך מיוחדת — צורה של אקויואלנט. סחורת־הבד מגלה את ישות־ערכה שלה בכך, שמשתווית היא אל המעיל, בלא להניח אצלו צורת־ערך שונה מצורתו הגופנית. הרי שבעצם מבטא הבד את ישות־ערכו בכך, שהמעיל ניתן להתחלף בו

---

[20] הערה למהדורה ב׳. אי־חפיפות זו שבין שיעור־הערך ובין ביטויו היחסי שימשה לכלכלה הוולגארית עילה לניצול, כיד החריפות הטובה עליה. למשל: „אם תודו פעם, כי א יורדת משום שעולה ב, בה מוחלפת א, אף על פי שבינתיים הוציאו על א לא פחות עבודה — ועקרון־הערך הכללי שלכם מתהפך על פיו... אם הוא [ריקארדו] הודה בכך, כי עם שא עולה בערכו ביחס לב, ב יורד בערכו ביחס לא — הרי הוא עצמו קיעקע את היסוד, שעליו כונן את משפטו הגדול, כי ערכה של סחורה נקבע לעולם על ידי כמות־העבודה הגלומה בה. שכן, אם שינוי בהוצאות־הייצור של א לא רק משנה את ערכו של זה ביחס לערכו של ב, בו הוא מוחלף, אלא גם משנה את ערכו של ב ביחס לערכו של א, אף על פי שלא חל שינוי בכמות־העבודה בשביל ייצורו של ב — הרי מתהפכת על פיה לא רק משנה זו הפוסקת, כי כמות העבודה המושקעת בסחורה היא המסדירה את ערכה, אלא גם אותה משנה האומרת, כי הוצאות־הייצור של סחורה מסדירות את ערכה.״ (י. ב ר ו ד ה א ר ס ט, „כלכלה מדינית״ לונדון 1824, עמ׳ 11, 14.)

ממש כך רשאי היה מר ברודהארסט לומר: יבוא אדם ויסתכל ביחסי המספרים 10/20, 10/50, 10/100 וכו׳. המספר 10 בעינו עומד, ואף על פי כן פוחת והולך בתמידות גדלו היחסי, פוחת והולך גדלו ביחס אל המכנים 20, 50, 100. הרי שנהפך על פיו העקרון הגדול, שגדלו של מספר שלם, כגון 10, „מוסדר״ על ידי היחידות הנכללות בו.

חליפין בלתי־אמצעיים. מכאן, שהצורה האקויואלנטית של סחורה היא צורת התחלפותה הבלתי־אמצעית בסחורה אחרת.

אם סוג־סחורה אחד, כגון מעילים, משמש שווה־ערך לסוג־סחורה אחר, כגון בד, ומתוך כך מקבלים המעילים את הסגולה האופיינית להיות שרויים בצורה של התחלפות בלתי־אמצעית בבד, — עדיין לא נקבעה בכך בשום פנים הפרופורציה שלפיה מתחלפים אהדדי המעילים והבד. פרופורציה זו תלויה בשיעור־הערך של המעילים, שהרי שיעור־הערך של הבד כבר נתון. בין אם מתבטאים המעיל כאקויואלנט והבד כערך יחסי, ובין אם להיפך: הבד מתבטא כאקויואלנט והמעיל כערך יחסי, — לעולם נקבע שיעור־ערכו של המעיל על ידי זמן־העבודה הדרוש לייצורו, היינו: ללא תלות בצורת־ערכו. אולם, משנכנס סוג־הסחורה מעיל לתוך ביטוי־הערך ותופס כאן מקום כאקויואלנט, שוב אין שיעור ערכו מקבל ביטוי בחזקת שיעור־ערך. אדרבה: במשוָאת־הערך אינו מופיע שיעור־הערך אלא בחינת כמות מסוימת של דבר סתם.

למשל: 40 אַמה בד „שוות" — מה? 2 מעילים. משום שסוג־הסחורה מעיל ממלא כאן תפקיד של אקויואלנט, משום שערך־השימוש מעיל דינו לגבי הבד כדין גוף־של־ערך, — משום כך אין אתה צריך אלא כמות מסוימת של מעילים שתוכל לבטא כמות־ערך מסוימת של בד. לפיכך יכולים שני מעילים לשמש ביטוי לשיעור־הערך של 40 אַמה בד, אבל לעולם לא יוכלו לבטא את שיעור־הערך של עצמם, את שיעור־הערך של מעילים. עובדה זו — כי במשוָאת־הערך לעולם אין צורתו של האקויואלנט אלא כמות פשוטה של דבר סתם, של ערך־שימוש, — תפיסתה השטחית היא שהטעתה את ביילי, וכן רבים מקודמיו ומן הבאים אחריו, לראות בביטויי־הערך רק יחס כמותי בלבד. אדרבה, הצורה האקויואלנטית של סחורה אין בה ולא כלום מהגדרת־הערך הכמותית.

הזרות הראשונה, המפליאה אותנו עם התבוננות בצורה האקויואלנטית, היא זו: ערך־שימוש נהפך לצורת־הופעתו של ניגודו, של הערך.

צורתה הטבעית של הסחורה נעשית צורת־ערך. ואולם, דוק בדבר: אותו חילוף־נושאים [quid pro quo] לגבי סחורה **ב** (מעיל או חיטים או ברזל וכיו"ב) אינו חל אלא בתוך יחס־הערך, שלפיו מתייחסת אליה איזו־שהיא סחורה אחרת **א** (בד וכו'), — אינו חל אלא בתחומיה של זיקה זו בלבד. מכיון שאין לך שום סחורה שתוכל להזדקק אל עצמה כאל אקויואלנט, ומתוך כך לא תוכל גם לעשות את חיצוניותה הטבעית שלה ביטוי לערך של־עצמה, — מן ההכרח שתהא מזדקקת אל סחורה אחרת כאל אקויואלנט או שתהפוך את חיצוניותה הטבעית של סחורה אחרת לצורת־הערך של עצמה.

יבוא משל וידגים: הנה מידה, שאנו משתמשים בה לגבי גופי־סחורות, באשר הם גופי־סחורות, כלומר, באשר הם ערכי־שימוש. ראש־סוכר — כבד, באשר הוא גוף, ולפיכך יש לו משקל, אבל אין לך ראש־סוכר שתוכל לראות בו או לחוש בו את משקלו. והנה נוטלים אנו חתיכות שונות של ברזל, שמשקלן קבוע מקודם. צורת־הגוף של הברזל, כשהיא לעצמה, אינה משמשת צורת־הופעה של הכובד,

כשם שצורת־הגוף של ראש־הסוכר אינה משמשת בכך. ואף על פי כן, משרוצה אתה להביע את ראש־הסוכר בחזקת כובד, אתה מביאו ביחס־של־משקל אל הברזל. ביחס זה דינו של הברזל כדין גוף, שאינו מייצג מאומה אלא כובד בלבד. לפיכך משמשות כמויות־של־ברזל מידת־משקל בשביל הסוכר ואין הן מייצגות לגבי גוף־הסוכר אלא דמות־של־כובד בלבד, צורת־הופעה של כובד. תפקיד זה ממלא הברזל רק בתחומו של אותו יחס, שלפיו מתייחס אליו הסוכר, או כל גוף אחר שעלינו למצוא את משקלו. אלמלי לא היו שני עצמים אלה בני־כובד, שוב לא היו יכולים להתייחס אהדדי לפי אותו יחס, וממילא לא היה יכול האחד לשמש ביטוי לכובדו של השני. נטיל את שניהם על כפות המאזניים ונראה באמת, כי בבחינת כובד שניים־שהם־אחד הם, ולפיכך גם בעלי־משקל אחד הם לפי פרופורציה מסוימת. ומה גוף־הברזל, בחזקת אַמת־משקל, אינו משמש לגבי הסוכר אלא כובד בלבד, אף בביטוי־הערך שלנו כך: גוף־המעיל אינו מייצג לגבי הבד אלא ערך בלבד.

ואולם, מכאן ואילך תש כוחה של גזירה־שוָה זו. בביטוי־המשקל של ראש־הסוכר מייצג הברזל תכונה טבעית, משותפת לשני הגופים — כובדם; ואלו בביטוי־הערך של הבד מייצג המעיל תכונה על־טבעית של שני העצמים — ערכם — משהו חברתי לחלוטין.

עם שצורת־הערך היחסית של סחורה, כגון של הבד, מביעה את ישות־ערכה בחינת משהו שונה בכולו מגופה ותכונותיו, למשל, בחינת שווה־מעיל, — הרי ביטוי זה גופו מרמז, כי גונז הוא בתוכו יחס חברתי. והיפוכו של דבר בצורה האקויואלנטית. שהרי כל עצם־מהותה דוקא בכך, שגוף־סחורה, כגון המעיל, אותו עצם כמות־שהוא — מביע ערך, הווה אומר: מידי הטבע ניתנה לו צורת־ערך. אמנם דבר זה יפה רק בתחומי אותו יחס־הערך, שלפיו מובאת הסחורה־בד לידי זיקה אל הסחורה־מעיל כאל אקויואלנט[21]. אולם, מכיון שתכונותיו של עצם אינן נובעות מתוך יחסו אל עצמים אחרים, אלא אדרבה: הללו באות רק לכלל פעולה בתוך יחס שכזה, — הרי דומה עלינו, שאַף הצורה האקויואלנטית של המעיל, היינו, תכונתו זו להיות מוכשר להתחלף באופן בלתי־אמצעי, באה לו מידי הטבע, כביכול, ממש כתכונתו להיות כבד או לשַמֵר חום. בכאן — אותה חידת־פלא שבצורה האקויואלנטית, שרק אז נמשך אליה מבטו הבורגני־כהה של הכלכלָן המדיני, משניצבת היא לפניו מוכנה־ומזומנה בדמות ממון. אותה שעה מתאַמץ הוא לתרץ את אופיים המסתורי של הזהב והכסף, עם שהוא מכניס במקומם סחורות פחות מבריקות, והנה הוא מונה והולך, תוך הנאה מתחדשת־לבקרים, את כל הרשימה של אספסוף־הסחורות, ששימשו בשעתן בתפקיד של אקויואלנט לסחורות. ואין הוא חל־ומרגיש, כי ביטוי־הערך הפשוט ביותר, כגון: 20 אַמה בד = מעיל אחד — כבר בו אתה מוצא פתח־פתרון לחידה זו של הצורה האקויואלנטית.

גופה של הסחורה, המשמשת אקויואלנט, משמעותו לעולם התגלמות של עבודת־

---

[21] בהגדרות־גומלין כאלה אתה מוצא בכלל דבר מוזר. למשל, אין אדם זה קרוי מלך אלא על שום ששאָר בני אדם מתייחסים אליו כנתינים. והם מאמינים להיפך: הם נתינים משום שהוא מלך.

אדם מופשטת, ולעולם הוא תוצר של עבודה מסוימה, מועילה, מוחשית. מַשמע: עבודה מוחשית זו היא שנעשית ביטוי לעבודת־אדם שבמופשט. ומה המעיל, למשל, אין משמעותו אלא התגשמות בלבד, אף החייטות, זו המתגשמת בו למעשה, כך: אין משמעותה אלא צורת־התגשמות בלבד של עבודת־אדם שבמופשט. בביטוי הערך של הבד אין תועלתה של החייטות בכך, שהיא עושה בגדים, וממילא עושה גם בני־אדם, אלא בכך, שהיא מתקינה גוף, שאתה רואה בו, כי בן־ערך הוא, כלומר: מיקרש של עבודה, שאינה שונה ולא כלום מן העבודה שנתממשה בערך־הבד. כדי להתקין אספקלריית־ערך מעין זו, אין החייטות עצמה צריכה לשקף כלום — בלתי־אם תכונתה המופשטת, להיותה עמל־אדם.

הן בצורת החייטות והן בצורת האריגה מושקע כוח־עבודה אנושי. הרי שזו וזו יש להן התכונה הכללית של עבודת־אדם; ובמקרים מסוימים, איפוא, כגון לגבי ייצור־של־ערכים, רשאי אתה לדון בהן רק מתוך נקודת־ראות זו. כל זה שפיר ואין בכך מן המסתורין. לא כן בביטוי־הערך של הסחורה: כאן העניין מסתלף. כדי להביע, למשל, שלא האריגה בצורתה המוחשית, בחזקת אריגה, מהוָה את ערך־הבד, כי אם האריגה בתכונתה הכללית, כעבודת־אדם סתם, — מעמידים לעומתה את החייטות, אותה עבודה מוחשית המייצרת את האקויואלנט־לבַד, כאילו היתה החייטות צורת התגשמות מוחשית ביותר של עבודה אנושית שבמופשט.

מכאן הזרות השנייה של הצורה האקויואלנטית: עבודה מוחשית נהפכת לצורת־תופעה בשביל ניגודה שלה, בשביל עבודת־אדם שבמופשט.

אולם, עבודה מוחשית זו, החייטות, מכיון שאין היא מקובלת כאן אלא כביטוי בלבד לעבודת־אדם סתם, נטולת הבדל, הרי שלבשה צורה של שוויון אל עבודה אחרת, אל זו השקועה בבד; ולפיכך: אף על פי שעבודה פרטית היא, ככל שאר עבודה המייצרת סחורות, מכל מקום עבודה היא השרויה בצורה חברתית במישרין; והוא הטעם, משום מה מיוצגת היא על ידי תוצר, שניתן להתחלף במישרין בסחורה אחרת. הרי, שזו זרות שלישית של הצורה האקויואלנטית: עבודה פרטית נהפכת לצורה של ניגודה, לעבודה השרויה בצורה חברתית במישרין.

שתי הזרויות האחרונות של הצורה האקויואלנטית, שהסקנו זה עתה, יהיו קלות עוד יותר לתפיסתנו, אם נחזור ונפנה לחוקר הגדול, שהיה הראשון שניתח את המושג צורת־הערך, כשם שראשון היה לניתוחן של כמה וכמה צורות־מחשבה, צורות־חברה וצורות־טבע — הוא א ר י ס ט ו ט ל ס.

קודם כל מכריז א ר י ס ט ו ט ל ס בפירוש, שצורת־הממון של סחורה אינה אלא דמות מפותחת יותר של צורת־הערך הפשוטה, כלומר, של ביטוי המבטא ערך של סחורה אחת על ידי סחורה אחרת, ותהא זו מה שתהיה; שכן הוא אומר:

„אין הבדל" בין:

„5 כרים = בית אחד" („Κλίναι πέντε ἀντὶ οἰκίας")

ובין: „5 כרים = כך וכך ממון"

(„Κλίναι πέντε ἀντὶ... ὅσου αἱ πέντε κλίναι").

וכן הוא בא לידי הכרה, שיחס־הערך שנכלל בתוכו אותו ביטוי־הערך, הוא מצדו מחַייב, כי נשַווה את הבית אל הכר שוויון איכותי, וכי בלא שוויון זה שבמהות שוב אי־אפשר היה להביא עצמים אלה, השונים במוחשיותם, לידי זיקה הדדית כשיעורים משותפי־מידה. „אין חליפין" — הוא אומר — „בלי שוויון, אך אין שוויון בלי מִדידות משותפת" („οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας") · ואולם כאן הוא נעמד ותוהה, ופורש ושוב אינו ממשיך את הניתוח של צורת־הערך. „אך, לאמיתו של דבר אי־אפשר („τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον"), כי עצמים שונים כל כך יהיו משותפי־מידה", כלומר, שיהיו שווים מבחינה איכותית. אותו שיווי על כרחו שיהיה משהו זר לטבע האמיתי של העצמים, היינו, רק „עזרה־בצר בשביל הצורך המעשי".

הרי שאריסטוטלס עצמו אומר לנו, למה לָקה ונפסק ניתוחו, — הוא לקה בחֶסר, בהיעדר מושג־הערך. וכי מהו הצד השווה בשני העצמים, כלומר, מהי העצמות המשותפת, שאותה מייצג הבית לגבי הכר בתוך ביטוי־הערך של הכר? משהו כזה — אומר אריסטוטלס — „אי־אפשר שיהא קיים, לאמיתו של דבר". מפני מה? הבית מייצג לגבי הכר משהו שווה, עד כמה שהוא מייצג את השווה באמת בשניהם, בבית ובכר. והשווה הזה — עבודת־אדם הוא.

אך, עובדה זו — כי בצורה של ערכי־הסחורות מבוטאות כל העבודות כעבודת־אדם שוָה, ועל כן, תוקף אחד לכולן — לא היה בידו של אריסטוטלס להעלותה מתוך עצם צורת־הערך, משום שהחברה היוָנית עמדה על עבודת־עבדים, ועל־כן בסיס טבעי שימש לה אי־שוויונם של בני־אדם ושל כוחות־העבודה שלהם. התעלומה שבביטוי־הערך — שוויוֹנן של כל העבודות ומתן תוקף שווה לכולן, משום ועד כמה שעבודת־אדם בכלל הן — אי אפשר לפענחה אלא לאחר שהמושג של שוויון־האדם כבר קונה לעצמו בתוך העם יציבות של משפט־קדום. ואין זה אפשר אלא בחברה, שצורת־הסחורה היתה בה לצורה הכללית של תוצרת־העבודה, ומכאן, שגם יחסם ההדדי של בני אדם כבעלי סחורות נהפך ליחס החברתי השליט. ומוצא אתה את גדולתו המזהירה של אריסטוטלס דוקא בכך, שגילה בביטוי־הערך של הסחורות יחס של שוויון. אלא שגדריה־סייגיה ההיסטוריים של החברה בה הוא חי, הם שגדרו בפניו מלגלות־ולמצוא, מהו „לאמיתו של דבר" — מהותו של אותו יחס־שוויון.

4. צורת־הערך הפשוטה בשלימותה

צורת־הערך הפשוטה של סחורה — נתונה ביחס־הערך של סחורה זו אל סחורה מסוג אחר, או ביחס־החליפין בין ראשונה לשנייה. ערך הסחורה A בא על ביטויו האיכותי בכך, שהסחורה B ניתנת לחליפין בלתי־אמצעיים בסחורה A. והוא בא על ביטויו הכמותי, עם שכמות מסוימת של הסחורה B ניתנת לחליפין בכמות הנתונה של הסחורה A. לשון אחר: ערכה של סחורה בא על ביטויו העצמאי עם שמתארים אותו כ„ערך־חליפין". אם בראש פרק זה נאמר, בנוסח השיגרה המקובלת: הסחורה היא ערך־שימוש וערך־חליפין — הרי, לכשנדקדק בדברינו, היתה כאן טעות. הסחורה היא ערך־שימוש, או דבר־שימוש, ו„ערך". נגלית היא

לפנינו בכפילות זו, כפילות של ישותה, משמקבל ערכה צורה עצמאית־מיוחדת, צורת־תופעה השונה מצורתה הטבעית, משמקבל הוא צורה של ערך־חליפין; ולעולם לא תקבל צורה זו אם תראנה כשהיא מבודדת, אלא צורתה זו נתונה תמיד רק בתוך יחס־הערך או ביחס־החליפין אל סחורה שנייה מסוג אחר. אך משהגעת פעם לידי ידיעה זו, שוב אין באותו שימוש־לשון כדי לגרום תקלה, בא הוא לשם הקיצור.

בניתוחנו הוכחנו, שצורת־הערך של הסחורה, או ביטוי־הערך שלה, נובעת מתוך טבעו של ערך הסחורה, ולא להיפך: אין הערך ושיעור־הערך נובעים מתוך אופן־ביטויה בחזקת ערך־חליפין. והרי דוקא בכך שגגת־תעתועים, הן של המרקאנטיליסטים וחסידיהם החדשים, כגון פְּרִיֶה, גאניל וכו׳[22], והן של האַנטיפודים שלהם, אותם הסוכנים־הנוסעים המודרניים של המסחר־החָפשי, כגון באסטיא ושות׳. המרקאנטיליסטים עיקר הדגשתם נתונה לצד האיכותי של ביטוי־הערך, וממילא לצורה האקויואלנטית של הסחורה — זו שקיבלה את דמותה המוחלטת בממון; וכנגדם, הרוכלים המודרניים של המסחר־החפשי, המצווים להפיץ את סחורתם בכל מחיר שיהיה, הללו מטעימים את הצד הכמותי של צורת־הערך היחסית. מכאן, שלדעתם אינם קיימים לא ערך־הסחורה ולא שיעור־ערך שלה — אם לא בביטוי הניתן על ידי יחס־החליפין בלבד, כלומר, קיימים הם רק באותו פתק אשר בלוח־המחירים יום־יום. הסקוֹטי מאק־ליאוד, שכל עיקר תפקידו אינו אלא לקחת מרחוב־לוֹמבארד מושגים מבולבלים־טרופים ולקשטם ככל־האפשר כחל־וסרק של למדנות — משמש מזיגה נאה של המרקאנטיליסטים השקועים בהבלי אמונתם, מזה, ושל רוכלי המסחר החפשי הנאורים, מזה.

העיון המַעמיק בביטוי־הערך של הסחורה **A**, הכלול ביחס־הערך אל הסחורה **B**, העלָה, שבתחומי ביטוי זה אין תוקף לצורה הטבעית של הסחורה **A** אלא בחזקת דמות של ערך־שימוש בלבד, ואלו צורתה הטבעית של סחורה **B** אין לה תוקף אלא בחזקת צורת־ערך או דמות־ערך. מכאן, שהניגוד הפנימי, הגנוז בתוך הסחורה — הניגוד בין ערך־שימוש לבין ערך — מיוצג על ידי ניגוד חיצוני, היינו, על ידי היחס בין שתי סחורות; ובתוך יחס זה אין תוקף בלתי אמצעי לסחורה האחת, לזו שערכה שלה צריך לבוא על ביטויו, אלא בחזקת ערך־שימוש בלבד, וכנגדה הסחורה האחרת, זו שמבוטא בה ערך, אין לה תוקף בלתי אמצעי אלא בחזקת ערך־חליפין בלבד. הווה אומר: צורת־הערך הפשוטה של סחורה היא צורת־התופעה הפשוטה של הניגוד הגנוז בה, הניגוד שבין ערך־שימוש ובין ערך.

תוצר־העבודה בכל מצבי החברה דבר־שימוש הוא, אלא שרק תקופת־התפתחות היסטורית מסויימת — זו המתארת את העבודה המושקעת בייצורו של דבר־שימוש להיותה תכונתו „כחפֶץ״, כלומר, להיותה ערכו שלו — היא שהופכת את תוצר־העבודה לסחורה. היוצא מכאן, שצורת הערך הפשוטה של הסחורה משמשת בו־בזמן

---

[22] הערה למהדורה ב׳. פ. ד. א. פרייה (סגן־מפקח על המכס): „על הממשלה מבחינת יחסיה אל המסחר.״ פאריס 1805, ו ש א ר ל ג א נ י ל: „על השיטות של הכלכלה המדינית״, מהדורה ב׳, פאריס 1841.

גם צורת־הסחורה הפשוטה של תוצר־העבודה, ונמצא, שהתפתחותה של צורת־הסחורה והתפתחותה של צורת־הערך שתיהן חלות כאחד.

סקירת־עין ראשונה דיה להראות את המגרעת בצורת־הערך הפשוטה, צורת־עובר זו, שעליה לעבור דרך מערכה שלימה של גלגולים, עד שתתבגר ותגיע לצורת־המחיר.

אותו ביטוי, המבטא את הסחורה **א** על ידי סחורה **ב** כל שהיא, אינו אלא מבדיל את הערך של הסחורה **א** מערך־השימוש שלה; משמע: אין הוא אלא מביא אותה ביחס־חליפין אל סוג סחורה יחיד, כל שהוא, השונה הימנה — בלא להביע, כי שוָה היא [סחורה **א**] מבחינה איכותית, וכי מתייחסת היא יחס פרופורציוֹנאלי מבחינה כמותית, לכל שאר הסחורות. את צורת־הערך היחסית, הפשוטה, חוֹפפת הצורה האקויואלנטית היחידה של סחורה אחרת. הנה, המעיל — בביטוי־הערך היחסי של הבד — ניתנת לו צורה אקויואלנטית, או צורה של התחלפות בלתי־אמצעית, רק לגבי אותו סוג־סחורה יחיד, לגבי הבד.

ואולם, צורת־הערך היחידה עוברת מאליה אל צורה מושלמת יותר. באמצעותה של זו מתבטא, אמנם, ערכה של סחורה רק בסחורה אחת מסוג אחר. ואולם אין זה חשוב כל־עיקר מה סוג לה לסחורה שנייה זו, אם מעיל, אם ברזל, אם חיטים וכו'. ולפיכך: ככל שסחורה זו באה ביחס־ערך אל סחורה אחרת, מסוג זה או אחר, מתהווים ביטויי־ערך פשוטים שונים של אותה סחורה עצמה[22א]. מספר ביטויי־הערך האפשריים שלה אינו מוגבל אלא על ידי מספר סוגי־הסחורות השונים הימנה. ביטוי־הערך היחיד אשר לה מתגלגל, איפוא, בטור של ביטויי־הערך הפשוטים השונים שלה, וטור זה עשוי לגדול ללא־הפסק.

ב. צורת־ערך כוללת או מורחבת

z סחורה **א** = u סחורה **ב** או = v סחורה **ג** או = w סחורה **ד**
או = x סחורה **ה** או = וכו'.

(20 אַמה בד=1 מעיל או=10 פונטים תה או=40 פונטים קפה או=קוארטר חיטים,
או = 2 אונקיות זהב, או = ½ טונה ברזל או = וכו')

1. צורת־הערך היחסית המורחבת

ערכה של סחורה, כגון הבד, בא עכשיו על ביטויו ביסודות אחרים, לאין־מספר, מעולם הסחורות. כל גוף־סחורה אחר נהפך לאספקלריה בשביל ערך־הבד[23]. וכך

[22א] הערה למהדורה ב'. אצל הומרוס, למשל, מתבטא ערכו של עצם בטור של עצמים שונים.

[23] לפיכך מדברים על ערך־המעיל של הבד, כשמביעים את ערכו במעילים; על ערך־הדגן שלו, כשמבטאים אותו בדגן, וכיו"ב. כל ביטוי מביטויים אלה פירושו, שערכו של הבד הוא המופיע בערכי־השימוש מעיל, דגן וכו'. „הואיל וערכה של כל סחורה מציין את יחסה [אל סחורה אחרת כל־שהיא] בחליפין, הרשות בידינו לדבר עליו כעל... ערך הדגן, ערך־האריג, הכל לפי הסחורה שאליה משווים אותה; ולפיכך מוצא אתה אלפי סוגים שונים של ערכים, ומספר סוגי־הערכים כמספר הסחורות הקיימות, וכולם כאחד הם ממשיים וכולם

נגלה עלינו עתה באמת ערך זה גופו כמיקרש של עבודת־אדם נטולת־הבדל. שכן העבודה, שהתקינה אותו ערך, מיוצגת עכשיו במפורש כעבודה סתם,° שדינה כדין כל עבודת־אדם אחרת, ותהיה צורתה הטבעית מה שתהיה, ואחת היא, איפוא, אם תקבל צורת־חפץ של מעיל, חיטים, ברזל או זהב וכיו״ב. משמע: הבד — בתוקף צורת־הערך שלו — עומד עתה ביחס חברתי לא עוד אל סוג־סחורה אחר אחד ויחיד בלבד, אלא אל עולם־הסחורות בכלל. הבד, בהיותו סחורה, אזרח הוא באותו עולם. עם זה מתחייב מתוך אותו טור אין־סופי של ביטוייו, שאחת היא לו, לערך־הסחורה, מה צורתו המיוחדת של ערך־השימוש, שבה הוא בא לידי גילוי.

בצורה הראשונה: 20 אמה בד = 1 מעיל, אפשר ואין זה אלא מקרה בלבד, ששתי הסחורות האלה בנות־חליפין הן ביחס כמותי מסוים. ואלו בצורה השנייה מזדקר ומתבהר מיד הרקע, השונה ביסודו מן הגילוי המקרי — הרקע, המחייב אותה צורה. שיעורו של ערך־הבד אחד הוא, ואין הבדל אם הוא מיוצג במעיל, בקפה או בברזל וכיו״ב — בסחורות שונות לאין־ספור, השייכות לבעלים שונים. היחס המקרי שבין שני בעלי־סחורה פרטיים ניטל מן העולם. מתברר ומתחוור, שלא החליפין מסדירים את שיעור־הערך של הסחורה, אלא, אדרבה: שיעור־הערך של הסחורה הוא המסדיר את יחסי־החליפין שלה.

2. הצורה האקוויואלנטית המיוחדת

כל סחורה — מעיל, תה, חיטים, ברזל, וכו׳ — דינה בביטוי־הערך של הבד כדין אקויואלנט, ולפיכך — כדין גוף־ערך. צורת־הטבע המסוימת של כל סחורה מן הסחורות האלה משמשת עכשיו צורה אקויואלנטית מיוחדת, אחת מני רבות. וכן דינם של סוגי־העבודה המרובים והשונים, המסוימים, המוחשיים, המועילים, שהם כלולים בגופי־הסחורה השונים; עכשיו דינם כדין צורות־הגשמה מיוחדות או צורות־גילוי מיוחדות, מרובות אף הן, של עבודת־אדם סתם.

3. הליקויים שבצורת־הערך הכוללת או המורחבת

ראשית, בלתי־מוגמר הוא ביטוי־הערך היחסי של הסחורה, משום שטור מייצגיו אינו מסתיים לעולם. אותה שרשרת, שמצטרפת בה משוָאַת־ערכים אחת לשנייה, יכול אתה להאריכה עולמית עם כל סוג־סחורה חדש הבא לעולם, שכן משמש הוא חומר לביטוי ערך חדש. שנית, שרשרת זו מהוָה מעין פסיפס סַסגוֹני של ביטויי־ערך מתפרדים ושונים מאוד בסוגיהם. ולבסוף, אם תרצה לבטא את הערך היחסי של כל סחורה באותה צורה מורחבת — והכרח לך לעשות כן — הרי תקבל בשביל

כאחד מדומים.״ („מחקר ביקורתי על טבעו של הערך, מידתו וסיבותיו; בעיקר תוך דיון בכתבים של מר ריקארדו וחסידיו.״ מאת המחבר של „מַסות על התהוות וכו׳ של השקפות.״ לונדון, 1825. עמ׳ 39.) ס. ב י י ל י — מחברו של ספר אנונימי זה, שעורר בשעתו שאון רב באנגליה — סבור, כי בכך, עם שהראה על הרב־גוניות של הביטויים היחסיים לאותו ערך־סחורה, הרס כל הגדרת מושגו של הערך. אגב, עם כל עקשותו שלו ידע ביילי לנעוץ אזמלו במקומות־התורפה של משנת ריקארדו, ועל כך תעיד ההתרגזות, שבה התקיפוהו תלמידי בית־ריקארדו, כגון ב„וסטמינסטר רביו״.

צורת־הערך היחסית של כל סחורה טור אֵינסופי של ביטויי־ערך, שונה בכולו מצורת־הערך היחסית של כל סחורה אחרת. — אותם הליקויים אשר בצורת־הערך היחסית המורחבת משתקפים גם בצורה האקויואלנטית המתאימה לה. מכיון שצורתו הטבעית של כל אחד מסוגי הסחורות משמשת כאן צורה אקויואלנטית מיוחדת בצד צורות אקויואלנטיות מיוחדות אחרות לאין מספר, הרי שאין לך בכלל אלא צורות אקויואלנטיות מוגבלות, אשר כל אחת מהן מוציאה את חברתה. וכן סוג־העבודה המסוים, המוחשי, המועיל, הטבוע בכל אקויואלנט מיוחד של סחורה — אין הוא אלא צורת־תופעה מיוחדת בלבד של עבודת־אדם, הווה אומר: צורת־תופעה בלתי־ממֻצה. אמנם, יש לה [לעבודת האדם] צורת־תופעה שלימה או כוללת בהיקף הכולל של אותן צורות־התופעה המיוחדות. אַך, בדרך זו שוב אין לה צורת־תופעה אחידה.

ואולם, צורת־הערך היחסית המורחבת — כל עיקר תוכנה אינו אלא סכום של ביטויי־ערך יחסיים פשוטים או של משוואות בצורתן הראשונה, כגון:

20 אמות בד = 1 מעיל

20 אמות בד = 10 פונטים תה, וכו׳

ואולם כל אחת מן המשוָאות האלה מכילה, ביחס חוזר, גם את המשוָאה הזהה לה:

1 מעיל = 20 אמות בד

10 פונטים תה = 20 אמות בד, וכו׳.

ואמנם כן: מחליף אדם את בדו בסחורות מרובות אחרות, ומשום כך מבטא הוא את ערכו של הבד בטור של סחורות אחרות — הרי מן ההכרח שגם שאָר בעלי־הסחורות המרובים יהיו מחליפים את סחורותיהם הם בבד, ומשום כך יהיו מבטאים את ערכי סחורותיהם השונות באותה סחורה שלישית גופה, בבד. — אם נהפוך, איפוא, את הטור: 20 אמה בד = 1 מעיל, או = 10 פונטים תה, או = וכו׳, היינו, אם נביע את היחס החוזר, הכלול כבר לפי עניין־הדברים באותו טור, — הרי נקבל:

ג. צורת־ערך כללית

1 מעיל	=	20 אַמה בד
10 פונטים תה	=	
40 פונטים קפה	=	
1 קוארטר חיטים	=	
2 אונקיות זהב	=	
½ טונה ברזל	=	
x סחורה **א**	=	
וכו׳ סחורה	=	

1. נשתנה אופיה של צורת־הערך

מעתה מייצגות הסחורות את ערכיהן: 1) בפשטות, שהרי הן מייצגות אותם בסחורה אחת, ו־2) באחידות — משום שהן מייצגות אותם באותה סחורה גופה. צורת־ערכן פשוטה היא ומשותפת, ולפיכך כללית היא.

ולא באו שתי הצורות **א** [צורת־הערך הפשוטה] ו־**ב** [צורת־הערך המורחבת] אלא לבטא את ערכה של סחורה בחינת משהו השונה מערך־השימוש של עצמה או מגוף הסחורה.

צורה ראשונה העלתה משוואות־ערך, כגון: 1 מעיל = 20 אמה בד, 10 פונטים תה = ½ טונה ברזל, וכו׳. ערך המעיל מבוטא כשווה־בד, ערך התה כשווה־ברזל, וכו׳; אבל שווה־בד ושווה־ברזל, ביטויי־ערך אלה של מעיל ושל תה, אף הם שונים בינם לבין עצמם כשם ששונים הם בד וברזל. מסתבר, שצורה זו מצויה למעשה רק בהתחלות הראשונות [של החליפין], כשתוצרי העבודה מתגלגלים בסחורות תוך כדי מעשה־חליפין שבאקראי ולעת־מצוא.

הצורה השנייה מבדילה, ביתר שלימות מן הראשונה, בין ערכה של סחורה לבין ערך־השימוש שלה; שכן ערכו של המעיל, למשל, מופיע עכשיו — כנגד צורתו הטבעית — בצורות מצורות שונות: בחזקת שווה־בד, שווה־ברזל, שווה־תה וכו׳ — כל מה שתרצה, רק לא שווה־מעיל. מצד שני, חסר כאן לחלוטין כל ביטוי־ערך משותף של הסחורות, שכן בביטוי־הערך של כל סחורה וסחורה מופיעות עתה כל שאר הסחורות האחרות רק בצורת אקויואלנטים. למעשה מתגלית לראשונה צורת הערך המורחבת, משמתחילים להחליף תוצר עבודה מסוים, כגון מקנה, בסחורות שונות אחרות, שוב לא באקראי כי־אם כמנהג של קבע.

צורה חדשה זו [ג], שהעלינו זה־עתה, מביעה את הערכים של עולם הסחורות בסוג־סחורה אחד ויחיד המופרש מתוכו, למשל בבד, וכך היא מייצגת את ערכי כל הסחורות על ידי שוויים לבד. ערכה של כל סחורה — בכוח היותו שווה־בד — לא רק שהוא נבדל עתה מערך־השימוש של עצמה, אלא נבדל הוא מכל ערך־שימוש, ודוקא משום כך הוא בא על ביטויו כמשהו משותף לאותה סחורה ולכל הסחורות כולן. ולפיכך צורה זו בלבד, היא שמביאה באמת את הסחורות, כערכים, לידי זיקת־גומלין, או מאפשרת היא להן להופיע כערכי־חליפין זו לגבי זו.

שתי הצורות הקודמות מבטאות את ערכה של כל סחורה: אם בסחורה יחידה מסוג אחר ואם בטור של סחורות רבות השונות הימנה. בין כך ובין כך, הרי זה מעניינה הפרטי כביכול של כל סחורה להקנות לעצמה צורת־ערך, והיא מבצעת מעשה זה בלי סיוע מצד הסחורות האחרות. לעומתה אין הללו משמשות אלא בתפקיד הסביל של אקויואלנט. לא כן צורת־הערך הכללית. זו באה לעולם רק כמפעלו המשותף של עולם־הסחורות. אין סחורה זוכה לשמש ביטוי־ערך כללי אלא משום שכל שאר הסחורות מביעות כאחת את ערכן באותו אקויואלנט עצמו, וכל סוג־סחורה חדש המופיע בעולם על כרחו שיחזור על מעשה זה. ובכך מתגלה, כי ישות־הערך של הסחורות — הואיל והיא מבטאת רק את „ההויה החברתית" של הדברים — אינה עשויה לבוא על ביטויה אלא על ידי זיקתה החברתית רבת־הצדדים. ולפיכך דין הוא שצורת־הערך של הסחורות תהא צורה בעלת תוקף חברתי.

מעתה, משקיבלו כל הסחורות צורה של שוות־בד, הריהן מופיעות לא רק כשוות מבחינת איכותן, כערכים בכלל, אלא גם כשיעורי־ערך בני השוואה מבחינת כמותן. מתוך שהן משקפות את שיעורי ערכיהן באותו חומר אחד גופו, בבד, שוב

חוזרים ומשתקפים שיעורי־ערך אלה זה בזה. למשל: 10 פונטים תה = 20 אַמה בד, ו־40 פונטים קפה=20 אַמה בד. יוצא, כי 10 פונטים תה=40 פונטים קפה, או: בפונט אחד קפה שקועה רק 1/4 מעצמות־הערך, היינו, עבודה, של פונט אחד תה.

הצורה הכללית של הערך היחסי אשר לעולם הסחורות מטביעה על הסחורה־האקויואלנטית המופרשת מתוכו, על הבד, את חותמו של אקויואלנט כללי. צורתו הטבעית של הבד היתה לדמות־הערך המשותפת לכל עולם הסחורות, ולפיכך ניתן הבד להתחלף, באופן בלתי אמצעי, בכל שאר הסחורות האחרות. צורת־הגוף שלו — הכל רואים בה התגשמות גלויה־לעין, התגלמות חברתית כללית, של עבודת־האדם בכללה. מלאכת האריגה — עבודה פרטית זו המייצרת את הבד — לבשה בו־בזמן צורה חברתית כללית, צורה של שוויון לכל סוגי העבודה האחרים. המשוואות לאין מספר — חלקיה של צורת־הערך הכללית — באות וקובעות, בזו אחר זו, כי העבודה שנתממשה בבד שוה לכל עבודה הטבועה בסחורה אחרת, ועל ידי כך הופכות הן את מלאכת האריגה לצורת התופעה הכללית של עבודת האדם בכלל. נמצא, שהעבודה שנתגשמה בערך הסחורה מוגדרת, איפוא, לא רק הגדרה שלילית — להיותה עבודה שלגביה אתה מסיח את הדעת מכל הצורות המוחשיות ומכל התכונות המועילות של העבודות־שבממש. הפעם מתבלט במפורש גם אופיה העצמי, החיובי. הרי זה צמצום המעמיד את כל העבודות הממשיות על אופיין המשותף: עבודת־אדם, ההשקעה של כוח עבודה אנושי.

צורת־הערך הכללית, המייצגת את תוצרי העבודה כמיקרשים בעלמא של עבודת־אדם נטולת־הבדלים — עצם מיבנה מעיד על כך, שהיא היא הביטוי החברתי של עולם הסחורות. וכך היא מגלה, כי אופיה האנושי־הכללי של העבודה מהווה — בעולם הסחורות — את אופיה החברתי המיוחד לה.

2. יחס־ההתפתחות בין צורת־ערך יחסית ובין צורה אקויואלנטית

דרגת־ההתפתחות של צורת־הערך היחסית — מתאימה לה דרגת־התפתחות של הצורה האקויואלנטית. אולם — תן דעתך על כך — אין התפתחותה של צורת־האקויואלנט אלא ביטוי ותוצאה להתפתחותה של צורת־הערך היחסית.

הצורה הפשוטה, או המבודדת, של הערך היחסי של סחורה כל־שהיא, היא העושה סחורה אחרת לאקויואלנט יחיד. והנה באה הצורה המורחבת של הערך היחסי — ביטוי זה המבטא את ערכה של סחורה אחת בכל שאר הסחורות — ומטביעה עליהן את הצורה של אקויואלנטים מיוחדים מסוגים שונים. עד שבסוף מקבל סוג־סחורה אחד את הצורה של אקויואלנט כללי, משום שכל שאר הסחורות עשוהו חומר בשביל צורת־הערך האחידה, הכללית, שלהן.

אולם במידה שמתפתחת והולכת צורת־הערך בכלל, כן מתפתח והולך הניגוד שבין שני קטביה: בין צורת־הערך היחסית לבין הצורה האקויואלנטית.

הצורה הראשונה [א] — 20 אַמה בד = 1 מעיל — כבר גונזת בתוכה ניגוד זה, גונזת ואינה מייצבתו. הכל לפי הקריאה שאנו קוראים משוָאה זו, מפנים או מאחור, מצוי כל אחד מהקטבים הללו של הסחורות, כגון הבד והמעיל, במידה

שנָה, פעם בצורת הערך היחסית ופעם אחרת בצורת האקויואלנט. כאן עדיין מתקשה אדם לעמוד על ניגוד קוטבי זה.

בצורה ב לא יוכל לעולם אלא סוג־סחורה אחד בלבד להרחיב באופן כולל את ערכו היחסי, היינו, אותו סוג סחורה אין לו צורה מורחבת של ערך יחסי — אלא משום ועד כמה שכל שאָר הסחורות נתונות, ביחס אליו, בצורה אקויואלנטית. כאן אי אתה יכול לקחת את משואת־הערך — כגון 20 אַמה בד = 1 מעיל, או = 10 פונטים תה, או = 1 קוארטר חיטים וכו' — ולהפכה משני צדדיה, אלא אם כן תשנה את כלל אופיה ותהפוך אותה מצורת־הערך הכוללת לצורת־הערך הכללית.

ובסוף, הצורה האחרונה, צורה ג, היא שמַקנה לעולם־הסחורות צורה כללית־חברתית של הערך היחסי, משום ועד כמה שכל הסחורות השייכות לכאן — פרט לסחורה אחת ויחידה — אין להן מקום בתוך הצורה האקויואלנטית הכללית. ולפיכך: סחורה אחת, הבד, מצויה בצורה של התחלפות בלתי־אמצעית בכל שאָר הסחורות כולן, או בצורה חברתית בלתי־אמצעית — משום ועד כמה שכל שאר הסחורות אינן מצויות בצורה זו[24].

ולהיפך: אותה סחורה, שהיא משמשת צורה אקויואלנטית כללית, אין לה מקום בתוך הצורה האחידה — ועל־כן הצורה הכללית — של הערך היחסי אשר לעולם־הסחורות. אילו היה הבד — כלומר, כל סחורה המצויה בצורה אקויואלנטית כללית — נוטל חלק גם בצורה הכללית של הערך היחסי, על כרחו שהיה משמש אקויואלנט גם לעצמו. ואם כן היינו מקבלים: 20 אַמה בד = 20 אַמה בד — כפל־לשון [טאוטולוגיה] ולא יותר, שאין בו לא משום ביטוי לערך ולא משום ביטוי לשיעור־ערך. גדולה מכן: כדי לבטא את הערך היחסי של האקויואלנט הכללי, עלינו להפוך את הצורה ג. האקויואלנט הכללי אין לו שום צורת־ערך

---

[24] ואמנם צורה זו של התחלפות כללית, בלתי־אמצעית — לא תוכל להכיר בה כל־עיקר מיד בסקירה ראשונה, כי זוהי צורה קוטבית של סחורות, שהיא בלתי־נפרדת מן הצורה של אי־התחלפות בלתי־אמצעית, ממש כשם שהחיוביות של ציר מאגנטי אחד היא בלתי־נפרדת מן השליליות של הציר השני. ולפיכך עלולים הבריות לדמות בלבם, שאפשר להטביע על כל הסחורות, על כולן כאחת, את חותם ההתחלפות הבלתי־אמצעית, כשם שעלולים הבריות לדמות בלבם, כי אפשר למנות את כל הקאתולים כולם לאפיפיורים. הבורגני־הזעיר, זה שרואה בייצור־הסחורות את השיא [nec plus ultra] של חירות אנושית ועצמאות אישית — ודאי שהיה רצוי בעיניו, אילו היה פטור מכל התקלות הכרוכות באותה צורה, וביחוד מן התקלה של אי־ההתחלפות הבלתי־אמצעית של הסחורות. לתיאורה של אוטופיה פיליסטרית זו מוקדש הסוציאליזם של פרודון; זה, כפי שהוכחנו במקום אחר, אף זכות של מקוריות אין לו, אדרבא: זמן רב לפניו פיתחו סוציאליזם זה ביתר הצלחה גריי, בריי ואחרים. אך אין זה מונע בעד חכמה כמות זו, שתהא מתפשטת כיום הזה בחוגים מסוימים בשם המיוחד "Science". ולא היתה עוד אסכולה, שתשתמש במלה „מדע" על ימין ועל שמאל כמו שעושה זאת האסכולה הפרודונית, שכן

"wo Begriffe fehlen
da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein."

[„דוקא מקום שם מושג יחסר
שם תופיע מלה בשעה הנכונה."
מתוך „פאוסט" לגתה. עברית יעקב כהן.]

יחסית, שתהא משותפת לו ולכל שאָר הסחורות, אלא ערכו מבוטא ביטוי יחסי בטור האינסופי של כל גופי־הסחורות האחרים. וכך מופיעה עכשיו הצורה המורחבת של הערך היחסי, היינו צורה ב, כצורת־הערך היחסית המיוחדת של הסחורה המשמשת אקויואלנט.

3. מעבר מצורת־הערך הכללית לצורת־הממון

הצורה האקויואלנטית הכללית היא צורת הערך בכלל. מכאן, שיכול אתה להקנותה לכל סחורה. מצד שני אין סחורה מצויה בצורה אקויואלנטית כללית (צורה ג), אלא משום ועד כמה שכל שאָר הסחורות הפרישוה לשמש להן אֶקויואלנט. ורק מן הרגע שהפרשה זו נצטמצמה לחלוטין בסוג סחורה אחד, מיוחד במינו — אז השיגה הצורה האחידה של הערך היחסי אשר לעולם הסחורות יציבות אובייקטיבית ותוקף חברתי כללי.

והנה, סוג סחורה זה, מיוחד במינו, שהצורה האקויואלנטית מתמזגת בצורתו הטבעית מזיגה חברתית, נהפך לסחורת־ממון או מתפקד בחזקת ממון. וזה תיפקודו החברתי המיוחד במינו, ומכאן המונופולין החברתי שלו: בתוך עולם־הסחורות עליו לקיים את התפקיד של האקויואלנט הכללי. מבין הסחורות, שבצורה ב משמשות הן אקויואלנטים מיוחדים לגבי הבד, ובצורה ג מבטאות הן במשותף את ערכן היחסי בבד — היתה סחורה מסוימת אחת, שכבשה לעצמה מקום־בכורה זה, תוך כיבוש היסטורי: הזהב. אם נעמיד, איפוא, בצורה ג את הסחורה זהב במקום הסחורה בד, הרי נקבל:

ד. צורת־הממון

20 אַמה בד	=	2 אונקיות זהב
1 מעיל	=	
10 פונטים תה	=	
40 פונטים קפה	=	
1 קוארטר חיטים	=	
½ טונה ברזל	=	
x סחורה א	=	

עם המעבר מצורת א לצורה ב, ומצורה ב לצורה ג, חָלים שינויים מהותיים. ואלו הצורה ד אינה נבדלת במאום מן הצורה ג, בלתי־אם בכך, שעכשיו ניתנת צורת אקויואלנט כללי לא לבד אלא לזהב. דינו של הזהב בצורה ד כדין הבד בצורה ג — אקויואלנט כללי. וכל עיקר ההתקדמות לא חלה אלא בכך, שצורת ההתחלפות הכללית, הבלתי־אמצעית, או הצורה האקויואלנטית הכללית, נתמזגה עכשיו לחלוטין, תוך נוהג חברתי, בצורתה הטבעית המיוחדת־במינה של הסחורה — זהב.

הזהב איננו ניצב כנגד שאָר הסחורות בחזקת ממון אלא משום שכבר עמד כנגדן קודם בחזקת סחורה. מה כל שאר הסחורות, אף הוא שימש בתיפקוד של אקויואלנט, אם אקויואלנט יחיד במעשי־חליפין בודדים, ואם אקויואלנט מיוחד בין שאָר סחורות־אקויואלנט. קמעה־קמעה התחיל משמש אקויואלנט כללי, אם בחוגים

צרים ואם בחוגים רחבים. משכבש לעצמו מונופולין על מקום זה בביטוי־הערך של עולם־הסחורות, הריהו נעשה סחורה־ממון; ורק מאותו הרגע, שכבר נעשה סחורה־ממון, מתחיל ההבדל בין צורה ד' לבין צורה ג', היינו — נהפכת צורת־הערך הכללית לצורת־הממון.

הביטוי הפשוט של הערך היחסי, שמבטאים על ידו סחורה פלונית, כגון בד, באותה סחורה המשמשת כבר סחורה־ממון, כגון הזהב — הוא צורת־מחיר. לפיכך, „צורת־המחיר" של הבד היא:

20 אמה בד = 2 אונקיות זהב

או, אם 2 לי"ש משמשות שם למטבע של 2 אונקיות זהב, הרי

20 אמה בד = 2 לי"ש.

המושג של צורת־הממון — עיקר הקושי שבהבנתו אינו אלא בתפיסה של הצורה האקויואלנטית הכללית, הווה אומר — של צורת־הערך הכללית, של צורה ג'. ואלו צורה זו, ג', אפשר שוב לחזור ולהעמידה על צורה ב', היא צורת־הערך המורחבת; והיסוד המרכיב של זו היא הצורה א': 20 אמה בד = 1 מעיל, או x סחורה א' = y סחורה ב'. ולפיכך: צורת־הסחורה הפשוטה היא הנבט של צורת־הממון.

4. האופי הפטישיסטי של הסחורה וסודו

לכאורה, סחורה היא דבר המובן מאליו, חולי־חולין. אך, תוך ניתוחה אתה רואה, שהיא דבר משונה ומסובך עד מאוד, שפע של פלפול מטאפיזי ונקרנות תיאולוגית. עד כמה שהיא ערך־שימוש אין בה משום מסתורין כל עיקר — בין שתתבונן בה מתוך השקפה שיש בה, בתכונותיה, כדי לספק צרכים מצרכי האדם, ובין אם תהא השקפתך, שתכונותיה אלה באות לה רק כתוצאה של עבודת־אדם. ברור, לפי כל החושים, כי האדם משנה בפעולתו את צורותיהם של חומרי הטבע — להיותן לו לתועלת. העץ, למשל, צורתו משתנית עם שעושים ממנו שולחן, ואף על פי כן נשאר השולחן — עץ, דבר מוחשי פשוט בתכלית הפשטות. אולם משהוא מופיע ועולה בחזקת סחורה, מיד מתגלגל הוא בדבר מוחשי־על־מוחשי. לא זו בלבד שעומד הוא בכרעיו על הקרקע, אלא שהוא מעמיד עצמו, כנגד כל שאר הסחורות, על ראשו. והרי הוא מפתח מתוך ראשו, ראש של בול עץ, תעתועי־מחשבה מוזרים להפליא — יותר מן הפלא שיפליאך, אם היה פורץ מעצמו ויוצא במחולות[25].

משמע: אופיה המסתורי של הסחורה אינו נובע מתוך ערך־השימוש שלה וכן אינו נובע מתוכן ההגדרות של הערך. שכן: ראשית, יהיו העבודות המועילות, או הפעולות היצרניות, שונות ביניהן כמה שיהיו, הרי אמת פיזיולוגית היא, שהללו מהוות תיפקודים של גוף האדם; וכל תיפקוד ותיפקוד כזה — יהיו תוכנו וצורתו מה שיהיו — אינו לפי עצם מהותו אלא השקעה של מוח האדם, עצביו, שריריו, חושיו, וכו'. שנית, מה שמונח ביסוד הגדרתו של שיעור־הערך, היינו, משך־הזמן של אותה השקעה, או כמותה של העבודה — הרי יכול אתה להבחין בחוש ממש,

---

[25] זכור לכולנו, כי בשעה שנדמה היה כי כל שאר העולם עומד־ושובת, סין והשולחנות התחילו מרקדים — pour encourager les autres [כדי לעודד את האחרים].

מה בינה, בין הכמות, ובין האיכות של העבודה. תמיד ובכל מצב חייב היה האדם ליתן את דעתו — אם כי לא במידה שוָה בדרגות התפתחותו השונות — על זמן־העבודה שהיה נדרש בשביל ייצורם של אמצעי המחיה[26]. ובסוף, משהתחילו בני אדם עובדים, באופן זה או אחר, האחד בשביל השני — מיד לבשה עבודתם צורה חברתית.

ובכן, מהיכן נובע אופיוֹ הסודי של תוצר־העבודה משלובש הוא צורת־סחורה? על כרחך אתה אומר: מתוך צורה זו גופה. השוויון של עבודות האדם לוֹבש צורת־ביטוי אובייקטיבית בכך, שישוּת־הערך שוָה בכל תוצרי העבודה; המידה לָמוֹד בה השקעות של כוח־עבודה אנושי על ידי משך זמנה — לובשת צורת־ביטוי בשיעור־הערך של תוצרי־העבודה; לבסוף, יחסי־היצרנים, שבתוכם מתגשמות אותן ההגדרות החברתיות של עבודותיהם, לובשים צורה של יחס חברתי בין תוצרי העבודה.

מכאן, שהמסתורי שבצורת־הסחורות, הוא, לפי פשוטו של דבר, בכך: האופי החברתי אשר לעבודת בני־האדם חוזר ונשקף להם כאילו מתוך אספקלריה של צורת־הסחורה, כאופי־של־חפץ אשר לתוצרי־העבודה גופם, כתכונות־טבע חברתיות של אותם עצמים; ולפיכך: גם היחס החברתי של היצרנים אל כלל־העבודה נראה להם כיחס חברתי בין החפצים הקיים מחוצה ליצרנים. עם התחלפות מושגים [quid pro quo] זו נהפכים תוצרי־העבודה לסחורות, לדברים מוחשיים־על־מוחשיים, או לעצמים חברתיים. דוגמה: רוֹשם־האוֹר של עצם על עֶצב־הראִייה אינו נראה לך כגירוּי סובייקטיבי של עצב־הראִייה עצמו אלא כצורה אובייקטיבית של עצם הנמצא מחוץ לעין. אלא שבמעשה־הראִייה נזרק באמת אור מעצם אחד, מן הגוף החיצוני, על עצם אחר — העין. הרי כאן יחס פיזי בין עצמים פיזיים. ואלו צורת הסחורה, וכן יחס־הערך של תוצרי העבודה שהיא מיוצגת בו — אין ביניהם ובין הטבע הפיזי ויחסי־העצמים המתחייבים מכאן ולא כלום. רק היחס החברתי המסוים בין בני־האדם עצמם הוא שלובש כאן, בעיניהם, — מעשה תעתועים! — צורה של יחס שבין חפצים. כדי למצוא, איפוא, גזירה־שוָה לכך, עלינו לחפש מפלט בספירת־הערפל של העולם הדתי. כאן דומים עלינו יצירי מוחו של האדם כדמויות עצמאיות, מחוננות חיים משלהן ומקיימות יחסים בינן לבין עצמן ובינן לבין הבריות. והוא הדין — ביצירי־כפיו של האדם בתחומי עולם הסחורות. לכך קורא אני — הפטישיזם, הדבוק בתוצרי־העבודה משהם מיוצרים בחזקת סחורות, ומכאן שאין להפריד בינו ובין ייצור־הסחורות.

אופי פטישיסטי זה של עולם הסחורות נובע — כפי שהוכיח כבר ניתוחנו לעיל — מתוך אופיה החברתי, המיוחד־במינו, של העבודה המייצרת סחורות.

---

[26] הערה למהדורה ב׳. הגרמנים הקדמונים היו מחשבים את השיעור של „מורגן״ אדמה לפי העבודה של יום, ולפיכך קרוי היה המורגן בשם Tagwerk (עמל־יום) (גם Tagwanne, jurnale או jurnalis, terra jurnalis, jornalis או diornalis), Mannwerk [עמל־איש], Mannskraft [כוח־איש], Mannsmahd, Mannshauet, וכו׳. עיין גיאורג לודוויג פון מאורר: „מבוא לתולדות חוקתה של ה„מארק״, החצר וכו׳.״ מינכן 1854, עמ׳ 129 והלאה.

ובכלל: אין חפצי־שימוש נעשים סחורות אלא משום שתוצרים הם של עבודות פרטיות, המבוצעות ללא תלות הדדית. צירופן של עבודות פרטיות אלה מהווה את העבודה־הכוללת של החברה. ומכיוָן שאין היצרנים באים במגע חברתי אלא תוך החליפין של תוצרי עבודתם, הרי שגם האופי החברתי, המיוחד־במינו, של עבודותיהם הפרטיות, אינו בא לידי גילוי אלא בתחומי אותם החליפין. במלים אחרות: אין העבודות הפרטיות מגיעות לידי פעולה, לאמיתו של דבר, כחוליות של העבודה־הכוללת החברתית, אלא על ידי היחסים, שמעשה־החליפין קובע בשביל תוצרי העבודה, ובאמצעותם — בשביל היצרנים. לפיכך נראים להם, ליצרנים, היחסים החברתיים שבין עבודותיהם הפרטיות כמות שהם באמת, כלומר לא כיחסים חברתיים בלתי־אמצעיים בין האנשים בתוך עבודותיהם־הם, אלא להיפך, כיחסי־חפצים בין האנשים, וכיחסי־חברה בין החפצים.

ורק בתחומי החליפין שלהם מקבלים תוצרי העבודה ישות־ערך שוָה מבחינה חברתית — להבדיל מישותם כחפצי־שימוש השונים שוני מוחשי. אותו פילוג, שאתה מפלג את תוצר העבודה לדבר מועיל ולדבר־ערך, אינו מתגשם למעשה אלא לאחר שמעשה החליפין כבר הספיק לרכוש לעצמו מידה ניכרת של התפשטות וחשיבות, עד כדי כך שמלכתחילה מייצרים דברים מועילים לשם חליפין, היינו, בעצם ייצורם של החפצים כבר מובא בחשבון אופי־הערך שלהם. מאותה שעה ואילך מקבלות העבודות הפרטיות של היצרנים באמת אופי חברתי כפול. מצד אחד צריכות הן, בחזקת עבודות מועילות מסוימות, לספק צורך חברתי מסוים ולהוכיח בכך את טיבן כחוליות העבודה־הכוללת, בשיטה הטבעית־מקורית של חלוקת־העבודה החברתית. ומן הצד השני אין הן מספקות את הצרכים השונים של יצרניהן אלא במידה שכל עבודה־פרטית מועילה, היא בפני עצמה, ניתנת להתחלף בכל סוג אחר של *עבודה־פרטית מועילה*, כלומר — *שכוחה של זו שווה לכוחה של חברתה.* השוויון של עבודות שונות זו מזו לחלוטין [toto coelo] אינו יכול לעמוד אלא על הפשטה מאי־השוויון שלהן הקיים למעשה, אלא תוך צמצומן והעמדתן על האופי המשותף, הנודע להן בחזקת השקעה של כוח־עבודה אנושי, בחזקת השקעה של עמל־אדם שבמופשט. אותו אופי כפול מבחינה חברתית, הנודע לעבודות הפרטיות של היצרנים הפרטיים — מוֹחם של אלה האחרונים חוזר־ומשקף אותו רק באותן הצורות המופיעות במשא־ומתן המעשי, בחליפין של התוצרים; לאמור: האופי של יעילות חברתית אשר לעבודותיהם הפרטיות לובש צורת־ביטוי, שתוצר העבודה חייב להיות מועיל, ומועיל דוקא לאחרים; והאופי החברתי של שוויון כל העבודות השונות לסוגיהן לובש צורת־ביטוי, שכל אותם העצמים השונים מבחינה חומרית, תוצרי־העבודה, מקבלים אופי משותף — אופי של ערך.

הווה אומר: בני אדם מזקיקים את תוצרי עבודותיהם אהדדי, בחזקת ערכים, לא משום שאותם חפצים נחשבים בעיניהם רק לבוש אובייקטיבי של עבודה אנושית מסוג אחד. ונהפוך הוא: עם שהם מביאים לידי חליפין את תוצריהם השונים־בסוגיהם ומשַוים אותם אהדדי, בחזקת ערכים — הרי את עבודותיהם השונות

הם משווים אהדדי בחזקת עבודת־אדם. לא יידעו בעשותם זאת, אך כן יעשו[27]. משמע: אין ארשת־פניו של הערך עונה בו, מהו. אדרבה, כל תוצר עבודה — הערך בא והופכו לכתב־חרטומים חברתי. לימים באים הבריות ומתאמצים לפענח את טעמו של כתב־החרטומים, לעמוד על הסוד שביצירה החברתית שלהם עצמם; שהרי ההגדרה שמגדירים בה חפצי־שימוש כערכים — אף היא יצירה חברתית היא של הבריות, ממש כמו הלשון. התגלית המדעית, המאוחרת, כי תוצרי העבודה, עד כמה שערכים הם, אינם משמשים אלא ביטויים חומריים לעבודה האנושית שהושקעה בייצורם — תגלית זו פותחת תקופה חדשה בתולדות התפתחותה של האנושות, אך מכל מקום אין בה כדי לפזר אותה מראית־עין, שהתכונות החברתיות של העבודה מתגלמות בחפצים. שהאופי החברתי המיוחד־במינו של העבודות הפרטיות, שאינן תלויות זו בזו, נובע מתוך השוויון שהן שוות כולן בחזקת עמל־אדם, וכך לובש אותו אופי צורה של אופי־הערך אשר לתוצרי העבודה — דבר זה אין כוחו יפה אלא לגבי צורת־ייצור מיוחדת זו: ייצור־הסחורות; אך האנשים, השקועים כולם בתנאים של ייצור־הסחורות — דומה עליהם, כי דבר זה שריר־וקיים לעולם, לאחר שחלה התגלית ההיא כמו קודם־לכן; כשם שגם לאחר שנגלתה התגלית המדעית בדבר הפרדת האויר ליסודותיו, נשארה קיימת צורת־האויר כצורה של גוף פיזיקאלי.

ראשית־עניין שמחליפי התוצרים מעוניינים בו למעשה — היא השאלה, כמה תוצרים של אחרים יקבלו בעד תוצריהם־הם, היינו, באילו פרופורציות יוחלפו התוצרים. משנתפתחו פרופורציות אלו והגיעו לידי יציבות מסוימת, יציבות־שבהרגל, שוב דומה, כביכול, שהללו נובעות מתוך עצם טבעם של תוצרי העבודה, עד כדי כך, שטונה אחת של ברזל ושתי אונקיות של זהב, למשל, ערך שווה להם; כשם שפונט אחד של זהב ופונט אחד של ברזל שווים זה לזה בכובדם, אם כי שונים הם זה מזה בתכונותיהם הפיזיקאליות והכימיות. ואמנם, רק משמתחילים תוצרי־העבודה פועלים כשיעורי־ערך, מתבצר אופי־הערך שלהם. שיעורי־הערך משתנים תדירות, ושינוי זה אינו תלוי לא ברצונם של המחליפים, לא בראייתם את הנולד, ואף לא בעשייתם. לגביהם לובשת תנועתם החברתית צורה של תנועת חפצים, שלפיקוחם הם כפופים, תחת לפקח עליהם. צריך, שייצור־של־סחורות ישיג תחילה את מלוא התפתחותו, עד שתעלה מתוך הנסיון גופו ההבנה המדעית, כי העבודות הפרטיות, — הללו מבוצעות כל אחת בפני עצמה, ואף על פי כן, בהיותן חוליות של חלוקת־העבודה החברתית שצמחו־ועלו באופן טבעי, תלויות הן אחת בשנייה מכל הבחינות — מצטמצמות ומועמדות תמיד על מידתן הפרופורציונאלית, החברתית; וכל כך למה? משום שבתוך יחסי החליפין של תוצרי העבודות הפרטיות — יחסים מקריים ונתונים לתנודות מתמידות — מופיע זמן־העבודה

---

[27] הערה למהדורה ב׳. ולפיכך, אם ג א ל י א נ י אומר: העושר הוא יחס בין שני אנשים — "La Ricchezza è una ragione tra due persone", — הרי חייב היה להוסיף: יחס שנסתתר בקליפה־של־עצם. (ג א ל י א נ י: „על המטבע", עמ׳ 220, כרך ג׳ מתוך האוסף של קוסטודי ל„כתבי הקלאסיקים האיטלקיים בכלכלה מדינית." החלק המודרני. מילאנו 1803.)

הדרוש מבחינה חברתית לייצורם, וכובש לעצמו באלימות עמדה של חוק־טבע מַסדיר; בדומה לחוק־הכובד, כביכול, שעה שביתו של אדם מתמוטט ונופל לו על ראשו[28]. לפיכך: הגדרתו של שיעור־הערך על ידי זמן העבודה, מסתורין הוא החבוי בתוך התנועות הנגלות של ערכי־הסחורות היחסיים. עם גילויו של זה אתה מבטל את מראית־העין, שהגדרת שיעורי־הערך של תוצרי העבודה אינה אלא מקרית בלבד — אָכן אין אתה מבטל בשום פנים את צורתה האובייקטיבית.

ההתבוננות בצורות החיים של האדם — ובכן, גם הניתוח המדעי של צורות אלו — הולכת, בכלל, בדרך הפוכה מזו של ההתפתחות האמיתית. דרכה לפתוח לאחר מעשה [post festum] ועל־כן — בתוצאות הגמורות של תהליך ההתפתחות. אותן הצורות, הטובעות בתוצרי העבודה חותם של סחורות — ועל־כן משמשות הן הנחות מוקדמות למחזור הסחורות — מגיעות כבר לידי יציבות של צורות־טבע בחיי החברה, עוד לפני שבני אדם מנסים ליתן את דעתם, לא על אופיין ההיסטורי של צורות אלה, שהרי הללו כבר מקובלות עליהן כצורות שאינן ניתנות לשינויים, אלא על תוכנן. וכך יצא, שרק הניתוח של מחירי־הסחורות הוא שהביא לידי הגדרת שיעור־הערך, ורק ביטוי־הממון המשותף לסחורות הוא שהביא לידי טביעת אופי ערכן. אך דוקא אותה צורה גמורה של עולם־הסחורות — צורת הממון — היא שמסתירה, לאמיתו של דבר, את האופי החברתי של העבודות הפרטיות, ומתוך כך גם את היחסים החברתיים של העובדים הפרטיים, תחת להביאם לידי גילוי בהיר. אם אני אומר: מעיל, מגפיים וכו׳ שרויים בזיקה אל בד, כאל התגשמות כללית של עבודת־אדם שבמופשט, מזדקרת לעין־כל השטות שבמימרה זו. אולם, אם היצרנים של המעיל, המגפיים וכו׳ מביאים את הסחורות האלה בזיקה אל בד, או אל כסף וזהב — מה שאינו משנה מן הדבר ולא כלום — כאל אקויואלנט כללי, הרי נגלית בעיניהם אותה זיקה של עבודותיהם הפרטיות אל העבודה החברתית בכללה ממש באותו נוסח־של־שטות.

ואמנם כן: צורות מעין אלה הן־הן הקאטגוריות של הכלכלה הבורגנית. צורות־מחשבה הן, מקובלות מבחינה חברתית, הווה אומר: אובייקטיביות, בשביל יחסי הייצור של אופן־ייצור חברתי זה, היסטורי ומסוים, ייצור של סחורות. ועל כן: כל המסתורין של עולם־הסחורות, כל אותם הכשפים־והלהטים העוטפים בערפלי קסם את תוצרי העבודה שיסודם בייצור־הסחורות — מיד נעלמים ואינם משפוגים אנו אל צורות־ייצור אחרות.

ומכיון שחביבים עליה, על הכלכלה המדינית, מעשי רובינזונים[29], — יעלה תחילה על הבמה רובינזון על האי שלו. ויהא, שצנוע הוא מלידה־ומבית, מכל מקום

---

[28] „מה עלינו לומר על חוק, שאין הוא יכול להגיע לידי תוקף אלא על ידי מהפכות פריודיות? אין זה אלא חוק־טבע, המיוסד על אי־תודעתם של הנוגעים־בדבר.״ (פ ר י ד ר י ך א נ ג ל ס: „ראשי־פרקים לביקורת של הכלכלה הלאומית״ ב„ספרי־שנה גרמניים־צרפתיים״, בהוצאת א ר נ ו ל ד ר ו ג ה ו ק א ר ל מ א ר ק ס, פאריס 1844.)

[29] הערה למהדורה ב׳. אף ריקארדו יש לו פרשת־רובינזון משלו. „מַפעיל הוא את

הכרח לו לספק צרכים מצרכים שונים, וחייב הוא, איפוא, בעשייתן של עבודות מועילות מסוגים שונים, להתקין כלי עבודה, לעשות רהיטים, לאַלף גדיים, לדוג דגים, לצוד ציד וכו׳. אין אנו מסיחים כאן בענייני תפילה וכיוצא־באלה, שהרי רובינזון שלנו מתפלל להנאתו ופעולה מעין־זו לנופש תיחשב לו. ואם כי שונים הם תפקידיו היצרניים, ידוע־יידע, שאין הללו אלא צורות־התעסקות שונות של אותו רובינזון גופו, הווה אומר: רק אופנים שונים הם של עבודת־אדם. המצוקה היא שכופה אותו, שיהא מחַלק את זמנו חלוקה מדויקת בשביל תפקידיו השונים. אם עבודה פלונית תופסת יותר מקום, ועבודה אלמונית תופסת פחות מקום בכלל־פעולותיו — דבר זה תלוי במידת הקושי, אם גדול ואם קטן, שצריך הוא להתגבר עליו, כדי שישיג את ההספק התועלתי הרצוי. הנסיון מעמיד אותו על כך, ורובינזון שלנו — שהציל מתוך הספינה שנטרפה בים, שעון, פנקס ראשי, דיו ועט — פותח מיד, כאנגלי הוגן, בהנהלת־פנקסים לעצמו. פנקס האינוונטאר שלו מכיל רשימה של חפצי־השימוש המצויים ברשותו, של העשיות השונות הדרושות לייצורם, ואחרון־אחרון, של זמן־העבודה שהוא צריך להשקיע בממוצע בשביל כמויות מסוימות של אותם התוצרים השונים. כל הזיקות שבין רובינזון לבין העצמים — הללו מהווים את העושר, שעשהו במו ידיו — כל כך פשוטות ושקופות הן כאן, שאפילו מר מ. וירט צריך לעמוד עליהן ללא התאמצות־מוחין יתירה. ואף על פי כן גנוזות בהן כל ההגדרות העיקריות של הערך.

ועתה נסיע עצמנו מאי־האורות של רובינזון אל ימי־הביניים האפלים של אירופה. במקום האיש הבלתי־תלוי מוצאים אנו כאן, שהכל תלויים זה בזה — צמיתים ובעלי־אחוזות, ואסאלים ואדונים, הדיוטות וכמרים. תלות אישית — הנה הקו האופייני גם ליחסים החברתיים של הייצור החומרי וגם לרשויות־החיים הבנויות עליו. אבל דוקא משום שיחסי־תלות אישיים משמשים יסוד בחברה הנדונה, שוב אין צורך שהעבודות והתוצרים ילבשו דמות דמיונית, השונה מממשותן. משתרשים הם בתוך אורחה־ורבעה של החברה כשירותים־מגופה. צורתה הנאטוראלית של העבודה, על ייחודה — ולא על כלליותה, כפי שנהוג בחברה המיוסדת על ייצור הסחורות — היא שמשמשת כאן צורתה החברתית הבלתי־אמצעית. עבודת צמיתים נמדדת אף היא בזמן, כדרך שנמדדת העבודה המייצרת סחורות — אלא שכל צמית יודע, שהמדובר הוא בכמות מסוימת של כוח־עבודתו האישי ואותה הוא משקיע בשמשו את אדוניו. המַעשׂר, שיש להפרישו לכוהן, ברור יותר מברכת־הכוהן. ולפיכך, נעריך כאשר נעריך את מסיכות־האופי, שלובשים כאן בני־אדם כדי לבוא במגע הדדי — על־כל־פנים היחסים החברתיים בין האנשים, בתחומי

הדייג־הקדמון ואת הצייד־הקדמון, בחזקת סוחרים, שיהיו מיד מחליפים את הדג והחיה, ביחס של זמן־העבודה שנתגשם באותם ערכי־החליפים. ובהזדמנות זו הוא נכשל באנאכרוניזם, שהדייג־הקדמון והצייד־הקדמון משתמשים בטבלאות־לרנטות־שנתיות שהיו מקובלים בבורסה של לונדון בשנת 1817 — לשם חישוב ההוצאות של כלי־עבודתם. נראים הדברים, כי היתה ידועה לו רק צורה חברתית יחידה — חוץ מן הבורגנות, היינו, „המקביליות של מר אואֶן״. (קארל מארקס „לביקורת וכו׳״, עמ׳ 38, 39.)

עבודותיהם, מופיעים כאן כיחסים אישיים שלהם־גופם, ואין הם מוסווים בלבוש של יחסים חברתיים בין חפצים, בין תוצרי־העבודה.

ברצותנו לעמוד על מהותה של עבודה משותפת, כלומר, של עבודה מוחברת באופן בלתי־אמצעי, שוב אין אנו חייבים לחזור ולהפליג אל צורתה הקדמונית של זו, כפי שנמצאנה על סף ההיסטוריה אצל כל עמי התרבות[30]. דוגמה קרובה יותר תשמש לנו התעשייה הפאטריארכאלית הכפרית של משפחת־איכרים המייצרת לתצרוכתה־היא תבואה, בקר, חוטים, בד, כלי־הלבשה וכו'. חפצים שונים אלה מופיעים לעומת בני־המשפחה כתוצרים שונים של עבודתם, עבודת המשפחה, אך אינם מופיעים לעומת עצמם, ביחס־גומלין, כסחורות. העבודות השונות, המייצרות תוצרים אלה — עבודת־אדמה, גידול־בהמות, טווייה, אריגה, חייטות וכו' — תיפקודים חברתיים הן מבחינת צורתן הנאטוראלית, משום שהן תיפקודי המשפחה, שיש לה חלוקת־עבודה משלה, טבעית־מקורית, ממש כמו ייצור־הסחורות. הבדלי מין וגיל וכן תנאי־הטבע של העבודה המשתנים עם המחזור של תקופות השנה — הם שמסדירים את חלוקת־העבודה בין בני המשפחה, מסדירים את זמן־העבודה של כל אחד מהם. ואולם השקעה זו של כוחות־העבודה הפרטיים, הנמדדת לפי משך־הזמן, גלויה וברורה כאן מלכתחילה בחזקת הגדרה חברתית של העבודות גופן, משום שכוחות העבודה הפרטיים פועלים כאן מלכתחילה ומיסודם כאיברים של כוח־העבודה המשותף אשר למשפחה כולה.

ולאחרונה, נתאר לנו — לשם גיוון הדברים — קיבוץ של בני־חורין, שהם עובדים באמצעי־ייצור משותפים, ובהכרה עצמית משקיעים הם את כוחות־העבודה שלהם, הפרטיים והמרובים, בחזקת כוח־עבודה חברתי אחד. כל הגדרות העבודה מיסודו של רובינזון חוזרים־ונשנים כאן, אך לא בצורה אינדיווידואלית, אלא בצורה חברתית. כל תוצריו של רובינזון לא היו אלא תוצרת אישית שלו בלבד, ולפיכך שימשו הללו חפצי־שימוש בשבילו במישרין. ואלו תוצרתו הכללית של הקיבוץ — תוצרת חברתית היא. חלק מתוצרת זו חוזר ומשמש אמצעי־ייצור. אותו חלק נשאר בידי החברה. אולם חלק אחר של התוצרת נצרך, בחזקת אמצעי־מחיה, על ידי חברי הקיבוץ. מן ההכרה, איפוא, לחלקו בין החברים. אופן החלוקה הזו יהא שונה בכל פעם, לפי הסוג המיוחד של מנגנון־הייצור החברתי גופו ולפי רמת־ההתפתחות ההיסטורית המתאימה של היצרנים. לשם הקבלה בלבד אל ייצור הסחורות אנו מניחים, כי חלקו של כל יצרן באמצעי־המחיה נקבע על ידי זמן־

---

[30] הערה למהדורה ב'. „בזמן החדש ביותר נתפשט משפט קדום מגוחך, כי הצורה הטבעית־הקדמונית של הקניין־המשותף היא צורה מיוחדת לסלאבים, ויש אומרים אפילו שהיא מיוחדת לרוסים בלבד. היא הצורה הקדמונית, שנוכל להוכיח את קיומה אצל הרומאים, הגרמנים, הקלטים, ואלו אצל ההודים מצויה־וקיימת עוד כיום מערכת של דוגמאות מרובות לצורה זו, ולוא בחלקן בחורבנן בלבד. הקירה מדויקת־יותר בצורות הקניין המשותף באסיה, וביחוד בהודו, היתה יכולה להוכיח, היאך מתוך הצורות השונות של הקניין־המשותף הטבעי־הקדמוני נובעות־ועולות הצורות השונות של התפוררותו. הנה, למשל, הטיפוסים־המקוריים השונים של הקניין־המשותף הרומאי והגרמני — ניתן להסיקם מתוך הצורות השונות של הקניין המשותף ההודי." (קארל מארקס: „לביקורת וכו'", עמ' 10.)

עבודתו. במקרה זה, איפוא, ימלא זמן־העבודה תפקיד כפול. החלוקה החברתית המתוכנת של זמן זה מסדירה את הפרופורציה הנכונה בין תיפקודי העבודה השונים ובין הצרכים השונים. מצד שני, משמש זמן־העבודה בבת־אחת גם מידה לקבוע את המנה הפרטית של היצרן בכלל־העבודה, ומכאן גם את מנתו באותו חלק מכלל־התוצרת הניתן לצריכה פרטית. היחסים החברתיים בין האנשים ובין עבודותיהם ותוצרי עבודותיהם נשארים, כאן פשוטים ושקופים בתכלית, הן בתחום הייצור והן בתחום החלוקה.

עולם הדת אינו אלא בָבוּאָה [רפלקס] של העולם הממשי. חברה של יצרני סחורות, שיחס הייצור החברתי בכללו עומד בה על כך, שהללו נוהגים בתוצריהם כבסחורות, כלומר כבערכים, ובצורה אובייקטיבית זו הם מזקיקים את עבודותיהם הפרטיות אהדדי, כעבודת־אדם שָוָה — צורת־הדת ההולמת ביותר חברה זו היא וזנצרות על פולחן־האדם המופשט שבה, ובייחוד בהתפתחותה הבורגנית: הפרוֹטסטאנטיות, הדיאיזם וכו׳. באופני־הייצור האסיאתיים־הקדומים, העתיקים וכו׳ אין נודע אלא תפקיד שני־במעלה לגלגול התוצרים בסחורה, וממילא גם להוָיית בני־אדם כיצרני סחורות — אלא שתפקיד זה הולך ומוסיף חשיבות ככל שהעדות מתקרבות לשלב של שקיעתן. עמי־מסחר במובן הנכון אינם מתקיימים אלא בין פרצותיו של העולם העתיק כדומה לאֵלים של אפיקורס, המתקיימים בין־העולמות, או כמו שמתקיימים היהודים בחוֹרים וסדקים של החברה הפולנית. אותם מנגנוני־הייצור של החברה העתיקה פשוטים ושקופים יותר לאין־ערוך מאשר החברה הבורגנית — אבל יסודם אם בחוסר־בגרותו של האדם־הפרט, שעדיין לא ניתק עצמו מן השורר המקשר אותו קשרי־עֵדה טבעיים עם בני אדם אחרים, ואם ביחסים הישירים של אדנות ועבדות. מותנים הם על ידי דרגת התפתחות נחותה בכוחות־הייצור של העבודה — ומה שנובע מכך, על ידי היחסים הצרים של בני־האדם בתחומי תהליך־היצירה של חייהם החומריים, יחסים צרים, איפוא, בינם לבין עצמם ובינם לבין הטבע. אותה צרות־ממש חוזרת ומשתקפת השתקפות רעיונית בדתות העתיקות, שהן דתות טבע ועם. הבבוּאה הדתית של העולם הממשי, אין היא עשויה לעבור בכלל מן הארץ, אלא אם כן היחסים של חיי־המעשה יום־יום ילבשו בעיני בני האדם, מדי יום ביומו, דמות של זיקות־תבונה שקופות בינם לבין עצמם ובינם לבין הטבע. הדמות של תהליך־החיים החברתי, כלומר, של תהליך־הייצור החומרי, רק אז תפשוט את מעטה־הערפל המסתורי שלה, לכשתיהפך ליצירה של בני־אדם מוחברים מרצונם החופשי, שתהא נתונה לפיקוחם המודע והמתוכן. אולם בשביל כך דרוש בסיס חומרי של החברה, או דרושה מערכה שלימה של תנאי־קיום חומריים, שגם הם מצדם אינם אלא תוצאה טבעית של דרך־התפתחות ארוך ומלא יסוּרים.

והנה, הכלכלה המדינית אמנם ניתחה — אם גם לא בשלימות[31] — את הערך

---

[31] הליקוי שבניתוח של שיעור־הערך אצל ריקארדו — וניתוח זה הוא המעולה־ביותר — יתבלט בספר השלישי ובספר הרביעי של חיבורנו זה. אשר לערך בכלל, הרי הכלכלה־המדינית הקלאסית אינה מַבחינה בשום מקום, בפירוש ובתודעה צלולה, בין העבודה, כפי

ואת שיעור־הערך, וגילתה את התוכן החבוי בצורות אלה. אַך מימיה לא ניסתה אפילו לשאול את השאלה: מפני מה לובש תוכן זה אותה צורה, היינו, מפני מה מתבטאת העבודה בערך, ואלו מידת־העבודה הניתנת על ידי משך־זמנה, מתבטאת בשיעור־הערך של תוצר העבודה?[32]. נוסחאות, שעצם ניסוחן מעיד עליהן, כי

שהיא מתגלמת בערך, ובין אותה עבודה עצמה, כל שהיא מתגלמת בערך־השימוש של תוצרתה. ודאי, שלמעשה היא מַבחינה הבחנה זו, שכן בודקת היא את העבודה עתים מבחינת הכמות ועתים מבחינת האיכות. אלא שאינו עולה על דעתה, כי משמבדילים בין העבודות הבדל כמותי בלבד, הרי מניחים מראש אחדותן האיכותית או שוויונן האיכותי, כלומר, העמדתן על עבודת־אדם במופשט. ריקארדו, למשל, מודיע על הסכמתו לדעת ד ט י ו ד ה ־ ט ר א ס י, האומר: „הואיל וברי, שכשרונותינו הגופניים והרוחניים הם בלבד עשרנו המקורי, הרי השימוש בכשרונות אלה — היינו, סוג מסוים של עבודה — הוא אוצרנו המקורי; ורק מתוך שימוש זה נוצרים לעולם אותם הדברים, שאנו קוראים להם עושר... וכן ברי, שכל אותם הדברים רק מייצגים את העבודה שיצרה אותם, ואם ערך להם לדברים, ואפילו שני ערכים שונים, הרי לא נקנו להם אלה אלא מזה (מן הערך) של העבודה, שמתוכה יצאו.״ (ד ט י ו ד ה ־ ט ר א ס י: „יסודות האידיאולוגיה״ חלק רביעי וחלק חמישי, פאריס 1826, עמ׳ 35, 36. השווה, ר י ק א ר ד ו: „עקרוניה של הכלכלה המדינית״, מהדורה ג׳, לונדון 1821, עמ׳ 334.) אין אנו אלא מרמזים כאן, כי ריקארדו מכניס את הבנתו־הוא העמוקה יותר לתוך דברי דטיו. אָמנם אמת, כי דטיו אומר, מצד אחד, שכל הדברים המהווים את העושר „מייצגים את העבודה, שיצרה אותם״; אולם מצד שני הוא אומר, כי הם מקבלים את „שני ערכיהם השונים״ (ערך־השימוש וערך־החליפין) מ„ערך־העבודה״. ובכך הוא נופל לתוך אותה השטחיות של הכלכלה הוולגארית, שהיא מניחה־מראש את ערכה של סחורה אחת (כאן — העבודה) כנתון ועומד, כדי לקבוע אחר־כך בכוחו של זה את ערכן של שאר הסחורות. ריקארדו קורא מתוך דבריו, שהן בערך־השימוש והן בערך־החליפין מיוצגת עבודה (ולא ערך העבודה). ואולם הוא גופו מבחין כל כך מעט באופיה הדו־גוני של העבודה, שהיא מיוצגת בשתי־פנים — עד שבכל הפרק „ערך ועושר, תכונותיהם השונות״ הוא רואה צורך להתאבק בדעותיו השדופות של אחד י. ב. ס י י. ועל־כן הוא עומד ותוהה בסופו של דבר, היאך דטיו מסכים לדעתו־הוא בדבר העבודה כמקור־הערך, ואף־על־פי־כן מסכים דטיו, מצד שני, לדעתו של סיי בעניין מושג־הערך.

[32] זהו אחד מחסרונותיה היסודיים של הכלכלה־המדינית הקלאסית, שמתוך הניתוח של הסחורה, ובפרט של ערך־הסחורה, לא הצליחה מעולם להעלות את צורת־הערך, שהיא־היא העושה אותו ערך־חליפין. בצורת־הערך דנה היא — ודוקא על־ידי טובי נציגיה, כגון א. סמית וריקארדו — כבדבר שאינו מעלה ואינו מוריד, או כבדבר אשר מחוצה לטבע הסחורה עצמה. והטעם לכך אינו רק בזה, שהניתוח של שיעור־הערך הוא שבלע את כל תשומת־לבה. הטעם עמוק־יותר. צורת־הערך של תוצרת־העבודה היא הצורה המופשטת ביותר, אבל גם הכללית ביותר, של אופן־הייצור הבורגני, ובכך מתאַפיין זה כסוג מיוחד של הייצור החברתי, וממילא ניתן לו גם בו־בזמן מקומו ההיסטורי. ועל־כן, אם טועים לראות בו את צורת־הטבע הנצחית של הייצור החברתי, הרי בהכרח טועים שלא לראות גם את המיוחד שבצורת־הערך, הווה אומר את צורת־הסחורה, ובהתפתחותה הנוספת — את צורת־הממון, את צורת־ההון, וכו׳. מכאן: חכמי־כלכלה, שכולם מסכימים ביניהם לחלוטין בעניין מדידתו של שיעור־הערך על ידי זמן־העבודה — אתה מוצא אצלם ערב־רב של סברות מתנגדות מן הקצה אל הקצה על מושג־הממון, כלומר, על דמותו המוגמרת של האקויואלנט הכללי. דבר זה מתבלט עד כדי הכרעה בעת הדיון בבנקאות, למשל, שכאן אין יכולים עוד למצוא סיפוק בהגדרות הנדושות של הממון. ולפיכך קמה בניגוד לכך שיטה־מרקאנטיליסטית מחודשת (גאַניל וכו׳), שאינה רואה בערך אלא את הצורה החברתית, או — מוטב שנאמר — רק את מַראית־העין שלה הנטולה כל עצמות. — ונעיר כאן, אחת לתמיד: בשם כלכלה־

שייכות הן לתצורה של חברה, אשר בה השתלט תהליך־הייצור על בני־אדם, ואלו האדם עדיין לא הספיק להשתלט על תהליך־הייצור, — נוסחאות אלה מקובלות על התודעה הבורגנית של אותה חֶברה להיותן הכרח־טבעי מסתבר מאליו, ממש כמו העבודה היצרנית גופה. לפיכך דנה הבורגנות בצורות טרום־בורגניות של מנגנון־הייצור החברתי, כדרך שאבות הכנסייה, למשל, היו דנים בדתות שלפני הנצרות[33].

כמה גדולה תעייה זו, שניתעו מקצתם של חוקרי־הכלכלה על ידי הפֶטישיזם

מדינית קלאסית אני קורא כל תורת־כלכלה, מימיו של ו. פטי ואילך, החוקרת־ומעלה את הצירוף הפנימי של תנאי־הייצור הבורגניים, להבדיל מתורת־הכלכלה הוולגארית, שאינה מתגלגלת אלא בתוך הצירוף שלמראית־עין בלבד; וזו מעלת־גירה היא בלעיסה מתמדת של החומר, שזימנה לה תורת־הכלכלה המדעית מזמן — הכל כדי למצוא הסברות נוחות־להתקבל לתופעות הגסות־ביותר, כביכול, לצרכי השימוש של בית־הבורגנות; אך חוץ מזה מסתפקת היא בכך, שהיא לוקחת את המושגים השדופים־התפלים והיהירים של סוכני הייצור הבורגני בדבר עולמם הנאֶה־שבעולמות, מכניסה בהם שיטתיות וקפדניות ומכריזה עליהם כעל אמיתות נצחיות.

[33] „חכמי־הכלכלה מתנהגים באופן מיוחד במינו. לדידם אין קיימים אלא שני סוגים של מוסדות, מלאכותיים וטבעיים. מוסדותיה של הפיאודאליות מלאכותיים הם, של הבורגנות טבעיים. בכך דומים הם לתיאולוגים, שאף הם מונים שני סוגי דת. כל דת שאינה דתם אמצאה אנושית היא, ואלו דתם־הם התגלות־אלוה היא. — ובכן, היה היתה היסטוריה, אבל עכשיו שוב אינה קיימת.״ (ק א ר ל מ א ר ק ס: „דלותה של הפילוסופיה. תשובה לפילוסופיה של הדלות מאת מ. פרודון״, 1847, עמ׳ 113.) מגוחך באמת האדון ב א ס ט י א, המדמה בלבו, כי היוָנים והרומאים הקדמונים לא היו מתפרנסים אלא על הגזל בלבד. אולם אם חיים במשך מאות שנים מרובות על הגזל, הרי מן הצורך שיהיה כל הזמן מה לגזול או שדבר הגזל יתחדש־וייוָצר תמיד. דומה, איפוא, שאף ליוָנים ולרומאים היה תהליך־ייצור משלהם, הווה אומר: כלכלה משלהם, ששימשה בסיס חומרי לעולמם־הם, ממש כמו שהכלכלה הבורגנית משמשת בסיס לעולם של ימינו. או שמא סבור באסטיא, כי אופן־ייצור המיוסד על עבודת־עבדים, מיוסד על שיטת־גזל? אם כן, הרי הוא מעמיד עצמו על מצע מסוכן מאוד. אם ענק הוגי־הדעות, כמותו של א ר י ס ט ו ט ל ס, טעה בהערכתו שהעריך את עבודת־העבדים — משום־מה יצדק ננס בחכמי־הכלכלה, כמותו של ב א ס ט י א, בהערכתו שהוא מעריך את העבודה־השכירה? — הריני משתמש בהזדמנות זו כדי לדחות בקיצור טענה, שטענו נגדי בעתון גרמני־אמריקני עם צאת חיבורי „לביקורת הכלכלה המדינית״ בשנת 1859. נאמר שם, כי השקפתי — שאופן־ייצור מסוים ויחסי־הייצור המתאימים לו בכל עת; בקיצור, כי „המבנה הכלכלי של החברה הוא המשמש יסוד ממשי, שעליו מוקם בניין־על משפטי ומדיני, וכי למבנה זה מתאימות צורות־תודעה מסוימות של החברה״, כי „אופן־הייצור של החיים החומריים הוא המתנה את תהליך־החיים החברתי, המדיני והרוחני, בכללו,״ — [נאמַר שם] — כי כל זה אמנם נכון לגבי עולמנו כיום, שמכריעים בו העניינים החומריים, אבל אינו נכון לא לגבי ימי־הבינַיים כששררה הקאתוליות, ולא לגבי אתונא ורומי ששלטה בהן המדיניוּת. קודם כל: מוזר הדבר, שנוח לו למי־שהוא להניח־מראש, כי אמרות אלו, ידועות לעלמא כולא, על ימי־הבינַיים ועל העולם העתיק — יכלו להישאר מחוץ לתחום ידיעותיו של מאן־דהו. מכל מקום ברור, שהעולם של ימי־הבינַיים לא ניתן לו לחיות על הקאתוליות, והעולם העתיק — על המדיניות. אדרבא: דרך זו, שבה מצאו את פרנסתם, היא שמסבירה לנו, מפני־מה מילאה כאן המדיניות ושם הקאתוליות את התפקיד המכריע. אגב, אין צורך דוקא בבקיאות מרובה, למשל, בתולדות הרפובליקה הרומאית, כדי לדעת, כי תולדות הקניין הקרקעי משמשות סוד תולדותיה־היא. מצד אחר, הרי כבר דון קיכוט נענש על טעותו, שהיה מדמה בלבו, כי האבירות הנודדת יכולה להשלים במידה שוָה עם כל הצורות הכלכליות של החברה.

הדבוק בעולם־הסחורות, היינו, על ידי אותה מַראית־עין, שהגדרות העבודה של החברה לבשו צורה־של־חפצים, תעיד בין השאר מחלוקת משעממת־תפלה זו על תפקידו של הטבע בהתהוותו של ערך־החליפין. הואיל וערך־החליפין נוהג חברתי מסוים הוא, להביע בו את העבודה שהושקעה בעצם מן העצמים, שוב אין הוא יכול להכיל חומר־טבע יותר משער־השטרות, למשל.

הואיל וצורת־הסחורה היא הצורה הכללית ביותר והבלתי מפותחת ביותר של הייצור הבורגני — ומטעם זה הקדימה להופיע, אם גם לא נודע לה אותו תוקף, ועל־כן גם לא אותו קו־אופייני, שנודע לה בימינו — לפיכך דומה עלינו, שאפשר עוד לחשוף על־נקלה, במידה יחסית, את האופי הפֶטישיסטי שלה. ואלו בצורות ממשיות יותר נעלמת אפילו מַראית־עין זו של פשטות. מהיכן נובעות אַשליותיה של שיטת־המטבעות? אותה שיטה לא גילתה מתוך ראִיית הזהב והכסף, כי מייצגים הם, בחזקת ממון, יחס־ייצור חברתי, אלא ראתה בהם צורה של עצמי־טבע בעלי תכונות חברתיות מופלאות. והכלכלה המודרנית, המביטה מלמעלה בגדלות, תוך ליגלוג־של־בוז, על שיטת־המטבעות — כלום אין טיבה הפֶטישיסטי נתפס ממש בידיים, משמַתחילה היא לטפל בהון? וכמה זמן עבר מאז נעלמה האַשליה הפיזיוקראטית, שרנטת־הקרקע גדלה מן האדמה, ולא מן החברה?

אולם כדי שלא להקדים את המאוחר, דיינו שנביא כאן עוד דוגמה אחת בעניין צורת־הסחורות גופה. אלמלי ניתנה לשון לסחורות, היו טוענות כך: אפשר, כי ערך־השימוש שלנו עניין הוא לבני־אדם לענות בו. אך לנו, בחזקת עצמים, אין הוא נועד. מה שנועד לנו, כעצמים — הרי זה הערך שבנו. והא־ראִיה: המַגע־ומשא שלנו בחזקת עצמי־סחורות. אין לנו זיקה הדדית אלא כערכי־חליפין בלבד. ועתה, בואו והאזינו, כיצד מדבר הכלכלן מתוך גרונה של הסחורה: „ערך (ערך־חליפין) תכונה של עצמים הוא; עושר (ערך־שימוש) תכונתו של אדם. ערך במשמע זה כולל בהכרח חליפין; מה שאין כן עושר"[34]. „עושר (ערך־שימוש) תארו של אדם הוא; ערך — תארן של סחורות. אדם, או ציבור, עשיר הוא; מרגלית או יהלום — יקרי־ערך... מרגלית או יהלום — ערך להם בחינת מרגלית או יהלום"[35]. עד כה לא גילה עדיין שום כימאי ערך־חליפין במרגלית או ביהלום. אולם בעלי־התגליות הכלכליים, שגילו עצמות כימית זו — והם תובעים לעצמם זכות מיוחדת על עמקות ביקורתית — הם מוצאים, שערך־השימוש של החפצים אינו תלוי בסגולות־החפֶץ שבהם, ואלו ערכם נועד להם באשר חפצים הם. ואישור לדבריהם משמשת העובדה המוזרה, שערך־השימוש של העצמים מתממש בשביל האדם בלי מעשה־חליפין,

---

34 "Value is a property of things, riches of men. Value in this sense, necessarily implies exchange, riches do not." („השקפות לגבי ויכוחים מסוימים שבעל־פה בדבר כלכלה מדינית, ביחוד בנוגע לערך ולביקוש ואספקה." לונדון 1821, עמ' 16.)

35 "Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable...A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond." ס. ביילי, „חיבור ביקורתי וכו'", עמ' 165.

היינו, מתממש בתוך יחס ישר שבין עצם ואדם, ואלו הערך של העצמים אינו מתממש, אלא במעשה־החליפין, כלומר, בתהליך חברתי. מי לא יעלה בזכרונו כאן את דוגברי־א הטוב, זה שמשנן לו לשומר־הלילה סיקול, לאמור: „חיצוניותו הנאה של אדם מַתנת הנסיבות היא; ואלו דעת קרוֹא וכתוֹב — דבר זה בא מן הטבע"[36].

פרק שני

תהליך־החליפין

הסחורות לא מאליהן ילכו אל השוק ולא מאליהן יתחלפו אהדדי. לפיכך מצווים אנו לחזור־ולילך אצל שומריהן, הם בעלי־הסחורות. הסחורות עצמים הן, ומתוך כך אין בכוחן להתנגד לאדם. אין הן עושות רצונו — בידו להכריחן לכך, לשון אחר: לקחתן[37]. כדי להזקיק עצמים אלה זה לזה, כסחורות, חייבים שומרי־הסחורות לנהוֹג זה בזה מנהג אישים, שרצונם שוֹכן באותם עצמים; ונמצא שאין האחד לוקח את הסחורה של חברו אלא מרצונו של זה; כלומר, כל אחד מהם, עם שהוא נפרד מסחורתו שלו, מְנַכֵּס לעצמו את הסחורה של חברו באמצעות אַקט־רצוני המשותף לשניהם. הרי שהם חייבים להכיר זה בזה הכרת־גומלין כבעלי־קניין פרטיים. יחס־משפטי זה — צורתו: החוזה, אם שנתפתח באורח חוקי ואם לאו — יחס־שברצון הוא, בו חוזר־ומשתקף היחס הכלכלי. תכנו של יחס זה, משפטי או רצוני, נתון ביחס הכלכלי גופו[38]. ואין האישים קיימים כאן, זה כנגד זה, אלא כנציגי־סחורה,

---

[36] מחבר ה„השקפות" וס. ביילי טוענים נגד ריקארדו, שהפך את ערך החליפין ממשהו יחסי בלבד למשהו מוחלט. ונהפוך הוא: את היחסיות שלמראית־עין, שמוחזקים בה דברים אלה, כגון יהלום ומרגליות, בחזקת ערכי־חליפין, העמיד ריקארדו על היחס האמיתי, הגנוז מאחורי אותה מראית־עין, על יחסיותם כביטויים של עבודת־אדם בלבד. אם תלמידי־ריקארדו השיבו לו לביילי תשובה גסה, אבל לא תשובה מכרעת — הרי רק משום שאצל ריקארדו עצמו לא מצאו הסבר לקשר הפנימי שבין ערך ובין צורת־הערך או ערך־החליפין.

[37] במאה ה־12, שיצאו לה מוניטין של יראת־שמים, נמצאו תכופות בין הסחורות הללו דברים עדינים מאוד. כך מונה, למשל, משורר צרפתי של אותם ימים בין הסחורות שהיו מצויות בשוק לאנדי — מלבד אריגי־בגדים, נעליים, עורות, כלי־חרישה, גלדות וכו'; גם נשים, המוכרות את גופן ["femmes folles de leur corps"].

[38] תחילה שואב פרודון את אידיאל־הצדק שלו, את אידיאל „הצדק הנצחי" ["justice éternelle"] מתוך היחסים המשפטיים השקולים כנגד ייצור הסחורות; אגב, על ידי כך ניתנת גם ראָיה — עריבה כל־כך בשביל כל בורגני בעל־בעמיו — כי הצורה של ייצור הסחורות אף היא, כצדק, נצחית היא. אחר־כך הופך הוא את הסדר: את ייצור הסחורות הממשי ואת המשפט הממשי, המותאם לכך, אומר הוא לשנות־ולעצב לפי האידיאל הזה. מה היינו אומרים על אותו כימאי, שתחת לחקור את החוקים האמיתיים של חילוף־החומרים ולפתור על יסוד אלה משימות מסוימות — יבוא וירצה לשנות־ולעצב את חילוף־החומרים בכוח „האידיאות הנצחיות" של „הטבעיות" ["naturalité"] ושל „הקירבה" ["affinité"]. אם אומרים, ש„הנשך" סותר את „הצדק הנצחי" ["justice éternelle"], ואת „השוויון הנצחי" ["équité éternelle"] ואת „ההדדיות

ועל כן — כבעלי־סחורות. בהמשך ההתפתחות נמצא בכלל, כי מסיכות־האופי הכלכליות של האישים אינן אלא הפֶּרזוניפיקאציות של היחסים הכלכליים, וכנושאיהם של אלה באים האישים בזיקה הדדית.

מה שמבדיל, בעצם, בין בעל־הסחורה ובין הסחורה הרי זו העובדה, שבשבילה כל גוף־סחורה אחר אינו אלא צורת־תופעה לערכה שלה. בהיותה משווה־הכל [Leveller] וציניקן־מלידה הריהי מוכנת־ומזומנת להתחלף, לא רק חילופי־נפש אלא גם חילופי־גוף, בכל סחורה אחרת — ואפילו אם יש בה יותר מן הכיעור והמיאוס מאשר אצל מאריטורנה יב. חסרון זה, שחסר לה לסחורה החוש לגבי הממשות של גוף־הסחורה — בא בעל־הסחורה ומשלימו בחמשת חושיו ויותר. סחורתו שלו — אין לה בשבילו שום ערך־שימוש במישרין. שאלמלי־כן, לא היה מוליך אותה לשוק. ערך־שימוש יש לה — בשביל אחרים. בשבילו אין לה במישרין אלא ערך־שימוש זה, שמשמשת היא נושא־לערך־חליפין, וממילא היא אמצעי־חליפין[39]. לפיכך רוצה הוא להעבירה מרשותו תמורת סחורה אחרת, שערך־שימושה מניח את דעתו. כל הסחורות כולן הן לא־ערכי־שימוש בשביל בעליהן וערכי־שימוש הן לשאינם־בעליהן. הרי שעליהן, על כולן, לעבור מיד ליד. ואולם מעבר זה מיד אל יד הוא המהווה את החליפין שלהן, וחליפין אלה מזקיקים אותן אהדדי כערכים ומממשים אותן כערכים. מכאן שהסחורות צריכות להתממש תחילה כערכים, לפני שיוכלו להתממש כערכי־שימוש.

מצד השני עליהן להוכיח תחילה את תכונתן כערכי־שימוש לפני שיוכלו להתממש כערכים. שכן אין העבודה האנושית המושקעת בסחורה עולה במניין, אלא אם כן הוצאָה בצורה שיש עמה תועלת בשביל אחרים. ואולם רק החליפין עשויים להעיד, אם מועילה היא העבודה לאחרים ואם יש, איפוא, בתוצרה כדי לספק את צרכיהם של אחרים.

אין בעל־סחורות רוצה להעביר את סחורתו מרשותו תמורת סחורה אחרת, אלא אם כן ערך־השימוש של זו מספק צורך שלו. מבחינה זו אין החליפין משמשים לו אלא תהליך אינדיווידואלי בלבד. מצד השני רוצה הוא לממש את סחורתו כערך, כלומר, לממשה בכל סחורה אחרת, רצויה לו, בעלת אותו ערך גופו, בין אם יש לה ובין אם אין לה לסחורתו משום ערך־שימוש בשביל בעל הסחורה האחרת.

הנצחית" ["mutualité éternelle"] ואת כל שאר „האמיתות הנצחיות" ["verités éternelles"] — כלום יודעים בכך יותר על ה„נשך" משידעו אבות־הכנסייה, כשהיו אומרים: הוא, הנשך, סותר את „החסד הנצחי" ["grâce éternelle"], את האמונה הנצחית" ["foi éternelle"], „את רצונו הנצחי של אלוהים" ["volonté éternelle de dieu"]?

[39] „שכן שניים הם השימושים של כל נכס. — שימוש ראשון מיוחד לכל חפץ באשר הוא חפץ, ואלו השימוש השני, לאו; כגון, שימושיו של הסנדל: לשמש לנעילה ולהיות ניתן לחליפין. שניהם ערכי־שימוש הם של הסנדל, שכן גם מי שמחליף את הסנדל בדבר החסר לו, כגון במזונות, משתמש בסנדלים באשר הם סנדלים. אלא שהוא משתמש בהם שלא באופן־השימוש הטבעי שלהם. שכן אין הסנדל קיים לשם חליפין." (א ר י ס ט ו ט ל ס, „הרפובליקה", ספר ראשון, פרק 9.)

מבחינה זו משמשים לו החליפין תהליך חברתי כללי. והרי לא ייתכן, שאותו תהליך גופו ישמש בו־בזמן, בשביל כל בעלי־הסחורות כולם — גם תהליך אינדיווידואלי בלבד וגם תהליך חברתי כללי בלבד.

הבה נסתכל בדבר ביתר עיון. בעל־הסחורה רואה בכל סחורה זרה אקוויואלנט מיוחד לסחורתו שלו, ולפיכך רואה הוא את סחורתו־הוא כאקוויואלנט כללי בשביל כל שאָר הסחורות. ואולם, מכיון שכל בעלי־סחורות נוהגים אף הם כך, שוב אין שום סחורה משמשת אקוויואלנט כללי, ומכאן שאין אתה מוצא אצל הסחורות צורה כללית של ערך יחסי — צורה, שלפיה אפשר לקבען כשוות בחזקת ערכים ולהשוותן זו לזו בחזקת שיעורי־ערך. ולפיכך שוב אין הן עומדות בכלל זו מול זו כסחורות, אלא כתוצרים או כערכי־שימוש בלבד.

עומדים בעלי־הסחורות שלנו במבוכתם ומהרהרים בנוסח פאוסט: יג בראשית היה המעשה. ועל־כן כבר עמדו הללו ועשו מעשה לפני שהתחילו מהרהרים. החוקים אשר בטבע־הסחורה מגיעים לידי פעולה ביצרם־הטבעי של בעלי־הסחורות. אין הם יכולים להזקיק את סחורותיהם אהדדי בחזקת ערכים, וממילא בחזקת סחורות, אלא אם כן יזקיקו את סחורותיהם אל סחורה אחרת כלשהי, וכנגדה, כאֶל אקוויואלנט כללי. דבר זה שָנינוּ מתוך ניתוח הסחורה. ואולם, רק מעשה חברתי בלבד יכול להפוך סחורה מסוימת לאקוויואלנט כללי. מכאן, שהפעולה החברתית של כל שאר הסחורות מפרישה מן הכלל סחורה אחת מסוימת, שבה ייצגו הללו כולן את ערכיהן. ובכך נבחרת צורת־הטבע של סחורה זו וניתן לה תוקף חברתי לשמש צורה אקויואלנטית. נמצאנו למדים: על ידי התהליך החברתי מקבלת אותה סחורה, שהופרשה מן הכלל, את התיפקוד החברתי המיוחד — לשמש אקוויואלנט כללי. וכך נהיית היא — ממון. „יש להם דעה אחת והם יתנו מכוחם ומגדולתם לחיה, ולא יוכל איש לקנות ולמכור בלתי־אם ישא את החותם, והוא שם החיה או מספר שמה". (אפוקאליפסה).

גביש הממון הוא תוצאה הכרחית של תהליך־החליפין, שעל ידיו מושווים למעשה תוצרי־עבודה מסוגים שונים, ומשום־כך נהפכים הם למעשה לסחורות. עם התרחבותו־התעמקותו ההיסטורית של תהליך־החליפין, מתפתח הניגוד הרדום בטבע־הסחורה, הניגוד שבין ערך־השימוש לבין הערך. ההכרח לשוות לניגוד זה ביטוי חיצוני, לצרכי משא־ומתן, מביא לידי קביעת צורה עצמאית של ערך־הסחורה, ואותו הכרח לא ינוח ולא ישקוט עד־אם הושגה אותה צורה בשלימותה: נכפלה הסחורה והיתה לסחורה ולממון. ולפיכך: בה במידה שתוצרי־העבודה מתגלגלים בסחורות — מתחולל הגלגול של סחורה בממון[40].

כשמחליפים תוצרים חליפין בלתי־אמצעיים, הרי יש כאן, מצד אחד, צורה

---

[40] מכאן בואו ושפטו־נא על חריפותו של הסוציאליזם הזעירבורגני, האומר להנציח את ייצור־הסחורות ולסלק בו־בזמן את „הסתירה שבין ממון וסחורה", כלומר, לבטל את הממון גופו, שכן אין הוא קיים אלא בתוך אותה סתירה. כיוצא בכך אפשר היה לבטל את כהונת האפיפיור ולקיים את הקאתוליות. בפרטות יותר על כך ראֵה בחיבורי: „לביקורת הכלכלה המדינית", עמ' 61 ואילך.

של ביטוי־הערך הפשוט, ומצד שני חסרה עדיין צורה זו. אותה צורה [כפי שראינו למעלה] היתה: x סחורה **א** = y סחורה **ב**. הצורה של חליפי־תוצרים בלתי־אמצעיים היא: x חפץ־שימוש **א** = y חפץ־שימוש **ב**[41]. כאן אין החפצים **א** ו־**ב** משמשים סחורות לפני מעשה־החליפין אלא נעשים הם סחורות על ידי מעשה־החליפין. אופן ראשון, שתינתן לו לחפץ־שימוש האפשרות ליהפך לערך־חליפין, הוא היותו בחינת לא־ערך־שימוש, בחינת כמות עודפת של ערך־שימוש למעלה מצרכיו הישירים של בעליו. העצמים כשלעצמם מעֵבר לאדם הם, ולפיכך ניתנים הם להעברה. כדי שזו תהיה העברת־גומלין, אין בני־אדם צריכים אלא לעמוד זה בפני זה, בהסכמה־שבשתיקה, כבעלים־פרטיים של אותם העצמים הניתנים להעברה, ודוקא על ידי כך — כאישים בלתי־תלויים זה בזה. ואולם, יחס כזה של נכריות הדדית אינו מצוי אצל חבריה של קהילה טבעית־מקורית, בין אם צורתה של זו משפחה פאטריארכאלית, או עדה הודית עתיקה, מדינת־אינקה, וכו׳. חליפין־של־סחורות מתחילים במקום שם מסתיימות הקהילות, היינו — בנקודות־מגען עם קהילות־אחרות, או עם חברים של קהילות אחרות. אולם משנעשים פעם עצמים לסחורות כלפי חוץ, שוב הם חוזרים ונעשים סחורות גם כלפי פנים, בחיי הקהילה עצמה. מתחילה יחס־החליפין הכמותי שלהם אינו אלא מקריי לחלוטין. נעשים הם בני־חליפין תוך מעשה־רצון של בעליהם, שרוצים להעבירם אהדדי. בינתיים הולך ומשתרש, מעט־מעט, צורך זה לחפצי־שימוש של אחרים. החזרה התדירה על מעשה־החליפין הופכתו לתהליך חברתי סדיר. ולפיכך עולה במשך הימים ההכרח, שיהיו מייצרים, בכוָנה־תחילה, לפחות חלק מתוצרי־העבודה לצורך חליפין. מאותה שעה ואילך מתחזקת, מצד אחד, ההפרדה שבין יעילותם של דברים בשביל הצריכה הישירה ובין יעילותם בשביל החליפין. ערך־שימושם מתפרד מערך־החליפין שלהם. ואלו היחס הכמותי, שלפיו הם מתחלפים זה בזה, — מצד השני — נעשה ליחס התלוי בעצם ייצורם. בא ההרגל ומייצבם כשיעורי־ערך.

בחליפין הבלתי־אמצעיים של תוצרים משמשת כל סחורה אמצעי־חליפין ישיר לבעליה ומשמשת היא אקויואלנט לשאינו־בעליה — אך רק במידה שהיא ערך־שימוש בשביל האחרון. הרי שסחורת־חליפין זו אינה מקבלת עדיין צורת־ערך בלתי־תלויה בערך־השימוש של עצמה, או בלתי־תלויה בצורך האינדיווידואלי של המחליפים. ההכרח בצורה זו מתפתח עם גידול כמותן וריבוי סוגיהן של הסחורות הנכנסות לתוך תהליך־החליפין. התפקיד והאמצעים לפתרונו כרוכים באו לעולם. לא יחול לעולם משא־ומתן, שלפיו מחליפים בעלי־הסחורות את סחורותיהם בסחורות שונות אחרות ומשווים אותן אלה לאלה — בלא שיוחלפו בתחומיו של אותו משא־ומתן סחורות שונות של בעלים שונים בסוג־סחורה שלישי, אחד ויחיד, ובלא שהללו יושוו אליו בחזקת ערכים. אותה סחורה שלישית, עם שהיא משמשת שווה־ערך לסחורות שונות אחרות, הריהי לובשת במישרין, ולוּא בתחומים

---

[41] כל זמן שאין מחליפים שני חפצי־שימוש שונים זה בזה, אלא — כפי שמוצאים זאת תכופות אצל הפראים — מציעים כמות של עצמים בערבוביה כאקויואלנט לעצם שלישי, הרי גם חליפי־התוצרים במישרין, הם גופם, עדיין בתחילתם עומדים.

מצומצמים, צורה של אקויואלנט כללי או חברתי. צורה זו של אקויואלנט כללי עולה ושוקעת עם עלייתו ושקיעתו של המַגע החברתי המקרי שהביא אותה לעולם. נודעת היא, חליפות וארעית, לסחורה זו או לחברתה. אך עם התפתחותם של חליפי־הסחורות נצמדת היא לחלוטין אל סוגי־סחורות מיוחדים, או שהיא מתגבשת בצורת־ממון. מתחילה אין זה תלוי אלא במקרה בלבד, מה יהא אותו סוג־סחורה, שתישאר דבוקה בו. ואולם שתי נסיבות מכריעות כאן בדרך כלל. צורת־הממון או שהיא נצמדת אל סחורות־חליפין החשובות ביותר הבאות מן החוץ; הללו משמשות למעשה צורות־תופעה טבעיות־מקוריות לערך־החליפין של התוצרים המקומיים. או שהיא נצמדת אל אותו חפץ־השימוש, שהוא היסוד העיקרי בקניין המקומי הניתן־להעברה, כגון מקנה־בהמות. עמים נודדים מקדימים לפתח את צורת־הממון, משום, שכל קניינם־ורכושם מצויים בצורה של מטלטלים, היינו, בצורה הניתנת להעברה בלתי־אמצעית; ומשום שאורח־חייהם מביא אותם לידי מגע־ומשא תדיר עם קהילות זרות ומזמינם על ידי כך לעסוק בחליפין של תוצרים. בני־אדם הפכו תכופות את האדם עצמו, בדמותו של העבד, לחומר־ממון ראשוני — אבל לעולם לא את המקרקעין. רעיון כזה עלול היה לעלות על הדעת רק בחברה בורגנית שהיתה כבר מפותחת כל־צרכה. תחילתו בשליש האחרון של המאה ה־17, והנסיון הראשון להגשימו באַמַת־מידה לאומית חל רק כמאה שנים לאחר־מכן, במהפכה הבורגנית של הצרפתים.

במידה שחליפי־הסחורות פורצים את גבולותיהם המקומיים־בלבד, ועל ידי כך מתרחב ערך־הסחורות עד היותו גילום־חומרי של עבודת־אדם בכלל, בה במידה עוברת צורת־הממון ונדבקת באותן סחורות, המסוגלות מטבען לשמש בתפקיד החברתי של אקויואלנט כללי — והן המתכות היקרות.

כי על כן: „אף על פי שזהב וכסף מטבעם אינם ממון, הרי הממון מטבעו כסף וזהב הוא"[42] — תבוא ותעיד על כך חפיפות זו, שחופפות תכונותיהם הטבעיות את תיפקודיו של הממון[43]. אולם עד כאן אין אנו יודעים אלא את התיפקוד האחד של הממון — לשמש צורת־תופעה לערך־הסחורה, או לשמש חומר, שבו יבואו שיעורי־הערך של הסחורות על ביטויים החברתי. לשמש צורת־תופעה ההולמת את הערך, או גילום־חומרי של עבודת־אדם מופשטת, וממילא שווה, — מסוגל לכך אותו חומר בלבד, שכל טפסיו הם בעלי איכות חדגונית אחת. ומהצד השני, הואיל וההבדל בשיעורי־הערך אינו אלא כמותי בלבד, על־כרחה שתהא סחורת־הממון נתונה להבחנה לפי הבדלי־כמות בלבד, היינו, שאפשר יהיה לחלקה חלוקה שרירותית ולהרכיבה מחדש מתוך חלקיה. והרי תכונות אלה ניתנו לזהב ולכסף מטבעם.

וכך נכפל ערך־השימוש של סחורת־הממון. חוץ מערך־שימושה המיוחד בחזקת סחורה — הזהב, למשל, משמש לסתימת שיניים חלולות, משמש חומר־גלמי לדברי־

---

[42] קארל מארקס: „לביקורת וכו'", עמ' 135. „המתכות... ממון הן מטבען." (גאליאני: „על המטבע" באוסף של קוסטודיס. החלק המודרני. כרך ג'. עמ' 72.)

[43] פרטים על כך בחיבורי, שהזכרתי זה עתה, פרשה: „המתכות היקרות".

מותרות וכיוצא באלה — מקבלת סחורה זו ערך־שימוש רשמי, הנובע מתוך תיפקודיה החברתיים המיוחדים.

הואיל וכל שאר הסחורות האחרות אינן אלא אקויואלנטים מיוחדים לממון, ואלו הממון אקויואלנט כללי הוא להן, הרי יחסן אל הממון כיחס של סחורות מיוחדות אל הסחורה הכללית[44].

שנינו: אין צורת־הממון אלא בבואָה של היחסים בין כל שאר הסחורות — בבואָה הצמודה אל סחורה אחת. משמע, שהממון הוא סחורה[45] — אין זו תגלית אלא בשביל מי שנקודת־מוצא משמשת לו דמותו של הממון בגמירתה, ומכאן הוא חוזר ופותח בניתוחה. תהליך־החליפין מַקנה לה לסחורה, שהוא הופכה לממון, לא את ערכה, אלא את צורת־ערכה המיוחדת. עירבובן של שתי הגדרות אלה הביא לידי כך, שהיו רואים את ערכם של הזהב ושל הכסף כדמיוני[46]. מתוך שבתיפקודים מסוימים יכולים לבוא במקומו של הממון סימניו בלבד — הגיעו לידי טעות אחרת, שאין הוא עצמו אלא סימן בעלמא. מצד השני היתה גנוזה כאן הכרת־ראשית, שצורת־הממון של העצם צורה חיצונית היא לו, ואינה אלא צורת־תופעה ליחסים אנושיים המסתתרים מאחוריה. מבחינה זו ניתן לומר, שכל סחורה סימן היא, שכן בחזקת ערך אינה אלא מעטה־של־חפץ לעבודה אנושית שהושקעה בה[47]. אך

---

44 „הממון משמש הסחורה הכללית.״ (וורי: „הגיונות בדבר כלכלה מדינית״, עמ׳ 16.)

45 „כסף וזהב גופם, שאנו יכולים לכנות אותם בשם הכללי ‚מתכות יקרות׳... סחורות הם... העולות ויורדות ב... ערכן. ועל כן יכולה מתכת יקרה להיות נחשבת כבעלת ערך גבוה־יותר, אם בעד חלק קטן יותר ממשקלה אפשר לרכוש כמות גדולה־יותר של תוצרת המדינה — או של תוצרי־התעשייה וכו׳.״ („סוגיה בדבר הדעות הכלליות על ממון, מסחר וחליפין מבחינת יחסיהם זה לזה. מאֵת סוחר.״ לונדון 1695, עמ׳ 7.) „אמנם זהב וכסף, בין בצורת מטבע ובין שלא בצורת מטבע, משמשים קנה־מידה לכל שאר עצמים, ואף על פי כן סחורה הם כיין, שמן, טבק, בגד או אריג.״ („סוגיה בדבר מסחר, וביחוד המסחר של הודו המזרחית וכו׳״, לונדון 1689, עמ׳ 2.) „רכושה ועושרה של הממלכה אינם יכולים לעמוד על ממון בלבד, כשם שאי־אתה יכול לומר, שזהב וכסף אינם סחורות.״ („סחרה של הודו־המזרחית — סחר נושא־רְוָחים ביותר.״ לונדון 1677, עמ׳ 4.)

46 „זהב וכסף יש להם ערך בחינת מתכות לפני שנעשו ממון״ (גאליאני: „על המטבע״, עמ׳ 72). לוק אומר: „ההסכם הכללי של הבריות הקנה לו לכסף, על שום איכויותיו שהכשירוהו לשמש ממון, ערך מדומה.״ ואלו לאו אומר: „כיצד היו יכולות אומות שונות להקנות לו לחפץ מסוים ערך מדומה... או כיצד היה יכול להתקיים אותו ערך מדומה?״ אולם כמה גדולה בערותו שלו בעניין זה: „הכסף היה מוחלף לפי ערך־השימוש שנודע לו, הווה אומר לפי ערכו הממשי; משנועד לשמש... ממון, קיבל ערך נוסף (une valeur additionelle).״ (ג׳ין לאו: „הגיונות בדבר ממון־המטבעות והמסחר.״ בהוצאתו של אֶ. דייר של „כלכלנים פינאנסיים מהמאה ה־18״, עמ׳ [469] 470.)

47 הממון הוא סימנן (של הסחורות) („ו. דה פורבונה: „יסודות המסחר.״ מהדורה חדשה, ליידן 1766, כרך ב׳ עמ׳ 143.) „בחזקת סימן הוא נמשך על ידי הסחורות״ (שם, עמ׳ 155.) „הממון הוא סימנו של חפץ ושלוחו״ (מונטסקיה: „רוח החוקים״, כל כתביו, לונדון, 1767, כרך ב׳, עמ׳ 2.) „אין הממון סימן פשוט, שכן הוא עצמו עושר; הוא אינו בא במקום הערכים, הוא שווה־ערך להם.״ (לה־טרון: „העניין החברתי״, עמ׳ 910.) „משניתנת הדעת על מושג הערך, שוב אין החפץ עצמו נדון אלא כסימן, ואין הוא נחשב על שום עצמו אלא על שום מה שעולה ערכו.״ (הגל: „פילוסופיה של המשפט״, עמ׳ 100.)

אם באים וקובעים: התכונות החברתיות הניתנות לחפצים, או תכונות־החפצים הניתנות להגדרות החברתיות של העבודה, על יסוד אופן־ייצור מסוים, כולן אין הן אלא סימנים בלבד — נמצאים מכריזים בו־בזמן, שאין תכונות אלו אלא פרי מחשבתו השרירותית של האדם. ואמנם כך היה הנוהג החביב על ההשכלה של המאה ה־18: מתוך שלא יכלו עדיין לפענח את תהליך התהוותן של דמויות־התעלומה אשר ביחסי בני־האדם, התאמצו ליטול מהן, לפחות, לפי שעה, את מַראית־העין של זרות.

צוין למעלה, שהצורה האקויואלנטית של סחורה אינה כוללת את הגדרתו הכמותית של שיעור־ערכה. יודע אדם, שהזהב הוא ממון, ועל כן ניתן הוא לחליפין בלתי־אמצעיים בכל שאר־הסחורות — ועדיין אינו יודע מכאן מה ערכם של 10 פונטים זהב, למשל. אף הזהב, ככל סחורה אחרת, אינו יכול להביע את שיעור־ערכו אלא באופן יחסי, בסחורות אחרות. ערכו־הוא נקבע על ידי זמן־העבודה הדרוש לייצורו. והרי הוא בא על ביטויו בכמותה של כל סחורה אחרת, שנקרשה בה אותה מידה של זמן־עבודה[48]. קביעה זו של שיעור־ערכו היחסי חלה במקום ייצורו, תוך סחר־החליפין הבלתי־אמצעי. משנכנס הוא לתוך מחזור המסחר בחזקת ממון, כבר נתון ערכו. אם כבר בעשרות השנים האחרונות של המאה ה־17 התקדמה בהרבה התחלת ניתוחו של הממון, עד כדי לדעת, כי הממון סחורה הוא — אף על פי כן מכלל התחלה לא יצא הדבר. ואין הקושי בעצם התפיסה, שהממון הוא סחורה, אלא בכך: כיצד, מדוע ועל ידי מה נעשית הסחורה ממון[49].

זמן רב קודם לחכמי־הכלכלה עמדו חכמי־המשפט והפיצו את הרעיון, שהממון אינו אלא סימן בלבד ושנודע להן למתכות היקרות רק ערך מדומה — מתוך שירות־בוגדים לטובת שלטון־המלוכה, שאת זכותו לזייף מטבעות תמכו הללו במשך כל ימי הביניים ביתדות המסורה של מלכות רומי ובמושגי הממון שבספרי־החוקים [הפאנדקטים של יוסטיניאנוס]. „אין איש יכול ואינו רשאי להטיל ספק בדבר" — אומר תלמידם הנאמן, פיליפ דה וואלואה בצו משנת 1346 — „כי רק לנו ולהוד מלכותנו ניתנת הרשות... לעסוק בעסק־המטבעות, בטביעתן, בקביעת טיבן, בצבירתן ובכל התקנות הנוגעות להפצתן של המטבעות במחיר כך וכך — כראות עינינו וכעולה על דעתנו." היתה זו דוגמה במשפט הרומי, שהקיסר קיבע את ערך־הממון לפי פקודתו. נאסר בפירוש לנהוג בממון מנהג סחורה. „ואין שום אדם רשאי לקנות ממון, שכן זה נוצר לשימוש הכלל ואסור שייהפך סחורה." פולמוס יפה על כך ניתן אצל ג. פ. פ א נ י נ י: „אני מהרהר בדבר המחיר הצודק של החפצים." 1751, אצל קוסטודי, החלק המודרני, כרך ב'. וביחוד ראה פולמוסו של פאניני נגד חכמי המשפטים בחלק ב' של חיבורו.

[48] „אם אדם יכול להביא ללונדון אונקיה אחת של כסף ממעבי האדמה שבפרו באותו פרק־זמן, שהיה נדרש לו לייצורו של בושל דגן, הרי האחד הוא מחירו הטבעי של השני; והנה, אם מחמת גילויי מכרות חדשים או נוחים־יותר יכול אדם להעלות שתי אונקיות של כסף באותו מאמץ שהעלה קודם רק אונקיה אחת, הרי המחיר של 10 שילינגים לבושל דגן יהא אף הוא זול כל כך כשהיה קודם המחיר של 5 שילינגים — באם שאר התנאים בעינם עומדים [caeteris paribus]." (ו י ל י א ם פ ט י: „חיבור על מסים ותשלומים." לונדון 1667, עמ' 31).

[49] לאַחר שהאדון הפרופסור ר ו ש ר מלמדנו, לאמור: „ההגדרות הכוזבות של הממון ניתנו להתחלק לשני סוגים עיקריים: אלו המחשיבות אותו יותר מסחורה, ואלו המחשיבות

ראינו, כבר מתוך ביטוי־הערך הפשוט ביותר — y סחורה **א** = x סחורה **ב** — כי אותו עצם, שמיוצג בו שיעור־ערכו של עצם אחר, דומה שסיגל לעצמו את צורתו, צורת אקויואלנט, כתכונת־טבע חברתית, כביכול, ללא תלות בזיקה הזאת. ראינו, כיצד הלכה ונתבצרה מראית־עין כוזבת זו. היא הגיעה לידי שלימות משנתמזגה צורת האקויואלנט הכללי עם צורתו הטבעית של סוג־סחורה מיוחד, היינו, משנתגבשה לצורת־ממון. דומה שסחורה נעשית ממון, לא משום שהסחורות האחרות כולן מייצגות בה את ערכיהן, אלא להיפך, דומה שהללו בכללן מייצגות את ערכיהן בה־בסחורה, משום שממון היא. התנועה המתווכת נבלעת בתוצאה של עצמה, ושוב אין היא משאירה שום עקבות אחריה. בלא סיועה של תנועה זו מוצאות הסחורות את דמות־ערכן מוכנת־ומזומנת לפניהן בצורת גוף־סחורה, הקיים מחוצה להן וסמוך להן. אותם עצמים, הזהב והכסף, כפי שהם עולים ממעבי האדמה, הם גם ההתגשמות הישירה של כל עבודת־אדם. מכאן — המַאגיה שבממון. התנהגותם של בני־האדם בתהליך־הייצור החברתי שלהם, שאינה אלא התנהגות אטומיסטית בלבד; ומכאן, יחסי־הייצור שלהם, שקיבלו דמות של יחסי־חפצים, בלתי־תלויה בפיקוחם ובעשייתם האינדיווידואלית המודעת — הם־הם שמתגלים קודם־כל בכך, שתוצרי־עבודתם של בני־האדם לובשים כולם את צורת־הסחורה. נמצאנו למדים: החידה של פֶטִיש הממון אינה אלא החידה של פטיש הסחורה, שנגלתה בעליל — עד כדי לסַנוור עיניים.

פרק שלישי

הממון או מחזור־הסחורות

1. מידת־הערכים

ליתר פשטות מניח אני בכל מקום בחיבור זה זהב כסחורת־הממון.

תיפקודו הראשון של הזהב הוא, להמציא לעולם־הסחורות את החומר לביטוי ערכיו, היינו — לייצג את ערכי־הסחורות, כשיעורים בני־מכנה־משותף, שווים מבחינה איכותית וניתנים להשוָאָה מבחינה כמותית. וכך מתפקד הוא כמידה כללית לערכים, וקודם־כל רק בכוח תיפקודו זה נהפך לפי־שעה זהב — אותה סחורה אקויואלנטית מיוחדת־במינה — לממון.

אין הסחורות נעשות משותפות־מידה על ידי הממון. להיפך. מתוך שכל

אותו פחות הימנה" — בא קאטאלוג עם ערב־רב של חיבורים על ענייני ממון, שמתוכו אינו בוקע־ועולה אף שמץ של התבוננות בתולדותיה האמיתיות של תיאוריית הממון; ואחרי כן בא מוסר־ההשכל: „אגב אין להכחיש, שחכמי הכלכלה המדינית המודרניים ברובם לא נתנו את דעתם כל־צרכם על התכונות המיוחדות, המבדילות את הממון מסחורות אחרות (הרי בכל זאת יותר מסחורה או פחות הימנה?)... מבחינה זו הרי הנסיגה המרקאנטיליסטית־לחצאין של גאניל... אינה מחוסרת יסוד לחלוטין." (וילהלם רושר, „יסודות הכלכלה המדינית." מהדורה ג׳, 1858, עמ׳ 207—210.) יותר — פחות — לא־כל־צרכם — מבחינה זו — לא לחלוטין! אילו הגדרות־מושגים! ופטפטנות־פרופסוראלית אקלקטית מסוג זה מכנה האדון רושר ברוב צניעותו: „השיטה האנאטומית־פיזיולוגית" של הכלכלה המדינית! אך בואו ונחזיק לו טובה על גילוי אחד, היינו, כי הממון הוא „סחורה נעימה".

הסחורות, בחזקת ערכים, עבודת־אדם הן שנתגשמה־בחפץ ומשום כך משותפות־מידה הן, כשלעצמן — לפיכך יש בידן לָמוֹד את ערכיהן, במשותף, באותה סחורה יחידה ומיוחדת, ולהפכה מתוך־כך למידת־ערך משותפת להן, היינו, להפכה לממון. הממון, בחזקת מידת־ערך, צורת־תופעה הכרחית הוא למידת־הערך האימאננטית בסחורות, לזמן־העבודה[50].

ביטוי־ערכה של סחורה בזהב — x סחורה א = y סחורת־ממון — הוא צורת־הממון שלה או מחירה. מֵעַתה דיה משוָאה בודדת, כגון: 1 טון ברזל = 2 אונקיות זהב, כדי לבטא את ערך־הברזל ביטוי חברתי מקובל. שוב אין משוָאה זו צריכה לצעוד רגל ברגל עם משוָאות־הערך של שאר הסחורות, שכן אותה סחורה־אקויואלנט — הזהב — כבר קנתה לעצמה תכונת הממון. משמע: הצורה הכללית של הערך היחסי אשר לסחורות עומדת עכשיו שוב בדמותה המקורית: בצורה הפשוטה או הבודדת של הערך היחסי. מצד השני נהפך הביטוי המורחב של הערך היחסי, או הטור האינסופי של ביטויי־ערך יחסיים — לצורה המיוחדת של הערך היחסי אשר לסחורת־הממון. ואולם אותו טור כבר נתון עתה מבחינה חברתית — במחירי־הסחורות. יקרא אדם את הפרטים ברשימת־מחירים קריאה הפוכה לכתיבתם, וימצא מיד את שיעור־הערך של הממון המבוטא בכל מיני סחורות. כנגד זה הממון אין לו שום מחיר. אילו צריך היה הממון ליטול חלק בצורה אחידה זו של הערך היחסי אשר לשאר הסחורות — כי־עתה מוכרח היה להתייחס אל עצמו כאל אקויואלנט שלו.

מחיר הסחורות, או צורת־הממון שלהן, כצורת־הערך שלהן בכלל, הוא צורה נבדלת מצורתן הגופנית, הממשית עד כדי מישושה בידיים, הווה אומר: המחיר אינו אלא צורה אידיאלית, מדומה. ערכם של ברזל, בד, חיטים וכיוצא באלה, אם כי אינו נראה לעין — קיים בעצמים אלה גופם; הוא בא לידי דימוי תוך כדי שוויונם של אלה לזהב, היינו, על ידי זיקה לזהב המנסרת רק בראשם, כביכול. ולפיכך חייב שומר הסחורות לנעוץ את לשונו לתוך ראשן, היינו לתלות עליהן פתקאות־נייר כדי להכריז־ולהודיע על מחיריהן לעולם שמחוצה להן[51]. הואיל

[50] השאלה: מפני מה אין הממון מייצג במישרין את זמן־העבודה גופו, שיהא שטר־כסף מגלם, למשל, x שעות־עבודה — עומדת בפשיטות על השאלה: מפני מה צריכים תוצרי־העבודה, על יסוד של ייצור־הסחורות, להתלבש בדמות סחורות; שהרי ההתלבשות בדמות סחורה מחייבת הסתעפותה הכפולה לסחורות ולסחורת־ממון. או: מפני מה אין דנים בעבודה־פרטית דין היפוכה של זו, דין עבודה־חברתית במישרין? במקום אחר עמדתי במפורט על האוטופיזם השטחי שב„ממון־עבודה" על יסודו של ייצור־הסחורות. (ק א ר ל מ א ר ק ס: לביקורת וכו', עמ' 61 ואילך.) כאן יצוין עוד, כי „ממון־העבודה" של א ו אֶ ן, למשל, אין בו משום „ממון", ממש כשם שאין משום ממון, נגיד, בכרטיס התיאטרון. אואן מניח למפרע דבר קיומה של עבודה מוחברת במישרין — צורת־ייצור המנוגדת ניגוד קוטבי לייצור־הסחורות. אין שובר־העבודה אלא מעיד על חלקו האישיי של היצרן בעבודה המשותפת ועל זכות תביעתו האישיית בחלק מן התוצרת המשותפת המיועד לתצרוכת. אך לא עלה כלל על דעתו של א ו אֶ ן, שיהא מניח את קיומו של ייצור־הסחורות, ואף על פי כן ירצה לעקוף על תנאיו ההכרחיים של אותו ייצור על־ידי תעתועי־ממון.

[51] הפרא או הפרא־למחצה משתמש בלשונו שימוש אחר. הקצין קפיטן פ ר י סח, למשל, על תושבי החוף המערבי של מיצר־בפינס: „במקרה זה (עם חליפי־התוצרים)... היו

וביטוים של ערכי־הסחורות בזהב ביטוי אידיאלי הוא, הרי שלגבי פעולה זו אפשר להשתמש רק בזהב מדומה או אידיאלי. כל שומר־סחורה יודע, כי רחוק הוא עדיין מלהפוך את סחורותיו לזהב עם שהוא נותן לערכם צורה של מחיר או צורה של זהב מדומה; ואף זאת הוא יודע, שאין הוא זקוק לקורטוב של זהב ממש, כדי לאמוד בזהב ערכי־סחורות למיליונים. מכאן, שהזהב, בתיפקודו של מידת־הערכים, אינו משמש אלא ממון מדומה או אידיאלי בלבד. והוא שהביא לידי תורות מטורפות ביותר[52]. אף על פי שרק ממון מדומה משמש בתיפקוד של מידת־ערך, הרי המחיר תלוי לחלוטין בחומר־הממון הממשי. הערך — כלומר, כמותה של עבודת־אדם הגנוזה, למשל, בטון של ברזל — מבוטא בכמות מדומה של סחורת־ממון, המכילה אותה כמות של עבודה. ועל כן, מקבל ערך הטון של ברזל ביטויי־מחיר שונים, הכל לפי המתכת המשמשת מידה־לערכים, אם כסף, אם זהב ואם נחושת — או נמצא מיוצג בכמויות שונות של זהב, כסף או נחושת.

מכאן, שאם שתי סחורות שונות, כגון זהב וכסף, משמשות כאחת מידות־ערך — הרי מקבלות כל הסחורות שני ביטויי־מחיר שונים, מחירי־זהב ומחירי־כסף, הדרים בשלוָה זה בצד זה, כל זמן שיחס־הערך של הזהב אל הכסף בעינו עומד, למשל $=15:1$. אולם כל שינוי ביחס־ערכים זה מקפח את היחס שבין מחירי־הזהב ומחירי־הכסף של הסחורות — ראָיה חותכת לכך, שכפילותה של מידת־הערכים סותרת את תיפקודה[53].

מלקקים (את המוצע להם) פעמים בלשונם, ואחר מעשה זה היו סבורים, כנראה, שהעסק נסתיים במידה מניחה את הדעת." וכן אצל האסקימוסים המזרחיים: הקונה היה מלקק את הסחורה עם קבלתה. והנה, אם בצפון משמשת הלשון מכשיר לקבלת־הקניין, שוב אין תימה, שבדרום משמשת הכרס מכשיר לקניין המוצבר, והקאפר אומד את עשרו של אדם לפי שומן־כרסו של זה. הקאפרים הללו פקחים־מפוכחים הם: בעוד שהדין־וחשבון הרשמי על הבריאות בבריטניה משנת 1864 קובל על חוסר חומרים מַעלי־שומן אצל חלק גדול של מעמד־הפועלים, עמד אחד ד"ר הארוויי — ואין זה אותו ד"ר הארוויי שגילה את מחזור הדם — והגיע לעשירות על ידי תרופות־עורמה, שהבטיחו לבורגנות ולאצולה ליטול מהם את מעמסת עודף־השומן.

[52] ראָה קארל מארקס: „לביקורת וכו'", „תיאוריות על יחידת־המידה של הממון." עמ' 53 ואילך.

[53] הערה למהדורה ב'. „כל מקום שזהב וכסף משמשים שניהם, זה בצד זה, ממון לפי החוק, כלומר, משמשים מידה־לערכים — שם אתה מוצא תמיד, שנעשה לבטלה הנסיון לדון בשניהם דין חומר אחד־יחיד. ואמנם, אם מניחים, שאותו זמן־עבודה גופו לובש צורת־חפץ, ללא כל שינוי, באותה פרופורציה של כסף ושל זהב — הרי מניחים באמת, שזהב וכסף אותו חומר הם, ושכמות מסוימת של המתכת הפחות־יקרה, היינו, של הכסף, שקולה כנגד חלק בלתי־משתנה של כמות־זהב מסוימת. מימי מלכותו של אדוארד השלישי עד ימי ג'ורג' השני עברו תולדות ענייני־הממון באנגליה דרך שרשרת רצופה של הפרעות, שנבעו מתוך ההתנגשות שבין קביעת החוק ליחס־הערכין של זהב וכסף ובין התנודות הממשיות בערכם של אלה. עתים נאמד הזהב ועתים נאמד הכסף יתר־על־המידה. המתכת שנאמדה למטה־מן־המידה הוצאה מתוך המחזור, הותכה שוב והוצאה אל מחוץ למדינה. ואז שוב בא החוק ושינה את יחס־הערכין שבין שתי המתכות, אולם לא עברו ימים מרובים והערך הנומינאלי החדש נכנס, כמקודם, בסתירה אל יחס־הערכין הממשי שביניהן. — בימינו־אנו באה הירידה הקלה־מאוד והארעית בערך הזהב ביחסו לכסף — בגלל הביקוש

הסחורות הנקובות במחירן מיוצגות כולן בצורה זו: a סחורה **א** = x זהב; b סחורה **ב** = z זהב; c סחורה **ג** = y זהב וכו׳; בעוד אשר a, b, c מייצגות כמויות מסוימות של סוגי־הסחורות **א**, **ב**, **ג**, ו־x, z, y מייצגות כמויות מסוימות של זהב. ערכי־הסחורות נתגלגלו, איפוא, בכמויות־זהב מדומות בשיעורים שונים, הווה אומר: על אף עירבובם הרבגוני של גופי־הסחורות, ניתנים הם בשיעורים בני־מכנה־אחד, בשיעורי־זהב. בחזקת כמויות־זהב שונות אלה מושווים ערכי־הסחורות זה לזה ונמדדים אהדדי, עד שצף ועולה הצורך הטכני להזקיקם אל כמות־זהב יציבה, שתשמש להם יחידת־מידה. ושוב מתפתחת־והולכת יחידת־מידה זו עצמה ונעשית — תוך התחלקות נוספת לחלקי־יסוד — לאַמַת־מידה. זהב, כסף נחושת — עוד קודם שנהפכו לממון, — אתה מוצא בהם כבר אַמות־מידה כאלה בדמות משקלותיהם המתכתיים; ואם הפונט, למשל, משמש יחידת־מידה, הרי מצד אחד הוא נחלק שוב לאונקיות, ומצד שני הוא מוסיף־ומתחבר לקנטארים וכו׳[54]. מכאן, שהשמות המצויים של אַמַת־המידה למשקלים משמשים בכל מחזור מתכתי גם שמות מקוריים של אַמַת־המידה־לממון, או של אַמַת־המידה־למחירים.

הממון, בחזקת מידה־לערכים ובחזקת אַמת־מידה למחירים, ממלא שני תיפקודים שונים לחלוטין. משמש הוא מידה־לערכים בחזקת התגשמות חברתית של עבודת־האדם ומשמש הוא אַמת־מידה למחירים בחזקת משקל־מתכת קבוע ועומד. תפקידו כמידת־הערכים — להפוך את ערכי הסחורות השונות והמגוונות למחירים, לכמויות־זהב מדומות; כאַמת־מידה למחירים הרי הוא מודד אותן כמויות־זהב. במידת־הערכים נמודות הסחורות כערכים, ואלו אַמת־המידה של המחירים מודדת את כמויות־הזהב בכמות־זהב אחת, ולא את ערכה של כמות־זהב אחת במשקלה של כמות־זהב אחרת. בשביל אַמת־המידה של המחירים צריך שייקבע משקל מיוחד של זהב כיחידת־מידה. כאן, כבכל שאָר הגדרות־המידה של שיעורים

ההודי־סיני אחרי כסף — והוליד אותו הזיון גופו בקנה־מידה גדול־יותר בצרפת: יצוא של כסף מן המדינה ודחיקתו מן המחזור על ידי הזהב. במשך השנים 1855, 1856, 1857 עלה העודף של יבוא הזהב לצרפת על יצוא־הזהב מצרפת כדי 41.580.000 ליי״ש; ואלו עודף יצוא־הכסף על יבוא־הכסף עלה כדי 14.704.000 ליי״ש. ואמנם, בארצות שבהן שתי המתכות משמשות כדין מידות־לערכים חוקיות, היינו, חובה לקבל שתיהן כאמצעי־תשלום, אלא שכל אחד הרשות בידו לשלם בכסף או בזהב — בארצות אלה נושאת המתכת העולה־בערכה אג׳יו [תוספת], וככל סחורה אחרת אף היא מחירה נמדד במתכת הנערכת למעלה־מן־המידה, ונמצא שרק מתכת אחרונה זו משמשת מידה־לערכים. כל הנסיון ההיסטורי במקצוע זה ניתן להעמידו על עובדה פשוטה, שבכל מקום ששתי סחורות ממלאות לפי החוק את התיפקוד של מידת־הערכים, הרי תמיד רק אחת מהן מקיימת למעשה מקום זה.״ (קארל מארקס: „לביקורת וכו׳״, עמ׳ 52, 53.)

[54] הערה למהדורה ב׳. העובדה המוזרה, כי אונקית זהב המשמשת יחידה במידת־המבון באנגליה אינה מתחלקת לחלקי־יסוד שווים, מוצאת את ביאורה בכך: „מערכת־המטבעות שלנו הותאמה בתחילתה לשימוש בכסף בלבד, ולפיכך אונקיית כסף יכולה תמיד להתחלק למספר מסוים של מטבעות מתאימות; אך, משהוכנס הזהב בזמן מאוחר־מכן לתוך מערכת המטבעות, שהותאמה רק לכסף בלבד, שוב אין אונקיית־זהב עשויה להטבע במספר מתאים של מטבעות.״ מאקלארן: „סקירה על ההיסטוריה של מחזור המטבעות״. לונדון 1858, עמ׳ 16.

בני־מכנה־אחד, מכריע הקֶבַע של יחסי־המידה. אַמת־המידה של המחירים תיטיב, איפוא, למלא את תיפקודה, ככל שאותה כמות גופה של זהב תתמיד בשימושה כיחידת־מידה ללא־שינויים. ואלו כמידה־לערכים אין זהב יכול לשמש, אלא משום שהוא גופו תוצר של עבודה הוא, ומתוך כך הוא, בכוח, ערך משתנה[55].

ברור, קודם כל, שאין בשינוי־ערך של הזהב לקפח בשום פנים את תיפקודו כאַמת־מידה למחירים. ישתנה ערך־הזהב כאשר ישתנה — לעולם יישאר אותו יחס־הערך בין כמויות שונות של זהב. יהא, שירד ערך־הזהב ב־1000%, הרי עתה כמקודם יהיה ערכן של 12 אונקיות זהב פי 12 מערכה של אונקיה אחת; ובמחירים אין הדברים אמורים אלא ביחס ההדדי שבין כמויות־זהב שונות. ומצד השני: מכיון שאונקיה אחת של זהב אינה משנה את משקלה עם עליית ערכה או עם ירידתו, הרי גם חלקי־היסוד שלה אינם משנים את משקלם; ונמצא שהזהב, כאַמת־מידה יציבה של המחירים, משמש לעולם בתיפקודו — וישתנה ערכו כאשר ישתנה.

ואף שינוי־ערכו של הזהב אינו גודר בפניו מלשמש בתיפקודו השני כמידת־הערך. הרי שינוי זה פוגע בכל הסחורות כאחת; הווה אומר: אם שאר התנאים שווים [caeteris paribus], משאיר הוא את ערכיהן היחסיים ההדדיים ללא־שינוי, אף על פי שעכשיו מבוטאים הם כולם במחירי־זהב גבוהים או נמוכים יותר משהיו מבוטאים קודם־לכן.

ומה לגבי ייצוג ערכה של סחורה אחת בערך־השימוש של כל סחורה אחרת, אף כשאתה בא לאמוד סחורות בזהב כך: אין אתה צריך להניח אלא שבזמן הנתון עולה ייצורה של כמות־זהב מסוימת בכמות נתונה של עבודה. לגבי תנועת מחירי־הסחורות בכלל, יפה כוחם של אותם החוקים, שהוסקו למעלה לגבי הביטוי הפשוט של הערך היחסי.

עומד ערך־הממון בעינו — אין מחירי־הסחורות עשויים לעלות בכללם, אלא אם כן עולים ערכי־הסחורות; ואם ערכי־הסחורות בעינם עומדים, עולים המחירים עם ירידת־הממון. ולהיפך: עומד ערך־הממון בעינו — אין מחירי־הסחורות יכולים לירד בכללם, אלא אם כן יורדים ערכי־הסחורות; ואם ערכי־הסחורות בעינם עומדים, יורדים המחירים עם עליית ערך־הממון. הרי, שאין אתה מסיק בשום פנים, כי עליית ערך־הממון גוררת אחריה ירידה פרופורציונאלית במחירי־סחורות, וכי ירידת ערך־הממון גוררת אחריה עלייה פרופורציונאלית במחירי־הסחורות. כל זה כוחו יפה רק לגבי סחורות, שאין ערכן משתנה. ואלו סחורות, למשל, שערכן עולה בה־במידה ובו־בזמן עם ערך־הממון, אין מחיריהן משתנים. עולה ערכן של הסחורות במהירות פחותה או יתירה מערך־הממון, הרי ירידתם או עלייתם של מחיריהן נקבעת על ידי ההפרש שבין תנועת־ערכן לבין תנועת־ערכו של הממון, וכו׳.

נחזור ונעיין בצורת־המחיר.

---

[55] הערה למהדורה ב׳. בחיבורים האנגליים אין לתאר את גודל הערבוביה של מידת־הערכים (measure of value) ושל קנה־המידה למחירים (standard of value). התיפקודים, ומכאן גם שמותיהם, מעורבבים תמיד אלה באלה.

כינויי־הממון של משקלות־המתכות נפרשים והולכים קמעה־קמעה מן הכינויים המקוריים של משקלם. וכמה טעמים לכך, מהם טעמים שהכריעו הכרעה היסטורית: 1. הנהגת ממון־חוץ אצל עמים נחשלי־ההתפתחות; ברומא העתיקה, למשל, הוכנסו לראשונה מטבעות־כסף ומטבעות־זהב למחזור כסחורות־חוץ. כינוייו של אותו ממון־חוץ שונים מכינויי המשקלות שבארץ. 2. עם התפתחות העושר נדחקת המתכת היקרה־פחות על ידי המתכת היקרה־יותר מן התיפקוד של מידת־הערכים: נחושת נדחית מפני כסף, כסף נדחה מפני זהב — ויהא, שסדר זה סותר כל לוח־הזמנים שמצינו בפיוט[56]. הפונט [ליי״ש], למשל, היה כינוי־ממון לפונט ממש של כסף. משדחק הזהב את הכסף ממעמדו כמידת־הערך, אפשר ואותו כינוי נדבק ב־$^1/_{15}$ וכו׳ מפונט של זהב — הכל לפי יחס־הערך שבין זהב וכסף. עתה נבדלים זה מזה הפונט ככינוי־של־ממון והפונט ככינוי פשוט למשקל הזהב[57]. 3. זיוף־המטבעות בידי הנסיכים שנמשך מאות שנים, והוא שלא שייר בעצם מן המשקל המקורי של המטבעות אלא את שמו בלבד[58].

תהליכים היסטוריים אלה הופכים אותה הפרדה, שכינוי־הממון אשר למשקלות־המתכות נפרד מכינוי־המשקלות המקובל, להרגל־עם. הואיל ואַמת־המידה הממונית, מצד אחד, אינה אלא דבר שבמוסכמות, ומצד שני זקוקה היא לתוקף כללי, סופה שהיא מוסדרת בדרך חוקית. חלק־משקל מסוים של המתכת היקרה, כגון אונקיה אחת של זהב, נחלק רשמית לחלקי־יסוד, המתברכים בשמות כדין, כגון פונט, דולאר וכו׳. חלק־יסוד כזה, אשר לימים נקנה לו תוקף של יחידת־מידה ממונית, נחלק שוב לחלקי־יסוד, אף הם קרויי־שם כדין, כגון שילינג, פני וכו׳[59]. כמקודם כן עתה משמשים משקלי־מתכת מסוימים אַמת־מידה לממון־מתכת. ולא נשתנו אלא החלוקה ומתן השמות בלבד.

ולפיכך: המחירים, או כמויות־הזהב שערכי־הסחורות נתגלגלו בהן גלגול אידיאלי, באים עכשיו על ביטוים בכינויי־הממון, או בכינויי־חישוב, בני תוקף חוקי, של אַמת־המידה בזהב. נמצא, שבמקום לומר: קווארטר חיטים שווה לאונקיה אחת של זהב — יאמרו עכשיו באנגליה, כי שווה הוא 3 ליי״ש, 17 שילינגים, $10\frac{1}{2}$ פנס. וכך מסיחות הסחורות זו לזו בכינויי־הממון שלהן, מה שווין; והממון

---

[56] אגב, כרונולוגיה זו [של משוררי תור הזהב והכסף] אין לה תוקף היסטורי כללי.

[57] הערה למהדורה ב׳. „המטבעות, ששמותיהן אינם כיום אלא שם אידיאלי בלבד, הן העתיקות ביותר אצל כל העמים; ואולם, כולן היו בשעתן מטבעות ממש, ודוקא משום שהיו ממשיות היו מתחשבים בהן.״ (ג א ל י א נ י: „על המטבע״, עמ׳ 153.)

[58] הערה למהדורה ב׳. הנה הליי״ש האנגלית מציינת פחות משליש של משקלה הראשון; הלירה הסקוטית מלפני האיחוד מציינת רק $^1/_{36}$ ממשקלה; הליוור הצרפתי — $^1/_{74}$; המארודי הספרדי פחות מ־$^1/_{1000}$ והריי הפורטוגיזי — פרופורציה עוד פחותה מזו.

[59] הערה למהדורה ב׳. מר דוד אורקווארט בחיבורו „אמרות פשוטות״ עומד על זרות(!) זו, כי בימינו הליי״ש (פונט שטרלינג), זו היחידה של מידת־הממון באנגליה, אינה שקולה אלא בקירוב $\frac{1}{4}$ אונקיה של זהב, ומעיר: „הרי זה זיוף של מידה ולא קביעתה של אַמת־מידה״. ב„כינוי מזויף״ זה של משקל הזהב הוא רואה, כבכל שאָר הדברים, את ידה המזייפת של הציביליזאציה.

משמש ממון־חישוב, כל־אימת שבא הצורך לייצב איזה דבר בחזקת ערך, היינו, לייצבו בצורת־ממון[60].

שמו של הדבר — חיצון הוא לחלוטין לגבי טבעו של הדבר. אם איני יודע על אדם אלא זה בלבד שיעקב שמו — מה אני יודע על אותו אדם? כיוצא־בזה נבלעו בכינויי־הממון — פונט, טאלר, פראנק, דוקאט וכו' — כל עקבותיו של יחס־הערכים. ועוד יותר תגדל המבוכה לגבי מובנם הנסתר של סימני רזין־דרזין אלה, משום שכינויי־הממון משמשים כאחד ביטוי לערך הסחורות וגם לחלקי־יסוד של משקל־מתכתי, של אַמת־המידה לממון[61]. מצד שני הכרח בכך, שהערך — להבדיל מן הגופים הרבגוניים של עולם־הסחורות — ילך־ויתפתח לאותה צורה חומרית ללא משמעות שהיא גם הצורה החברתית הצרופה[62].

המחיר הוא כינוי־הממון לעבודה שנתגשמה התגשמות־חפץ בסחורה. לפיכך, האקויואלנטיות של הסחורה ושל כמות־הממון, שכינויה משמש מחירה של הסחורה, אינו אלא כפל־לשון[63] [טאוטולוגיה] — כשם שבכלל ביטוי־הערך היחסי של סחורה אחת, לעולם משמש ביטוי לאקויואלנטיות של שתי סחורות. ואולם גם אם המחיר, כנציגו של שיעור־הערך אשר לסחורה, משמש נציג של יחס־חליפיה בממון — שוב אינו מתחייב מכאן היפוכו של דבר, היינו, שהנציג של יחס־חליפיה בממון משמש בהכרח הנציג של שיעור־ערכה. יהא, שעבודה הכרחית מבחינה חברתית,

---

60 הערה למהדורה ב'. כששאלו לו לאַנַאכארסיס: לשם־מה משתמשים היוָנים בממון? — השיב: לשם חשבון. (א ת י נ י א ו ס: „דאיפּוֹסוֹפיסטאי", ספר 4, 49, כרך ב' [עמ' 120 הוצאת שווייגהויזר, 1802.)

61 הערה למהדורה ב'. „מתוך שהממון, בחזקת קנה־מידה למחירים, מופיע באותם כינויי־חשבון כמחירי־הסחורות, לאמור, אונקיה אחת של זהב וערכה של טונה אחת ברזל שניהם מבוטאים ב־3 לי"ש, 17 שילינג ו־$10\frac{1}{2}$ פנסים — לפיכך עמדו וקראו לכינויו החשבוני הזה בשם מחיר־המטבע. מכאן בא הרעיון המשונה כאילו הזהב (או הכסף) נאמד בחומר של עצמו, ובהבדל מכל שאר הסחורות ניתן לו מחיר יציב מטעם המדינה. טעו הבריות בקביעתם של כינויי־החשבון למשקלים מסוימים של זהב וראו בהם קביעתו של ערך המשקלים האלה." (ק א ר ל מ א ר ק ס: „לביקורת וכו'", עמ' 52.)

62 השווה: „תיאוריות על יחידות־המידה של הממון" בחיבור „לביקורת הכלכלה המדינית", עמ' 53 ואילך. אשר להזיות בדבר העלאתו של „מחיר המטבע" או הורדתו, הרי כל מהותן אינה אלא בכך, שלוקחים את כינויי הממון החוקיים, המציינים חלקי־משקל, קבועים לפי החוק, של זהב או של כסף, ומטילים אותם מטעם המדינה על חלקי־משקל גדולים־יותר או קטנים־יותר, ובהתאם לכך יכולים לטבוע להבא, נגיד, מ־$\frac{1}{4}$ אונקיה זהב 40 שילינג במקום 20. הזיות אלו — כל שאין בהן משום תחבולות בלתי־מתוקנות נגד בעלי־חובות ממלכתיים ופרטיים, אלא משום „תרופות־פלא" כלכליות — הרי דן בהן פ ט י דיון ממצה כל כך בספרו „משהו על ממון. אל הלורד המארקיז האליפאכס", 1682, עד שאפילו אלה שבאו מיד אחריו, ס ר ד א ד ל י י נ ו ר ת ו ג' ו ן ל ו ק, ואין צורך לומר המאוחרים־יותר, לא יכלו אלא להכניס שטחיות לתוך דבריו. וכך הוא אומר בין השאר: „אלמלי אפשר היה להגדיל את עושרה של אומה פי עשרה בכוחה של הכרזה, שוב מופלא היה הדבר, שהכרזות כאלה לא נתפרסמו כבר מזמן מטעם ממשלותינו." (שם, עמ' 36.)

63 „או שנצטרך באין ברירה להודות בכך, שמיליון בממון שווה יותר מערך שקול־כנגדו בסחורות" (ל ה ־ ט ר ו ן: „על העניין הסוציאלי", עמ' 922), הווה אומר: „שערך אחד שווה יותר מערך אחר שקול־כנגדו".

באותו שיעור, מיוצגת ב־1 קוארטר חיטים וב־2 לי״ש (בקירוב ½ אונקיה של זהב). 2 הלי״ש ביטוי־ממון הן לשיעור־הערך של קוארטר חיטים, היינו, מחירו הן. ואם כשרות הנסיבות לנקוב מחיר זה ב־3 לי״ש או שכופות הן לנקוב אותו ב־1 לי״ש — כי־עתה 1 לי״ש ו־3 לי״ש משמשות ביטוי קטן מדי או גדול מדי לגבי שיעור־הערך של החיטים; ואף על פי כן יישארו מחיריהם של החיטים, שכן, ראשית, הן צורות־ערכם, היינו ממון, ושנית, משמשות הן נציגים של יחס־חליפיהם בממון. אם עומדים בעינם תנאי־הייצור או אם עומד־בעינו כוח־הייצור של העבודה — הרי יש להוציא, עתה כמקודם, אותה כמות ממש של זמן־עבודה חברתי, כדי לחזור־ולייצר את קוארטר החיטים. דבר זה אינו תלוי לא ברצונו של יצרן־החיטים ולא ברצונם של שאָר בעלי־הסחורות. מכאן, ששיעור־הערך של הסחורה מביע יחס הכרחי, אימאננטי בתהליך התהוותה, אל זמן־העבודה החברתי. עם הפיכתו של שיעור־הערך למחיר, מתגלה יחס הכרחי זה כיחס־חליפיה של סחורה אחת בסחורת־ממון אשר מחוצה לה. אולם בתוך יחס זה אפשר שיתבטאו כאחד גם שיעור־הערך של הסחורה וגם אותו „יותר" או „פחות", שלפיו ניתנת הסחורה להעברה בתוך הנסיבות הנתונות. האפשרות של אי־חפיפות כמותית בין המחיר ובין שיעור־הערך, או הסטיה של המחיר משיעור־הערך — גנוזה, איפוא, בצורת־המחיר גופה. ודבר זה אינו פגם בשביל אותה צורה אלא, אדרבה, הוא שעושה אותה לצורה מותאמת כל־צרכה לאופן־ייצור, שרק חוק־ממוצע, הפועל בעָרְון בתוך אנדרלמוסיה ללא־חוק, הוא שיכול להגיע בו לידי תוקף של כלל.

ואולם, צורת־המחיר לא זו בלבד שהיא מקיימת אפשרות של אי־חפיפות כמותית בין שיעור־ערך לבין מחיר, כלומר, בין שיעור־הערך לבין ביטוי־הערך שלו עצמו — אלא עלולה היא גם לאַכסן בתוכה סתירה איכותית, עד שהמחיר חדל מלהיות בכלל ביטוי־ערך, אף על פי שאין הממון אלא צורת־הערך של הסחורות. דברים, שהם כשלעצמם אינם סחורות, כגון מצפון, כבוד וכיו״ב, עשויים להיות לבעליהם עניין הנמכר בממון, וכך עלולים הם ללבוש במחיריהם צורה של סחורה. לפיכך, אפשר ויהיה לו לדבר מחיר רשמי, בלא שיהיה לו ערך. ביטוי־המחיר נעשה כאן דמיוני, כדוגמת גדלים מסוימים במתמטיקה. מצד אחר אפשר, שגם צורת־המחיר הדמיונית, כגון מחירה של אדמת־בור, שאין לה שום ערך, משום שלא נתגשם בה שום עמל־אדם — תהא גונזת בתוכה יחס־ערך ממשי או זיקה הנגזרת מיחס זה.

מה צורת־הערך היחסית בכלל, כך מביע המחיר את ערכה של סחורה, כגון טונה של ברזל, בכך, שכמות מסוימת של אקויואלנט, כגון אונקיה זהב, ניתנת לחליפין בלתי־אמצעיים בברזל — ובשום פנים לא היפוכו של דבר: שהברזל ניתן לחליפין בלתי־אמצעיים בזהב. מכאן: כדי שהסחורה תקיים למעשה פעולה של ערך־חליפין, עליה לפשוט את לבוש־גופה הטבעי וליהפך מזהב מדומה בלבד לזהב של ממש — ויהא, שגלגול־עצמות זה יהיה עליה „מר כלענה", יותר משקשה עליו על ה„מושג" של הֶגֶל לעבור מן ההכרח אל החירות, או משקשה על סרטן־הים לשבור את קליפתו, או משקשה היה על אבי־הכנסייה הירונימוס לפשוט את לבושו

של אדם הראשון[64]. אפשר, ובצד צורתה הממשית של הסחורה, כגון ברזל, תהיה לה — על ידי המחיר — גם דמות־ערך אידיאלית או דמות־זהב מדומה, אולם אין היא יכולה לשמש כאחת ברזל ממש וזהב ממש. רוצים להקנות לה מחיר, די אם משווים אותה אל זהב מדומה. ואולם כדי שתוכל לשמש לבעליה שימוש של אקויואלנט כללי, יש להמירה בזהב ממש. אילו הופיע בעל הברזל, למשל, לפני בעליה של סחורה שמחה־בעולמה, והיה מראה לו על מחיר־הברזל, שהרי זה משמש צורת־הממון — היה משיב לו אותו סוחר שמח בעולמו, כדרך שהשיב לו בשמי־מרום הקדוש פטרוס לדאנטה, משחזר זה לפניו על עיקרי־האמונה:

“Assai bene è trascorsa
D’esta moneta già la lega èl peso,
Ma dimmi se tu l’hai nella tua borsa.”*

צורת־המחיר כוללת בתוכה את תכונתן של הסחורות להיות מועברות תמורת ממון ואת ההכרח בהעברה זו. מצד אחר אין הזהב פועל כמידת־ערכים אידיאלית אלא משום שכבר סובב הוא בתהליך־החליפין כסחורת־ממון. אמור מעתה: מאחורי מידת־הערכים האידיאלית אורבת המטבע המצלצלת.

2. אמצעי־מחזור

א. גלגולן של הסחורות

ראינו, כי תהליך־החליפין של הסחורות כולל בתוכו זיקות סותרות ומבטלות זו את זו. התפתחותה של הסחורה אינה עוקרת סתירות אלה, אבל יוצרת היא את המסגרת בה יוכלו להתנועע. והרי זו הדרך, בכלל, ליישוב סתירות של ממש. סתירה היא, למשל, שגוף נופל תמיד על גוף אחר ותמיד הוא בורח ממנו. האליפסה היא אחת מצורות־התנועה, שבה סתירה זו מתממשת ונפתרת כאחת.

עד כמה שתהליך־החליפין מעביר סחורות מיד ליד — ממי שהן משמשות אצלו לא־ערכי־שימוש, למי שהן משמשות אצלו ערכי־שימוש — הרי הוא חילוף־חמרים חברתי. התוצרת של דרך־עבודה מועילה אחת, באה במקום התוצרת של דרך־עבודה אחרת. משהגיעה הסחורה למקום שם היא משמשת ערך־שימוש, פורשת היא מן התחום של חליפי־סחורות ונכנסת לתחום הצריכה. ואנו — דעתנו נתונה כאן רק לעניין הראשון. הרי שעלינו להתבונן בתהליך זה כולו מצד צורתו, כלומר, בחילוף־צורותיהן או בגלגוליהן [מטאמורפוזות] של הסחורות, — גלגולים המתווכים בחילוף־החומרים החברתי.

---

[64] אם הירונימוס נאלץ בצעירותו להאבק רבות עם בשר־החומר שלו, כפי שמעידה על כך מלחמתו במדבר בדמויותיהן של נשים יפות, הרי בזקנותו נאבק עם בשר־הרוח. כן הוא אומר, למשל: „ברוחי ראיתי עצמי עומד לפני שופט־כל־הארץ”. „מי אתה?” — שמעתי קול שואל. „נוצרי אני”. „משקר אתה” — רעם עלי קולו של שופט־כל־הארץ. „אין אתה אלא תלמיד של ציצרון!”

* „יפה חזרת על טביעתה ומשקלה של מטבע זו, אך אמור־נא לי, אם היא גם שמורה באמתחתך?”[ד]

התפיסה הלקויה־לחלוטין של חילוף־צורה זה — חוץ מאי־הבהירות בעצם מושג־הערך — נובעת מכאן, שכל חילוף־צורה של סחורה אחת מתרחש במעשה־חליפין של שתי סחורות, סחורה פשוטה מכאן וסחורה־ממון מכאן. דבק אדם במומנט חומרי זה בלבד, בחליפין של סחורה בממון, נמצא מתעלם הוא דוקא מאותו דבר, שחייב הוא לראותו — מה מתרחש בה בצורה. מתעלם הוא מכך, שהזהב בחזקת סחורה בלבד אינו ממון, ואלו שאר הסחורות, הן גופן, מתייחסות במחיריהן אל הזהב כאל דמות־ממון שלהן עצמן.

מתחילה נכנסות הסחורות אל תהליך־החליפין כמות שהן מטבע ברייתן, בלתי־מוזהבות ובלתי־ממותקות. ואלו תהליך־החליפין מביא לעולם את התכפלותה של הסחורה לסחורה ולממון — ניגוד חיצוני, שהם מגלמים בו את הניגוד האימאננטי שבתוכם: להיותם ערך־שימוש וערך. בתחומי ניגוד זה באות הסחורות בחזקת ערכי־שימוש ועומדות כנגד הממון בחזקת ערך־חליפין. מצד השני, הרי שני קצותיו של הניגוד [היינו, סחורות — ממון] סחורות הן, הווה אומר: אַחדויות של ערכי־שימוש וערך. אולם אחדות־של־ניגודים זו מיוצגת בכל קוטב משני הקטבים האלה באופן הפוך, ועל ידי כך מייצגת היא גם את יחסי־הגומלים שביניהם. הסחורה ערך־שימוש היא בממש, ואלו הויתה־כערך אינה נגלית במחיר אלא במופשט, וזה מזקיק אותה אל הזהב, העומד כנגדה כדמות־ערכה בממש. ולהיפך: חומר־הזהב אין דינו אלא דין גילום־חומרי של הערך, דין ממון. ולפיכך, ערך־חליפין הוא בממש. ערך־השימוש שלו שוב אינו מופיע אלא במופשט בלבד: באותו טור של ביטויי־הערך היחסיים, שלפיהם מתייחס הוא אל הסחורות העומדות־כנגדו כאל היקף דמויות־השימוש שלו הממשיות. צורות ניגודיות אלו של הסחורות הן הצורות הממשיות לתנועת תהליך־חליפיהן.

בואו וניְלווה לאחד מבעלי־הסחורות — למשל, למיודענו הוָתיק, אורג־הבד, — בדרכו אל הבמה של תהליך־החליפין, אל שוק־הסחורות. סחורתו, 20 אַמה בד, מחירה נקבע. 2 לי״ש מחירה. הוא מחליף אותה תמורת 2 לי״ש; בן הדור הישן כמותו, חוזר הוא ומחליף אותן 2 לי״ש בתנ״ך־למשפחה, באותו מחיר. הבד, שאינו בשבילו אלא סחורה בלבד, נושא־ערך — נמכר בזהב, הוא דמות־ערכו, ומדמות זו חוזר הוא ונמכר בסחורה אחרת, בתנ״ך, העושה עכשיו את דרכו בחזקת ערך־שימוש לביתו של האורג, כדי לספק שם את צרכי הלב. הרי שתהליך־החליפין של הסחורה מתבצע כאן בשני גלגולים מנוגדים ומשלימים זה את זה — גלגולה של הסחורה בממון וגלגולה־החוזר מממון בסחורה[65]. שלבי הגלגול של הסחורה הם גם מעשי משא־ומתן של בעל־הסחורה: ממכר, חליפי סחורה בממון; מיקח, חליפי ממון בסחורה; ואיחודם של שני המעשים: ממכר לצורך מיקח.

נותן אורג־הבד את דעתו על סוף־התוצאה של משא־ומתן זה — הרי הוא מחזיק עכשיו בכתבי־הקודש תחת בד; במקום סחורתו המקורית יש בידו סחורה אחרת,

[65] „אולם מתוך... האֵש יהיה הכל, אמר הראקליטוס, ומהכל תהיה אש, כשם שמזהב יהיו נכסים ומנכסים זהב.״ (פ. ל א ס א ל: „הפילוסופיה של הראקליטוס האפל״. ברלין 1858, כרך א׳, עמ׳ 222.) לאסאל, בהערתו לקטע זה, עמ׳ 224, הערה 3, מסביר בטעות את הממון כסימן־ערך בלבד.

שלה אותו ערך אבל יעילות אחרת. בדומה לכך הוא קונה לעצמו שאר צרכיו: אמצעי־מחיה ואמצעי־ייצור. מנקודת ראותו־הוא, אין בכל אותו תהליך אלא כדי לתווך בחליפין של תוצרת עבודתו־שלו בתוצרת עבודתו של אחר, היינו, בחליפין של תוצרים.

מכאן, שתהליך־החליפין של הסחורה בא על ביצועו תוך חילופי־צורות אלה:

סחורה — ממון — סחורה.

ס — מ — ס.

התנועה ס—ס היא, לפי תוכנה החומרי, חליפין של סחורה בסחורה, חילוף־חומרים של העבודה החברתית, ובתוצאתו מסתיים התהליך עצמו.

ס—מ. גלגול ראשון של הסחורה או ממכר. קפיצה זו של ערך־הסחורה — מגוף־הסחורה אל גוף־הזהב — היא, כפי שכניתי אותה במקום אחר, קפיצת־המוות [salto mortale] לסחורה. לא עלתה הקפיצה יפה — לא נתקפחה אמנם הסחורה, אך נתקפח בעל־הסחורה. החלוקה החברתית של העבודה היא שעושה את עבודתו חד־צדדית, ואת צרכיו רבי־צדדים. ובשל כך דוקא אין תוצרו משמש לו אלא ערך־חליפין בלבד. ואלו צורה אקויואלנטית כללית, צורה שתהא מקובלת מבחינה חברתית, לובש תוצרו רק בממון בלבד — והממון נמצא בכיסו של אחר. כדי להוציאו משם, צריכה הסחורה, קודם כל, לשמש ערך־שימוש בשביל בעל־הממון; והעבודה השקועה בה צריכה, איפוא, להיות עבודה מושקעת באורח מועיל מבחינה חברתית, היינו, שתוכיח את טיבה כחוליה בשרשרת של חלוקת־העבודה החברתית. אולם חלוקת־העבודה היא מנגנון־לייצור, שצמח־והתפתח באופן טבעי ושחוטיו נרקמו, ואף נרקמים והולכים, מאחורי גבם של יצרני־הסחורות. אפשר, שהסחורה תהא תוצרת של דרך־עבודה חדשה, האומרת לספק צורך מקרוב־בא, או שרוצה להביא־לעולם בכוחה־היא צורך חדש. פעולת־עבודה מיוחדת, שעוד אתמול היתה משמשת אחד השימושים המרובים של אותו יצרן־הסחורות האחד — אפשר, כי היום תנתק עצמה מצירוף זה, תקנה עצמאות לעצמה ודוקא מתוך כך תהא משלחת אל השוק את תוצרתה החלקית בחזקת סחורה עצמאית. ויהא, שהנסיבות כשרות או אינן כשרות בשביל תהליך זה של הפרדה. התוצרת מספקת היום צורך חברתי. מחר אפשר ותידחק ממקומה, כולה או מקצתה, על ידי סוג־תוצרת דומה לה. ואם גם משמשת העבודה — כגון זו של אורג־הבד דנן — חוליה רשמית בחלוקת־העבודה החברתית, הרי אין בכך כל־עיקר משום ערובה לערך־השימוש של אותן 20 האַמה מבדו שלו דוקא. נתמלא כבר הצורך החברתי בכך — וצורך זה גבול יש לו כמו לכל שאר הצרכים — על־ידי אורגים מתחרים, הרי תוצרתו של ידידנו נעשית תוצרת־עודפת, מיותרת, וממילא חסרת תועלת. סוסים־בחינם אין בודקים בשינם — אבל אין הוא, ידידנו, יוצא אל השוק לחַלק מתנות. אולם נניח, שערך־השימוש של תוצרתו מחזיק מעמד, ועל־כן נמשך הממון אל הסחורה. אבל כאן נשאלת השאלה: *כמה ממון?* תאמר: התשובה כבר הקדימה וניתנה־מראש במחיר־הסחורה, באותו נציג של שיעור־ערכה. ולא נבוא לדון כאן באפשרות של טעויות־חשבון סובייקטיביות מצד בעל־הסחורה, שהרי הללו מתוקנות מיד בשוק תיקון אובייקטיבי.

ואין אנו מניחים אלא שהשקיע בתוצרתו שיעור־ממוצע, הכרחי מבחינה חברתית, של זמן־עבודה. מכאן, שהמחיר של הסחורה אינו אלא כינוי־ממון לכמות־עבודה חברתית שנתגשמה בה בסחורה. אולם שלא מרשותו של אורג־הבד שלנו ומאחורי גבו חלה תסיסה בתנאי־הייצור הנָתיקים־המובהקים של אריגת־הבד. והנה כל שהיה אתמול, ללא ספק, זמן־עבודה הכרחי מבחינה חברתית לייצורה של אַמה אחת בד, פקע כוחו היום — ובעל־הממון שקוד להוכיח זאת על יסוד רשימות־המחירים, שמפרסמים מתחריו השונים של ידידנו. לאסוננו, יש בעולם כמה וכמה אורגים. ונניח, לאחרונה: כל חתיכת־בד מצויה בשוק, אינה מכילה אלא זמן־עבודה הכרחי מבחינה חברתית. ואף על פי כן אפשר, שבסך־הכל יהיו מכילות כל אותן חתיכות־הבד זמן־עבודה שהושקע לבטלה. אם אין איצטומכת־השוק יכולה לעכל את הכמות הכוללת של הבד, במחיר הרגיל של 2 שילינגים לאַמה, הרי מכאן ראיה, שבאותה צורה של אריגת־הבד הושקע חלק גדול מדי מכלל זמן־העבודה החברתי. והתוצאה היא ממש כאילו היה כל אחד מאורגי־הבד, בפני עצמו, משקיע יותר זמן־עבודה בתוצרתו הפרטית משדרוש מבחינה חברתית. על כגון זה יאמרו הבריות: אַחים לִשְׁבִיָה, אחים לִתְלִיָה. כל הבד אשר בשוק דינו כדין סוג־סחורה אחד, כל חתיכת בד — כחלק־יסוד של אותו סוג־סחורה. ובאמת, הרי ערכה של כל אַמה יחידה אינו אלא גילום־חומרי לאותה כמות — מסוימת מבחינה חברתית — של עבודת־אדם מסוג שווה*.

עינינו הרואות: אוהבת הסחורה את הממון, אבל — the course of true love never does run smooth" [מעולם לא היתה דרך האהבה האמיתית סוגה בשושנים]. טבעית־ספּוֹנטאנית ומקרית היא ההסתעפות הכמותית — כהסתעפות האיכותית — של מנגנון־הייצור החברתי, זה שמגלם את איבריו המפולגים [membra disjecta] בשיטת חלוקת־העבודה. בעלי־הסחורות שלנו באים, איפוא, ומגלים את הסוד: אותה חלוקת־העבודה, העושה אותם יצרנים פרטיים עומדים ברשות עצמם, היא שעושה את תהליך־הייצור החברתי ואת יחסיהם־הם בתוך התהליך הזה בלתי־תלויים בהם עצמם; ואי־תלות זו של האישים זה בזה באה על השלמתה בשיטה של תלות כל־צדדית על ידי חפצים.

חלוקת־העבודה הופכת את תוצרת־העבודה לסחורה, ועל־ידי כך היא מולידה את ההכרח של הפיכתה לממון. עם זה גורמת היא לכך, שהצלחתו של גלגול־עצמות זה — אינה אלא דבר־שבמקרה. ואולם כאן חייבים אנו להתבונן בתופעה זו בטהרתה, הווה אומר, עלינו להניח מראש את מהלכה התקין. אגב, אם אותה תופעה מתרחשת בכלל, היינו, אם הסחורה אינה בלתי־נמכרת, הרי לעולם יחול חילוף־צורתה של הסחורה — ויהא גם, שעם חילוף־צורה זה, במקרים בלתי־תקינים, תתקפח או תתוסף עצמות, היינו שיעור־ערך.

בעל־סחורה אחד הזהב בא לו במקום סחורתו, ובעל־הסחורה השני הסחורה

* מארקס, במכתב מ־28 בנובמבר 1878 לנ. פ. דניאלסון, המתרגם הרוסי של „הקאפיטאל" — משנה את הפסוק האחרון, לאמור: „ואמנם ערכה של כל אַמה יחידה אינו אלא הגילום החומרי של חלק מכמות־העבודה המושקעת בכמות הכוללת של האַמות." הע' מכון מ.אֶ.ל.

באה לו במקום זהבו. התופעה לכך, שהחושים יכולים לעמוד עליה, היא חילוף־ידיים או חילוף־מקום של הסחורה והזהב, של 20 אַמה בד ושתי לי״ש, כלומר חליפיהם של אלה. אולם במה מוחלפת הסחורה? בדמות־הערך הכללית של עצמה. ובמה מוחלף הזהב? בדמות מיוחדת של ערך־השימוש שלו. מפני מה עומד הזהב בחזקת ממון כנגד הבד? משום שמחירו של הבד — שתי לי״ש — כלומר, כינויו הממוני, כבר הזקיקו אל הזהב כאל ממון. חילוף צורתה המקורית של הסחורה חל עם העברתה־החלפתה של הסחורה, היינו, בו־ברגע שערך־השימוש שלה מושך אליו בממש את הזהב, זה שבמחירה אינו אלא זהב מדומה. משמע: התממשותו של מחיר־הסחורה, או של צורת־ערכה האידיאלית בלבד, היא כאחת גם היפוכה — התממשות ערך־השימוש האידיאלי בלבד של הממון; גלגול הסחורה בממון הוא כאחד גלגולו של הממון בסחורה. תהליך יחיד זה — אחד שהוא שניים; מן הקוטב של בעל־הסחורה — ממכר; מן הקוטב־שכנגד של בעל־הממון — מיקח. או ממכר הוא מיקח, ס—מ הוא כאחד מ—ס[66].

עד כאן לא נודעה לנו שום זיקה כלכלית אחרת בין בני־אדם מלבד הזיקה שבין בעלי־סחורות, — זיקה, שבה אין הבריות רוכשים לעצמם תוצר־עבודה משל אחרים אלא עם שהם מוסרים לאחרים משל עצמם. משמע: האחר, שבא ועומד מול בעל־סחורה, אין הוא יכול לעשות כן אלא כבעל־ממון, אם משום שתוצרת־עבודתו ניתנה לה צורת־הממון מטבע ברייתה, כלומר משמשת היא חומר־של־ממון, זהב, וכיו״ב; או משום שסחורתו כבר שינתה את עורה וכבר הספיקה לפשוט את צורתה המקורית, צורת־השימוש. צריך הזהב לשמש בתיפקוד של ממון — מן ההכרח, כמובן, שייכנס אל שוק־הסחורות בנקודה זו או אחרת. ומצויה נקודה זו במקור־ייצורו, במקום שהוא מוחלף, כתוצר־עבודה ישיר, בתוצר־עבודה אחר שווה כערכו. אולם מאותו רגע ואילך מייצג הוא תמיד מחירי־סחורות שבאו על מימושם[67]. פרט לחילופי הזהב בסחורה במקור־ייצורו — הרי הזהב בידיו של כל בעל־סחורה אינו אלא חילוף־דמות של סחורתו המועברת־המוחלפת,[ט] היינו, תוצאת־הממכר הוא, או תוצאת הגלגול הראשון של הסחורה ס—מ[68]. הזהב נעשה ממון אידיאלי או מידת־הערכים, משום שכל הסחורות היו מודדות בו את ערכיהן, וכך עשוהו להיפוכה המדומה של דמות־שימושן, עשוהו לדמות־ערכן. והזהב נעשה ממון ממש, משום שהסחורות, תוך העברתן־החלפתן הכללית מיד ליד, עשוהו דמות־שימושן, עצמות, שבאמת נתחלפה או נהפכה — ותוך כך עשוהו לדמות־ערכן האמיתית. משקיבלה הסחורה דמות־ערכה, הריהי פושטת כל שריד־שיור מערך־שימושה הטבעי־מקורי ומהעבודה המועילה המיוחדת, שעל ידיה באה לעולם —

---

[66] „כל ממכר הוא מיקח.״ (ד״ר קיניי: „דיאלוגים על המסחר ועל עבודתם של בעלי־המלאכה״. „פיזיוקראטים״, הוצאת דייר, חלק א׳, פאריס 1846, עמ׳ 170), או כפי שאומר קיניי ב„חוקים כלליים״ שלו: „למכור משמע לקנות״.

[67] „אין לשלם את מחירה של סחורה אחת אלא במחירה של סחורה אחרת.״ (מרסיה דה לה ריוויה: „הסדר הטבעי והמהותי של חברות פוליטיות.״ „פיזיוקראטים״, הוצאת דייר, חלק ב׳, עמ׳ 554.)

[68] „כדי שיהיה בידי אדם ממון זה, מן ההכרח שכבר מכר משהו.״ (שם, עמ׳ 543.)

כדי להתגלם כגילום־חומרי חדגוני וחברתי של עבודת־אדם נטולת־הבדל. ולפיכך לא תכיר בו בממון, מה טיבה של סחורה זו שנתגלגלה בו. בצורת־הממון — פרצופה של סחורה אחת ממש כפרצופה של חברתה. יכול, איפוא, שהממון יהיה דומן, אף על פי שדומן אינו ממון. נניח, כי שתי מטבעות־הזהב, שאורג־הבד שלנו מכר בהן את סחורתו, הן גלגול־דמות של קוארטר החיטים. ממכר הבד ס—מ הוא גם מקחו, מ—ס. אולם בחזקת ממכר־הבד פותח תהליך זה בתנועה, המסתיימת בניגודו, במיקח ספר התנ״ך; ואלו בחזקת מיקח הבד מסיים התהליך תנועה, שהתחילה בניגודו, בממכר החיטים. ס—מ (בד—ממון), שלב ראשון זה של ס—מ—ס (בד—ממון—ספר התנ״ך) — הוא כאחד מ—ס (ממון—בד), השלב האחרון של תנועה אחרת: ס—מ—ס (חיטים—ממון—בד). גלגול ראשון שחל בסחורה, חילופה מצורת־הסחורה לממון, לעולם משמשת היא כאחד גלגול שני מנוגד שחל בסחורה אחרת, חילופה־החוזר מצורת־הממון לסחורה[69].

מ—ס. גלגול שני או גלגול־סיום של הסחורה: מיקח. הואיל והממון משמש חילוף־דמות לכל שאָר הסחורות, או תוצאה של העברתן־החלפתן הכללית — לפיכך משמש הוא הסחורה הניתנת־להעברה במוחלט. במחירי כל הסחורות קורא הוא קריאה הפוכה, וכך משתקף הוא בכל גופי־הסחורות ורואה בהן חומר צייתן בשביל שהוא עצמו יהיה לסחורה. עם זה מציינים המחירים — אותן עיני־אהבה, שהסחורות קורצות אליו — כי יש גבול לכושר־חילופו, והוא: כמותו של עצמו. הואיל והסחורה נעלמת עם היותה לממון, אי אתה מכיר בו בממון, כיצד הגיע לידי בעליו, או מה נתגלגל בו. Non olet [אין ריחו נודף], ויהי מקורו מה שיהיה. ואם הוא מייצג סחורה מכורה, מכאן, הרי מכאן הוא מייצג סחורה בת־מיקח[70].

מ—ס, כלומר המיקח, הוא גם ממכר, או ס—מ; הרי שגלגולה האחרון של סחורה אחת משמש כאחד גלגול ראשון של סחורה אחרת. לגבי אורג־הבד שלנו מסתיימת פרשת־חייה של סחורתו בספר התנ״ך, שחזר־וגלגל בו את שתי הלי״ש. אולם מוכר התנ״ך נתן את שתי הלי״ש שנטל מאת אורג־הבד — ביי״ש. מ—ס, שלב־הסיום של ס—מ—ס (בד—ממון—תנ״ך) — הוא כאחד ס—מ, שלב ראשון של ס—מ—ס (תנ״ך—ממון—יי״ש). הואיל ויצרן־הסחורות אינו מביא לשוק אלא תוצר חד־צדדי, הרי הוא מוכר אותו תכופות בכמויות גדולות, ואלו צרכיו מרובי־הצדדים כופים אותו, שיהא פורט־והולך את המחיר שנתממש, אי את סכום־הממון מדמי הפדיון, בקניות מרובות. הרי שממכר אחד נשפך לתוך קניות מרובות של סחורות שונות. נמצא, שגלגול־הסיום של סחורה אחת, משמש סך־הכל של גלגולים ראשונים של סחורות אחרות.

ואם נתבונן בכלל־גלגוליה של סחורה אחת, כגון הבד, הרי נמצא, קודם כל, שמורכבים הם משתי תנועות מנוגדות המשלימות זו את זו, ס—מ ו־מ—ס. שני

---

[69] יוצא מכלל זה — כפי שהעירותי לעיל — יצרן הזהב או הכסף, שהוא מחליף את תוצרתו בלא שמכר אותה קודם־לכן.

[70] „אם הממון אשר בידינו מייצג את הדברים, שיש בידינו לרצות בקנייתם, הרי הוא מייצג גם את הדברים שמכרנו אותם בעד ממון זה.״ (מ ר ס י ה ד ה ל ה ר י ו ו י י ה: „הסדר הטבעי וכו׳״, עמ׳ 586.)

חילופים מנוגדים אלה של הסחורה מתבצעים בשני תהליכים חברתיים מנוגדים של בעל־הסחורה ומשתקפים הם בשתי תכונותיו של זה, שהן תכונות כלכליות מנוגדות. כסוכן הממכר, הוא נעשה מוכר; כסוכן המיקח — קונה. אולם, כשם שבכל חילוף של הסחורה קיימות כאחת שתי צורותיה, צורת־הסחורה וצורת־הממון, אלא שקיימות הן בשני קטבים מנוגדים, כך עומד לעומת בעל־הסחורה, כשהוא מוכר — קונה אחר; וכשהוא קונה — מוכר אחר. כשם שאותה סחורה גופה עוברת את שני הגלגולים האלה בזה אחר זה — מסחורה לממון, וממְמון לסחורה — כך מחליף אותו בעל־סחורה את שני תפקידיו: של מוכר ושל קונה. נמצאנו למדים: תכונות אלו אינן קבועות־ועומדות, אלא בתוך מחזור־הסחורות מחליפות הן תמיד את אישיהן.

מתוך כלל־גלגוליה של סחורה אחת, בצורתם הפשוטה ביותר, עולה ההנחה, כי יש כאן ארבעה קיצונים ושלושה אישים פועלים [Personae dramatis]. לראשונה: כנגד הסחורה ניצב הממון כדמות־ערכה, זו שיש לה ממשות־של־חפץ נוקשה מֵעֵבר לסחורה, בכיסו של אחר. וכך בא בעל־ממון וניצב כנגד בעל־הסחורה. עתה, משנהפכה הסחורה לממון, שוב נעשה הממון לצורה האקויואלנטית הנעלמת שלה; ואלו ערך־שימושו, או תוכנו, קיים מֵעֵבר מזה, בגופי־סחורות אחרים. הממון, כסוף־פסוק של גלגול־סחורה ראשון, משמש כאחד נקודת־מוצא לגלגול שני. נמצא, שהמוכר מן המערכה הראשונה נעשה קונה במערכה השנייה, וכאן ניצב כנגדו בעל־סחורה שלישי כמוכר[71].

שני שלבי התנועה בגלגול־הסחורה, שכל אחד מהם היפוכו של השני הוא, מהווים ביחד סיבוב־של־מעגל: צורת־סחורה, שיבה לצורת־הסחורה. אלא שהסחורה גופה מוגדרת כאן הגדרה מנוגדת. מתחילה היא לא־ערך־שימוש לבעליה, בסופה ערך־שימוש היא לו. וכך גם הממון: מתחילה נראה הוא כגביש־הערך המוצק, שהסחורה מתגלגלת בו, ואחר־כך מתמסמס הוא כצורתה האקויואלנטית.

שני הגלגולים, המהווים את סיבוב־מעגלה של סחורה אחת, משמשים כאחד גלגולים חלקיים, הפוכים, של שתי סחורות אחרות. אותה סחורה (בד), היא גופה, פותחת במערכת גלגוליה־היא ומסיימת את כלל־גלגוליה של סחורה אחרת (החיטים). בחילופה הראשון, בממכר, ממלאת היא־עצמה שני תפקידים אלה. ואלו משנהפכה לפרפר־של־זהב — וכאן היא הולכת בדרך כל בשר — הרי היא מסיימת גם את הגלגול הראשון של סחורה שלישית. סיבוב־המעגל לטור־הגלגולים של כל סחורה משתלב, איפוא, שילוב שאין להתירו בתוך סיבובי־המעגלות של סחורות אחרות. תהליך זה בשלימותו מופיע לפנינו כמחזור־הסחורות.

מחזור־הסחורות נבדל מחליפי־התוצרים הישירים לא רק הבדל של צורה אלא הבדל של מהות. נחזור־ונסקור מהלך זה. אורג־הבד עמד והחליף לחלוטין בד בספר־תנ"ך, החליף סחורתו־שלו בסחורה אחרת. אולם אין אמת בחזיון זה אלא לגביו. הסוכן של ספרי־הקודש, המעדיף חמים על צוננים, לא עלה על דעתו כלל להחליף תנ"ך בבד, כשם שאין אורג־הבד יודע ולא כלום, שבבד שלו היו מוחלפים

[71] „לפי זה קיימות ארבע נקודות־סיום (termes) ושלושה צדדים־שבחוזה, ביניהם אחד המשתתף פעמיים." (לה טרון: „על העניין הסוציאלי", עמ' 908.)

חיטים, וכו׳. סחורתו של **ב** באה במקום סחורתו של **א**, אולם אין **א** ו־**ב** מחליפים את סחורותיהם חליפי־גומלין. אָמנם, אפשר ויקרה כן, ש־**א** ו־**ב** יהיו קונים זה מזה חליפות, אולם זיקה כזאת, מיוחדת־במינה, אינה מותנית כל־עיקר בתנאים הכלליים של מחזור־הסחורות. מצד אחד רואים כאן, כיצד חליפי־הסחורות פורצים את המחיצות הפרטיות והמקומיות של חליפי־התוצרים הישירים, כיצד הם מפתחים ומרחיבים את מחזור־החומרים של עבודת־האדם. מצד שני מתפתח חוג גדול של צירופי־טבע חברתיים, שאינם נתונים לפיקוחם של האישים הפועלים. אין האורג יכול למכור את הבד אלא משום שהאיכר כבר מכר חיטים, ואין אותו רתחן־שתיין יכול למכור את התנ״ך אלא משום שהאורג כבר מכר בד, ואין מזקק־היין יכול למכור את המים השרופים אלא משום שהלה כבר מכר את המים־לחיי־עולם, וכו׳.

מכאן גם, שאין תהליך־המחזור פוסק — כדרך שפוסקים חליפי־התוצרים הישירים — עם חילופי־מקום או חילופי־רשויות של ערכי־השימוש. אין הממון נעלם משום שיצא סוף־סוף מתוך טור־הגלגולים של סחורה אחת. לעולם הוא נשקע בנקודה מן הנקודות של המחזור, שנתפנתה על ידי הסחורות. חָלים, למשל, גלגוליו הכוללים של הבד: בד—ממון—ספר התנ״ך — הרי פורש תחילה הבד מתוך המחזור, נכנס הממון במקומו; אחר־כך פורש התנ״ך מתוך המחזור, נכנס הממון במקומו. עם החלפתה של סחורה אחת בחברתה, נשארת בו־בזמן סחורת־הממון דבוקה בידיו של השלישי[72]. המחזור מזיע־ופולט תמיד ממון.

אין לך שטות גדולה מזו האמונה, שמחזור הסחורות מתנה בהכרח שיווי־משקל של המכירות והקניות — משום שכל ממכר מיקח הוא, וחוזר חלילה [vice versa]. אם הכּוָנה לכך, שמספר המכירות שבוצעו למעשה שווה למספר הקניות שכנגדן — הרי אין כאן אלא כפל־דברים תפל. אולם הכוָנה היא להוכיח, שהמוכר מביא אתו את לקוחו אל השוק. מיקח וממכר מעשה־זהות הם בחזקת זיקת־גומלין בין שני אישים מנוגדים ניגוד קטבי, בין בעל־הסחורה ובין בעל הממון. ומששמים הם שני מעשים מנוגדים ניגוד קטבי בחזקת פעולות של אותו איש גופו. מכאן, שזהות זו של ממכר ומיקח כוללת בתוכה, כי הסחורה מאַבדת את תועלתה, אם נזרקה לתוך כור־ההיתוך האלכימיסטי של המחזור ואיננה יוצאה משם כממון, אינה נמכרת על־ידי בעל־הסחורה, ומתוך כך אינה נקנית בידי בעל־הממון. ועוד מכילה אותה זהות: אם תהליך־החליפין עולה יפה, הרי הוא מביא בשביל הסחורה נקודת־מרגוע, פרשת־חיים הנמשכת זמן רב או מועט. הואיל והגלגול הראשון של הסחורה משמש כאחד ממכר ומיקח, הרי אותו תהליך חלקי הוא בו־בזמן תהליך עצמאי. בידי הקונה — הסחורה; בידי המוכר — הממון, כלומר סחורה, השומרת על צורתה הנוחה־למחזור, בין אם תקדים ובין אם תאַחר לחזור ולהופיע בשוק. אין אדם יכול למכור אלא אם כן יקנה אחר. אולם אין אדם חייב לקנות מיד, משום שהוא עצמו מכר. המחזור פורץ־והורס את המחיצות הזמניות, המקומיות והאינדיווידואליות של חליפי־התוצרים — דוקא בכך, שאותה זהות ישירה, הקיימת

[72] הערה למהדורה ב׳. אף על פי שתופעה זו בולטת לעין כל, נעלמת היא על הרוב מעיניהם של חכמי־הכלכלה המדינית, וביחוד מעיני איש חופש־המסחר הוולגארי.

כאן [בחליפין], זהות של מסירת תוצרת־עבודה של עצמו עם קבלת תוצרת־עבודה משל אחרים, בא המחזור וחוֹצה אותה לניגוד: לממכר ומיקח. אומר אתה, כי שני התהליכים העומדים זה מול זה עמידה עצמאית מהווים אחדות פנימית — הרי כאילו אמרת, כי אחדותם הפנימית מתגשמת בתנועה של ניגודים חיצוניים. התעצמאות חיצונית זו של נטולי־עצמאות מבפנים — שכן משלימים הם אהדדי — משהיא מתקדמת עד לנקודה מסוימת, הרי אותה אחדות באה על ביטויה־התפרצותה — במשבר. הסתירה האימאננטית הטבועה בסחורה — סתירה בין ערך־השימוש לבין הערך; סתירה שעבודה פרטית הכרח לה להיות מיוצגת בו־בזמן בחזקת עבודה חברתית ישירה; סתירה שעבודה מיוחדת, מוחשית, אין כוחה יפה בו־בזמן אלא בחזקת עבודה כללית במופשט; סתירה שבין מתן דמות־אדם לְחֵפֶץ ובין מתן דמות־חפץ לאדם — הניגודים שבגלגול־הסחורה מקנים לה, לסתירה אימאננטית זו, צורות מפותחות לתנועתה. ולפיכך צופנות צורות אלה בתוכן את האפשרות של המשברים, אבל רק אפשרות בלבד. התפתחותה של אפשרות זו כדי־מציאות, מחייבת תנאים מרובים בהיקף גדול, שמבחינת המחזור הפשוט של הסחורות עדיין אינם קיימים כלל[73].

הממון, בהיותו מתווך במחזור־הסחורות, מקבל את התיפקוד של אמצעי־המחזור.

ב. סיבוב הממון

חילוף־הצורות, שעל ידו מתבצע חילוף־החומרים של תוצרי־העבודה — ס—מ—ס — מחייב, שאותו ערך גופו ישמש, בחזקת סחורה, נקודת־מוצא של התהליך ושיהא חוזר לאותה נקודה בחזקת סחורה. ולפיכך: תנועה זו של הסחורות סיבוב־מעגל היא. מצד השני מוציאה אותה צורה גופה מכלל אפשרות את סיבוב־המעגל של הממון. סופה של תנועה זו — התרחקות מתמדת של הממון מנקודת־מוצאו, ולא חזירתו אליה. כל־אימת שהמוכר מחזיק בדמותה המוחלפת של סחורתו, היינו בממון, שרויה הסחורה בשלב של הגלגול הראשון, כלומר: עברה רק את המחצית הראשונה של מחזורה. משנשלם תהליך זה — ממכר צורך מיקח — שוב נתרחק גם הממון מידי בעליו הראשונים. אמנם, אם אורג־הבד, לאחר שקנה את ספר־התנ״ך, שב ומוכר בד מחדש, חוזר אף הממון לידיו. אבל ממון זה אינו חוזר

---

[73] השווה את הערותי על ג׳ יימס מיל: „לביקורת וכו׳״, עמ׳ 74—78. שתי נקודות אופייניות הן כאן לגבי המתוֹד של הסניגוריה [אפולוגטיקה] הכלכלית. ראשית, זיהוי של מחזור־סחורות ושל חליפי־סחורות ישירים — פשוט תוך שמפשיטים שני מושגים אלה מן ההבדלים שביניהם. שנית, הנסיון לכפור בסתירות שבתהליך־הייצור הקאפיטאליסטי — תוך שמפרידים את היחסים שבין עסקני הייצור הזה ומעמידים אותם על הזיקות הפשוטות, הנודעות מתוך מחזור־הסחורות. והרי ייצור־הסחורות ומחזור־הסחורות הם תופעות הנמנות על אופני־הייצור השונים ביותר, ולוא גם בהיקף שונה ובמשקל שונה. הרי שאין אנו יודעים עדיין על ההבדל הסגולי [differentia specifica] של אופני־ייצור אלה, ומתוך כך אין בידינו להוציא משפט עליהם — אם נדע רק את הקאטגוריות המופשטות של מחזור־הסחורות, המשותפות להם. אין אתה מוצא בשום מדע, חוץ מתורת הכלכלה המדינית, התגנדרות מרובה כל־כך בדברים נדושים, מן הפשוטים ביותר. י. ב. סיי, למשל, מעיז להוציא משפט על המשברים רק מתוך שהוא יודע זאת בלבד, כי הסחורה היא תוצרת.

תוך מחזורן של 20 אֲמות־בד הראשונות, שכן על־ידי מחזור זה דוקא נתרחק הממון מידיו של אורג־הבד והגיע לידיו של מוכר התנ"ך. אין הממון חוזר אלא תוך *חידושו של תהליך־המחזור*, או תוך *חזרה על אותו תהליך* גופו בסחורה חדשה, וסופו של התהליך עתה כסופו קודם־לכן. ולפיכך: צורת־תנועה זו, שמחזור־הסחורות הקנה לו לממון במישרין, היא תנועה של התרחקותו המתמדת מנקודת־המוצא, פרשת מרוצו מידיו של בעל־סחורה אחד לידיו של חברו — היינו, סיבובו (currency, cours de la monnaie).

סיבוב הממון — אתה מוצא בו חזרה תמידית, חדגונית, על אותו תהליך גופו. לעולם הסחורה עומדת בצדו של המוכר, והממון כאמצעי־לקנייה לעולם עומד בצדו של הקונה. הממון מתפקד כאמצעי־קנייה, עם שהוא מממש את מחירה של הסחורה. ועם מימוש זה הוא מעביר את הסחורה מידיו של המוכר לידיו של הקונה, ואותה שעה הוא עוקר את עצמו מידיו של הקונה ומגיע לידיו של המוכר, על מנת לחזור על תהליך זה גופו בסחורה אחרת. נעלם מעיני הבריות, שצורה חד־צדדית זו של תנועת־הממון נובעת מתוך תנועת הצורה הדו־פרצופית של הסחורה. עצם טבעו של מחזור־הסחורה הוא שמוליד, למראית־עין, את ההיפך מכך. גלגולה הראשון של הסחורה נראה לעיניים לא רק כתנועת הממון אלא גם כתנועת הסחורה עצמה, ואלו הגלגול השני נראה כתנועה של הממון בלבד. במחצית הראשונה של המחזור מחליפים הסחורה והממון את מקומם. על ידי כך נמצאת גם פורשת דמות־השימוש של הסחורה מתוך המחזור ונכנסת לתוך הצריכה[74]. במקומה באה דמות־ערכה או פרפר־הממון. את המחצית השנייה של המחזור עוברת הסחורה לא בעורה הטבעי אלא בעור־הזהב. הרי שהמשכה של התנועה נופל כולו על צדו של הממון; ואותה התנועה, הכוללת בתוכה שני תהליכים מנוגדים זה לזה לגבי הסחורה, כוללת לעולם, בחזקת תנועה עצמית של הממון, אותו תהליך גופו: ממון וסחורה — ובכל פעם סחורה אחרת — מחליפים את מקומם. התוצאה של מחזור־הסחורות, היינו, החלפתה של סחורה אחת בחברתה, נראית, איפוא, כאילו לא נגרמה על ידי חילוף צורתה־היא, אלא על ידי תיפקודו של הממון כאמצעי־המחזור — זה המביא את הסחורות, שאינן בנות־תנועה כשלעצמן, לידי סיבוב; המעביר אותן מיד, שהן בה לא־ערכי־שימוש, ליד שהן נעשות בה ערכי־שימוש; ותמיד בכיוון הפוך לסיבובו־הוא. הממון מרחיק תמיד את הסחורות מתחום המחזור, עם שהוא בא תמיד במקומן שהיה להן במחזורן, ונמצא מתרחק הוא עצמו מנקודת־מוצאו. ולפיכך: אף על פי שתנועת־הממון אינה אלא ביטוי למחזור־הסחורות, הרי נדמה, להיפך, שמחזור הסחורות הוא רק תולדה של תנועת־הממון[75].

מצד השני לא ניתן לו לממון תיפקוד זה של אמצעי־מחזור אלא משום שהוא ערך־הסחורות — ערך שנהפך לגורם עצמאי. ולפיכך: תנועתו כאמצעי־מחזור אינה

[74] ואם גם תימכר הסחורה ותחזור־ותימכר — תופעה שאינה קיימת לגבינו לפי שעה — הרי יוצאת היא עם המכירה האחרונה, המוחלטת, מתחום המחזור ונכנסת לתחום הצריכה, על מנת לשמש כאן אם כאמצעי־מחיה ואם כאמצעי־ייצור.

[75] „אין לו (לזהב) שום תנועה אחרת חוץ מזו הנקנית לו על ידי התוצרים." (לה־טרון: „על העניין הסוציאלי", עמ' 885).

בעצם אלא תנועת־צורתן של הסחורות. בדין, איפוא, שדבר זה גם יחזור־וישתקף במוחש בסיבוב־הממון. כך, למשל, ממיר הבד תחילה את צורת־הסחורה שלו בצורת־הממון. הקצה האחרון בגלגולו הראשון, ס—מ, היינו, צורת־הממון, נעשה אחר־כך קצה ראשון בגלגולו האחרון, מ—ס, היינו, בחילופו־החוזר לספר התנ״ך. אולם כל אחד משני חילופי־צורה אלה מתגשם תוך מעשה חליפין של סחורה בממון, תוך חילופי־מקום של זו וזה. אותן מטבעות־ממון, משהגיעו לידי המוכר, הריהן בחזקת דמות־הסחורה שנתחלפה; ומשפרשו הימנו, הן דמותה־של־הסחורה, הניתנת להעברה־החלפה לחלוטין. הגלגול הראשון של הבד מביא מטבעות אלה לתוך כיסו של אורג־הבד, הגלגול השני מוציא אותן שוב מתוך כיסו. משמע: אותם שני חילופי־צורה מנוגדים של אותה סחורה־גופה חוזרים ומשתקפים בכך, שהממון מבצע חילוף־מקום כפול בכיוונים הפוכים.

ואלו אם אין חלים אלא גלגולי־סחורות חד־צדדיים, רק מכירות או רק קניות — הכל לפי הבחירה — שוב אין הממון מחליף את מקומו אלא פעם אחת בלבד. חל בו חילוף־מקום שני, הרי זה מביא תמיד לידי ביטוי את גלגולה השני של הסחורה, את גלגולה־החוזר מן הממון. ואם חילוף־המקום של אותן מטבעות־הממון חוזר ונשנה תדירות, הרי משתקף בכך לא רק טור־הגלגולים של סחורה אחת יחידה, אלא גם שילובם של גלגולים לאין־מספר החלים בעולם־הסחורות בכלל. אגב: מסתבר מאליו, שכל זה לא נאמר אלא לגבי הצורה של מחזור־הסחורות הפשוט, שאנו דנים בה כאן.

כל סחורה, לאחר שפסעה פסיעתה הראשונה לתוך המחזור, משביצעה חילוף־צורה ראשון — מיד היא פורשת מתוך המחזור, וכאן נכנסת־ובאה מפעם־בפעם סחורה חדשה. ואלו הממון, בחזקת אמצעי־מחזור, שוכן תמיד בתחום־המחזור ומהלך בו עולמית. אם כן נשאלת השאלה: כמה ממון קולט וחוזר־וקולט תחום זה?

בכל ארץ מתרחשים כל יום הרבה גלגולי־סחורות חד־צדדיים — חלים הם בו־בזמן, ועל־כן זה בצד זה מבחינת המקום — או לשון אחר: מתרחשות מכירות בלבד מכאן, וקניות בלבד מכאן. במחירי הסחורות כבר נשתוו הללו אל כמויות מסוימות של ממון מדומה. ומכיון שצורת־המחזור הישירה, שאנו דנים בה כאן, מעמידה לעולם סחורה וממון זו לעומת זה בגופיהם ממש, האחת על קוטב המכירה והשנייה על הקוטב־הנגדי של הקנייה — הרי שכמות אמצעי־המחזור, הדרושה בשביל תהליך־המחזור של עולם־הסחורות, כבר קבועה על ידי סכום־המחירים של הסחורות. ואמנם אין הממון אלא מייצג בממש את סכום־הזהב, זה שנתבטא כבר אידיאלית בסכום־המחירים של הסחורות. מסתבר, איפוא, מאליו, כי סכומים אלה שווים זה לזה. ואולם, כבר יודעים אנו, שאם ערכן של הסחורות בעינו עומד, משתנים מחיריהן עם שינויי ערך־הזהב (חומר־הממון), היינו, עולים הם עלייה יחסית עם ירידתו של זה ויורדים ירידה יחסית עם עלייתו של זה. בין אם סכום־המחירים של הסחורות עולה ובין אם הוא יורד, כנ״ל, מן ההכרח שכמות הממון שבמחזור תעלה או תרד בר־ביחס. אלא שהשינוי בכמותם של אמצעי־המחזור נובע כאן מתוך הממון עצמו, אבל לא מתוך תיפקודו כאמצעי־מחזור אלא מתוך תיפקודו כמידת־הערך. תחילה

משתנה מחיר הסחורות ביחס הפוך אל ערך הממון, ואחר־כך משתנית הכמות של אמצעי־המחזור ביחס ישר אל מחיר הסחורות. ממש כדבר הזה יקרה גם אם, למשל, לא יירד ערכו של הזהב, אלא יבוא במקומו כסף כמידת־הערכים; או שלא יעלה ערך הכסף, אלא הזהב ידחק את רגליו מתיפקודו כמידת־הערכים. במקרה הראשון מן הדין, שיהא עכשיו במחזור יותר כסף משהיה קודם־לכן זהב; במקרה השני — פחות זהב משהיה קודם־לכן כסף. בין כך ובין כך ישתנה הערך של חומר־הממון, כלומר, של אותה סחורה, המשמשת מידה־לערכים; ומכאן שישתנה ביטוי מחיריהם של ערכי־הסחורות; ומכאן שתשתנה כמות הממון־שבמחזור, הנועד למימושם של מחירים אלה. ראינו, שתחום־המחזור של הסחורות פירצה בו, שדרכה נכנס לתוכו זהב (כסף — בקיצור: חומר־הממון) כסחורה בעלת ערך נתון. מניחים־מראש, שערך זה נתון עם שנכנס הממון לתיפקודו כמידת־הערך, הווה אומר, עם קביעת המחירים. והנה, אם ירד, למשל, ערכה של מידת־הערך גופה, תתגלה ירידה זו תחילה בשינוי־מחיריהן של הסחורות, שמחליפים אותן במישרין במתכות היקרות, בחזקת סחורות, במקום ייצורן של אלה. ביחוד בתנאים פחות מפותחים של החברה הבורגנית יקרה, שחלק גדול של שאר הסחורות יהא נאמד עוד זמן רב לפי אותו ערך של מידת־הערכים, שעתה כבר נתיישן ואינו אלא מטעה בלבד. בינתיים מדבקת סחורה אחת את חברתה, תוך שהיא מזקיקה את עצמה אליה זיקה של ערך; מחירי הסחורות, בזהב או בכסף, משתווים והולכים קמעה־קמעה, לפי הפרופורציות הנקבעות על ידי ערכי־הסחורות עצמם, עד שבסופו של דבר נאמדים כל ערכי־הסחורות אומדן מתאים לערכה החדש של מתכת־הממון. תהליך־השתוות זה מלווה אותו הריבוי המתמיד של המתכות היקרות, הזורמות־ונכנסות, כדי למלא את מקום הסחורות המוחלפות בהן במישרים. ולפיכך: במידה שמתן מחירים מתוקנים לסחורות הולך ומקבל תוקף כללי, היינו, במידה שערכי־הסחורות הולכים ונאמדים לפי ערך־המתכת החדש — שכבר ירד וממשיך לירד עד לנקודה מסוימת — בה במידה מצויה כבר כמות־יתר של אותה מתכת, הדרושה למימושם של המחירים החדשים. הסתכלות חד־צדדית בעובדות, שבאו לאחר גילויים של מקורות הזהב והכסף החדשים, הביאה במאה ה־17 וביחוד במאה ה־18 לידי מסקנת־טעות, כאילו עלו מחירי־הסחורות, משום שיותר כסף וזהב היו משמשים אמצעי־מחזור. בדברים הבאים אנו מניחים את ערכו של הזהב כנתון־ועומד, כפי שהוא נתון באמת ברגע של אומדן־המחירים.

לפי הנחה זו, איפוא, נקבעת כמותם של אמצעי־המחזור על ידי סכום המחירים של הסחורות, שיש לממשו. ואם אנו מוסיפים ומניחים את מחירו של כל סוג־סחורה כנתון מראש, הרי ברור, שסכום המחירים של הסחורות תלוי בכמות־הסחורות המצויה במחזור. ואין נדרשת יגיעת־מוחין מרובה, כדי להבין, שאם קוארטר חיטים עולה 2 לי״ש, 100 קוארטר עולות 200 לי״ש, 200 קוארטר עולות 400 לי״ש וכו׳ — הרי הכרח הוא, שעם ריבוי החיטים תגדל כמות־הממון, שהיא והחיטים מחליפות את מקומן בשעת מכירת החיטים.

ואלו אם מניחים את כמות־הסחורות כנתונה ועומדת, הרי כמות הממון שבמחזור

תהא זורמת־ועולה, זורמת־ויורדת עם התנודות במחירי הסחורות. היא עולה ויורדת, משום שסכום המחירים של הסחורות מוסיף והולך או פוחת והולך מחמת שינויי־המחירים. לשם כך אין צורך כלל, שמחירי הסחורות כולם כאחד יעלו או יירדו. עליית־המחירים במספר מסוים של סוגי־סחורות, מן החשובים שבהם, מכאן, או ירידת מחיריהם, מכאן, דיה להעלות, או להוריד, את סכום־המחירים העומד למימושן של כל הסחורות שבמחזור, הווה אומר: גם להכניס יותר ממון או פחות ממון לתוך המחזור. בין שהשינוי במחירי־הסחורות משתקפים בו שינויי־ערך ממשיים ובין שמשתקפים בו רק תנודות של מחירי השוק בלבד, השפעתו על כמותם של אמצעי־המחזור בעינה עומדת.

יהא, שנתון מספר מסוים של ממכָּרים ללא קשר הדדי ביניהם, החלים בו־בזמן ועל־כן גם זה בצד זה מבחינת המקום — היינו גלגולים חלקיים — כגון ממכרים של 1 קוארטר חיטים, 20 אַמה בד, 1 ספר־תנ״ך, 4 גלונים יי״ש. אם מחיר כל סחורה הוא 2 לי״ש, ועל־כן סכום־המחירים העומד למימוש הוא 8 לי״ש, הרי מן ההכרח שתיכנס לתוך המחזור כמות־ממון של 8 לי״ש. כנגד זה, אם אותן הסחורות משמשות חוליות בטור־הגלגולים הידוע לנו: 1 קוארטר חיטים—2 לי״ש—20 אַמה בד—2 לי״ש—ספר־תנ״ך—2 לי״ש—4 גלונים יי״ש—2 לי״ש, הרי שאותן 2 לי״ש מביאות לידי סיבוב את הסחורות השונות בזו אחר זו, עם שהן מממשות את מחיריהן של אלה בזו אחר זו, וממילא גם את סכום־המחירים של 8 לי״ש, עד שהן נחות, בסופו של דבר, בידו של המזקק. מבצעות הן ארבעה סיבובים. חילוף־מקום חוזר זה של אותן מטבעות גופן, מייצג את חילוף־הצורה הכפול של הסחורה: תנועתה דרך שני שלבי־מחזור מנוגדים ושילוב־הגלגולים של סחורות שונות[76]. שלבים אלה, מנוגדים זה לזה ומשלימים זה את זה, שאותו תהליך עובר, אי אפשר שיהיו חלים זה בצד זה מבחינת המקום אלא חלים הם זה אחר זה מבחינת הזמן בלבד. ולפיכך משמשים פרקי־זמן מידה למֶשֶׁכו של אותו תהליך; לשון אחר: מספר סיבוביהן של אותן מטבעות גופן בזמן מסוים משמש מידה למהירותו של סיבוב־הממון. יהא, שתהליך־המחזור של אותן ארבע סחורות נמשך, למשל, יום אחד. הרי שסכום־המחירים העומד למימוש יהיה כאן 8 לי״ש; מספר הסיבובים של אותן מטבעות גופן במשך היום — 4; וכמות־הממון שבמחזור — 2 לי״ש; או לגבי פרק־זמן נתון בתהליך־המחזור:

$$\frac{\text{סכום־המחירים של הסחורות}}{\text{מספר הסיבובים של מטבעות בנות־שם־אחד}} = \text{כמות הממון המתפקד כאמצעי־מחזור.}$$

חוק זה כוחו יפה בכל מקום. אמנם בתהליך־המחזור של ארץ אחת אתה מוצא בפרק־זמן מסוים תופעות שונות: מצד אחד מכירות (או קניות) מרובות, מפורדות, החלות בזמן אחד ועוברות זו בצד זו מבחינת המקום — היינו, גלגולים־חלקיים — שאותן מטבעות אינן משנות בהם את מקומן אלא פעם אחת או מבצעות הן רק

---

[76] „התוצרים הם־הם המביאים אותו (את הממון) לידי תנועה, שיהא נתון במחזור וכו׳. מהירות תנועתו (של הממון) משמשת תחליף לכמותו. כשיש צורך בכך, אין הוא אלא מתגלגל מיד ליד בלא לנוח אף שעה קלה.״ (לה־טרוז, שם, עמ׳ 915, 916.)

סיבוב אחד; ומצד שני טורי־גלגולים מרובים, עתירי־חוליות אם בהרבה ואם במעט, שמקצתם עוברים הם זה בצד זה ומקצתם משתלבים הם זה בתוך זה, ובהם מבצעות אותן מטבעות גופן סיבובים מרובים אם בהרבה ואם במעט. אולם, מתוך הסך־הכל של סיבובי כל המטבעות בנות־שם־אחד המצויות במחזור, נוכל להעלות את המספר־הממוצע של סיבובי המטבע האחת או את המהירות־הממוצעת של סיבוב־הממון. כמות־הממון הנכנסת לתוך המחזור, — נגיד, למשל, עם תחילת התהליך של מחזור־היום — נקבעת, כמובן, על־ידי סכום־המחירים של הסחורות המצויות־במחזור בזמן אחד וזו בצד זו מבחינת המקום. אולם בתוך התהליך גופו עושים מטבע אחת — אם לומר כך — אחראית לחברתה. מחישה מטבע אחת את מהירות־סיבובה, הרי נחשלת כנגדה מהירות סיבובה של חברתה, או שהיא נדחקת ויוצאת לגמרי מתחום־המחזור; שכן לא יוכל תחום זה לקלוט אלא אותה כמות־ממון, שאם תכפילנה במספר־הסיבובים הממוצע של יחידת־היסוד שלה, תקבל מכפלה שוה לסכום־המחירים העומד למימוש. ולפיכך: אם גדל מספר־הסיבובים של המטבעות, הרי פוחתת כמותן אשר במחזור. ואם פוחת מספר סיבוביהן, גדלה כמותן. אם נתונה מהירות־ממוצעת, נתונה בכך גם כמות־הממון העשויה לתפקד כאמצעי־מחזור; ואם כך שוב אין צורך אלא להטיל לתוך המחזור, למשל, כמות מסוימת של שטרי לי״ש אחת, כדי לשוב ולהוציא מתוכו מטבעות של לי״ש אחת באותו מניין — מעשה־להטים ידוע יפה לכל בתי־הבנקים.

כשם שבסיבוב־הממון בכלל בא לידי גילוי תהליך־המחזור של הסחורות, כלומר, סיבוב־המעגל שלהן, רק בתוך גלגולים מנוגדים — אף במהירות של סיבוב־הממון כך: כאן מתגלית המהירות של חילופי צורות־הסחורות; מתגלית ההשתלבות הרצופה של טורי־הגלגולים; מתגלית הבהילות בחילוף־החומרים, היעלמותן המהירה של הסחורות מתוך תחום־המחזור והחלפתן, המהירה אף היא, בסחורות חדשות. מכאן, שבמהירות של סיבוב־הממון באה לידי גילוי אחדותן, אחדות־שבשטף, של השלבים המנוגדים זה לזה והמשלימים זה את זה — חילופה של דמות־השימוש בדמות־הערך וחילופה־החוזר של דמות־הערך בדמות־השימוש — או של שני התהליכים: מיקח וממכר. ולהיפך, בהאטתו של סיבוב־הממון נגלה הקרע שבין התהליכים האלה, כשכל אחד מהם נעשה עצמאי לעצמו ומנוגד לחברו, נגלה הקפאון שחל בחילוף־הצורה וממילא גם בחילוף־החומרים. מהיכן נובע קפאון זה — ארשת־פניו של המחזור עצמו אינה עונה בו, כמובן. אין בו, במחזור, אלא כדי להעיד על התופעה עצמה. ההשקפה ההמונית, הרגילה לחשוב, כי עם האטת סיבוב־הממון פוחתת גם תדירות הופעתו של הממון ותדירות היעלמותו בהיקף המחזור על כל נקודותיו — ברוחה של השקפה זו יהיה לתלות תופעה זו בחוסר כמותם של אמצעי־המחזור[77].

[77] „מכיון שהממון... משמש מידה מקובלת למיקח־וממכר, הרי כל מי שיש לו למכור משהו ואינו יכול למצוא לקוחות לכך, מיד הוא נוטה לחשוב, שמחסור בממון בממלכה או במחוז הוא הגורם לכך, שאין תפוצה לסחורתו; וכך הכל צועקים: מחסור בממון! ואולם אין לך טעות גדולה מזו... מה רוצים הבריות הללו הצועקים לממון?... החוכר (farmer)

נמצאנו למדים: הכמות־הכוללת של הממון, המשמש בכל פרק־זמן אמצעי־המחזור, נקבעת מצד אחד על ידי סכום־המחירים של עולם הסחורות אשר במחזור, ומצד השני על ידי הזרם, המואט או המואץ יותר, של תהליכי־המחזור המנוגדים אשר בעולם־הסחורות; וזרם זה הוא המכריע בדבר, איזה חלק מסכום־המחירים הנ״ל יוכל לבוא על מימושו באותן מטבעות גופן. אולם סכום־המחירים של הסחורות תלוי הן בכמותו של כל סוג־סחורה והן במחיריו. והרי שלושת הגורמים: תנועת־המחירים, כמות־הסחורות שבמחזור, ולאחרונה מהירות־סיבובו של הממון — עשויים להשתנות שינויי־מגמה ושינויי־תנאים; ונמצא, שסכום־המחירים העומד למימוש, וממילא גם כמות אמצעי־המחזור המותנית על ידו — עשויים לעבור כמה וכמה צירופים. אין אנו מונים כאן אלא את הצירופים החשובים ביותר בתולדות מחירי־הסחורות.

אם מחירי־הסחורות בעינם עומדים, אפשר שתגדל כמותם של אמצעי־המחזור — אם משום שכמות הסחורות שבמחזור מוסיפה־והולכת, ואם משום שמהירות הסיבוב של הממון פוחתת־והולכת, ואם משום ששתיהן פועלות כאחת. ולהיפך: אפשר שתפחת הכמות של אמצעי־המחזור, עם שפוחתת כמות הסחורות או שגדלה מהירות המחזור.

אם מחירי־הסחורות עולים בכלכם, אפשר שכמות אמצעי־המחזור תעמוד בעינה, עם שפוחתת כמות הסחורות שבמחזור בו־ביחס שמחיריהן עולים, או שגדלה מהירות־סיבובו של הממון בו־בשיעור שגדלה עליית־המחירים, בעוד שכמות־הסחורות שבמחזור קבועה ועומדת. ואפשר, שתפחת כמות אמצעי־המחזור, משום שכמות־הסחורות פוחתת במהירות יתירה משפוחתים המחירים, או משום שמהירות־הסיבוב גדלה ביתר האצה מהאמרת המחירים.

מתאונן... הוא סבור, שאילמלי היה מרובה הממון במדינה, היה יכול לקבל מחיר טוב בעד תוצרתו. אם כן יוצא, שלא לממון תשוקתו אלא למחיר טוב בעד דגנו ובהמתו, שהיה רוצה במכירתם אלא שאינו יכול למכור אותם... ומפני מה אין הוא יכול להשיג מחיר טוב?... (1) אם משום שיש במדינה תבואה ובהמה יתר־על־המידה, ונמצא שרוב הבריות הבאים לשוק צריכים למכור כמוהו, ורק מעטים צריכים לקנות; (2) ואם משום שחל שיתוק במכירה הרגילה לחוץ־לארץ על ידי יצוא... (3) ואם שיורדת הצריכה, כשהבריות במצוקתם אינם מוציאים למחיית ביתם מה שהוציאו קודם; ונמצא שלא ריבויו של ממון מיוחד היה עשוי לסייע לו לחוכר במכירת תוצרתו, אלא יש לחסל אחד משלושת הגורמים האלה, שהם המדכאים באמת את השוק... בה במידה גם הסוחר והחנוני צריכים לממון, כלומר, רוצים הם במכירת הסחורות בהן הם סוחרים, מתוך שחלה ירידה בשווקים... אומה אינה מצליחה יותר אלא דוקא בזמנים שהעושר עובר מיד ליד.״ (ס ר ד א ד ל י נ ו ר ת: „סוגיות על מסחר״. לונדון 1691, עמ׳ 11—15 ואילך.) כל תחבולותיו של ה ר נ ש ו ו א נ ד כולן עומדות על כך: הסתירות שהן נובעות מטבעה של הסחורה, וממילא באות הן לידי גילוי במחזור־הסחורות — אפשר לחסלן עם ריבוים של אמצעי־המחזור. אגב, מתוך האשליה העממית, כי את הסיבה לשיתוקים בתהליך־הייצור ובתהליך־המחזור יש לראות במחסור אמצעי־המחזור, אין ללמוד כל־עיקר את ההיפך — היינו שמחסור אמיתי באמצעי־מחזור, כגון מחמת מעשי־תככים רשמיים עם „הסדרו של סיבוב הממון״ [“regulation of currency”], אינו עשוי אף הוא להביא לידי שיתוקים כאלה.

אם מחירי־הסחורות יורדים בכלל, אפשר שכמות אמצעי־המחזור תעמוד בעינה, עם שגדלה כמות הסחורות בו־ביחס שיורד מחירן, או שפוחתת מהירות הסיבוב של הממון בו־ביחס שיורדים המחירים. ואפשר שתגדל כמות זו, עם שגדלה כמות־הסחורות ביתר האָצה משיורדים המחירים, או שפוחתת מהירות־המחזור ביתר האָצה משיורדים המחירים.

ואפשר, כי שינויי הגורמים השונים ישלימו אהדדי, עד כדי כך שעל אף אי־יציבותם המתמדת של אלה, יישאר קבוע הסך־הכל של מחירי הסחורות העומד למימוש, הווה אומר: אף כמות־הממון שבמחזור תישאר קבועה. ולפיכך מוצא אתה, ביחוד אם מדובר בתקופות־זמן ממושכות יותר, קביעות יתירה ברמה הממוצעת של כמות־הממון אשר במחזורה של כל ארץ וארץ; וחוץ מזעזועים קשים, הפורצים באופן פריודי מתוך משברים בייצור ובמסחר, ולעתים נדירות יותר מתוך שינויים בערכו של הממון גופו — אתה מוצא, כי הסטיות מאותה רמה ממוצעת קלות יותר מכפי שאפשר היה לצפות לכך לפי מראית־עין בלבד.

אותו חוק, שלפיו נקבעת כמות אמצעי־המחזור על ידי סכום־המחירים של הסחורות שבמחזור ועל ידי המהירות־הממוצעת של סיבוב־הממון[78] — יכול אדם לנסחו גם ניסוח זה: אם נתונים סכום־הערכים של הסחורות וכן המהירות הממוצעת של גלגוליהן, הרי הכמות של הממון־שבמחזור, או של חומר־הממון, תלויה בערכו של זה. דמיון־שוא הוא לחשוב, להיפך, שמחירי־הסחורות נקבעים על־ידי כמות אמצעי־המחזור, וכמות זו נקבעת שוב על־ידי הכמות של חומר־הממון המצוי

[78] „קיימות מידה מסוימת ופרופורציה מסוימת של הממון הדרוש כדי לנהל מסחרה של אומה; יתר על כך או חסר מכך עשויים להזיק לו. ממש כמו בבית־מסחר קמעוני קטן, שהוא צריך לפרופורציה מסוימת של פרוטות, כדי לפרוט את מטבעות הכסף ולאַזן חישובים כאלה, שאי־אפשר היה לעשותם אף במטבעות הכסף הקטנות־ביותר... והנה, כשם שאת הפרופורציה של מספר הפרוטות הדרושות בבית־מסחר יש לקבוע לפי מספר הקונים, לפי תכיפות קניותיהם, וכן בעיקר לפי ערך מטבעות הכסף הקטנות ביותר — ממש כך יש לקבוע את הפרופורציה של הממון (היינו, כסף וזהב), הדרוש בשביל המסחר שלנו, לפי התכיפות של מעשי־החליפין ולפי גודל התשלומים." (ו י ל י א ם פ ט י: „חיבור על מסים ותשלומים", לונדון 1667, עמ' 17.) על התיאוריה של י ו ם לימד זכות — כנגד ג'. ס ט י ו א ר ט ואחרים — א. י ו נ ג בספרו „אריתמתיקה פוליטית" (לונדון 1774), שניתן בו פרק מיוחד „מחירים תלויים בכמות־הממון" ["Prices depend on quantity of money"], עמ' 112 ואילך. העירותי בספרי „לביקורת וכו'", עמ' 149: „הוא (א. סמית) מסלק מתוך שתיקה את השאלה על כ מ ו ת המטבעות שבמחזור, תוך שהוא דן בכסף בטעות דין סחורה פשוטה." אין דבר זה אמור אלא כל שא. סמית דן בממון דיון רשמי [ex officio]. ואולם פה ושם, כגון עם הביקורת שהוא מותח על השיטות הקודמות של הכלכלה המדינית, הרי הוא מביע דעות נכונות: „כמות ממון־המטבעות מוסדרת בכל מדינה על ידי ערכן של הסחורות, שהממון צריך להביאן לידי מחזור... ערך הנכסים, הנמכרים והנקנים במשך שנה בארץ שהיא, דורש כמות מסוימת של ממון, כדי להביא את הנכסים במחזור ולחלקם בין צרכניהם הממשיים; אך אינו יכול לאפשר שימוש של כמות גדולה מזו. צינור המחזור מושך אליו בהכרח סכום מסוים שיש בו כדי למלא אותו, ולעולם אינו קולט יותר מכן." („עושר העמים", ספר רביעי, פרק א' [כרך ג', עמ' 87, 89].) בדומה לכך פותח א. ס מ י ת את חיבורו, באופן רשמי, בשיר־תהילה לחלוקת־העבודה. ואחר־כך, בספר האחרון, על מקורות הכנסותיה של המדינה, הרי הוא חוזר פה ושם על גינויה של חלוקת־העבודה מפי מורו א. פ ר ג ו ס ו ן.

במחזורה של ארץ מסוימת[79]; מקורו של דמיון זה, אצל הראשונים מן הדוגלים בו, נעוץ בהנחה התפלה, כי לתוך תהליך המחזור נכנסים סחורות ללא־מחיר ונכנס ממון ללא־ערך, וכאן, במחזור, מוחלף חלק ידוע של דייסת־הסחורות בחלק מתאים של תל־המתכות[80].

---

[79] „ברור, שמחירי החפצים יעלו אצל כל אומה ככל שיתרבו הזהב והכסף בידי הבריות; מכאן מתחייב, שאם מתמעטים הזהב והכסף בידי אומה, יורדים מחירי כל הסחורות בפרופורציה לאותה התמעטות הממון.” (י ע ק ב ו א נ ד ר ל י נ ט: „הכסף יענה את הכל.” לונדון 1734, עמ׳ 5.) השוָאה מדוקדקת יותר של דברי ואנדרלינט אל „מסותיו” של יום אינה משאירה בלבי שום ספק, כי ידע יום את חיבורו — אגב, חיבור מצוין — של ואנדרלינט ואף השתמש בו. דעה זו, שכמותם של אמצעי־המחזור היא הקובעת את המחירים, מצויה כבר אצל בארבון ואצל מחברים שקדמו לפניו בהרבה. „אין שום טירדה יכולה לבוא מתוך מסחר בלתי־מוגבל” — אומר ואנדרלינט — „אלא תועלת מרובה מאוד; שכן, אם תאמר שעל ידי כך יירד שיעור המזומנים של האומה, וההגבלות מכוּונוֹת למנוע זאת — הרי ברור, שאותן אומות שיקבלו את המזומנים יגלו, כי הכל עלה במחיר בה־במידה שגדל שיעור־המזומנים שבידיהן. ואלו... אצלנו כל תוצרי המאנופאקטורה ושאר הסחורות יוזלו וילכו עד כדי כך, שהמאזן המסחרי שלנו שוב ייהפך עלינו לטובה ויתפוס את הממון בחזרה לידינו.” (שם עמ׳ 44.)

[80] ברור מאליו, שכל סוג־סחורה משמש, על ידי עצם מחירו, אחד היסודות בסכום־המחירים של הסחורות אשר במחזור. ואולם, כיצד ערכי־שימוש שאינם בני־מידה משותפת זה לגבי זה יגיעו בהמוניהם [en masse] לידי חליפין בכמות הזהב והכסף, המצויה במדינה מן המדינות — דבר זה אינו מובן כל־עיקר. אם מבליעים־בעוֹרמה את עולם־הסחורות בסחורה־כוללת אחת ויחידה, שכל סחורה יחידה אינה אלא חלק־יסוד ממנה — הרי מגיעים לידי דוגמה חשבונית נאה: הסחורה־הכוללת = x קנטארים זהב; סחורה א = חלק־יסוד של הסחורה־הכוללת = אותו חלק־יסוד של x קנטארים זהב. דברים אלה מפורשים באמונה אצל מ ו נ ט ס ק י י ה: „אם מַשווים את כמות הזהב והכסף המצויים בעולם אל סכום הסחורות המצויות, הרי אפשר בודאי להשוות כל תוצר או סחורה אל כמות מסוימת של ממון. נניח לרגע, שאין מצוי בעולם אלא תוצר אחד־ויחיד או סחורה אחת־ויחידה בלבד, או שאין קונים אלא סחורה אחת, ושגם היא ניתנת־לחלוקה ממש כמו ממון: חלק מסוים מאותה סחורה יהא אז שקול־כנגד חלק מסוים מכמות־הממון, מחצה מסך־הכל של הסחורות תהא שקולה כנגד מחצה מן הכמות־הכוללת של הממון... בעצם, קביעת המחירים לסחורות תלויה לעולם ביחס זה, שמתייחסת הכמות־הכוללת של הסחורות אל הכמות־הכוללת של סימני־הממון.” (מ ו נ ט ס ק י י ה: „רוח החוקים”, „כתבים”, כרך ג׳, עמ׳ 12—13.) על המשך־ההתפתחות של תיאוריה זו אצל ריקארדו, תלמידו ג׳יימס מיל, לורד אוברסטון וכו׳ — השווה „לביקורת וכו׳”, עמ׳ 140—146, וכן עמ׳ 150 ואילך. מר ג׳. סט. מ י ל יודע, בעזרת ההגיון האקלקטי המקובל עליו, לקיים דעתו של אביו ג׳. מיל, ואת הדעה המתנגדת לכך ביחד. אם נשווה את הטקסט בליקוטו „עיקרים של הכלכלה המדינית” עם הקדמתו לספר זה (מהדורה ראשונה), — כאן הוא־גופו מכריז על עצמו כבעל אדם סמית של הדור הזה — שוב אי־אתה יודע על מה לתמוה יותר: על תמימותו של אדם זה או על תמימותו של הקהל, שקיבל אותו בתום ובאמונה בחזקת אדם סמית; והרי רחוק הוא מסמית כרחוק, למשל, הגנראל ויליאמס קארס איש־קארס מן הדוכס ולינגטון. וכל חקירותיו המקוריות של מר ג׳. סט. מיל בשדה הכלכלה המדינית, שאינן עשירות לא בהיקף ולא בתוכן — הלא הן מכונסות, טור לטור ודף לדף, בקונטרסו „כמה בעיות בלתי־מיושבות של הכלכלה המדינית”, שנתפרסם בשנת 1844. ל ו ק מבטא במפורש את הקשר שבין היעדר־הערך של הזהב וכסף לבין קביעת ערכם על־ידי כמותם. „לאחר שהבריות באו לידי הסכם, שיש להקנות לזהב ולכסף

ג. המטבע. סמל־הערך

מתוך תיפקודו של הממון כאמצעי־המחזור נובעת דמות־המטבע שלו. אותה משקולת של זהב, שהמחיר או כינוי־הממון של הסחורות מעלה אותה בדמיוננו, מן ההכרח שתעמוד לעומתן בתוך המחזור כחטיבת־זהב בת אותו כינוי גופו, או בחזקת מטבע. ומה קביעת מידתן של המחירים מסורה בידי המדינה, אף עסק זה של טביעת מטבעות כן. מַדים לאומיים שונים, שמתלבשים בהם הזהב והכסף בחזקת מטבעות, ושוב פושטים אותם בשוק העולמי — בכך נגלה ההבדל שבין התחומים הפנימיים או הלאומיים של מחזור־הסחורות לבין תחומו הכללי, תחום השוק העולמי.

מכאן, שמטבעות־זהב וזהב־בככרות אינם שונים זה מזה מטבע ברייתם אלא בדמותם בלבד, והזהב יכול תמיד לפשוט צורה אחת וללבוש צורה שנייה[81]. אולם הדרך מבית־היציקה מובילה תמיד בו־בזמן אל כור־ההיתוך. מטבעות־הזהב דרכן שהן נשחקות־והולכות בסיבוב, מהן פחות ומהן יותר. תואר־הזהב ועצמות־הזהב, התוכן הנומינאלי והתוכן הממשי, פותחים בתהליך של היפרדות זה מזה. מטבעות־זהב שכינוי אחד להן, הולכות ומקבלות ערך בלתי־שווה, משום שמשקלן שונה. הזהב כאמצעי־המחזור שוב סוטה מן הזהב כאַמת־מידה למחירים, ובכך הוא פוסק גם מלשמש אקויואלנט אמיתי לסחורות, שהוא בא לממש את מחיריהן. תולדות המבוכות הללו הן תולדותיה של המטבע בימי־הביניים ובזמן־החדש, עד המאה ה־18 ועד בכלל. הנטייה הטבעית־מקורית של תהליך־המחזור: להפוך את מהות־הזהב של המטבע לכסות־של־זהב, היינו להפוך את המטבע רק לסמל של תוכנה המתכתי הרשמי, בנטייה זו הודו אפילו החוקים המודרניים ביותר בדבר הדרגה של הפסד־המתכת, שיש בה כדי לפסול מטבע־זהב בשביל שער־הממון, היינו, לבטל את תפקידה הממוני.

ואם סיבוב־הממון עצמו מפריד בין התוכן הנומינאלי לבין התוכן הממשי של המטבע, בין הנייתה המתכתית לבין הנייתה התיפקודית, הרי שכבר גנוזה בו האפשרות־שבכוח להחליף את הממון המתכתי בסימנים משל מתכת אחרת או

ערך מדומה... שוב אין הערך הפנימי, שמניחים במתכות אלו, אלא כמוּת." („כמה הרהורים וכו'", 1691, כתביו, מהדורה של שנת 1777, כרך ב', עמ' 15.)

[81] אין זה מתכליתי כל־עיקר, כמובן, שאבוא לדון בפרטים כמו מס־הכתר על טביעת מטבעות וכיוצא באלה. אך, כדי להשיב לו, לאותו סיקופאנט רומאנטי, א ד ם מ י ל ר, המתפעל מן „הליבראליות הנפלאה", ש„הממשלה האנגלית טובעת מטבעות בחנם" — הנה חוות־דעתו של סר דאדלי נורת, כדלקמן: „כסף וזהב, כשאר הסחורות, שפל וגיאות להם. משמגיעות כמויות מספרד... מיד מביאים אותן למגדל [Tower] ושם טובעים מהן מטבעות. לא זמן מרובה לאחר־מכן תבוא דרישה למטילי [המתכת], לצרכי היצוא. ואם אין מטילים, אלא בדרך־מקרה הכל נטבע למטבעות — מה לעשות? חוזרים ומתיכים את המטבעות; דבר זה אינו כרוך בהפסד, שהרי טביעת המטבעות אינה עולה לו לבעל המטבעות ולא כלום. וכך נעשה עוול לאומה — עליה לשלם בעד קליעת הקש הנועד למאכל חמורים. אילו הוטל על הסוחר (נורת עצמו היה מן הסוחרים הגדולים־ביותר בימי צ'ארלס השני) לשלם מחיר בעד הטביעה, לא היה שולח את כספו למגדל בלא שיקול־הדעת; ואף ממון במטבעות היה מקיים תמיד ערך למעלה מערכו של כסף בלתי־טבוע." (נ ו ר ת, „סוגיות וכו'", עמ' 18.)

בסמלים, שהם ישמשו בתיפקוד־של־מטבע. הקשיים הטכניים בטביעת משקלות זערורות של זהב או כסף; וכן העובדה, שמתחילה המתכות הנמוכות־בדרגתן היו משמשות מידת־הערכים, תחת המתכות היקרות, כסף תחת זהב, נחושת תחת כסף, ועל־כן היו מצויות במחזור בחזקת ממון, עד לרגע שבאה המתכת היקרה והורידתן מכיסא־כהונתן — כל אלה נותנים הסבר היסטורי לתפקידם של סימני־כסף וסימני־נחושת כתחליף למטבע־הזהב. סימנים אלה ממלאים את מקומו של הזהב באותם המעגלות של מחזור־הסחורות, שבהם עוברת־וחוזרת המטבע במהירות יתירה ועל־כך היא נשחקת מהר עד מאוד, כלומר, במקום שהמיקח־והממכר חוזרים ונשנים ללא־הפסק בקנה־מידה קטן ביותר. כדי לגדור גדר בפני משרתים אלה, שלא יקנו שביתה במקומו של הזהב עצמו, עומדים וקובעים בתקנות־החוק את הפרופורציות הקטנות מאוד, שרק לפיהן חייבים הבריות לקבלם בתשלום תחת זהב. מובן שמשתלבים זה בזה המעגלות המיוחדים, שבהם מסתובבים אותם סוגי־המטבעות השונים. בצדו של הזהב מופיעה מטבע־של־פרוטות, שמשתמשים בה לשם תשלום חלקי־שברים של מטבע־זהב הקטנה ביותר; אמנם נכנס הזהב ללא־הפסק לתוך המחזור הקמעוני, אולם תוך שפורטים אותו למטבעות־של־פרוטות הוא נדחק־ונזרק מתוך המחזור, ושוב ללא־הפסק[82].

תוכן־המתכת שבסימני הכסף או הנחושת נקבע מצד החוק קביעה שרירותית. בסיבוב נשחקים הללו ביתר מהירות משנשחקת מטבע־הזהב. ולפיכך: תיפקודם כמטבע שוב אינו תלוי כל־עיקר במשקלם, כלומר, אינו תלוי בכל ערך בכללו. ישות־המטבע של הזהב נפרדת לגמרי מעצמות־ערכו. דברים חסרי־ערך, במידה יחסית, כגון פתקי־נייר, עשויים, איפוא, לשמש מַטבע במקומו. בסימני־ממון מתכתיים עדיין חבוי במקצת אופים הסמלי, ואלו בממון־נייר בולט הוא ומזדקר לעין־כל. צא וראה: ce n'est que le premier pas qui coute [רק הפסיעה הראשונה היא הקשה].

אין הדברים אמורים כאן אלא בשטרי־ממון שהמדינה קובעת להם שער־חובה. ממון זה צומח ועולה במישרין מתוך המחזור המתכתי. ואלו ממון־אשראי אינו בא לעולם אלא אם כן קדמו לו תנאים, שאינם ידועים לנו עדיין כל־עיקר, כל זמן שאנו עומדים במחזור־הסחורות הפשוט. ואולם ייאָמר כאן דרך אגב: כשם שממון־נייר כפשוטו עולה מתוך תיפקודו של הממון כאמצעי־מחזור, כך נעוצים שרשיו הטבעיים־מקוריים של ממון־אשראי בתיפקודו של הממון כאמצעי־תשלום[83].

---

[82] „אם כסף אינו עולה לעולם על מה שדרוש בשביל פרעונות קטנים, שוב אי־אפשר לאספו בכמויות מספיקות בשביל הפרעונות הגדולים... שימושו של זהב בשביל פרעונות גדולים מחייב בהכרח את שימושו בשביל המסחר הקמעוני: מי שיש להם מטבעות־זהב נותנים אותן בעד קניות זעירות, ויחד עם הסחורה הנרכשת הם מקבלים את עודף־החשבון במטבעות־כסף. על ידי כך מוציאים את עודף־הכסף מידי הקמעוני — אחרת, היה נשאר למעמסה עליו — ומפיצים אותו במחזור הכללי. אך אם יש כסף בכמות הדרושה, כדי להגשים את הפרעונות הקטנים, ללא תלות בזהב, הרי כּן ההכרח שהסוחר הקמעוני יקבל מטבעות־כסף בעד קניות זעירות; והמטבעות הללו מוכרחות לילך ולהצטבר בידו.” (ד ו ד ב י ו ק א נ א ן: „חקירה בהטלת־המסים ובמדיניות המסחרית של בריטניה הגדולה.” אדינבורג 1844, עמ' 248, 249.)

[83] המאנדארין לענייני כספים, ו א ן ־ מ א א ו ־ א י ן, התיר לעצמו להגיש לבן־השמים

פתקי־נייר, שמדפיסים עליהם שמות־ממון, כגון 1 לי״ש, 5 לי״ש וכיוצא באלה — המדינה מטילתם לתוך תהליך־המחזור מבחוץ. במידה שהללו שרויים למעשה במחזור, במקומו של סכום־הזהב בעל אותו שֵם, הרי אין משתקפים בתנועתם אלא החוקים של סיבוב־הממון גופו. קיים חוק מיוחד־במינו לגבי מחזור שטרי־הממון, שאינו יכול לנבוע אלא מתוך יחסם אל הזהב, יחס של נציגיו. חוק זה, כפשוטו, הוא: יש להגביל את הוצאת שטרי־הממון ולהעמידם על אותה כמות, שהיתה צריכה להיות גם כמותו של הזהב (או הכסף) המסומל על ידם, אילו היה הוא־עצמו משמש במחזור. והנה אותה כמות־הזהב, שתחום־המחזור יכול לקלוט לתוכו, אמנם עולה ויורדת תמיד, אם למעלה מרמה־ממוצעת מסוימת ואם למטה הימנה. אך לעולם לא תרד כמות האמצעי־שבמחזור בארץ מסוימת למטה ממינימום מסוים, שניתן לקבעו לפי הנסיון. ודאי, אותה כמות־מינימום משתנה תמיד בחלקיה־המרכיבים, היינו כל פעם מורכבת היא ממטבעות־זהב אחרות; אך אין בכך כדי לשנות ולא כלום מהיקפה ומסיבובה הקבוע בתוך תחומי־המחזור. ולפיכך יכולים לבוא במקומה סמלי־נייר. כנגד זה, אם תמלא היום בנייר־ממון את כל צינורות־המחזור במלוא דרגת יכלתם לקליטת־הממון — הרי עשויים הם מחר, עם התנודות במחזור־הסחורות, להתמלא יתר־על־המידה. כל גבול של מידה הולך לטמיון. ואם הנייר יעבור את גבול מידתו, כלומר, יעבור את כמות מטבעות־הזהב בנות אותו כינוי, שהיתה יכולה להימצא במחזור, הרי — מלבד הסכנה של אי־אמון כללי — אין הוא מייצג בתוך עולם־הסחורות, בכל־זאת, אלא אותה כמות־הזהב, הנקבעת על ידי החוקים האימאננטיים של עולם זה, היינו, רק אותה כמות־זהב בלבד שאפשר למלא־מקוֹמה. למשל, אם כמות פתקי־הנייר מייצגת עתה 2 אונקיות של זהב, תחת לייצג 1 אונקיה, הרי 1 לי״ש, למשל, משמשת למעשה כינוי־ממון — נגיד — בשביל 1/8 אונקיה, ולא בשביל 1/4 אונקיה. התוצאה היא כאילו חל שינוי בתיפקודו של הזהב כמידת המחירים. לאמור: אותם ערכים, שנתבטאו קודם במחיר של 1 לי״ש מתבטאים עכשיו במחיר של 2 לי״ש.

ממון־נייר הוא סימן־לזהב או סימן־לממון. יחסו אל ערכי־הסחורות אינו אלא זה: אותן כמויות־זהב עצמן, שהנייר מייצגן בדרך סמלית־מוחשית — ערכי־הסחורות

תכנית, שמטרתה הנסתרת היתה להפוך את האסיגנאטים של הכתר בסין לשטרות־ממון הניתנים־לחליפין. בדו״ח של ועדת־האסיגנאטים מאפריל 1854 שקל למטרפסיה על כך כהלָכה. אם קיבל גם את מניין־המלקות המסורתי במקל־במבוק — לא פורש. „הַועדה״ — כך נאמר עם סיום הדין־וחשבון — „שקלה־ודנה את תכניתו בכובד ראש, והיא מוצאת, שתכנית זו הכל מכוּון בה לטובת הסוחרים, ואין בה מאומה לטובת הכתר.״ („חיבורים מאת הצירות הקיסרית הרוסית בפקינג על סין. תירגמו מרוסית ד״ר ק. אבל ופ. א. מקלנבורג״. כרך ראשון. ברלין 1858, עמ׳ 47 ואילך.) על הפחתת־המתכת המתמדת במטבעות־הזהב עם סיבובן־במחזור — אומר אחד המנהלים [“Governor”] בבנק של אנגליה, בעדותו לפני „ועדת בית הלורדים״ (על „חוקי־בנקים״ [“Bankacts”]), כדלקמן: „כל שנה נעשית קלה למטה־מן־המשקל קבוצה חדשה של ,סובריינים׳ (לא פוליטיים, חלילה; אלא סובריין — שמה של לירה־שטרלינג בזהב). קבוצה הסובבת שנה אחת במלוא משקלה, מפסידה על ידי מחיקה־ושחיקה עד כדי כך, שבשנה לאחר־מכן כף־המאזניים נוטה לרעתה.״ (ועדת בית הלורדים 1848, מס׳ 429.)

מבוטאים בהן ביטוי אידיאלי. רק במידה שממון־הנייר מייצג כמויות־זהב, שהן גם כמויות־ערכים — כדרך שכל שאר כמויות של סחורות הן כמויות־ערכים — סימן־של־ערך הוא[84].

ולבסוף ישאל השואל: כיצד אפשר, שבמקומו של הזהב יבואו סתם סימנים חסרי־ערך שלו? אולם, כפי שראינו, אין הוא ניתן־להחלפה בדרך זו אלא במידה שתיפקודו כמטבע או כאמצעי־מחזור מבודדו בפני עצמו, היינו, מַקנה לו עצמאות. והנה, אותו תהליך, שתיפקוד זה מגיע לידי עצמאות, אינו חל אמנם לגבי מטבעות־זהב יחידות, אף על פי שהוא בא לידי גילוי בכך, שמטבעות־זהב שחוקות עדיין מוסיפות להלך במחזור. אין חתיכות־זהב סתם משמשות מטבע או אמצעי־מחזור אלא כל־זמן שמצויות הן באמת בסיבוב, ולא יותר. אולם כל שאין כוחו יפה לגבי מטבע־הזהב היחידה, יפה כוחו לגבי כמות־המינימום של זהב, הניתנת להחלפה על ידי ממון־הנייר. זו שוכנת תמיד בתחומי־המחזור, היא מתפקדת כאמצעי־מחזור ועל־כן כל עיקר־קיומה אינו אלא בחזקת נושאו של תיפקוד זה. מכאן שתנועתה אינה מייצגת אלא את התהפכותם המתמדת זה בזה של התהליכים המנוגדים בגלגול־הסחורות ס—מ—ס; ולעומת הסחורה מופיעה כאן דמות־ערכה רק על מנת להיעלם מיד. הייצוג העצמאי, הניתן לערך־החליפין של הסחורה, אינו כאן אלא מאורע חולף בלבד. מיד באה במקומו שוב סחורה אחרת. בתהליך, המרחיק תמיד את הממון מידי פלוני לידי אלמוני, די, איפוא, שהממון יהא קיים קיום סמלי בלבד. קיומו התיפקודי בולע כביכול את קיומו החומרי. הממון, בבוֹאה חולפת, שנעשתה אובייקטיבית, למחירי־הסחורות — שוב אינו משמש אלא סימן לעצמו, ולפיכך יכולים גם לבוא סימנים ולהחליפו[85]. אלא שסימן הממון זקוק לתוקף אובייקטיבי מבחינה חברתית, ותוקף זה ניתן לסמל־של־נייר על־ידי שקובעים שער־חובה. כפייה

---

[84] הערה למהדורה ב'. עד כמה גם המחברים הטובים ביותר בענייני־ממון אינם תופסים את תיפקודי־הממון השונים אלא תפיסה בלתי־ברורה — מעיד, למשל, הקטע הבא אצל פולארטון: „אמנם — במידה שהדברים אמורים בשער־הכספים שלנו בארצנו — כל התיפקודים המטבעיים, שממלאות אותם כרגיל מטבעות זהב וכסף, אפשר שיקיימם באותה יעילות מחזור של שטרי־ממון בלתי־ניתנים לחליפין, שאין להם ערך משלהם, חוץ מאותו ערך מלאכותי ומוסכם שניתן להם מטעם החוק. זו עובדה, שאין איש יכול לדעתי לכפור בה. ערך כזה, כפי שתואר, היה יכול לקיים את כל המטרות שתולים בערך פנימי, ואפילו היה יכול לעשות את ההכרח באַמת־מידה למיותר — אם רק הכמות של מהדורת השטרות תהא מוחזקת בתוך גבולות נכונים.” (פולארטון: „הסדר של מחזורי־ממונות”, מהדורה ב', לונדון 184, עמ' 21.) ובכן: משום שאפשר להחליף את סחורת־הממון וליתן במקומה סימני־ערך בלבד במחזור — שוב תהא מיותרת כמידת־הערכים וכקנה־מידה למחירים!

[85] מתוך העובדה, שזהב וכסף, בחזקת מטבע, או בתיפקודם היחידי כאמצעי־מחזור, נהפכים לסימנים של עצמם — מכאן מסיק ניקולאס בארבון את זכותן של הממשלות, שיכולות הן להעלות את ערך הממון ["to raise money"], כלומר, יכולות הן להקנות לכמות כסף, הקרויה גרוש, את השם הנועד לכמות־הכסף גדולה־יותר, כגון סלע, ובכך יוכלו להחזיר לבעלי־החוב גרושים במקום סלעים. „ממון נשחק ומפסיד במשקלו על־ידי שמונים אותו תכופות... שמו של הממון והשער שלו — על כך נותנים הבריות את דעתם בעסקי־מסחר, ולא על כמות הכסף... הסמכות הציבורית שמטילים על המתכת היא שעושה אותה ממון.” (נ. בארבון: „מסכת בדבר הטבעת ממון וכו'”, עמ' 29, 30.)

זו מטעם המדינה אין כוחה יפה אלא בתוך גבולותיה של חברה מסוימת או בתחומי־המחזור הפנימיים, ורק כאן בלבד נבלע הממון כולו בתוך תיפקודו כאמצעי־מחזור או כמטבע; ולפיכך יכול הוא, בהיותו ממון־נייר, לקנות לעצמו דרך־קיום נפרדת הפרדה חיצונית מעצמותו המתכתית, דרך־קיום תיפקודית בלבד.

3. ממון

אותה סחורה, המשמשת מידת־ערכים וממילא גם אמצעי־מחזור — אם היא־בגופה ואם על ידי שליחיה — היא ממון. ועל־כן זהב (או כסף) ממון הוא. מצד אחד משמש הוא ממון, משהוא חייב להופיע בגופו־ובעצמו של־זהב (או של כסף), כלומר, כסחורה־ממון, הווה אומר: — לא מבחינה אידיאלית בלבד, כגון בחזקת מידת־הערכים, ולא מבחינת היותו ניתן־לייצוג, כגון בחזקת אמצעי־המחזור; ומצד השני משמש הוא ממון, אם תיפקודו — ויהא שהוא מבצעו בו־בעצמו או על ידי שליחיו — קובעו להיות דמות־הערך היחידה, היינו, ישות מתאימה־יחידה של ערך־החליפין, כנגד כל שאר הסחורות שאינן אלא ערכי־שימוש בלבד.

א. צבירת אוצר

מרוץ־המעגל המתמיד של שני גלגולי־הסחורה המנוגדים, היינו, ההתחלפות השוטפת של הממכר והמיקח, בא לידי גילוי בסיבובו הבלתי־פוסק של הממון, היינו, בתיפקודו לשמש תנועת־נצח [perpetuum mobile] של המחזור. משנפסק טור־הגלגולים, והממכר אינו בא על השלמתו על־ידי המיקח שאחריו, שוב נעשה הממון לא־נייד, או שנהפך הוא, לפי דברי ב ו א ג י ב ר, מדבר נע לבלתי־נע [מ־meuble ל־immeuble], ממטבע לממון.

עם ראשית התפתחותו של מחזור־הסחורות גופו, מתפתחים ההכרח והיצר להחזיק־ולקיים את התוצאה של הגלגול הראשון, את דמות־חילופה של הסחורה או את גולם־הזהב שלה[86]. שוב אין מוכרים סחורה כדי לקנות סחורה אחרת, אלא כדי שתבוא צורת־ממון במקומה של צורת־סחורה. שינוי־צורה זה, שלא שימש אלא מתווך בלבד בחילוף־החומרים, נעשה תכלית בפני עצמה. אותה דמות־הסחורה שנתחלפה — נמנע הימנה לשמש דמותה־של־סחורה שניתן להעבירה־להחליפה לחלוטין, היינו נמנע הימנה לשמש דמות־ממון חולפת בלבד. על ידי כך מתאבן הממון ונעשה אוצר, ומוכר־הסחורות נהפך לצובר־אוצרות.

דוקא בתחילתו של מחזור־הסחורות אינו נהפך לממון אלא העודף של ערכי־השימוש. וכך נעשים זהב וכסף מאליהם ביטוי חברתי לשפע או לעושר. צורה פשוטה זו של צבירת־אוצרות נעשית קבע בתוך עמים, שקיים אצלם אופן־ייצור מסורתי ומכוון לתצרוכת־עצמית, מקביל לחוג מסוגר לחלוטין של צרכים. כגון אצל בני־אסיה, ביחוד אצל ההודים. ו א נ ד ר ל י נ ט, זה שמדמה בנפשו, כי מחירי־הסחורות

86. „עשירות של ממון אינה אלא... עשירות של תוצרים, שנהפכו לממון.” (מ ר ס י ה ד ה ל ה ר י ו ו י י ה: „הסדר הטבעי וכו׳”, עמ׳ 557. „ערך, בדמות תוצרים, לא שינה אלא את צורתו בלבד.” (שם, עמ׳ 486.)

נקבעים על ידי כמות הזהב או הכסף המצויה בארץ — עומד ושואל: מפני מה זולות כל כך הסחורות ההודיות? והרי הוא משיב: משום שההודים טומנים את ממונם באדמה. וכך הוא מספר: משנת 1602 עד 1734 גנזו הללו 150 מיליון לי״ש בכסף, שמתחילה היה בא מאמריקה לאירופה[87]. משנת 1856 עד 1866, כלומר בעשר שנים, הביאה אנגליה להודו ולסין (רוב המתכת המובאה לסין זורמת שוב להודו) 120 מיליון לי״ש בכסף, שמקודם היו מחליפים אותו בזהב אוסטרלי.

משגדל ומתפתח ייצור־הסחורות, מוכרח כל יצרן של סחורות להבטיח לעצמו את עצב הדברים [nervus rerum], את „הערובה החברתית"[88]. צרכיו מתחדשים והולכים בלי־הפסק וכופים אותו שיהיה קונה וחוזר וקונה סחורות של אחרים, ואלו ייצורן ומכירתן של סחורותיו מַצריכים זמן ותלויים בנסיבות המקרה. כדי שיהיה בידו לקנות בלא למכור, מן ההכרח שקודם־לכן מכר בלא לקנות. פעולה זו, משהיא מבוצעת בדרגת נוהג כללי, דומה שסותרת את עצמה. אלא, במקום ייצורן של המתכות היקרות מוחלפות הן במישרין בסחורות אחרות. כאן חל ממכר (מצד בעל־הסחורות) ללא מיקח (מצד בעלי הזהב והכסף)[89]. ומעשי־ממכר החלים אחר־כך, שאין אחריהם מעשי־מיקח, באים רק לתווך בחלוקה הנוספת של המתכות היקרות בין כל בעלי־הסחורות. וכך מתהווים בכל מקומות המשא־והמתן אוצרות זהב וכסף בשיעור שונה. עם האפשרות להחזיק בסחורה בחזקת ערך־חליפין או להחזיק בערך־החליפין בחזקת סחורה — מתעורר גם יצר־הזהב. משמתפשט מחזור־הסחורות, גדל כוחו של הממון — אותה צורה חברתית מוחלטת של העושר, המוכנה ומזומנה תמיד לפעולה. „זהב הוא דבר מופלא! מי שיש בידו זהב — אדון הכל הוא, מה שחשקה נפשו. בזהב אפשר אפילו לשלוח נשמות לגן־העדן." (קולומבוס במכתבו מיאמאיקה, 1503). הואיל ולא ניכר בו בזהב מה נתגלגל בו, הרי נהפך הכל, סחורה או לא סחורה, לזהב. הכל ישנו בממכר וישנו במיקח. המחזור נעשה כור־ההיתוך הגדול של החברה, שהכל נזרק לתוכו, כדי לחזור ולצאת מתוכו כגביש־של־ממון. בפני אלכימיה זו אין יכולות לעמוד אפילו עצמות־קדושים, ולא כל־שכן דברים פחות ממשיים־גסים res sacrosanctae, extra commercium hominum [דברים־קדושים־ומקודשים, מנותקים מכל משא־ומתן של הבריות][90]. כשם שבממון

---

[87] „על־ידי תקנה זו הם יכולים לקיים שער־מחירים נמוך כזה בשביל כל נכסיהם ותוצריהם." (ו א נ ד ר ל י נ ט: „הכסף יענה וכו'", עמ' 95, 96.)

[88] „ממון... הוא ערובה." (ג'ון ב ל ר ס: „מסות על העניים, היצרנים, המסחר, המטעים ושחיתות־המידות." לונדון 1699, עמ' 13.)

[89] שהרי מיקח, במובן הקאטגורי, כבר יש בו משום הנחה, שזהב וכסף הם סחורה בשינויי־דמותה, או הם תוצאה של ממכר.

[90] הנרי השלישי, המלך הנוצרי־שבנוצרים של צרפת, גוזל מאת המנזרים וכו' את שכיות־הקדושה שבהם, כדי להפכם לכסף. הכל יודעים, מה תפקיד מילא בהיסטוריה היוָנית אותו גזל, שגזלו הפוקיאים את אוצרות־המקדש בדלפי. כידוע, עשו הקדמונים את המקדשים למקום־משכנם של אלוהי הסחורות. מקדשים אלה היו „בנקים קדושים". בעיני הפיניקים — עם־מסחר לדוגמה [par excellence] — נחשב הממון לדמות המוחלפת של כל הדברים שבעולם. היה זה כשורה, איפוא, שהבתולות שהיו מוסרות את גופן, בחַגיה של אֵלת־האהבה, לזרים — היו מקריבות לאֵלָה את מטבעת־האֶתנן שקיבלו.

דועך־וכבה כל הבדל איכותי של הסחורות, כך מכבה הוא עצמו, באשר הוא משווה־הכל [Leveller] עד לידי קיצוניות, את כל ההבדלים[91]. אלא שהממון הוא גופו סחורה, דבר חיצוני, שניתן ליהפך לקניינו הפרטי של כל אחד ואחד. וכך נעשה הכוח החברתי לכוחו הפרטי של האדם הפרטי. ולפיכך גינתה אותו החברה העתיקה, וראתה בו פרוטה לפרוט בה את הסדר הכלכלי והמוסרי גם יחד[92]. החברה המודרנית, שעוד בשחרותה ביקשה להוציא את פלוטוס בשערותיו מקרב האדמה[93], מקלסת את הזהב, בדמות ה„גראל" הקדוש, כהתגשמות המזהירה של עיקר־החיים היקר לה ביותר.

הסחורה בחזקת ערך־שימוש באה לספק צורך מיוחד, ומהוה היא יסוד מיוחד בעושר החומרי. אולם בערכה של הסחורה אתה מודד את הדרגה של כוח־משיכתה לגבי כל היסודות של העושר החומרי, היינו, אתה מודד את העושר החברתי של בעליה. בעיניו של בעל־הסחורה הפשוט מן הבארבארים, ואפילו בעיניו של איכר בן מערב־אירופה, אין להפריד את הערך מצורת־הערך, ולפיכך דומה עליו ריבויו של אוצר הזהב והכסף כריבויו של הערך. ודאי, שערך־הממון משתנה, אם כתוצאת חילוף־הערך של הממון עצמו ואם על ידי חילוף־הערך של הסחורות. אולם כל זה אינו גודר מצד אחד בפני העובדה, כי 200 אונקיות זהב יכילו, עתה כמקודם, יותר

---

[91] זהב? זהב צהוב, נוצץ, רב־יקרות!...
יתרבה — ויהפוך שחור ללבן, מאוס להדור,
רשע לצדיק, נקלה לנכבד, זקן לצעיר, פחדן לגיבור.
הה, אֵלים, למה זה? למה כך, אלים? הנה, יבוא
וידיח כוהניכם־משרתיכם מעל מזבחכם,
ואל אנשים בריאים יבוא ויסחב את הכר ממראשותם;
אותו עבד צהוב —
יחולל דתות וימוטטן, יברך את הארור,
שחין פורח יעטה הוד והדר, יושיב גנבים
בסוד סנאטורים ואף יחלק להם
כבוד ויקר וקידת־אפיים; הנה הוא
שישדך אַלמנה בלה ויובילנה לחופה.
— — — אַת, מַתכת ארורה!
אַת זונה המונית לגזע האנושי!...

(שקספיר — „טימון איש אתונה".)

[92] „כי אין דבר אשר יוליד סדרים רעים
לבני־תמותה ככסף. הוא ערים יחריב
ואנשים מבתיהם הוא יגרש.
הוא־הוא המלמד והוא אשר הופך
לבות האצילים לנהוג בנבלה;
לבני תמותה יורה כל תועבה
וילמדם חלל קדושת כל מעשה."

(סופוקלס — „אנטיגונה".)

[93] „תאוַת־הבצע מצפה, שתוציא את פלוטון עצמו מתוך בטן־האדמה." (אתיניאוס: „דאיפוסופיסטאי").

ערך מ־100, כי 300 יכילו יותר ערך מ־200, וכו׳; ומן הצד השני אין זה מונע, שצורת־הטבע המתכתית של עצם זה [הזהב] נשארה ועומדת בחזקת הצורה האקויואלנטית הכללית לכל הסחורות, הצורה החברתית לייצג בה במישרין כל עבודת־אדם. היצר לצבירת אוצרות אינו יודע מטבעו גבול וקץ. הממון, מבחינת האיכות או מבחינת צורתו, אין לפניו כל סייג וגדר, כלומר, הוא משמש נציגו הכללי של עושר־החומרים, משום שניתן להחליפו במישרין בכל סחורה. ואף על פי כן כל סכום של ממון בממש מוגבל בכמותו, ולפיכך גם מוגבל כוחו כאמצעי־מיקח. סתירה זו שבין סייג לממון מבחינת הכמות ובין היעדר כל סייג מבחינת האיכות — היא הדוחפת את מי שצובר אוצרות לחזור ולשוב לעבודת־סיזיפוס של ההצבר. משול לאותו כובש־עולמות, שעם כל ארץ חדשה אין הוא כובש לעצמו אלא גבול חדש.

רוצה אדם להחזיק בזהב בחזקת ממון, וממילא בחזקת יסוד לצבירת־אוצר, חייב הוא למנוע בעדו שלא יהא נתון במחזור, היינו, שלא יתפרד בהיותו אמצעי־מיקח, לאמצעי־הנאה. משמע: מי שצובר־אוצר מביא את תאות־הבשר שלו קרבן לפטיש־הזהב. שוקד הוא לקיים בחומר־הדין את מצות הפרישות של האואנגליון. מצד שני אין הוא יכול להוציא מתוך המחזור משהו בממון, אלא אם כן מחזיר הוא לו למחזור בסחורה. ככל שיהא מוסיף לייצר כן יהיה בידו להרבות בממכר. ולפיכך: חריצות, חסכון וכילות — אלה הם עיקרי מידותיו הטובות; מכור הרבה וקנה מעט — כל תורתו כולה בכלכלה המדינית[94].

בצד הצורה הישירה של האוצר מהלכת צורתו האסתטית, קניין של סחורות זהב וכסף. קניין זה גדל והולך עם עושרה של החברה הבורגנית. "Soyons riches ou paraissons riches." [„בואו ונהיה עשירים או ניראה עשירים בעיני הבריות" — דידרו]. וכך מתהווה מכאן שוק נרחב־והולך לכסף ולזהב, בלתי־תלוי בתיפקודם של אלה כממון; ומכאן, מתהווה מקור מוצנע לזרימת הממון, השופע ביחוד בימי סערה וזעזועים של החברה.

צבירת־האוצרות ממלאה תפקידים שונים במשק־המחזור המתכתי. תיפקודו הראשון עולה מתוך תנאי־הסיבוב של מטבע־הזהב או מטבע־הכסף. ראינו, כי עם תנודותיו התמידיות של מחזור־הסחורות: בהיקף, במחירים, במהירות — יורדת ועולה ללא־הפסק, מעין שפל וגיאות, כמות־הסיבוב של הממון. מכאן ההכרח, שתהא מוכשרת להתכווצות ולהתפשטות. עתים צריך, שיהיה נמשך הממון בחזקת מטבע, ועתים שתהא נדחקת המטבע בחזקת ממון. כדי שכמות־הממון המצויה באמת בסיבוב תהא תמיד בהתאמה עם דרגת־השובע של תחום־המחזור — מן ההכרח, שכמות הזהב או כמות הכסף המצויה במדינה תעלה על הכמות המשמשת בתיפקוד־המטבע. תנאי זה בא על קיומו עם צורת־האוצר של הממון. מיכלי־האוצרות משמשים

---

[94] „להרבות ככל האפשר את מספר המוכרים לגבי כל סחורה ולהמעיט ככל האפשר את מספר קוניה — אלה הצירים שעליהם מסתובבות כל הפעולות בכלכלה המדינית." (ורי: „הרהורים וכו׳", עמ׳ 52.)

בו־בזמן צינורות־הוצאה וצינורות־הובאה בשביל הממון־שבמחזור, ולפיכך אין בכך לעולם כדי להגדיש את צינורות־סיבובו[95].

ב. אמצעי־תשלום

מחזור־הסחורות, בצורתו הבלתי־אמצעית שנדונה עד כאן — היה מצוי בו תמיד אותו שיעור־ערך בשתיים: על הקוטב האחד — סחורה; ועל הקוטב שכנגדו — ממון. ולפיכך לא באו בעלי־הסחורות במגע־ומשא זה עם זה אלא כנציגים של אקויואלנטים המצויים בידיהם, האחד כנגד השני. אולם עם התפתחותו של מחזור־הסחורה באים לעולם תנאים, שבעקבותיהם נפרדת העברת הסחורה ממימוש־מחירה הפרדה־שבזמן. די לרמז כאן על הפשוטים שבתנאים אלה. סוג־סחורה אחד צריך לייצורו משך־זמן ארוך־יותר וסוג־סחורה שני צריך משך־זמן קצר־יותר. ייצורן של סחורות שונות תלוי בעונות־שנה שונות. סחורה אחת נולדה בשנקה, ואלו סחורה שנייה הכרח לה לנסוע לשוק רחוק. יכול, איפוא, שיופיע בעל־סחורה אחד כמוכר, לפני שיופיע השני כקונה. ואם חוזרים־ונשנים תמיד אותם עסקים בין אותם אישים, הרי נסדרים תנאי מכירתן של הסחורות לפי תנאי־ייצורן. מצד שני נמכר השימוש בסוגי־סחורות מסוימים, כגון השימוש בבית, לפרק־זמן מסוים. רק משעבר פרק־זמן זה, קיבל הקונה באמת את ערך־השימוש של הסחורה. במצא, שהוא קונה אותה לפני ששילם את דמיה. בעל־סחורה אחד מוכר סחורה מצויה, השני קונה אותה רק כנציג של ממון, או כנציגו של ממון לעתיד־לבוא. המוכר נעשה מַלווה, הקונה — לווה. הואיל ומשתנה כאן גלגולה של הסחורה, או שמשתנית התפתחותה של צורת־ערכה, הרי גם הממון מקבל תיפקוד אחר. הממון נעשה — אמצעי־תשלום[96].

טיב זה של מלווה או לווה נובע כאן מתוך מחזור־הסחורה הפשוט. שינויי־צורתו הוא שטובע על המוכר והקונה חותם חדש זה. הווה אומר: מתחילה אין

---

[95] „לצרכי הטיפול במסחרה של האומה נדרש סכום מסוים של ממון מתכתי [of specific money], וסכום זה משתנה, עתים הוא גדול־יותר ועתים קטן־יותר, הכל לפי דרישת התנאים שאנו נתונים בהם... תנועה זו של שפל וגיאות בממון מספקת צרכי עצמה וגם מסדירה עצמה בלא כל עזרה מצד פוליטיקנים... הדליים ד' עובדים לסירוגין: נדיר הממון — טובעים מטבעות ממטילי־המתכת; נדירים המטילים — מתיכים מטבעות.” (סר ד. נורת: „סוגיות על המסחר”, עמ' 22. [נספחות, עמ' 3].) ג'ון סטיוארט מיל, ששימש זמן הרבה פקיד של „חברת הודו המזרחית”, מאשר, כי בהודו מוסיפים עדיין לשמש תכשיטי־כסף בחזקת אוצר ישיר. „מביאים את תכשיטי הכסף לטבוע מהם מטבעות אם שער־הרבית גבוה, ואם זה יורד חוזרים התכשיטים ומובאים הביתה.” (עדותו של ג'. סט. מיל. „דינים־וחשבונות על חוקי־הבאנקים.” 1857, מס' 2084.) לפי תעודה פארלאמנטארית משנת 1864 על היבוא והיצוא של זהב וכסף בהודו, עלה בשנת 1863 היבוא של זהב וכסף על היצוא בסך 19.367.764 לי"ש. ב־8 השנים האחרונות, לפני 1864, היתה יתרה זו [Excess] 109.652.917 לי"ש. במאה הזאת [המאה ה־19] נטבעו מטבעות בהודו בסך 200.000.000 לי"ש ויותר בהרבה.

[96] לותר ידע להבדיל בין ממון כאמצעי־מיקח לבין ממון כאמצעי־תשלום. „אתה כופל לי את נושך־הנשך [Schadewacht]: כאן אינני יכול לשלם ושם אינני יכול לקנות.” (מארתין לותר: „לאנשי־הכהונה, שיטיפו דברים נגד הנשך”, ויטנברג 1540).

כאן אלא תפקידים חולפים, הניתנים חליפות בידי אותם סוכני־מחזור גופם, כשם שכך הדין לגבי תפקידיהם של המוכר ושל הקונה. מכל־מקום נראה עכשיו הניגוד הזה מתחילתו לא כל כך פשוט־ונוח, ופתוח הוא ליתר גיבוש[97]. אולם תפקידי־אופי אלה עשויים להופיע גם בלא תלות במחזור־הסחורות. בעולם העתיק, למשל, מתגלית מלחמת־המעמדות בעיקר בצורת מאבק בין מלווים ולווים, וברומי מסתיימת מלחמה זו בחורבנו של הלווה הפליביי, שבמקומו בא העבד. בימי־הביניים מסתיימת מלחמה זו בחורבנו של הלווה הפיאודאלי, המפסיד בכך את כוחו המדיני יחד עם אָבדן בסיסו הכלכלי. ואולם, צורת־הממון — והיחס שבין המלווה והלווה נודעת לו צורה של יחס־ממוני — אינה משקפת כאן אלא את ניגודם של תנאי־חיים כלכליים, ששרשיהם עמוקים יותר.

בואו ונחזור לתחום מחזור־הסחורה. פסקו להופיע בזמן־אחד אותם אקויואלנטים הנתונים בשני קטביו של תהליך־הממכר — סחורה וממון. הממון משמש עכשיו, ראשית, מידת־הערכים עם קביעת מחירה של הסחורה הנמכרת. מחירה הקבוע על יסוד של חוזה — נמדדת בו התחייבותו של הקונה, כלומר אותו סכום־ממון, שהוא חייב לפרוע במועד־זמן מסוים. ושנית, משמש הממון אמצעי־מיקח אידיאלי. ואף על פי שאין הוא קיים אלא בהבטחתו הממונית של הקונה, מביא הוא לידי העברת הסחורה מיד־ליד. רק משחָל מועד־הפרעון, נכנס באמת אמצעי־התשלום לתוך המחזור, כלומר, עובר הוא מידי הקונה לידי המוכר. אמצעי־התשלום נהפך לאוצר, משום שתהליך־המחזור נפסק עם שלבו הראשון, היינו, משנתחלפה דמותה של הסחורה, מיד הוצאה מתוך המחזור. אמצעי־התשלום נכנס לתוך המחזור, אבל רק לאחר שהסחורה כבר פרשה הימנו. שוב אין הממון מתווך בתהליך. הממון מביאו לידי סיום באופן עצמאי, כהוָיה מוחלטת של ערך־החליפין, או כסחורה כללית. המוכר המיר סחורה בממון, כדי לספק בממון זה צורך מן הצרכים; מי שצובר אוצר, עשה כן כדי לשַמֵר את הסחורה בצורת־ממון; הקונה־הלווה — כדי שיהיה בידו לפרוע. לא פרע — מוכרים את נכסיו מכירת־אונס. נמצא, שדמות־ערכה של הסחורה — ממון — נעשית עכשיו בשביל הממכר תכלית בפני עצמה, מתוך הכרח חברתי, הנובע מעצם תנאיו של תהליך־המחזור.

הקונה חוזר־וממיר ממון בסחורה, לפני שהמיר סחורה בממון; היינו, מבצע הוא את גלגול־הסחורה השני לפני גלגולה הראשון. אבל סחורתו של המוכר באה במחזור ומממשת את מחירה רק בדמות תביעה חוקית־פרטית על ממון. הופכת היא לערך־שימוש לפני שנהפכה לממון. רק לאחר־מכן חל ביצועו של הגלגול הראשון[98].

---

[97] [הנה קטע] על היחסים בין הלווים והמלווים בקרב סוחרי אנגליה בתחילת המאה הי״ח: „בין אנשי־המסחר כאן, באנגליה, שוררת רוח של אכזריות כזאת, שאין אתה מוצא דוגמתה לא בשום חברה אחרת ולא בשום ממלכה אחרת בעולם.״ („מסה על האשראי וחוק פשיטת־הרגל״, לונדון 1707, עמ׳ 2.)

[98] הערה למהדורה ב׳. הקטע הבא, הלקוח מתוך חיבורי שנתפרסם בשנת 1859, יוכיח, למה בטקסט שלמעלה לא הבאתי בחשבון את הצורה ההפוכה: „ולהיפך, בתהליך מ—ס אפשר שהממון יחליף־צורתו כאמצעי־תשלום אמיתי, וכך יתממש מחירה של הסחורה, עוד לפני שנתממש ערך־השימוש של הממון, היינו, לפני שהסחורה הוחלפה־והועברה. דבר

בכל פרק־זמן מסוים של תהליך־המחזור מייצגות ההתחייבויות, שחל מועד־פרעונן, את סכום־המחירים של הסחורות, שמכירתן גרמה לאותן התחייבויות. כמות־הממון הדרושה למימושו של סכום־מחירים זה תלויה, קודם כל, במהירות־סיבובם של אמצעי־התשלום. ומותנית היא על ידי שני גורמים: השתלבות היחסים שבין המלווה והלווה, — היינו, שראובן, המקבל ממון מבעל־חובו שמעון, פורע באותו ממון למַלווה שלו, ללוי, וכו׳; ואורך־הזמן שבין מועדי־הפרעון השונים. אותה שרשרת רצופה של פרעונות, היינו, של גלגולים ראשונים החלים לאחר־מעשה — שונה בעיקרה מן ההשתלבות של טורי־הגלגולים, שעמדנו עליה קודם. הקשר שבין המוכרים והקונים לא בלבד שמוצא הוא את ביטויו בסיבובו של אמצעי־המחזור. הקשר גופו נולד רק עם סיבוב זה ובתוכו. כנגד זה מביעה תנועתו של אמצעי־התשלום קשר חברתי, שכבר היה קיים־ועומד לפניה.

מתוך שקיימות מכירות החלות בו־בזמן וזו בצד זו, מצטמצמת השלמתה של כמות־המטבעות על ידי מהירות־הסיבוב. אדרבה, עובדה זו משמשת מנוף חדש לחסכון באמצעי־התשלום. עם ריכוז התשלומים במקום אחד מתפתחים בדרך־הטבע מוסדות מיוחדים ודרכים מיוחדות לאיזונם. הנה, למשל, ה־virements (זקיפה על חשבון ומחיקה מן החשבון) שבעיר ליאון בימי־הביניים. אם יש לו לראובן תביעות־חוב משמעון, לשמעון מלוי, ללוי מראובן, וכו׳ — הרי אי־אתה צריך אלא להעמידן זו מול זו, כדי שאחת תבטל את השנייה, עד לסכום ידוע, בחזקת גדלים חיוביים ושליליים. ולא נשאר, איפוא, אלא לסלק את מאזן־החובות בלבד. ככל שיגדל בכמותו ריכוז הפרעונות, כן יקטן במידה יחסית המאזן, כלומר, תקטן כמות אמצעי־התשלום אשר במחזור.

תיפקודו של הממון כאמצעי־תשלום מכיל בחובו סתירה שאין ליישבה. במידה שהתשלומים מתאַזנים, אין הממון משמש אלא תיפקוד אידיאלי — ממון־לחשבון או מידה־לערכים. ובמידה שיש לבצע תשלומים ממש, אין הממון מופיע כאמצעי־מחזור, כצורה חולפת ומתווכת בלבד בחילוף־החומרים, אלא מופיע הוא כהתגשמות אינדיווידואלית של עבודה חברתית, כהָויה עצמאית של ערך־החליפים, כלומר, כסחורה מוחלטת. סתירה זו באה לידי התפרצותה באותו שלב של משברי־ייצור או משברי־מסחר, הקרוי משבר־ממוני[99]. אין משבר זה חל אלא במקום, שהשרשרת הרצופה של התשלומים ושיטה מלאכותית לאיזונם הגיעו למלוא התפתחותם.

זה חל, למשל, בצורת ההחתמה־המוקדמת, שהיא מעשה בכל יום. או בצורה זו שהממשלה האנגלית נוהגת לפיה עם קניית אופיום מאת הריאוטים בהודו... אלא שבדרך זו פועל הממון רק בצורתו של אמצעי־מיקח, וצורה זו כבר ידועה לנו... מובן מאליו, שהון ניתן־כמפרעה גם בצורת ממון... אך תפיסה זו יוצאת מגדר האופק של המחזור הפשוט.״ (ק א ר ל מ א ר ק ס: „לביקורת וכו׳״, עמ׳ 119, 120.)

[99] המשבר הממוני, שנקבע בטקסט כשלב מיוחד בכל משבר כללי שבייצור ובמסחר — ברור, שיש להבחין בינו לבין אותו משבר מסוג מיוחד, שאף הוא קרוי משבר ממוני, אלא שהוא יכול לחול בדרך עצמאית, עד שאין הוא משפיע על תעשייה ומסחר אלא השפעה חוזרת בלבד. הללו הם משברים, שמרכז תנועתם משמש הון־הממון, ומכאן שתחומם הישיר הם בנק, בורסה, מערכת־הפינאנסים. (הערת מארקס למהדורה ג׳).

משחלות הפרעות כלליות במנגנון זה — ויהא מקורן מה שיהיה — נהפך הממון, פתאום ובלא־מעבר מן הדמות האידיאלית בלבד של ממון־לחשבון, לממון מזומן ממש. שוב אין אתה יכול למלא את מקומו בסחורות־חולין. ערך־השימוש של הסחורה ניטל ערכו, וערכה נעלם בפני צורת־הערך שלו עצמו. עוד לפני שעה קלה עמד האזרח והכריז, מתוך יהירות־ההשכלה שיכורת־השגשוג, כי הממון אינו אלא הבל־שבדמיון. רק הסחורה היא ממון. רק הממון הוא סחורה! — מנסר עכשיו קול־צעקה בשוק העולמי. כאיל תערוג על אפיקי מים כן תערוג נפשו אל הממון — העושר היחידי[100]. בשעת משבר מתגבר הניגוד שבין הסחורה ובין דמות־ערכה, הממון, ומגיע עד לידי סתירה מוחלטת. ועל־כן גם אין כאן חשיבות לצורת־תופעתו של הממון. מצוקת־הרעב לממון אחת היא, בין שחייבים לשלם בזהב ובין בממון־אשראי, נגיד בשטרי־ממון[101].

והנה, אם ניתן את דעתנו על סכום־הכולל של הממון הנמצא־בסיבוב בפרק־זמן מסוים, ואם נתונה מהירות הסיבוב של אמצעי־המחזור ואמצעי־התשלום — נעלה, כי סכום־כולל זה שווה: סכום מחירי־הסחורות שיש לממשם, פלוס סכום התשלומים שחל מועד־פרעונם, מינוס התשלומים המתאַזנים, ולאחרונה מינוס מספרם של אותם הסיבובים, שבהם משמשת אותה מטבע גופה עתים אמצעי־מחזור ועתים אמצעי־תשלום. למשל: מוכר האיכר את תבואתו במְחיר 2 לי״ש, וכך משמשות הן אמצעי־מחזור. ביום הפרעון משתמש הוא בהן לפרוע את חובו בעד הבד שסיפק לו האורג, הרי שאותן שתי לי״ש גופן משמשות עכשיו אמצעי־תשלום. והנה בא האורג וקונה בממון זה ספר תנ״ך במזומנים — ושוב משמש הממון אמצעי־תשלום, וחוזר חלילה. ולפיכך, אפילו אם נתונים המחירים, מהירות סיבובו של הממון והחסכון בתשלומים — שוב אינן שקולות זו כנגד זו כמות־הממון המסתובבת וכמות הסחורות אשר במחזור במשך תקופה מסוימת, למשל ביום אחד. סובב ממון, המייצג

---

100 „אותה הפיכת־פתאום משיטת־אשראי לשיטה מטבעית מוסיפה אֵימה עיונית על המהומה המעשית: וסוכני־המחזור מזדעזעים־ורועדים בפני המסתורין, שאין לחדור לתוכם, אשר ביחסיהם־הם עצמם.״ (ק א ר ל מ א ר ק ס: „לביקורת וכו׳״, עמ׳ 126.) „העניים מובטלים, מפני שאין בידי העשירים ממון כדי להעסיקם — אף על פי שיש להם אותו קרקע ואותן ידיים שהיו להם מקודם לספק מזון ובגדים... והרי הללו משמשים עושרה האמיתי של האומה, ולא הממון.״ (ג׳ו ן ב ל ר ס: „הצעות להקמת בית־מדרש לתעשייה״, לונדון 1696, עמ׳ 3.)

101 [הנה דוגמה] כיצד יודעים „ידידי המסחר״ [amis du commerce] לנצל מצבים כאלה: „פעם אחת (בשנת 1839) ישב בנקאי אחד (של הסיטי), זקן רודף־בצע, ליד שולחן־הכתיבה בחדרו הפרטי עם ידידו. והנה הרים את מכסה המכתבה וגולל צרורות של שטרי־ממון; בהנאה יתירה אמר: יש לו כאן 600.000 לי״ש והוא מחזיקן כדי לעורר מחסור בממון; בו־ביום בשלוש אחה״צ יטיל הכל לתוך השוק.״ („משנת שער־הכספים. החוק על מגילת־הזכויות של הבנקים משנת 1844.״ לונדון 1864, עמ׳ 81.) הבטאון הרשמי־למחצה „אובסרוור״ מ־24 באפריל 1864 מעיר: „מתהלכות כמה שמועות מוזרות מאוד על האמצעים שנקטו כדי לעורר מחסור בשטרי־ממון... ואם גם נדמה, שיש להטיל ספק באותה השערה, שאפשר להשתמש בתחבולה ממין זה, הרי הידיעה נפוצה ברבים כל כך, שהיה צורך באמת להזכירה כאן.״

סחורות שהוצאו זה כבר מן המחזור. סובבות סחורות, שהאקויואלנט שלהן בממון יופיע רק אי־פעם בעתיד. מצד שני, הרי התשלומים שנתחייבו להם ביום אחד והתשלומים שזמן פרעונם חל בו־ביום — אינם בשום פנים שיעורים משותפי־מידה[102].

ממון־אשראי נובע במישרין מתיפקודו של הממון כאמצעי־תשלום, שכן שטרי־חוב על סחורות שנמכרו, הם־עצמם מתחילים להסתובב שוב, כדי להעביר את תביעות־החוב לידי אחרים. מצד שני: ככל שמתפשטת־והולכת שיטת־האשראי, כן מתרחב תיפקודו של הממון כאמצעי־תשלום. בתיפקודו זה מקבל הממון צורות־קיום מיוחדות לעצמו, וכך הוא מוצא את משכנו בתחום של עסקי־המסחר הגדולים, בעוד שמטבעות הזהב והכסף נדחקות בעיקר לתוך תחום המסחר הזעיר[103].

משהגיע ייצור־הסחורות לדרגה מסוימת, ברמה ובהיקף, מתרחב תיפקודו של הממון כאמצעי־תשלום ומשתרע אל מעבר לתחום מחזור־הסחורות. נעשה הוא

---

[102] „סכום הקניות או החוזים, שנעשו במשך יום מסוים אחד, לא ישפיע על כמות הממון אשר במחזור באותו יום מיוחד; אלא, ברוב המקרים, יתפרדו הללו [הקניות או החוזים] לכמה וכמה שטרות על חשבון כמות־הממון שתהיה במחזור בתאריכים הבאים, רחוקים הרבה או פחות... השטרות שאושרו היום, או חשבונות־האשראי שנפתחו היום, אין כל הכרח שתהיה להם שייכות כל שהיא — לא בכמות, לא בסכום ולא במשך — אל אותם השטרות והשבונות־האשראי שיאושרו או שיוסכם עליהם מחר או מחרתיים. יתר על כן: כמה מן השטרות וחשבונות־האשראי של היום, משיגיע מועד פרעונם, יחולו ביחד עם המון התחייבויות, שמועדן המקורי מחולק בשורה של תאריכים קודמים בלתי־נקבעים לחלוטין. שטרות בזמן־פרעון ל־12, 6, 3 חדשים, או אפילו לחודש אחד, לעתים תכופות יצטברו יחד, עד כדי לצופף את ההתחייבויות הרגילות ביום מסוים אחד..." („משנה מעובדת על מחזור־הכספים; מכתב לאנשי סקוטיה. על ידי בנקאי באנגליה." אדינבורג 1845, עמ' 29, 30 ואילך.)

[103] כדי להדגים, כמה מועט הממון הממשי, שנכנס לתוך פעולות־המסחר האמיתיות — תינתן כאן הסכימה של אחד מבתי־העסק הגדולים ביותר בלונדון (מוריסון, דילון ושות') על הכנסותיו ותשלומיו הממוניים לשנה. עסקי הבית הזה בשנת 1856, המקיפים כמה מיליונים ליי"ש, נצטמצמו כאן והועמדו על קנה־מידה של מיליון אחד בלבד.

הכנסות	ליי"ש
שטרות של בנקאים וסוחרים, בני־פרעון בתאריך מסוים	533.596
המחאות של בנקאים וכו' בנות־פרעון לפי דרישה .	357.715
שטרות־ממון לאומיים . .	9.627
שטרות־ממון מאת „הבנק של אנגליה"	68.554
זהב	28.089
כסף ונחושת	1.486
המחאות־דואר	933
סך־הכל	1.000.000

תשלומים	ליי"ש
שטרות בני־פרעון בתאריך מסוים	302.674
המחאות על בנקים בלונדון	663.672
שטרי־ממון מאת „הבנק של אנגליה"	22.743
זהב	9.427
כסף ונחושת	1.484
סך־הכל	1.000.000

(„דין וחשבון של הועדה הנבחרת על חוקי־הבנקים, יולי 1858", עמ' LXXI.)

הסחורה הכללית של חוזי־המסחר[104]. רנטות, מסים וכיו״ב — הכל נהפכים מארנונות־שבעין לתשלומי־ממון. עד כמה מותנית הפיכה זו על־ידי פרצופו הכללי של תהליך־הייצור — תוכיח העובדה, למשל, כי פעמיים נכשל הנסיון של הקיסרות הרומאית לגבות את כל המסים בממון. המצוקה האיומה של האוכלוסייה הכפרית בצרפת בימי לואי ה־14 — מצוקה שדורשים אותה לגנאי בדברים נמלצים כל כך בואגייבר, מארשאל ואובאן וכו׳ — נגרמה לא רק על ידי גובה המסים בלבד אלא גם על ידי חילופי המסים־הנאטוראליים במסי־ממון[105]. ואם, מצד השני, נשתמרה באסיה הצורה הנאטוראלית של רנטת־הקרקע — כאן גם משמשת רנטה זו היסוד העיקרי של מסי־המדינה — הרי היא מבוססת כאן על תנאי־ייצור, החוזרים־ונשנים בקביעות של תנאי־טבע בלתי־משתנים; אותה צורת־תשלום חוזרת ומשפיעה אף־היא לקיים את צורת־הייצור העתיקה. כאן כמוס אחד הסודות להשתמרותה של הקיסרות התורכית. ואם סחר־החוץ, שאירופה כפתה אותו על יאפאן, עתיד לגרור אחריו את הפיכתה של הרנטה הנאטוראלית לרנטה־של־ממון, שוב יקיץ הקץ על החקלאות־למופת שבמדינה זו. וכך עתידים להתפורר תנאי־הקיום הכלכליים הצרים של ארץ זו.

בכל ארץ משתרשים מועדי־פרעון מסוימים ומקבלים תוקף כללי. מקצתם מבוססים — אם נסיח את הדעת משאר תנועות מחזוריות של הרפרודוקציה — על התנאים הטבעיים של הייצור, הכרוכים בשינויים של תקופות השנה. מועדים אלה מסדירים גם את התשלומים, שאינם נובעים במישרין מתוך מחזור־הסחורות, כגון מסים, רנטות וכו׳. כמות־הממון הדרושה בימים מסוימים של השנה בשביל תשלומים אלה, שהם פזורים על פני כל שטחה של החברה, מביאה לידי הפרעות מחזוריות, אם גם שטחיות מאוד, במשק של אמצעי־התשלום[106]. מתוך החוק על מהירות

---

[104] „מהלך העסקים נשתנה עד כדי כך, שתחת החליפין של נכסים בנכסים, או אספקה ומיקח, חלים עכשיו ממכר ותשלום; וכל העסקים... עומדים עכשיו על הבסיס של מחיר בממון.״ („מסה על אשראי ציבורי״, מהדורה ג׳, לונדון 1710, עמ׳ 8.)

[105] „הממון נעשה עכשיו תליין לכל.״ אמנות־הפינאנסים משמשת בזיך [Retorte], שנתאדו בו המון נכסים וסחורות — עד כדי להטיל אימה — על מנת להוציא מהם אותה תמצית הרת־אסון.״ „הממון מקדש מלחמה על כל הגזע האנושי.״ (בואגייבר: „מסה על טבע העושר, הזהב והמסים.״ הוצאת דייר „כלכלנים פינאנסיים״. פאריס 1843, כרך א׳, עמ׳ 413, 419, 417.)

[106] „ביום ב׳ של שבועות 1824״ — מספר מר קרייג לפני ועדת־החקירה הפארלאמנטארית משנת 1826 — „היה הביקוש לשטרות־ממון בבנקים שבאדינבורג עצום כל־כך, עד שבשעה 11 לא נשאר בשמירתם אף שטר־ממון אחד. שלחו לכל שאר הבנקים וביקשו שישאילו להם, אך לא יכלו להשיג מאומה; וכמה עסקים הוסדרו ע״י פיסות־נייר [Slips of paper] בלבד. והנה בשלוש אחה״צ הוחזרו לבנקים כל שטרי־הממון שנלקחו מהם! לא היתה כאן אלא העברה פשוטה מיד ליד.״ אף על פי שהמחזור הממשי, בממוצע, של שטרות־הממון בסקוטיה אינו אלא פחות מ־3 מיליונים לי״ש — הנה, בכל זאת, במועדי־פרעון שונים אשר במשך השנה נקרא לפעילות כל שטר־ממון אשר בידי הבנקאים, בסך־הכל 7 מיליונים לי״ש, בערך. במועדים אלה צריכים שטרי־הממון לקיים תיפקוד יחיד ומיוחד — ומשקיימוהו שוב הם חוזרים אל אותם הבנקים שמתוכם יצאו.״ (ג׳ון פולארטון: „הסדר שער

סיבובם של אמצעי־התשלום מתחייב, שכמות אמצעי־התשלום, הדרושה בשביל כל התשלומים העונתיים — ויהיה מקורם מה שיהיה — נמצאת ביחס ישר* אל אורכן של עונות־התשלומים[107].

התפתחותו של הממון כאמצעי־תשלום מצריכה בהכרח הצברי־ממון בשביל מועדי־הפרעון של סכומי־החובות. בעוד שצבירת־האוצרות, כצורה עצמאית של התעשרות, נעלמת עם קידמתה של החברה הבורגנית — הרי כנגד זה, בצורת קרן־עתודות של אמצעי־תשלום, היא הולכת־וגדלה עם אותה קידמה.

ג. ממון עולמי

משיוצא הממון מתוך התחום הפנימי של המחזור, הריהו חוזר־ופושט את הצורות המקומיות, שצמחו־ועלו שם — קנה־מידה למחירים, מטבעות, פרוטה לפורטה, סימן־ערך — ושב־ולובש את צורתו המקורית, צורת ככרות של המתכות היקרות. בסחר־העולם מפתחות הסחורות את ערכן להיות לו תוקף בהיקף עולמי. ועל־כן גם דמות־ערכן העצמאית ניצבת כאן לעומתן בחזקת ממון־עולמי. רק בשוק העולמי מתפקד הממון, במלוא היקפו, כאותה סחורה, שצורתה־הטבעית היא בו־בזמן צורה בלתי־אמצעית להגשמה החברתית של עבודת־אדם שבמופשט [in abstracto]. דרך־קיומו הולם עתה את מושגו.

בתחום־המחזור הפנימי יכולה רק סחורה אחת להיות מידה לערכים, וממילא לשמש ממון. ואלו בשוק העולמי שולטת מידת־ערכים כפולה: זהב וכסף[108].

הממון", מהדורה ב', לונדון 1845, עמ' 85, הערה.) לשם הבנת הדברים יש להוסיף, כי בזמן חיבורו של פולארטון לא היו אנשי סקוטיה מושכים את פקדונותיהם [deposits] מן הבנקים על ידי המחאות [cheques], אלא על ידי שטרות־ממון.

* במקור כתוב: „ביחס הפוך", אך ברור כי נשתרבבה כאן שגיאה. הע' מכון מ. אֶ. ל.

[107] על השאלה: „אילו ניתנה ההזדמנות ליתן במחזור 40 מיליונים לשנה, כלום אותם 6 מיליונים (זהב)... יספיקו בשביל הסיבובים והמחזורים, שהמסחר יצטרך להם?" — משיב פ ט י, כדרך חקירתו המצוינת: „הריני אומר: הן. שהרי, אם ההוצאות בכלל 40 מיליונים הן, ואם הסיבובים הם במחזורים קטנים, היינו שבועיים — כפי שנהוג אצל בעלי־מלאכה ופועלים עניים, שהם מקבלים ומשלמים (ממון) בכל ערב שבת — שוב יספיקו למטרות אלו 40/52 של 1 מיליון ממון. אך אם המחזורים יהיו בני רבע־שנה, לפי הנוהג שלנו בתשלום שכר־דירה, בתשלום מסים — הרי יידרשו 10 מיליונים. ועל־כן: אם נניח שהתשלומים בכללם חלים במחזור מעורב, משבוע אחד עד 13 שבועות, הרי יש להוסיף 10 מיליונים ל־40/52, ומחצית הסכום הזה תהיה $5\frac{1}{2}$; הרי שאם יש בידינו $5\frac{1}{2}$ מיליונים — דיינו." (ו י ל י א ם פ ט י: „אנאטומיה פוליטית של אירלאנד 1672", הוצ' לונדון 1691, עמ' 13, 14.)

[108] מכאן תפלותה של כל תחוקה, המטילה חובה על הבנקים הלאומיים לצבור כאוצר רק את המתכת היקרה, המשמשת ממון ברחבי המדינה. ידועים, למשל, „הקשיים החינניים", שהבנק של אנגליה יצר לעצמו בדרך זו. בדבר התקופות הגדולות שבהיסטוריה בשביל אותם חליפי־הערכין היחסיים של זהב וכסף — עיין ק א ר ל מ א ר ק ס: „לביקורת וכו'", עמ' 136 ואילך. — תוספת למהדורה ב': ס ר ר ו ב ר ט פ י ל ניסה, בחוק־הבנקים משנת 1844, לתקן את התקלה על ידי כך, שהרשה לבנק של אנגליה להוציא שטרי־ממון על יסוד של מטילי־כסף — בתנאי שמלאי־הכסף לא יעלה לעולם על רבע ממלאי־הזהב. וכאן נאמד ערך־הכסף לפי מחירו (בזהב) בשוק שבלונדון. (למהדורה ד'. — ושוב אנו שרויים בתקופה של

הממון העולמי משמש אמצעי־תשלום כללי, אמצעי־מיקח כללי וגילום־חומרי חברתי לחלוטין של העושר בכללו (universal wealth). **אך העיקר הוא תיפקודו כאמצעי־תשלום לאיזון המאזנים הבינלאומיים. מכאן סיסמתה של השיטה המרקאנטילית:** מאזן־המסחר![109] כאמצעי־מיקח **בינלאומי משמשים בעיקר זהב**

שינוי־ערכין גדול ביחס שבין זהב וכסף. לפני 25 שנים בקירוב היה יחס־הערכין של זהב **אל** כסף = 15½ : 1, ועכשיו הריהו בקירוב 22 אל 1 ; והכסף מתמיד לילך־ולירד ביחס אל זהב. זוהי בעיקר תוצאה של מהפכה באופן ייצורן של שתי המתכות. תחילה היו מפיקים זהב כמעט על ידי שטיפה בלבד — שטיפה של שכבות־אלוביאליות מחזיקות־זהב, היינו, של תוצרי ההתרווחות במחצבים מחזיקי־זהב. עכשיו שוב אין מספיק מתוך זה ונדחק לאחור על ידי עיבודם של עורקי־החלמיש [Quarz] עצמם המחזיקים זהב — עיבוד, שמקודם לא עסקו בו אלא במקום שני־במעלה, אם כי ידוע היה יפה־יפה, לקדמונים. (דיודורוס, III, 12—14.) מצד שני, לא רק שנתגלו תועפות של שכבות־כסף חדשות בהררי־הסלע שבמערב־אמריקה, אלא שגם הללו וכן מכרות־הכסף שבמקסיקו נכבשו לתפוקה על ידי מסילות־הברזל, ונתאפשרה אספקת מכונות מודרניות וחמרי־דלק, ובכך באה תפוקת־הכסף בקנה־מידה גדול־ביותר ובהוצאות פחותות ביותר. אבל יש הבדל גדול בצורת־המצאותן של שתי המתכות בעורקי־המחצבים. הזהב על הרוב טהור, אלא כנגד זה הוא מפוזר בכמויות זעירות בתוך החלמיש ; ועל כן צריך לכתוש את כל המחצב ולשטוף מתוכו את הזהב, או שמוציאים אותו בעזרת כספית. וכך מקבלים תכופות מ־1.000.000 גראם חלמיש בקושי 1—3 גראם זהב, לעתים נדירות מאוד — 30 עד 60 גראם. ואלו הכסף מצוי לעתים רחוקות בטהרתו, אך כנגד זה במחצבים מיוחדים, שקל באופן יחסי להפרידם מן העורק, והם מחזיקים על הרוב 40 עד 90 אחוזים כסף ; או שהוא מצוי בכמויות קטנות־יותר בתוך המחצבים של נחושת, עופרת וכו׳, שכבר מטעם־עצמם ראויים הם לעיבוד. כבר מכאן יוצא, כי בעוד שעבודת־הייצור של הזהב נתרבתה בעצם, הרי זו של הכסף הלכה ונתמעטה במידה מכרעת, וכך מסתברת באורח טבעי לחלוטין ירידת־ערכו של הכסף. אותה ירידת־הערך עשויה להתבטא בירידה גדולה עוד יותר של המחיר, אילו לא היו שוקדים גם עכשיו להעלות את רמת־המחיר של הכסף באמצעים מלאכותיים. אך אוצרות־הכסף שבאמריקה לא נפתחו לתפוקה עד כאן אלא בחלקם הקטן בלבד, וכך יש סיכויים למדי, שערך־הכסף ימשיך עוד לקיים זמן רב את מצב ירידתו. ועוד יותר תשפיע על כך העובדה, שצריכת הכסף בשביל סחורות שימושיות וחפצי־מותרות פוחתת במידה יחסית, עם תחליף הכסף על ידי סחורות־רידוד, אלומיניום וכו׳. לפי זה תוכל לשפוט על האוטופיזם שבתפיסה הדו־מתכתית, ששער־חובה בינלאומי עתיד להעלות שוב את הכסף ולהחזיר את יחס־הערכין הקודם של 1 : 15½. קרוב יותר לודאי, כי הכסף עתיד להפסיד יותר ויותר את איכותו הממונית גם בשוק העולמי. — פ. א.)

[109] השיטה המרקאנטילית היתה רואה את תכליתו של המסחר העולמי בכך, שעליו לאזן על ידי זהב וכסף את העודף במאזן המסחרי ; והנה באו מתנגדיה ושוב נתעלם מהם לחלוטין תיפקודו של הממון העולמי. כיצד אותה תפיסה מוטעית בדבר החוקים, המסדירים את כמותם של אמצעי־המחזור, אינה אלא משתקפת בתפיסה המוטעית בדבר תנועתן הבינלאומית של המתכות היקרות — דבר זה הוכחתי בפרוטרוט בדוגמתו של ריקארדו. („לביקורת וכו׳", עמ׳ 150 ואילך.) יובן, איפוא, שהדוגמה המוטעית שלו: „מאזן בלתי־נוח במסחר אינו מתהווה לעולם אלא מתוך שפע יתר של אמצעי־מחזור... יצוא של מטבעות נגרם על ידי זולותן ; אין הוא תוצאה של מאזן בלתי־נוח, אלא סיבה לו" — מצויה כבר אצל בארבון: „מאזן־המסחר, אם קיים כזה, אינו משמש סיבה לכך, שאומה שולחת למרחקים את ממונה ; אלא דבר זה נובע מתוך הפרש הערך של מטילי־המתכת בכל ארץ וארץ." (נ. בארבון: „סוגיה בדבר הטבעת ממון וכו׳", עמ׳ 59, 60.) מאק־קולוך בספרו „הספרות של הכלכלה המדינית — קאטאלוג ממוין", לונדון 1845, מחלק לו לבארבון

וכסף, כל שעה שמתערער פתאום שיווי־המשקל המקובל של חילוף־החומרים בין האומות השונות. ולאחרונה: הזהב והכסף משמשים גילום־חומרי חברתי לחלוטין של העושר, במקום שאין הדברים אמורים לא במיקח ולא בתשלום אלא בהעברת העושר ממדינה אחת לחברתה; ובמקום שמן הנמנע לקיים העברה זו בצורת־סחורות, אם מחמת הנסיבות הקוניונקטוריות בשוק העולמי ואם מחמת עצם המטרה שיש להשיגה[110].

ומה בשביל המחזור הפנימי, אף בשביל המחזור של השוק העולמי זקוקה כל מדינה לקרן־עתודות. מכאן, שתיפקודי האוצרות נובעים קצתם מתוך תיפקוד הממון כאמצעי־מחזור ואמצעי־תשלום לצרכים פנימיים, וקצתם מתוך תיפקודו כממון־עולמי[110א]. לתיפקוד האחרון דרושה תמיד סחורת־ממון אמיתית, זהב וכסף ממש, ועל שום כך כינה ג׳יימס סטיוארט במפורש זהב וכסף בשם ממונו־של־עולם [money of the world], להבדילם מתחליפיהם המקומיים בלבד.

תנועת זרמם של הזהב והכסף כפולה היא: מצד אחד נוהר הזרם מתוך מקורותיו ומשתפך על פני השוק העולמי כולו, וכאן הוא נקלט בשיעורים שונים בתוך תחומי־המחזור של העמים השונים, על מנת להכנס אל צינורות מחזוריהם הפנימיים, להחליף את מטבעות הזהב והכסף שנשחקו, לספק חומר בשביל סחורות־מותרות ולהקריש בדמות אוצרות[111]. תנועה ראשונה זו נסדרת עם שהעמים מחליפים במישרין את עבודותיהם, הממומשות בסחורות, בעבודתן של הארצות המייצרות זהב וכסף — עבודה הממומשת במתכות יקרות. ומצד שני, משוטטים זהב וכסף

פרס בעד נבואה־קדומה זו; אך, בפקחות מובנת, הוא נמנע מלהזכיר אפילו את הצורות הנאיביות, שנתלבשו בהן לפי ב. אותן הנחות־הבל של „עקרון מחזור־הממון" ["currency principle"]. היעדר־הביקורת ואפילו היעדר־היושר שבקאטאלוג ההוא מגיעים לידי שיא בפרקים המוקדשים לתולדות תורת־הממון, משום שכאן מאק־קולוך כורע־ומשתחווה בחנופה לפני לורד אוברסטון (מי שהיה בנקאי של ללויד) וקורא לו „מנהיג מפורסם של אישי־הבנקים" ["facile princeps argentariorum"].

[110] למשל, אם מדובר בהקצבות־לתמיכה, במילוות מבנקים לצרכי־מלחמה או לשם חידוש תשלומים־במזומנים על ידי הבנקים וכו׳ — ייתכן, שנדרש מתן־הערך דוקא בצורת־הממון.

[110א] הערה למהדורה ב׳: „ואמנם לא הייתי יכול לבחור לעצמי ראיה משכנעת־יותר לכך, כי המנגנון־של־צבירת־אוצר בארצות המשלמות־במטבעות מסוגל לקיים כל תיפקוד, הדרוש לשם סילוק התחייבויות בינלאומיות, בלא שתהא מורגשת עזרה כלשהי מצד המחזור הכללי — מעובדה זו: צרפת, שרק עתה התחילה מתנערת מן הזעזוע של פלישת־אויב הרסנית, באיזו קלות הספיקה לשלם למעצמות־הברית במשך 27 חדשים את סך־הפיצויים של 20 מיליונים בקירוב, וחלק ניכר במטבעות, — בלא שהיתה מורגשת איזו הגבלה או הפרעה במחזור הפנימי, בלא תנודה מסכנת בשער־הממון שלה." (פולארטון: „הסדר שער־הממון", עמ׳ 134.) (למהדורה ד׳. — דוגמה חותכת עוד יותר אנו מוצאים בקלות זו, שהיתה מסוגלת אותה צרפת, בתקופת 1870/73, לסלק ב־30 חדשים פיצויי־מלחמה גדולים פי עשרה ויותר, ואף כאן חלק חשוב בממון מתכתי. — פ. א.)

[111] „הממון מתחלק בין־האומות לפי צרכיהן... עם שהוא נמשך תמיד על־ידי התוצרים." (לה־טרון: „על העניין הסוציאלי", כנ"ל, עמ׳ 916.) „המכרות, המספקים־והולכים בתמידות זהב וכסף, מספיקים דיים כדי למלא את צרכי מאזנה של כל אומה ואומה." (י. ואנדרלינט: „הכסף יענה וכו׳", עמ׳ 40.)

בלא־הפסק הנה והנה, בין תחומי־המחזור של העמים השונים — תנועה הבאה בעקבות התנודות הבלתי־פוסקות של שער־החליפין[112].

ארצות, שמפותח בהן ייצור בורגני, מצמצמות את האוצרות המרוכזים בשפע בבתי־הגנזים של הבנקים ומעמידות אותם על המינימום הדרוש לקיום תיפקודיהם המיוחדים[113]. ואם בתי־גנזים אלה מתמלאים ונגדשים יתר על המידה ועוברים את רמתם הממוצעת, הרי יש בכך — פרט למקרים מסוימים יוצאים־מן־הכלל — משום עדות לקפאון במחזור־הסחורות, היינו, להפסקה שחלה בזרם של גלגול־הסחורות[114].

---

[112] „שערי־ממון עולים ויורדים שבוע־שבוע, ובמשך השנה הם קופצים־ועולים: עתים לרעתה של אומה אחת, ועתים לטובתה של אומה זו.״ (נ. ב א ר ב ו ן: „מַסכת בדבר הטבעת ממון וכו׳״, עמ׳ 39.)

[113] תיפקודים שונים אלה עלולים להסתבך בסבך מסוכן, משנוסף עליהם התיפקוד לשמש קרן־להחלפה בשביל שטרי־ממון.

[114] „כל מה שיש מן הממון יותר משדרוש בהכרח בשביל סחר־הפנים — אינו אלא הון מת... ואינו מביא כל רֶוַח לאותה מדינה המחזיקה את הממון, אלא אם כן משתמשים בו לצרכי המסחר, ביצוא ויבוא גם יחד.״ (ג׳ו ן ב ל ר ס: „מסות וכו׳״, עמ׳ 12.) „ומה אם יש לנו מטבעות יתר־על־המידה? נוכל להתיך את הכבדות ביותר ולהפכן לתפארת של כלי־שולחן... או שנוכל לשלחן לחוץ־לארץ כסחורה, במקום שדורשים אותן או רוצים בהן; או שנוכל להלוותן ברבית, במקום שיש שער־רבית גבוה.״ (ו. פ ט י: „משהו וכו׳״. עמ׳ 39.) „ממון אינו אלא שומן בשביל גוף־של־מדינה: מרובה־מדי מפריע תכופות את זריזות תנועתו, כשם שמועט־מדי מחלישו... ומה השומן מרכך את תנועת השרירים, מזין בעת מחסור בצרכי־מזון, ממלא את השקערורות הבלתי־חלקות, ומייפה את הגוף — אף הממון במדינה כך: הוא מחיש את תנועתה, מכלכל במזונות־חוץ בעת רעב בארץ, מאזן חשבונות... ומייפה הכל, אם גם״ — כך הוא מסיים באירוניה — „ביחוד־וביחוד אותם האישים, מיחידי־סגולה, שיש להם הרבה ממנו.״ (ו. פ ט י: „אנאטומיה פוליטית של אירלאנד״, עמ׳ 14.)

פרשה שנייה

הפיכתו של ממון להון

פרק רביעי

הפיכתו של ממון להון

1. הנוסחה הכללית של ההון

מחזור־הסחורות — נקודת־מוצאו של ההון הוא. ייצור־של־סחורות ומחזור־של־סחורות מפותח, היינו, מסחר, — הֵנָה המִקדָמוֹת ההיסטוריות להתהוותו. מסחר־עולמי ושוק־עולמי פותחים במאה ה־16 את פרשת־החיים המודרנית של ההון.

אם נסיח את הדעת מתוכנו החומרי של מחזור־הסחורות, מן החליפין של ערכי־השימוש השונים, ולא נדון אלא בצורות הכלכליות, שבאו לעולם עם תהליך זה — נמצא, כי תולדתו האחרונה הוא הממון. אותה תולדת־אחרית של מחזור־הסחורות היא צורת־גילויו הראשונה של ההון.

מבחינה היסטורית מופיע ההון בכל מקום לעומת הרכוש הקרקעי, קודם־כל בצורה של מָמון, כנכסי־ממון, כהון־סוחרים והון־נשך[1]. ואולם, אין אנו זקוקים לסקירת־העבר בתולדות־התהוותו של ההון, כדי לעמוד על צורת־גילויו הראשונה — בממון. אותה פרשה מתרחשת יום־יום לעינינו. כל הון חדש בשלבו הראשון עולה על הבמה, כלומר, על השוק — שוק־הסחורות, שוק־העבודה או שוק־הממון — עד היום הזה כממון, ממון שצריך ליהפך, על ידי תהליכים מסוימים, להון.

מתחילה אין בין ממון בחזקת ממון לבין ממון בחזקת הון אלא צורת־מחזורם השונה בלבד.

הצורה הבלתי־אמצעית של מחזור־הסחורה היא ס—מ—ס, הפיכתה של סחורה לממון והפיכה־חוזרת של ממון לסחורה; מכור על מנת לקנות. אולם בצד צורה זו מוצאים אנו צורה שנייה, הנבדלת מן הראשונה הבדל מיוחד — הצורה של מ—ס—מ, הפיכתו של ממון לסחורה, והפיכה־חוזרת של סחורה לממון; קנה על מנת למכור. ממון, העובר בתנועתו מחזור אחרון זה, נהפך להון, נעשה הון ולפי עצם יעודו הוא כבר הון.

---

[1] הניגוד שבין שלטונו של הקניין הקרקעי, שיסודו ביחסים אישיים של עבדות ואַדנות, ובין שלטונו הבלתי־אישיי של הממון — מנוסח יפה בשני הפתגמים הצרפתיים: „אין לך אדמה שלא יהא לה אדון.” ["Nulle terre sans seigneur"]; „הממון אין לו אדונים.” ["L'argent n'a pas de maître"].

בואו ונעיין יפה־יפה במחזור זה: מ—ס—מ. הריהו עובר, כדרך שעובר מחזור־הסחורות הפשוט, שני שלבים מנוגדים. בשלב ראשון מ—ס, בקנייה, נהפך הממון לסחורה. בשלב שני: ס—מ, במכירה, חוזרת הסחורה ונהפכת לממון. אולם איחודם של שני השלבים — היא התנועה־בכללה, שמתחלף בה ממון בסחורה, ושוב מתחלפת אותה סחורה גופה בממון, סחורה נקנית על מנת להימכר, או — אם נסיח את דעתנו מהבדלי־הצורה שבין קנייה ומכירה — קונים בממון סחורה ובסחורה קונים ממון[2]. והתוצאה — שמסתיים בה כל התהליך כולו — חליפי ממון בממון: מ—מ. אם ב־100 לי״ש קניתי 2000 פונט כותנה ושוב מכרתי אותם 2000 פונט כותנה ב־110 לי״ש, סוף־סוף לא החלפתי אלא 100 לי״ש ב־110 לי״ש, החלפתי ממון בממון.

והנה אמנם גלוי לכל, שתהליך־המחזור מ—ס—מ יהיה מחוסר־טעם ונטול־תוכן, אילו היו רוצים להחליף בעקיפין אותו ערך־ממון בערך־ממון זה גופו, למשל 100 לי״ש ב־100 לי״ש. הרי פשוטה יותר ובטוחה יותר תהא דרכו של אוגר־האוצרות, השוכב על 100 הלי״ש שלו, תחת להעמידן בסכנת המחזור. מצד שני, בין אם הסוחר חוזר ומוכר ב־110 לי״ש את הכותנה, שנקנתה ב־100 לי״ש, ובין אם נאלץ הוא להפטר הימנה ב־100 לי״ש ואפילו ב־50 לי״ש — מכל מקום עבר ממונו תנועה מיוחדת במינה ומקורית, שונה לחלוטין בסוגה מן התנועה שבמחזור־הסחורות הפשוט, כגון המחזור שבידי האיכר, המוכר את הדגן כדי לקנות בממון־הפדיון בגדים. הרי שקודם כל עלינו לעמוד על טיבם של הבדלי־הצורות בין הסיבוב מ—ס—מ לבין הסיבוב ס—מ—ס. מכאן יתחייב גם ההבדל שבתוכן, האורב מאחורי הבדלי־צורה אלה.

בואו ונראה תחילה מהו הצד־השווה שבין שתי הצורות האלה.

שני סיבובים אלה נחלקים לאותם שני שלבים מנוגדים: ס—מ, ממכר, ומ—ס, מיקח. בכל אחד משני השלבים האלה עומדים זה לעומת זה אותם שני יסודות־חפצים עצמם, סחורה וממון; וכך עומדים זה לעומת זה שני אישים ועל פניהם אותן מסיכות־אופי כלכליות: קונה ומוכר. כל אחד משני הסיבובים האלה מהווה איחוד של אותם שני השלבים המנוגדים גופם, וכל פעם מתמצע איחוד זה על ידי זימונם של שלושה צדדים־שבחוזה, מהם אחד מוכר בלבד, אחד קונה בלבד, ואלו השלישי קונה ומוכר לסירוגין.

ואולם, מה שמבדיל בין שני סיבובי־המעגל ס—מ—ס ו־מ—ס—מ מתחילתם, הוא סדרם ההפוך של אותם שלבי־מחזור מנוגדים. מחזור־הסחורות הפשוט פותח בממכר ומסיים במיקח, ואלו המחזור של ממון בחזקת הון פותח במיקח ומסיים בממכר. שם משמשת הסחורה נקודת־מוצאה וסיומה של התנועה, כאן — הממון. בצורה ראשונה מתווך הממון בכל המהלך כולו עד תומו, ואלו בצורה השנייה — הסחורה.

במחזור ס—מ—ס נהפך הממון, בסופו של דבר, לסחורה, המשמשת ערך־שימוש. הרי שהממון בא על הוצאתו לחלוטין. כנגד זה בצורה ההפוכה מ—ס—מ

---

[2] „בממון קונים סחורות ובסחורות קונים ממון.״ (מרסיה דה לה ריוויירה: „הסדר הטבעי והמהותי של חברות פוליטיות״, עמ׳ 543.)

מוציא הקונה ממון על מנת להכניס ממון בחזקת מוכר. עם מיקח הסחורה הוא מזרים ממון לתוך המחזור, על מנת למשכו שוב עם מכירתה של אותה סחורה. אין הוא פולט את הממון אלא מתוך עורמה־מזימה לחזור ולתפסו. הווה אומר: הממון ניתן רק כמפרעה בלבד[3].

בצורה ס—מ—ס משנה אותה מטבע פעמיים את מקומה. המוכר מקבל אותה מידי הקונה ופורעה למוכר אחר. התהליך־בכללו, הפותח בהכנסת־ממון בעד סחורה, מסתיים במסירת־ממון בעד סחורה. והיפוכו של דבר בצורה מ—ס—מ. לא אותה מטבע אלא אותה סחורה משנה פעמיים את מקומה. הקונה מקבל את הסחורה מידי המוכר ומוסרה לידי קונה אחר. כשם שבמחזור־הסחורות הפשוט מביא חילוף־המקום הכפול של אותה מטבע גופה לידי־כך, שעוברת היא לחלוטין מרשות אחת לרשות שנייה, — כך גורם כאן חילוף־המקום הכפול של אותה סחורה גופה, שהממון חוזר־ונזרם אל נקודת־מוצאו הראשונה.

אותה זרימה־חוזרת של הממון לנקודת־מוצאו אינה תלויה בכך, אם הסחורה נמכרת במחיר גדול משנקנתה. אין בכך אלא להשפיע על שיעורו של סכום־הממון הנזרם־וחוזר. אותה תופעה של זרימה־חוזרת חָלָה לאחר שנמכרה שוב הסחורה שנקנתה, כלומר, כשנסגר סיבוב־המעגל מ—ס—מ בשלימותו. הרי שהבדל זה, בין מחזורו של הממון כהון לבין מחזורו כממון בלבד, אתה יכול לעמוד עליו בחוש ממש.

הסיבוב ס—מ—ס בא על סיומו הגמור, משעבר ממכּרה של סחורה והכניס ממון, שקנייתה של סחורה אחרת שוב הוציאתו. ואם בכל זאת קרה והממון חזר־וזרם אל נקודת־מוצאו, אין זאת אלא שנתחדש או נישנה אותו מהלך כולו. מכרתי קוארטר דגן ב־3 לי״ש וקניתי ב־3 לי״ש אלה בגדים, הרי בשבילי באו 3 לי״ש אלו על הוצאתן לחלוטין. שוב אין לי ולהן ולא כלום. הללו בידיו של סוחר־הבגדים הן. ואם מכרתי קוארטר שני של דגן, הרי חוזר־וזורם ממון לידי, אולם לא מתוך עסק ראשון הוא בא, אלא מתוך השנותו פעמיים. שוב פורש ממני הממון, משאביא עסק שני לידי סיומו ושוב אהיה קונה. הרי שבמחזור ס—מ—ס אין כל קשר בין הוצאת הממון ובין זרימתו־החוזרת. ואלו ב־מ—ס—ס מותנית זרימתו־החוזרת של הממון על ידי עצם אופן הוצאתו. לא באה זרימה־חוזרת לו, הרי נתקפחה כל אותה פעולה, היינו, נפסק התהליך באמצע ועדיין לא נשלם, משום שחסר שלבו, הוא הממכר, זה המשלים ומסיים את המיקח.

הסיבוב ס—מ—ס פותח בקיצון של סחורה אחת וחותם בקיצון של סחורה אחרת, הנפלטת מן המחזור ונקלטת על ידי הצריכה. נמצאת אומר: תכליתו — צריכה, סיפוק של צרכים, בקיצור — ערך־של־שימוש. ואלו הסיבוב מ—ס—מ יוצא

---

[3] „אם קונים דבר על מנת למכרו שוב — הסכום המושקע בכך קרוי: ממון שניתן־כמפרעה; ואם קונים דבר שלא על מנת למכרו שוב — אפשר לקרוא לסכום זה: ממון שהוצא.״ (ג׳יימס סטיוארט: „כתבים וכו׳.״ הוצאו על ידי בנו הגנראל סר ג׳יימס סטיוארט. לונדון 1801, כרך ו, עמ׳ 274.)

מתוך הקיצון של הממון וסופו שהוא חוזר אל קיצון זה גופו. הרי שהגורם לתנועתו ומטרתו המכוונת — משמש ערך־החליפין עצמו.

במחזור־הסחורות הפשוט צורה כלכלית אחת לשני הקיצונים. שניהם סחורה הם, ואף סחורות הם באותו שיעור־הערך. אולם ערכי־שימוש הם השונים באיכותם, כגון דגן ובגדים. חליפי־התוצרים, חילופם של חומרים שונים, שמיוצגת בהם העבודה החברתית, — הנה תוכנה של התנועה כאן. מה שאין כן במחזור מ—ס—מ. עם ראייה ראשונה נדמה עלינו, שהוא חסר־תוכן, שכן יש בו כפל־מלים לעניין אחד [טאוטולוגיה]. שני הקיצונים צורה כלכלית אחת להם. שניהם ממון הם, משמע: לא ערכי־שימוש שונים באיכותם, שהרי ממון משמש דוקא הדמות־שנתחלפה של הסחורות, שנמחקו בה לגמרי ערכי־השימוש המיוחדים שלהן. להחליף תחילה 100 לי״ש בכותנה ולחזור ולהחליף אותה כותנה ב־100 לי״ש, כלומר להחליף בעקיפין ממון בממון, היינו־הך בהיינו־הך — דבר זה נראה כמעשה חסר־תכלית ותפל כאחד[4]. ובכלל אין לך הבדל בין סכום־ממון אחד לבין סכום־ממון אחר אלא שיעורם בלבד. ולפיכך: התהליך מ—ס—מ לפי עצם תוכנו, אינו מחייב הבדל איכותי של קיצוניו, שהרי שניהם ממון הם, אלא את שינויים הכמותי בלבד. בסופו של דבר נמצא, שמוציאים מן המחזור יותר ממון משהכניסו לתוכו מתחילה. הכותנה שנקנית ב־100 לי״ש נמכרת שוב, למשל, ב־100+10 לי״ש, או ב־110 לי״ש. ולפיכך תהא צורתו השלימה של תהליך זה: מ—ס—מ׳, וכאן מ׳=מ+Δמ, כלומר: מ׳ שווה לסכום־הממון המקורי, שניתן כמפרעה, ועוד תוספת. אותה תוספת — או העודף של הערך הראשון — אני מכנה אותה בשם: עודף־הערך (surplus value). ולפיכך: הערך, שניתן בראשיתו כמפרעה, לא רק משתמר במחזור, אלא בו במחזור משנה הוא את שיעור־ערכו, מוסיף הוא עודף־ערך או מִשְׁתָּעֵרֵךְ. ותנועתו זו היא שהופכתו להון.

אמנם ייתכן גם, שב־ס—מ—ס יהיו שני הקיצונים ס ו־ס, למשל דגן ובגדים,

---

[4] „אין מחליפים ממון בממון", מטיח מרסיה דה לה ריווייה בפני המרקאנטי־ליסטים. („הסדר הטבעי וכו׳". עמ׳ 486.) בחיבור אחד הדן דיון מקצועי [ex professo] ב„מסחר" וב„ספסרות", אנו קוראים: „כל מסחר עומד על חליפין של עצמים מסוגים שונים; והיתרון (בשביל הסוחר?) נובע מתוך שוני זה. אם מחליפים פונט לחם בפונט לחם... אין לצפות לשום יתרון... מכאן ניגודו־יתרונו של המסחר לגבי המשחק, שאין בו באחרון אלא משום חליפין של ממון בממון." (ת. קורבט: „חקירה בסיבותיו ובאופניו של עושר־היחידים; או מוסברים עקרונותיהם של המסחר והספסרות." לונדון 1841, עמ׳ 5.) אף על פי שאין קורבט תופס, כי מ—מ, חליפי ממון בממון, צורת־המחזור היא האופיינית לא רק להון־המסחרי אלא לכל הון — הרי מודה הוא לפחות בכך, שצורה זו משותפת לו למשחק ולאחד מסוגי המסחר, לספסרות; אך הנה בא מאק־קולוך ומוצא, כי מי שבא לקנות כדי למכור, לספסר הוא בא — וכך נגוז ונעלם ההבדל בין מסחר לבין ספסרות. „כל עסק, שבו אדם קונה תוצר, על מנת לשוב־ולמכרו, הוא למעשה ספסרות." (מאק קולוך: „מלנן מעשי וכו׳ למסחר." לונדון 1847, עמ׳ 1009.) תמים יותר הוא פינטו, אותו פינדאר של הבורסה באמסטרדאם: „המסחר משחק הוא (פסוק זה שאול אצל לוק), אך לא תרויח ולא כלום אם תשחק עם קבצנים. משעבר זמן רב וכבר היה סיפק להוציא הכל מידי הכל, הרי צריך היה להחזיר מתוך הסכם של רצון טוב את רוב רובם של הרוָחים, כדי שאפשר יהיה להתחיל את המשחק מחדש." (פינטו: „מסכת על המחזור והאשראי". אמסטרדאם 1771, עמ׳ 231.)

שיעורי־ערך שונים בכמותם. יכול שהאיכר ימכור את דגנו למעלה מערכו ויקנה את הבגדים למטה מערכם. ואפשר גם שירמה אותו מוכר־הבגדים. אולם לגבי צורת־מחזור זו כשלעצמה, אין הבדל־ערכין זה אלא מקרה בלבד. כאן אין לומר — כפי שאתה אומר לגבי התהליך של מ—ס—מ — שאותה צורה יוצאת מטעמה ומדעתה, כביכול, אם שני קיצוניה, למשל, דגן ובגדים, אקויואלנטים הם. יתר על כן, כאן שוויון־הערך — תנאי הוא למהלך כתיקונו.

עם השנותו או חידושו של הממכר לשם מיקח נתונות מידתו ומטרתו — כמו בתהליך זה גופו — בתכלית הסופית אשר מחוץ לתחומיו: בצריכה, בסיפוק צרכים מסוימים. ואלו במיקח לשם ממכר — ראשית ואחרית היינו־הך הן: ממון, ערך־חליפין, ומטעם זה בלבד התנועה אינסופית היא. ודאי: מ׳ היה ל־מ + Δ מ, 100 לי״ש היו ל־100+10. אולם, לכשתעיין בדבר מבחינה איכותית בלבד, הרי 110 לי״ש ו־100 לי״ש היינו־הך הן, כלומר ממון. ולכשתעיין בכך מבחינת הכמות, הרי 110 לי״ש אינן אלא סכום־ערכים מוגבל, ממש כ־100 לי״ש. אילו היו מוציאים את 110 לי״ש כממון, כי אז היו יוצאות מכלל־תפקידן. כי אז חדלו מלהיות הון. משנפלטו מתוך המחזור שוב הן מתאבנות ונעשות אוצר, ואף פרוטה לא תצמח מתוכן, ואפילו יהיו מונחות עד שיבוא אליהו. ובכן: אם בשיערוך־הערך הדברים אמורים, הרי קיים ועומד אותו צורך של שיערוך גם בשביל 110 לי״ש וגם בשביל 100 לי״ש, שכן סכומים אלה שניהם ביטויים מוגבלים הם של ערך־חליפין, הווה אומר: שניהם שליחות אחת להם — להתקרב תוך גידול כמותם לעושר סתם. אמנם לשעה קלה נבדל הערך שניתן תחילה כמפרעה, 100 לי״ש — מעודף־הערך שנתוסף עליו בתוך המחזור, 10 לי״ש; אולם הבדל זה שוב חוזר־ונמס מיד. בסופו של התהליך אינם מסתכמים־ועולים: מצד אחד הערך המקורי של 100 לי״ש, ומצד השני עודף־הערך של 10 לי״ש. מה שמסתכם־ועולה מתוך המחזור הוא ערך אחד, 110 לי״ש, זה המצוי כולו באותה צורה ראויה לו, על מנת שיפתח שוב בתהליך של שיערוך, כ־100 לי״ש המקוריות. עם אחריתה של התנועה יוצא ממון שוב בחזקת ראשיתה[5]. הרי, שאחריתו של כל סיבוב, שמתגשם בו מיקח לשם ממכר, משמשת מאליה ראשיתו של סיבוב חדש. מחזור־הסחורות הפשוט — ממכר לשם מיקח — משמש אמצעי לתכלית שמחוץ לתחומי־המחזור, אמצעי לרכישת ערכי־שימוש, סיפוק צרכים. ואלו מחזורו של הממון בחזקת הון הוא תכלית לעצמו, שכן שיערוך הערך אינו קיים כלל אלא בתוך תנועה זו המתחדשת תמיד. מכאן: תנועת־ההון אין לה תכלה[6].

---

5 „ההון נחלק... להון ראשוני ולריוח — גידולו של ההון... אף על פי שהמעשה [praxis] עצמו מצרף מיד ריוח זה אל ההון ומזרימו יחד אתו". פ. אנגלס: „ראשי־פרקים לביקורת הכלכלה הלאומית" ב„ספרי־השנה הגרמניים־צרפתיים, יוצאים ע״י ארנולד רוגה וקארל מארקס." פאריס 1844, עמ׳ 99.)

6 אריסטוטלס מעמיד כנגד הכרימאטיסטיקה [תורת־הממון] את האקונומיקה [הכלכלה]. נקודת־המוצא משמשת לו האקונומיקה. במידה שזו היא אומנות־רכישה, הריהי מצטמצמת בהשגת הנכסים, הדרושים בשביל החיים ומועילים לבית או למדינה. „העושר האמיתי (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) עומד על ערכי־שימוש כאלה; שכן כמות

בעל־הממון כנושא תנועה זו ביודעים, נעשה בעל־הון. אישיותו — או מוטב שנאמר: כיסו — *משמשת אכסניה, שממנה יוצא הממון ואליה הוא חוזר.* התוכן האובייקטיבי של אותו מחזור — שיערוך הערך — הוא תכליתו הסובייקטיבית; ורק במידה שניכוס גדל־והולך של העושר המופשט הוא הכוח־הדוחף היחידי לפעולותיו, משמש הוא בתיפקודו כבעל־הון, או כהון־בצורת־אדם מחונן רצון והכרה. מכאן, שאין לראות לעולם בערך־השימוש את מטרתו הבלתי־אמצעית של בעל־ההון[7]. ואף לא בריוח יחיד פלוני, אלא בתנועה בלתי־פוסקת להרוויח־ולהרוויח[8]. יצר מוחלט זה להתעשרות, תאוה זו של רדיפה אחרי הערך[9] — משותפים לבעל־

הקניין מסוג זה — כמות מספיקה בשביל חיי־רווחה — אינה בלתי־מוגבלת. אולם יש סוג שני באמנות־הרכישה, שמבכרים לכנותו ובצדק — כרימאטיסטיקה; ודומה שלפי סוג זה אין קיימים גבולין לעושר ולקניין. המסחר־בסחורות (״ἡ καηλική״, בדיוקו — מסחר קמעוני, ואריסטוטלס בוחר בצורה זו משום שמכריע בה ערך־השימוש) מטבעו אינו שייך לכרימאטיסטיקה, שהרי כאן אין מתייחסים החליפין אלא אל הדרוש להם־עצמם (לקונה ולמוכר).״ ולפיכך — ממשיך אריסטוטלס לפתח את רעיונו — היה סחר־החליפין צורתו הראשונה של המסחר־בסחורות, ואולם עם התפשטותו נתהווה בהכרח הממון. עם אמצאת הממון בא ההכרח, שסחר־החליפין יתפתח למסחר־בסחורות ἡ καπηλική, וזה האחרון — בניגוד למגמתו המקורית — נהפך לכרימאטיסטיקה, היא האמנות לעשות ממון. והנה, הכרימאטיסטיקה נבדלת מן האקונומיקה בכך, כי „בשבילה המחזור הוא מקור־העושר (ποιητικὴ χρημάτων... διὰ χρημπάτων διαβολῆς). ודומה שכולה מסביב להממון סובבת, שכן הממון הוא ראשיתו וסופו של סוג־חליפין זה (τό γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). ומכאן שגם העושר, אליו שואפת הכרימאטיסטיקה, בלתי־מוגבל הוא. שהרי כל אמנות, שמטרתה אינה משמשת לה אמצעי אלא תכלית קיצונית ואחרונה, — בלתי מוגבלת היא בשאיפתה, שכן שקודה היא תמיד להתקרב יותר ויותר אליה; ואלו אותן אומנויות, שאינן מבקשות אלא אמצעי־לתכלית, אינן בלתי־מוגבלות, שכן התכלית עצמה היא התוחמת להן תחומים; וכך גם, אין סייג למטרתה של כרימאטיסטיקה זו, אלא מטרתה היא התעשרות מוחלטת. האקונומיקה, ולא הכרימאטיסטיקה, יש לה גבול... תכליתה של הראשונה — משהו השונה מן הממון גופו, ותכליתה של השנייה — ריבויו של זה... עירבובן של שתי צורות אלה, הנבלעות זו בזו, מביא לכך, שיש ורואים את השמירה על הממון ואת ריבויו לאין־סוף כמטרה סופית של האקונומיקה.״ (אריסטוטלס: „על הרפובליקה״, הוצ. בקר, ספר I, פרק 8 ו־9 ואילך.)

[7] „לא הסחורות (כאן במשמעות של ערכי־שימוש) הן התכלית המכרעת לגבי בעל־ההון המטפל בעסקים... תכליתו המכרעת — ממון.״ (ת. צ׳אלמרס: „על כלכלה מדינית וכו׳.״ הוצ. ב׳. לונדון 1832. עמ׳ [165] 166.)

[8] „הסוחר כמעט שאיננו מחשיב את הריוח שכבר השיג, אבל מבטו פונה תמיד לריוח העתיד־לבוא.״ (א. ג׳נובזי: „הרצאות בכלכלה אזרחית.״ (1765). הוצ. הכלכלנים האיטלקיים ע״י קוסטודי, החלק המודרני, כרך VIII, עמ׳ 139.)

[9] „תאות־הבצע שאין לכבותה, הרעב הקדוש לזהב [auri sacra fames] — תנחה תמיד את הקאפיטאליסט.״ (מאק קולוך: „עקרוני הכלכלה המדינית״, לונדון 1830. עמ׳ 179.) השקפה זו אינה מונעת, כמובן, אותם מאק־קולוך ושות׳, שעה שהם נתונים במבוכה תיאורטית, כגון עם הדיון בעודף־הייצור — להפוך אותו קאפיטאליסט גופו לאזרח טוב וישר, שאין דעתו נתונה אלא לערך־השימוש בלבד, ולא עוד אלא שהוא מגלה רעב של זאב־טרף ממש לנעליים, לכובעים, לביצים, לאריגים ולסוגים אחרים של ערכי־שימוש רגילים ביותר.

ההון ולצובר־האוצר גם יחד, אלא שצובר־האוצר אינו אלא בעל־הון מטורף, ואלו בעל־הון הוא צובר־אוצרות ראציונאלי. הריבוי הבלתי־פוסק של הערך, — אותה מטרה, שצובר־האוצר שואף להשיגה, תוך שהוא רוצה להציל את הממון מפני המחזור[10] — בעל־ההון, שהוא פיקח מחברו, משיג מטרה זו, עם שהוא מוסר את הממון ומזרימו תמיד מחדש לתוך המחזור[10 א].

הצורות העצמאיות, צורות־הממון, שבהן מתלבש ערך הסחורות בתוך המחזור הפשוט, אינן אלא מתווכות בחליפי־הסחורות, ושוב הן נעלמות עם תוצאה אחרונה של התנועה. ואלו במחזור מ—ס—מ משמשים שניהם, הסחורה והממון, רק אופני־קיום שונים של הערך גופו: הממון משמש אופן כללי לקיום הערך, והסחורה — אופן מיוחד ומוסווה בלבד, כביכול[11]. הערך מתמיד ללבוש צורה ולפשוט צורה, ואינו נבלע כולו בתנועה זו, וכך הוא הולך ונהפך לנושא אוטומאטי. ואם תרצה לקבוע־ולייצב אותן צורות־ההופעה המיוחדות, שהערך המשתערך לובש אותן בזו אחר זו במעגל חייו — הרי תגיע לידי הסברים אלה: הון הוא ממון, הון הוא סחורה[12]. אולם לאמיתו של דבר נהיה כאן הערך נושא של תהליך, שבו הוא עצמו משתנה בשיעורו בהשפעת החילוף המתמיד של צורותיו, הממון והסחורה; בו הוא מפריש את עצמו כעודף־ערך מעם עצמו כערך מקורי; בו הוא משערך את עצמו. שכן תנועה זו, שבה הוא מוסיף עודף־ערך, היא תנועתו של עצמו, ועל־כן השיערוך שלו הוא השתערכות עצמית. וכך קנה את הכוח המאגי להוסיף ערך משום שערך הוא. מעמיד הוא ולדות חיים או, לפחות, מטיל הוא ביצי־זהב.

בתהליך כזה, בו משמש הערך נושא פורץ־גבולות: עתים הוא לובש ועתים הוא פושט צורה של ממון ושל סחורה, אבל בתוך חילוף זה הוא מקיים עצמו ומחלץ עצמותיו; בתהליך כזה זקוק הוא, קודם כל, לצורה עצמאית, שעל־ידה תהא נקבעת זהותו שלו עם עצמו. וצורה כזאת נודעת לו רק בממון. ולפיכך משמש הממון נקודת־ראשית ונקודת־אחרית בכל תהליך־של־שיערוך. הנה היה 100 לי״ש, ועכשיו הוא 110 לי״ש, וכו׳. אולם הממון גופו כוחו יפה כאן רק כצורה אחת של הערך, שהרי זה שתי צורות לו. אם לא ילבש הממון צורה־של־סחורה, לא יהיה לעולם הון. ובכן: כאן אין הממון מופיע בפולמוס עם הסחורה, כמו בצבירת־האוצרות. יודע בעל־ההון, שכל הסחורות כולן, — ויהיו רעות־מראה ונודפות ריח רע כאשר יהיו — באמונה ובאמת ממון הן, כאילו נולדו נמולים בתוך־תוכן, ונוסף על כך: מכשיר עושה־נפלאות, שיש בו כדי לעשות מממון יותר ממון.

---

10 „Σώζειν“ [להציל] — הוא אחד הביטויים האופייניים של היונים בשביל „צבור־אוצרות”. וכן ”to save“ משמעו הצל וחסוך כאחד.

10 א „אינסופיות, שאין העצמים משיגים עם התקדמותם — ישיגוה בסיבוב־המעגל.” (גאליאני: „על המטבע”. עמ׳ 156.)

11 „לא החומר מהווה את ההון, אלא — ערכם של החמרים הללו.” (י. ב. סיי: „מסכת הכלכלה המדינית”. הוצ. ג׳, פאריס 1817. כרך II, עמ׳ 429.)

12 „אמצעי־מחזור(!) שמשתמשים בו לייצור סחורות... הוא הון.” (מאק ליאוד: „ההלכה והמעשה של הבנקאות.” לונדון 1855. כרך I. פרק 1. [עמ׳ 55].) „הון — הן סחורות.” (ג׳יימס מיל: „יסודות של כלכלה מדינית”, לונדון 1821, עמ׳ 74.)

בעוד שבמחזור הפשוט לובש ערך הסחורות, לכל היותר, את הצורה העצמאית של הממון, לעומת ערך השימוש שלהן, — הרי כאן מתגלה הוא פתאום כעצמות מניעה את עצמה, כעצמות־של־תהליך, שלגביה שניהם, הסחורה והממון, אינם אלא צורות בלבד. גדולה מכן. תחת לייצג יחסי־סחורה הוא נכנס עכשיו, כביכול, ביחס־פרטי אל עצמו. עכשיו נבדל הוא, בחזקת ערך מקורי, מעצמו בחזקת עודף־ערך, נבדל הוא בחינת אֶל־אָב מעצמו בחינת אֶל־בן — והרי שניהם גיל אחד להם, ובעצם אינם אלא אישיות אחת; שכן רק עם עודף־הערך של 10 לי״ש נהפכו להון 100 הלי״ש שניתנו־כמפרעה, ומשנעשו הון, משנולד הבן ועל ידי הבן נולד האָב, שוב נעלם ההבדל שביניהם ושניהם אחד הם: 110 לי״ש.

הרי שהערך נהיה ערך־של־תהליך, ממון־של־תהליך, וכך יהיה להון. מתוך המחזור יצא ואל המחזור ישוב, בתוכו יתקיים ובו יתרבה, ושוב ייצא מתוכו מוגדל על מנת לחזור ולפתוח אותו סיבוב־מעגל, וחוזר חלילה[13]. מ—מ׳, ממון המוליד ממון — money which begets money — כזה הוא תיאורו של ההון בפי פרשניו הראשונים, המרקאנטיליסטים.

לקנות על מנת למכור, או ביתר דיוק: לקנות על מנת למכור בריוח, מ—ס—מ׳ — אמנם דומה, שאין צורה זו מיוחדת אלא לסוג אחד של הון, להון המסחרי. אולם אף ההון התעשייתי ממון הוא, שנהפך לסחורה וחוזר ונהפך עם ממכר הסחורה ליותר־ממון. מעשים החלים מחוץ לתחום־המחזור, בין המיקח ובין הממכר, אינם משנים ולא כלום בצורה זו של התנועה. ולאחרונה: בהון המעלה־רבית ניתן המחזור מ—ס—מ׳ בקיצורו, ניתנת התוצאה בלא תיווך, בסגנון קצר־מקוצר כביכול, בנוסחה: מ—מ׳ — ממון שהוא מיד יתר־ממון, ערך גדול מעצמו־הוא.

שמע מיניה: מ—ס—מ׳ היא הנוסחה הכללית של ההון, כפי שהוא נגלה במישרין בתחום־המחזור.

2. סתירות בנוסחה הכללית

צורת־המחזור, שבה נהפך הממון ומתגלם כהון, סותרת כל החוקים, שנתפרשו למעלה על טבעם של הסחורה, של הערך, של הממון ושל המחזור גופו. כל ההבדל בינה לבין מחזור־הסחורות הפשוט אינו אלא היפוך סדר־המערכה של אותם שני התהליכים המנוגדים: הממכר והמיקח. וכיצד עשוי הבדל כזה, שאינו אלא הבדל־צורה בלבד, לשנות, כאילו במעשה־קסמים, את טבעם של תהליכים אלה?

גדולה מכן. היפוך זה קיים רק לגבי אחד משלושת האישים, בעלי־העסק, הנושאים ונותנים זה עם זה. בהיותי בעל־הון הריני קונה סחורה מאת א וחוזר ומוכרה ל־ב, ואלו בהיותי בעל־סחורות פשוט הריני מוכר סחורה ל־ב ואחר־כך קונה אני סחורה מאת א. לגבי רעי־העסק, א ו־ב, אין הבדל זה קיים כל עיקר. אין הם מופיעים אלא כקוני־סחורות וכמוכרי־סחורות. ואף אני עצמי עומד לעומתם כל שעה, אם כבעל־ממון פשוט או כבעל־סחורה פשוט, אם כקונה ואם כמוכר; כלומר, מופיע אני בשתי המערכות האלה לעומת האיש האחד רק כקונה ולעומת

[13] „הון... ערך המכפיל עצמו ללא־הפסק.״ (סיסמונדי: „עקרונות חדשים של הכלכלה המדינית״. [פאריס 1819], כרך ו, עמ׳ [88] 89.)

האיש השני רק במוכר בלבד, לגבי האחד אין אני אלא ממון בלבד ולגבי השני רק סחורה בלבד; ואף לגבי אחד מהם איני משמש הון או בעל־הון או נציגו של משהו, שיש בו יותר מממון או יותר מסחורה, או שיש בידו להביא לידי תוצאה אחרת חוץ מממון או סחורה. המיקח מאת **א** והממכר ל־**ב** משמשים בשבילי מערכה אחת. אולם צירופם של שני המעשים האלה אינו קיים אלא בשבילי. **א** לא איכפת לו כלל העסק שביני לבין **ב**, ואלו **ב** לא איכפת לו כלל עסקי עם **א**. אילמלי הייתי רוצה להסביר להם, כי זכות יתירה נתגלגלה על ידי, עם היפוך זה שבמערכות, יבואו הם ויוכיחו לי, שטועה אני בעצם סדר־המערכה ושכל העסק הזה כולו לא נפתח במיקח ונסתיים בממכר, אלא להיפך: נפתח בממכר ונסתיים במיקח. ואמנם כן: מעשי הראשון, המיקח, מנקודת השקפתו של **א** ממכר היה, ומעשי השני, הממכר, היה מיקח מנקודת־השקפתו של **ב**. ולא די להם בכך אלא שיבואו **א** ו־**ב** ויכריזו, שכל סדרה של המערכה לא היה אלא מיותר, מעשה־להטים גמור. יכול **א** למכור את הסחורה ישר לידי **ב**, ו־**ב** יקנה אותה ישר מידי **א**. וכך יתכווץ כל אותו עסק מורכב ויעמוד על מעשה חד־צדדי של מחזור־סחורות שכיח: מנקודת־השקפתו של **א** ממכר בלבד, ומנקודת־השקפתו של **ב** מיקח בלבד. הווה אומר: עם היפוכו של סדר־המערכות לא יצאנו כלל מתחומיו של מחזור־הסחורות הפשוט. וגדולה מכן, חייבים אנו לבחון, אם יש בטבעו כדי ליתן מקום לשיערוך הערכים הנכנסים בו, היינו, לשמש מקור לעודף־ערך.

ניטול את תהליך־המחזור בצורה, שבה הוא עולה לפנינו כחליפי־סחורות בלבד. צורה זו מצויה תמיד כל־אימת ששני בעלי־הסחורות קונים סחורות זה מזה ומאזן תביעותיהם הכספיות ההדדיות מתאזן ביום הפרעון. הממון משמש כאן ממון־חשבון בלבד, הבא לבטא את ערכי הסחורות במחיריהן, אך אין הוא מופיע לעומת הסחורות גופן בדמות של עצם. עד כמה שהדברים אמורים בערך־השימוש, הרי ברור, ששני המחליפים עלולים כאן להרויח. שניהם מוציאים מידיהם סחורות, שחסרות־תועלת הן כערכי־שימוש בשבילם, ומקבלים סחורות, שהם צריכים להן. ואפשר שאין זו התועלת היחידה. **א**, המוכר יין וקונה תבואה, אפשר והוא מייצר יותר יין משיכול היה לייצר האיכר **ב** באותו זמן־עבודה, ואפשר שהאיכר **ב** מייצר באותו זמן־עבודה יותר תבואה משיכול היה לייצר הכורם **א**. נמצא, שבעד אותו ערך־חליפין גופו מקבל **א** יותר תבואה ו־**ב** יותר יין, משהיו משיגים אילו היו צריכים כל אחד ואחד מהם לייצר לעצמו יין ותבואה בלא חליפין. הרי שבנוגע לערך־השימוש אפשר לומר, כי „מעשה־החליפין עסק הוא, שנשכרים בו שני הצדדים"[14]. מה שאין כן לגבי ערך־החליפין. „אדם שיש לו הרבה יין ואין לו תבואה, נושא ונותן עם אדם, שיש לו הרבה תבואה ואין לו יין; הללו מחליפים ביניהם חיטים בשווי של 50 ביין בשווי של 50. חליפין אלה אין בהם משום ריבוי של ערך־החליפין לא לגבי האחד ולא לגבי חברו; שכן עוד קודם לחליפין היה בידי כל אחד מהם ערך שווה

---

[14] „החליפין — עסק מופלא הם, בו שני הצדדים־שבחוזה נשכרים תמיד(!)." (ד ט י ו ד ה ט ר א ס י: „מסכת על הרצון ותוצאותיו." פאריס 1826, עמ' 68.) אותו ספר הופיע אחר כך בשם: „מסכת הכלכלה המדינית."

לאותו ערך, שקנה לעצמו באמצעות פעולה זו״[15]. ואין זה משנה מן הדבר ולא כלום, אם הממון כאמצעי־מחזור ייכנס ויפריד בין הסחורות, ומעשי המיקח והממכר יהיו מעשים נבדלים זה מזה במוחש[16]. ערכם של הסחורות מיוצג במחיריהן, לפני שהן נכנסות לתוך המחזור; מכאן: תנאי־קודם הוא למחזור ולא תולדתו[17].

מבחינה מופשטת, כלומר משמסיחים דעה מנסיבות, שאינן נובעות מתוך החוקים האימאננטיים של מחזור־הסחורות הפשוט, הרי לא חל בו — חוץ מהחלפת ערך־שימוש אחד בחברו — אלא גלגול בלבד, חילוף־צורה בלבד של הסחורה. אותו ערך גופו, — כלומר, אותה כמות גופה של עבודה חברתית בלבוש־חפץ, — נשאר בידי אותו בעל־סחורה עצמו: תחילה בדמות סחורתו שלו; אחר־כך בדמות הממון שבו נתגלגלה; ולאחרונה בדמות הסחורה, שהממון חזר ונתגלגל בה. אין חילוף־צורה זה מכיל בתוכו שום שינוי של שיעור־הערך. ואלו אותו חילוף, שחל בערך־הסחורה גופו בתוך התהליך הזה, מצטמצם בחילוף צורתו הממונית בלבד. מתחילה קיימת צורה זו במחירה של הסחורה המוצעת למכירה; אחר כך בסכום של ממון, אלא שזה כבר בא על ביטויו במחיר; ולאחרונה במחירה של סחורה אקויואלנטית. חילוף־צורה זה, הוא לכשעצמו, אינו מכיל בתוכו שינוי של שיעור־הערך, כשם שאין שינוי זה חל עם שאתה פורט שטר בן חמש לי״ש למטבעות של לי״ש, של חצאי לי״ש ושל שילינגים. ובכן: במידה שמחזור־הסחורה אינו מחייב אלא חילוף־צורה של ערכה, הרי הוא מחייב, — כל שתופעה זו חלה בטהרתה — חליפין של אקויואלנטים. אפילו הכלכלה־הוולגארית — אף־על־פי שלא תמצא בה אף רמז קל שבקלים על מהותו של הערך — נמצאת מניחה, כל־אימת שרוצה היא לעמוד על תופעה זו, לפי דרכה היא, שביקוש ואספקה שקולים זה כנגד זו, כלומר שפעולתם בטילה־ופוסקת בכלל. נמצא שאם מבחינת ערך־השימוש עלולים שני המחליפים להיות נשכרים, הרי מבחינת ערך־החליפין אין שניהם יכולים להרויח כאחד. אדרבה, כאן יפה כוחו של הדיבור: „אם שוויון כאן — ריוח אין כאן״[18]. אמנם יכול שהסחורות יימכרו במחירים סוטים מערכיהן, אולם סטיה זו נראית כפגיעה בחוק חליפי־הסחורות[19]. אם מדובר בצורת־החליפין על טהרתה, הרי חליפין של אקויואלנטים הם, הווה אומר: אין בהם משום אמצעי להתעשר בערך[20].

---

[15] מרסיה דה לה ריווייה: „הסדר הטבעי וכו׳״, עמ׳ 544.

[16] „אם אחד משני הערכים הללו ממון הוא, או שניהם סחורות רגילות הם — דבר זה לכשעצמו נטול־חשיבות לחלוטין.״ (מרסיה דה לה ריווייה: שם, עמ׳ 543.)

[17] „הערך — אין הצדדים־שבחוזה מכריעים על כך; עוד לפני העסק כבר הוא קיים־ועומד.״ (לה טרון: „על העניין הסוציאלי״, עמ׳ 906.)

[18] “Dove é egalità, non é lucro.” (גאליאני: „על המטבע״, באוסף קוסטודי, החלק המודרני, כרך IV, עמ׳ 244.)

[19] „החליפין נהפכים לעסק רע בשביל אחד משני הצדדים, אם גורם מגורמי־חוץ מוריד את המחיר או מעלה אותו: אותה שעה חלה פגיעה בשוויון; ואולם פגיעה זו נגרמה ע״י אותה סיבה ולא ע״י החליפין.״ (לה טרון: „על העניין הסוציאלי״, עמ׳ 904.)

[20] „החליפין לפי טבעם חוזה של שוויון הם, חוזה המתגשם בין ערך אחד ובין ערך השווה לו לזה. מכאן, שאין החליפין אמצעי להתעשרות, שכן שנה הנתינה ללקיחה.״ (לה טרון, שם, עמ׳ 903.)

ולפיכך: אותם הנסיונות, המנסים לתאר את מחזור־הסחורות כמקור של עודף־ערך, מאחוריהם מסתתרת לרוב התחלפות של נושאים [quid pro quo], ערבוב של ערך־שימוש וערך־חליפין. מוצא אתה כגון זה אצל קונדייאק. „טעות היא, שבחליפי־הסחורות מחליפים ערך־שווה בערך שווה. אדרבה. כל אחד מאישי־העסק נותן תמיד ערך קטן תמורת ערך גדול ממנו... אילמלי היה הדבר כך באמת, שמחליפים תמיד ערכים שווים, שוב לא היה אחד מן הצדדים יכול להגיע לידי ריוח. אבל הרי שניהם כאחד מרויחים, או לפחות צריך שירויחו. מפני מה? כל עיקר ערכם של הדברים קיים רק בזיקתם אל צרכינו. כל שהוא יתר לגבי האחד, חסר הוא לגבי השני, ולהיפך... אין להעלות על הדעת שנבוא ונציע למכירה דברים הנדרשים בהכרח בשביל צריכתנו... רוצים אנו להוציא מידינו חפץ חסר־תועלת לעצמנו, על מנת לקבל חפץ שיש לנו צורך בו; רוצים אנו להחליף פחות ביותר... טבעי היה לחשוב, שבמעשה־החליפין אנו מחליפים ערך שווה בערך שווה, כל עוד כל אחד מן הדברים המוחלפים שווה היה בערכו לאותה כמות גופה של ממון... אולם בדין שנהיה נותנים את דעתנו עוד על דבר אחד; השאלה היא: אם שנינו מחליפים משהו מיותר במשהו הכרחי"[21]. הכל רואים, כי קונדייאק לא רק מערבב ערך־שימוש וערך־חליפין זה בזה, אלא — מעשה ילדות ממש — עומד הוא ומייחס לחברה בעלת ייצור מפותח של סחורות מצב, שבו היצרן עצמו מייצר את אמצעי־קיומו ואינו מטיל לתוך מחזור־הסחורה אלא את העודף מתצרכתו, את המיותר[22]. ואף על פי כן חוזרים חכמי־הכלכלה האחרונים תכופות על טענתו של קונדייאק, וביחוד כשצריך לתאר את המסחר — זו הדמות המפותחת של חליפי־סחורות, — כמייצר עודף־ערך. „המסחר" — כך אומרים, למשל — „מוסיף ערך לתוצרת, שהרי אותם התוצרים גופם מרובה ערכם בידי הצרכנים מערכם בידי היצרנים, ולפיכך דין שנראה אותו, את המסחר, בכל חומר הדיוק [strictly], כמעשה־יצרני"[23]. אולם, הרי אין משלמים פעמיים בעד הסחורה, תשלום ראשון בעד ערך־השימוש שלה ותשלום שני בעד ערכה. ואם ערך־השימוש של הסחורה מועיל יותר לקונה מאשר למוכר, הרי צורת־הממון שלה מועילה יותר למוכר מאשר לקונה. שאם לא כן, כלום היה מוכרה? אם כן, ניתן לומר ממש כך, בכל חומר הדיוק [strictly], שהקונה עושה „מעשה־יצרני" תוך הפיכה שהוא הופך, למשל, את הפוזמקאות של הסוחר לממון.

אם מחליפים סחורות או סחורות וממון שאותו ערך־חליפין להם, כלומר, אם

---

[21] קונדייאק: „המסחר והממשלה" (1776). הוצ. דייר ומולינארי ב„שונות בכלכלה מדינית". פאריס 1847, עמ' 267 ([291].

[22] ולפיכך משיב לה טרון בצדק גמור לידידו קונדייאק: „בחברה המפותחת אין שום דבר מיותר." בו־בזמן מתגרה הוא בו בחידוד זה: „אם שני המחליפים מקבלים יותר־במידה־שוה תמורת פחות־במידה־שוה, נמצא כי שניהם מקבלים שווה־בשווה." ומשום שקונדייאק חסר עדיין מושג קל־שבקלים מטבעו של ערך־החליפין, דוקא משום כך משמש הוא איש־עצתו הטוב ביותר לאדוננו הפרופ' וילהלם רושר בשביל מושגיו הילדותיים שלו. עיין בספרו: „יסודות הכלכלה הלאומית". הוצאה ג'. 1858.

[23] ס. פ. ניומאן: „יסודות של כלכלה מדינית". אנדובר וניו־יורק 1835. עמ' 175.

מחליפים אקויואלנטים, הרי ברור, שאין שום אחד מוציא מתוך המחזור יותר ערך ממה שהכניס בו. שוב אינה חלה יצירת עודף־ערך. והרי תהליך־המחזור של הסחורות בצורתו הטהורה מחייב חליפין של אקויואלנטים. אלא שבמציאות אין הדברים מתרחשים על טהרתם. אם כן, נניח חליפין של לא־אקויואלנטים.

בין כך ובין כך, בשוק־הסחורות עומד רק בעל־סחורה מול בעל־סחורה, וכל תוקפם של אותם האישים בהשפעתם ההדדית אינו אלא כוח של סחורותיהם בלבד. ההבדל־שבחומר בין הסחורות הוא המניע החומרי המביא לידי חליפין, והוא שמכניס את בעלי הסחורות בתלות־גומלין, שכן אף אחד מהם אינו מחזיק בידו את החפץ בשביל צריכתו־הוא וכל אחד מהם מחזיק בידו את החפץ בשביל צריכתו של חברו. חוץ מהבדל חומרי זה שבין ערכי־השימוש של הסחורות, אין ביניהן אלא עוד הבדל אחד בלבד, הוא ההבדל שבין צורתן הטבעית לבין צורת־הגלגול שלהן, ההבדל שבין סחורה לבין ממון. וכך אין נבדלים בעלי־הסחורות אלה מאלה אלא בהבדל שבין המוכרים שיש בידם סחורה לבין קונים שיש בידם ממון.

נניח עתה, שזכות יתירה לא־נדע־פִּשְׁרָהּ ניתנה למוכר, שיהא מוכר את סחורתו למעלה מערכה, ב־110 לי"ש, בזמן שערכה הוא 100 לי"ש, הווה אומר: בתוספת־מחיר נומינאלית של 10%. נמצא, שהמוכר מכניס לתוך קופתו עודף־ערך של 10. אולם לאחר שהיה מוכר, נעשה הוא קונה. עכשיו פוגע בו בעל־סחורה שלישי המשמש מוכר ואף הוא נהנה מזכות יתירה, שיכול הוא למכור את סחורתו 10% למעלה מערכה. נמצא, שהלה, האיש שלנו, הרויח כמוכר 10 על מנת להפסיד 10 בחזקת קונה[24]. וסופו של דבר, שכל בעלי־הסחורות מוכרים זה לזה את סחורותיהם באמת ב־10% למעלה מערכן — והרי זה ממש כאילו מכרו את סחורותיהם לפי ערכן. תוספת כללית כזאת, נומינאלית, במחיר הסחורות — תוצאתה ממש כאילו היו אומדים את ערכי־הסחורות בכסף, למשל, תחת לאמדם בזהב. ונמצא, שכינויי־הממון, כלומר מחירי־הסחורות, יגדלו ויעלו, ויחסי־הערכים של הסחורות בעינם יעמדו.

נניח להיפך, שמזכותו של הקונה היא לקנות את הסחורות למטה מערכן. כאן אין מן הצורך אפילו להזכיר, שהקונה חוזר ונעשה מוכר. ולא עוד אלא שהיה מוכר לפני שהיה לקונה. הוא כבר הפסיד בחזקת מוכר 10%, לפני שהוא מרויח 10% בחזקת קונה[25]. נשאר הכל כשהיה.

מכאן: התהוותו של עודף־ערך — וממילא היפוכו של הממון להון — אין אתה יכול להסבירה לא על ידי כך, שהמוכרים מוכרים את סחורותיהם למעלה מערכן ולא בכך, שהלקוחות קונים אותן למטה מערכן[26].

---

[24] „על־ידי שמעלים את הערך הנומינאלי של התוצרת... אין המוכרים מתעשרים... שכן, מה שהם מרויחים בחזקת מוכרים, מוציאים הם בדיוק בחזקת קונים." („העקרונות היסודיים של עושר האומות וכו'". לונדון 1797, עמ' 66.)

[25] „אם נאלצים למכור בעד 18 ליברים כמות של תוצרים שערכה בעצם 24 ליברים, שוב יקבלו — אם ישתמשו באותו סכום של ממון לשם קנייה — בעד 18 ליברים, אותה כמות עצמה שהיו מקבלים בעד 24 ליברים." (ל ה ט ר ו ן: „על העניין הסוציאלי", עמ' 297.)

[26] „ולפיכך, אין שום מוכר יכול ברגיל להעלות את מחיר סחורותיו, בלא שיצטרך

ואין הבעיה נעשית בשום פנים פשוטה־יותר, אם מבריחים־ומכניסים לתוכה זיקות זרות, אם אומרים, למשל, בלשונו של הקצין טורנס: „הביקוש האמיתי יסודו ביכולתם ובנטייתם(!) של הצרכנים לתת בעד סחורות, אם בחליפין ישירים ואם בעקיפין, מנה מסוימת... של ההון, על כל ענפיו, יותר משעולה ייצורן של הסחורות״[27]. בתוך המחזור עומדים היצרנים והצרכנים אלה מול אלה רק בחזקת מוכרים וקונים בלבד. כל האומר: עודף־הערך בשביל היצרן בא מתוך שהצרכנים משלמים בעד הסחורה למעלה מערכה — אינו אלא מסווה את המאמר הפשוט: בעל־הסחורה ניתנת לו, בחזקת מוכר, זכות יתירה למכור למעלה מן השווי. המוכר — או שיצר בעצמו את הסחורה, או שהוא נציגו של זה שיצר אותה; והרי אף הקונה, ממש כמוכר, או שהוא עצמו יצר את הסחורה המיוצגת בכספו או שהוא נציגו של זה שיצר אותה. הרי שעומדים כאן יצרן מול יצרן. ואין ביניהם אלא שהאחד קונה והשני מוכר. ולא נוכל להתקדם אף פסיעה אחת אם נאמר, שבעל־הסחורה מוכר את הסחורה למעלה מערכה משניתן לו השם יצרן, והוא משלם בעדה למעלה משוויה משניתן לו השם צרכן[28].

משמע: נציגיה המסקניים של האשליה, שעודף־הערך נובע מתוך תוספת־מחיר נומינאלית או מתוך זכות יתירה של המוכר למכור את סחורתו למעלה מן השווי — מניחים, כי יש מעמד של קונים בלבד בלא למכור, הווה אומר: מעמד של צרכנים בלבד, בלא לייצר. מתוך ההשקפה, שהגענו אליה עד כאן, מתוך המחזור הפשוט, עדיין אי־אפשר להסביר קיומו של מעמד כזה. אך, בואו ונקדים את המאוחר. ממון, שמשתמש בו מעמד כזה כדי לקנות תמיד, מן ההכרח שיהיה זורם אליו תמיד ללא מעשה־חליפין, חינם — אם בחוק ואם באלימות — מידי בעלי־הסחורות עצמם. ואם באים ומוכרים למעמד זה את הסחורות למעלה משווין, אין זה אלא שמחזירים בעורמה מקצת מן הממון שניתן לאותו מעמד חינם[29]. הנה, ערי אסיה הקטנה, למשל, היו משלמות מס שנתי בממון לרומי העתיקה. בממון זה היתה קונה מהן רומי סחורות והיתה קונה אותן למעלה משווין. אנשי אסיה הקטנה מרמים היו את הרומאים, עם שהיו חוזרים־ומפקיעים מידי הכובשים, בדרך מסחר, מקצת מן המס. ואף על פי כן היו אנשי אסיה הקטנה המרומים. בעד סחורותיהם־הם היו משלמים להם, לפני מעשה ולאחר מעשה, מן הממון שלהם־עצמם. לא, אין זו דרך להתעשרות או להתהוות עודף־ערך.

גם הוא לשלם ביתר יוקר בעד סחורותיהם של מוכרים אחרים; ומאותו טעם גופו אין שום צרכן יכול, ברגיל, לקנות בזול יותר, בלא שיצטרך גם הוא להוריד את מחירן של הסחורות שהוא מוכר.״ (מרסיה דה לה ריווייה: „הסדר הטבעי וכו׳״, עמ׳ 555.)

[27] ר. טורנס: „מסה בדבר ייצור של עושר.״ לונדון 1821, עמ׳ 349.

[28] „הדעה, כי את הרווחים משלמים הצרכנים, דעה בטלה היא ללא ספק. מי הם הצרכנים הללו?״ (ג. ראמזיי: „מסה על חלוקתו של העושר״. אדינבורג 1836, עמ׳ 183.)

[29] „אם חסר אדם ביקוש [לסחורותיו], כלום מייעץ לו מר מאלתוס, שיהא משלם לאחר, על מנת שזה יקנה את סחורותיו?״ — שואל בריתחה אחד מחסידי־ריקארדו את מאלתוס, זה שבדומה לתלמידו הכומר צ׳אלמרס, מעריץ מבחינה כלכלית את מעמד האנשים שאינם אלא קונים או צרכנים. עיין: „חקירה באותם עקרונות על טבעו של הביקוש והכרח הצריכה, שהמליץ עליהם בעת האחרונה מר מאלתוס וכו׳.״ לונדון 1821, עמ׳ 55.

ולפיכך מוטב, שנהיה עומדים בתחומי המסגרת של חליפי־הסחורות, כשהמוכרים קונים הם והקונים — מוכרים. ושמא נובעת המבוכה שלנו מתוך כך, שתפסנו את האישים האלה רק כמושגים בלבוש־אישים, ולא כיחידים פרטיים.

יכול, שבעל־הסחורה **א** יהיה ערמומי ומזורז כל כך, שיצליח להערים על חבריו, **ב** או **ג**, ואלו הללו — ירצו כמה שירצו — לא יוכלו לנהוג בו מידה כנגד מידה. **א** מוכר יין בשווי של 40 לי״ש ל־**ב** וקונה לעצמו, בדרך של חליפין, תבואה בשווי של 50 לי״ש. **א** הפך את 40 לי״ש שלו ל־50 לי״ש, עשה יותר־ממון מפחות־ממון, וכך הפך סחורתו להון. בואו ונבדוק יפה־יפה. לפני החליפין היו לנו: יין בשווי של 40 לי״ש בידי **א**, ותבואה בשווי של 50 לי״ש בידי **ב** — בסך־הכל ערך של 90 לי״ש. לאחר החליפין יש לנו אותו סך־הכל גופו של 90 לי״ש. הערך־שבמחזור לא גדל אף בפרודה אחת, ואלו חלוקתו בין **א** ו־**ב** נשתנתה. על צד אחד מופיע כעודף־ערך מה שמשמש בצד השני פחת־ערך, על הצד האחד מופיע בחינת פלוס מה שנראה על הצד השני בחינת מינוס. אותו שינוי גופו היה מתרחש, אילו היה בא **א** וגוזל ישר מידי **ב** 10 לי״ש, בלא להזדקק לצורת־החיפוי של החליפין. ברור, שסכום הערכים־שבמחזור אינו עשוי להתרבות על ידי שינוי כל שהוא בחילוקם, כשם שאין יהודי מרבה את כמותן של המתכות היקרות במדינה על ידי שהוא מוכר פרת׳ינג [פרוטה] מימי המלכה אַננה בגיניאה [מטבע של זהב]. המעמד של בעלי־ההון בכללו אשר בארץ מסוימת — לא ייתכן שיעשיר את עצמו תוך רמאות עצמית[30].

ובכן: יכול אדם להתפתל ולהתפרכס כאשר ירצה — התוצאה אחת היא. אם מחליפים אקויואלנט באקויואלנט — אין עודף־ערך בא לעולם; ואם מחליפים לא־אקויואלנט בלא־אקויואלנט — אף כאן אין עודף־ערך בא לעולם[31]. המחזור — או חליפי־הסחורות — אינו מייצר ערך[32].

וכך יובן, מפני מה הסחנו את דעתנו לפי שעה היסח גמור מדמויות־ההון

---

[30] דטיו דה טראסי, אף על פי — ואפשר דוקא משום כך — שהוא חבר המכון [Membre de l'Institut], דעתו היתה הפוכה מזו. בעלי־ההון התעשייתיים — הוא אומר — עושים רווחיהם על ידי כך, ש„הם מוכרים את הכל ביתר יוקר משעלה ייצורו. ולמי הם מוכרים? ראשית, זה לזה.״ („מסכת על הרצון החפשי וכו׳״. עמ׳ 239.)

[31] „חליפין של שני ערכים שווים לא מרבים ולא מפחיתים את כמות הערכים המצויים בחברה. וגם חליפין של ערכים בלתי־שווים... אינם משנים בסכום הערכים החברתיים, אף על פי שמוסיפים הם לרכושו של פלוני מה שהם נוטלים מרכושו של אלמוני.״ (י. ב. סיי: „מסכת הכלכלה המדינית״, כרך II, עמ׳ 443 ואילך.) סיי שאל מאמר זה, כמעט מלה־במלה, מאת הפיזיוקראטים, וכמובן — בלא שיתן דעתו על המסקנות המתחייבות הימנו. דרך זו, כיצד היה מנצל, להגדלת „ערכו״ הוא, את כתביהם של הפיזיוקראטים, שהיו גנוזים בימיו — תעיד על כך הדוגמה הבאה: הפסוק „המפורסם־ביותר״ של מונסייר סיי „אין קונים תוצרים אלא בתוצרים״ ["On n'achète de produits qu'avec des produits"] (שם, כרך II, עמ׳ 441) — זו לשונו במקור אצל הפיזיוקראטים: „אין יכולים לשלם בעד תוצרים אלא בתוצרים.״ ["Les productions ne ce paient qu'avec des productions."] (לה טרון: „על העניין הסוציאלי״, עמ׳ 899.)

[32] „החליפין אינם מעניקים בכלל שום ערך לתוצרים.״ (פ. ויילאנד: „היסודות של כלכלה מדינית״, בוסטון 1853, עמ׳ 168.)

העממיות, מלפני דור המבול, כביכול — הון־המסחר והון־נשך — כשעמדנו בניתוח צורת־היסוד של ההון, אותה צורה שעל ידה קובע ההון את הארגון הכלכלי של החברה המודרנית.

בהון המסחרי — במובנו האמיתי — מופיעה בכל טהרתה הצורה מ—ס—מ', קנה על מנת למכור ביוקר. מצד שני עוברת כל תנועתו של הון זה בתוך תחום־המחזור. אולם מכיון שאין להסביר את גלגולו של הממון בהון, היינו, את התהוותו של עודף־הערך, מתוך המחזור גופו, — שוב דומה עלינו, כי ההון המסחרי בלתי־אפשרי הוא, אם מדובר בחילופין של אקויואלנטים[33], כי על כן אין ההסבר יכול לבוא אלא מתוך ההונאה הדו־צדדית, שמרמה הסוחר את יצרני־הסחורות המוכרים והקונים גם יחד, עם שהוא דוחק עצמו כטפיל ביניהם. וזו היא כונת דבריו של פראנקלין: „המלחמה גזל היא, המסחר — הונאה"[34]. ואם יש ברצונך להסביר את השיערוך של ההון המסחרי, בלא לראות בו מעשה־של־אונאה בלבד כדי לרמות את יצרני־הסחורות — הרי צריך אתה לשם כך לשורה ארוכה של חוליות־ביניים, וזו חסרה עדיין כאן, כשאין בידינו הנחה מוקדמת אחרת אלא זו של מחזור־הסחורות על שלביו הפשוטים.

ומה שנאמר לגבי ההון המסחרי, יפה כוחו עוד יותר לגבי הון־הנשך. בהון המסחרי הרי הקיצונים, הממון המוטל לתוך השוק והממון המוגדל שמוציאים מתוך השוק, מתמצעים לפחות על ידי מיקח וממכר, על ידי תנועת המחזור. ואלו בהון־הנשך נתקצרה הצורה מ—ס—מ' ועמדה על הקיצונים שאין תיווך ביניהם: מ—מ' — ממון שמחליפים אותו ביותר ממון; וזוהי צורה המתנגדת לטבעו של הממון, ומכאן שאין להסבירה מנקודת ההשקפה של חליפי־הסחורות. ועל־כן יאמר אריסטוטלס: „הואיל וכרימאטיסטיקה שני פנים לה: הפן האחד שייך למסחר והפן השני לכלכלה; הפן השני הכרח בו וראוי הוא לשבח, והפן הראשון מבוסס על המחזור וניתן לגנאי, ובצדק, (שכן שרשו לא בטבע אלא באונאה הדדית), ולפיכך שנוא הנשך בצדק גמור, משום שכאן הממון גופו משמש מקור לקניין, ואין משתמשים בו לתפקיד שלמענו המציאוהו. שכן למען חליפין של סחורות נוצר, ואלו הרבית עושה מממון יותר ממון. מכאן גם שמו (τόκος רבית וגם נולד). שכן הוולדות דומים לאבותיהם. והרי הרבית — ממון מממון היא, ועל־כן, מכל ענפי התעסוקה היא המנוגדת ביותר לדרך־הטבע"[35].

בהמשך חקירתנו נמצא, כי גם ההון הנושא־רבית, כמו ההון המסחרי, אינן אלא צורות נגזרות; וכן נראה, מפני מה מופיעות צורות אלה מבחינה היסטורית לפני צורת־היסוד המודרנית של ההון.

---

[33] „אילו היו שולטים אקויואלנטים בלתי־משתנים, מן הנמנע היה לקיים מסחר." (ג. אופדייק: „משנה בכלכלה מדינית". ניו־יורק 1851, עמ' 69.) „ההבדל שבין הערך־הממשי לבין ערך־החליפין — גנוזה בו עובדה אחת, והיא, שערכו של דבר שונה ממה שקרוי אקויואלנט הניתן תמורתו במסחר; משמע: אותו אקויואלנט שוב אינו אקויואלנט." (פ. אנגלס: „ראשי פרקים לביקורת הכלכלה הלאומית", שם, עמ' 96.)

[34] בנימין פראנקלין: „כתבים". כרך II. הוצאת ספארק ב: „הנחות בדבר עושר־האומה שצריכות בחינה." [עמ' 376.]

[35] אריסטוטלס: „על הרפובליקה", ספר I, פרק 10.

נתברר, כי עודף־הערך אי־אפשר שיהא נובע מתוך המחזור; על כרחך אתה אומר, שעם התהוותו יתרחש משהו מאחורי גבו של המחזור, משהו שאינו נראה בו גופו[36]. אולם כלום אפשר, שיהא נובע עודף־הערך ממקום אחר ולא מתוך המחזור? המחזור הוא סך־הכל של כל יחסי־הגומלין שבין בעלי־הסחורות. מחוץ לתחומו אין בעל־הסחורה מצוי בזיקה אלא לסחורתו הוא בלבד. אשר לערכה, מצטמצם היחס בכך, שהסחורה מכילה כמות מעבודתו שלו־עצמו, הנמדדת לפי חוקים חברתיים מסוימים. כמות זו של עבודה מתבטאת בשיעור־הערך של סחורתו; והואיל ושיעור־ערך מיוצג בממון־חשבוני, הרי מתבטאת כמות־העבודה במחיר, כגון, 10 לי״ש. אולם עבודתו אינה מיוצגת בערך הסחורה לרבות עודף על ערך עצמה; אינה מיוצגת במחיר של 10 לי״ש, שהוא כאחד גם מחיר של 11 לי״ש; אינה מיוצגת בערך שיהא גדול מעצמו. בעל־הסחורה יכול ליצור בעבודתו ערכים, אבל לא ערכים המשערכים עצמם. יכול הוא להעלות את ערכה של סחורה, עם שהוא מוסיף לערך הקיים ערך חדש על ידי עבודה חדשה, כגון, שהוא מתקין נעליים מעור. אותו חומר גופו נוסף לו מעכשיו ערך, משום שהוא מכיל כמות יותר גדולה של עבודה. לפיכך גדול ערכה של הנעל מערכו של העור, אולם ערכו של העור בעינו עומד. ערך זה לא השתערך, לא הצמיח עודף־ערך עם ייצור־הנעליים. אי־אפשר, איפוא, שיצרן־הסחורה יהא משערך ערך, היינו, יהפוך ממון או סחורה להון, מחוץ לתחומי־המחזור, כלומר, בלא לבוא במגע עם בעלי־סחורה אחרים.

משמע: אי־אפשר שההון יהא נובע מתוך המחזור, כשם שאי־אפשר לו, שלא יהא נובע מתוך המחזור. הכרח לו, שיהא נובע ממנו ושלא יהא נובע ממנו.

הושגה, איפוא, תוצאה כפולה.

היפוכו של הממון להון — יש לפתחו מתוך חוקים אימאננטיים בחילופי־הסחורות, עם שנקודת־מוצא לכך ישמשו החליפין של אקויואלנטים[37]. בעל־הממון

[36] „ריוח — בתנאים הרגילים בשוק — אינו בא על ידי חליפין. אילולא נתקיים קודם לעסק זה, שוב לא היה יכול לבוא לאחריו.״ (ר א מ ז י י: „מסה על חלוקת העושר״, עמ׳ 184.)

[37] לאחר הבירור המובא לעיל יבין הקורא, שאין פירוש הדברים האלה אלא זה: צריך, שהתהוות ההון תהא אפשרית גם אם מחיר־הסחורות שווה לערך־הסחורות. אי אתה יכול להסבירה מתוך הסטיה, שסוטים מחירי־הסחורות מערכי־הסחורות. ואם באמת סוטים המחירים מן הערכים, יש לצמצמם־ולהעמידם תחילה על האחרונים; כלומר, צריך להסיח דעת מנסיבה זו, שאינה אלא ארעית, כדי שאותה תופעה של התהוות־ההון על יסוד חליפי־הסחורות תיראה לעינינו בטהרתה, ועם הדיון בה לא נבוא במבוכה ע״י נסיבות־טפלות, שהן מפריעות וזרות למהלך האמיתי. אגב, הכל יודעים, שאין צמצום זה בשום פנים דרך־עבודה מדעית בלבד. התנודות התמידיות של מחירי־השוק, עלייתם וירידתם, משלימות אהדדי, מבטלות אלה את אלה ומצטמצמות־ועומדות מאליהן על המחיר־הממוצע בחזקת כלל־ההסדר הפנימי שלהם. זהו הכוכב המורה־דרך בשביל הסוחר, למשל, או בשביל החרשתן בכל עסק שהוא, המקיף פרק־זמן ממושך יותר. הוא יודע, איפוא — אם להתבונן בתקופה ארוכה יותר בשלימותה — כי אין הסחורות נמכרות למעשה לא למטה מערכן ולא למעלה מערכן, אלא לפי ערכן הממוצע. ובכן: אילמלי היה זה מענייננו בכלל להגות מחשבה נטולת־עניין־פרטי, היה מוכרח להעמיד לפניו את הבעיה בדבר התהוותו של ההון בצורה זו: כיצד עשוי ההון להתהוות, כשהמחירים מוסדרים ע״י המחיר־הממוצע, ז״א בחשבון אחרון: ע״י ערך הסחורה? אומר אני „בחשבון אחרון״, משום שהמחירים הממוצעים אינם חופפים במישרין את שיעורי־ערכיהן של הסחורות, כפי שסבורים א. סמית, ריקארדו וכו׳.

שלנו, שעדיין אין הוא אלא עובר־גולם של בעל־הון, חייב לקנות את הסחורות לפי שווין, למכרן לפי שווין, — ואף על פי כן יוכל להוציא לעצמו, בסופו של תהליך זה, יותר ערך ממה שהטיל לתוכו. התפתחותו לפרפר מגודל, על־כרחה שתחול בתחום־המחזור ועל כרחה שתחול לא בתחום־המחזור. אלה הם תנאיה של הבעיה. Hic Rhodus, hic salta!*

3. מיקח וממכר של כוח־העבודה

שינוי־ערכו של הממון, שצריך ליהפך להון, אינו יכול לחול בו־בממון גופו; שכן בהיותו אמצעי־מיקח ואמצעי־תשלום, אין הוא אלא מממש את מחיר הסחורה, שהוא קונה או משלם בעדה, ואלו בהיותו נח־ועומד בצורתו של עצמו הוא קופא עד כדי התאבנותו של שיעור־הערך המתמיד ללא־שינוי[38]. וכן אי־אפשר, שיהא נובע שינוי זה מתוך המעשה השני שבמחזור, היינו, מתוך שחוזרים־ומוכרים את הסחורה, שכן אין בו במעשה זה אלא כדי לחזור־ולהפוך את הסחורה מצורתה הטבעית לצורת־ממון. על־כרחך אתה אומר, שהשינוי חל באותה סחורה, הנקנית במעשה ראשון מ—ס; אך אינו חל בערכה, שכן מתחלפים אקויואלנטים, הסחורה משתלמת לפי ערכה. נמצאת אומר: אפשר רק שהשינוי יהיה נובע מתוך ערך־השימוש שלה כמות שהוא, כלומר, מתוך צריכתה. כדי שבעל־הממון שלנו יוכל להפיק ערך מתוך צריכת הסחורה, צריך שישחק לו המזל לגלות בתוך תחומי־המחזור גופו — היינו, בשוק — סחורה, בעלת ערך־שימוש עם סגולה מיוחדת להיות מקור של ערך, היינו, שבצריכתה הממשית, בה עצמה, יהא משום התגשמותה של עבודה בחפץ — לאמור: משום יצירת־ערך. ובעל הממון מוצא בשוק סחורה מיוחדת ממין זה — כושר־העבודה או כוח־העבודה.

בשם כוח־העבודה או כושר־העבודה אנו כוללים את כל הכשרונות הגופניים והרוחניים, הקיימים בגופו של אדם, באישיותו החיה, שהוא מפעיל אותם כל־אימת שהוא מייצר ערכי־שימוש מכל סוג שהוא.

אולם כדי שיוכל בעל־הממון למצוא את כוח־העבודה בחזקת סחורה בשוק, בדין שיהיו קיימים תנאים שונים לכך. חליפי־הסחורות לכשעצמם אינם כונסים בתוכם שום יחסי־תלות אחרים, אלא אם כן מתחייבים הללו מעצם טבעם של החליפין. משהנחת הנחה זו, שוב אין כוח־העבודה יכול להופיע בשוק בחזקת סחורה, אלא בה־במידה ומשום שבעליו גופו — האיש, שכוח־העבודה שלו הוא — מביאו לידי הצע או מוכרו בחזקת סחורה. כדי שבעל כוח־העבודה ימכור אותו מכירת־סחורה, מן ההכרח שיוכל לעשות בו כרצונו — הווה אומר: שיהא בן־חורין בקניינו־שלו, בכושר־עבודתו, שיהא אדון לעצמו[39]. הוא ובעל־הממון מזדמנים בשוק

* [כאן רודוס — כאן קפוץ!].

38 „בצורה של ממון... אין ההון מעלה ריוח.” (ריקארדו: „עקרונות של כלכלה מדינית”, עמ' 267)

39 באנציקלופדיות על המציאות בזמן העתיק־הקלאסי אתה מוצא דברי־שטות כאלה — כי בעולם העתיק היה ההון מפותח להלוטין, „אלא שחסרים היו הפועל החפשי ומערכת־האשראי.” אף מר מומזן בספרו „תולדות רומי” טועה מפעם לפעם בחילופי־נושאים [quid pro quo].

ובאים ביחס־גומלין כבעלי סחורות שווים בזכויותיהם, ואין ביניהם אלא שהאחד קונה והשני מוכר, הווה אומר: מבחינה משפטית שניהם אישים שווים הם. התמדתו של יחס זה דורשת, שבעל כוח־העבודה לא ימכרהו לעולם אלא לזמן מסוים בלבד, שהרי אילו היה מוכרו כולו לצמיתות, נמצא מוכר הוא את עצמו כולו, נמצא נהפך הוא מבן־חורין לעבד, מבעל־סחורה לסחורה. הוא בחזקת איש חייב להתייחס תמיד אל כוח־עבודתו כאל קניינו, וממילא כאל סחורתו של עצמו, ולא יוכל לנהוג כך אלא אם כן יהא מוסר אותו כל פעם לרשותו של הקונה, לצריכתו, מסירת ארעי בלבד, לפרק־זמן מסוים, הווה אומר: עם העברתו אין הוא מוַתר על זכות־הקניין בו[40].

תנאי עיקרי שני לכך, שיהיה בעל־הממון מוצא את כוח־העבודה בשוק בחזקת סחורה, הוא: צריך שבעל כוח־העבודה לא יוכל למכור סחורות, שבהן נתגשמה עבודתו, אלא, אדרבה, יהא אנוס, הוא עצמו, להציע כסחורה את כוח־עבודתו שלו עצמו, זה הקיים רק בגופו החי.

כדי שיוכל אדם למכור סחורות שונות מכוח־עבודתו, צריך, כמובן, שיהיו ברשותו אמצעי־ייצור, כגון חומרי־גלם, מכשירי־עבודה וכיו״ב. באין לו עור לא יוכל להתקין נעליים. מלבד זה זקוק הוא לאמצעי־מחיה. אין אדם, ואפילו אם משמיע הוא מוזיקה לעתיד לבוא, יכול להתפרנס מתוצרים העתידים לבוא; משמע: אף לא מערכי־שימוש שעדיין לא נסתיים ייצורם; וכמו ביום הראשון לצאת האדם על במת־העולם, כן עתה הכרח לו לצרוך מדי יום ביומו עוד לפני שהוא מייצר ובשעה שהוא מייצר. אם התוצרים לשם סחורות מיוצרים, הרי מן ההכרח שיהיו נמכרים לאחר שיוצרו, ולא יוכלו לספק את צרכיהם של היצרן אלא לאחר שנמכרו. על זמן־הייצור מתוסף הזמן הדרוש לממכר.

משמע: כדי שהממון ייהפך להון, צריך שבעל־הממון ימצא בשוק־הסחורות את הפועל החפשי, חפשי — שניים משמע: כאדם בן־חורין יכול הוא לעשות בכוח־עבודתו כרצונו, כבסחורה שלו עצמו; מצד שני — סחורה אחרת אין לו למכור, הוא מחוסר־כל ואין לו כל, חפשי ונקי מכל החפצים הדרושים להגשמת כוח־עבודתו.

---

40 ולפיכך קובעות תחוקות שונות מועד־מאקסימום בשביל חוזה־העבודה. כל ספרי החוקים של עמים בני עבודה חפשית מסדירים את התנאים לסיום החוזה. בארצות שונות, ביחוד במקסיקו (קודם למלחמת־האזרחים האמריקנית, גם בשטחים שנכבשו מידי מקסיקו, ולמעשה — אף במחוזות הדאנובה עד מהפכת קוזה) קיימת העבדות, כשהיא מוסתרת בצורת „פיאונאג׳". על ידי מתן מפרעות שצריך לסלקן בעבודה, הנמסרות־ועוברות מדור לדור — נהפך למעשה לא רק הפועל אלא כל משפחתו לקניינם של אנשים אחרים ובתי־אבותיהם. ג׳ואר ץ ביטל את הפיאונאג׳. מי שהיה קרוי קיסר מאקסימיליאן חזר והנהיגו ע״י חוק־פקודה, שנתגנה בצדק בבית־הנבחרים בואשינגטון בשם: דקרט לחידוש העבדות במקסיקו. „מכשרונותי המיוחדים, הגופניים והרוחניים, ומאפשרויותי־לפעולה יכול אני... למסור־ולהעביר לאחר את השימוש בהם המוגבל־בזמן; שכן משהגבלתי הגבלה זו, שוב מקבלים הללו יחס חיצוני אל שלימותי וכוללותי. ואולם, אילמלי מסרתי לאחר את כל זמני, הנהפך ממשות תוך כדי עבודתי, וכל הכוללות של פעולתי היצרנית, שוב הייתי עושה לקניינו של אחר את עצמותה של תוצרת זו, היינו את פעולתי ומציאותי בכלל, את אישיותי." (הגל: „פילוסופיה של המשפט." ברלין 1840, עמ׳ 104. ס׳ 67.)

בעל־הממון, המוצא לפניו את שוק־העבודה כמַחלקה מיוחדת בשוק־הסחורות, אינו מתעניין כלל בשאלה: מפני מה מופיע לעומתו בתחום־המחזור אותו פועל חפשי. ולפי שעה אף אנו לא נמצא עניין באותה שאלה. נוקטים אנו בעובדה זו להלָכה, כדרך שנוקט בה בעל־הממון למעשה. מכל מקום דבר אחד ברור: אין הטבע מגדל בעלי־ממון או בעלי־סחורה, מכאן, ובעלים שאין להם אלא כוח־עבודה בלבד, מכאן. אין זה יחס שבא מן הטבע ואף לא יחס חברתי, שיהיה משותף לכל התקופות ההיסטוריות. הוא עצמו, כנראה, אינו אלא תוצאה של התפתחות היסטורית שקדמה לו, תולדה של מהפכות כלכליות רבות, של אֻבדן מערכה שלימה של תצורות עתיקות־ימים אשר לייצור החברתי.

אף הקאטגוריות הכלכליות, שדנו בהן למעלה, ניכרים בהן עקבות ההיסטוריה משלהן. עצם ישותו של התוצר כסחורה, כמוסים בה תנאים היסטוריים מסוימים. כדי שהתוצר יהיה לסחורה אסור לייצרו כאמצעי־מחייתו הישיר של היצרן עצמו. אילמלי היינו מַמשיכים וחוקרים: מה הם התנאים, שבהם לובשים כל התוצרים, או לפחות רק רובם, את לבוש הסחורה, — היינו מעלים, שאין דבר זה מתרחש אלא על יסוד של אופן־ייצור מסוג מיוחד־במינו, הוא אופן־הייצור הקאפיטאליסטי. אולם חקירה כזאת לא היתה כלל מתכליתו של ניתוח הסחורה. ייצור־סחורות ומחזור־סחורות יכול שיחולו, אף על פי שהמון התוצרים, ברובם המכריע, מכוונים במישרין לסיפוק הצריכה העצמית ואינם נעשים סחורה, כלומר: כשתהליך־הייצור החברתי עדיין אינו נתון כל־עיקר, בכל רוחבו ועומקו, למרותו של ערך־החליפין. ייצוגו של התוצר כסחורה מחייב חלוקת־עבודה מפותחת־ומקיפה כל כך בתוך החברה, עד שנסתיימה בה כבר ההפרדה בין ערך־השימוש לבין ערך־החליפין, — זו שבסחר־החליפין הבלתי־אמצעי אין אתה מוצא אלא את ראשיתה. אולם דרגת־התפתחות כזו שותפות בה תצורות כלכליות של החברה השונות־ביותר מבחינה היסטורית.

או, בואו ונפנה לחקר הממון — הרי רמה מסוימת של חליפי־סחורות משמשת לו תנאי־קודם. צורותיו המיוחדות של הממון — סתם אקויואלנט לסחורה, או אמצעי־מחזור, או אמצעי־תשלום, אוצר וממון עולמי — כולן מעידות, הכל לפי היקפו השונה והכרעתו היחסית של תיפקוד זה או אחר, על שלבים שונים ביותר בתהליך־הייצור החברתי. ואף על פי כן מוכיח הנסיון, כי מספיק מחזור של סחורות בהתפתחות קלושה, במידה יחסית, כדי שיתהוו כל אותן הצורות. מה שאין כן בהון. תנאי־קיומו ההיסטוריים לא ניתנו עדיין כל־עיקר עם מחזור הסחורות ומחזור־הממון בלבד. אין הוא בא לעולם אלא במקום שבעל אמצעי־הייצור ואמצעי־המחיה מוצא בשוק מזומן לפניו את הפועל החפשי בחזקת מי שמוכר את כוח־עבודתו — ואותו תנאי היסטורי אחד כונס בתוכו תולדות־עולם. הרי שההון מבשר מלכתחילה תקופה חדשה בתהליך־הייצור החברתי[41].

---

[41] הווה אומר: מה שמאפיין את התקופה הקאפיטאליסטית הרי זו העובדה, שכוח־העבודה לובש בשביל הפועל גופו את הצורה של סחורה השייכת לו, שעבודתו, איפוא, לובשת את הצורה של עבודה־שכירה. מצד השני, רק מרגע זה ואילך נעשית צורת־הסחורה של תוצרי־העבודה לצורה הכללית.

סחורה זו מיוחדת במינה, כוח־העבודה, — עתה מוטל עלינו לעיין בה עיון מעמיק. מה כל הסחורות כולן, אף סחורה זו ערך לה[42]. כיצד נקבע אותו ערך?

ערכו של כוח־העבודה נקבע, כדרך שנקבע ערכה של כל סחורה אחרת, על ידי זמן־העבודה ההכרחי לייצורו, הווה אומר, גם לרפרודוקציה של אותו סוג־סחורה מיוחד במינו. במידה שכוח־עבודה ערך הוא, הוא גופו מייצג רק כמות מסוימת של עבודה חברתית ממוצעת שנתגשמה בו. אין כוח־העבודה קיים אלא בחזקת כושר של הפרט החי. הרי שייצורו של כוח־העבודה מותנה בקיומו של הפרט. משנתון קיומו של הפרט, שוב עומד ייצורו של כוח־העבודה על הרפרודוקציה של הפרט עצמו או על החזקתו. להחזקתו זקוק הפרט החי לסכום מסוים של אמצעי־מחיה. הרי שזמן־העבודה ההכרחי לייצורו של כוח־העבודה מצטמצם־ועומד על זמן־העבודה ההכרחי לייצורם של אמצעי־מחיה אלה, או: ערך כוח־העבודה היא הערך של אמצעי־המחיה ההכרחיים להחזקתו של בעל כוח־העבודה. אולם אין כוח־העבודה מתממש אלא עם גילויו, אין הוא פועל אלא בעבודה. אבל בפעולתו של כוח זה, בעבודה, מוציא אדם כמות מסוימת של שרירים, עצבים, מוח, וכו׳, ומן ההכרח שתהא כמות זו מוחזרת. אותה הוצאה מוגברת מחייבת הכנסה מוגברת[43]. עבד בעל כוח־העבודה היום — צריך שיוכל לחזור מחר על תהליך זה באותם תנאים עצמם של כוח ובריאות. הרי שצריכה להיות כמות מספקת של אמצעי־המחיה, כדי לקיים את הפרט העובד, בחזקת פרט עובד, במצב־חייו כתיקונו. הצרכים הטבעיים גופם, כגון מזונות, מלבושים, הסקה, דירה וכיוצא באלה — שונים הם, הכל לפי סגולותיה האקלימיות ושאר הסגולות הטבעיות של כל ארץ וארץ. מצד שני: ההיקף של הצרכים, הקרויים צרכים הכרחיים, וכן אופן סיפוקם — אף הללו עצמם תולדה היסטורית הם, ועל הרוב תלויים בדרגת־התרבות של אותה ארץ; ובין השאר תלויים הם בהרבה בתנאים, וממילא גם במנהגים ודרישות־החיים, שבהם הלך ונתהווה מעמד הפועלים החפשיים[44]. מכאן, שבניגוד לכל שאר הסחורות מוצא אתה בקביעת ערכו של כוח־העבודה יסוד היסטורי ומוסרי. אולם לגבי ארץ מסוימת ובתקופה מסוימת ההיקף־הממוצע של אמצעי־המחיה ההכרחיים הוא גודל נתון.

בעל כוח־העבודה בן־תמותה הוא. ואם צריך, שהופעתו בשוק תהא מתמדת ורצופה — כפי שמחייבת ההנחה בדבר גלגולו המתמיד של הממון בהון — הרי צריך שמוכר כוח־העבודה יוכל להנציח עצמו, „כשם שכל פרט חי מנציח את עצמו, על ידי רביה"[45]. כוחות־העבודה הנעדרים מתוך השוק על ידי בלייה ומיתה, —

---

[42] „ערכו [value or worth] של אדם — כערכם של כל דברים אחרים — הוא מחירו: פירושו של דבר, שווה הוא כמה שמשלמים בעד השימוש בכוחו." ת. הובס: „לוויתן" ב„כתבים", הוצ׳ מולסוורת. לונדון, 1839—1844, כרך III, עמ׳ 76.

[43] משום כך ה־villicus ברומי העתיקה — סוכן המשק שעמד בראש העבדים החקלאיים, — היה מקבל „שכר זעום־יותר משהיו מקבלים העבדים, משום שעבודתו היתה קלה משלהם." (ת. מומזן: „תולדות רומי". [כרך I, מהד׳ ב׳, ברלין], 1856, עמ׳ 810.)

[44] השווה: „עודף־אוכלוסין ותרופתו." לונדון 1846, מאת ו. ת. תורנטון.

[45] פטי.

מן ההכרח למלא תמיד מקומם לכל הפחות במספר שווה של כוחות־עבודה חדשים. הרי שסכום אמצעי־המחיה ההכרחיים לייצורו של כוח־העבודה מכיל בתוכו את אמצעי־המחיה בשביל ממלאי־מקומם, כלומר, בשביל ילדיהם של הפועלים, וכך יהא מנציח עצמו בשוק העולמי אותו גזע של בעלי־סחורות, מיוחדים במינם[46].

כדי לאַמן־ולשנות את הטבע האנושי בכללו, שיוכל להגיע להתמחות וזריזות בענף־עבודה מסוים ולפתחו, עד שיהיה לכוח־עבודה מיוחד במינו — לשם כך נדרש לימוד מסוים, או חינוך, וזה עולה בסכום גדול או קטן של אקוויואלנטים בסחורות. הוצאות־הכשרה אלה שונות הן, הכל לפי טיבו המורכב, אם הרבה ואם מעט, של כוח־העבודה. לגבי כוח־העבודה הרגיל, מועטות הוצאות־הכשרה אלה עד כדי ביטול, והן נכנסות לתוך היקף הערכים, שמוציאים אותם על ייצורו של כוח־העבודה.

ערכו של כוח־העבודה מצטמצם־ועומד על הערך של סכום מסוים של אמצעי־מחיה. ולפיכך גם משתנה אותו ערך עם ערכם של אמצעי־מחיה אלה, כלומר, עם שיעורו של זמן־העבודה הדרוש לייצורם.

אמצעי־המחיה, קצתם — כגון צרכי־אוכל, צרכי־הסקה וכיו"ב — נאכלים והולכים יום־יום, וחייב אתה יום־יום ליתן במקומם חדשים. אמצעי־מחיה אחרים, כגון כלי־הלבשה, כלי־בית וכיו"ב, בלים והולכים בפרקי־זמן ארוכים יותר, ואין חייבים לחדש אותם אלא בפרקי־זמן ארוכים. יש סחורות שחייב אתה לקנותן או לשלם בעדן יום־יום; סחורות אחרות — שבוע שבוע, או בכל רבע־שנה וכו'. אך יתחלק סכום כל ההוצאות האלה איך שיתחלק במשך השנה — מן ההכרח לפרעו על ידי ההכנסה הממוצעת, יום־יום. יהא, שכמות הסחורות הדרושות יום־יום לייצורו של כוח־העבודה = **א**; כמות הסחורות הדרושות פעם לשבוע = **ב**; והסחורות הדרושות פעם לרבע שנה = **ג**, וכו', — כי אז יהיה הממוצע היומי של כל הסחורות האלה $\frac{365\,\text{א} + 52\,\text{ב} + 4\,\text{ג} + \text{וכו'}}{365}$. ואם נניח, כי באותה כמות הסחורה הדרושה בשביל הממוצע היומי גלומות 6 שעות עבודה חברתיות, הרי מתגשמת יום־יום בכוח־העבודה מחצית־היום של עבודה חברתית ממוצעת, כלומר: לייצורו של כוח־עבודה יום־יום דרושה מחציתו של יום־עבודה. אותה כמות־עבודה, הדרושה לייצורו של כוח־העבודה יום־יום, היא ערכו היומי שלו, או ערכו של כוח־העבודה החוזר־ומיוצר בכל יום. ואם מחצית־היום של עבודה חברתית ממוצעת מיוצגת אף היא בכמות־ממון של 3 שילינגים, או של טאלר אחד, ייצא, כי טאלר אחד הוא המחיר השקול כנגד ערכו היומי של כוח־העבודה. ואם בעל כוח־העבודה מציע אותו למכירה במחיר של טאלר אחד ליום, הרי מחיר־ממכרו שווה לערכו, ובהתאם להנחתנו משלם בעל־הממון, הלהוט להפוך את הטאלרים שלו להון, ערך זה.

הגבול האחרון או הגבול המינימאלי לערך כוח־העבודה נקבע על ידי ערכה

---

46 „מחירה הטבעי (של העבודה)... נתון באותה כמות של אמצעי־מחיה ואמצעי־הנאה (comforts), שיש בה משום הכרח, — לפי אַקלימה של הארץ ולפי מנהגיה — כדי לקיים את הפועל; ואף תאפשר לו אותה כמות להעמיד משפחה, עד שתוכל להבטיח בשוק אספקה בלתי־פוסקת של עבודה." ר. תורנס: „מסה על מסחר־החוץ בדגן". לונדון 1815, עמ' 62. המלה „עבודה" ניתנה כאן בטעות במקום „כוח־עבודה".

של כמות־סחורות, שאם לא תינתן אספקתה יום־יום, לא יוכל נושאו של כוח־העבודה, הוא האדם, לחדש את תהליך־חייו, הווה אומר: אותו גבול נקבע על ידי ערכם של אמצעי־המחיה ההכרחיים מבחינה גופנית. משיורד המחיר של כוח־העבודה עד כדי מינימום זה, הרי הוא יורד למטה מערכו; שכן אין כוח־העבודה עשוי להתקיים ולהתפתח בכך אלא בצורה מנוונת. והרי ערכה של סחורה נקבע על ידי זמן־העבודה הדרוש כדי לספקה בטיבה התקין.

אין זו אלא רגשנות זולה ביותר, אם חושבים, כי הגדרה זו לערכו של כוח־העבודה, הנובעת מטבע הדברים, גסה היא, ומקוננים וקובלים על כך, כגון רוסי: „לתפוס את כושר־העבודה [puissance de travail], תוך היסח־דעת מאמצעי־קיומה של העבודה בעצם תהליך־הייצור — פירושו רעות־רוח [être de raison]. מי שאומר עבודה, מי שאומר כושר־עבודה, אומר כאחת: פועל ואמצעי־קיום, פועל ושכר־עבודה"[47]. מי שאומר כושר־עבודה, לא אמר עבודה, כשם שמי שאומר כושר־העיכול לא אמר עדיין עיכול. לתהליך זה דרושה, כידוע, לא רק קיבה טובה בלבד. מי שאומר כושר־העבודה, אינו מסיח דעתו מאמצעי־המחיה הדרושים לקיומו. אדרבה: ערכם של אלה מובע בערכו־הוא. לא נמכר כושר־העבודה, שוב אין בו מן המועיל לעובד; גדולה מכן: מרגיש הוא הכרח־טבע אכזרי בכך, שכושר־העבודה שלו כבר הצריך כמות מסוימת של אמצעי־קיום לייצורו, ואף חוזר־ומצריך מחדש לרפרודוקציה שלו. אותה שעה הוא מגלה, כדרך שגילה סיסמונדי, כי: „כושר־העבודה... אם לא נמכר, אינו ולא כלום"[48].

טבעה הסגולי של סחורה מיוחדת־במינה זו, של כוח־העבודה, מביא לידי כך, שעם כריתת החוזה בין הקונה והמוכר עדיין לא עבר ערך־שימושה לידי הקונה. ערכה של זו, כערכה של כל סחורה, כבר נקבע קודם שנכנסה אותה סחורה לתוך המחזור, שכן הושקעה כמות מסוימת של עבודה חברתית בייצורו של כוח־העבודה; ואלו ערך־שימושה אינו קיים אלא בגילוי־הכוח שבא אחר־כך. לפיכך: העברת־מכירתו של הכוח וגילויו האמיתי, כלומר, קיומו כערך־שימוש, נפרדים זו מזה מבחינת הזמן. אך סחורות כאלה[49], שריווח־זמן מפריד בין העברת ערך־השימוש שלהן להלכה עם ממכרו לבין מסירתו למעשה לידי הקונה — אצלן משמש אמצעי־תשלום, לרוב, הממון של הקונה. בכל הארצות, שקיים בהן אופן־ייצור קאפיטאליסטי, אין כוח־העבודה בא על שילומו אלא לאחר שמילא כבר את תפקידו במועד הקבוע לפי חוזה־המיקח — למשל, בסוף כל שבוע. הרי שבכל מקום נותן הפועל לבעל־ההון את ערך־השימוש של כוח־העבודה למפרע; הוא נותן לו לקונה להשתמש בו לפני שקיבל ממנו את תשלום־מחירו; משמע: בכל מקום נותן הפועל אשראי

---

[47] רוסי: „שיעורים בכלכלה מדינית". בריסל 1842, עמ' 370.

[48] סיסמונדי: „עקרונות חדשים וכו'", כרך ו, עמ' 113.

[49] „כל עבודה באה על תשלומה לאחר שנסתיימה." („חקירה באותם עקרונות בדבר טבעו של הביקוש וכו'", עמ' 104.) „את תחילתו של האשראי המסחרי יש לייחס לאותה שעה, שהפועל — אבי־אמני־הייצור — הגיע לידי כך, שיכול היה לחכות, מחמת החסכונות שחסך, לתשלום שכר־עבודתו עד סוף השבוע, או כעבור שבועיים, חודש, רבע־שנה וכו'." (ש. גאניל: „על השיטות של הכלכלה המדינית", הוצ' ב'. פאריס 1821. כרך ו. עמ' 150.)

לבעל ההון. שמתן־אשראי זה אינו דבר בדוי מן הלב — מעיד לא רק ההפסד, שפעמים מפסיד הפועל את אשראי־שכרו עם פשיטת־הרגל של בעל ההון[50], אלא גם שורה של תוצאות מחמירות ומתמידות יותר[51]. ואולם, בין שהממון הוא אמצעי־מיקח ובין שהוא אמצעי־תשלום — אין בכך כדי לשנות מטבעם של חליפי־הסחורות גופם. מחירו של כוח־העבודה קבוע־ועומד על ידי חוזה, כמו שכר־דירה של בית — אף על פי שאינו מתממש אלא לאחר־כך. כוח־העבודה מכור הוא, אף על פי שאינו

---

[50] „הפועל מלווה את שקידתו [industry] "; אבל, מוסיף שטורך בעורמה: הוא „אינו מסכן כלום" חוץ „מאבדן שכרו... אין הפועל מוסר שום דבר חומרי." (שטורך: „קורס לכלכלה המדינית". פטרבורג 1815, כרך II, עמ' 37.)

[51] דוגמה אחת. ישנם בלונדון שני סוגי אופים, „בעלי־המחיר המלא" ["full priced"] המוכרים את הלחם לפי ערכו המלא, ו„מורידי שער" ["undersellers"] המוכרים אותו למטה מערך זה. הסוג האחרון מונה ¾ ויותר מהמספר־הכולל של האופים. (עמ' XXXII ב„דין וחשבון" של חבר הוַעדה הממשלתית ה. ס. טרימנהיר על ה„קובלנות שקבלו שוליות האופים וכו'". לונדון 1862.) מורידי־שער אלה מוכרים כמעט רק לחם מזויף על ידי שמערבבים בו אלום, סבון, אשלג, סיד, קמח־אבנים מדרבישייר, וכיוצא באלה מן הסממנים, שהם נעימים, מזינים ובריאים לגוף. (ר' בספר־הכחול המובא למעלה, וכן בחיבורו של ד"ר האסאל „נתגלו הזיופים". הוצ' ב'. לונדון 1861.) סר ג'ון גורדון הצהיר בפני הועדה משנת 1855, כי „מחמת זיופים אלה הרי העני, החי על שני פונטים לחם ליום, אינו מקבל עכשיו גם רבע ממזונותיו, ואפילו נסיח דעת מן התוצאות המזיקות לבריאותו." כטעם לדבר, ש„חלק גדול של מעמד הפועלים", — אף על פי שיודע הוא יפה יפה על הזיופים — מסכים לקבל אלום, קמח־אבנים וכו', מסביר טרימנהיר (שם, עמ' XLVIII) כי בשביל הפועלים „דבר שבהכרח הוא שיקחו מאצל האופה שלהם או מידי חנוָני־המכולת[chandler's shop] אותו לחם, שהללו בוחרים לספק." מכיון שהם באים על שכרם רק בסוף שבוע־העבודה, אין בידם „לשלם בעד הלחם, שבני־ביתם צורכים במשך השבוע, אלא בסוף השבוע בלבד"; וטרימנהיר, לאחר שהביא גביית־עדות לדבריו, מוסיף ואומר: „מן המפורסמות, שהלחם המורכב מאותן תערובות נאפה במיוחד בשביל קונים מסוג זה." ["It is notorious that bread composed of those mixture, is made expressly for sale in this manner."] „בכמה וכמה אזורים חקלאיים באנגליה (ומרובה־מכן בסקוטיה) משלמים את שכר־העבודה אחת לשבועיים ואפילו אחת לחודש. בהפסקות ארוכות אלה שבין התשלומים, נאלץ הפועל החקלאי לקנות סחורותיו בהקפה... עליו לשלם מחירים גבוהים יותר ולמעשה כבול הוא לחנות שבה מוכרים לו בהקפה. הנה בהורנינגשם אשר בווילטס, למשל, שהתשלומים שם הם חודשיים, משלם הוא 2 שיל. 4 פנס בעד „סטון" של קמח שבמקום אחר משלם הוא בעדו 1 שיל. 10 פנס." („דו"ח ששי" על „בריאות הציבור" מאת „קצין הרפואה של מועצת־הסתרים וכו'." 1864. עמ' 264.) „צובעי כותנת־הודו שבפייסלי וקילמארנוק (במערב סקוטיה) השיגו על ידי שביתה בשנת 1853 תשלומים אחת לשבועיים במקום אחת לחודש." („דו"חות של מפקחי בתי־החרושת מ־31 באוקטובר 1853", עמ' 34.) ועוד דוגמה נאה להתפתחות האשראי, שהפועל נותן לבעל־ההון, אפשר לראות במתוד המקובל על רבים מבעלי מכרות־הפחם שבאנגליה; לפיהו בא הפועל על שכרו רק בסוף החודש ובתקופת־הביניים מקבל הוא מאת בעל־ההון מפרעות, תכופות בסחורות, שעליו לשלם תמורתן למעלה ממחירן בשוק [Truck system]. הרי זה נוהג כללי אצל חרשתני־הפחם [coal masters] לשלם לפועליהם אחת לחודש, ולתת מפרעות במזומן בסופו של כל שבוע העובר בינתיים. המזומנים ניתנים בחנות (היינו, ב־tommy-shop — חנות־המרכולת השייכת לבעלים אלה גופם). ונמצא, שהפועלים לוקחים את המזומנים בצד זה של החנות ומוציאים אותם בצד השני של החנות." („הוַעדה להעסקת ילדים, דין וחשבון III". לונדון 1864, עמ' 38, מס' 192.)

בא על תשלומו אלא לאחר־מכן. מוטב, איפוא, בשביל התפיסה הטהורה של יחס זה, שנניח לפי שעה, כי בעל כוח־העבודה מקבל תמיד את מחירו המוסכם בחוזה מיד עם מכירתו.

אם כן, יודעים אנו, מה הוא אופן קביעתו של הערך, שבעל הממון משלם לבעליה של אותה סחורה מיוחדת־במינה, של כוח־העבודה. ערך־השימוש, שבעל־הממון מקבל בדרך של חליפין, נגלה רק עם השימוש ממש, עם תהליך הצריכה של כוח־העבודה. כל הדברים הדרושים לתהליך זה, כגון חמרי־גלם וכיו״ב, קונה בעל־הממון בשוק־הסחורות ומשלם בעדן את מחירם המלא. תהליך־הצריכה של כוח־העבודה הוא כאחד תהליך־הייצור של סחורה ושל עודף־ערך. צריכתו של כוח־העבודה, כצריכתה של כל סחורה אחרת, נעשית מחוץ לשוק או מחוץ לתחום־המחזור. ולפיכך פורשים אנו מתחום סואן זה, השוכן רק על פני־הדברים ופתוח לעיני כל הבריות, יחד עם בעל־הממון ובעל כוח־העבודה, על מנת ליילך אחריהם אל מקום־הסתר של הייצור, שעל סף־הכניסה אליו רשום: No admittance except on business [אין נכנסים אלא בענייני עסק]. כאן יתגלה, לא רק כיצד מייצר ההון אלא גם — כיצד הוא עצמו, אותו הון, מתייצר. הסוד של תעשיית־הרְוָחים מוכרח, סוף־סוף, להתגלות.

התחום של המחזור או של חליפי סחורות, שבתוך גבולותיו חלה תנועת המיקח־והממכר של כוח־העבודה, היה באמת גן־עדן ממש לזכויות־מלידה של האדם. כאן אין שולטים אלא חירות, שוויון, קניין ובנתאם. חירות! שכן קונה ומוכר של סחורה, למשל של כוח־העבודה — רק רצונם החפשי מביאם לידי כך. הם כורתים חוזה זה עם זה כאישים בני־חורין, שווים בזכויותיהם לפי החוק. החוזה הוא גמר־תוצאה, בו מגיעים רצונותיהם לידי ביטוי משפטי משותף. שוויון! שכן אין הם מזדקקים זה לזה אלא בחזקת בעלי־סחורה, והם מחליפים ביניהם אקויואלנט באקויואלנט. קניין! שכן כל אחד אינו עושה אלא בשלו. בנתאם! שכן כל אחד מהם אינו נותן את דעתו אלא על עצמו. הכוח היחידי, זה שמזמן אותם יחד ומייחס אותם זה לזה, הוא הכוח של בצעם העצמי, של רווחם המיוחד, של ענייניהם הפרטיים. ודוקא משום כך, מפני שכל אחד דואג רק לעצמו בלבד ושום אחד מהם אינו דואג לחברו, מקיימים הם כולם כאחד — בזכות הארמוניה גזורה מראש של הדברים, או בהנהגתה של השגחה ערמומית־ביותר — רק את המפעל של רווחי־הגומלין שלהם, של תועלת הרבים, של עניין הכלל.

עם שאנו פורשים מתחום זה של מחזור־הסחורה הפשוט, או של חליפי־הסחורות, — אותו תחום, שאיש־חופש־המסחר ההדיוט [Free-trader vulgaris] שואב מתוכו דעות ומושגים ואף קנה־מידה, כדי לחרוץ משפטו על החברה של הקאפיטאל והעבודה־בשכר — הרי דומה עלינו, שכבר נשתנה במקצת קלסתר־פניהם של אישי־המחזה שלנו [dramatis personae]. בעל־הממון־לשעבר צועד בראש כקאפיטאליסט, בעקבותיו הולך בעל כוח־העבודה כפועלו; האחד מהלך מזורז לעסקיו ובת־צחוק רבת־חשיבות על פניו; השני ביישן־חרד, סרבן, משול לאדם שהוליך לשוק את עורו של עצמו, ועתה שוב אין הוא רואה לפניו ולא־כלום בלתי־אם — פשיטת עורו.

פרשה שלישית

ייצורו של עודף־הערך המוחלט

פרק חמישי

תהליך־העבודה ותהליך השיערוך

1. תהליך העבודה

השימוש בכוח־העבודה הוא העבודה גופה. הקונה של כוח־העבודה צורכו עם שהוא מעביד את מוכרו. על ידי כך נעשה האחרון בפועל [actu] כוח־עבודה פעיל, פועל, מה שהיה קודם־לכן בכוח [potentia] בלבד. כדי שיהיה בידו לגלם את עבודתו בסחורות, עליו לגלמה קודם־כל בערכי־שימוש, בחפצים הנועדים לספק צרכים מכל סוג שהוא. הרי שהפועל מצווה להתקין בשביל בעל־ההון ערך־שימוש מיוחד, סוג־סחורה מסוים. ייצורם של ערכי־שימוש, או של נכסים, אינו משתנה בטבעו הכללי על ידי כך, שייצור זה נעשה בשביל בעל־ההון ובפיקוחו. מכאן, שיש לדון קודם־כל בתהליך העבודה ללא תלות בצורה חברתית מסוימת כל שהיא.

העבודה היא קודם־כל תהליך שבין האדם והטבע; בתהליך זה מתווך האדם על ידי מעשהו־הוא בחילוף־החומרים בינו ובין הטבע, מסדירו ומפקח עליו. הוא גופו מופיע־ועומד בחזקת כוח־טבע לעומת החומר־שבטבע. הוא מניע את כוחות־הטבע הטבועים בגופו, הם זרועותיו ורגליו, מוחו וידו, כדי לנַכס לעצמו את חומר־הטבע בצורה נאותה לחייו־שלו. עם שהוא משפיע בתנועה זו על הטבע שמחוצה לו ומשנה אותו, משתנה כאחד גם טבעו של עצמו. הוא מפתח את הכשרים הרדומים בטבעו וכופה את מרותו על משחק־כוחותיו של זה. ואין הדברים אמורים כאן בצורות ראשונות של העבודה, הבאות מתוך נטיות־שביצרים, דוגמת החיה. משאנו עומדים במצב, שהפועל מופיע בשוק־הסחורות בחזקת מוכר כוח־העבודה של עצמו — כבר נדחק אל תקופת הזמן הקמאי אותו מצב, בו לא פשטה עדיין העבודה האנושית את צורתה הראשונה, זו שבאה מתוך נטיות־שביצרים. אנו מניחים את העבודה בצורתה זו המיוחדת לאדם בלבד. עכביש מבצע כמה עשיות, שיש בהן משום דמיון לפעולות האורג; ודבורה בונה את תאֵי־השעוָה שלה, ומביישת בכך לא אחד מן הבנאים מבני־אדם. ואולם גדול כוחו של הגרוע בבנאים מכוחה של המעולה בדבורים — בכך, שהלה עמד ובנה כבר את התא במוחו, לפני שהוא בא לבנותו בשעוָה. בסופו של תהליך העבודה באה לעולם תוצאה, שעם תחילת התהליך כבר

היתה קיימת בדימויו של הפועל, הווה אומר, כבר היתה לה הויה אידיאלית. ולא זה בלבד שגורם הוא לידי שינוי צורתו של הטבעי; מגשים הוא בטבעי זה גם את תכליתו־הוא, הידועה לו, והיא הקובעת את דרך עשייתו ואופנה בגזירת חוק ועליו לכוף את רצונו בפניה. וכפיפות זו אינה מעשה בודד בלבד. בצד יגיעת איבריו הפועלים, דרוש לכל משך־העבודה הרצון התכליתי, זה שמתגלה כשימת־לב; ואותה שימת־הלב דרושה במידה יתירה, ככל שעצם תוכנה של העבודה ואופן ביצועה עשויים פחות למשוך את לבו של הפועל, היינו, ככל שפוחתת הנאתו בעבודה כמשחק כוחותיו־הוא, הגופניים והרוחניים.

היסודות הפשוטים של תהליך־העבודה הם: הפעולה התכליתית או העבודה גופה, נושא־העבודה ואמצעי־העבודה.

האדמה (ומבחינה כלכלית אף המים בכלל), זו המציידת את האדם מימים קדומים במזונות ובאמצעי־מחיה מן המוכן[1], קיימת בלא תוספת עשייתו־הוא כנושאה הכללי של העבודה האנושית. כל הדברים, שהעבודה אינה אלא תולשת אותם מן המחובר אל האדמה־כולה ממש, הם נושאי־עבודה המזומנים לאדם מידי הטבע. כגון הדג, שעוקרים אותו ממקום חיותו, מן המים, ודגים אותו; וכן העץ, שגודעים אותו ביערי עד; וכן המתכת, שכורים אותה מתוך גידי האדמה. ואלו אם נושא־העבודה גופו כבר נסתנן, כביכול, מתוך עבודה קודמת — הרי הוא קרוי בפינו חומר־גלם. כגון המתכת לאחר שכרוה, הטעונה עכשיו שטיפה־הפרדה. כל חומר־גלם נושא־עבודה הוא, אך לא כל נושא־עבודה משמש חומר־גלם. ואיזהו נושא־העבודה המשמש חומר־גלם? — כל שחל בו כבר שינוי על ידי העבודה.

אמצעי־העבודה הוא עצם, או הרכב של עצמים, שהפועל נותנו בינו לבין נושא־העבודה, שישמש לו מדריך לפעולתו בנושא־העבודה. משתמש הפועל בתכונות המכאניות, הפיזיקאליות, הכימיות של העצמים, כדי להפעילן לפי תכליתו־הוא כאמצעי להשתלט על עצמים אחרים[2]. העצם, שעליו משתלט הפועל שליטה בלתי אמצעית, אינו נושא־העבודה, אלא אמצעי־העבודה — פרט אם הוא נוטל לעצמו אמצעי־מחיה מוכנים, כגון פירות, שכאן רק איברי גופו בלבד משמשים אמצעי־עבודה. וכך נעשה הטבעי גופו למכשיר פעולתו, איבר, שהאדם מוסיף על איברי־גופו, להאריך את דמותו הטבעית — בניגוד לכתבי־הקודש. כשם שהאדמה משמשת אסם קדמון למזונות האדם, כך היא משמשת בית־נשק מקורי לאמצעי־עבודה. היא מזמנת לו, למשל, את האבן, שהוא זורקה, ובה הוא שוחק, לוחץ, גוזר, וכו׳. האדמה

---

[1] „מכיון שתוצרות־האדמה המקוריות אינן מצויות אלא בכמות מועטה, ללא תלות־באדם — על־כן דומה עלינו, כביכול, כאילו ניתנו מידי הטבע, כדרך שנותנים לו לצעיר סכום מועט, כדי להעלותו על דרך החריצות שיוכל למצוא את אושרו.״ (ג׳יימס סטיוארט: „עקרונות של כלכלה מדינית״, הוצ׳ דובלין 1770, כרך I, עמ׳ 116.)

[2] „ערמומיותה של התבונה — כעוצמתה. הערמומיות נתונה בכלל בפעולת־המיצוע: הנה נותנת היא [התבונה] לעצמים, שיהיו משפיעים זה על זה ושיהיו פועלים־ונפעלים זה מזה לפי טבעם־הם, בלא שהיא מתערבת במישרין בתהליך זה — ואף־על־פי־כן אין היא מביאה לידי הגשמה אלא את תכליתה שלה בלבד.״ (הגל: „אנציקלופדיה״ חלק ראשון. „הלוגיקה״, ברלין 1840, עמ׳ 382.)

עצמה נהפכת לאמצעי־עבודה, אלא כדי שתשמש אמצעי־עבודה בחקלאות דרושה כבר שורה שלימה של אמצעי־עבודה אחרים, וכן דרגת התפתחות גבוהה, במידה יחסית, של כוח־העבודה[3]. ובכלל, משנתפתח תהליך־העבודה במידה מסוימת, הרי הוא זקוק כבר לאמצעי־עבודה מעובדים. במחילות המופלגות ביותר של בני־אדם אנו מוצאים כלי־עבודה וכלי־זין של אבן. חוץ מאבן, עץ, עצמות וצדפים, המעובדים כולם, ניתן בראשית תולדותיה של האנושות התפקיד הראשי של אמצעי־העבודה לחיה המאולפת, כלומר — החיה, שהיא גופה כבר נשתנתה ונתרבתה על ידי העבודה[4]. השימוש באמצעי־עבודה ויצירתם של אלה — אף על פי שהללו מצויים כבר בצורת נבט אצל סוגי־חיות מסוימים — אופיינים הם בשביל תהליך־העבודה המיוחד־במינו של האדם, ולפיכך מגדיר פ ר א נ ק ל י ן את האדם בהגדרת „בעל־חי המייצר כלי־עבודה” ["a tool-making animal"]. אותה חשיבות הנודעת למיבנה של שרידי־עצמות, כדי לעמוד על הארגון של דורות־של־חיות שעברו מן העולם, נודעת גם לשרידים של אמצעי־עבודה, כדי לעמוד על תצורות־חברה כלכליות שחלפו. אין תקופות כלכליות נבדלות זו מזו מבחינת מה שנעשה בהן, אלא מבחינת איך, באילו אמצעי־עבודה, נעשה בהן[5]. אמצעי־העבודה לא רק שמשמשים הם קנה־מידה להתפתחות כוח־העבודה של האדם, אלא גם מציינים הם את היחסים החברתיים, שבתוכם נעשית העבודה. מבין אמצעי־העבודה גופם מוצא אתה, כי מכשירי־העבודה המכאניים — הללו בסיכומם ראויים להקרא בשם מערכת העצמות והשרירים של הייצור, — יש בהם סימנים מובהקים להכרתה של תקופת־ייצור חברתית, יותר משיש באמצעי־העבודה, שאינם משמשים אלא כלי־קיבול בשביל נושאי־העבודה; הללו בסיכומם ראויים להקרא בדרך כלל בשם מערכת העורקים של הייצור, כגון צינורות, חביות, סלים, כדים, וכיוצא בהם. רק בתעשייה הכימית נודע להם, לאחרונים, תפקיד חשוב[5א].

תהליך־העבודה, על משמעותו הרחבה־יותר, מונה עם אמצעיו — בצד העצמים, המתווכים בהשפעת העבודה על נושאה ומשמשים, איפוא, מדריכי הפעולה בדרך זו או אחרת — את כל התנאים החומריים, שהם דרושים לעצם הניתו של התהליך בכללו. הללו אינם נכנסים ישר לתוך התהליך, אלא שבלעדיהם אין הוא יכול לחול כל־עיקר או רק בצורה פגומה. אמצעי־העבודה הכללי מסוג זה משמשת שוב

---

[3] בחיבורו העלוב בכללו: „התיאוריה של הכלכלה המדינית”, פאריס 1815 — מונה ג א נ י ל — בפולמוסו עם הפיזיוקראטים, ובצדק, שורה ארוכה של תהליכי־עבודה, המשמשים מיקדמה לחקלאות־ממש.

[4] בחיבור „הרהורים על התהוות העושר וחלוקתו” (1766) מפתח ט ו ר ג ו יפה את חשיבותם של בעלי־החי המאולפים בשביל התחלותיה של התרבות.

[5] דברי־מותרות ממש הם הבלתי־חשובים ביותר מכל סוגי הסחורות בשביל ההשוָאה הטכנולוגית של תקופות־ייצור שונות.

[5א] הערה למהדורה ב'. אם כי כתיבת־ההיסטוריה עד כאן יודעת מעט כל־כך על התפתחותו של הייצור החומרי, הווה אומר, על היסוד של כל החיים החברתיים, וממילא של כל היסטוריה אמיתית — הרי את הזמן הטרום־היסטורי, לפחות, חוקרים על יסוד של מדעי־הטבע ולא על יסוד מה שקרוי מחקר היסטורי; וכך חילקו את הזמן הזה, לפי החומר של כלי־ייצור וכלי־זין, לתקופת־האבן, לתקופת־הברונזה ולתקופת־הברזל.

האדמה גופה, שכן היא מקנה לפועל את מקום־עמידתו [locus standi] והיא מקנה לתהליך־עבודתו את חלל־הפעולה (field of employment). אמצעי־העבודה מסוג זה, שהם־גופם כבר תוצאת־עבודה הם, משמשים, למשל, בנייני־עבודה, תעלות, כבישים, וכו׳.

נמצאנו אומרים: בתהליך־העבודה מביאה פעולתו של האדם בעזרתם של אמצעי־העבודה לידי שינויו של נושא־העבודה מתוך כַּוָנה־תחילה. התהליך מסתיים בתוצרת. תוצרתו — ערך־שימוש, חומר־טבע, שעם שינוי צורתו נתכשר לצרכי־האדם. העבודה נזדווגה אל נושאה. נתגשמה העבודה בחפץ, והנושא־החפץ עובד. מה שראית אצל הפועל בצורה של חוסר־מנוחה — נראה עכשיו, בתוצרת, כתכונה נחה, בצורה של הויה. הפועל טווה, ותוצרתו — מַטווה.

לכשנסתכל בתהליך כולו מתוך האספקלריה של תוצאתו, של התוצרת, נמצא, כי שניהם, אמצעי־העבודה ונושא־העבודה, אמצעי־ייצור הם[6], והעבודה עצמה היא עבודה יצרנית[7].

יוצא ערך־שימוש מתוך תהליך העבודה בחזקת תוצר, שוב נכנסים לתוכו ערכי־שימוש אחרים, תוצריהם של תהליכי־עבודה קודמים, בחזקת אמצעי־ייצור. אותו ערך־שימוש גופו, שהוא תוצרתה של עבודה אחת, משמש אמצעי־ייצור לעבודה אחרת. מכאן שתוצרים הם לא רק תוצאה של תהליך העבודה אלא משמשים הם בו־בזמן תנאי לו.

מלבד התעשייה־של־תפוקה [extractive] המוצאת את נושא־עבודתה מזומן מן הטבע, כגון, מכרות, ציד, דיוג וכו׳ (החקלאות — רק במידה שהיא פולחת בפעם הראשונה קרקע־בתולה) — הרי עוסקים כל ענפי התעשייה בנושא המשמש חומר־גלם, היינו, בנושא־עבודה, שנסתנן כבר מתוך העבודה, שהוא גופו כבר תוצר של עבודה. כגון הזרעים בחקלאות. בהמות וצמחים, שרגילים לראות בהם תוצרי־הטבע, לא רק שהם תוצאה של עבודת־אדם אולי מן השנה שעברה, אלא בצורותיהם של היום הם תוצאה של תמורות מתמידות־ונמשכות דורות על דורות, שנעשו בפיקוחו של האדם, בעבודתו של האדם. ואשר לאמצעי־העבודה ביחוד, הרי ברובם המכריע תגלה אפילו סקירה שטחית־ביותר את רישומיה של עבודה־לשעבר.

חומר־גלם אפשר שישמש חומר־יסוד לתוצר, ויכול שישתתף בייצורו כחומר־עזר בלבד. אותו חומר־עזר נאכל על ידי אמצעי־העבודה, כדרך שנאכלים פחם על ידי המכונה, שמן על ידי גלגל, חציר על ידי סוס־משא; או משמש הוא תוספת לחומר־הגלם, כדי לעורר בו שינוי בחומר, כדרך שמוסיפים כלור לבד לא־מלובן, פחם לברזל, צבע לצמר; או שהוא מסייע לעשיית העבודה גופה, כגון חומרים לצרכי הארה או הסקה בבית־המלאכה. אותו הבדל בין חומר־היסוד לבין חומר־עזר

---

[6] דומה, כי פאראדוֹקס הוא שקורים, למשל, את הדג שלא ניצוד עדיין בשם אמצעי־ייצור בשביל ציד־הדגים. ואולם, עדיין לא המציאוּ הבריות אמצאה, שיהיו צדים דגים במים שאין בהם דגים.

[7] הגדרה זו של עבודה יצרנית, כפי שהיא עולה מתוך נקודת־ההשקפה של תהליך־העבודה הפשוט, אינה מספיקה כל־עיקר לגבי תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי.

מיטשטש לגמרי בתעשייה הכימית ממש, שכן אף אחד מן החומרים הגלמיים שנשתמשו כאן אינו חוזר־ומופיע כחומר של התוצר[8].

הואיל וכל עצם תכונות מרובות לו ונתון הוא לשימושי־תועלת שונים, הרי יכול אותו תוצר גופו לשמש חומר־גלם לתהליכי־עבודה שונים ביותר. דגן, למשל, משמש חומר־גלם לטוחן, לחרשתן של עמילן, לייּנַאי, למגדל־בהמות, וכו׳. בחזקת זרעים נעשה הוא חומר־גלם לייצורו של עצמו. הנה הפחם יוצא כתוצר מתוך תעשיית־המכרות ונכנס אליה כאמצעי־ייצור.

ויש שאותו תוצר גופו משמש בתהליך־עבודה אחד גם אמצעי־עבודה וגם חומר־גלם. עם פיטום הבהמות, למשל, משמש הבקר, אותו חומר־גלם העומד לעיבוד, גם אמצעי להתקנת הזבל.

תוצר, שצורת־קיומו מוגמרת לצריכה, יכול שייהפך שוב לחומר־גלם בשביל תוצר אחר, כגון הענבים, שהם חומר־גלם בשביל יין. ויש שהעבודה מוציאה את תוצרתה בצורות כאלו, שאין היא ניתנת לשימוש אלא כחומר־גלם בלבד. חומר־גלם השרוי במצב כזה נקרא גלם־תוצר — ומוטב שייקרא תוצר־שבהדרגה — כגון צמר־גפן, חוטים, וכו׳. ואף על פי שהוא גופו תוצר הוא, יש שאותו חומר־גלם ראשון צריך לעבור סולם־דרגות של תהליכים שונים, על מנת לחזור־ולשמש בהם כחומר־גלם, וכל פעם בשינוי־צורה חדש, עד שיגיע לתהליך־עבודה אחרון, שיוציאהו החוצה בחזקת אמצעי־מחיה מוגמר או אמצעי־עבודה מוגמר.

נמצאנו למדים: אם ערך־שימוש יופיע כחומר־גלם, אם כאמצעי־עבודה ואם כתוצר — דבר זה תלוי לחלוטין בתיפקודו הנועד לו בתהליך־העבודה, בעמדה שהוא תופס בו, ומשחל שינוי בעמדה זו, משתנים אותם היעודים.

ולפיכך: משנכנסים תוצרים בחזקת אמצעי־ייצור לתוך תהליכי־עבודה חדשים, שוב מקפחים הם את אופיים, אופי של תוצר. שוב אין הם משמשים אלא גורמים־חפצים בשביל העבודה החיה. אין הטווה רואה בפלך אלא אמצעי־לטווייה ואין הוא רואה בפשתן אלא נושא לטווייה. ודאי: אי־אפשר לטוות בלי חומר־טווייה ובלי פלך. ועל־כן, משמתחילים בטווייה מניחים מראש את מציאותם של אותם תוצרים. אולם בתוך תהליך זה גופו שוב לא איכפת, אם הפשתן והפלך הם תוצרים של עבודה־לשעבר, כשם שלא איכפת בשעת אכילתו של לחם אם הוא תוצר עבודות־לשעבר של האיכר, הטוחן, האופה, וכו׳. להיפך. אם אמצעי־ייצור מביאים לידי כך שבתהליך־העבודה ניגלה טיבם כתוצרים של עבודה־לשעבר, הרי בחסרונותיהם הם נגלים. סכין שאינה חותכת מעלה יפה־יפה בזכרוננו את הסכינר **א**; חוטים הנקרעים־והולכים תמיד — את השזר **ב**. עלה התוצר יפה, נעלמה בו לחלוטין עובדת התיווך, שתכונותיו השימושיות באו לו מעבודה־שלעבר.

מכונה, שאינה באה לידי שימוש בתהליך־העבודה, אינה אלא חסרת־תועלת. חוץ מכן סופה ליהרס על ידי חילוף־החומרים הטבעי. הברזל מעלה חלודה, העץ

---

8 שטורך מבחין בין חומר־הגלם ממש: "matière", ובין חומרי־העזר "matériaux"; שרבוליה מכנה את חומר־העזר בשם „חומרים־מכשירים" ("matières instrumentales").

מרקיב, חוטי־אריגה, שאינם נארגים ואינם נשזרים, שוב אינם אלא כותנה מקולקלת. העבודה החיה חייבת למשוך־ולאחוז דברים אלה, לעוררם לתחיית המתים, ולהפכם מערכי־שימוש בכוח לערכי־שימוש מַמשיים ומְממשים. משליחכה אותם אש העבודה, משהוכשרו לשמש בחזקת גופים שלה, משהופח בהם רוח למלא תיפקודיהם בתהליך־העבודה, לפי מושגם ושליחותם — אמנם גם עכשיו הם נאכלים־והולכים, אבל לשם תכלית, שישמשו יסודות ליצירתם של ערכי־שימוש חדשים, של תוצרים חדשים, הראויים להכנס, אם כאמצעי־מחיה לתצרוכתו של הפרט, ואם כאמצעי־ייצור לתוך תהליך־עבודה חדש.

ובכן, אם תוצרים מצויים — לא רק תוצאותיו של תהליך־העבודה הם, אלא גם תנאֵי־קיומו, הרי מצד השני הכנסתם לתוכו, כלומר, מגעם עם העבודה החיה, משמשת הדרך היחידה לקיים ולממש אותם תוצרי עבודה־לשעבר בחזקתם כערכי־שימוש.

העבודה מבלה את יסודותיה החומריים, את נושאה ואמצעה, היא מאַכלת אותם, ונמצא, שהיא תהליך־של־צריכה. אותה צריכה יצרנית נבדלת מן הצריכה האינדיווידואלית בכך, שהאחרונה אוכלת את התוצרים כאמצעי־מחיה של הפרט החי, ואלו הראשונה אוכלת אותם בחינת אמצעי־מחיה בשביל העבודה, בשביל כוח־עבודתו הפעיל של הפרט. מכאן, שתוצר הצריכה האינדיווידואלית הוא הצרכן גופו, ואלו תוצאת הצריכה היצרנית — תוצר הוא השונה מן הצרכן.

כל שאמצעי־העבודה ונושאה הם־גופם כבר תוצרים הם, יוצא שהעבודה מבַרָה תוצרים לצורך ייצורם של תוצרים, כלומר שהיא מבלה תוצרים בחזקת אמצעי־ייצור של תוצרים. אולם: מה בראשיתו אין תהליך־העבודה מתרחש אלא בין האדם ובין האדמה הקיימת בלי תוספת־עשייתו, כך גם עכשיו עדיין ממשיכים לשמש בו אמצעי־ייצור כאלה, הבאים לו מן הטבע ואין בהם משום צירוף של חומר־טבע ועבודת־אדם.

תהליך־העבודה, כפי שתיארנוהו על יסודותיו הפשוטים והמופשטים, הריהו פעולה תכליתית להתקנת ערכי־שימוש, ניכוסו של הטבעי בשביל צרכי־אדם, תנאי כללי לחליפי־החומרים שבין האדם והטבע, תנאי־טבע נצחי לחיי־אדם, ולפיכך אין הוא תלוי בשום צורה מצורותיהם של חיים אלה; יתר על כן, משותף הוא לכל צורותיהם החברתיות כאחת. הרי שלא היה כל צורך לתאר את הפועל בזיקתו אל פועלים אחרים. האדם ועבודתו מכאן, הטבע וחמריו מכאן, — דיינו. כשם שאין אתה יכול לנַחש לפי ריחם של החיטים, מי גידלם, כך לא תוכל לגלות, תוך הסתכלות בתהליך־העבודה, באילה תנאים הוא מתרחש, אם בלחץ השוט האכזרי של נוֹגש־העבדים או בהשגחת עינו החרדה של בעל־ההון, אם מבצע אותו צינצינאטוס, תוך שהוא מעבד פְּדאנים [jugera] אחדים של אדמתו, או שמבצעו הפרא עם שהוא ממית חיה באבן שבידו[9].

---

[9] ואפשר כי מטעם זה — שיא של הגיון — מגלה קולונל טורנס באבן של הפרא את ראשיתו של ההון. „אבן ראשונה זו, שהפרא זורק בחיה הרדופה; מקל ראשון שהוא תופס כדי להוריד־ולקטוף את הפרי התלוי למעלה משתשיג ידו — בכך רואים אנו את

נחזור אל בעל־ההון שלנו בהתהוותו [הקאפיטאליסט in spe]. פרשנו ממנו, לאחר שקנה בשוק־הסחורות את כל הגורמים ההכרחיים לתהליך־עבודה: את הגורמים־החפָצים או אמצעי־הייצור, את הגורם האישי או כוח־העבודה. כמומחה בעל עין חדה בחר לו את אמצעי־הייצור וכוחות־העבודה הנאים לעסקו המיוחד — טווייה, תעשיית־נעליים, וכיוצא באלה. והנה ניגש בעל־ההון שלנו לצרוך את הסחורה הקניה על ידו, את כוח־העבודה; כלומר, נותן הוא לנושאו של כוח־העבודה, לפועל, לצרוך את אמצעי־הייצור תוך כדי עבודתו. מובן מאליו, שטבעו הכללי של תהליך־העבודה אינו משתנה על ידי כך, שהפועל מבצעו בשביל בעל־ההון, תחת לבצעו לעצמו־הוא. אולם גם הדרך ואופן העבודה המסוימים — היאך מתקינים נעליים והיאך שוזרים חוטים — אף הם אינם עשויים להשתנות לפי שעה על ידי שנדחק לכאן בעל־ההון. מתחילה אנוס הוא לקחת את כוח־העבודה כפי שהוא מוצאו בשוק, הווה אומר: אף את עבודתו של זה, כפי שהתפתחה בתקופת־זמן שעדיין לא היה קיים בעל־הון בעולם. השתנותו של אופן־הייצור גופו עם כפיפותה של העבודה למרותו של ההון, אינה יכולה לחול אלא במאוחר, ועל־כן יש לדון בה רק אחר־כך.

והנה, תהליך־העבודה, כפי שהוא מתבצע כתהליך־צריכתו של כוח־העבודה בידי בעל־ההון, מתגלות בו שתי תופעות מיוחדות־במינן.

הפועל עובד בפיקוחו של בעל־ההון, ולו שייכת עבודתו של הפועל. בעל־ההון מקפיד על כך, שהעבודה תהא מבוצעת כהלכתה, שישתמשו באמצעי־הייצור לתכליתם, היינו, שלא יתבזבז חומר־גלם וישתמר מכשיר־העבודה, כלומר, שלא יתבלה יותר מכפי צורך שימושו בעבודה.

והשנית: התוצר — קניינו של בעל־ההון הוא, ולא של היצרן הבלתי־אמצעי, הוא הפועל. בעל־ההון משלם, למשל, את הערך היומי של כוח־העבודה. הרי שייך לו ליום אחד שימושו של זה, כשימושה של כל סחורה אחרת, כגון של סוס ששׂכר לעבודת יום. מי שקנה את הסחורה, לו שייך השימוש בסחורה; ואָכן, בעל כוח־העבודה, עם שהוא נותן את עבודתו, אינו נותן אלא את ערך־השימוש שמכר. למן הרגע שנכנס לבית־המלאכה של בעל־ההון נשתייך ערך־השימוש של כוח־עבודתו, כלומר, שימושו של זה, היא העבודה, לבעל־ההון. עם קנייה זו, שקנה בעל־ההון את כוח־העבודה, הרי צירף את העבודה גופה, חומר־תוסס חי זה, אל היסודות המתים, להתהוותה של התוצרת, שאף הם שייכים לו. מנקודת־השקפתו שלו אין תהליך־העבודה אלא צריכתה של הסחורה שקנה, הוא כוח־העבודה; אלא שאין הוא יכול לצרוך אותה סחורה אלא אם כן יוסיף לה עוד אמצעי־ייצור. תהליך־העבודה הוא תהליך המתרחש בין עצמים, שקנה בעל־ההון, בין עצמים השייכים לו. לפיכך

ניכוסו של חפץ אחד כדי להסתייע בו לשם רכישתו של חפץ אחר, וכך נמצאנו מגלים את ראשיתו של ההון." (ר. טורנס: „מסה על ייצור העושר וכו'", עמ' 70, 71.) נראה הדבר כי מתוך אותו מקל (Stock) ראשון מסתבר גם, מפני מה stock בלשון האנגלית שם־נרדף הוא להון.

תוצרתו של תהליך זה, שלו היא, כשם ששייכת לו התוצרת של תהליך־התסיסה במרתף היינות אשר לו[10].

2. תהליך השיערוך

התוצר — קניינו של בעל־ההון — ערך־שימוש הוא, חוטים, נעליים, וכו'. אך אף על פי שנעליים, למשל, מהוות במידה מסוימת בסיסה של הקידמה החברתית, והקאפיטאליסט שלנו איש־הקידמה הוא לחלוטין — אין הוא מייצר את הנעליים לְשְׁמָן. ובכלל, בייצור־הסחורות אין ערך־השימוש עצם, שאוהבים אותו לשמו ולמענו [qu'on aime pour lui-même]. כאן אין מייצרים ערכי־שימוש בכלל אלא משום וכל שהם מצע חומרי, נושאיו של ערך־החליפין. ובעל־ההון שלנו — שתי מטרות לו. ראשית, רוצה הוא לייצר ערך־שימוש שיהא לו ערך־חליפין, חפץ שיהא מועד למכירה — סחורה. ושנית, רוצה הוא לייצר סחורה, שערכה יהא מרובה מסכום־הערכים של הסחורות הדרושות לייצורה, של אמצעי־הייצור וכוח־העבודה, שתמורתם שילם־למפרע ממיטב כספו בשוק־הסחורות. רוצה הוא לייצר לא ערך־שימוש בלבד אלא סחורה, לא ערך־שימוש בלבד אלא ערך, ולא ערך בלבד אלא גם עודף־ערך.

ולאמיתו של דבר, הואיל ומדובר כאן בייצור־סחורות, הרי ברור הוא שלא דנינו עד כאן אלא בצד אחד של התהליך. מה הסחורה גופה אחדות היא של ערך־שימוש וערך, אף תהליך ייצורה חייב להיות אחדות של תהליך־עבודה ותהליך ליצירת־ערך.

בואו ונדון, איפוא, בתהליך־הייצור גם בחזקת תהליך ליצירת־ערך.

יודעים אנו, שערכה של כל סחורה נקבע על ידי כמות העבודה שנתגשמה בערך־השימוש שלה, על ידי זמן־העבודה ההכרחי לייצורה מבחינה חברתית. דבר זה כוחו יפה גם לגבי התוצר, שהשיג בעל־ההון שלנו כתוצאה מתהליך־העבודה. הרי שיש לחשב תחילה את העבודה שנתגשמה באותו תוצר.

נקח, למשל, חוטים.

להתקנת החוטים דרוש היה קודם כל חומר־הגלם שלהם, למשל 10 פונט כותנה. אין אתה צריך לבוא ולבדוק את שוויה של הכותנה, שכן בעל־ההון קנה אותה

---

[10] „ניכוסם [Appropriation] של התוצרים חל קודם לגלגולם בהון; גלגול זה אינו פוטר אותם מאותו ניכוס." (שרבוליה: „עשיר או עני", הוצ' פאריס 1841, עמ' 53, 54.) „עם שהפרולטארי מוכר את עבודתו תמורת כמות מסוימת של אמצעי־מחיה (approvisionnement), נמצא הוא מֻתָּר ויתור גמור על כל חלק בתוצרת. ניכוסם של התוצרים נשאר אותו ניכוס כמקודם; אין הוא משתנה כלל וכלל על ידי ההסכם הנ"ל. התוצר שייך כולו לבעל־ההון, שסיפק את חומרי־הגלם ואמצעי־המחיה. זוהי מסקנה קפדנית של חוק־הניכוס, שעקרון־היסוד שבו היה, ההיפך מכך: כל פועל מיוחדת לו זכות קניין גמורה בתוצרתו־הוא." (שם, עמ' 58.) ג'יימס מיל: „יסודות של כלכלה מדינית וכו'", עמ' 70: „אם הפועלים מקבלים שכר בעד עבודתם... הרי הקאפיטאליסט בעל־קניין הוא לא רק של ההון (כַּוָּנָתוֹ: של אמצעי־הייצור), אלא גם של העבודה (of the labour also). אם המושג הון כולל בתוכו גם מה שמשלמים כשכר־עבודה, כדרך שנוהגים לעשות, שוב חוסר־טעם הוא לדבר על עבודה לחוד ועל הון לחוד. במשמעות זו כוללת המלה ‚הון' את שניהם, עבודה והון."

בשוק לפי ערכה, למשל, ב־10 שילינגים. במחירה של הכותנה כבר גלומה העבודה, שנדרשה להתקנתה, בחזקת עבודה חברתית כללית. ועוד נניח, שחומר־הפלך שנאכל עם עיבוד הכותנה — חומר זה מייצג בשבילנו גם שאר אמצעי־עבודה שבאו לידי שימוש — ערכו 2 שילינגים. ואם נניח, כי כמות־זהב של 12 שילינגים היא תוצרת של 24 שעות־עבודה, או של שני ימי־עבודה, הרי יוצא קודם כל שבחוטים נתגשמו שני ימי־עבודה.

ואל תביאנו במבוכה העובדה, שהכותנה שינתה את צורתה ושחומר־הפלך שנאכל נעלם כל־עיקר. לפי חוק־הערך, הרי 10 פונטים חוטים, למשל, אקויואלנט הם ל־10 פונטים כותנה ועוד $1/4$ פלך — באם הערך של 40 פונטים חוטים = לערך של 40 פונטים כותנה + הערך של פלך שלם, כלומר, אם דרוש אותו זמן־עבודה לייצור הערכים אשר משני אגפי המשוָאָה. במקרה שלפנינו מיוצג אותו זמן־עבודה גופו פעם בערך־השימוש „חוטים", ופעם בערכי־השימוש „כותנה" ו„פלך". הרי שלא איכפת לו לערך, אם הוא מתגלה בחוטים, בפלך או בכותנה. שהפלך והכותנה, תחת שיהיו מונחים בשקט זה ליד זה, נתקשרו זה לזה בתוך תהליך־הטווייה קשר־גומלין, המשנה את צורות שימושם והופכם לחוטים — אין דבר זה נוגע בערכם, כשם שאין משום נגיעה בערכם, אילו היו מוחלפים, תוך מעשה־חליפין פשוט, באקויואלנט של חוטים.

זמן־העבודה הדרוש לייצורה של הכותנה הוא חלק מזמן־העבודה הדרוש לייצור החוטים, שהכותנה משמשת להם חומר־גלם, ולפיכך גנוז הוא בתוך החוטים. והוא הדין בזמן־העבודה הדרוש לייצורו של חומר־הפלך, שבלי בילויו או צריכתו אי־אפשר לטוות את הכותנה[11].

הווה אומר: במידה שאנו דנים בערך החוטים, היינו, בזמן־העבודה הדרוש להתקנתם, הרי אותם תהליכי־עבודה מיוחדים, שונים ונבדלים זה מזה מבחינת הזמן והמקום, שצריכים לחול כדי לייצר את הכותנה גופה ואת חומר־הפלך הבלוי, וכדי להתקין אחר־כך חוטים מכותנה ופלך — הרשות בידינו לראות בהם שלבים שונים ורצופים של תהליך־עבודה אחד ויחיד. כל העבודה השקועה בחוטים, עבודה־לשעבר היא. ואין זו אלא עובדה נטולת־חשיבות לחלוטין, אם זמן־העבודה, שדרוש היה לייצור היסודות להתהוותם של החוטים, חל קודם־לכן, וזמנו „עבר־של־עבר" [Plusquamperfectum], ואלו העבודה שנשתמשו בה במישרין בתהליך־הסיום, עם הטווייה, קרובה יותר אל ההווה [Praesens] וזמנו „עבר" [Perfectum]. אם בניית בית מַצריכה כמות מסוימת של עבודה, נאמר 30 ימי־עבודה, שוב אין זה משנה ולא כלום בסכום־הכולל של זמן־העבודה שהושקע בבית, אם יום־העבודה ה־30 נכנס לתוך הייצור *29* ימים לאחר כניסתו של יום־העבודה הראשון. וכך רשאים אנו לקחת את זמן־העבודה, הנכלל בחומר־העבודה ובאמצעי־העבודה, ולדון בו ממש כאילו הוצא רק בדרגה קודמת של תהליך־הטווייה, לפני אותה העבודה שנתוֹספה לאחרונה בצורה של טווייה.

[11] „ערך הסחורות מושפע לא רק על ידי העבודה המושקעת בהן במישרין, אלא גם על ידי אותה עבודה שהושקעה בכלים, מכשירים ובניינים, שהעבודה הראשונה מסתייעת בהם." (ריקארדו: „עקרונות של כלכלה מדינית", עמ' 16.)

נמצא: הערכים של מכשירי־הייצור — של הכותנה והפלך — הבאים על ביטוים במחיר של 12 שילינגים, הם חלקים־מרכיבים של ערך־החוטים או של ערך התוצרת.

אלא שיש לקיים שני תנאים. ראשית, חובה היא, שהכותנה והפלך נועדו באמת לייצורו של ערך־שימוש. במקרה שלפנינו חובה היא, שנעשו מהם חוטים. ואין זה חשוב לו לערך, מהו אותו ערך־השימוש המשמש לו נושא; אבל הכרח הוא, שהנושא יהיה ערך־שימוש. ההנחה השנייה היא, שלא הושקע אלא אותו זמן־עבודה, שהוא הכרחי לפי תנאי־הייצור החברתיים הנתונים. ובכן: אם אינו נדרש אלא פונט אחד כותנה, כדי לטווֹת פונט אחד חוטים — הרי איסור הוא, שבהתקנת פונט אחד חוטים יצרכו למעלה מפונט אחד כותנה. והוא הדין לגבי הפלך. ואם דמיונו של בעל־ההון מַשִׂיאוֹ להשתמש בפלך של זהב, ולא של ברזל — אף על פי כן אין מביאים בחשבון בשביל ערך־החוטים אלא את העבודה ההכרחית מבחינה חברתית, כלומר, את זמן־העבודה ההכרחי לייצורם של פלכי־ברזל.

עתה יודעים אנו, מה חלקם של אמצעי־הייצור, כותנה ופלך, בערך החוטים. שווה הוא 12 שילינגים, או גילום־חומרי של שני ימי עבודה. ושוב אין לנו אלא לדון בחלק־הערך, שהטוֹוה עצמו בא ומוסיף לכותנה בעבודתו.

עבודה זו — עלינו לדון בה עכשיו מנקודת־ראות שונה לחלוטין מזו שנדונה בשעת תהליך־העבודה. כשעמדנו בתהליך־העבודה, מדובר היה בפעולה תכליתית: להפוך כותנה לחוטים. ככל שהעבודה תכליתית יותר, כן משובחים יותר החוטים — בהנחה, שכל שאָר התנאים בעינם עומדים. עבודתו של הטוֹוה שונה היתה שינוי סגולי מכל שאָר העבודות היצרניות, ושוֹני זה בא לידי גילוי סובייקטיבי ואובייקטיבי במטרה המיוחדת של הטווייה, באופן־עשייתה המיוחד, בטבעם המיוחד של אמצעי־ייצור שלה, בערך־השימוש המיוחד של תוצרתה. כותנה ופלך הם בחינת אמצעי־מחיה לעבודת הטווייה, אולם אי־אפשר לעשות בהם תותחים־סליליים. כנגד זה, כל שעבודתו של הטוֹוה יוצרת־ערכים, כלומר, כל שהיא משמשת מקור־של־ערך, אין היא שונה בשום פנים מעבודתו של קודח־התותחים, או — מה שקרוב כאן לענייננו — מעבודותיהם של מגדל־הכותנה ומתקין־הפלך, שנתממשו באמצעי־הייצור של החוטים. רק מחמת זהוּתם זו עלולות מלאכות אלה — גידול־כותנה, התקנת־פלך וטווייה — לשמש חלקים, שאינם שונים זה מזה אלא מבחינה כמוּתית, של אותו ערך־כולל גופו, של ערך החוטים. שוב אין הדברים אמורים כאן באיכוּתה של העבודה, בטיבה ובתוכנה, אלא בכמוּתה בלבד, וכמות זו ניתנה למניין פשוט. מניחים אנו, שהטווייה היא עבודה פשוטה, עבודה חברתית ממוצעת. להלן נראה, שאם נקבל הנחה נוגדת לזו, אין בכך כדי לשנות בדבר זה ולא כלום.

בשעת תהליך־העבודה עוברת־והולכת העבודה תמיד מצורה של חוסר־מנוחה לצורת ההוָיה, מצורת התנועה לצורה של התגשמות־בחפץ. בסופה של שעה אחת מיוצגת תנועת־הטווייה בכמות מסוימת של חוטים; הרי שבכותנה נתגשמה כמות מסוימת של עבודה, שעת־עבודה אחת. אנו אומְרים: שעה של עבודה, היינו, השקעת כוח־החיים של הטוֹוה במשך שעה אחת; שכן עבודת־הטווייה חשובה כאן רק במידה שיש בה משום השקעת כוח־עבודה, ולא במידה שיש בה משום עבודתה הסגולית של הטווייה.

חשיבות מכרעת נודעת לכך, שבמשך התהליך, כלומר, במשך גלגולה של כותנה בחוטים, לא יהא נצרך אלא זמן־העבודה ההכרחי מבחינה חברתית. אם חובה היא, כי בתנאים תקינים, כלומר בתנאי־ייצור חברתיים ממוצעים, ייהפכו במשך שעה אחת של עבודה א פונט כותנה ל־ב פונט חוטים, הרי רק אותו יום־עבודה נחשב ליום־עבודה של 12 שעות, אם נהפכים בו 12 × א פונט כותנה ל־12 × ב פונט חוטים. שכן רק זמן־העבודה ההכרחי מבחינה חברתית נחשב כיוצר־ערך.

ומה העבודה גופה, אף חומר־הגלם והתוצרת נראים כאן באור אחר לגמרי, משהם נראים מתוך האספקלריה של תהליך־העבודה עצמו. אין דינו של חומר־הגלם כאן אלא דין ספגן של כמות־עבודה מסוימת. עם ספיגה זו נהפך הוא למעשה לחוטים, משום שהושקע בו ונתוסף לו כוח־העבודה בצורת הטווייה. ואלו התוצרת, החוטים, אינה משמשת עכשיו אלא קנה־מידה לעבודה, שהכותנה ספגה בתוכה. אם נטוו בשעה אחת $1\frac{2}{3}$ פונט כותנה או נהפכו הללו ל־$1\frac{2}{3}$ פונט חוטים, הרי מציינים 10 פונטים חוטים, כי נספגו בהם 6 שעות־עבודה. כמויות מסוימות של תוצרת, שאתה קובע אותן לפי הנסיון, שוב אינן מייצגות אלא כמויות מסוימות של עבודה, כמויות מסוימות של זמן־עבודה שנקרש. אין הללו אלא גילום־חומרי של שעה אחת, של שתי שעות, של יום אחד לעבודה חברתית.

שהעבודה היא עבודת־טווייה דוקא, שחומרה כותנה ותוצרתה חוטים — כאן לא איכפת בכך, כשם שלא איכפת, אם נושא־העבודה גופו תוצרת הוא, כלומר, חומר־גלם. אילמלי היה עסוק הפועל לא בבית־הטווייה אלא במכרות־הפחם, כי אז היה נושא־העבודה, הפחם, מזומן מידי הטבע. ובכל־זאת היה כן, שכמות מסוימת, נגיד, קנטאר של פחם, שנכרה ונתלש מערוצו, מייצגת כמות מסוימת של עבודה ספוגה.

עם מכירת כוח־העבודה הנחנו, שערכו היומי = 3 שילינגים, ובתוכם נתגשמו 6 שעות עבודה, לאמור: נדרשת כמות־עבודה זו כדי לייצר את הכמות הממוצעת של אמצעי־המחיה בשביל הפועל ליום אחד. והנה, אם הטווה שלנו הופך בשעה־עבודה אחת $1\frac{2}{3}$ פונט כותנה ל־$1\frac{2}{3}$ פונט חוטים[12], הרי בשש שעות יהפוך 10 פונט כותנה ל־10 פונט חוטים. ובכן: במשך שהותו של תהליך־הטווייה סופגת הכותנה לתוכה 6 שעות־עבודה. אותו זמן־עבודה מיוצג בכמות־זהב, שערכו 3 שילינג. נמצא, שעל־ידי עצם מעשה־הטווייה נוסף לה לכותנה ערך של 3 שילינג.

ועתה בואו ונתבונן בערך־הכולל של התוצרת, של 10 פונט חוטים. נתגשמו בהם $2\frac{1}{2}$ ימי עבודה, 2 ימים כלולים בכותנה ובחומר־הפלך, $\frac{1}{2}$ יום־עבודה נספג עם תהליך־הטווייה. אותו זמן־עבודה מיוצג בכמות־זהב של 15 שילינג. אם כן עולה המחיר השקול כנגד ערכם של 10 פונט חוטים — כדי 15 שילינג, ומחירו של פונט אחד חוטים עולה 1 שילינג ו־6 פנס.

בעל־ההון שלנו עומד ותוהה. ערך התוצרת שווה לערך ההון שניתן־כמפרעה. אותו ערך שניתן־כמפרעה לא השתערך, לא העמיד עודף־ערך, ונמצא שממון לא נהפך להון. מחירם של 10 פונט חוטים הוא 15 שילינג, ו־15 שילינג הוצאו בשוק־

[12] המספרים כאן שרירותיים בהחלט.

הסחורות על היסודות־להתהוותה של התוצרת, או — וזה היינו־הך — על הגורמים של תהליך־העבודה: 10 שילינג על כותנה, 2 שילינג על חומר־הפלך שנאכל ו־3 שילינג על כוח־העבודה. לא יועיל כאן ולא כלום, שתפח הערך של החוטים, שכן אין ערכו שלו אלא סכום הערכים, שנתחלקו קודם־לכן בין הכותנה, הפלך וכוח־העבודה; מתוך חיבור פשוט בלבד, מעין־זה, של ערכים מצויים — אין צומח ולא יצמח לעולם עודף־ערך[13]. ערכים אלה רוכזו עכשיו בעצם אחד, אך גם קודם־לכן היו הללו מרוכזים בסכום־הממון של 15 שילינג, לפני שסכום זה נתפורר בשלושה מקחי־סחורות.

התוצאה, כשהיא לעצמה, אין בה כדי להתמיה. ערכו של פונט אחד חוטים שווה 1 שילינג ו־6 פנס, הרי שבעד 10 פונט חוטים חייב בעל־ההון שלנו לשלם בשוק־הסחורות 15 שילינג. בין שהוא הולך לשוק וקונה את ביתו הפרטי בנוי־וגמור ובין שהוא עצמו מעמיד פועלים לבנותו — לעולם לא תוכל, לא פעולה ראשונה ולא פעולה שנייה, להרבות את סכום־הממון שהושקע ברכישת הבית.

ואפשר שבעל־ההון, שהוא יודע פרק בכלכלה הוולגארית, יבוא ויטען: והרי זו היתה כוונתי כשנתתי־במפרעה את ממוני, לעשות ממנו יותר ממון. ואולם הדרך אל הגיהנום רצופה כוָנות טובות, וממש כך אפשר שהיתה כונתו לעשות ממון בלא לייצר[14]. הוא מאיים: שוב לא יתפסו אותי בקלקלתי. להבא אקנה את הסחורה מן־המוכן בשוק, ולא אעסוק עוד אני־גופי בייצורה. אולם אם כל בני־בריתו, בעלי־ההון, יעשו כמותו, מהיכן ימצא סחורה בשוק? והממון שבידו — לא לאכילה ניתן. והרי הוא מתחיל מדבר נמלצות: תנו דעתכם על מידת הפרישות שלי: יכול הייתי לבזבז את 15 השילינג שבידי. תחת זה צרכתי אותם צריכה יצרנית והתקנתי מהם חוטים. אך בזכות זו מחזיק הוא עכשיו ברשותו חוטים, ולא מוסר־כליות. וחלילה לו ליפול שוב לתוך תפקידו של צוֹבר־אוצרות, שהרי הלה הורה לנו, מה פירות מביאה הנזירות. ועוד: במקום שאין כלום אף המלך מקפח את זכותו. תהיה זכות פרישותו מה שתהיה — הרי אין כאן ולא כלום ליתן פרס בעדה, שכן ערכה של התוצרת, שנתקבלה מתוך התהליך, אינו שקול אלא כנגד סכום ערכי־הסחורות שהוטלו לתוכו. יירגע, איפוא, בכך, ששכר מצוָה מצוָה. תחת זאת מתחיל הוא דוחק־

---

[13] הרי זה המשפט היסודי, שעליו מושתתת משנתם של הפיזיוקראטים, שכל עבודה לא חקלאית בלתי־פרודוקטיבית היא, ובשביל הכלכלן המקצועי הרי זה משפט קיים־ועומד. „דרך זו, שמייחסים להפץ אחד את ערכם של הרבה חפצים אחרים; שמייחסים, למשל, לבד את פרנסתו של אורג־הבד; הווה אומר, שצוברים־ומצרפים שכבות־שכבות של ערכים שוגים אל ערך אחד — דרך זו גורמת, שהערך תופח־והולך בהיקף מתאים... הכינוי „חיבור" מתאר כהלכה את הדרך, בה מתהווה מחירם של תוצרי־העבודה; אין מחיר זה אלא הסכום־הכולל של ערכים רבים, שנצרכו ושחוברו לחשבון אחד; ואולם, לחַבר אין פירושו להכפיל." (מרסיה דה לה ריווייה: „הסדר הטבעי וכו'", עמ' 599.)

[14] הנה, בשנים 1844 עד 1847, למשל, הוציא מתוך עסקו הפרודוקטיבי חלק מהונו, כדי להטילו לתוך ספסרות במניות של מסילות־ברזל. והנה בימי מלחמת־האזרחים באמריקה עמד ונעל את בית־החרושת, והשליך את פועל החרושת לרחוב, כדי לשחק בבורסת הכותנה שבליברפול.

ותובע: אין לי תועלת בחוטים. והרי יצרתי אותם לשם ממכר. — ילך, איפוא, וימכרם, או — בפשיטות יתרה — אל ייצר להבא חפצים אלא לצרכי עצמו בלבד — אותה תרופה, שכבר הגיש לו רופא־הבית שלו מאק־קולוך בתורת אמצעי בדוק־ ומנוסה כנגד מגיפת עודף־הייצור. אך הוא מתמרד ונעמד על רגליו האחוריות: כלום יוכל הפועל להתקין תצורות־עבודה, לייצר סחורות באיברי־גופו שלו בלבד, בתוך האוויר הצח? כלום לא אני נתתי בידו את החומר, שבאמצעותו ורק בו בלבד יכול הוא ליתן דמות־של־גוף לעבודתו? ומכיון שהחברה, ברובה הגדול, מצויים בה ברנשים חסרי־כל כמותו — כלום לא אני שתרמתי באמצעי־הייצור שלי, בכותנה שלי ובפלך שלי, תרומת־שירות חשובה לאין־ערוך לחברה כולה, ולא רק לפועל בלבד, שנוסף על כך פרנסתיו עוד באמצעי־מחיה? וכי אין אני רשאי לחשב שכר בעד שירות זה? — אולם, כלום לא גמל לו הפועל שירות תחת שירות, עם שהפך את הכותנה ואת הפלך לחוטים? ועוד: הרי אין הדברים אמורים כאן כלל בשירותים[15]. אין שירות אלא פעולה מועילה של ערך־שימוש, אם של סחורה ואם של עבודה[16]. וכאן הרי הדברים אמורים בערך־החליפין. הוא שילם לפועל ערך של 3 שילינג. והפועל החזיר לו אקויואלנט בדיוק, תוך שהוסיף לכותנה ערך של 3 שילינג — החזיר לו ערך תחת ערך. ידידנו, זחוח־דעה עד עכשיו בתוקף ההון שבידו, עובר פתאום לעמדתו הצנועה של פועלו: כלום אני עצמי לא עבדתי? לא עשיתי עבודה של מפקח, של משגיח־עליון על עבודת־הטווה? כלום אין גם עבודתי זו יוצרת ערך? משגיח־העבודה [overlooker] שלו גופו וכן גם המנהל [manager] שלו מושכים כתפיהם. ובינתיים כבר חזר הלה ולבש תוך בת־צחוק מאירה את פרצופו הקודם. אותה דרשה שדרש בפנינו לא היתה אלא אחיזת־עיניים. אין היא שוה בעיניו אפילו פרוטה אחת. כל אותם תירוצים תפלים ודברי־הבאי שדופים, כאלה וכיוצא באלה, מניח הוא בשביל הפרופסורים של הכלכלה המדינית, שעל כך פרנסתם. הוא עצמו — איש מעשה הוא; אפשר, שמחוץ לעסקיו לא תמיד ישקול כל מלה היוצאת מפיו, אך בעסקיו ידוע־יידע תמיד מה עליו לעשות.

בואו ונעיין בדבר ביתר דיוק. ערכו־היומי של כוח־העבודה עלה 3 שילינגים, משום שנתגשמה בו גופו מחצית יום־עבודה, כלומר, משום שאמצעי־המחיה הדרושים יום־יום לייצורו של כוח־העבודה עולים מחצית יום־עבודה. אולם העבודה־לשעבר,

---

[15] „התפאר, התעטר והתקשט... ואולם, כל מי שנוטל יותר או טוב־יותר (משנתן) הרי זה נשך; ופירושו, שלא עשה שירות לחברו אלא נזק, כדרך שעושים על ידי גניבה וגזל. לא כל מה שקרוי „לעשות שירות וחסד לחברו" הוא באמת שירות וחסד. הלא אשת־האיש הנואפת והנואף גורמים שירות רב והנאה זה לזו. פרש עושה במקצועו שירות רב לרוצח ושולח־אש על ידי שעוזר לו ללסטם בדרכים, לשדוד אדמה ובני־אדם. חסידי האפיפיור גומלים שירות רב לאנשי שלומנו בכך, שלא את כולם הם מטביעים, שורפים, מרצחים, משאירים שירקבו בבית־הכלא; אלא משאירים הם, בכל זאת, אחדים מאתנו בחיים, מגרשים אותם, או נוטלים מהם את כל אשר להם. אפילו השטן עצמו עושה לעבדיו שירות רב לאין־שיעור... סך־הכל: העולם מלא מעשה שירות וחסד גדולים ומצוינים הנעשים יום־יום." (מ א ר ט י ן ל ו ת ר: „אל כוהני־הדת, שיטיפו נגד הנשך וכו'". ויטנברג 1540.)

[16] מעיר אני על כך ב„לביקורת הכלכלה המדינית", עמ' 14, בין השאר: „יובן, איפוא, מה ה,שירות' שהמושג ,שירות' (service) חייב לגמול לסוג מסוים של כלכלנים, כגון י. ב. סיי ופ. באסטיא."

זו הגלומה בכוח־העבודה, והעבודה החיה, שיש בכוח־העבודה לעשותה — היינו, ההוצאות להחזקתו יום־יום מזה, והשקעתו יום־יום מזה — שני שיעורים שונים הם. עבודה ראשונה קובעת את ערך־החליפין שלו, עבודה שנייה מהוָה ערך־השימוש שלו. שדרושה מחצית יום־עבודה כדי לקיים את חייו של הפועל 24 שעות — אין בכך בשום פנים כדי לעכב בידו מלעבוד יום תמים. מכאן: ערכו של כוח־העבודה ושיערוכו עם תהליך־העבודה — שני שיעורים שונים הם. אותו הפרש־בערכים — על כך נתן בעל־ההון את דעתו, כשבא וקנה את כוח־העבודה. תכונתו המועילה של זה האחרון, שיכול הוא להתקין חוטים או נעליים, לא היתה אלא תנאי־שבהכרח [conditio sine qua non], משום שהכרח לה לעבודה שתהא מושקעת בצורה מועילה, כדי שתוכל ליצור ערך. ואולם, מה שהכריע בשביל בעל־ההון היה ערך־השימוש הסגולי של אותה סחורה: לשמש מקור לערך, וליותר ערך משיש בה עצמה. הוא־הוא השירות הסגולי, שבעל־ההון רוצה לקבל מכוח־העבודה. ובכך הוא נוהג לפי חוקי־עולם של חליפי־הסחורות. ואמנם כן: המוכר כוח־עבודה, כמי שמוכר כל סחורה אחרת, מממש את ערך־החליפין שלו ומעביר את ערך־השימוש שלו. אין הוא יכול לקבל את הערך הראשון אלא אם־כן מסר את הערך השני. ערך־השימוש של כוח־העבודה, היינו העבודה עצמה, שוב אינו שייך למוכרו; כשם שערך־השימוש של השמן הנמכר שוב אינו שייך לסוחר־השמנים. בעל־הממון שילם את ערכו היומי של כוח־העבודה. ולפיכך שייך לו שימושו למשך היום, שייכת לו העבודה של יום תמים. העובדה, שהחזקת כוח־העבודה ליום עולה רק במחצית יום עבודה, אף על פי שכוח־העבודה יכול לפעול, לעבוד, יום תמים, ונמצא, שהערך הנוצר עם השימוש בו במשך היום גדול כפליים כערכו היומי — הצלחה מיוחדת היא שהצליח הקונה, אך אין בכך כל־עיקר משום קיפוח לגבי המוכר.

בעל־ההון שלנו ראה־מראש אותו מצב, וזה שהביאו לידי בת־צחוק. ולפיכך מוצא הפועל בסדנה את אמצעי־הייצור הדרושים לתהליך־עבודה לא לשש שעות בלבד, אלא לשתים־עשרה שעות. אם 10 פונט כותנה ספגו לתוכם 6 שעות עבודה ונהפכו ל־10 פונט חוטים, הרי 20 פונט כותנה יספגו 12 שעות־עבודה וייהפכו ל־20 פונט חוטים. ומה תהא תוצרתו של אותו תהליך־עבודה מוארך? ב־20 פונט חוטים נתגשמו עכשיו 5 ימי־עבודה; 4 ימים בחומר הנאכל של הכותנה והפלך, יום אחד נספג בכותנה עם מהלך הטווייה. והרי ביטוי־הזהב של 5 ימי עבודה הוא 30 שילינג או 1 ליי״ש 10 שילינג. זהו, איפוא, המחיר של 20 פונט חוטים. פונט חוטים עולה עכשיו כמקודם 1 שילינג 6 פנס. אבל סכום־הערכים של הסחורות שהוטלו לתוך התהליך, לא היה אלא 27 שילינג; ואלו ערך החוטים הוא 30 שילינג. ערך התוצרת עלה כדי $^1/_9$ על הערך שניתן־במפרעה לשם ייצורה. וכך נהפכו 27 שילינג ל־30 שילינג. הם הביאו עודף־ערך של 3 שילינג. סוף־סוף הצליח אותו מעשה־להטים. ממון נהפך להון.

נתיישבו כל תנאיה של הבעיה, ובשום פנים לא נתקפחו החוקים של חליפי־הסחורות. אקויואלנט הוחלף באקויואלנט. בעל־ההון, בחזקת קונה, שילם בעד כל סחורה כערכה, בעד הכותנה, בעד חומר־הפלך, בעד כוח־העבודה. אחר־כך עשה

בסחורה מה שעושה כל מי שקונה סחורה: הוא צרך את ערך־שימושה. תהליך־הצריכה של כוח־העבודה, שהוא כאחד תהליך־ייצור של הסחורה, הביא לעולם תוצרת של 20 פונט חוטים ששווים 30 שילינג. והנה חוזר בעל־ההון אל השוק ומוכר סחורה לאחר שקנה בו תחילה סחורה. הוא מוכר פונט חוטים בשילינג אחד ו־6 פנס, אף לא פרוטה אחת למעלה מערכם או למטה מערכם. ואף על פי כן הוא מוציא מתוך המחזור 3 שילינג יותר משהכניס תחילה לתוכו. כל אותו מהלך — הפיכת ממונו להון — מתרחש בו בתחום־המחזור ואינו מתרחש בו. בתיווכו של המחזור — משום שמותנה הוא על ידי מיקח כוח־העבודה בשוק־הסחורות. שלא במחזור, משום שהמחזור רק פותח בתהליך השיערוך, וזה מתרחש בתחום־הייצור. וכך „הכל בא על מקומו בשלום ובטוב, בעולם הטוב ביותר שבעולמות האפשריים" [tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles].

בעל־ההון, עם שהוא הופך ממון לסחורות, המשמשות יסודות חומריים בשביל תוצרת חדשה, או גורמים של תהליך־העבודה; עם שהוא מחדיר כוח־עבודה חי לתוך גופיותן הדוממת, הרי הוא הופך ערך, היא עבודה־לשעבר, היא עבודה שנתגשמה, עבודה מתה — להון, היינו, לערך המשערך עצמו, שד־מפלצת בעל רוח־חיים, שמתחיל „עובד" כאילו היה תוכו רצוף אהבה.

ועתה בואו ונשווה את התהליך של יצירת־ערך אל תהליך־השיערוך; נמצא, כי תהליך השיערוך אינו אלא תהליך של יצירת־ערך, שהוארך ויצא מֵעבר לנקודה מסוימת. לא נמשך התהליך אלא עד לאותה נקודה, שבה נשלם אקויואלנט חדש להחזיר את ערכו של כוח־העבודה שההון שילם בעדו — הרי הוא תהליך פשוט של יצירת־ערך. נמשך התהליך של יצירת ערך מֵעבר לנקודה זו והלאה, הרי הוא הופך לתהליך־השיערוך.

ושוב נשווה את התהליך של יצירת־ערך אל תהליך־העבודה — ונמצא, כי טיבו של האחרון הוא בעבודה המועילה, המייצרת ערכי־שימוש. כאן נדונה התנועה מבחינת האיכות, לפי דרכה המיוחדת, לפי תכליתה ותוכנה. ואלו בתהליך של יצירת־ערך מתגלה אותו תהליך־עבודה גופו מצדו הכמותי בלבד. שוב אין מדובר כאן אלא בזמן, שהעבודה צריכה בשביל פעולתה, או מדובר במשך־של־הזמן בו מושקע כוח־העבודה באופן מועיל. וגם הסחורות הנכנסות בתהליך־העבודה שוב אינן נדונות כאן בחזקת גורמים חומריים, מסוימים בתיפקודם, של כוח־העבודה בפעולתו התכליתית. אין הללו נחשבות אלא ככמויות מסוימות של עבודה שנתגשמה־בחפצים. והעבודה, בין שהיא שקועה באמצעי־הייצור ובין שהיא נוספת על ידי כוח־העבודה — אין היא נחשבת כאן אלא לפי מידת־זמנה. עולה היא כך וכך שעות, ימים וכו'.

ואולם, עולה היא במניין רק במידה שהזמן, שנצרך לייצורו של ערך־השימוש, הכרחי מבחינה חברתית. וכמה דברים מקופלים בכך. כוח־העבודה צריך שיפעל בתנאים תקינים. משמשת מכונת־הטווייה אמצעי־העבודה המקובל בחברה בשביל טווייה — שוב אין ליתן בידי הפועל פלך־יד. תחת שיקבל הפועל כותנה תקינה בטיבה, אסור שיקבל פסולת, שכל נגיעה — קריעה. בשני המקרים יצריך הפועל

זמן־עבודה יתר על ההכרחי מבחינה חברתית לייצורו של פונט אחד חוטים, ויתר־זמן זה שוב לא יהא יוצר ערך או ממון. אלא שאותו אופי תקין לגורמים־החפצים של העבודה שוב אינו תלוי אלא בבעל־ההון ולא בפועל. תנאי נוסף הוא אופיו התקין של כוח־העבודה גופו. צריך שיהא כוח־העבודה מוחזק בשיעור הממוצע של התמחות וכושר וזריזות, כפי שהוא מקובל באותו מקצוע שלמענו משתמשים בו. שהרי בעל־ההון שלנו קנה בשוק־העבודה כוח־עבודה תקין בטיבו. מן הדין, שכוח זה יושקע בשיעור הממוצע של ההתאמצות השכיחה, בדרגת־האינטנסיביות המקובלת בחברה. על כך שומר בעל־ההון שמירה מעולה, כשם שהוא חרד על כל טיפת זמן שלא תצא לבטלה. הוא קנה את כוח־העבודה לפרק־זמן מסוים. והוא עומד על כך, שיקבל את המגיע לו. אין הוא רוצה שילסטמוהו. ולאחרונה — ולשם כך התקין אותו אדון ספר־עונשין [code pénal] מיוחד — אסור לצרוך חומר־גלמי ואמצעי־עבודה צריכה שלא־לתכלית, שכן כל בזבוז של חומר או של אמצעי־עבודה משמעו: כמויות של עבודה־שנתגשמה שהוצאו לבטלה, ומשום כך אין הן עולות במניין ואינן נכנסות לתוך התוצרת של יצירת־הערך[17].

---

[17] זהו אחד הגורמים המייקרים את הייצור המבוסס על עבודת עבדים. כאן — לפי מימרה קולעת של הקדמונים — אין הפועל נבדל מן הבהמה ומכלי־העבודה הדומם אלא בכך, שהראשון הוא מכשיר בעל־קול (instrumentum vocale), והשנייה היא מכשיר בעל־קול למחצה (instrumentum semivocale), והשלישי הוא מכשיר חסר־קול (instrumentum mutum). אך הוא עצמו [הפועל] שוקד על כך, שירגישו הבהמה וכלי־העבודה, כי אין הוא כמותם אלא אדם הוא. עם שהוא רודה בהם בלא־רחמים ומשחיתם מתוך תאוה (con amore), הריהו קונה לעצמו אותה הרגשה עצמית שנבדל הוא מהם. מכאן העקרון הכלכלי, המקובל באופן־ייצור זה, שאין להשתמש אלא במכשירי־עבודה גסים ביותר, כבדי־חומר עד מאוד, שדוקא מחמת כבדות מסורבלת זו שבהם אין הם ניתנים להריסה על־נקלה. במדינות של עבודת־עבדים אשר ליד מפרץ מקסיקו לא יכולת למצוא, איפוא, עד שפרצה מלחמת־האזרחים — אלא מחרשות במבנה סיני־עתיק, שהן נוברות באדמה, כדרך שעושה חזיר או חפרפרת, בלא להבקיעה ולהפכה. השווה י. א. ק ר נ ס: „כוחה של העבדות", לונדון 1862, עמ' 46 ואילך. א ו ל מ ס ט ד בספרו „מדינות של עבודת־עבדים ליד חופי־הים" [עמ' 46 ואילך] מספר, בין השאר: „הראו לי כאן כלי־עבודה, שאצלנו שום אדם נבון לא היה מרשה, כי יפלו למעמסה על פועלו, שהוא משלם לו שכר־עבודה; משקלם המופרז וכבדותם מוסיפים, עד כמה שיכולני לשפוט, לפחות עשרה אחוזים עבודה על העבודה בכלים הנהוגים אצלנו. והכל טוענים בוַדאות, כי מחמת הטיפול הרשלני והגס של העבדים בכלים אלה, אי־אפשר למסור להם, מטעמי חסכון נבון, דברים קלים יותר או פחות גסים; וכי כלי־עבודה כאלה, שאנו מוסרים אותם בהתמדה בידי פועלינו, ומוצאים ריוח בעשותנו כן, לא היו יכולים להתקיים אף לא יום אחד בשדה־דגן שבווירג'יניה — אף על פי שהוא נוח־יותר ואבנים בו פחות יותר מבשדותינו אנו. ואף כשאני שואל: מדוע נוהגים כאן, בכל מקום, להשתמש בחוָה חקלאית בפרדות במקום סוסים — הרי ניתן טעם ראשון לכך, ועלי להודות שזהו טעם מכריע ביותר, כי אין הסוסים יכולים לעמוד בהתנהגות זו, שנוהגים בהם תמיד הכושים; הללו תמיד מטילים בסוסים בזמן קצר חבלות ומומים, ואלו הפרדות יכולות לספוג מכות ולקפח פה ושם סעודה אחת או שתיים, בלא להנזק נזק רציני, ואף אין הן מצטננות וחולות תוך הזנחה ועבודה קשה. אך איני צריך לילך הרבה אלא לגשת לחלון חדרי, שבו אני יושב וכותב, כדי לראות כמעט בכל שעה ביום, כיצד מטפלים כאן בבהמות — טיפול, שבצפון היה גורר אחריו, ללא ספק, פיטורין־לאַלתר של הפועל־המטפל, וכמעט כל איכר היה נוהג כן לגבי שכירו."

נמצאנו למדים: הבדל זה, שהעלינו קודם מתוך הניתוח של הסחורה: ההבדל שבין העבודה כל שהיא ערך־שימוש לבין אותה עבודה גופה, כל שהיא יוצרת ערך — נתגלה לנו עכשיו כהבדל שבין צדדים שונים של תהליך־הייצור.

תהליך־הייצור, בחזקת אחדות של תהליך־עבודה ושל תהליך ליצירת־ערך, הוא תהליך לייצור סחורות; בחזקת אחדות של תהליך־עבודה ושל תהליך לשיערוך, הוא תהליך־ייצור קאפיטאליסטי, צורה קאפיטאליסטית של ייצור־הסחורות.

העירונו למעלה, שלגבי תהליך־השיערוך לא־איכפת לחלוטין, אם אותה עבודה, שבעל־ההון מֵנכס לעצמו, עבודה פשוטה היא, עבודה חברתית ממוצעת, או עבודה מורכבת, שיש לה משקל סגוליי גבוה יותר. אותה עבודה, הנחשבת לעבודה גבוהה־יותר בדרגתה, מורכבת־יותר, בניגוד לעבודה החברתית הממוצעת — היא ביטויו של כוח־עבודה, שהושקעו בו הוצאות־הכשרה גדולות יותר, שייצורו עלה יותר זמן עבודה, ולפיכך גדול ערכה מערכו של כוח־עבודה פשוט. גדל יותר ערכו של כוח זה הרי מתבטא הוא גם בעבודה גבוהה־יותר בדרגתה, ולפיכך הוא מתגשם באותם פרקי־זמן — בערכים גבוהים־יותר במידה יחסית. אך, יהיה מה שיהיה ההבדל־שבדרגה בין עבודת־הטווייה לבין עבודת הצורף — אותה מנת־העבודה שהצורף משתמש בה רק כדי להחזיר את הערך של כוח־עבודתו־הוא, אינה נבדלת כל־עיקר מבחינת האיכות מן המנה הנוספת של עבודה, שבה הוא יוצר עודף־ערך. כמקודם כן עתה, אין עודף־ערך בא לעולם אלא מתוך תוספת כמותית של עבודה, מתוך משך מוארך של אותו תהליך־העבודה גופו: כאן של התהליך לייצור־חוטים, וכאן של התהליך לייצור־תכשיטים[18].

---

[18] ההבדל בין עבודה מורכבת ועבודה פשוטה, בין עבודה „מאומנת" ו„בלתי־מאומנת" ("skilled" and "unskilled labour") בנוי קצתו על אשליות בלבד, או לפחות על הבדלות, שכבר מזמן חדלו להיות ממשיות, ושוב אין הן ממשיכות להתקיים אלא תוך מוסכמות־שבמסורת; וקצתו נובע הוא מתוך כך, ששכבות מסוימות של מעמד־הפועלים נתונות במצב של חוסר־ישע יותר מן האחרות, ועל כן דל יותר כוחן להשיג־בתוקף את מלוא־ערכו של כוח־עבודתן. נסיבות מקריות ממלאות כאן תפקיד גדול, עד שאותם סוגי־עבודה עצמם מחליפים את מקומם זה בזה. למשל: במקום שנחלשה הֲוָייתו הפיזית של מעמד־הפועלים, ונידלדלה עד כדי אפיסת־כוחות יחסית, — כגון בכל הארצות, שמצוי בהן ייצור קאפיטאליסטי מפותח — נהפכות בדרך כלל עבודות גסות, הדורשות הרבה כוח־שרירים, ונעשות לעבודות מורכבות לעומת עבודות עדינות יותר בהרבה, היורדות לדרגת עבודה פשוטה; הנה באנגליה, למשל, תופסת עבודתו של בנאי (bricklayer) דרגה גבוהה יותר בהרבה משתופסת עבודתו של רוקם רקמת־דמשק. מצד השני נמנית עבודתו של גוזז כותנת־קטיפה (fustian cutter), אף־על־פי שעולה היא במאמץ גופני רב ועם זה מזיקה היא מאוד לבריאות — על עבודה „פשוטה". אגב, אין אדם צריך להעלות על דמיונו, כי מה שקרוי „עבודה מאומנת" ["skilled labour"] תופס מבחינת הכמות היקף חשוב בעבודתו של כל עם ועם. לפי חישובו של ליינג, מבוסס קיומם של 11 מיליונים ויותר באנגליה (ובוולס) על עבודה פשוטה. לאחר שמנכים ממספר האוכלוסייה של 18 מיליונים — כזה היה המספר בימים שהוא כתב את חיבורו — מיליון אצילים ומיליון־ומחצה קבצנים, אורחים־פורחים, פושעים, זונות וכו', הרי נשארים 4.650.000 נפש במעמד הבינוני, לרבות מקבלי רנטה, פקידים, סופרים, אמנים, מורים וכו'. כדי להגיע לאותו מספר של $4^2/_3$ מיליונים, הרי הוא מונה על החלק העובד שבמעמד הבינוני — מלבד בנקאים וכו' — את כל „פועלי־

מצד שני, חייבים אנו בכל תהליך־ליצירת־ערך לצמצם את העבודה הגבוהה־יותר בדרגתה ולהעמידה על עבודה חברתית ממוצעת. נגיד: יום של עבודה גבוהה־בדרגה יש להעמיד על x ימים של עבודה פשוטה*[19]. הרי שחוסכים פעולה ללא־צורך ומכניסים פשיטות לתוך הניתוח, אם מניחים, שהפועל העומד לשימושו של ההון מבצע עבודה פשוטה לפי הממוצע החברתי.

פרק ששי

הון קבוע והון משתנה

הגורמים השונים של תהליך־העבודה — שונה חלקם ביצירתו של ערך־התוצרת.

עם שהפועל מוסיף לנושא־העבודה כמות מסוימת של עבודה — ואי־אתה צריך ליתן את הדעת על תוכנה המסוים של עבודתו, מטרתה וטיבה הטכני — הרי הוא מוסיף לאותו נושא ערך חדש. מצד השני, ערכיהם של אמצעי־הייצור שנצרכו — אנו חוזרים־ומוצאים אותם בחזקת חלקים־מרכיבים של ערך־התוצרת, כגון: ערכי הכותנה והפלך אנו מוצאים בערך־החוטים. נמצא, שערכם של אמצעי־הייצור משתמר תוך שמעבירים אותו על התוצרת. העברה זו חלה בזמן שהופכים את אמצעי־הייצור לתוצרת, חלה היא בשעת תהליך־העבודה. ההעברה נעשית על ידי העבודה. אך כיצד?

באותו זמן גופו אין הפועל עושה שתי עבודות: אחת כדי להוסיף בעבודתו ערך לכותנה, ואחת כדי לשמר־לקיים את ערכה הראשון, או בנוסח אחר, כדי להעביר את ערך הכותנה שהוא מעבדה ואת ערך הפלך שבו הוא עובד — על התוצרת, על החוטים. אלא: על ידי תוספת בלבד של ערך חדש נמצא הוא מקיים את הערך הישן. אולם, מתוך שהוספת ערך חדש לנושא־העבודה וקיום הערכים הישנים בתוך התוצרת הם שתי תוצאות שונות בכולן זו מזו, שהפועל מביאן לעולם באותו זמן

התעשייה" המקבלים שכר יפה־יותר! ואף הבנאים [bricklayers] לא יחסרו בין „הפועלים העליונים". וכך נשארים, לפי שיטתו, 11 המיליונים האמורים. (ס. ל י י נ ג: „דחקות לאומית וכו'", לונדון 1844 [עמ' 51 ואילך].) „המעמד המרובה, שאין לו מה ליתן בעד מזונותיו אלא עבודה רגילה, הוא רוב־רובו של העם." (ג' י י מ ס מ י ל במאמר „מושבה". „נספחות לאנציקלו־פדיה בריטאניקה", 1831 [עמ' 8].)

* בכמה הוצאות של הספר נוסף במקום זה הקטע הבא משל מארקס: „אם כלכלנים שיצאו להם מוניטין באו וטענו נגד „דעה שרירותית" זו, הרי לא ראו את היער מרוב עצים. מה שהם מכריזים עליו כעל תחבולה של הניתוח העיוני, הריזו בפשיטות גמורה דרך שמשתמשים בה למעשה יום־יום בכל קצווי תבל. ערכי הסחורות השונות ביותר באים על ביטויים בכל מקום ללא שום הבדל — בממון, היינו, בכמות מסוימת של זהב או כסף. והרי בכך כבר נצטמצמו סוגי־העבודה השונים המיוצגים בערכים אלה ועומדים הם בפרופורציות שונות על כמויות מסוימות של עבודה פשוטה מסוג אחד ויחיד, היינו, אותה עבודה המייצרת את הזהב או הכסף." (ההוצ' העברית.)

[19] „כל מקום שנזכרת עבודה כקנה־מידה של ערך, הכונה בהכרח לסוג אחד מסוים של עבודה... הפרופורציה, לפיה מתייחסים שאר סוגי־העבודה אל אותו סוג, אפשר לחשב על־נקלה." („ראשי פרקים של כלכלה מדינית", לונדון 1832, עמ' 22, 23.)

גופו, אף על פי שאין הוא עובד באותו זמן אלא פעם אחת — הרי לא ייתכן להסביר דו־צדדיות זו שבתוצאה אלא מתוך דו־צדדיות שבעבודתו עצמה. על־כרחך אתה אומר, כי באותו פרק־זמן גופו, עבודתו יוצרת ערך לפי תכונתה האחת, ואלו לפי תכונתה השנייה היא מקיימת ערך או מעבירה ערך.

כיצד מוסיף כל פועל זמן־עבודה, וממילא מוסיף ערך? לעולם אין הוא עושה כן אלא בצורת אופן־העבודה היצרני המיוחד לו. אין הטווה מוסיף זמן־עבודה אלא עם שהוא טווה, האורג עם שהוא אורג, הנפח עם שהוא עוסק בנפחות. הם מוסיפים עבודה בכלל, וממילא ערך־חדש, בתוך הצורה התכליתית הזאת: הטווייה, האריגה, הנפחות; ואולם, על ידי כך נהפכים אמצעי־הייצור — כותנה ופלך, חוטים ונול, ברזל וסדן — ליסודות־התהוות של תוצר, של ערך־שימוש חדש[20]. חולפת־ועוברת הצורה הישנה של ערך־השימוש שלהם — אבל רק כדי לחזור־ולהופיע בצורה חדשה של ערך־שימוש. והנה העלינו עם הדיון בתהליך של יצירת־הערך, כי במידה שבלה ערך־שימוש בילוי תכליתי לשם ייצורו של ערך־שימוש חדש, הרי זמן־העבודה הדרוש להתקנתו של ערך־השימוש הבלה, הוא חלק מזמן־העבודה הדרוש להתקנתו של ערך־השימוש החדש; הווה אומר: זהו זמן־עבודה, שאמצעי־הייצור הבלה מעבירו על התוצר החדש. הרי שהפועל משמר־מקיים את הערכים של אמצעי־הייצור הבלים, היינו, שהוא מעביר אותם בחזקת חלקים־מרכיבים של הערך על התוצר — לא מתוך שהוא מוסיף עבודה בכלל, אלא מתוך אופיה התועלתי המיוחד, מתוך צורתה הסגוליית־היצרנית של אותה עבודה נוספת. העבודה, בחזקת פעולה יצרנית־תכליתית כזאת — טווייה, אריגה, נפחות — מעוררת בעצם מגעה בלבד את אמצעי־הייצור לתחיית־המתים, נותנת בהם רוח שישמשו גורמים לתהליך־העבודה ומתמזגת אתם כדי להוות תוצרים.

אילו לא היתה טווייה עבודתו הסגוליית־היצרנית של הפועל, שוב לא היה יכול להפוך את הכותנה לחוטים, ואף לא להעביר את ערכי הכותנה והפלך על החוטים. כנגד זה: החליף אותו פועל את אומנותו והיה לנגר, שוב יהא מוסיף ערך, עתה כמקודם, לחומר שיתעסק בו ביום־עבודתו. הרי שהוא מוסיף אותו ערך בעבודתו לא כל שהיא עבודת־טווייה או נגרות, אלא כל שהיא עבודה מופשטת, חברתית בכלל; והוא מוסיף שיעור מסוים של ערך, לא משום שיש בעבודתו תוכן מועיל מיוחד, אלא משום שהיא נמשכת זמן מסוים. נמצאת אומר: עבודתו של הטווה, בתכונתה הכללית המופשטת, היינו, בחזקת הוצאת כוח־עבודה של אדם, מוסיפה היא ערך־חדש לערכי הכותנה והפלך; ובתכונתה המוחשית, המיוחדת, המועילה, היינו, בחזקת תהליך של טווייה, מעבירה היא את ערכם של אמצעי־ייצור אלה על התוצר, וכך היא מקיימת את ערכם בו, בתוצר. מכאן דו־צדדיות זו של תוצאתה באותו פרק־זמן גופו.

על ידי תוספת כמותית בלבד של עבודה נוסף ערך חדש; על ידי איכותה של העבודה הנוספת מתקיימים הערכים הישנים של אמצעי־הייצור — בתוצר. תוצאה

---

[20] „עבודה מביאה יצירה חדשה במקומה של אחרת שנהרסה." („מסה על כלכלה מדינית של האומות", לונדון 1821, עמ' 13.)

דו־צדדית זו של אותה עבודה גופה, מחמת אותה דו־צדדיות שבאופיה, מתגלית־בעליל בתופעות שונות.

צא והניח: המצאה כל־שהיא מכשירה את הטווה לטוות ב־6 שעות כמות של כותנה, שקודם היה טווה אותה ב־36 שעות. עבודתו, בחזקת פעולה תכליתית־מועילה, יצרנית, הגדילה את כוחה פי ששה. תוצרתה עלתה עכשיו פי ששה, 36 פונט חוטים במקום 6. אלא שאותם 36 פונט כותנה סופגים עכשיו רק כמות זו של זמן־עבודה, שספגו קודם־לכן 6 פונטים. הרי שנוסף להם עכשיו שיעור מוקטן פי ששה של עבודה־חדשה משנוסף לפי המתוד הישן — ומכאן, שנוסף רק אחד־מששה של הערך הקודם. מצד השני קיים עכשיו בתוצרת, ב־36 פונט חוטים, ערך כפול־ששה של כותנה. ב־6 שעות טווייה מתקיים עכשיו ערך גדול פי־ששה של חומר־גלם והוא מועבר על התוצרת, אף על פי שנוסף לו, לאותו חומר־גלם, ערך־חדש מוקטן פי־ששה. מכאן ראָיה, כמה שונה מעיקרה אותה תכונה, שבכוחה מקיימת העבודה ערכים במשך אותו תהליך אחד שאינו־בחלוקה, מן התכונה, שבכוחה יוצרת העבודה ערך. ככל שירבה זמן־העבודה ההכרחי שמשקיעים תוך פעולת־הטווייה באותה כמות גופה של כותנה, כן יגדל הערך־החדש שמוסיפים לכותנה; אבל ככל שתרבה כמות הפונטים של הכותנה הנטווית באותו זמן־עבודה גופו, כן יגדל הערך הישן המתקיים בתוצר.

ואם נניח להיפך, שהפרודוקטיביות של מלאכת הטווייה לא נשתנתה, היינו, שזקוק הטווה עתה כמקודם לאותה מנת־זמן כדי להפוך פונט אחד כותנה לחוטים, אלא שערך־החליפין של הכותנה גופה נשתנה: מחירו של פונט אחד כותנה עלה או ירד פי ששה — בין כך ובין כך ממשיך הטווה להוסיף לאותה כמות כותנה אותו זמן־עבודה, היינו: אותו ערך; בין כך ובין כך מייצר הוא בזמן שווה כמות שוה של חוטים. ואף על פי כן: הערך, שהוא מעביר מן הכותנה על החוטים, על התוצר — במקרה אחד מוקטן פי־ששה, ובמקרה שני גדול פי־ששה מאשר קודם־לכן. והוא הדין כשאמצעי־העבודה מתייקרים או מוזלים, אלא שמשמשים הם תמיד אותו שימוש בתהליך־העבודה.

לא נשתנו התנאים הטכניים של תהליך־הטווייה ואף לא חל שינוי־ערכים באמצעי־הייצור שבתהליך זה, הרי צורך הטווה, עתה כמקודם, בזמני־עבודה שווים, כמויות שוות של חומר־גלם ומכונות שערכיהם שווים. נמצא, כי הערך, שמקיים הטווה בתוצר, עומד ביחס ישר אל הערך־החדש, שהוא מוסיף. בשני שבועות הוא מוסיף עבודה פי־שניים מבשבוע אחד, היינו, הוא מוסיף פי־שניים ערך, ובו־בזמן הוא מעבד חומר פי־שניים בעל ערך פי־שניים, ומבלה פי־שניים ממנגנון־המכונות, שיש לו ערך פי־שניים, הרי שהוא מקיים בתוצר של שבועיים ערך כפול לעומת התוצר של שבוע אחד. עמדו־בעינם תנאי־הייצור הנתונים, הרי מרבה הפועל לקיים ערך ככל שירבה להוסיף ערך. אולם אין הוא מקיים יותר ערך על שום שהוא מוסיף יותר ערך, אלא משום שהוא מוסיף ערך בתנאים שנשארו שווים ובלתי־תלויים בעבודתו של עצמו.

ודאי, ניתנה רשות לומר במשמעות יחסית, שהפועל מקיים לעולם ערכים ישנים באותה פרופורציה שהוא מוסיף ערך־חדש. בין אם הכותנה עלתה משילינג אחד

לשניים ובין אם ירדה לששה פנסים, לעולם הוא מקיים בתוצרת של שעה אחת רק מחצית מערך־הכותנה — וישתנה ערך זה כמה שישתנה — שהוא מקיים בתוצרת של שתי שעות. ועוד, אם משתנית הפרודוקטיביות של עבודתו־הוא, בין אם היא עולה ובין אם היא יורדת, הרי יעבד־ויטווה, למשל, בשעת־עבודה אחת, פחות או יותר כותנה משהיה מעבד תחילה, ולפי זה יקיים בתוצרת של שעת־עבודה אחת פחות או יותר מערך־הכותנה. בין כך ובין כך יקיים בשתי שעות־עבודה ערך כפול־שניים מבשעת־עבודה אחת.

ערך — אם מסיחים את הדעת מייצוגו הסמלי בלבד בסימן־הערך — אינו קיים אלא בערך־שימוש, בעצם מן העצמים. (האדם עצמו, משרואים בו רק ישות של כוח־עבודה בלבד, הוא חפץ־של־טבע, עצם, אם גם עצם חי, בעל הכרה עצמית, והעבודה גופה היא ביטוי מעוצם של אותו כוח). מכאן, שאם נתקפח ערך־השימוש, נתקפח אף הערך. ואלו אמצעי־הייצור אינם מתקפחים בערכם עם קיפוח ערך־שימושם, משום שלמעשה אין הללו פושטים בתהליך־העבודה את הדמות המקורית של ערך־שימושם אלא על מנת ללבוש דמות של ערך־שימוש חדש בתוצרת. אולם כל כמה שחשוב לגבי הערך שיהא קיים באיזה־שהוא ערך־שימוש, כן אין זה חשוב כל־עיקר, מהו אותו ערך־שימוש, שבו הוא מתקיים. ועל כך מעיד גלגולן של הסחורות. מכאן אנו למדים, שבתהליך־הייצור מועבר רק אז הערך מאמצעי־הייצור על התוצרת, אם אותו אמצעי־הייצור מקפח יחד עם ערך־שימושו העצמאי גם את ערך־החליפין שלו. אין הוא מוסר לתוצרת אלא אותו ערך, שהוא מאבד בחזקת אמצעי־ייצור. אך הגורמים החפצים [הגורמים החומריים] של תהליך־העבודה נוהגים מבחינה זו כל אחד לפי דרכו.

הפחם, שבו מוסקת המכונה, נעלם כולו ללא שיור. וכן השמן, שבו סכים את הגלגל, וכיו״ב. צבעים ושאר חמרי־עזר נעלמים, אלא שהם מתגלים בסגולותיו של התוצר. החומר הגלמי משמש עצמות לתוצרת, אבל הוא משנה את צורתו. הרי שחומר־גלם וחומרי־עזר מקפחים את צורתם העצמאית, שהיתה להם עם כניסתם לתוך תהליך־העבודה בחזקת ערכי־שימוש. ואינו כן באמצעי־העבודה ממש. מכשיר, מכונה, בניין מבנייני־החרושת, כלי, וכו׳ — משמשים את תהליך־העבודה רק כל זמן שנשתמרה בהם צורתם הראשונה, ומחר עתידים הם להיכנס לתוך תהליך־העבודה בצורתם זו ממש כדרך שנכנסו אתמול. וכשם שמשמרים הם את צורתם העצמאית לעומת התוצרת בחייהם, בתהליך־העבודה, כך הם משמרים אותה גם לאחר מותם. פגרים של מכונות, של מכשירי־עבודה, בנייני־עבודה וכו׳, עדיין ממשיכים להתקיים במפורד מן התוצרים, שהם סייעו ביצירתם. ועתה בואו ונתבונן בכל תקופת־הימים, שבהם משמש אמצעי־עבודה מסוג זה, מיום כניסתו אל תוך הסדנה עד ליום שנידון לגניזה במחסן־הגרוטאות. במשך אותה תקופה נאכל לחלוטין כל ערך־השימוש שלו על ידי העבודה, וממילא עבר כל ערך־החליפין שלו על התוצרת ללא שיור. למשל, אם מכונת־טוויה יצאה מן העולם אחר 10 שנים, הרי בתהליך־העבודה במשך 10 שנים עבר ערכה־הכולל על התוצרת של עשר השנים. הרי שתקופת־חייו של אמצעי־עבודה כוללת מספר מסוים, אם גדול ואם קטן, של תהליכי־עבודה שחזרו־ונשנו בו. וכך אנו למדים, כי חייו של אמצעי־העבודה —

כחיי האדם הם. כל אדם — יום־יום הולכים־וכלים חייו ב־24 שעות. אלא שאין לך אדם, שתוכל להכיר בו בדיוק, כמה ימים כבר הלכו־וכלו מחייו. ואף על פי כן אין זה גודר בפני חברות־ביטוח להסיק מתוך הממוצע שבחיי־אדם מסקנות בטוחות ביותר, וגדולה מכן, מסקנות מכניסות־רוָחים ביותר. וכך גם באמצעי־עבודה. יודעים מתוך הנסיון, כמה זמן מחזיק מעמד בממוצע אמצעי־עבודה, למשל, מכונה מסוג מסוים. נניח, שערך־השימוש שלה בתהליך־העבודה נמשך רק ששה ימים. נמצא, שבממוצע היא מאבדת בכל יום־עבודה $^1/_6$ מערך־שימושה, ולפיכך היא מוסרת יום־יום לתוצרת $^1/_6$ מערכה. בדרך זו מחשבים את בלותם של כל אמצעי־העבודה, הווה אומר, למשל, מה הפסדם יום־יום בערך־השימוש, ובהתאם לכך מה הערך שהם מוסרים יום־יום לתוצרת.

וכך רואים בעליל, שאמצעי־ייצור לעולם אינו מוסר לתוצרת יותר ערך ממה שהוא מפסיד בתהליך־העבודה על ידי הריסת ערך־השימוש של עצמו. אילמלי לא היה לו שום ערך להפסיד, כלומר, אילמלי לא היה הוא עצמו תוצר של עבודת־אדם, שוב לא היה יכול למסור שום ערך לתוצרתו. כי־אז היה משמש יוצר־ערך־שימוש, בלא להיות יוצר־ערך־חליפין. והוא הדין, איפוא, בכל אמצעי־הייצור, המצויים מידי הטבע בלי סיועו של האדם, כגון אדמה, רוח, מים, ברזל שבמכרה, עץ שביערות־בראשית, וכו׳.

וכאן מזדקרת ועולה לעינינו עוד תופעה מעניינת. נניח, למשל, שערכה של מכונה הוא 1000 לי״ש, והיא מתבלית במשך 1000 יום. כאן עובר יום־יום $\frac{1}{1000}$ של ערך המכונה על תוצרתה היומית. עם זה פועלת תמיד בתהליך־העבודה המכונה בכללה, אם גם פוחת־והולך כוח חייה. הרי שמוכח מכאן, כי גורם אחד של תהליך־העבודה, הוא אמצעי־ייצור, נבלע כולו בתהליך־העבודה, ורק חלק ממנו בלבד נבלע בתוך תהליך־השיערוך. ההבדל שבין תהליך־העבודה לבין תהליך־השיערוך משתקף כאן בגורמיהם־מן־החפצים, עם שאותו אמצעי־ייצור גופו נמנה בכולו כיסוד של תהליך־העבודה, ואלו כיסוד ליצירת־הערך באותו תהליך־הייצור גופו אין הוא נמנה אלא למקוטעין[21].

---

[21] ואין הדברים אמורים כאן בתיקונים של אמצעי־עבודה, של מכונות, בניינים וכו׳. מכונה העומדת בתיקונה שוב אינה משמשת אמצעי עבודה אלא חומר־עבודה. שוב אין עבודה נעשית בעזרתה אלא עבודה חלה בה, כדי להטליא־ולתקן את ערך־שימושה. לתכלית ענייננו אפשר להניח, כי עבודות־תיקון כאלו נכללות תמיד בעבודה הנדרשת לייצורו של אמצעי־העבודה. הנדון בטקסט הוא הבילוי, שאין רופא בעולם יכול לרפאותו, ושמביא קמעה־קמעה לידי כליה; הנדון הוא „הבילוי מאותו סוג, שאין להחזירו עוד מזמן לזמן, בילוי שמביא סכין, למשל, לידי מצב, שהסכינאי יאמר עליה: שוב לא כדאי להתקין לה להב חדש.״ ראינו בטקסט למעלה, כי מכונה, למשל, נכנסת בכולה לתוך כל תהליך־עבודה לחוד, אבל אין היא נכנסת אלא למקוטעין לתוך תהליך־השיערוך החל בו־בזמן. ומכאן צא ושפוט על עירבוב־מושגים זה: „מר ריקארדו אומר, כי חלק מעבודתו של בונה־מכונות [לגרביים]״ נכללת, למשל, בערכו של זוג גרביים. „והרי העבודה־בשלימותה, שייצרה כל זוג וזוג של גרביים... מכילה בתוכה את כל עבודתו של בונה־המכונות, ולא רק חלק הימנה; שכן מכונה אחת עושה כמה זוגות, ושום זוג מאותם הזוגות אין להתקינו אם יחסר חלק אחד במכונה.״ („הערות בדבר ויכוחים מסוימים בעל־פה על כלכלה מדינית, ביחוד בקשר לערך, לביקוש

מצד השני יכול שיהיה להיפך, שאמצעי־ייצור יהא נבלע כולו בתהליך־השיערוך, אף על פי שלא יהא נבלע אלא למקוטעין בתוך תהליך־העבודה. צא והנַח: עם טוויית הכותנה נושרת פסולת של 15 פונטים מכל 115 פונטים, והללו אינם חוטים אלא אבק־צמר [devil's dust] בלבד. ואף על פי כן, אם פסולת זו של 15% היא כתיקונה, פסולת הכרוכה בכל עיבוד־ממוצע של הכותנה — הרי ערכם של אותם 15 פונטים כותנה, שאינם מיסוד החוטים, נכנס כולו לתוך ערך החוטים, ממש כשם שנכנס לתוכו ערכם של 100 הפונטים, המשמשים עצמות של החוטים. מן ההכרח, שילך־לאיבוד ערך־השימוש של 15 פונטים כותנה כאבק, כדי להעלות 100 פונטים חוטים. הרי שכליונה של אותה כותנה [15 פונט] — תנאי הוא לייצורם של החוטים. דוקא משום כך מעבירה אותה כותנה את ערכה על החוטים. והוא הדין לגבי כל מיני פסולת של תהליך־העבודה, לכל הפחות במידה שאותם דברי־פסולת אינם חוזרים־ומשמשים אמצעי־ייצור חדשים, היינו, אינם מולידים ערכי־שימוש עצמאיים חדשים. הנה, בבתי־החרושת הגדולים למכונות אשר במאנצ'סטר אפשר לראות תלי־תלים של פסולת־ברזל, שמכונות־ענק קילפו אותם כשבבים־של־עץ, היאך הם מוסעים בערבים על גבי עגלות גדולות מתוך בית־החרושת אל בית־היציקה, על מנת לחזור למחרת היום מבית־היציקה לבית־החרושת בדמות מטילים של ברזל־יציקה.

רק במידה שאמצעי־ייצור מפסידים במשך תהליך־העבודה מערכם בדמותם הקודמת, כערכי־שימוש, מעבירים הם ערך על הדמות החדשה של התוצרת. הכל רואים, כי המאקסימום של הפסד־הערך, שהם עלולים להפסיד בתהליך־העבודה, מוגבל על ידי שיעור־ערכם המקורי עם כניסתם לתוך תהליך־העבודה, היינו, על ידי זמן־העבודה הדרוש לייצורם. ולפיכך אין אמצעי־ייצור יכולים להוסיף לתוצרת ערך יותר משיש להם ללא־תלות בתהליך־העבודה, שאותו הם משמשים. תהא מה שתהא תועלתו של חומר־עבודה, של מכונה, של אמצעי־ייצור, אם מחירו עולה 150 לי"ש, למשל, או 500 ימי עבודה — לעולם אין הוא מוסיף לתוצרת הכוללת, שאת יצירתה הוא משמש, יותר מ־150 לי"ש. ערכו נקבע לא על ידי תהליך־העבודה, שהוא נבלע בתוכו בחזקת אמצעי־ייצור, אלא על ידי תהליך־העבודה, שמתוכו הוא יוצא בחזקת תוצרת. בתוך תהליך־העבודה אין הוא משמש אלא ערך־שימוש, עצם בעל תכונות מועילות; ומכאן, שלא היה יכול להעביר שום ערך על התוצרת, אילו לא היה מוחזק כערך קודם כניסתו לתוך התהליך[22].

ולאספקה." לונדון 1821, עמ' 51.) המחבר, „מתחכם" ("wiseacre") זהוח־לב בלתי־מצוי, לא צדק במבוכתו, ועל־כן גם בפולמוסו, אלא בכך, שלא ריקארדו ולא שום כלכלן אחר, לפניו או אחריו, לא הבדילו בדיוק בין שני צדדיה של העבודה, ועל אחת כמה וכמה שלא ניתחו, כמובן, את תפקידם השונה ביצירת הערך.

[22] אפשר לעמוד, איפוא, על תפלותו של איש־השיעמום י. ב. ס י י, שרוצה להעלות את עודף־הערך (רבית, ריוח, רנטה) מתוך „השירותים הפרודוקטיביים" ["services productifs"], שאמצעי־הייצור — האדמה, המכשירים, העור וכו' — משרתים את תהליך־העבודה. מר ו י ל ה ל ם ר ו ש ר, שאינו מחמיץ את ההזדמנות לילך־ולרשום שחור על גבי לבן אמצאות־מוחין נאות משל אפולוגטים, קורא לאמור: „נכון מאוד מעיר י. ב. סיי („מסכת", כרך ו, פרק 4), כי „הערך שמפיקים בבית־הבד, לאחר שמנכים את כל

עם שהעבודה היצרנית הופכת אמצעי־ייצור ליסודות־התהוות של תוצרת חדשה, חל בערכם מעין גלגול־נשמות. ערך זה עובר מתוך הגוף הנאכל אל הגוף שנוצר מחדש. אלא שאותו גלגול־נשמות עובר, כביכול, מאחורי גבה של עצם העבודה. אין הפועל יכול להוסיף עבודה חדשה, כלומר, אינו יכול ליצור ערך חדש, בלא שיהא מקיים ערכים קודמים; שהרי חייב הוא להוסיף תמיד עבודה בצורה מועילה, מסוימת, ואין הוא יכול להוסיפה בצורה מועילה, בלא שיקח תוצרים ויעשם אמצעי־ייצור בשביל תוצרת חדשה, וכך יעביר את ערכם של הקודמים על התוצר החדש. הנה כי כן: מַתת טבע היא לכוח־העבודה בפעילותו, לעבודה החיה, שיכול הוא לקיים ערך עם שהוא מוסיף ערך; מַתת־טבע היא, שאינה עולה לפועל ולא כלום, אך לבעל־ההון היא מכניסה הרבה, היינו, היא מקיימת את ערכו של ההון המצוי[22 א]. כל זמן שהעסק פורח, בעל־ההון שקוע כל כך בעשיית־עודפים, שאין הוא מסוגל לראות מתנת־חנם זו של העבודה. הפסקות־אונס בתהליך־העבודה, משברים, מעמידים אותו על כך עד כדי שירגיש[23].

ההוצאות — הרי הוא משהו חדש, השונה במהותו מן העבודה שייצרה את בית־הבד עצמו.” („יסודות הכלכלה המדינית”, מהדורה 3. 1858, עמ' 82, הערה.) נכון מאוד! ה„שמן” העולה מבית־הבד — הרי זה משהו שונה בהרבה מן העבודה, שעולה בנייתו של בית־הבד. ומר ר ו ש ר באָמרו „ערך” כָּנתוֹ למיני־דברים כאלה כגון „שמן”, שהרי „שמן” נודע לו „ערך”, ואלו „בטבע” אתה מוצא שמן־של־נפט, אם גם במידה יחסית לא „הרבה מאוד”; וכנראה שלכך מכוונת הערה אחרת משלו: „הוא (הטבע!) כמעט שאינו מעלה ולא כלום מערכי־החליפין” [עמ' 79]. עולה לו לטבע בנוסח־רושר ולערך־החליפין, כמו שעלה לאותה בתולה טפשה ולתינוקה „שלא היה אלא זעיר, זעיר מאוד”. אותו „מלומד” ‏(“savant sèrieux”) מעיר עוד, בהזדמנות הנזכרת לעיל: „וכך גם רגילה האסכולה של ר י ק א ר ד ו לכלול בתוך המושג עבודה את ההון בחזקת ,עבודה חסוכה'. אין זה מוצלח(!), שכן(!) הרי(!) בעל־ההון(!), באמת(!), עשה יותר(!) מאשר סתם (?!) להפיק(?) ואף(??) לקיים אותו (את מה?): דוקא(?!?) פרש עצמו מהנאתו־שלו, ובשכר זה הוא דורש, למשל,(!!!) רבית.” (שם) כמה „מוצלח”! אותו „מתוד אוטומאטי־פיזיולוגי” של הכלכלה המדינית, שכן מפתח הוא באמת מ„תשוקה” בלבד דוקא „ערך”.

22 א „מכל המכשירים אשר במקצוע האיכר הרי עבודת־האדם... עליה צריך הוא לסמוך ביותר, שתחזיר לו את הונו. שני המכשירים האחרים... — האינוונטאר של בהמות־העבודה... והעגלות, המחרשות, האתים וכו' — אינם ולא כלום, באין חלק נתון מן המכשיר הראשון.” (א ד מ ו נ ד ב ר ק: „הגיונות ועובדות על מחסור, הוגש לראשונה לאדון הנכבד ו. פיט בחודש נובמבר 1795”, הוצאת לונדון 1800, עמ' 10.)

23 חרשתן, שבית־טווייתו מעסיק 800 פועלים ואוכל כל שבוע בממוצע 150 גלילים של כותנה הודית, או בערך 130 גלילים של כותנה אמריקנית, קובל מרה לפני הקהל — ב„טיימס” מ־26 בנובמבר 1862 — על ההוצאות השנתיות שנגרמות לו על ידי שיתוק בית־חרשתו. הוא מעריך אותן בסך 6000 לי"ש. בין ההוצאות האלו מצויים כמה סעיפים, שכאן אין לנו כל עניין בהם, כגון רנטות־קרקע, מסים, דמי־ביטוח, משכרות לפועלים שכירי־שנה, למנהל [manager], לפנקסן, למהנדס וכו'. אולם אחר־כך הוא מחשב 150 לי"ש בעד פחם כדי לחמם את בית־החרושת מזמן לזמן ולהביא מפעם לפעם את מכונת הקיטור לידי תנועה; מלבד זה הוא מחשב שכר בשביל הפועלים שעובדים מפעם לפעם כדי לקיים את המכונות ב„מהלכן”. ובסוף הוא מכניס כאן 1200 לי"ש בעד קילקול המכונות, שכן „האויר והעקרון הטבעי של התרוחות אינם מפסיקים את פעולתם דוקא משום שמכונת־הקיטור הפסיקה את סיבובה.” מדגיש הוא במפורש, כי סכום זה של 1200 לי"ש נקצב במידה פחותה כל־כך, משום שהמכונות שרויות כבר במצב בלוי עד מאוד.

בכלל, כל מה שנאכל מאמצעי־הייצור הוא ערך־שימושם, שעם צריכתו יוצרת העבודה תוצרים. ואלו ערכם אינו בא לידי צריכה למעשה[24], ומכאן, שאין ערך זה ניתן גם לרפרודוקציה. הוא משתמר, אבל לא משום שבתוך תהליך־העבודה מתרחשת עמו־גופו פעולה כל־שהיא, אלא משום שערך־השימוש, שהוא, הערך, היה קיים בו מתחילתו, — אף על פי שהוא נעלם, אינו נעלם אלא בתוך ערך־שימוש אחר. הרי, שערכם של אמצעי־הייצור חוזר־ומופיע בערכו של התוצר, אבל — לדיוקו של דבר — אינו חוזר־ומיוצר. מה שמיוצר — הוא ערך־השימוש החדש, שבו חוזר־ומופיע ערך־החליפין הקודם[25].

ולא כן הדבר לגבי הגורם הסובייקטיבי של תהליך־העבודה, לגבי כוח־העבודה בפעילותו. בעוד שהעבודה מעבירה על ידי צורתה התכליתית את ערכם של אמצעי־הייצור על התוצר ומקיימתו, הרי כל רגע ורגע שבתנועתה יוצר תוספת־ערך, ערך חדש. נניח, שתהליך־הייצור פוסק בו ברגע שהפועל יצר אקויואלנט לערכו של כוח־עבודתו־הוא, נאמר, שעם עבודתו במשך 6 שעות הוסיף ערך של 3 שילינגים. ערך זה הוא היתרה של ערך־התוצרת, מעל לאותם החלקים־המרכיבים, שבאו לו לערך־התוצרת מערכם של אמצעי־הייצור. זהו — הערך המקורי היחידי, שנתהוה בתוך עצם התהליך, הוא חלק־הערך היחידי שבתוצרת, שהתהליך גופו יצרו. אמנם, אין הוא אלא מחזיר אותו ממון, שנתנו בעל־ההון כמפרעה עם שקנה את כוח־העבודה, והפועל עצמו הוציא ממון זה על אמצעי־מחיה. הערך החדש של 3 שילינגים — ביחסו ל־3 השילינגים שהוצאו — נראה רק כייצור־חוזר. ואולם, באמת חזר־ויוצר, ולא למראית־עין בלבד, כמו זה הערך של אמצעי־הייצור. החזרתו של ערך אחד על ידי ערך אחר באה כאן בתיווכה של יצירת־ערך חדשה.

אך כבר יודעים אנו, שתהליך־הייצור נמשך־ומתמיד מעבר לאותה נקודה, שבה רק חוזר־ומיוצר אקויואלנט לערכו של כוח־העבודה ונוסף על נושא־העבודה. לשם כך בלבד מספיקות 6 שעות, אבל התהליך נמשך, למשל, 12 שעות. הווה אומר: עם

---

[24] „צריכה פרודוקטיבית היא... כל מקום שצריכתה של סחורה היא חלק מתהליך־הייצור... במקרים כאלה אין לך צריכה של ערך.״ (ס. פ. ניומן: „יסודות של כלכלה מדינית״, עמ׳ 296.)

[25] בילקוט אמריקני אחד, שזכה אולי ל־20 מהדורות, יכול אתה לקרוא: „לא חשוב כל־עיקר, מה הצורה בה חוזר־ומופיע ההון.״ ולאחר שנמנים־והולכים, באריכות־מלים, כל מיני חומרי־תוספת לייצור, שערכם חוזר־ומופיע בתוצרת, נאמר בסיום הדברים: „הסוגים השונים של מזון, הלבשה ושיכון, הנדרשים לקיומו ולנוחיותו של האדם — אף הם משתנים והולכים. הם נצרכים מזמן לזמן, וערכם מופיע שוב באותו כוח חדש, שהם מחלקים לגופו ולנפשו, וכך נוצר הון חדש, שיבוא שוב על עיסוקו בתהליך־הייצור.״ (פ. ויילאנד: „יסודות של כלכלה מדינית״, עמ׳ 31, 32.) בלא ליתן את הדעת על כל שאר הזרויות, הרי אין זה מחירו של הלחם, למשל, שחוזר־ומופיע בכוח המחודש, אלא יסודותיו שיש בהם כדי ליצור דם. וכנגד זה, מה שחוזר־ומופיע כערכו של הכוח — אין אלה אמצעי־מחיה, אלא ערכם שלהם. אותם אמצעי־מחיה, אף אם אין משלמים בעדם אלא מחצית המחיר, מייצרים ממש אותו שיעור של שרירים, עצמות וכו׳ — בקיצור: אותו כוח, אלא שאין לו לכוח זה אותו ערך [כמקודם]. גילגול זה של „ערך״ ב„כוח״ וכל אותה סתמיות־של־צביעות אינם באים אלא להסתיר את הנסיון — אמנם אין זה אלא נסיון־שוא — להעלות־בלהטים עודף־ערך רק מתוך כך שחוזרים־ומופיעים ערכים שניתנו־במפרעה.

פעולתו של כוח־העבודה לא רק חוזר־ומיוצר ערכו־הוא, אלא מיוצר גם ערך נוסף. עודף־ערך זה — הוא היתרה של ערך־התוצרת, מעל לערכם של מרכיבי־התוצרת שנאכלו, כלומר, של אמצעי־הייצור ושל כוח־העבודה.

עם שתיארנו את התפקידים השונים, הנודעים לגורמים השונים של תהליך־העבודה ביצירת ערך־התוצרת, הרי ציינו, לאמיתו של דבר, את אופי התיפקודים של החלקים־המרכיבים השונים של ההון בתהליך־השתערכותו של עצמו. הערך־הכולל של התוצרת מעל לסכום־הערכים של חלקיו־היסודיים — הנה היתרה של ההון שנשתערך מעל לערך־ההון הראשון שניתן־כמפרעה. אמצעי־ייצור מכאן, וכוח־עבודה מכאן — אינם אלא צורות־קיום שונות, שלבש ערך־ההון הראשון, עם שפשט את צורת־הממון שלו ונהפך לגורמיו של תהליך־העבודה.

משמע: חלק־ההון המושקע באמצעי־ייצור, כלומר, בחומר־גלם, חומרי־עזר ואמצעי־עבודה — אינו משנה את שיעור־ערכו בתוך תהליך־העבודה. ולפיכך אני מכנה אותו: חלק־ההון הקבוע, או ביתר קיצור: הון קבוע.

כנגד זה חלק־ההון המושקע בכוח־העבודה, משנה את ערכו בתוך תהליך־העבודה. הוא חוזר־ומייצר את האקויואלנט שלו ותוספת למעלה מזה, עודף־ערך, וזה גופו נתון לשינויים, עתים יגדל ועתים יקטן. חלק זה של ההון נהפך־והולך תמיד מגודל קבוע לגודל משתנה. ולפיכך אני מכנה אותו: חלק־ההון המשתנה, או ביתר קיצור: הון משתנה. אותם החלקים־המרכיבים של ההון, שמבחינת תהליך־העבודה הם נבדלים זה מזה בחזקת גורמים אובייקטיביים וגורמים סובייקטיביים, אמצעי־ייצור וכוח־עבודה — הם גופם נבדלים מבחינת תהליך־השיערוך בחזקת הון קבוע והון משתנה.

מושג ההון הקבוע אינו מוציא בשום פנים אפשרות למהפכת־הערכים של חלקיו־המרכיבים. צא והנח: מחירו של פונט אחד כותנה היום הוא 6 פנסים, ומחר יעלה מחירו, מחמת ירידה ביבול־הכותנה, עד ל־1 שילינג. הכותנה הקודמת, שממשיכים בעיבודה, נקנתה בשווי של 6 פנסים. ואלו עכשיו היא מוסיפה לתוצרת חלק־ערך של 1 שילינג. והכותנה שכבר נטוותה, ואפשר והיא מהלכת כבר בשוק בדמות חוטים, אף היא מוסיפה לתוצרת פי־שניים מערכה הראשון. אבל הכל רואים, כי שינויי־ערך אלה אינם תלויים בשיערוך־הכותנה בתוך תהליך־הטווייה גופו. אילמלי לא נכנסה הכותנה הישנה כל־עיקר לתוך תהליך־העבודה, שוב אפשר היה למכרה עכשיו ב־1 שילינג במקום 6 פנסים. אדרבה: כל כמה שפוחתים תהליכי־העבודה, שעליה עוד לעבור — כן מובטחת־יותר אותה תוצאה. ולפיכך: חוק הוא לספסרות בעת מהפכות־ערך כאלו, שהיא מספסרת בחומר־הגלם בצורתו הבלתי־מעובדת ביותר, היינו, מעדיפה היא את החוטים על האריג, ואת הכותנה על החוטים. שינוי הערך נובע כאן מן התהליך המייצר את הכותנה, ולא מן התהליך שהיא מתפקדת בו כאמצעי־ייצור, וממילא כהון קבוע. אמנם, ערכה של סחורה נקבע על ידי כמות העבודה הכלולה בה, ואולם כמות זו גופה נקבעת מבחינה חברתית. נשתנה זמן־העבודה הדרוש מבחינה חברתית לייצורה של אותה סחורה — ואותה כמות גופה של כותנה, למשל, מייצגת בשנות בצורת כמות גדולה יותר של עבודה מבשנות ברכה — שוב חלה השפעה חוזרת על הסחורה הישנה; זו שלעולם אין

כוחה יפה אלא בחזקת טופס אחד מתוך כלל־מינה[26], ואת ערכו אתה מודד תמיד לפי העבודה ההכרחית מבחינה חברתית, הווה אומר: לפי העבודה הדרושה בתנאים החברתיים הקיימים בשעה זו.

ומה ערכו של חומר־הגלם, כן אפשר שישתנה גם ערכם של אמצעי־העבודה המשמשים כבר בתהליך־הייצור, כגון מנגנון המכונות וכו'. היינו, אפשר שישתנה גם חלק־הערך, שהם מוסרים לתוצרת. אם, למשל, מחמת המצאה חדשה חוזר־ומיוצר מנגנון־מכונות מאותו סוג בהשקעה פחותה של עבודה, שוב פוחת ערכו של מנגנון־המכונות הישן, אם בהרבה ואם במעט, וממילא גם מעביר הוא, במידה יחסית, פחות ערך על התוצרת. ואולם, אף כאן חל שינוי־הערך מחוץ לתהליך־הייצור, שהמכונה משמשת בו אמצעי ייצור. בתהליך זה שוב אין היא פורסת מערכה יותר ממה שהיה לה בלי כל זיקה בתהליך זה.

כשם ששינוי־הערך של אמצעי־הייצור, — אם גם משפיע הוא השפעה חוזרת לאחר שהללו כבר נכנסו לתוך התהליך — אינו משנה מאופיים בחזקת הון קבוע, כך גם שינוי שבפרופורציה בין ההון הקבוע ובין ההון המשתנה אינו פוגע כל־עיקר בהבדלם התיפקודי. ויהא שהתנאים הטכניים של תהליך־העבודה ישתנו עד כדי כך, שאם, למשל, 10 פועלים ב־10 כלי־מלאכה בעלי ערך זעום היו מעבדים קודם־לכן כמות קטנה, יחסית, של חומר־גלם, הרי עכשיו פועל אחד במכונה יקרה מעבד פי מאה חומר־גלם. כאן יעלה בהרבה ההון הקבוע, כלומר, כמות הערכים של אמצעי־ייצור שמשתמשים בהם, ואלו החלק המשתנה של ההון, זה שניתן־כמפרעה בעד כוח־העבודה, יירד בהרבה. ואולם, שינוי זה אינו משנה אלא את יחס־השיעורים שבין ההון הקבוע ובין ההון המשתנה, או משנה הוא את הפרופורציה, שלפיה נחלק ההון־הכולל לחלקים־מרכיבים קבועים ולחלקים־מרכיבים משתנים — אך אין בכך כדי לפגוע בעצם ההבדל שבין קבוע לבין משתנה.

פרק שביעי

השער של עודף־הערך

1. דרגת־הניצול של כוח העבודה

עודף־הערך, שההון שניתן־כמפרעה — נקרא להון זה ה — הולידו בתהליך־הייצור, או שיעורו של ערך־ההון ה שניתן־כמפרעה, נגלה קודם כל כיתרת ערכה של התוצרת למעלה מסכום־הערכים של יסודות־ייצורה.

ההון ה נפרד לשני חלקים, לסכום־ממון ק, שמוציאים אותו על מכשירי־הייצור, ולסכום־ממון אחר מ, שמוציאים אותו על כוח־העבודה; ק הוא חלק־הערך שנהפך להון קבוע. מ הוא החלק שנהפך להון משתנה*. משמע: מתחילה ה=ק+מ;

[26] „כל התוצרים מסוג אחד אינם בעצם אלא ערימה, שמחירה נקבע בכללותה ובלא ליתן את הדעת על נסיבות מיוחדות.” (ל ה ־ ט ר ו ן: „על העניין הסוציאלי”, עמ' 893.)

* כדי להקל על הבנת הדברים, ניתנו הנוסחאות הבאות בצורה שהשתמש בה אנגלס בשביל ההוצאה האנגלית. (הערת המכון ע"ש מארקס־אנגלס־לנין)

למשל, ההון שניתן־כמפרעה בסכום 500 לי״ש=410 לי״ש (ק)+90 לי״ש (מ). בסופו של תהליך־הייצור באה־לעולם סחורה, שערכה (ק + מ) + ע, וכאן ע הוא עודף־הערך; למשל, (410 לי״ש (ק)+90 לי״ש (מ)) + 90 לי״ש (ע). ההון הראשון ה נהפך ל־ה׳, 500 לי״ש נהפכו ל־590 לי״ש. ההפרש שבין שניהם = ע, עודף־ערך של 90. והואיל וערכם של יסודות־הייצור שווה לערך של ההון שניתן־כמפרעה, אין זו, לאמיתו של דבר, אלא טאוטולוגיה אם נאמר, שהתוספת בערך־התוצרת מעל לערכם של יסודות־ייצורה שוה לשיערוך של ההון שניתן־כמפרעה, או שוה לעודף־הערך שיוצר.

ואף על פי כן אומרת טאוטולוגיה זו דרשני, וביתר עיון. מה שאנו משווים אל ערך־התוצרת, הרי זהו ערכם של יסודות־הייצור שנאכלו עם התהוותו. ואולם, הרי ראינו, שאותו חלק מההון הקבוע הבא לידי שימוש, שהוא מורכב מאמצעי־העבודה, אינו מוסר לתוצרת אלא חתיכה מערכו, ואלו חתיכה אחרת ממשיכה להתקיים בצורת־קיומו הישנה. אך הואיל וחתיכה זו, האחרונה, אינה ממלאה שום תפקיד ביצירת־הערך, הרי שיש להסיח דעת הימנה כאן. אילו הבאנוה בחשבון, שוב לא היה משתנה דבר. צא והנח: ק = 410 לי״ש והוא מורכב מחומר־גלם בשווי 312 לי״ש, מחומרי־עזר בשווי 44 לי״ש, וממכונות העומדות להיבלות בתהליך כדי 54 לי״ש, ואלו ערכן של המכונות שהשתמשו בהן בפועל הוא 1054 לי״ש. בחינת מפרעה להולדתו של ערך־התוצרת אין אנו מחשבים אלא את הערך של 54 לי״ש, שמנגנון־המכונות מפסיד עם תיפקודו ונמצא מוסרו לתוצרת. אילו היינו מכניסים לחשבון גם את 1000 הלי״ש הממשיכות להתקיים בצורתן הישנה, בדמות מכונת־קיטור וכיוצא בכך, הרי היינו מצווים לזקוף אותן על שני הצדדים, על צדו של הערך שניתן־כמפרעה ועל צדו של ערך־התוצרת [26א], ואז היינו מעלים 1500 לי״ש מכאן ו־1590 מכאן. ההפרש, או עודף־הערך, היה גם עתה כמקודם: 90 לי״ש. ולפיכך: באמרנו הון קבוע שניתן־כמפרעה לשם ייצור־ערכים, הרינו מבינים לעולם רק את ערכם של אמצעי־הייצור שנאכלו עם הייצור — פרט אם מתברר מתוך צירוף־העניינים ההיפך מכך.

משהנחנו כך, שוב אנו חוזרים אל הנוסחה ה=ק+מ, שנהפכת ל־ה׳=(ק+מ)+ע, ועל ידי כך דוקא נהפך ה ל־ה׳. בידוע, שערך ההון הקבוע אינו אלא חוזר־ומתגלה בתוצרת. משמע: תוצרת־הערכים החדשה, זו המיוצרת באמת בתהליך, שונה מערך־התוצרת שאנו מקבלים מתוך התהליך; ולפיכך אין תוצרת־הערכים — כפי שידמה לך עם סקירה ראשונה — (ק+מ)+ע, או (410 לי״ש (ק)+90 לי״ש (מ))+ 90 לי״ש (ע), אלא מ+ע, או 90 לי״ש+90 לי״ש; כלומר, לא 590 לי״ש, אלא 180 לי״ש. אילמלי היה ק, ההון הקבוע, =0, במלים אחרות: אילו היו מצויים ענפי תעשייה כאלה, שבהם אין בעל־ההון משתמש באמצעי־ייצור שיוצרו, לא בחומר־גלם ולא בחומרי־עזר ולא במכשירי־עבודה, אלא בחומרים שמן הטבע

[26א] „אם חושבים את ערכו של ההון היציב, הבא לידי שימוש, לחלק מן המפרעות — הרי עלינו לחשב את הערך הנשאר מאותו הון לסוף השנה כחלק של ההכנסה השנתית.״ (מאלתוס: „עיקרים של כלכלה מדינית״, מהדורה 2, לונדון 1836, עמ׳ 269.)

ובכוח־עבודה, שוב לא צריך היה להעביר שום חלק־ערך קבוע על התוצרת. אותו יסוד של ערך־התוצרת, ובדוגמה שלנו 410 ליי"ש, היה נשמט לגמרי, אולם תוצרת־הערכים של 180 ליי"ש, המכילה 90 ליי"ש עודף־ערך, היתה עומדת בשיעורה ממש כאילו היה ק מייצג את סכום־הערך הגדול ביותר. היינו מעלים **ה**=(0+מ)=מ; ו־**ה'**, ההון שנשתערך,=מ+ע; הרי **ה'**—**ה**=ע, כמקודם. ולהיפך, אילו היה ע=0, ובלשון אחר, אילו כוח־העבודה, שערכו ניתן־כמפרעה בהון המשתנה, לא היה מייצר אלא אקויואלנט בלבד, היינו מקבלים **ה**=ק+מ, ו־**ה'** (ערך־התוצרת)=(ק+מ)+0, ולפיכך **ה**=**ה'**. ההון שניתן־כמפרעה לא היה משתערך.

ואמנם, יודעים אנו כבר, שעודף־הערך אינו אלא תולדה של שינוי־הערך החָל ב־מ, בחלק־ההון המושקע בכוח־העבודה, ומכאן: מ+ע=מ+Δמ (מ ועוד תוספת של מ). אלא ששינוי־הערך הממשי והיחס של אותו שינוי מתערפלים על ידי כך, שמחמת גידול חלקו המשתנה של ההון, גדל גם ההון־הכולל שניתן־כמפרעה. תחילתו 500 ליי"ש וסופו 590 ליי"ש. משמע: הניתוח הצרוף של התהליך מחייב, שנסיח דעת לגמרי מאותו חלק של ערך־התוצרת, שבו אינו אלא חוזר־ומופיע ערכו של ההון הקבוע; היינו, שנקבע, כי ההון הקבוע ק=0; ובכך אין אנו אלא משתמשים בחוק המתימטיקה, כל־אימת שהיא עוסקת בגדלים משתנים ובגדלים קבועים, כשאין הגודל הקבוע קשור אל הגודל המשתנה אלא על ידי חיבור או חיסור.

קושי אחר נובע מתוך צורתו הראשונית של ההון המשתנה. הנה בדוגמה שהבאנו: **ה'**=410 ליי"ש הון קבוע+90 ליי"ש הון משתנה+90 ליי"ש עודף־ערך. והרי תשעים ליי"ש גודל נתון הן, ועל־כן גודל קבוע, ולכאורה תמוה הדבר, כיצד אנו באים ונוהגים בו כבגודל משתנה. אבל אותו (מ), או הון משתנה, בסך 90 ליי"ש — באמת אינו משמש כאן אלא סמל לתהליך, שעובר ערך זה. חלק־ההון, הניתן־כמפרעה עם מיקח כוח־העבודה, הוא כמות מסוימת של עבודה שנתגשמה, משמע: שיעור־ערך קבוע, כערכו של כוח־העבודה שנקנה. ואלו בעצם תהליך־הייצור בא במקום 90 הליי"ש שניתנו כמפרעה — כוח־העבודה בפעולתו, במקום עבודה מתה באה עבודה חיה; במקום גודל נח — גודל נזיל; במקום גודל קבוע — גודל משתנה. התוצאה היא הרפרודוקציה של מ, לרבות תוספת של מ. מנקודת־השקפתו של הייצור הקאפיטאליסטי, כל אותו מהלך הוא תנועה עצמית של הערך הקבוע בתחילתו, שנהפך לכוח־עבודה. לזכותו זוקפים את התהליך ואת תוצאתו. ואם בשביל כך נדמית עלינו אותה נוסחה — 90 ליי"ש הון משתנה או ערך משתערך — כמלאת־סתירות, הרי אין היא מביעה אלא סתירה אימאננטית, הטבועה בייצור הקאפיטאליסטי.

אותה קביעה, שההון הקבוע=0, יש בה כדי לעורר תמיהה בסקירה ראשונה. ואולם אתה מבצע קביעה זו תמיד, בחיי יום־יום. רוצה אדם לחשב, למשל, את רווחה של אנגליה בתעשיית הכותנה, הרי הוא מנכה, קודם כל, את מחיר־הכותנה, שמשלמים לארצות־הברית, הודו, מצרים וכו'; כלומר, הוא קובע, כי ערך־ההון, שאינו אלא חוזר־ומופיע בתוך ערך־התוצרת=0.

ודאי שנודעת חשיבות כלכלית גדולה משלו ליחס של עודף־הערך, לא רק אל חלק־ההון, שממנו הוא נובע במישרין ושהוא מייצג את שינוי־הערך שחל בו —

אלא גם ליחסו אל ההון־הכולל שניתן־כמפרעה. ולפיכך דנים אנו בו ביחס זה בפרטות בספר השלישי. כדי לשערך חלק מן ההון, עם השקעתו בכוח־עבודה, מן ההכרח שחלק אחר של ההון ייהפך לאמצעי־ייצור. כדי שיפעל ההון המשתנה בתיפקודו, מן ההכרח שיינתן כמפרעה הון קבוע בפרופורציות מתאימות, הכל לפי אופיו הטכני המסוים של תהליך־העבודה. ואולם, העובדה, שבשביל תהליך כימי אתה זקוק לאביקים ולמיכלים אחרים, אינה גודרת בפניך, שבאנאליזה תסיח דעתך מן האביק־גופו. כל שדנים ביצירת־ערך ובשינויי־ערך כשהם לעצמם, כלומר, כל שדנים בהם על טהרתם, שוב אין בהם באמצעי־הייצור — אלה דמויות־החומר של ההון הקבוע — אלא כדי לספק את החומר לשם ייצובו של כוח־העבודה הנזיל, היוצר ערכים. ולפיכך גם טבעו של אותו חומר אינו מעלה ואינו מוריד, אם כותנה ואם ברזל. אף ערכו של אותו חומר אינו מעלה ואינו מוריד, ובלבד שיהיה החומר מצוי בכמות מספיקה כדי שיוכל לספוג לתוכו את כמות־העבודה שתבוא לידי השקעה בשעת תהליך־הייצור. נתונה כמות זו של חומר, הרי יכול שיעלה או שיירד ערכה, ויכול אפילו שתהא נטולת־ערך, כגון אדמה וים, התהליך של יצירת־ערך ושינויי־ערך אינו נפגע על ידי כך[27].

ובכן, משווים אנו, לפי שעה, את חלק־ההון הקבוע לאפס. ולפיכך מצטמצם ההון שניתן כמפרעה, ק+מ, ועומד על מ; וערך־התוצרת (ק+מ)+ע מצטמצם ועומד על תוצרת־הערכים (מ+ע). נניח: תוצרת־הערכים=180 ליי"ש, בה מיוצגת העבודה הנזילה במשך כל זמנו של תהליך־הייצור, הרי עלינו לנכות מכאן את הערך של ההון המשתנה=90 ליי"ש, ונקבל את עודף־הערך=90 ליי"ש. המספר 90 ליי"ש=ע, מביע כאן את הגודל המוחלט של עודף־הערך שיוצר, ואלו גדלו הפרופורציונאלי, כלומר, היחס שלפיו משתערך ההון המשתנה, ברור שהוא נקבע על ידי היחס של עודף־הערך אל ההון המשתנה, או שהוא מובע על ידי $\frac{ע}{מ}$ הרי שבדוגמה הנ"ל $\frac{90}{90}$ 100%. אותו שיערוך יחסי של ההון המשתנה, או שיעורו היחסי של עודף־הערך, אני מכנה: השער של עודף־הערך[28].

ראינו, שבמשך פרשה אחת של תהליך־העבודה אין הפועל מייצר אלא את הערך של כוח־עבודתו־הוא, כלומר, את הערך של אמצעי־מחייתו ההכרחיים. ומכיון שהוא מייצר במצב המבוסס על חלוקה חברתית של העבודה, הרי אין הוא מייצר את אמצעי מחייתו במישרין, אלא בדמותה של סחורה מיוחדת, כגון חוטים, מייצר הוא ערך שווה לערכים של אמצעי־מחייתו, או ערך שווה לממון, כדי לקנותם. אותו חלק של יום־עבודתו, שהוא צורכו לשם כך, יכול שיהיה גדול או קטן, הכל

---

[27] הערה למהדורה ב׳. מובן מאליו, כי — כפתגמו של לוקרציוס — "nil posse creari de nihilo." אין ליצור מאומה מאין. „יצירת־ערך" אינה אלא גילגולו של כוח־עבודה בעבודה. וכוח־העבודה שוב הוא, קודם כל, חומר טבעי שנתגלגל באורגאניזם של אדם.

[28] באותו אופן משתמש האנגלי בביטויים: „שער הרוַחים ("rate of profits"), „שער הרבית" ("rate of interest") וכו׳. בספר השלישי נראה, שקל להבין את שער־הריוַח, משיודעים את החוקים בדבר עודף־הערך. בדרך ההפוכה אין מבינים לא זה ולא זה [ni l'un, ni l'autre].

לפי ערכם של אמצעי־מחייתו הממוצעים ליום, הווה אומר: לפי זמן־העבודה היומי בממוצע הדרוש לייצורם. אם ערכם של אמצעי־מחייתו ליום מייצג בממוצע 6 שעות עבודה בדמות־חפצים, הרי חייב הפועל לעבוד בממוצע 6 שעות ליום כדי לייצר אותו ערך. אילו היה עובד לא לבעל־ההון אלא לעצמו בלבד, באורח עצמאי — בעוד שכל שאר התנאים בעינם עומדים — הרי גם אז חייב היה כמקודם לעבוד בממוצע אותו חלק־יסוד של היום, כדי לייצר את הערך של כוח־עבודתו, ועל ידי כך לרכוש את אמצעי־המחיה הדרושים לקיומו או לרפרודוקציה המתמידה שלו. אולם, מכיון שבאותו חלק של יום־העבודה, שהוא מייצר בו את הערך־היומי של כוח־העבודה, נאמר 3 שילינגים, אין הוא מייצר אלא אקויואלנט לאותו ערך, שבעל־ההון כבר שילם בעדו[28א]. ונמצא, שבערך זה שחזר־ויוצר אין הוא אלא מחזיר את ערך־ההון המשתנה שניתן־כמפרעה — הרי אותו ייצור של ערך נראה לנו רק כרפרודוקציה בלבד. והנה, אותו חלק של יום־העבודה, שחלה בו רפרודוקציה זו, אני מכנה זמן־עבודה הכרחי, ואת העבודה המוצאת במשך זמן זה — עבודה הכרחית[29]. הכרחית היא למען הפועל, משום שאינה תלויה בצורה החברתית של עבודתו. הכרחית היא למען הקאפיטאל ועולמו, משום שקיומו המתמיד של הפועל משמש להם יסוד.

התקופה השנייה של תהליך־העבודה, שהפועל ממשיך בה מעבר לגבולין של העבודה ההכרחית, אמנם עולה לו בעבודה, בהוצאת כוח־עבודה, אבל אינה יוצרת בשבילו שום ערך. תקופה זו מולידה עודף־ערך, הקוסם לו לבעל־ההון בכל חִנָה של יצירת־יש מאַין. חלק זה של יום עבודה אני מכנה תוספת זמן־עבודה, והעבודה המושקעת בה בתוספת זו — עודף־עבודה (surplus labour). כשם שלגבי תפיסת הערך בכלל חשוב שנבין, שאין הוא אלא מִקְרָשׁ של זמן־עבודה, שאין הוא אלא עבודה בדמות־חפץ, כך גם לגבי תפיסת עודף־הערך: חשוב שנבין, כי אין הוא אלא מקרש של *תוספת־זמן־עבודה* בלבד, שאין הוא אלא *עודף־עבודה בדמות־חפץ*. רק *הצורה*, כיצד נסחט אותו עודף־עבודה ממייצרו הישיר, מן הפועל, היא שמבדילה בין תצורותיה הכלכליות של החברה, למשל בין החברה של עבדות לבין זו של עבודה־שכירה[30].

[28א] (הערה למהדורה ג׳. המחבר משתמש כאן בלשון־הכלכלה השכיחה. הקורא יזכור, כי בעמודים 140—141 הוכח, שבמציאות לא בעל־ההון „נותן־במפרעה" לפועל, אלא הפועל לבעל־ההון. — פ. א.)

[29] בחיבורנו זה השתמשנו עד כאן בביטוי „זמן־עבודה הכרחי" לגבי זמן־העבודה הדרוש בכלל מבחינה חברתית לשם ייצורה של סחורה. מכאן ואילך אנו משתמשים בו גם לגבי זמן־העבודה הדרוש לייצורה של סחורה סגולית זו: כוח־עבודה. השימוש באותם מונחים טכניים [termini technici] בהוראות שונות — אינו נוח, אך בשום מדע אי אתה יכ:ל להימנע מכך לחלוטין. השווה, למשל, ענפי המתימטיקה הגבוהה וענפי המתימטיקה הפשוטה.

[30] מַר ו י ל ה ל ם ת ו ק י ד י ד ס ר ו ש ר תגלית גילה, ממש בגאוניות נוסח־גוטשד: אם מצד אחד, התהוותו של עודף־ערך, או של עודף־תוצרת — ומה שכרוך בכך, ההצבר — באה בימינו תודות ל„חסכנותו" של בעל־ההון, שבשכר זה „הוא דורש רבית, למשל" — הרי כנגד זה „בדרגות־התרבות הנמוכות־ביותר... נאלצים החלשים־יותר לחסכנות על ידי

הואיל וערך ההון המשתנה = לערך כוח־העבודה הקנוי על ידו ; והואיל וערכו של כוח־עבודה זה קובע את החלק ההכרחי ביום־העבודה, ואלו עודף־הערך נקבע מצדו על ידי החלק העודף של יום־העבודה — הרי נמצאנו למדים : עודף הערך מתייחס אל ההון המשתנה כדרך שמתייחס עודף־העבודה אל העבודה ההכרחית, או שער עודף־הערך $\frac{\text{ע}}{\text{מ}} = \frac{\text{עודף־עבודה}}{\text{עבודה הכרחית}}$. שתי הפרופורציות הללו מביעות אותו יחס גופו, אך בצורות שונות, אחת בצורת עבודה שלבשה דמות־חפץ ואחת בצורת עבודה נזילה.

משמע : השער של עודף־הערך משמש ביטוי מדויק לדרגת־הניצול של כוח־העבודה על־ידי הקאפיטאל, או לדרגת־הניצול של הפועל בידי הקאפיטאליסט[30א].

לפי הנחתנו היה ערכו של התוצר שווה (410 לי״ש (ק) +90 לי״ש (מ)) +90 לי״ש (ע) ; ההון שניתן־כמפרעה=500 לי״ש. והואיל ועודף־הערך=90 לי״ש, וההון שניתן־כמפרעה=500 לי״ש, הרי לפי דרך־החישוב המקובלת אפשר להעלות, כי שער עודף־הערך (שמערבבים אותו בשער הרוָחים)=18% — יחס מספרי שרמתו הנמוכה עלולה לנגוע עד לבם של ק א ר י י וכל שאָר חכמי־ההארמוניה. אך, לאמיתו של דבר, אין שער עודף־הערך = $\frac{\text{ע}}{\text{ה}}$ או $\frac{\text{ע}}{\text{ק}+\text{מ}}$, אלא = $\frac{\text{ע}}{\text{מ}}$, הווה אומר : לא $\frac{90}{500}$ אלא $\frac{90}{90}$ = 100%, גדול פי־חמישה ויותר מדרגת־הניצול שלפי מראית־עין. ואף על פי שבמקרה הנדון אין אנו יודעים, מה גדלו המוחלט של יום־העבודה, ואף לא מה פרק־הזמן של תהליך־העבודה (יום, שבוע, וכו׳), ולאחרונה אף לא מה מספר הפועלים, שההון המשתנה של 90 לי״ש מביאם לידי תנועה בבת־אחת, — הנה השער של עורף־הערך $\frac{\text{ע}}{\text{מ}}$, על־ידי שאפשר להמירו בנוסחה : $\frac{\text{עודף־עבודה}}{\text{עבודה הכרחית}}$, מורה לנו בדיוק את היחס שבין שני חלקיו־המרכיבים של יום־העבודה. יחס זה הוא 100%. מכאן, שעבד הפועל מחצית היום לעצמו ומחצית היום לבעל־ההון.

זהו, איפוא, מתוך־החישוב לשער של עודף־הערך בנוסח קצר : נוטלים אנו את כל ערך־התוצרת ומשַווים לאפס את ערך־ההון הקבוע, זה שאינו אלא חוזר־ומופיע בערך ההוא. סכום־הערכים הנשאר הוא תוצרת־הערכים היחידה שנוצרה

החזקים מהם״ („היסודות וכו׳״, עמ׳ 78.) לחַסכנוּת במה ? בעבודה ? או בתוצרים עודפים שאינם קיימים ? בצדה של בורות ממש יש כאן משום יראָה אפולוגטית מפני ניתוח כן של הערך ועודף־הערך — יראָה, שמא תהיה התוצאה מסוכנת ומנוגדת לחוקי המשטרה ; והיא המכריחה אָדם כרושר ושותפיו, שיטול את הטעמים, המתקבלים על־הדעת אם בהרבה ואם במועט — בהם בעל־ההון בא להצדיק את ניכוסו, שהוא מנכס עודפי־ערך קיימים — ויסלפם לטעמים של התהוות עודף־הערך.

[30א] הערה למהדורה ב׳. אף על פי ששער עודף־הערך משמש ביטוי מדויק בשביל דרגת־הניצול של כוח־העבודה, הרי אין בו משום ביטוי בשביל שיעורו המוחלט של הניצול. למשל : אם העבודה ההכרחית = 5 שעות, ועודף־העבודה = 5 שעות — הרי דרגת־הניצול = 100%. שיעורו של הניצול נמדד כאן ב־5 שעות. ואלו אם העבודה ההכרחית = 6 שעות, ועודף־העבודה = 6 שעות — הרי דרגת־הניצול נשארת, בלא־שינוי, 100% ; ואלו שיעורו של הניצול גדל ב־20%, מ־5 שעות ל־6 שעות.

באמת בתהליך־יצירתה של הסחורה. אם נתון עודף־הערך, עלינו לנכותו מאותה תוצרת־הערכים, על מנת למצוא את ההון המשתנה. ובדרך הפוכה אנו נוהגים — אם נתון ההון המשתנה ועלינו לחפש את עודף־הערך. ואם שניהם נתונים, שוב אין לנו אלא לבצע פעולת־סיום — לחַשב את יחסו של עודף־הערך אל ההון המשתנה, $\frac{ע}{מ}$.

ואף על פי שפשוט הוא מתוד זה, מכל מקום נראה לי, שמן הראוי יהיה להביא כמה דוגמאות, כדי שהקורא יתרגל־ויתאמן באותה דרך־של־תפיסה, בלתי רגילה עליו, הגנוזה ביסודו של מתוד זה.

תחילה דוגמה של בית־טוויה בעל 10.000 פלכים אוטומאטיים, הטווה חוטים מס׳ 32 מכותנה אמריקנית, וכל פלך מייצר פונט אחד חוטים לשבוע. הפסולת היא בשיעור של 6%. הרי שמעובדים שבוע־שבוע 10.600 פונטים כותנה ל־10.000 פונטים חוטים ו־600 פונטים פסולת. באפריל 1871 היה מחירה של כותנה זו $7\frac{3}{4}$ פנסים לפונט, הרי ש־10.600 פונט כותנה עלו בקירוב 342 לי״ש. 10.000 הפלכים, לרבות מנגנון־המכונות לטוויה מוקדמת ומכונת־הקיטור, עולים 1 לי״ש לפלך, ובס״ה 10.000 לי״ש. בילוים השנתי הוא כדי 10%=1000 לי״ש, או 20 לי״ש לשבוע. דמי־חכירה לבניין החרושת עולה 300 לי״ש לשנה, או 6 לי״ש לשבוע. פחם (4 פונטים לשעה ולכוח־סוס; נמצא, שבשביל 100 כוחות־סוס, לפי אינדיקאטור, ו־60 שעות לשבוע, לרבות הסקת־הבניין) 11 טון לשבוע, במחיר 8 שילינגים 6 פנסים הטון, עולים בקירוב $4\frac{1}{2}$ לי״ש לשבוע; הרי שכל חומרי־העזר עולים 10 לי״ש לשבוע. חלק־הערך הקבוע הוא, איפוא, 378 לי״ש לשבוע. שכר־העבודה עולה 52 לי״ש לשבוע. מחיר החוטים הוא $12\frac{1}{2}$ פנסים לפונט, או 10.000 פונטים=510 לי״ש; עודף־הערך הוא: 510 בניכוי — 430 = 80 לי״ש. אנו מַשווים לאפס את חלק־הערך הקבוע של 378 לי״ש, שכן אין הוא נוטל חלק ביצירת־הערך השבועית. נשארת תוצרת־ערכים שבועית בשווי 132 לי״ש = 52(מ) + 80 (ע). הרי שהשער של עודף־הערך הוא: $\frac{80}{52} = 153\frac{11}{13}\%$. ואם מדובר ביום־עבודה של עשר שעות בממוצע, נקבל: עבודה הכרחית= $3\frac{31}{33}$ שעות; עודף־עבודה $6\frac{2}{33}$ שעות[31].

והנה חשבון, שמביא י ע ק ב לשנת 1815, בהנחה, שמחיר החיטים הוא 80 שילינגים לקוארטר ושהיבול הממוצע לאקר הוא 22 בושלים, ונמצא שאקר אחד מכניס 11 לי״ש. אמנם חשבון זה לקוי במידה יתירה — מחמת שהמחבר תיקן־וסיגל קודם־לכן סעיפים שונים — אך מספיק הוא לצרכינו כאן.

---

[31] הערה למהדורה ב׳. הדוגמה, שניתנה במהדורה 1, בדבר בית־טווייה לשנת 1860 — נשתרבבו בה כמה טעויות עובדתיות. הנתונים שהובאו בטקסט, מהימנים ביותר, נמסרו לי מאת חרשתן במאנצ׳סטר. — יש להעיר, כי באנגליה חישבו תחילה כוח־סוס של מכונה לפי קוטרו של הגליל, ואלו כוח־הסוס החדש נקבע לפי הכוח־הממשי, כפי שמסמן האינדיקאטור.

הערך המיוצר בכל אקר

זרעים לחיטה	1 לי״ש 9 שיל.	מַעשׂר, מסים וארנונות	1 לי״ש 1 שיל.
זבלים	2 ״ 10 ״	רנטה	1 ״ 8 ״
		רווחו של החוכר	
שכר־עבודה	3 ״ 10 ״	ורבית	1 ״ 2 ״
סך־הכל	7 לי״ש 9 שיל.	סך־הכל	3 לי״ש 11 שיל.

עודף־הערך, — ובהנחה תמיד, שמחיר התוצרת=לערכו — נתחלק כאן בסעיפים שונים: ריוח, רבית, מַעשׂר, וכו׳. סעיפים אלה אינם מעלים ואינם מורידים לגבינו. אנו חיברנום יחד וקיבלנו עודף־ערך אחד של 3 לי״ש 11 שילינג. 3 לי״ש 19 שילינג, שהוצאו על זרעים וזבלים, אנו משַווים לאפס בחזקת חלק ההון הקבוע. נשארו, איפוא, 3 לי״ש ו־10 שילינגים שניתנו־כמפרעה בחזקת הון משתנה, ותחתן יוצר ערך חדש של 3 לי״ש ו־10 שילינגים + 3 לי״ש 11 שילינג. נמצא, כי ע/מ = (3 לי״ש 11 ש.)/(3 לי״ש 10 ש.), 100% ויותר. הפועל מוציא יותר ממחצית יום עבודתו לייצורו של עודף־ערך, שאנשים שונים מחַלקים אותו ביניהם לבין עצמם באמתלאות שונות[31א].

2. ביטויו של ערך־התוצרת בחלקים פרופורציונאליים של התוצרת

בואו ונחזור אצל הדוגמה שהראתה לנו, כיצד עושה הקאפיטאליסט הון מממון. העבודה ההכרחית של הטווה העובד אצלו היתה 6 שעות, עודף־העבודה אף הוא כשיעור הזה, ולפיכך היתה דרגת־הניצול של כוח־העבודה 100%.

התוצרת של יום־עבודה בן שתים־עשרה שעות היא 20 פונטים חוטים בשווי 30 שילינג. לא פחות מ־$^8/_{10}$ של ערך זה אשר לחוטים (24 שילינג) מורכבים מהערך החוזר־ומופיע בלבד של אמצעי־הייצור שנאכלו (20 פונטים כותנה במחיר 20 שילינג, פלך וכו׳, בשיעור 4 שילינגים), היינו, מורכבים הם מהון קבוע. שאר $^2/_{10}$ הם הערך החדש, שנולד עם תהליך־הטווייה בשיעור 6 שילינגים; מהם מחציתם משמשים כדי להחזיר ערכו־היומי של כוח־העבודה — זה שניתן־כמפרעה — היינו, את ההון המשתנה, והמחצית השנייה היא עודף־ערך של 3 שילינגים. הרי שהערך־הכולל של 20 פונטים חוטים מורכב כך:

ערך החוטים של 30 שילינג = 24 שילינגים (ק) + (3 שילינגים (מ) + 3 שילינגים (ע)).

הואיל והערך־הכולל הזה מתגלם בתוצרת־הכוללת של 20 פונטים חוטים, הרי אף יסודות־הערך השונים על־כרחם שיהיו ניתנים לתיאור על ידי חלקים פרופור־ציונאליים של התוצר.

אם ערך־החוטים של 30 שילינג קיים ב־20 פונטים חוטים, הרי ש־$^8/_{10}$ של ערך זה, היינו, חלקו הקבוע בשיעור 24 שילינג, קיים ב־$^8/_{10}$ של התוצרת, היינו, ב־16

[31] החישובים שניתנו לעיל אינם משמשים אלא הדגמה. שכן ההנחה היא, כי המחירים = לערכים. בספר השלישי יראה הקורא, כי קביעת־שיווי זו אינה נעשית בדרך פשוטה כל כך, אפילו לא לגבי המחירים הממוצעים.

פונט חוטים. מהם מייצגים $13^1/_3$ פונט את ערכו של חומר־הגלם, היינו של הכותנה המעובדת בשיעור 20 שיל., ואלו $2^2/_3$ פונט חוטים מייצגים את הערך של חומרי־העזר ושל אמצעי־העבודה, פלך וכו׳, שנאכלו, בשיעור 4 שילינגים.

הרי שבתוצרת־הכוללת של 20 פונטים חוטים מייצגים $13^1/_3$ פונט חוטים את כל הכותנה שנטוותה, היינו, את חומר־הגלם של התוצרת־הכוללת — ואף לא קורטוב יותר. אמנם שקועים בהם רק $13^1/_3$ פונט כותנה בשווי $13^1/_3$ שיל., אבל הערך הנוסף שלהם בשיעור $6^2/_3$ שיל. משמש אקויואלנט לכותנה שנטוותה ב־$6^2/_3$ פונט חוטים האחרים. דומה הדבר, כאילו נמרט הצמר מתוך אותם החוטים האחרונים, וכל הצמר בשביל התוצרת־הכוללת נתקפל כולו בתוך $13^1/_3$ פונט חוטים. כנגד זה אין הם מחזיקים עכשיו אפילו לא פרודה אחת מן הערך של חומרי־העזר ושל אמצעי־העבודה שנאכלו, ואף לא פרודה מן הערך החדש שנוצר בתהליך־הטווייה.

ועוד $2^2/_3$ פונט חוטים, שבהם שקוע שיורו של ההון הקבוע (4 שיל.), גם הם אינם מייצגים ולא כלום אם־לא את ערכם של חומרי־עזר ואמצעי־עבודה שנאכלו בשביל התוצרת־הכוללת של 20 פונט חוטים.

ובכן: שמונה־עשיריות של התוצרת, או 16 פונט חוטים — אף על פי שמבחינה גופנית, כשרואים בהם ערך־שימוש, חוטים, גם הם תצורות של עבודת־הטווייה, כשאר חלקי התוצרת — הרי מבחינת הצירוף שלפנינו, אין הם מכילים שום עבודת־טווייה, שום עבודה שנספגה בעצם תהליך־הטווייה. דומה, כאילו נהפכו הללו לחוטים ללא־טווייה, וכאילו לא היה לבוש־החוטים שלהם אלא שקר וכזב. ואמנם, משבא בעל־ההון למכרם ב־24 שילינג, ובממון זה הוא חוזר־וקונה בשבילו את אמצעי־הייצור, הרי מתגלה, ש־16 פונט חוטים אינם אלא מסווה של כותנה, פלך, פחם, וכיו״ב.

ולהיפך, $^2/_{10}$ של התוצר שנשארו, או 4 פונט חוטים, אינם מייצגים עכשיו אלא את הערך־החדש, בשיעור 6 שיל., שיוצר בתהליך־הטווייה במשך 12 שעות. כל מה שהיה כלול בהם מן הערך של חומרי־הגלם ואמצעי־העבודה שנתבלו — כבר ניצלוהו כולו והכניסוהו לתוך 16 הפונט הראשונים של חוטים. עבודת־הטווייה הגלומה ב־20 פונט החוטים — נתרכזה ב־$^2/_{10}$ של התוצרת. דומה הדבר, כאילו טוָה הטווה 4 פונטים חוטים מן האויר, או שטוָה אותם בכותנה ובפלך המצויים מידי הטבע, בלא כל סיוע בעבודת אדם, והם אינם מוסיפים שום ערך לתוצרת.

אותם 4 פונטים חוטים, שבדרך זו נתקפלה בהם כל תוצרת־הערכים של תהליך־הטווייה היומי, הרי מחציתם האחת מייצגת רק את הערך להחזרת כוח־העבודה שנאכל, היינו, את ההון־המשתנה בשיעור 3 שילינגים, ואלו 2 הפונטים הנותרים של החוטים מייצגים רק את עודף־הערך בשיעור 3 שילינגים.

הואיל ו־12 שעות־העבודה של הטווה מקבלות דמות־חפץ ב־6 שילינגים, הרי בערך־החוטים של 30 שילינג קיבלו דמות־חפץ 60 שעות עבודה. הן קיימות ב־20 פונט חוטים, שמהם $^8/_{10}$, או 16 פונט, משמשים גילום־חומרי של 48 שעות־עבודה, שעברו עוד לפני תהליך־הטווייה, היינו, של העבודה שנתגשמה באמצעי־הייצור של החוטים; ואלו $^2/_{10}$, או 4 פונטים חוטים, משמשים גילום־חומרי של 12 שעות־עבודה שהוצאו בתהליך־הטווייה גופו.

למעלה ראינו, כי ערך־החוטים שווה לסכום זה: הערך־החדש שנוצר עם ייצור החוטים + הערכים שהיו קיימים עוד קודם־לכן באמצעי־הייצור. ועכשיו הוכח, כיצד חלקיו־המרכיבים של ערך־התוצרת, השונים זה מזה אם מבחינה תיפקודית ואם מבחינת מושגם — ניתנים לתיאור בחלקים פרופורציונאליים של התוצרת גופה.

התפרקות זו של התוצרת — תולדתו של תהליך־הייצור — לכמות־של־תוצרת, המייצגת רק את העבודה הכלולה באמצעי־הייצור, או את חלק ההון הקבוע; ולכמות אחרת, המייצגת רק את תוספת העבודה ההכרחית, או את חלק־ההון המשתנה; ולאחרונה: לכמות־של־תוצרת, המייצגת רק את התוספת של עודף־העבודה באותו תהליך, או את עודף־הערך — התפרקות זו פשוטה היא וחשובה כאחת, כפי שיוכח אחר כך עם שנשתמש בה בשביל בעיות מסובכות, שלא באו עדיין על פתרונן.

זה עתה היינו דנים בתוצרת־הכוללת בחזקת תוצאה מוגמרת של יום־עבודה בן שתים־עשרה שעות. אולם נוכל גם לעקוב אחריה בתהליך התהוותה, ואף על פי כן אפשר יהיה לתאר את התוצרות־החלקיות בחזקת חלקי־תוצרת שונים זה מזה מבחינה תיפקודית.

הטווה מייצר ב־12 שעות 20 פונט חוטים, ונמצא שבשעה אחת הוא מייצר $1\frac{2}{3}$ פונט, וב־8 שעות $13\frac{1}{3}$ פונט — כלומר תוצרת־חלקית שערכה שווה לערך־הכולל של הכותנה, שנטוותה במשך כל יום־העבודה כולו. לפי אותה דרך תמצא גם שהתוצרת־החלקית של השעה ו־36 דקות לאחר־מכן $= 2\frac{2}{3}$ פונטים חוטים, ולפיכך מייצג הוא את ערכם של אמצעי־העבודה שנפסדו במשך 12 שעות עבודה. וכן מייצר הטווה בשעה ו־12 דקות שלאחריהן 2 פונטים חוטים $= 3$ שיל., ערך־של־תוצרת השווה לכל תוצרת־הערכים, שהוא מייצר בשש שעות של עבודה הכרחית. ובסוף, גם ב־$\frac{6}{5}$ השעות האחרונות מייצר הוא 2 פונטים חוטים, שערכם שווה לעודף־הערך הנוצר על ידי עודף־עבודתו במחצית־היום. דרך זו של חישובים מקובלת על החרשתן האנגלי והוא משתמש בה יום־יום, וכך יגיד, למשל, שב־8 השעות הראשונות, או ב־$\frac{2}{3}$ של יום העבודה, הוא מחזיר לעצמו את הכותנה שלו, וכו׳. הכל רואים: הנוסחה נכונה; בעצם זו היא הנוסחה הראשונה עצמה, שניטלה מן החלל, בו מונחים חלקי־התוצרת הגמורים זה על יד זה, והועתקה אל הזמן, שבו הם באים זה אחר זה. אולם יש ומצטרפות אל הנוסחה גם דעות בארבאריות ביותר, ביחוד בתוך מוחותיהם של אלה, שהם מוצאים עניין בתהליך השיערוך מבחינה מעשית, כשם שהם מעוניינים בסילוף תפיסתו מבחינה עיונית. הנה, יכול מישהו לדמות בלבו, למשל, שהטווה שלנו מייצר או מַחזיר ב־8 השעות הראשונות של יום־עבודתו את ערכה של הכותנה; בשעה וב־36 הדקות הבאות — את ערכם של אמצעי־העבודה הנפסדים; בשעה ו־12 הדקות הבאות — את ערכו של שכר־העבודה; ורק ה„שעה האחרונה", המפורסמת ברבים, אותה הוא מקדיש לחרשתן, לייצורו של עודף־הערך. וכך מעמיסים על כתפו של הטווה את הפלא הכפול: כותנה, פלך, מכונת־קיטור, פחם, שמן, וכיו"ב — עליו לייצרם בו־ברגע שהוא טווה באמצעותם; ויום־עבודה אחד בדרגת־אינטנסיביות מסוימת — עליו לעשות ממנו חמישה ימים כאלה. שהרי בנדון שלנו, הייצור של חומר־הגלם ושל אמצעי־הייצור דורש $\frac{24}{6} = 4$ ימי־עבודה בני 12 שעות, והפיכתם של אלה הראשונים לחוטים

דורשת עוד יום־עבודה אחר בן 12 שעות. שתאות הגזל מאמינה בנסים כאלה, ולעולם אין היא חסרה את הדוקטרינר־החנפן שיביא ראיה על כך — תעיד דוגמה, שקנתה לה פרסום היסטורי.

3. „השעה האחרונה" של סניור

בבוקר יום בהיר אחד בשנת 1836, והנה נאסאו ו. סניור, נודע־לשמצה גם בלמדנותו בתורת־הכלכלה וגם בסגנונו היפה, במידה ידועה, מעין קלורן בין חכמי־הכלכלה האנגליים — הוזמן מאוקספורד למאנצ׳סטר, על מנת ללמוד כאן תורת הכלכלה המדינית במקום ללמד תורה זו באוקספורד. החרשתנים מינוהו, שישמש להם לודר־מנצח בקרב נגד חוק בתי־החרושת [Factory Act], שנתפרסם זה עתה, ונגד התעמולה ששאפה ליותר־מכן — ליום־עבודה של 10 שעות. בשנינותם המעשית שנתמחו בה, הכירו הללו, שהאדון הפרופסור „זקוק עוד לא־מעט לליטוש" [wanted a good deal of finishing]. ולפיכך עמדו ושלחוהו למאנצ׳סטר. מרן הפרופסור אף הוא קיבל את הלקח מפי החרשתנים אשר במאנצ׳סטר וסגננו בחוברת מיוחדת: „מכתבים בדבר חוק בתי־החרושת, במידה שהוא משפיע על תעשיית הכותנה. לונדון 1837." ["Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. London 1837."] וכאן מוצא אתה בין השאר דברים אלה, מאלפים ומשובבים את הנפש:

„לפי החוק הקיים אין שום בית־חרושת, המעסיק פועלים למטה מגיל 18 שנה... רשאי לעבוד יותר מ־11½ שעות ליום, היינו, 12 שעות ליום בחמשת ימי השבוע הראשונים ו־9 שעות בערב־שבת. והנה מוכיח הניתוח(!) הבא, כי בבית־חרושת כזה בא כל הריוח הנקי מן השעה האחרונה. אני מניח, כי החרשתן משקיע 100.000 ליי"ש: 80.000 ליי"ש בבניין בית־החרושת ובמכונות; 20.000 בחומרי־גלם ובשכר־עבודה. מחזור השנה של בית־החרושת — אם נניח, שההון עושה את מחזורו פעם לשנה והריוח ברוטו הוא 15% — צריך שיתן סחורות בשווי 115.000 ליי"ש... כל מחצית שעת־עבודה מ־23 המחציות מייצרת 5/115 או 1/23 מאותן 115.000 ליי"ש. מ־23/23 אלה, המהווים את כל 115.000 ליי"ש [constituting the whole £115.000], הרי 20/23, כלומר, 100.000 ליי"ש מתוך 115.000 ליי"ש באים רק להחזיר את ההון; 1/23, או 5000 ליי"ש מתוך 115.000 ליי"ש באים כתמורה בעד הבלאי של בית־החרושת ומנגנון־המכונות. 2/23 הנותרים, היינו, שני חצאי־השעה האחרונים של כל יום, מייצרים את הריוח הנקי בשיעור 10%. ולפיכך: אם (בתנאי שהמחירים בעינם עומדים) יהא בית־החרושת רשאי לעבוד 13 שעות במקום 11½, — בתוספת של 2600 ליי"ש בקירוב להון החוזר — כי אז ירבה הריוח הנקי פי־שניים ויותר. ומן הצד השני, אם יפחיתו את שעות־העבודה בשעה אחת, ייהרס הריוח הנקי; ואם יפחיתוּן בשעה וחצי, ייהרס אפילו הריוח־ברוטו"[32].

---

[32] סניור, שם, עמ׳ 12, 13. אין אנו נכנסים כאן בדיון בדבר הזרויות, שאינן חשובות בשביל מטרתנו; כגון הטענה, שאת הערך המוחזר של המכונות הבלויות וכו׳, היינו, של חלק יסודי מן ההון, מכניסים החרשתנים בחשבון הרווחים, אם ברוטו ואם נטו, אם בטומאה

וכזאת ייקרא בפי מרן הפרופסור „ניתוח"! אם האמין בטענות־ומענות של החרשתנים, שהפועלים מבזבזים את מיטב זמנו של היום על הייצור, ומכאן גם על הרפרודוקציה של בניינים, מכונות, כותנה, פחם וכו', או על החזרת ערכם — כי אז היה כל ניתוח לבטלה. ולא היה צריך אלא להשיב בפשיטות: מורי ורבותי! אם תעבידו 10 שעות, במקום $11\frac{1}{2}$, שוב יופחת הבילוי היומי של כותנה, מנגנון־המכונות וכו' ב־$1\frac{1}{2}$ שעות — באם כל שאר התנאים בעינם יעמדו. ונמצאתם מרויחים בדיוק ממש כשיעור הפסדכם. להבא יבזבזו פועליכם שעה וחצי פחות על הרפרודוקציה או על החזרת ערכו של ההון שניתן־כמפרעה. ואם לא האמין סניור להן־צדקם אלא סבור היה, כבקי ומומחה, שהדבר טעון ניתוח, הרי היה צריך לומר להם לחרשתנים, קודם כל: בטובכם, רבותי, בשאלה זו, שכל עיקר המדובר בה הוא רק היחס שבין הריוח־הנקי לבין שיעור יום־העבודה, אל־נא תערבבו יחד בכל־מכל־כל: את מנגנון־המכונות ובנייני החרושת וחומרי־הגלם וגם את העבודה; אלא הואילו להעמיד את ההון הקבוע, זה שנכלל בבניינים, במנגנון־המכונות, בחומרי־הגלם וכו', מכאן, ואת ההון הניתן־כמפרעה לתשלום שכר־העבודה, מכאן. ואם היה עולה אז, למשל, כי לפי חישובי בעלי־החרושת חוזר־ומייצר הפועל או מחזיר את שכר־עבודתו ב־$^{2}/_{2}$ שעות־עבודה, היינו, בשעה אחת — היה צריך בעל־הניתוח להמשיך ולומר:

לפי דבריכם, מייצר הפועל בשעת־העבודה שלפני־האחרונה את שכר־עבודתו, ואלו בשעה האחרונה מייצר הוא את עודף־הערך שלכם או את הריוח־הנקי. אך, הואיל ובפרקי־זמן שווים הוא מייצר ערכים שווים, הרי התוצרת של השעה שלפני־האחרונה שוה בערכה לתוצרת של השעה האחרונה. ועוד: אין הוא מייצר ערך

ואם בטהרה. וכן לא נדון באמיתותם או באי־נכונותם של הנתונים־המספרים. שהללו אין להם ערך יותר משיש למה שקרוי „ניתוח" — זאת הוכיח ליאונרד הורנר ב„מכתב למר סניור וכו'", לונדון 1837. ליאונרד הורנר, מחברי ועדת־החקירה של בתי־החרושת [Factory Inquiry Commissioners] משנת 1833, ששימש מפקח, או למעשה מבקר ראשי, על בתי־החרושת עד לשנת 1859 — רכש לעצמו זכויות־נצח במפעלו למען מעמד־הפועלים באנגליה. לא רק בחרשתנים המתמרדים נלחם: כל ימיו ניהל קרב נגד המיניסטרים, שבשבילם היה חשוב יותר למנות את „הקולות" של אילי־התעשייה בבית־הנבחרים מלמנות את שעות־העבודה של „הידיים" בבית־החרושת.

תוספת להערה 32. מלבד הזיוף בתוכן, עצם הרצאתו של סניור אינה אלא מבולבלת. וזה מה שרצה בעצם לומר: החרשתן מעסיק את הפועלים $11^{1}/_{2}$ או $^{23}/_{2}$ שעות ביום. ומה יום־עבודה אחד, אף עבודת־השנה מכילה $11^{1}/_{2}$ או $^{23}/_{2}$ שעות (מוכפלות במספר ימי־העבודה במשך השנה). משהנחנו זאת, הרי $^{23}/_{2}$ שעות־העבודה מייצרות תוצרת שנתית של 115.000 לי"ש; $^{1}/_{2}$ שעת־עבודה מייצרת $^{1}/_{23} \times 115.000$ לי"ש; $^{20}/_{23}$ שעות־עבודה מייצרות $^{20}/_{23} \times 115.000 = 100.000$ לי"ש, כלומר, אין הן מחזירות אלא את ההון שניתן־במפרעה. נשארות $^{3}/_{2}$ שעות־עבודה, המייצרות $^{3}/_{23} \times 115.000 = 15.000$ לי"ש, כלומר, את הריוח־ברוטו. מאותן $^{3}/_{2}$ שעות־העבודה מייצרת $^{1}/_{2}$ שעת־עבודה $^{1}/_{23} \times 115.000 = 5.000$ לי"ש, כלומר, מייצרת היא רק את החזרת הבלאי של בית־החרושת ומכונותיו. שתי המחציות הנשארות של שעת־עבודה, כלומר, שעת־העבודה האחרונה, מייצרות $^{2}/_{23} \times 115.000 = 10.000$ לי"ש, היינו, את הריוח־נטו. בטקסט הופך סניור את $^{2}/_{23}$ הנשארים של התוצרת לחלקיו של יום־העבודה גופו.

אלא כל שהוא מוציא עבודה, וכמות עבודתו נמדדת בזמן־עבודתו. אותו זמן עולה, לפי חשבונכם, 11½ שעות ביום. חלק אחד מאותן 11½ שעות הוא מבלה כדי לייצר או להחזיר את שכר־עבודתו, והחלק השני — כדי לייצר את הריות שלכם. רק זאת הוא עושה במשך יום־העבודה — ותו לא. ואולם, הואיל ולפי החשבון שכרו־הוא ועודף־הערך שהוא מביא הם שני ערכים שווים בגדלם, הרי ברור, שהוא מייצר את שכר־עבודתו ב־5¾ שעות ואת הריוח־הנקי שלכם ב־5¾ שעות אחרות. ועוד: מכיוָן שערך תוצרת־החוטים בשתי שעות שווה לסכום־הערכים של שכר־עבודתו והריוח־הנקי שלכם, מן ההכרח, שאותו ערך־החוטים יהיה נמוד ב־11½ שעות־עבודה, היינו, תוצרת השעה שלפני־האחרונה נמדדת ב־5¾ שעות־עבודה, ואף התוצרת של השעה האחרונה — כך. וכאן אנו מגיעים לקוֹץ שבאַליה. שימו לב, איפוא! שעת־העבודה שלפני־האחרונה שעת־עבודה רגילה היא, כראשונה. Ni plus ni moins. [לא יתירה ולא פחותה הימנה]. אם־כן, כיצד יכול הטווה לייצר בשעת־עבודה אחת — ערך־של־חוטים, המייצג 5¾ שעות־עבודה? לאמיתו של דבר, אין הוא עושה מעשי נסים כאלה. אותו ערך־השימוש שהוא מייצר בשעה אחת, הוא כמות מסוימת של חוטים. ערכם של חוטים אלה נמדד ב־5¾ שעות־עבודה; מהן שקועות 4¾ שעות, שלא בסיוע משלו, באמצעי־הייצור המתבלים שעה־שעה: בכותנה, במנגנון המכונות, וכו׳; ואלו 4/4, או שעה אחת, הוא עצמו מוסיף. והואיל ושכר־עבודתו מיוצר ב־5¾ שעות, ותוצרת־החוטים בשעה אחת של טווייה אף היא מחזיקה 5¾ שעות־עבודה — שוב אין זה מעשה־כשפים כלל, שתוצרת־הערכים שלו ב־5¾ שעות־טווייה־שלו שוָה לערך־התוצרת של שעת־טווייה אחת. אולם נמצאתם הולכים בדרך לא־דרך, אם סבורים אתם, שהוא מאבד אפילו פרודה אחת של זמן מיום־עבודתו על רפרודוקציה או על „החזרתם" של ערכי הכותנה, מנגנון־המכונות, וכו׳. על ידי כך, שעבודתו עושה חוטים מכותנה ומפלך, על ידי כך שהוא טווה, עובר מאליו ערך של כותנה ופלכים על החוטים. כל זה בא מאיכותה של עבודתו, ולא מכמותה. ודאי: בשעה אחת יעביר יותר ערך של כותנה וכו׳ על החוטים משיעביר ב־½ שעה — ואולם רק משום שבשעה אחת הוא מעבד ומַטווה יותר כותנה מאשר ב־½ שעה. ברור לכם, איפוא: דיבור זה שלכם, שבשעה שלפני האחרונה מייצר הפועל את ערך שכר־עבודתו, ואלו בשעה האחרונה הוא מייצר את הריוח הנקי, אין פירושו אלא זה בלבד, שבתוצרת־החוטים של שתי שעות מיום־עבודתו — ואחת היא, אם הללו שתי שעות ראשונות הן או שתי שעות אחרונות — גלומות 11½ שעות־עבודה, בדיוק כמניין השעות של כל יום־עבודתו. ואלו הדיבור, שב־5¾ השעות הראשונות הוא מייצר את שכר־עבודתו שלו וב־5¾ השעות האחרונות הוא מייצר את הריוח־הנקי שלכם, שוב אין משמעו אלא זה בלבד: בעד 5¾ שעות הראשונות אתם משלמים, ובעד 5¾ השעות האחרונות אין אתם משלמים. אומר אני: תשלום העבודה, ולא תשלום כוח־העבודה, כדי לדבר אתכם בלשון־הקלוקל שלכם. ואם תשוו עכשיו, רבותי, את זמן־העבודה, שאתם משלמים שכרו, לזמן־העבודה, שאין אתם משלמים שכרו, — תמצאו, כי זהו יחס של מחצית־היום למחצית־היום, הווה אומר 100%; והרי כאן, בודאי ובודאי, שער־רבית נאה והגון. ואף אין הדבר מוטל בספק קל מן הקל, שאם תהיו מעבידים־

ומייגעים את ה„ידיים" שלכם 13 שעות במקום $11\frac{1}{2}$, ואת $1\frac{1}{2}$ השעות העודפות תצרפו — דבר זה מקובל עליכם, כמקובל על החמור אבוס בעליו — אל עודף־העבודה בלבד, הרי יגדל אותו עודף־העבודה מ־$5\frac{3}{4}$ עד $7\frac{1}{4}$ שעות, וכך יעלה השער של עודף־הערך מ־100% ל־$126\frac{2}{23}\%$. כנגד זה אינכם אלא חמומי־מוח וקלי־אמונה, אם משתעשעים אתם בתקוה, כי על ידי תוספת של $1\frac{1}{2}$ שעות יגדל אותו שער מ־100% עד כדי 200%, ואפילו למעלה מ־200%, כלומר, ש„יתרבה פי־שניים ויותר". מאידך — כמה נפלא לבו של אדם, וביחוד אם נושא הוא את לבו בכיסו — הרי אתם רואי־שחורות עד כדי טירוף, אם חוששים אתם, כי עם צמצומו של יום־העבודה והורדתו מ־$11\frac{1}{2}$ שעות ל־$10\frac{1}{2}$ יתערער כל הריוח־הנקי שלכם ויוכה לרסיסים. חי פרעה, לא! בהנחה, שכל שאר הנסיבות בעינן יעמדו, יירד עודף־העבודה מ־$5\frac{3}{4}$ ל־$4\frac{3}{4}$ שעות, ומכל מקום יש בכך כדי להעלות שער ראוי־להתכבד של עודף־הערך, היינו, $82\frac{14}{23}\%$. ואותה „השעה האחרונה" המוכנה לפורענות, שהייתם דורשים עליה דרשות־אגדה יותר משדרשו ה„כיליאסטים" על קץ העולם, אינה אלא הבל־הבלים [all bosh]. הפסדה לא יפגע לא ב„ריוח־הנקי" שלכם ולא ב„נקיון־הדעת" של הילדים, משני המינים גם יחד, המועבדים על ידכם[32א].

[32א] אם סניור הוכיח, כי ב„שעת־העבודה האחרונה" תלויים רווחיהם הנקיים של החרשתנים, קיומה של תעשיית־הכותנה האנגלית, גדולתה של אנגליה בשוק העולמי — הרי בא שוב ד"ר אנדריי יור והוכיח, שאם אין כולאים ילדי־חרושת וצעירים למטה מגיל 18 במשך 12 שעות תמימות בתוך אויר־המוסר החם והטהור אשר בחדר החרשתי, אלא מגרשים אותם „שעה אחת" קודם אל העולם החיצוני, קר־המזג וקל־הדעת, הרי תקופח שלות־נפשם מחמת הבטלה והשחיתות. משנת 1848 ואילך לא ייעפו מפקחי בתי־החרושת — ב„דינים־וחשבונות" שהם מפרסמים בכל מחצית־שנה — לקנטר את החרשתנים בגלל אותה „שעה אחרונה", אותה „שעה של פורענות". הנה אומר מר האוול בדין־וחשבון שלו על בתי־החרושת מ־31 במאי 1865: „אילו נכון היה החישוב החריף הבא (הוא מצטט את סניור), היה יוצא, כי כל בית־חרושת לכותנה בממלכה המאוחדת עבד, משנת 1850 ואילך — בהפסד." („דינים־וחשבונות של המפקחים על בתי־חרושת למחצית־השנה המסתיימת ב־30 באפריל 1855", עמ' 19, 20.) משנתקבלה בבית־הנבחרים בשנת 1848 הצעת־החוק בדבר עשר שעות [עבודה], עמדו החרשתנים של בתי־הטווייה־לפשתן הכפריים, המפוזרים במחוזות שבין דורסט וסומרסט, והוציאו־במרמה מאת כמה מפועליהם, העובדים יום־עבודה תקין, כתב־בקשה נגד החוק; כאן נאמר בין השאר: „מגישי כתב זה סבורים, כהורים, כי שעה נוספת של חופש עתידה לנוון את הילדים יותר מאשר קודם, שכן מאמינים אנחנו, כי הבטלה היא אם כל עבירה." על כך מעיר הדין־וחשבון על בתי־החרושת מ־31 באוקטובר 1848: האוירה בבתי־הטווייה לפשתן, שעובדים בהם ילדיהם של אותם אבות תסודים־ענוגים, רוויה כל־כך פרודות אבק וסיבים מהחומר הגלמי, שקשה מאוד להשאר בחדרי־הטווייה אפילו 10 רגעים בלבד; שכן לא תוכלו לעשות כן בלא שיתקפכם רגש של כאב, מתוך שהעיניים, האזניים, נחירי־האף והפה מתמלאים מיד ענני אבק של פשתן — ואין מהם מפלט. העבודה גופה דורשת, מחמת מהירותן הקדחתנית של המכונות, מאמץ בלתי־פוסק בזריזות ובתנועה, ועל כך יש לפקח בתשומת־לב בלי ליאות; ודומה שיש כאן מקצת מן האכזריות, אם מניעים הורים שישתמשו בביטוי „עצלנים" לגבי ילדיהם־הם, הכבולים במשך 10 שעות תמימות — אחרי ניכוי הזמן לארוחות — אל התעסקות כזאת, בתוך אוירה כזאת... ילדים אלה עובדים יותר זמן משעובדים המשרתים־הפלחים בכפרים הסמוכים... דברי־שטות אלה, הנאמרים ללא חמלה, על „עצלות ועבירה" — אי־אתה יכול אלא לגנותם כצביעות (cant) פשוטה־שבפשוטה וכחנופה ללא שמץ של בושה... אותו

וכשתגיע ביום מן הימים „השעה האחרונה” באמת, שלכם עצמכם, העלו־נא על לבכם את זכרו של הפרופסור מאוקספורד. סוף דבר: בעולם שכולו טוב אקווה ליהנות יותר מחברתכם הנכבדה. שלום![33]... אותה תקיעת־שופר להכרזת „השעה האחרונה”, תגליתו של ס נ י ו ר בשנת 1836, חזר ותקעה ב־15 באפריל 1848 בעתון „לונדון אקונומיסט”, עם הפולמוס נגד החוק של עשר־שעות עבודה ביום — ג׳יימס וילסון, אחד מראשי־המאנדארינים הכלכליים.

4. עודף־התוצרת

אותו חלק מהתוצרת ($^1/_{10}$ מ־20 פונט חוטים או שני פונטים חוטים, בדוגמה שבסעיף 2), שמיוצג בו עודף־הערך, אנו מכנים בשם עודף־התוצרת (produit net, surplus produce). כשם שהשער של עודף־הערך נקבע לא לפי יחסו אל הסכום־הכולל של ההון, אלא לפי היחס אל החלק המשתנה שבו, כן נקבע גדלו של עודף־התוצרת, לא לפי יחסו אל שיורה של התוצרת־הכוללת, אלא לפי יחסו אל אותו חלק התוצרת, שמיוצגת בו העבודה ההכרחית. כשם שייצור עודף־הערך משמש המטרה המניעה בייצור הקאפיטאליסטי, כך עלינו למדוד את דרגת־

חלק מן הקהל, שהופתע לפני 12 שנים בערך מן הבטיחות, שהכריזו בה בפומבי ובמלוא הרצינות, תוך אישורה של אוטוריטה עליונה, כי כל „הריוַח הנקי” של החרשתן נובע מתוך העבודה של „השעה האחרונה”, ועל־כן עתיד אותו צמצום של יום־העבודה בשעה אחת לעקור את הריוח הנקי; אותו חלק מן הקהל, אומרים אנו, כמעט שלא יאמין למראה עיניו, אם ימצא עכשיו, כי אותה תגלית מקורית על מידותיה של „השעה האחרונה” נשתכללה מאז עד כדי כך, שהיא מקיפה גם „מוסר” וגם „ריוַח” כאחד; עד שאם יצמצמו את הזמן של עבודת־ילדים ל־10 שעות תמימות בלבד, יבולע לו למוסר של הילדים בו־בזמן שיבולע לריוח הנקי של מעבידיהם — כי שניהם תלויים באותה שעת־פורענות אחרונה. (עיין: „דינים־וחשבונות של המפקחים על בתי־החרושת ל־31 באוקטובר 1848”, עמ׳ 101.) אותו דין־וחשבון מביא אחר־כך דוגמאות של „מוסר” ו„מידות” אצל אותם האדונים החרשתנים — דוגמאות של ערמומיות, של תחבולות, פיתויים, אמצעי־איום, זיופים, וכו׳, שהם השתמשו בהם, כדי להוציא מפועלים מועטים, עזובים לחלוטין, חתימות על כתבי־בקשות כאלו, על מנת להגישם אחר־כך לבית־הנבחרים בטענה, שאלה הם כתבי־בקשה של ענף־תעשייה שלם, של מחוזות שלמים. ונשארת העובדה, האופייניח כל כך בשביל מעמדו כיום של מה שקרוי „מדע” כלכלי, כי לא ס נ י ו ר עצמו — וייאָמר לזכותו, שאחר־כך נלחם במרץ למען התחוקה החרשתית — ולא מתנגדיו, הראשונים והאחרונים, לא ידעו כיצד להתיר את מסקנות־הכזב של „התגלית המקודית”. הם פנו־לעזרה אל הנסיון המציאותי. אך הלָמה והמַדוע [the why and wherefore] נשארו מסתורין כשהיו.

[33] ובכל זאת, הרי האדון הפרופסור הרויח משהו עם טיולו למאנצ׳סטר! ב„מכתבים על חוק־בתי־החרושת” הוא קובע, שכל הריוַח הנקי — ה„ריוח” ו„הרבית” ואפילו „משהו יותר” ["something more"] — תלוי בשעת־עבודה אחת שעובד הפועל ללא־תשלום! שנה אחת קודם־לכן, בחיבורו „ראשי־פרקים לכלכלה מדינית” — ליתן לקח טוב לתלמידי־האוניברסיטה באוקספורד ולקרתנים [פיליסטרים] משכילים — עמד ו„גילה”, בניגוד לדעתו של ריקארדו בדבר הגדרת הערך על ידי זמן־העבודה, כי הריוח מוצאו מעבודתו של בעל־ההון, והרבית מוצאה מסיגופו של זה, מתוך „פרישותו”. הבדיה עצמה ישנה, אבל התיבה „פרישות” ["abstinence"] חדשה. מַר רוֹשר מתרגם אותה לגרמנית אל־נכון בשם „Enthaltung" [פרישות]. אך בני־ארצו, שלא היו בקיאים כמותו ברומית — הווירטים, השולצים, ומיכלים אחרים — הלבישוה לבוש־נזירים והפכוה ל־„Entsagung" [הינזרות].

רמתו של העושר לא בגודל המוחלט של התוצרת אלא בגודל היחסי של עודף התוצרת[34].

הסכום של העבודה ההכרחית ועודף־העבודה, היינו, סכום פרקי־הזמן, שבהם מייצר הפועל את הערך המוחזר של כוח־עבודתו ואת עודף־הערך — מהווה את הגודל המוחלט של זמן־עבודתו: יום־העבודה (working day).

פרק שמיני

יום־העבודה

1. גבולות יום העבודה

יצאנו מתוך ההנחה, שכוח־העבודה נקנה ונמכר לפי ערכו. ערכו, כערך כל סחורה אחרת, נקבע על ידי זמן־העבודה הדרוש לייצורו. לאמור: אם ייצורם של אמצעי־המחיה בשיעור ממוצע לפרנסת היום של הפועל דורש 6 שעות, הרי עליו לעבוד בממוצע 6 שעות ליום כדי לייצר יום־יום את כוח־עבודתו, או כדי לחזור ולייצר את הערך שקיבל עם מכירת כוח־עבודתו. נמצא, שהחלק ההכרחי של יום עבודתו מכיל שש שעות, ולפיכך — אם שאָר הנסיבות בעינן עומדות — גודל נתון הוא. אבל בכך לא נתון עדיין גדלו של יום־העבודה גופו.

נניח, שהקו א————————ב מתאר את משך זמן־העבודה ההכרחי, או את ארכו, נאמר 6 שעות. והנה, אם העבודה נארכת מעבר ל־א ב והלאה בשעה אחת, ב־3 או 6 שעות, וכו׳, הרי נקבל 3 קווים שונים אלה:

יום עבודה I : א————————ב—ג,
יום עבודה II : א————————ב ———ג,
יום עבודה III : א————————ב ——————ג,

הללו מסמנים שלושה ימי־עבודה שונים: של 7, 9, 12 שעות. הקו המוארך ב ג

[34] „יחיד, בעל־הון של 20.000 לי״ש, שרוָחיו לשנה יהיו 2000 לי״ש, הרי לא איכפת לו כל־עיקר, אם הונו יעסיק 100 או 1000 פועלים, אם הסחורה שייצר תימכר ב־10.000 או ב־20.000 לי״ש; ובלבד שבכל המקרים לא יפחת רווחו למטה מכדי 2000 לי״ש. כלום אין הדבר כן לגבי האינטרס הממשי של האומה? בהנחה, שהכנסתה הממשית נטו, הרנטה והרוָחים שלה, תישאר כשהיתה — אין כל חשיבות בכך, אם אותה אומה מונה 10 או 12 מיליוני תושבים.״ (ריקארדו: „יסודות וכו׳״, עמ׳ 416.) זמן רב לפני ריקארדו אמר ארתור יאנג, הקנאי לעודף־התוצרת — אגב, סופר פטפטן־רברבן, נטול חוש של ביקורת, שפירסומו עומד ביחס הפוך להישגו — בין השאר, לאמור: „מה תועלת תצא בממלכה מודרנית מחבל־ארץ שיהיה מחולק באופן זה [בנוסח רומי־עתיק, בין איכרים־זעירים עצמאיים], גם אם יהא מעובד כראוי — מלבד התכלית של העמדת ולדות סתם ("the mere purpose of breeding men"), ודבר זה כשלעצמו אינו אלא תכלית נטולת־תועלת ביותר״ ("is a most useless purpose"). ארתור יאנג: „אריתמטיקה פוליטית וכו׳״, לונדון 1774, עמ׳ 47.

תוספת להערה 34. מוזרה מאוד „הנטייה החזקה... לתאר עושר עודף (net wealth) כמביא ברכה למעמד העובד... והרי ברור־ומוחוָר, כי אין זה משום שהוא עודף.״ (ת. הופקינס: „על רנטה קרקעית וכו׳״, לונדון 1828, עמ׳ 126.)

מתאר את ארכו של עודף־העבודה. הואיל ויום־העבודה = א ב + ב ג, או א ג, משמע שהוא משתנה עם הגודל המשתנה ב ג. מכיון ש־א ב נתון, הרי יחסו של ב ג אל א ב ניתן תמיד למדידה. יחס זה הוא: ביום־העבודה I 1/6 של א—ב; ביום־עבודה II 3/6; וביום־עבודה III 6/6. ועוד, מכיון שהפרופורציה: $\frac{\text{הזמן של עודף־העבודה}}{\text{הזמן של העבודה־ההכרחית}}$ — היא הקובעת את עודף־הערך, הרי שזה ניתן לנו מתוך היחס הנ"ל. באותם שלושת ימי־העבודה השונים יהא שער זה: 16²/₃%, או 50%, או 100%. אך להיפך, אם נדע רק את שער־עודף־הערך בלבד, לא יהא בכך כדי לקבוע את גדלו של יום העבודה. למשל, אם שער זה הוא 100%, הרי אפשר שיהיה יום־העבודה בן 8, 10, או 12 שעות, וכו'. יש בו בשער זה כדי להעיד, כי שני חלקיו־המרכיבים של יום־העבודה, היינו, עבודה הכרחית ועודף־עבודה, שווים בגדלם, אבל אין בו כדי להעיד, מה גדלו של כל חלק וחלק.

הרי שיום־עבודה אינו גודל קבוע, אלא גודל משתנה. אמנם חלק אחד מחלקיו נקבע על ידי זמן־העבודה הדרוש לרפרודוקציה המתמידה של הפועל גופו. אבל גדלו־הכולל של יום־העבודה משתנה עם ארכו של עודף־העבודה או משכו. ולפיכך: יום־העבודה ניתן להיקבע, אולם הוא לכשעצמו אינו קבוע[35].

ואף על פי שיום העבודה אינו גודל מוצק אלא גודל נזיל, הרי מצד השני אין הוא עשוי להשתנות אלא בתוך גבולות מסוימים. ואולם גבול־המינימום שלו אינו ניתן להקבע. ודאי: אם נניח, כי הקו המוארך ב ג או עודף־העבודה = 0, שוב נקבל גבול־מינימום, היינו, אותו חלק־של־יום, שהפועל חייב לעבוד למען קיומו־הוא. אולם על הבסיס של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי אי־אפשר לעולם אלא שהעבודה ההכרחית תהווה חלק אחד מיום־עבודתו; משמע: לעולם לא יוכל יום־העבודה להתקצר ולעמוד על אותו מינימום. כנגד זה קיים גבול־מאקסימום ליום־העבודה. אין הוא ניתן להארכה מעבר לגבול מסוים. אותו גבול־המאקסימום נקבע כפל־קביעה. ראשית, על ידי הסייג הפיזי של כוח־העבודה. במשך מעת־לעת של 24 שעות, לפי הטבע, אין אדם יכול להוציא אלא כמות מסוימת מכוח־חיותו. בידוע שגם סוס אינו יכול לעבוד אלא 8 שעות מדי יום ביומו. בחלק אחד מן היום זקוק הכוח למנוחה, לשינה; ובחלק אחר מן היום חייב האדם לספק צרכי־גוף אחרים, להתפרנס, להתרחץ, להתלבש, וכו'. חוץ מאותו סייג פיזי לחלוטין, נתקלת הארכת יום־העבודה בסייגים מוסריים. הפועל זקוק לזמן, כדי לספק את צרכיו הרוחניים והחברתיים, שהיקפם ומספרם נקבעים על־ידי המצב התרבותי הכללי. הרי שתנועת השינויים של יום־העבודה מוגבלת על־ידי סייגים פיזיים וחברתיים. אלא שאותם שני הסייגים גמישים ביותר לפי טבעם, ועדיין הם משיירים מקום רב לחופש־התנועה. וכך אנו מוצאים יום־עבודה של 8, 10, 12, 14, 16, או 18 שעות — הרי שארכו שונה עד מאוד.

בעל־ההון קנה את כוח־העבודה לפי ערכו היומי. לו שייך ערך־השימוש בו למשך יום־עבודה. הווה אומר: הוא קנה זכות לעצמו להעביד למענו את הפועל

---

35 „עבודה־ליום אינה אלא ביטוי סתום — יכול שיהיה יום־עבודה ארוך ויכול שיהיה קצר." („מסה על מלאכה ומסחר, לרבות הערות על הטלת־מסים וכו'", לונדון 1770, עמ' 73.)

במשך יום אחד. ואולם, מהו יום־עבודה?[36] ברי: פחות ממעת־לעת אחד בחיים. בכמה פחות? בעל־ההון יש לו דעה משלו על אותו גבול אחרון [ultima Thule], על הסייג ההכרחי של יום־העבודה. כבעל־הון אין הוא אלא הון־בדמות־אדם. נפשו — נפש־הקאפיטאל היא. וההון יש לו יצר־חיים אחד ויחיד, היצר לשערך עצמו, לייצר עודף־ערך, לספוג לתוכו בעזרת חלקו הקבוע, הם אמצעי־הייצור, כמות גדולה־ביותר של עודף־עבודה[37]. ההון הוא עבודה מתה, שאיננה מתעוררת לחיים, מעין ערפד, אלא עם מציצת עבודה חיה, וכל שהיא מרבה למצוץ ולספוג לתוכה הימנה, כן ירבו חייה. אותו זמן, שהפועל עובד את עבודתו, הוא הזמן, שבעל־ההון צורך את כוח־העבודה הקנוי על ידו[38]. מכלה הפועל את הזמן העומד לרשותו לצרכי־עצמו, הרי הוא מלסטם את בעל־ההון[39].

בעל־ההון מסתמך, איפוא, על חוק חליפי הסחורות. הוא, ככל קונה אחר, שקוד להוציא את התועלת הגדולה ביותר, עד קצה האפשרות, מערך־השימוש של סחורתו. אולם פתאום נושא הפועל את קולו, שנאלם בשאון־והמולה של תהליך־הייצור, לאמור:

סחורה זו, שמכרתיה לך, שונה היא מאותו ערב־רב של הסחורות האחרות בכך, ששימושה יוצר ערך, וערך גדול מזה שניתן בעדה. הנה הטעם, שקמת וקנית אותה. מה שנראה בעיניך־אתה כשיערוך של הון, הוא בעיני־אני הוצאה עודפת של כוח־עבודה. אתה ואני אין אנו יודעים בשוק אלא חוק אחד, הוא חוק חליפי־הסחורות. וצריכתה של הסחורה נתונה לא למוכר, מי שמעביר־ומחליף אותה, אלא לקונה, למי שרוכש אותה. ועל־כן מגיע לך השימוש בכוח־עבודתי ליום. אולם במחיר־ממכרו ליום, חייב אני לחזור־ולייצר אותו יום־יום, שיהיה בידי לחזור ולמכרו. מלבד הבילוי הטבעי, מחמת זקנה וכו׳, צריך שאהיה מוכשר לעבוד מחר באותו מצב תקין של כוח, בריאות ורעננות, כמו שעבדתי היום. תמיד אתה בא ודורש באָזני דרשות בתורת ה„חסכון" וה„פרישות". יפה דרשת! אם־כן, רוצה אני, כבעל־משק נבון וחסכני, לכלכל את משק הרכוש היחידי אשר לי, הוא כוח־

---

[36] שאלה זו חשובה, ללא־השוָאה, משאלתו המפורסמת של סר רוברט פיל בפני לשכת־המסחר בבירמינגהאם: „לירה שטרלינג מהי?" ["what is a pound?"] — ורק משום כך הועמדה אותה שאלה, מפני שטבעו של הממון לא היה ברור לו לפיל עצמו, ממש כשם לא היה ברור ל„אנשי השילינגים הקטנים" ["little shilling men"] אשר בבירמינגהאם.

[37] „מתפקידו של בעל־ההון להשיג בהונו המושקע סכום־עבודה גדול ככל האפשר." ("D'obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible.") י. ר. קורסל־סנייל: „משנה עיונית ומעשית על מפעלים תעשייתיים", מהדורה 2, פאריס 1857, עמ׳ 62.

[38] „עבודה של שעה אחת ביום — הפסדה מהווה נזק עצום בשביל מדינה מסחרית." „גדולה הצריכה של מותרות בקרב העניים העובדים בממלכה זו — ביחוד בקרב האספסוף שבמאנופאקטורה — ועל ידי כך הם גם צורכים את זמנם, וזו הצריכה המסוכנת ביותר מכל הצריכות." („מסה על מלאכה ומסחר וכו׳", לונדון 1770, עמ׳ 47 ו־153.)

[39] „אם הפועל, החפשי, נח שעה קלה, הרי החסכנות המזוהמה, העוקבת אחריו בעיני־חרדה, אומרת: הוא גונב ממנה." (נ. לינגה: „ההלכה של החוקים האזרחיים וכו׳", לונדון 1767, כרך II, עמ׳ 466.)

עבודתי, ולהנזר־ולהזהר שלא אבזבזנו בזבוז של טירוף־הדעת. רוצה אני, שלא אביא ממנו יום־יום לידי זרימה, לידי תנועה, שלא אהפוך לעבודה, אלא אותו חלק, שהוא בהתאמה אל קיומו התקין והתפתחותו הבריאה. ואלו עם הארכת יום־העבודה ללא־מידה עלול אתה ביום אחד להביא לידי זרימה כמות גדולה של כוח־עבודתי, יותר משיכול אני להחזיר־ולהשלים במשך שלושה ימים. וכך ייצא, שבו־בשיעור שאתה תרויח בעבודה אפסיד אני בעצמותה של עבודתי. אין השימוש בכוח־עבודתי וגזילתו כלל וכלל שניים שהם אחד. אם התקופה הממוצעת, שפועל ממוצע יכול לחיות בעבודה הנעשית במידה ובחשבון, היא 30 שנה, הרי ערך כוח־עבודתי, שאתה משלם לי מדי יום ביומו, הוא $\frac{1}{365 \times 30}$ או $\frac{1}{10950}$ של כלל־ערכו. ואם אתה צורך אותו ב־10 שנים, הרי אתה משלם לי $\frac{1}{10950}$ במקום $\frac{1}{3650}$ של כלל ערכו, היינו, אתה משלם רק ⅓ מערכו ליום. ולפיכך אתה מלסטמני יום־יום ב־$^2/_3$ מערך סחורתי. אתה משלם לי שכר־עבודה ליום אחד — והנה צורך אתה עבודה של שלושה ימים. זוהי פגיעה בחוזה שלנו, עבירה על החוק של חליפי־הסחורות. ועל־כן דורש אני יום־עבודה שארכו אורך תקין. והריני דורש זאת לא תוך פנייה שאני פונה אל לבך, שכן בענייני ממונות נידונים לשתיקה רגשות־שבלב. אפשר ואתה אזרח למופת, ואולי חבר אתה בחברת צער־בעלי־חיים, ונוסף על כך נודף ממך ריח של יראת שמים, — אבל דבר זה שאתה מייצגו לעומתי, אין לב דופק בחזהו. ואם נדמה שדופק שם משהו — הרי דפיקות לבי הן. דורש אני את יום־העבודה התקין, משום שאת ערכה של סחורתי אני דורש, כדרך שדורש כל מוכר אחר[40].

הנה הכל רואים: אם נסיח דעת מן הסייגים הגמישים מאוד, הרי מתוך עצם טבעם של חליפי־הסחורות אינו עולה כל גבול לתחום בו את יום־העבודה, הווה אומר: אין כל גבול לעודף־העבודה. בעל־ההון על זכותו עומד, בחזקת קונה, כשהוא שוקד להאריך ככל האפשר את יום־העבודה, ואם רק אפשר — לעשות מיום־עבודה אחד שני ימים. מצד שני, טבעה המיוחד של הסחורה המכורה כולל בתוכו סייג להגביל את צריכתה על ידי הקונה; והפועל עומד על זכותו, בחזקת מוכר, כשהוא דורש לצמצם ולהעמיד את יום־העבודה על גודל תקין מסוים. הרי שחלה כאן אנטינומיה, זכות לעומת זכות, ושתיהן גם יחד כתובות וחתומות עם החוק של חליפי־הסחורות. ובמקום שעומדת זכות שוה לעומת זכות שוה — באה האלימות ומכריעה ביניהן. וכך עולה לפנינו, בפרשת תולדותיו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, הנסיון לקבוע יום־עבודה תקין כמלחמה על סייגיו של יום־העבודה — מלחמה בין בעל־ההון־בכללו, כלומר, מעמד בעלי־ההון, מכאן, ובין הפועל־בכללו, היינו, מעמד־הפועלים, מכאן.

---

[40] בעת השביתה הגדולה של פועלי־הבניין בלונדון [London builders] 1860 עד 1861, בעד הורדת יום־העבודה עד 9 שעות, פירסם ועד־השובתים הצהרה, המכילה — מחצה במחצה — את דברי־הסניגוריה של הפועל דנן. לא בלי אירוניה מרמזת הצהרה זו על כך, שרודף־הבצע הקנאי ביותר בין קבלני־הבניין [“building masters”] — אחד פלוני, סר מ. פטו — „ריח של קדושה” נודף הימנו. (אותו פטו בא סופו, אחרי 1867, עם סופו של — סטראוסברג !)

2. הרעבון לעודף־עבודה. חרשתן ובויאר

לא ההון המציא את עודף־העבודה. כל מקום שחלק מן החברה מחזיק בידו מונופולין על אמצעי־הייצור, אנוס הפועל, אם בן־חורין ואם משועבד, להוסיף על זמן־העבודה הדרוש לקיומו־שלו וליתן עודף של זמן־עבודה כדי לייצר אמצעי־מחיה בשביל מי שמחזיק בידו את אמצעי־הייצור[41] — אם זה אציל של אתונא καθός κἀγαλὸς, או כוהן־מושל של אטרוסקיה, אם אזרח רומאי [civis romanus] או בארון נורמאנדי, או בעל־עבדים אמריקני, או בויאר בואלאכיה, אם לורד־מקרקעין מודרני ואם בעל־הון[42]. ואולם, ברור הדבר, שאם בתוך תצורה כלכלית של החברה מכריע לא ערך־החליפין אלא ערך־השימוש של התוצר, הרי מוגבל עודף־העבודה על ידי היקף — צר או רחב — של צרכים; אך בתוך עצם אופיו של הייצור לא מצאת אותו צורך בעודף־עבודה שאינו יודע סייג. לפיכך נראה יתר־העבודה כאיום־ביותר בהיסטוריה העתיקה, רק כשמדובר היה בהשגת ערך־החליפין בדמותו הממונית־העצמאית, היינו בייצור של זהב וכסף. כפייה לעבודת־פרך עד יציאת נשמה — זו היתה אז הצורה הרשמית של יתר־העבודה. די לך, אם תעיין בספרו של דיודורוס סיקולוס[43]. אך לא היו הללו אלא מקרים יוצאים מן הכלל בעולם העתיק. אולם כל אותם העמים, שייצורם נע עדיין בתחומי הצורות הנמוכות־יותר של עבודת־עבדים ועבודת־צמיתים, וכו׳, — משנמשכים הם לתוך השוק העולמי, שנשתלט עליו אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, זה השוק המפתח את ממכר הסחורות לחוץ־לארץ ורואה בכך את עניינו המכריע־ביותר, מיד באים ומרכיבים על הזוועות הפראיות של העבדות, שיעבוד־הגוף וכו׳, את הזוועה הציביליזאציונית של יתר־עבודה. לפיכך אתה מוצא, שעבודת הכושים אשר במדינות־הדרום של ארצות־הברית באמריקה נשתמר בה אופי פאטריארכאלי ממוזג, כל זמן שהייצור היה מתכוון בעיקר כלפי הצריכה העצמית במישרין. אולם במידה שיצוא־הכותנה נעשה לעניין החיוני ביותר של אותן מדינות, הרי העבדתו היתירה של הכושי — פה ושם עד כדי איכול חייו בשבע שנות־עבודה — הפכה גורם בשיטה מחושבת־ומחשבת. שוב לא נתכוונו להוציא ממנו כמות מסוימת של תוצרים מועילים. אלא לכך נתכוונו: לייצורו של עודף־הערך עצמו. כיוצא בזה אתה מוצא בעבודת־הצמיתים, למשל, בנסיכויות הדאנובה.

---

[41] „כל מי שעובדים... מפרנסים באמת גם את בעלי־הקצבה... (הקרויים העשירים) וגם את עצמם.״ (אדמונד ברק: „הרהורים ועובדות בדבר המחסור״, לונדון 1800, עמ׳ 2.)

[42] בתמימות יתירה מעיר ניבור בספרו „ההיסטוריה של רומי״, לאמור: „אי אתה יכול להתעלם מכך, שמפעלים כמו מפעלי־האטרוסקים, שגם בחורבנם מעוררים הם התפלאות — הנחה קודמת להם במדינות קטנות(!): אדוני־קרקע ועבדים.״ בהתעמקות יתירה מזו אמר סיסמונדי, כי „תחרי־בריסל״ — הנחה קודמת להם: אדוני־שכר ועבדי־שכר.

[43] „האומללים הללו (במכרות־הזהב בין מצרים, כוש וערב), שאין ביכולתם אפילו לשמור על טהרת גופם ולכסות מערומיהם — אי־אתה יכול לראותם, בלא שתחוס על גורלם האומלל. כי כאן אין חמלה ואין חנינה לחולים, לבעלי־מום, לזקנים, לנשים תשושות־כוח. הכל חייבים — ומכות יכריחום לכך — להמשיך־ולעבוד, עד שבא המוות ושם קץ לעינוייהם ולצרותיהם.״ דיודורוס סיקולוס, „ספריה היסטורית״, ספר 3, פרק 13, [עמ׳ 260].

בואו ונַשווה את הרעבון ליתר־עבודה אשר בנסיכויות־הדאנובה אל רעבון זה אשר בבתי־החרושת של אנגליה; ויש בכך משום עניין מיוחד, שכן בעבודת־הצמיתים ניתנה לו ליתר־העבודה צורה עצמאית, הנתפסת במוחש.

נניח, שיום־העבודה הוא בן שש שעות של עבודה הכרחית ושש שעות של עודף־עבודה. נמצא, שבמשך שבוע מביא הפועל לבעליו, לבעל ההון, עודף־עבודה של $6\times6=36$ שעות. הרי זה ממש כאילו היה עובד 3 ימים בשבוע לעצמו, ו־3 ימים בשבוע עובד הוא חנם בשביל בעל־ההון. אלא שאין דבר זה נגלה לעין־כל. עודף־עבודה ועבודה הכרחית מובלעים זה בזה. ויכול אני להביע אותו יחס, למשל, גם כך: הפועל עובד בכל דקה 30 שניות לעצמו ו־30 שניות לטובת בעליו, וכו׳. מה שאין כן בעבודת־הצמיתים. העבודה ההכרחית, שהאיכר בוַאלאכיה למשל, עושה לקיומו־הוא, נפרדת הפרדת־מקום מיתר־העבודה שהוא עושה לטובת הבוֹיאַר. את העבודה הראשונה הוא מבצע בשדהו של עצמו, ואלו העבודה השנייה — באחוזת אדוניו. הרי ששני חלקיו של זמן־העבודה קיימים קיום עצמאי, זה בצד זה. בצורה של עבודת־הצמיתים נפרד עודף־העבודה בדיוק גמור מן העבודה ההכרחית. ודאי: לגבי היחס הכמותי של עודף־העבודה אל העבודה ההכרחית, אין בה, באותה צורת־תופעה שונה, כדי לשנות ולא כלום. שלושה ימים של עודף־עבודה בשבוע הם שלושה ימים של עבודה, שאין בה כדי לשמש אקויואלנט בשביל הפועל עצמו, בין אם היא עבודת־צמית ובין אם היא עבודת־שכיר. אך, אותו רעבון לעודף־עבודה צורתו אצל בעל־ההון — התאוָה להאריך את יום העבודה ללא־שיעור, ואלו אצל הבוֹיאַר — צורתו פשוטה יותר: ציד ישיר על ימים של עבודת־צמיתים[44].

עבודת־הצמיתים בנסיכויות הדאנובה כרוכה היתה ברנטות־מגופה ובכל שאר אביזריו של שיעבוד־הגוף. אולם עבודה זו היתה עיקר המס, שהיו מעלים למעמד השליט. בכל מקום, ששרר בו מצב זה, רק לעתים רחוקות נבעה עבודת־הצמיתים מתוך שיעבוד הגוף, אלא להיפך, על הרוב נבע שיעבוד־הגוף מתוך עבודת־הצמיתים[44א]. כך היה הדבר במחוזות רומניה. אופן־הייצור המקורי אשר בהם נתבסס על קניין־משותף, אבל לא באותה צורה של קניין משותף שהיתה מצויה אצל הסלאבים או ההודים. הקרקעות בחלקם עובדו, בחזקת רכוש פרטי, על ידי חברי העדה עיבוד עצמאי, ובחלקם — הניר הציבורי [ager publicus] — עובדו על

[44] הדברים האמורים להלן דנים בתנאים, שהיו קיימים בגלילות רומניה לפני המהפכה שחָלָה מאָז מלחמת־קרים.

[44א] הערה למהדורה ג׳. דבר זה אמור גם לגבי גרמניה וביחוד לגבי פרוסיה שממזרח לאֶלבה. במאה ה־15 היה האיכר הגרמני, כמעט בכל מקום, כפוף לשירותים מסוימים, בתוצרת ובעבודה — אבל חוץ מזה היה איש בן־חורין, לפחות למעשה. יתר על כן: המתיישבים הגרמנים בבראנדנבורג, בפומרן, בשלזיה ובפרוסיה המזרחית — החוק הכיר בהם כבבני־חורין. בא נצחון האצולה במלחמת־האיכרים — והקיץ הקץ על כך. לא בלבד שהאיכרים המנוצחים שבגרמניה הדרומית נעשו שוב צמיתים. כבר מאמצע המאה ה־16 הורדו לדרגת צמיתים האיכרים החפשים שבפרוסיה המזרחית, בבראנדנבורג, בפומרן ובשלזיה, ומיד לאחר־כך גם בשלזוויג־הולשטין. (מ א ו ר ר: „חצרות של צמיתים״, כרך IV. — מַ י צ ן: „הקרקע במדינה הפרוסית״. — ה א נ ס ן: „צמיתות בשלזוויג־הולשטין״.) — פ. א.)

ידיהם עיבוד משותף. תוצריה של עבודה משותפת זו שימשו קצתם קרן־שמורה לשנות־בצורת ושאר פגעים, וקצתם שימשו אוצר־המדינה להוצאות של מלחמה, פולחן ושאר הוצאות העדה. במרוצת הימים באו אנשי־מעלה, מן הצבא ומן הכהונה, ונטלו לעצמם בזרוע את הרכוש המשותף ועם זה את שירותי החובה עליו. עבודתם של האיכרים החפשים על אדמת־עדתם שלהם נהפכה לעבודת־כפייה לטובת החמסנים שחמסו את אדמת־העדה. על ידי כך נתפתחו כאחד יחסים של שיעבוד־הגוף, ואולם היתה זו התפתחות־למעשה בלבד, ולא בדרך חוקית, עד שבאה רוסיה משחררת־העולם והעלתה אותם יחסים, תוך אמתלא של ביטול שיעבוד־הגוף, למעלת חוק. ספר־החוקים (הקודקס) לעבודת־הצמיתים, שפירסם הגנראל קיסלב בשנת 1831 — ברי, שהכתיבוהו הבויארים עצמם. וכך כבשה רוסיה לעצמה, במחי־יד אחד, גם את אילי־הממון בנסיכויות־הדאנובה וגם את רעש מחיאות־הכפיים של האוילים הליבראלים בכל אירופה כולה.

לפי „התקנון האורגאני" [‎"Règlement organique"‏] — כך נקרא אותו ספר חוקים לעבודת־הצמיתים — חייב כל איכר ואלאכי, נוסף על כמה וכמה מסים־מגופם המפורטים בספר החוקים, בעבודות אלו, בשביל מי שקרוי בעל־הקרקע כביכול: 1) 12 ימי־עבודה בכלל, 2) יום אחד של עבודת־שדה, 3) יום אחד הובלת עצים. ובסך־הכל: 14 ימים בשנה. אלא, שמתוך הסתכלות מעמיקה בתורת־הכלכלה המדינית, אין יום־העבודה נדרש כפשוטו, כי־אם זהו יום של העבודה ההכרחית לייצורו של תוצר ממוצע ליום, אבל אותו תוצר ממוצע ליום נקבע בערמומיות יתירה כזאת, שאפילו ענק מן הקיקלופים לא ישלימו עד־גמירא ב־24 שעות. מתוך כך בא אותו „תקנון" עצמו ומסביר לך במלים יבשות של אירוניה רוסית מובהקת, כי 12 ימי עבודה משמעותם: תוצרת של עבודת־יד ב־36 ימים; יום אחד של עבודת־שדה פירושו 3 ימים; ויום אחד להובלת־עצים אף הוא משמעו פי־שלושה. בסך הכל: 42 ימים של עבודת־צמיתים. אולם נוספו לכך שירותי־חובה, המכונים Jobagie, שחייבים בהם לבעל־הקרקע בשביל צרכי־ייצור מיוחדים. כל כפר, לפי גודל האוכלוסייה שבו, חייב להעמיד מכסה מסויימת של עובדים בשביל שירותים אלה. אותה תוספת של עבודת־צמיתים נערכת ב־14 יום על כל איכר ואלאכי. וכך עולה עבודת־צמיתים, זו, הקבועה בחוק, 56 יום לשנה. ואולם בואלאכיה על אקלימה הקשה מונה השנה החקלאית רק 210 יום, ומהם יש להחסיר 40 יום לשבתות ומועדים, 30 יום למזג אוויר קשה, וביחד 70 יום. נשארים 140 ימי־עבודה. היחס של עבודת־הצמיתים אל העבודה ההכרחית — $^{56}/_{84}$ או $66^2/_3$ אחוז, נותן שער של עודף־ערך קטן בהרבה מזה שמסדיר את עבודת הפועל בחקלאות או בתעשייה שבאנגליה. ואולם אותה עבודת־צמיתים אינה אלא כפי שהיא מצווה מטעם החוק. וברוח „ליבראלי" עוד יותר מתחוקת בתי־החרושת האנגליים ידע „התקנון האורגאני" להקל את הדרך להערמה על תקנות עצמו. לאחר שהפך 12 ימים ל־56 ימים, שוב עמד וקבע את ההספק־ליום הנומינאלי בכל אחד מ־56 ימי־עבודת־הצמיתים בנוסח כזה, שביצועו מוכרח ליטול תוספת מן הימים הבאים. למשל, ביום אחד חייב האיכר לנכש חלקת־אדמה, אך פעולה זו דורשת, ביחוד במטעי־התירס, פי־שניים זמן. ההספק־

ליום, שהחוק קובע בשביל כמה עבודות חקלאיות, אתה יכול לפרשו ולדרשו כפי שאתה רוצה, עד שהיום מתחיל במאי ומסתיים באוקטובר. ועוד יותר חמורות התקנות לגבי מולדאביה. „12 ימי עבודת־הצמיתים לפי התקנון האורגאני" — כך הכריז אחד הבויארים שיכור־הנצחון — „הם 365 ימים בשנה"[45].

אם „התקנון האורגאני" בנסיכויות־הדאנובה שימש ביטוי על דרך החיוב לאותו רעבון לעודף־עבודה, וכל סעיף וסעיף שבתקנון מתיר אותו רעבון היתר כדין, הרי חוקי־בתי־החרושת [Factory Acts] האנגליים משמשים ביטויים שליליים לאותו רעבון. חוקים אלה מרסנים את יצרו של ההון, הוא היצר למצוץ את כוח־העבודה ללא גבול ומידה, תוך שהם מגבילים את יום־העבודה הגבלה של־כפייה מטעם המדינה, — ודוקא מדינה ששולטים בה בעל־ההון ואדוני־הקרקע. אם נסיח את הדעת מתנועת הפועלים שגאתה־והלכה מדי יום ביומו עד כדי להטיל אימה — הרי נגזרה הגבלה זו של העבודה החרשתית בתוקף אותו הכרח, שהציף את שדות אנגליה זבל מלאכותי של גואנו. היא־היא תאות־הגזל העיוורת האחת: היא שמצתה שם את לשד האדמה עד תומו; והיא שפגעה כאן בשרשי כוחה החיוני של האומה. מבחינה זו מעידות עדות ברורה מגיפות פריודיות, כמו שמעידה על כך הפחתת מידת־קומתם של החיילים בגרמניה ובצרפת[46].

חוק־בתי־החרושת משנת 1850, העומד בתוקפו היום (1867), מתיר בממוצע 10 שעות לכל יום מימות־החול; לאמור, לחמשת ימות־החול הראשונים, — 12 שעות ליום, מ־6 בבוקר עד 6 בערב, אלא שלפי החוק יש להקציב בתוכן ½ שעה לפת־שחרית ושעה אחת לארוחת־צהריים, וכך נשארו 10½ שעות עבודה; לערב־שבת — 8 שעות, מ־6 בבוקר עד 2 אחרי־הצהריים, ומהן ½ שעה לפת־שחרית. נשארות, איפוא, 10½ שעות לכל יום מחמשת ימות־החול הראשונים, 7½ שעות ליום־החול האחרון, ובסך־הכל 60 שעות־עבודה[47]. נתמנו שומרי־חוק מיוחדים, הם מפקחי בתי־החרושת, הכפופים במישרין למיניסטריון לענייני־פנים, והדינים־

---

[45] פרטים נוספים יש למצוא בספרו של א. רנו: „היסטוריה מדינית וסוציאלית של גלילות־הדאנובה." פאריס 1855, [עמ' 303, 321 ואילך].

[46] „על התפתחותם של יצורים אורגאניים מעידה בדרך כלל, בתוך גבולות מסוימים, העובדה שעוברים הם את מידת־הקומה הממוצעת של סוגם. אצל האדם מתקטנת קומת־גופו, אם מתקפחת התפתחותו מחמת תנאים פיזיים או סוציאליים. בכל ארצות אירופה, שהונהגה בהן חובת־הגיוס, פחת מאז שיעור קומתם הבינוני של הגברים המבוגרים, ובדרך כלל נתמעטה מידת כושרם לצבא־המלחמה. לפני המהפכה (1789) היה בצרפת המינימום בשביל רגלי 165 ס"מ; בשנת 1818 (לפי החוק מ־10 במארס) — 157 ס"מ; אחרי החוק מ־21 במארס 1832 — 156 ס"מ; בממוצע נתפטרו מן הגיוס בצרפת למעלה מן המחצית, מחמת מיעוט קומה ומומים. שיעור הקומה בשביל הצבא בסאקסוניה היה: בשנת 1780 — 178 ס"מ; כיום — 155 ס"מ. בפרוסיה שיעור הקומה הוא 157 ס"מ. לפי ידיעותיו של ד"ר מאיר ב,העתון הבאווארי' מ־9 במאי 1862 יוצא, אחרי שסוכם הממוצע במשך 9 שנים, כי בפרוסיה היו על 1000 חייבי־הגיוס 716 בלתי־כשרים לשירות־הצבא: 317 מחמת מיעוט־קומה ו־399 מחמת מומים... העיר ברלין לא יכלה להעמיד בשנת 1858 את מכסת טירוניה, חסרו עוד 156 איש." (י. פון ליביג: „הכימיה ושימושה בחקלאות ובפיזיולוגיה." 1862, מהדורה 7, כרך I, עמ' 117, 118.)

[47] תולדותיו של חוק־בתי־החרושת משנת 1850 נתונות להלן בהמשכו של פרק זה.

והחשבונות שלהם מתפרסמים בכל מחצית־שנה מטעם הפארלאמנט. ויש בהם, איפוא, משום סטאטיסטיקה מתמידה ורשמית על רעבונם של בעלי־ההון לעודף־עבודה.

בואו ונאזין שעה קלה לדבריהם של מפקחי בתי־החרושת[48].

„החרשתן הרמאי מתחיל את העבודה רבע שעה לפני 6 בבוקר, עתים במוקדם ועתים במאוחר מכך; והוא מסיימה רבע שעה אחרי 6 בערב, עתים במוקדם ועתים במאוחר מכך. הוא מחסיר 5 דקות מתחילתה ומסופה של מחצית־השעה המיועדת רשמית לפת־שחרית, וכן הוא נוטל 10 דקות מתחילתה ומסופה של השעה המוקדשת לארוחת־הצהריים. בערבי יום־שבת הוא עובד רבע שעה אחרי 2 בצהריים, עתים יותר ועתים פחות. וכך הוא מרויח:

לפני 6 בבוקר	15 דקות	
לאחר 6 בין־הערביים . .	15 ״	סך־הכל ב־5 ימים:
מן הזמן לפת־שחרית . .	10 ״	300 דקה.
מן הזמן לארוחת־צהריים .	20 ״	
	60 דקה	
בימי ערב־שבת		
לפני 6 בבוקר	15 דקות	ריוח־כולל לשבוע:
מן הזמן לפת־שחרית . .	10 ״	340 דקה.
אחרי 2 בצהריים . . .	15 ״	

5 שעות ו־40 דקה לשבוע, אם תכפילן ב־50 שבועות־עבודה — יש לנכות 2 שבועות למועדים או להפסקות ארעיות — תקבל 27 ימי־עבודה״[49].

„תוספת־עבודה ב־5 דקות ליום, כשמכפילים אותה בשבועות, נותנת 2½

[48] בתקופת התעשייה הגדולה באנגליה, מתחילתה ועד שנת 1845, אין אני דן אלא פה ושם, ובעניין זה הריני מפנה את הקורא לספר: „מצבו של המעמד העובד באנגליה״ לפרידריך אנגלס, לייפציג 1845. כמה העמיק אנגלס לירד לסוף רוחו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי — מוכיחים הדינים־וחשבונות על בתי־החרושת, הדינים־וחשבונות על המכרות [Factory Reports, Reports on mines] וכו׳, שהופיעו מאז שנת 1845; וכמה הפליא לתאר את מצבי־הדברים בפרטותם — תעיד השוָאה, ולו גם שטחית ביותר, של חיבורו אל הדינים־וחשבונות הרשמיים של הוַעדה להעסקת־ילדים [“Children’s Employment Commission”] (1863/67), שנתפרסמו 18 עד 20 שנה לאחר־מכן. כי הללו דנים בענפי־תעשייה, שהתחוקה החרשתית עדיין לא הונהגה בהם אלא לאחר 1862, ובמקצת מהם עדיין לא הונהגה עד היום. הווה אומר: כאן לא הוטלה עליהם, על המצבים המתוארים על ידי אנגלס, שום תמורה גדולה, אם בהרבה ואם במועט, מן החוץ. דוגמותי לקוחות בעיקר מן התקופות של חופש־המסחר, אחרי שנת 1848, אותה תקופת גן־עדן, שעליה מרבים להפיח ־ט בפני הגרמנים סיפורי־בדיות לאין־שיעור אותם רוכלים־נוסעים מטעם חופש־המסחר, שהם גם ממללי־רברבן וגם בורים מוזנחים מבחינה מדעית. — אגב: הטעם, שאנגליה עומדת כאן בחזית, אינו אלא מפני שהיא נציגה הקלאסי של הייצור הקאפיטאליסטי, והיא היחידה שמפרסמת ברציפות סטאטיסטיקה רשמית על העניינים הנדונים.

[49] „הצעות וכו׳ מאת מַר ל. הורנר, מפקח על בתי־חרושת״, ב„חוק על תקנות בתי־החרושת. נדפס לפי פקודת בית־הנבחרים מ־9 באוגוסט 1859״, עמ׳ 4, 5.

ימי־ייצור לשנה"[50]. „תוספת של שעה ליום, שזוכים בה בשיעורים קטנים לפני 6 בבוקר, אחרי 6 בערב, וכן בתחילתם ובסופם של הזמנים שנקבעו בחוק בשביל הארוחות — כמעט שמסתכמת על ידי כך עבודה של 13 חדשים בשנה"[51].

משברים, הגורמים להפסקת העבודה, ושוב אינם עובדים אלא „זמן קצר", רק ימים אחדים בשבוע — ברי, שאין בהם כדי לשנות במשהו את היצר להאריך את יום־העבודה. ככל שפוחתים העסקים, כן צריך להרבות את הריוח של העסק שנעשה. ככל שפוחת הזמן שניתן לעבוד בו, כן צריך לעבוד יותר בזמן של עודף־העבודה. ואמנם, מפקחי בתי־החרושת מודיעים על תקופת־המשבר של 1857—1858, לאמור:

„יכול שיהא בכך משום אי־מסקניות, כי יחול יתור־עבודה בעת שעסקי־המסחר רעים כל כך; אולם דוקא מצב רע זה מדרבן בריות חסרי־מצפון לפרוץ סייגים; בדרך זו הם מבטיחים לעצמם תוספת־ריוח..." „במחצית־השנה האחרונה" — אומר ליאונארד הורנר — „נתבטלו במחוז, הנתון לפיקוחי, 122 בתי־חרושת; 143 נמצאו עומדים באַבטלה", ואף על פי כן נמשך יתור־העבודה למעלה מן הזמן הקבוע בחוק[52]. „מחמת הירידה בעסקים" — אומר מר האוול — „היו כמה בתי־חרושת סגורים לגמרי במרבית הזמן, ועוד יותר בתי־חרושת לא עבדו אלא זמן קצר. ואף על פי כן הריני מקבל עתה קובלנות כמספרן מקודם, שנחטפות (snatched) מן הפועלים יום־יום ½ שעה או ¾ שעה, תוך פגיעות של הפקרות בזמן המובטח להם לפי החוק לארוחות ולנופש"[53].

אותה תופעה חוזרת־וחלה בזעיר־אנפין בימי משבר־הכותנה האיום בשנים 1861 עד 1865[54].

„עתים, כשאנו מוצאים את הפועלים בעבודתם בבית־החרושת, אם בשעות־הארוחות או בשאר שעות בלתי־חוקיות, הרי שומעים אנו את התירוץ, כי הללו אינם רוצים כלל לעזוב את בית־החרושת לזמן הקבוע, וכי צריך להכריח אותם להפסיק את עבודתם (ניקוי המכונות וכו'), וביחוד בערבי יום־שבת אחרי־הצהריים. אולם אם ה,ידיים' נשארות בבית־החרושת, לאחר שנדמו המכונות... הרי לא היו מעסיקים אותן בכך, אילו נקבע זמן מספיק, ביחוד בשביל ניקוי המכונות וכו', אם לפני 6 בבוקר (כך!) או לפני 2 אחרי־הצהריים בימי ערב־שבת"[55].

---

50 „דינים־וחשבונות של המפקחים על בתי־החרושת, 31 באוקטובר 1856", עמ' 35.

51 „דינים־וחשבונות וכו', 30 באפריל 1858", עמ' 9.

52 שם, עמ' 43.

53 שם, עמ' 25.

54 „דינים־וחשבונות וכו' למחצית־השנה המסתיימת ב־30 באפריל 1861." ראה נספח מס' 2; „דו"חות וכו' 31 באוקטובר 1862", עמ' 7, 52, 43. העבירות [על החוק] שוב הולכות ונעשות מרובות עם מחצית־השנה האחרונה של 1863. השווה „דו"חות וכו' 31 באוקטובר 1863", עמ' 7.

55 „דינים־וחשבונות וכו' 31 באוקטובר 1860", עמ' 23. כמה גדולה קנאותם של ה„ידיים" בבתי־החרושת, שהם מתנגדים לכל הפסקה בעבודה החרשתית — לפי עדותם של החרשתנים בבתי־הדין — תוכיח עובדה מוזרה זו: בתחילת יוני 1836 נמסרו ידיעות חשאיות לשופטי־השלום [Magistrates] בדסברי (שביורקשייר), כי הבעלים של 8 בתי־חרושת גדולים

„הריוח שאפשר להרויח על־ידי כך (עודף־עבודה תוך פגיעה בחוק) — נראה, שבשביל חרשתנים רבים יש בו משום פתיון גדול־מדי, עד שאין הם יכולים לעמוד בפניו. סומכים הם על הסיכוי שלא יתפסו אותם במעשה; ובראותם, כמה קטן סכום הקנסות וההוצאות, שצריכים היו לשלם מי שנמצאו חייבים־בדין, הרי הם מוצאים, כי גם אם ייתפסו בעבירה יישאר עוד עודף הגון של רוָחים"[56]. „בכל המקרים, שמרויחים את תוספת־הזמן על ידי כפל של גניבות זעירות (a multiplication of small thefts) במשך היום — הרי נתקלים המפקחים בקשיים מרובים־ביותר, ברצותם להכין את המשפט כראוי"[57]. אותן „גניבות זעירות" שההון גונב מזמן־הסעודה והמנוחה של הפועלים, קרויות בפי מפקחי בתי־חרושת גם בשם „חיטוטי־סחיבה של רגעים"[58] ("petty pilferings of minutes"), „חטיפת כמה רגעים"[59] ("snatching a few minutes"), או לפי המונח הטכני של הפועלים „נְקירה וגרידה בשעות הנועדות לאכילה" [nibbling and cribbling at meal times][60].

הכל רואים, שבאוירה זו שוב אין זה סוד כל־עיקר, כי על־ידי עודף־עבודה מתהווה עודף־הערך. „אם תתיר לי" — כך אמר לי חרשתן מכובד מאוד — „לעבוד יתר־זמן רק 10 דקות ליום, תכניס לכיסי 1000 לי"ש לשנה"[61]. „פרודות של זמן יסודותיו של הריוח הן"[62].

מבחינה זו אין לך אופייני יותר מן הכינוי, המכנה את הפועלים העובדים

אשר בסביבת בטליי פגעו בחוק בתי־החרושת. מקצתם מן האדונים האלה נתבעו לדין, על שהעבידו 5 נערים, מבני 12 עד בני 15, מ־6 בבוקר יום ו׳ ועד 4 אחה"צ של יום שבת, בלא להרשות להם שום נופש, מלבד זמן לארוחות ושעה אחת של שינה בחצות־הלילה. והילדים הללו נצטרכו לבצע את עבודתם במשך 30 שעה ללא הפסקה ב„מאורת הסחבות" ["Shoddy-hole"] — כך נקראה אותה מאורה — שבה פורמים סחבות־צמר ואוירה ספוג ים של אבק, פסולת וכו׳, עד שאפילו הפועל המבוגר נאלץ לקשור תמיד פיו בממחטות, כדי להגן על ריאותיו! האדונים הנתבעים־לדין הצהירו במקום שבועה — כקווייקרים היו אנשי־דת קפדנים־ביותר ולא יכלו להשבע שבועה — כי בחמלתם הרשו לילדים המסכנים 4 שעות לשינה, אבל אותם קשי־עורף, הילדים, לא רצו בשום פנים לילך לישון! האדונים הקווייקרים נתחייבו לקנס־ממון של 20 לי"ש. דריידן ראה בחזונו את הקווייקרים הללו:

"Fox full fraught in seeming sanctity
That feared an oath, but like the devil would lie,
That look'd like Lent, and had the holy leer,
And durst not sin! before he said his prayer!"

[„שועל עמוס חסידות־צביעות / ירא שבועה, ושקרן כשטן עצמו, / פניו כאילו ישב בתענית ועיניו פוזלות ביראה, / אינו מעיז לחטוא — לפני שסיים תפילתו!"]

56 „דו"ח וכו׳ 31 באוקטובר 1856", עמ׳ 34.

57 שם, עמ׳ 35.

58 שם, עמ׳ 48.

59 שם.

60 שם.

61 שם, עמ׳ 48.

62 "Moments are the elements of profit". „דו"ח של המפקחים וכו׳, 30 באפריל 1860", עמ׳ 56.

במלוא זמנם, בשם "full timers" [מלאֵי־זמן], והילדים למטה מגיל 13, שאינם רשאים לעבוד אלא 6 שעות — "half timers" [חצאֵי־זמן][63]. שוב אין הפועל כאן אלא זמן־עבודה בדמות־אדם. כל ההבדלים האישיים מיטשטשים ונבלעים בתוך „מלאֵי־זמן" ו„חצאֵי־זמן".

3. ענפי־תעשייה אנגליים ללא סייג חוקי בפני ניצול

יצר זה של הארכת יום־העבודה — רעבתנות זו של זאבי־טרף לעודף־עבודה — עד כאן עקבנו אחריו בתחום שחלו בו מעשי־עוולה ללא־קץ, עד שלא עלו עליהם אפילו מעשי־האכזריות שנהגו הספרדים באדומי־העוֹר אשר באמריקה — כך אומר חוקר־כלכלה אנגלי מן הבורגנים[64] — והם שכבלוּ סוף־סוף את ההון בכבלי ההסדר החוקי. עכשיו בואו ונשים עין בענפי־ייצור אחדים, שמיצוּי כוח־העבודה בהם או שהוא עודנו כיום, או שעוד היה אתמול, חפשי ללא כל כבלים.

„מר בראוּטון צ׳ארלטון, שופט־שלום מחוזי [County Magistrate], שישב־ראש באסיפה שנתקיימה באולם־העיר בנוטינגאם ב־14 ביאנואר 1860 — הכריז לאמור: „בקרב אותו חלק מן האוכלוסייה העסוק בתעשיית המלמלה שוררים מצוקה וסבל במידה שאי־אתה מוצא דוגמתם לא בשאר חלקי הממלכה, ויתר מכן: לא בכל העולם התרבותי... סמוך ל־2, 3, 4 שעות אחר חצות מוציאים ילדים בני 9—10 מתוך מיטותיהם המזוהמות וכופין אותם לעבוד עד 10, 11, 12 בערב בעד קיום מחייתם הדלה; איבריהם מתנוונים והולכים, דמותם מצטמקת, פניהם הולכים ומתקהים ומיטמטמים, וכל מהותם האנושית שוקעת ויורדת לתוך קהות־של־טימטום, משולה לאבן — ולמראה עיניך בלבד פלצות תאחזך... אין אנו מופתעים מזה, שמר מ א ל ט וחרשתנים אחרים קמו ומיחו נגד כל ויכוח... שיטה זו, כפי שמתאר אותה הכהן מ ו נ ט א ג י ו ו ו ל פ י, היא שיטה של עבדות ללא סייג וגבול, עבדות חברתית, גופנית, מוסרית ושכלית... מה דמות נערוך לעיר המכנסת אסיפה פומבית כדי לבקש, שזמן־העבודה לגברים יהא מוגבל ועומד על 18 שעות!... אנו מצהירים הצהרות כנגד בעלי־המטעים של וירג׳יניה וקארולינה. אך, כלום שוק־הכושים של אלה על כל הזוָעות של שוט, של סחר־מכר בבשר־אדם, מתועב יותר משחיטת־אדם זו הנעשית־והולכת לאט־לאט, כדי שייוצרו צעיפים וצוארונים למען בצעם של בעלי־ההון[65]?"

חרושת־הקדרוּת (Pottery) אשר בסטאפורדשייר שימשה במשך 22 שנים

---

[63] אותו ביטוי קנה לעצמו זכות־אזרח רשמית גם בבית־החרושת וגם בדינים־וחשבונות על בתי־החרושת.

[64] „תאוַת־הבצע של בעלי־החרושת, שמעשיהם האַכזריים ברדיפתם אחרי הרוָחים כמעט שלא עלו עליהם מעשיהם של הספרדים, עם כיבוש אמריקה, ברדיפתם אחרי הזהב." (ג׳ ו ן ו ו י י ד: „תולדות המעמד הבינוני ומעמד הפועלים", מהדורה ג׳, לונדון 1833, עמ׳ 114.) *החלק העיוני בספר זה, מעין ראשי־פרקים לכלכלה מדינית, מכיל כמה דברים מקוריים — בשביל זמנו — כגון בדבר משברים מסחריים. ואלו החלק ההיסטורי לקוי בגניבה־ספרותית ללא בושה, בפלאגיאט מתוך „תולדות העניים" לסר מ. א י ד ן, לונדון 1799.*

[65] „דיילי טלגראף" של לונדון, מ־17 ביאנואר 1860.

האחרונות נושא לשלוש חקירות פארלאמנטאריות. תוצאות החקירות האלה נמסרו: בדין־וחשבון של מר ס ק ר י י ר ו ן משנת 1841 ל„נציבים על העסקת ילדים״ (“Childern’s Employment Commissioners”); בדין־וחשבון של ד״ר גרינהאו משנת 1860, שנתפרסם בפקודת קצין־הרפואה של מועצת־הסתרים (Privy Council; “Public Health, 3rd Report”, I, 112—113); ולאחרונה בדין־וחשבון של מר ל ו נ ג׳ משנת 1863: „דין־וחשבון ראשון של הועדה בדבר העסקת ילדים״ מ־13 ביוני 1863 [First Report of the Children’s Employment Commission”]. לצורך תפקידי שלי דייני, אם אביא מתוך הדינים־וחשבונות של 1860 ו־1863 עדויות אחדות מפי הילדים המנוצלים עצמם. דברי הילדים — על המבוגרים יצאו ללמד, וביחוד על בחורות ונשים; ומדובר כאן בענף תעשייתי, שלעומתו טוויית כותנה וכיוצא בה, נראית כתעסוקה נוחה ובריאה ביותר[66].

ו י ל י א ם ו ו ד, בן־תשע, היה בן 7 שנים ו־10 חדשים כשהתחיל לעבוד. הוא היה "ran moulds„ (היה מביא סחורה, שנגמרה צורתה, אל חדר־הייבוש, ואחר־כך היה מחזיר־ומביא משם את התבנית הריקה). בכל יום מימות־השבוע הוא בא ב־6 בבוקר ומפסיק עבודתו בערך ב־9 בערב. „עובד אני ששה ימים בשבוע עד 9 שעות בערב; כן נהגתי במשך 7 עד 8 השבועות האחרונים״. משמע: עבודה של 15 שעות ביום בשביל ילד בן־שבע! י. מ ו ר י י, נער בן שתים־עשרה, מעיד: “I turn jigger and run moulds” [אני מסובב את הגלגל ונושא תבניות]. „בא אני ב־6 בבוקר, עתים ב־4 בבוקר. בלילה האחרון עבדתי כל הלילה עד 6 בבוקר. מליל שלשום לא שכבתי במיטתי. מלבדי עבדו כאן כל אותו לילה האחרון שמונה או תשעה נערים. כולם, פרט לאחד, חזרו הבוקר לעבודה. אני מקבל 3 שילינגים ו־6 פנסים (לשבוע). ואיני מקבל יותר בעד העבודה בלילות. בשבוע האחרון עבדתי בשני לילות.״ פ ר נ י ה א ו, ילד בן 10, אומר: „לא תמיד ניתנת לי שעה שלימה לארוחת־הצהריים; לפעמים רק מחצית־שעה — כל יום חמישי, ששי ושבת״[67].

ד״ר ג ר י נ ה א ו מביע את דעתו, שימי חיי אדם במחוזות הקדרות סטוק־אפון־טרנד וולסטאנטון קצרים עד מאוד. אף על פי שבמחוז סטוק עסוקים בקדרות רק 30,6% ובמחוז וולסטאנטון רק 30,4% של הגברים למעלה מגיל העשרים, הרי במניין מקרי־המוות ממחלות־הריאות בקרב הגברים מאותו סוג יש לזקוף על חשבון הקדרים: במחוז הראשון למעלה ממחצית ובמחוז השני בקירוב 2/5. ד״ר ב ו ת ר ו י ד, רופא כללי בהנליי, מעיד: „כל דור חדש של הקדרים ננס־יותר וחלוש־יותר מן הדור שלפניו״. כן אומר רופא אחר, מר מק־בין: „מן היום שהתחלתי בעבודתי הרפואית בין הקדרים, לפני 25 שנים, יכולתי לראות התנוונות ברורה, שנתבלטה ביחוד בהפחתה מוסיפה־והולכת של קומתם ומשקלם״. עדויות אלה לקוחות מתוך הדין־וחשבון של ד״ר גרינהאו משנת 1860[68].

---

[66] השווה: „מצבו של וכו׳״ ל א נ ג ל ס, עמ׳ 249—251.

[67] „הועדה להעסקת־ילדים. דו״ח ראשון וכו׳ 1863״, עדות עמ׳ 16, 19, 18.

[68] „בריאות הציבור, דו״ח שלישי וכו׳״, עמ׳ 102, 104, 105.

והנה הדברים הבאים לקוחים מתוך הדין־וחשבון של חברי־הוַעדה משנת 1863. ד״ר ג׳. ט. ארלידג׳, רופא ראשי בבית־החולים אשר בצפון סטאפורדשייר, אומר: „הקדרים, כמעמד, גם גברים וגם נשים, הם אוכלוסייה מנוּוֶנת מבחינה גופנית ומוסרית כאחת. בדרך כלל הם מגומדים, מבנה גופם לקוי, ותכופות מגובנים בחזיהם. הם מזקינים לפני זמנם ועל כל פנים חייהם אינם אלא קצרים; קהים ומחוסרי־דם, חולשתם הגופנית מתגלית בהתקפות עקשניות של מחלת־עיכול, של הפרעות בכבד ובכליות ושל שגרון. אולם ביחוד לוקים הם במחלות בית־החזה, כגון דלקת־הריאות, שחפת, דלקת הסמפונות וקצרת. צורה אחת של הקצרת מיוחדת רק להם, ומפורסמת היא בשם קצרת־הקדרים או שחפת־הקדרים. מחלת־סקרופולה, הפוגעת בשקדים, בעצמות או בחלקי גוף אחרים, היא מחלת הקדרים; חולים בה שני־שלישים מהם ויותר... ואם ההתנוונות (degenerescence) של האוכלוסייה באותו מחוז לא גדלה יותר, הרי זה מחמת הגירה מַתמדת של כוחות חדשים מן המחוזות הסמוכים ומחמת ההתחתנות בגזעים בריאים יותר״. מר צ׳ארלס פארסונס, מי ששימש עוד לפני זמן־מה רופא־בית [House Surgeon] באותו בית־חולים, כותב במכתב לנציב לונג׳ בין השאר: „אין בידי לדבר אלא מתוך הסתכלותי האישית, ולא מתוך נתונים סטאטיסטיים, אולם אינני מהסס מלהצהיר, כי התמרמרות תקפתני בכל פעם ופעם למראה אותם הילדים, שבריאותם הובאה עולה לתאוַת הבצע של ההורים או של נותני־העבודה״. והרי הוא מונה את סיבותיהן של מחלות־הקדרים ומסיים בסיבה השקולה כנגד כולן: „שעות־עבודה ארוכות״ (“Long Hours”). בדין־וחשבון מביעה הוַעדה את תקוָתה, כי „תעשייה, שהגיעה לעמדה חשובה כל־כך בכל העולם, לא תוסיף עוד להיות נתונה לביקורת, שהצלחתה הגדולה מביאה עמה התנַוונות פיזית, סבלות גופניים מרובים וקיצור־ימים של אוכלוסיית־הפועלים... שבעמלם ובמוּמחיותם הושגו הישגים גדולים כל־כך״[69]. וכל שנאמר לגבי חרושת־הקדרות באנגליה, כוחו יפה לגבי זו שבסקוטיה[70].

תעשיית הגפרורים תחילתה בשנת 1833, משבאה האמצאה ולימדה, כיצד מעלים את הזרחן על הגפרור גופו. משנת 1845 ואילך נתפשטה־והלכה זו בצעדים מהירים באנגליה, ומחלקי־העיר הצפופים של לונדון נתפשטה וחדרה לתוך מאנצ׳סטר, בירמינגהם, ליוורפול, בריסטול, נורוויץ׳, ניוקאסל, גלאזגו; אתה הלכה ונתפשטה גם עווית־הפה, שעוד בשנת 1845 עמד עליה רופא וינאי וגילה, שזוהי מחלה מיוחדת לעובדים בתעשיית־הגפרורים. מחצית הפועלים הם ילדים למטה מ־13 שנים וצעירים למטה מ־18. תעשייה זו מפורסמת לגנאי על שום סכנת־הבריאות והתיעוב הכרוכים בה, עד כדי כך שרק המנוּונים־ביותר במעמד הפועלים, אלמנות מזות־רעב למחצה וכו׳, הם שמוסרים לה את ילדיהם „ילדים קרועים־ובלויים, מזי־רעב למחצה, מוזנחים ופרועים״[71]. בין העדים, שחבר־הוַעדה וייט (1863) גבה מהם את עדותם, היו 270 למטה מ־18, 50 למטה מ־10, 10 בני

[69] „הוַעדה להעסקת־ילדים, 1863״, עמ׳ 24, 22 וכן XI.
[70] שם, עמ׳ XLVII.
[71] שם, עמ׳ LIV.

8 בלבד, ו־5 בני 6 בלבד. יום־העבודה בגבולות של 12 עד 14 ו־15 שעות; עבודת־לילה, ארוחות שלא כסדרן, על הרוב בתוך בתי־העבודה גופם, המורעלים רעל של זרחן. ד א נ ט ה היה מוצא בתעשייה זו תמונות, העולות על כל מוראות־התופת שראה בחזונו.

בתעשיית הטפיטין נדפסים המינים הגסים יותר במכונות, והמינים העדינים נדפסים ביד (bloc printing). חודשי התעסוקה הערה ביותר הם מתחילת אוקטובר ועד סוף אפריל. באותה תקופה נמשכת העבודה הזאת תכופות וכמעט ללא־הפסקה מ־6 בבוקר עד 10 בערב, ולמעלה מכן.

י. ל י ץ' מעיד: „מ־19 בחורות חסרו 6 בחורף האחרון (1862), מחמת מחלות שבאו להן על ידי יתר־עבודה. אנוס אני לנזוף־ולגעור בהן, שלא תתקפן שינה". ו. ד א פ י: „תכופות לא יכלו הילדים לפקוח את עיניהם בשביל העבודה, מרוב עייפות; ואמנם, אף אחד מאתנו לא יכול לעמוד בכך." י. ל י י ט ב ו ר ן: „הרי אני בן י"ג... בחורף האחרון עובדים היינו עד 9 (בערב), ובחורף שקדם לו עד 10 בערב. כמעט כל ערב בחורף האחרון הייתי בוכה מכאֵב, שרגלי העלו פצעים." ג. א פ ס ד ן: „הנה הנער שלי... כשהיה בן 7, הייתי נוטלו על כתפי ונושאו על פני השלג לכאן ובחזרה; עובד היה כאן 16 שעות!... תכופות הייתי כורע לפניו כדי להאכילו כשהוא מעומד ליד המכונה, שכן אסור היה עליו לעזבה או להשביתה." ס מ י ת, מנהל־שותף לבית־חרושת במאנצ'סטר: „אנו עובדים (כִּנָּתוֹ ה,ידיים' שלו, העובדים ל,מעננו') ללא הפסקה בשביל ארוחות, ונמצא שהעבודה של 10 שעות וחצי ליום נגמרת ב־4 וחצי אחר־הצהריים, וכל הנותר הן שעות נוספות[72]. (כלום אותו מר ס מ י ת עצמו אינו אוכל שום ארוחה במשך 10 שעות וחצי?). אנו (אותו סמית גופו) רק לעתים רחוקות מפסיקים את עבודתנו (כִּנָּתוֹ: השימוש במכונות־כוח־העבודה ,שלנו') לפני 6 בערב, ונמצא שבעצם אנו (iterum Crispinus [ושוב אותו קריספינוס[ט"1]]) עובדים כל השנה כולה שעות נוספות... הילדים והמבוגרים, (152 ילדים וצעירים למטה מ־18 ו־140 מבוגרים) אלה ואלה עבדו במשך 18 החדשים האחרונים, בממוצע, לפחות 7 ימים ו־5 שעות בשבוע, או 78½ שעות בשבוע. ב־6 השבועות, שנסתיימו בשני־למאי שנה זו (1863), היה השיעור הממוצע עוד יותר גדול — 8 ימים או 84 שעות בשבוע!" ואולם, מוסיף אותו מר ס מ י ת, זה שנתחבב עליו כינוי־הרבים של הוד מלכותו [pluralis majestatis] בחיוך על שפתיו: „העבודה במכונות אינה קשה ביותר." ואלו החרשתנים המשתמשים בדפוס־יד [Bloc Printing] טוענים: „עבודת־יד בריאה מעבודת־מכונה." בדרך־כלל מתמרמרים בעלי־החרושת ומוחים נגד ההצעה

---

[72] אין להבין דברים אלה במובן של המושג עודף־זמן־העבודה, שאנו משתמשים בו. אותם האדונים רואים בעבודה של 16½ שעות את יום־העבודה התקין, המכיל, איפוא, גם את עודף־העבודה התקין. רק אחר־כך מתחיל „יתור־הזמן" [שעות נוספות], שמשלמים בעדו שכר טוב־יותר במקצת. בהזדמנות מאוחרת נראה, כי השימוש בכוח־העבודה במשך מה שקרוי היום־התקין משלמים בעדו למטה מערכו, וכך „יתור־הזמן" אינו אלא עורמה קאפיטא־ליסטית כדי לסחוט יותר „עודף־עבודה"; ואגב, זו נשארת עורמה, אפילו אם בעד השימוש בכוח־העבודה במשך „היום התקין" משלמים באמת את השכר המלא.

„להשבית את המכונות לפחות בשעות הארוחות". מר אוטליי, מנהל בית־חרושת לטפיטין בבוראו (לונדון), אומר: „חוק, שיתיר שעות־עבודה מ־6 בבוקר עד 9 בערב... ודאי שהיה מניח את דעתנו(!); אבל השעות לפי חוק־העבודה, מ־6 בבוקר עד 6 בערב, אינן נוחות בשבילנו(!). המכונה שלנו מושבתת בשעת ארוחת־הצהריים (כמה גדולה נדיבות הלב!). ההשבתה אינה מביאה הפסד ניכר, לא בנייר ולא בצבע." „אבל — הוא מוסיף ואומר ברגש של השתתפות — „מבין אני, שההפסד הכרוך בכך אינו אהוב." הדין־וחשבון של הוַעדה קובע בתמימות: החשש של „בתי־עסק מן הראשונים־במעלה" מפני הפסד זמן, — כלומר הפסד בחטיפת־הזמן של עבודת הזולת — ו„הפסד ריוח" הכרוך בו, אינו „טעם מספיק" כדי „ליתן" לילדים למטה מ־13 וצעירים וצעירות למטה מ־18 „לקפח" את ארוחתם במשך 12 עד 16 שעות; או כדי להגישה להם — כדרך שמגישים פחם ומים למכונת־הקיטור, סבון לצמר, שמן לגלגל, וכו' — בעצם תהליך הייצור גופו, בחזקת חומר־עזר בלבד בשביל אמצעי־העבודה[73].

שום ענף־תעשייה באנגליה (אנו מסיחים דעת מאפיית־לחם במכונות, שהתחילה חודרת רק לפני זמן קצר) לא נשתמר בו עד היום הזה אופן־ייצור עתיק־ימים — וגדולה מכן: אופן־ייצור מלפני־הנצרות (עיין בדברי המשוררים של תקופת הקיסרים ברומי) — כמו באפייה. אך ההון — כפי שהעירונו לעיל — מתחילתו מתייחס באדישות אל אופיו הטכני של תהליך־העבודה, שהוא כובש לעצמו. תחילה נוטלו ההון ממש כמו שמצאו.

זיוף־הלחם — ממש לא ייאָמן כי יסופר — ביחוד בלונדון, נתגלה לראשונה על ידי וַעדה מטעם הבית־התחתון „על זיוף צרכי־המזון" (1855־56) ומתוך חיבורו של ד"ר האסאל: „נתגלו הזיופים" ["Adulterations detected"][74]. תוצאת הגילויים האלה הוא החוק מ־26 באוגוסט 1860 „למניעת זיופים של צרכי־מאכל ומשתה" — ["for preventing the adulteration of articles of food and drink"] חוק שלא השיג את מטרתו, שכן נוהג היה עדינות יתירה כלפי כל דוגל בחופש־המסחר [freetrader], שרוצה „להרויח פרוטה ביוֹשר" ["to turn an honest penny"] עם קניית סחורות מזויפות ומכירתן[75]. הוַעדה עצמה ניסחה פחות או יותר בתמימות את דעתה־הכרתה, שחופש־המסחר משמעו, בעיקר, מסחר בחומרים מזויפים, — או כפי שאומר האנגלי, תוך חידוד רב — „חומרים סופיסטיקאליים" [sophisticated]. ואמנם כן, סוג זה של „סופיסטיקה" יפה כוחו מכוחו של

---

[73] „הועדה להעסקת־ילדים" 1863, עדויות, עמ' 123, 124, 125, 140 וכן LIV.

[74] אלום, שחוק יפה־יפה, או מעורב במלח, משמש סחורה תקינה במסחר, הנושאת את השם האופייני „חומר־לאפייה" ["bakers stuff"].

[75] פיח משמש, כידוע, צורה של אנרגיה מרוכזת מאוד מן הפחמן; זהו חומר־זיבול, שמנקי־ארובות קאפיטאליסטיים מוכרים אותו לחוכרים חקלאיים. והנה, במשפט אחד בשנת 1862 צריך היה ה„מושבע" ["Juryman"] הבריטי לפסוק הלכה: פיח, שמוסיפים עליו 90% אבק וחול, בלא שהקונה יודע על כך, מהו? האם זה פיח „ממשי" במובן „המסחרי", או אינו אלא פיח „מזויף" במובן „החוקי"? „ידידי המסחר" ["ami du commerce"] הכריעו, כי זהו פיח „ממשי" מסחרי, ודחו את תביעתו של החוכר, ונוסף על כך נתחייב הלה לשלם את הוצאות המשפט.

פרוטאגוראס להלבין את השחור ולהשחיר את הלבן, יפה כוחו מכוחם של חכמי־אֱליאָה להראות לעיני־כל [ad oculos], שכל הממשי אינו אלא מראית־עין בלבד[76].

מכל מקום פקחה הוַעדה את עיני הבריות על „לחם־חוקם", וממילא על עסקי־האפייה. אותה שעה גופה התחיל מנסר בלונדון, באסיפות פומביות ובבקשות לבית־המחוקקים, קול־שוועתם של שוליות־האופים מיתור־העבודה, וכו'. שוועתם גברה והחמירה עד כדי כך, שהאדון ה. ס. טרמנהיר, אף הוא חבר לוַעדה משנת 1863, — שהזכרתיה כמה פעמים — נתמנה קצין־חוקר מטעם הכתר. הדין־וחשבון שלו[77], בצירוף גביות־עדות, הרגיז מאוד את הקהל — לא את לבו, אלא את קיבתו. אמנם יידע בן־אנגליה, הבקי בכתבי־הקודש, כי אדם — כל שלא נבחר בחסד־ההשגחה להיות בעל־הון או אדוני־קרקע או בעל סינקורה — נועד לכך, כי בזיעת אַפיו יאכל לחם, אבל לא יידע, שעליו לאכול בלחמו יום־יום מנה מסוימת של זיעת־אדם, בתוספת הפרשות של מוגלת־מורסה, קורי עכביש, פגרי־מקקים ורקבי־שמרים גרמניים, מלבד אַלום, אבן־חול, ושאָר סממנים מינראליים טובים. לפיכך: בלא להקפיד על מעלת קדושתו של „חופש־המסחר", נמסר ענף־המאפיות, שהיה „חפשי" עד כה, לפיקוחם של מפקחים ממשלתיים (עם נעילת מושב הפארלאמנט 1863), ובאותו חוק של הפארלאמנט ניתן הצו, כי שוליות־אופים למטה מ־18 אסור להם לעבוד משעה 9 בערב עד שעה 5 בבוקר. סעיף אחרון זה מעיד יותר ממאה עדים על יתור־עבודה בענף עסק זה, שנודף ממנו ריח־חמים מימים קדמונים.

„שוליה של אופים בלונדון מתחיל בעבודתו, בדרך כלל, ב־11 בלילה. אותה שעה הוא מתקין את העיסה, — עבודה מפרכת, הנמשכת ממחצית שעה עד ¾ שעה, הכל לפי גדלו של המאפה וטיבו ולפי העמל שמקדישים לו. משגמר, הרי הוא שוכב על דף־הלישה, המשמש גם מכסה לעריבה שבה הוכנה העיסה — וכאן הוא ישן כשתי שעות, שק אחד משמש מצע ושק שני מקופל משמש לו כר למראשותיו. אחרי־כן מתחילה עבודה מהירה ובלתי־נפסקת למשך 5 שעות בערך: „זורק" הוא את העיסה, שוקלה, צר צורותיה, מכניסה לתוך התנור, מתקין כעכים ומעשי־אופה, רודה את הפת מתוך התנור, מכניס את הלחם לתוך החנות, וכו', וכו'. מידת־החום בבית־מאפה עולה כדי 75 עד 90 מעלות [24 עד 32 מעלות צלסיוס], ובבתי המאפה הקטנים אף למעלה מזה. נסתיימה העבודה של עשיית

---

76 הכימיקן הצרפתי שוואלייה — במאמרו על זיופי [sophistications] סחורות — הולך־ומונה 600 ויותר סחורות בזו אחר זו, שבשביל כמה מהן יש 10, 20, 30, דרכי־זיוף שונות. הוא מוסיף: הוא עצמו אינו יודע את כל המתודים, ואף אין הוא מזכיר במאמרו את כל המתודים הידועים לו. בשביל סוכר יש 6 סוגי־זיוף, בשביל שמן־זית 9, בשביל חמאה 10, בשביל חלב 19, בשביל לחם 20, בשביל יי"ש 23, בשביל קמח 24, בשביל שוקולאדה 28, בשביל יין 30, בשביל קפה 32, וכו'. ואפילו אלוהים, בכבודו ובעצמו, אינו נמלט מגורל זה. ראה רואר דה קארד: „על הזיוף של חומרים לתשמישי־קדושה", פאריס 1856.

77 „דין־וחשבון וכו' בקשר לתלונות שקבלו שוליות־האופים וכו'." לונדון 1852, וכן „הדו"ח השני וכו'" לונדון 1863.

לחם, לחמניות, וכו׳ — מַתחילה עבודת־החלוקה; רבים מן השוליות בעסק זה, לאחר שהשלימו את עבודתם הקשה בלילה, כמתואר, מעסיקים כמה שעות במשך היום את רגליהם — לשאת סלי־לחם או לגרור עגלות־יד, ולפעמים חוזרים שוב אל בית־המאפה גופו; מסיימים הם את העבודה בשעות שונות, בין 1 ו־6 אחרי הצהריים — הכל לפי תקופות השנה ולפי היקפו וטיבו של העסק; ואלו חלק אחר מן השוליות עסוקים שוב בבית־המאפה ברדיית ,מנות׳ חדשות של ככרות־לחם עד שעה מאוחרת אחרי־הצהריים[78]... שוליות של אופים ,מקבלי־מחירים־מלאים׳ אשר במערב העיר [West End], מתחילים עבודתם, בימים הקרויים ,העונה הלונדונית׳, בדרך כלל ב־11 בלילה; והרי הם עסוקים באפיית־הלחם, חוץ מהפסקה אחת או שתיים, על הרוב לזמן קצר בלבד — עד 8 שעות למחרת־הבוקר. אחר־כך מעסיקים אותם במשך כל היום כולו עד 4, 5, 6 ולפעמים אפילו עד 7 בערב, בהובלת־הלחם, או לפעמים מעסיקים אותם שוב בבית־המאפה לסייע באפיית צנימים. משסיימו את מלאכתם, אפשר שנשארות להם לשינה עתים 5 או 6 שעות, ועתים רק 4, 5 שעות, ושוב עליהם להתחיל את עבודתם. ביום הששי מתחילה העבודה במוקדם, עתים ב־10 בערב, והיא נמשכת ללא הפסקה, אם בהתקנת הלחם ואם בחלוקתו, עד השבת ב־8 בערב, על הרוב עד 4 או 5 בבוקרו של יום ראשון. במשך היום הראשון חייבים הפועלים לבוא לבית־המאפה 2—3 פעמים ליום, כל פעם לשעה אחת או שתיים, כדי לעשות עבודות־הכנה בשביל הלחם ליום הבא... שוליות של ,אופים־מורידי־השער׳ "underselling masters" (המוכרים את הלחם למטה מן המחיר המלא) — וכבר צוין שהללו הם יותר משלושת־רבעים של אופי לונדון — לא רק שעליהם לעבוד, בממוצע, שעות מרובות יותר, אלא שכמעט כל עבודתם נעשית בבתי־האפייה גופם. אופים מורידי־השער, על הרוב, מוכרים את הלחם... בחנויותיהם. אם הם מוכרים אותו החוצה — ואין זה מקובל, אלא אם מספקים הם לחם לחנונים זעירים — הרי הם מעסיקים על הרוב פועלים אחרים לשם כך... משמתקרב סוף השבוע... מתחילים הפועלים בעבודתם ביום החמישי ב־10 בלילה וממשיכים אותה, בהפסקה קלה בלבד, עד השבת בשעה מאוחרת בערב״[79].

אשר ל,,אופים מורידי־השער״, הרי אף ההשקפה הבורגנית תופסת, כי ,,עבודת השוליות שאין משלמים בעדה (the unpaid labour of the men) היא המשמשת יסוד לכוח־התחרותם״[80]. והאופה מ,,מקבלי־מחיר־מלא״ ["full priced baker"] מלשין בפני וַעדת־החקירה על מתחריו ,,מורידי־השער״, שהללו חומסים עבודת־אחרים ומזייפים. ,,אין הללו מתקיימים אלא, ראשית, עם שהם מרמים את הציבור, ושנית, עם שהם סוחטים מפועליהם עבודה של 18 שעות תמורת שכר שהם משלמים בעד 12 שעות״[81].

---

[78] שם, ,,הדו״ח הראשון וכו׳״, עמ׳ VI.

[79] שם עמ׳ LXXI.

[80] ג׳ורג׳ ריד: ,,תולדות האפייה״, לונדון 1848, עמ׳ 16.

[81] ,,הדו״ח (הראשון) וכו׳, גביית־עדות״, עדותם של האופים ,,המוכרים במחיר מלא״, צ׳יסמן, עמ׳ 108.

זיופו של הלחם והתהוות מעמד של אופים, המוכרים את הלחם למטה מן המחיר המלא, נתפתחו באנגליה עם תחילת המאה ה־18, משנתנַוון במקצוע זה האופי של איגוד־האומנים ומאחורי גבו של האופה־האומן הנומינאלי עמד בעל־ההון בדמותו של הטוחן או סוכן־הקמח[82]. בכך הונח היסוד לייצור הקאפיטאליסטי, להארכה בלתי־מרוסנת של עבודת היום ועבודת הלילה, אף על פי שזו האחרונה קנתה שביתה באמת אפילו בלונדון רק בשנת 1824[83].

לאחר כל האמור למעלה יובן יפה, מפני מה מונה הדין־וחשבון של הוַעדה את שוליות־האופים בין הפועלים קצרי־הימים; הללו, לאחר שעמד להם מזלם וניצלו מתמותת־הילדים, זו התופעה השכיחה בקרב כל סוגי הפועלים, — מגיעים רק לעתים רחוקות לגיל של 42. ואף על פי כן מקצוע־האפייה מלא וגדוש תמיד מועמדים. המקורות, המספיקים „כוחות־עבודה" אלה ללונדון, הם: סקוטיה, המחוזות החקלאיים של מערב־אנגליה, וגם — גרמניה.

בשנים 1858 עד 1860 ארגנו שוליות־האופים באירלאנד, על חשבונם הם, אסיפות־תעמולה גדולות נגד העבודה בלילות וביום א׳ בשבוע. הקהל — למשל, באסיפת־מאי של 1860 בדובלין — עמד על צדם בהתלהבות המיוחדת לאירים. ואמנם הצליחה תנועה זו להשיג עבודת־יום בלבד — בערים ווקספורד, קילקני, קלונמל, ווטרפורד, וכו׳. „בלימריק, — והוכח, כי סבלותיהם של השוליות עברו כאן כל גבול — נכשלה התנועה מחמת התנגדותם של הנחתומים־האומנים, וביחוד מחמת התנגדותם של הנחתומים־הטוחנים. דוגמת לימריק הביאה לידי נסיגה גם באניס ובטיפרארי. בקורק, שרגשות הציבור הובעו בה בהפגנה עצומה עד־מאוד, הכשילו הנחתומים את התנועה, תוך שהשתמשו בתוקף־יכלתם לפטר את השוליות. בדובלין גילו הנחתומים התנגדות תקיפה־ביותר, ועל־ידי שהמסו ככל שיכלו את לב השוליות שעמדו בראש התעמולה, הצליחו להביא את הפועלים לידי כך, שיסכימו לעבודת יום א׳ בשבוע ולעבודת־לילה — כנגד הכרתם של הפועלים"[84]. הממשלה האנגלית באירלאנד, המזוינת מכף רגלה ועד ראשה, קובלת מרה בבכי־ובמספד על הנחתומים הסרבנים בדובלין, לימריק, קורק, וכו׳: „הוַעדה סבורה, כי שעות־העבודה מוגבלות על ידי חוקי־טבע, שאין לעבור עליהם ללא־עונשין. עם שהנחתומים משפיעים־וכופים את פועליהם, שמתוך פחד של אַבטלה בעבודתם יהיו עוברים על דעותיהם הדתיות ועל רגשות לבם, שיהיו מסרבים לחוקי־המדינה ומזלזלים בדעת־הקהל (כל זה נאמר כלפי העבודה ביום א׳) — הרי מעשיהם

---

[82] ג׳ורג׳ ריד, שם. בסוף המאה ה־17 ובתחילת המאה ה־18 עוד היו מרשיעים רשמית את הסוכנים [Factors], שדחקו עצמם לתוך כל המקצועות למיניהם, והיו רואים בהם „מזיקי־הציבור" ["Public Nuisances"]. הנה, למשל, בית־הדין של מושבעים [Grand Jury] במחוז סומרסט — באחד ממושביו הרבע־שנתיים — הגיש תזכיר ["presentment"] אל בית־הנבחרים, ובו נאמר בין השאר: „שאותם הסוכנים מבלקול הול משמשים מזיקי־הציבור וגורמים נזק לעסק־האריגים, ויש להרחיקם כמזיקים." („העניין של הצמר האנגלי שלנו וכו׳", לונדון 1685, עמ׳ 6, 7.)

[83] „הדו"ח הראשון וכו׳", עמ׳ VIII.

[84] „דין־וחשבון של הוַעדה על עסק־האפייה באירלאנד, לשנת 1861".

מכוונים לעורר קנאה־שנאה בין ההון לבין העבודה... ויש בכך משום דוגמה, הרת־סכנה לדת, למוסר ולסדר החברתי... הוַעדה סבורה, שהארכת יום־העבודה למעלה מן 12 שעות היא התפרצות של אלימות לתוך חיין הפרטיים־הביתיים של הפועל; היא מביאה לידי תקלות מוסריות חמורות, על ידי שהיא מתערבת בחיי ביתו של האדם ופוגעת במילוי חובתו כלפי המשפחה, כבן, אָח, בעל ואָב. עבודה למעלה מ־12 שעות — דרכה לערער את בריאותו של הפועל, להזקין את האדם קודם־זמנו ולקצר את ימיו, ומתוך כך היא ממיטה אסון קשה על משפחות־הפועלים, שמתקפחות ("are deprived") דאגתו ותמיכתו של ראש־המשפחה — ובשעה שהן זקוקות לכך ביותר"[85].

עד כאן פרשת אירלאנד. מעֵבר השני של התעלה, בסקוטיה, עומד הפועל החקלאי, איש המחרשה, ורוגז־ומתמרמר על תנאי עבודתו: עובד הוא 13—14 שעות ביום, באַקלים קשה ביותר, בתוספת של 4 שעות עבודה בראשון־בשבת (בארץ זו של מקדשי־השבת!)[86]; ובו־בזמן עומדים לפני בית־דין של מושבעים [Grand Jury] בלונדון שלושה פועלי־הרכבת: אחד מפקח־הקרון ברכבת של נוסעים, אחד נהג־הקטר, ואחד מאותת. תאונת־רכבת חמורה העבירה מאות נוסעים אל בית־העולם. סיבת האסון — רשלנותם של פועלי מסילת־הברזל. והרי הם עומדים ומכריזים פה־אחד בפני השופטים המושבעים: לפני 10—12 שנים לא נמשכה עבודת־יומם יותר מ־8 שעות. במשך 5—6 השנים האחרונות היו „מבריגים"־ומעלים את זמן־עבודתם עד כדי 14, 18, ואפילו 20 שעות ליום; ובשעה של דוחק גדול מצד הטיילים־הנוסעים, כגון בימים שמוסיפים רכבות־טיול מיוחדות, נמשכת עבודתם לעתים קרובות 40 עד 50 שעות ללא־הפוגה. בני אדם בינונים הם, ולא ענקים־קיקלופים. משהגיעו לגבול מסוים כשל כוח־עבודתם. קהות־של־טמטום תקפתם. חדל מוחם מלחשוב ועינם טחה מראות. על כך עונה השופט־המושבע הבריטי המכובד ["the respectable British Juryman"] בפסק־דין, המעמיד אותם בפני הישיבה הקרובה של בית־המשפט הפלילי בעוון „הריגת נפשות" ("manslaughter"); ובתוספת עדינה לפסק־הדין מובעת המשאלה התמימה: יואילו־נא האדונים, אילי־הממון של מסילת־הברזל, לנהוג בעתיד יתר הרחבה ברכישת המספר הדרוש של „כוחות־עבודה"; יואילו־נא לנהוג „יתר הדרת־

---

[85] שם.

[86] אסיפה פומבית של הפועלים החקלאיים בלאסווייד, ליד גלאזגאו, מ־5 בינואר 1866. (ראֵה „פרקליטו של הפועל" מ־13 בינואר 1866.) יסודה של אגודה מקצועית [Trades Union] — מאז שנת 1865 — בקרב הפועלים החקלאיים, לראשונה בסקוטיה, היה מאורע פותח־תקופה. באחד ממחוזות־החקלאות הנדכאים־ביותר שבאנגליה, בבאקינג־האמשייר, ערכו הפועלים־השכירים במארס 1867 שביתה גדולה, כדי להשיג עלייה בשכרם, מ־9 עד 10 שילינגים ל־12 שילינג לשבוע. — (מתוך האמור לעיל רואים, כי תנועת הפרולטאריון החקלאי באנגליה, שנשברה לחלוטין מאז דוכאו הפגנותיו התקיפות אחרי 1830, וביחוד מאז הונהג חוק־העניים החדש — התחילה שוב מתעוררת בשנות הששים, עד שבסופו של דבר, בשנת 1872, הגיעה לידי תקופה חדשה. בכרך II אחזור לדון בכך, וכן בספרים־הכחולים בדבר מצבו של הפועל החקלאי באנגליה, שהופיעו משנת 1867 ואילך. תוספת למהדורה 3.)

הנאה", או „יתר פרישות", או „יתר חסכון" בסחיטתו־מציצתו של כוח־העבודה שהם משלמים בעדו[87].

מתוך ההמון המגוון של פועלים, בני כל האומנויות, כל הגילים, כל המינים, שנדחקים אלינו ביתר תקיפות משנדחקו נשמות הנרצחים של אודיסיאוס יט[8], שעצם חזות־פניהם מעידה על יתור־עבודתם, בלא שנזדקק ל„ספרים כחולים" אשר מתחת לבית־שחיים — בואו ונקח מתוכו עוד שתי דמויות, והניגוד הבולט שביניהן יש בו כדי ללמדך, כי בפני הקאפיטאל שווים כל בני־אדם: תופרת־כובענית ונפח־פשוט.

בשבועות האחרונים של חודש יוני 1863 הביאו כל העתונים היומיים של לונדון ידיעה, שניתנה לה הכותרת ה„סנסאציונית": „מקרה־מוות מחמת יתור־עבודה בלבד" ("Death from simple Overwork") מדובר היה במותה של התופרת־הכובענית מ ר י א נ י ו א ו ק ל י י, בת עשרים, שעבדה בבית־מלאכה מכובד־ביותר לעשיית־שמלות, מסַפקי חצר־המלכות, ונוצלה בידי גברת, שהיתה קרויה בשם חביב מאוד — ע ל י ז ה. ושוב נתגלה כאן אותו סיפור־המעשה ישן־נושן, שכבר סופר וסופר פעמים רבות[88] — מעשה בצעירות העובדות בממוצע 16½ שעות, ובמשך העונה לפעמים עד 30 שעות ללא־הפסקה; נחלש־והולך „כוח־העבודה" של הצעירות, מתאמצים להחזיקו בתנועתו תוך שמגישים להן מזמן לזמן יי"ש, יין, או קפה. אותו זמן היו עומדים דוקא בעיצומה של העונה. צריך היה להתקין תוך כדי הרף־עין, כבמַטה־קסמים, שמלות־פאֵר בשביל גבירות אצילות לנשף־הריקודים, לכבודה של הנסיכה מוולס — יבוא חדש מחוץ־לארץ. מרי אני ואוקליי היתה עובדת 26½ שעות ללא הפסקה, יחד עם עוד 60 צעירות; שלושים־שלושים צעירות היו יושבות בחדר אחד, שנמצא בו בקושי אחד משלושה משיעור

---

[87] „עתונו של ר י י נ ו ל ד ס", יאנואר 1806. מיד אחר כך מביא אותו שבועון — בכותרות רעשניות ["sensational headings"], כגון „תאונות־אסון נוראות" ["Fearful and fatal accidents"], „טראגדיות מחרידות" ["Appaling tragedies"] וכו' — מדי שבוע בשבוע רשימה ארוכה של אסונות חדשים במסילות־הברזל. על כך עונה פועל מקו מסילת־הברזל נורת־סטאפוארד, לאמור: „הכל יודעים, מה יכולות להיות התוצאות אם הנהג והמסיק במכונת הקטר לא יעמדו כל הזמן על משמרתם. וכיצד אפשר לדרוש זאת מאיש, לאחר שכבר עשה עבודה זו במשך 20 או 30 שעה, נתון להשפעת האויר, ובלא שעות מנוחה? הנה דוגמה, החלה לעתים תכופות ביותר: מסיק אחד התחיל את עבודתו ביום ב' בבוקר, בשעה מוקדמת ביותר. משסיים מה שקרוי עבודת־יום, עברו עליו בשירותו 14 שעה ו־50 דקות. לפני שסיפק לו הזמן לשתות את התה שלו, נקרא שוב לחזור לשירותו... משסיים פעם שנייה זו, עברו על שירותו 14 שעות ו־25 דקות, הרי בסך־הכל 29 שעות ו־15 דקות. את שאר עבודת־השבוע מילא כלהלן: יום ד' 15 שעות, יום ה' 15 שעות ו־35 דקות; יום ו' 14½ שעות; יום ז' 14 שעות ו־10 דקות — הרי בסך־הכל במשך השבוע 88 שעות ו־40 דקות. והנה, אדוני, תאר לעצמך את השתוממותו, כשניתן לו שכר בסך־הכל בעד 6¼ ימים. בחשבו, כי חלה כאן טעות, פנה אל המשגיח־על־הזמן... ושאל, מה הם חושבים לעבודת־יום, וקיבל תשובה: 13 שעות... הרי 78 שעות בשבוע... אחר־כך שאל, לשם מה עבד למעלה מאותן 78 שעות עבודה לשבוע, וסירבו לענות לו. אך, בסופו של דבר אמרו לו, כי יקבל עוד 10 פנס." (שם, גליון מ־4 בפברואר 1866.)

[88] השו' פ. א נ ג ל ס: „מצבו של וכו'", עמ 253, 254.

האַמוֹת המעוקבות של אוויר הדרוש לאדם; ובלילה היו ישנות שתיים־שתיים במיטה אחת, באחת מאותן המאורות הצרות, שבאים ומתקינים בה מחיצה של קרשים וכך מדחיקים לתוכה חדר־משכב[89]. והיה זה אחד מבתי־המלאכה המתוקנים לקישוט־גברות אשר בלונדון. מרי אני ואוקליי חלתה בששי־בשבת ומתה ביום א׳, ואף לא נזדרזה, לתמהונה הרב של הגברת עליזה, לסיים עבודת־קישוט אחרונה. הרופא, שהוזמן במאוחר לבוא אל החולה הגוססת, מר ק י י ס, העיד בפני בית־הדין לחקירת מקרי־מוות [Coroner's Jury] במלים יבשות אלה: „מרי אני ואוקליי מתה מחמת שעות־עבודה ארוכות, שהיתה עובדת בחדר־עבודה צפוף יתר־על־המידה [וישנה] בחדר־משכב צר ביותר, שלא נתאַוורר כהלָכה". כדי ללמד לרופא פרק בהלכות דרך־ארץ, עמד בית־המשפט והכריז כנגדו: „הנפטרת מתה מהתקפת־שבץ, אולם יש יסוד לחשוש, שמיתתה הקדימה לבוא מחמת יתור־עבודה בבית־מלאכה צפוף למעלה מן הראוי, וכו'". הנה „עבדינו הלבנים" — קרא „מורנינג סטאר", כלי־מבטאם של חסידי חופש־המסחר קובדן ובררייט — „עבדינו הלבנים מועבדים־ומועבדים לקבר, נובלים בלא־הד, ומתים באין מספד"[90].

---

[89] ד"ר ל ת ב י, ששימש רופא־מיעץ בשירות הבריאות [Board of Health] הצהיר: „שיעור־המינימום של אויר בשביל מבוגר צריך להיות: בחדר־שינה 300 רגל מעוקבת, ובחדר־דירה 500 רגל מעוקבת." ד"ר ריצ'ארדסון, רופא ראשי באחד מבתי־החולים בלונדון, אומר: „תופרות מכל המינים, לרבות כובעניות־קשטניות, תופרות־שמלות וסתם חייטות — סבלותיהן שלושה: יתור־עבודה, חוסר־אויר וחוסר־מזון או חוסר עיכול... מקצוע התפירה, בדרך־כלל... הולם יותר לחלוטין נשים מגברים. אך, אלו הן תקלותיו של מקצוע זה, ביחוד בעיר־הבירה, שהוא נעשה עניין של מונופולין בידי עשרים וששה בעלי־הון, המשתמשים ביתרונות מיסודו של ההון (that spring from capital) ויש ביכולתם להשקיע הון עד שיוציאו בתוקף חסכון מתוך העבודה (force economy out of labour; כַּוָנתו: להשיג חסכון בהוצאות על ידי בזבוז כוח־העבודה). כוח זה [של ההון] שולט בכל המעמד כולו. יכולה תופרת לרכוש לעצמה חוג של לקוחות — הרי זה תוקפה של ההתחרות, שנאלצת היא לעבוד בביתה עד מוות כדי להחזיק מעמד, ואף נאלצת היא, בהכרח, להטיל יתור־עבודה זה על כל אחת מעוזרותיה. ואם היא נכשלת, או שאין היא מנסה לעמוד ברשות עצמה, עליה להצטרף כעובדת לבית־עסק, וכאן אינה פוחתת עבודתה, אלא שממון־שכרה בטוח יותר. במצב זה נהפך מעמדה למעמד של עבד ממש, שהתנודות בחברה מטלטלות אותה לכאן ולשם. הנה היא בביתה, בחדר אחד, רעבה ללחם, או כמעט במצב זה; והנה היא עסוקה 15, 16, ואפילו 18 שעות מתוך 24 השעות של היממה, נתונה באויר שאין לשאתו כמעט, ניזונה במזון, שאפילו אם טוב הוא, אינו יכול לבוא על עיכולו מחוסר אויר נקי. על קרבנות אלו עולה־כפורחת השחפת שאינה אלא מחלה של אויר נפסד." (ד"ר ר י צ' א ר ד ס ו ן: „עבודה ויתור־עבודה" ב„סקירה על המדע הסוציאלי", 18 ביולי 1863.)

[90] „מ ו ר נ י נ ג ס ט א ר" מ־23 ביוני 1863. ה„טיימס" משתמש בהזדמנות זו, כדי להגן על מחזיקי־העבדים האמריקניים נגד ברייט וחבריו: „רבים בתוכנו חושבים, כי בעוד אנו מעבידים את הנשים הצעירות שלנו עד־מוות, ומכשיר הנגישה משמש לנו פרגול הרעב, תחת צליפת השוט — קשה לומר, שיש לנו הזכות לשסות, באש ובחרב, במשפחות של מי שנולדו מחזיקי־עבדים, שהם לפחות מפרנסים את עבדיהם כראוי ומעבידים אותם עבודה קלה." („טיימס", 2 ביולי 1863.) באותו אופן בא ה„ס ט א נ ד א ר ד", עתון טורי [שמרני], ומטיף־מוסר לכומר ניומן הול: „הוא דן בנידוי מחזיקי־עבדים, אך מתפלל הוא בקהל יחד עם אותם האנשים הטובים, המעבידים ללא־רחמים נהגים ומפקחים באומניבוסים שבלונדון וכו' 16

„לעבוד־ולעבוד לקבר — זהו סדר היום לא רק בבתי־המלאכה של הקשטניות אלא באלפי מקומות, — ואף הייתי אומר: בכל מקום שהעסק צריך ,לפרוח'... בואו ונקח לדוגמה את הנַפח. אם להאמין לדברי הפייטנים, אין לך אדם חסין ועליז בחייו — כנפח. משכים הוא קום עם שחר, ומיד מתחיל הוא מתיז גצי־אש עוד לפני עלות החמה; אוכל הוא ושותה וישן — ואין כמוהו בעולם. ואמנם, מבחינה גופנית — אם רק עובד הוא במידה — הרי מצבו נמנה על העמדות האנושיות הטובות־ביותר. אולם נלך בעקבותיו העירה ונתבונן בעוֹמס־העבודה שהוטל על שכמו של אותו גברתן, ומה מקום הוא תופס בשיעור־התמותה של המדינה? במריליבון (אחד הרבעים הגדולים ביותר של העיר לונדון) מתים שנה־שנה נפחים בשיעור של 31 לאלף, או 11 למעלה מן התמותה הממוצעת של גברים באנגליה בכללה. אותה פעולה ללא־פגם כמלאכה ממלאכות האדם, אמנות כמעט אינסטינקטיבית של האנושות — תוך הפרזה של עבודה נהפכה היא לתקלה המחבלת את עושיה. יכול הוא להקיש כך וכך הקשות־קורנס ליום, לפסוֹע כך וכך פסיעות, לנשום כך וכך נשימות, לייצר כך וכך תוצרים — ולחיות בממוצע, נאמר, 50 שנה. והרי כופים אותו, שיהיה מקיש כך וכך יתר הקשות, לפסוֹע כך וכך יתר פסיעות, לנשום ביום תכופות יותר כך וכך יתר נשימות, ולהוסיף בסך־הכל יום־יום רבע על הספק־חייו. הוא מנסה לעשות כן — וסוף דבר: במשך תקופה מצומצמת עושה הוא רביעית יותר עבודה, אלא שהולך הוא למות בהיותו בן 37, ולא בן 50".[91]

4. עבודת יום ועבודת לילה. שיטת המשמרות

מבחינת תהליך־השיערוך לא בא ההון הקבוע — היינו, אמצעי־הייצור — אלא כדי לספוג לתוכו עבודה, ועם כל טיפת עבודה לספוג בפרופורציה כמות מסוימת של עודף־עבודה. אין אמצעי־הייצור עושים כן, שוב יש בעצם קיומם משום הפסד שלילי לבעל־ההון, שכן כל זמן שהללו בשיתוקם עומדים, אין הם משמשים אלא מפרעה־של־הון שנפרעה לבטלה, והפסד זה נעשה חיובי כשהפסק העבודה מחייב הוצאות נוספות לשם חידושה. ואלו הארכת יום־העבודה מעבר לגבולות היום הטבעי לתוך הלילה, אין בה אלא משום הטבת־שעה, ואין היא מרגָה אלא במקצת את צמאונה של העלוקה לדם־חי של העבודה. ולפיכך: ניכוס

שעות ליום תמורת שכר הראוי לכלב." ובסוף דיבר החוזה, מר תומאס קארליל, שעוד בשנת 1850 כתבתי עליו: „לעזאזל הלך הגאון — נשאר הפולחן". במשל קצר הוא מַפחית אותו מאורע גדול, יחידי בהיסטוריה של זמננו — מלחמת־האזרחים באמריקה — ומעמידהו על־כך: כרתי מן הצפון רוצה בכל תוקף לרצץ את גולגלתו של פלתי מן הדרום, משום שכרתי מן הצפון שוכר את פועלו ,בכל יום', ואלו פלתי מן הדרום שוכר את פועלו ,לכל ימי חייו'." („כתב־עת של מאקמילאן". איליאס של אמריקה — בקליפת־אגוז. [Ilias americana in nuce.] חוברת אוגוסט 1863 [עמ' 301].) וכך נתפקעה, סוף סוף, שלפוחית־הקצף של האהדה, שהטורים רוחשים לו לשכיר־העבודה העירוני — חס וחלילה לא לשכיר הכפרי! והגרעין שמו — עבדוּת!

[91] ד"ר ריצ'ארדסון: „עבודה ויתור־עבודה", ב„סקירה על המדע הסוציאלי", 18 ביולי 1863 [עמ' 476 ואילך].

העבודה במשך כל 24 השעות של היממה — הוא היצר האימאננטי הטבוע בייצור הקאפיטאליסטי. מכיון שאין דבר זה אפשרי מבחינה גופנית, אילו היו סוחטים אותם כוחות־עבודה עצמם ללא־הפסק יום ולילה, — הרי צריך, לשם התגברות על עיכוב פיזי זה, שיהיו מתחלפים כוחות־העבודה הנאכלים ביום בכוחות־עבודה הנאכלים בלילה; והתחלפות זו כמה דרכים פתוחות לפניה, כגון: מקצתם של הפועלים עובדים שבוע אחד ביום, ושבוע שני בלילה, וכו׳. הכל יודעים, כי שיטת־משמרות זו — אותו משק־של־התחלפות — היתה רוֻוחת בתקופת פריחתה וגדולתה של תעשיית הכותנה באנגליה, והיא פורחת כעת, בין השאר, בבתי־החרושת לטוויית־כותנה אשר בפלך מוסקבה. תהליך־ייצור זה במשך 24 שעות קיים עד היום, כשיטה, בכמה ענפי־תעשייה, „חפשיים״ לפי שעה, אשר בבריטניה הגדולה, בין השאר: בכבשונות־הברזל, בבתי־החישול, במפעלי־הרידוד ובתעשיות־מתכת אחרות אשר באנגליה, וולס וסקוטיה. תהליך־העבודה מקיף כאן, מלבד 24 שעות של ששת ימי־המעשה, גם את 24 השעות של יום־השבתון. הפועלים הם גברים ונשים, מבוגרים וילדים משני המינים. גילם של הילדים והצעירים הוא: מ־8 (במקרים אחדים מגיל 6) עד 18[92]. בכמה ענפי־תעשייה עובדות גם הנערות והנשים בלילה, יחד עם הגברים[93].

ואפילו נסיח דעת מן התקלות הכלליות של עבודת־לילה[94], יש בו בתהליך־ייצור זה, שאינו פוסק במשך 24 שעות, משום הזדמנות נוחה־ביותר להסגת־

---

[92] „הוַעדה להעסקת־ילדים.״ דין־וחשבון שלישי. לונדון 1864, עמ׳ IV, V, VI.

[93] „בסטאפורדשייר וגם בוולס הדרומית מועסקות נערות צעירות ונשים במכרות־הפחם ובערימות־הקוקס, לא רק ביום אלא גם בלילה. נוהג זה נזכר לעתים תכופות בדינים־וחשבונות שהוגשו לפארלאמנט, והודגש שדבר זה כרוך בתקלות גדולות ומפורסמות לכל. נשים אלה, בצוותא עם גברים, וכמעט שאין להבדיל ביניהם הבדל־שבלבוש, מזוהמות בסחי ובפיח — נתונות להשחתת־האופי, תוך שהן מאבדות את רגש הכבוד העצמי, ואין להימנע מכך כתוצאה מעיסוקן הבלתי־נשי.״ שם, עמ׳ 194, XXVI, השווה: דין־וחשבון רביעי (1865), 61, עמ׳ XIII. וכך גם המצב בבתי־החרושת לזכוכית.

[94] הרשתן־לפלדה, המעסיק ילדים בעבודת־לילה, העיר: „הרי זה מובן מעצמו, כי נערים העובדים בלילה אינם יכולים למצוא שינה ומנוחה נכונה ביום, אלא רגילים הם להסתובב ולנוע.״ שם, דין־וחשבון רביעי, 63, עמ׳ XIII. על חשיבותו של אור־החמה בשביל קיומו של הגוף והתפתחותו מעיר רופא אחד בין השאר: „האור משפיע גם במישרין על רקמות הגוף, לחזקן ולהוסיף להן גמישות. שריריהם של בעלי־חיים, ששוללים מהם את הכמות התקינה של אור, נעשים ממוסמסים ובלתי־גמישים; כוח העצבים מקפה את מתחו מחוסר גירוי, והולך־ומתנוון עיבודו של כל מה שנמצא בגידול... לגבי ילדים חשוב מאוד בשביל בריאותם, שתינתן להם אספקה של אור בשפע במשך היום, וכן אספקה ישירה של קרני־השמש בחלק מן היום. האור מסייע בעיבוד הדם הטוב, הפלאסטי, ומחזק את הסיב עם התהוותו. האור פועל גם כגירוי על איברי־הראייה, ובכך מעורר הוא את תיפקודי־המוח השונים ליתר פעילות.״ מר וו. ס ט ר י י נ ג׳, רופא ראשי ב„בית־החולים הכללי״ שבוורצ׳סטר — הקטע הנ״ל לקוח מתוך חיבורו „הבריאות״ (1864) — כותב במכתבו למר ווייט, אחד מחברי וַעדת־החקירה, לאמור: „בהיותי גם קודם בלאנקשייר היתה לי ההזדמנות לראות את השפעתה של עבודת־לילה על ילדים, ואיני מהסס לומר — בניגוד למה שכמה מעבידים אוהבים להצהיר — כי אותם הילדים שהוטלה עליהם עבודת־לילה, מיד לקו בבריאותם.״ (שם, 284, עמ׳ 55.) כי אפשר, שדברים כאלה ישמשו בכלל נושא לחילוקי־דעות

הגבולין של יום העבודה הרשמי. למשל בענפי־התעשייה שהוזכרו למעלה, המצריכים עבודה מאומצת־ביותר, עומד יום העבודה הרשמי על־הרוב על 12 שעות, אם שעות־יום ואם שעות־לילה. אולם עודף־העבודה, מעֵבר לגבול זה, הוא במקרים רבים — אם נתפוס לשון הדין־וחשבון הרשמי, האנגלי — „ממש איום" ("truly fearful")[95]. „אין לך אדם בעל־נפש — כך נאמר שם — „שיהרהר באותה כמות־העבודה, שמבצעים אותה ילדים בני 9 עד 12, — כפי שמתואר בדברים הבאים... ולא יגיע לידי מסקנה, שאין להרשות עוד עוול זה, שהורים ונותני העבודה משתמשים־לרעה בכוח אשר ברשותם"[96].

„עצם הדרך של העבדת נערים יום ולילה לסירוגין, אם במהלך התקין של העסקים ואם בימים דחופים, מביאה בהכרח לידי כך, שלעתים לא רחוקות יהיו עובדים שעות ארוכות שלא־כדין. ואמנם, לגבי ילדים אותה הארכת השעות לא בלבד שהיא אַכזרית במקרים רבים — אלא ממש אין להאמין בכך. בקרב כך וכך ילדים יקרה ללא ספק, ולא לעתים רחוקות, שאחד מהם או שניים לא יבואו לעבודה מסיבה זו או אחרת. ואז מכריחים אחד מן הילדים או רבים מהם, מעובדי המשמרת האחרת, להשלים את עבודתם של החסרים. שאמנם שיטה זו ידועה יפה־יפה... יוצא מתוך התשובה שהשיב לי המנהל של אחד המפעלים הגדולים לרידוד; על שאלתי: כיצד הוא ממלא מקומם של הילדים החסרים ממשמרתם? — השיבני לאמור: ,יודעני בך, אדוני, שאתה יודע את הדבר יפה כמוני'; ובכך אישר את העובדה הזאת"[97].

„בבית־חרושת אחד לרידוד־פלדה, ששעות־העבודה הרגילות בו היו מ־6 בבוקר עד 5½ בערב, נמצא נער אחד שעבד בכל שבוע 4 לילות, לפחות, עד שעה 8½ בערב... וכך נמשך הדבר במשך ששה חדשים. ילד אחר, בן תשע, היה עובד לפעמים שלוש משמרות־עבודה רצופות של 12 שעות כל אחת, ובהיותו בן עשר עבד שני ימים ושני לילות רצופים". ילד שלישי, „כעת בן 10, עבד מ־6 בבוקר עד 12 בלילה במשך שלושה לילות רצופים, ובשאָר הלילות עד 9 בערב". „ילד אחר, כעת בן 13... עבד במשך שבוע תמים מ־6 בערב עד למחרת־היום ב־12 בצהריים, ועתים היה עובד שלוש משמרות בזו־אחר־זו, כגון מיום ב' בבוקר עד יום ג' בלילה". „ילד אחר, כעת בן 12, פועל בבית־חרושת ליציקת־ברזל אשר בסטאוולי, היה עובד במשך 14 ימים רצופים מ־6 בבוקר עד 12 בלילה, ועכשיו שוב אין בכוחו לעבוד כך". ג'ורג' אלינסוורת, בן תשע: „באתי לכאן... ביום ו' שעבר. למחרת־היום צריכים היינו להתחיל בעבודה ב־3 לפנות בוקר, ועל־כן נשארתי כאן כל אותו הלילה. דר אני במרחק 5 מילין מכאן. ישנתי על הרצפה בחדר־הכבשן, מצעי היה סינר־עור ומעיל זעיר שימש לי שמיכה. בשני הימים האחרים באתי לכאן ב־6 בבוקר. הוי, חם כאן מאוד! גם לפני שהגעתי לכאן,

---

רציניים — מעיד כמאה עדים, כיצד משפיע הייצור הקאפיטאליסטי על „תפקודי־המוח" של הקאפיטאליסטים ונושאי־כליהם [retainers].

[95] שם, 57, עמ' XII.

[96] שם (דו"ח רביעי, 1865) 58, עמ' XII.

[97] שם.

הייתי עובד במשך שנה תמימה במפעלים כאלה בכפר. גם שם התחילה העבודה בשבת ב־3 בבוקר, — תמיד כך, אלא שהייתי קרוב לביתי ויכולתי לישון שם. בשאר הימים התחילה העבודה ב־6 בבוקר ונסתיימה ב־6 או ב־7 בערב". וכו'[98].

ועתה בואו ונשמע, כיצד תופס ההון עצמו אותה שיטה של עבודה במשך 24 שעות. מובן, שהוא עובר בשתיקה על תקלותיה־הפרזותיה של השיטה, על השימוש־

[98] שם, עמ' XIII. מובן מאליו, כי דרגת השכלתם של „כוחות־עבודה" אלה מן ההכרח שתהיה כזו, כפי שהיא מתבטאת בדו־שיחים הבאים עם אחד מחברי־הוַעדה! ירמיהו היינס, בן 12: „ארבע פעם ארבע הן 8; 4 מספרים 4 (4 fours) הן 16. מלך הוא את זה, שלו כל הממון וכל הזהב (A King is him that has all the money and gold.). יש לנו מלך (אומרים, שהוא מלכה); קוראים אותה הנסיכה אלכסנדרה. אומרים, שהיא נישאה לבנה של המלכה. נסיכה זהו גבר." ויליאם טרנר, בן 12: „איני גר באנגליה. חושבני, שזו ארץ, אבל לא ידעתי על כך קודם־לכן." ג'ון מוריס, בן 14: „שמעתי אומרים: אלוהים ברא את העולם, כל האנשים נטבעו מלבד אחד; שמעתי אומרים: אחד מהם היה אפרוח קטן." ויליאם סמית, בן 15: „אלוהים עשה אדם, אדם עשה אשה." אדוארד טיילור, בן 15: „איני יודע ולא כלום על לונדון." הנרי מתיומן, בן 17: „הייתי פעם בכנסייה, אבל אחר־כך שוב לא הלכתי כמה פעמים. שם אחד, שהיו מזכירים בדרשותיהם, היה של פלוני ישו הנוצרי, אך איני יודע שום שם אחר, ואיני יודע ולא כלום על ישו. הוא לא נהרג, אלא מת כדרך כל העולם. מבחינה ידועה הוא לא היה דומה לשאר הבריות, מפני שבמידה ידועה הוא היה דתי, ושאר הבריות אינו. (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and other is n't.") (שם, 74, עמ' XV.) „השטן הוא איש טוב; איני יודע היכן הוא גר." ("The devil is a good person. I don't know where he lives.") „ישו הנוצרי היה איש רע." ("Christ was a wicked man.") „ילדה זו (בת 10) מנתה את אותיות התיבה 'God' כמו של התיבה 'Dog' ולא ידעה את שמה של המלכה." (הוַעדה להעסקת־ילדים, דו"ח V, 1866, עמ' 55, מס' 278.) אותה שיטה, הנהוגה במאנופאקטורות־המתכת האמורות, שלטת בבתי־החרושת לזכוכית ולנייר. בבתי־החרושת לנייר, שהנייר מיוצר בהם על ידי מכונות, הרי כלל הוא, שעובדים עבודת־לילה בכל התהליכים, מלבד במיון הסחבות. ויש מקרים, שעבודת־לילה, על ידי משמרות, נמשכת כל השבוע כולו בלא הפסקה, והמקובל הוא — מיום א' בלילה עד 12 בחצות־לילה של יום ז' הבא. חבר הפועלים אשר במשמרת־היום עובד בכל שבוע 5 ימים של 12 שעות ולילה אחד של 6 שעות. ויש מקרים, שכל משמרת עובדת 24 שעות בזו אחר זו, לסירוגין. משמרת אחת עובדת ביום ב' 6 שעות וביום ז' 18 שעות, כדי להשלים את המכסה של 24 שעות. במקרים אחרים נהוגה שיטה של משמרות־ביניים, שלפיה כל אחד מן העסוקים ליד המכונות לעשיית נייר עובד בכל יום במשך השבוע 15—16 שעות. שיטה זו — כך אומר חבר הועדה לורד — דומה, שמאוחדות בה כל התקלות של שיטת־המשמרת בת 12 שעות ושל שיטת־המשמרת בת 24 שעות. במשמרת לילה זו עובדים ילדים למטה מבני 13, צעירים למטה מבני 18 ונשים. עתים קרה בשיטת המשמרת של 12 שעות, שהללו נצטרכו לעבוד משמרת כפולה של 24 שעות, מתוך שלא באו מחליפיהם. עדויות מוכיחות, כי נערים ונערות לעתים תכופות מאוד עובדים יתור־עבודה, שמתרחב לא לעתים נדירות עד כדי 24 ואפילו 36 שעות־עבודה ללא הפסקה. בתהליך „הרציף והבלתי־משתנה" אשר בחדרי־הליטוש אתה מוצא נערות בנות 12, העובדות במשך כל החודש 14 שעות ליום „בלא מנוחה תקינה או הפוגה כל שהיא, פרט להפסקות 2 או 3, של מחצית־שעה לארוחות". בכמה בתי־חרושת, שפסקה בהם לחלוטין עבודת־לילה סדירה, עובדים יתור־עבודה במידה איומה — „ולעתים־תכופות בתהליכים המזוהמים־ביותר, החמים־ביותר והחד־גוניים־ביותר." (הוַעדה להעסקת־ילדים, דין־וחשבון IV, 1865, עמ' XXXVIII ו־XXXIX.)

לרעה בה, על הארכת יום־העבודה עד כדי עוול „אכזרי עד אין לשער". הוא, ההון, מדבר בשיטה זו רק בצורתה ה„תקינה".

האדונים ניילור את ויקרס, חרשתני־פלדה, המעסיקים 600 עד 700 פועלים, וביניהם רק 10% למטה מבני 18, ובתוכם שוב רק 20 נערים במשמרות־לילה — מצהירים לאמור: „אין הנערים סובלים כלל מן החום. מידת־החום היא, קרוב־לוודאי, 86 עד 90 מעלות... במפעלים לחישול ולרידוד עובדות ה„ידיים" יומם ולילה במשמרות, אך כל שאר העבודות אינן אלא עבודת־יום, משש בבוקר ועד שש בערב. במפעל החישול שעות־העבודה הן מ־12 עד 12. כמה מן ה„ידיים" עובדות בתמידות בלילה, בלא להתחלף פעם בעבודת־יום ופעם בעבודת־לילה... לא מצאנו, כי קיים איזה הפרש מבחינת הבריאות (של האדונים ניילור את ויקרס?), אם עובדים בתמידות בלילה או אם עובדים בתמידות ביום, וכנראה יפה יותר שנתם של בריות שזמן־מנוחתם קבוע משנתם של בני־אדם שזמנה מתחלף... כ־20 נערים למטה מ־18 עובדים במשמרת־לילה... לא היינו יכולים לסדר עבודה כהלכה (not well do) בלי להעסיק נערים למטה מ־18 בעבודת־לילה. וטעמנו ונימוקנו עמנו — אם לא כן, היו מתרבות הוצאות הייצור... „ידיים"־מומחים וראשי מחלקות שונות קשה להשיג, אבל נערים יכולנו להשיג בכל מספר שרצינו... מובן, בשים לב לפרופורציה המועטת של נערים העובדים אצלנו, שוב אין לו לדבר זה (היינו: הגבלת עבודת־לילה) אלא מעט חשיבות או עניין בשבילנו"[99].

מר י. אליס, מבית־העסק של האדונים ג'והן בראון ושות', למפעלי פלדה וברזל, שעסוקים בהם 3000 גברים ונערים, וחלק [אחד] מן העבודה הקשה בפלדה ובברזל נעשה בהם „יומם ולילה במשמרות", מצהיר, ש„במפעלי־הפלדה הקשים עובדים בצדם של שניים או יותר מבוגרים — נער אחד או שניים. בבית־עסקם נמצאים 500 נערים למטה מ־18, ושליש מהם בערך או 170 למטה מגיל 13. ואשר להצעה בדבר שינוי בחוק סבור מר אליס: „אין אני חושב, שיש למצוא הרבה גנאי בכך (very objectionable), שיאסרו להעביד נערים למטה מ־18 יותר מ־12 שעות מתוך 24 שעות שביממה. אולם אין אנו סבורים כי אפשר למתוח קו ולקבוע, שבעבודת לילה אפשר לוַתר על עבודתם של נערים למעלה מ־12. ואפילו היינו נוטים יותר, שיאסרו עלינו להעסיק בכלל נערים למטה מ־13 ואפילו למטה מגיל 14, משלא יתירו לנו להעביד בלילה את הילדים הנמצאים כבר אצלנו. הנערים העסוקים במשמרת־יום בדין שיעבדו לסירוגין גם במשמרת־לילה, שכן הגברים אינם יכולים לעבוד בהתמדה רק עבודת־לילה; דבר זה היה מקפח את בריאותם... ואולם מאמינים אנו, שעבודת־לילה לסירוגין, אחת לשבועיים, אין בה כדי להזיק. (ואלו האדונים ניילור את ויקרס, תוך התאמה אל טובת עסקם־הם, שוב היו סבורים, להיפך, כי דוקא עבודת־לילה לסירוגין עלולה להזיק יותר מעבודת־לילה בהתמדה). רואים אנו, שאותם הפועלים העובדים עבודת־לילה לסירוגין בריאים־ושלמים, כאלה העובדים עבודה אחרת ביום בלבד... נגד האיסור להעסיק נערים למטה מ־18 בעבודת־לילה, היינו יכולים לטעון, שיש בכך כדי

---

[99] „דין־וחשבון רביעי וכו'", 1865, 79, עמ' XVI.

להרבות את ההוצאות; ואמנם זהו הטעם היחידי להתנגדותנו (איזו תמימות צינית!). סבורים אנו, שריבוי זה בהוצאות היה עולה על מה שהעסק (the trade) יכול לשאת בהגינות, עם שחייבים להביא־בחשבון את הנהלתו בהצלחה (As the trade with due regard to etc. could fairly bear!; איזו פראזיאולוגיה מרחיבה־פה!). נדירים כאן כוחות־העבודה, ובהשפעת תקנות־הגבלה אלו עתידים הם להתמעט עוד יותר" (כלומר, האדונים אליס, בראון ושות׳ עתידים, חלילה, להגיע לידי מבוכה פאטאלית, שיצטרכו לשלם את ערכו של כוח־העבודה במילואו)[100].

„בתי־החרושת לפלדה ולברזל, קיקלופס", של האדונים קאמל ושות׳, מתנהלים אף הם בקנה־מידה גדול כמפעלי יוהן בראון ושות׳ שנזכרו למעלה. הדירקטור, מנהל־העסקים, מסר בעצם ידיו לקצין מטעם הממשלה, מר ווייט, את עדותו בכתב; אך, לאחר שהוחזרה לו עדותו לביקורת, מצא נאה־וטוב לעצמו להצניע את כתב־היד. אבל מר ווייט מחונן זכרון יפה. נזכר הוא בדיוק נמרץ, כי בשביל אותם האדונים הקיקלופים האיסור להעסיק ילדים וצעירים בעבודת־לילה „איננו בגדר־האפשרות כל־עיקר; הרי זה ממש כאילו היו סוגרים את בתי־החרושת" — ועם כל זה אין העסק מעסיק אלא כדי 6% נערים למטה מ־18 וכדי 1% ילדים למטה מ־13![101]

באותו נושא מעיד מר א. פ. סאנדרסון מבית־העסק האחים סאנדרסון ושות׳, בית־חרושת לחישול פלדה ולרידודה אשר באטרקליף, לאמור: „איסור זה להעביד נערים למטה מגיל 18 בעבודת־לילה עתיד להביא קשיים מרובים, והגדול שבקשיים — ריבוי ההוצאות, בהכרח, עם החלפת עבודתם של הנערים בעבודתם של מבוגרים. בכמה יעלה ריבוי זה? — אין בידי לומר, אבל קרוב לודאי, שלא יהיה שיעורו רב כל־כך, עד שהחרשתן יוכל להעלות את מחיר־הפלדה, ונמצא שההפסד יפול רק על שכמו־הוא, הואיל והפועלים (איזה עם קשה־עורף!) יסרבו, כמובן, לשאת בעול". אין מר סאנדרסון יודע, כמה הוא משלם לילדים, אבל „אפשר והנערים הצעירים מקבלים 4 עד 5 שילינגים לשבוע... טיבה של עבודת־הנערים הוא בזה, שבדרך כלל (כמובן, "generally", ולא תמיד ב„מיוחד") כוח הנערים מספיק לשם כך לחלוטין; מכאן, שמתוך כוח־הגברים, הגדול יותר, לא יצמח ריוח, כדי למלא את ההפסד; או אולי — רק במקרים מועטים מאוד, כשעוסקים במתכת כבדה ביותר. ועוד: הגברים דעתם לא תהא נוחה ביותר, אם לא יעבדו בתוכם נערים, שכן הגברים פחות צייתנים הם. מלבד זה מוטב שהנערים יתחילו בצעירותם, כדי שיתאמנו בעבודה. ואלו צמצום עבודתם של הנערים בעבודת־יום בלבד אינו עשוי לקיים מטרה זו." וכל כך למה? מפני מה אין הנערים יכולים ללמוד את אומנותם ביום? מה טעם לדבריך? „משום שהפועלים העובדים לסירוגין, שבוע עבודת־יום ושבוע עבודת־לילה, יהיו נפרדים במחצית הזמן הזה מן הנערים העובדים במשמרתם, ונמצאים מתקפחים במחצית הריוח שהם מוציאים

---

100 שם, 80, עמ׳ XVI.

101 שם, 82, עמ׳ XVII.

מתוך עבודת־הנערים. שכן הדרכה זו, שהם מדריכים את השוליה, משתלמת בחלק משכר־העבודה של אותו שוליה, וכך היא נותנת לגברים את ההזדמנות להשיג עבודה זו במחיר זול יותר. נמצא, שכל אחד מן הפועלים האלה יפסיד את מחצית רווחו.״ במלים אחרות: האדונים סאנדרסון יהיו חייבים לשלם חלק משכר־העבודה של הפועלים המבוגרים מכיסם הם, תחת לשלמו בעבודת־הלילה של הנערים. רווחם של האדונים סאנדרסון, איפוא, הוא שיפחת במקצת על ידי כך, וזהו טעם מספיק בשביל הסאנדרסונים, מפני מה אינם יכולים הנערים ללמוד את אומנותם ביום[102], מלבד זה, הרי אותה עבודת־לילה כתיקונה תהא מועמסת כולה על שכם המבוגרים, שעד כאן היו הנערים באים במקומם, והמבוגרים לא יוכלו לעמוד בכך. קיצורו של דבר: הקשיים הכרוכים בכך יהיו עצומים כל כך, שעתידים הם להביא, כנראה, לידי ביטולה הגמור של עבודת־לילה. „מה שנוגע לעצם ייצור־הפלדה״ — כך אומר א. פ. סאנדרסון — „הוא לא ישתנה על ידי כך אף במשהו, אבל!״ אבל האדונים סאנדרסון עסוקים במשהו יותר, ולא רק בעשיית פלדה בלבד. אין עשיית הפלדה אלא אמתלה לעשיית עודפים. כבשני־ההיתוך, מפעלי־הרידוד, וכו׳, הבניינים, המכונות, הברזל והפחמים וכו׳ — עסוקים במשהו יותר מליהפך לפלדה בלבד. הם קיימים כדי לספוג־לתוכם עודף־עבודה. ומובן שהם סופגים יותר ב־24 שעות מב־12 שעות. ואמנם: מטעם האל ומטעם החוק נותנים הללו בידי הסאנדרסונים המחאה על השימוש בזמן־עבודתם של כך וכך ידיים עובדות ב־24 שעות מלאות שביממה; הללו מאבדים את אופיים, אופי־ההון שבהם, משחלה הפסקה בתיפקודם, התיפקוד של ספיגת עבודה, ושוב אין בהם אלא הפסד נקי בשביל הסאנדרסונים. „אבל, יהא בכך משום הפסד, אם מכונות יקרות כל־כך יהיו בטלות מעבודתן מחצית הזמן; ואם להוציא אותה כמות של עבודה, שאנו מסוגלים לעשותה לפי שיטתנו עכשיו, היינו צריכים להגדיל פי שניים את הבניינים ומנגנון המכונות, ודבר זה יכפיל את תקציב ההוצאות.״ אבל, מפני מה תובעים דוקא סאנדרסונים אלה לעצמם זכות־יתירה לגבי שאר בעלי־ההון, שאינם רשאים להעביד אלא ביום בלבד, ומשום כך בנייניהם ומכונותיהם וחומר־הגלם „בטלים מעבודה״ בלילה? על כך משיב א. פ. סאנדרסון בשם כל הסאנדרסונים שבעולם: „נכון הדבר, שהפסד זה במכונות בטלות־מעבודתן פוגע בכל ענפי־התעשייה, שעבודתם עבודת־יום בלבד. אבל במקרה שלנו מביא השימוש בכבשני־היתוך לידי הפסד נוסף. אם מקיימים אנו את הכבשנים במהלכם, הרי מבזבזים חומרי־הסקה (ואלו עכשיו מבזבזים חומר־החיים של הפועלים); ואם מכבים אותם, הרי יש כאן הפסד של זמן, הדרוש לחידוש האש ולהשגת מידת־החום הדרושה (ואלו הפסד בזמן השינה, אפילו של ילדים בני שמונה, ריוח הוא בזמן־העבודה בשביל שבט הסאנדרסונים); ואף הכבשנים עצמם יהיו נפסדים על ידי השינויים

---

[102] „בתקופתנו העשירה בהסתכלויות ובהתנַכחויות, ודאי שלא הגיע אדם להישג רב, אם אין הוא יודע להביא טעם טוב לכל דבר, ויהיה הגרוע־ביותר והעיקש־ביותר. כל מה שנתקלקל בעולמנו, לא נתקלקל אלא מתוך טעמים טובים.״ (הגל: „אנציקלופדיה, חלק ראשון: הלוגיקה״, עמ׳ 249.)

במידת־החום.״ (ואלו אותן מכונות גופן אינן נפסדות כלל מחילופי־משמרות של עבודת־יום ועבודת־לילה)[103].

5. המאבק על יום־עבודה תקין. חוקי־כפייה להארכת יום־העבודה מאמצע המאה ה־14 עד סוף המאה ה־17

„מהו יום־העבודה ?״ מה שיעורו של הזמן, בו רשאי ההון לצרוך את כוח־העבודה, שאת ערכו־היומי שילם ? עד היכן אפשר להאריך את יום־העבודה, מעבר לזמן־העבודה הדרוש לשם רפרודוקציה של כוח־העבודה גופו ? על שאלות אלו משיב הקאפיטאל — כפי שראינו — כך : יום־עבודה הוא בן 24 שעות שלימות, חוץ משעות מועטות למנוחה, שבלעדיה לא יוכל כוח־העבודה בשום פנים לקיים את שירותו המחודש. קודם כל מובן מאליו, שבמשך כל יום־חייו אין הפועל אלא כוח־עבודה בלבד, ולפיכך כל הזמן הנמצא ברשותו זמן־עבודה הוא, לפי הטבע ולפי החוק, ומכאן, שמיועד הוא כולו להשתערכותו של ההון. פנאי להשכלתו של

[103] „הוַעדה להעסקת־ילדים, דין־וחשבון IV 1865״, עמ׳ 85. על חששות עדינים כאלה, מצד האדונים חרשתני־הזכוכית, שאי־אפשר לקיים „ארוחות סדירות״ של הילדים, משום שעל ידי כך תיהפך כמות ידועה של חום הקורן מן התנורים ל„הפסד נקי״, היינו, כמות זו „תלך לטמיון״ — עונה חבר וַעדת־החקירה ו י י ט, שרגישותו שונה לחלוטין מזו של יור, סניור וכו׳ והנובחים הקטנים העונים אָמן אחריהם מבין הגרמנים כגון ר ו ש ר וכיוצא בו, לגבי „פרישותם״, ו„נזירותם״, ו„חסכנותם״ של הקאפיטאליסטים בהוצאת ממונם ו„בזבזנותם״, בנוסח טימור־טאמרלאן, לגבי חיי־אדם : „ייתכן, שכמות ידועה של חום למעלה מן השיעור הרגיל כיום תלך לטמיון, אילו הובטחו זמנים־לארוחות במקרים אלה ; אבל, גם בערך של ממון אין להשוות הפסד זה אל הטמיון של כוח חיים (“the waste of animal power”), הנהוג כיום במפעלי־הזכוכית בתוך הממלכה המאוחדת, שהולכים וגדלים בהם נערים בלא שיהא להם זמן־מנוחה מספיק לאכול את ארוחתם בנוחיות ובלא שיהא להם נופש מעט אחר־כך לעיכול מזונותיהם.״ (שם, עמ׳ XLV.) ודברים אלה נאמרו ב„שנת־הקידמה״ 1865 ! מלבד השקעת־הכוח כדי להרים משאות ולשאתם, הרי ילד העסוק במפעלים, שמייצרים בקבוקים וזכוכית־צור, עם שהוא מבצע עבודתו המתמדת — עובר מרחק של 15 עד 20 מילין (אנגליים) במשך 6 שעות ! ועבודתו נמשכת לעתים תכופות 14 עד 15 שעות ! ברבים ממפעלי־זכוכית אלה, כמו בבתי־הטווייה שבמוסקבה, קיימת השיטה של משמרות בכל שש שעות. „במשך זמן־העבודה של השבוע הרי תקופת המנוחה הארוכה ביותר ללא הפסקה, שהושגה בזמן מן הזמנים — מקיפה 6 שעות ; ומכאן צריך לבוא הזמן בשביל להגיע אל העבודה ולחזור ממנה, להתרחץ, להתלבש, לאכול — וכך נשארת תקופה קצרה עד מאוד למנוחה ממש, ולא נשאר ולא כלום בשביל אויר צח ומשחק, בלתי־אם על חשבון השינה, שהיא נחוצה כל־כך בשביל נערים צעירים, ביחוד אחרי עבודה כזו בחום ובמאמץ מעייף... ברור, שגם השינה הקצרה עלולה להיפסק, אם שהנער עצמו צריך להתעורר בלילה, ואם שמעוררו ביום שאון מן החוץ.״ מַר וַ י י ט מביא מקרים, שנער עבד בלא הפסקה 36 שעות ; במקרים אחרים עבדו נערים בני 12 עד 2 בלילה, ואחר־כך היו ישנים בבתי־החרושת עד 5 בבוקר (3 שעות !), כדי להתחיל שוב בעבודת־היום ! „כמות העבודה״ — כך אומרים טרמנהיר וטאפנל, עורכי הדין־וחשבון הכללי — „שביצעוה נערים, נערות ונשים בלהט עבודתם (“spell of labour”), ביום או בלילה, עצומה לאין־ערוך.״ (שם, XLIII ו־XLIV.) ובינתיים אפשר, שבערב אחד עוזב מר קאפיטאל־הזכוכית „רב־הפרישות״ את הקלוב בשעה מאוחרת, והולך בצעדים לא־בטוחים הביתה, מבוסם משתיית יין־פורט, ומזמזם לו בטפשות את הפזמון : “Britons never, never shall be slaves !” [הבריטים לא יהיו עבדים לעולם !]

אדם, להתפתחותו הרוחנית, לקיום תפקידים ציבוריים, לחברת ריעים, למשחק חפשי של הכוחות הגופניים והרוחניים, ואף זמן השבתון של אחד־בשבת — ויהא זה אפילו בארץ שומרי־השבת[104] — הבל־הבלים ממש! אלא שההון — ביצרו העיוור ללא־גבול, בתאוַת־רעבונו, רעבון של זאבי־ערבה, לעודף־עבודה, — פורץ ועובר לא רק את הגדרים המוסריים, אלא גם את הסייגים הגופניים למאקסימום של יום־העבודה. הוא כובש לעצמו את הזמן הדרוש לגידולו של הגוף, להתפתחותו ולקיומו הבריא. הוא חומס את הזמן הדרוש לצריכת אויר צח ואור החמה. הוא נוגס וצובט משעת־הארוחה ומבליע אותה ככל האפשר בתוך תהליך־הייצור גופו, ונמצא שמגישים לו לפועל מזונות רק כאמצעי־לייצור, כדרך שמגישים פחם לדוד־הקיטור או משחה ושמן למנגנון־המכונות. השינה הבריאה, הדרושה לריכוזם של כוחות־החיים, לחידושם ולריענונם — ההון מפחיתה ומעמידה על מספר־שעות של קפאון, במידה שיש בהן הכרח דחוף, כדי לשוב־ולהחיות גוף מיוגע לחלוטין עד לאפיסת־כוחות. לא שימורו של כוח־העבודה כתיקונו קובע כאן סייג ליום־העבודה, אלא להיפך: ההשקעה הגדולה־ביותר ככל האפשר של כוח־העבודה — ותהא זו כרוכה בכפייה עד כדי מכאובים ובעינויים כאשר תהיה — היא הקובעת סייג לזמן־מנוחתו של הפועל. אין הקאפיטאל שואל ודורש באריכות ימיו של כוח־העבודה. הדבר היחידי, שהוא מוצא בו עניין, הוא מאקסימום של כוח־העבודה שניתן להזרימו במשך יום־העבודה. את מטרתו זו הוא משיג, תוך קיצור ימיו של כוח־העבודה, כאיכר רודף־בצע זה הזוכה לעליית יבול־אדמתו על ידי הגזל שהוא גוזל את פריונה.

הייצור הקאפיטאליסטי, העומד בעיקר על ייצורו של עודף־ערך, על ספיגה של עודף־עבודה — מביא עם הארכת יום־העבודה לא רק לידי דלדול כוח־עבודתו של האדם, שנוטלים ממנו את התנאים התקינים, המוסריים והגופניים, להתפתחותו ולפעולתו. הוא המייצר ומביא אפיסת כוח־העבודה גופו וחורבנו קודם זמנו[105]. הוא מאריך את ימי־ייצורו של הפועל במשך תקופה מסוימת עם שהוא מקצר את ימי־חייו.

---

[104] באנגליה, למשל, אתה מוצא עוד פה ושם, שפועל בכפר נידון לעונש־מאסר על שחילל את השבת, לפי שעבד בגינה שלפני ביתו. ואותו פועל גופו נענש על הפרת־החוזה, אם אין הוא בא ביום א׳ לעבודה — ואפילו מחמת קאפריסות דתיות — במפעל למתכת, לנייר או לזכוכית. הפארלאמנט האדוק אוטם אָזנו משמוע על חילול־השבת, אם זה חל ב„תהליך־השיערוך" של ההון. וכך נאמר בתזכיר (אוגוסט 1855), ששכירי־יום בחנויות לדגים ולעופות דורשים בו ביטול העבודה ביום א׳: עבודתם נמשכת, במשך ששת ימי־המעשה הראשונים, בממוצע 15 שעות ליום, וביום הראשון 8 עד 10 שעות. ועוד אתה לומד מתוך אותו תזכיר, כי איסטניסי־הקיבה העדינים בין הצבועים האצילים של אֶכסטר־הול הם שהמריצו בעיקר אותה „עבודת־יום־א׳". ה„קדושים" הללו, שהם שוקדים כל־כך על הדאגה לעורם־הם ["in cute curanda"], מראים את נצרותם בכך, שהם מקבלים באהבה את יתור־העבודה ויסורי־העוני והרעב — של אחרים. obsequium ventris istis (לפועלים) perniciosous est [בשבילם (הפועלים) מסוכן־יותר פיטום הבטן].

[105] „בדינים־וחשבונות שלנו הקודמים הבאנו הצהרות של כמה חרשתנים מנוסים, כי שעות־עבודה נוספות... מביאות ללא ספק, לידי אפיסת כוח־העבודה של האנשים קודם־זמנה." „הועדה להעסקת־ילדים, דין־וחשבון IV, 1865", 64, עמ׳ XIII.

ואולם ערכו של כוח־העבודה כולל גם את ערכן של הסחורות, הדרושות לרפרודוקציה של הפועל או לרבייתו של מעמד הפועלים. והנה, אם אותה הארכה של יום־העבודה בניגוד לטבע — שההון שואף אליה בהכרח, מתוך תאוֹת־יצרוֹ הבלתי מרוסנת להשתערכות — מקצרת את תקופת־חייהם של הפועלים היחידים, וממילא גם את משך־קיומו של כוח־עבודתם, שוב נדרשת בהכרח השלמה מהירה־יותר של כוחות־העבודות שבלו, כלומר, צריך להשקיע הוצאות־בלאי גדולות־יותר לשם רפרוֹדוקציה של כוחות־העבודה; ממש כמו המכונה, שצריך לחזור־ולייצר חלק־ערך הימנה יום־יום, וחלק זה גדול־יותר ככל שמתמהר תהליך־בילויה של המכונה. דומה, איפוא, שטובת עניינו של ההון עצמו מביאה אותו לידי קביעת יום־עבודה תקין.

בעל־עבדים קונה את פועלו כדרך שהוא קונה את סוסו. הפסיד את עבדו — הפסיד הון, שצריך להשלימו על ידי השקעה חדשה בשוק־העבדים. אבל „יהא, ששׂדוֹת־האוֹרז בג׳ורג׳יה ושהבצות במיסיסיפי מביאים הרס קטלני על מבנה־הגוף של האדם, אף על פי כן אין חורבן זה של חיי־אדם גדול כל כך, שאי אפשר יהיה למלא אותו מתוך בתי־הרבייה השורצים אשר בווירג׳יניה ובקנטוקי. ויתירה מזו: לפי השיטה הטבעית היו עשויים חשבונות כלכליים לשמש מעין ערובה להתנהגות אנושית, עם שטובת־ענייניו של האדון היתה מזדהית עם שימורו של העבד — עתה, משהונהג פעם סחר־העבדים, משמשים הם, להיפך, טעם־ויסוד לכך, שיהיו מגבירים את יגיעו של העבד עד לידי מצוקה קיצונית; שכן, משניתנה האפשרות למלא את מקומו מיד על־ידי יבוא מתוך תחומי־הרבייה של הכושים אשר בחוץ־לארץ, שוב פחותה חשיבותו של אורך ימיו מחשיבותו של כוח־ייצורו כל זמן שהוא חי. ולפיכך כלל הוא במשק־העבדים בארצות, שיש בהן יבוא־עבדים מן החוץ: זוהי הכלכלה הפורייה־ביותר, הסוחטת מתוך אותו מקנה־אדם (human chattle) בזמן הקצר ביותר, ככל האפשר, את הכמות של הספק הגדולה ביותר שיש ביכולתו ליתן. בארצות של גידולים טרוֹפיים, שהרנחים השנתיים עולים בהן לעתים קרובות כדי סכום כל ההון המושקע במטעים — דוקא כאן מקריבים את חיי הכושים באופן אכזרי ביותר. החקלאות בהודו המערבית — אותה ארץ, המשמשת זה מאות שנים ערש של עושר אגדי — היא שבלעה מיליונים של הגזע האפריקני. ובימינו קובה, שרווחיה עולים למיליונים ובעלי־המטעים כנסיכים הם, — כאן אנו מוצאים בתוך מעמד־העבדים: לא רק מזונות גסים־ביותר, לא רק עבודת־פרך בלתי־פוסקת עד כדי אפיסת־הכוחות, אלא גם עדי־ראייה אנו שנה־שנה לחורבן גמור של חלק מן העבדים״[106].

גם בשינוי־שם — בךָ הדברים אמורים! [Mutato nomine de te fabula narratur!] אַל תקרא: סחר־עבדים — קרא: שוק־העבודה; אַל תקרא: קנטוקי ווירג׳יניה — קרא: אירלאנד והמחוזות החקלאיים באנגליה, בסקוטיה ובוולס; אַל תקרא: אפריקה — קרא: גרמניה! ראינו, כיצד יתור־העבודה קוצר את קצירו בקרב אוֹפֵי לונדון, ואף על פי כן מלא וגדוש תמיד שוק־העבודה של

[106] קרנס: „כוח העבדות״, עמ׳ 110, 111.

לונדון במועמדים־למיתה בשביל בתי־המאפה, גרמנים ואחרים. הקדרות, כפי שראינו, היא אחד מענפי־התעשייה קצרי־החיים ביותר. כלום משום כך יש מחסור בקדרים? יאשיה וג׳ואוד, מייסדה של הקדרות המודרנית, הוא עצמו פועל פשוט לפי מוצאו, הכריז בשנת 1785 בפני בית־התחתון, שכל התעשייה הזאת מעסיקה 15.000 עד 20.000 איש[107]. בשנת 1861 הגיעה האוכלוסייה במרכזים העירוניים בלבד של תעשייה זו בבריטניה הגדולה עד כדי 101.302 נפש. „תעשיית־הכותנה היתה קיימת 90 שנה... היא היתה קיימת זה שלושה דורות של העם האנגלי, וסבורני שמותר לי לומר, כי בתקופה זו הספיקה אותה תעשייה לבלות תשעה דורות של עובדי־הכותנה”[108]. ודאי: פה ושם, בתקופות בודדות של שגשוג קדחתני, ניבעו פרצות־סכנה בשוק־העבודה. כך היה, למשל, בשנת 1834. אולם כאן באו האדונים החרשתנים והציעו לפני המפקחים על חוק־העניים [Poor Law Commissioners] לשלח את „עודף האוכלוסייה” מן המחוזות החקלאיים אל הצפון, תוך הכרזה, כי „החרשתנים יוכלו לקלוט ולצרוך עודף זה”[109]. אלה הם דבריהם ממש. „בהסכמתם של המפקחים הנ״ל נתמַנו סוכנים... נפתחה לשכה במאנצ׳סטר ונשלחו לכאן רשימות של הפועלים מן המחוזות החקלאיים המחפשים עבודה ושמותיהם נרשמו בספרים. החרשתנים נזדרזו לבוא אל הלשכות ובחרו באשר בחרו. לאַחר שהספיקו לבחור את האנשים ה,הוגנים לצרכיהם׳, ניתנו הוראות להביאם למאנצ׳סטר; והללו נשלחו מסומנים בתויות, כאותם צרורות של סחורות, דרך תעלות־מים ובקרונות־משא, וקצתם שרכו את דרכם ברגל על פני הכבישים, אך רבים נמצאו תועים בדרך ורעבים־למחצה. שיטה זו נתפתחה ועלתה עד לענף מסחרי ממש. בית־הנבחרים כמעט שלא יאמין כי יסופר לו, אך אומר אני לכם: אותו סחר־מכר בבשר אדם נמשך והלך, והאנשים נמכרו לאותם החרשתנים (במאנצ׳סטר), ממש כמו שנמכרים הכושים לבעלי מטעי־הכותנה בארצות־הברית... בשנת 1860 ,הגיעה תעשיית־הכותנה לשיאה׳... ושוב הורגש מחסור בידיים עובדות... החרשתנים חזרו־ופנו אל ,סוכני בשר־אדם׳ [flesh agents] — כך היו נקראים. הללו שלחו שליחיהם אל החולות הדרומיים באנגליה, אל שדות־המרעה של דורסטשייר, אל נאות־היערות של דיוונשייר, אל מגדלי סנאיות אשר בווילטשייר — אך חיפשו ולא מצאו. עודף האוכלוסייה כבר ,נקלט׳ כולו”. העתון “Bury Guardian” בכה תמרורים, עם חתימת החוזה המסחרי בין אנגליה וצרפת, כי „בליינקשייר אפשר לקלוט 10.000 ידיים נוספות, ויצטרכו לעוד 30.000 או 40.000”. לאחר ש„סוכני בשר־אדם ושליחיהם” חזרו ובילשו לשוא את המחוזות החקלאיים בשנת 1860, „הגיעה משלחת ללונדון ופנתה אל האדון המכובד מאוד מר ויליר ס, נשיא הועדה המפקחת על חוקי־העניים, כדי להשיג בשביל בתי־החרושת בלאנקשייר ילדי־עניים מכמה בתי־מחסה”[110].

---

[107] ג׳ון וארד: „תולדות העיירה סטוק־אפון־טרנט”. לונדון 1843, עמ׳ 42.

[108] נאומו של פראנד בבית־הנבחרים, מ־27 באפריל 1863.

[109] “That the manufactures would absorb it and **use it up.**” —„הנה דבריהם, מלה במלה, של חרשתני־הכותנה.” (שם.)

[110] שם. ויליר ס, עם כל רצונו הטוב, היה נתון „מבחינה חוקית” במצב כזה, שנאלץ

וזה מה שמעלה לו הנסיון לבעל־ההון בדרך כלל: לעולם קיים עודף־של־אוכלוסין, היינו, עודף ביחס אל הצורך הזמני של שיערוך־ההון, אף על פי שזרמו של עודף זה נובע מתוך דורות של בני־אדם מנוונים, ממהרים לעבור את חייהם, דוחפים־ודוחקים זה את זה במהירות, כביכול פירות הנקטפים לפני גמר בישולם[111]. אלא מצד שני מורה הנסיון לכל מסתכל נבון, מה מהירה ומה עמוקה פגיעתו

היה לדחות את בקשת החרשתנים. אך האדונים הללו השיגו את מטרותיהם בעזרת אדיבותם של שלטונות־העניים המקומיים. מר א. ר ד ג ר י י ו, המפקח על בתי־החרושת, מבטיחנו, כי השיטה הזאת, שלפיה יתומים וילדים עזובים נחשבים „לפי החוק" כשוליות (apprentices) — הפעם „לא היתה מלווה מעשי־שרירות כמקודם." (על „מעשי־שרירות" אלה השווה א נ ג ל ס „מצבו של המעמד העובד וכו'") ; ואף־על־פי־כן במקרה אחד חל „מעשה־שרירות לפי שיטה זו לגבי כמה בחורות ונשים צעירות, שהובאו מן המחוזות החקלאיים של סקוטיה אל לייקשייר וצ'שייר." לפי „שיטה" זו עורך החרשתן חוזה עם השלטונות של בתי־העניים לתקופות מסוימות. הוא מכלכל את הילדים, מלבישם ודואג לשיכונם, ואף נותן להם קצבה קטנה של ממון. מוזרה מאוד הערתו הבאה של מר ר ד ג ר י י ו, ביחוד אם זוכרים, שגם בין שנות־הפריחה של תעשיית־הכותנה באנגליה מצוינת שנת 1860 כמיוחדת במינה; ונוסף על כך היה השכר גבוה משום שהביקוש היוצא־מן־הכלל אחרי עבודה נתקל בירידת־אוכלוסייה באירלאנד, בהגירה שאין־דוגמתה מן המחוזות החקלאיים שבאנגליה ובסקוטיה אל אוסטראליה ואמריקה, בהפחתה מוחלטת של האוכלוסייה בכמה מחוזות חקלאיים באנגליה, במקצת מפני שהוכתרה בהצלחה השאיפה של שבירת הכוח החיוני, ובמקצת מפני שהסוחרים בבשר־אדם כבר הספיקו קודם לכן להריק את האוכלוסייה שעמדה לרשות העבודה. ועל אף כל אלה אומר מר ר ד ג ר י י ו: „אך, סוג זה של עבודה (של ילדים מבתי־העניים) רגילים לחזור אחריו רק לאחר שאי אפשר להשיג עבודה מסוג אחר — שכן זוהי עבודה בשכר יקר (high priced labour). השכר הרגיל הניתן לנער בן 13 היה 4 שיל. בערך לשבוע; ואלו לשכן, להלביש, לכלכל ולספק שירות רפואי ופיקוח מתאים בשביל 50 או 100 נערים כאלה, ונוסף על כך להקציב להם תשלומים ידועים — אי־אפשר היה להגשים בתקציב של 4 שילינגים לגולגולת לשבוע." („דו"ח של מפקחי בתהח"ר ל־30 באפריל 1860", עמ' 27.) ושוכח מר ר ד ג ר י י ו לומר, כיצד יכול הפועל עצמו לספק כל זאת לנעריו שלו בעד 4 שיל. שהם מקבלים בשכר־עבודתם — אם החרשתן אינו יכול לעשות כן בשביל 50 או 100 נערים, שניתן להם שיכון, כלכלה ופיקוח במשותף. כדי למנוע בעד מסקנות מוטעות מתוך מה שנאמר בטקסט, עלי להוסיף ולהעיר כאן, כי תעשיית־הכותנה האנגלית, מאז נכנעה למרותו של חוק בתי־החרושת משנת 1850 על הסדר זמן העבודה אשר בו וכו' — יש לראות בה תעשייה אנגלית לדוגמה־ומופת. פועל־הכותנה באנגליה עומד מכל הבחינות על רמה גבוהה יותר מחברו־לגורל אשר ביבשת. „הפועל החרשתי בפרוסיה עובד לפחות 16 שעות בשבוע יותר ממתחרו־חברו באנגליה; ואם הוא עובד במנורו־הוא בביתו, הרי נופל גם סייג זה בפני עבודתו הנוספת." („דו"ח של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקטובר 1855", עמ' 103.) המפקח הנ"ל על בתי־החרושת, מר רדגרייוו, נסע עם תום התערוכה החקלאית של שנת 1851 ליבשת אירופה, וביחוד עשה בצרפת ובפרוסיה, כדי לחקור את מצבם של הפועלים החרשתיים בארצות אלו. על הפועל החרשתי בפרוסיה הוא אומר: „מקבל הוא תשלום, המספיק למזונות פשוטים וכדי לספק לו מעט נוחיות, שהוא רגיל לה... חי הוא על מזונותיו הצנועים ועובד עבודה קשה, ואלו מעמדו נמוך ממעמדו של הפועל באנגליה." („דו"ח של מפקחי בתהח"ר, 31 באוקטובר 1853". עמ' 85.).

[111] העובדים למעלה מן המידה „מתים וכלים במהירות מוזרה; אך מקומם של אלה נתפסים על ידי אחרים, וחילופי־גברא תכופים אינם מביאים כל שינוי בעצם החזיון." „אנגליה ואמריקה", לונדון 1833, כרך ו, עמ' 55. (המחבר א. ג. ו י י ק פ י ל ד.)

של הייצור הקאפיטאליסטי — זה שרק תמול נולד, אם נתפוס לשון ההיסטוריה — בשרשים החיוניים של כוח־העם; כיצד אותה התנוונות של האוכלוסייה התעשייתית אינה אלא מאַטה את מהלכה, על־ידי שהיא סופגת בהתמדה יסודות חיוניים ראשוניים־טבעיים מן הכפר; וכיצד כבר הולכים־וכלים אפילו הפועלים הכפריים — אם גם חיים הם באויר החפשי, ועל אף עקרון הברירה הטבעית [the principle of natural selection] הפועל בתוכם בתוקף עצום כל־כך, שאינו נותן לצמוח־ולגדול אלא לאישים החזקים ביותר[112]. ההון — ודאי, ש„טעמו ונימוקו" עמו להתכחש לסבלות דור־הפועלים אשר מסביבו; וחזון ההתנוונות העתידה של האנושות — וממילא גם, בסופו של דבר, חיסול האוכלוסין שאין לעצור בעדו — משפיע על תנועת־ההון למעשה לא פחות ולא יותר משמשפיעה עליה האפשרות של נפילת האדמה לתוך השמש. בכל רמאות־של־מניות יודעים הכל, שסוף־סוף מן ההכרח שתתפרץ הסופה וירעם הרעם, אולם כל אחד משעשע עצמו בתקוָה, שהרעם יפגע בראש חברו, לאחר שהוא עצמו כבר יספיק לאסוף את גשם־הזהב ולהביאו במסתרי־מבטחים. „אחרַי — המבול!" [Après moi le deluge!] — הנה הסיסמה בשביל כל קאפיטאליסט, בשביל כל אומה קאפיטאליסטית. ולפיכך לא יתן ההון את לבו לבריאותו ואורך ימיו של הפועל, אלא אם כן תהא החברה כופה אותו על כך[113]. עומדים וקובלים בפניו על ניוון גופני ורוחני, על מיתה קודם זמנה, על עינויים שביתור־העבודה, הרי הוא עומד ומשיב: היאך תציקתנו מצוקה זו — והיא מגבירה את ששוננו (את רוָחנו)? ואולם, בכללו של דבר, אין זה גם תלוי כלל ברצונו הטוב או הרע של בעל־ההון היחיד. החוקים האימאננטיים הטבועים בייצור הקאפיטאליסטי — ההתחרות החפשית באה ונותנת להם תוקף לגבי בעל־ההון היחיד, בחזקת חוק־כפייה הבא מן החוץ[114].

---

112 ראֵה: „בריאות הציבור. דו"ח ששי של הקצין הרפואי של מועצת־הסתרים 1863." נתפרסם בלונדון 1864. דין־וחשבון זה דן בעיקר בפועלים החקלאיים. „סאותרלנד... מתוארת על ידי רבים כחבל־ארץ מפותח־ביותר... אבל... חקירות בזמן האחרון גילו, שגם כאן, במחוזות שהיו מפורסמים פעם בגברים חזקים ובחיילים אמיצים, נתנוונה האוכלוסייה ונעשתה גזע כחוש וננסי. בתנאים הבריאים־ביותר, על מורדי־הגבעות ליד חופי־הים, פניהם של הילדים מזי־הרעב, חוורים וחלשים, כמו באוירה המזוהמת שבמבוא סתום בלונדון." (תורנטון: „עודף של אוכלוסייה וכו'", עמ' 74, 75.) דומים הם באמת לאותם 30.000 יושבי־ההר האמיצים ["gallant Highlanders"], שגלאזגאו משכינה אותם בסמטאותיה ובחצרותיה [wynds and closes] ביחד עם זונות וגנבים.

113 „אך, אף על פי שבריאות האוכלוסין משמשת גורם חשוב כל כך בהונה של האומה, אנו חוששים שמן ההכרח לומר, כי מעמד מעסיקי־העבודה לא דאגו ביותר לקיים אוצר זה ולהוקירו כראוי... נתינת־הדעת על בריאות הפועלים הוטלה־באונס על בעלי־החרושת." („טיימס", 5 בנובמבר 1861.) „האנשים יושבי ווסטביירינג נהפכו למתקיני אריגים בשביל האנושות כולה, ...לשם כך הובאה קרבן בריאותם של הפועלים, ובמשך דורות אחדים היה גזע זה נידון להתנוונות גמורה. אבל חלה תגובה לטובה. החוק של לורד שפטסבורי הגביל את שעות־העבודה בשביל ילדים וכו'". („דין־וחשבון של הדפתרן הכללי לאוקטובר 1861".)

114 ועל־כן אתה מוצא, למשל, כי 26 בתי־עסק, המחזיקים בידיהם בתי־חרושת גדולים לקדרות בסטאפורדשייר, ביניהם גם י. ווג'וואוד ובניו, הגישו בתחילת 1863 תזכיר ודרשו בו „התערבות מסוימת של התחוקה." ההתחרות עם בעלי־הון אחרים אינה מרשה להם,

קביעתו של יום־עבודה תקין היא תולדתו של מאבק בין בעל־הון לבין פועל — מאבק הנמשך מאות שנים. ואולם בתולדות המאבק הזה אתה מוצא שני זרמים מנוגדים זה לזה. ישווה אדם, למשל, את התחוקה החרשתית באנגליה של ימינו אל תקנות־העבודה האנגלית מן המאה ה־14 עד לעיצומה של המאה ה־18[115]. בעוד שהחוק החרשתי המודרני כופה לקצר את יום־העבודה, הרי אותן תקנות מנסות להאריכו בדרך של כפייה. אלא שבימים ההם, כשעדיין שרוי היה ההון במצב־של־עובר, כשרק התחיל מתהווה, וממילא גם חייב היה להבטיח לעצמו את הזכות לספוג לתוכו כמות מספיקה של עודף־עבודה, לא בתוקף התנאים הכלכליים בלבד, אלא גם בעזרתו של שלטון המדינה — בימים ההם היו תביעותיו צנועות מתחילתן ועד סופן, אם נבוא להשוותן אל הויתורים, שהוא אנוס לִוַתר עתה, בשנות־העמידה שלו, תוך ריגון וסרבנות. דרושות היו מאות שנים, עד שבעקבות אופן־הייצור הקאפיטאליסטי המפותח, יסכים הפועל „החפשי" מרצון, כלומר, יהא אנוס מבחינה חברתית, למכור את כל הזמן הפעיל של חייו, ואפילו את כל כושר־העבודה שלו, במחיר אמצעי־המחיה הדרושים לצרכיו הרגילים — למכור את בכורתו בנזיד־עדשים. ולפיכך טבעי הדבר, שאותה הארכה של יום־העבודה, כפי שהתאמץ ההון, מאמצע המאה ה־14 עד סופה של המאה ה־17, לכפות על הפועלים המבוגרים בתוקף שלטון־מדינה — מזדהית בקירוב עם הסייג בזמן־העבודה, שמעמידה המדינה פה ושם במחצית השנייה של המאה ה־19 בפני הפיכת דם־ילדים לקאפיטאל. אותו סייג, שהוכרז עליו היום, למשל, במדינת מאסאצ'וסטס, — זו נחשבה עד לזמן האחרון כמדינה החפשית־ביותר של הרפובליקה הצפון־אמריקנית — כסייג מטעם המדינה בפני עבודתם של ילדים למטה מגיל 12, שימש באנגליה עוד במחצית המאה ה־17 יום־העבודה התקין בשביל בעלי־מלאכה מובהקים, פועלי־אחוזות גברתנים ונפחים בני־ענק[116].

שיגבילו „מרצונם הטוב" את זמן־העבודה בשביל ילדים וכו'. „ואף על פי שאנו מצטערים מאוד על התקלות שהוזכרו לעיל, לא תהא אפשרות למנוע בעדן על ידי איזו תכנית של הסכם בין החרשתנים... מתוך שאנו מביאים בחשבון את כל הטעמים האלה, הגענו לידי הכרה, שנדרשת כאן התערבות מסוימת של התחוקה." („הועדה להעסקת־ילדים, דו"ח ראשון, 1863", עמ' 322.)

תוספת להערה 114. דוגמה מפתיעה יותר נזדמנה בעבר הקרוב. גובה המחירים של הכותנה, בתקופת הפריחה הקדחתנית של העסק, הניע את הבעלים של בתי־האריגה לכותנה בבלקבורן, שיבואו לידי הסכם משותף ויקצרו את זמן־העבודה בבתי־החרושת שלהם במשך עונה מסוימת. עונה זו נסתיימה בערך בסוף נובמבר (1871). החרשתנים העשירים־יותר, הכורכים במפעליהם טווייה ואריגה ביחד, השתמשו בינתיים בירידת הייצור שנגרמה על ידי אותו הסכם — כדי להרחיב את מפעליהם־הם, וכך הרויחו רְוָחים גדולים על־חשבון הבעלים הקטנים. בצר להם פנו הללו אל — הפועלים החרשתיים, עוררו אותם להרחיב ברצינות את התעמולה למען עבודה של תשע שעות, והבטיחו להם להעמיד לרשותם לשם־כך סכומי־ממון!

[115] תקנות־עבודה אלו, המצויות בו־בזמן גם בצרפת, בהולאנד, וכו', נתבטלו רשמית באנגליה רק בשנת 1813, לאחר שנעקרו מזמן על ידי יחסי הייצור.

[116] „שום ילד למטה מגיל 12 אין להעסיקו במפעל תעשייתי כל־שהוא יותר מ־10 שעות ליום." „תקנות כלליות של מאסאצ'וסטס", 63, פרק 12. (תקנות אלו נתפרסמו בשנים 1836

„חוק־הפועלים" ["Statute of Labourers"] הראשון (23. אדוארד III, 1349 ג) — אמתלה בלתי־אמצעית לכך (ולא סיבה, שכן תחוקה מסוג זה דרכה להתמיד מאות שנים, גם לאחר שבטלה האמתלה) שימשה המגיפה הגדולה, שקצרה קצירה בעם; ומתוך כך, לפי דברי סופר טורי, „גדל באמת, עד ללא־נשוא, הקושי להשיג פועלים לעבודה במחירים מתקבלים על הדעת", (כלומר, במחירים, שהיו משיירים למעבידיהם כמות מתקבלת על הדעת של עודף־העבודה)[117]. ולפיכך עמדו וגזרו, בתוקף חוקי־כפייה, שכרי־עבודה המתקבלים על הדעת וכן נקבע סייג ליום־העבודה. תקנה אחרונה זו, שרק היא מעניינו כאן, חזרה ונשנתה בחוק משנת 1496 (בימי הנרי השביעי). יום העבודה לכל האומנים (artificers) והפועלים החקלאיים, בשביל העונה מחודש מארס עד ספטמבר, נקבע אז להלכה — אך מעולם לא נתגשם הדבר למעשה — מ־5 בבוקר עד 7 או 8 בערב, אך הופרשו שעות אלו לארוחות: שעה לפת־שחרית, שעה וחצי לארוחת־הצהריים וחצי שעה לסעודת־מנחה; הווה אומר, בדיוק פי־שניים מאשר לפי החוק החרשתי הנהוג עכשיו[118]. בחורף צריכה היתה העבודה להיעשות מ־5 בבוקר עד חשיכה, ובאותן ההפסקות כמו בקיץ. חוק המלכה אלישבעת משנת 1562 בשביל כל הפועלים, „שכירי יום או שכירי שבוע", אינו משנה ולא־כלום משיעורו של יום־העבודה, אלא שכוונתו לצמצם את ההפסקות ולהעמידן על 2½ שעות בקיץ ועל 2 שעות בחורף. ארוחת־הצהריים צריכה היתה להימשך רק שעה אחת בלבד, ו„שנת־צהריים של ½ שעה" תהא מותרת רק מאמצע חודש מאי עד אמצע אוגוסט. החסיר הפועל שעה של

עד 1858.) „עבודה, שמבצעים אותה בפרק זמן של 10 שעות ליום בכל בתי־החרושת של כותנה, צמר, משי, נייר, זכוכית ופשתן או בתעשיות ברזל ופליז — תיחשב לעבודת־יום חוקית. וכן ניתנת הפקודה, כי כל צעיר, המועסק בבית־חרושת איזה־שהוא, אסור מעתה ואילך להחזיקו בעבודה — או לדרוש ממנו עבודה — יותר מ־10 שעות ליום, או 60 שעות לשבוע; ועוד, מעתה ואילך אין לקבל שום צעיר למטה מגיל 10 לעבודה בבית־חרושת איזה שהוא בתחומי המדינה הזאת." „מדינת ניו־ג'רסי. חוק להגבלת שעות העבודה וכו', 61 ו־62." — (חוק מ־11 במארס 1855). „שום צעיר בגיל של 12 עד 15 — אין להעסיקו בשום מפעל תעשייתי יותר מ־11 שעות ליום, ולא לפני 5 בבוקר ולא אחרי 7.30 בערב." „תקנות מתוקנות של מדינת רוד־איילנד וכו'." פרק 38, סעיף 23. 1 ביולי 1857.

[117] „סופיזמים של חופש המסחר." מהד' 7, לונדון 1850, עמ' 205. אגב, אותו טורי מודה: „חוקי הפארלאמנט המסדירים את שכר־העבודה, אך כנגד הפועל ולטובת האדון, קיימים היו תקופה ארוכה של 464 שנים. האוכלוסייה גדלה. ואז נעשו חוקים אלה מיותרים ומטרידים." (שם עמ' 206.)

[118] י. וייד מעיר על תקנה זו בצדק: „מתוך הדברים הנ"ל (כלומר, לגבי התקנה) יוצא, כי בשנת 1496 נחשבה מכסת המזונות אקוויואלנט לשליש מהכנסותיו של האומן ולמחצית מהכנסתו של הפועל החקלאי; דבר זה מציין דרגה גבוהה יותר של אי־תלות הפועלים, משהיא קיימת כעת; שכן מכסת המזונות של הפועלים, גם בחקלאות וגם במאנופאקטורה, נקבעת כיום בפרופורציה גדולה יותר בהרבה אל שכרם." (י. וייד: „תולדות וכו'", עמ' 24, 25 ו־577.) הסברה, כאילו הפרש זה נובע מתוך ההפרש ביחסי המחירים של אמצעי־מחיה וצרכי־הלבשה, בזמן הזה ובימים ההם — מופרכת עם סקירה שטחית־ביותר על הספר „כרוניקה של מתכות יקרות וכו'" מאת ההגמון פליטוואוד. מהד' 1, לונדון 1707. מהד' 2, לונדון 1745.

עבודה, ינוכה משכרו פֶני אחד. ואולם למעשה היה מצבו של הפועל יפה יותר ויותר מאשר לפי ספר־התקנות. אביה של הכלכלה המדינית ומבחינה מסוימת הממציא של תורת הסטאטיסטיקה, ו י ל י א ם פֶ ט י, אומר באחד מחיבוריו, שפירסם בשליש האחרון של המאה ה־17: „הפועלים (labouring men; באותם הימים הכונה בעצם לפועלים חקלאיים) עובדים 10 שעות ליום ואוכלים 20 ארוחות בשבוע, היינו, שלוש־שלוש סעודות בכל יום־עבודה ושתי סעודות בשבת. והרי ברור ומוחוָר, כי אילמלי היו רוצים לצום בערבים של יום ששי ולבלות בארוחת־הצהריים שעה וחצי, תחת שתי השעות שהם מבלים בה עכשיו, מ־11 עד 1 בצהריים, כלומר, אילמלי עבדו ב־$^1/_{20}$ יותר והיו אוכלים ב־$^1/_{20}$ פחות — שוב היה בכך כדי לאסוף את המס שנזכר למעלה"[119]. וכלום לא צדק ד"ר א נ ד ר י י י ו ר בגנותו את הצעת־החוק משנת 1833 בדבר שתים־עשרה שעות־עבודה כנסיגה אל ימי־האפלה שבעבר? ודאי, התקנות בחוקי־הפועלים וכן אלו שמזכירן פטי כוחן יפה גם לגבי שוליות ("apprentices"). ואולם על המצב האמיתי של עבודת ילדים עוד בסופה של המאה ה־17 אפשר ללמוד מדברי־הקובלנה הבאים: „ואלו בני־הנעורים שלנו, כאן באנגליה, לא נתחנכו לשום דבר, לפני שהם עומדים להיות שוליות, ולפיכך התקדמותם אינה אלא אִטית וזקוקים להרבה זמן — (שבע שנים), — עד שיתאמנו להיות אומנים מובהקים". כנגד זה מונים בשבחה של גרמניה שבה „מחנכים את הילדים עוד מעריסה, לפחות, להתעסקות כלשהי"[120].

---

119 ו. פ ט י: „אנאטומיה של אירלאנד". 1672. מהד' 1691, עמ' 10.

120 „סוגיה על הצורך לעודד תעשייה מכאנית." לונדון 1689, עמ' 13. מ א ק ו ל י י, שזייף־והתקין את ההיסטוריה האנגלית לטובת ענייניהם של הויגים והבורגנים, מדקלם כדלהלן: „המנהג־למעשה, שמושיבים ילדים לעבודה קודם זמנם... שורר היה במאה ה־17 בהיקף לא ישוער — אם להשוותו אל היקף תפוצתה של שיטת המאנופאקטורה. בנורוויץ' — מקום מושבה העיקרי של תעשיית־האריגים — נחשב יצור קטן של 6 שנים מסוגל לעבודה. כמה סופרים מאותו זמן, וביניהם מי שנחשבים כרבי־חסד עד מאוד, מזכירים „בהתפעלות" ("Exultation") יתירה את העובדה, כי באותה עיר יחידה בלבד היו נערים ונערות בגיל רך ביותר, מייצרים — נוסף על מה שדרוש היה בשביל קיומם — עושר של 12.000 ליי"ש לשנה. ככל שנרבה לחקור בזהירות יתירה את תולדות העבר, כן נגלה יותר ויותר נימוקים שלא להסכים לדעתם של אלה, שחושבים כי תקופתנו שופעת תקלות סוציאליות חדשות. מה שחדש עתה — הרי זה הכושר השכלי וההומאניות לרפא את התקלות הללו." („תולדות אנגליה", כרך 1, עמ' 419.) מ א ק ו ל י י יכול היה להמשיך ולספר, כי ידידי־המסחר ["amis du commerce"] „רבי־החסד עד מאוד" של המאה ה־17 מספרים „בהתפעלות", כי במוסד־לעניים בהולאנד היו מעסיקים ילד בן ארבע, וכי דוגמה זו של „מידה־טובה שנהפכה להרגל־שבמעשה" ["vertue mise en pratique"] נזכרת־והולכת כדוגמה־למופת בכל הכתבים של אוהבי־הבריות מסוגו של מאקוליי עד לזמנו של א. סמית. נכון הדבר, כי עם צמיחתה של המאנופאקטורה, בניגוד לאומנות, נראים עקבות של ניצול־ילדים, שבמידה ידועה קיים היה אצל האיכרים מאז ומתמיד; ויותר מפותח היה אותו ניצול, ככל שהכביד יותר העול שהועמס על איש־האדמה. מגמתו של ההון אי־אתה יכול לטעות בה; אבל העובדות עצמן עדיין בודדות הן, כמו שבודדות התופעות של ילדים בני שני ראשים. ועל־כן רשמו אותן „ידידי־המסחר" רואי־העתידות ב„התפעלות", כדוגמאות ראויות לתשומת־לב ולהערצה, מצד בני־זמנם והעתידים לבוא אחריהם, ואף המליצו לעשות כמתכונתן. אותו מלחך־פינכא וממלל־רברבן, הסקוטי מאקוליי, אומר: „כיום אין אנו

עוד ברובה הגדול של המאה ה־18 ועד לתקופת התעשייה הגדולה, לא הצליח ההון באנגליה להבטיח לעצמו — על ידי זה ששילם בעד הערך השבוע של כוח־העבודה — שלטון על כל ימות השבוע של הפועל; אך יוצאים מכלל זה הפועלים החקלאיים. העובדה, שבשכר־עבודה של 4 ימים יכולים היו הפועלים להתפרנס כל השבוע כולו, לא שימשה להם, כנראה, טעם מספיק לכך, שיבואו לעבוד בשביל בעלי־ההון גם בשני הימים הנותרים. כת אחת בין חכמי־הכלכלה באנגליה, אלה שהיו משמשים את ההון, היו מגנים בשצף־קצף סַרבנות זו; זרם אחר טען לזכותם של הפועלים. בואו ונשמע, למשל, לפולמוס שבין פוסטלתווייט — ש„המלון המסחרי" שלו זכה בשעתו לאותו פרסום שזכו לו בימינו החיבורים מסוג זה של מק־קולוך ומק־גרגור — לבין מחבר „המסה על מלאכה ומסחר" [Essay on Trade and Commerce], שכבר הבאנו למעלה מתוך דבריו[121].

פוסטלתווייט אומר בין השאר: „לא נוכל לסיים הערות מעטות אלה, בלא ליתן את הדעת על אותה אִמרה נדושה, השגורה בפי רבים, שאם יקבלו הפועלים (the industrious poor) בעבודת חמישה ימים לשבוע די מחייתם, שוב לא ירצו לעבוד כל ששת הימים בשבוע. מכאן הם באים לידי מסקנה, שיש צורך לייקר אפילו את אמצעי־המחיה ההכרחיים, אם בעזרת מסים או באמצעים אחרים, כדי לכפות על האומנים ופועלי־התעשייה שיעבדו ששת ימים בשבוע בלא הפסקה. עלי לבקש רשות לחלוק על דעתם של אותם המדינאים הגדולים, הנלחמים למען עבדות־עולם של אוכלוסיית הפועלים בממלכה זו ("the perpetual slavery of the working people"); שכחו הללו את הפתגם העממי: "all work and no play" [...makes Jack a dull boy,] (עבודה שאין עמה משחק — מביאה לידי טמטום). כלום לא היו מתפארים האנגלים בשכלם וחריצותם של האומנים והפועלים החרשתיים, וסגולות אלו הן שהקנו עד עכשיו לסחורות הבריטיות פרסום ושם טוב בכל העולם? בזכות מה זכו לכך? קרוב לודאי: רק בזכות זו, שֶעַם־העמלים שלנו יודע למצוא נופש לעצמו בדרך המיוחדת לו. אילמלי אנוסים היו לעבוד כל השנה כולה, כל ששת הימים בשבוע, אותה עבודה חוזרת־ונשנית, כלום לא היה בכך כדי לטמטם את שכלם, לעשותם קהים־נרפים ולא

שומעים אלא על נסיגה־לאחור — ואין אנו רואים אלא התקדמות." איזה עיניים, וביחוד איזה אָזניים!

[121] בין המקטרגים על הפועלים הרי הקטיגור הזועף־ביותר הוא זה שנזכר בטקסט, המחבר בעילום־שם של „מסה על תעשייה ומסחר, המכילה הערות על שיטת־המסים וכו'", לונדון 1770. ועוד קודם לכן בחיבורו „השקפות על שיטת־המסים", לונדון 1765. גם פולוניוס[כא] ארתור יאנג, אותו פטפטן לאין־שיעור בענייני סטאטיסטיקה, הולך וממשיך בקו זה. בין הסניגורים של הפועלים עומד במקום הראשון: יעקב ואנדרלינט בספרו „הכסף יענה את הכל", לונדון 1734; הכומר נתנאל פורסטר, דוקטור לתיאולוגיה, בספרו: „מחקר בדבר הסיבות של מחיר־המחיה היקר בזמננו", לונדון 1767; ד"ר פרייס, וביחוד גם פוסטלתווייט — הן בתוספת לחיבורו „מלון כללי לתעשייה ולמסחר" והן בספרו „עניינה המסחרי של בריטניה הגדולה, מוסבר ומתוקן", מהד' 2, לונדון 1755. העובדות עצמן באו על אישורן אצל הרבה סופרים אחרים מאותו זמן, בין השאר אצל יהושע טאקר.

עֵרים וזריזים; וכלום היו יכולים העובדים שלנו לקיים ולא לקפח את שמם הטוב בעֲטיה של עבדות־עולם זו ?... מה חריצות ומה אומנות־יד היינו יכולים לצפות מבהמות־פרך כאלה (hard-driven animals)?... רבים מהם יעשו בארבעה ימים עבודה שהצרפתי יעשנה בחמישה או ששה ימים. אולם אם האנגלים יהיו לעובדי־פרך עולמית יש לחשוש, שיתנוונו (degenerate) ויירדו לדרגה נמוכה מן הצרפתים. אם יצא שם עמנו לתהילה על שום גבורתו במלחמה, כלום אין אנו אומרים, שעלינו להחזיק טובה על כך לאומצות־הבשר האנגליות ולפודינגים אשר בגופו, מכאן, לא פחות מאשר לרוח החירות הקונסטיטוציונאלית אשר בנפשם, מכאן? ומפני מה אי אתה אומר, שאותה שכליות יתירה, אותם מרץ וחריצות של אומנינו ופועלינו החרשתיים מקורם בחופש זה ובחירות, שהם יכולים לשעשע עצמם כדרכם? אני מקווה, כי לעולם לא יקפחו זכויות־מיוחדות אלה, ולא את (תנאי־)חייהם הטובים, שמהם שופעים חריצותם האומנותית ועוז־חייהם כאחד"[122].

על כך משיב מחבר ה„מסה על מלאכה ומסחר" לאמור: „אם מניחים, כי שבתון בכל יום שביעי בשבוע תקנה אלוהית הוא, וכן מוכח מכאן, כי שאר ימות־החול לעבודה (הוא מתכוון — לקאפיטאל, כפי שנראה מיד) ניתנו, הרי ודאי אין לגנות זאת כאכזריות אם רוצים לכפות על כך... שהאנושות נוטה בדרך כלל, מטבעה, לנוחיות ולעצלות — למדים אנו מן הנסיון הפאטאלי של התנהגות האספסוף התעשייתי אצלנו, שהוא עובד בממוצע לא יותר מארבעה ימים בשבוע, חוץ ממקרי התייקרות של אמצעי־המחיה... סַכֵּם את כל צרכי־מחייתו של הפועל במכנה אחד; למשל, כנה את כולם — חיטים, או יהא... שבושל חיטים עולה 5 שילינגים, והוא (הפועל) נשכר בעבודתו שילינג אחד. הרי שאין הוא צריך לעבוד אלא 5 ימים בשבוע; ורק 4 ימים — אם בושל חיטים עולה 4 שילינגים; אך, הואיל ושכר־העבודה בממלכה זו גדול בהרבה, במידה יחסית, מן המחיר של צרכי־המחיה... הרי שפועל־התעשייה העובד 4 ימים בשבוע יש לו עודף של ממון, שיוכל להתפרנס בו שאָר ימות השבוע בחיבוק־ידיים... מקווה אני, כי מה שאמרתי דיו להסביר לכל, שעבודה בינונית בששת ימי החול אינה עבדות. הפועלים החקלאיים שלנו נוהגים כן, ולפי כל הסימנים שבידינו הם המאושרים־ביותר בין כל פועלינו (labouring poor)[123], ואלו ההולאנדים עובדים כך בבתי־החרושת, וכנראה הם עם מאושר מאוד. כן נוהגים הצרפתים, כל זמן שאין ימי־חגים באמצע[124]... אולם האספסוף שלנו נתקע במוחו הרעיון, כאילו זכות מיוחדת נודעת להם, באשר הם אנגלים־מלידה, להיות חפשיים ובלתי־תלויים יותר (מן הפועלים) בכל ארץ אחרת

---

[122] פוסטלתווייט: שם. „סוגיית־פתיחה ראשונה", עמ' 14.

[123] „מסה וכו'". הוא עצמו מספר בעמ' 96, במה התבטא, כבר בשנת 1770, „אושרם" של הפועלים החקלאיים באנגליה. „כוחות־העבודה שלהם ("their working powers") נתונים תמיד במתח קיצוני ("on the stretch"); שוב אין הם יכולים לחיות עוד יותר בזול ("they cannot live cheaper than they do") או לעבוד עוד יותר בפרך ("nor work harder") משהם עושים כן עכשיו.

[124] הפרוטסטאנטיות — ולוא גם משום כך, שהיא הפכה את כל ימי־החג המסורתיים לימי־עשייה — ממלאה תפקיד חשוב בתולדות התהוותו של ההון.

באירופה. והנה, כל שרעיון זה משפיע על רוח הגבורה של היילינו, אפשר ויש בו מקצת מן התועלת; אולם ברור ומוחוַר, כי פועלי־התעשייה ככל שימעטו לנקוט ברעיון זה, כן ייטב להם וכן ייטב למדינה. לעולם אַל יראו עצמם הפועלים בלתי־תלויים בעומדים על גבם (independent of their superiors)... מסוכן מאוד לעודד את האספסוף במדינה מסחרית כארצנו, שאפשר ושבע־שמיניות של האוכלוסין בה הם בעלי רכוש מועט או אין להן רכוש כל עיקר[125]... ואין תקנה שלימה לכך אלא אם כן יסכימו העניים התעשייתיים שלנו ויעבדו ששה ימים בשבוע בשכר שהם נשכרים עכשיו בארבעה ימים"[126]. לתכלית זו וכן „לעקירת העצלות, השחיתות והקיצוניות" ואף לפיתוח רוחה של התעשייה, „להנמכת שכר־העבודה בתעשיות שלנו ולשיחרור ארצותינו מן המעמסה הכבדה של מסים למען העניים", מציע אותו „אֶקרט הנאמן" של ההון אמצעי בדוק זה: אותם פועלים, המזקיקים עצמם לקופת־הצדקה הציבורית, בקיצור, קבצנים [paupers], יש לכלוא „בבית־עבודה אידיאלי" (an ideal workhouse). בית כזה יש להפכו ל„בית־אֵימים"(House of Terror)[127]. ב„בית־אימים" זה, אותו „אידיאל של בית־עבודה", „יעבדו הפועלים 14 שעות ביום, בהפסקות מספיקות בשביל זמני הארוחות וכך יישארו ביום 12 שעות־עבודה נקיות"[128].

שתים־עשרה שעות־עבודה ליום ב„בית־העבודה האידיאלי", ב„בית־האֵימים" משנת 1770! ששים ושלוש שנים לאחר מכן, בשנת 1833, משהפחית בית־הנבחרים הבריטי את זמן־העבודה בארבעה ענפי־תעשייה והעמידוֹ על 12 שעות מלאות בשביל ילדים מבני 13 עד 18 — נדמה היה, כאילו בקע ועלה יום־הדין על התעשייה האנגלית! בשנת 1852, כשרצה ל. בונאפארטה להכות שרשים בקרב הבורגנות על ידי מעשה פגיעה ביום־העבודה כחוק, קם עם־העובדים הצרפתי וקרא פה־אחד קול גדול: „החוק, המקצר את יום־העבודה עד 12 שעות, הוא הנכס היחידי שנשאר לנו ממערכת־החוקים של הרפובליקה"[129]. בציריך צומצם זמן־העבודה בשביל

---

125 „מסה וכו'", עמ' 15, 41, 96, 97, 55, 57.

126 שם, עמ' 69. י ע ק ב ו א נ ד ר ל י נ ט הצהיר עוד בשנת 1734: הסוד בקובלנתם של בעלי־ההון על עצלותו של עם העמלים — הוא פשוט בכך, שתובעים הם [בעלי־ההון] בעד אותו שכר 6 ימי־עבודה, במקום 4.

127 „מסה וכו'", עמ' 242: „בית־עובדים אידיאלי כזה מן ההכרח שייהפך לבית־אֵימים, ולא למקלט בשביל העניים, שיקבלו בו אוכל בשפע, בגדים חמים והגונים, ולא יעבדו אלא מעט."

128 "In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour." (שם.) „הצרפתים" — כך הוא אומר — „לועגים לרעיונותינו הנלהבים על החופש." (שם, עמ' 78.)

129 „וביחוד התנגדו לעבוד יותר מ־12 שעות ליום משום כך, שהחוק שקבע שעות אלו משמש הטובה היחידה שנשארה להם מתחוקת הרפובליקה." („דו"ח של מפקחי בתהח"ר, 31 באוקטובר 1856", עמ' 80.) החוק הצרפתי על 12 שעות [ליום־עבודה] מ־5 בספטמבר 1850, מהדורה מבורגנת של הפקודה [דקרט] מטעם הממשלה הארעית מ־2 במארס 1848 — כוחו יפה בשביל כל המפעלים [Ateliers] ללא הבדל. לפני חוק זה לא חלה בצרפת שום

ילדים למעלה מגיל 10 והועמד על 12 שעות; באארגאו הוקטנה בשנת 1862 עבודת הילדים בגיל 13 עד 16, מ־$12\frac{1}{2}$ עד 12 שעות, וכן הועמדה באוסטריה בשנת 1860 העבודה לילדים, בגיל 14 עד 16, אף היא על 12 שעות[130]. כמה גדולה „ההתקדמות משנת 1770" — יכול היה מ א ק ו ל י י לצהול ב„התלהבות"!

„בית־האימים" בשביל קבצנים, שעוד בשנת 1770 לא היה אלא חלומה של נפש־הקאפיטאל, עלה שנים מועטות אחרי כן ונתגשם כ„בית־עבודה" עצום בשביל פועלי־התעשייה גופם. ושמו — בית־חרושת [פאבריקה]. והפעם חוורו פני האידיאל בפני המציאות.

6. המאבק על יום־העבודה התקין. חוקי־כפייה להגבלת זמן־העבודה. התחוקה החרשתית באנגליה משנות 1833—1864

לאחר שההון זקוק היה לכמה מאות שנים, כדי להאריך את יום־העבודה עד לגבולותיו התקינים המאקסימאליים, ואחר־כך מעבר להם, עד לגבולות היום הטבעי של 12 שעות[131], נתחוללה עכשיו, בשליש האחרון של המאה ה־18, עם לידתה של התעשייה הגדולה, — התפרצות ללא־מעצור, מעין התמוטטות של הר־שלג. נעקרו כל גדרי נימוס וטבע, גיל ומין, יום ולילה. אפילו המושגים של יום ולילה, מוגדרים בפשטות־איכרים בתקנות הישנות, ניטשטשו עד כדי כך, שעוד בשנת 1860 צריך היה השופט האנגלי לגלות חריפות תלמודית ממש, כדי להכריע „הכרעת בית־דין", מהו יום ומה לילה[132]. ההון ערך הילולא וחינגא.

משנתפכחה במקצת דעתו של מעמד הפועלים מתדהמת־העורמה, שהממו שאון־

הגבלה על יום־העבודה. הוא נמשך בבתי־החרושת 14, 15 שעות ויותר. ראה: „על המעמדות העובדים בצרפת במשך שנת 1848. מאת מ. ב ל א נ ק י." מר בלאנקי — איש המשק, ולא המהפכן — הוטל עליו מטעם הממשלה לערוך חקירה במצבם של הפועלים.

[130] בלגיה מצטיינת, גם מבחינת ההסדר של יום־העבודה, כמדינה בורגנית למופת. לורד האווארד דה־וולדן, נציגה של אנגליה בבריסל, מוסר למיניסטריון החוץ [Foreign Office] ב־12 במאי 1862: „מר ר ו ג' ר, המיניסטר, הסביר לו, כי עבודת־ילדים אינה מוגבלת לא על ידי חוק כללי ולא על ידי שום תקנות מקומיות; כי במשך שלוש השנים האחרונות רצתה הממשלה, בכל עונה [של הפארלאמנט], להציע חוק על עניין זה, אלא שתמיד נתקלה במכשול שאין להתגבר עליו — בהתנגדות הקנאית לכל תחוקה, שתהא מתנגדת לעקרון של חופש־העבודה בשלימות"!

[131] „יש להצטער על כך מאוד, ללא ספק, כי מעמד־אוכלוסין כל־שהוא יצטרך לעמול 12 שעות ליום; ואם נכלול גם את הזמן שהם צריכים לארוחותיהם ולהליכתם לעבודה, הלוך וחזור — הרי ימנה יום העבודה, למעשה, 14 שעות מתוך 24... בלא להכנס לבירור שאלת הבריאות, חושבני, שכל אחד יודה ללא היסוס, כי ספיגה מוחלטת כזו מזמנם של מעמדות־העובדים, בלא הפסקה, החל בגיל המוקדם של 13 — ובמקצועות שאינם כפופים להגבלה: עוד קודם לכן בהרבה — מן ההכרח שיהא בה מנקודת־השקפה מוסרית משום נזק רב; זוהי תקלה מכאיבה ביותר... ועל־כן: למען המוסר הציבורי, למען החינוך של אוכלוסייה תקינה, למען נבטיח לרובו הגדול של העם מידה הגונה של נוחיות־החיים — עלינו לתבוע נמרצות, כי בכל המקצועות יהא נועד שיעור מסוים של יום־העבודה למנוחה ולנופש." (ל י א ו נ ר ד ה ו ר נ ר ב„דו"ח של מפקחי בתהח"ר ל־31 בדצמבר 1841.")

[132] ראה: „פסק־דינו של מר אוטוויי, בלפאסט, ישיבות הילארי, מחוז אנטרים, 1860."

הייצור, התחילה תנועת התנגדותו, תחילה באנגליה, מולדתה של התעשייה הגדולה. אולם במשך שלוש עשרות־שנים לא היו הויתורים, שהשיג במלחמתו העקשנית, אלא להלכה בלבד. בית־הנבחרים חקק משנת 1802 עד 1833 חמישה חוקי־עבודה, אלא שהיה ערמומי למַדי ולא הקציב אף פרוטה אחת להוצאתם־לפועל בכוח הכפייה ולא העמיד חבר־פקידים הדרוש לכך, וכו'[133]. ולא היו החוקים אלא אותיות מתות בלבד. „עובדה היא, כי לפני מתן־החוק משנת 1833 **הועבדו** (were worked) ילדים צעירים כל הלילה כולו, כל היום כולו, או שניהם כאחד, תוך שרירות־הלב [ad libitum]"[134].

ורק עם מתן חוק־התעשייה של שנת 1833 — מקיף תעשיית הכותנה, הצמר, הפשתן והמשי — מתחיל יום־עבודה תקין בתעשייה המודרנית. אין לך עדות אופיינית יותר בשביל רוחו של ההון מתולדות חוקי־התעשייה האנגליים של השנים *1833 עד 1864*!

החוק משנת 1833 קובע: יום־העבודה הרגיל בבתי־החרושת צריך להתחיל בשעה 5½ בבוקר ולהסתיים ב־8½ בערב; ובגבולות אלה, היינו, בפרק־זמן של 15 שעות, יהא מותר לפי החוק להשתמש בעבודתם של אנשים צעירים (כלומר, בגיל שבין 13 ו־18 שנים) בכל שעה משעות היום — בתנאי, שאותו צעיר לא יעבוד יותר מ־12 שעות במשך יום אחד, חוץ ממקרים מסוימים מפורטים בחוק. חלק ו' של החוק קובע הלכה: „במשך כל יום יש ליתן לפחות שעה וחצי לסעודות־היום לכל אחד מן הפועלים שזמן־עבודתם מוגבל כנ"ל". הוטל איסור להעסיק ילדים למטה מגיל 9, חוץ ליוצא מן הכלל אחד, שעליו ידובר להלן; עבודתם של ילדים מגיל 9 עד 13 צומצמה והועמדה על שמונה שעות ליום. נאסרה עבודת־לילה, היינו, לפי חוק זה, מ־8½ בערב עד 5½ בבוקר, בשביל כל הצעירים בני 9 עד 18.

המחוקקים היו רחוקים כל כך מן הרצון לפגוע בחופש־ההון לספוג לתוכו את כוח־העבודה של המבוגרים, — או, כפי שהם קוראים לכך: „חופש־העבודה" — שהתחכמו והמציאו שיטה מיוחדת כדי לגדור מראש בפני מסקנת־מפלצת כזאת, העלולה להתחייב מתוך החוק החרשתי.

„תקלתה הגדולה של שיטת בתי־החרושת, כפי שהיא נוהגת עכשיו" — כך נאמר בדין־וחשבון הראשון מטעם המועצה המרכזית של הוַעדה, מיום 25 ביוני

---

[133] הרי זה אופייני ביותר בשביל המשטר של לואי פיליפ, אותו מלך בורגני [roi bourgeois], שהחוק היחידי על בתי־החרושת שיצא בימיו, החוק מ־22 במארס 1841 — לא נתגשם לעולם. וחוק זה אינו נוגע אלא בעבודת־ילדים. הוא קובע שמונה שעות בשביל ילדים בגיל 8 ו־12; שתים־עשרה שעות בשביל ילדים בגיל 12 ו־16. וכו'; ומרובות בו תקנות יוצאות־מן־הכלל, המרשות עבודת־לילה אפילו בשביל ילדים בני שמונה. ובארץ זו, שכל עכבר נמצא בה תחת פיקוח המשטרה, השאירו את הפיקוח על אותו חוק ואת הגשמתו־בכוח — לרצונם הטוב של „ידידי המסחר" ["amis du commerce"]. רק משנת 1853 ואילך קיים במחוז אחד ויחיד, הוא מחוז הצפון [Departement du Nord], מפקח־בשכר מטעם הממשלה. ולא פחות אופייני הדבר בשביל התפתחותה של החברה הצרפתית בכלל, שבתוך אותו בית־חרושת לעשיית חוקים על דא ועל הא ועל הכל — נשאר עומד החוק של לואי־פיליפ כחוק יחיד עד למהפכה של 1848!

[134] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר, 30 באפריל 1860", עמ' 51.

1833 — „בעוצה לדעתנו בכך, שאותה שיטה על־כרחה מאריכה את עבודתם של הילדים עד לאורך הקיצוני של עבודת המבוגרים. התקנה היחידה לתקלה זו, — בלא להגביל את עבודתם של המבוגרים, שהרי מכאן עלולה לצמוח תקלה גדולה מזו שאנו רוצים בתקנתה — נראית בתכנית להעמיד משמרות כפולים של ילדים עובדים". „תכנית" זו הוצאה אל הפועל בשם „שיטה של משמרות" ["System of Relays"]; (באנגלית ובצרפתית פירושה של Relay: החלפת סוסי־הדואר בתחנות השונות), למשל, משעה 5½ בבוקר עד 1½ אחר־הצהריים נרתמת לעבודה משמרת אחת של ילדים בני 9 עד 13 שנים, ומ־1½ אחה"צ עד 8½ בערב באה המשמרת השנייה, וכו'.

בשכר זה, שהאדונים החרשתנים התכחשו, במשך עשרים ושתיים השנים האחרונות, בחוצפה שאין כמותה, לחוקים בדבר עבודת הילדים, המתיקו להם גם עכשיו את הגלולה שעליהם לבלוע. בית־הנבחרים קבע הלכה, שמאחד במארס 1834 ואילך אסור לו לילד למטה מ־11 שנים לעבוד בבית חרושת יותר מ־8 שעות; מא' במארס 1835 חל איסור זה על ילדים למטה מ־12; ומא' במארס 1836 גם על ילדים למטה מ־13! אותה „ליבראליות", שנזהרה כל כך מלפגוע, חלילה, ב„הון" — ראויה להוקרה יתירה, ביחוד לאחר שהד"ר פארה, סר א. קארלייל, סר ב. ברודי, סר ס. בל, מר גותרי ואחרים, בקיצור כל הרופאים והמנתחים [physicians and surgeons] המפורסמים־ביותר של לונדון הכריזו בעדויותיהם בפני בית־הנבחרים, שכל איחור כרוך בסכנה! [periculum in mora!]. ד"ר פארה הביע את דעתו עוד ביתר חריפות: „וכן נדרשת תחוקה כדי למנוע בפני כל מקרה־מות קודם־זמנו, בכל צורה שאפשר לגרום לכך, ודבר זה (היינו, השיטה הנהוגה בבתי־החרושת) ודאי שיש לראותו כאחת הדרכים האכזריות ביותר המקצרת את ימיו של האדם"[135]. אותו בית־הנבחרים ה„מתוקן", שמתוך רגישות יתירה כלפי האדונים החרשתנים המשיך עוד לכלוא במשך שנים רבות ילדים למטה מגיל 13 בגיהנום של 72 שעות־עבודה לשבוע — מן הצד השני, הוא עצמו גזר מלכתחילה בחוק־השחרור [חוק האֶמאנסיפאציה] שלו, שאף זה לא היה מעניק את החירות אלא טפין־טפין, כי בעלי־המטעים אסור להם להעביד־בפרך שום עבד כושי יותר מ־45 שעות בשבוע!

ואולם ההון, שלא נתרצה כל־עיקר לכך, עמד ופתח בתעמולה צעקנית, שנמשכה שנים רבות. היא היתה מנסרת בעיקר מסביב לשאלת גילם של אותם סוגי־עובדים, שנקראו בשם ילדים ועל־כן נאסר עליהם לעבוד יותר מ־8 שעות ביום. ואף הוטלה עליהם חובה מסוימת של תלמוד בבית־הספר. לפי האנתרופולוגיה הקאפיטאליסטית פוסק גיל הילדים בשנתם העשירית, ולכל היותר בשנה ה־11. ככל שקרבה והלכה שעת הוצאתו־לפועל הגמורה של חוק־העבודה, היא שנת 1836 המוכנה לפורענות, הלכה וגברה השתוללותו הפראית של האספסוף הזה מבעלי־התעשייה. ואמנם אף

"Legislation is equally necessary for the prevention of death [135] in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it."

עלה בידו להטיל אֵימה על הממשלה עד כדי כך, שבשנת 1835 הציעה להנמיך את גבול הגיל של הילדים מ־13 ל־12. אך, בינתיים הלך וגדל הלחץ מבחוץ [pressure from without]. בית־הנבחרים לא קם בו עוד רוח. הוא סירב לזרוק ילדים בני 13 תחת אופני ה„ג'אגרנאוט"כב של ההון ליותר מ־8 שעות ביום, ופקודת 1833 נכנסה למלוֹא תקפה. היא עמדה בעינה עד חודש יוני 1844.

באותו עשור השנים, שחוק זה היה מסדיר, תחילה מקצתם ואחר־כך כולם, את ענייני העבודה בבתי־החרושת, לא פסקו הדינים־והחשבונות הרשמיים של משגיחי בתי־החרושת מלגובב קובלנות על קובלנות, שאין כביכול לקיים את החוק כהלכתו. מכיוָן שהחוק משנת 1833 נתן לאדוני ההון את הרשות לפסוק כרצונם — בתוך פרק־הזמן של 15 שעות, היינו, מ־5½ בבוקר עד 8½ בערב — אֵימתי על כל „צעיר" ועל כל „ילד" להתחיל את עבודתו, היא עבודה של 12 או של 8 שעות, להפסיקה ולסיימה; וכן ניתנה להם הרשות להקציב לפועליהם השונים שעות אכילה שונות כרצונם; על־כן עמדו האדונים האלה והמציאו „שיטת־משמרות" [Relais-system] אחרת; לפיה אין סוסי־העבודה מוחלפים בתחנות־דואר מסוימות, אלא חוזרים ונרתמים תמיד בתחנות שונות ומתחלפות. לא נתעכב יותר על יוֹפיה של שיטה זו, שכן עוד נשוב לטפל בכך להלן. אך ברור כבר מתוך ראִייה ראשונה, שאותה שיטה ביטלה את כל החוקה החרשתית, לא רק לפי רוחה אלא גם פשוטה־כמשמעה. עם קיומה של פנקסנות מורכבת כזו לגבי העבודה של כל ילד לחוד וכל צעיר לחוד — כיצד יכלו מפקחי בתי־החרושת לעמוד בתוקף על זמן־העבודה הקבוע בחוק ועל מתן הארוחות לפי החוק? לא אָרכו הימים וברוב בתי החרושת שוב עלתה כפורחת השחיתות האכזרית הישנה, שאין עונשים בצדה. בפגישת המפקחים עם המיניסטר לענייני־פנים (1844) הוכיחו הללו, כי „בשיטת המשמרות" המפולפלת שהומצאה זה עתה לא תיתכן שום השגחה שהיא[136]. ואולם בינתיים חל שינוי רב במצב העניינים. פועלי־התעשייה הכריזו, ביחוד משנת 1838, על תוכניתם לבחירות: סיסמתם הכלכלית — חוק של עשר שעות־עבודה. וסיסמתם המדינית — הצ'ארטר. כמה מהחרשתנים עצמם, שתיקנו את הנהלת בתי־החרושת לפי החוק משנת 1833, הציפו את בית־הנבחרים בשפע של תזכירים נגד ה„התחרות" הבלתי־מוסרית מצד „האחים הצבועים", שחוצפתם היתירה או שתנאים מקומיים מוצלחים־יותר הכשירו אותם לעבור על החוק. ועוד: כל כמה שיחידים מן החרשתנים היו רוצים לקרוא דרוֹר לתאוַת־הבצע שלהם כמקודם, הרי דובריו ומנהיגיו המדיניים של מעמד בעלי־התעשייה דרשו התנהגות אחרת ולשון אחרת כלפי הפועלים. הללו פתחו במסע־קרב למען ביטולם של חוקי־הדגן, ולשם נצחונם היו זקוקים לעזרתם של הפועלים! ולפיכך הבטיחו להם לא רק הכפלת משקלו של ככר־הלחם אלא גם אישור הצעת־החוק בדבר עשר־שעות־עבודה, לכשתגיע לשלטון מלכות־אלף־השנים של „חוֹפש המסחר" [Free Trade][137]. וקל־וחומר שלא יכלו להלחם בתקנה, שעיקר מטרתה היתה

[136] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר. 31 באוקטובר 1849", עמ' 6.
[137] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר, 31 באוקטובר 1848", עמ' 98.

רק להפוך את החוק משנת 1833 למציאות. ולאחרונה, באו הטורים, שאִיימה עליהם סכנה בעניינם הקדוש ביותר, ברנטת־הקרקע, והתחילו רוטנים־ורועמים בזעם של אהבת־הבריות, על „המעשים המחפירים"[138] של אויביהם.

וכך בא לעולם חוק־בתי־החרושת הנוסף מ־7 ביוני 1844. הוא נכנס לתוקפו ב־10 בספטמבר 1844. חוק זה קבע סוג חדש של פועלים, הנזקקים להגנה, היינו, נשים־פועלות למעלה מ־18. הללו נשתוו בכל אל הצעירים, זמן עבודתן הוגבל ל־12 שעות, נאסרה עליהן עבודת לילה, וכיו"ב. וכך ראו המחוקקים בפעם הראשונה הכרח לעצמם להטיל השגחה ישרה ורשמית גם על עבודת המבוגרים. בדין־וחשבון של התעשייה משנים 1844—45 נאמר על כך באירוניה: „לא הגיע לידיעתנו אף מקרה אחד, שהנשים המבוגרות יגישו קובלנה על התערבות זו בזכויותיהן"[139]. עבודת ילדים למטה מ־13 צומצמה והועמדה על $6\frac{1}{2}$ שעות, ובתנאים מסוימים על 7 שעות ביום[140].

כדי לעקור את השימוש־לרעה ב„שיטת־הרמייה של המשמרות", קבע החוק בין השאר פרטי־תקנות חשובים אלה: „יום־העבודה לילדים ולצעירים מתחיל ברגע, שילד מן הילדים, או צעיר מן הצעירים, מתחיל לעבוד בבוקר בבית־החרושת". נמצא, שאם ילד **א**, למשל, התחיל עבודתו ב־8 בבוקר והילד **ב** ב־10, צריך יום העבודה להסתיים בשביל **ב** אותה שעה גופה כמו בשביל **א**. התחלת־העבודה תסוּמן לפי שעון ציבורי, כגון השעון של תחנת־הרכבת הקרובה, ולפיה יש לכוון את הפעמון של בית־החרושת. החרשתן חייב לתלות על קיר בית־החרושת מודעה מודפסת באותיות גדולות, בה יירשמו שעות הפתיחה, הנעילה והנוֹפש של העבודה. ילדים שהתחילו בעבודתם לפני־הצהריים, לפני 12, אסור להעבידם שוב אחרי־הצהריים, משעה 1 ואילך. המשמרת של אחרי־הצהריים צריכה לכלול ילדים אחרים ולא אלה שעובדים במשמרת של לפני־הצהריים. $1\frac{1}{2}$ שעות לארוחות צריכות להנתן לכל הפועלים המוגנים בזמן אחד, לפחות שעה אחת לפני 3 אחרי־הצהריים. ילדים וצעירים אינם רשאים לעבוד יותר מחמש שעות לפני 1 בצהריים בלי הפסקה של חצי שעה לפחות לסעודה. ילדים, צעירים ונשים אינם רשאים להשאר בזמן של שום סעודה בחדר מחדרי בית־החרושת, שנעשית בו כל עבודה שהיא, וכו'.

הכל רואים: פרטיהן ודקדוקיהן של הלכות אלה, המסדירות את תקופת־העבודה, תחומיה והפסקותיה בחד־גוניות צבאית, ממש לפי צלצול הפעמון, לא היו כלל פרי המצאות־מוחין של בית־המחוקקים. הם גדלו ועלו קמעה־קמעה מתוך התנאים עצמם, כחוקים טבעיים, מיוחדים לאופן־הייצור של הזמן החדש. ניסוחם, אישורם הרשמי והכרזתם מטעם המדינה — אינם אלא תוצאה של מלחמת־מעמדות ממושכה. אחת התולדות הבאות שלהם היתה, שהמציאות הטילה למעשה סייגים אלה גם על יום־העבודה של הגברים המבוגרים שבבתי־החרושת, משום שברוב

---

[138] אגב, ליאונרד הורנר עצמו משתמש רשמית בביטוי, זה „מנהג־מעשה מחפיר" ["nefarious practice"]. (דו"חות של מפקחי בתהח"ר. 31 באוקטובר 1859", עמ' 7.)

[139] „דו"חות וכו' ל־30 בספטמבר 1844", עמ' 15.

[140] החוק מתיר להעסיק ילדים במשך 10 שעות, באם הם עובדים, לא יום אַחר יום, כי־אם בסירוגין. בדרך כלל נשאר סעיף זה ללא הגשמה.

תהליכי־הייצור אי־אתה יכול בלא שיתוף־עבודה של ילדים, צעירים ונשים. בכללו של דבר מקובל היה, איפוא, בתקופת השנים 1844 עד 1847, יום־העבודה של 12 שעות בצורה כללית ואחידה על כל ענפי־התעשייה, הכפופים לתחוקת־בתי־החרושת.

ואולם בעלי התעשייה לא הסכימו „להתקדמות" זו בלי פיצויים של „נסיגה" כנגדה. בלחצם הפחית בית־הנבחרים את גיל המינימום של הילדים המועבדים מ־9 ל־8 שנים, כדי להבטיח לו להון „תוספת־אספקה של ילדים לבתי־החרושת", זו זכות המגיעה לו מבית דין של מעלה ומטה כביכול[141].

שנות 1846/47 קובעות לעצמן שֵם של „תקופה" בתולדות הכלכלה האנגלית. נתבטלו חוקי־הדגן, נעקרו מכסי־יבוא על כותנה ושאָר חומרי־גלם, חופש־המסחר נקבע לקו־ומשקולת בחוקי המדינה! בקיצור: קמה המלכות של אלף שנים! ומהצד השני הגיעו לשיאן תנועת הצ'ארטיסטים והתעמולה לטובת יום עבודה של 10 שעות, ונמצאו מסייעים להן בין הטורים, שתאוַת־הנקמה חילחלה בגרונם. על אף התנגדותם הקנאית של הבוגדים מצבא חופש־המסחר, ובראשם ברייט וקובדן, נתקבלה בבית־הנבחרים הצעת־החוק של עשר־השעות, שנכספו לו זמן רב כל כך.

החוק החרשתי החדש מ־8 ביוני 1847 קבע הלכה, שמאחד ביולי 1847 נכנסת לתוקפה הפחתת־עראי של יום־העבודה של „הצעירים" (מבני 12 עד 18) ושל כל הפועלות ל־12 שעות, ואלו מאחד במאי 1848 חלה לחלוטין הפחתתו עד 10 שעות. בשאר הדברים לא היה חוק זה אלא תוספת־השלמה לחוקים של השנים 1833—1844.

עמד ההון ופתח במסע־קרב מוקדם, כדי למנוע בעד הוצאתו לפועל של החוק מאחד־במאי 1848 לכל פרטיו. והפועלים עצמם, כביכול, מפוקחים ולמודי־נסיון, הם גופם צריכים היו לסייע בכך ולהרוס במו ידיהם את מפעלם של עצמם. והשעה, שנבחרה לכך, נבחרה בפקחות יתירה. „מן הראוי לזכור, שבעטיו של המשבר האיום משנות 1846—47 שררה מצוקה קשה בקרב פועלי התעשייה, שכן רבים מבתי־החרושת לא עבדו אלא מקצתו של הזמן ואחדים בטלים היו בכלל מעבודה. מספר מרובה של פועלים שרוי היה, איפוא, בעוני רב. רבים שקועים היו בחובות. ולפיכך אפשר היה להניח כמעט בוַדאות, שהללו יעדיפו להאריך את יום־עבודתם, ובלבד למלא את ההפסדים של העבר, ואפשר שיוכלו לפרוע את החובות, או לפדות את רהיטיהם מבית־העבוט, או להחזיר את כלי־ביתם שמכרו, או לרכוש מלבושים חדשים לעצמם ולבני ביתם"[142]. האדונים בעלי־התעשייה שקדו להגביר את ההשפעה הטבעית של הנסיבות הללו, עם שהפחיתו את שכר־העבודה הפחתה כללית בשיעור של 10 אחוזים. וכל זה נעשה, כביכול, עם חגיגת החנוכה לתקופה החדשה של חופש־המסחר. אחרי כן חלה שוב הפחתה ב־8⅓% משהועמד יום העבודה על 11 שעות, ועוד פעם הפחתה בשיעור כפול משקוצץ יום־העבודה לחלוטין והועמד על 10 שעות. נמצא, שבכל מקום, שהתנאים היו כשרים במידה

---

[141] „מכיון שהורדת שעות־עבודתם תביא לידי העסקתם (של ילדים) במספר גדול יותר, על־כן חשבו, שתוספת אספקה של ילדים בגיל 8 עד 9 תספק את הביקוש המוגבר." („דו"חות וכו'. 30 בספטמבר 1844." עמ' 13.)

[142] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר. 31 באוקטובר 1848", עמ' 16.

כל־שהיא, חלה הפחתה בשכר כדי 25% לפחות[143]. עתה, משהוכשרו הסיכויים בהצלחה מרובה כל כך, נפתחה התעמולה בקרב הפועלים לביטולו של החוק משנת 1847. ולא היו פסולים שום אמצעים: תרמית, פיתוי ואיום — אך הכל היה לשוא. ואשר לחצי־תריסר הבקשות של הפועלים, שהוכרחו לקבול בהן „על הדיכוי מטעם החוק" — הרי בשעת החקירה בעל־פה עמדו בעלי הבקשות עצמם, והודיעו, שחתימותיהם נלקחו מהם תוך מעשי־כפייה. „אמנם מדוכאים הם, אולם לאו־דוקא על־ידי חוק־בתי־החרושת"[144]. ואולם, אם לא עלה בידיהם של בעלי התעשייה לדבר את דבריהם מתוך גרונם של הפועלים, הרי הם עצמם הרימו קולם עוד יותר וצעקו בעתונות ובבית־הנבחרים בשמם של הפועלים. עמדו והלשינו על מפקחי בתי־החרושת, שהללו, מעין קומיסארים של הקונבנט, כביכול, מעלים ללא־רחם את הפועלים האומללים קרבן על מזבח הזייתם, הזיית תיקון העולם. אף תחבולה זו נכשלה. מפקח בתי־החרושת ליאונרד הורנר, הוא עצמו וכן על ידי סגניו, גבה עדויות רבות בבתי־החרושת שבלאנקשייר. בערך 70% של הפועלים שנחקרו הצהירו, שהם בעד 10 שעות, אחוז קטן מזה בהרבה היה בעד 11 שעות, ורק מיעוט בלתי־ניכר בעד 12 שעות, כמקודם[145].

והיה עוד תמרון „שליו": היו מעבידים את הגברים המבוגרים שבין הפועלים 12 עד 15 שעות והיו מכריזים על עובדה זו כעל ביטוי נאמן ביותר למשאלות לבם של הפרולטאריון. ושוב בא אותו מפקח אכזר, ליאונרד הורנר, ועמד על משמרתו. רוב הפועלים שעבדו שעות יתירות הודיעו, „שהיו מעדיפים לחלוטין לעבוד 10 שעות ביום ובפחות שכר, אלא שאין להם ברירה אחרת; רבים מהם מובטלים, כמה מן הטווים אנוסים לעבוד כמתקני־קרעים (piecers) פשוטים, והם עצמם אילמלי היו מסרבים לעבוד זמן ארוך יותר, מיד היו באים אחרים במקומם; וכך נמצאים הם עומדים לפני שאלה זו: או לעבוד זמן ארוך יותר — או להתגולל על פני מרצפת הרחוב"[146].

מסע־הקרב המוקדם של ההון נכשל, לפי שעה, וחוק עשר־השעות נכנס

---

143 „מצאתי, כי פועלים שהיו מרויחים 10 שיל. לשבוע, הורידו להם שיל. אחד מחמת ההפחתה בשיעור־השכר ב־10%; ועוד הורידו מן ה־9 שיל. הנשארים שיל. 1. ו־6 פ. מחמת ההפחתה בזמן־העבודה — בסך־הכל 2 שיל. ו־6 פ.; ואף־על־פי־כן הרבה מהם היו אומרים, כי הם היו מבכרים לעבוד 10 שעות." (שם.)

144 „אף־על־פי שחתמתי [על כתב הבקשה] אמרתי בשעת־מעשה, ,כי נתתי ידי לדבר־עבירה'. ,ואם־כן, למה נתת ידך לכך?' ,מפני שהיו מפטרים אותי, אילו הייתי מסרב.' ומכאן יוצא, שאמנם מי שחתם על כתב־הבקשה הרגיש עצמו ,מדוכא', אך לאו דוקא על ידי חוק־בתי־החרושת." (שם, עמ' 102).

145 „דו"חות של מפקחי בתהח"ר. 31 באוקט. 1848", עמ' 17. במחוזו של מר הורנר גבו עדות ב־181 בתי־חרושת מאת 10.270 פועלים, גברים מבוגרים. עדויותיהם ניתנות ב„תוספות" לדו"חות על בתי־החרושת למחצית־השנה המסתיימת באוקט. 1848. אותן גביות־עדות מספקות חומר יקר־ערך גם מבחינה אחרת.

146 שם. ראה העדויות, שנאספו על ידי הורנר עצמו: מס' 69, 70, 71, 72, 92, 93, וכן העדויות שנאספו על ידי סגן־המפקח א.: מס' 51, 52, 58, 59, 62, 70 — ב„תוספות." והיה גם חרשתן, שלא כיחש והודה על האמת. ראה: מס' 14, 265, שם.

לתוקפו בא׳ במאי 1848. אך בינתיים חלה תבוסתה של מפלגת הצ׳ארטיסטים, שמנהיגיה נכלאו בבתי הכלא ואגודותיה פוזרו, וכבר נתערער על ידי כך בטחונו העצמי של מעמד הפועלים באנגליה. לא עברו ימים ובאה התקוממות־יוני בפאריס, ודיכויי־הדמים שלה איחד באנגליה, כמו ביבשת אירופה, את כל הזרמים של המעמדות השליטים — בעלי־אחוזות ובעלי־ההון, זאבי־בורסה ורוכלים־חנונים, חסידי מכסי־ההגנה וחסידי חופש־המסחר, הממשלה והאופוזיציה, אנשי הכמורה והחפשים־בדעות, זונות צעירות ונזירות זקנות — למען סיסמה אחת: להצלת הקניין, הדת, המשפחה, החברה! מעמד הפועלים בכל מקום היה נתון לשמצה, היו מנדים אותו בחרמות, הטילו עליו חוקים מיוחדים, „חוקים בדבר חשודים" ["loi des suspects"]. האדונים החרשתנים שוב לא היו חייבים לעצור ברוחם. הם פרצו במרד גלוי לא רק נגד חוק עשר־השעות אלא נגד כל התחוקה כולה, ששאפה משנת 1833 ואילך לרסן במקצת את „חופש" הסחיטה של כוח־העבודה. היתה זו „התמרדות למען העבדות" [Proslavery Rebellion] בזעיר אנפין; היא נמשכה שתי שנים ומעלה בתקיפות צינית ללא־ריתוי ובעוצמה של אלימות — שני אמצעים זולים מאוד, ביחוד מפני שהקאפיטאליסט המתמרד לא סיכן בכך ולא כלום, בלתי־אם עורם של פועליו בלבד.

להבנת הדברים הבאים עלינו לזכור, כי החוקים החרשתיים של השנים 1833, 1844, 1847 — שלושתם היו עומדים בתוקפם, במידה שחוק אחד לא תיקן את דברי חברו; כי שום חוק מן החוקים האלה לא הגביל את יום־העבודה של הפועל־הגבר למעלה מ־18; וכי משנת 1833 ואילך נשאר פרק־הזמן של חמש עשרה שעות, מ־$5\frac{1}{2}$ בבוקר עד $8\frac{1}{2}$ בערב, בחזקת „היום" החוקי, אלא שבתחומי יום זה צריך היה להסדיר את העבודה — תחילה 12 ואחר־כך 10 שעות ליום — בשביל הפועלים הצעירים והנשים, לפי התקנות שנקבעו בחוקים.

פה ושם התחילו בעלי־התעשייה לפטר חלק של הפועלים הצעירים והפועלות, עתים כדי מחציתם, ובמקום זה חזרו ותיקנו את עבודת־הלילה, שנשתכחה כמעט לגמרי, בקרב הפועלים־הגברים המבוגרים. חוק־עשר השעות — כך טענו — שוב אינו משייר להם ברירה אחרת![147]

הצעד השני פגע בהפסקות החוקיות בשביל הארוחות. נשמע, מה בפי המפקחים החרשתיים: „מן היום שהוגבלו שעות העבודה והועמדו על עשר, טוענים בעלי התעשייה — אף על פי שלמעשה אין הם מגשימים עדיין את טענתם זו עד לידי עקביות קיצונית — שאם נעשית העבודה, למשל, מ־9 בבוקר עד 7 בערב, הרי הם מקיימים את תקנות החוק עם שנותנים הם שעה אחת לפני 9 בבוקר וחצי שעה לאחר 7 בערב [בשביל סעודות]. במקרים ספורים מתירים הם עכשיו חצי שעה או שעה שלימה לארוחת־הצהריים, ובו־בזמן עומדים הם על כך, שאין הם חייבים כל־עיקר לזקוף אף לא מקצת מאותן $1\frac{1}{2}$ השעות על חשבון יום העבודה בבית־החרושת"[148]. נמצא, שהאדונים בעלי־התעשייה טענו, כי התקנות המדוקדקות

[147] „דו"חות וכו׳ ל־31 באוקט. 1248", עמ׳ 133, 134.
[148] „דו"חות וכו׳ ל־30 באפריל 1848", עמ׳ 47.

בקפדנות יתירה כל כך בדבר שעות־הארוחות, לפי החוק משנת 1844, אין בהן אלא כדי מתן־רשות לפועלים לאכול ולשתות לפני כניסתם לתוך בתי־החרושת ולאחר פרישתם משם, כלומר — בביתם־הם! ובאמת, מדוע לא יוכלו הפועלים לאכול את ארוחתם, ארוחת־הצהריים, לפני 9 בבוקר? אולם חכמי־המשפט של הכתר פסקו, כי זמני־האכילה שהותקנו בחוק „צריכים להנתן בהפסקות, בעצם יום־העבודה; וכי אין זה לפי החוק, אם מעבידים במשך 10 שעות רצופות, מ־9 בבוקר עד 7 בערב, ללא כל הפסקה"[149].

לאחר הפגנות נוחות אלה, פתח ההון את מרדו בצעד, שהתאים לחוק משנת 1844 ככתבו, הווה אומר: היה זה צעד חוקי.

ודאי, החוק משנת 1844 אוסר לחזור־ולהעסיק ילדים בני 8—13 לאחר שעה אחת בצהריים, אם היו עסוקים עד 12 שעות בצהריים. אולם חוק זה לא הסדיר כל־עיקר את 6½ שעות־העבודה של אותם ילדים, שזמן־עבודתם התחיל ב־12 בצהריים או לאחר מכן! הרי, שאפשר היה להעביד ילדים בני 8, שפתחו בעבודתם ב־12, בדרך זו: מ־12 עד 1 — הרי שעה אחת; מ־2 עד 4 אחה"צ — הרי שתי שעות! ומ־5 עד 8½ בערב — הן שלוש וחצי שעות; ובסך־הכל 6½ שעות, כדת וכדין! או, סדר טוב מזה: כדי להתאים את עבודתם של הילדים לעבודת הפועלים־הגברים המבוגרים עד 8½ בערב, לא היו בעלי־התעשייה צריכים אלא שלא להעסיק את הילדים בעבודה לפני 2 בצהריים, ושוב יכלו לאחר־מכן להחזיקם בבית־החרושת עד 8½ בערב ללא שום הפסקה! „עכשיו הכל מודים בפירוש, כי בזמן האחרון התחיל חודר המנהג באנגליה — בעָטיה של תאוַת בעלי־התעשייה להעסיק את מנגנון־המכונות שלהם יותר מ־10 שעות ביום — שכופין ילדים שיהיו עובדים הם לבדם עם הגברים המבוגרים, לאחר שהצעירים והנשים הלכו; ואם בעלי בית־החרושת רוצים בכך — עד 8.30 בערב"[150]. פועלים ומפקחי בתי־החרושת מיחו נגד זה, מטעמי בריאות ומוסר. אולם ההון ענה:

„יחולו מעשי על ראשי! משפט אדרוש:

עונשים אדרוש ואת הקנס לפי דבר־שטרי."[כג]

ואמנם, לפי רשימות סטאטיסטיות שהוגשו לבית־הנבחרים ב־26 ביולי 1850, נמצאו ב־15 ביולי 1850 ב־275 בתי־חרושת 3792 ילדים וילדות, שנהגו בהם לפי אותו „מנהג", על אף כל המחאות[151]. ולא די בכך! עֵינו החדה של ההון, משולה לאותה חולדת־הבר, גילתה, כי החוק משנת 1849 אינו מתיר חמש שעות־עבודה לפני־הצהריים, אלא אם כן תחול באמצע הפסקה של 30 רגע לפחות בשביל נופש, אך אין אותו חוק קובע תקנה מעין זו לגבי העבודה שלאחר־הצהריים. מיד תבע ההון, ואף השיג בעקשנותו את קיום התביעה, שיהא לו התענוג לא רק להעביד ילדים בני שמונה עבודת־פרך מ־2 אחה"צ עד 8½ בערב ללא־הפסקה, אלא גם להרעיבם!

---

[149] „דו"חות וכו' ל־31 אוקט. 1848", עמ' 130.

[150] שם, עמ' 42.

[151] דו"חות וכו' ל־31 אוקט. 1850", עמ' 5, 6.

„כן, חזהו.
זה דבר השטר..."[152]

אולם דביקות זו, נוסח־שיילוק, בחוק משנת 1844 ככתבו, כל שהוא מסדיר את עבודת־הילדים, לא היה בה אלא כדי לשמש פתיחה למרד גלוי בחוק זה גופו, במידה שהוא מסדיר את העבודה של „אנשים צעירים ונשים". ייזכר, שעיקר מטרתו של אותו חוק ועיקר תוכנו לא באו אלא לשם ביטול „שיטת־הרמייה של־המשמרות". בעלי־התעשייה פתחו את מרדם בגילוי־דעת פשוט, שסעיפי החוק משנת 1844, האוסרים להשתמש בכוח־העבודה של אנשים צעירים ונשים בפרקי־זמן קצרים, לפי שרירות לבם של המעבידים, במשך היום החרשתי של חמש עשרה שעות, „לא היו אלא קלים בערך (comporatively harmless), כל זמן שהעבודה היתה מוגבלת על 12 שעות. ואלו לפי חוק־עשר־השעות נעשו עוול ללא־נשוא (hardship)"[153]. ולפיכך עמדו והודיעו למפקחים בקור־רוח גמור, ששוב לא יתנו את דעתם על החוק ככתבו, אלא יחזרו־ויתקנו על דעת עצמם את השיטה הישנה[154]. לטובתם של הפועלים עצמם, שהדיחום בעצות רעות — נעשה הדבר, „כדי שאפשר יהיה לשלם להם שכר גבוה יותר". „זו התכנית היחידה, שאפשר יהיה — בתחומי חוק עשר־השעות — לקיים את עמדת־הבכורה של התעשייה הבריטית בעולם"[155]. „אפשר ולפי שיטת־המשמרות קצת קשה יהיה לגלות את התקלות, אבל מה בכך? (what of that?). כלום ניתנה רשות לטפל באינטרס־התעשייה הגדול של מדינה זו כבעניין שני־במעלה, הכל כדי לחסוך מעט מטרחתם (some little trouble) היתירה של מפקחי בתי־החרושת וסגניהם?"[156].

מובן, שכל התחבולות הללו לא הועילו ולא כלום. מפקחי בתי־החרושת הגישו תעצומותיהם לדין. אולם מיד ירדה עננת־אבק של קובלנות מאת בעלי־התעשייה על ראש מיניסטר־הפנים, ס ר ג'ו ר ג' ג ר י י, עד שהלה בחוזר מ־5 באוגוסט 1848 הורה להם למפקחים, כי „אין להם להביא ידיעות בדבר חרשתנים, שעברו על החוק

---

152 טבעו של ההון בעינו עומד — בצורותיו הבלתי־מפותחות כבצורותיו המפותחות. בספר־החוקים, שהשפעתם של מחזיקי־עבדים, זמן קצר לפני שפרצה מלחמת־האזרחים באמריקה, הטילה אותו על הטריטוריה של ניו־מקסיקו — כתוב לאמור: הפועל, במידה שבעל־ההון קנה את כוח־עבודתו, „הוא ממונו של זה (של בעל־ההון)." ("The labourer i s h i s [the capitalist's] m o n e y.") — אותה השקפה מקובלת היתה על הפאטריציים הרומאיים. הממון, שנתנו־במפרעה ללווים הפליביים, נתגלגל, באמצעות מצרכי־המחיה, בבשר־ודם של הלווה. „בשר־ודם" זה היה, איפוא, „ממונם". מכאן החוק בנוסח־שילוק החרות בעשרת הלוחות! השערתו של לינגה, כי המלווים הפאטריציים היו עורכים מזמן לזמן, מעברו השני של הטיבר, משתאות וסעודות ובישלו בהן את בשר הלווים — תישאר ללא הכרעה, כהשערתו של דאומר על סעודת־הערב הנוצרית.

153 „דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1848", עמ' 28.

154 כך עשה, בין השאר, הפילאנתרופ א ש ו ו ר ת, במכתבו אל ליאונרד הורנר — מכתב של קווייקר, מעורר גועל־נפש. („דו"חות וכו' אפריל 1849", עמ' 4.)

155 שם, עמ' 134.

156 שם, עמ' 140.

ככתבו, או שהעסיקו צעירים בשיטת־המשמרות — בכל אותם המקרים, שאין טעם להניח, כי הצעירים הללו הועסקו למעשה לזמן יותר ארוך משמותר לפי החוק". מיד התיר מפקח־התעשייה י. סטיוארט בכל סקוטיה להשתמש במה שקרוי שיטת־המשמרות במשך פרק־הזמן בן חמש־עשרה שעות של יום־העבודה בבית־החרושת; וכאן, בסקוטיה, שבה שיטה זו ועלתה כפורחת, כמקודם. כנגד זה הכריזו מפקחי בתי־החרושת באנגליה, שאין לו למיניסטר סמכות דיקטאטורית, שיוכל לבטל כוחם של חוקים, ואף המשיכו לתבוע לדין את המרדנים למען־העבדות.

ואולם, לשם מה באה כל אותה תביעה־לדין, אם בתי־הדין — „דייני המחוזות" [county magistrates] [157] — היו מוציאים פסק־דין לזכות? בבתי דין אלה ישבו־למשפט האדונים בעלי־התעשייה ודנו את עצמם. והנה דוגמה אחת: פלוני, אסקריג' שמו, מבית־החרושת לטוויית־כותנה של בית־העסק קרשאו, ליס ושות', הגיש בשעתו לפני המפקח החרשתי שבמחוזו תכנית לשיטת־המשמרות, שהיתה נועדת בשביל בית־החרושת שלו. משנדחתה הצעתו, שקט מתחילה ולא עשה דבר. כעבור חדשים מועטים הופיע ברנש אחד, ושמו רובינזון, אף הוא בעל בית חרושת לטוויית־כותנה, — ואם רובינזון זה לא היה שַׁשִׁי של אסקריג', הרי מכל מקום קרובו של אסקריג' היה — ועמד־לדין בפני שופטי־השלום העירוניים [Borough Justices] בסטוקפורט, על שום שהנהיג אותה תכנית־של־משמרות שהמציא אסקריג'. ישבו בדין ארבעה שופטים, ביניהם שלושה מבעלי בתי־חרושת לטוויית־כותנה, ובראשם אותו „אין בלעדיו" — אסקריג'. עמד אסקריג' וזיכה את רובינזון בדינו, והנה בא והכריז: כל שנָאֶה לרובינזון יאה לאסקריג'. נשען על הכרעת בית־דין של עצמו, ומיד הנהיג אותה שיטה בבית־החרושת שלו[158]. ודאי, עצם ההרכב של בתי־דין אלה כבר היה בו משום פגיעה מפורשת בחוק[159]. „תעלולים אלה של בתי־הדין" — עמד וצעק המפקח האוול — תובעים בכל תוקף תרופה: או שתשנו את החוק שיהא מותאם לפסקי־בית דין אלה, או שתמסרו את שמירת־החוק בידי בתי דין פחות לקויים, שיהיו פסקיהם יפים לחוק... אם מובאים לפניהם מקרים כאלה. אני — נפשי תערוג לשופט־שבשכר[160]!"

דייני־הכתר הצהירו, כי פירושם של בעלי־התעשייה לחוק־העבודה משנת 1848, אינו אלא תפל; אך מושיעי־החברה ההם לא נתנו להטותם מן הדרך. „לאחר

---

[157] אותם „שופטים מחוזיים" [“county magistrates”] — „הגדולים שאין מקבלים פרס" [“great unpaid”], כפי שהם קרויים בפי ו. קובט — משמשים סוג של שופטי־שלום שלא בשכר, ממונים מתוך הנכבדים שבמחוזות. למעשה הללו הם בתי־דין אחוזתיים־מסורתיים של המעמדות השליטים.

[158] „דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1849", עמ' 21, 22. השווה דוגמאות דומות, שם, עמ' 4, 5.

[159] בחוקים 1 ו־2 של ויליאם הרביעי, פרק 24, סעיף 10 — ידוע בשם „חוק־בתי־החרושת של סר ג'ון הובהאוס" — נקבע, כי בעל בית־חרושת לטוויית כותנה או לאריגת־כותנה, או אביו של הבעלים, או בנו או אחיו — אסור להם לשמש שופטי־שלום בשאלות הנוגעות לחוק־בתי־החרושת.

[160] שם.

שניסיתי לקיים־בתוקף את החוק" — כך אומר ליאונרד הורנר בדו"ח שלו — „עם שתבעתי עשר פעמים לדין בשבעה מחוזות משפטיים שונים, ורק במקרה אחד נתמכתי בידי השופטים... שוב איני רואה מכאן ולהבא כל תועלת בתביעה־לדין בדבר עקיפת־החוק... אותו חלק בחוק משנת 1848, שבא להבטיח אחידות בשעות־העבודה... שוב אינו קיים לגבי המחוז שאני עובד בו (לאנקשייר). אין בידי עוזרי ואף לא בידי שום אמצעים, שנוכל להיות בטוחים, בבקרנו בבתי־החרושת שנהוגה בהם שיטת־המשמרות, כי אינם מעבידים אנשים צעירים ונשים למעלה מעשר שעות... לפי דין־וחשבון מ־30 באפריל... כבר עבדו 114 בתי־חרושת במחוזי לפי השיטה הזאת, ומספרם גדל והולך בימים האחרונים במהירות רבה. בדרך כלל הוארך זמן־העבודה בבית־החרושת עד כדי 13½ שעות, מ־6 בבוקר עד 7½ בערב... ובמקרים אחדים מגיע זמן העבודה ל־15 שעות, מ־5½ בבוקר עד 8½ בערב"[161]. כבר בדצמבר 1848 היתה בידי ליאונרד הורנר רשימה של 65 בעלי תעשייה ו־29 משגיחים, שכולם הודיעו פה־אחד כי לפי אותה שיטת־משמרות לא תוכל שום שיטה של פיקוח למנוע ולגדור בפני יתור־עבודה במידה מבהילה ביותר[162]. הנה היו מֵסיעים (shifted) אותם ילדים ואותם צעירים עצמם מחדר־הטווייה לחדר־האריגה, וכו'; והנה היו מסיעים אותם, במשך 15 שעות־העבודה, מבית־חרושת אחד למשנהו[163]. כיצד ניתן לפקח על שיטה כזו, „המעוותת את המלה משמרות ומשמשת אחת התכניות המרובות, כדי לטרוף ולערבב את הידיים בכל מיני אפשרויות לאין־ספור, וכדי להסיט את שעות־העבודה והמנוחה של הפועלים השונים במשך היום עד כדי כך, שלא תמצא לעולם אותה חבריא של עובדים עסוקים במקום אחד ובאותו זמן"![164]

אך, גם בלא ליתן את הדעת כלל על יתור־העבודה למעשה, הרי כל אותה שיטה הקרויה שיטת־המשמרות היתה ספיח־מזימה מדמיונו של ההון — דמיון, שלא עלה עליו מעולם אפילו פורייה ברישומיו ההיתוליים של „הישיבות הקצרות" ["courtes séances"], אלא שמשיכת העבודה נתגלגלה כאן במשיכת ההון. יעיין אדם בסכימות־תכניות אלה של החרשתנים, שהעתונות המכובדת שיבחה אותן כדוגמה־למופת: „מה אפשר להשיג במידה נבונה של שקידה ושיטתיות" (what a reasonable degree of care and method can acomplish). עתים חילקו את חבר־העובדים ב־12—15 סוגים, ואף גופי־חלקיהם של אלה נתחלפו תמיד מחדש. במשך אותו פרק־זמן של 15 שעות ליום־העבודה היה סוחב ההון את הפועל לבית־החרושת, פעם ל־30 רגעים ופעם לשעה אחת, ושוב הוציאו משם, על מנת לחזור ולסחבו לבית־החרושת ולהרחיקו שוב משם, על מנת לטלטלו לכאן ולשם, לקטעי־זמן מפוררים ומפוזרים, בלא להוציא מידו אף לרגע את כוח שלטונו על הפועל — עד שיעשה עבודה של 10 שעות בשלימות. כמו על במת־משחק,

---

161 דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1849", עמ' 5.

162 „דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1849", עמ' 6.

163 „דו"חות וכו', ל־30 באפריל 1849", עמ' 21.

164 „דו"חות וכו' ל־1 בדצמבר 1848", עמ' 95.

חייבים היו אותם אישים למלא תפקידים שונים לסירוגין, בעלילות שונות ובמערכות שונות. ואולם, כשם שהמשחק משתייך אל הבמה כל זמן שהמחזה נמשך והולך, כך השתייכו הפועלים אל בית־החרושת במשך 15 שעות — ולא נכלל כאן הזמן בשביל לילך לבית־החרושת ולחזור משם. שעות המנוחה נהפכו לשעות של בטלה־מאונס, שהבריחה את הפועלים הצעירים לבית־המרזח ואת הפועלות הצעירות לבית־הבושת. עם כל המצאת־מוחין חדשה, שזמם־והעלה בעל־ההון יום־יום כדי להעביד את מערכת־המכונות 12 שעות או 15 שעות, בלא שיצטרך להוסיף פועלים על פועלים — אנוס היה הפועל לבלוע את לחם־יומו בפירור זה או אחר מפסולת־הזמן. בימי התעמולה ליום־עבודה של 10 שעות עמדו בעלי־התעשייה וצווחו, שאספסוף־הפועלים מרבים להגיש בקשות תוך תקוה, שיקבלו שכר של 12 שעות בעד עבודה של 10 שעות. עכשיו עמדו והפכו את המטבע על צדה השני. הם היו משלמים שכר של 10 שעות בעד זכות השימוש בכוחות־העבודה למשך 12 שעות ו־15 שעות! [165] זה היה השאור־שבעיסה; כזה היה חוק־עשר־השעות במהדורתם של בעלי־התעשייה! הם־הם חסידי חופש־המסחר עצמם, חלקי־לשון ושפתותיהם נוטפות שמן אהבת־הבריות, שעשר שנים תמימות, בימי התעמולה נגד מכסי־הדגן, היו עומדים ומחשבים בפני הפועלים חישוב מדויק עד לפרוטה אחרונה, כי משיוקם יבוא חפשי של הדגן, דיו בהחלט יום־עבודה של 10 שעות באמצעים המצויים ברשותה של התעשייה האנגלית — כדי להעשיר את בעלי ההון[166].

מרד־השנתיים של ההון הוכתר בסופו בהצלחה עם פסק־הדין של אחד מארבעת בתי־הדין העליונים שבאנגליה, של בית־הדין מטעם אוצר־הכספים (Court of Exchequer); בעניין שהובא לפניו ב־8 בפברואר 1850, פסק אותו בית־הדין, כי בעלי בתי־החרושת אמנם עברו על כונת החוק משנת 1844, אלא שהחוק גופו כולל דיבורים אחדים, העוקרים אותו כולו. „עם הכרעת־בית־דין זו פקע כוחו של חוק־עשר־השעות"[167]. רבים מבעלי־התעשייה, שמקודם היו חוששים להשתמש בשיטת־המשמרות לגבי פועלים צעירים ופועלות, נאחזו בה עכשיו בשתי ידיהם[168].

אולם מיד לאחר נצחון זה של ההון, נצחון גמור לכאורה, נהפך הגלגל. עד כה גילו הפועלים התנגדות סבילה, אם גם עקשנית ומתחדשת מיום ליום. עכשיו התחילו מוחים תוך אזהרות־איום גלויות, באסיפות שנתקיימו בלאנקשייר

---

[165] ראה: „דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1849", עמ' 6, וכן ההסבר המפורט של „שיטת־המשמרות" [shift system] מאת המפקחים על בתי־החרושת האוול וסאונדרס ב„דו"חות וכו' ל־31 באוקטובר 1848." ראה גם כתב־הבקשה של הכמורה מאשטון והסביבה, שנשלח באביב 1849 אל המלכה כנגד „שיטת־המשמרות".

[166] השווה, למשל, „שאלת בית־החרושת והצעת־החוק על עשר שעות" מאת ר. ה. ג ר י י [לונדון], 1837.

[167] פ. א נ ג ל ס: „הצעת־החוק על עשר השעות באנגליה" (נתפרסם בעתון שהוצאתי לאור „עתון הריין החדש. סקירה מדינית־כלכלית". גליון אפריל 1850, עמ' 13.) אותו בית־דין „עליון" גילה גם בימי מלחמת־האזרחים באמריקה, דו־משמעות בנוסח החוק נגד זיונן של אניות־פיראטים — ובעזרתה הפך אותו חוק ממש להיפוכו.

[168] „דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1850."

וביורקשייר. נמצא, שאותו חוק־עשר־השעות כביכול לא היה אלא תרמית בלבד, מעשה־אונאה של בית־המחוקקים, ולא היה קיים מעולם! המפקחים על בתי־החרושת התרו בכל תוקף בממשלה, שניגודי־המעמדות הגיעו לידי מתיחות לא־תשוער. וגם מקצת מבעלי־התעשייה גופם התחילו רוגנים: „עם פסקי הדין הסותרים זה את זה של שופטי־השלום, נשתרר מצב־של־אנדרלמוסיה שאין כמותו. חוק אחד נוהג ביורקשייר, חוק אחר קיים ועומד בלאנקשייר, חוק אחר בעיירה שבסביבת לאנקשייר, ושוב חוק אחר נוהג בשכנות הסמוכה לה. בעל־תעשייה בכרכים הגדולים בידו לעקוף את החוק, ואלו החרשתן באחת מערי־השדה אינו מוצא חבר־עובדים הדרוש בשביל שיטת־המשמרות, ועוד פחות מכך הוא מוצא פועלים, שיוכל להסיעם מבית־חרושת אחד למשנהו, וכו׳". והרי זכות שוָה לנצל את כוח־העבודה היא זכות ראשונה מזכויות־האדם של ההון.

משהגיעו הדברים לידי כך באו בעלי־התעשייה והפועלים לידי פשרה, שניתן לה תוקף פארלאמנטארי עם אישור התוספת החדשה לחוק־החרשתי מ־5 באוגוסט 1850. יום העבודה „לצעירים ולנשים" הוארך מ־10 שעות עד 10½ בחמשת הימים הראשונים של השבוע, ואלו בערב־שבת הוגבל והועמד על 7½ שעות. העבודה צריכה להיעשות בתחום־הזמן שבין 6 בבוקר ו־6 בערב[169], בהפסקות של שעה וחצי לסעודות היום, שיש לייחד להן זמן קבוע אחד לפי תקנות החוק משנת 1844. וכך הושם קץ, אחת לתמיד, לשיטת־המשמרות[170]. לגבי עבודת־ילדים עמד בתקפו החוק משנת 1844.

והיה סוג אחד של בעלי־תעשייה שהבטיח לעצמו, הפעם כמקודם, זכויות־אֲדנות מיוחדות על ילדים־פרולטאריים — הם בעלי תעשיית־המשי. הללו יללו בשנת 1833, כי „משנוטלים מהם את החופש להעביד ילדים מכל הגילים עשר שעות ביום, נמצאים מבטילים את בתי־החרושת שלהם". (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works.) אין להם כל אפשרות לקנות מספר דרוש של ילדים למעלה מבני 13. וכך השיגו בסחיטה זכות יתירה זו שרצו בה. אותה אמתלה — כך הוכח אחר־כך על ידי חקירה־ודרישה — היתה כולה שקר־וכזב[171]; ואף על פי כן לא נמנעו הללו במשך עשור שנים לטוות עשר שעות ביום משי מדם ילדים קטנים, שלא יכלו לעשות עבודה זו אלא תוך עמידה על כסאות[172]. אמנם החוק משנת 1844 „גזל" מהם את „החופש" להעביד ילדים למטה מגיל 11 יותר מ־6½ שעות ביום; כנגד זה חיזק בידם את זכותם המיוחדת להעביד ילדים בני 11—13 עד עשר שעות ליום, וכן ביטל את חובת־הלימוד, שהיו

---

169 בחורף אפשר שתבוא במקומה התקופה של 7 בבוקר עד 7 בערב.

170 „החוק הנוכחי (משנת 1850) היה פשרה, שלפיה ויתר הפועל על טובת החוק־של־עשר־השעות, ותמורתה נהנה מן היתרון של תקופת־עבודה אחידה, גם בהתחלתה וגם בסיומה, בשביל כל מי שעובדים עבודה מוגבלת." („דו"חות וכו׳ ל־30 באפריל 1852", עמ׳ 14.)

171 „דו"חות וכו׳ ל־30 בספט. 1844", עמ׳ 13.

172 שם.

חייבים בו ילדים־עובדים בבתי־חרושת אחרים. הפעם אמתלה אחרת בפיהם: „דקות הרקמה דורשת עדינות־האצבעות, שאינה נקנית אלא עם שנכנסים לעבוד בבית־החרושת בגיל מוקדם"[173]. ובגלל עדינות־האצבעות נשחטו הילדים שחיטה שלימה, כדרך ששוחטים בקר וצאן בדרומה של רוסיה על שום עורם וחלבם. סוף־סוף, בשנת 1850, בוטלה זכות זו שנתייחדה להם בשנת 1844, ולא התירו אותה אלא בשביל התעשיות של פיתול חוטי־המשי וגלילתם; אלא שכאן, בחזקת פיצויים להון, שנגזל ממנו ה„חופש" הנ"ל, הועלה זמן־העבודה לילדים בני 11—13 מ־10 שעות עד 10½ שעות. והטעם־האמתלה: „העבודה בתעשיית משי קלה מן העבודה בשאר בתי החרושת, וגם משאר בחינות עלולה היא פחות להביא נזק לבריאות"[174]. בדיקה רפואית רשמית, שנעשתה לאחר מכן, הוכיחה את ההיפך: „שער־התמותה הממוצע במחוזות המשי גדול למעלה־מן־המידה, ובקרב הנשים שבאוכלוסייה גדול הוא אפילו משער־התמותה אשר במחוזות־הכותנה שבלאנקשייר"[175]. על אף מחאותיהם של המפקחים החרשתיים, החוזרות ונשמעות כל מחצית שנה, נמשכת תקלה זו עד היום הזה [1866][176].

---

[173] "The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories." „דו"חות וכו' ל־30 בספטמבר 1844", עמ' 20.

[174] „דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1861", עמ' 26.

[175] שם, עמ' 27. בדרך כלל נשתפר בהרבה מצבה הפיזי של אוכלוסיית־העובדים הכפופה לחוק־בתי־החרושת. כל עדויות־הרופאים בדעה אחת הן מבחינה זו, וגם הסתכלויותי האישיות בזמנים שונים שימשו לי הוכחה לכך. ואף על פי כן — וגם אם נסיח את הדעת משער־התמותה העצום של הילדים בשנות־חייהם הראשונות — הרי הדינים־והחשבונות הרשמיים של ד"ר גרינהאו מבליטים את מצב־הבריאות הירוד במחוזות התעשייתיים, תוך השוָאה אל „המחוזות החקלאיים עם בריאות תקינה". לשם הוכחה תינתן, בין השאר, הטבלה הבאה מתוך הדין־וחשבון שלו משנת 1861:

אחוז הגברים המבוגרים המועסקים במאנופאקט.	שער־התמותה מריאות נגועות לכל 100.000 גברים	שם המחוז	שער־התמותה מריאות נגועות לכל 100.000 נשים	אחוז הנשים המבוגרות המועסקות במאנופאקט.	סוג ההתעסקות של הנשים
14.9	593	ויגאן	644	18.0	כותנה
42.6	708	בלקבארן	734	34.9	כותנה
37.3	547	הליפאקס	564	20.4	צמר סרוק
41.9	611	ברדפורד	603	30.0	צמר סרוק
31.0	691	מקלספילד	804	26.0	משי
14.9	588	ליק	705	17.2	משי
36.6	721	סטוק־אפון־טרנט	665	19.3	סח. חימר
30.4	726	וולסטאנטון	727	13.9	סח. חימר
	305	שמונה מחוזות חקלאיים בריאים	340		

[176] הכל יודעים, כמה גדול היה אי־רצונם של אנשי „חופש המסחר" באנגליה, כשנצטרכו לוַתר על מכס־המגן בשביל תעשיית־המשי. במקום ההגנה נגד היבוא מצרפת משמש עכשיו למטרה זו חוסר־ההגנה של ילדי־אנגליה בבתי־החרושת.

החוק משנת 1850 לא בא אלא להפוך — בשביל „צעירים ונשים" — את זמן־העבודה של חמש־עשרה שעות, מ־5½ שעות בבוקר עד 8½ בערב, לזמן־עבודה של שתים־עשרה שעות, מ־6 בבוקר עד 6 בערב. משמע: לא בשביל ילדים, שאותם מותר גם מותר היה לנצל חצי שעה לפני התחלת אותה תקופת־העבודה ושתי שעות לאחר סיומה, אם גם אסור היה לעבור על המֶשֶך הכללי של עבודתם, היינו, 6½ שעות ביום. בשעת הויכוחים בבית־הנבחרים על החוק הגישו לו מפקחי התעשייה סקירה סטאטיסטית על העיוותים המחפירים, שאותה תקלה מביאה עמה. לשוא! במסתרים ארבה השאיפה לחזור ולהעלות בשנות הרנָחה את עבודת הפועלים המבוגרים עד ל־15 שעות ביום — בעזרתם של הילדים. המציאות במשך שלוש השנים שלאחר־כך הוכיחה, כי אותו נסיון יהא נכשל, בהכרח, מחמת התנגדותם של הפועלים המבוגרים[177]. ולפיכך בא סוף־סוף בשנת 1853, כתוספת לחוק 1850, האיסור, ש„אין להשתמש בילדים בבוקר לפני פתיחת עבודתם של הצעירים והנשים ובערב לאחר סיומה של זו". מכאן ואילך הסדיר חוק־העבודה משנת 1850 בשביל כל ענפי התעשייה הכפופים למרותו, פרט ליוצאים מן הכלל מועטים, את יום־העבודה של כל הפועלים[178]. מיום שנתפרסם חוק־העבודה הראשון, עברה עכשיו מחצית המאה[179].

בפעם הראשונה יצאה תחוקת־העבודה מחוץ לתחומיה הראשונים משנחקק „החוק בדבר עבודת־דפוס בכותנה" ("Printworks' Act") משנת 1845. מורת־הרוח, שבה קיבל ההון את „הטירוף" החדש הזה, בוקעת ועולה מתוך כל שורה ושורה שבחוק! חוק זה מגביל את יום־העבודה לילדים בני 8—13 ולנשים ומעמיד אותו על 16 שעות, בין 6 בבוקר ו־10 בערב, בלי כל הפסקת־חובה לארוחות. החוק מתיר להעביד בשרירות פועלים גברים מבני 13 ומעלה יומם ולילה ללא הפסק[180]. היה זה ילד־נפל פארלאמנטארי[181].

---

177 „דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1853", עמ' 31.

178 בשנות השיא של תעשיית הכותנה באנגליה, 1859 ו־1860, ניסו כמה חרשתנים, בעזרת הפיתוי של שכר גבוה בעד תוספת־זמן, להניע את הטווים וכו', הגברים המבוגרים, שיאריכו את יום־העבודה. הטווים במכונות־יד [Hand-Mule] והמשגיחים על המכונות האוטומאטיות [self-actor minders] שמו קץ לניסוי זה, בהריצם תזכיר למעסיקיהם, ובו נאמר בין השאר: „נאמר במפורש, כי החיים היו לנו למעמסה; ובעוד שאנו קשורים אל בתי־המלאכה כמעט יומיים (20 שעות) לשבוע יותר משאָר הפועלים בארץ, אנו רואים את עצמנו כהלוטים במדינה; ואנו מוצאים שאנו מתמידים־ומקיימים שיטה, המביאה נזק לעצמנו ולדורות שיבואו אחרינו... ועל כן נמסרת לכם בכך הודעה תוך כבוד רב, שעם חידוש עבודתנו אחרי ימי־הפגרא של חג־הלידה ושל ראש־השנה נעבוד רק 60 שעות בשבוע, ולא יותר, או מ־6 עד 6, בהפסקה של שעה וחצי." („דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1860", עמ' 30.)

179 על האמצעים לעיוות החוק, הנובעים מעצם ניסוחו של החוק, השווה הדין וחשבון של הפארלאמנט: „חוקים של תקנות בשביל בתי־החרושת" (9 באוגוסט 1856), ובתוכה הערות מאת ליאונרד הורנר: „הצעות לתיקון חוקי־בתי־החרושת, כדי שהמפקחים יוכלו למנוע את השימוש הלא־חוקי, שעכשיו נתפשט עד מאוד."

180 „ואמנם במחוזי העסיקו במחצית־השנה האחרונה (1857) ילדים מגיל 8 ומעלה מ־6 בבוקר עד 9 בערב." („דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1857", עמ' 39.)

181 „הכל מודים, שהחוק בדבר בתי־הדפוס לאריגי־הודו אינו אלא כשלון, הן מבחינת

ואף על פי כן חגג עקרון זה את נצחונו באותם ענפי־התעשייה הגדולים, שהיו עיקר יצירתו של אופן־הייצור החדש. התפתחותם הנפלאה במשך השנים 1853—1860, יד ביד עם תחייתם הגופנית והמוסרית של פועלי־התעשייה, פקחה את עיניהם של השוטים־שבשוטים. בעלי התעשייה עצמם, שבמשך חמישים שנות מלחמה אזרחית עלה להוציא בכוח מידיהם, פסיעה אחר פסיעה, סייגים חוקיים להסדר יום־העבודה, הראו בגאוה על הניגוד שביניהם ובין ענפי־הייצור „החפשיים" עדיין לניצול[182]. והצבועים של „הכלכלה המדינית" נחפזו להכריז, כי הכרה זו בצורך לקבוע יום־עבודה סדיר לפי החוק אינה אלא כיבוש אופייני־ביותר של ה„מדע" שלהם[183]. דעת לנבון נקל, כי לאחר שאילי־התעשייה נכנעו להכרח שאין־למנעו והשלימו עמו, תש־והלך מעט־מעט כוח התנגדותו של ההון, ואותה שעה גופה הלך־וגדל כוח־התקפתו של מעמד הפועלים, תוך שנתרבה מספר בעלי־בריתם מבין השכבות הציבוריות, שלא היו מעורבות בעניין זה במישרין. מכאן מסתברת ההתקדמות המהירה בערך משנת 1862 ואילך.

בשנת 1860 נכפפו בתי הצביעה והליבון[184] לחוק־בתי־החרושת משנת 1859 ובשנת 1861 חל חוק זה גם על בתי־החרושת למלמלה ולגרביים. מחמת הדין־וחשבון הראשון של „הוַעדה בדבר העסקת הילדים" (1863), נפל דבר זה גם בגורלה של המאנופאקטורה לכל סחורות־החימר (ולא על הקדרות בלבד), תעשיית הגפרורים, כיסויים למציתים, נרתיקי־כדורים, על בתי־חרושת לטפיטין, גזירת־הפלוסין (fustian cutting), ועל כמה וכמה תהליכי־עבודה הנכללים בשם

תקנותיו החינוכיות והן מבחינת תקנות־ההגנה שבו." (דו"חות וכו' ל־31 אוקט. 1862", עמ' 52.)

[182] כך למשל, א. פּוֹטר במכתבו ל„טיימס" מ־24 במארס 1863. „טיימס" מזכיר לו את התמרדותם של החרשתנים נגד חוק־עשר־השעות.

[183] כך, בין השאר, מר ו. ניומארץ', שותף־בעבודה של טוּק בספרו „תולדות המחירים", והמו"ל של הספר. כלום לקידמה מדעית ייחשב הדבר, כשנאלצים לעשות ויתורים תוך מורך־לב לדעת הקהל?

[184] החוק על תעשיית הליבון והצביעה, שיצא בשנת 1860, קובע, כי יום־העבודה יופחת ויעמוד ב־1 באוגוסט 1861, לפי שעה, על 12 שעות, וב־1 באוגוסט 1862 יעמוד לחלוטין על 10 שעות, היינו, 10 שעות וחצי לימי־העבודה ו־7 שעות וחצי לערבי־שבתות. אך משהגיעה אותה שנה גורלית 1862, חזרה שוב הקומדיה הישנה. האדונים החרשתנים הגישו כתב־בקשה לפארלאמנט, שירשה לעוד שנה אחת ויחידה להעסיק אנשים צעירים ונשים במשך 12 שעות... „במצב הקיים (היה זה זמן מצוקת הכותנה) הרי זה יתרון גדול בשביל הפועלים שהם יכולים לעבוד 12 שעות ביום ולקבל שכר לעת כזאת". הוגשה הצעת־חוק בעניין זה, „ורק מחמת תעמולתם של פועלי־הליבון בסקוטיה נכשלה ההצעה." („דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1862", עמ' 14, 15.) וההון, לאחר שהוכה בדרך זו על ידי הפועלים עצמם, שהתיימר לדבר בשמם — גילה עכשיו, בעזרת משקפיהם של יודעי־דין, כי החוק משנת 1860, שנוסח ככל חוקי־הפארלאמנט למען „הגנת העבודה" בלשון המשתמעת לשתי־פנים עד כדי בלבול־החושים, משמש הזדמנות להוציא מכלל השפעתו את הפועלים „המגהצים" וה„מסיימים"["calenderers" and "finishers"]. ושלטונות־החוק באנגליה, מתמיד עבדים נאמנים להון, אישרו בבית־הדין האזרחי ["Common Pleas"] אותו סילוף־דין. „הפועלים באו לידי מפח־נפש במידה יתירה... ויש להצטער מאוד על כך, שכוָנתה הברורה של התחוקה תגיע לידי כשלון מחמת הגדרה משובשת." (שם, עמ' 18.)

„עבודות־גמר" (finishing). בשנת 1863 נכפפו לחוקים מיוחדים „הליבון תחת כיפת השמים"[185] ובתי־האפייה; החוק הראשון אוסר, בין השאר, עבודתם של ילדים, צעירים ונשים בשעות הלילה (מ־8 בערב עד 6 בבוקר) והחוק השני אוסר עבודתם של שוליות־אופים למטה מגיל 13 (מ־9 בערב עד 5 בבוקר). ועוד נשוב ונדון בהצעותיה המאוחרות יותר של אותה ועדה, הנזכרת לעיל — הצעות שאיימו ליטול את ה„חופש" מכל ענפי־התעשייה החשובים שבאנגליה, חוץ מן החקלאות, המכרות וההובלה"[185א].

---

[185] בעלי־המפעלים „לליבון תחת כיפת־השמים" נשתמטו מפעולת החוק של 1860 על „מפעלי־הליבון" — בטענת־שקר, שאין הם מעסיקים נשים לעבודת־לילה. השקר נתגלה על־ידי מפקחי בתי־החרושת, ועם זה נתקפח הפארלאמנט, על ידי תזכירי־הפועלים, מהשגותיו על „ליבון תחת כיפת־השמים", כביכול, בריחָן של נאות־דשא קרירות. בליבון של־איורור זה משתמשים בחדרי־ייבוש, בטמפראטורה של 90 עד 100 מעלות פארנהייט, שעובדות בהם בעיקר בחורות. קירור („Cooling") — הנה הביטוי הטכני בשביל הבריחה הארעית מחדר־הייבוש אל האויר שבחוץ. „חמש־עשרה בחורות בחדרי־הייבוש. חום של 80 עד 90 מעלות — בשביל בד; של 100 מעלות ויותר — בשביל כלָך [באטיסט — Cambrics]. שתים עשרה בחורות מגהצות ומסדרות בחדר צר של 10 אמות מרובעות בערך, שבמרכזו עומד תנור סגור־ומחניק. הבחורות עומדות מסביב לתנור, שפולט הבל נורא כדי לייבש מהר את הכלָך בשביל המגהצות. מספר השעות בשביל ה„ידיים" האלה אינו מוגבל. אם העסק פורח, הרי הן עובדות ימים רבים בזה אחר זה עד 9 או 12 בחצות־הלילה." („דו"חות וכו' ל־31 באוק. 1862", עמ' 56.) רופא מצהיר: „אין ניתנות שעות מיוחדות בשביל להפיג את החום; אך, אם החום נעשה גבוה לבלי נשוא, או אם ידיהן של הפועלות נעשות מלוכלכות מזיעה, הרי מותר להן לצאת לרגעים אחדים... הנסיון, שאספתי בטיפול במחלות של הפועלות העובדות ליד התנור, מאלצני להביע את דעתי, שמצב בריאותן אינו מגיע בשום פנים לאותה רמה הקיימת אצל הפועלות העובדות בבית־חרושת לטווייה (וההון, בתזכירו לפארלאמנט, צייר את מצב הפועלות — בנוסח ציוריו של רובנס — שהן בריאות למעלה מן הרגיל!) המחלות הבולטות ביותר ביניהן: שחפת, מחלת־הסמפונות, מחלת־הרחם, היסטריה בצורתה הנוראה־ביותר ומחלת־השגרון. סבורני שכולן נגרמות במישרין או בעקיפין, על ידי האויר המזוהם, המחומם־ביותר, אשר בחדרים שבהם עסוקות הפועלות, וכן על ידי מחסור בבגדים נוחים במידה מספיקה, כדי להגן עליהן מפני האויר הקר והלח בחורף בחזירתן הביתה." (שם, עמ' 56, 57.) על התוספת לחוק משנת 1860, שהוצאה בכוח נגד רצונם של האדונים טובי־הלב ממפעלי ה„ליבון תחת כיפת השמים" — מעירים מפקחי בתי־החרושת לאמור: „החוק לא בלבד שלא הצליח ליתן לפועלים אותה הגנה, שהוא צריך להעניק כביכול, אלא שהוא מכיל סעיף... המנוסח בצורה כזאת, שחוץ מאלה שתופסים אותם בעבודתם אחרי 8 בערב — דומה, שאין לך פועל שיהא כפוף בכלל לתקנות ההגנה; ואפילו אם מוצאים מי־שהוא בעבודתו [אחרי שעה 8], הרי דרך־ההוכחה מפוקפקת עד כדי כך, שכמעט אין להשיג פסק־דין של עונשין." (שם, עמ' 52.) „ובכן: מבחינת כל השאיפות והמטרות, כחוק השואף לאיזו מטרה הומאנית, או מוסרית — אין כאן אלא כשלון; שהרי קשה לקרוא לו חוק הומאני, אם הוא מרשה — ואין פירושו של זה אלא לכפות — שנשים וילדים יעבדו 14 שעות ליום, עם או בלי ארוחות, לפי מצב הדברים, ואולי עוד יותר ממספר השעות הנ"ל, בלא הגבלה מבחינת הגיל, בלא יחס מבחינת המין, ובלא התחשבות במנהגים הסוציאליים של המשפחות אשר בסביבה, בה נמצאים מפעלים [מפעלי ליבון] כאלה." („דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1863", עמ' 40.)

[185א] (הערה למהדורה ב'.) מאז 1866, כשנכתבו הדברים הניתנים בטקסט, שוב חלה נסיגה לאחור.

7. המאבק על יום־העבודה התקין. השפעה־חוזרת של התחוקה החרשתית האנגלית על ארצות אחרות

הקורא זכור, כי ייצור־עודף־הערך, או תפוקתו של עודף־עבודה, הוא תוכנו הסגולי ותכליתו של הייצור הקאפיטאליסטי — אם להסיח את הדעת מכל שינוי בעיצוב של אופן־הייצור גופו, העשוי לעלות מתוך כפיפותה של העבודה להון. וכן הוא זכור, שמתוך נקודת־ההשקפה שפיתחנוה עד כאן, רק הפועל העצמאי, וממילא העומד ברשות עצמו לפי החוק, הוא שיכול בחזקת מוכר־סחורה לישא־וליתן עם בעל־ההון. ולפיכך, אם בסקירתנו ההיסטורית נועד התפקיד הראשי מצד אחד לתעשייה המודרנית, ומן הצד השני לעבודתם של בלתי־עומדים ברשות עצמם מבחינה גופנית ומשפטית — הרי לא שימשה לנו הראשונה אלא תחום מיוחד של סחיטת־עבודה, ולא שימשה השנייה אלא משל מובהק־ביותר לאותה סחיטה. אך, בלא להקדים את המאוחר, הרי יוצא מתוך צירופן הפשוט של העובדות ההיסטוריות:

ראשית: בתעשיות, שחלה בהן לראשונה המהפכה על ידי המים, הקיטור והמכונות, ביצירות ראשונות אלה של אופן־הייצור המודרני, היינו, בבתי הטוויה והאריגה לכותנה, לצמר, לפשתן ולמשי — שם בא תחילה על סיפוקו היצר של ההון להארכת־יום־העבודה ללא מידה וללא הסתייגות. השינויים באופן־הייצור החומרי, ובהתאם לכך השינויים ביחסים הסוציאליים של היצרנים[186], הם־הם שיוצרים אותו עיוות ללא־מידה, ומעוררים לאחר־מכן, בניגוד לכך, את הפיקוח החברתי, המגביל בכוחו של החוק את יום־העבודה על ההפסקות שבו, מסדירו ומעמידו על צורה אחידה. ולפיכך נראה לנו פיקוח זה, במשך המחצית הראשונה של המאה ה־19, בחינת תחוקה יוצאת־מן־הכלל בלבד[187]. משכבש פיקוח זה את התחום הקמאי של אופן־הייצור החדש נתגלה, שבינתיים נכנסו לתוך מרוחו של משטר התעשייה ממש לא רק כמה וכמה ענפי־ייצור אחרים, אלא גם מאנופאקטורות, שנתיישנו פחות או יותר בדרכי־עבודתן, — כגון בתי־עבודה לקדרות, סדנאות לזכוכית, וכיוצא באלה; ואף מלאכות־יד ישנות־נושנות, כגון בתי־האפייה, ולסוף, פה ופה, אפילו מה שקרוי עבודה־ביתית, כגון עשיית וָוים ומסמרים[188], — כולן נתונות היו זה מכבר לניצול הקאפיטאליסטי ממש כמו בית־החרושת. ולפיכך נצטרכה התחוקה לפשוט קמעה־קמעה את צביונה של „יוצא מן הכלל"; ובמקום שהתחוקה נוהגת בנוסח רומאי־קאזואיסטי, כגון באנגליה, נצטרכה להכריז על דעתה ורצונה, שבית־עבודה פלוני או אלמוני בית־חרושת (factory) הוא[189].

[186] „התנהגותם של כל אחד מן המעמדות הללו (בעלי־הון ופועלים) לא היתה אלא תוצאת הסיטואציה היחסית, שנקלעו לתוכה." („דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1848", עמ' 113.)

[187] „העיסוקים, שחלה עליהם ההגבלה, כרוכים היו בהתקנת תוצרי־טקסטיל בעזרת כוח־הקיטור או כוח־המים. שני תנאים הם, שהעיסוק צריך להיות כפוף להם, כדי שיחול עליו הפיקוח — היינו, השימוש בכוח־הקיטור או בכוח־המים, והעיבוד של סיבים מסוימים לפי הפירוט." („דו"חות וכו' ל־31 אוקט. 1864", עמ' 8.)

[188] על המצב בזו הקרויה תעשייה־ביתית יש למצוא חומר יקר־ערך ביותר בדינים־והשבונות האחרונים של „הוַעדה להעסקת ילדים."

[189] „החוקים של עונת־הישיבות האחרונה (1864)... מקיפים ענפי־עיסוק שונים,

שנית: תולדותיו של הסדר יום־העבודה באופני־ייצור אחדים, וכן המלחמה הנטושה עדיין על הסדר זה באופני־ייצור אחרים — מעידות בעליל, כי הפועל הבודד, הפועל בחזקת המוכר ה„חפשי" של כוח עבודתו, נכנע בלא־התנגדות לייצור הקאפיטאליסטי, משמגיע זה לידי דרגה מסוימת של התבגרות. מכאן: יצירת יום־עבודה תקין אינה אלא פריה של מלחמת־אזרחים ממושכת, כבושה פחות או יותר, בין מעמד בעלי ההון ובין מעמד הפועלים. הואיל ומלחמה זו נפתחה בהיקפה של התעשייה המודרנית, הרי היא מתלקחת תחילה במולדתה של זו, באנגליה[190]. פועלי־התעשייה האנגלים היו חלוצי־הלוחמים לא רק של מעמד הפועלים באנגליה, אלא של מעמד הפועלים המודרני בכלל; וכן גם התיאורטיקנים שבתוכם היו הראשונים שהקדישו מלחמה על תורתו של ההון[191]. מטעם זה יצא הפילוסוף של התעשייה יור בדלטוריה על מעמד־הפועלים באנגליה, כי חרפה בל־תימחה היא לו שרשם על דגלו את „העבדות של חוקי־בתי־החרושת" בניגוד להון, שאזר כגבר חלציו להלחם למען „חירותה המושלמת של העבודה"[192].

צרפת צולעת־נגררת לאִטה אחרי אנגליה. זקוקה היתה למהפכת פברואר כדי להביא לעולם את *חוק־שתים־עשרה־השעות*[193], הלקוי בהרבה ממקורו האנגלי.

שהמנהגים הנהוגים בהם נבדלים בהרבה; והשימוש בכוח מכאני, כדי להעניק תנועה למכונות, שוב אינו משמש, כמקודם, אחד היסודות הדרושים לו למפעל כדי שיהיה במובן חוקי — ,בית־חרושת'." („דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1864", עמ' 8.)

190 בלגיה, אותו גן־עדן של הליבראליזם היבשתי, לא תמצא בה שמץ של תנועה זו. ואפילו במכרות־הפחם ובמכרות־המתכות אשר בה, נצרכים־והולכים פועלים ללא הבדל של מין ומכל דרגות־הגילים, תוך „חופש" גמור לגבי משך־הזמן ולגבי תקופת־הזמן. בין כל 1000 פועלים העסוקים כאן יש: 733 גברים, 88 נשים, 135 נערים ו־44 נערות למטה מגיל 16; בכבשני־המתכות וכו' אתה מוצא בין 1000 פועלים: 668 גברים, 149 נשים, 98 נערים ו־85 נערות למטה מגיל 16. והוסף עוד לכך: שכר נמוך בעד ניצול עצום של כוחות־עבודה מבוגרים ולא־מבוגרים — בממוצע ליום 2 שיל. ו־8 פנסים לגבר, 1 שיל. ו־8 פנסים לאשה, 1 שיל. ו־$2\frac{1}{2}$ פנסים לנער. אך תמורת זה הרי השיגה בלגיה בשנת 1863, לעומת שנת 1850, כמעט הכפלת היצוא — הכפלה בכמות ובשווי — של פחם, ברזל וכו'.

191 משבא רוברט אוֹאֶן, זמן קצר אחרי העשור הראשון של המאה הזאת [ה־19], לידי הכרה ההכרח בדבר ההכרח בהגבלת יום־העבודה; ולא רק שעמד על דעתו זו מבחינה עיונית, אלא גם הנהיג למעשה את יום־העבודה בן עשר השעות בבית־חרשתו אשר בניו־לאנארק — הרי היו לועגים לכך כלאוטופיה קומוניסטית; ממש כשם שלעגו לחידושו בדבר „התקשרות העבודה הפרודוקטיבית עם חינוך־הילדים"; ממש כשם שלעגו לעסקי־הקואופראטיבים של הפועלים, שהוא הביאם לעולם. כיום הזה האוטופיה הראשונה — חוק הוא בשביל בתי־החרושת; האוטופיה השנייה — מימרה רשמית היא בכל „חוקי־בתי־החרושת" ["Factory Acts"]; והאוטופיה השלישית משמשת אפילו כסות־עיניים למעשי־רמאות ריאקציוניים.

192 יור (בתרגום צרפתי): „פילוסופיה של המאנופאקטורות", פאריס 1836, כרך II, עמ' 39, 40, 67, 77 וכו'.

193 בדין־וחשבון [Compte Rendu] של „הקונגרס הבינלאומי לסטאטיסטיקה, פאריס 1855" כתוב, בין השאר: „החוק הצרפתי, המצמצם את משך העבודה היומית בבתי־חרושת ובבתי־מלאכה ל־12 שעות, אינו מגביל את העבודה לשעות יציבות מסוימות (לפרקי־

ואף על פי כן באה הדרך המהפכנית של צרפת והבליטה גם את יתרונותיה המיוחדים. במחי־יד אחד מטילה היא על כל בתי־המלאכה וכל בתי־החרושת, ללא שום הבדל, אותה הגבלה של יום־העבודה; ואלו התחוקה האנגלית נרתעת נגד רצונה מפני לחץ הנסיבות, פעם בסעיף זה ופעם בסעיף אחר, והנה היא מתעתדת לדגור־ולהוליד בוקי־סריקי משפטי חדש[194]. מצד שני מכריז החוק הצרפתי בתורת עקרון את שנכבש והושג באנגליה רק בשם ילדים, צעירים שאינם עומדים ברשות עצמם ונשים, ורק בימים האחרונים התחילו הבריות דורשים שיהיה נוהג כחוק כללי[195].

בארצות־הברית של צפון־אמריקה עמדה כל תנועת־פועלים עצמאית בשיתוקה, כל זמן שהעבדות השחירה את פניה של הרפובליקה בחלק מן המדינה. לא תוכל לשחרר עצמה העבודה של בני עור לבן, במקום שניתן אות־קלון על העבודה של בני עור שחור. אולם עם מיתתה של העבדות צמחו־ועלו מיד חיים צעירים חדשים. פריה הראשון של מלחמת־האזרחים היתה התעמולה לשמונה־שעות־עבודה, שנתפשטה במהירות של קטר, מעין קפיצת־הדרך, מן האוקיינוס האטלאנטי ועד לאוקיינוס השקט, מניו־אנגלנד ועד לקאליפורניה. קונגרס־הפועלים הכללי בבלטימור (16 באוגוסט 1866) מכריז: „התביעה הראשונה והגדולה של ימינו — כדי לשחרר את עבודת הארץ הזאת מן העבדות הקאפיטאליסטית — היא: ייצא חוק, שיקבע יום־עבודה תקין של 8 שעות בכל המדינות של הברית האמריקנית. גמרנו אומר לאזור את כל כוחותינו, עד שתושג אותה מטרה מפוארה"[196]. באותו

זמן); רק בשביל עבודת־ילדים נקבע פרק־הזמן בין 5 בבוקר ו־9 בערב. חלק מהחרשתנים משתמשים, איפוא, בזכות זו, שאותה שתיקה הרת־אסונות מקנה להם, כדי להעביד בלא הפסקה יום־יום, אולי מלבד יום א'. לשם כך הם משתמשים בשתי משמרות־פועלים שונות, שכל אחת מהן אינה נשארת בבית־המלאכה יותר מ־12 שעות, אך העבודה במפעל נמשכת יומם ולילה. החוק בא על סיפוקו, אך כלום גם ההומאניות?" מלבד „השפעתה ההרסנית של עבודת־לילה על האורגאניזם של האדם", מורגשת גם „ההשפעה המסוכנת של שיתוף שני המינים בלילה באותם בתי־מלאכה המוארים אור כהה."

[194] „למשל, במחוזי יש חרשתן אחד באותם בנייני־החרושת, שהוא עוסק במפעל ליבון וצביעה לפי ,החוק על מפעלי ליבון וצביעה', והוא עוסק בדפוס אריגים לפי ,החוק על מפעלי דפוס', והוא עוסק בהשלמת האריגים [finisher] לפי ,חוק בתי־החרושת'" (דו"ח של מר בייקר ב„דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1861", עמ' 20.) לאחר שהוא מונה את כל התקנות השונות שבחוקים אלה ואת הסיבוכים הנובעים מכאן, אומר מר בייקר: „רואים, איפוא, כמה קשה, בהכרח, להבטיח את הגשמתם של שלושת חוקי־הפארלאמנט האלה — באם רוצה החרשתן לעקוף את החוק." אך מה שהחוק מבטיח בשביל האדונים יודעי־הדין — הרי הם דינים ומשפטים בבתי־הדין.

[195] וכך מעיזים, סוף־סוף, מפקחי בתי־החרושת ואומרים: „הטענות הללו (של ההון נגד הצמצום החוקי של יום־העבודה) מן ההכרח שיידחקו־הצדה מפני העיקר הגדול של זכויות־העבודה... יש זמן, בו חדלה זכותו של האדון על עבודת פועלו, וזמנו של זה האחרון שוב שלו הוא, גם אם אין כאן שאלה של אפיסת־כוח." („דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1862", עמ' 54.)

[196] „אנו, פועלי ד א נ ק ר ק, מצהירים בזה, כי זמן־העבודה, הנדרש לפי השיטה הקיימת, ארוך יותר מדי; וכי אין הוא מניח לפועל שום זמן למנוחה ולחינוך, ולא עוד אלא שזה משקיע אותו במצב של שיעבוד, שאינו טוב הרבה מעבדות ממש

זמן (תחילת ספטמבר 1866) החליט „קונגרס־הפועלים הבינלאומי" בגנף [הקונגרס של התאגדות־הפועלים הבינלאומית], לפי הצעת המועצה הכללית שבלונדון: „אנו מכריזים על הגבלת יום־העבודה כעל תנאי מוקדם, שבלעדיו כל שאר השאיפות לשחרור נידונות לכשלון... והרי אנו מציעים, כי 8 שעות־עבודה ישמשו סייג חוקי ליום־העבודה".

הנה כי־כן: תנועת הפועלים, משני עברי האוקיינוס האטלאנטי, שצמחה ועלתה אינסטינקטיבית מתוך תנאי־הייצור גופן, מקיימת־ומקבלת את הדברים שהכריז עליהם המפקח על בתי־החרושת באנגליה ר. י. סאונדרס: „פסיעות חדשות לתקנתה של החברה, לעולם אין להגשימן תוך תקוה כל שהיא להצלחה, אלא אם־כן יגבילו תחילה את יום־העבודה ויכריחו לשמור בקפדנות את סייגו החוקי"[197].

מן ההכרח להודות, שלא הרי יציאתו של הפועל שלנו מתוך תהליך־העבודה כהרי כניסתו לשם. בשוק עמד כבעליה של סחורה „כוח־עבודה" מול בעלים של סחורות אחרות, בעל־סחורה מול בעל סחורה. החוזה, שלפיו מכר לבעל־ההון את כוח־עבודתו, העיד, כביכול, שחור על גבי לבן, שהוא חפשי לעשות בגופו כרצונו. משנגמר העסק, נתגלה כי לא היה „סוכן חפשי" כל־עיקר; כי הזמן שלתקופתו הרשות בידו למכור את כוח־עבודתו, אינו אלא הזמן, שלתקופתו אנוס הוא למכור את כוח־עבודתו[198]; שלמעשה מי שמוצץ דמו לא ירפה ממנו „כל עוד נשאר לניצול שריר אחד, וריד אחד, טיפה אחת של דם"[199]. רוצים הפועלים בהגנתם מפני נחש־יסוריהם — חייבים הם להתלכד, כתף־אל־כתף, ולהשיג־בתוקף כמעמד חוק־המדינה, גדר חברתית רבת־עוצמה, שתגדור גם בעד עצמם מלמכור, לפי חוזה־מרצון עם הקאפיטאל את עצמם ואת צאצאיהם למוות ולעבדות[200]. במקום

("a condition of servitude but little better than slavery."). מטעם זה אנו מחליטים, כי 8 שעות מספיקות בשביל יום־עבודה, ומן הראוי שיום כזה יקבל אישור חוקי; מטעם זה אנו קוראים לעזרה אותו מנוף כביר — העתונות; ...ומטעם זה אנו נראה בכל מי שיסרבו לעזור לנו — אויבים של תקנת־העבודה ושל זכויות־הפועלים." (החלטות הפועלים בדאנקרק, מדינת ניו־יורק, 1866.)

197 „דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1848", עמ' 112.

198 „הפעולות הללו (התמרונים של ההון, למשל, בשנים 1848 עד 1850) העלו, נוסף על כך, את ההוכחה שאין לסותרה עוד, כי לא נכונה היתה הטענה, שכל כך הרבו להשמיעה — כי הפועלים אינם זקוקים לשום הגנה, אלא שיש לראות בהם סוכנים חפשים של הקניין היחיד שיש להם: עבודת כפיהם וזיעת אפיהם." („דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1850", עמ' 45.) „עבודה חפשית (אם אפשר בכלל לכנותה כך), גם בארץ חפשית, זקוקה לידו החזקה של החוק שתגן עליה." („דו"חות וכו' ל־31 אוקט. 1864", עמ' 34.) „להרשות — ופירושו של זה לכפות — ...לעבוד 14 שעות ליום, עם ארוחות או בלי ארוחות וכו'." („דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1863", עמ' 40.)

199 פרידריך אנגלס: „המצב וכו'", עמ' 5.

200 חוק עשר השעות, בענפי־התעשייה שהיו כפופים לו, „שם קץ לאפיסת־כוחות קודם־זמנה של הפועלים שהיו עובדים קודם שעות מרובות." („דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1859", עמ' 47.) „ההון (בבתי־החרושת) לעולם אין להשתמש בו לשם החזקת המכונות בתנועה למעלה מזמן מוגבל, בלא לגרום נזק מסוים לבריאותם ולמוסריותם של הפועלים המועסקים; ואין הם נתונים במצב כזה, שיוכלו הם גופם להגן על עצמם." (שם, עמ' 8.)

הקאטאלוג המהודר של „זכויות־האדם שאינן במסירה" באה מגילת־חירות [Magna Charta] צנועה בדבר יום־עבודה מוגבל לפי החוק, והיא „הקובעת ברורות סוף־סוף, אימתי מסתיים הזמן שמכרו הפועל, ואימתי מתחיל הזמן השייך לו בלבד."[201] Quantum mutatus ab illo! [כמה רב השינוי!].

פרק תשיעי

השער של עודף־הערך וכמותו

וזאת ההנחה בפרק זה, כמו בפרקים הקודמים: ערכו של כוח־העבודה, הווה אומר, אותו חלק מיום־העבודה ההכרחי לרפרודוקציה של כוח־העבודה או להחזקתו — הוא שיעור נתון, גודל קבוע.

משהנחנו הנחה זו, שוב נתונה לנו יחד עם שערו של עודף־הערך גם כמותו, זו שהפועל הפרט מספק לו לבעל־ההון בפרק־זמן מסוים. אם העבודה הדרושה עולה, למשל, 6 שעות ליום, והיא מתבטאת בכמות־זהב של 3 שילינגים = סלע אחד, הרי משמש סלע אחד הערך היומי של כוח־עבודה אחד, או: הוא ערך־ההון שניתן־כמפרעה עם קנייתו של כוח־עבודה אחד. ועוד: אם השער של עודף־הערך הוא 100%, הרי אותו הון משתנה של סלע אחד מייצר כמות של עודף־ערך כדי סלע אחד, או: הפועל מספק יום־יום כמות של עודף־עבודה כדי 6 שעות.

אולם ההון המשתנה הוא הביטוי הממוני לכלל־הערך של כל כוחות־העבודה, שבעל־ההון משתמש בהם בו־בזמן. מכאן, שערכו [של הון זה] שווה למכפלת הערך־הממוצע של כוח־עבודה אחד במספר כוחות־העבודה שבאו לידי שימוש. הווה אומר: אם נתון ערכו של כוח־עבודה, שוב מתייחסת כמות ההון המשתנה יחס ישר אל מספר הפועלים העובדים בזמן אחד. אם ערך־היום של כוח־עבודה אחד = 1 סלע, הרי שיש ליתן־כמפרעה הון של 100 סלעים כדי לנצל יום־יום 100 כוחות־עבודה, או צריך ליתן הון של נ סלעים כדי לנצל נ כוחות־עבודה.

וגם זאת: אם הון משתנה של סלע אחד, הוא הערך־היומי של כוח־עבודה אחד, מייצר עודף־ערך של סלע ליום, הרי הון משתנה של 100 סלעים ייצר עודף־ערך של 100 ליום, והון משתנה של נ סלעים ייצר ליום עודף־ערך של 1 סלע × נ.

---

[201] „יתרון גדול עוד יותר בכך, שסוף־סוף נתחם תחום מפורש בין הזמן השייך לפועל עצמו ובין הזמן השייך לאדוניו (his master's time). הפועל יודע עכשיו, מתי מסתיים הזמן שהוא מוכר, ומתי מתחיל זמנו שלו; ומפני שהוא יודע על כך מראש, יכול הוא להקדים ולהסדיר את הרגעים שלו בשביל מטרותיו־הוא." (שם, עמ' 52.) „מתוך שהם (חוקי־בתי־החרושת) עשו את הפועלים לאדונים של זמנם־הם, הקנו להם אומץ מוסרי, שיש בו כדי להנחותם בדרך, שאולי ישיגו בה כוח מדיני." (שם, עמ' 47.) באירוניה עצורה ובביטויים זהירים מאוד רומזים מפקחי בתי־החרושת לכך, כי חוק־עשר־השעות של עכשיו שיחרר במידה מסוימת גם את בעל־ההון עצמו מאותה בורות, שהיא טבעית־עצמית בשבילו, באם אין הוא אלא הון־בצורת־אדם, ונתנה לו זמן לעסוק במקצת ב„השכלה". „מקודם האדון לא היה לו זמן אלא בשביל ממון; העובד לא היה לו זמן אלא בשביל עבודה." (שם, עמ' 48.)

מכאן: הכמות של עודף־הערך המיוצר שָׁוָה למכפלת עודף־הערך, שמספק יום־העבודה של הפועל הפרט, במספר הפועלים שמשתמשים בהם. אולם, מכיון שגם כמות עודף־הערך, שמספק הפועל הפרט — כל שערכו של כוח־העבודה נתון — נקבע על ידי השער של עודף־הערך, הרי מתחייב מכאן חוק ראשון זה: הכמות של עודף־הערך המיוצר שָׁוָה למכפלה של שיעור ההון המשתנה שניתן־כמפרעה בשער עודף־הערך, או שהיא נקבעת על ידי היחס המורכב בין מספר הפועלים המנוצלים בזמן אחד על ידי אותו בעל־הון ובין דרגת־הניצול של כוח־עבודה אחד.

ובכן: נכנה את כמותו של עודף־הערך — ע; את עודף־הערך, שהפועל־הפרט מספק בממוצע ליום — ע; את ההון המשתנה הניתן־כמפרעה יום־יום עם קניית כוח־עבודה אחד — מ; את כל הסכום של ההון המשתנה — מ; את ערכו של כוח־עבודה ממוצע — כ; את דרגת־הניצול — $\frac{\text{א}'}{\text{א}}\left(\frac{\text{עודף־עבודה}}{\text{עבודה הכרחית}}\right)$; ואת מספר הפועלים העובדים — נ; הרי נעלה:

$$\text{ע} = \begin{cases} \frac{\text{ע}}{\text{מ}} \times \text{מ} \\ \text{כ} \times \frac{\text{א}'}{\text{א}} \times \text{נ}. \end{cases}$$

כל הזמן אנו מניחים, שלא רק הערך של כוח־עבודה בממוצע הוא קבוע, אלא שגם הפועלים שמשתמש בהם בעל־ההון הועמדו על פועלים ממוצעים. יש מקרים יוצאים מן הכלל, כשעודף־הערך המיוצר אינו גדל־והולך לפי היחס אל מספר הפועלים המנוצלים. אך, אם כן, אף ערכו של כוח־העבודה אינו קבוע.

לפיכך: בייצורה של כמות מסוימת מעודף־הערך אפשר להשלים הפחתת גורם אחד בעלייתו של גורם אחר. פחת ההון המשתנה ובו־בזמן עלה במידה שָׁוָה השער של עודף־הערך, הרי נשארת ללא־שינוי הכמות של עודף־הערך המיוצר. אם, לפי ההנחות הקודמות, חייב בעל־ההון ליתן־מפרעה של 100 סלעים ליום כדי לנצל 100 פועלים ליום, ואם השער של עודף־הערך הוא 50% — הרי יכניס הון משתנה זה של 100 סלעים עודף־ערך של 50 סלעים, היינו, של 100×3 שעות־עבודה; ואם נכפל השער של עודף־הערך, או שהוארך יום־העבודה מ־6 שעות ל־12 שעות, ולא מ־6 שעות ל־9 שעות — הרי ההון המשתנה שפחת כדי חציו בסך 50 סלעים, יכניס אף הוא עודף־ערך של 50 סלעים, היינו, של 50×6 שעות־עבודה. מכאן: פְּחָת זה שֶׁפְּחַת ההון המשתנה, ניתן להשלימו על ידי העלאה שקולה־כנגדו בדרגת־הניצול של כוח־העבודה; או מיעוט מספרם של הפועלים העסוקים אפשר להשלים על־ידי הארכה פרופורציונאלית של יום־העבודה. הרי שאספקת־עבודה, שיש בידי ההון להשיג ביד חזקה, אינה תלויה — בתוך תחומים מסוימים — באספקה של פועלים[202]. **ולהיפך:** ירידת השער של עודף־הערך אינה

---

[202] חוק יסודי זה — דומה, שאין הוא ידוע כלל לאדונים מהכלכלה הוולגארית; הללו — היפוכו של ארכימדס הם: כיון שמחירי־השוק של העבודה נקבעים על ידי ביקוש ואספקה, הרי הם חושבים, שמצאו בכך את הנקודה, לא כדי להניע את העולם, אלא כדי להשבית את תנועתו.

משנה את כמותו של עודף־הערך המיוצר, אם במידה פרופורציונאלית גדל שיעורו של ההון המשתנה או שגדל מספר הפועלים העסוקים.

ואולם, השלמה זו של מספר הפועלים, או של שיעור ההון המשתנה, על ידי העלאת השער של עודף־הערך או על ידי הארכת יום־העבודה — תחומים נתחמו לה, שאין לדלוג עליהם. יהיה ערכו של כוח־העבודה מה שיהיה, בין שזמן־העבודה ההכרחי לקיומו של הפועל עולה 2 שעות או 10 — הערך־הכולל, שעלול הפועל לייצר יום־יום, קטן לעולם מן הערך, שמתגשמות בו 24 שעות־עבודה; לעולם פחות הוא מ־12 שילינג או 4 סלעים, באם הללו משמשים ביטוי ממוני ל־24 שעות של עבודה שנתגשמה. לפי הנחתנו הקודמת דרושות כל יום 6 שעות־עבודה כדי לחדש־ולייצר את כוח־העבודה עצמו, או כדי להחזיר את ערך ההון שניתן־כמפרעה עם קנייתו של כוח־העבודה; אם כן, הון משתנה של 500 סלעים, המעביד 500 פועלים בשער עודף־הערך של 100%, ביום־עבודה של 12 שעות, יכניס עודף־ערך של 500 סלעים ליום, או 500 × 6 שעות־עבודה. הון של 100 סלעים, המעביד יום־יום 100 פועלים בשער עודף־הערך של 200%, או ביום עבודה של 18 שעות, לא יכניס אלא עודף־ערך בכמות של 200 סלעים או 100 × 12 שעות עבודה. וכל תוצרת־הערכים שלו — היינו, האקויואלנט להון המשתנה שניתן־כמפרעה לרבות עודף־הערך — לא תגיע לעולם לסכום של 400 סלעים, או ל־100 × 24 שעות־עבודה מדי יום ביומו. הסייג המוחלט ליום־עבודה ממוצע, שמטבעו פחות הוא לעולם מ־24 שעות, משמש גם סייג מוחלט בשביל השלמת הפחת של ההון המשתנה על ידי העלאת השער של עודף־הערך, או בשביל השלמת התמעטותו של מספר הפועלים המנוצלים על ידי העלאת דרגת־הניצול של כוח־העבודה. חוק שני זה, שאפשר לתפסו בחוש ממש, חשוב להסברן של כמה תופעות, הנובעות מתוך מגמתו של ההון, שעלינו לעמוד עליה להלן: להפחית ככל האפשר ממספר הפועלים המועסקים על ידו או מחלק־הונו המשתנה, זה שהושקע בכוח־העבודה; ומגמה זו סותרת את מגמתו השנייה: לייצר כמות גדולה ככל האפשר של עודף־ערך. ולהיפך: גדלה כמותם של כוחות־העבודה המועסקים, או שגדל שיעורו של ההון המשתנה, אבל לא במידה שקולה כנגד ירידת השער של עודף־הערך — שוב יורדת כמותו של עודף־הערך המיוצר.

חוק שלישי מתחייב מתוך כך, שהכמות של עודף־הערך המיוצר נקבעת על ידי שני הגורמים: השער של עודף־הערך ושיעורו של ההון המשתנה שניתן־כמפרעה. אם נתונים השער של עודף־הערך, או דרגת־הניצול של כוח־העבודה, וכן ערכו של כוח־העבודה או גדלו של זמן־העבודה ההכרחי, שוב מסתבר מאליו, כי ככל שיגדל ההון המשתנה, כן תגדל הכמות של הערך המיוצר ושל עודף־הערך המיוצר. אם נתון גבולו של יום־העבודה וכן נתון הגבול של חלקו־המרכיב ההכרחי, הרי ברור, כי הכמות של הערך ועודף־הערך, שבעל־הון יחיד מייצר, אינה תלויה אלא בכמות העבודה, שהוא מביאה לידי תנועה. ואולם כמות זו תלויה, לפי ההנחות הנ״ל, בכמות של כוח־העבודה או במספר הפועלים שבעל־ההון מנצל; ומספר זה אף הוא נקבע על ידי שיעורו של ההון המשתנה שהוא נתן־כמפרעה. נמצאנו למדים: נתון השער של עודף־הערך ונתון ערכו של כוח־עבודה, שוב

מתייחסות הכמויות של עודף־הערך המיוצר יחס ישר אל השיעורים של ההונות המשתנים שניתנו־כמפרעה. והנה הכל יודעים, כי בעל־ההון מחלק את הונו לשני חלקים. חלק אחד הוא מוציא על אמצעי־ייצור. זהו החלק הקבוע של הונו. את החלק השני הוא משקיע בכוח־עבודה חי. וחלק זה הוא הונו המשתנה. על יסודו של אותו אופן־הייצור חלה בענפי־ייצור שונים חלוקה שונה של ההון לחלק קבוע ולחלק משתנה. בתוך אותו ענף־ייצור גופו משתנה־והולך יחס זה, עם השינויים החלים ביסוד הטכני ובצירוף החברתי של תהליך־הייצור. אולם תהיה חלוקתו של הון מסוים לחלק קבוע ולחלק משתנה מה שתהיה, בין שהאחרון יתייחס אל הראשון ביחס 2:1, או 10:1, או 1:x — החוק שנקבע על ידינו זה עתה אינו משתנה על ידי כך אף במשהו; שכן לפי הניתוח הקודם אמנם חוזר־ומופיע ערכו של ההון הקבוע בערך־התוצרת, אך אין הוא נכנס לתוך תוצרת־הערכים החדשה. כדי להעסיק 1000 טווים, דרושים כמובן יותר חומרי־גלם, יותר פלכים, וכיוצא באלה, משנדרש בהעסקת 100 פועלים. אולם יגדל הערך של אותם אמצעי־ייצור מוספים או יפחת, או יעמוד בעינו, יהיה רב או מעט, — אין הוא משפיע השפעה כל־שהיא על תהליך השיערוך של כוחות־העבודה המביאים את הנ״ל לידי פעולה. מכאן: חוק זה שקבענוהו למעלה לובש את הצורה הבאה: כמויות־הערך ועודף־הערך, המיוצרות על ידי הונות שונים — אם נתון הערך, וכן אם דרגת־הניצול של כוח־העבודה בעינה עומדת — מתייחסות יחס ישר אל שיעורי החלקים־המַרכיבים המשתנים של אותם ההונות, כלומר, אל חלקיהם שנהפכו לכוח־עבודה חי.

לכאורה יש בו בחוק זה סתירה לכל נסיון הנשען על מראית־עין. הכל יודעים, — לאחר שמחשבים את שיעורי האחוזים של כלל־ההון הבא לידי שימוש — כי החרשתן לטוויית־כותנה המפעיל במידה יחסית הרבה הון קבוע ומעט הון משתנה, אינו מַכנֵס משום כך פחות רוָחים או עודף־ערך משמַעלה האופה, המפעיל במידה יחסית הרבה הון משתנה ומעט הון קבוע. כדי ליישב סתירה מדומה זו, זקוקים אנו לכמה וכמה חוליות־ביניים, כשם שמתוך עמדת האַלגברה הפשוטה זקוק אדם לכמה וכמה חוליות־ביניים כדי להבין, כי $\frac{0}{0}$ יכול לייצג גודל של ממש. אף על פי שתורת־הכלכלה הקלאסית לא ניסחה מימיה את החוק הזה, נאחזה בו אחיזה אינסטינקטיבית, משום שהוא מסקנה הכרחית מתוך חוק־הערך בכלל. שקודה היא להצילו על ידי הפשטה מאונסת מן הסתירות שבתופעה. להלן[203] נראה, כיצד נכשלה האסכולה של ריקארדו באבן־נגף זו. תורת־הכלכלה הוולגארית, „שבאמת לא למדה עדיין ולא כלום”, מסתמכת אף כאן, כבכל מקום, על ההופעה בניגוד לחוק של התופעה. סבורה היא, שלא כ ש פ י נ ו ז ה, כי „הבורות משמשת טעם מספיק כל צרכו”.

העבודה, שבאה לידי תנועה יום־יום על ידי כלל־ההון של ציבור מסוים, אפשר לראותה כיום־עבודה אחד ויחיד. עולה, למשל, מספר הפועלים למיליון ויום־העבודה הממוצע של פועל ל־10 שעות, הרי עומד יום־העבודה של החברה

---

[203] פרטים על כך — ב„ספר הרביעי”.

על 10 מיליונים שעות. אם ניתן ארכו של יום־עבודה זה, בין שנתחמו תחומיו בידי הטבע ובין בידי החברה, אין הכמות של עודף־הערך יכולה לרבות אלא עם ריבויו של מספר הפועלים, כלומר, של האוכלוסייה העובדת. ריבוי־האוכלוסין משמש כאן גבול מתימטי לייצורו של עודף־הערך בידי כלל־ההון של החברה. ולהיפך. אם נתון שיעור האוכלוסין, שוב נתחם תחום זה על ידי ההארכה האפשרית של יום־העבודה[204]. בפרק הבא נראה, שכוחו של חוק זה יפה רק לגבי אותה צורה של עודף־הערך, שנדונה עד כאן.

מתוך הדיון עד־עכשיו בייצורו של עודף־הערך יוצא, כי לא כל סכום כל־שהוא של ממון או של ערכים ניתן ליהפך להון, אלא קודמת לכך ההנחה, שנמצא מינימום מסוים של ממון או של ערך־חליפין בידיו של בעל־ההון או בעל־הסחורה היחיד. אותו מינימום של הון משתנה הוא המחיר שעולה כוח־עבודה אחד, שמשתמשים בו יום־יום במשך השנה כולה לשם ניכוס של עודף־ערך. אילו היה פועל זה מחזיק בקניינו אמצעי־ייצור משלו ואילו היה מסתפק בחיי פועל, שוב היה מספיק לו זמן־העבודה — נאמר: 8 שעות ביום — הדרוש לרפרודוקציה של אמצעי־מחייתו. הווה אומר: אף לא היה זקוק לאמצעי־ייצור אלא בשביל 8 שעות־עבודה בלבד. כנגדו בעל־ההון המעביד אותו — חוץ משמונה שעות אלה — עוד, נאמר, 4 שעות עודף־עבודה, זקוק לסכום־ממון נוסף כדי לרכוש את אמצעי־הייצור המוספים. ואולם לפי הנחתנו, צריך הוא כבר להעביד שני פועלים, שמעודף־הערך שהוא מְנַכֵּס יום־יום יוכל לחיות חיי־פועל, כלומר, שיוכל לספק את צרכיו ההכרחיים. אם כן, היתה תכלית הייצור — קיום חייו, ולא גידולו של העושר; והרי זה האחרון משמש הנחה־קודמת בשביל הייצור הקאפיטאליסטי. כדי שיחיה חיים טובים, ולוא רק פי־שניים, מחייו של פועל רגיל, ויחזור ויהפוך להון את מחציתו של עודף־הערך המיוצר, הכרח לו להגדיל פי־שמונה, עם הגדלת מספר הפועלים, את המינימום של ההון הניתן־כמפרעה. ודאי: יכול הוא ליתן ידו במישרין לתהליך־הייצור, ממש כפועל; אך אם כן, שוב לא יהיה אלא מֵעֵין בריית־ביניים בין בעל־הון ופועל, היינו, „בעל־מלאכה זעיר". דרגה מסוימת ברמת הייצור הקאפיטאליסטי מחייבת, שבעל־ההון, כל אותו זמן שהוא משמש בחזקת בעל־הון, היינו, כהון־בצורת־אדם, יוכל להקדישוֹ לניכוס של עבודת־אחרים, הווה אומר, לפיקוח עליה ולמכירת תוצריה של אותה עבודה[205]. אגודות־האומנים של

[204] „העבודה של החברה — היינו, זמנה הכלכלי כו' (economic time) הרי זה שיעור נתון, נגיד, עשר שעות ליום בשביל אוכלוסייה של מיליון, או עשרה מיליוני שעות... ההון — גבול נתחם לריבויו. בכל תקופה נתונה אפשר לקבוע גבול זה על ידי היקף־הזמן הממשי שמשתמשים בו בכלכלה." („מסה על הכלכלה המדינית", לונדון 1821, עמ' 47, 49.)

[205] „החוכר (farmer) אינו יכול לסמוך על עבודתו שלו, ואם הוא עושה כן, יפסיד — לדעתי. עבודתו צריכה להיות — השגחה כללית על הכל: צריך לשמור על דישו, או שיקפח מיד את השכר ששילם, לפי שיישאר דגן ולא יהא נידוש; לפקח על קוצרי־השחת, על קוצרי־התבואה וכו'; הוא צריך לפקח בלא הפסק על גדרותיו; עליו לראות, אם לא חלה הזנחה כל־שהיא; וזה יקרה — אם יצמצם עצמו למקום אחד בלבד." („חקירה בעניין הקשר שבין המחיר של אמצעי־המחיה לבין שטחי המשקים וכו', מאת חוכר", לונדון 1773, עמ' 12.) ספר זה מעניין מאוד. יכולים ללמוד בו את התהוותו

ימי־הביניים ניסו לעכב־בזרוע את גלגולו של האומן־העצמאי בבעל־הון, תוך שעמדו וצמצמו את מספר הפועלים, שרשאי היה להעסיק כל אחד מן האומנים־העצמאיים, עד כדי מאקסימום מופחת־ביותר. אין בעל־ממון או בעל־סחורה מתגלגל באמת בבעל־הון אלא במקום שהסכום־המינימאלי, שניתן־במפרעה לצרכי הייצור, עולה בהרבה על המאקסימום של ימי־הביניים. כאן, כמו במדעי הטבע, מתאשרת אמיתותו של החוק — תגליתו של הגל בתורת־ההגיון שלו — כי שינויים כמותיים בלבד, משהגיעו לנקודה מסוימת, מתהפכים ונעשים הבדלים איכותיים[205א].

אותו מינימום של סכום הערכים, שצריך לעמוד לרשותו של בעל־הממון היחיד, או של בעל־הסחורה היחיד, כדי שילבש צורה של בעל־הון — משתנה לפי הדרגות השונות בהתפתחותו של הייצור הקאפיטאליסטי; ואם נתונה דרגת־ההתפתחות, הרי שונה אותו מינימום לפי תחומי הייצור השונים, הכל לפי התנאים הטכניים המיוחדים לכל תחום ותחום. תחומי־ייצור מסוימים זקוקים עוד בתחילתו של הייצור הקאפיטאליסטי למינימום כזה של הון, שאינו מצוי עדיין בידי אנשים יחידים, והוא שמביא אם לידי מתן תמיכות מטעם המדינה ליחידים כאלה, כגון בצרפת בימיו של קולבר ובכמה ממדינות גרמניה עד לימינו אלה, ואם לידי התהוותן של חברות, בעלות מונופולין חוקיים על התעסקות בענפי־תעשייה ובענפי־מסחר מסוימים[206] — הן קודמיהן של חברות־המניות אשר בזמן החדש.

*

לא נתעכב כאן על פרטי השינויים, שחלו במשך תהליך־הייצור ביחס שבין בעל־ההון ובין הפועל־השכיר; ועל־כן לא נעמוד גם על התפתחות יעודיו הנוספים של ההון גופו. יודגשו כאן רק גופי־דברים מועטים.

של „החוכר הקאפיטאליסטי" ["capitalist farmer"], או של „החוכר־הסוחר" ["merchant farmer"] כפי שהוא קרוי במפורש; ויכול אתה לשמוע לשבחיו, שהוא משבח את עצמו, בניגוד ל„חוכר הזעיר" ["small farmer"], שאין עיסוקו אלא במחייתו בלבד. „מעמד־הקאפיטאליסטים משתחרר תחילה שיחרור חלקי, ואחר־כך לחלוטין, מכל צורך בעבודת־כפיים". („ספר־לימוד של הרצאות על כלכלה מדינית של האומות". מאת הכומר ריצ׳ארד ג׳ונס, הרטפורד 1852, הרצאה III, עמ׳ 39.)

205א תיאוריית הפרודות שנוסחה ניסוח מדעי בפעם הראשונה על־ידי לאורנט וגרהארדט, ושהכימיה המודרנית משתמשת בה — מיוסדת אף היא על חוק זה ולא אחר. (תוספת למהדורה ג׳. להסברת הערה זו, שהיא בלתי־ברורה למדי בשביל הלא־כימאי, אנו מעירים: המחבר מדבר כאן ב„טורים ההומולוגיים" — כוּנו בשם זה לראשונה על ידי צ. גרהארדט בשנת 1843 — של תרכבות פחמן ומימן, שכל אחת מהן יש לה נוסחה אלגברית משלה בשביל הרכבה. הנה טור הפאראפינים: C_nH_{2n+2}; טור הכהלים התקינים: $C_nH_{2n+2}O$; טור חומצות־השומן התקינות: $C_nH_{2n}O_2$ ועוד רבים כיוצא באלה. בדוגמאות הללו מתהווה בכל פעם גוף שונה באיכותו על־ידי שמוסיפים לנוסחת־הפרודות [הקודמת] תוספת כמותית פשוטה של CH_2. על חלקם של לאורנט וגרהארדט בקביעת עובדה חשובה זו — ומארקס הפריז בהערכת חלקם זה — השווה קופ: „התפתחות הכימיה", מינכן 1873, עמ׳ 709 ו־716; וכן סקורלמר: „צמיחתה והתקדמותה של הכימיה האורגאנית", לונדון 1879, עמ׳ 54. — פ. א.)כה

206 „החברה מונופוליה" — כך קורא מארתין לותר למוסדות מסוג זה.

בתחומיו של תהליך־הייצור נתפתח ההון והשיג את הפיקוד על העבודה, היינו, על כוח־העבודה הפעיל, או על הפועל גופו. הקאפיטאל־בצורת־אדם, הוא הקאפיטאליסט, עינו פקוחה על כך, שהפועל יעשה את מלאכתו כהלכה ובמידת־האינטנסיביות הראויה.

ועוד: ההון נתפתח ליחס־של־כפייה, המכריח את מעמד־הפועלים לבצע יותר עבודה משנדרש בשביל צרכי־מחייתו בהיקפם הצר. וכיצרן חריצות של אחרים, כסַחטן של עודף־עבודה, כנַצלָן של כוח־עבודה — מגיע ההון לשיא ועולה במרצו, בתקיפותו ללא־גבול־ומידה ובכוח־ההגשמה, על כל שיטות־הייצור הקודמות, שהיו מבוססות על עבודת־כפייה במישרין.

מתחילה משעבד ההון לעצמו את העבודה, על תנאיה הטכניים, כפי שהוא מוצא אותה *מבחינה היסטורית*, ולפיכך אין הוא משנה במישרין את אופן־הייצור. ועל כן דומה היה עלינו, כי ייצורו של עודף־הערך בצורה זו שדנינו בה עד כאן, על ידי הארכה־כפשוטה של יום העבודה — אינו תלוי בשום שינוי של אופן־הייצור עצמו. גדול היה הישגה של אותה הארכה בבית־מאפה ישן־נושן לא פחות משיפה כוחה בבית־חרושת מודרני לטוויית־כותנה.

אם נתבונן בתהליך־הייצור מתוך האספקלריה של תהליך־העבודה נמצא, כי העובד מתייחס היה אל אמצעי־הייצור לא כאל הון, אלא כאל אמצעי בלבד, כאל חומר לפעולתו היצרנית והתכליתית. בבורסקי, למשל, מטפל הוא בעורות כבנושא־עבודתו בלבד. ואין זה בעל־ההון, שהוא מברסק לו לעורו. ולא כן הדבר, כשהתבוננו בתהליך־הייצור מתוך האספקלריה של תהליך־השיערוך. מיד נהפכו אמצעי־הייצור למכשירים כדי לספוג עבודת אחרים. שוב אין זה הפועל המשתמש באמצעי־הייצור, אלא אמצעי־הייצור הם המשתמשים בפועל. תחת שהוא יברה אותם בחזקת יסודות גשמיים לפעולתו היצרנית, הרי הם אוכלים אותו בחזקת חומר־תוסס לתהליך־החיים של עצמם — ותהליך־החיים של ההון אינו קיים אלא בתנועתו בחזקת ערך המשערך את עצמו. כבשני־היתוך ובתי־מלאכה, אם הם שובתים בלילה ואינם סופגים לתוכם עבודה חיה, אינם אלא „הפסד נקי״ (“mere loss”) לבעל־ההון. ולפיכך משמשים כבשני־היתוך ובתי־מלאכה מקור ל„תביעת זכות על עבודת־לילה״ של כוחות־העבודה. עצם הפיכתו של ההון לגורמים־חפצים של תהליך־הייצור, לאמצעי־ייצור, הופכת את אלה האחרונים לזכויות חוקיות ולזכויות־כפייה על עבודת־אחרים ועל עודף־עבודה. ובסוף: כיצד משתקף בתודעתם של מוחות קאפיטאליסטיים היפוך זה, וגדולה מכן: סילוף זה, של היחס בין עבודה מתה ובין עבודה חיה, בין הערך ובין הכוח היוצר־ערכים — היפוך וסילוף המיוחדים והאופייניים לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי — תבוא עוד דוגמה אחת ותלמדנו. בימי המרד של בעלי־התעשייה בשנים 1848—1850 כתב „המנהל של בית־הטווייה לבד ולכותנה בפייסליי — אחד מבתי־העסק הנתיקים־ביותר והמכובדים־ביותר בסקוטיה המערבית, חברת קארלייל, בניו ושותפיו, הקיים משנת 1752 ומתנהל דורות על דורות בידי אותה משפחה עצמה״; והנה אותו ג׳נטלמן בעל השכלה יתירה, כתב[207] ב„דואר היומי של גלאזגאו״ (“Glasgow Daily Mail”) מ־25

[207] „דו״חות של מפקחי בתהח״ר ל־30 באפריל 1849״, עמ׳ 59.

באפריל 1849 מכתב בשם „שיטת־המשמרות”, ובו נשתרבב דרך־אגב קטע זה, תמים עד לצחוק: „בואו ונעיין בתקלות הנובעות מתוך צמצום זמן־העבודה והעמדתו על 10 שעות במקום 12... תקלות אלו ,עולות’ בנזקים רציניים־ביותר לסיכוייו ולקניינו של בעל בית־חרושת. אם הוא (רוצה לומר: ,ידיו’) עבד 12 שעות, ועתה יבואו ויגבילוהו ל־10 שעות, הרי כל תריסר מכונות או פלכים בבית־המלאכה שלו יתכווצו ויעמדו על 10; ("then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10") ואילו רצה למכור את בית־החרושת שלו, שוב לא יאמדו אותם אלא כ־10. ונמצא, שכל בית־חרושת בכל המדינה כולה יאבד אחד משישה משוויו”[208].

במוח־של־הון זה מסקוטיה המערבית, ירושה של דורות, מיטשטש כל כך הערך של אמצעי־הייצור, הפלכים וכו' ומתמזג עם תכונת־ההון שלהם, התכונה לשערך את עצמם או לבלוע יום־יום כמות מסוימת מעבודת־חנם של אחרים — עד שמנהל בית־העסק קארלייל ושות' מדמה באמת, כי עם מכירת בית־החרושת שלו משלמים לו לא רק את שוויים של הפלכים אלא נוסף על כך גם את שיערוכם; לא רק את העבודה הגלומה בהם, העבודה הדרושה לייצורם של פלכים מאותו סוג, אלא גם את עודף־העבודה, שהללו מסייעים לסחוט מן הסקוטים הישרים שבפייסליי; והוא הטעם, משום מה הוא סבור, כי עם צמצום יום־העבודה בשתי שעות מצטמק מחירן של כל תריסר מכונות־הטווייה ועומד על המחיר של 10 בלבד!

[208] שם, עמ' 60. המפקח על בתי־החרושת סטיוארט, הוא עצמו סקוטי, ושבוי כולו בידי אופן־המחשבה הקאפיטאליסטי — בניגוד למפקחי־בתי־החרושת האנגליים — מציין במפורש: מכתב זה, שהוא מספחו אל הדין־וחשבון שלו, „מכיל הודעה מועילה ביותר מכל ההודעות, שחרשתנים העובדים בשיטת־המשמרות נתנו פעם לחבריהם העסוקים באותו ענף תעשייתי; ומכתב זה עשוי יותר מכולם להרחיק את המשפטים־הקדומים של כל אלה, שיש להם חששות לגבי שינויים בסדר שעות־העבודה.”

פרשה רביעית
ייצורו של עודף־הערך היחסי

פרק עשירי
המושג של עודף־הערך היחסי

עד כאן מקוּבל היה עלינו, כי אותו חלק של יום־העבודה, המייצר רק אקויואלנט לערכו של כוח־העבודה, שההון שילם בעדו — הוא שיעור קבוע; ואמנם כן הדבר בתנאי־ייצור נתונים ובדרגת־התפתחות מסוימת בכלכלה של החברה. חוץ מאותו זמן־העבודה ההכרחי, אפשר והפועל היה עובד עוד 2, 3, 4, 6 שעות וכו׳. בגדלה של הארכה זו היו תלויים השער של עודף־הערך וארכו של יום העבודה. זמן־העבודה ההכרחי היה קבוע, וכנגד זה יום־העבודה הכולל היה משתנה. נניח עכשיו יום־עבודה, שנתונים ארכו וכן חלוקתו לעבודה הכרחית ולעודף־עבודה. יהא, שקו א ג, למשל, א——————————ב——ג, מתאר יום־עבודה בן שתים־עשרה שעות: הקטע א ב — 10 שעות של עבודה הכרחית; הקטע ב ג — 2 שעות של עודף־עבודה. כיצד אפשר, איפוא, להגדיל את הייצור של עודף־ערך, כלומר, כיצד אפשר להאריך את עודף־העבודה בלא להוסיף ולהאריך במשהו את א ג, או ללא־תלות בהארכה נוספת זו?

אף על פי שנתונים הגבולות של יום־העבודה א ג, דומה כי ב ג להארכה ניתן — אם לא על־ידי התפשטות מעֵבר לנקודתו הסופית ג, המשמשת גם נקודה סופית ליום־העבודה א ג, הרי על ידי היסט נקודת־ראשיתו ב בכיוון הפוך, לעֵבר א. נניח, כי בקו

א—————————ב׳—ב—ג

שווה הקטע ב׳—ב למחציתו של ב ג, כלומר שווה לשעת־עבודה אחת. ואם מסיטים עכשיו ביום־העבודה בן שתים־עשרה השעות א ג את הנקודה ב עד ל־ב׳, הרי יתרחב ב ג ויהיה ל־ב׳ ג; עודף־העבודה גדל כדי מחציתו, מ־2 שעות עד 3 שעות, אף על פי שיום־העבודה מונה, עתה כמקודם, רק 12 שעות. אולם ברור, שהֶרְחֵב זה של עודף־העבודה מ־ב ג ל־ב׳ ג, מ־2 שעות ל־3 שעות, אינו יכול לבוא אלא אם־כן מתכווצת בו־בזמן העבודה ההכרחית מ־א ב ל־א ב׳, מ־10 שעות ל־9 שעות. אם כן, הארכתו של עודף־העבודה שקולה כנגד קיצורה של העבודה־ההכרחית; או, חלק של זמן־העבודה, שעד כה נשתמש בו הפועל למעשה לצרכי עצמו, נהפך לזמן־עבודה למען בעל־ההון. נמצא, כי לא ארכו של יום־העבודה משתנה, אלא משתנית חלוקתו לעבודה הכרחית ולעודף־עבודה.

מצד שני ברור: משנתת ארכו של יום־העבודה ונתת ערכו של כוח־העבודה, שוב נתת שיעורו של עודף־העבודה. ערכו של כוח־העבודה, כלומר, זמן־העבודה הדרוש לייצורו, הוא הקובע את זמן־העבודה הדרוש לרפרודוקציה של ערכו. אם מתגלמת שעה־של־עבודה בכמות־זהב של חצי שילינג או 6 פנסים, והערך היומי של כוח־העבודה עולה 5 שילינגים, הרי שצריך הפועל לעבוד יום־יום 10 שעות כדי להחזיר את הערך היומי של כוח־עבודתו, שפרע לו ההון, או כדי לייצר אקויואלנט לערכם של אמצעי־המחיה הדרושים לו יום־יום. נתון ערכם של אמצעי־מחיה אלה, הרי נתון גם ערכו של כוח־עבודתו[1]; נתון ערך־כוח־עבודתו, נתון גם גדלו של זמן־עבודתו ההכרחי. ואלו שיעורו של עודף־העבודה תקבל, משתחסיר מיום־העבודה הכולל את זמן־העבודה ההכרחי. שתים־עשרה שעות חסר עשר הן שתיים, ובתנאים הנתונים שוב אי־אתה יכול לגלות, כיצד ניתן להאריך את עודף־העבודה למעלה משתי שעות. ודאי: יכול בעל־ההון לשלם לפועלו במקום 5 שילינגים, רק 4 שילינגים ו־6 פנסים, ואפילו פחות מכן. לרפרודוקציה של ערך זה בן 4 שילינגים ו־6 פנסים יספיקו 9 שעות־עבודה, ונמצא שמיום־העבודה של שתים־עשרה שעות יהיו מיועדות לעודף־העבודה 3 שעות, ולא 2 שעות, ועל ידי כך יעלה עודף־הערך גופו משילינג אחד לשילינג ו־6 פנסים. אך תוצאה זו לא תושג אלא בהורדת שכרו של הפועל למטה מערכו של כוח־עבודתו. בעד 4 שילינגים ו־6 פנסים, שהוא מייצר ב־9 שעות, יש לו אמצעי־מחיה פחות ב־$^1/_{10}$ משהיו לו קודם־לכן, ונמצא שלא תחול אלא רפרודוקציה מקוטעת של כוח־עבודתו. אם כן, לא יוארך כאן עודף־העבודה אלא תוך פריצת גבולותיו התקינים, ולא יתרחב תחומו אלא עם קיצוץ־גזל של חלק מתחום זמן־העבודה ההכרחי. ואף על פי שמתוד זה ממלא תפקיד חשוב בתנועת שכר־העבודה למעשה, אין הוא בא בחשבון כאן משום ההנחה שהנחנו, שהסחורות, — הווה אומר: אף כוח־העבודה — נקנות ונמכרות לפי ערכן המלא. משהנחנו הנחה זו, שוב אי־אפשר שזמן־העבודה ההכרחי לשם ייצורו של כוח־העבודה, או לשם רפרודוקציה של ערכו, יהא פוחת משום שירד שכר־העבודה של הפועל למטה מערך כוח־עבודתו, אלא אם־כן ירד ערך זה גופו. אם נתון ארכו של יום־העבודה, מן ההכרח שהארכת עודף־העבודה תהא נובעת מתוך קיצורו של זמן־העבודה ההכרחי, ולא להיפך, שקיצורו של זמן־העבודה ההכרחי יהא נובע מתוך הארכת עודף־העבודה. בדוגמה זו שלנו מן ההכרח, שערכו של כוח־העבודה יירד באמת ב־$^1/_{10}$, כדי שיפחת זמן־העבודה ההכרחי ב־$^1/_{10}$, מ־10 שעות יירד־ויעמוד על 9 שעות, ומתוך־כך יוארך עודף־העבודה מ־2 שעות ל־3 שעות.

---

[1] ערכו של השכר־הממוצע ליום נקבע על ידי מה שדרוש לו לפועל, „כדי להתקיים, לעבוד ולהתרבות.״ (ו י ל י א ם פ ט י: „אנאטומיה פוליטית של אירלאנד״ 1672. עמ׳ 64.) „מחיר העבודה נקבע תמיד על ידי מחירם של אמצעי־המחיה ההכרחיים.״ אין הפועל מקבל את השכר הראוי „כל אימת... לא יספיק שכרו של האיש העובד — בהתאם לדרגתו הנמוכה ולמעמדו כאדם עובד — כדי פרנסת משפחה [גדולה] מעין זו, כפי שנופלת בגורלם של רבים מהם.״ (י. ו א נ ד ר ל י נ ט, „הכסף יענה את הכל וכו׳״, עמ׳ 15.) „הפועל הפשוט, שאין לו כלום חוץ מידיו ומחריצותו, אין לו אלא כמה שעולה בידיו לקבל בעד עבודתו...

אולם ירידה כזו בערכו של כוח־העבודה ב־$^1/_{10}$ מחייבת אף היא, שאותה כמות גופה של אמצעי־מחיה תיוָצר עכשיו ב־9 שעות, ולא ב־10 שעות כקודם. אלא שדבר זה בלתי־אפשרי הוא, אלא אם־כן עלה כוחה הפרודוקטיבי של העבודה. הסנדלר, למשל, יכול להתקין באמצעים הנתונים זוג מגפיים במשך יום־עבודה של שתים־עשרה שעות. תאמר, שיתקין בפרק־זמן זה גופו שני זוגות מגפיים — הרי מן ההכרח שכוחה הפרודוקטיבי של עבודתו יגדל פי־שניים, ואין כוח זה עשוי לגדול פי־שניים אלא אם־כן חל שינוי באמצעי־עבודתו או במתוד של עבודתו, או בשניהם כאחד. אם כן, צריך שתבוא מהפכה בתנאי־הייצור של עבודתו, כלומר, באופן־הייצור שלו, וממילא גם בתהליך־הייצור גופו. באמרנו עליית כוחה הפרו־דוקטיבי של העבודה, כִּנַּנּו לשינוי בתהליך־העבודה בכלל, שיש עמו כדי לקצר את זמן־העבודה הדרוש מבחינה חברתית לייצורה של הסחורה; ונמצא, שכמות קטנה־יותר של עבודה ניתן לה הכוח לייצר כמות גדולה יותר של ערכי שימוש[2]. הווה אומר: לגבי ייצורו של עודף־הערך בצורה הנדונה עד כאן, הנחנו את אופן־הייצור כדבר נתון; ואלו לגבי ייצורו של עודף־הערך על־ידי גלגולו של זמן־עבודה הכרחי בעודף־עבודה — שוב אין זה מספיק כל עיקר, שההון ישתלט על תהליך־העבודה, אם בדמותו המסורתית־ההיסטורית או בדמותו השכיחה, ורק יאריך את משך התהליך הזה. הכרח לו, שיחולל מהפכה בתנאים הטכניים והחברתיים של תהליך־העבודה, היינו, באופן־הייצור גופו, כדי להעלות את כוחה הפרודוקטיבי של העבודה; ועם העלאת הכוח הפרודוקטיבי של העבודה יוריד את ערכו של כוח־העבודה, וכך יקצר את חלקו של יום־העבודה הדרוש לרפרודוקציה של ערך זה.

עודף־הערך המיוצר מחמת הארכתו של יום־העבודה — אני מכנה עודף־ערך מוחלט; ואלו עודף־הערך הנובע מתוך קיצורו של זמן־העבודה ההכרחי, ובהתאם לכך מתוך השינוי שחל ביחס־השיעורים שבין שני החלקים־המרכיבים של יום־העבודה — אני מכנה: עודף־ערך יחסי.

כדי להוריד את ערכו של כוח־העבודה, צריך שעלייתו של הכוח הפרודוקטיבי תחדור לתוך ענפי־תעשייה כאלה, שתוצריהם קובעים את ערכו של כוח־העבודה, כלומר, משתייכים הם להיקף של אמצעי־המחיה הרגילים או שיש בהם לשמש להם תחליף. אך ערכה של סחורה נקבע לא רק על־ידי כמות העבודה המקנה לה לזו את גמר צורתה, אלא גם על־ידי כמות העבודה הטבועה באמצעי־ייצורה של אותה סחורה. ערכה של הנעל, למשל, נקבע לא רק על ידי עבודת־הסנדלר בלבד, אלא גם על ידי הערך של עור, עטרן, חוטים, וכו׳. מכאן: עליית הכוח הפרודוק־

בכל סוג של עבודה מן ההכרח שתחול העובדה — והיא חלה למעשה — ששכרו של העובד מוגבל במה שדרוש לו בהכרח לקיומו.״ (טורגו, „הרהורים וכו׳״, „כתבים״, הוצ. דייר, כרך I, עמ׳ 10.) „מחירם של צרכי־המחיה מהווה, למעשה, את ההוצאות לייצור העבודה.״ (מאלתוס: „חקירה בדבר... הרנטה וכו׳.״ לונדון 1815, עמ׳ 48. הערה.)

[2] „כשהאומנויות משתכללות והולכות, אין בכך אלא משום גילוי דרכים חדשות, שאפשר יהיה להתקין סחורה בפחות פועלים, או (והרי זה היינו־הך) בפחות זמן משעבדו קודם.״ (גאליאני: „על המטבע״, עמ׳ 159.) „חסכון בהוצאות הייצור אינו אלא חסכון בכמות העבודה שמשתמשים בה כדי לייצר״. (סיסמונדי: „תרגילים וכו׳״, כרך I, עמ׳ 22.)

טיבי וההוזלה, המקבילה לכך, של הסחורות באותן התעשיות, שתעודתן לספק את היסודות החומריים של ההון הקבוע — אמצעי־העבודה וחומר־העבודה לייצורם של אמצעי־המחיה ההכרחיים — אף הן מורידות את ערכו של כוח־העבודה. כנגד זה עלייתו של הכוח הפרודוקטיבי בענפי־התעשייה, שאינם מספקים לא אמצעי־מחיה הכרחיים ולא אמצעי־ייצור להתקנתם של אלה, אין בה כדי לשנות מערכו של כוח־העבודה.

מובן, שהסחורה המוזלה מורידה את ערכו של כוח־העבודה רק באופן יחסי [pro tanto], כלומר, רק בר־ביחס שסחורה זו נכנסת לתוך הרפרודוקציה של כוח־העבודה. כותנות, למשל, נמנות עם אמצעי־מחיה הכרחיים, אך אין הן אלא אחד־מרבים. הוזלתן אין בה אלא כדי להפחית את הוצאותיו של הפועל בכותנות. והרי הכמות הכוללת של אמצעי־המחיה ההכרחיים אינה אלא תרכובת של סחורות שונות, כולן תוצרים של תעשיות מיוחדות, וערכה של כל סחורה כזאת מהוָה לעולם חלק שקול מערכו של כוח־העבודה. ערך זה פוחת והולך עם ירידת זמן־העבודה ההכרחי לרפרודוקציה, וקיצורו הכולל של אותו זמן־העבודה שווה לסכום קיצורו בכל אותם ענפי־הייצור המיוחדים שהוזכרו למעלה. אנו דנים כאן בתוצאה כללית זו כאילו היתה תוצאה ישרה ומטרה ישרה בכל מקרה בפני־עצמו. עומד בעל־ההון פלוני ומוזיל, למשל, כותנות מחמת עליית הכוח הפרודוקטיבי של העבודה — אינה עולה על דעתו כל־עיקר מטרה זו דוקא: להוריד את ערכו של כוח־העבודה וממילא להוריד, באופן יחסי [pro tanto], את זמן־העבודה ההכרחי; אולם רק עד כמה שהוא מסייע סוף־סוף להגיע לידי תוצאה זו, מסייע הוא לעליית השער הכללי של עודף־הערך[3]. יש להבדיל בין המגמות הכלליות וההכרחיות של ההון לבין צורות־גילוין.

לא נבוא עכשיו לדון בדבר, כיצד באים החוקים האימאננטיים [הפנימיים] של הייצור הקאפיטאליסטי לידי גילוי בתנועתן החיצונית של ההונות; היאך הם מקבלים תוקף כחוקי־כפייה של ההתחרות, ועל כן מגיעים הם לידי הכרתו של בעל־ההון הפרט בחזקת גורמים מניעים. אך דבר אחר מתחוור מראש: לא ייתכן ניתוח מדעי של ההתחרות, אלא אם כן יובן טבעו הפנימי של ההון, ממש כשם שתנועת־גרמי־השמים, תנועה למראית־עין — יביננה רק מי שעמד על תנועתם האמיתית אך בלתי־נתפסת תפיסת־חושים. ואף על פי כן, לשם הבנתו של ייצור עודף־הערך היחסי, ועל יסוד התוצאות שכבר הושגו — תינתן ההערה הבאה.

אם שעה אחת של עבודה מיוצגת בכמות־זהב של 6 פנסים או ½ שילינג, הרי ביום־עבודה של שתים־עשרה שעות מיוצר ערך של 6 שילינגים. נניח, שבכוח הפרודוקטיבי של העבודה, בשיעורו הנתון, יותקנו באותן 12 השעות 12 יחידות של סחורה, ויהא שערך אמצעי־הייצור שבָלו, חומר־הגלם וכו׳, הוא 6 פנסים לכל יחידה. נמצא, שכל יחידת־סחורה עולה שילינג אחד, היינו, 6 פנסים בעד ערך

---

[3] „נניח... כי התוצרים... של בעל־החרושת מוכפלים על ידי שכלולים במנגנון־המכונות... הרי שיהא בידו לספק מלבושים לפועליו בחלק קטן יותר, מן ההכנסה הכוללת... וכך ילכו ויגדלו רוָחיו.״ (ר א מ ז י י: „מסה על החלוקה וכו׳״. עמ׳ 168.)

אמצעי־הייצור ו־6 פנסים בעד הערך החדש שנוסף לה לסחורה עם עיבודה. ועתה נניח, שבעל הון אחד הצליח להכפיל את הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, ועל־ידי כך לייצר ביום־עבודה של 12 שעות 24 יחידות של סחורה מאותו סוג, במקום 12 יחידות. בהנחה שלא נשתנה ערכם של אמצעי־הייצור, שוב יורד ערכה של יחידת הסחורה ועומד על 9 פנסים, היינו, 6 פנסים בעד ערך אמצעי־הייצור, 3 פנסים בעד הערך החדש שנוסף עם העבודה האחרונה. ואף על פי שהוכפל הכוח הפרודוקטיבי, הרי יום־העבודה מַעלה, עתה כמקודם, רק ערך חדש של 6 שילינגים, אך ערך זה מתחלק עכשיו על מספר כפול של תוצרים. ולפיכך נופל עכשיו על כל תוצר ותוצר $^1/_{24}$ ולא $^1/_{12}$ של הערך־הכולל הזה, 3 פנסים במקום 6; או — והיינו הך — עם הפיכתם של אמצעי־הייצור לתוצרת, נוספת להם עכשיו, לפי חשבון כל יחידה, מחצית שעה של עבודה במקום שעה שלימה קודם־לכן. ערכה האינדיווידואלי של סחורה זו עומד עכשיו למטה מערכה החברתי, כלומר, היא עולה בפחות זמן־עבודה משעולים תלי־סחורות ממין זה המיוצרים בתנאים חברתיים ממוצעים. היחידה עולה בממוצע שילינג אחד, או מייצגת היא שתי שעות של עבודה חברתית; ועתה, משנשתנה אופן־הייצור, אין היא עולה אלא 9 פנסים, או מחזיקה היא רק 1½ שעות־עבודה. והרי ערכה האמיתי של סחורה אינו ערכה האינדיווידואלי אלא ערכה החברתי, כלומר, אין מודדים אותו לפי זמן־העבודה, שהסחורה עולה לו ליצרן למעשה במקרה זה או אחר, אלא לפי זמן־העבודה הדרוש מבחינה חברתית לייצורה. ובכן: אם בעל־ההון המשתמש במתוד חדש מוכר את סחורתו לפי ערכה החברתי בשילינג אחד, הרי הוא מוכר אותה ב־3 פנסים למעלה מערכה האינדיווידואלי, וכך הוא מממש תוספת של עודף־ערך בשיעור של 3 פנסים. אולם מצד שני מיוצג עכשיו בשבילו יום־העבודה של 12 שעות ב־24 יחידות של סחורה, ולא ב־12 יחידות כקודם־לכן. נמצאת אומר: כדי למכור את התוצרת של יום־עבודה אחד, הוא זקוק עכשיו לממכר כפול או לשוק גדול פי־שניים. אם כל שאר התנאים בעינם עומדים, שוב אין סחורותיו עשויות לכבוש לעצמן מרחב גדול־יותר בשוק אלא אם־כן מכווצים את מחיריהן. לפיכך יבוא בעל־ההון וימכרן למעלה מערכן האינדיווידואלי, אבל למטה מערכן החברתי, נאמר: ב־10 פנסים היחידה. נמצא, שבכל זאת סוחט הוא מכל יחידה פנס אחד תוספת של עודף־ערך. בשבילו חלה עלייה זו של עודף־הערך בכל התנאים: אם שייכת סחורתו להיקף אמצעי־המחיה ההכרחיים, ועל כן מצטרפת היא לגורמים הקובעים את הערך הכללי של כוח־העבודה — ואם לאו. נמצאנו למדים: אם נסיח את דעתנו מגורם אחרון זה, כל בעל־הון טעמו־ונימוקו עמו להוזיל את סחורתו על ידי כוח פרודוקטיבי מוגבר של העבודה.

ואולם גם במקרה זה נובע הייצור המוגבר של עודף־הערך מתוך קיצורו של זמן־העבודה ההכרחי ובהתאם לכך מתוך הארכת עודף־העבודה[3א]. נניח, שזמן־

[3א] „אין רווחו של אדם תלוי בפיקודו על תוצרת עבודתם של אחרים, אלא בפיקודו על עבודה זו גופה. אם יש בידו למכור את סחורותיו במחיר גבוה־יותר, בעוד ששיעורי־השכר של פועליו בעינם עומדים — ודאי שהוא נשכר על ידי כך... חלק קטן־יותר ממה

העבודה ההכרחי מונה 10 שעות, או הערך היומי של כוח־העבודה עולה 5 שילינגים, עודף־העבודה מונה 2 שעות, ועל כן עודף־הערך המיוצר יום־יום הוא שילינג אחד. אבל בעל־ההון שלנו מייצר עכשיו 24 יחידות, והוא מוכר אותן ב־10 פנסים היחידה או את כולן יחד ב־20 שילינג. מכינן שערך אמצעי־הייצור הוא 12 שילינג, הרי שרק $14^2/_5$ יחידות־סחורה מחזירות את ההון הקבוע שניתן־כמפרעה. יום־העבודה בן שתים־עשרה השעות מיוצג ב־$9^3/_5$ היחידות הנשארות. הואיל ומחיר כוח־העבודה = 5 שילינגים, שוב מיוצג זמן־העבודה ההכרחי בתוצרת של 6 יחידות, וב־$3^3/_5$ מיוצג עודף־העבודה. היחס של העבודה ההכרחית אל עודף־העבודה, שבתנאים החברתיים הממוצעים היה עומד על 1:5, עומד עכשיו רק על 3:5. תוצאה זו אפשר להגיע אליה גם בדרך זו: ערך התוצרת של יום־עבודה בן שתים־עשרה שעות הוא 20 שילינג. מהם שייכים 12 שילינג לערך אמצעי־הייצור, שאינו אלא חוזר־ונגלה עכשיו. הרי שנשארים 8 שילינגים כביטוי ממוני לערך, שמתגלם בו יום־העבודה. ביטוי ממוני זה גדול מן הביטוי הממוני לעבודה החברתית הממוצעת מאותו סוג גופו, ש־12 שעות הימנה מתבטאות ב־6 שילינגים בלבד. העבודה של כוח פרודוקטיבי יוצא־מן־הכלל פועלת כעבודה בחזקה מוגברת, אוֹ יוצרת היא בפרקי־זמן שווים ערכים גבוהים־יותר משיוצרת העבודה החברתית הממוצעת מאותו סוג. אבל בעל־ההון שלנו משלם, עכשיו כמקודם, רק 5 שילינגים בעד הערך היומי של כוח־העבודה. הרי שהפועל צריך עכשיו רק $7\frac{1}{2}$ שעות לרפרודוקציה של ערך זה, ולא 10 שעות כמקודם. ולפיכך גדל עכשיו עודף־עבודתו ב־$2\frac{1}{2}$ שעות, ועודף־הערך שהוא מייצר גדל משילינג אחד ל־3 שילינגים. נמצא שבעל־ההון, המשתמש באופן ייצור מתוקן־יותר, מנַכּס לעצמו חלק גדול יותר של יום־העבודה בשביל עודף־העבודה משמנַכּסים לעצמם שאר בעלי־ההון אשר באותו עסק גופו. הוא עושה בפרטוֹת מה שעושה ההון בכללוּת לגבי ייצורו של עודף־הערך היחסי. ואולם מן הצד השני נעלמת אותה תוספת־עודף־הערך, משמקבל אופן־הייצור החדש תוקף כללי, ועם זה נעלם והולך ההפרש שבין הערך האינדיווידואלי של סחורות המיוצרות בזול ובין ערכן החברתי. אותו חוק של קביעת הערך על ידי זמן־העבודה, שבעל־ההון, איש המתוד החדש, מרגיש בו, משהוא אנוּס למכור את סחורותיו למטה מערכן החברתי — הוא שמניע את מתחריו, בתוקף חוק־כפייה של ההתחרות, שינהיגו אף הם את אופן־הייצור החדש[4]. אנו למדים: בסופו של דבר אין כל התהליך הזה נוגע בשער הכללי של עודף־הערך אלא אם־כן הקיפה עליית הכוח הפרודוקטיבי של העבודה אותם ענפי־הייצור

שהוא מייצר מספיק, איפוא, כדי להביא אותה עבודה לידי תנועה, וממילא החלק הגדול־יותר נשאר בשבילו עצמו." („ראשי־פרקים בכלכלה מדינית." לונדון 1832, עמ' 49, 50.)

[4] „אם שכני — בייצרו הרבה בעבודה מועטת — יכול למכור בזול, חייב אני לחפש תחבולה, כיצד למכור בזול ממש כמוהו. נמצא, שכל אמנות, עסק או מכונה, בעבדם בזול־יותר, על־ידי כך שלביצוע העבודה יעמלו פחות ידיים — מעוררים אצל אחרים מעין כורח ותחרות: אם להשתמש באותה אמנות, עסק או מכונה, או להמציא משהו בדומה לכך, שהכל יעמדו בתנאים שווים ושהאחד לא ימכור בזול־יותר משכנו." („יתרונותיו של סחר הודו־המזרחית בשביל אנגליה." לונדון 1720, עמ' 67.)

הנכנסים לתוך היקף אמצעי־המחיה ההכרחיים, היינו, הוזילה את הסחורות של אותם ענפים, המשמשים יסודות הערך של כוח־העבודה.

ערך הסחורות עומד ביחס הפוך אל הכוח הפרודוקטיבי של העבודה. והוא הדין לגבי ערכו של כוח־העבודה, משום שהוא נקבע על ידי ערכי הסחורות. ואלו עודף־הערך היחסי עומד ביחס ישר אל הכוח הפרודוקטיבי של העבודה. עולה הכוח הפרודוקטיבי אף הוא עולה, יורד הלָה אף הוא יורד עמו. יום־עבודה חברתי ממוצע של 12 שעות — ונניח, שערכו הממוני בעינו עומד — מייצר לעולם אותה תוצרת־ערכים של 6 שילינגים, ויחולק סכום־ערכים זה איך שיחולק על אקויואלנט לערכו של כוח־העבודה ועל עודף־הערך. אולם אם מחמת עלייתו של הכוח הפרודוקטיבי יורד ערכם של אמצעי־המחיה הדרושים יום־יום, ועל־כן יורד גם הערך היומי של כוח־העבודה מ־5 שילינגים ל־3 שילינגים, שוב עולה עודף־הערך משילינג אחד ל־3 שילינגים. תחילה היו דרושות 10 שעות לשם רפרודוקציה של ערך כוח־העבודה, ואלו עכשיו אין נדרשות לכך אלא 6 שעות בלבד. שוב נתפנו ארבע שעות ואפשר לספחן לתחומו של עודף־העבודה. מכאן היצר האימאננטי, מכאן המגמה התמידית של ההון להגביר את הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, כדי להוזיל את הסחורה ועל ידי הוזלת הסחורה להוזיל גם את הפועל עצמו[5].

לגבי בעל־ההון המייצר את הסחורה, הערך המוחלט של זו לכשעצמו לא מעלה ולא מוריד. אין דעתו נתונה אלא על עודף־הערך הגלום בה והניתן־למימוש עם מכירתה. מימושו של עודף־הערך כולל מאליו גם החזרת הערך שניתן כמפרעה. ומכיוָן שעודף־הערך היחסי עולה ביחס ישר אל התפתחות הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, ואלו ערכן של הסחורות יורד ביחס הפוך אל התפתחות זו; היינו, מכיון שאותו תהליך־זהה הוא־הוא שמוזיל את הסחורות והוא שמעלה את עודף־הערך הכלול בהן — שוב נפתרת החידה: מפני מה בעל־ההון, שאין לו עניין אלא בייצורו של ערך־חליפין, שואף תמיד להוזיל את ערך־החליפין של הסחורות; והרי זו היתה הסתירה, שאחד מאבות הכלכלה המדינית קניי, היה מנַגח בה את מתנגדיו, והם לא ידעו להשיב לו תשובה עליה. „מודים אתם" — טוען קניי — „כי יותר שיכול אדם לקמץ בהוצאות או בעבודות יקרות עם התקנת תוצרים תעשייתיים ובלא לגרום נזק לייצור, כן יגדל יתרונו של אותו חסכון, משום שמקטין הוא את מחיר התוצרת. ואף על פי כן סבורים אתם, שייצורו של

---

[5] „תהא מידת ההפחתה של הוצאות הפועל מה שתהיה, בה־במידה יפחת שכרו — אם יבוטלו בו־בזמן ההגבלות על התעשייה." („הרהורים על ביטולן של ההענקות ליצוא־התבואה וכו'." לונדון 1753, עמ' 7.) „עניינה של התעשייה מחייב, שתבואה וכל המצרכים יהיו זולים ככל־האפשר; שכן מה שמייקר את אלה מייקר בהכרח גם את העבודה... בכל הארצות, שהתעשייה אינה מוגבלת בהן, מחיר המצרכים משפיע בהכרח על מחיר־העבודה. וזה האחרון יפחת־וילך תמיד, עם שצרכי־המחיה יהיו זולים יותר." (שם, עמ' 3.) „השכר יורד־והולך בה־במידה שגדלים־והולכים כוחות־הייצור. ודאי, שמנגנון־המכונות מוזיל את צרכי־המחיה, אך מוזיל הוא גם את הפועל." („מסת־פרס על היתרונות היחסיים של התחרות ושיתוף־הפעולה." לונדון 1834, עמ' 27.)

העושר, הנובע מתוך עבודותיהם של התעשיינים, עומד על הגדלת ערך־החליפין של תוצרתם[6]."

מכאן: חסכון בעבודה מחמת פיתוח הכוח הפרודוקטיבי של העבודה[7] — והדברים אמורים בייצור הקאפיטאליסטי — מטרתו אינה בשום פנים קיצורו של יום העבודה. מטרתו רק לקצר את זמן־העבודה הדרוש לייצורה של כמות־סחורות מסוימת. מייצר הפועל, עם הגברת הכוח הפרודוקטיבי של עבודתו, בשעה אחת, למשל, פי־עשרה יותר סחורות משייצר קודם, ונמצא שהוא צריך עכשיו בשביל כל יחידת־סחורה פי־עשרה פחות זמן־עבודה — אין דבר זה גודר כל עיקר, שיעבידוהו גם עכשיו כמקודם 12 שעות ביום, כדי שייצר ב־12 השעות האלה 1200 יחידות, תחת שייצר קודם־לכן 120 חתיכות. גדולה מכן, אפשר ויוארך עוד יום עבודתו, ונמצא שב־14 שעות ייצר עכשיו 1400 יחידות וכו'. ועל־כן: אצל חכמי־כלכלה מסוגו של מאק־קולוך, יור, סניור, וכל כיוצא־בהם רבים [tutti quanti], יכול אתה לקרוא בעמוד אחד, כי חייב הפועל להחזיק טובה להון על פיתוח הכוחות הפרודוקטיביים, שכן מקצר פיתוח זה את זמן־העבודה ההכרחי; ובעמוד הסמוך אתה קורא, שחייב הפועל להוכיח את תודתו זו בעבדו מעתה 15 שעות במקום 10. בייצור הקאפיטאליסטי שואף פיתוח הכוח הפרודוקטיבי של העבודה למטרה זו: לקצר אותו חלק של יום־העבודה, שהפועל חייב לעבוד בשביל עצמו, ודוקא על ידי כך להאריך את החלק השני של יום־העבודה, שיוכל לעבוד בו חנם בשביל בעל־ההון. באיזו מידה ניתן להשיג תוצאה זו גם ללא הוזלתן של הסחורות — יתגלה במתודי־הייצור המיוחדים של עודף־הערך־היחסי, שאנו עוברים עכשיו לדון בהם.

---

6 "Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution du prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages." (קניי: „דו־שיח על המסחר ועל עבודתם של האומנים", עמ' 188, 189.)

7 „הספסרים הללו, החוסכים כל כך בעבודת־הפועלים, שהיו צריכים לשלם בעדה." (י. נ. בידו: „על המונופולין שנתבסס באומנויות התעשייתיות ובמסחר." פאריס 1828, עמ' 13.) „המעביד יעשה תמיד כל מה שביכולתו, כדי לחסוך זמן ועבודה." (דוגאלד סטיוארט: „כתבים", הוצ. ע"י סר ו. האמילטון, כרך VIII, אדינבורג, 1855, „הרצאות בכלכלה מדינית", עמ' 318.) „הם (בעלי־ההון) מעוניינים בכך, שהכוחות הפרודוקטיביים של הפועלים המועסקים על ידיהם יהיו גדולים ככל־האפשר. להעלות אותו כוח — לכך, וכמעט לכך בלבד, נתונה שימת־לבם." (ר. ג'ונס: „ספר־שימוש של הרצאות וכו'". הרצאה III.)

פרק אחד־עשר

שיתוף־פעולה [קואופראציה]

לאמיתו של דבר חלה תחילתו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי — כפי שראינו — רק משעה שאותו הון פרטי מעסיק בזמן אחד מספר מרובה של פועלים, כלומר, משמרחיב תהליך־העבודה את היקפו ויש בו כדי לספק תוצרת בקנה־מידה גדול יותר מבחינה כמותית. פעולתם של מספר מרובה של פועלים בו־בזמן, בו־במקום ולכשתרצו: בשדה־עבודה אחד, לשם ייצורו של אותו סוג־סחורה, בפיקודו של אותו בעל־הון — הוא המשמש מבחינה היסטורית ועניינית נקודת־מוצאו של הייצור הקאפיטאליסטי. מבחינת אופן־הייצור עצמו כמעט שאין המאנופאקטורה, למשל, שונה בתחילתה מתעשיית־המלאכה של אגודת־האומנים אלא בכך, שבראשונה מעסיק אותו הון בזמן אחד מספר גדול־יותר של פועלים. לא נתרחב אלא בית־מלאכתו של הבעל־האומן מאגודת־האומנים.

הרי שאין השינוי הזה בתחילתו אלא שינוי בכמות בלבד. ראינו: כמות עודף־הערך, שמייצר הון נתון, שווה למַכפלה של עודף־הערך, שמספק הפועל־היחיד, במספר הפועלים העסוקים בזמן אחד. מספר זה לכשעצמו אינו משנה ולא כלום בשערו של עודף־הערך או בדרגת־הניצול של כוח־העבודה; ואשר לייצורו של ערך־הסחורות בכללו הרי נדמה, כי לגביו אינו מעלה ואינו מוריד שום שינוי איכותי בתהליך־העבודה. דבר זה מתחייב מתוך טבעו של הערך. מתגשם יום־עבודה של 12 שעות ב־6 שילינגים, הרי 1200 ימי־עבודה כאלה מתגשמים ב־6 שילינגים × 1200. במקרה האחרון נתמזגו בתוצרים 12 × 1200 שעות־עבודה, במקרה הראשון — רק 12 שעות־עבודה. בייצור־הערך אין רבים נחשבים אלא כיחידים מרובים. מכאן, שבשביל ייצור־הערך אין הבדל בדבר, אם 1200 פועלים מייצרים ביחידות או במאוחד, בפיקודו של אותו הון.

ואף על פי כן חל בתוך גבולות מסוימים שינוי־מה. עבודה שנתגשמה בערך היא עבודה של איכות חברתית ממוצעת, כלומר, ביטויו של כוח־עבודה ממוצע. אך גודל־ממוצע קיים לעולם רק בחזקת ממוצע של הרבה גדלים־פרטיים שונים מאותו סוג; בכל ענף־תעשייה סוטה הפועל־הפרט, ראובן או שמעון, אם הרבה ואם מעט, מן הפועל־הממוצע. סטיות פרטיות אלה, הקרויות בלשון המתימטיקה „שגיאות", מבטלות אלה את אלה ונעלמות כל־אימת שמצרפים יחד מספר מרובה של פועלים. הסופיסטן ומלחך־פנכה המפורסם אדמונד ברק מתיימר לדעת, מתוך נסיונו המעשי כחוכר, כי אפילו בפלוגה [platoon] קטנה „כל־כך" כגון של 5 פלחים־שכירים מיטשטש ונעלם כל הבדל אינדיווידואלי שבעבודה — הווה אומר: חמישה פלחים־שכירים אנגלים, פלוני ואלמוני, גברים־בוגרים, מבצעים בעבודת־צוותא באותו זמן בדיוק מה שמבצעים חמישה פלחים שכירים אחרים מן האנגלים, ויהיו מי שיהיו[8]. מכל מקום ברור, שאם נקח את יום־העבודה הכולל של מספר

[8] „אין כל ספק, שקיים הבדל ניכר בין ערכה של עבודת האחד לבין זה של עבודת חברו, מבחינת הכוח, הזריזות ושימת־הלב ההוגנת. אך בטוח אני לגמרי — על יסוד

מרובה של פועלים העסוקים בו־בזמן, ונחלק אותו על מספר הפועלים, הרי דבר זה כשלעצמו מהווה יום של עבודה חברתית ממוצעת. נניח, שיום־העבודה של היחיד הוא בן שתים־עשרה שעות. הרי שיום־עבודה של 12 פועלים עסוקים בו־בזמן יעלה כדי 144 שעות; ואף על פי שייתכן, כי עבודתו של כל אחד מתריסר הפועלים סוטה אם בהרבה ואם במעט מן העבודה החברתית הממוצעת, ונמצא שהיחיד זקוק לקצת יותר זמן או לקצת פחות זמן בשביל אותה פעולה עצמה — בכל זאת נודעת האיכות־הממוצעת החברתית ליום־עבודתו של כל יחיד ויחיד, משום שזהו אחד משנים־עשר ביום־העבודה הכולל של 144 שעות. אולם בשביל בעל־ההון, המעסיק תריסר פועלים, קיים יום־העבודה כיום־עבודה־כולל של כל התריסר. יום־העבודה של כל יחיד ויחיד אינו קיים אלא כחלק־יסוד של יום־העבודה הכולל, ושוב לא חשוב כל עיקר, אם אותם שנים־עשר מסייעים זה את זה בעבודתם, או שכל הקשר בין עבודותיהם עומד רק על כך, שהם עובדים כולם בשביל אותו בעל־הון. ואלו אם אותם 12 הפועלים יהיו עסוקים שניים־שניים אצל אומן־זעיר, שוב לא יהא זה אלא מקרה בלבד, שכל אומן ואומן יהיה מייצר אותה כמות גופה של ערכים, ומתוך כך יהא משמש את השער הכללי של עודף־הערך. ויהא שיחולו סטיות אינדיווידואליות. יהא שפועל אחד יצריך זמן רב יותר לייצורה של סחורה מכפי שדרוש מבחינה חברתית; זמן־העבודה הדרוש לו כפרט יסטה בהרבה מזמן־העבודה הדרוש מבחינה חברתית, או זמן־העבודה הממוצע — הרי שוב לא תהא מקובלת עבודתו בחזקת עבודה ממוצעת ולא יהא מקובל כוח־עבודתו בחזקת כוח־עבודה ממוצע. כוח־עבודה כזה או שלא יהא נמכר כל־עיקר, או רק למטה מן הערך־הממוצע של כוח־העבודה. ובכן: ההנחה היא, שקיים מינימום מסוים של התמחות בעבודה, ולהלן נראה, שהייצור הקאפיטאליסטי מוצא אפשרות למדוד מינימום זה. מכל מקום סוטה מינימום זה מן הממוצע, אף על פי שמצד השני חייבים לשלם את הערך הממוצע של כוח־העבודה. יוצא, שמאותם ששת האומנים־הזעירים ירויח האחד יותר מן השער הכללי של עודף־הערך, והשני ירויח פחות. אותו אי־שוויון יתאזן לגבי החברה, אבל לא יתאזן לגבי האומן היחיד. מכאן, שחוק השיערוך בכללו מתממש בשלימותו לגבי היצרן־היחיד רק אם הוא מייצר בחזקת בעל־הון, אם הוא מעביד פועלים הרבה בזמן אחד, הווה אומר: אם הוא מביא לידי תנועה מלכתחילה עבודה חברתית ממוצעת[9].

הסתכלותי המדויקת — שכל חמישה אנשים שהם, בכללותם, יספקו מנת־עבודה שוָה לזו שיספקו חמישה אנשים אחרים, המצויים באותה תקופת־חיים שקבעתי; פירושו של דבר, כי בין חמשת אנשים אלה יימצא אחד על כל תכונותיו של פועל טוב, אחד — פועל גרוע, ושלושת האחרים יהיו בינונים, מתקרבים אל הראשון או אל האחרון. וכך יוצא, כי אפילו בפלוגה כה קטנה של חמישה אנשים תמצא את המידה השלימה של כל מה שחמישה אנשים יכולים להשתכר.״ (אָ. ב ר ק: „מחשבות ופרטים וכו׳״ עמ׳ [15] 16.) השווה: ק ט ל ה על האינדיווידואום הבינוני.

[9] האדון הפרופסור ר ו ש ר טוען לגילוי תגלית, כי תופרת אחת, המועסקת על ידי הגברת־הפרופסורית במשך שני ימים, יש בידה לספק יותר עבודה, משמספקות שתי תופרות, שהגברת הפרופסורית מעסיקה אותן ביום אחד בלבד. יואיל־נא האדון הפרופסור לבצע את

ואפילו אם אופן־העבודה נשאר כשהיה — עצם השימוש במספר מרובה של פועלים בזמן אחד מחולל מהפכה בתנאים החומריים של תהליך־העבודה. בניינים, שרבים עובדים בהם; מחסנים לחומרי־גלם וכו׳; כלי־קיבול, כלי־עבודה, מכשירים, וכו׳ שמשתמשים בהם רבים כאחד או בזה אחר זה, — בקיצור: חלק מאמצעי־הייצור נצרכים עכשיו בתהליך־העבודה במשותף. מצד אחד אינו עולה כל־עיקר ערך־החליפין של סחורות, ומכאן אף לא של אמצעי־ייצור, בעת שמרבים לנצל במידה כל־שהיא את ערך־השימוש שלהם. ומצד השני גדל קנה־מידתם של אמצעי־הייצור, שמשתמשים בהם במשותף. חדר שעובדים בו 20 פועלים ליד נוליהם — מן ההכרח שיהיה נרחב יותר מחדרו של אורג עצמאי על שני עוזריו. ואולם, התקנתו של בית־מלאכה ל־20 איש עולה פחות עבודה משעולה התקנתם של עשרה בתי־מלאכה, כל אחד לשני פועלים; ובכלל, ערכם של אמצעי־ייצור מרוכזים־בהמון לשימוש משותף, גדל־והולך שלא לפי מידת היקפם ויעילותם. משתמשים באמצעי־ייצור במשותף, הרי פוחת אותו חלק מערכם שהם מוסרים לתוצר היחיד; אם משום שהערך־הכולל, שהם מוסרים מגופם, מתחלק בו־בזמן על כמות מרובה של תוצרים; ואם משום שנכנסים הם לתוך תהליך־הייצור, כשערכם המוחלט אמנם גדול־יותר לעומת אמצעי־ייצור מבודדים — אבל ערכם היחסי קטן־יותר, אם תביא בחשבון את היקף פעולתם. על־ידי כך יורד חלק מערכו של ההון הקבוע, ונמצא שביחס פרופורציונאלי אל גדלו של זה יורד גם ערכה הכולל של הסחורה. והתוצאה היא ממש כאילו הוזל ייצורם של אמצעי־הייצור בשביל אותה סחורה. חסכון זה בשימושם של אמצעי־הייצור אינו נובע אלא מתוך תצרכתם המשותפת בתהליך־העבודה של רבים. ואופי זה נקנה להם בחזקת תנאים לעבודה חברתית או תנאים חברתיים לעבודה, להבדיל מאמצעי־הייצור המפוצלים והיקרים, יחסית, של פועלים בודדים ועצמאיים או של אומנים־זעירים, — אפילו אם הרבים אינם עובדים יחד אלא מבחינת המקום, ולא תוך עבודת־גומלין. אמצעי־העבודה קצתם רוכשים לעצמם אופי חברתי זה, עוד לפני שתהליך־העבודה עצמו רוכש אותו.

אותו חסכון באמצעי־הייצור — יש לעיין בו בכלל מתוך אספקלריה כפולה. האחת: כל שהוא מוזיל את הסחורות ונמצא מוריד בכך את ערכו של כוח־העבודה. השנית: כל שהוא משנה את יחסו של עודף־הערך אל ההון־הכולל שניתן־כמפרעה, כלומר, אל סכום־הערכים של חלקיו־המרכיבים: החלק הקבוע והחלק המשתנה. עניין אחרון זה יבוא על בירורו רק בפרשה ראשונה של הספר השלישי מחיבורנו זה. ולשָׁם אנו מפנים לעיון, מחמת קשר־העניינים, גם לגבי כמה דברים השייכים לכאן. מהלך הניתוח דורש פירוד זה של הנושא, והוא גם לרוחו של הייצור הקאפיטאליסטי. שכן: הואיל וכאן מופיעים לעומת הפועל תנאי־העבודה כדבר עצמאי, דומה שגם החסכון בהם הוא פעולה מיוחדת, שאינה נוגעת לו לפועל, וממילא גם נפרדת היא מן המתודים המגבירים את הפרודוקטיביות האישית שלו.

צורה זו של עבודת רבים, העובדים עבודה תכניתית זה בצד זה ובמשותף,

---

הסתכלויותיו בתהליך־הייצור הקאפיטאליסטי — לא בחדר־הילדים ולא בנסיבות החסרות את האישיות העיקרית: הקאפיטאליסט.

באותו תהליך־ייצור גופו או בתהליכי־ייצור שונים אבל קשורים זה בזה — קרויה שיתוף־פעולה (קואופראציה)[10].

כשם שכוח־ההתקפה של פלוגת־פרשים או כוח־ההתנגדות של גדוד רגלים שונים במהותם מסכום כוחות־ההתקפה או כוחות־ההתנגדות, הבאים לידי פעולה על ידי כל פרש וכל רגלי ביחידות, כך גם סכום־הכוחות המכאני של פועלים יחידים שונה מעוצמת הכוח החברתי, הבאה לידי פעולה שעה שידיים רבות עובדות־במשותף בו־בזמן באותה פעולה בלתי־נחלקת, כגון כשיש צורך להרים משא, לסובב ארכובה או להסיר מכשול מן הדרך[11]. כאן אי־אפשר כל־עיקר, שתוצאה זו של עבודה מצורפת תבוא מתוך עבודת־יחידים, או שתתגשם רק בפרקי־זמן ממושכים ביותר או בקנה־מידה ננסי בלבד. ואין הדברים אמורים כאן רק בהעלאת הכוח הפרודוקטיבי של היחיד על־ידי שיתוף־הפעולה, אלא מדובר ביצירה של כוח פרודוקטיבי, שהוא כשלעצמו הכרח לו שיהיה כוח־המונים[11א].

חוץ מעוצמת־הכוח החדשה, הנובעת מתוך מיזוגם של כוחות רבים בכוח־כולל אחד, הרי המגע החברתי בלבד מעורר ברוב העבודות הפרודוקטיביות תחרות והתעוררות מיוחדת־במינה של הכוחות החיוניים [animal spirits], המגבירות כושר־הספקו האינדיוידואלי של כל פרט ופרט; ונמצא, שתריסר בני־אדם, העובדים ביחד ובזמן אחד יום־עבודה של 144 שעות, מספקים תוצרת־כוללת הרבה יותר־גדולה, משמספקים שנים־עשר פועלים־בודדים, שכל אחד מהם עובד 12 שעות, או משמספק פועל אחד, העובד 12 ימים רצופים[12], והטעם לכך שהאדם מטבעו — אם אינו בעל־חי מדיני, כפי שסבור אריסטוטלס[13] — הריהו, מכל מקום, בעל־חי חברתי.

---

[10] "Concours de forces." [„שיתוף של כוחות.”] (ד ט י ו ד ה ט ר א ס י : „מסכת על הרצון וכו׳”, עמ׳ 78.)

[11] „קיימות פעולות מרובות מסוג פשוט כל כך, שאין בהן כדי לאפשר הפרדה לחלקים, ושאין לבצען אלא על ידי שיתוף־פעולתן של כמה זוגות־ידיים. הייתי מזכיר, כדוגמה, העמסת עץ גדול על גבי עגלה... בקיצור, כל פעולה שאין לעשותה אלא אם כן כמה וכמה זוגות־ידיים מסייעים זה לזה באותה התעסקות בלתי־מחולקת ובאותו זמן.” (אָ. ג. ו י י ק פ י ל ד : „השקפה על אמנות ההתיישבות.” (לונדון 1849, עמ׳ 168.)

[11א] „בעוד שאדם אחד לא יוכל, ועשרה יצטרכו לאמץ כוחותיהם, להרים משא של טונה אחת, — הרי 100 אנשים יוכלו לבצע זאת בכוח של אצבע אחת מצד כל אחד מהם.” (ג׳ו ן ב ל ר ס : „הצעות להקמת בית־ספר לתעשייה.” לונדון 1696, עמ׳ 21.)

[12] „וכן תמצא (כשאותו מספר אנשים מועסק על ידי חוכר אחד על 300 אַקר, במקום שעשרה חוכרים יעסיקוהו לפי חלקות־חלקות של 30 אַקר) — יתרון בפרופורציה של העובדים, שלא יעמדו עליו בנקל אלא אנשי־מעשה; שכן טבעי הדבר שאומרים, כי 1 : 4 מתייחס כמו 3 : 12 : ואלו בעצם המעשה אין לו תוקף לכלל זה; שכן לעֵת־הקציר ולגבי כמה פעולות אחרות שצריכות מהירות מסוג זה, נעשית העבודה ביעילות יתירה ובמהירות יתירה על־ידי שמחברים יחד ידיים מרובות; למשל, 2 עגלונים, 2 מעמיסים, 2 מגישים, 2 מגרפים והשאר אצל הערימה או בגורן — יבצעו כפליים עבודה משיבצע אותו מספר ידיים מחולק בחבורות (gangs) שונות או במשקי־חכירה (farms) שונים.” („חקירה בדבר הקשר בין המחיר הנוכחי של מצרכים ובין גדלם של משקי־החכירה. מאת חוכר.” לונדון 1773, עמ׳ 7, 8.)

[13] הגדרתו של אריסטוטלס היא בעצם זו: האדם הוא מטבעו אזרח־עיר. ואופיינית

אף על פי שרבים עושים בו־בזמן ובמשותף אותה עשייה גופה או עשייה מסוג אחד, בכל זאת אפשר, שהעבודה האינדיווידואלית של כל אחד ואחד בחזקת חלק מן העבודה הכוללת, תייצג שלבים שונים של תהליך־העבודה גופו, שנושא־העבודה עוברם במהירות יותר גדולה מחמת שיתוף־הפעולה. למשל, אם בנאים מסתדרים בשרשרת, כדי להעלות לבינים מתחתית הפיגום עד שיאו, הרי כל אחד מהם עושה אותה עשייה, ואף על פי כן משמשות כל אותן העשיות היחידות חלקים רצופים של עשייה כוללת, משמשות הן שלבים מיוחדים, שכל לבינה צריכה לעוברם בתהליך־העבודה; ומפני כך אפשר ש־24 הידיים של הפועל־הכולל מעלות את הלבינה במהירות יתירה משמעלות אותה שתי הידיים של הפועל הבודד, אילו היה עולה ויורד בפיגום[14]. נושא־העבודה עובר אותו מרחב גופו בזמן קצר יותר. מצד שני, אם ניגשים, למשל, לבניין בית בו־בזמן מצדדים שונים, הרי חלה עבודת־צירוף אף על פי שמשתפי־הפעולה עושים אותה עשייה או עשייה מסוג אחד. יום־העבודה המצורף של 144 שעות, התופס את נושא־העבודה מצדדים שונים מבחינת המקום, משום שהפועל־המצורף או הפועל־הכולל עיניים לו וידיים לו מפנים ומאחור ובמידה מסוימת הוא מלא־עולם, כביכול — מעלה את התוצרת־הכוללת במהירות יתירה משמעלים אותה 12 ימי־עבודה בני שתים־עשרה שעות של פועלים בודדים פחות או יותר, שהכרח להם ליגש אל עבודתם בחד־צדדיות יתירה. בו־בזמן בשלים־והולכים חלקי־שטח שונים של התוצרת.

הדגשנו, כי הרבים המשלימים זה את זה עושים אותה עשייה גופה או עשייה מאותו סוג, משום שאותה צורה פשוטה־ביותר של עבודה משותפת ממלאה תפקיד רב אף בצורה המפותחת־ביותר של שיתוף־הפעולה. אם תהליך־העבודה מורכב, הרי עצם כמותם של העובדים־בחבורה מאפשרת לחלק את הפעולות השונות בין ידיים שונות, הווה אומר, לבצען בו־בזמן ולקצר על ידי כך את זמן־העבודה, הדרוש להתקנתה של התוצרת־הכוללת[15].

בענפי־ייצור מרובים אתה מוצא רגעים קריטיים, כלומר, תקופות־זמן הנקבעות

היא לגבי הזמן העתיק־הקלאסי, כשם שאופיינית לגבי מהות היֶנקים הגדרתו של פראנקלין, כי האדם הוא מטבעו יצור עושה־מכשירים.

[14] „ועוד יש לקבוע, כי אותה חלוקת־עבודה חלקית אפשר שתחול גם במקום שהפועלים עוסקים באותה פעולה. כגון בנאים העוסקים בהעברת לבינים מיד אל יד כדי להרימן לפיגום גבוה־יותר — כולם עושים אותה עבודה; ואף על פי כן קיימת ביניהם מעין חלוקת־עבודה שעיקרה בכך, שכל אחד מעביר־ומקדם את הלבינה מרחק מסוים, וכולם יחד מאַפשרים שתגיע למקום הנתון ביתר־מהירות, משהיתה מגעת אילו היה כל אחד מהם מביא את לבינתו שלו ביחידות, עד לפיגום הגבוה־ביותר." (פ. סקארבק: „תורת סוגי־העושר החברתיים". הוצ. שנייה, פאריס 1840. כרך ו, עמ' 97, 98.)

[15] „כשמדובר בביצוע עבודה מורכבת, משמע — שצריך לבצע דברים שונים בזמן אחד. פלוני מבצע עבודה אחת, בעוד שאלמוני מבצע עבודה אחרת, והכל נותנים חלקם להשגת תוצאה, שאדם אחד לא יכול היה להשיגה. האחד חותר בעוד השני נוהג־בהגה, והשלישי משליך הרשת או מטיל הצלְצל; וכך משיג הדייג הצלחה, שלא היתה אפשרית כלל אילולא אותה פעולה משותפת (concours)". דטיו דה טראסי: „מסכת על הרצון וכו'." [עמ' 78.]

על ידי עצם טבעו של תהליך־העבודה, שמן ההכרח להשיג בהם תוצאות־עבודה מסוימות. אם צריך, למשל, לָגוֹז עדר־צאן או לקצור ולאסוף תבואה מכמה אֲקרים של אדמת־דגן, שוב תלויות כמותה ואיכותה של התוצרת בכך, אם הפעולה תתחיל בשעה מסוימת ותסתיים בשעה מסוימת. משך־הזמן, שתהליך־העבודה צריך לתפוס, נקבע כאן מראש, כגון עם דיג המליחים. היחיד אינו יכול לגזור־ולהוציא מיום אחד אלא יום־עבודה אחד בלבד, נאמר של 12 שעות, ואלו שיתוף־הפעולה של 100, למשל, מרחיב את יום־העבודה של שתים־עשרה שעות, ומעמידו על יום־עבודה של 1200 שעות. הקוֹצר של משך־העבודה — משלים אותו השיעור של כמות־העבודה, שמטילים אותה ברגע המכריע אל שדה־הייצור. התוצאה במועדה תלויה כאן בשימוש שנשתמשו בו־בזמן בצירופי ימי־עבודה מרובים; היקף התוצאה היעילה תלוי במספר הפועלים, אך לעולם יקטן מספר זה ממספר הפועלים הבודדים, שבאותו היקף־של־זמן היו משיגים אותו היקף־של־תוצאות[16]. היעדר שיתוף־הפעולה הזה הוא־הוא שגורם כי במערב ארצות־הברית הולכות־לאיבוד שנה־שנה ערימות־ערימות של דגן, ובחלקי הודו המזרחית, שבהם החריב השלטון האנגלי את העדה הוָתיקה, הולכות־לאיבוד שנה־שנה כמויות מרובות של כותנה[17].

מצד אחד, מאפשר שיתוף־הפעולה להרחיב את תחומי־המקום של העבודה, ולפיכך מתחייב שיתוף זה בתהליכי־עבודה מסוימים על־ידי עצם תנאי־המקום של נושא־העבודה, כגון בייבוש־בצות, בהקמת סכרים, במפעלי־השקאָה, בבניית תעלות, דרכים, מסילות־ברזל וכו׳. מצד שני מאַפשר שיתוף זה — ביחס אל קנה־מידתוֹ של הייצור — לצמצם את אזור־הייצור צמצום־שבמקום. צמצום זה בתחומי־המקום של העבודה, ועם זה גם התרחבותו של תחום הישגיה — תוך כך ניתן לחסוך הרבה מן ההוצאות־לבטלה (faux frais) — נובעים מתוך כינוסם של הפועלים, מתוך קירובם של תהליכי־עבודה שונים ומתוך ריכוזם של אמצעי־הייצור[18].

---

[16] „ככל שתבוצע (העבודה החקלאית) בזמן המכריע — כן יגדל הישגה.״ („חקירה בדבר הקשר בין המחיר הנוכחי וכו׳״, עמ׳ 7.) „אין לך גורם חשוב בחקלאות מגורם הזמן.״ (ל י ב י ג : „על התורה והמעשה בחקלאות״, [בראונשווייג] 1856. עמ׳ 23.)

[17] „התקלה האחרת, שאין מצפים כמעט למצאה בארץ, המקיימת יצוא־עבודה גדול־יותר מכל ארץ אחרת בעולם — חוץ אולי מסין ואנגליה — הרי זו אי־האפשרות להמציא מספר מספיק של ידיים לאסיף הכותנה. התוצאה היא, שכמויות גדולות של היבול אין מלקטים אותן, בעוד שחלק אחר מלקטים לאחר שהכותנה כבר שכובה על הקרקע, ומובן מאליו שהיא נטולת־צבע ואף רקובה בחלקה; ונמצא, כי משום מחסור בעבודה לתקופת־השנה המתאימה, נאלץ בעל־המטעים להשלים למעשה עם אָבדן חלק גדול מאותו יבול, שאנגליה משתוקקת לו כל כך.״ („בנגאל הורקארו. סיכום דו־חדשי מחדשות הארץ.״ 22 ביולי 1861.)

[18] עם התקדמות בתרבות החקלאית נמצא, ש„כל ההון והעבודה — ואפשר למעלה מזה — שהיו מוחזקים קודם במפוזר על שטח של 500 אֲקר, עתה הם מרוכזים בשביל עיבוד משוכלל של 100 אֲקר.״ אף על פי ש„ביחס לכמות ההון והעבודה המועסקים נתרכז־יותר השטח (is concentrated) — הרי יש כאן תחום־ייצור מוגדל בהשוָאָה לאותו תחום־ייצור, שקודם־לכן היה מחזיק בו או היה מעבדו פעיל־הייצור אחד־יחיד ובלתי־תלוי.״ (ד. ג׳ו נ ס : „מסה על חלוקת העושר. על הרנטה.״ לונדון 1831, עמ׳ 191.)

יום־העבודה המצורף — בהשוָאה אל סכום שווה־לו בגדלו של ימי־עבודה יחידים־מפורדים — מייצר כמויות גדולות־יותר של ערכי־שימוש, ולפיכך גם מקטין הוא את זמן־העבודה הדרוש לייצורה של תוצאה יעילה מסוימת. ואין הבדל אם יום־העבודה המצורף משיג במקרה נתון אותו כוח פרודוקטיבי מוגבר, משום שהוא מעלה את עוצמת־הכוח המכאנית של העבודה, או משום שהוא מרחיב את תחום־פעולתה מבחינת המקום; אם משום שמצמצם הוא מבחינת־המקום את שטח־הייצור ביחס אל קנה־מידתו של הייצור, ואם משום שמפעיל הוא ברגע הקריטי עבודה מרובה בזמן קצר; אם משום שמעורר הוא את ההתחרות בין היחידים ומגביר את מתח כוחותיהם החיוניים, ואם משום שמטביע הוא על העשיות מסוג־אחד של רבים את חותם הרציפות והרב־צדדיות; אם משום שמבצע הוא עשיות שונות בו־בזמן ואם משום שמביא הוא לידי חסכון באמצעי־הייצור תוך שמשתמשים בהם במשותף, ואם משום שמקנה הוא לעבודת היחיד אופי של עבודה חברתית ממוצעת — בכל התנאים הכוח־היצרני הסגולי של יום־העבודה המצורף הוא כוח פרודוקיבי חברתי של העבודה, או הוא כוח פרודוקטיבי של עבודה חברתית. כוח זה נובע מתוך שיתוף־הפעולה גופו. על ידי עבודת־צוות תכניתית פושט הפועל את סייגיו האינדיווידואליים ומפתח את הכושר המשותף לו ולבני־מינו[19].

כשם שפועלים בכלל אינם יכולים לפעול־ביחד במישרין אלא אם כן שרויים הם יחד, ועל־כן כינוסם בשטח מסוים הוא תנאי לשיתוף־פעולתם — כן אין פועלים שכירים יכולים לשתף־פעולה אלא אם־כן אותו הון גופו, אותו בעל־הון גופו, מעסיקם בו־בזמן, כלומר: קונה את כוחות־עבודתם בו־בזמן. מכאן, שהערך־הכולל של כוחות־עבודה אלה, או הסכום של שכר־הפועלים ליום, לשבוע, וכו׳ — מן ההכרח שיהיה כולו מאוחד בכיסו של בעל־ההון, לפני שכוחות־העבודה עצמם יתאחדו בתהליך־הייצור. כדי לשלם בבת־אחת שכר־עבודה של 300 פועלים, ולו ליום אחד בלבד, דרושה יותר השקעת־הון מאשר לשלם לפחות פועלים שבוע־שבוע במשך כל השנה כולה. הווה אומר: מספר הפועלים המשתפים־פעולה, או קנה־המידה של שיתוף־הפעולה, תלוי קודם־כל בשיעורו של ההון, שיש בידי בעל־

---

19 „כוחו של האדם היחיד אינו אלא מיצער, ואלו איחודם של הכוחות המיצערים מהווה כוח־כולל, הגדול מסכום הכוחות החלקיים, וכך יוצא שעצם איחודם בלבד של הכוחות עשוי להקטין את זמן פעולתם ולהגדיל את שטחה.״ (ג. ר. ק א ר ל י, הערה לחיבורו של פ. ו ר י: „הרהורים וכו׳״, כרך XV, עמ׳ 196.)

תוספת במהדורה הצרפתית. „העבודה המשותפת משיגה תוצאות, שעבודתו של היחיד לא היתה יכולה להשיגן לעולם. במידה שהאנושות גדלה גידול־שבמניין, הרי התוצאות של חריצות־המקצוע המשותפת יעברו בהרבה על הסכום, שאפשר היה לקבל על־ידי חיבור בלבד באם יסוד לו ישמש הגידול ההוא... ואמנם, באומנויות המכאניות וכן בעבודות־המדע יכול שיבצע אדם ביום אחד יותר משיבצע פרט בודד כל ימי חייו. אותו משפט של אישי־המתימטיקה, כי השלם שווה לסכום חלקיו — שוב אין לו תוקף, לכשתרצה להשתמש בו לגבי הנושא דנן. בנוגע לעבודה — זה עמוד־התווך הגדול לקיומה של האנושות — ניתן לומר, כי תוצאות המאמצים המאוחדים עוברת על כל מה שהיו יכולים להעלות אי־פעם מאמציהם של פרטים בודדים.״ (ת. סדלר: „חוק־האוכלוסין״, לונדון 1850.)

ההון הפרטי להשקיע בקנייתם של כוחות־עבודה, כלומר, תלוי הוא בהיקף אמצעי־המחיה המצויים ברשותו של בעל־הון אחד בשביל פועלים רבים.

ומה בהון המשתנה, אף בהון הקבוע כך. ההוצאות על חומרי־גלם, למשל, גדולות פי 30 בשביל בעל־ההון המעביד 300 פועלים, מהוצאותיו של כל אחד מ־30 בעלי־ההון המעסיקים 10 פועלים כל־אחד. ודאי שהיקף־הערכים וכמות־החומר של אמצעי־הייצור שמשתמשים בהם במשותף אינם גדלים באותה מידה ממש עם גידול מספר הפועלים — ואף על פי כן גדלים הם גידול רב. הרי שריכוז כמויות מרובות של אמצעי־ייצור בידי בעלי־הון יחידים הוא תנאי חומרי לשיתוף־פעולתם של פועלים שכירים, והיקפו של שיתוף־הפעולה, או קנה־מידתו של הייצור, תלוי בהיקפו של ריכוז זה.

מתחילה דומה היה, שדרוש שיעור־מינימום מסוים של הון אינדיווידואלי, כדי שמספר הפועלים המנוצלים בו־בזמן — ומכאן, כמותו של עודף־הערך המיוצר — יספיק לפטור את נותן־העבודה עצמו מיגיע־כפיים, יספיק להפוך אומן־זעיר לבעל־הון, ולקיים בכך את יחס־ההון מבחינה פורמאלית. עכשיו אנו רואים, כי מינימום זה משמש תנאי חומרי לגלגולם של תהליכי־עבודה מרובים, אינדיווידואליים, מפורדים ובלתי תלויים זה בזה, בתהליך־עבודה חברתי מצורף.

וכן דומה היה בתחילה, כי פיקודו של ההון על העבודה אינו אלא תוצאה פורמאלית מכך, שהפועל שוב אינו עובד בשביל עצמו אלא בשביל בעל־ההון, ולפיכך עובד הוא תחת פיקוחו של בעל־ההון. עכשיו, שבא שיתוף־הפעולה של פועלים־שכירים הרבה, נתפתח פיקודו של ההון ונעשה הכרח לביצועו של תהליך־העבודה גופו, נעשה תנאי־של־ממש בשביל הייצור. פיקודו של בעל־ההון בשדה־הייצור משמש עכשיו תנאי שאי־אפשר בלעדיו, ממש כפיקודו של הגנראל־המצביא בשדה־המערכה.

כל עבודה חברתית במישרין, או עבודה משותפת במישרין המבוצעת בקנה־מידה גדול, זקוקה, אם בהרבה ואם במעט, להנהלה, שתהא מטילה הארמוניה בין הפעולות האינדיווידואליות ותהא מגשימה את התיפקודים הכלליים, הנובעים מתוך תנועת הגוף־הכולל הפרודוקטיבי — להבדיל מתנועת איבריו העצמאיים. כנר יחיד מנצח על עצמו, תזמורת זקוקה למנהל־מוזיקאי. תיפקוד זה של הנהלה ופיקוח ותיווך נעשה לתיפקודו של ההון, משנעשתה העבודה הכפופה למרותו עבודה שיתופית. תיפקוד־ההנהלה, בהיותו תיפקוד סגולי של ההון, קונה לעצמו סימני־אופי סגוליים.

קודם־כל: המגמה־המניעה והתכלית־הקובעת של תהליך־הייצור הקאפיטא־ליסטי הן — השתערכות גדולה ככל האפשר של ההון[20], כלומר, ייצור גדול ככל האפשר של עודף־הערך, ובכן ניצול גדול ככל האפשר של כוח־העבודה בידי בעל־ההון. משגדל מספר הפועלים העסוקים בזמן אחד, מתגברת־והולכת התנגדותם, ועם זה מתגבר בהכרח הלחץ של ההון כדי להשתלט על התנגדות זו. הנהלתו של

---

[20] „רווחים... הנה התכלית היחידה של העסק." (ו א נ ד ר ל י נ ט: „הכסף יענה וכו'". עמ' 11.)

בעל־ההון לא בלבד שהיא משמשת תיפקוד מיוחד, הנובע מתוך טבעו של תהליך־העבודה החברתי ומשתייך אליו — היא גם משמשת תיפקוד לניצולו של תהליך־עבודה חברתי, ועל־כן הוא מותנה על־ידי אותו ניגוד בלתי־נמנע שבין המנצל ובין החומר־הגלמי העומד לניצולו. ואף זאת: משגדל היקפם של אמצעי־הייצור, העומדים לעומת הפועל־השכיר בחזקת קניין זרים, גדל־והולך הצורך בהשגחה על שימושם הנכון[21]. ועוד: שיתוף־פעולתם של הפועלים־השכירים אינו אלא תוצאתו של ההון, המעביד אותם בזמן אחד. צירוף תיפקודיהם ואיחודם בגוף־כולל פרודוקטיבי — כל זה נמצא מחוצה להם, בהון, והוא המכנסם ומלכדם. ולפיכך מופיע ועומד לעומתם צירוף עבודותיהם: להלָכה — בחזקת תכנית; למעשה — בחזקת סמכות של בעל־ההון; בחזקת שלטון־רצונו של אחר, המכניע את עשייתם למרותה של מטרתו־הוא.

ולפיכך: אם ההנהלה הקאפיטאליסטית דו־פרצופית היא מצד תוכנה, מחמת דו־פרצופיותו של תהליך־הייצור עצמו העומד להנהלה — שכן מצד אחד הוא תהליך־עבודה חברתי להתקנת תוצרת, ומצד שני הוא תהליך לשיערוך־ההון — הרי היא לפי צורתה הנהלה עריצה. עם התפתחותו של שיתוף־הפעולה בקנה־מידה מרובה, מפתחת אותה עריצות את צורותיה המיוחדות לה. כשם שמתחילה נפטר בעל־ההון מיגיע־כפיים, לאחר שהשיג הונו אותו שיעור־מינימום, שרק עמו מתחיל עצם הייצור הקאפיטאליסטי — כך לגבי התיפקוד של פיקוח ישיר ומתמיד על פועלים־יחידים ועל חבורות של פועלים: עכשיו הוא מוסר אותו תיפקוד גופו בידי סוג מיוחד של פועלים שכירים. מחנה צבא זקוק לקצינים צבאיים, קציני־מעלה עם קציני־מטה — והמוני פועלים, העובדים ביחד בפיקודו של אותו הון עצמו, זקוקים לקצינים תעשייתיים: קצינים גבוהים (מנצחים, מנהלים managers) וסגני־קצינים (מפקחי־עבודה foremen, overlookers, contremaitres) המפקדים בשמו של ההון במשך תהליך־העבודה. עבודת הפיקוח־העליון מתגבשת ונעשית תיפקודם המיוחד. הכלכלן המדיני, משהוא בא להשוות את אופן־הייצור של איכרים עומדים ברשות עצמם או של בעלי־מלאכה עצמאיים אל משק־המטעים המבוסס על העבדות — הרי הוא מונה את העבודה הזאת של הפיקוח־העליון על ההוצאות־

---

[21] עתון אנגלי קרתני [פיליסטרי], „ספקטייטור" מ־3 ביוני 1866, מודיע, כי לאחר שהנהיגו מעין עסק־של־שותפות בין בעל־הון ופועליו ב„חברה לייצור חוטי־ברזל במאנצ'סטר" ["wirework Company of Manchester"] „היתה התוצאה הראשונה — ירידה פתאומית של הבזבוז; שכן הבינו העובדים, שאין הם צריכים לנהוג יתר בזבוז בקניינם־הם, משנוהגים כל בעלים אחרים; והבזבוז אפשר והוא המקור הגדול ביותר, בצדם של חובות גרועים, להפסדים בתעשייה." אותו עתון גופו מוצא, כי הליקוי העיקרי בנסיונות השיתופיים ברוצ'דייל [Rochdale cooperative experiments] הוא: „הללו הוכיחו, כי איגודי פועלים יכולים לנהל בהצלחה חנויות, בתי־חרושת וכמעט כל צורות־התעשייה, והם שיפרו לאין־גבול את מצבם של העובדים, אבל, (אבל!) שוב לא הניחו מקום ברור בשביל הבעלים." ["They showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters."] Quelle horreur! [מה נורא הדבר!]

לבטלה של הייצור (faux frais de production) [21א]. כנגד זה, כשהוא דן באופן־הייצור הקאפיטאליסטי, הרי הוא מזהה את תיפקוד־ההנהלה, כל שהוא נובע מטבעו של תהליך־העבודה המשותף, עם אותו תיפקוד עצמו, כל שהוא מותנה על־ידי אופיו הקאפיטאליסטי — וזהו ממילא אופי של ניגודים — של תהליך זה[22]. בעל־ההון לא משום כך בעל־הון הוא, מפני שהוא מנהל תעשייתי; אלא הוא נעשה מצביא תעשייתי על שום שהוא בעל־הון. הפיקוד העליון בתעשייה הופך להיות תארו של ההון, כשם שהפיקוד העליון במלחמה ובמשפט היה בימי הפיאודאליזם תארו של הקניין הקרקעי[22א].

הפועל הוא בעל־הקניין של כוח־עבודתו, כל זמן שהוא, בחזקת מוכרו של זה, מתגר־והולך עם בעל־ההון, ואין הוא יכול למכור אלא את שיש בקניינו: כוח־עבודתו האישי, המבודד. אין מצב זה משתנה אף במשהו על ידי כך, שבעל־ההון קונה במקום כוח־עבודה אחד 100 כוחות־עבודה, או שהוא עורך חוזים עם 10 פועלים בלתי־תלויים זה בזה, ולא עם פועל־יחיד בלבד. בידו להשתמש ב־100 פועלים אלה, אפילו אם לא יביאם לידי שיתוף־פעולה. הרי שבעל־ההון משלם את ערכם של 100 כוחות־עבודה עצמאיים אבל אינו משלם בעד כוח־העבודה המצוּנָת של אותם המאה. בחזקת אישים בלתי־תלויים אין הפועלים אלא מבודדים, הבאים בזיקה לאותו הון גופו, אבל לא בזיקה הדדית זה לזה. אין שיתוף־פעולתם מתחיל אלא בתהליך־העבודה, ואולם בתהליך העבודה כבר פסקו להיות בעלים לעצמם. עם כניסתם לתוכו נצטרפו לגופו של ההון. בחזקת משתפי־פעולה, בחזקת איברים של גוף פועל־ועושה, שוב אין הפועלים עצמם אלא משמשים אופן מיוחד לקיומו של ההון. מכאן, שהכוח הפרודוקטיבי שמפתח הפועל בחזקת פועל חברתי, כוחו הפרודוקטיבי של ההון הוא. הכוח הפרודוקטיבי החברתי של העבודה מתפתח ללא־תשלום, משנעמדים הפועלים בתנאים מסוימים, וההון הוא שמעמידם בתנאים אלה. ומפני שהכוח הפרודוקטיבי החברתי של העבודה אינו עולה לו להון במאומה, מפני שמצד השני אין כוח זה בא לידי פיתוח על־ידי הפועל אלא לאחר שעבודתו שייכת כבר להון — שוב הוא נראה ככוח פרודוקטיבי שההון מוחזק בו מידי הטבע, ככוח פרודוקטיבי טבוע בו [אימאננטי].

במידות ענקיות מופיע לפנינו הישגו של שיתוף־הפעולה הפשוט — במפעלים

[21א] הפרופסור קיירנס, לאחר שתיאר את „הפיקוח העליון על העבודה" ["superintendence of labour"] כתכונה ראשית בשביל הייצור־על־ידי־עבדים במדינות הדרום של אמריקה הצפונית, הריהו ממשיך לאמור: „האיכר בעל־הקניין (שבצפון), בנכסו לעצמו את כל פרי עמלו, שוב אינו זקוק לשום דירבון אחר בשביל התאמצותו. כאן הפיקוח העליון מיותר לגמרי." (קיירנס: „כוחו של העבד", עמ' 48, 49.)

[22] סר ג'יימס סטיוארט, המצטיין בדרך כלל בעין פקוחה לגבי ההבדלים החברתיים־האופייניים בין אפני־ייצור שונים — מעיר: „מפני מה הורסים העסקים הגדולים שעל דרך המאנופאקטורה את המפעל הזעיר (private industry) אם לא על־ידי כך, שהם מתקרבים־והולכים אל הפשטות של [עבודת] העבדים?" („עיקרי הכלכלה המדינית", לונדון 1767, כרך I, עמ' 167, 168.)

[22א] אוגוסט קונט ואסכולתו, היו יכולים, איפוא, להוכיח את ההכרח הנצחי באדונים פיאודאליים, באותה דרך שהוכיחו הכרח זה לגבי אדוני ההון.

העצומים של בני־אסיה העתיקים, המצרים, האטרוסקים, וכו׳. „בתקופות שעברו אירע, שהמדינות המזרחיות האלה, לאחר שהיו מספקות את ההוצאות בשביל מוסדותיהן האזרחיים והצבאיים, עוד נשאר ברשותן עודף, שיכלו להשתמש בו בשביל מפעלים לתפארת או לתועלת; לשם הקמת המפעלים האלה היו משתמשות בשלטונן כמעט על כל הידיים והזרועות של האוכלוסייה הלא־חקלאית, וכך יצרו מצבות־זכרון נפלאות, שעודן מעידות על עוצמת המדינות הללו. בקעת־נילוס השופעת־ברכה... היתה מייצרת מזונות בשביל המוני אוכלוסייה לא־חקלאית, והמזונות הללו, קניינם של המלכים והכוהנים, היו נותנים את האמצעים להקמת בנייני־הזכרון העצומים, שמילאו בהם את כל הארץ... לשם הסעת פסלי־הענק והובלת החומרים העצומים, שעצם העברתן מעוררת חרדת־פלא, השתמשו בשפע בזבזני־כמעט בעבודת־אדם בלבד... די היה במספר הפועלים ובריכוז מאמציהם. הנה אנו רואים, כיצד מתנשאים־ועולים ממעמקי האוקיינוס כפי־אלמוגין ענקים ומתלכדים לאיים וליבשות, אף על פי שכל מַשקיע (depositary) כשלעצמו אינו אלא מיצער, רפה ועלוב. הפועלים הלא־חקלאיים אשר בממלכה אסיאטית אינם יכולים לתרום הרבה למען התפקיד הזה, בלתי־אם מאמציהם הגופניים הפרטיים בלבד, אך כוחם במספרם; והכוח שהדריך את ההמונים הללו, הוא שהביא־לעולם אותם היכלות ומקדשים, פיראמידות, מערכות של אנדרטאות־הענק, ששרידיהם ממלאים את לבנו התפעלות וחרדה. רק מתוך שההכנסות [revenues] שעליהן נתפרנסו הפועלים נתרכזו בידי יחיד או בידי מועטים — נפתחה האפשרות בשביל מפעלים כאלה.״[23] עוצמה זו, שהיתה בידי מלכי אסיה ומצרים או בידי השליטים־הכוהנים האטרוסקים, עברה בחברה החדשה לידיו של בעל־ההון — אם הוא מופיע כבעל־הון בודד ואם כבעל־הון מצורף, כגון בחברות־מניות.

שיתוף־הפעולה בתהליך העבודה, באותה צורה שאנו מוצאים אותה בגדולתה בראשית־התרבות של האנושות — אצל עמים־ציידים[23א] או בחקלאות של העדות ההודיות — מקורו מצד אחד בקניין המשותף על תנאי הייצור, ומצד השני בכך, שהיחיד־הפרט עדיין לא עקר עצמו מטבורו של השבט או של העדה, כשם שלא נעקרה הדבורה־הפרט מן הנחיל. שני דברים אלה כאחד מבדילים בינו לבין שיתוף־הפעולה הקאפיטאליסטי. השימוש האקראי בשיתוף־פעולה בקנה־מידה גדול בעולם העתיק, בימי־הביניים ובמושבות המודרניות — יסודו ביחסים ישירים של אדנות־ועבדות, על הרוב בעבודת־עבדים. ואלו הצורה הקאפיטאליסטית מניחה־מראש את מציאותו של הפועל השכיר החפשי, המוכר את כוח־עבודתו להון. אבל מבחינה היסטורית מתפתח שיתוף־הפעולה בניגוד אל משק־האיכרים ואל המפעל־האומנותי

---

[23] ר. ג׳ונס: „ספר־עזר של הרצאות וכו׳״. עמ׳ 77, 78. האוספים של עתיקות אַשור ומצרים אשר בלונדון ובשאר ערי הבירה באירופה עושים אותנו לעדי־ראייה של אותם תהליכי־עבודה משותפי־פעולה.

[23א] ליגגה, אפשר שאינו טועה, אם הוא קובע בחיבורו „תורת החוקים האזרחיים״, כי הציד הוא הצורה הראשונה של שיתוף־הפעולה, וציד־האדם (מלחמה) הוא אחת הצורות הראשונות של הציד.

הבלתי־תלוי — בין אם הוא לובש ובין אם איננו לובש צורה של איגוד־אומנים[24]. לעומת הצורות הללו מופיע שיתוף־הפעולה הקאפיטאליסטי, לא כצורה היסטורית מיוחדת של שיתוף־הפעולה, אלא שיתוף־הפעולה עצמו מופיע כנגדן בחזקת צורה היסטורית מיוחדת לו לתהליך־הייצור הקאפיטאליסטי ומבדילה אותו הבדלה סגולית.

כשם שהכוח־הפרודוקטיבי החברתי של העבודה, כפי שהוא מתפתח עם שיתוף־הפעולה, נראה לנו ככוח־פרודוקטיבי של ההון, כך נראה שיתוף־הפעולה גופו להיות צורה סגולית של תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי — בניגוד לתהליך־הייצור של פועלים, או גם של אומנים־זעירים, בלתי־תלויים ומבודדים. הוא השינוי הראשון, שחל בתהליך־העבודה הממשי, עם כפיפותו להון. שינוי זה מתרחש מעצמו, בדרך הטבע. ההנחה המוקדמת לכך, שמעסיקים בו־בזמן מספר מרובה של פועלים־שכירים באותו תהליך־עבודה גופו, היא המשמשת נקודת־המוצא לייצור הקאפי־טאליסטי. נקודת־מוצא זו ועצם הֱייתו של ההון כרוכים יחד. נמצאנו למדים: אם מצד אחד נראה אופן־הייצור הקאפיטאליסטי כהכרח היסטורי כדי שתהליך־העבודה ייהפך לתהליך חברתי — הרי מצד השני נראית צורה חברתית זו של תהליך־העבודה להיות מתוד, שההון משתמש בו כדי לנצל ביתר־רֶוַחים את תהליך־העבודה עם הגברת כוחו הפרודוקטיבי.

שיתוף־הפעולה בצורתו הפשוטה, שדנו בה עד כאן, חל ביחד עם הייצור בקנה־מידה רחב, ועדיין אינו משמש צורה יציבה, אופיינית לתקופת־התפתחות מיוחדת של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי. לכל היותר נראה הוא בקירוב כך בהתחלותיה של המאנופאקטורה שהתנהלה עדיין בשיטת־האומנות[25]; וכן באותו סוג של חקלאות גדולה, המתאים לתקופת־המאנופאקטורה ושאינה שונה בעיקרה ממשק־האיכרים אלא במספר הפועלים העסוקים בו־בזמן ובהיקפם של אמצעי־הייצור המרוכזים. שיתוף־הפעולה הפשוט עדיין מוסיף לשמש צורה שלטת באותם ענפי־ייצור, שההון פועל בהם בקנה־מידה גדול, בלא שחלוקת־העבודה או מנגנון־המכונות ימלאו בהם תפקיד חשוב.

שיתוף־הפעולה נשאר צורת־יסוד של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, אף על פי שצורתו הפשוטה גופה אינה מופיעה אלא כצורה מיוחדת בין שאר צורותיה שהוסיפו להתפתח יותר.

---

[24] משק־האיכרים הזעיר והמפעל־האומנותי הבלתי־תלוי — שניהם משמשים במקצתם בסיס לאופן־הייצור הפיאודאלי, ובמקצתם מופיעים הם לאחר התפוררותו של זה, בצדו של המפעל הקאפיטאליסטי — מהווים, עם זה, את היסוד הכלכלי לעדות הקלאסיות בזמן פריחתן, לאחר שנתפורר הקניין המשותף המזרחי־הקדמון וקודם שנשתלטה העבדות שלטון של ממש על הייצור.

[25] „כלום אין באיחוד המומחיות, השקידה וההתחרות של רבים העוסקים באותה עבודה משום דרך לקידומה של זו? ובדרך אחרת כלום היתה יכולה אנגליה להביא את מאנופאקטורת־הצמר שלה לידי שלימות מובהקת כזו?" (ב ר ק ל י י: „המַקשן". לונדון 1750, עמ' 56, § 521.)

פרק שנים־עשר

חלוקת העבודה והמאנופאקטורה

1. מקורה הכפול של המאנופאקטורה

שיתוף־הפעולה המבוסס על חלוקת־העבודה יוצר לעצמו את צורתו הקלאסית במאנופאקטורה. שיתוף זה, בחזקת צורה אופיינית לתהליך־הייצור הקאפיטאליסטי, שולט בתקופת המאנופאקטורה־ממש, שהיא נמשכת — לפי הערכה בלתי־מדוקדקת — ממחצית המאה ה־16 עד השליש האחרון של המאה ה־18.

המאנופאקטורה צומחת־ועולה בשתי דרכים.

האחת: פועלים העסוקים במלאכות עצמאיות מסוגים שונים, שתוצר מסוים חייב לעבור את ידיהם עד לשלבו האחרון — מתאחדים בסדנה אחת בפיקודו של אותו בעל־הון. הכרכרה, למשל, היתה תוצרתן הכוללת של עבודות שנעשו בידי מניין רב של אומנים בלתי־תלויים זה בזה, כגון חרשי־אפנים, אוכפנים, חייטים, מַסגרים, רפדים, חרטים, שזרים, זגגים, צבעים, צבעי־לאכה, זהבים, וכו׳. המאנופאקטורה־של־הכרכרות מאַחדת את כל האומנים השונים האלה בבית־עבודה אחד, וכאן הם עובדים בו־בזמן ומסייעים זה את זה. אמנם אין אתה מזהיב את הכרכרה אלא אם כן היא כבר עשויה. אולם אם נעשות בו־בזמן כרכרות הרבה, אפשר שמקצתן יעמדו תמיד לזיהוב, בעוד שמקצתן עוברות שלב קודם בתהליך־הייצור. עד כאן אנו עומדים עדיין בתחום של שיתוף־הפעולה הפשוט, וזה מוצא מזומן לפניו את החומר הדרוש לו באדם ובחפצים. אך לא עברו ימים מרובים וחל שינוי עיקרי בדבר. החייט, המסגר, הרפד וכו׳, תוך שהוא עסוק בעשיית־כרכרות בלבד, מאַבד מעט־מעט את ההרגל, ואתו גם את הכשרון, להתעסק באומנותו הקודמת לכל ממדיה. מצד שני: עיסוקו, שנעשה חד־צדדי, מקבל עכשיו את הצורה התכליתית־ביותר בשביל תחום פעולתו המכוּוָץ. מתחילה נראתה לנו המאנופאקטורה־של־הכרכרנות כצירוף של אומנויות עצמאיות. מעט־מעט היא נהפכת לחלוקה של ייצור־הכרכרות לפעולותיו המבודדות־החלקיות, שכל אחת מהן מתגבשת ונעשית תיפקודו המיוחד לו לפועל אחד בלבד, והפעולות הללו בכללותן מבוצעות על־ידי חֶבֶר של פועלים־חלקיים אלה. כיוצא בכך קמה המאנופאקטורה־של־האריגים וקמה מערכה שלימה של מאנופאקטורות אחרות מתוך צירופן של אומנויות שונות בפיקודו של אותו הון גופו[26].

---

[26] כדי להביא דוגמה מודרנית יותר לדרך זו של התהוות המאנופאקטורה — הנה הציטאטה הבאה: מפעל־הטווייה והאריגה למשי בליאון ובנים „הוא כולו פאטריארכאלי; מעסיק הוא נשים וילדים מרובים אך אין הוא מייגע אותם יתר על המידה ואין הוא הורס בריאותם; הריהו משאירם בתוך עמקיהם היפים, עמק הדרום, הוואַר, האיזר והווקלוז, שיגדלו שם את תולעות־המשי ויתירו את פקעותיהן — ואין הוא נהפך לעולם למפעל הרשתי ממש. אם מסתכלים ביתר דיוק... מתגלה כאן עקרון חלוקת־העבודה בגוון עצמי מיוחד. אמנם, מוצא אתה כאן כורכות־מפתלות, שוזרי־משי, צבעים, מרתקי־שתי, ובסוף — אורגים; אך אין הם מאוחדים באותה סדנה ואין הם תלויים באותם בעלים; כולם עצמאיים הם.״ (א. בלאנקי: „קורס לכלכלה תעשייתית.״ אסף א. בלייז. פאריס 1838—1839, עמ׳ 79.) מאז כתב בלאנקי את הנ״ל — נתחברו בבתי־חרושת מקצתם של הפועלים העצמאיים

אולם המאנופאקטורה באה־לעולם אף בדרך מנוגדת לה לזו. אומנים רבים, העושים אותה עשייה או עשייה מאותו־סוג, כגון נייר, אותיות־דפוס, או מחטים — אותו הון גופו מעסיקם בו־בזמן באותה סדנה גופה. זהו שיתוף־פעולה בצורתו הפשוטה־ביותר. כל אחד מן האומנים האלה (ואולי מצטרף אליו שוליה אחד או שניים) עושה את הסחורה כולה, היינו, מבצע הוא בזו־אחר־זו את העשיות השונות הדרושות להתקנתה של אותה סחורה. והרי הוא ממשיך לעבוד בדרכו הישנה, בדרך האומנות. ואולם מיד באות נסיבות חיצוניות וגורמות לכך, שיחול הסדר אחר בריכוז הפועלים בשטח אחד ובביצוע העבודות באותו זמן. הנה צריך למשל, לספק כמות מרובה של סחורות מוגמרות למועד מסוים. מתוך כך מתחלקת העבודה. תחת להטיל על אותו אומן עצמו שיבצע את הפעולות השונות בסדר־זמן מסוים, עומדים ומפרידים אותן זו מעל זו, מבודדים אותן, מעמידים אותן זו ליד זו מבחינת המקום, כל אחת מהן נמסרת לידי אומן אחר, וכולן יחד מבוצעות בו־בזמן בידי משתפי־הפעולה. חלוקת־ארעי זו חוזרת־ונשנית, מגלה את יתרונותיה המיוחדים, ומעט־מעט היא מתאַבנת ונעשית חלוקת־עבודה שיטתית. הסחורה נהפכת מתוצרו האינדיווידואלי של אומן עצמאי אחד, העושה מלאכות הרבה — לתוצר החברתי של חבר־אומנים, שכל אחד מהם אינו מבצע כל הזמן אלא אותה פעולה חלקית בלבד. אותן פעולות גופן, שנתמזגו זו בזו במערכה של עשיות רצופות בידיו של האומן־האיגודי הגרמני לעשיית־נייר, מקבלות עצמאות במאנופאקטורה־של־נייר ההולאנדית כפעולות חלקיות, המבוצעות זו־בצד־זו, בידי פועלים רבים משתפי־פעולה. אומן־מַחטן מאיגוד־האומנים בנירנברג, — הוא המשמש יסוד ראשון למאנופאקטורה־של־המחטים האנגלית. אך, בעוד שאותו מחטן יחיד היה עובר סדרה שלימה של פעולות, אפשר 20, בזו־אחר־זו, הרי כאן [במאנופאקטורה] היו מבצעים עד מהרה 20 מחטנים זה־על־יד־זה כל אחד רק אחת מ־20 הפעולות האלה; ועל יסוד של נסיונות נתפלגו הפעולות פילוג רב עוד יותר, נתבודדו ונתעצמאו כתיפקודים מיוחדים לפועלים־יחידים בלבד.

נמצאנו למדים: שני פנים לאופן־התהוותה של המאנופאקטורה, לצמיחתה־עלייתה מתוך האומנות. מכאן — מוצאה מתוך צירופן של אומנויות עצמאיות מסוגים שונים, המקפחות את עצמאותן ונעשות חד־צדדיות עד כדי כך, שאין הן משמשות עוד אלא פעולות־חלקיות משלימות זו את זו בתהליך־ייצורה של אותה סחורה אחת גופה. ומכאן — מוצאה מתוך שיתוף־פעולתם של אומנים מאותו סוג, עם שהיא מפוררת אותה אומנות אינדיווידואלית עצמה לפעולותיה השונות המיוחדות ומבודדתן ומעצמתן עד כדי כך, שכל אחת מהן משמשת תיפקוד־יחוד בשביל פועל מיוחד בלבד. משמע: מצד אחד מכניסה המאנופאקטורה חלוקת־עבודה לתוך תהליך־ייצור או שהיא מרחיבה את התפתחותה של זו, ומהצד השני מחַברת היא אומנויות שהיו מפורדות עד כאן. אך, תהיה נקודת־מוֹצאָה המיוחדת

השונים. (למהדורה ד׳. ומאז כתב מארקס את הנ״ל, קנה לעצמו המנור המכאני זכות־אזרח בבתי־חרושת אלה והריהו דוחק־ומוציא במהירות את מנור־היד. תעשיית־המשי בקרפלד אף היא יודעת לספר אותו סיפור. — פ. א.)

מה שתהיה — צורת־גמר שלה אחת היא ויחידה: מכאניזם־לייצור, שאיבריו הם בני־אדם.

לשם ההבנה הראויה של חלוקת־העבודה במאנופאקטורה חשוב לקבוע דברים אלה: ראשית, ניתוחו של תהליך־הייצור לשלביו המיוחדים מזדהה כאן לחלוטין עם התפוררות זו, שמפוררים פעולה לפי שיטת־האומנות לעשיותיה־החלקיות השונות. בין שהביצוע הוא מורכב ובין שהוא פשוט — לעולם הוא נשאר ביצוע בשיטת־האומנות, ולפיכך תלוי הוא בכוחו, בזריזותו, במהירותו ובבטחונו של כל פועל־יחיד, שעה שהוא משתמש בכלי־אומנותו. הבסיס נשאר — האומנות. אותו בסיס טכני צר מוציא באמת מכלל־אפשרות ניתוח מדעי של תהליך־הייצור, שכן כל תהליך חלקי שהתוצר עובר בייצורו, מן ההכרח שיהא בר־ביצוע כעבודה חלקית בשיטת־האומנות. ודוקא משום שההתמַחוּת האומנותית נשארת היסוד של תהליך־הייצור, מיעדים לכל פועל אך ורק תיפקוד־חלקי אחד וכוח־עבודתו נהפך כל ימי־חייו למכשירו של אותו תיפקוד חלקי. ולאחרונה: חלוקת־עבודה זו היא סוג מיוחד של שיתוף־הפעולה, וכמה מיתרונותיה נובעים מתוך מהותו הכללית של שיתוף־הפעולה, ולא מתוך צורתו זו המיוחדת.

2. הפועל־החלקי וכלי־עבודתו

ואם נבוא לעיין יפה בפרטי העניין, הרי ברור קודם כל, כי פועל המבצע כל ימיו אותה פעולה פשוטה אחת ויחידה, הופך את כל גופו למכשירה האוטומאטי החד־צדדי של פעולה זו, ומכאן שהוא מוציא לשם כך פחות זמן משמוציא האומן המגשים סדרה שלימה של פעולות לסירוגין. והרי הפועל־הכולל המצוּנת — והוא המשמש מכאניזם חי של המאנופאקטורה — כולו הרכב של פועלים־חלקיים חד־צדדיים כאלה. נמצא, שבהשוָאָה אל האומנות העצמאית מייצרים עכשיו יותר בפחות זמן, היינו, מתגבר הכוח הפרודוקטיבי של העבודה[27]. אף המתוד של העבודה החלקית נעשה מושלם יותר, מאחר שזו נתעצמה ונעשתה תיפקודו של איש אחד מיוחד. החזרה המתמדת על אותה ורק אותה עשייה מוגבלת אחת ויחידה וריכוזה של נתינת־הדעת על אותה עשייה מוגבלת — מורים הלכה למעשה, כיצד להגיע לידי הישג־היעילות התכליתי ביגיעה מועטה־ביותר. ומכיון שלעולם חיים־יחד בו־בזמן דורות שונים של פועלים והם עובדים ביחד באותן מאנופאקטורות גופן, הרי התחבולות הטכניות, שנקנו בדרך זו, עד־מהרה מתגבשות, מצטברות־והולכות ונמסרות מאחד לשני[28].

ואמנם מביאה המאנופאקטורה את הפועל הקמעוני לידי התמַחוּת וירטואוזיוּת משהיא נוטלת את ההפרדה הטבעית־העצמית של המקצועות השונים, שמצאה אותה

[27] „ככל שיש להרבות בחלוקתה של עבודת־מאנופאקטורה מגוונת מאוד וביעודה לאומנים מיוחדים, בה־במידה צריך שהעבודה תהא מבוצעת באופן משובח יותר ובמהירות יתירה, תוך איבוד מועט של זמן ועבודה." („היתרונות של סחר הודו־המזרחית." לונדון 1720, עמ' 71.)

[28] „עבודה קלה אינה אלא מומחיות העוברת־בירושה." (ת. הוג׳סקין: „כלכלה מדינית לכל." [לונדון 1827] עמ' 48.)

מוכנה לפניה בחברה, וחוזרת־ומייצרתה בתוך כתלי הסדנה ואף דוחפתה בשיטתיות עד לידי קיצוניות. ומצד השני, הרי הפיכה זו שהיא הופכת את העבודה־החלקית למקצוע־חייו של אדם, הולמת את היצר השכיח אצל החברות הקודמות: לעשות את האומניות עניין של מורשה, לאַבֵּן אותן בתוך כיתות [קאסטות] או לחנטן באגודות־של־אומנים — באם תנאים היסטוריים מסוימים מעלים את סגולת־השתנותו של היחיד, וזו מתנגדת לכיתתיות. כיתות ואגודות־אומנים כולן נובעות מתוך אותו חוק־טבע, המסדיר את הפרדתם של צמחים ובעלי־חיים לסוגים ולבני־סוגים, אלא שבדרגת־התפתחות מסוימת באים וכופים את מורשת־הקאסטות ובידודן של אגודות־האומנים בחזקת חוק חברתי[29]. „מעולם לא עלתה מלמלה בדקותה על המלמלות של דאקה, מעולם לא עלו אריגים ושאר סחורות בתפארת צבעיהם ובהתמדתם על אריגי קורומאנדל. ואף על פי כן מיוצרים הללו בלא הון, בלא מנגנון מכונות, בלא חלוקת־עבודה ובלא כל אותם האמצעים המקנים לענייני התעשייה באירופה הקלות מרובות כל כך. האורג אינו אלא פרט בודד, המתקין אריג לפי הזמנתו של לקוח במנור שמבנהו פשוט־שבפשוטים, ולעתים אינו מורכב אלא כמה ענפים או מוטות עץ שחוברו יחדיו בפשטות. ואין לו אפילו מכשיר כדי לכרוך את השתי, ועל־כן צריך המנור להשאר מתוח לכל ארכו; והרי הוא נעשה גדול עד ללא־נוחיות ושוב אין לו מקום באהלו של המייצר, וכך אנוס הלה לעשות את עבודתו תחת כיפת־השמים ולהפסיקה עם כל תהפוכה במזג האויר."[30] אָכן, ההתמַחות־המיוחדת, המצטברת־והולכת מדור לדור ונמסרת כמורשה מאבות לבנים — רק היא המקנה לו להודי, ממש כמו לעכביש, את הוירטואוזיות הזאת. ואף על פי כן הרי אורג הודי מתקין עבודה מורכבת מאוד, בהשוָאָה אל רובם של פועלי־המאנופאקטורה.

בעל־מלאכה, המבצע בזה אחר זה את התהליכים־החלקיים השונים בייצורו של פרי־מלאכתו, צריך להחליף עתים את מקומו ועתים את מכשיריו. המעבר מפעולה אחת לחברתה מפסיק את זרם עבודתו ועושה כביכול נקבים־נקבים ביום־עבודתו. נקבים אלה מצטופפים־ומסתגרים, משמבצע הוא כל היום ברציפות אותה פעולה

---

[29] „גם האומנויות... השיגו במצרים את דרגת־השלימות הדרושה. שכן זוהי הארץ היחידה, שאין האומנים רשאים בשום פנים להתערב בעסקיו של מעמד־אזרחים אחר, אלא עליהם לעסוק רק באותו מקצוע, שהחוק יעדו לאנשי־שבטם יעוד־שבמורשה... אצל עמים אחרים אתה מוצא, שאנשי־המלאכה מחלקים את שימת־לבם בין עניינים מרובים מדי... הנה הם מנסים את כוחם בחקלאות, והנה מתחילים הם עוסקים בענייני־מסחר, והנה הם שוב טרודים בשתיים או בשלוש אומנויות בבת־אחת. בארצות חפשיות אֲצים־רצים הם לרוב אל כינוסי־העם... ואלו במצרים נענש קשות כל אומן, אם הוא מתערב בענייני־המדינה או עוסק הוא בו־בזמן במלאכות הרבה. וכך אין דבר שיפריע את חריצותם המקצועית... יתירה מזו: כשם שיש בידיהם כללים הרבה מאת אבותיהם, כן מתאמצים הם בשקידה יתירה לגלות יתרונות חדשים." (ד י ו ד ו ר ו ס ס י ק ו ל ו ס: „ספריה היסטורית", ספר I, פרק 74, [עמ' 117, 118].)

[30] „סיכום היסטורי ותיאורי על הודו הבריטית וכו'." מאת י. מ ו ר י י, ג'י י מ ס ו י ל ס ו ן וע'. אדינבורג 1832. כרך II, עמ' 449 [450]. המנור ההודי ניצב הוא, היינו, השתי מתוח במאונך.

אחת־ויחידה, או שהם נעלמים־והולכים כל שמתמעטים החילופים בפעולתו. הפרודוקטיביות המוגברת באה כאן אם תודות לריבוי ההשקעה של כוח־עבודה בפרק־זמן נתון, היינו, מחמת העלייה באינטנסיביות של העבודה, ואם תודות להפחתת בילויו הבלתי־פרודוקטיבי של כוח־העבודה. שכן העודף של השקעת־כוח, הנדרש עם כל מעבר ממנוחה לתנועה, מתבטל והולך עם התמד ממושך־יותר של המהירות התקינה לאחר שהושגה פעם. מצד שני הורסת רציפותה של עבודה חד־גונית את כוחות המתח והתנופה אשר בנפש החיה, שדוקא בחילוף הפעולה היא מוצאת לעצמה נופש ועידוד.

הפרודוקטיביות של העבודה תלויה לא רק בהתמחותו הוירטואוזית של הפועל בלבד, אלא גם בשיכלולם של כלי־עבודתו. כלי־עבודה מאותו סוג, כגון מכשירים לגזירה, לקידות, לדחיפה, להקשה וכו׳, משתמשים בהם בתהליכי־עבודה שונים, ובתהליך־עבודה אחד משמש אותו מכשיר גופו לעשיות שונות. אולם משנתפרדו זו מזו הפעולות השונות של תהליך עבודה אחד, ומשנקנתה לכל פעולה־חלקית בידו של פועל־חלקי צורה מותאמת לה ככל האפשר, ועל־כן גם מיוחדת לה בלבד — שוב בא הצורך להכניס שינויים בכלי־העבודה, שהיו משמשים עד כאן למטרות שונות. כיוונו של שינוי־צורתם מתחייב מתוך הנסיון, המַראֶה על הקשיים המיוחדים שמפריעים בדרך העבודה, באם הצורה נשארת ללא שינוי. התפלגותם של מכשירי־עבודה, שבעָטיה קונים מכשירים מאותו סוג צורות מוצקות מיוחדות לכל שימוש תועלתי מיוחד; וכן ייחודם של המכשירים, שבעָטיו כל מכשיר־מיוחד כזה אינו בא לידי מלוא־שימושו אלא בידי פועלים־חלקיים מיוחדים לכך — אלה הן סגולותיה האופייניות של המאנופאקטורה. בבירמינגהאם בלבד מייצרים כחמש מאות סוגים של פטישים, ולא רק שכל אחד מהם משמש בשביל תהליך־ייצור מיוחד, אלא כמה סוגים משמשים תכופות רק בשביל פעולות שונות בתוך אותו תהליך גופו. תקופת המאנופאקטורה מפַשטת, משכללת ומכפילה את כלי־העבודה, תוך שהיא מסגלתם אל התיפקודים המיוחדים־היחידים של הפועלים־החלקיים[31]. על ידי כך היא יוצרת גם את אחד התנאים החומריים של מנגנון־המכונות, שאינו בעצם אלא צירוף של מכשירים פשוטים.

הפועל־הקמעוני והמכשיר שבידו הם יסודותיה הפשוטים של המאנופאקטורה. נפנה עכשיו אל דמותה־הכוללת.

---

[31] בחיבורו היוצר־תקופה „על התהוות המינים" מעיר ד א ר ו ו י ן בדבר האיברים הטבעיים של הצמחים והחיות לאמור: „כל זמן שאיבר אחד־ויחיד חייב לבצע סוגי־עבודה שונים, אפשר למצוא סיבה להשתנות צורתו בכך, שהברירה הטבעית משמרת או עוקרת כל סטיה קלה של הצורה בפחות שקידה משהיתה עושה כן, אילמלי היה מיועד אותו איבר למטרה מיוחדת אחת בלבד. הנה סכינים, המסוגלים לגזירת דברים מכל הסוגים, יכולים בדרך כלל להיות בני צורה אחת; ואלו כלי שנועד לשימוש בדרך אחת בלבד, מן ההכרח שתהיה לו צורה מיוחדת בשביל כל שימוש מיוחד."

3. שתי צורות־יסוד של המאנופאקטורה — מאנופאקטורה הֶטֶרוֹגֶנית ומאנופאקטורה אורגאנית

בהסתעפות המאנופאקטורה אנו מונים שתי צורות־יסוד, שעל־אף שילובן במקרה זה או אחר משמשות הן שני סוגים שונים זה מזה מעיקרם, וביחוד ממלאים הם תפקיד שונה לחלוטין גם אחר־כך, משנהפכת המאנופאקטורה לתעשייה הגדולה, העובדת במכונות. אופי כפול זה מקורו בעצם טבעו של התוצר. זה מתהווה על ידי הרכב מכאני בלבד של תוצרים־חלקיים עצמאיים, או שצורתו המוגמרת באה לו לאחר שעבר שורה שלימה של תהליכים ועשיות כרוכים זה בזה.

קטר, למשל, יש בו 5000 ויותר חלקים עצמאיים. אך אין הוא יכול לשמש דוגמה לסוג הראשון של המאנופאקטורה־ממש, שכן הקטר הוא יציר התעשייה הגדולה. כנגד זה משמש דוגמה לכך השעון, שבו הדגים גם ו י ל י א ם פ ט י את חלוקת־העבודה בשיטת־המאנופאקטורה. השעון, מעשה־יחיד של אומן מנירנברג, נהפך לתוצר החברתי של כמה וכמה עובדים־חלקיים, כגון מתקין־המנגנון, דורך קפיצי־שעון, גוזר לוח־השעות, כורך קפיצים סליליים, קודח־חורים, מתקין מנופי־יהלום, חותך מחוגים, יוצק בית־השעון, עושה ברגים, זהבי; ועוד מחלקות־משנה מרובות, כגון חרש־גלגלים (ואף כאן גלגלי נחושת לחוד וגלגלי פלדה לחוד), לוטש צירי־תנועה, מתקין גלגלי־המחוג, acheveur de pignon (קובע את הגלגלים על הצירים, לוטש את המשבצות [facettes] וכו'), מתקין סרנים, planteur de finissage (קובע גלגלים וצירים שונים בתוך המנגנון), finisseur de barillet (חותך שיניים, קודח חורים לפי המידה הנכונה, מחַזק הכן והסייג), עושה בלמים, ואם המדובר בבלמים גליליים — הרי מתקיני גלילים, חרש גלגלי־בלֶם, חרש גלגלי־אִיזון, raquete makers (מתקין מנגנון־משנה לכוון בו את השעון), planteur d'échappement (עושי הבלמים־ממש); אחר כך באים: repasseur de barillet (משלים את עשיית נרתיק־הקפיץ והכּן), לוטש הפלדה, לוטש הגלגלים, לוטש הברגים, צייר הספרות, גוזר הלוח (מהתך את האֲמַאיל על גבי הנחושת), fabricant de pendants (עושה רק את הטבעות לבית־השעון), finisseur de charnière (נועץ את יתד־הנחושת בתוך בית־השעון, וכו'), faiseur de secret (מתקין את הקפיצים בבית־השעון, המקפיצים את המכסה), חָרָט, מְפַתח, polisseur de boîte [לוטש את בית־השעון] וכו' וכו'; ולאחרונה בא ה־repasseur, המרכיב את השעון כולו ומוסרו במצב של תנועה. רק חלקים מועטים של השעון עוברים ידיים שונות; וכל אותם האיברים המפוזרים [membra disjecta] מתכנסים ביד אחת, וזו מחַברתם סוף־סוף לשלימות מכאנית. יחס חיצוני זה של התוצר המוגמר אל יסודותיו על סוגיהם השונים גורם, כאן כמו בתוצרים דומים לו, שצירופם של הפועלים־החלקיים באותו בית־מלאכה גופו — אינו אלא מקרי בלבד. ואף העבודות החלקיות גופן אפשר לעסוק בהן בחזקת מלאכות בלתי־תלויות זו בזו, כמו שנהוג בקאנטונים ואאדט ונוושאטל; ואלו בג'נבה, למשל, קיימות מאנופאקטורות גדולות לשעונים, כלומר, כאן חָל שיתוף־פעולה ישר של הפועלים החלקיים בפיקודו של הון אחד. אף במקרה אחרון זה מתקינים רק לעתים רחוקות את לוח־השעון, הקפיץ ובית־השעון בכתלי המאנו־

פאקטורה גופה. העסק המצורף בשיטת־מאנופאקטורה אינו כאן נושא־רְוָחים אלא במקרים יוצאים מן הכלל, והטעמים הם: גדולה ביותר ההתחרות בין הפועלים, הרוצים לעשות את מלאכתם בביתם; הסתעפותו של ייצור זה למספר רב של תהליכים הטרוגניים [שונים בסוגיהם] אינה נותנת אלא מעט אפשרות להשתמש באמצעי־עבודה משותפים; ובתעשייה מפוזרת חוסך בעל־ההון בהוצאות על בנייני־עבודה וכו׳[32]. אלא שגם עמדתם של פועלים־חלקיים אלה, העובדים בביתם בשביל בעל־ההון (חרשתן־ établisseur, Fabrikant), שונה בכולה מעמדתו של האומן העצמאי, העובד בשביל לקוחותיו משלו[33].

הסוג השני של המאנופאקטורה, והיא צורתה המושלמת, מייצר תוצרים העוברים שלבי־התפתחות משולבים זה בזה — סדרה של תהליכים מודרגים; כזו היא, למשל, המאנופאקטורה של מחטים, שבה עובר חוט־הברזל מידיים לידיים של 72 ואפילו 92 פועלים־חלקיים סגוליים.

כל שמאנופאקטורה כזו מחַברת אומנויות, שקודם־לכן היו מפורדות, הרי היא מפחיתה את ההפרדה־שבמקום בין שלבי־הייצור השונים של התוצר. מתקצר זמן־המַעבר מדרגה אחת לשנייה וכן פוחתת העבודה המתווכת במעברים אלה[34]. וכך מרויחים בכוח פרודוקטיבי, בהשוָאָה אל האומנות, וריוח זה בא מתוך אופיה השיתופי הכללי של המאנופאקטורה. מצד שני מחייב אותו עקרון של חלוקת־העבודה המיוחד לה את בידודם של שלבי־הייצור השונים, והללו מתעצמים לעבודות־חלקיות על־דרך־האומנות, שמספרן שקול כנגד מספר השלבים. כדי להתקין ולקיים את הקשר בין אותם התיפקודים המבודדים, יש צורך להתמיד ולהסיע את התוצר מיד ליד ומתהליך אחד לחברו. מתוך עמדתה של התעשייה הגדולה מתבלטת עובדה זו כהגבלה אופיינית וכרוכה בהוצאות יתירות, הגבלה אימאננטית הטבועה בעצם עקרונה של המאנופאקטורה[35].

[32] בשנת 1854 ייצרה ג׳נבה 80.000 שעונים, והרי זה פחות מחמישית של ייצור־השעונים בקאנטון ניישאטל. שו־דה־פונדס עצמה, שאפשר לראותה כולה כמאנופאקטורת־שעונים אחת, מספקת לשנה כפליים מאשר ג׳נבה. משנת 1850 עד 1861 היתה מספקת ג׳נבה 750.000 שעונים. („דו״ח מג׳נבה בדבר עסקי השעונים" ב„דו״חות מאת מזכירויות ה. מ. של הצירות והמשלחת בדבר מאנופאקטורות, מסחר וכו׳", מס׳ 6, 1863.") היעדר־הקשר בין התהליכים, בהם מתפרד הייצור של תוצרים שאינם אלא חלקים המורכבים־יחד, הוא כשלעצמו מכביד מאוד על הפיכת מאנופאקטורות מעין־אלה למפעל־המכונתי של התעשייה הגדולה; ואלו לגבי השעון נוספים עוד שני מכשולים אחרים — זעירות ועדינות חלקיו ואופי־המותרות שבו, ומכאן השוני שלו; נמצא, למשל, כי בבתי־המלאכה המשובחים שבלונדון, אין מתקינים במשך שנה תמימה אלא כתריסר שעונים הדומים זה לזה. ואמנם בית־החרושת לשעונים של ואצ׳רון את קונסטאנטין — המשתמש בהצלחה במנגנון־מכונות — מספק לכל היותר 3—4 סוגים שונים של גודל וצורה.

[33] תעשיית־השעונים, אותה דוגמה קלאסית של המאנופאקטורה ההטרוגנית, — מתוכה אפשר לחקור־ולעמוד בדייקנות יתירה על הסתעפותם והתייחדותם [Differentiation, Specialisation] הנ״ל של מכשירי־העבודה, כפי שהן צומחות עם התפרקות הפעולה שעל־דרך־האומנות.

[34] „בצפיפות כזו של אנשים השרויים ביחד, מן ההכרח שתחול הובלה במידה פחותה." („יתרונותיו של סחר הודו־המזרחית." (עמ׳ 106.)

[35] „בידולם של שלבי־הייצור השונים במאנופאקטורה, שבא כתוצאת השימוש בעבודת־

אם נתבונן בכמות מסוימת של חומר־גלם, כגון סמרטוטים במאנופאקטורה של נייר או חוטי־ברזל במאנופאקטורה של מחטים, ונמצא שעוברת היא מבחינת הזמן סדרה של שלבי־ייצור שונים, בידיהם של הפועלים־החלקיים השונים, עד שהיא מגעת לגמר־צורתה. וכנגד זה אם נתבונן בבית־המלאכה ונראה בו מכאניזם־כולל אחד, ונמצא שאותו חומר־גלם שרוי בו־בזמן בכל שלבי־ייצורו בבת־אחת. הפועל־הכולל, שצוּנַת מהפועלים הקמעוניים — במקצת ידיו המרובות והמצוידות במכשירים מושך הוא את החוט, ובו־בזמן הוא מותח אותו בידיים אחרות ובכלי־עבודה אחרים, ועוד ידיים וכלים אחרים לו לגזרו, לחדדו וכו'. התהליכים המודרגים נהפכו מ„זה־אחר־זה" מבחינת הזמן ל„זה־בצד־זה" מבחינת המקום. מכאן אספקת־יתר של סחורה מוגמרת באותו פרק־זמן[36]. אמנם חד־זמניות זו נובעת מתוך הצורה הכללית של שיתוף־הפעולה בתהליך־הכולל, אבל המאנופאקטורה לא רק מוצאת את התנאים של שיתוף־הפעולה מזומנים לפניה, אלא היא יוצרת אותם במקצתם עם שהיא מפרדת את הפעולה שעל־דרך־האומנות. מצד שני אין היא מגעת לידי אותו ארגון חברתי של תהליך־העבודה אלא מתוך שהיא מרתקת־ומצמידה אותו פועל־יחיד אל פרט אחד ויחיד של העבודה.

מכיון שהתוצרת־החלקית של כל פועל־חלקי אינה בו־בזמן אלא דרגת־התפתחות מסוימת של אותו תוצר גופו, נמצא שפועל אחד מספק את חומר־הגלם לחברו או חבורה־של־פועלים מספקת אותו לחברתה. תוצאת עבודתו של האחד משמשת נקודת־מוצא בשביל עבודתו של חברו. יוצא, שכאן מעסיק פועל אחד במישרין את חברו. זמן־העבודה, הדרוש להשגת התוצאה־המועילה התכליתית בכל תהליך חלקי, נקבע מתוך הנסיון; והמכאניזם הכולל של המאנופאקטורה יסודו בהנחה, כי בזמן־עבודה נתון תושג תוצאה מסוימת. רק על יסוד ההנחה הזאת יכולים להתקיים בלא הפסק, בו־בזמן וזה בצדו של זה מבחינת־המקום, תהליכי־העבודה השונים המשלימים זה את זה. ברור, שתלות־גומלין ישרה זו של העבודות, וממילא של הפועלים, כופה כל אחד ואחד, שיהא משתמש למען תיפקודו רק בזמן ההכרחי לכך; וכך מתהוָה רציפות אחרת לחלוטין, חד־גוניות אחרת, תקינות אחרת, סדר אחר[37], וביחוד אינטנסיביות אחרת של העבודה, שלא כבאומנות העצמאית ואפילו לא בשיתוף־הפעולה הפשוט. החוק, שאין להוציא על סחורה אלא את זמן־העבודה ההכרחי מבחינה חברתית להתקנתה, — בייצור הסחורות בכלל נראה חוק זה

ידיים — מעלה לאין־שיעור את הוצאות הייצור; וההפסד נגרם בעיקרו על ידי עצם ההעברות מתהליך אחד למשנהו." („תעשיית העמים." לונדון 1855. חלק II, עמ' 200.)

[36] „זו (חלוקת־העבודה) מביאה גם לחסכון־בזמן תוך שמחלקים את העבודה לענפיה השונים ואפשר להוציא־לפועל את כולם בזמן אחד... בעֵת שמבצעים את כל התהליכים השונים בבת־אחת, שהיחיד היה צריך לבצעם במפורד — אפשר להתקין כמות של סיכות גמורות לחלוטין באותו זמן עצמו, שבתנאים אחרים אולי לא היה מספיק אלא כדי לקטע סיכה אחת או להתקין את חודה." (דוגאלד סטיוארט: „כתבים", הוצ. ע"י סר ו. האמילטון, אדינבורג, כרך VIII, 1855, „הרצאות וכו'", עמ' 319.)

[37] „ככל שירבה השוני בסוגי־העובדים [artists] בכל מאנופאקטורה... כן יגדלו הסדר והתקינות בכל עבודה; מן ההכרח, שאותה עבודה תיעשה בפחות זמן ובפחות עמל." („יתרונותיו וכו'". עמ' 68.)

ככפייה חיצונית של ההתחרות; משום שכל יצרן ויצרן — אם נתפוס לשון שטחית — אנוס למכור את סחורתו לפי מחירה בשוק. ואלו במאנופאקטורה — הצורך לספק כמות מסוימת של תוצרים בזמן־עבודה נתון, הוא חוק טכני של עצם תהליך־הייצור[38].

אלא שפעולות שונות זקוקות לשיעורי־זמן בלתי־שווים, ולפיכך מעלות הן בפרקי־זמן שווים כמויות בלתי־שוות של תוצרים חלקיים. מכאן, שאם אותו פועל־יחיד צריך לבצע יום־יום אותה פעולה אחת ויחידה, מן ההכרח להשתמש בשביל פעולות שונות ביחסי־מספרים שונים של פועלים; למשל, במאנופאקטורה ליציקת־אותיות באים 4 יוצקים כנגד 2 גוזרים ולוטש אחד, שהרי כאן היוצק יוצק 2000 אותיות בשעה והגוזר גוזר 4000 והלוטש לוטש 8000 בשעה. העקרון של שיתוף־הפעולה חוזר כאן לצורתו הפשוטה ביותר: העסקת רבים שיהיו עושים בו־בזמן עשייה מאותו סוג — אלא שעקרון זה משמש עכשיו ביטוי ליחס אורגאני. הרי שחלוקת־העבודה על דרך מאנופאקטורה לא רק מפשטת ומכפילה את איבריו של הפועל־הכולל החברתי — איברים השונים זה מזה באיכותם — אלא גם יוצרת פרופורציה מתימטית יציבה בשביל ההיקף הכמותי של האיברים האלה, כלומר, בשביל מספר הפועלים היחסי או בשביל השיעור היחסי של חבורות־הפועלים בכל תיפקוד מיוחד. יחד עם ההסתעפות האיכותית היא מפתחת גם את הנוסחה הכמותית ואת הפרופורציונאליות בתהליך־העבודה החברתי.

משנקבע מתוך הנסיון בשביל קנה־מידה מסוים של הייצור היחס־המספרי המתאים־ביותר שבין החבורות השונות של הפועלים החלקיים — שוב אי־אתה יכול להרחיב אותו קנה־מידה אלא אם כן תשתמש בכפולה [של המספר] אשר בכל חבורת־פועלים מיוחדת[39]. נוסף על כך, יכול אותו יחיד גופו לבצע עבודות מסוימות הן בקנה־מידה גדול והן בקנה־מידה קטן, כגון עבודת הפיקוח העליון, או הסעת התוצרים־החלקיים משלב־ייצור אחד אל השני, וכיוצא באלה. מכאן, שהתעצמאותם של תיפקודים אלה, או הטלתם על פועלים מיוחדים, עשויה להביא תועלת רק כשמגדילים את מספר הפועלים העסוקים, — אלא שהגדלה זו צריכה להקיף מיד את כל החבורות לפי יחס פרופורציונאלי.

כל חבורה לעצמה, היינו, מספר מסוים של פועלים המבצעים אותו תיפקוד חלקי, מורכבת יסודות הומוגניים [מסוג אחד] והיא מהוָה איבר מיוחד במכאניזם־הכולל. ואולם יש מאנופאקטורות שונות, בהן החבורה עצמה היא גוף־עבודה מסועף,

---

[38] עם זאת אין המפעל על־דרך־המאנופאקטורה משיג תוצאה זו בענפים רבים אלא במקצתה, כיון שאינו יודע לפקח בבטחון על התנאים הכלליים, הכימיים והפיזיקאליים, של תהליך הייצור.

[39] „משנקבע (בהתאם לטבעה המיוחד של התוצרת בכל אחת ואחת מן המאנופאקטורות), מהו מספר התהליכים שיש לחלק את הייצור מבחינת היעילות היתירה, וכן מספר העובדים שצריך להעסיק — הרי בכל שאר המאנופאקטורות, שאינן משתמשות בכפולה ישרה של אותו מספר, יהיו מייצרים את הסחורה בהוצאות גדולות־יותר... מכאן נובעת אחת הסיבות להיקפם הגדול של מפעלי־התעשייה.” (ש. באבאג׳: „על הכלכלה של מנגנון־המכונות.” [מהד. א׳] לונדון 1832, פרק XX, עמ׳ 172, 173.)

ואלו המכאניזם־הכולל מתהווה תוך חזרה או הכפלה של אותם גופים־ראשוניים פרודוקטיביים. נקח, למשל, את המאנופאקטורה לבקבוקי־זכוכית. היא מתחלקת לשלושה שלבים שונים בעיקרם. ראשית, שלב ההכנה, כגון ההכנות להרכב־הזכוכית: ערבוב החול, הסיד וכו', והיתוכה של תרכובת זו למאסה נוזלת של זכוכית[40]. בשלב ראשון זה עסוקים פועלים חלקיים שונים, וכן בשלב הסיום, היינו, בהוצאת הבקבוקים מתוך תנורי־הייבוש, במיונם, באריזתם, וכו'. באמצע, בין שני השלבים האלה, עומדת עשיית־הזכוכית ממש, כלומר, עיבודה של מאסת־הזכוכית הנוזלת. ליד הפתח של תנור־זכוכית אחד עובדת־חבורת פועלים, הקרויה בפי האנגלים „חור" ("hole") והיא מורכבת מפועלים אלה: אחד עושה בקבוקים [bottle maker] או מסיים [finisher], אחד מנשף [blower], אחד כּנּס [gatherer], אחד סַדר [putter up] או לוטש [whether off] ואחד שוליה מביא ומוציא (taker in). חמשת הפועלים החלקיים האלה מהווים חמישה איברים מיוחדים של גוף־עבודה אחד, שאינו יכול לפעול אלא בחזקת יחידה, כלומר, רק בשיתוף־פעולה ישר של כל החמישה. חסר איבר אחד באותו גוף בן חמשת האיברים, שוב משותק הגוף. אולם אותו תנור לזכוכית כמה פתחים לו; באנגליה, למשל, יש לו 4—6 פתחים שכל אחד מהם טומן בחובו כור־היתוך של חרס עם זכוכית נוזלת, וכל אחד מעסיק חבורת פועלים משלו באותה צורה בת חמישה איברים. הרכבה של כל חבורה וחבורה, יסודו כאן במישרין בחלוקת־עבודה, ואלו הקשר שבין החבורות השונות מאותו סוג הוא שיתוף פעולה פשוט, שלא בא אלא לצרוך ביתר חסכון, מחמת הצריכה המשותפת, אחד מאמצעי־הייצור, בנדון שלפנינו — את תנור־הזכוכית. כל תנור לזכוכית, כמותו של זה על 4—6 חבורות פועליו, משמש בית־מלאכה־לזכוכית, והמאנופאקטורה לזכוכית כוללת מספר מרובה של בתי־מלאכה כאלה על מיתקניהם ופועליהם בשביל שלבי־הייצור, שלב־הפתיחה ושלב־הסיום בכללם.

ולאחרונה: כשם שהמאנופאקטורה נובעת קצתה מתוך צירוף של אומניות שונות — כן אפשר שתתפתח ותגיע לצירוף של מאנופאקטורות שונות. מפעלי־הזכוכית הגדולים של אנגליה, למשל, מייצרים לעצמם את כורי־החרס להיתוך, שכן בטיבם של אלה תלויים בעיקר הצלחתו או כשלונו של התוצר. כאן כורכים את המאנופאקטורה של אחד מאמצעי־הייצור עם המאנופאקטורה של התוצר. ולהיפך: יש והמאנופאקטורה של התוצר תהא כרוכה במאנופאקטורות, בהן משמש תוצר זה גופו שוב חומר־גלם, או שהוא מתאַחד בסופו עם תוצריהן של אלה. כך אתה מוצא, למשל, שהמאנופאקטורה של זכוכית־צור מצורפת אל מלטשת־הזכוכית ואל יציקת־הפליז — זו האחרונה בשביל התקנת מסגרות־מתכת לכלי זכוכית מרובים. המאנופאקטורות־המצורפות השונות מהוות אחר־כך מדורות נפרדים מבחינת המקום, אם מעט ואם הרבה, בתוך מאנופאקטורה־כוללת אחת, ועם זה הן תהליכי־ייצור בלתי־תלויים זה בזה, כל אחד וחלוקת־עבודה משלו. על אף כמה

40 באנגליה נפרד תנור־ההיתוך מתנור־הזכוכית, שבו מעבדים את הזכוכית; בבלגיה, למשל, משמש אותו תנור לשני התהליכים.

יתרונות, שמעניקה המאנופאקטורה המצורפת, אין היא מגעת על בסיסה־היא לידי אחדות טכנית ממש. אחדות זו קמה רק משנהפכת המאנופאקטורה למפעל מכונות.

תקופת המאנופאקטורה, שעד־מהרה היא עומדת ומכריזה[41] על עקרונה המודע: הפחתת זמן־העבודה הדרוש לייצור הסחורות — מפתחת פה ושם גם את השימוש במכונות, ביחוד לגבי תהליכים־ראשוניים פשוטים מסוימים, שיש לבצעם בכמויות עצומות תוך השקעת כוחות מרובים. למשל, במאנופאקטורה לנייר התחילו מיד מבצעים את טחינת הסמרטוטים על ידי ריחיים־לנייר ובמאנופאקטורה של היתוך־המתכות היו מבצעים את כתישת גושי המתכת בעזרת מכונות הקרויות ריחיים־לכיתוש[42]. צורה ראשונית־ביותר של מנגנון־המכונות הנחילה הקיסרות הרומית בדמות טחנת־המים[43]. תקופת־האומנויות הנחילה לנו את האמצאות הגדולות: המַצפן, אבק־השריפה, הדפוס והשעון האוטומאטי. אולם בדרך כלל ממלא מנגנון־המכונות אותו תפקיד שני־במעלה, כפי שקבע לו אַ ד ם ס מ י ת, בצדה של חלוקת־העבודה[44]. השימוש האקראי במכונות השיג חשיבות גדולה במאה ה־17, שכן הוא שזימן להם לחכמי־המתימטיקה הגדולים שבאותה תקופה נקודות־אחיזה ממשיות ואמצעי־גירוי ליצירתה של המכאניקה המודרנית.

מנגנון־המכונות הסגולי של תקופת־המאנופאקטורה נשאר הפועל־הכולל גופו, המצוּנָת מהרבה פועלים־חלקיים. הפעולות השונות, שהמייצר של סחורה מבצע אותן לסירוגין — הללו משתלבות בתוך השלימות של תהליך־עבודתו — דורשות הימנו מאמצים במידה שונה. בפעולה אחת חייב הוא להשקיע הרבה כוח, בפעולה שנייה זריזות יתירה, בשלישית נתינת־דעת יתירה, וכו'; ואין אותו יחיד עצמו מוחזק בכל התכונות האלה בדרגה שוָה. לאחר שנתפרדו הפעולות השונות, נתעצמאו ונתבודדו, התחילו מחלקים את הפועלים לפי תכונותיהם החשובות ביותר, ממַיינים ומסדרים אותם חבורות־חבורות. ואם ייחודיהם הטבעיים משמשים

---

41 אפשר להיוָכח על כך, בין השאר, מתוך הספרים של ו. פטי, ג'והן בלרס, אנדריו יאראנטון, „יתרונותיו של סחר הודו־המזרחית" וי. ואנדרלינט.

42 עוד בסוף המאה ה־16 משתמשת צרפת במכתש ובנפה לכיתוש בצרי־המתכת ולרחיצתם.

43 כל תולדות־ההתפתחות של מנגנון־המכונות אפשר לעקוב אחריהן על פי תולדות טחנות־התבואה. עד היום קרוי בית־החרושת באנגליה — mill [טחנה]. בכתבים טכנולוגיים גרמניים מן העשׂורים הראשונים למאה ה־19 אנו מוצאים עדיין את השם Mühle [טחנה], לא רק לגבי כל מנגנוני־המכונות המונעים על ידי כוחות־טבע, אלא אפילו לגבי כל המאנופאקטורות המשתמשות במיתקנים מסוג־המכונות.

44 כפי שנראה ביתר פרטות מן הספר הרביעי לחיבור זה, לא הורה א. סמית אף כלל חדש אחד לגבי חלוקת־העבודה. ואולם, מה שמציין אותו להיותו הכלכלן הפוליטי הכולל־ומסכם של תקופת־המאנופאקטורה, הרי זו ההטעמה שהוא מטעים את חלוקת־העבודה. למנגנון־המכונות אין הוא מייחס אלא תפקיד שני־במעלה, והוא שעורר כנגדו בתחילתה של התעשייה הגדולה את הפולמוס של ל א ו ד ר ד ל ס, ובתקופה מפותחת יותר — את הפולמוס של י ו ר. וכן מערבב א. סמית את הסתעפותם של המכשירים — דבר שהפועלים־החלקיים גופם של המאנופאקטורה היו פעילים בו מאוד — עם המצאת־המכונות. כאן ממלאים תפקיד לא פועלי־המאנופאקטורה, אלא מלומדים, אומנים ואפילו איכרים (ברינדליי) וכו'.

יסוד שעליו נבנית חלוקת־העבודה, הרי באה המאנופאקטורה, משהונהגה פעם בחיים, ומפתחת כוחות־עבודה, שלפי טבעם אינם מוכשרים אלא לתיפקודים מיוחדים, חד־צדדיים. מעתה מוחזק הפועל־הכולל בכל התכונות הפרודוקטיביות במידה שוָה של וירטואוזיות; ועם זה הוא מוציא אותם בחסכנות יתירה, בהשתמשו בכל איבריו — לאחר שנתייחדו בפועלים מיוחדים או בחבורות־פועלים מיוחדות, — אך ורק בשביל תיפקודיהם הסגוליים[45]. חד־צדדיותו של הפועל־החלקי ואפילו אי־שלימותו נהפכות לשלימות משנעשה הוא חוליה של הפועל־הכולל[46]. ההרגל לבצע תיפקוד חד־צדדי הופך אותו לאיברו של אותו תיפקוד הפועל בבטחה טבעית, ואלו הקשר של המכאניזם־הכולל כופה אותו, שיהא פועל בתקינות של חלק ממכונה[47].

מכיוָן שהתיפקודים השונים של הפועל־הכולל מהם פשוטים ומהם מורכבים, מהם גסים ומהם דקים — הרי שאיבריו, היינו, כוחות־העבודה האינדיווידואליים, זקוקים לדרגות שונות של הכשרה, ולפיכך אף שונים הם בערכם. נמצאת אומר: המאנופאקטורה מפתחת היראַרכיה [שלשלת־דרגות] של כוחות־העבודה, ושקול־כנגדה סולם־שלבים של שכר־העבודה. אם מצד אחד נתייחד הפועל היחיד לתיפקוד חד־צדדי ונספח לו לכל ימי חייו, הרי מצד שני ביצועי־העבודה השונים אף הם מסתגלים בה־במידה לאותה היראַרכיה של כשרונות טבעיים ונקנים[48]. ואולם, כל תהליך־ייצור מחייב תנועות פשוטות מסוימות, שכל אדם כמות־שהוא מוכשר להן. ואף הללו נפרדות עכשיו מעל קשר־צירופן הרופף אל גורמי־הפעולה החשובים־יותר ומתאבנות לתיפקודים בפני עצמם.

מכאן, שבכל אומנות שהמאנופאקטורה משתלטת עליה, היא מולידה מעמד של

---

45 „בעל המאנופאקטורה, בחַלקו את העבודה העומדת־לביצוע לתהליכים מיוחדים, שכל אחד מהם זקוק לדרגות שונות של מומחיות או של כוח — הריהו יכול לשכור אותה כמות מדויקת משניהם הדרושה לכל תהליך ותהליך; אך, אילו היה עובד אחד מוציא־לפועל את כל העבודה, — הרי צריך, שאותו יחיד יהיה מוחזק מומחיות במידה מספיקה כדי לבצע את הפעולות הקשות־ביותר, ויהא מוחזק כוח במידה מספיקה כדי להגשים את הפעולות המייגעות־ביותר, שהתקנת הסחורה מורכבת מהן." (ש. באבאג': „על הכלכלה וכו'". פרק XVIII.)

46 למשל, התפתחות חד־צדדית של שרירים, התעקמות עצמות וכו'.

47 על שאלתו של חבר ועדת־החקירה, כיצד מקיימים כהלכה את שקידתם של הנערים המועסקים, משיב מר ו. מארשאל, המנהל הראשי [general manager] של מאנופאקטורה־לזכוכית, תשובה נכונה מאוד: „אין הם יכולים כלל להזניח את עבודתם; אם התחילו בעבודה שוב מוכרחים הם להמשיך בה, הריהם ממש חלקים של מכונה." („הועדה להעסקת ילדים. דו"ח רביעי." 1865, עמ' 247.)

48 ד"ר יור, עם שהוא מעריץ־ומרומם את התעשייה הגדולה, חש ומבליט הוא את התכונות המיוחדות של המאנופאקטורה ביתר חריפות מכלכלנים קודמים, שחסר להם עניינו הפולמוסי, ואפילו מבני־דורו כגון באבאג', שאמנם עולה הוא עליו כמתימטיקן ומכאניקן, ואף על פי כן אינו תופס בעצם את התעשייה הגדולה אלא מנקודת־הראייה של המאנופאקטורה. יור מעיר: „יעוד זה [שמייעדים־ומסגלים את הפועלים לכל אחת מן הפעולות החלקיות] ...הוא שמהווה את מהותה של חלוקת־העבודה." מצד השני מציין הוא חלוקה זו להיותה „סיגולה של העבודה לכשרונות השונים של אנשים", ובסוף מאפיין הוא את שיטת המאנופאקטורה כולה כ„שיטה לחלוקת־העבודה או לדירוגה", כ„חלוקת־העבודה לפי דרגות של מומחיות" וכו'. יור: „פילוסופיה של מאנופאקטורות", עמ' 19—23, ואילך.

אלה המכונים פועלים־בלתי־מאומנים, שהמפעל־האומנותי היה מקפיד להוציאם מכלל העבודה. אם לקחה את המומחיות החד־צדדית לחלוטין ופיתחה אותה לכדי וירטואוזיות על חשבון כושר־העבודה בשלימותו, שוב היא מתחילה עכשיו להפוך אף היעדר־כל־התפתחות למומחיות מיוחדת. בצדו של דירוג היראַרכי קמה עכשיו הפרדה פשוטה בין פועלים מאומנים ובלתי־מאומנים. לגבי האחרונים בטלות הוצאות־הלימוד בכולן, ולגבי הראשונים פוחתות הוצאות אלה בהשוָאָה אל האומן, תוך שהתיפקוד נעשה פשוט־יותר. בין כך ובין כך יורד ערכו של כוח־העבודה[49]. ואין כלל זה חל במקרים שהתפוררותו של תהליך־העבודה מולידה תיפקודים מאוחדים חדשים, שלא היו מצויים כל־עיקר, או רק בהיקף מועט, במפעל האומנותי. הירידה היחסית בערכו של כוח־העבודה, הנובעת מתוך ביטולן או הפחתתן של הוצאות הלימוד, כוללת במישרין העלאת השיערוך של ההון; שכן כל שמקצר את הזמן הדרוש לרפרודוקציה של כוח־העבודה, מרחיב את תחום שלטונו של עודף־העבודה.

4. חלוקת־העבודה בתחומי המאנופאקטורה וחלוקת־העבודה בתחומי החברה

מתחילה היינו דנים במקורה של המאנופאקטורה, אחרי־כן ביסודותיה הפשוטים: הפועל־החלקי וכלי־עבודתו, ולאחרונה במכאניזם־הכולל שלה. נעמוד עכשיו בקיצור על היחס שבין חלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה ובין חלוקת־העבודה החברתית, זו המשמשת היסוד הכללי לכל ייצור־של־סחורות.

נותן אדם את דעתו על העבודה עצמה בלבד, שוב אפשר לומר: הפרדת הייצור החברתי למיניו הגדולים, כגון חקלאות, תעשייה וכו׳, היא חלוקת העבודה בכללה; התפרטותם של אלה לסוגים ובני־סוגים היא חלוקת־עבודה במיוחד; ואלו חלוקת־העבודה בתחומי הסדנה היא חלוקת־העבודה במפורט[50].

חלוקת־העבודה בקרב החברה — ובהתאם לכך ייחודם־צמצומם של היחידים לתחומים מקצועיים מיוחדים — מתפתחת, כדוגמת חלוקת־העבודה בתוך המאנו־פאקטורה, מתוך נקודות־מוצא מנוגדות זו לזו. בתחומי משפחה — ובמשך ההתפתחות

---

[49] „כל אומן... שניתנה לו האפשרות להשתלם על ידי האימון המעשי בעשייה [חלקית אחת, נהפך... פועל זול יותר.” (יור: „פילוסופיה וכו׳”, עמ׳ 19.)

[50] „חלוקת־העבודה מתקדמת־והולכת, מן ההפרדה בין המקצועות השונים־ביותר בסוגיהם ועד לאותה חלוקה, שפועלים מרובים מתחלקים ביניהם בהתקנת אותו תוצר גופו, כנהוג במאנופאקטורה.” (שטורך: „קורס לכלכלה מדינית”. הוצאה פאריסית, כרך I, עמ׳ 173.) „בקרב העמים שהשיגו דרגה מסוימת של ציביליזאציה, אנו מוצאים שלושה סוגים של חלוקת־עבודה: הראשונה, שנקרא לה חלוקת־עבודה כללית, מביאה לידי הפרדת היצרנים לחקלאים, לבעלי־מלאכה ולסוחרים, והיא מתאימה לשלושת ענפי־העבודה העיקריים בכל אומה; השנייה, שאפשר לקרוא לה חלוקת־עבודה מיוחדת, היא חלוקתו של כל ענף־עבודה לסוגים... ובסוף, חלוקת־העבודה השלישית — שאפשר לציינה כחלוקת ביצוע־העבודה או כחלוקת־עבודה במובן הנכון — היא זו, שמוצאת מקומה באומנויות המיוחדות ובמקצועות המיוחדים... ברובן של המאנופאקטורות והסדנות.” (סקארבק: „תורת סוגי־העושר”. עמ׳ 84, 85.)

בתחומי השבט[50א] — צומחת חלוקה טבעית־מקורית של העבודה מתוך הבדלי המין והגיל, היינו, על יסוד פיזיולוגי בלבד; וחלוקה זו מרחיבה את היקפה החומרי עם התפשטותה של העדה, עם ריבוי האוכלוסים, וביחוד עם ההתנגשות של השבטים והשתעבדותו של שבט אחד בידי חברו. מצד שני, כפי שהעירותי למעלה, צומחים ועולים חליפין של תוצרות, באותן נקודות, שבהן באים במגע־ומשא זה עם זה משפחות שונות, שבטים, גופים חברתיים; שכן בתחילתה של התרבות באים ועומדים זה מול זה לא יחידים עצמאיים אלא משפחות, שבטים וכיוצא־בהם. גופים־חברתיים שונים מוצאים אמצעי־ייצור שונים ואמצעי־מחיה שונים מזומנים לפניהם בטבע אשר מסביבם. לפיכך שונים הם אופן ייצורם, דרך־חייהם ותוצריהם, ושוני טבעי־עצמאי זה הוא שמביא — עם המגע שבין הגופים החברתיים — את החליפין בתוצרותיהם ההדדיות ומתוך כך מביא הוא מעט־מעט לידי גלגולן של התוצרות הללו בסחורות. אין החליפין יוצרים את ההבדל שבין תחומי־הייצור, אלא מביאים הם את התחומים הנבדלים לידי זיקה הדדית והופכים אותם לענפי־ייצור תלויים זה בזה, אם מעט ואם הרבה, של ייצור כולל חברתי אחד. כאן באה לעולם החלוקה החברתית של העבודה על ידי החליפין של תחומי־הייצור, שבראשיתם היו שונים אבל בלתי־תלויים זה בזה. ואלו שם, שחלוקת־העבודה הפיזיולוגית משמשת נקודת־המוצא, הרי האיברים המיוחדים של שלימות אחידה במישרין מתפרדים זה מזה ומתפוררים, והדחיפה העיקרית לאותו תהליך־ההתפוררות באה מתוך חילופי־הסחורות שבין גופים חברתיים זרים; אחר־כך מתעצמאים אותם האיברים עד הגיעם לנקודה, שהקשר בין העבודות השונות מתקיים בתיווכם של חילופי התוצרים בחזקת סחורות. במקרה אחד מקפחים עצמאותם מי שהיו קודם־לכן עצמאיים, במקרה השני נקנית עצמאות למי שהיו קודם־לכן בלתי־עצמאיים.

יסוד לכל חלוקת־עבודה, המתפתחת בתיווכם של חליפי־סחורות, משמשת ההפרדה שבין העיר ובין הכפר[51]. ניתן לומר, שכל תולדות הכלכלה של החברה מסתכמות בתנועתו של ניגוד זה; אבל כאן לא נעמוד על כך בפרטות.

כשם שלגבי חלוקת העבודה בתוך המאנופאקטורה תנאי־קודם מבחינה חומרית הוא, שישתמשו בו־בזמן במניין מסוים של פועלים, אף לגבי חלוקת־העבודה בתוך החברה כן; תנאי קודם לכך — גודל האוכלוסייה וצפיפותה, בדומה לריכוזם של

[50א] (הערה למהדורה ג׳. חקירות יסודיות מאוד במצבים הקמאיים של האנושות, שעסק בהן המחבר לאחר־מכן, הביאוהו לידי מסקנה, כי בראשית הדברים לא המשפחה היא שנתפתחה־וגדלה כדי שבט, אלא להיפך — השבט הוא הצורה הקמאית הטבעית־מקורית של ההתחברה האנושית המיוסדת על קירבת־הדם; ונמצא, כי רק לאחר־מכן, עת התחילה ההתפוררות של קשר־השבטים, עלו ונתפתחו צורות־המשפחה המרובות והשונות כל כך. — פ. א.)

[51] סר ג׳יימס סטיוארט בירר נקודה זו בירור טוב־ביותר. ספרו שהופיע 10 שנים לפני „עושר העמים״, אינו ידוע היום אלא מעט; תוכל לעמוד על כך, בין השאר, מתוך העובדה, שמעריציו של מאלתוס אינם יודעים אפילו, כי זה האחרון, משהוציא את ההוצאה הראשונה של חיבורו „האוכלוסייה״ — אם נסיח את הדעת מן החלק שאינו אלא דקלומי בלבד — העתיק כמעט הכל רק מתוך סטיוארט, מלבד מה שהעתיק מאצל הכמרים נאלאס וטאונסנד.

פועלים בבית־מלאכה אחד[52]. ואולם צפיפות זו עניין יחסי הוא. ארץ מאוכלסת בדלילות יחסית ואמצעי־התחבורה בה מפותחים — מרובה צפיפות־אוכלוסייתה מבארץ מאוכלסת יותר, אלא שאמצעי התחבורה בה בלתי־מפותחים; ומבחינה זו, למשל, המדינות הצפוניות של ארצות־הברית באמריקה מאוכלסות בצפיפות יתירה משמאוכלסת הודו[53].

מכיון שייצור־סחורות ומחזור־סחורות משמשים תנאי־קודם כללי בשביל אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, שוב זקוקה חלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה לכך, שחלוקת־העבודה בתחומי החברה גופה תגיע כבר לידי בגרות בדרגת־התפתחות מסוימת. ולהיפך: חלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה אף היא מפתחת ומסעפת, תוך השפעה חוזרת, את חלוקת־העבודה החברתית. עם הדיפרנציאציה [הסתעפות] של מכשירי־העבודה הולכות ומסתעפות יותר ויותר האומנויות המקצועיות, המתקינות מכשירים אלה[54]. משתופס המפעל על־דרך־המאנופאקטורה מקצוע אחד, אם מקצוע ראשי או מקצוע צדדי, שהיה משולב עד כאן במקצועות אחרים ונתבצע יחד אתם בידיו של אותו יצרן גופו, מיד מתחילים הללו מתבדלים ומתעצמאים תוך השפעת־גומלין. ואם אותו מפעל מתפשט־ותופס שלב מיוחד בייצורה של סחורה מן הסחורות, שוב נהפכים שלבי־הייצור השונים של אותה סחורה למקצועות שונים עצמאיים. וכבר נרמז למעלה, שכל מקום שהתוצר־המוגמר אינו אלא דבר שלם, מורכב הרכב מכאני בלבד מתוצרים־חלקיים, שם יכולות העבודות־החלקיות גופן לחזור ולהתעצם לאומנויות מיוחדות בפני עצמן. כדי לעשות את חלוקת־העבודה מושלמת־יותר בתחומיה של מאנופאקטורה אחת, עומדים ומפצלים אותו ענף־ייצור גופו — אם לפי השוני של חומרי־הגלם שלו ואם לפי הבדלי הצורות השונות, שעלול ללבוש אותו חומר־גלם גופו — למאנופאקטורות שונות, וקצתן אף חדשות בכולן. כך, למשל, נארגו בצרפת בלבד כבר במחצית הראשונה של המאה ה־18 למעלה ממאה סוגים שונים של אריגי משי; ובאַוויניון, למשל, היה הדבר לחוק, כי „כל שוליה חייב היה להקדיש עצמו לעולם רק לסוג־ייצור אחד, ואסור היה לו ללמוד בו־בזמן את דרך ההתקנה של סוגי־אריגים מרובים." חלוקת־העבודה הטריטוריאלית, המרתקת ענפי־ייצור מיוחדים למחוזות מיוחדים של ארץ — ניתנה לה דחיפה חדשה על ידי המפעל בשיטת־המאנופאקטורה, המנצל את כל

[52] „קיימת צפיפות מסוימת של אוכלוסין הנמצאת מתאימה הן למגע־ומשא חברתי והן לאותו צירוף של כוחות, שעל ידו גדלה תוצרת העבודה." (ג׳יימס מיל: „יסודות וכו׳". עמ׳ 50.) „אם גדל מספר הפועלים, עולה הכוח הפרודוקטיבי של החברה ביחס מורכב לאותו גידול, כשהוא מוכפל בתוצאות של חלוקת־העבודה." (ת. הוג׳סקין: „כלכלה מדינית לכל", עמ׳ 125, 126.)

[53] משגדל הביקוש לכותנה, משנת 1861 ואילך, נתפשט ייצור הכותנה בכמה מחוזות של הודו המזרחית — שהיו קודם־לכן מיושבים אוכלוסין מרובים — על חשבון ייצור־האורז. וכך חלה מצוקת־רעב בחלק מן הארץ, שכן מחמת אמצעי־תחבורה לקויים ומשום היעדר הקשר הפיזי הכרוך בכך — שוב אי־אפשר היה לאַזן את פחת־האורז במחוז אחד על ידי יבואו ממחוזות אחרים.

[54] הנה כבר במאה ה־17 שימש ייצורם של כרכרי־האריגה ענף־תעשייה מיוחד בהולאנד.

הייחודים לצרכיו[55]. חומר עשיר בעניין חלוקת־העבודה בתוך החברה מספקות לה לתקופת המאנופאקטורה התרחבותו של השוק העולמי והשיטה הקולוניאלית — והרי שתיהן משתייכות להיקף תנאי־הקיום הכלליים של אותה תקופה. לא כאן המקום להמשיך ולהראות, כיצד מקיפה חלוקת־עבודה זו לא רק את תחום־הכלכלה כי־אם גם כל אחד ואחד משאר התחומים של החברה; וכיצד משמשת היא בכל מקום יסוד לאותה השתלשלות של שיטת־המקצועות, של התמחויות, ולאותה התפלגות־התפצלות [פארצלאציה] של האדם — שהביאו כבר את א. פרגוסון, רבו של א. סמית, לפרוץ בקריאה: „אנו אומה של הֶלוֹטים, ושוב אין בינינו בני־חורין"[56].

אולם חלוקת־העבודה בתוך החברה מזה וחלוקת־העבודה בתחומי הסדנה מזה — עם כל האנאלוגיות והקישורים המרובים שביניהן — נבדלות הן זו מזו לא רק הבדל־דרגה אלא גם הבדל־מהות. האנאלוגיה נראית חותכת־ביותר, ללא כל ספק, במקום שענפי־ייצור שונים משולבים זה בזה על ידי קשר פנימי. מגדל־בהמות, למשל, מייצר שְלָחים, הבורסקי הופך את השלחים לעור, הסנדלר הופך את העור לנעליים. כל אחד מייצר כאן תוצר מודרג, ואלו הצורה האחרונה, המוגמרת, אינה אלא תוצר־מצורף של העבודות המיוחדות. נוספים על כך ענפי־העבודה השונים, המספקים אמצעי־ייצור למגדל־בהמות, לבורסקי, לסנדלר. יכול אדם לדמות בנפשו, כדרך שדימה א. סמית, שאין בין אותה חלוקת־עבודה בתוך החברה לבין חלוקת־העבודה בשיטת־המאנופאקטורה אלא הבדל סובייקטיבי בלבד, כלומר: אין אלא הבדל בשביל המתבונן, שבסקירה אחת הוא רואה כאן רְאִייה מאֻחדת מבחינת המקום את כל העבודות־החלקיות למיניהן, ואלו שם[כו] נעכר־ונסתר הקשר, מחמת פיזור־העבודות על פני שטחים נרחבים ומחמת המספר הרב של הפועלים העסוקים בכל ענף מיוחד[57]. ואולם, מַהוּ הדבר היוצר את הקשר בין העבודות העצמאיות

[55] „כלום תעשיית־הצמר באנגליה אינה מחולקת לכמה חלקים או ענפים המותאמים למקומות מיוחדים, וכאן מייצרים רק אותם בלבד או בעיקר: אריגים דקים בסומרסטשייר, גסים — ביורקשייר, כפולי־אמה [ברוחב] — באקסטר, משי — בסאדבורי, צמר־משי — בנורוויץ', בד־פשתן — בקנדל, שמיכות בווהיטניי וכו'". (ב ר ק ל י י: „המקשן", 1750, § 520.)

[56] א. פ ר ג ו ס ו ן: „תולדות החברה האזרחית", אדינבורג 1767, חלק IV, פרשה II, עמ' 285.

[57] במאנופאקטורות ממש, אומר הוא, דומה שחלוקת־העבודה גדולה יותר, שכן „המועסקים בכל ענף־עבודה מיוחד אפשר לאספם לעתים קרובות בתוך סדנה אחת, שהמפקח יוכל לראותם כולם במבט אחד. ולהיפך, באותן מאנופאקטורות גדולות(!) המיועדות לספק את הצרכים העיקריים של האוכלוסייה בהמוניה, הרי כל אחד ואחד מענפי־העבודה מעסיק מספר רב של עובדים, שמן־הנמנע לאספם כולם באותה סדנה גופה... כאן החלוקה רחוקה מלהיות בולטת כל כך." (א. ס מ י ת: „עושר העמים", ספר I, פרק I [כרך 7].) המשפט המפורסם שבאותו פרק, הפותח במלים: „בואו וניתן דעתנו על רווחתו של האומן הרגיל ביותר או של הפועל שכיר־היום בארץ של ציביליזאציה ופריחה וכו'", וממשיך לתאר אחר־כך, כמה מרובים לאין־ספור המקצועות הרבגוניים, שיש להפעילם יחד כדי לספק את צרכיו של פועל פשוט — משפט זה מועתק כמעט מלה במלה מתוך ההערות [Remarks] של ב. ד ה מ ו נ ד ו ו י ל לחיבורו: „מעשה בדבורים או פשעי־הפרט — רווחי־הציבור." (מהד. ראשונה בלי ההערות — 1706, בתוספת ההערות — 1714.)

של מגדל־בהמות, בורסקי וסנדלר? עצם הֱייתם של תוצריהם בחזקת סחורות. כנגד זה מהו הקו האופייני לחלוקת־העבודה בשיטת־מאנופאקטורה? — הווה אומר: העובדה שהפועל־החלקי אינו מייצר סחורה[58]. רק התוצרת המשותפת של הפועלים־החלקיים נהפכת לסחורה[58א]. חלוקת־העבודה בתוך תחומי החברה מתבצעת באמצעות מיקח וממכר של תוצרים בני ענפי־ייצור שונים, ואלו הקשר שבין העבודות־החלקיות במאנופאקטורה מתבצע על ידי ממכרם של כוחות־עבודה שונים לאותו בעל־הון אחד, המשתמש בהם כבכוח־עבודה מצורף. חלוקת־עבודה בשיטת־המאנופאקטורה מחייבת, כהנחה, את דבר ריכוזם של אמצעי־הייצור בידי בעל־הון אחד, ואלו חלוקת־העבודה החברתית מחייבת פיזורם של אמצעי־הייצור בין יצרני־סחורות מרובים ובלתי־תלויים זה בזה. שלא כמו במאנופאקטורה, שכאן חוק־הברזל של מנַת־היחס, או של הפרופורציונאליות, מכניע המוני־פועלים מסוימים תחת העוֹל של תיפקודים מסוימים — הרי כאן, בחלוקת יצרני־הסחורות ומכשירי־ייצורם בין ענפי־העבודה השונים של החברה, שולטות המקריות והשרירות ומשחקות את משחקן הרבגוני. אמנם תחומי־הייצור השונים נוטים תמיד להגיע לידי שיווי־משקל ביניהם, משום שמצד אחד חייב כל יצרן־סחורות לייצר ערך־שימוש, כלומר, חייב הוא לספק צורך חברתי מיוחד, אלא שהיקפם של צרכים אלה שונה מבחינת הכמות וקשר פנימי משַרשֵר־ומחבר את כמויות־הצרכים השונות לכדי שיטה אחת, טבעית־מקורית; מצד השני, חוק־הערך של הסחורות הוא הפוסק, כמה זמן יכולה החברה להוציא מכל זמן־העבודה שברשותה־הַסדָרָה על ייצורו של כל סוג וסוג של סחורה. אולם הנטייה התמידית הזאת של תחומי־הייצור השונים להגיע לידי שיווי־משקל ביניהם — אינה נפעלת אלא כפעולה־שכנגד לגבי ביטולו המתמיד של שיווי־משקל זה. כלל זה, שחלוקת־העבודה בתוך כתלי בית־המלאכה מציית לו מלכתחילה (אַ־פריוֹרי) ציוּת תכניתי — בחלוקת־העבודה שבתוך תחומי־

[58] „שוב אין לך דבר, שתוכל לכנותו בשם: פרס טבעי בעד עבודה אינדיווידואלית. כל פועל אינו מייצר אלא חלק מן השלם, ומאחר שכל חלק לכשעצמו חסר ערך או חסר־תועלת — שוב אין דבר שהפועל יוכל לאחוז בו ולומר: ,זהו תוצרי שלי, את זה אשמור לעצמי׳״. („הגנת העבודה כנגד תביעות הקאפיטאל״, לונדון 1825, עמ׳ 25.) מחַברו של חיבור מעולה זה הוא ת. הוג׳סקין שמדבריו ציטטתי למעלה.

[58א] הערה למהדורה ב׳. — הבדל זה בין חלוקת־עבודה חברתית לבין חלוקת־העבודה על דרך־המאנופאקטורה הודגמה לעיני היינקים הדגמה מעשית. אחד המסים החדשים שחישבו־והמציאו בוואשינגטון, לעת מלחמת־האזרחים, היה המכס של 6% על „כל התוצרים התעשייתיים״. שאלה: תוצר תעשייתי מהו? — משיב המחוקק: הדבר מיוצר „משהוא מותקן״ (when it is made), והריהו מותקן משהוא מוגמר־ומוכן לממכר. והנה דוגמה אחת מני רבות. מאנופאקטורות שבניו־יורק ובפילאדלפיה היו „מתקינות״ קודם מטריות על כל אביזריהן. אך הואיל ומטרייה היא דבר מוּרכב [mixtum compositium] מחלקים הטרוגניים — עמדו והפכו קמעה־קמעה את החלקים לתוצרים של ענפי־עסק בלתי־תלויים זה בזה ומופעלים במקומות שונים. מכאן ואילך נקלטו תוצריהם החלקיים, בחזקת סחורות עצמאיות, במאנופאקטורות־המטריות שאינה אלא מרכיבה את החלקים לשלימות אחת. סחורות אלה, היינקים קראו להן בשם „סחורות צבורות״ ["assembled articles"] והיה זה שם ראוי להן ביחוד, מפני ששימשו שטחי־צבירה של מסים. וכך „צברה״ אותה מטרייה, ראשית: 6% מכס מן המחיר של כל אחד מחלקיה, ושוב: 6% ממחירה הכולל.

החברה אין הוא פועל אלא פעולת־בדיעבד (אַ־פוסטריורי) בלבד, בחינת כורח־טבע פנימי, אִילם, נתפס רק בשינויי־הבארומטר של מחירי־השוק ומטיל את מרותו על השרירות ללא חוק־ומשפט של יצרני־הסחורות. חלוקת־העבודה בשיטת־המאנו־פאקטורה מחייבת, כהנחה, מרות ללא־תנאי של בעל־ההון על הפועלים, שאינם משמשים אלא איברים בלבד במכאניזם־הכולל השייך לו; ואלו החלוקה החברתית של העבודה מעמידה אלה מול אלה יצרני־סחורות עצמאיים, שאינם מודים בשום מרות חוץ ממרותה של ההתחרות, חוץ מכפייה זו, שמטיל עליהם הלחץ של אינטרסי־הגומלין שלהם — משול לעולם החי, שהעקרון „הכל לוחמים נגד הכל" [bellum omnium contra omnes] הוא המשַמר בו, אם מעט ואם הרבה, את תנאי־קיומם של כל הסוגים למיניהם. מכאן: אותה תודעה בורגנית גופה, הגומרת את ההלל על חלוקת־העבודה בשיטת־המאנופאקטורה, על כיבושו של הפועל וסיפוחו אל עשייה קמעונית אחת לכל ימי חייו, ועל כפיפותם ללא־תנאי של הפועלים־החלקיים למרותו של הקאפיטאל, הרוֹאָה בכך ארגון־העבודה, שיש בו להגביר את כוחם הפרודוקטיבי של הפועלים — אותה תודעה בורגנית מגנה, ושוב בקול גדול, כל ביקורת מודעת של החברה וכל הסדר של תהליך־העבודה החברתי, ורואה בכך התערבות בזכויות־הקניין שאין לפגוע בהן, בחירותו וב„גאוניותו" — גאוניות בעיני עצמה — של בעל־ההון הפרט. ראֵה זה אופייני מאוד: הסניגורים הנלהבים של שיטת־החרושת, אין בפיהם לטעון נגד כל ארגון כללי של העבודה החברתית טענת־דופי אחרת אלא זו, שאותו ארגון עלול להפוך את החברה כולה לבית־חרושת אחד.

אם בחברה שנוהג בה אופן־הייצור הקאפיטאליסטי מחייבות זו את זו האנארכיה של חלוקת־העבודה החברתית ועריצותה של חלוקת־העבודה בשיטת־המאנופאק־טורה — הרי אין כן לגבי צורות חברתיות קודמות־יותר, בהן נתפתח ייחוד המקצועות התפתחות טבעית־מקורית, אחר־כך נתגבש, ובסופו של דבר נתבצר ביצור חוקי; צורות אלו מגוללות מצד אחד תמונה של ארגון העבודה החברתית בתכנית ובסמכות, ומצד השני הן מוציאות לחלוטין מכלל־אפשרות כל חלוקת עבודה בכתלי־הסדנה, או שאין הן מפתחות אותה חלוקה אלא בקנה־מידה ננסי בלבד, או רק מפעם־לפעם ובאקראי בלבד[59].

אותן עדות קטנות ועתיקות־ימים שבהודו, למשל, שקצתן עודן קיימות עד היום הזה, יסודן בקניין משותף של מקרקעין, במזיגת־מישרין של החקלאות והאומנות ובחלוקת־עבודה יציבה — והיא המשמשת תכנית ותבנית עם יסודה של עדה חדשה. אלו הן חטיבות־ייצור שלימות ומקיימות עצמן, שתחומי־ייצורן מקיפים 100 עד כמה אלפי אֲקרים. הכמות העיקרית של התוצרים מיוצרת במישרין בשביל תצרוכתה העצמית ולא לשם סחורה, ולפיכך הייצור גופו אינו תלוי בחלוקת־

[59] „אפשר... לקבוע בחזקת משפט כללי, כי ככל שהאוטוריטה מכריעה פחות לגבי חלוקת־העבודה בתחומי החברה, כן מתפתחת יותר חלוקת־העבודה בתוך הסדנה; וכן תגדל שם כפיפותה לסמכותו של יחיד בלבד. הרי שהסמכות בסדנה והסמכות בחברה לגבי חלוקת־העבודה עומדות ביחס הפוך זו לזו." (קארל מארקס: „דלותה של הפילוסופיה וכו'" עמ' 130, 131.)

העבודה בתוך רוב־רובה של החברה ההודית, זו חלוקת־העבודה שבאה באמצעות חליפי־סחורות. רק העודף של התוצרים נהפך לסחורה, ואף זה בחלקו בידי המדינה בלבד, שמימים קדומים נמסרת לה כמות מסוימת בחזקת רנטה נאטוראלית. בחלקים שונים של הודו מוצא אתה צורות שונות של העדה. בצורתה הפשוטה־ביותר מעבדת העדה את האדמה במשותף ומחלקת את יבולה בין חברי העדה, וכל משפחה עוסקת בטווייה, באריגה וכו׳ בחזקת מקצוע־צדדי־ביתי. בצד ההמון הזה, העסוק בעבודה מסוג אחד, אתה מוצא את „התושב העיקרי": הוא השופט, הוא השוטר והוא המוכס; את הפנקסן, המנהל את חשבון העבודה החקלאית, והוא רושם ומסדר את כל הנוגע לאותה עבודה; ועוד פקיד שלישי יש כאן המעניש את הפושעים, הוא המגין על תיירים בני חוץ־לארץ ומורה להם דרך מכפר לכפר; אשר על הגבול, השומר על גבולות־העדה מפני העדות השכנות; משגיח על המים, המחלק את המים מן הבריכות המשותפות לצרכי עבודת־האדמה; הבראמיני, המקיים את התיפקודים של הפולחן הדתי; מלמד תינוקות, המלמד את ילדי העדה קרוא וכתוב על גבי החול; בראמיני הממונה על הלוח, הרואה באיצטגנינות וקובע עתים לזריעה ולקציר, וכן שעות יפות ושעות רעות לכל העבודות החקלאיות למיניהן; נפח ונגר, המתקינים ומתקנים כל הכלים לעבודת־האדמה; הקדר, המתקין כל המיכלים בשביל הכפר; ספר, כובס לניקוי הבגדים, צורף; פה ושם פייטן, בעדות אחדות בא הוא במקום הצורף ובעדות אחרות במקום מלמד־התינוקות. תריסר אנשים אלה פרנסתם על כל העדה כולה. משגדלה האוכלוסייה שבעדה, מיישבים עדה חדשה על אדמת־בור, לפי מתכונתה של העדה הנתיקה. במנגנון־העדה תמצא תמיד חלוקת־עבודה תכניתית, אבל לא תיתכן בה חלוקת־עבודה על־דרך־מאנופאקטורה, שכן השוק בשביל הנפח, הנגר וכו׳ בעינו עומד, ולכל היותר מוצא אתה שניים או שלושה נפחים, קדרים וכו׳, ולא אחד — הכל לפי גודל הכפרים וההבדלים שביניהם[60]. החוק המסדיר את החלוקה של עבודת־העדה כוחו כאן ככוח־סמכותו של חוק־טבע בל־ימוט, ואלו כל בעל־מלאכה לעצמו, כגון נפח וכיוצא־בו, מבצע בסדנתו את כל הפעולות המשתייכות לאומנותו לפי המסורת המורשתית, אך תוך עצמאות ובלי כפיפות למרותו של מי־שהוא. מנגנון־הייצור הפשוט של אותן עדות המקיימות־עצמן, החוזרות־ומתחדשות תמיד באותה צורה עצמה, וכשהן נחרבות בדרך של מקרה מיד הן חוזרות־ונבנות באותו מקום ובאותו שם[61] — בו המפתח לחידה זו:

---

[60] ל י י ט נ א נ ט ק ו ל ו נ ל מ א ר ק ו י ל ק ס: „רשימות היסטוריות על דרומה של הודו." לונדון 1810—1817, כרך ו, עמ׳ 118—120. תיאור טוב של הצורות השונות אשר לעדה ההודית תמצא ב„הודו המודרנית" ל ג׳ ו ר ג׳ ק מ פ ב ל, לונדון 1852.

[61] „בצורה פשוטה זו... נמשכו חייהם של תושבי הארץ הזאת מימי קדם. רק לעתים רחוקות נשתנו גבולותיהם של הכפרים; ואף על פי שהכפרים עצמם היו נפגעים ואפילו נהרסים מזמן־לזמן על ידי מלחמה, רעב ומגיפה — נשתמרו במשך דורות אותו שם, אותם גבולות, אותם עניינים ואף אותן משפחות גופן. אין התושבים מגלים מורת־רוח בהתפורר ממלכה ובהתחלקה. כל זמן שהכפר עומד בשלימותו, אין הם נותנים את דעתם על השלטון שיימסר לו הכפר או על השליט שלידיו יעבור הכפר; כלכלתו הפנימית בעינה עומדת." (ת. ס ט מ פ ו ר ד ר פ ל ס, לשעבר מושל יאווה." לונדון 1817, כרך ו, עמ׳ 285 [בהערה].)

החברות שבאסיה אינן־משתנות, ובניגוד מתמיה לכך המדינות שבאסיה מתפוררות תמיד וקמות בצורות חדשות ואף השושלות הולכות־ומתחלפות ללא הפסק. המבנה של גופי־היסודות הכלכליים בחברה הזאת בעינו עומד, ולא יפגעו בו הסערות של אזור־העננים המדיני.

כבר העירונו למעלה, שחוקי אגודות־האומנים היו מסייגים סייג תכניתי בפני גלגולו של האומן העצמאי בבעל־הון, בהגבילם עד לכדי קיצוניות את מספר השוליות שמותר היה לו לאומן להעסיק. ועוד: היה אסור עליו להעסיק שוליות אלא באותה אומנות בלבד, שהוא עצמו שימש בה אומן עצמאי. אגודת־האומנים דחתה בקנאה כל הסגת־גבול מצד הון־הסוחרים, אותה צורת־הון חפשית־יחידה שעמדה כנגדה. הסוחר רשאי היה לקנות כל סחורות שבעולם, ורק לא עבודה בחזקת סחורה. לא היתה לו לסוחר דריסת־רגל אלא בחזקת סוכן־מפיץ של תוצרי־האומנות. עוררו תנאים חיצוניים חלוקת־עבודה מוסיפה־והולכת, שוב נתפלגו אגודות־האומנים הקיימות לסוגי־סוגים או שנתגבשו אגודות־אומנים חדשות בצדן של הישנות, בלא שאומנויות שונות יתלכדו בבית־מלאכה אחד. מכאן אתה אומר: ארגון אגודות־האומנים — אף על פי שהביא לידי הבדלת המקצועות, בידודם והתמחותם, והללו נמנים על תנאי־הקיום החומריים של תקופת המאנופאקטורה — בכל זאת נעל דלת בפני חלוקת־העבודה בשיטת־המאנופאקטורה. בדרך־כלל, הפועל ואמצעי־הייצור שבידו נשארו דבוקים־יחד כשבלול בקונכיתו, וכך חסר היה היסוד הראשון בשביל המאנופאקטורה: התעצמאותם של אמצעי־הייצור בחזקת הון, שיעמוד לעומת הפועל.

חלוקת־העבודה בכלל החברה — אם באמצעות חליפי־הסחורות ואם שלא באמצעותם — מצויה בתצורות־החברה הכלכליות על סוגיהן השונים־ביותר; ואלו חלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה היא יצירה מיוחדת־במינה של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי.

5. האופי הקאפיטאליסטי של המאנופאקטורה

מספר מרובה של פועלים בפיקודו של אותו הון אחד — כאן נקודת־המוצא הטבעית־מקורית לא רק של שיתוף־הפעולה בכלל אלא גם של המאנופאקטורה. ולהיפך: חלוקת־העבודה בנוסח־המאנופאקטורה מסייעת לגידול מספרם של הפועלים העסוקים ועושה אותו הכרח טכני. מעתה, מחמת חלוקת־העבודה המצויה, כפוי עליו, על בעל־ההון היחיד, מינימום של פועלים, שהוא מוכרח להעסיקם. מצד שני, מותנים יתרונותיה של חלוקה נוספת על ידי ריבוי נוסף של מספר־הפועלים — ודבר זה אין לקיימו אלא בכפולות[35]. ואולם עם גידולו של חלק־ההון המשתנה, מן ההכרח שיגדל גם חלק־ההון הקבוע; ולא רק ההיקף של תנאי־הייצור המשותפים, כגון בניינים, כבשנים וכיוצא־באלה, אלא גם וביחוד חומרי־הגלם — וצריך שזה יגדל במהירות יתירה משיגדל מספר הפועלים. הכמות של חומרי־הגלם, הנאכלת בזמן נתון על ידי כמות־העבודה הנתונה, גדלה והולכת בר־ביחס שגדל הכוח הפרודוקטיבי של העבודה מחמת חלוקתה של זו. מכאן אתה למד: היקף מינימאלי גדל־והולך של הון בידיו של בעלי־ההון היחידים, או גלגול מוסיף־והולך

של אמצעי־המחיה החברתיים ושל אמצעי־הייצור החברתיים בהון, — חוק הוא הנובע מתוך אופיה הטכני של המאנופאקטורה[62].

ומה בשיתוף־הפעולה הפשוט משמש גוף־העבודה בתיפקודו צורת־קיום של ההון, אף במאנופאקטורה כך. מנגנון־הייצור החברתי, המורכב מהרבה פועלים־חלקיים אינדיווידואליים, קניינו של בעל־ההון הוא. מכאן, שהכוח הפרודוקטיבי, הנובע מתוך צירופן של העבודות, נראה לנו ככוח הפרודוקטיבי של ההון. המאנופאקטורה־ממש לא רק מכניעה את הפועל, שקודם־לכן היה חפשי, למרותו של ההון ולמשמעתו, אלא גדולה מזו: היא יוצרת הסתעפות־של־היראַרכיה בקרב הפועלים עצמם. שיתוף־הפעולה הפשוט משאיר בדרך כלל את דרכי־העבודה של היחידים ללא־שינוי, ואלו המאנופאקטורה מכניסה לתוכן מהפכה ביסודן ומערערת את עצם שרשיו של כוח־העבודה האינדיווידואלי. היא מטילה־מום בפועל והופכתו לבריה מקוטעת, בפתחה בו, מעשה־חממה, את מומחיותו־הקמעונית תוך דיכוי עולם מלא של יצרים וכשרונות פרודוקטיביים, כדרך ששוחטים במדינות לה־פלאטה בהמה שלימה על שום עורה או חלבה בלבד. לא רק הפעולות־החלקיות המיוחדות נחלקות בין יחידים שונים, אלא אף היחיד עצמו נחלק חלקים־חלקים, הוא נהפך למנוע־אבטומטוס של עבודה־חלקית[63]; וכך מתגשם אותו משל תפל של מנניוס אגריפאס, המתאר את האדם כקטע־בלבד מגופו של עצמו[64]. אם בתחילה מכר הפועל את כוח־עבודתו להון משום שחסרים היו לו האמצעים החוֹמריים לייצור של סחורה — הרי עכשיו פוסק עצם כוח־עבודתו האינדיווידואלי לקיים את שליחותו, משלא נמכר להון. אין הוא מקיים את תיפקודו אלא בתוך צירוף, המתחיל את קיומו רק לאחר שנמכר כוח־עבודה זה — בבית־המלאכה של בעל־ההון. הפועל־במאנופאקטורה, משניטלה ממנו היכולת לעשות משהו שלם לפי טיבו הטבעי, שוב אין הוא מפתח פעולה יצרנית אלא רק בחזקת אבזר לבית־המלאכה של בעל־ההון[65]. כשם שחקוק

---

[62] „אין זה מספיק עדיין, שההון (צ״ל — אמצעי־המחיה ואמצעי־הייצור) הדרוש לחלוקת־המשנה של האומנות, יימצא־בעין בתחומי־החברה; חוץ מזה צריך, שיהיה מוצבר בכמויות מספיקות בידיהם של בעלי־העסק, כדי להכשירם לעבודה בקנה־מידה גדול... ככל שגדלה־והולכת החלוקה כן דרושה להעסקתם הקבועה של אותו מספר פועלים כמות מרובה יותר ויותר של הון במכשירים, בחומרי־גלם וכו׳״. (ש ט ו ר ך: „קורס לכלכלה מדינית״, הוצ. פאריסית, כרך I, עמ׳ 250, 251.) „אין להפריד בין ריכוזם של אמצעי־הייצור לבין חלוקת־העבודה, ממש כשם שאין להפריד — בתחומי המדיניות — בין ריכוזם של כוחות־השלטון הציבוריים לבין חלוקת העניינים־הפרטיים.״ (ק א ר ל מ א ר ק ס: „דלותה של הפילוסופיה וכו׳״, עמ׳ 134.)

[63] ד ו ג א ל ד ס ט י ו א ר ט מכנה את פועלי המאנופאקטורה „אוטומאטים חיים... המשמשים את הפעולות החלקיות של העבודה״. („כתבים״, הוצאו על ידי סר ו. האמילטון, אדינבורג, כרך VIII, 1855, „הרצאות וכו׳״. עמ׳ 318.)

[64] אצל האלמוגים משמש כל פרט באמת קיבה בשביל כל החבורה כולה. ואולם כאן הוא מביא־ומספק חמרי־מזון לחבורה, ולא שהוא מוציאם־ונוטלם, כפי שנהג הפאטריצי הרומאי.

[65] „עובד, אם הוא בקי במלאכה בשלימותה, יכול לעבוד בכל מקום ולמצוא פרנסתו; ואלו השני (פועל המאנופאקטורה) אינו אלא חלק מן האביזרים, ואם נפרד הוא מחבריו לעבודה, אינו אלא נטול כל כושר־לשימוש וכל עצמאות; ועל כן נאלץ הוא לקבל את מרותו

היה על מצחו של העם הנבחר שהוא חבל־נחלתו של יהוה, כך טובעת חלוקת־העבודה בפועל החרושת את חותם קניין הבעלים של ההון.

כל הידיעות, ההתבוננות והרצון, שמפתחם האיכר העצמאי או האומן העצמאי, ולוּא גם בקנה־מידה מועט, — משול לפרא הרואה בביצוע כל אמנות־המלחמה רק עוֹרמה אישית — כל אלה אינם נדרשים עכשיו אלא בשביל השלימות של בית־המלאכה. הכושרים הרוחניים של הייצור מרחיבים את קנה־מידתם מצד אחד, משום שהם נעלמים בהרבה צדדים אחרים. מה שמפסידים הפועלים־החלקיים — מתרכז והולך כנגדם בתוך ההון[66]. וזו תולדה של חלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה: הכושרים הרוחניים של תהליך הייצור החומרי נעמדים לעומת הפועלים כקניין זר, ככוח המשתלט עליהם. תהליך־הפרדה זה מתחיל עם שיתוף־הפעולה הפשוט, שכאן מייצג בעל־ההון לעומת הפועלים היחידים את האחדות והרצון של גוף־העבודה החברתי. אותו תהליך מתפתח־והולך עם המאנופאקטורה, המטלת מוּם בפועל והופכתו פועל־חלקי. והוא בא על סיומו בתעשייה הגדולה, המפרידה מן העבודה את המדע, בחזקת כושר־ייצור עצמאי, ודוחפתו לשמש כלי־שרת להון[67].

שהפועל־הכולל במאנופאקטורה, וממילא ההון, מתעשר בכוח־פרודוקטיבי חברתי — דבר זה מותנה בכך, שהפועל מתדלדל בכוחותיו־הפרודוקטיביים האינדיווידואליים. „הבערוּת היא אֵם התעשייה והאמונה התפלה כאחת. כוח המחשבה וכוח הדמיון פרוצים לטעות; אבל ההרגל להניע יד או רגל אינו תלוי לא בראשון ולא בשני. לפיכך פורחים־ביותר אותם סוגי־המאנופאקטורה, בהם ממעטים להימלך בנפש, וכאן אפשר לראות את בית־המלאכה... כמכונה, שפרקיה הם בני־אדם”[68]. ואמנם בכמה מאנופאקטורות במחצית המאה ה־18 היו מעדיפים להעסיק אידיוטים־למחצה בשביל פעולות פשוטות מסוימות, אך הללו נשארו בחזקת סודו של בית־החרושת[69].

„ההתפתחות השכלית של רוב בני אדם — אומר א. ס מ י ת — מעוצבת, בהכרח, על פי התעסקותם יום־יום. אדם המבלה כל ימי חייו בביצוּע כמה פעולות פשוטות... אין ההזדמנות בידו לאַמן את שכלו... בדרך כלל נעשה הוא מטומטם ובוּר גמור עד כדי שפל־המדרגה שהבריה האנושית יכולה לרדת.” לאחר שתיאר סמית את טמטומו השכלי של הפועל־הקמעוני, הרי הוא ממשיך ואומר: „חד־

של החוק, שמוצאים לנכון להטיל עליו.” (ש ט ו ר ך: „קורס לכלכלה מדינית”, הוצ. פטרסבורג 1815, כרך ו, עמ' 204.)

[66] א. פ ר ג ו ס ו ן: „תולדות החברה האזרחית”, עמ' 281: „ואפשר, שהאחד הרויח מה שהשני הפסיד.”

[67] „איש־המדע והפועל הפרודוקטיבי מפורדים ומרוחקים זה מזה מרחק רב, והמדע, תחת לשמש בידיו של העובד כלי־שרת לעבודה, להגדיל את כוחותיו הפרודוקטיביים... הרי כמעט בכל מקום העמיד עצמו בשורה נגד [אישי] העבודה... להטעותם ולהתעותם באופן שיטתי, על מנת להפוך את כוחות־שריריהם לכוחות מכאניים וצייתנים לחלוטין.” ו. ת ו מ פ ס ו ן: „חקירה בעיקריה של חלוקת העושר”, לונדון 1824, עמ' 274.)

[68] א. פ ר ג ו ס ו ן: „תולדות החברה האזרחית”, עמ' 280.

[69] י. ד. ט א ק ט: „תולדות מעמדה של אוכלוסיית הפועלים בעבר ובהווה.” לונדון 1846, כרך ו, עמ' 148.

גוניותם של חייו על התדיריות שבהם מערערת כמובן גם את עוז רוחו... ולא עוד אלא שהיא הורסת גם את כושר־הפעולות של גופו, עד שהוא נעשה בלתי־מוכשר להפעיל את כוחו, תוך תנופה והתמדה, בשום התעסקות אחרת, חוץ מזו שנתאמן לה. וכך נראה, שהתמחותו באומנותו שנתייחדה לו נקנתה על חשבון כושריו השכליים, החברתיים, המלחמתיים. אך, זהו המצב בכל ארץ מפותחת ותרבותית, ולכך מגיעים, בהכרח, העמלים העניים (the labouring poor), היינו, הרוב הגדול של האוכלוסייה"[70]. כדי לגדור בפני התנוונותו הגמורה של המון־העם, הנובעת מתוך חלוקת־העבודה, ממליץ א. סמית על השכלת העם מטעם המדינה, אם גם יש לתתה במנות הומיאופאתיות, תוך זהירות יתירה. בעקביות חולק על כך מתרגמו הצרפתי ומפרשו ג. גארנייה, שבדרך־הטבע נתגלגל בסנאטור בימי הקיסרות הצרפתית הראשונה: השכלת־העם יש בה משום פגיעה בחוקיה הראשונים של חלוקת־העבודה, ועם תקנה זו „גוזרים כליה על כל הסדר החברתי שלנו". „מה כל חלוקת־עבודה" — הוא אומר — „אף חלוקה זו לעבודת־כפיים ולעבודת־מוחין[71] נעשית מובלטת־יותר ומכרעת יותר, כל שהחברה (ובדין הוא משתמש בביטוי זה לציין את ההון, קניין־הקרקע והמדינה של אלה) מתעשרת והולכת. ומה כל חלוקת־עבודה, אף חלוקה זו תולדה היא של הישגי־התקדמות בעבר וגורם להישגי־התקדמות לעתיד־לבוא... כלום רשאית הממשלה לפעול כנגד חלוקת־עבודה זו ולעכבה בתוך מהלכה הטבעי? כלום רשאית היא להשתמש בחלק מהכנסות־המדינה למען הנסיון, הבא לבלבל ולערבב שני מעמדות של עבודה, השואפים להבדלה ולהפרדה[72]?"

מידה מסוימת של הטלת־מום גופנית ורוחנית, בלתי־נפרדת היא מכל חלוקת־עבודה אפילו הכללית־ביותר של החברה. אולם תקופת־המאנופאקטורה, תוך שהיא מרחיבה במידה יתירה התפצלות חברתית זו של ענפי־העבודה, — ומצד השני רק עם חלוקה זו המיוחדת לה תופסת היא את היחיד בשרשי־חייו — הרי היא הראשונה שנותנת את החומר ואת הדחיפה לפאתולוגיה התעשייתית[73].

---

[70] א. סמית: „עושר העמים", ספר v, פרק i, סעיף ii [כרך vi, עמ' 140, 141.] א. סמית — כתלמידו של א. פרגוסון, שפיתח ותיאר את התוצאות הנפסדות של חלוקת־העבודה — נתבררה לו נקודה זו כל־צרכה. בפתח ספרו, מקום שהוא, כאיש־מקצוע [ex professo], קושר כתרים לחלוקת־העבודה, אינו אלא רומז על כך, אגב־אורחא בלבד, כעל מקורם של אי־השויונות החברתיים. רק בספר ה־5, הדן בהכנסת־המדינה, חוזר הוא ומייצר את פרגוסון. ב„דלותה של הפילוסופיה" כבר אמרתי את הדרוש על הזיקה ההיסטורית בין פרגוסון, א. סמית, למונטיי וסיי מבחינת ביקורתם את חלוקת־העבודה; וכן תיארתי שם לראשונה את חלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה כצורה סגולית של אופן הייצור הקאפיטאליסטי. (ק. מארקס: „דלותה של הפילוסופיה", פאריס 1847, עמ' 122 ואילך.)

[71] וכבר אמר פרגוסון ב„תולדות החברה האזרחית", עמ' 281: „בתקופה זו של הפרדה וחלוקות־עבודה [of separations] אפשר, שעצם החשיבה תיהפך למקצוע מיוחד."

[72] ג. גארניה, כרך v לתרגומו [של א. סמית], עמ' 2—5.

[73] ראמאציני, פרופסור לרפואה מעשית בפאדוא, פירסם ב־1713 את עבודתו: „על מחלות האומנים", תורגמה לצרפתית ב־1781 ושוב הודפסה ב־1841 ב„אנציקלופדיה של מדעי־הרפואה, סוגיה 7: סופרים קלאסיים." כמובן, תקופת התעשייה הגדולה הגדילה

„לחַלק־ולפצל גופו של אדם — משמע להוציאו־להורג, אם ראוי הוא לפסק־דין זה; משמע לרצחו־נפש, אם אינו ראוי לכך. לחַלק־ולפצל את העבודה משמע לרצוח את האומה"[74].

שיתוף־הפעולה שיסודו בחלוקת־העבודה, היינו, המאנופאקטורה, הוא בתחילתו תצורה טבעית־מקורית. משכבש קיומה לעצמו יציבות כל־שהיא והרחבה מסוימת, הריהי נעשית צורה מודעת, מתוכנת ושיטתית של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי. תולדות המאנופאקטורה־ממש מעידות, כיצד חלוקת־העבודה המיוחדת לה כובשת לעצמה צורות תכליתיות, תחילה בדרך הנסיון, כביכול מאחורי גבם של האישים הפועלים; אך אחר־כך שואפת היא, בדומה לאומנות של אגודת־האומנים, לקיים בדרך־מורשה את הצורה שמצאה פעם, ובמקרים מסוימים גם מצליחה היא לקיימה מאות שנים. חוץ מעניינים טפלים, אין צורה זו משתנית אלא אם־כן חלה מהפכה במכשירי־העבודה. המאנופאקטורה המודרנית — ואין אני מדבר כאן בתעשייה הגדולה המיוסדת על מנגנון־המכונות — או שמוצאת היא בכרכים הגדולים, שבהם היא באה־לעולם, כגון המאנופאקטורה־לבגדים, את האיברים המפוזרים [disjecta membra poetae] מוכנים ומזומנים לפניה, ואין לה אלא לכנס את פזוריהם; או שעקרון חלוקת־העבודה בולט לעיניים, שעה שלוקחים בפשיטות את העשיות השונות של הייצור בשיטת־האומנות ומייעדים אותן לפועלים מיוחדים בלבד (כגון בכריכת־ספרים). במקרים כאלה אין צורך אפילו בנסיון משך שבוע ימים, כדי למצוא את מנת־היחס בין הידיים הדרושות לכל תיפקוד ותיפקוד[75].

חלוקת־העבודה בשיטת־המאנופאקטורה, תוך שהיא מנתחת את הפעולה לפי שיטת־האומנות, מייחדת את מכשירי־העבודה, מעצבת פועלים־חלקיים, מכנסת אותם בחבורות ומצוותת אותם במנגנון־כולל אחד — הרי היא מביאה לידי דירוג איכותי

בהרבה את הקאטאלוג שלו על מחלות העובדים. ר' בין השאר: „ההיגיינה הגופנית והרוחנית של הפועלים בערים הגדולות בכלל ובעיר ליאון בפרט. מאת ד"ר א. א. פ ו נ ט ר ה, פאריס 1858", וכן „מחלות, המיוחדות למעמדות שונים, לגילים ולמינים שונים", 6 כרכים, אולם, 1860." ב־1854 מינתה חברת האמנויות [Society of Arts] ועדת־חקירה לפאתולוגיה תעשייתית. רשימת התעודות, שנאספו על ידי ועדה זו, אפשר למצוא בקאטאלוג של „המוזאום הכלכלי בטוויקנהאם". חשיבות רבה נודעת ל„דו"חות על בריאות הציבור" הרשמיים. וכן ר' א ד ו א ר ד ר י י ך, דוקטור לרפואה: „על ניוונו של האדם", אֶרלאנגן 1868.

74 "To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not... the subdivision of labour is the assassination of a people." ד. א ו ר ק ו ו א ר ט: „דברים רגי־לים". לונדון 1855. עמ' 119.) דעותיו של ה ג ל אפיקורסיות מאוד בעניין חלוקת־העבודה: „אם אומרים: אנשים משכילים, אפשר להבין קודם כל, כי הללו הם אנשים שיכולים לעשות כל מה שאחרים מבצעים." — כך אומר הוא בפילוסופיית־המשפט שלו.

75 האמונה התמימה בגאוניות־ההמצאה, שהקאפיטאליסט היחיד משתמש בה, כביכול, בחלוקת־העבודה מלכתחילה [a priori] — שוב אין למצאה כיום אלא אצל הפרופסורים הגרמנים, כגון אצל מר רושר; כשלמון־תודה לקאפיטאליסט, שמתוך ראשו, ראש־יופיטר כמו כביכול, זנקה חלוקת־העבודה בצורתה המוגמרת, מקציב לו הלה „שכרי־עבודה שונים" ["diverse Arbeitslöhne"]. אם משתמשים יותר או משתמשים פחות בחלוקת־העבודה, דבר זה תלוי בשיעורו של הכיס ולא בגדלה של הגאוניות.

ופרופורציונאליות כמותית של תהליכי־עבודה חברתיים; ומכאן שמקימה היא ארגון מסוים של עבודה חברתית, ועל ידי כך מפתחת היא גם כוח־פרודוקטיבי חדש, חברתי, של העבודה. בחזקת צורה קאפיטאליסטית־במיוחד של תהליך־הייצור החברתי — ועל היסודות שמצאה מזומנים לפניה לא יכלה להתפתח בדרך אחרת אלא בצורה הקאפיטאליסטית בלבד — אין היא אלא מתוד מיוחד, לייצר בו עודף־ערך יחסי או להגדיל את השתערכותו של ההון — והוא הקרוי עושר־החברה, „עושר העמים" ["Wealth of Nations"] וכיו"ב — על חשבונם של הפועלים. לא רק שהיא מפתחת את הכוח־הפרודוקטיבי החברתי של העבודה לטובת בעל־ההון, ולא לטובת הפועל, אלא גם מפתחת אותו על ידי התנוונותו של הפועל האינדיווידואלי. היא מייצרת תנאים חדשים לשלטונו של ההון על העבודה. ולפיכך: אם היא נראית, מכאן, כהתקדמות היסטורית וכשלב־התפתחות הכרחי בתהליך התהוותה הכלכלית של החברה, הרי היא נראית, מכאן, כאמצעי לניצול ציביליזאציוני וערמומי.

הכלכלה המדינית, שצמחה־ועלתה כמדע מיוחד רק בתקופת־המאנופאקטורה, דנה בחלוקת־העבודה החברתית בכלל רק מתוך האספקלריה של חלוקת־העבודה בשיטת־המאנופאקטורה[76], כלומר, רק בחזקת אמצעי לייצר יותר סחורה באותה כמות־עבודה, הווה אומר, להוזיל את הסחורות ולהחיש את הצבר ההון. בניגוד חריף־ביותר להדגשה זו של הכמות ושל ערך־החליפין, הרי הסופרים של התקופה העתיקה הקלאסית אינם עוסקים אלא באיכות ובערך־השימוש[77]. עם הפרדת ענפי הייצור החברתיים, משתפרת התקנת הסחורות, יצריהם וכשרונותיהם של בני־אדם בוררים לעצמם תחומי־התעסקות מתאימים להם[78], ובלא הגבלה אין יכולים לבצע

---

[76] טוב־יותר מא. סמית ידעו סופרים ותיקים יותר — כגון פטי או המחבר עלום השם של „יתרונותיו של סחר הודו־המזרחית" וכו' — ביתר תוקף לקבוע את אופיה הקאפיטאליסטי של חלוקת־העבודה שעל־דרך המאנופאקטורה.

[77] בין הכלכלנים המודרניים משמשים יוצאים־מן־הכלל סופרים אחדים מן המאה ה־18, כגון ב י ק א ר י א וג׳ י י מ ס ה א ר י ס, שבעניין חלוקת־העבודה כמעט שאינם אלא חוזרים על דבריהם של הסופרים מן הזמן העתיק. הנה אומר ב י ק א ר י א: „כל אחד ואחד נסיונו־שלו יורהו, שאם מייעדים תמיד את היד ואת הרוח לסוג אחד ויחיד של עבודות ותוצרים — הרי שהתקנתם תהיה קלה יותר, שופעת יותר וטובה יותר מאשר במקרה שכל אחד לחוד היה מתקין לעצמו את הדרוש לו... בזו הדרך מתחלקים הבריות לפי סוגים, מעמדות ושכבות שונים — לתועלת הכלל ולטובתם הם עצמם." (צ ז א ר ה ב י ק א ר י א: „יסודות הכלכלה הציבורית", הוצאת קוסטודי, החלק המודרני, כרך XI, עמ' 28.) ג׳ י י מ ס ה א ר י ס, לאחר מכן האציל לבית מלמסבורי, — מפורסם ב„יומנים" מימי היותו ציר בפטרבורג — הוא עצמו אומר בהערה לחיבורו: „דו־שיח בדבר האושר", לונדון 1741, נדפס מחדש לאחר־מכן ב„שלוש מסכתות וכו'", הוצ. 3, לונדון 1772 [עמ' 292]: „כל הראיה לדבר, כי החברה היא יצירה טבעית (היינו, על ידי „חלוקת ההתעסקויות"), לקוחה מן הספר השני של ,המדינה' לאפלטון."

[78] כך, למשל, אנו מוצאים באודיסיאה, XIV, 228: „Αλλος γάρ τ'ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις" [שכן בעבודות שונות ימצא סיפוקו כל גבר], וכן אומר ארכילוכוס אצל סקסטוס אמפיריקוס: „Αλλος ἄλλῳ ἐπ' ἔργῳ καρδίην ἰαίνεται" [כל אחד משובב לבו במלאכה אחרת].

בשום מקום דברים חשובים[79]. מכאן: עם חלוקת־העבודה משתפרים התוצר ומייצרו כאחד. ואם פה ושם נזכר גם הגידול של כמות התוצרים, הרי אין הדעת נתונה בכך אלא לשפע המרובה־יותר של ערך־השימוש. אין רמז, אף לא במלה אחת, לערך־החליפין, להוזלתן של הסחורות. נקודת־השקפה זו של ערך־השימוש היא השולטת הן אצל אפלטון[80], הרואה בחלוקת־העבודה יסוד להתפרדות החברה למעמדותיה, והן אצל קסנופון[81], שבחושו הבורגני, האופייני לו, מתקרב הוא אפילו

---

79 „Πολλ' ἠπίστατο εργα, κακῶς δ' ἠπίστατο πάντα" [הרבה מלאכות בידו — וכולן לא ידע על בוריין.] — איש־אתונא, כיצרן של סחורות, ראה לעצמו יתרון על איש־שפרתא, מפני שזה האחרון עמדו לרשותו בעת מלחמה אנשים מרובים — אך לא ממון; והנה תוקידידס שם בפיו של פריקלס, בנאומו שבא לעורר את האתונאים למלחמת פלופונז, דברים אלה: „הללו, העובדים בעצמם במשקם (οἱ αὐτουργοὶ τῶν ἀνθρώτων) יבכרו ללחום בגופיהם ולא בממון". (תוקידידס: ספר ו, פרק 141.) ואף על פי כן נשארה אצלם כאידיאל — גם לגבי הייצור החומרי — האוטארקיה[αὐταρκεία] בניגוד לחלוקת־העבודה, „שכן הללו קיימת אצלם רוָחה (τὸ εὖ) ואלו ההם — אצלם גם עצמאות (τὸ αὔταρκες). וייזכר כאן, כי אפילו בתקופת הורדתם של 30 העריצים לא היו באתונא אף לא 5000 אנשים מחוסרי־קרקע.

80 לפי אפלטון מתפתחת חלוקת־העבודה בתחומי העֵדה מתוך רב־צדדיותם של הצרכים וחד־צדדיותם של כשרונות־הפרט. השקפתו היסודית היא, שהפועל צריך לכוון עצמו לפי מפעלו, ולא שהמפעל יהא מכוון לפי הפועל; ואין להימנע מכך, אם עסוק הפועל באומנויות שונות כאחת, וממילא תשמש לו האחת או השנייה מפעל צדדי. „שהרי לא ירצה המפעל לחכות, עד שתתפנה לכך שעתו של פועלו; אלא הכרח הוא שהפועל לא ירפה ממפעלו, אך גם לא יעסוק בכך כבדרך־אגב. — הכרח בכך. — היוצא מכאן, שהכל אפשר להתקין מרובה־יותר וגם יפה־יותר וגם ביתר־קלות, אם יפעל האחד במפעל אחד בלבד, בהתאם לכשרונו הטבעי ובזמן הראוי, פנוי מן המפעלים האחרים." („על הרפובליקה", ו, הוצ. 2 של בטר, אורלי וכו' [ספר שני, פרק 12]. בדומה לכך אצל תוקידידס, כנ"ל, פרק 142: „הספנות אמנות היא בדומה לכל אמנות שהיא, ואין לעסוק בה ממקרה למקרה בחזקת מפעל צדדי, אלא יתירה מזו — אין לעסוק בצדה של זו בשום דבר אחר כבמפעל צדדי." אפלטון אומר: אם המפעל צריך לחכות לפועל, נמצאים מחמיצים תכופות את נקודת־הזמן המכריעה של הייצור, והתוצר יוצא נפסד, „ἔργου καιρὸν διόλλυται" [הולכת־לאיבוד ההזדמנות הראויה בשביל המפעל]. אותה אידיאה אפלטונית תמצא שוב במחאתם של בעלי מפעלי־הליבון באנגליה כנגד הסעיף בחוק־בתי־החרושת, המחייב לקבוע שעת־ארוחה קבועה בשביל כל הפועלים. אין עסקם יכול להיות מכוון לפי הפועלים, שכן „הפעולות השונות: חריכה, שטיפה, ליבון, כיבוש, גיהוץ, וצביעה — אף אחת מהן אין להפסיקה ברגע מסוים בלא חשש של נזק... הכפייה לקבוע בשביל כל הפועלים אותה שעה עצמה לארוחה, עלולה להטיל מפעם לפעם על נכסים בעלי־ערך סכנה של נזק על ידי פעולות לא־גמורות." "Le platonisme où va-t-il se nicher!" [האפלטוניות — היכן תמצאנה והיכן לא תמצאנה!]

81 קסנופון אומר, כי לא בלבד לכבוד ייחשב אם אוכלים פתבג משולחנו של מלך־הפרסים, אלא שגם פתבג זה טעים בהרבה יותר ממאכלים אחרים. „ואין בכך כלום שיפליאך; שכן, מה שאר האומנויות מגיעות לשלימות ביחוד בערים הגדולות, כן מכינים גם את מאכלי המלכים בדרך מיוחדת לגמרי. שכן בערים הקטנות מתקין אותו אדם גופו כן למשכב, דלת, מחרשה, שולחן; ונוסף על כך בונה הוא לעתים בתים, והריהו שמח בחלקו אם הוא מצליח למצוא בדרך זו לקוחות במידה מספיקה לפרנסתו. מן הנמנע הוא, שאדם העוסק במלאכות כה מרובות יעשה הכל על צד הטוב. ואלו בערים הגדולות, כשכל יחיד מוצא קונים מרובים, כאן מספיקה אומנות אחת כדי פרנסתו של אדם. ויתירה מזו: לפעמים אין צריכים לשם כך

לחלוקת־העבודה בתוך בית־מלאכה. „המדינה" של אפלטון, כל שנדונה בה חלוקת־העבודה בתורת עיקר לעיצוב המדינה, אינה אלא אידיאליזאציה אתונאית של מערכת־הקאסטות במצרים; שכן משמשת מצרים ארץ־תעשייה למופת גם אצל סופרים אחרים מבני־דורו, כגון איזוקראטס[82], וחשיבותה זו נשתמרה לה בעיני היוָנים עוד בימי הקיסרות הרומאית[83].

בתקופת המאנופאקטורה־ממש, כלומר, בתקופה שהמאנופאקטורה היתה הצורה השלטת באופן־הייצור הקאפיטאליסטי — אנו מוצאים שהתגשמותן המלאה של נטיותיה המיוחדות נתקלת במכשולים מכמה צדדים. אף על פי שהמאנופאקטורה יוצרת, כפי שראינו, בצד הדירוג ההיראַרכי של הפועלים, גם הבדלה פשוטה בין פועלים־מומחים לשאינם־מומחים — הרי אין מספרם של האחרונים אלא מצומצם מאוד, מחמת השפעתם המכרעת של הראשונים. ואף על פי שהיא מסגלת את הפעולות־המיוחדות אל הדרגות השונות של התבגרות, כוח והתפתחות אצל איברי־העבודה החיים שלה, ולפיכך דוחפת היא לקראת ניצולם הפרודוקטיבי של נשים וילדים — אף על פי כן נידונה נטייה זו בדרך כלל לכשלון מחמת הרגליהם והתנגדותם של הפועלים־הגברים. אף על פי שהריסת הפעולה בנוסח־האומנות מפחיתה את הוצאות ההכשרה, וממילא גם את ערכם של הפועלים — הרי הצורך בזמן־הכשרה מרובה בשביל עבודה קמעונית קשה־יותר בעינו עומד, והפועלים חרדים לקיים זמן זה בהקפדה, אפילו כשאין בו צורך. אנו רואים באנגליה, למשל, כי חוקי־השוליות [laws of apprenticeship] על זמן־הלימוד של שבע שנים עמדו בכל תוֹקפם עד לסוף תקופת־המאנופאקטורה, ורק התעשייה הגדולה באה והעבירתם מן העולם. מכיון שהתמחותו של האומן נשארת היסוד של המאנופאקטורה, והמנגנון־הכולל הממלא בתוכה את תיפקודו חסר שלד אובייקטיבי, בלתי־תלוי בפועלים עצמם — ממשיך ההון להיאבק תמיד עם אי־כניעתם של הפועלים. „חולשתו של הטבע האנושי גורמת" — מתפרץ ידידנו יור — „שכל שמרובה

באומנות שלימה, אלא האחד מתקין נעלי־גברים, והשני — נעלי־נשים. פה ושם מתקיים אדם על תפירת־נעליים בלבד, השני על גזירת־העור להתקנתן; האחד אינו עוסק אלא בגזירת האריג לבגדים, והשני — בתפירת־החלקים בלבד. אלא שיש הכרח, שהמתקין עבודה פשוטה־ביותר גם יבצענה על צד הטוב־ביותר. והוא הדבר לגבי מלאכת־הבישול." (קסנופון: „קירופדיה." ספר VIII, פרק 2.) כאן מוטעם רק הטיב בלבד, שיש להשיגו בהתקנת ערך־שימוש; אף על פי שכבר קסנופון יודע, כי קנה־המידה של חלוקת־העבודה תלוי בהיקפו של השוק.

[82] „הוא (בוזיריס) [ל] חילק את כולם כיתות־כיתות... ציוה, שאותם אנשים יעסקו תמיד באותה עבודה עצמה, הואיל וידע, כי אלה שמחליפים עיסוקיהם אינם יודעים שום עסק על בוריו; ואלו מי שמתמידים־ונשארים אצל עיסוקיהם מוציאים לפועל כל עיסוק ועיסוק בתכלית־השלימות. וכן נמצא באמת, שלגבי אומנויות ומקצועות הם עלו על יריביהם יותר משעולה האומן על ההדיוט; ומה שנוגע למוסדות, שעל ידיהם מקיימים הם את שלטון־המלך ושאר התחוקה של המדינה, הרי הללו משובחים כל כך, שהפילוסופים המפורסמים, בפתחם בשיחה על כך, היללו את תחוקת־המדינה של מצרים על פני כל האחרות." (איזוקראטס: „בוזיריס" פרק 8.)

[83] השווה: דיודורוס סיקולוס.

התמחותו של הפועל, כן מרובה עקשנותו, כן יקשה לטפל בו, וממילא פחות נוח הוא כחלק־מרכיב בשיטה מכאנית... שעלול הוא לגרום לה, לשלימותה, נזק רב"[84]. מכאן הקובלנה, המנסרת במשך כל תקופת־המאנופאקטורה, על חוסר המשמעת אצל הפועלים[85]. ואילו גם לא היו לפנינו עדויותיהם של סופרים בני אותו זמן, הרי העובדות הפשוטות: שלא עלה בידי ההון, מן המאה ה־16 עד תקופת־התעשייה הגדולה, להשתלט על כל זמן־העבודה האפשרי של פועלי המאנופאקטורה; שמפעלי המאנופאקטורה אינם אלא קצרי־ימים, ויחד עם הגירתם של הפועלים אל הארץ ועקירתם מתוכה עוזבים המפעלים ארץ אחת ונוטים אהליהם בארץ אחרת — עובדות אלה בלבד מדברות כמאות ספריות שלימות. „מן ההכרח להנהיג סדר בארץ בדרך זו או אחרת" — קורא בשנת 1770 מחבר ה„מסה על מלאכה ומסחר" ["Essay on trade and commerce"], שאת דבריו הבאנו פעמים רבות. סדר — קריאה זו מהדהדת 66 שנה לאחר־כך מפי הד"ר אנדריו יור — „סדר" נעדר במאנופאקטורה, שיסודה „בדוגמה האסכולאסטית של חלוקת־העבודה", ו„ארקרייט החזיר את הסדר על כנו."

עם זה לא הצליחה המאנופאקטורה להשתלט לא על הייצור החברתי בכל מלוא היקפו, ולא לעורר בו שידוד־מערכות בעומק. את שיאָה, כמלאכת־מחשבת כלכלית, השיגה על גבי היסוד הרחב של האומנות העירונית ושל התעשייה הביתית בכפרים. משהגיעה לדרגת־התפתחות מסוימת, עמד בסיסה הטכני הצר בסתירה אל צרכי־הייצור שהיא עצמה יצרתם.

אחת מיצירותיה המשוכללות ביותר היתה הסדנה לייצורם של מכשירי־עבודה גופם, וביחוד גם של המיתקנים המכאניים המורכבים שכבר היו משתמשים בהם. בית־מלאכה מכאני — אמר יור — „שימש הדגמה לחלוקת־העבודה על שלביה המרובים: המקדח, האיזמל, המחרטה, — לכל אחד ואחד פועליו השונים, הכל לפי דרגת התמחותם." תולדה זו של חלוקת־העבודה בנוסח־המאנופאקטורה, היא עצמה הולידה — מכונות. הללו מפקיעות את פעולת־האומנים מלשמש עקרון להסדר הייצור החברתי. כך מתבטל, מצד אחד, הטעם הטכני לריתוקו של הפועל אל תיפקוד־חלקי אחד לכל ימי חייו. ומצד שני נהרסים־נופלים הסייגים, שעוד הספיק אותו עקרון לסייג בהם את השתלטותו של ההון.

---

84 יור: „פילוסופיה וכו'", עמ' 20.

85 האמור בטקסט כוחו יפה יותר לגבי אנגליה מאשר לגבי צרפת, ויותר לגבי צרפת מאשר לגבי הולאנד.

פרק שלושה־עשר

מנגנון המכונות והתעשייה הגדולה

1. התפתחותו של מנגנון המכונות

ג׳והן סטיוארט מיל כותב בחיבורו: „עיקרי הכלכלה המדינית" לאמור: „ספק הוא, אם כל האמצאות המכאניות, שנעשו עד כאן, הקלו את עמל־היום של שום בריה אנושית"[86]. ואולם אין זה כלל ממטרתו של מנגנון־המכונות, שמשתמשים בו שימוש קאפיטאליסטי. מה כל התפתחות אחרת של הכוח־היצרני אשר לעבודה, אף מנגנון־המכונות לא בא אלא להוזיל את הסחורות ולקצר את חלקו זה של יום־העבודה, שהעובד צריך לו לצרכי עצמו — כדי להאריך את החלק השני של יום־עבודתו, שהוא מעניק לו לבעל־ההון חנם. מנגנון־המכונות משמש אמצעי לייצור עודף־ערך.

המהפכה באופן־הייצור — במאנופאקטורה נקודת־מוצא משמש לה כוח־העבודה, ואלו בתעשייה הגדולה נקודת־מוצא משמש לה אמצעי־העבודה. הרי שיש לחקור תחילה, כיצד מתגלגל אמצעי־העבודה מכלי־מלאכה במכונה, או במה נבדלת המכונה ממכשירו של האומן. אין הדברים אמורים כאן אלא בשרטוטי־אופי גדולים, כלליים, שהרי לגבי החברה אין לך קווי־גבולים שיבדילו על דרך ההפשטה הקפדנית בין תקופה לחברתה, כשם שאינם לגבי תולדות האדמה.

חכמי־מתימטיקה וחכמי־מכאניקה — ואתה מוצא פה ושם, שחוזרים על כך גם חכמי־כלכלה אנגלים — מסבירים לך: אין כלי־מלאכה אלא מכונה פשוטה ואין מכונה אלא כלי־מלאכה מורכב. אין הם מבחינים כאן כל הבדל־שבמהות, ולא עוד אלא שמכנים הם בשם מכונות את הכוחות המכאניים הפשוטים, כגון מנוף, מישור משופע, בורג, יתד וכיו"ב[87]. ואמנם כל מכונה מורכבת מאותם הכוחות הפשוטים, ויהיו מוסווים ומצורפים כאשר יהיו. אולם מתוך האספקלריה של הכלכלה לא יצלח הסבר זה למאומה, שכן חסר הוא את היסוד ההיסטורי. מצד שני יש ואומרים לראות את ההבדל שבין כלי־המלאכה לבין המכונה בכך, שבכלי־המלאכה הכוח המניע הוא האדם, ואלו הכוח המניע של המכונה הוא כוח־טבע שונה מכוח האדם, כגון בהמה, מים, רוח, וכו׳[88]. לפי זה יוצא, כי מחרשה רתומה לצמד שְוָרים, זו

---

[86] "It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being." צריך היה שיאמר מיל "of any human being not feed by other people's labour" [של כל בריה אנושית, שאיננה מתפרנסת על עבודתם של אנשים אחרים] — שהרי העלה מנגנון־המכונות, ללא ספק, את מספרם של הולכי־בטל המיוחסים.

[87] ר׳ למשל, „קורס למתימטיקה מאת ב. האטון."

[88] „מנקודת־ראייה זו אפשר גם למתוח גבול ברור בין כלי־עבודה לבין מכונה: את, פטיש, איזמל וכו׳ וכן כלי־הקצעה וכלי־הברגה למיניהם — ויהיו מורכבים כאשר יהיו — שהאדם הוא המשמש להם כוח מניע... כל אלה נכללים במושג של כלי־העבודה; בעוד שהמחרשה שכוח־של־חיה מביאה לידי תנועה, טחנת־רוח וכו׳ — יש למנותן עם המכונות." (וילהלם שולץ: „תנועתו של הייצור", ציריך 1843, עמ׳ 38.) חיבור הראוי־לתהילה מכמה בחינות.

מחרשה המשתייכת לתקופות־ייצור שונות־ביותר, מכונה היא; ואלו מנור־האורגים הסיבובי של קלוסן [Claussens Circular Loom], המונע בידי פועל אחד ומתקין 96000 לולאות בדקה אחת, אינו אלא כלי־מלאכה בלבד. גדולה מכן: אותו מנור יהיה כלי־מלאכה, אם מונע בידיים; ומכונה — אם מונע בכוח הקיטור. ומכיון שהשימוש בכוח בהמה הוא אחת האמצאות העתיקות ביותר של האנושות, ייצא לך, באמת, שהייצור־בעזרת־מכונות קדם לייצור־בעזרת־אומנות. כשהכריז ג׳והן וייאט בשנת 1735 על מכונת־הטווייה שלו ובזאת בישר את דבר המהפכה התעשייתית של המאה ה־18, לא הזכיר אפילו בדיבור אחד, שלא אדם אלא חמור מניע מכונה זו, ואף על פי כן ניתן תפקיד זה לחמור. מכונה כדי „לטוות בלי אצבעות" — זו היתה סיסמתו־תכניתו[89].

כל מנגנון־מכונות מפותח, מורכב שלושה חלקים שונים זה מזה בעיקרם: מכונת־התנועה; המכאניזם־להעברה; ולאחרונה, מכונת־הכלים או מכונת־העבודה. מכונת־התנועה פועלת בחזקת כוח־מניע של כל המכאניזם. היא עצמה יוצרת את כוח־תנועתה, כגון מכונת־קיטור, מכונה קאלורית [על ידי אויר מחומם], מכונה אלקטרו־מאגנטית, וכו׳; או שהיא מקבלת את הדחיפה לכך מכוח־טבע מוכן אשר מחוצה לה, כגון גלגל־המים ממפל־המים, כנפי־הרוח מן הרוח, וכו׳. המכאניזם־להעברה, המורכב גלגלי־תנופה, גלי־הסעה, גלגלי־שיניים, גלגלי־סיבוב, גלים, חבלים, רצועות, אבזרי־ביניים ותשלובת מכל המינים — מסדיר את התנועה, משנה את צורתה בשעת הצורך, למשל, מתנועה אנכית לתנועה עוגית, מחלק אותה ומעבירה אל מנגנון־המכונות של כלי־העבודה. ולא באו שני חלקיו אלה של המכאניזם אלא כדי להעניק לה, למכונה המשמשת כלי־עבודה, את התנועה, שבכוחה היא תופסת את נושא־העבודה ומשנה אותו שינוי תכליתי. חלק זה

---

89 עוד קודם זמנו היו משתמשים — וקרוב־לודאי: תחילה באיטליה — במכונות לטווייה מוקדמת, אם גם היו לא־משוכללות ביותר. ובכלל: היסטוריה ביקורתית של הטכנולוגיה היתה יכולה להוכיח, כמה מועטה ההצדקה שנוכל לייחס אמצאה כל־שהיא מן המאה ה־18 לפרט אחד־ויחיד. אך חיבור כזה אינו עדיין בנמצא. דארווין הפנה את שימת־הלב לתולדות הטכנולוגיה בטבע, היינו, להתהוות האיברים אצל צמחים ובעלי־חי בחזקת מכשירי־ייצור בשביל חייהם של צמחים ובעלי־חי. כלום תולדות התהוותם של האורגאנים הפרודוקטיביים אשר לאדם חברתי — והם המשמשים יסוד חומרי לכל ארגון־חברתי מיוחד — כלום תולדות אלו אינן ראויות לאותה שימת־לב? וכלום כתיבת תולדות אלו לא היתה קלה־יותר, משום שתולדות־האדם — כמאמר ויקו — נבדלות מתולדות־הטבע בכך, שאת הראשונות חוללנו אנו, ולא את האחרונות? הטכנולוגיה חושפת את זיקתו הפעילה של האדם אל הטבע, את תהליך־הייצור הבלתי־אמצעי של חייו, ועל ידי כך — גם את תהליך־הייצור של יחסיו החברתיים ושל הדימויים הרוחניים הנובעים מהם. אפילו ההיסטוריה־של־הדת, כל שהיא מתעלמת מבסיס חומרי זה, — לא־ביקורתית היא. ודאי: קל יותר בהרבה למצוא בדרך של ניתוח את הגרעין הארציי ביצירי־הערפל הדתיים — מאשר, להיפך, לפתח מתוך יחסי־החיים הממשיים בכל זמן ועידן את צורותיהם השמימיות. והרי זה האחרון הוא־הוא המתוד המאטריאליסטי היחידי, וממילא — המתוד המדעי היחידי. ואלו הליקויים שבמאטריאליזם המופשט של מדעי־הטבע, זה המוציא מן הכלל את התהליך ההיסטורי — עליהם תוכל לעמוד כבר מתוך הדימויים המופשטים והאידיאולוגיים, שדבריו נתפסים להם שעה שהם מנסים לצעוד צעד מעבר לתחומי מומחיותם.

במנגנון־המכונות — היינו, מכונת־הכלים — הוא־הוא שממנו יוצאת המהפכה התעשייתית במאה ה־18. והיא המשמשת עדיין יום־יום מחדש נקודת־מוצא, כל־אימת שמפעל אומנותי או מפעל של מאנופאקטורה עובר־ונהפך למפעל מכונות.

בואו ונסתכל עכשיו יפה־יפה במכונת־הכלים או במכונת־העבודה ממש, הרי בדרך כלל חוזרים־ונראים לנו — אם גם לעתים תכופות בשינוי־צורה רב — אותם מכשירים וכלי־האומנות, שבהם עובד בעל־המלאכה ופועל־המאנופאקטורה, אלא שבמקום כלי־עבודה של האדם הם משמשים עכשיו כלי־עבודה של מכאניזם או כלי־עבודה מכאניים. או שהמכונה כולה אינה אלא מהדורה מכאנית, מתוקנת אם בהרבה ואם במעט, של מכשירי־האומן הקודמים, כגון מנור־האורגים המכאני[90]; או שהאיברים הפועלים, המחוברים אל הפיגום של מכונת־העבודה, הם מיודעינו הישנים, כגון הפלכים במכונת־הטווייה, המחטים במכונת־הסריגה לגרביים, לוחות־משורים במכונת־הנסירה, איזמלים במכונת־הגזירה, וכיוצא באלה. ההבדל שבין כלי־עבודה אלה לבין עצם גופה של מכונת־העבודה מגיע עד למקור לידתם של אלה. שהרי מתמידים־ומייצרים אותם ברובם בנוסח של מלאכה או של מאנופאקטורה, ורק לאחר־מכן מהדקים אותם אל גופה של מכונת־העבודה, שהיא עצמה יוצרה על־דרך־המכונה[91]. מכאן, שהמכונה המשמשת כלי־עבודה היא מכאניזם, המבצע — לאחר שנמסרה לו התנועה המתאימה — בעזרת כלי־העבודה אשר לו, אותן הפעולות, שקודם־לכן היה מבצען הפועל בכלי־עבודה דומים. בין שהכוח המניע יוצא מידי אדם, ובין שאף הוא יוצא שוב מן המכונה — אין עיקרו של דבר משתנה אף במשהו. משהועבר כלי־המלאכה האמיתי מידי האדם אל המכאניזם, באה המכונה ותופסת את מקומו של כלי־המלאכה הפשוט. מיד בולט ההבדל לעיניים, ואפילו אם האדם נשאר עדיין המניע הראשון. מספר מכשירי־העבודה, שהאדם יכול לעבוד בהם בבת־אחת, מוגבל על ידי מספרם של מכשירי־הייצור הטבעיים שלו, על ידי מספר איברי גופו. מתחילה ניסו פעם בגרמניה, שטווה אחד יהא דורך שני כישורים, היינו, שיהיה עובד בבת־אחת בשתי ידיו ובשתי רגליו. אך היתה זו עבודה מייגעת יתר על המידה. לימים המציאו כישור־דורכים בן שני פלכים, אלא שהוירטואוזים בין הטווים, שיכלו לטוות שני חוטים בבת־אחת, היו נדירים כמעט כבני־אדם בעלי שני ראשים. ואלו מכונת־Jenny טווה מלכתחילה ב־8 עד 10 פלכים בבת־אחת; הנול לסריגת־גרביים שוזר בבת־אחת ב־1000 מחטים ויותר, וכו׳. מספר כלי־העבודה, שבהם עובדת מכונת־עבודה אחת בבת־אחת, נשתחרר מלכתחילה מן הסייגים האורגאניים, שהצרו על כלי־אומנותו של הפועל.

---

[90] ביחוד בצורה הראשונית של הנול המכאני אפשר שוב להכיר עם מבט ראשון את המנור הישן. שונה הוא תכלית־שינוי בצורתו המודרנית.

[91] רק משנת 1850 בערך מייצרים באנגליה על־דרך־המכונה חלק גדול־והולך מכלי־המלאכה של מכונות־העבודה, אף על פי שאין הם מיוצרים על ידי אותם חרשתנים המתקינים את המכונות. מכונות לייצור כלי־מלאכה מכאניים מעין אלה הם, למשל, המכונה האוטומאטית לעשיית אשוות [bobbin-making engine], המכונה לעשיית מתקני־קרידה [card-setting engine], מכונות לעשיית כרכרי־טווייה, מכונות לחישול פלכי „פרד" ופלכי „טרד".

ההבדל שבין האדם בחזקת כוח־מניע בלבד לבין הפועל, המשמש את המכשיר העובד ממש, לובש בכמה מכלי־העבודה שמשתמשות בהם הידיים צורת־קיום מוחשית מיוחדת. למשל, ליד הכישור אין הרגל פועלת אלא בחזקת כוח־מניע, ואלו היד העושה בפלך, המורטת והמסובבת, היא המבצעת את פעולת־הטוויה ממש. ודוקא חלק אחרון זה של מכשיר־האומנות נתפס תחילה על ידי המהפכה התעשייתית, וזו משיירת לו לאדם לפי שעה — בצד העבודה החדשה: להשגיח בעינו על המכונה ולתקן בידו את שגיאותיה של זו — רק את התפקיד המכאני בלבד של כוח־המניע. ואלו כלי־עבודה שאין פעולתו של האדם עליהם מלכתחילה אלא פעולת כוח־מניע פשוט בלבד — כגון עם סיבוב הארכובה של טחנה[92], עם שאיבת משאבה, עם העלאת ידיות המפוח והורדתן, עם כתישה במכתשת וכו׳ — הללו אמנם מביאים תחילה לידי שימוש בבעלי־חיים, במים, ברוח[93] בחזקת כוחות מניעים. כלים אלה מתמתחים ונעשים מכונות, קצתם בתקופת המאנופאקטורה, פה ושם גם ימים רבים לפני תקופה זו, אבל אין הם מחוללים מהפכה באופן־הייצור. שכלים אלה מכונות הם ואפילו בצורתם לפי־דרך־המלאכה — דבר זה מתגלה בתקופת התעשייה הגדולה. המשאבות, למשל, שבהן שאבו ההולאנדים וייבשו את מימי ים הארלם בשנת 1836־1837, נבנו לפי העיקר הפשוט של משאבות רגילות, אלא שמכונות־קיטור מעין קיקלופים הניעו את בוכנותיהן, ולא ידי אדם. המפוח הפשוט והבלתי־מושלם מאוד של הנפח השכיח — עדיין רגילים לעתים באנגליה להפכו למשאבת־אויר מכאנית, על־ידי שמחברים את ידיתו אל מכונת־קיטור. ומכונת־הקיטור עצמה, בצורתה שהומצאה בסוף המאה השבע־עשרה בתקופת המאנופאקטורה והמשיכה להתקיים עד סוף שנות השמונים של המאה ה־18[94], לא הביאה לידי שום מהפכה תעשייתית. אדרבה, יצירתן של מכונות־לכלי־עבודה היא־היא שהביאה עמה את ההכרח, שתחול מהפכה במכונת־הקיטור. משפועל האדם רק בחזקת כוח־מניע בלבד על מכונה־לכלי־עבודה, תחת לפעול על נושא־העבודה בכלי־אומנותו, שוב אין התלבשותו של הכוח־המניע בשריריו של האדם אלא מקרית בלבד, ורוח, מים, קיטור וכו׳ עשויים לבוא במקומם. אך מובן מאליו, שאין

---

[92] משה היה אומר: „לא תחסום שור בדישו.״ ואלו הפילאנטרופים הגרמנים־הנוצרים היו תולים לו לצמית — ששימש להם כוח מניע לטחינת התבואה — לוח־עץ גדול מסביב לצוארו, שלא יוכל להגיש בידו קצת קמח אל פיו.

[93] ההולאנדים נאלצו להשתמש ברוח בחזקת כוח מניע, במקצת מחמת מחסור במַפלי־מים טבעיים ובמקצת מחמת מלחמה כנגד עודף־מים ממקורות אחרים. את טחנת־הרוח גופה קיבלו מגרמניה, וכאן עוררה אַמצאָה זו מַאבק נאה בין האצולה, הכמורה והקיסר, שהיו מדיינים ביניהם: למי מהם „שייכת״ הרוח. **האויר משעבד** [Luft macht eigen] — היו אומרים בגרמניה; ואלו בהולאנד — הרוח הביאה לה שיחרור. כאן שיעבדה הרוח — לא את ההולאנדי, אלא את הקרקע למען ההולאנדי. כבר ב־1836 השתמשו בהולאנד ב־12.000 טחנות־רוח בעלות 6000 כוחות־סוס, כדי להגן על שני־שלישים מארצם שלא תיהפך שוב אדמת־בצה.

[94] אמנם טיבה של זו נשתפר בהרבה על־ידי מכונת־הקיטור הראשונה של ו א ט, — זו הקרויה „פועלת בכיוון אחד״ — אך בצורתה זו המשיכה לשמש מכונת־שאיבה בלבד, בשביל מים ונוזלים מתוך מכרות־מלח.

בכך כדי להוציא מכלל אפשרות, כי חילוף כזה יחייב תכופות שינויים טכניים גדולים במכאניזם, שנבנה מתחילה בשביל כוח־מניע אנושי בלבד. כהיום הזה כל המכונות, שעדיין מוכרחות הן לפלס להן את נתיבן, כגון מכונות־תפירה, מכונות לישה וכו׳, נבנות גם לכוח־מניע אנושי וגם לכוח־מניע מכאני בשלימות — פרט אם לפי עצם תכליתן מוציאות הן מלכתחילה מן הכלל כל קנה־מידה קטן.

המכונה, שממנה יוצאת המהפכה התעשייתית, שמה במקומו של הפועל, העוסק רק בכלי־עבודה אחד — מכאניזם, העובד בבת־אחת בכמה וכמה כלי־עבודה, אם כמותם ממש ואם מאותו סוג; ומונע הוא בידי כוח־מניע אחד־יחידי ותהיה צורתו של זה מה שתהיה[95]. כאן לפנינו המכונה, אך לפי שעה אין היא אלא יסוד פשוט של הייצור על־דרך־המכונות.

הרחבת היקפה של מכונת־העבודה וריבוי מספרם של כלי־העבודה שלה הפועלים בו־בזמן, מחייבות מכאניזם־לתנועה בהיקף מרובה־יותר, ומכאניזם זה מחייב כוח־מניע כביר־יותר מן הכוח־האנושי כדי להתגבר על התנגדותו של עצמו — אף אם נסיח את הדעת מכך, שהאדם אינו אלא מכשיר בלתי־מושלם במאוד לייצר תנועה חדגונית ורצופה. משהנחנו, ששוב אין האדם פועל אלא בחזקת כוח־מניע פשוט ובמקום כלי־אומנותו באה המכונה־לכלי־העבודה, הרי אפשר כעת, שכוחות הטבע יבואו במקומו גם בחזקת כוח־מניע. מכל כוחות־התנועה הגדולים, שעברו בירושה מתקופת־המאנופאקטורה, היה כוח־הסוס הגרוע ביותר, במקצת משום שלסוס ראש משלו, ובמקצת משום שיקר הוא למדי ואי־אפשר להשתמש בו בבתי־חרושת אלא במידה מצומצמת מאוד[96]. ואף על פי כן

---

[95] „איחודם של כל אותם מכשירים פשוטים, המובאים לידי תנועה על ידי מניע אחד־ויחיד — הנה מה שמהווה את המכונה.״ (ב א ב א ג׳: „על המשק של מנגנון־המכונות.״)

[96] ג׳והן ק. מ ו ר ט ו ן קרא בינואר 1861 הרצאה לפני החברה לאמנויות [Society of Arts] על „הכוחות שמשתמשים בהם בחקלאות״. נאמר כאן, בין השאר: „כל טיוב, שיש בו כדי לקדם את צורתו האחידה של הקרקע, מרבה את אפשרות השימוש במכונת־הקיטור כדי לייצר כוח מכאני צרוף... כוח־סוסים דרוש במקום שגדרות עקומות ושאר מכשולים מונעים עבודה אחידה. מכשולים אלה הולכים־ונעלמים מיום־ליום. ואלו בשביל פעולות המחייבות יותר שימוש בכוח־הרצון ופחות בכוח ממש — הרי הכוח היחיד שאפשר לסגל לכך הוא זה העומד בכל רגע לפיקוחו של רוח־האדם, לשון אחר: כוחו של אדם.״ בהמשך דבריו מצמצם מר מורטון כוח־קיטור, כוח־סוס וכוח־אדם, ומעמידם על יחידת־המידה שרגילים להשתמש בה לגבי מכונות־קיטור, היינו: הכוח הדרוש כדי להרים בדקה אחת 33.000 פונטים לגובה של רגל אחת; והריהו מחשב שההוצאות על כוח־סוס אחד של מכונת־הקיטור מגיעות ל־3 פנס לשעה, ואלו של סוס — ל־5½ פנס לשעה. נוסף על כך: אין הסוס מסוגל לעבוד — אם בריאותו נשמרת כתיקונה — אלא 8 שעות ליום. עם השימוש בכוח־הקיטור אפשר לקמץ במשך שנה לפחות 3 מכל 7 סוסים המועסקים במשך כל השנה על אדמת־פלחה; וההוצאות לא יעלו יותר משהיו עולים הסוסים, אלה שהוצאו־מן־השימוש, במשך 3 או 4 חדשים — ורק אז בלבד אפשר להשתמש בהם ביעילות. ובסוף: כוח־קיטור, בהשוָאה לכוס־סוס, משביח את טיב התוצרת באותן פעולות חקלאיות שלמענן אפשר להשתמש בו. לשם ביצוע העבודה של מכונת־קיטור היו צריכים להעסיק 66 עובדים בהוצאה־כוללת של 15 שי״ל. לשעה, ולשם ביצוע העבודה של סוס — 32 עובדים, בהוצאה־כוללת של 8 שי״ל. לשעה.

היו משתמשים בו תכופות בימי ילדותה של התעשייה הגדולה, ומעידים על כך לא רק הקובלנות של האגרונומים מן הימים ההם אלא גם הביטוי שעבר אלינו בירושה, המביע כוח־מכאני בכוח־סוס. הרוח היתה בלתי־יציבה יתר על המידה ובלתי נתונה לפיקוח, וחוץ מזה הכריע השימוש בכוח־המים באנגליה, בארץ מולדתה של התעשייה הגדולה, עוד בתקופת־המאנופאקטורה. במאה ה־17 ניסו כבר להניע שני רכבים וממילא גם שני שכבים בגלגל־מים אחד. ואולם משגָאָה היקפו של המכאניזם־להעברה, הרי נקלע הוא עכשיו לתוך ניגוד אל כוח־המים שלא הספיק עוד — וכאן אחת הנסיבות, שהביאה לידי חקירה מדויקת־יותר של חוקי־החיכוך. וכן בטחנות, שהיו מובאות לידי תנועה על ידי מוטות־של־מנוף, דריכתם ומשיכתם, — הביאה פעולתם הבלתי־אחידה של הכוחות המניעים לידי פיתוחו של גלגל־התנופה, להלכה ולמעשה[97], זה שמילא לימים תפקיד חשוב כל־כך בתעשייה הגדולה. בדרך זו פיתחה תקופת־המאנופאקטורה את היסודות הראשונים, המדעיים והטכניים, של התעשייה הגדולה. מַטוויית־ה„טרד״ של א ר ק ר י י ט היתה מוּנעת מלכתחילה במים. ואולם אף השימוש בכוח־המים, בחזקת כוח־מניע מכריע, כרוך היה בקשיים שונים. אי־אפשר היה להעלות כוח זה לפי הרצון ואת חסרונו אי אפשר היה למלא; לעתים נפסקה פעולתו, וקודם־כל נודע לו רק טיב מקומי בלבד[98]. רק עם אמצאת מכונת־הקיטור השנייה של ו א ט, הקרויה מכונת־הקיטור בעלת פעולה כפולה, נמצא מנוע ראשון, שהוא־עצמו יוצר את כוח תנועתו עם צריכת פחם ומים; מנוע, שעוֹצמת כוחו נתונה כולה להשגחתו של האדם; מנוע מיטלטל ואמצעי־של־תחבורה, בן־כרך ולא בן־כפר כגלגל המים; ועל כן הוא פותח פתח לריכוזו של הייצור בערים, תחת לפזרו בכפרים כדרך גלגל־המים[99]; אוניוורסאלי לפי שימושו הטכנולוגי, ושיכונו אינו מותנה אלא מעט, יחסית, בתנאי המקום. אתה מוצא את גאוניותו הגדולה של ואט גם בהסבר־הפירוט המצורף לפאטנט שלו, שקיבל באפריל 1784; כאן מתוארת מכונת־הקיטור שלו, לא כאַמצאָה מיוחדת היפה למטרות מסוימות, אלא כגורם־מניע כללי של התעשייה הגדולה. הוא מרמז כאן רמזים שימושיים, שכמה מהם, כגון קורנס־הקיטור, הונהגו רק חמישים שנה ומעלה לאחר־מכן. ואף על פי כן הטיל ספק באפשרות להשתמש במכונת־קיטור לתנועת־ספינות בים. הבאים אחריו, בולטון וחברו וַאט, הציגו בשנת 1851

---

97 פולהאבר 1625, דה קוס — 1688.

98 האמצאה המודרנית של הטורבינות משחררת את הניצול התעשייתי של כוח־המים מהרבה סייגים קודמים.

99 „בשחרותה של מאנופאקטורת־האריגים היה תלוי מקום־שיכונו של בית־החרושת בקיומו של נהר, שאפיקו יורד ירידה מספיקה כדי לסובב גלגל־מים; והנה, אף על פי שהקמת טחנות־המים שימשה התחלה לפירוק השיטה של התעשייה הביתית, מכל־מקום, מתוך שהיו קובעים, בהכרח, את מקומן של הטחנות ליד נחלים, ועל הרוב במרחקים ניכרים זו מזו, — הרי היוו הללו חלק של שיטה כפרית, יותר משהיוו חלק של שיטה עירונית. ורק משהונהג כוח־הקיטור כתחליף לנהר, נצטופפו בתי־החרושת בערים ובאותם מקומות שפחם ומים, הדרושים לייצור קיטור, נמצאו שם בכמויות מספיקות. מכונת־הקיטור היא אֵמן־הורתן של ערי־התעשייה.״ (א. ר ד ג ר י י ו ו ב„דו״ח של מפקחי בתי־החרושת. 30 באפריל 1866״, עמ׳ 36.)

בתערוכה התעשייתית של לונדון את מכונת־הקיטור הכבירה־ביותר בשביל אניות־קיטור שבאוקיינוס [Ocean Steamers].

רק לאחר שכלי־העבודה נהפכו מכלי־עבודתו של גוף האדם לכלי־עבודה של מנגנון מכאני, נהפכו למכונת־הכלים, לבשה אף מכונת־התנועה צורה עצמאית, משוחררת לחלוטין מכל הסייגים של כוח האדם. ובכך יורדת המכונה־לכלי־העבודה הבודדת, שדנו בה עד כאן, למדרגה של אחד היסודות בלבד בייצור על־דרך־המכונות. מעתה יכולה מכונת־תנועה אחת להניע בו־בזמן מכונות־עבודה מרובות. עם ריבוי מספרן של מכונות־העבודה המונעות בו־בזמן, גדלה גם מכונת־התנועה, והמכאניזם־להעברה מתרחב ונעשה מנגנון מורכב־ביותר.

והנה יש להבחין בין שני דברים אלה: שיתוף־פעולה של מכונות רבות מסוג אחד, ומערכת־מכונות.

במקרה ראשון מבוצע כל תוצר־תעשייה על ידי אותה מכונת־עבודה גופה, היא מוציאה לפועל את כל הפעולות השונות, שהיה מבצען האומן בכלי־אומנותו, כגון האורג במנורו, או שהיו מגשימים אותן בזו אחר זו אומנים בכלי־אומנות שונים, בין באורח עצמאי ובין בחזקת חוליות בתוך המאנופאקטורה[100]. למשל, במאנופאקטורה המודרנית למעטפות־מכתבים היה מקפל פועל אחד את הנייר בידית־הקיפול, פועל שני היה מורח את הדבק, שלישי היה הופך את כנף־המעטפה בה טבועה הגושפנקה, רביעי הטביע את הגושפנקה, וכיו״ב; ועם כל אחת מאותן הפעולות־החלקיות היתה צריכה כל מעטפה ומעטפה לעבור מיד ליד. מכונה יחידה אחת לעשיית־מעטפות מבצעת את כל הפעולות הללו בבת־אחת ועושה 3000 מעטפות ויותר בדקה אחת. מכונה אמריקנית להתקנת שקיקי־נייר, שהוצגה בתערוכת התעשייה בלונדון משנת 1862, גוזרת את הנייר, מדבקת, מקפלת ומתקינה 300 שקיקים בדקה. התהליך־הכולל, שבתחומי־המאנופאקטורה היה מחולק ומבוצע בעשיות בזו אחר זו, נעשה כאן במכונת־עבודה אחת, הפועלת תוך צירוף של כלי־עבודה שונים. בין שמכונת־עבודה כזו אינה אלא גלגול־חדש מכאני של כלי־מלאכה מורכב אחד, ובין שהיא צירוף של מכשירים פשוטים מסוגים שונים, שנתייחדו בשיטת־המאנופאקטורה — בבית־החרושת, כלומר, בסדנה העומדת על עבודת־מכונות, חוזר־ומופיע לעולם שיתוף־הפעולה הפשוט, ובראש וראשונה (מסיחים אנו כאן את דעתנו מן הפועל) בחזקת הצטברות במקום אחד של מכונות־עבודה מאותו סוג העובדות־בצוותא ובו־בזמן. למשל, בית־חרושת לאריגה מתהווה על ידי סידורם של הרבה נולים מכאניים זה בצד זה באותו בניין גופו, ובית־

[100] מנקודת־הראייה של החלוקה על־דרך־המאנופאקטורה לא היתה האריגה עבודה פשוטה כל־עיקר; אדרבה, היתה זו עבודה מורכבת על־דרך־האומנות, ולפיכך יש לראות במנור המכאני מכונה המבצעת פעולות רבגוניות ביותר. ובכלל — אינם אלא טועים מי שמדמים, כי מנגנון־המכונות המודרני משתלט בתחילתו רק על אותן פעולות, שחלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה עשאתן פשוטות יותר. בתקופת המאנופאקטורה נתפרדו הטוויה והאריגה לסוגים חדשים ואף כלי־העבודה בשבילן נשתפרו ונסתעפו; ואולם תהליך־העבודה עצמו, שלא היה מחולק בשום פנים, נשאר תהליך על־דרך־האומנות. אמצעי העבודה — ולא העבודה — הוא נקודת־מוצאה של המכונה.

חרושת לתפירה מתהווה על ידי סידור מכונות־תפירה מרובות. אולם כאן קיימת אחדות טכנית, תוך שכל המכונות המרובות האלה מאותו סוג מקבלות בו־בזמן ובמידה שוה את דחיפתן מתוך פעימות־לב של המנוע הראשון, המשותף להן; ואותה דחיפה מועברת להן על ידי המכאניזם־להעברה, שאף הוא משותף להן במקצת, שכן מסתעפות ממנו רק שלוחות מיוחדות בשביל כל אחת ואחת ממכונות־הכלים. כשם שכלי־עבודה הרבה משמשים פרקים של מכונת־עבודה אחת, ממש כך הרבה מכונות־עבודה אינן משמשות עכשיו אלא איברים, בני סוג אחד, של אותו מכאניזם־לתנועה גופו.

ואולם המערכת האמיתית של מנגנון־המכונות אינה באה במקומה של המכונה העצמאית היחידה אלא במקום שנושא־העבודה עובר סדרה משולבת של שלבי־תהליכים שונים, המבוצעים על ידי שרשרת של מכונות משמשות כלי־עבודה, השונות בסוגיהן אבל משלימות זו את זו. כאן חוזר־ומופיע שוב שיתוף־הפעולה האופייני למאנופאקטורה, שיתוף תוך חלוקת־העבודה, אלא שהוא עכשיו בחזקת צירוף של מכונות־לעבודות־חלקיות. כלי־העבודה הסגוליים של הפועלים־החלקיים השונים — למשל, במאנופאקטורות־הצמר: של מנפצי־הצמר, של סורקי־הצמר, של גוזזי־הצמר, של טווי־הצמר — נהפכים עכשיו לכלי־מלאכה של מכונות־עבודה שנתייחדו לכך, וכל אחת מהן משמשת פרק מיוחד בשביל תיפקוד מיוחד במערכת המכאניזם המצורף — של כלי־העבודה. בענפי־הייצור, שבהם הונהגה בראשונה שיטת־המכונות, הרי המאנופאקטורה עצמה זימנה לה בדרך כלל את המצע הטבעי־מקורי לחלוקתו של תהליך־הייצור וממילא גם לארגונו[101]. ואולם מיד חָל ובא הבדל יסודי. במאנופאקטורה מוכרחים הפועלים, אם כיחידים ואם בחבורות, לבצע כל תהליך חלקי בפני עצמו בכלי־אומנותם שמשתמשים בהם בידיים. אִם מייעדים את הפועל אל התהליך [של העבודה], הרי שקודם־לכן נסתגל התהליך אל הפועל. אותו עקרון סובייקטיבי של חלוקת־העבודה בטל ונופל בשביל הייצור על־דרך־המכונות. התהליך־הכולל — אם נעמוד עליו מבחינה אובייקטיבית, כמות שהוא בפני־עצמו — נחלק כאן חלוקת־ניתוח לשלביו המַרכיבים; והבעיה, כיצד

[101] קודם לתקופתה של התעשייה הגדולה היתה מאנופאקטורת־הצמר המאנופאקטורה השליטה באנגליה. במאנופאקטורה זו, איפוא, נעשו במשך המחצית הראשונה של המאה ה־18 רובם של הניסויים. ואלו הכותנה, שעיבודה המכאני אינו דורש הכנות מייגעות כל כך, נהנתה מן היתרונות של הנסיונות שנעשו בצמר־של־צאן; כשם שלאחר־מכן חל ההיפך מכך: תעשיית־הצמר המכאנית התפתחה על יסוד הטווייה והאריגה המכאניות של הכותנה. יסודות אחדים של מאנופאקטורות־הצמר — כגון, סריקת־הצמר — לא נתמזגו בתוך שיטת התעשייה אלא בעשורים האחרונים. „סיגולו של כוח [מכאני] בתהליך סריקת־הצמר... שהשימוש בו נתפשט ביותר לאחר שהנהיגו את מכונת־הסריקה, ביחוד זו של ליסטר — תוצאתו היתה, ללא ספק, שמספר פועלים גדול מאוד נדחק־והושלך מן העבודה. קודם היו סורקים את הצמר בידיים, על הרוב בבקתתו של הסורק. עכשיו סורקים אותו כמעט בדרך־כלל בבית־החרושת ועבודת־ידיים נעשתה מיותרת, חוץ מבסוגי־עבודה מיוחדים, שעדיין נוהגים בהם להעדיף צמר הסרוק בידיים. כמה מן הסורקים־ביד מצאו התעסקות בבתי־החרושת, ואולם תוצרתם של הסורקים־ביד מהוָה פרופורציה כה זעומה לגבי זו של המכונה, שהעסקתם של הסורקים במספר גדול ביותר חלפה ואיננה.” („דו״ח של מפקחי בתהח״ר, ל־31 באוקט. 1856”, עמ' 16.)

לבצע כל תהליך חלקי והשאלה כיצד לחַבר את התהליכים־החלקיים השונים, נפתרת על ידי השימוש הטכני במכאניקה, בכימיה וכו׳[102]; ומאליו מובן, כי עתה כמקודם צריך להשלים את התפיסה התיאורטית על ידי נסיונות מעשיים תכופים בקנה־מידה רחב. כל מכונה־חלקית מספקת למכונה הבאה אחריה את חומר־הגלם הדרוש לה, והואיל וכולן עובדות בבת־אחת, הרי שגם התוצרת שרויה תמיד בדרגות השונות של תהליך־התהוותה, ממש כמו במעבר משלב־ייצור אחד לחברו. כשם שבמאנופאקטורה שיתוף־הפעולה הישיר של הפועלים החלקיים יוצר יחסי־מספר זו מסויימים בין החבורות המיוחדות של הפועלים, אף במערכת־המכונות המסועפות כך: עסיקתן המתמדת של המכונות־החלקיות זו על יד זו יוצרת יחס מסויים בין מספרן, היקפן ומהירותן. מכונת־העבודה המצורפת, שהיא מהוָה כעת מערכת מסועפת של מכונות־עבודה יחידות מסוגים שונים ושל קבוצות מהן, — תהא מושלמת יותר, ככל שרצוף יותר התהליך־הכולל שלה, כלומר, ככל שפוחתות יותר ההפסקות בהעברת חומר־הגלם משלבו הראשון עד לשלבו האחרון, הווה אומר: ככל שהמכאניזם עצמו מַרבה להסיעו משלב־ייצור אחד לחברו, תחת להסיעו בידי אדם. ולפיכך: אם במאנופאקטורה בידודם של התהליכים־המיוחדים הוא העיקר, הנתון עם עצם חלוקת־העבודה, הרי כנגד זה בבית־החרושת המפותח שוררת הרציפות של התהליכים־המיוחדים.

המערכת של מנגנון־המכונות — בין שהיא עומדת על שיתוף־פעולה פשוט של מכונות־עבודה מסוג אחד, כגון באריגה, ובין שהיא מבוססת על צירוף מכונות־עבודה מסוגים שונים, כגון בטווייה — היא כשלעצמה, משמוּנעת היא על ידי מנוֹע ראשון המניע את עצמו, משמשת אַבטוֹמַטוֹן גדול אחד. אלא יכול שתהיה מוּנעת המערכת־הכוללת על ידי מכונת־הקיטור, למשל, ואף על פי כן כמה מכונות וכלי־עבודה זקוקים עדיין לפועל בשביל תנועות מסוימות, כגון בשביל התנועה הנדרשת להכנסת ה„פֶּרֶד״,[א] לפני שהנהיגו את ה„פרד הפועל־מעצמו״ [selfacting mule], ועדיין נדרשת תנועה זו בטווייה הדקה; או שחלקים מסוימים של המכונה הפועל צריך לכוונם לביצוע עשייתם, ממש ככלי־עבודה, כגון בבניית־מכונות קודם שמכשיר־הסיבוב (slide-rest) נהפך למכשיר הפועל־מעצמו [selfactor]. משמבצעת מכונת־העבודה את כל התנועות הדרושות לעיבוד חומר־הגלם, בלא סיועו של אדם, ואינה זקוקה אלא לעזרת־תיקון מצדו בלבד — הרי לפנינו מערכת אוטומאטית של מנגנון־המכונות אלא שהיא פתוחה לשכלול מַתמיד בפרטים. הנה, למשל, המכשיר המשתק מאליו את מכונת־הטווייה, משנקרע חוט אחד־ויחיד; וכן הבלם הפועל־מעצמו [selfacting stop] המשתק אוטומאטית את מנור־הקיטור המשוכלל, משנסתיים חוט־הערב בסליל של סירת־הטווייה — הללו הן אמצאות חדשות. כדוגמה לרציפות הייצור ולהגשמת עיקר האוטומאטיות גם־יחד עשוי לשמש בית־החרושת־לנייר המודרני. ובכלל יכולים מתוך ייצור־הנייר

---

[102] „זהו, איפוא, עקרונה של שיטת בתי־החרושת... שבמקום חלוקת־העבודה ודירוגה בין האומנים, היא מעמידה את הפרדתו של התהליך לחלקיו המהותיים.״ (יור: „פילוסופיה של מאנופאקטורות״, עמ׳ 20.)

ללמוד־ולחקור, בהצלחה ובפרטות, הן את ההבדל שבין אופני־ייצור שונים, המבוססים על אמצעי־ייצור שונים, והן את הקשר שבין יחסי הייצור החברתיים ואופני־הייצור האלה; שכן עשיית־הנייר הוַתיקה בגרמניה משמשת דוגמה לייצור בשיטת־האומנות, הולאנד במאה ה־17 וצרפת במאה ה־18 משמשות דוגמה למאנופאקטורה ממש, ואנגליה המודרנית משמשת דוגמה לייצור אוטומאטי בענף זה — ומלבד זה קיימות עוד בסין ובהודו שתי צורות שונות, אסיאתיות־עתיקות, של אותה תעשייה.

המפעל המכונתי מקבל את דמותו המפותחת ביותר במערכה המסועפת של מכונות־עבודה, המקבלות את תנועתן, באמצעות מנגנון של מכונות־להעברה, מאת אבטומטון מרכזי בלבד. במקום המכונה היחידה עולה כאן ענק־מפלצת מכאני, שגופו ממלא בנייני־חרושת שלמים, וכוחו הדֵמוני, הנסתר בתחילתו בתנועה הקצובה החגיגית כמעט של ענקי־איבריו, פורץ במחול־מערבולת קדחתני־מטורף של איבריו ממש, הם איברי־העבודה, המרובים לאין־ספור.

קיימים היו פרדי־טווייה, מכונות־קיטור וכו׳ לפני שהיו פועלים, שכל עיקר־עיסוקם אינו אלא לייצר מכונות־קיטור, פרדי־טווייה וכו׳ — כשם שהאדם היה לובש בגדים לפני שהיו חייטים בעולם. ואולם אמצאותיהם של ואוקנזון, ארקרייט, ואט וכו׳ לא ניתנו להגשמה אלא משום שאותם ממציאים מוכן־ומזומן היה לפניהם מספר הגון של פועלים מאומנים בעבודה מכאנית מתקופת־המאנופאקטורה. קצתם של פועלים אלה היו בעלי־מלאכה עצמאיים במקצועות שונים, קצתם מאוחדים היו במאנופאקטורות, שהיתה שולטת בהן, כנזכר למעלה, חלוקת־העבודה בקפדנות יתירה. משרבו האמצאות וגדל הביקוש למכונות החדשות שהומצאו, נתפתחה יותר ויותר הסתעפותה של תעשיית־המכונות לענפים עצמאיים מרובים, מכאן, וחלוקת־העבודה בתוך המאנופאקטורות להתקנת־מכונות מכאן. הרי שכאן אנו רואים ומוצאים במאנופאקטורה את היסוד הטכני הישיר של התעשייה הגדולה. המאנופאקטורה יצרה את מנגנון־המכונות, שבכוחו עמדה התעשייה הגדולה ועקרה בתוך תחומי־הייצור, שנתפסו על ידיה לראשונה, את המפעל בשיטת־האומנות ובשיטת־המאנופאקטורה. נמצאנו למדים, שהמפעל המכונתי קם ועלה באורח טבעי־מקורי על יסוד חומרי בלתי הולם אותו. בדרגת התפתחות מסוימת צריך היה המפעל עצמו לערער יסוד זה, שמצא אותו מוכן־ומזומן לפניו ואחר־כך הוסיף לפתח את צורתו הישנה — כדי ליצור לעצמו בסיס חדש, שיהא הולם יותר את אופן ייצורו־הוא. כשם שהמכונה היחידה נשארת נַנָסה כל זמן שאין היא מונעת אלא בידי אדם; כשם שמערכת־המכונות לא יכלה להתפתח התפתחות חפשית, לפני שבאה מכונת־הקיטור במקום הכוחות־המניעים המזומנים — הבהמה, הרוח ואפילו המים — אף התעשייה הגדולה כך: משותקת היתה בהתפתחותה כולה כל זמן שאמצעי־הייצור האופייני לה, היא המכונה עצמה, לא היה קיים אלא תודות לכוח אישי ולהתמחות אישית, כלומר, תלוי היה בהתפתחות־שרירו, בעינו החַדה ובידו הוירטואוזית של הפועל החלקי במאנופאקטורה או של האומן מחוצה לה, כדי לטפל במכשירם הננסי. מלבד התייקרותן של המכונות, שבאו ממקור זה — ועובדה זו משתלטת על ההון בחינת גורם־שבתודעה — הרי גם התפשטותה של התעשייה,

שהיתה כבר פעילה בשיטת־המכונות, וגם חדירתו של מנגנון־המכונות לתוך ענפי־ייצור חדשים, תלויות היו בכולן בריבויו של אותו סוג־פועלים, שמחמת טיב עיסוקו, טיב של אמנות־למחצה, אינו יכול להתרבות אלא מעט־מעט, ולא בקפיצות־עליות. ואולם בדרגת־התפתחות מסוימת נקלעה התעשייה הגדולה אף מבחינה טכנית לתוך התנגדות אל בסיסה שעל־דרך־האומנות ושעל־דרך־המאנופאקטורה. התמתחות־ההיקף של מכונות־התנועה, של המכאניזם־להעברה ושל מכונות־הכלים; הרכב מסובך יותר, התגוונות מרובה והקפדה יתירה בתקינותם של חלקיהן־המרכיבים, שנדרשו בה־במידה שמכונת־הכלים ניתקה עצמה מן התבנית שבשיטת־האומנות, זו שהשתלטה על מבנה המכונה בתחילתה, ולבשה דמות חפשית, שאינה נקבעת אלא על ידי תפקידה המכאני בלבד[103]; שיכלולה של המערכה האוטומאטית וההכרח הבלתי־נמנע, שגדל־והלך, להשתמש בחומר קשה וסרבני, כגון ברזל במקום עץ — פתרונן של משימות אלו, שצפו־ועלו בדרך טבעי־מקורי, נתקל בכל מקום באותם הסייגים האישיים, שאפילו חבר־העובדים המצוּנת במאנופאקטורה לא פרץ בהם אלא פרץ־שבדרגה ולא פרץ־שבמהות. מכונות כגון מכונת־הדפוס המודרנית, מנור־הקיטור המודרני ומכונת־הקירוד המודרנית — אי־אפשר היה שהמאנופאקטורה תביא אותן לעולם.

משמתחוללת מהפכה באופן־הייצור בתחום אחד של התעשייה, הרי היא מחייבת מהפכה באופן־הייצור בתוך התחום השני. הדברים אמורים קודם כל באותם ענפי־תעשייה, שאמנם מבודדים הם זה מזה לפי חלוקת־העבודה החברתית, עד שכל ענף וענף מייצר סחורה אחת עצמאית, ואף על פי כן משתלבים ונבלעים הם זה בזה בחזקת שלבים של תהליך־כולל אחד. כך עוררה הטווייה־במכונות את הצורך לאריגה־במכונות, ושתיהן יחד חוללו את המהפכה המכאנית־כימית בליבון האריג, בהדפסתו ובצביעתו. מצד אחר הביאה המהפכה בטוויית־הכותנה לידי אמצאת המכונה „ג׳ין”, להפרדת סיבי־הכותנה מן הזרעים, ורק כך נתאַפשר ייצור־הכותנה בקנה־מידה גדול, כפי שנדרש כעת[104]. אולם המהפכה באופן־הייצור של

---

[103] מנור־האריגה המכאני, בצורתו הראשונה, עשוי בעיקר עץ; ואלו זה המשוכלל, המודרני — ברזל. עד כמה נשתלטה מתחילה הצורה הישנה של אמצעי־הייצור על צורתם החדשה — מתבלט, בין השאר, מתוך השוָאה שטחית־ביותר של מנור־הקיטור המודרני אל המנור הישן; של מכשירי־המפוח המודרניים בבתי־היציקה־לברזל אל צורתו המכאנית הראשונה, כבדת־התנועה, שלא היתה אלא חידוש־צורתו של המפוח הרגיל; ואולי יתבלט הדבר התבלטות חותכת יותר מבכל דוגמה אחרת על ידי אותו קטר נסיוני — שקדם לאמצאתם של הקטרים המודרניים — שהיו לו שתי רגליים ממש והיה מרימן מעשה־סוס בזו אחר זו. רק לאחר התפתחות נוספת של המכאניקה ולאחר שנצטבר נסיון מעשי, נקבעת הצורה לחלוטין על ידי העקרון המכאני, וכך היא משתחררת בכולה מצורת־המבנה המסורתית של כלי־מלאכה שיצא מקליפתו ונהפך למכונה.

[104] מכונת cottongin [לניפוי הגרעינים מן הכותנה] שהמציא היינקי אלי ויטניי — חלו בה עד לזמן החדש שינויים מהותיים פחות מבכל מכונה אחרת של המאה ה־18. רק בעשורים האחרונים (קודם 1867) גרם אמריקני אחר, מר אמרי מאַלבאני, ניו־יורק, להתיישנותה של מכונת ויטניי, על־ידי כך שהמציא שכלול פשוט ויעיל כאחד.

התעשייה והחקלאות הצריכה ביחוד מהפכה גם בתנאים הכלליים של תהליך־הייצור החברתי, כלומר, באמצעי התחבורה וההובלה. כשם שאמצעי התחבורה וההובלה של החברה, שהחקלאות הזעירה על תעשייתה הצדדית, הביתית, והאומנות העירונית שימשו לה ציר [pivot] — אם להשתמש בביטויו של פּוּרְיֶיה — שוב אי־אפשר היה בשום פנים, שיספיקו לצרכי־הייצור של תקופת־המאנופאקטורה על חלוקתה המורחבת של העבודה החברתית, על הריכוז של אמצעי־עבודה ועובדים שבה ועל שוָקיה הקולוניאליים, ועל־כן גם חָלה באמת מהפכה באותם אמצעי התחבורה וההובלה; כך גם לגבי אמצעי התחבורה וההובלה, שעברו בירושה מתקופת־המאנופאקטורה: הללו נהפכו מיד לכבלים ללא־נשוֹא בשביל התעשייה הגדולה על המהירות הקדחתנית של ייצורה, על קנה־מידתה להמונים, על נוהגה שהיא נוהגת להוציא תמיד המוני הון ופועלים מתוך תחום־ייצור אחד ולהטילם לתוך תחום־ייצור שני, ועל הקשרים החדשים שקמוּ לה עם שוָקים עולמיים. ולפיכך נסתגלוּ מפעלי התחבורה וההובלה מעט־מעט אל אופן־הייצור של התעשייה הגדולה: מלבד בניית אניות־מפרשים, שחָלה בה מהפכה מיסודה, הוקמה מערכת של אניות־קיטור לשיט־נהרות, של מסילות־ברזל, של ספינות־קיטור לאוקיינוסים ושל תחבורת־הטלגראף. ואולם הכמויות הנוראות של ברזל, שצריך היה עכשיו לפרזל, להלחים, לגזור, לקדוח ולצור בהן צורה — אף הן הצריכו מכונות־קיקלופים כאלה, שייצורן היה למעלה מיכולתה של בניית־המכונות על־דרך־המאנופאקטורה.

מכאן, שהכרח היה לה לתעשייה הגדולה להשתלט על אמצעי־הייצור האופייני לה, על המכונה גופה, ולייצר מכונות באמצעותן של מכונות. ורק כך יצרה לעצמה את המצע הטכני המתאים לה, וכך נתעמדה על רגלי עצמה. ואמנם, כל שגדל המפעל המכונתי בעשרות השנים הראשונות של המאה ה־19, כן נשתלט מנגנון־המכונות מעט־מעט על ייצורן של מכונות־הכלים. ואולם רק בעשרות השנים האחרונות[יב] באו הבנייה העצומה של מסילות־ברזל ותנועת אניות־הקיטור באוקיינוסים והביאו־לעולם את המכונות־הקיקלופיות, שמשתמשים בהן לבנייתם של המנועים הראשונים.

תנאי־הייצור המכריע־ביותר לתעשיית מכונות באמצעות מכונות היה: מכונת־תנועה מסוגלת לכל עוֹצמה של כוח, ועם זאת נתונה כולה לפיקוח. מכונה כזאת היתה קיימת כבר בדמותה של מכונת־הקיטור. ואולם המשימה היתה עם זה: לייצר על־דרך־מכונה את הצורות הגיאוֹמטריוֹת הקפדניות, הדרושות בשביל חלקי־המכונות הבודדים, כגון קו, מישור, עיגול, גליל, חרוט, כדור. בעיה זו נתיישבה בידי הֶנְרִי מוֹדְסְלַיי בעשור הראשון למאה ה־19 עם אמצאת מזחלת־המחרטה (slide rest) שעד־מהרה הפכוה לכלי אוטומאטי ובשינוי צורה העבירוה מן המחרטה, שבשבילה נוֹעדה בתחילתה, אל מכונות־בנייה אחרות. מיתקן מכאני זה משמש, לא במקום כלי־עבודה מיוחד, ויהיה מה שיהיה, אלא במקום עצם־ידו של האדם; צר הוא צורה מסוימת, עם שהוא מקרב, מסַגל ומכוון את חודם של מכשירי־גזירה כלפי חומר־העבודה — למשל, ברזל — או מעליו. וכך עלה לייצר את הצורות הגיאוֹמטריוֹת בשביל חלקי־המכונות הבודדים „בדרגה כזאת של קלוּת,

דיוק ומהירות, ששום נסיון מוצבר־ומרוכז לא יכול היה להקנותה לידו של הפועל המומחה ביותר״[105].

והנה, אם נתבונן באותו חלק של מנגנון־המכונות המשמש לבניית־המכונות, המהווה את מכונת־הכלים ממש, הרי חוזר ומופיע המכשיר שעל־דרך־האומנות אלא שהוא נתון בשיעורים עצומים. למשל, המכאניזם המבצע של מכונת־הקדיחה הוא מַקדח עצום, המונע בידי מכונת־קיטור, ולהיפך: בלעדיו אי־אפשר היה לייצר את הגלילים של מכונות־הקיטור הגדולות ומַכבשים הידראוליים. המַחרטה המכאנית אינה אלא גלגול־בדמות־קיקלופ של המַחרטה הפשוטה, מַחרטת־הדוושה; מכונת־ההקצעה אינה אלא נַגר־של־ברזל, המַקציע את הברזל באותם כלי־עבודה שהנגר־האדם מַקציע בהם את העץ; אותו מכשיר שגוֹזר במספנות לונדון לוחות עץ לָבוד [דיקט], אינו אלא תער ענקי; המכשיר של מכונת־המספריים, הגוֹזר את הברזל כדרך שגוזרים מספרי־החייט את הארג, אינו אלא מפלצת של־מספריים; וקורנס־הקיטור עובד במטיל של קורנס רגיל, אלא שהוא בעל משקל כזה, שאפילו תוֹר־יג עצמו לא היה יכול להרימו[106]. אחד מקורנסי־קיטור אלה, שהם אמצאתו של נ ס מ י ת, משקלו למעלה מ־6 טוֹנים ונופל הוא נפילת־אנך מגוֹבה של 7 רגלים על סדן בן 36 טונים במשקלו. בקלות של משחק הוא מכתש לעפר גוש של שַחַם, ולא פחות מכן הוא מוכשר לתקוֹע מסמר בעץ דק בכמה נקישות קלות[107].

אמצעי־העבודה, משנעשה מנגנון־של־מכונות, משיג הוא לעצמו אופן של קיום חומרי, המחייב להחליף כוח־האדם בכוחות־הטבע ולהחליף שיגרה שבנסיון בשימוש מודע של מדעי־הטבע. במאנופאקטורה אין ההסתעפות של תהליך־העבודה החברתי אלא סובייקטיבית בלבד, היינו, צירוף של פועלים־חלקיים; בשיטת המכונות יש לה לתעשייה הגדולה אורגאניזם לייצור אובייקטיבי בכולו, שהפועל מוֹצא אותו מזומן־ומוכן לפניו בחזקת תנַאי־ייצור חמרי ומוגמר. בשיתוף־הפעולה הפשוט, ואפילו בשיתוף שנתפצל־ונתייחד על ידי חלוקת־העבודה, עדיין אין נראית לנו דחיקתו של הפועל המבודד מפני הפועל המוּחבר אלא דחיקה מקרית בלבד, אם מעט ואם הרבה. ואלו מנגנון־המכונות — פרט ליוצאים מן הכלל מועטים, שייזכרו אחר־כך — אינו מתפקד תיפקודו אלא בידי העבודה המוּחברת במישרין או העבודה המשוּתפת. הווה אומר: אוֹפיוֹ השיתוּפי של תהליך־העבודה נעשה עכשיו הכרח טכני, מחוּיב על ידי טבעוֹ של אמצעי־העבודה עצמו.

---

[105] „תעשיית העמים״, לונדון 1855, חלק II, עמ׳ 239. וכן נאמר שם: „אף־על־פי שהאביזרים של המחרטה נראים פשוטים ובלתי־חשובים, אאמין כי לא אפריז אם אקבע, שהשפעתם על שכלול מנגנון־המכונות ועל התפשטות השימוש בו אינה נופלת מן ההשפעה שנודעה לשכלולו של ואט במכונת־הקיטור גופה. הכנסתם לשימוש גרמה מיד לשיפוּרוֹ של כל מנגנון־המכונות כולו, להוזלתו ולזירוז האמצאָה והשכלול.״

[106] מכונה אחת מבין אלה, בלונדון, המשמשת לחישול גלים בשביל גלגלי־חתירה באניות [paddle-wheelshaft] קרויה בשם „תור״. מחשלת היא גל שמשקלו 16½ טונות באותה קלות, שנפח מחשל פרסה.

[107] מכונות המבצעות עבודות־עץ, ואפשר להשתמש בהן גם בקנה־מידה קטן — על הרוב אַמצאות אמריקניות הן.

2. מנגנון־המכונות מפריש מערכו לתוצרת

ראינו שכוחות־הייצור, הנובעים מתוך שיתוף־פעולה וחלוקת־העבודה, אינם עולים להון במאומה. כוחות־טבע הם של העבודה החברתית. כוחות־טבע, כגון קיטור, מים וכו׳ המנוכסים לצורך תהליכים יצרניים, אף הם אינם עולים ולא־כלום. אולם, כשם שהאדם זקוק לריאה בשביל נשימתו, כך זקוק הוא ל„יצור מידי־אדם" בשביל שיוכל לצרוך כוחות־טבע אלה צריכה פרודוקטיבית. גלגל־מים דרוש כדי לנצל את הכוח־המניע של המים, ומכונת־קיטור דרושה כדי לנצל את גמישותו של הקיטור. ומה בכוחות הטבע, אף במדע כך. משנגלה פעם החוק בדבר סטיית המחט המאגנטית בחוג־פעולתו של זרם חשמלי, או משנגלה החוק בדבר התהוות המאגנטיות בברזל שמסביבו חג זרם חשמלי — שוב אין הללו עולים אף פרוטה[108]. אולם כדי לנצל חוקים אלה לצרכי הטלגראף וכו׳ זקוק אתה למכשיר יקר־מאוד ומורכב־מאוד. ראינו, כי אין כלי־העבודה נדחק על ידי המכונה. מתחילה כלי־עבודה ננסי בשביל גוף האדם, הוא מתמתח וגדל בהיקף ובמניין עד שנעשה כלי־עבודה בשביל מכאניזם שנוצר בידי אדם. תחת להעביד את הפועל בכלי־אומנותו, הרי מעביד אותו ההון במכונתו, שהיא־עצמה נושאת את כלי־עבודתה. ועל כן: אם ברור בראייה ראשונה בלבד, כי התעשייה הגדולה, במזגה כוחות־טבע עצומים ומדעי־הטבע בתוך תהליך־הייצור, מביאה בהכרח לידי עלייה עצומה בפרודוקטיביות העבודה — עדיין אין ברור מכאן כל־עיקר, שלא צריך לקנות אותו כוח־ייצור מוגבר בשכר השקעת־עבודה מרובה במקום אחר. ככל חלק־מרכיב אחר של ההון הקבוע, אף מנגנון־המכונות אינו יוצר שום ערך, אלא מוסר הוא את ערכו־שלו לתוצר שבייצורו הוא עוסק. כל שיש ערך למנגנון־המכונות, ולפיכך הוא מעביר אותו על התוצר — הריהו חלק־מרכיב מערכו של התוצר. במקום להוזיל את התוצר הריהו מייקרו, ביחס אל ערכו שלו עצמו. והרי ברור ומוחוור, שמכונה ומנגנון־מכונות המפותח בשיטתיות — זה אמצעי־העבודה האופייני של התעשייה הגדולה — ערכם תופח־ועולה בלא־שיעור בהשוואה אל אמצעי־העבודה של מפעלי האומנות והמאנופאקטורה.

קודם־כל יש להעיר, כי מנגנון־המכונות לעולם מתמזג בכולו בתהליך־העבודה ולעולם אינו מתמזג אלא למקוטעין בתהליך־השיערוך. לעולם אין הוא מוסיף יותר ערך משהוא מפסיד בממוצע עם בילויו. הרי שחל הפרש גדול בין ערך המכונה ובין חלק־הערך שהיא מעבירה פריודית על התוצר. חל הפרש גדול בין המכונה כיסוד לעיצוב־ערך ובין המכונה כיסוד לעיצוב־תוצרת. כל שתגדל תקופת־הזמן, שבה משמש אותו מנגנון־המכונות עצמו שימוש תכוף באותו תהליך־העבודה,

---

[108] בכלל אין המדע עולה לו לבעל־ההון ב„מאומה", אך בשום פנים אין זה מונע בעדו לנצל את המדע. המדע „של אחרים" מתמזג בתוך ההון, כשם שמתמזגת בתוכו עבודה של אחרים. ואולם ניכוס „קאפיטאליסטי" וניכוס „פרטי" — אם של מדע ואם של עושר חומרי — הם דברים שונים לחלוטין. ד"ר יור עצמו נשא קינה על הבערות הגסה בענייני מכאניקה בקרב החרשתנים מנצלי־המכונות החביבים עליו; וליביג אף הוא יש לו סיפור משלו על בערות איומה בענייני כימיה בקרב בעלי־החרושת האנגלים מן התעשייה הכימית.

כן יגדל ההפרש ההוא. אמנם העלינו, שכל אמצעי־עבודה ממש, או מכשיר־ייצור, מתמזג תמיד כולו בתוך תהליך־העבודה, ולעולם אינו מתמזג בתוך תהליך־השיערוך אלא קטעים־קטעים, ביחס אל הבלאי־הממוצע שלו יום־יום. אולם הפרש זה בין השימוש ובין הבילוי גדול בהרבה במנגנון־המכונות מבכלי־העבודה, משום שמנגנון־המכונות, הבנוי מחומר המתמיד יותר בקיומו, מאריך ימים יותר; משום ששימושו, המוסדר לפי כללים מדעיים, קפדניים, מאפשר חסכנות מרובה בהוצאת גופי־חלקיה ואמצעי־צריכתה; ובסוף, משום ששדה־ייצורו גדול לאין־שיעור מזה של כלי־המלאכה. מנכים אנו משניהם, ממנגנון־המכונות ומכלי־העבודה, את ההוצאות שמוציאים עליהם בממוצע כל יום; היינו, מנכים אנו את חלק־הערך, שהם מוסיפים לו לתוצר עם בילוים־הממוצע יום־יום ועם צריכת חומרי־עזר, כגון שמן, פחם וכיו״ב — והנה פועלים הם בחִנָם, ממש כמו כוחות־הטבע המצויים בלא סיועה של עבודת־אדם. באותה מידה שעולה מנגנון־המכונות על כלי־המלאכה בהיקף הפעולה הפרודוקטיבית, בה־במידה מרובה ההיקף של עבודת־חנם אצל הראשון בהשוָאה אל עבודת־חנם של כלי־העבודה. רק בתעשייה הגדולה לומד האדם ליטול את תוצרת עבודתו־שבעבר — עבודה שנתגשמה כבר בחפץ — ולהפעילה בקנה־מידה גדול ובחנם, ממש ככוח־טבע[109].

עם הדיון בשיתוף־הפעולה ובמאנופאקטורה העלינו, שתנאים מסוימים מתנאי־הייצור הכלליים, כגון בניינים וכיו״ב, חָל בהם חסכון עם צריכתם המשותפת — בהשוָאה אל תנאי־הייצור המפורדים של פועלים־יחידים — ומכאן, שאין הם מייקרים את התוצר אלא במידה פחותה. אם במנגנון־המכונות אנו עוסקים, הרי לא רק שהגוף של מכונת־עבודה אחת נצרך בצריכה משותפת על ידי כלי־העבודה שלה המרובים, אלא גם אותה מכונת־התנועה לרבות חלק מהמכאניזם־להעברה נצרכים צריכה משותפת על ידי מכונות־עבודה מרובות.

אם נתון ההפרש בין ערכו של מנגנון־המכונות ובין חלק־הערך שהוא מעביר על התוצרת היומית, שוב תלויה דרגת הייקור, שחלק־ערך זה מייקר את התוצרת, קודם־כל, בהיקפה של התוצרת, בשטחה החיצוני כביכול. בהרצאה אחת, שנתפרסמה בשנת 1858, מעריך מַר ב י י נ ס מבלקבורן, ש„כל כוח־סוס מכאני ממשי[109א]

---

[109] ר י ק א ר ד ו מקדיש לפעמים שימת־לב מיוחדת להשפעה זו של המכונות — אגב, הוא לא פיתח את שרשי ההשפעה הזאת, כשם שלא פיתח את ההבדל הכללי בין תהליך־העבודה ותהליך־השיערוך — עד כדי כך, שעתים הוא שוכח אותו חלק הערך, שהמכונות מפרישות ומוסרות לתוצר, והריהו מערבב לחלוטין את המכונות ואת כוחות הטבע. הנה דוגמה: „אָדם סמית אינו מקל בשום מקום בערך השירותים, שמשרתים אותנו גורמי־הטבע וכן מנגנון־המכונות; אלא שמבדיל הוא, ובצדק גמור, בטבעו של הערך שהם מוסיפים לסחורות; ...עם שהם מבצעים את עבודתם (work) בחנם, הרי אין בסיוע שהם מסייעים לנו כדי להוסיף מאומה לערך־החליפין.״ (ר י ק א ר ד ו: „עיקרים וכו׳״. עמ׳ 336, 337.) ודאי: הערתו של ריקארדו נכונה כלפי י. ב. ס י י, המדמה בדמיונו, כי מכונות עושות „שירות״ בכך, שהן יוצרות ערך, וזה אחרון מהווה חלק מן ה„ריוח.״

[109א] (הערה למהדורה ג׳. „כוח־סוס״ שווה לכוח של 33.000 פונט־רגל בדקה, היינו, לכוח המרים 33.000 פונט בגובה של 1 רגל (אנגלית) במשך דקה, או 1 פונט בגובה של

מניע 450 פלכי־פרד עובדים־מאליהם [selfacting] על אביזוריהם, או 200 פלכי־„טרד", או 15 מנורי־אורגים לאריג בן 40 אינצ'ים [40 inch cloth], על כל המיתקנים להעלאת השתי ולהחזקתו וכו'." הרי שהוצאות היום לכוח־סוס אחד של קיטור ולבילויי מנגנון־המכונות המונע על ידו — מתחלקות במקרה הראשון על התוצרת היומית של 450 פלכי „פרד", במקרה השני על התוצרת היומית של 200 פלכי־„טרד", ובמקרה שלישי על התוצרת היומית של 15 מנורי־אורגים מכאניים, ונמצא שעל אונקיה אחת חוטים או על אַמה אחת של אריג מועבר על ידי כך רק חלק־ערך זעיר־ביותר. וכן בדוגמה של קורנס־הקיטור, שהבאנו למעלה. הואיל ובילוייו יום־יום, צריכת הפחם וכו', מתחלקים על כמויות־הברזל הענקיות שהוא מפרזל בכל יום, שוב אינו נדבק בכל קנטאר של ברזל אלא חלק־ערך מועט; ואולם היה זה חלק עצום עד־מאוד, אילו היה מכשיר־ענק זה עוסק בתקיעת מסמרים קטנים.

אם נתון תחום־פעולתה של מכונת־העבודה, כלומר, מספר כלי־העבודה אשר לה — או כשהדברים אמורים בכוח, אם נתון היקפו של זה — הרי תלויה כמות התוצרים במהירות פעולתה של המכונה; למשל, במהירות סיבובו של הפלך, או במספר ההקשות שמקיש הקורנס בדקה אחת. כמה מן הפטישים הענקיים האלה מקישים 70 הקשות בדקה; מכונת־החישול המיוחדת של ריידר, המשתמשת בקורנסי־קיטור בממדים קטנים יותר לשם חישול פלכים, מקישה 700 הקשות בדקה.

אם נתונה הפרופורציה, לפיה מעביר מנגנון־המכונות מערכו על התוצר, שוב תלוי גדלו של חלק־ערך זה בשיעור־הערך של מנגנון המכונות עצמו[110]. כל שמועטת

33.000 רגל. לכך הכונה בכוח־סוס הנ"ל. ואולם, בלשון־העסקים הרגילה, וגם פה־ושם בציטאטות שבספר זה, קיים הבדל בין כוחות־סוס „נומינאליים" לבין כוחות־סוס „מסחריים" או „אינדיקאטוריים" של אותה מכונה עצמה. את כוח־הסוס הישן או הנומינאלי מחשבים רק לפי גובה תנופתה של הבוכנה וקוטר־הגליל, ומתעלמים לחלוטין מלחץ־הקיטור וממהירות־הבוכנה. לאמור, פירוש הדברים למעשה: מכונת־קיטור זו, למשל, 50 כוחות־סוס לה, אם היא מונעת באותו לחץ־קיטור חלש ובאותה מהירות־בוכנה אטית כבזמנם של בולטון וואט. אולם מאותם ימים ואילך גדלו בהרבה שני הגורמים האחרונים. כדי למדוד את הכוח המכאני, שמכונה שבימינו מספקתו באמת, הומצא האינדיקאטור המראה את לחץ־הקיטור. ומהירות־הבוכנה — יכול אתה לקבעה בקלות. וכך נמצא, שהמידה בשביל כוח־סוס „אינדיקאטורי" או „מסחרי" של מכונה היא נוסחה מתימטית, המביאה־בחשבון כאחת את קוטר־הגליל, גבהה של תנופת־הבוכנה, מהירות הבוכנה ולחץ הקיטור; וכך יש בה כדי לציין כמה פעמים 33.000 פונט־רגל לדקה מבצעת המכונה באמת. אפשר, איפוא, שכוח־סוס נומינאלי יהווה באמת שלושה, ארבעה ואפילו חמישה כוחות־סוס אינדיקאטוריים או ממשיים. זאת — להסברת הציטאטות השונות שיבואו להלן. פ. א.)

[110] אותו קורא, שהוא תפוס־ושרוי בתחום המושגים הקאפיטאליסטיים, ודאי תחסר לו כאן ה„רבית", שהמכונה מוסיפה לו לתוצר בהתאם ליחס [pro rata] של ערך־ההון שלה. אך אפשר להבין על־נקלה, כי המכונה, שאינה מייצרת ערך חדש — כשם שכל חלק־מרכיב אחר של ההון הקבוע אינו עושה כן — אף אינה יכולה להוסיפו בשם „רבית". וכן ברור שכאן, כשמדובר בייצורו של עודף־הערך, אי־אפשר להניח מתחילה [a priori], שקיים חלק הימנו בשם „רבית". אופן־החישוב הקאפיטאליסטי — שלפי מבט ראשון [prima facie] נראה תפל וסותר את החוקים של יצירת־הערך — מוצא את הסברו בספר השלישי לחיבור זה.

העבודה השקועה בו, כן ימעט הערך שהוא מוסיף לו לתוצר. כל שמועטת הפרשתו בערך, כן תרבה הפרודוקטיביות שלו, וכן יתקרב שירותו אל שירותם של כוחות־הטבע. ואלו הייצור של מנגנון־מכונות באמצעות מנגנון־מכונות ממעט את ערכו, במידה יחסית, לעומת התפשטותו ופעולתו.

ניתוח־השוָאה של מחירי הסחורות שיוצרו על־דרך־האומנות או על־דרך־המאנופאקטורה, ושל מחירי אותן הסחורות בחזקת תוצרת של מכונות — מעלה בדרך כלל תוצאה זו: אותו חלק־הערך בתוצרת־המכונות, הבא מכוחם של אמצעי־העבודה, עולה־והולך ביחס אבל פוחת־והולך במוחלט. פירושו של דבר: שיעורו המוחלט יורד, ואלו שיעורו ביחס אל הערך־הכולל של התוצרת, כגון של פונט חוטים, עולה[111].

ברור, שאם ייצורה של מכונה עולה בכמות־עבודה השָוָה לחסכון שחוסכים עם השימוש במכונה, שוב אינו חל כאן אלא שינוי־מקום [Deplacement] בלבד של העבודה, כלומר, סך־הכולל של העבודה הדרושה לייצורה של סחורה אינו פוחת, או שכוח־הייצור של העבודה אינו מוסיף־ועולה. ואולם ההפרש בין העבודה שהיא עולה ובין העבודה שהיא חוסכת — או דרגת הפרודוקטיביות שלה — ברור, שאין הוא תלוי בהפרש שבין ערכה של עצמה ובין ערכו של כלי־העבודה שהיא באה במקומו. אותו הפרש [הראשון] קיים־ועומד כל זמן שהוצאות־העבודה [על התקנת] המכונה[יד] — וממילא חלק־הערך שהיא מוסיפה לתוצרת — מתמידות להיות פחותות מן הערך, שהפועל היה מוסיף לנושא־העבודה בכלי־מלאכתו שלו. ולפיכך נמדדת הפרודוקטיביות של המכונה בדרגת יכלתה להחליף כוח־עבודתו

---

[111] חלק־ערך זה, המוסף על ידי המכונה, פוחת מבחינה מוחלטת ויחסית — אם היא דוחקת מן העבודה את הסוסים, ובכלל חיות־עבודה, שמשתמשים בהם לכוח־מניע בלבד, ולא כמכונות לחילוף־חומרים. ונעיר דרך־אגב: ד ק א ר ט, עם שהוא מגדיר את בעלי־החי כמכונות בלבד, רואה אותם בעיניים של תקופת־המאנופאקטורה — להבדיל מימי־הביניים, כשהיה מקובל לראות בחיה עֵזר לאדם, וכפי שראה שוב לאחר־מכן האדון פון האלר בחיבורו: „חידושם של מדעי־המדינה.” שדקארט, בדומה לבייקון, ראה את השינויים שחלו בדמות־הייצור ואת השתלטותו המעשית של האדם בטבע, כתוצאה מן השינוי שחל בדרך־החשיבה — דבר זה מוכח מחיבורו „סוגיה על המתוד”; נאמר כאן, בין השאר: „אפשר (על ידי המתוד שהוא הכניס לתוך הפילוסופיה) להשיג ידיעות, שהן לתועלת רבה בשביל החיים, ובמקום הפילוסופיה הספקולאטיבית שמלמדים בבתי־הספר אפשר להגיע לדרך מעשית; ועם שנדע על בוריים את הכוח ואת מידת־הפעולה של האש, המים, האויר, הכוכבים ושאר כל הגופים המסובבים אותנו, כשם שאנו יודעים את המלאכות השונות של אומנינו — היינו יכולים באמצעות הדרך הנ"ל להשתמש בידיעותינו באותו אופן לגבי כל התכליות השימושיות, שידיעותינו מתאימות להן; וכך היינו יכולים לעשות עצמנו לאדוני הטבע ובעליו” והיינו „נותנים חלקנו לכך, שחיי האדם ישיגו את השלימות.” בהקדמה ל„סוגיות על המסחר” מאת ס ר ד ד ל י י נ ו ר ת (1691) נאמר, כי המתוד של דקארט, משהשתמשו בו לגבי הכלכלה המדינית, פתח בשחרורה של זו מאגדות ישנות ודימויים שבאמונות־הבל על ממון, מסחר וכו׳. אך הכלכלנים האנגלים הראשונים נצטרפו, רובם ככולם, אל בייקן והובס שהיו הפילוסופים שלהם, ואלו לאחר מכן נעשה ל ו ק „הפילוסוף” κατ᾽ἐξοχήν [בה"א הידיעה] של הכלכלה המדינית באנגליה, בצרפת ובאיטליה.

של אדם. לפי חישוביו של מַר ביינס נדרשים 2½ פועלים בשביל 450 פלכי־„פרד", לרבות מכונות־ההכנה שלהם, המוּנעים בידי כוח־סוס אחד של מכונת־קיטור[112]; ובכל פלך־„פרד" אוטומאטי [selfacting mule spindle] נטווים, ביום־עבודה של עשר שעות, 13 אונקיות חוטים (מספר העובי הממוצע) לשבוע[ה] — הרי ש־2½ פועלים טווים 365⅝ פונט חוטים לשבוע.[ו] מכאן, שבערך 366 פונט כותנה, משהם נהפכים לחוטים (לשם הקיצור אנו מסיחים דעת מן הפסולת), בולעים רק 150 שעות־עבודה או 15 ימי־עבודה בני עשר שעות; ואלו בכישור, אם הפועל הטווה ביד מספק 13 אונקיות חוטים ב־60 שעות, הרי אותה כמות כותנה היתה בולעת 2700 ימי־עבודה בני עשר שעות, או 27.000 שעות־עבודה[113]. כל מקום שנדחק המתוֹד הישן של דפוס־אבן [blockprinting] היינו, של הדפסת אריג הוֹדי ביד, מפני דפוס־המכונה — הרי מכונה אחת־ויחידה בעזרתו של פועל אחד או של שוליה אחד, מדפיסה בשעה אחת כל כך הרבה אריג הוֹדי בארבעה צבעים, כמו קודם־לכן 200 גברים[114]. לפני שהמציא אלי ויטניי בשנת 1793 את מכונת־הכותנה „ג'ין" [cottongin] עלתה הפרדתו של פונט אחד כותנה מן הזרעים בממוצע יום־עבודה אחד. ועם המצאתו זו יכולה כושית אחת לספק ביום 100 פונט כותנה, ומאז עוד עלתה בהרבה יעילותה של מכונת־„ג'ין". פונט אחד של סיבי כותנה, שייצורו עלה קודם־לכן 50 סנטים, נמכר לאחר־מכן ביתר ריוח — כלומר, בהכילו יותר עבודה שלא שולם בעדה — ב־10 סנטים. בהודו משתמשים, לשם הפרדת הסיבים מן הזרעים, במכשיר מעשה־מכונה למחצה, ו־Churka שמו, שבעזרתו מנקים גבר אחד ואשה אחת 28 פונטים ליום. בעזרת חורקא, שהומצאה לפני שנים אחדות על ידי הד"ר פוֹרבֶּס, מנקים בוגר אחד ונער אחד 250 פונטים ליום; במקום שהשנרים, קיטור או מים משמשים כוחות־מניעים, אינם דרושים אלא נערים ונערות מועטים בחינת „פַּטָמים" (feeders — מגישי החומר בשביל המכונה). שש־עשרה מכונות כאלה, המוּנעות על־ידי שנרים, מבצעות יום־יום את הספק־יוֹמם הממוצע של 750 איש קודם־לכן[115].

כבר הוזכר למעלה, כי מכונת־הקיטור אשר במחרשת־הקיטור מבצעת בשעה

---

112 לפי דו"ח שנתי של לשכת־המסחר באֶסן (אוקט. 1863) ייצר בית־החרושת של קרופּ לפלדה־יצוקה בשנת 1862 — 13 מיליוני־פונטים פלדה. היו בו: 161 תנורים (להיתוּך, לליבון, ותנורי מלט), 32 מכונות־קיטור (בשנת 1800 היה זה בערך המספר־הכולל של מכונות־קיטור שהשתמשו בהן במאנצ'סטר), ו־14 קורנסי־קיטור — שהיוו בסה"כ 1236 כוחות־סוס; וכן 49 כורי־מפחות, 203 מכונות־של־כלי־עבודה, ובקירוב 2400 פועלים. על כוח־סוס אחד אין באים כאן אפילו לא 2 פועלים.

113 ב א ב א ג' מחשב־ומוצא, כי ביאנָה נוספים 117% על ערכה של הכותנה כמעט על ידי עבודת־הטווייה בלבד. באותו זמן (1832) לא הגיע באנגליה הערך־הכולל, שמנגנון־המכונות והעבודה מוסיפים לכותנה בעבודת הטווייה הדקה, אלא בקירוב ל־33% מערכו של החומר הגלמי. („על המשק של מנגנון המכונות", עמ' 214.)

114 נוסף על כך: על ידי ההדפסה במכונות חוסכים בצבע.

115 השווה: „מאמר שהקריא ד"ר ואטסון, הרַכָּז של ידיעות על תוצרים לממשלת הודו, בפני חברת האמנויות", 17 באפריל 1860.

אחת, בעד 3 פנסים או $1/4$ שילינג, כמה שהיו מבצעים 66 אנשים בעד 15 שילינג לשעה. חוזר אני לדוגמה זו כדי לגדור בפני השקפה מוטעית. היינו, אותם 15 השילינג אינם בשום פנים ביטוי לעבודה שנתוספה על ידי 66 האנשים במשך שעה אחת. אם היחס של עודף־העבודה אל העבודה ההכרחית היה יחס של 100%, הרי אותם 66 פועלים היו מייצרים בשעה אחת ערך של 30 שילינג, אף על פי שרק 33 שעות מיוצגות באקויואלנט של ערכן, היינו, בשכר־העבודה של 15 שילינג. נניח, איפוא, שמכונה עולה בסכום השווה לשכר השנתי של 150 הפועלים שנדחקו על ידיה, נאמר 3000 לי״ש; הרי ש־3000 לי״ש אינן בשום פנים ביטוי ממוני לעבודה שנעשתה על ידי 150 פועלים ונוספה לנושא־העבודה, אלא הן ביטוי ממוני רק לאותו חלק של עבודת־השנה שלהם, המיוצג בשבילם עצמם בשכר־עבודתם. כנגד זה מבטא הערך הממוני של המכונה בסך 3000 לי״ש את כל העבודה שהושקעה עם ייצורה, — ויהיה מה שיהיה היחס, שלפיו מתחלקת עבודה זו לשכר־עבודה בשביל הפועל ולעודף־ערך בשביל בעל־ההון. ובכן, אם המכונה עולה במחיר השקול כנגד כוח־העבודה שהיא באה במקומו, הרי העבודה שנתגשמה בה גופה היא תמיד פחותה בהרבה מן העבודה החיה המוחלפת על ידה[116].

המכונה, אם רואים בה אמצעי־להוזלת התוצרת בלבד — שוב נתון הגבול לשימושה בכך, שייצורה־היא עולה בפחות עבודה משהיא מחליפה עבודה בשימושה. ואולם בשביל ההון מתבטא אותו גבול בתחום צר יותר. הואיל וההון אינו משלם את העבודה שמשתמשים בה, אלא את ערכו של כוח־העבודה העומד לשימוש, הרי הגבול בשביל השימוש במכונה נתון לו בהפרש שבין ערכה של המכונה ובין ערכו של כוח־העבודה המוחלף על ידה. כינן שחלוקתו של יום־העבודה לעבודה הכרחית ולעודף־עבודה שונה היא בארצות שונות, ואף שונה היא באותה ארץ גופה בתקופות שונות, או אפילו באותה תקופה בענפי־ייצור שונים; ועוד, הואיל והשכר הממשי של הפועל עתים יורד למטה מערך כוח־העבודה ועתים עולה עליו, שוב עשוי להשתנות הרבה הפרש זה שבין המחיר של מנגנון־המכונות ובין המחיר של כוח־העבודה העומד להיות מוחלף על ידו, — אף על פי שההפרש בין כמות־העבודה הדרושה לייצורה של המכונה ובין הכמות־הכוללת של העבודה המוחלפת על ידה בעינו עומד[116א]. ואולם רק הפרש ראשון הוא הקובע בשביל בעל־ההון את הוצאות־הייצור של הסחורה, והוא המשפיע עליו באמצעות חוקי־הכפייה של ההתחרות. לפיכך ממציאים בימינו באנגליה מכונות, שמשתמשים בהן רק באמריקה הצפונית; כשם שגרמניה היתה ממציאה במאה ה־16 וה־17 מכונות, שרק הולאנד השתמשה בהן וכשם שלא אמצאה צרפתית אחת במאה ה־18 לא באה על ניצולה אלא באנגליה בלבד. המכונה, עם שימושה בענפי עסק אחדים בארצות בעלות התפתחות קדומה יותר, היא עצמה יוצרת בענפים אחרים יותרת כזאת של עבודה (בלשונו של

---

[116] „ייצורם של גורמים אילמים אלה (המכונות) עולה תמיד פחות עבודה, בהרבה, משעלה ייצורם של הגורמים הנדחקים על ידי הראשונים — ואפילו אם שווה ערכם הממוני של אלה ואלה.״ (ר י ק א ר ד ו: „עיקרים וכו׳״, עמ׳ 40.)

[116א] הערה למהדורה ב׳. מכאן, שבחברה קומוניסטית יהא לו למנגנון־המכונות שטח־פעולה אחר לגמרי מזה הקיים בחברה הבורגנית.

ריקארדו — redundancy of labour), שירידת שכר־העבודה למטה מערך כוח־העבודה גודרת כאן בפני השימוש במנגנון־המכונות; ומנקודת־השקפה של ההון, שרְוָחיו נובעים לא מתוך הפחתת העבודה שמשתמשים בה, אלא מתוך הפחתת העבודה שמשלמים בעדה — נעשה אותו שימוש במכונה מיותר, ולעתים אפילו בלתי־אפשרי כל־עיקר. בענפים אחדים של המאנופאקטורה־לצמר באנגליה פחתה מאוד בשנים האחרונות עבודת־הילדים, ופה ושם אף נדחקה לגמרי. מפני מה? חוק־בתי־החרושת הצריך שתי משמרות של ילדים, משמרת אחת ל־6 שעות, משמרת שנייה ל־4 שעות, או 5 שעות לכל משמרת. אולם ההורים לא רצו למכור „חצאי־זמניים" (half-timers) במחיר זול יותר ממחירם הקודם של „מלאֵי־זמניים" (full-timers). מכאן החלפת העובדים ל„מחצית־הזמן" על ידי מנגנון־המכונות[117]. לפני שגזרו על עבודת נשים וילדים (למטה מבני 10) במכרות, ראה ההון כשר לפניו — בהתאמה אל ספר־המוסר שלו, ובעיקר גם אל ספר־החשבונות הראשי שלו — להעביד במכרות הפחמים ובשאָר המכרות, נשים ונערות ערומות, עתים קשורות יחד אל גברים; ורק לאחר שיצא האיסור התחיל פונה אל מנגנון־המכונות. היינקים המציאו מכונות לניפוץ אבנים. האנגלים אינם משתמשים בהן, משום שה„מסכן" ("wretch" — זהו המונח המקובל על הכלכלה־המדינית באנגליה בשביל הפועל החקלאי), המבצע עבודה זו, מקבל שכר בעד חלק זעום כל כך של עבודתו, שמנגנון־המכונות היה מייקר את הייצור בשביל בעל־ההון[118]. באנגליה ממשיכים להשתמש פה ושם בנשים לגרירת סירות בתעלות וכו', במקום סוסים[119], משום שהעבודה הדרושה לייצורם של סוסים ומכונות היא כמות מֻתימֶטית נתונה, ואלו העבודה הדרושה לקיומן של נשים באוכלוסייה־העודפת עומדת למטה מכל חשבון. ולפיכך אין אתה מוצא בזבוז מחפיר כל כך של כוח־אדם לעבודות הבזויות־ביותר כמו באנגליה דוקא, בארץ מכורתן של המכונות.

3. השפעות ראשונות של המפעל־בשיטת־מכונות על הפועל

ראינו: נקודת־מוצאה של התעשייה הגדולה משמשת, כפי שהוכחנו, המהפכה באמצעי־העבודה; ואמצעי־העבודה, שחלה בו המהפכה, מקבל את דמותו המפותחת־ביותר במערכת־המכונות המסועפת שבבית־החרושת. עד שנבוא להתבונן, כיצד

---

[117] „מעסיקי־עבודה לא ימשיכו לקיים ללא־צורך שתי משמרות של ילדים למטה מגיל 13... ועובדה היא, כי חלק מבעלי־המאנופאקטורה, אלה הטווים מיטווה־צמר, אינם מעסיקים כעת אלא לעתים רחוקות ילדים למטה מ־13, היינו, 'חצאי־זמניים'. הללו הנהיגו מכונות משוכללות וחדשות מסוגים שונים, שביטלו לחלוטין את הצורך בהעסקת ילדים (למטה מ־13); כדוגמה להפחתה זו רצוני להביא תהליך אחד: על ידי שסיפחו למכונות הקיימות עוד מיתקן הקרוי מכונה מלקטת, יכול צעיר אחד (למעלה מגיל 13) למלא את עבודתם של ששה או ארבעה חצאי־זמניים — הכל לפי סגולותיה של כל מכונה... השיטה של מחצית־הזמן 'זירזה' את אמצאתה של המכונה המלקטת." („דו"ח של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקט. 1858.")

[118] „מנגנון־המכונות... תכופות אינו ניתן לשימוש, כל זמן שאין העבודה (רוצה לומר: השכר) עולה." (ר י ק א ר ד ו: „עיקרים וכו'", עמ' 479.)

[119] ראה: „דו"ח של הקאנגרס למדעי־החברה באדינבורג, אוקט. 1863."

מחדירים חומר אנושי לתוך גופו של אורגאניזם אובייקטיבי זה, נעיין בהשפעות כלליות אחדות, שאותה מהפכה חוזרת־ומשפיעה על הפועל עצמו.

א. ניכוס כוחות־עבודה מוספים בידי ההון. עבודת נשים וילדים

כל שמנגנון־המכונות מוציא מן השימוש כוח־שרירים, הריהו נעשה אמצעי להשתמש בפועלים מחוסרי כוח־שרירים, או בפועלים שהתפתחותם הגופנית אינה אלא בלתי־מושלמת, אבל גמישותם מרובה. ולפיכך היתה עבודת נשים וילדים דיבורו הראשון של השימוש הקאפיטאליסטי במנגנון־המכונות! אותו אמצעי כביר להחלפת עבודה ועובדים נהפך בדרך זו מיד לאמצעי בשביל להרבות את מניין הפועלים־השכירים, בהכניסו את כל בני־המשפחה העמלים, ללא הבדל מין וגיל, תחת מרותו הישירה של ההון. עבודת־כפייה זו להון לא רק נטלה־בזרוע את מקומו של משחק־הילדים, אלא גם את מקומה של העבודה החפשית בחוג־הבית — בתחומי הנימוס — לטובת בני המשפחה עצמם[120].

ערכו של כוח־העבודה נקבע מקודם על ידי זמן־העבודה, הדרוש לא רק לקיומו של הפועל־הפרט המבוגר אלא גם לקיום משפחתו של הפועל. מנגנון־המכונות, בהטילו אל שוק־העבודה את כל בני משפחתו של הפועל, מחלק הוא את ערך כוח־העבודה של האיש על המשפחה כולה. מכאן, שמביא הוא לידי הפחתת־הערך של כוח־עבודתו. אפשר ורכישת כוח־העבודה של המשפחה המפוצלת ל־4 כוחות־עבודה, למשל, עולה יותר משעלתה קודם־לכן רכישת כוח־העבודה של ראש המשפחה, אולם עכשיו באים 4 ימי־עבודה במקום אחד, ומחירם פוחת־והולך ביחס אל יתרת עודף־העבודה של הארבעה על עודף־העבודה של האחד. מעתה חייבים ארבעה לספק להון לא רק עבודה, אלא גם עודף־עבודה — כדי שתתפרנס משפחה אחת. וכך מרחיב מנגנון־המכונות מתחילתו, גם את חומר־הניצול האנושי — והוא הוא שדה־הניצול המיועד־המיוחד לו להון[121] — וגם את דרגת־הניצול.

---

[120] בימי משבר־הכותנה, שהיה כרוך במלחמת־האזרחים האמריקנית, נשלח מטעם הממשלה האנגלית ד״ר אדוארד סמית ללאנקשייר, צ׳שייר וכו׳, כדי להכין דו״ח על מצב בריאותם של פועלי הכותנה. והריהו מספר, בין השאר: חוץ משילוחם של הפועלים מן האוירה של בית־החרושת, נודעו לו למשבר, מבחינת ההיגיינה, כמה מעלות־טובות אחרות. נשי־הפועלים שעתן פנויה עכשיו לחלוץ שד לילדיהן, תחת להרעילם ב־Godfrey's Cordial [תערובת של אופיום], ניתן להן הזמן ללמוד את תורת־הבישול. לרוע המזל נקנתה להן חכמת הבישול בשעה שלא היה להן מה לאכול. אך צא ולמד, כיצד נטל ההון מאת המשפחה את העבודה הדרושה לה לצריכתה וניכס אותה לעצמו לצרכי השתערכותו. כן נשתמשו בו במשבר כדי ללמד את בנות־הפועלים בבתי־ספר מיוחדים את מלאכת־התפירה. דרושים היו מהפכה אמריקנית ומשבר עולמי, כדי ללמד לבנות־הפועלים הטוות בשביל העולם כולו — תפירה!

[121] „מספר הפועלים עולה בהרבה עם שגדלה החלפתה של עבודת־גברים בעבודת־נשים, וקודם־כל של עבודת־מבוגרים בעבודת־ילדים. שלוש נערות בנות 13, ששכרן 6 עד 8 שיל. לשבוע, באו במקום פועל אחד מגיל מבוגר, ששכרו מתנודד בין 18 ל־45 שיל." (ת. א. קוינסיי: „ההגיון של הכלכלה המדינית", לונדון 1844, הערה לעמ׳ 147.) הואיל ואי־

וכן מביא מנגנון־המכונות לידי מהפכת־יסוד בתיווך הפורמאלי של יחס־ההון, היינו, בחוזה שבין הפועל ובין בעל־ההון. על יסוד של חליפי־סחורות היתה זו הנחה ראשונה, שבעל־ההון והפועל היו עומדים זה לעומת זה כאישים בני־חורין, כבעלי־סחורה עצמאיים, זה בעל ממון ואמצעי־ייצור וזה בעל כוח־עבודה. אולם עכשיו קונה ההון בלתי־מבוגרים ומבוגרים־למחצה. קודם־לכן היה הפועל מוכר את כוח־העבודה שלו־עצמו, שהיה מחזיק בו כאיש בן־חורין מבחינה פורמאלית; עכשיו הוא מוכר את אשתו ואת בניו. נעשה הוא סוחר־בעבדים[122]. הביקוש אחרי עבודת־ילדים דומה לפעמים, גם דמיון־שבצורה, לביקוש אחרי עבדים־כושים, כפי שהיו רגילים הבריות לקרוא על כך במודעות אשר בעתוני־אמריקה. „כיוונו את תשומת־לבי" — אומר, למשל, אחד המפקחים על בתי־חרושת באנגליה — „למודעה שנתפרסמה בעתון המקומי של אחת מערי־החרושת החשובות ביותר אשר במחוזי; והרי העתקה כלשונה: דרושים 12 עד 20 אנשים־צעירים, שגילם אינו פחות ממה שיכול להתקבל כגיל של 13 שנים. השכר 4 שילינגים לשבוע. להיודע וכו'"[123]. הדיבור „מה שיכול להתקבל כגיל של 13 שנים" מתכוון כלפי חוק בתי־חרושת [Factory Act], שלפיו אין ילדים למטה מגיל 13 רשאים לעבוד אלא 6 שעות ביום. רופא מוסמך למתן אישורים (certifying surgeon) חייב לאשר את הגיל. החרשתן מבקש, איפוא, נערים, הנראים כאילו הגיעו כבר לגיל של 13 שנים. ההפחתה, עתים תוך קפיצות, במספר הילדים למטה מ־13 שנים המועבדים על ידי בעלי־התעשייה, שהיא מפתיעה כל כך בסטאטיסטיקה האנגלית של 20 השנים

אפשר לבטל לחלוטין תפקידים מסוימים של המשפחה, כגון טיפול בתינוקות והנקתם, הרי אמהות־המשפחות, שההון הפקיען לעצמו, נאלצות לשכור ממלאות־מקום, אם פחות ואם יותר. אותן עבודות הדרושות לצריכת המשפחה, כגון תפירה, הטלאה וכו' מן ההכרח להחליפן על ידי קניית סחורות מוגמרות. נמצא: ההפחתה בהוצאות על העבודה בבית — שקולה כנגדה הוצאה מרובה־יותר בממון. ולפיכך גדלות הוצאות הייצור של משפחת־העובדים עד כדי לאזן את ריבוי־ההכנסה. נוסף על כך, שוב אי־אפשר לנהוג חסכון ותכליתיות בצריכת אמצעי־המחיה ובהתקנתם. על עובדות אלה, שהכלכלה המדינית הרשמית מעלימה אותן, אתה מוצא חומר עשיר ב„דינים וחשבונות" של מפקחי־בתי־החרושת, של „הועדה להעסקת ילדים", וביחוד גם ב„דו"חות על בריאות הציבור."

[122] בניגוד לעובדה הכבירה, שהגבלתה של עבודת נשים וילדים בבתי־החרושת האנגליים הושגה־ונכבשה מאת הקאפיטאל על ידי הפועלים־הגברים המבוגרים — אנו מוצאים עדיין, לפי הדו"חות האחרונים ביותר של „הועדה להעסקת ילדים", אצל הורים־פועלים תכונות מעוררות־בחילה של סוחרי־עבדים ממש לגבי סחר־מכר בילדים. ואולם הצבוע הקאפיטאליסטי — כפי שניתן לראות באותם דו"חות עצמם — מתריע על אותה אכזריות של חיות־טרף, שהוא עצמו יצרה ועשאה קבע, שהוא עצמו מנצל אותה ובהזדמנות אחרת הוא קורא לה בשם „חופש העבודה". „היו מסתייעים בעבודת־ילדים... ואפילו אם רק במחיר לחם־יומם בלבד יעבדו. תשושי־כוח כדי לעמוד ביגיעה זו ללא־מידה, מחוסרי הדרכה לגבי דרך־חייהם בעתיד — הוטלו לתוך מצב של זוהמה גופנית ומסורית. ההיסטוריון היהודי, כשהוא כותב על חורבנה של ירושלים בידי טיטוס, מעיר: לא היה זה פלא, שהעיר נהרסה הרס איום כל־כך, אם אם נטולת רגשות־אדם הקריבה את ילדה שלה כדי לשבור את תאות הרעב האיום." („ריכוזה של הכלכלה הציבורית." קארליסל 1833, עמ' 66.)

[123] א. רדגרייוו ב„דו"חות של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקטובר 1858". עמ' 40, 41.

האחרונות, היתה, לפי עדותם של מפקחי־בתי־החרושת עצמם, על הרוב, מפעלם של אותם הרופאים המוסמכים־המאַשרים [certifying surgeons] שהיו מסיטים את גיל הילדים לפי תאוַת הניצול של בעלי־ההון ולפי צורך סחרם־מכרם של ההורים. בבתנל־גרין של לונדון, באזור זה המפורסם לגנאי, מתקיים בבוקר בכל שני ושלישי שוק פתוח, בו באים ילדים וילדות מגיל 9 ומעלה והם־גופם משכירים עצמם למאנופאקטורות של משי בלונדון. „התנאים המקובלים הם 1 שילינג ו־8 פנסים לשבוע (שכר זה שייך להורים), ועוד 2, פנסים בשבילי וכן תה'. כוחו של חוזה זה יפה רק לשבוע ימים. המחזה באותו שוק והדיבורים המנסרים בו הם באמת מתועבים”[124]. ועוד יקרה באנגליה, שנשים מוציאות „נערים מבית־העבודה [Workhouse] ומשכירים אותם לכל קונה וקונה במחיר של 2 שילינגים ו־6 פנסים לשבוע”[125]. על אף התחוקה עדיין נמכרים־והולכים לפחות 2000 נערים בבריטניה הגדולה, בידי הוריהם עצמם, כמכונות חיות לניקוי המעשנות (אף על פי שיש מכונות, העשויות לשמש במקומם)[126]. המהפכה ביחס המשפטי שבין קונה כוח־העבודה ומוכרהו, שנגרמה על ידי מנגנון־המכונות, עד כדי כך שאותו עסק ניטלה הימנו אפילו מראית־העין של חוזה בין אישים חפשים, היא שהביאה לימים לבית־הנבחרים הבריטי את התירוץ המשפטי בשביל התערבותה של המדינה בעסקי־התעשייה. כל אימת שחוק בתי־החרושת בא ומצמצם את עבודת־הילדים על 6 שעות בלבד בענפי־תעשייה שלא פגע בהם עד כאן, מיד מנַסר מחדש קול היללה של בעלי־התעשייה: הנה באים כמה מן ההורים ומוציאים את הילדים מן התעשייה, שחל בה הצמצום, על־מנת למכרם לבתי־החרושת, שעדיין שורר בהם „חופש־העבודה”, כלומר, מקום שילדים למטה מ־13 כפויים ועומדים לעבוד עבודת גדולים, היינו, אפשר גם למסרם במחיר יקר יותר. אולם מכיון שההון מטבעו הוא משווה־הכל [Leveller], כלומר, דורש הוא בכל תחומי־הייצור שויון בתנאי הניצול של העבודה ורואה בכך זכות־האדם הטבועה בו בהון מלידה — שוב נעשית ההגבלה החוקית לעבודת ילדים בענף־תעשייה אחד גורם להגבלה זו בענף השני.

כבר רמזנו קודם על ההרס הגופני של הילדים והנוער וכן של נשי־הפועלים, שמנגנון־המכונות כופה עליהם עול ניצולו של ההון, תחילה במישרין בבתי־החרושת העולים־ופורחים על יסודו, ואחר־כך בעקיפין בכל שאר ענפי התעשייה. ולפיכך לא נתעכב כאן אלא בנקודה אחת: התמותה העצומה של ילדי־פועלים בשנות־חייהם הראשונות. יש באנגליה 16 מחוזות־רישום, שעל 100.000 ילדים חיים למטה מגיל שנה אחת חלים בממוצע־לשנה רק 9000 מקרי־מוות (ובמחוז אחד רק 7047) ; ב־24 מחוזות — למעלה מ־10.000 ולמטה מ־11.000 ; ב־39 מחוזות — למעלה מ־11.000 ולמטה מ־12.000 ; ב־48 מחוזות — למעלה מ־12.000 ולמטה מ־13.000 ; ב־22 מחוזות — למעלה מ־20.000 ; ב־25 מחוזות למעלה מ־21.000 ;

---

[124] „הועדה להעסקת ילדים. דו״ח V.” לונדון 1866. עמ' 81, מס' 31. (למהדורה ד' — תעשיית־המשי של בתנל־גרין נחרבה ואינה קיימת כמעט בימינו. — פ. א.)

[125] „הועדה להעסקת ילדים. דו״ח III.” לונדון 1864. עמ' 53, מס' 15.

[126] שם, דו״ח V, עמ' XXIII, מס' 137.

ב־17 מחוזות — למעלה מ־22.000 ; ב־11 מחוזות — למעלה מ־23.000 ; ובמחוזות הו, וולוורהאמפטון, אשטון־אנדר־ליין ופרסטון — למעלה מ־24.000 ; במחוזות נוטינגהם, סטוקפורט, בראדפורד — למעלה מ־25.000 ; במחוז ויסביץ׳ — 26.000 ; ובמאנצ׳סטר — 26.125[127]. כפי שהוכיחה חקירה רפואית רשמית בשנת 1861, נגרמו מכסות־התמותה העצומות האלה — לבד מגורמי המקום — בעיקר על ידי עבודתן של האמהות מחוץ־לבית, והנובע מכאן: הזנחת הילדים והפגיעה בהם ; בין השאר, הזנה בלתי־מתאימה, חוסר מזונות, פיטום בסמים משכרים וכו׳, ונוסף לכך התנכרותן הבלתי־טבעית של האמהות לילדיהם, והתוצאה מכך — הרעבה מדעת והרעלה[128]. ואלו באותם המחוזות החקלאיים „שבהם אתה מוצא מינימום של תעסוקת נשים, שם מכסת־התמותה אינה אלא נמוכה ביותר"[129]. ואולם ועדת־החקירה משנת 1861 העלתה את המסקנה הבלתי־צפויה, כי במחוזות חקלאיים אחדים אשר על חוף הים הצפוני הגיעה מכסת־התמותה של ילדים למטה מגיל של שנה אחת כמעט למכסה של מחוזות התעשייה המפורסמים ביותר לגנאי. ולפיכך הוטל על ד״ר ג׳וליאן באנטר לחקור תופעה זו בו־במקום. הדין־וחשבון שלו צורף ל„דין־וחשבון הששי על בריאות הציבור"[130]. עד כאן היו משערים, כי הקדחת ושאר המחלות המיוחדות לאדמות השפלה והבצות, הן המביאות כליה על הילדים. החקירה העלתה מסקנה הפוכה מזו, היינו: אותה סיבה גופה, שעקרה את הקדחת, — כלומר, שהאדמה שהיתה בצה בימות החורף ומרעה זעום בימות־הקיץ, נהפכה לאדמת־ניר פורייה — היא שגרמה למכסה העצומה של תמותת התינוקות[131]. שבעים הרופאים המשמשים באומנותם, שמפיהם גבה ד״ר האנטר עדות באותם המחוזות, דעתם בנקודה זו היתה „בהסכם מופלא". עם המהפכה בתרבות החקלאית עמדו ותיקנו כאן את השיטה התעשייתית. „נשים נשואות, העובדות בחבורות עם נערים ונערות, נמסרות לרשותו של האיכר־החוכר בשכר מסוים על־ידי אדם המכונה ,הקבלן׳, שהוא שוכר את כל החבורה כולה. חבורות אלה נודדות לפעמים מרחק כמה מילין מכפריהן ; בוקר וערב פוגשים אותן על פני הכבישים, הנשים לבושות שמלות קצרות, חולצות ונעליים מתאימות, לפעמים לבושות מכנסיים, בריאות וחסונות מאוד לפי מראיהן, אבל מקולקלות בשחיתות שנעשתה להן הרגל ומעלימות־עין מן התוצאות הפאטאליות, שחיבתן לאורח־חיים זה, הפעלתני והבלתי־תלוי, גוררת אחריה בשביל פרי־בטנן,

---

[127] „דו״ח ששי על בריאות הציבור." לונדון 1864. עמ׳ 34.

[128] „זו (החקירה משנת 1861)... הוכיחה, יתר על כן, כי בתנאים שתוארו למעלה יורדים הילדים לטמיון, מפני שמחמת התעסקות האמהות מזניחים אותם ואין מטפלים בהם כראוי ; ואלו האמהות מאבדות במידה מדאיבה את הרגש הטבעי כלפי ילדיהן ; בדרך כלל אין הן מתאבלות הרבה על מות הילדים, ולפעמים... נוקטות הן אמצעים ישירים כדי לגרום לכך." (שם.)

[129] „דו״ח ששי על בריאות הציבור", עמ׳ 454.

[130] „דו״ח ששי על בריאות הציבור", לונדון 1864, עמ׳ 454—463. „דו״ח מאת ד״ר הנרי ג׳וליאן האנטר על התמותה הגדושה של תינוקות במחוזות כפריים אחדים באנגליה."

[131] שם. עמ׳ 35 ועמ׳ 455, 456.

המתנַוון והולך בבית"[132]. כל התופעות של מחוזות־התעשייה חוזרות ונשנות כאן, וביתר־תוקף: רצח ילדים במסתרים ופיטום הילדים בסמים משכרים[133]. „ידיעתי שלי על תקלות כאלו" — אומר ד"ר סיימון, קצין־הרפואה של מועצת־הסתרים [Privy Council] האנגלית והעורך הראשי [en chef] של הדינים־וחשבונות על „בריאות הציבור" [“Public Health”] — „היא שתצדיק את חרדתי העמוקה שבה אני מתייחס אל כל תעסוקה תעשייתית מקיפה של נשים מבוגרות"[134]. „ואמנם" — כך קורא מפקח־התעשייה ר. בייקר בדין־וחשבון רשמי — „ואמנם יהא זה אושר ממש בשביל המחוזות התעשייתיים של אנגליה, אם יאסרו על כל אשה נשואה בעלת־משפחה לעבוד באחד ממפעלי־האריגה בכלל"[135].

הניוון המוסרי הנובע מן הניצול הקאפיטאליסטי של עבודת נשים וילדים, תואר תיאור ממצה כל כך על ידי פ. אנגלס בחיבורו „מצבו של מעמד־העובדים באנגליה" ועל ידי סופרים אחרים, עד שאין לי אלא להזכירם כאן. אולם השממון האינטלקטואלי, שמייצרים בדרך מלאכותית עם גלגולם של בני־אדם בלתי־מבוגרים במכונות לתעשיית עודף־ערך בלבד — ודוק־והַבחן בין שִׁממון זה ובין אותה בערות טבעית המניחה את השכל כאדמת־בור, בלא להזיק לכושר־התפתחותו, לעצם פוריותו הטבעית — היא שהכריחה סוף סוף אפילו את בית־הנבחרים האנגלי לתקן חובת הלימוד האלמנטארי כתנאי חוקי בשביל הניצול „הפורה" של ילדים למטה מגיל של 14 שנים בכל התעשיות הכפופות לחוק בתי־חרושת. רוחו של הייצור הקאפיטאליסטי נתגלה בכל זהרו בניסוח הרשלני של מה שקרוי סעיפי־החינוך בחוקי בתי־החרושת; בהיעדר המנגנון הממשלתי, שעל ידי כך נהיה לימוד החובה, על הרוב, נטול ממשות; בהתנגדותם של בעלי־התעשייה אפילו לחוק זה של לימוד־חובה, בתחבולותיהם ובעורמותיהם המעשיות כדי לעקוף על החוק. „על כך ראויה לגינוי התחוקה בלבד, שהוציאה חוק־של־מרמה (delusive law), שאמנם קובע כביכול, שיש ליתן חינוך לילדים העסוקים בבתי־החרושת, אלא שאינו כולל שום תקנה להבטחת אותה מטרה שרוצים בה. אין החוק קובע אלא זאת: בימים מסוימים בשבוע, לכך וכך שעות (שלוש) בכל יום צריכים הילדים להיכלא בתוך ארבעת כתליו של מקום הקרוי בית־ספר, והבעל המעסיק את הילדים צריך לקבל כל שבוע תעודה על כך, חתומה בידי איש, שהבעל־התומך מינה אותו מוֹרֶה או מוֹרָה"[136]. עד שלא הוצא החוק המתוקן על בתי־החרושת משנת 1844, לא

[132] „דו"ח ששי על בריאות הציבור", לונדון 1814, עמ' 456.

[133] כמו במחוזות־החרושת האנגליים כן גם במחוזות החקלאיים מתפשטת מיום־ליום צריכת־האופיום בין הפועלים והפועלות המבוגרים. „לקדם את מכירתם של סמי־האופיום... זו המטרה הגדולה של אלו סוחרים סיטונים בעלי־יזמה. בעלי־המרקחות רואים בכך סחורה שתפוצתה בטוחה־ביותר." (שם, עמ' 459.) תינוקות, המקבלים סמי־אופיום „מתכווצים ונהפכים גמדים זקנים", או שהם „מצטמקים ונהיים קופים זעירים." (שם. מס' 460.) הנה רואים בעליל את נקמתן של הודו וסין באנגליה.

[134] „דו"ח ששי על בריאות הציבור", לונדון 1864, עמ' 37.

[135] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקט. 1862", עמ' 59. מפקח זה של בתהח"ר היה קודם רופא.

[136] ליאונרד הורנר ב„דו"חות של מפקחי בתהח"ר ל־30 ביוני 1857", עמ' 17.

נדירות היו תעודות על ביקור בבית־הספר, שמורה בית־הספר או מורתו חתמו עליהן בסימן הצלב, משום שהם עצמם לא ידעו כתוב. „בהזדמנות אחת, כשביקרתי במקום הקרוי בית־ספר, שממנו יוצאות תעודות על ביקור בבית־הספר, הייתי נדהם כל כך מבערותו של המורה, שאמרתי לו: ,בבקשה אדוני, היודע אתה לקרוא?׳ תשובתו היתה: ,כן, כן, מעט!׳, ולצידוק זכותו לְמַתן תעודות הוסיף: ,מכל מקום עולה אני על תלמידי׳.״ בימי ההכנות לחוק משנת 1844 הוקיעו מפקחי בתי־החרושת את מצבם המחפיר של המקומות הקרויים בתי־ספר, שאת תעודותיהם חייבים היו לאַשר כבנות־תוקף כדין. ולא השיגו אלא את זה בלבד, שמשנת 1844 ואילך „צריכות הספרות בתעודת בית־הספר להכתב בכתב ידו של המורה, והוא חייב גם לחתום את שמו הפרטי ושם משפחתו במלואם״[137]. סר ג׳והן קינסייד, מפקח בתי־החרושת בסקוטיה, מספר אף הוא על נסיונותיו הרשמיים מסוג זה: „בית־הספר הראשון שביקרנו בו מוחזק היה בידי אשה אחת, ששמה אן קילין. כשדרשתי ממנה לפרט את אותיות שמה, שגתה כרגע שגיאה ראשונה, בהתחילה באות C, אולם מיד חזרה ותיקנה את עצמה ואמרה, ששמה פותח ב־K. אולם משעיינתי בחתימת ידה בספרי־התעודות של בית־הספר, ראיתי, שחותמת היא את שמה בהרכב־אותיות שונה, ואלו כתב־ידה אינו מניח שום ספק שאינה כשרה ללמד. אף היא גופה הודתה, שאין בידה לנהל את ספר הכיתה... בבית־ספר שני מצאתי חדר־לימודים, 15 רגל ארכו ו־10 רגל רחבו, ומניתי בו בחדר 75 ילדים, שהיו ממלמלים משהו בלתי־מובן״[138]. „אולם לא רק אותם עמקי־הבכא, שהזכרתי למעלה, הילדים מקבלים בהם תעודות על ביקור בבית־ספר בלא לקבל לקח של חשיבות כלשהי; שכן בתי־ספר רבים, בהם משמש מורה מוכשר, אין מאמציו יכולים להשיג הרבה מחמת המהומה בתוך בליל זה של ילדים מכל הגילים, החל בתינוקות בני שלוש ומעלה. קיומו של המורה — קיום עלוב במקרה הטוב־ביותר — תלוי בפנס שהוא מקבל מאת הילדים במניין הגדול ביותר, שאפשר רק להדחיק לתוך החדר. הוסף לכך: ריהוט דל של בית־הספר, מחסור בספרים ובשאר חומרי ההוראה, והפעולה המדכאת של סביבה צרה והומייה על הילדים המסכנים גופם. ביקרתי בבתי־ספר הרבה כאלה, וראיתי בהם שורות של ילדים השרויים בבטלה גמורה; וזה נקרא בתעודות ביקור־בית־ספר, וברשימות סטאטיסטיות נמנים ילדים כאלה כחניכים (educated)״[139]. בסקוטיה שקודים החרשתנים להוציא מן העבודה ככל האפשר ילדים, שחובת ביקור בבית־הספר חלה עליהם. „ואין צורך בנימוקים חדשים כדי להוכיח, כי תקנות־החינוך של חוק בתי־החרושת, שהן למורת־רוחם הרבה של בעלי־התעשייה, שואפות במידה מרובה להוציא סוג זה של ילדים מן התעסוקה ומברכת החינוך, שהחוק מתכוון לה, כאחד״[140]. בצורה מגוחכת־נוראה

---

137 הנ״ל ב„דו״חות של מפקחי בתהח״ר, ל־31 באוקט. 1855״, עמ׳ 18, 19.

138 סר ג׳והן קינסייד ב„דו״חות של מפקחי בתהח״ר ל־31 באוקט. 1858״, עמ׳ 31, 32.

139 ליאונרד הורנר ב„דו״חות וכו׳ ל־31 באוקט. 1857״, עמ׳ 17, 18.

140 סר ג׳. קינסייד, „דו״ח של מפקחי בתהח״ר. 31 באוקטובר 1856״, עמ׳ 66.

נגלה דבר זה בבתי־החרושת להדפסת אריג הודי וכו׳, **המוסדרים על ידי חוק־בתי־חרושת מיוחד. לפי תקנותיו של חוק זה „חייב כל ילד, לפני שהוא נכנס לעבודה במפעל להדפסת־אריגים, לבקר בבית־ספר לפחות שלושים יום ולא פחות מ־150 שעות במשך ששת החדשים, שקדמו במישרין ליום הראשון של עבודתו; וכל זמן שהוא ממשיך בעבודה במפעל־להדפסה חייב הוא לבקר בבית־הספר בפרק־זמן כזה של 30 יום ו־150 שעות לכל תקופה נוספת של ששה חדשים... הביקור בבית־הספר צריך שיחול בין 8 לפנה״צ ו־6 אחה״צ. שום ביקור פחות מ־2½ שעות או יותר מ־5 שעות ביום אחד לא יעלה במניין 150 השעות. בנסיבות תקינות מבקרים הילדים בבית־הספר בבוקר ולאחר־הצהריים במשך 30 יום, לפחות 5 שעות ליום; ולאחר שנסתיימו שלושים הימים, משהגיעו למספר־הכולל של 150 שעות לפי הדין — או לפי לשונם הם: משסיימו את ספרם — הם חוזרים למפעל־ההדפסה וכאן הם ממשיכים עד שנסתיימו 6 חדשים, ואז באה שעתו של השיעור החדש לביקור בבית־הספר והם חוזרים והולכים לבית־הספר עד שמסַיימים שוב את ספרם... רבים מן הנערים, שביקרו קודם־לכן את בית־הספר במניין השעות הדרושות, עתה משהם חוזרים לבית־הספר לאחר שסיימו את ששת חדשי עבודתם במפעל־ההדפסה, שרויים הם באותו מצב, שהיו בו עת ביקרו בבית־הספר בפעם הראשונה כנערי מפעל־ההדפסה, מתוך ששכחו את כל אשר רכשו לעצמם עם ביקורם הקודם בבית־הספר... במפעלים אחרים להדפסת־אריגים תלוי כל הביקור כולו בבית־הספר בצרכי העבודה שבבית־החרושת. מניין השעות הדרושות בכל פעם לששה חדשים מתמלא על ידי שיעורים של 3—5 שעות, ושיעורים אלה פזורים־ומחולקים אולי במשך כל ששת החדשים... למשל, יכול שיהיה הביקור ביום אחד מ־8 עד 11 לפנה״צ, ביום אחר מ־1 עד 4 אחה״צ, ואפשר שהילד שוב לא יופיע בבית־הספר לכמה ימים, ואחר־כך יבקר מ־3 עד 6 לאחה״צ; אחרי־כן אפשר ויבקר 3 עד 4 ימים רצופים או שבוע שלם, ושוב הוא נעלם מבית־הספר שלושה שבועות או חודש ימים, ואחר־כך שוב יבקר כמה ימים מקריים ובשעות מקריות, כשהבעל שהעסיקו החליט ליתן לו חופש; וכך הילד הלך־וניטלטל כביכול [buffeted] מבית־ספר לעבודתו ומן העבודה לבית־הספר, עד שנסתיים הסיפור של 150 השעות עד תומו״[141]. עם התוספת המַכרעת של ילדים ונשים אל חבר־העובדים המצוּוַת מצליח סוף־סוף מנגנון־המכונות לשבור את התנגדותו של הפועל הגבר, שהיה מתנגד עוד לעריצותו של ההון בתוך המאנופאקטורה[142].**

---

[141] א. ר ד ג ר י י ו ב„דו״חות של מפקחי בתהח״ר ל־31 באוקט. 1857.״ עמ׳ 41, 42. בענפי־התעשייה האנגליים, ששורר בהם זמן רב חוק־בתי־החרושת ממש (ולא חוק־מפעלי־הדפוס, שנזכר לאחרונה בטקסט), נתגברו במידת־מה בשנים האחרונות על המכשולים נגד ביצוע סעיפי החינוך. בתעשיות שאין חוק־בתי־החרושת חל עליהן שוררות עדיין במידה יתירה ההשקפות של החרשתן לזכוכית י. ג׳ ד ס, שעמד והורה לו לחבר ועדת־החקירה וייט הוראה בזו הלשון: „עד כמה שיש בידי לדון, אין זו אלא רעה חולה, שהגדילו את היקפו של החינוך, שחלק ממעמד הפועלים נהנה ממנו זה שנים אחרות. והדבר מסוכן, משום שעושה הוא אותם בלתי־תלויים.״ („הועדה להעסקת ילדים. דו״ח IV.״ לונדון 1865. עמ׳ 253.)

[142] „מר אָ., בעל־מאנופאקטורה... גילה לי, שהוא מעסיק ליד המנורים המכאניים שלו

ב. הארכת יום־העבודה

אם מנגנון־המכונות הוא האמצעי הכביר ביותר להעלות את הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, כלומר, האמצעי לקצר את זמן־העבודה הדרוש לייצורה של סחורה, הרי כנושאו של ההון נעשה הוא האמצעי הכביר ביותר, קודם־כל בתעשיות שנתפסו על ידו במישרין, כדי להאריך את יום־העבודה מעֵבר לכל סייג טבעי. מצד אחד יוצר הוא תנאים חדשים, המכשירים את ההון להרחיב את כנפי מעופו במגמתו המתמדת הזאת, ומצד השני יוצר הוא גורמים חדשים לשם גירויי תאוַת־רעבונו לעבודת־אחרים.

קודם כל נעשה *אמצעי־העבודה* — *משנהפך למנגנון־המכונות* — עצמאי בתנועתו ובכושר־עבודתו, בלתי־תלוי בעובד. אמצעי־העבודה לכשעצמו נעשה מונע־לנצח [perpetuum mobile] תעשייתי, שהיה ממשיך ומייצר בלא הפסק, אילו לא ניתקל בסייגי־טבע מסוימים אשר בעוזרו — האדם: חולשת־גופו וסרבנותו. בחזקת הון — ומבחינה זו ניתנו לו לאַבטומַטון תודעה ורצון: בבעל־ההון — מנופש הוא, איפוא, ביצר השואף להכניע את הסייג הטבעי אשר באדם, הסייג שיש בו משום סרבנות וגמישות כאחת, ולהעמידו על ההתנגדות המינימאלית[143]. גם בלעדי זה מתמעט אותו סייג מחמת הקלות המדומה של העבודה ליד המכונה ומחמת חומר הנשים והילדים, שהוא נוח יותר לצייתנות ולכפיפות[144].

העלינו: הפרודוקטיביות של מנגנון־המכונות עומדת ביחס הפוך לגודל

נשים בלבד... מבכר הוא בהחלט נשים נשואות, וביחוד אלה שמשפחתן בבית תלויה בעזרתן; הללו זהירות וצייתניות, יותר מן הנשים הלא־נשואות, ואף נאלצות הן לאַמץ כוחותיהן עד קצה הגבול כדי להבטיח לעצמן את אמצעי־המחיה ההכרחיים. הנה כי כן: כל המעלות הטובות, המעלות המיוחדות לאופיה של האשה, משחיתים אותן לרועץ לה; כל מה שיש בטבעה של האשה ממידת החובה והעדינות נהפך בדרך זו אמצעי לשיעבודה ולסבלה. („הצעת החוק של עשר־שעות בחרושת. נאומו של לורד אשליי, 15 במארס.״ לונדון 1844, עמ׳ 20.)

[143] „מזמן שהונהג בכל מקום מנגנון־המכונות, נתבע הטבע האנושי להתאמצות העולה בהרבה על כוחו הממוצע.״ (ר ו ב ר ט א ו אֶ ן: „הסתכלויות בהשפעותיה של שיטת המאנופאקטורה.״ מהד. ב׳, לונדון 1817 [עמ׳ 16].)

[144] האנגלים נוטים לראות בצורת־הופעתו הראשונה, האֶמפירית, של דבר מן הדברים את סיבתו; והוא הדין לגבי גזל־הילדים הגדול, מעשה־הורדוס, שגזל הקאפיטאל בימים הראשונים של השיטה החרשתית מתוך בתי־המחסה לעניים ויתומים, ובכך סיפח לעצמו חומר אנושי נטול־רצון לחלוטין — אותו גזל קובעים לעתים כסיבה לזמן־העבודה הארוך בבתי־החרושת. הנה, למשל, אומר פ י ל ד ן, הוא גופו חרשתן אנגלי: „ברור הדבר, כי שעות־העבודה המרובות נגרמו על־ידי הנסיבה, שאפשר לספק מספר גדול כל כך של ילדים עזובים מחלקי־הארץ השונים; עד שהבעלים נעשו בלתי־תלויים ב„ידיים״; ולאחר שאותו נוהג [של שעות עבודה מרובות] נעשה קבע באמצעות החומר העלוב שהשיגו בדרך זו, שוב יכלו לכפות אותו בקלות יתירה על שכניהם.״ (י. פ י ל ד ן: „מהלכה של שיטת־החרושת.״ לונדון 1836, עמ׳ 11.) ואשר לעבודת־נשים אומר ס א ו נ ד ר ס בדו״ח על בתהח״ר מ־1844: „יש בין הפועלות נשים המועסקות במשך שבועות רצופים, חוץ מימים מועטים, מ־6 בבוקר עד חצות, בהפסקה של פחות משתי שעות לארוחות; הרי שבמשך 5 ימים מימות־השבוע לא נשאר להן מ־24 שעות של היממה אלא 6 שעות בלבד בשביל הדרך הביתה הלוך וחזור ובשביל מנוחה על משכבן.״

החלק־המרכיב של הערך, שמנגנון־המכונות מעבירו על התוצר. כל שמרובה תקופת תיפקודו של מנגנון־המכונות, כן תגדל כמות התוצרים שביניהם מתחלק הערך המוסף על ידו, וכן יקטן חלק־הערך שהוא מצרף־ומוסיף לכל סחורה וסחורה. אולם ברור, שתקופת חייו הפעילים של מנגנון־המכונות נקבעת על ידי המכפלה של אורך יום העבודה, היינו, משכו של תהליך־העבודה היומי, במניין הימים בהם חוזר־ונשנה תהליך זה.

בילוי־המכונה אינו שקול בשום פנים שקילות מתימטית מדויקת כנגד זמן שימושה. ואפילו נניח שכן הוא הדבר, הרי מכונה המשמשת במשך 7½ שנה 16 שעות ליום מקיפה תקופת־ייצור שנה בגדלה לתקופה שמקיפה מכונה זו גופה בשמשה במשך 15 שנה רק 8 שעות ביום, ואין היא מוסיפה במקרה הראשון יותר ערך לתוצרת־הכוללת משהיא מוסיפה במקרה האחרון. אולם במקרה הראשון יתחדש ייצורו של ערך־המכונה במהירות כפולה מזו שבמקרה האחרון, ובעל־ההון יהא בולע באמצעות המכונה במשך 7½ שנים אותו שיעור של עודף־ערך, שבתנאים אחרים היה בולע במשך 15 שנה.

הבילוי החומרי של המכונה שני סוגים לו. סוג אחד נובע מתוך שימושה של המכונה, כשם שמתבלות מטבעות בתוך המחזור; הסוג השני נובע מתוך בטלתה, כדרך שחרב נתונה בנדנה ללא שימוש מעלה־חלודה. זו אכילה שנאכלת המכונה בידי יסודות [הטבע]. הבילוי מן הסוג הראשון עומד, אם הרבה ואם מעט, ביחס ישר אל שימושה של המכונה, הבילוי מן הסוג השני עומד, במידה ידועה, ביחס הפוך לשימושה[145].

אך בצד הבילוי החומרי נתונה המכונה גם לבילוי מוסרי כביכול. היא הולכת־ומפסידה מערך־החליפין, בה במידה שחוזרים־ומייצרים מכונות מאותו מבנה גופו בזול יותר, או שמופיעות בצדה, כמתחרות בה, מכונות מעולות־יותר[146]. בין כך ובין כך — ותהא המכונה צעירה ומלאת כוח־חיים כאשר תהיה — אין ערכה נקבע עוד על ידי זמן־העבודה שנתגשם בה גופה, אלא על ידי זמן־העבודה ההכרחי לרפרודוקציה של עצמה או לרפרודוקציה של המכונה המעולה הימנה. מכאן שהיא מפסידה־ערך, אם מעט ואם הרבה. כל שתקטן התקופה, בה חוזר־ומיוצר ערכה־הכולל, כן תמעט סכנת בילויה המוסרי, וכל שיארך יום־העבודה כן תקצר אותה תקופה. משמכניסים בפעם ראשונה את מנגנון־המכונות לתוך ענף מענפי־הייצור, מיד באים בזה אחר זה מתודים חדשים להוזלת הרפרודוקציה שלה[147]; באים

[145] „ההזדמנות... של גרם נזק לחלקי־התנועה העדינים של המנגנון המתכתי — [היא] באי־פעולה". (יור: „פילוסופיה של מאנופאקטורות", לונדון 1835, עמ' 285.")

[146] ה„טווה ממאנצ'סטר" [“Manchester Spinner”] שהזכרנוהו כבר למעלה („טיימס", 26 בנובמבר 1862) מונה בין ההוצאות של מנגנון־המכונות: „זה (הניכוי על חשבון הבלאי של מנגנון־המכונות) מתכוון גם לכסות את ההפסד הנובע בקביעות מכך, שמכונות שלא נתבלו עדיין מוחלפות־והולכות במבנה חדש ועדיף."

[147] „אָמדו ומצאו, לפי חישוב גס, כי הטופס הראשון של מכונה חדשה שהומצאה עולה פי חמישה משעולה הרכבתו של הטופס השני." (באבאג': „על הכלכלה של מנגנון־המכונות והמאנופאקטורות", לונדון 1832, עמ' 211.)

שיפורים הנוגעים לא רק בחלקים בודדים של המכונה או במכשירים, אלא במבנה כל המכונה כולה. ולפיכך משפיע גורם מיוחד זה השפעה חריפה ביותר על הארכת יום העבודה בתקופת־חייה הראשונה של המכונה[148].

אם שאר התנאים בעינם עומדים ונתון ארכו של יום־העבודה, הרי ניצולו של מספר־פועלים כפול דורש הכפלה הן של אותו חלק מההון הקבוע המושקע במנגנון־המכונות ובבניינים והן של החלק המושקע בחומרי־גלם ובחומרי־עזר וכו׳. אם הוארך יום העבודה, מתרחב קנה־המידה של הייצור, ואלו חלק־ההון המושקע במכונות ובבניינים נשאר עומד בעינו[149]. ולפיכך: לא זה בלבד שגָדל עודף־הערך, אלא גם פוחתות ההוצאות הדרושות להשגתו של זה. אמנם דבר זה חל, אם הרבה ואם מעט, בכל הארכה שמאריכים את יום־העבודה, ואולם כאן משקלו מכריע יותר, משום שבכלל מכריע יותר משקלו של חלק־ההון המתגלגל באמצעי־עבודה[150]. שכן התפתחותו של המפעל המכונתי מרתקת חלק־הון גדל־ומַתמיד ומטילה עליו צורה כזאת שמצד אחד ניתן הוא בכל רגע לשיערוך, ומצד השני מקפח הוא ערך־שימוש וערך־חליפין מיד כשנפסק מגעו עם העבודה החיה. „אם" — כך עמד מר א ש ו ו ר ת, אחד מאילי־הכותנה של אנגליה, והורה לו לפרופסור נסאו וו. סניור — „אם עובד־אדמה מניח את אִתו, הרי הוא עושה במשך זמן זה לנטול־תועלת הון של 18 פנסים. אם אחד מאנשינו (כלומר, פועלי־חרושת) עוזב את בית־החרושת, הרי הוא עושה לנטול־תועלת הון שעלה 100.000 לי"ש"[151]. צא וחשוב! הון, שעלה 100.000 לי"ש, יהא „נטול־תועלת" אפילו לרגע אחד! והרי זה באמת עוול הצועק עד לב השמים, שאחד מאנשינו יעזוב פעם את בית־החרושת בכלל! גדל היקפו של מנגנון־המכונות — דבר זה תופס יפה סניור, לאחר שקיבל תורה מפי

---

148 „השכלולים שחלו זה מקרוב בתבניות לעשיית מלמלה פאטנטית היו גדולים כל כך, שמכונה מותקנת כראוי, שעלתה קודם 1200 לי"ש, נמכרה שנים אחדות לאחר־מכן ב־60 לי"ש... השכלולים באו בזה אחר זה במהירות כה רבה, שמכונות שהתקנתן טרם נסתיימה נעזבו בידי עושיהן, משום ששכלולים חדשים עלו עליהן מבחינת התועלת." (שם. עמ׳ 233.) ואמנם בתקופה זו של סער ודחף העלו מיד בעלי תעשיית־המלמלה את זמן־העבודה הקודם של 8 שעות ל־24 שעות, והיו מעסיקים חבר־עובדים כפול.

149 „דבר הלמד מעניינו הוא, שעם השפל והגיאות בשוָקים ועם ההתרחבות וההתכווצות, החלות לסירוגין בביקוש, עולות בקביעות הזדמנויות, שבהן אפשר ובעל־המאנופאקטורה ישתמש בהון־חוזר (floating) נוסף, בלא להשתמש בהון־יציב נוסף... כגון, אם ניתן לעבד כמויות נוספות של חומר גלמי, בלא להטיל הוצאה נוספת על בניינים למנגנון־המכונות." ר. ט ו ר נ ס: „על שיעורי־שכר וצירופים." (לונדון 1834, עמ׳ 64.)

150 נסיבה זו שנזכרה בטקסט לא הבאתיה אלא לשם שלימות העניין, שכן רק בספר השלישי אעסוק בשער־הריוח, כלומר, ביחס של עודף־הערך אל ההון הכולל שניתן־במפרעה.

151 “When a labourer,” said Mr. Ashworth, “lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d.. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100.000 pounds.” (ס נ י ו ר: „מכתבים על חוק בתהח"ר." לונדון 1837, עמ׳ 13, 14.)

אשוורת — הרי הארכתו של יום־העבודה, במידה גדלה־והולכת תמיד, „רצויה מאוד”[152].

המכונה מייצרת עודף־ערך יחסי, לא רק משום שהיא מפחיתה במישרין את ערכו של כוח־העבודה ומוזילה אותו בעקיפין, עם הוזלת הסחורות המושקעות ברפרודוקציה שלו — אלא גם משום שהמכונה, משהוכנסה בפעם הראשונה באקראי, הופכת את העבודה שמשתמש בה בעל־המכונה לעבודה מוגברת, מעלה היא את הערך החברתי של תוצרת־המכונה מעל לערכה האינדיווידואלי, וכך מאַפשרת היא לבעל־ההון להחזיר את הערך היומי של כוח־העבודה על ידי חלק־ערך קטן־יותר של התוצרת היומית. מכאן, שגדולים עד־מאוד הרוָחים במשך תקופת־מעבר זו, בה מתקיים המפעל־המכונתי כמונופולין, כביכול, ובעל־ההון שקוד לנצל עד היסוד אותו „ירח־הדבש של אהבה צעירה” בהאריכו את יום־העבודה ככל האפשר. גדלו של הריוח מגרה את תאוַת־רעבונו ליותר ריוח.

עם ההתפשטות הכללית של מנגנון־המכונות באותו ענף־הייצור, שוב יורד ערכה החברתי של תוצרת־המכונה ועומד על ערכה האינדיווידואלי; ואז נכנס לתוקפו החוק, כי אין עודף־הערך נובע מתוך כוחות־העבודה שבעל־ההון העמיד במקומם את המכונה, אלא, להיפך, מתוך כוחות־העבודה שהוא מעסיקם ליד המכונה. אין עודף־הערך בא אלא מתוך החלק המשתנה של ההון, וכבר ראינו, שהכמות של עודף־הערך נקבעת על־ידי שני גורמים: השער של עודף־הערך ומספר הפועלים העסוקים בו־בזמן. אם נתון אורך יום־העבודה, הרי נקבע השער של עודף־הערך על־ידי היחס, שלפיו מחולק יום־העבודה לעבודה הכרחית ולעודף־עבודה. ואלו מספר הפועלים העסוקים בו־בזמן תלוי שוב ביחס שבין ההון המשתנה וההון הקבוע. מתוך כך ברור: ירחיב הייצור־במכונות ככל אשר ירחיב את עודף־העבודה על חשבון העבודה ההכרחית, בהעלותו את כוח הייצור של העבודה — לעולם לא ישיג תוצאה זו אלא בהפחיתו את מספר הפועלים המועסקים על ידי הון נתון. חלק אחד של ההון, שהיה קודם־לכן הון משתנה, כלומר, היה מושקע בכוח־עבודה חי — בא אותו ייצור והופכו למנגנון־של־מכונות, היינו, הון קבוע, שאינו מייצר עודף־ערך. אי־אפשר לסחוט עודף־ערך מתוך שני פועלים, למשל, בשיעור כזה שאפשר לסחוט מתוך 24 פועלים. אם כל אחד מ־24 הפועלים נותן מתוך 12 שעות עבודתו רק שעה אחת של עודף־עבודה, הרי כולם יחד יתנו 24 שעות של עודף־עבודה, ואלו העבודה־הכוללת של שני הפועלים אינה אלא 24 שעות. נמצא, שהשימוש

---

152 „הפרופורציה הגדולה של ההון היציב ביחס להון החוזר... גורמת, שיבקשו שעות־עבודה ארוכות.” עם ריבוי השימוש במנגנון־המכונות וכו' „יתגברו המניעים לשעות־עבודה ארוכות, שכן כאן אמצעי יחיד להעלות ריוח מפרופורציה גדולה של הון יציב.” (שם. עמ' 11—13.) „קיימות בבית־החרושת הוצאות מסוימות, שיש להוציאן בפרופורציה קבועה, בין אם בית־החרושת יעבוד זמן מצומצם ובין אם יעבוד זמן מלא; כגון רנטה (בשביל הבניינים), מסים מקומיים ומסים כלליים, ביטוח מפני אש, שכר לכמה פועלים קבועים, קלקולו של מנגנון־המכונות ושאָר חובות החלות על עסק של מאנופאקטורה, שהפרופורציה שלהם ביחס אל הרוָחים עולה בה במידה שהייצור יורד.” („דוח”ות של מפקחי בתהח”ר, ל־31 באוקט. 1862”, עמ' 19.)

במנגנון־המכונות לשם ייצורו של עודף־ערך גנוזה בו סתירה אימאננטית: משני גורמיו של עודף־הערך, שמעלה הון בשיעור נתון, אין מנגנון־המכונות יכול להגדיל את הגורם האחד, והוא השער של עודף־הערך, אלא על־ידי שיקטין את הגורם השני, את מספר הפועלים. סתירה אימאננטית זו צפה־ועולה, כל־אימת שעם התפשטותו הכללית של מנגנון־המכונות בענף־ייצור אחד, הופך ערכה של הסחורה המיוצרת על־דרך־מכונה ונעשה ערך חברתי מסדיר לכל הסחורות מאותו סוג; וסתירה זו היא שדוחפת שוב את ההון — בלא שיידע על כך[153] — להאריך את יום־העבודה על ידי כפייה ללא־גבול, למען ימצא פיצוי בעד ההפחתה במספר היחסי של הפועלים המנוצלים על ידי הגדלת עודף־העבודה, גם היחסי וגם המוחלט.

נמצאנו למדים: השימוש הקאפיטאליסטי במנגנון־המכונות יוצר, מצד אחד, גורמים עצומים חדשים להארכת יום־העבודה ללא גבול, ומכניס מהפכה הן בעצם אופן־העבודה והן באופיו של גוף־העבודה החברתי, עד כדי שבירת ההתנגדות למגמה זו [של הארכת יום־העבודה]; ומצד שני יוצר הוא — במקצת על־ידי העסקת שכבות חדשות של מעמד־הפועלים, שהיו גדורות בפני ההון עד כאן, ובמקצת על ידי פיטורי העובדים שנדחקו בידי המכונה — אוכלוסיית־עובדים מיותרת[154] האנוסה לציית לחוקתו של ההון. מכאן התופעה המופלאה בתולדות התעשייה המודרנית, שהמכונה עוקרת והורסת את כל הסייגים־ליום־העבודה, המוסריים והטבעיים. מכאן הפאראדוקס הכלכלי, שהאמצעי הכביר־ביותר לקיצורו של זמן־העבודה הופך־ונעשה אמצעי הבדוק־ביותר כדי לשנות את כל תקופת־החיים, של הפועל ושל משפחתו, ולהפכה לזמן־עבודה העומד לרשותו של ההון לצרכי השיערוך. „אילמלי" — כך חלם א ר י ס ט ו ט ל ס, גדול הוגי־הדעות של הזמן העתיק — „אילמלי יכול היה כל כלי למלא את העבודה הנועדת לו, לפי פקודה או מתוך שיהא צופה מראש, כדרך שהתנועעו מאליהם יציריו האמנותיים של דדאלוס,[לז] או כדרך האלפסים של הֶפֶסטוֹס[לח] שהיו ניגשים מתוך דחיפה עצמית אל עבודת הקודש; אילמלי מנורי־האורגים היו אורגים מעצמם — שוב לא היו זקוקים לא האומן לשוליותיו ולא הבעלים לעבדיהם"[155]. ו א נ ט י פ א ט ר ו ס, משורר יוָני בימיו של קיקרו, בירך על אמצאתה של טחנת־המים לטחינת התבואה — זו צורה יסודית לכל מנגנון־מכונות פרודוקטיבי — כעל אמצאה לשיחרור השפחות ולהחזרת תוֹר הזהב![156] „עכו"ם אלה, הוי עכו"ם אלה!" הם לא ידעו דבר —

---

[153] מפני מה אין סתירה אימאננטית זו מגיעה להכרתו של בעל־ההון הפרט, וממילא גם לא להכרתה של הכלכלה המדינית, שנתפסה להשקפותיו של בעל־ההון — דבר זה יתחוור מתוך הפרשיות הראשונות של הספר השלישי.

[154] והיא מזכויותיו הגדולות של ר י ק א ר ד ו, שהשכיל לראות במנגנון־המכונות לא רק אמצעי לייצור סחורות, אלא גם מבחינת אמצעי־לייצור „אוכלוסייה מיותרת" ["redundant population"].

[155] פ. ב י ז ה: „הפילוסופיה של אריסטוטלס". כרך שני, ברלין 1842, עמ' 408.

[156] הריני מביא כאן את השיר [של אנטיפאטרוס], בתרגומו של שטולברג, משום

כפי שגילה הפיקח באסטיא ולפניו מאק־קולוך הגדול ממנו בחכמה — לא על כלכלה מדינית ולא על נצרות. הם לא תפסו, בין השאר, כי המכונה משמשת האמצעי הבדוק־ביותר להארכת יום־העבודה. הם, למשל, לימדו זכות על עבדותו של האחד, משום שראו בכך אמצעי להתפתחותו האנושית המלאה של השני. אולם עד כדי להטיף לעבדות־ההמונים, כדי שכמה נגידי־קיקיון, בורים גמורים או משכילים־למחצה, יעלו לדרגת „בעלי־טוויה מצוינים", „חרשתני־נקניקים גדולים" ו„סוחרי־משחת־נעליים רבי־השפעה" ["eminent spinners", "extensive sausage makers", "influential shoe black dealers"] — לכך חסרים היו את החוש הסגולי של הנצרות.

ג. אינטנסיפיקאציה של העבודה

ראינו: הארכת יום־העבודה ללא־גבול, שגורם לה מנגנון־המכונות משהוא מצוי בידי ההון, מביאה אחר־כך לידי תגובה־שכנגד מצד החברה, שסכנה אורבת לשרשי קיומה, וממילא לידי התקנת יום־עבודה תקין, מוגבל מטעם החוק. על יסוד כך מתפתחת תופעה, שנתקלנו בה עוד קודם־לכן, ומגעת לידי חשיבות מכרעת — היינו, אינטנסיפיקאציה של העבודה. עם הניתוח של עודף־הערך המוחלט מדובר היה קודם־כל בגודל האֶקסטנסיבי של העבודה, מתוך הנחה, שנתונה דרגת האינטנסיביות של העבודה. עכשיו שומה עלינו לדון בהתהפכותו של הגודל האקסטנסיבי לגודל אינטנסיבי, היינו, לגודל דרגתי.

מובן מאליו, כי עם התקדמותה של מערכת־המכונות ועם הצטברות הנסיון בידי מעמד מיוחד של פועלי־מכונות, גדלה־והולכת באורח טבעי־מקורי מהירותה של העבודה, ועמה האינטנסיביות שלה. אתה מוצא באנגליה, למשל, כי הארכת יום־העבודה הולכת במשך יובל שנים בד־בבד עם גידול האינטנסיביות של העבודה החרשתית. ואולם הכל מבינים שבעבודה, שאין מדובר בה בהתפרצויות חולפות כי־אם בחדגוניות סדירה, חוזרת־ונשנית יום־יום, מן ההכרח שנגיע לנקודת־צומת,

---

שמאפיין הוא — בדומה לציטאטות הקודמות על חלוקת־העבודה — את הניגוד שבין השקפה של הזמן העתיק לבין זו של הזמן המודרני.

„Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
Und itzt hüpfen sie leicht über Räder dahin,
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter, und lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, welche die Göttin uns schenkt."

(„שירים מתורגמים מיונית ע"י כריסטיאן גראף משטולברג." האמבורג 1782.)

[„הבז מנוחה לידיכן, הטוחנות, ונומו / בנחת! לשוא יקרא הגבר עם שחר! / מלאכת העלמות — דאו פקדה על הנימפות לעשותה, / ועכשיו תקפצנה חיש קל על גלגלי הריחיים, / עד שינועו הצירים וירעדו שלבי־האופן, / ויסובבו במעגל את עומס אבני הריחיים. / הבה ונחיה חיי אבותינו, ונוכל בלא עמל / לשמוח לתשורות, העניקה לנו האֵלָה."]

שמכאן ואילך התפשטותו של יום־העבודה ואינטנסיביות העבודה יהיו מוציאות זו את זו; לאמור: הארכת יום־העבודה אינה באה בהתאמה אלא עם החלשת דרגת־האינטנסיביות של העבודה; ולהיפך, דרגת־איטנסיביות מוגברת אינה באה בהתאמה אלא עם קיצורו של יום־העבודה. משגעשה־והלכה בהדרגה התמרדותו של מעמד־הפועלים וכפתה את המדינה, שתהא מקצרת מטעם החוק את יום־העבודה ותטיל את החובה של יום־עבודה תקין תחילה על בית־החרושת ממש; הווה אומר: אותו רגע, משנפסק אחת לתמיד הייצור המוגבר של עודף־ערך על־ידי הארכת יום־העבודה — מכאן ואילך עמד ההון והתנפל בכל כוחו ובמלוא הכרתו על הייצור של עודף־ערך יחסי על ידי האצת התפתחותה של מערכת־המכונות. עם זה חל שינוי גם באופיו של עודף־הערך היחסי. בדרך־כלל עומד המתוד לייצור עודף־הערך היחסי על כך: על ידי הגברת הכוח הפרודוקטיבי של העבודה מכשירים את הפועל לייצר יותר באותה השקעת־עבודה ובאותו זמן. גם עכשיו כמקודם מוסיף אותו זמן־עבודה לתוצרת־הכוללת אותו ערך גופו — אף על פי שערך־חליפין זה, שנשאר עומד־בעינו, מיוצג עכשיו ביותר ערכי־שימוש, ולפיכך יורד ערכה של כל סחורה־יחידה. אולם שונה מכן הדבר, שעה שקיצורו של יום־העבודה בתוקף החוק, עם שהוא משמש דחיפה עצומה להתפתחות הכוח־הפרודוקטיבי ולחסכון בתנאי־הייצור, הרי עם זה הוא כופה־ומטיל על הפועל: השקעת־עבודה מוגדלת באותו זמן, מיתוח מוגבר של כוח־העבודה, צפיפות־יתר במילוא הנקבוביות של זמן־העבודה, כלומר, דחיסות־העבודה בדרגה כזאת, שאין להשיגה אלא בתחומיו של יום־עבודה מקוצר. דחיסה זו של כמות־עבודה מרובה לתוך פרק־זמן מסוים — משקל לה עכשיו בחזקת מה שהיא באמת: כמות־עבודה גדולה־יותר. בצד המידה: זמן־העבודה, שהוא „גודל של התפשטות" — באה עכשיו המידה: דרגת־דחיסותה של העבודה[157]. השעה האינטנסיבית־יותר של יום־העבודה בן עשר השעות מחזיקה עכשיו עבודה, כלומר, כוח־עבודה מושקע, באותו שיעור או יותר מכך, שמחזיקה השעה הנקבובית־יותר של יום־עבודה בן שתים־עשרה שעות. ולפיכך: ערך תוצרתה [של השעה האינטנסיבית] כערך־התוצרת של $1^1/_5$ שעות הנקבוביות־יותר — באותו שיעור או יותר מכך. ואף אם נסיח דעתנו מעלייתו של עודף־הערך היחסי מחמת הכוח־היצרני המוגבר של העבודה, מכניסות עכשיו, למשל, $3^1/_3$ שעות של עודף־עבודה לכל $6^2/_3$ שעות של עבודה הכרחית אותה כמות־ערך לבעל־ההון, שהכניסו מקודם 4 שעות של עודף־עבודה לכל 8 שעות של עבודה־הכרחית.

ונשאלת השאלה עכשיו: כיצד חלה האינטנסיפיקאציה של העבודה?

התוצאה הראשונה של יום־העבודה המקוצר יסודה בחוק המסתבר מאליו, כי כושר־פעולתו של כוח־העבודה עומד ביחס הפוך לזמן־פעולתו. ולפיכך: בתוך גבולות מסוימים אתה מרויח בדרגת ביצועו של הכוח את אשר מפסידים בשהות

---

[157] כמובן שחָלים בדרך כלל שינויי־הבדלים באינטנסיביות של העבודות בענפי־ייצור שונים. הבדלים אלה מתאַזנים, כפי שהוכיח כבר א. סמית, במקצתם על ידי נסיבות־לוַי המיוחדות לכל סוג של עבודה. ואף כאן אין לכך השפעה על זמן־העבודה, כמידת־ערך, אלא כל־אימת שהגודל האינטנסיבי והאקסטנסיבי מיוצגים כביטויים — סותרים זה את זה ומוציאים זה את זה — לאותה כמות־עבודה עצמה.

פעולתו. ואמנם, שהפועל מפעיל באמת יותר כוח־עבודה — לכך דואג ההון על ידי מתוך התשלום[158]. במאנופאקטורות, כגון בתעשיית־הקדרות, שמנגנון־המכונות אינו ממלא בהן שום תפקיד, או תפקיד קל־ערך בלבד, הוכח הוכחה חותכת עם הנהגת החוק לבתי־החרושת, כי עצם קיצורו של יום־העבודה מעלה עד להפליא את תקינותה של העבודה, שויון־צורתה, סדרה, רציפותה ומרצה[159]. ואלו בבית־החרושת ממש נראתה תוצאה זו כמוטלת־בספק, שכן תלותו של הפועל בתנועה הרצופה והחד־צורתית של המכונה יצרה כאן מזמן משמעת קפדנית־ביותר. ולפיכך, כשעמדה־לדיון בשנת 1844 הורדת יום העבודה למטה מ־12 שעות, הכריזו בעלי התעשייה כמעט פה־אחד, כי „משגיחיהם בחדרים השונים של בתי־החרושת היו מקפידים הקפדה יתירה שה,ידיים׳ לא יוציאו זמנם לבטלה״; כי „מידת הערות ותשומת־הלב מצד הפועלים ("the extent of vigilance and attention on the part of the workmen") כמעט שאין להעלותה״; ואם להניח, שכל שאר התנאים, כגון מהירותו של מנגנון־המכונות, בעינם יעמדו, „שוב אין כל שחר לקוות, כי בבית־חרושת מנוהל־כראוי ניתן להשיג תוצאה חשובה כל שהיא מתוך תשומת־לב מוגברת של הפועלים״[160]. הכרזה זו הוכחשה על ידי נסיונות. החל מ־20 באפריל 1844 העביד מר ר. ג ר ד נ ר את פועליו אשר בשני בתי־החרושת הגדולים שלו בפריסטון רק 11 שעות ביום, במקום 12 שעות. כמעט עברה שנה ונתגלתה התוצאה, כי הושגה „אותה כמות של תוצרת באותו מחיר, והפועלים בכללם הרויחו ב־11 שעות־עבודה שכר־עבודה באותו שיעור שהרויחו קודם לכן ב־12 שעות״[161]. פוסח אני כאן על הנסיונות שנעשו במחלקות הטוויה והניפוץ, משום שכרוכים היו בתוספת המהירות של מנגנון־המכונות (ב־2%). כנגד זה במחלקת האריגה, שנוסף על כך היו טווים בה כמה מינים שונים של סחורות ציוריות, קלות, לפי דמיון האופנה — בשום פנים לא חל כל שינוי בתנאי־הייצור האובייקטיביים. והתוצאה היתה: „מ־6 באנואר עד 20 באפריל 1844, ביום־עבודה של 12 שעות, היה שכר־העבודה הממוצע של פועל 10 שיל. 1½ פנסים לשבוע; מ־20 באפריל 1844 עד 29 ביוני 1844 ביום־עבודה של 11 שעות, היה שכר־העבודה הממוצע 10 שיל. 3½ פנסים לשבוע״[162]. כאן יוצרו ב־11 שעות יותר מאשר קודם־לכן ב־12 שעות, ורק מחמת התמדתם היתירה והסדירה של הפועלים ומידת־החסכון שנהגו בזמנם. בעוד שהפועלים נשכרו אותו שכר והרויחו שעה אחת של פנאי, הרי קיבל בעל־ההון אותה כמות של תוצרת וחסך הוצאת פחם, גאז, וכו׳ לשעה אחת. נסיונות כיוצא־באלה בוצעו בבתי־החרושת של האדונים הורוקס את ג׳קסון — והוכתרו באותה הצלחה[163].

158 ביחוד על ידי השכר־לפי־יחידה — צורה, שתוסבר בפרשה הששית.

159 ראה „דו״חות של מפקחי בתהח״ר, ל־31 באוקט. 1865.״

160 „דו״חות של מפקחי בתהח״ר, ל־1844 ולרבע השנה שנסתיימה ב־30 באפריל 1845״, עמ׳ 20, 21.

161 שם, עמ׳ 19. הואיל והשכר לפי־יחידה נשאר עומד בעינו, שוב היה תלוי שיעורו של השכר השבועי בכמותה של התוצרת.

162 שם שם, עמ׳ 22.

163 שם, עמ׳ 21. היסוד המוסרי מילא תפקיד חשוב בניסויים שנזכרו למעלה. „אנו״ — הכריזו הפועלים בפני מפקח בתי־החרושת — „עובדים ורוחנו טובה עלינו יותר, משווים אנו

משנעשה קיצורו של יום־העבודה — קיצור זה יוצר קודם־כל את התנאי הסובייקטיבי לדחיסות־העבודה, כלומר, מפתח הוא את כשרונו של הפועל להפעיל יותר כוח בזמן מסוים — כפייה מטעם החוק, הרי נעשית המכונה שבידי ההון לאמצעי אובייקטיבי שמשתמשים בו בשימוש שיטתי, כדי לסחוט יותר עבודה באותו זמן גופו. סחיטה זו מבוצעת בשתי דרכים: תוך העלאת מהירותן של המכונות ותוך הרחבת היקפו של מנגנון־המכונות הנתון להשגחתו של אותו פועל גופו, היינו, עם הרחבת שדה פעולתו. מבנה משוכלל יותר של מנגנון־המכונות נדרש, בחלקו כדי להרבות את הלחץ על הפועל, ובחלקו חל הוא מאליו כתופעת־לוואי לאינטנסיפיקאציה של העבודה, משום שהסייג בשביל יום־העבודה כופה את בעל־ההון, שינהג משקיות חמורה בהוצאות־הייצור. שיכלולה של מכונת־הקיטור מעלה את מספר הקשותיה של הבוכנה שלה בכל דקה, ועם זה מאַפשר הוא, מחמת חסכון גדול־יותר בכוח, להניע באותו מנוע גופו מכאניזם בהיקף יותר רחב, בעוד שתצרוכת הפחם בעינה עומדת, ולפעמים אף יורדת. השיפורים במכאניזם־ההעברה מקטינים את החיכוך, וכן — וזה המציין ציון בולט כל כך את מנגנון־המכונות המודרני להבדיל מן המנגנון הקודם — מפחיתים הם את הקוטר ואת המשקל של הגלים, הגדולים עם הקטנים, עד לידי מינימום פוחת־והולך. ולאחרונה: השיפורים במנגנון של מכונות־העבודה ממעטים את היקפו, בעוד שעולה מהירותו ומתרחבת פעולתו, כגון במנור־הקיטור המודרני; או שמגדילים הם, יחד עם שלד־המכונה, את היקפם ומספרם של כלי־העבודה שהיא נושאת, כגון במכונת־הטווייה; או שמעלים הם את כושר־התנועה של כלים אלה על־ידי שינויים בלתי־מורגשים, במבנה הפרטים, כגון ב„פרד" האוטומאטי [selfacting mule] שעם אמצאתו באמצע שנות החמישים עלתה מהירותם של הפלכים כדי ⅕.

קיצורו של יום־העבודה והעמדתו על 12 שעות חלו באנגליה בשנת 1833. וכבר בשנת 1836 הצהיר אחד החרשתנים האנגלים: „העבודה הנעשית עתה בבתי־החרושת גדולה בהרבה מזו שהיתה רגילה קודם — בהשוָאה אל המצב לפני שלושים או ארבעים שנה... מתוך שנדרשת נתינת־דעת מרובה ופעילות יתירה עם הגידול הרב של מהירות הניתנת למנגנון־המכונות"[164]. בשנת 1844 העלה לורד א ש ל י י, כעת לורד שפטסבורי, לפני בית הנבחרים את הדברים הבאים שנתמכו בתעודות:

„העבודה שהעסוקים בתהליכי־התעשייה מבצעים אותה בימינו, גדולה פי שלושה משהיתה בתחילתן של פעולות אלה. ודאי, שמנגנון־המכונות ביצע מפעל, שלמענו היו נדרשים שרירים של מיליונים בני אדם; אולם ראָה זה פלא (prodigiously): הוא הגדיל גם פי כמה וכמה את עבודתם של האנשים הכפופים למרוצתן של תנועותיו האיומות... העבודה של עקיבה אחרי זוג ‚פרדות' לטוויית כותנה מס' 40 — בחשבנו 12 שעות ליום־עבודה — היתה מַצריכה בשנת 1815

תמיד לנגד עינינו את הפרס — להקדים־ולצאת מכאן בערב, ורוח של פעילות ועליצות ממלאת את כל חללו של בית־החרושת מן העוזר־המלקט הצעיר ביותר ועד ל„יד" הוָתיקה, וכן יכולים אנו לסייע איש בידי חברו." (שם).

[164] ג׳והן פילדן: „מהלכה של שיטת בתי־החרושת", לונדון 1836, עמ׳ 32.

הליכה של 8 מילין. בשנת 1832 עלה מרחק זה, שצריך לעבור תוך עקיבה אחרי זוג ,פרדות' לטוויית אותו מספר של חוטי־כותנה, למהלך של 20 מילין, ותכופות אף למעלה מכן. בשנת 1815 היה הטוֹוה תולה בכל ,פרד' 820 מתחים ביום, ובסך הכל במשך היום 1640 מתחים. בשנת 1832 היה הטווה תולה בכל ,פרד' 2200 מתחים, ובסך־הכל 4400; בשנת 1844 — 2400 מתחים, ובסך־הכל 4800 מתחים; ובמקרים אחדים כמות העבודה (amount of labour) הנדרשת גדולה עוד יותר... בידי תעודה אחרת, שהומצאה לי בשנת 1842, ובה מוצהר, כי העבודה גדלה גידול פרוֹגרסיבי — לא רק משום שצריך לעבור מרחק יותר גדול, אלא גם משום שהוגדלה כמות הסחורות המיוצרות, בעוד שפחתו הידיים במידה יחסית; וגדולה מכן: משום שמשתמשים עכשיו לטוויה, על הרוב, בכותנה מסוג גרוע יותר שקשה יותר לעבדה... אף במחלקת־הניפוץ חלה עלייה גדולה בעבודה. על איש אחד לעשות עכשיו עבודה, שקודם־לכן היו מחלקים אותה בין שני פועלים. במחלקת האריגה, שעסוקים בה פועלים במספר רב, ברובם נשים... גדלה העבודה במשך השנים האחרונות כדי 10% שלמים, מחמת גידול המהירות של מנגנון מכונות־הטוויה. בשנת 1833 נטוו בשבוע 18.000 פקעות־חוטים (hanks), בשנת 1843 עלה מספרן ל־21.000. בשנת 1819 היה מספר הנקישות־נקירות (picks) במנור־הקיטור 60 לדקה, ובשנת 1842 עלה מספרן ל־140 — ויש בכך משום עלייה עצומה של עבודה".[165]

לאור עוֹצמה מופלאה זו, שהשיגה העבודה כבר בשנת 1844 בימי שלטונו של חוק־12 השעות, נדמה היה שצודקת הצהרתם של בעלי־התעשייה האנגלים שאמרו: כל התקדמות נוספת בכיוון זה בלתי־אפשרית היא, ולפיכך כל הפחתה נוספת בזמן־העבודה מזדהית עם הפחתת הייצור. שאמנם נימוקים אלה נכונים היו — נכונים למראית־עין — הוכחה מעולה לכך אתה מוצא בגילוי־הדעת, שניתן באותו זמן על־ידי המפקח על בתי־החרושת ליאונרד הורנר, אותו מבקר ללא־ליאות של החרשתנים:

„עכשיו, מכיוָן שהכמות המיוצרת צריכה להיות מוסדרת בעיקר על־ידי מהירותו של מנגנון־המכונות, הרי מעניינו של בעל בית־החרושת, בהכרח, להניע מנגנון זה עד קצה גבול המהירות, כל שהיא עשויה להתאים אל התנאים הבאים: שמירה על מנגנון־המכונות מפני חיבול מהיר־מדי; שמירה על איכותה של הסחורה המיוצרת; וכשרוֹ של פועל לעקוב אחרי התנועה בלא התאמצות יתירה מזו, שיוכל לעמוד ולהתמיד בה... תכופות יארע, שבעל־החרושת מוצא שהרחיק־לכת יתר על המידה, שקלקוּל המכונות ועבודה גרועה שקולים כנגד המהירות המוגברת, ויותר מכן — והרי הוא אנוס למַתן את צעדו. מכאן באתי לידי מסקנה, כי מתוך שבעל־תעשייה שקדן ונבוֹן ודאי ימצא את המאקסימום האפשרי, שוב אי־אפשר יהיה לייצר ב־11 שעות כמות זו שמייצרים ב־12 שעות. ועוד שיערתי, שהפועל, המקבל את שכרו לפי עבודה־בקבלנות, יתאמץ עד קצה גבול האפשרות, שיהא

---

[165] לורד אֶשלֵיי: „הצעת־החוק לעשר־השעות", לונדון 1844, עמ' 6—9 והלאה.

בכוחו להתמיד בדרגת העוֹצמה הקודמת״[166]. הורנר הסיק, איפוא, על אף נסיונותיהם של גרדנר וכו׳, שהפחתה נוספת של יום־העבודה למטה מ־12 שעות על־כרחה שתפחית את כמות התוצרת[167]. כעבור עשר שנים מביא הוא עצמו את ספקותיו משנת 1845 כראיה לדבר, עד כמה לא עמד אז כראוי על גמישותו של מנגנון־המכונות ועל גמישותו של כוח־העבודה האנושי, שעם קיצורו של יום־העבודה בתוקף של כפייה גמתחים־והולכים שניהם בקצב אחד עד קצה היכולת.

בואו ונפנה עכשיו לתקופה שלאחר 1847, משהונהג באנגליה החוק של 10 שעות בבתי־החרושת של כותנה, צמר, משי ופשתן.

„מהירות הפלכים במטויית ,טרד׳ גדלה ב־500 סיבובים, ובמטויית ,פרד׳ ב־1000 סיבובים לדקה; כלומר, מהירותם של פלכי־,טרד׳, שהיתה בשנת 1839 4500 סיבובים לדקה, עולה עכשיו (בשנת 1862) כדי 5000, ואלו של פלכי־,פרד׳, שהיתה 5000 סיבובים עולה עכשיו 6000 סיבובים לדקה; העלייה הנוספת היא במקרה ראשון $^1/_{10}$, ובמקרה השני $^1/_6$״[168]. ג׳יימס נאסמית, המהנדס־הכללי המפורסם מפאטריקרופט הסמוכה למאנצ׳סטר, פירט במכתבו לליאונרד הורנר משנת 1852 את השכלולים שנעשו במכונת־הקיטור בשנים 1848—1852. לאחר שהעיר, כי כוח־סוס של קיטור שממשיכים להעריכו כל הזמן בסטאטיסטיקה הרשמית של בתי־החרושת לפי פעולתו משנת 1828[169], שוב אינו אלא נוֹמינאלי בלבד ואינו יכול אלא לשמש מעריך [אינדקס] לכוח־האמיתי — הרי הוא מוסיף ואומר, בין השאר: „אני בטוח, כי מתוך מנגנון של מכונות־קיטור מאותו משקל גופו אנו משיגים כעת לפחות 50% יותר שירות או עבודה בממוצע, ובהרבה מקרים אותן מכונות־קיטור גופן, שבימי המהירות המצומצמת של 220 רגל לדקה היו מספקות 50 כוחות־סוס, מעלות עכשיו עד כדי 100 כוחות־סוס... מכונת־הקיטור המודרנית של 100 כוחות־סוס אפשר להניעה עכשיו בעוֹצמה הרבה יותר גדולה מאשר קודם־לכן, תודות לשכלולים במבניה, בבית־הקיבול ובמבנה דודי־הקיטור וכו׳... אף על פי שביחס אל כוחות־סוס מועסק אותו מספר עצמו של ידיים כמו בתקופות קודמות, הרי ביחס אל מנגנון־המכונות מועסקות פחות ידיים״[170]. „בשנת 1850 העסיקו בתי־החרושת של הממלכה המאוחדת 134.217 כוחות־סוס נומינאליים להנעתם של 25.638.716 פלכים ו־301.495 נולים. בשנת 1856 היה מספר הפלכים 33.503.580

---

[166] „דו״חות של מפקחי בתהח״ר ל־30 באפריל 1845״, עמ׳ 20.

[167] שם, עמ׳ 22.

[168] דו״חות של מפקחי בתהח״ר ל־31 באוקט. 1862״. עמ׳ 62.

[169] דבר זה נשתנה עם „הסיכום הפארלאמנטארי [“Parlamentary Return”] מ־1862. כאן בא כוח־הסוס הממשי של מכונות־הקיטור וטחנות־המים המודרניות במקום כוח־הסוס הנוֹמינאלי (ר׳ הערה 109א, עמ׳ 317). וכן אין מערבבים יותר את הפלכים המכפילים עם כישורי־הטוויה ממש (כפי שנהגו בסיכומים [Returns] מ־1839, 1850 ו־1856); נוסף על כך צירפו לדו״ח את מספר מכונות־הקרידה [“gigs”] בבתי־החרושת לצמר, והתחילו מבדילים בין בתי־חרושת לעיבוד יוטה וקנבוס מצד אחד, לבין בתי־חרושת לעיבוד פשתה מהצד השני; ובסוף כללו בתוך הדו״ח, זו הפעם הראשונה, את הענף של סריגת־גרביים.

[170] „דו״חות של מפקחי בתהח״ר ל־31 באוקט. 1856״, עמ׳ 11.

ומספר הנולים 369.205. אם נחשוב, שהעוצמה הנדרשת של כוחות־הסוס הנומי־נאליים נשארה זו של שנת 1850, היו נדרשים עכשיו 175.000 כוחות־סוס. אולם הכוח המסומן למעשה בסטאטיסטיקה הרשמית [Return] לשנת 1856 אינו אלא 161.435, הווה אומר: פחות ב־10.000 ולמעלה משהיו צריכים לדרוש בתי־חרושת בשנת 1856 לפי החישוב על יסוד הסטאטיסטיקה משנת 1850"[171]. „העובדות שנתגלו על ידי הסטאטיסטיקה (משנת 1856) מעידות, כי שיטת־התעשייה מתפשטת במהירות רבה; כי... מספר הידיים העובדות פוחת ביחס אל מנגנון־המכונות; כי מכונת־הקיטור מסוגלת, מחמת חסכון בכוח ומתודים אחרים, להניע משקל כבד יותר של מנגנון־מכונות; וכי עם שכלולים במנגנון־המכונות ובמתודי הייצור, עם הגדלת המהירות של מנגנון המכונות ועל־ידי כל מיני גורמים אחרים אפשר לספק כמות מוגדלת של עבודה"[172]. „השכלולים הגדולים שחלו במכונות מכל המינים העלו בהרבה מאוד את כוחן היצרני. אין כל ספק בדבר, שקיצור יום־העבודה... שימש דחיפה לשכלולים אלה. הללו, וכן התאמצותו האינטנסיבית יותר של הפועל, הם שגרמו לכך, שביום־העבודה המקוצר (בשתי שעות או באחד משׁשה) מייצרים לפחות את אשר היו מייצרים קודם־לכן ביום־עבודה ארוך יותר"[173].

עד כמה גדלה התעשרותם של בעלי־התעשייה מחמת ניצולו האינטנסיבי־יותר של כוח־העבודה — מעידה כבר עובדה זו בלבד, שהגידול השנתי הממוצע של בתי־החרושת האנגליים לצמר וכו' היה בשנים מ־1838 עד 1850 — 32, ואלו בשנים מ־1850 עד 1856 — 86.

ואם גדולה היתה התקדמותה של התעשייה האנגלית ב־8 השנים 1848—1856, בימי שלטונו של יום־העבודה בן 10 השעות — עוד עלה על כך בהרבה השיא שהושג בתקופת שש השנים שבאו אחר־כך, 1856—1862. בתעשיית־המשי, למשל, בשנת 1856: פלכים 1.093.799, בשנת 1862: 1.388.544; בשנת 1856: נולים 9260 ובשנת 1862: 10.709. כנגד זה בשנת 1856: מספר הפועלים 56.131, ובשנת 1862: 52.429. נמצא, שהעלייה במספר הפלכים היתה 26,9% ושל הנולים 15,6%, ובו־בזמן פחת מספר הפועלים כדי 7%. בשנת 1850 השתמשו בבתי־החרושת לאריגי־צמר [worsted mills] ב־875.830 פלכים, בשנת 1856 ב־1.234.549 (עלייה ב־51,2%) ובשנת 1862 — ב־1.289.172 (ירידה ב־2,7%). אולם אם ננכה את הפלכים הכפולים, שנמצאים בחשבון של שנת 1856 ולא של שנת 1862 — הרי נשאר מספר הפלכים כמעט יציב. כנגד זה הוכפלה משנת 1850 ואילך מהירות הפלכים והנולים במקרים רבים. מספר נולי־הקיטור בבתי־החרושת לאריגי־צמר עלה בשנת 1850 כדי 32.617; בשנת 1856 — 38.956; ובשנת 1862 — 43.048. בהם היו עסוקים: בשנת 1850 — 79.737 פועלים; בשנת 1856 — 87.794; ובשנת 1862 — 86.063. ואולם ביניהם היו ילדים למטה מ־14 שנים: בשנת 1850 —

---

171 שם, עמ' 14, 15.

172 שם, עמ' 20.

173 „דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1858", עמ' 9, 10. השווה „דו"חות וכו' ל־30 באפריל 1860", עמ' 30 והלאה.

9.956; בשנת 1856 — 11.228; ובשנת 1862 — 13.178. נמצא: אף על פי שמספר הנולים גדל בהרבה בשנת 1861 לעומת 1856 — ירד המספר־הכולל של הפועלים המועסקים ומספר הילדים המנוצלים עלה[174].

ב־27 באפריל 1863 הצהיר חבר הפארלאמנט פֶּראנד לאמור: „שליחים של 16 מחוזות בלאנקשייר ובצ׳ישייר, שאני מדבר בשמם, הודיעו לי, כי העבודה בבתי־החרושת נמצאת בעלייה מתמדת, כתוצאה מן השכלולים במנגנון־המכונות. מתחילה היו פועל אחד ושני עוזרים משמשים שני נולים, ותחת זה משמש עכשיו איש אחד בלא עוזרים שלושה נולים, ואין זה דבר נדיר כלל, שאיש אחד משמש ארבעה נולים. כפי שעולה מתוך עובדות מוכחות, נדחקות עכשיו שתים־עשרה שעות עבודה לתוך 10 שעות ופחות. מכאן מסתבר מאליו, כמה גדלה ועצמה יגיעתו של הפועל בבית־החרושת במשך השנים האחרונות"[175].

ולפיכך: אף על פי שמפקחי בתי־החרושת לא ייעפו לגמור את ההלל, ובצדק גמור, על התוצאות הנאות של חוקי־בתי־החרושת משנת 1844 ו־1850 — הרי הם מודים, בכל זאת, שקיצורו של יום־העבודה כבר הביא לידי אינטנסיביות־העבודה, שיש עמה כדי להרוס את בריאותם של הפועלים, הווה אומר, כדי להרוס את עצם כוח־העבודה. „ברוב בתי־החרושת לכותנה, לאריגי־צמר ולמשי נדרש מצב של גירוי מפרך, כדי שהפועלים יהיו מסוגלים להשגיח די־הצורך על מנגנון־המכונות, שתנועתן הוחשה במידה מרובה כל כך בשנים האחרונות; ונדמה לי, כי לא רחוק מן הוַדאי, שמצב זה משמש אחת הסיבות לאותו גידול התמותה ממחלות הריאות, שציין ד"ר גרינהאו בדין־וחשבון האחרון שלו על נושא זה"[176]. משניטלה מן ההון על־ידי החוק אחת לתמיד האפשרות של הארכת יום־העבודה, הרי מגמתו היא, שתעמוד לו רֶוַחה על־ידי עלייה שיטתית בדרגת־האינטנסיביות של העבודה, ושכל שיפור במנגנון־המכונות ייהפך לו לאמצעי של סחיטה יתירה של כוח־העבודה; ואין שמץ של ספק בכך, כי מגמה זו עתידה שוב לדחוף, בהכרח, לאותה נקודת־מפנה, שבה אי־אפשר יהיה למנוע עוד הפחתה חדשה של שעות העבודה[177]. מצד השני: סערת־ההתקדמות של התעשייה האנגלית משנת 1848 עד ימינו, כלומר, בתקופה של יום־העבודה בן 10 שעות, עולה בשיאה על פרק־הזמן 1833—1847, והיא התקופה של יום־העבודה בן 12 שעות, — הרבה יותר משעלתה האחרונה

---

[174] „דו"חות וכו׳ ל־31 באוקט. 1862", עמ׳ 100 ו־130.

[175] אורג העובד 60 שעות בשבוע בשני מנורים, מן הטיפוס של מנור־הקיטור המודרני, מתקין עכשיו 26 יחידות של סוג־סחורה מסוים באורך וברוחב קבועים; ואלו במנור־הקיטור הישן לא היה מתקין אלא 4 יחידות כאלה. הוצאת־האריגה של יחידה כזאת ירדו כבר בשנות 1850 — מ־2 שיל. 9 פנס ל־$5\frac{1}{8}$ פנס.

תוספת למהדורה ב׳. „לפני 30 שנה (1841) לא נדרש מאת טווה אחד ועל־ידו שלושה עוזרים־מלקטים אלא להשגיח על זוג ,פרדות׳ בלבד שהיו בהן 300—324 פלכים. עכשיו (1871) עליו להשגיח, בסיועם של 5 עוזרים־מלקטים, על 2200 פלכים, והריהו מייצר חוטים לפחות שבע פעמים יותר מבשנת 1841." (אלכסנדר רדגרייוו, מפקח על בתי־החרושת, ב„כתב־העת של החברה לאָמנויות", 5 ביאנואר 1872.)

[176] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקט. 1861", עמ׳ 25, 26.

[177] כיום (1867) התחילה בין פועלי לאנקשייר התעמולה לשמונה שעות־עבודה.

על הזמן של מחצית־המאה מאז הונהגה השיטה של בתי־החרושת, והיא התקופה של יום־העבודה הבלתי־מוגבל[178].

[178] **המספרים המועטים דלקמן מראים את התקדמותם של בתהח״ר ממש** ["Factories"] **בממלכה המאוחדת** [United Kingdom] החל משנת 1848:

	יצוא; כמות			
	1848	1851	1860	1865
בתי־חרושת לכותנה				
חוטי־כותנה (בפונטים)	135.831.162	143.966.106	197.343.655	103.751.455
חוטי־תפירה (בפונטים)		4.392.176	6.297.554	4.648.611
אריגי־כותנה (ביאַרדים)	1.091.373.930	1.543.161.789	2.776.218.427	2.015.237.851
בתי־חרושת לפשתה וקנבוס				
חוטים (בפונטים)	11.722.182	18.841.326	31.210.612	36.777.334
אריגים (ביארדים)	88.901.519	129.106.753	143.996.773	247.012.329
בתי־חרושת למשי				
חוטי־שרשרת, פתילים, חוטים (בפונטים)	194.815	462.513	897.402	812.589
אריגים (ביארדים)		1.181.455	1.307.293	*2.869.837
בתי־חרושת לצמר				
חוטי־צמר והחוטים־שזורים (בפונטים)		14.670.880	27.533.968	31.669.267
אריגים (ביארדים)		151.231.153	190.371.537	278.837.418
	יצוא: ערך (בלירות שטרלינג)			
	1848	1851	1860	1865
בתי־חרושת לכותנה				
חוטי־כותנה	5.927.831	6.634.026	9.870.875	10.351.049
אריגי כותנה	16.753.369	23.454.810	42.141.505	46.903.796
בתי־חרושת לפשתה וקנבוס				
חוטים	493.449	951.426	1.801.272	2.505.497
אריגים	2.802.789	4.107.396	4.804.803	9.155.358
בתי־חרושת למשי				
חוטי־שרשרת, פתילים, חוטים	77.789	196.380	826.107	768.064
אריגים	[510.328]	1.130.398	1.587.303	1.409.221
בתי־חרושת לצמר				
חוטי־צמר וחוטים שזורים	776.975	1.484.544	3.843.450	5.424.047
אריגים	5.733.828	8.377.183	12.156.998	20.102.259

* **מספר זה מציין ביארדים את הכמות של סחורת־האריג** ("broad piece goods"), **ולא נכללו בו אריגי־משי מסוגים אחרים.** — הע׳ המכון מ. א. ל.

(ר׳ הספרים הכחולים: „סקירה סטאטיסטית לממלכה המאוחדת.״ מס׳ 8 ו־13. **לונדון** 1861 ו־1866.)

בלאנקשייר גדל מספרם של בתי־החרושת בין 1839 ל־1850 רק ב־4 אחוז, בין 1850 ל־1862 ב־19 אחוז, בין 1856 ל־1862 ב־33 אחוז; ואלו מספר האנשים המועסקים בשתי התקופות בנות אחת־עשרה שנה כל אחת, גדל מבחינה מוחלטת, ופחת מבחינה יחסית. השווה

4. בית־החרושת

בתחילת פרק זה עמדנו על גופו של בית־החרושת, על הסתעפותה של שיטת־המכונות. אחרי־כן ראינו, כיצד מנגנון־המכונות מרבה את החומר האנושי בשביל ניצולו בידי ההון, בהַכְּסו עבודת נשים וילדים; כיצד הוא מפקיע את כל ימי חייו של הפועל, בהאריכו את יום־העבודה, ללא גבול; ולאחרונה, כיצד התקדמותו, זו המאַפשרת לספק תוצרת גדלה־והולכת בממדים עצומים במשך זמן פוחת־והולך, משמשת אמצעי שיטתי להזרים בכל פרק־זמן יותר עבודה, כלומר, לנצל את כוח־העבודה באינטנסיביות יתירה. עכשיו אנו פונים אל בית־החרושת בשלימותו, בצורתו המשוכללת ביותר.

ד״ר יוּר, פינדאר זה של בית־החרושת האוטומאטי, מתאר אותו כך: מצד אחד הוא „שיתוף־פעולה מצוּוָת של מעמדות־פועלים שונים, של מבוגרים וצעירים, המשרתים בהתמחות ובחריצות מַערכת של מכונות־ייצור, המוּנעוֹת בהתמדה בידי כוח מרכזי (מנוע ראשון)״; ומצד השני הוא „אבטומטון עצום, המורכב איברים שונים, מכאניים ושׂכליים, הפועלים בהתאֵם בלתי־פוסק למען הייצור של חפץ משותף, וכל האיברים האלה כפופים לכוח־מניע אחד, המוסדר מאליו.״ שני ביטויים אלה אינם מזדהים כל־עיקר. לפי הביטוי הראשון עולה לפנינו הפועל־הכולל המצוּוָת, או גוף־העבודה החברתי, בחינת נושא שליט־עליון, ואלו האבטומטון המכאני בחינת מושא; לפי הביטוי השני האַבטומטון גופו הוא הנושא, והפועלים אינם אלא איברים מודעים, מצורפים לאיבריו הבלתי־מודעים של האבטומטון וכפופים, יחד עם האחרונים, לכוח־המניע המרכזי. הביטוי הראשון יפה לכל אפשרות של שימוש במנגנון־מכונות בשיעורים גדולים, הביטוי השני אוֹפייני בשביל השימוש הקאפיטאליסטי במנגנון־המכונות, והואיל וכך אוֹפייני הוא בשביל שיטת־התעשייה המוֹדרנית. ולפיכך גם נוטה יוּר לתאר בחיבה את המכונה המרכזית, שממנה שופעת התנועה, לא רק כאבטומטון אלא גם כאוֹטוקראט. „באולמים עצומים אלה מכנסת מסביבה מַעצמת־הקיטור המשפיעה־טובה ריבּוֹא ריבּוֹאות משרתיה־מרצון״[179].

משעוֹבר כלי־העבודה מידי הפועל אל המכונה, עוברת גם הוירטואוזיות בשימושו מזה לזו. כושר פעולתו של כלי־העבודה נשתחרר מן הסייגים האישיים בכוח־העבודה של האדם. על־ידי כך בטל היסוד הטכני, שעליו מבוססת חלוקת־העבודה במאנופאקטורה. הרי שבמקום ההיראַרכיה של הפועלים המומחים־במקצועם — היראַרכיה האוֹפיינית למאנופאקטורה — באה עכשיו, בבית־החרושת האוֹטוֹמאטי, המגמה להשוות, או להעמיד על רמה אחת, את העבודות, שהעוזרים

„דו״חות של מפקחי בתהח״ר ל־31 באוקט. 1862״, עמ׳ 63. בלאנקשייר שלטת חרושת הכותנה. אולם מה מקום יחסי היא תופסת בייצור הכללי של חוטים ואריגים — נוכל לעמוד על כך מתוך המספרים האלה: מכל בתי־החרושת מסוג זה באנגליה, בוולס, בסקוֹטיה ובאירלאנד נזקפים על חשבונה [של לאנקשייר] 45,2 אחוזים; מכל הפלכים — 83,3 אחוזים; מכל מנורי־הקיטור — 81,4 אחוזים; מכל כוח־הקיטור המניע אותם מנורים — 72,6 אחוזים; ומהמספר־הכולל של האנשים העסוקים — 58,2 אחוזים. (שם. עמ׳ 62, 63.)

[179] יוּר: „פילוסופיה של מאנופאקטורות״, עמ׳ 18.

ליד מנגנון־המכונות חייבים לעשותן[180]; במקום ההבדלים המלאכותיים של הפועלים־החלקיים באים עכשיו בעיקר ההבדלים הטבעיים של הגיל והמין.

כל שחוזרת־ומופיעה חלוקת־העבודה בבית־החרושת האוטומאטי, הרי היא קודם כל חלוקתם של פועלים בין המכונות המיוחדות־למקצוען, וכן חלוקה של המוני־עובדים — אך אין הללו מהווים חבורות מסועפות — בין המחלקות השונות של בית־החרושת; וכאן הם עובדים ליד מכונות־הכלים מאותו סוג, ערוכות בשורות זו ליד זו; הווה אומר: שאין ביניהם אלא שיתוף־פעולה פשוט בלבד. החבורה המסועפת אשר במאנופאקטורה נתחלפה בקשר שבין הפועל־הראשי ועוזריו המועטים. ההבדל העיקרי הוא זה שבין הפועלים העסוקים בממש ליד מכונות־הכלים (ונוספים עליהם פועלים מועטים לשם השגחה על מכונות־המנוע או לשם הזנתן) ובין מי שאינם אלא שמשים (כמעט כולם ילדים בלבד) לאותם פועלי־המכונות. על השמשים נמנים, אם פחות ואם יותר, כל ה„פַטְמים" ("Feeders"— המגישים למכונות רק את חומרי־העבודה). בצד מעמדות ראשיים אלה של פועלים, בא עוד חבר־אנשים לא־ניכר מבחינת המניין, והוא עסוק בפיקוח על מנגנון־המכונות ובתיקונו המתמיד, כגון מהנדסים, מכונאים, נגרים וכו׳. זהו מעמד עליון של פועלים — שקצתם בעלי השכלה מדעית וקצתם פועלים־אומנים — העומד מחוץ לחוג הפועלים התעשייתיים ואינו אלא נספח אליהם[181]. חלוקת־עבודה זו אינה אלא טכנית בלבד.

כל עבודה ליד המכונה מחייבת, שהפועל ילמד־ויתכשר לכך בזמן מוקדם, כדי שיידע להתאים את תנועתו של עצמו אל התנועה המתמדת החדגונית של האבטוֹמטון. עד כמה שהמנגנון־הכולל של המכונות, הוא עצמו, משמש מערכה של מכונות מסוגים שונים, העובדות בבת אחת ובמצוּנת, הרי גם שיתוף־הפעולה המבוסס על כך מחייב, שתחול חלוקה של חבורות פועלים מסוגים שונים בין המכונות בנות סוגים שונים. אבל המפעל־המכונתי עוקר את ההכרח לבצר חלוקה זו על דרך המאנופאקטורה, שריתקה תמיד אותם פועלים לאותו תפקיד[182]. הואיל והתנועה־הכוללת בבית־החרושת יוצאת לא מן הפועלים אלא מן המכונה, שוב אפשר שיחולו חילופי־גברא מתמידים בלא לגרום הפסקה בתהליך־העבודה. מופת

---

[180] שם. עמ׳ 20. השווה, ק א ר ל מ א ר ק ס: „דלותה של הפילוסופיה", עמ׳ 140, 141.

[181] אופייני הוא לגבי כנֵוּתיה של האוֹנאָה הסטאטיסטית — גם בלעדי זה אפשר היה להוכיח אוֹנאָה זו בפרטי הסטאטיסטיקה — שתחוקת־בתי־החרושת האנגלית מוציאה בפירוש מתחום פעולתה את העובדים הנזכרים באחרונה בטקסט כמי שאינם־פועלי־חרושת; ומצד השני כוללים „הסיכומים" ["Returns"] שנתפרסמו מטעם הפארלאמנט, וגם הם בפירוש, בסוג פועלי־החרושת, לא רק מהנדסים ומכונאים וכו׳, אלא גם — מנהלי־עבודה בבתי־חרושת, משרתים, שליחים, מחסנאים, אורזים וכו׳ — בקיצור: הכל, חוץ מבעל־בית־החרושת גופו.

[182] יור מודה בכך. אומר הוא, כי „בשעת הדחק" אפשר להעביר את הפועלים, כרצונו של מנהל־העבודה, ממכונה אחת לחברתה, והריהו קורא קריאת־נצחון: „חילוף כזה עומד בסתירה ישרה לשיגרה הישנה, המחלקת את העבודה ומטילה על פועל אחד את התפקיד לעצב את ראש הסיכה, ועל השני — להשחיז את חודה." אדרבה, צריך היה לשאול את עצמו, מפני מה אין עוזבים „שיגרה ישנה" זו בבית־החרושת האוטומאטי אלא „בשעת־הדחק".

חותך־ביותר לכך היא „שיטת־המשמרות", שהובאה לידי הגשמה בימי התמרדותם של בעלי־התעשייה האנגלים בשנים 1848—1850. ולאחרונה: מהירות זו, שבה לומד אדם בגיל־הבחרות את העבודה ליד המכונה, אף היא מחסלת את ההכרח להכשיר־ולאמן סוג מיוחד של פועלים שיהיו פועלי־מכונות בלבד[183]. ואלו עבודות־השירות של השמשים — הרי קצתן ניתן להחליפן בבית־החרושת על־ידי מכונות[184], וקצתן מאַפשרות הן, מחמת פשטותן היתירה, חילוף מהיר ופשוט של האנשים שרובצת עליהם מעמסת־פרך זו.

והנה, אף על פי שמנגנון־המכונות מבטל מבחינה טכנית את השיטה הישנה של חלוקת־העבודה ומשליכה ככלי אין חפץ בו, הרי לפי שעה ממשיכה שיטה זו, תוך שנעשתה מסורת במאנופאקטורה, את קיומה העלוב בתורת הרגל בתוך בית־החרושת, ואחר־כך ההון חוזר־ומייצרה ומבצרה ביצור שיטתי, על מנת שתשמש אמצעי לניצול כוח־העבודה בצורה מתועבת עוד יותר. מומחיותו של אדם לנהוג כל ימי חייו בכלי־מלאכה חלקי — מתגלגלת במומחיות לשרת כל ימי חייו מכונה חלקית. מנגנון־המכונות — משתמשים בו שימוש־לרעה, כדי להפוך את הפועל עצמו, משחר ילדותו, לחלק של מכונה־חלקית[185]. ולא זו בלבד שעל־ידי כך מתמעטות בשיעור חשוב ההוצאות הדרושות לרפרודוקציה של עצמו, אלא גם נשלמת בכך תלותו ללא־ישע בבית־החרושת בכללו, הווה אומר: בבעל־ההון. כאן,

---

[183] משמגיעים מים עד נפש, כגון בימי מלחמת־האזרחים האמריקנית, משתמש הבורגני בפועל בית־החרושת שימוש יוצא מן הכלל בשביל העבודות הגסות ביותר, כגון סלילת כבישים וכו'. „בתי־המלאכה הלאומיים" ("ateliers nationaux"), שנתקיימו באנגליה בשנת 1862 ואילך בשביל פועלי־הכותנה המובטלים, נבדלים מבתי־המלאכה הצרפתיים משנת 1848 בכך: באחרונים היה מבצע הפועל עבודות בלתי־פרודוקטיביות על חשבון המדינה, ובראשונים היה מבצע לטובת הבורגני עבודות פרודוקטיביות עירוניות, ואפילו בזול־יותר מן העובדים הרגילים, וכך הוטל מחוסר־העבודה למצב של התחרות אתם. „מראיתם הגופנית של פועלי־הכותנה נשתפרה ללא־ספק. וזאת אני זוקף... עד כמה שהדברים אמורים בגברים — לעבודה בחוץ בעבודות הציבוריות." (המדובר בפועלי־החרושת של פריסטון, שהועסקו בייבוש „בצות פריסטון" ["Preston Moor"]. „דו"ח של מפקחי בתהח"ר אוקט. 1865." עמ' 59.

[184] דוגמה: המיתקנים המכאניים השונים, שהוכנסו לתוך בתי־החרושת לצמר — מאָז נתפרסם החוק של שנת 1844 — כדי להחליף את עבודת־הילדים. לכשתגיע אותה שעה, שילדיהם של האדונים החרשתנים עצמם, אף הם, יצטרכו לעבור „קורס של לימודים" כעוזרים־מגישים בבתי־החרושת — או אז תתחיל מיד תנופה של התקדמות נפלאה בתחום זה של המכאניקה, שהוא עדיין כמעט־קרקע־בתולה. „מכל מנגנון־המכונות — הפרדים האוטומאטיים [self-acting mules] הם מן המסוכנים שבסוגי־המכונות. רובן של התאונות נגרמות כאן לילדים קטנים, שעה שהללו זוחלים מתחת ל,פרדים' כדי לטאטא את הרצפה בעוד המכונות בתנועה. כמה מן ה,משגיחים' ("minders" — הפועלים שע"י הפרדים) נקנסו (על־ידי מפקחי בתהח"ר) על פגיעתם זו בחוק, אך בדרך כלל ללא תועלת מרובה. אילו מתקיני המכונות היו ממציאים רק מטאטא אוטומאטי — ועל ידי שימוש בו היה מתבטל ההכרח, שאותם ילדים קטנים יצטרכו לזחול מתחת למנגנון־המכונות — כי אז היה בכך משום תוספת מוצלחת לאמצעי־הזהירות שלנו." („דו"חות של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקט. 1866", עמ' 63.)

[185] בואו והעריכו, איפוא, את האַמצאָה הנפלאה של פ ר ו ד ו ן, שהוא „מרכיב" את מנגנון־המכונות לא כסינתזה של אמצעי־עבודה אלא כסינתזה של עבודות־חלקיות — לטובת הפועלים עצמם.

כבכל מקום, חובה היא להבדיל בין גידול־הפרודוקטיביות, הבא מכוח התפתחותו של תהליך־הייצור החברתי, לבין גידול־הפרודוקטיביות, הבא מכוח ניצולו הקאפיטאליסטי.

במאנופאקטורה ובאומנות משתמש הפועל בכלי־העבודה, בבית־החרושת משמש הוא את המכונה. שם — יוצאת ממנו התנועה של אמצעי־העבודה; כאן — אין לו אלא להיגרר אחרי תנועה זו. במאנופאקטורה הפועלים הם איברים של מכאניזם חי. בבית־החרושת קיים מכאניזם מת, שאינו תלוי בהם, והם מובלעים בתוכו כספיחים חיים. „השיגרה העגומה של מצוקת־עמל לאין־קץ, שבה חוזר־ונשנה אותו תהליך מכאני עצמו תמיד מחדש, דומה למצוקתו של סיזיפוס; עומס־העבודה, בדומה לאותו סלע, נופל וחוזר־ונופל על הפועל העייף־ויגע"[186]. עבודת־המכונה פוגעת פגיעה קיצונית במערכת־העצבים, ועל־ידי כך היא מדכאה את המשחק הרב־צדדי של השרירים ומפקיעה לעצמה את כל הפעולה החפשית, הגופנית והרוחנית כאחת[187]. אפילו הקלת העבודה הפכה אמצעי לעינויים, שכן המכונה אינה פוטרת את הפועל מעבודתו אלא פוטרת את עבודתו מכל תוכן. הצד השווה בכל ייצור קאפיטאליסטי — כל שייצור זה אינו תהליך של עבודה בלבד אלא גם תהליך של שיערוך ההון — שלא הפועל משתמש בתנאי־העבודה, אלא להיפך תנאי־העבודה הוא שמשתמש בפועל, ואולם רק עם מנגנון־המכונות נעשה היפוך זה מציאות טכנית־מוחשית. מחמת גלגול זה שנתגלגל אמצעי־העבודה באבטומטון, הרי הוא גופו עומד בפני הפועל בשעת תהליך־העבודה בחזקת הון, בחזקת עבודה מתה, המשעבדת ומוצצת את כוח־העבודה החי. הפרדה זו של הכוחות הרוחניים בתהליך־הייצור ממלאכת־היד, תוך גלגולם של אלה בכוחות־שלטונו של ההון על העבודה — באה על סיומה, כפי שכבר רמזנו על כך קודם, בתעשייה הגדולה, שהוקמה על הבסיס של מנגנון־המכונות. התמחות־קמעונית זו של פועל־מכונה יחיד, שנתרוקן מתוכנו, בטילה־ומבוטלת כדבר של מה בכך — בפני המדע, בפני כוחות־הטבע העצומים ובפני העבודה החברתית בהמונים, המתגשמים במערכת־המכונות והמהווים יחד אתה את שלטונו של ה„אדון" (master). אותו „אדון", שבמוחו מתמזגים מנגנון־המכונות והמונופולין שלו על כך ואין להפריד ביניהם, פונה בבוז ל„ידיים", בשעה שהדברים מגיעים לידי התנגשויות אתם, ואומר להם: „מוטב להם לפועלי־התעשייה, לטובתם, שיזכרו יפה, כי פעלם אינו למעשה אלא סוג נמוך מאוד של עבודה מאומנת; וכי אין לך דבר, שיהא נקנה בקלות יתירה, או שיהא משתלם יותר יפה לפי איכותו, או שאפשר לרכוש לעצמו בפחות זמן

---

[186] פ. אנגלס: „מצבו של מעמד הפועלים וכו'", עמ' 217. אפילו מאמין בחופש־המסחר, פשוט־בתכלית ומלא־בטחון, כמר מולינארי, מעיר: „ביתר מהירות יתבלה אדם, אם ישגיח על תנועה חדגונית של מכונה במשך חמש־עשרה שעות ביום, מאשר אם יפעיל את כוחו הפיזי באותו שיעור־זמן. עבודה זו של השגחה, שאולי היתה יכולה לשמש התעמלות מועילה בשביל רוח־האדם, אילולא נתמשכה זמן ארוך יתר־על־המידה — עכשיו, שמידתה גדושה, עתידה היא להרוס במשך הזמן את הרוח והגוף כאחד." (ג. דה מולינארי: „תרגילים כלכליים." פאריס 1846 [עמ' 49].)

[187] פ. אנגלס, שם. עמ' 216.

ובשפע, תוך אימון קצר של הבלתי־מנוסה ביותר... ואמנם מנגנון־המכונות של הבעלים ממלא תפקיד חשוב יותר בהרבה בעסק־הייצור, משממלאות עבודתו ומומחיותו של הפועל, שחינוך של ששה חדשים מספיק כדי להורותן וכל פועל פשוט מסוגל ללמדן"[188].

כפיפותו הטכנית של הפועל למהלכו החדגוני של אמצעי־העבודה, וכן ההרכב המיוחד־במינו של גוף־העבודה מגברים ונשים בני גילים שונים ביותר — יוצרים משמעת של קסרקטין, המושלמת־והולכת למשטר־חרשתי מוחלט ומפתחת עד־גמירא את עבודת הפיקוד העליון, שנזכרה למעלה; הווה אומר: מפתחת היא עם זה את חלוקת הפועלים לפועלי־יד ולמשגיחים־על־העבודה, לחיילי־תעשייה פשוטים ולסגני־קצינים תעשייתיים. „עיקר הקושי (בבית־החרושת האוטומאטי)... היה... קודם כל: לחנך את הבריות, שיהיו פורשים מן ההרגלים הלא־סדירים שבעבודתם, ושיהיו מזהים עצמם עם התקינות הבלתי־משתנית של האבטומטון המורכב. לתכן ולנהל בהצלחה חוקה של משמעת תעשייתית, מותאמת לצרכיה של החריצות התעשייתית — היה זה מפעל של הרקולס[ם] ממש, הוא הישגו הנעלה של ארקרייט! אפילו כיום הזה, כשמאורגנת כבר שיטה זו בשלימותה ועבודתה הוקלה עד קצה האפשרות, כמעט שאי־אפשר להפוך אנשים למעלה מגיל הבגרות לפועלי־חרושת מועילים"[189]. אותו ספר־חוקים של התעשייה — בו מנסח ההון, בניסוח משפטי־פרטי ובכוח אדנותו בלבד, את שלטונו־היחיד על פועליו, בלא אותה חלוקה של כוחות־השלטון החביבה כל כך על הבורגנות, ובלא שיטת־הנציגות החביבה עליה עוד יותר; אותו ספר־החוקים אינו אלא קאריקאטורה קאפיטאליסטית להסדר החברתי של תהליך־העבודה — והסדר זה נעשה הכרח עם בוא שיתוף־הפעולה בקנה־מידה גדול ועם השימוש באמצעי־עבודה משותפים, וביחוד במנגנון־המכונות. במקום השוט של נוגש־העבדים בא ספר־העונשים של המשגיח. כל העונשים עומדים כמובן על קנסי־ממון וניכויי־שכר, והנה באה חכמת־המחוקקים של הליקורגים

---

[188] "The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six month' education can teach, and a common labourer can learn." („קרן־להגנה של בעלי־המאנופאקטורות האורגים. דו"ח של הועדה." מאנצ'סטר 1854, עמ' 17.) להלן נראה כי אותם „הבעלים" ["Master"] זמירות אחרות בפיהם, משצפויה להם הסכנה לאבד את האוטומאטים „החיים" שלהם.

[189] יור: „פילוסופיה של מאנופאקטורות", עמ' 15. היודע את פרשת חייו של ארקרייט לא יתלה לעולם בראשו של ספר גאוני זה את התואר „נעלה". אין חולקים על כך, כי מכל הממציאים הגדולים של המאה ה־18 היה הוא הגנב הגדול ביותר של אמצאות זרות והברנש השפל ביותר.

החרשתיים ודואגת לכך, שהפגיעה בחוקים אלה תהא מכניסה להם, ככל האפשר, יותר משמירתם[190].

---

[190] „העבודות, שבאזיקיה כובלת הבורגנות את הפרולטאריון, אינה מתבלטת בשום־מקום בבהירות יתירה מבשיטת בתי־החרושת. כאן פוסקת כל חירות, מבחינת החוק ולמעשה כאחד. הפועל חייב להימצא בבית־ההרושת בחמש וחצי בבוקר; איחר רגעים מועטים — הריהו בא על ענשו; איחר 10 דקות — שוב אין נותנים לו להכנס עד גמר ארוחת־הבוקר, והריהו מפסיד שכר של רבע יום. אנוס הוא לאכול, לשתות ולישון על פי פקודה... הפעמון העריץ מוציא אותו מתוך מיטתו, קורא לו מעם פת־השחרית וארוחת־הצהריים. ומהו שוב מהלך הדברים בבית־החרושת גופו? כאן החרשתן הוא המחוקק היחידי. ברצותו יוציא תקנות לבית־החרושת כאַוַת־נפשו; וברצותו ישנה בספר־החוקים שלו ויוסיף עליהם כהנה וכהנה; ואף אם יכניס לכאן הבלי־הבלים, עתידים בתי־הדין לומר להם לפועלים: הואיל וקיבלתם על עצמכם מרצונכם חוזה זה, שוב חייבים אתם לקיימו עכשיו... גזירה נגזרה על הפועלים הללו, שיחיו תחת שוט רוחני וגופני מן השנה התשיעית לחייהם ועד יום מותם." (פ. א נ ג ל ס: „מצבו של מעמד הפועלים וכו'", עמ' 217 והלאה.) מה „בתי־הדין אומרים" — עניין זה רוצה אני להבהיר בשתי דוגמאות: המקרה האחד אירע בשפילד, בסוף *1866*. מעשה כאן בפועל שהשכיר עצמו לבית־חרושת של מתכת למשך שנתיים. מחמת מחלוקת עם התעשיין עזב את בית־החרושת והצהיר: בשום פנים לא ירצה לעבוד עוד בשבילו. נתבע לדין באשמת הפרת־חוזה, נידון לשני חדשי מאסר. (מפר חרשתן את החוזה, אין לתבעו אלא לדין אזרחי [civiliter] ומסכן הוא הפסד־ממון בלבד.) משנסתיימו ימי־מאסרו, מזמינו שוב אותו תעשיין לחזור אל בית־החרושת בהתאם לחוזה הישן. הפועל מודיע: לאו! בגלל הפרת־החוזה כבר בא על ענשו. התעשיין תובעו־לדין מחדש, בית המשפט מחייב דינו מחדש, אף על פי שאחד השופטים, מ ר ש י, מכריז על כך בפומבי כעל מעשה־מפלצת משפטי, שעל אותה עבירה עצמה, או פשע, יהא אדם נתון פעם אחר פעם לעונשין תקופתיים במשך כל ימי־חייו. פסק־דין זה יצא לא מאת שופטי־השלום שלא־בשכר ("Great unpaid") — אלה הדוגברים שבערי־השדה — אלא ניתן בלונדון, על ידי אחד מבתי־המשפט העליונים ביותר. (*למהדורה ד'.* — נוהג זה בטל עתה. פרט לכמה מקרים יוצאים מן הכלל — כגון במפעלי־הגאז הציבוריים — שווה עתה באנגליה, בעניין הפרת־חוזה, מעמדו של הפועל לזה של המעביד, ואין לתבעו לדין אלא על פי החוק האזרחי — פ. א.) — המקרה השני מקומו בווילטשייר, סוף נובמבר 1863. 30 פועלות בקירוב, אורגות במנור־קיטור, שהועסקו על ידי פלוני, ו ה א ר ו פ שמו — תעשיין לאריגים מבית־החרושת של ליאוור בווסטבורי ליי — הכריזו שביתה, מפני שאותו הארופ נוהג היה מנהג נעים, שהיה מנכה משכריהן כל אימת שאיחרו בבוקר לעבודה; ובפירוש: 6 פנסים בעד איחור של 2 דקות, 1 שילינג בעד 3 דקות, ו־1 שיל. 6 פנס בעד 10 דקות. לפי חשבון זה, יוצאים 9 שילינג לשעה, או בסה"כ 4 לי"ש 10 שיל. ליום; והרי שכרן, לפי הממוצע לשנה כולה, לא עלה אף פעם למעלה מ־10 עד 12 שיל. לשבוע. אף שכר לו הארופ נער, שיודיע בצפירה את שעת התחלת העבודה — הלה היה נוהג לא־פעם לצפור קודם לשעה 6 בבוקר — ואם הידיים אינן במקום משפוסקת צפירתו, הרי נועלים את השער והללו שבחוץ חייבים בקנס; ומשום שאין שעון בכל הבניין, כפופות הידיים העלובות הללו לשררתו של הצעיר שומר־הזמן, שהארופ האציל עליו מרוחו. הידיים שפתחו „בשביתה", אמהות למשפחות ובחורות, הודיעו שרצונן לחזור לעבודה, בתנאי ששומר הזמן יוחלף בשעון ושיונהג תעריף־עונשין מתקבל על הדעת. הארופ תבע 19 נשים ובחורות לדין בפני שופטי־השלום [Magistrates] באשמת הפרת־החוזה. הן נידונו, כל אחת מהן, לקנס של 9 פנס ולהוצאות משפט של 2 שיל. 6 פנס — לקריאות התמרמרותם של קהל הנוכחים. הארופ יצא מבית־המשפט ושריקות של המוני־אדם מלוות אותו. — פעולה חביבה על התעשיינים היא: לייסר את הפועלים בניכויי־שכר על הפגמים בחומרים שהללו מספקים להם. מתוך זה עורר ב־1866

אין אנו אלא מרמזים כאן על התנאים החומריים, שבהם מבוצעת העבודה בבתי־החרושת. כל איברי־החושים נפגעים במידה שוה על ידי העלייה המלאכותית של החום, על ידי האוירה הרוויה פסלתו של חומר־הגלם, על ידי השאון המחריש אזניים וכו׳ — אם לא לדבר על סכנת־נפשות הכרוכה בריכוזן הצפוף של המכונות, המייצרת־ומוציאה את הודעותיה המלחמתיות מחזית התעשייה בתדירות של תקופות־השנה[190א]. השאיפה לחסכון באמצעי־הייצור החברתיים, שרק בשיטת־בית־

שביתה כללית במחוזות־הקדרים שבאנגליה. הדינים־וחשבונות של ה„ועדה להעסקת ילדים" (1866—1863) מביאים מקרים, שהפועל לא זו בלבד שאינו מקבל שכר, אלא יתירה מזו: על ידי עבודתו ובאמצעות תקנות־העונשין נהפך הוא בעל־חוב של „אדוניו" ["Master"] הנעלה. קווים מאלפים של השנינות, שמגלים עריצי־התעשייה בעניין הניכויים מן השכר, סיפק גם משבר־הכותנה האחרון. „אני עצמי" — אומר מפקח בתהח"ר ר. בייקר — „נזדמן לי לאחרונה להגיש קובלנה למשפט נגד אחד מבעלי בתי־החרושת לכותנה, על שניכה — בימים אלה של מצוקה וסבל — מכמה פועלים צעירים (למעלה מגיל 13), שהוא מעסיקם, 10 פנסים מכל אחד על חשבון תעודת־הרופא [אישור על גילם של הפועלים], (שהוא עצמו שילם בעדה 6 פנסים בלבד), בעוד שעל פי החוק מותר לנכות 3 פנסים, ולפי הנוהג אין מנכים ולא כלום... וכן נודע לי על תעשיין אחר, שמתוך כונה להשיג אותה מטרה על־ידי שיעקוף את החוק, מטיל הוא על הילדים המסכנים העובדים בשבילו — מיד לאחר שהרופא מאשרם כאנשים מוכשרים והראויים לעבוד במקצוע זה — תשלום של שילינג, על כל אחד, על שמלמד הוא אותם את האמנות והמסתורין של טוויית־הכותנה. הרי שקיימות סיבות, בחינת זרמים־תחתיים, בשביל גילויים יוצאים מן הכלל כשביתות — לא בלבד בכל מקום שהן פורצות, אלא ביחוד בזמנים כמו זה שלנו (המדובר הוא בשביתה של אורגי־המכונות שפרצה בבית־החרושת בדארווין, יוני 1863), ובהיעדר הסברה נעשים גילויים אלה בלתי־מובנים לדעת הציבור." „דו"חות של מפקחי בתהח"ר ל־30 באפריל 1863". עמ׳ 50, 51. (דו"חות אלה עוברים תמיד את תחום־הזמן, מעבר לתאריך הרשמי שבהם.)

[190א] החוקים להגנה מפני מנגנון־מכונות מסוכן פעלו פעולה מועילה „אבל... יש עכשיו מקורות אחרים למקרי־תאונה, שלא נתקיימו לפני עשרים שנה; ביחוד — גידול מהירותו של מנגנון־המכונות. גלגלים, גלילים, פלכים ומנורים — מונעים עתה בשיעורי־מהירות שגדלו ועוד הולכים־וגדלים. צריך שאצבעות הידיים יתפסו עכשיו ביתר זריזות ובטחון את החוט שנקרע, שאם פושטים אותן בהיסוס או ברשלנות — שוב מקפחים אותן... חלק גדול מן התאונות נגרם על ידי להיטותם של העובדים למהר ולסיים את חוק־עבודתם. וזאת לדעת: בשביל החרשתנים אין לך חשיבות גדולה מזו, אלא שמנגנון־המכונות אשר ברשותם צריך שיימצא בתנועה — היינו צריך שייצר חוטים ונכסים. כל רגע של הפסקה לא רק הפסד הוא בכוח־המניע אלא גם הפסד בייצור, ומשום כך מאיצים המשגיחים — המעוניינים בכמותה של העבודה המבוצעת — בפועלים, שיתמידו להחזיק את מנגנון־המכונות בתנועה; ולא פחות מכן חשוב הדבר בשביל אותם עובדים המקבלים תשלום על פי המשקל או היחידה, שהמכונות יתמידו בתנועתן. והתוצאה היא, שאף־על־פי שקיים איסור חמור ברובם של בתי־החרושת — יותר נכון: בכולם — לא לנקות את מנגנון־המכונות כל־זמן שהוא נע, אף על פי כן נוהג קבוע הוא, ברובם, אם לא בכולם, שהעובדים מלקטים את הפסולת, ומנקים את הגלילים והגלגלים וכו׳ בעוד המסגרות מתנועעות — ואין איש מוחה בידם. וכך גרמה סיבה זו בלבד ל־906 תאונות במשך ששת החדשים... ואעפ"י שחלק גדול מעבודת הניקוי הולך־ונעשה בקביעות מדי יום־ביומו, הרי בדרך־כלל היום השביעי הוא שנקבע במיוחד לניקוי יסודי של מנגנון־המכונות, וחלק גדול מעבודה זו נעשה בשעה שמנגנון־המכונות מצוי בתנועה." מאחר שאין משלמים בעד עבודת־ניקוי לחוד, שוב משתדלים הפועלים להוציאה־לפועל במהירות ככל־האפשר. לפיכך „מרובה מספר התאונות ביום הששי,

החרושת בשלה כל צרכה, מעשה־חמָמה, נהפכה בידי ההון גם למעשה־גזל שיטתי בתנאי־חייו של הפועל בזמן העבודה — **גזל במרחב, באויר, באור, באמצעי־הגנה אישיים בפני נסיבות של סכנת־נפשות או ליקוי הבריאות אשר בתנאי־הייצור; ועל תקנות לנוחיותו של הפועל אין מה לדבר**[191]**. כלום לא צדק פ ו ר י י ה, שהוא מכנה את בתי־החרושת בשם „בתי־כלא פושרים"**[192]**?**

5. מאבק בין פועל ומכונה

המאבק שבין בעל־ההון ובין הפועל השכיר מתחיל עם תחילתו של יחס־ההון בכלל. מאבק זה משתולל־והולך במשך כל תקופת המאנופאקטורה[193]**. ואולם רק עם הכנסת** מנגנון־המכונות **מתחיל לוחם הפועל באמצעי־העבודה עצמו, היינו,** בצורת־הקיום החומרית של ההון. **הוא מתמרד כנגד צורה מיוחדת זו של** אמצעי־ייצור, **שהיא היסוד החומרי** של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי.

וביחוד ביום־השביעי, מבכל יום אחר. ביום ששי עולה מספר התאונות ב־12 אחוז בקירוב על המספר הממוצע של ארבעת הימים הראשונים בשבוע, וביום השביעי מהווה העודף 25 אחוז לגבי המספר הממוצע של חמשת הימים הקודמים. ובאם ניקח בחשבון את מספר השעות שעובדים ביום השביעי — היינו 7½ שעות־עבודה, לעומת 10½ שעות בשאר ימות־השבוע — יהווה עודף התאונות ביום השביעי 65 אחוז למעלה מן הממוצע של שאָר חמשת הימים." (דו"חות של מפקחי בתהח"ר, **1866." לונדון 1867. עמ' 9, 15, 16, 17.)**

[191] **בפרשה הראשונה של הספר השלישי אתאר מסע־קרב, שפתחו בו לאחרונה התעשייניים האנגלים נגד אותם סעיפים של חוק־בתי־החרושת, שתפקידם להגן על פרקי ה„ידיים" מפני מנגנון־המכונות מסכן־נפשות. אך כאן דיינו בציטאטה אחת מתוך דו"ח רשמי של מפקח בתהח"ר ל י א ו נ ר ד ה ו ר נ ר: „שמעתי, כיצד סחים כמה חרשתנים על תאונות אחדות מתוך קלות־ראש שאין לה כפרה, כגון שאבידת אצבע אינה אלא דבר של מה־בכך. חייו וסיכוייו של פועל תלויים כל כך באצבעותיו, שכל אבידה באחת מהן עניין רציני הוא בשבילו. כשהייתי שומע הערות נקלות אלה, הייתי נוהג לשאול, שאלה זו: נניח, שאתם זקוקים לפועל נוסף. והנה פנו שניים, ושניהם מוכשרים כראוי מכל שאר בחינות, אלא שהאחד איבד בוהן או אצבע — את מי מהם תשכרו? מעולם לא היה היסוס בתשובה." ...האדונים החרשתנים האלה יש להם „דעות־קדומות מוטעות כנגד מה שהוצג בפניהם** כתחוקה פסבדו־פילאנטרופית." („דו"חות של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקט. 1855.") **האדונים הללו „בריות פקחים" הם ולא־לשוא מתלהבים הם להתמרדות מחזיקי־העבדים!**

[192] **באותם בתי־חרושת, הכפופים זמן רב־ביותר לחוק־בתי־החרושת על כפייתו להגבלת זמן העבודה ועל שאָר תקנותיו, נעלמו כמה מן הליקויים הקודמים. עצם שכלולו של מנגנון־המכונות דורש בנקודת־התפתחות מסוימת** „מבנה משופר של הבניינים התעשייתיים" — **דבר שהפועלים נהנים ממנו. (השווה „דו"חות ל־31 באוקט. 1863", עמ' 109.)**

[193] **עיין, בין השאר, ג'ו ה ן ה א ו ט ו ן: „האיכרות והמסחר שופרו", לונדון 1727. „יתרונותיו של סחר הודו־המזרחית", 1720. ג'ו ה ן ב ל ר ס: „הצעות להקמת בית־ספר לתעשייה", לונדון 1696. „לרוע המזל מצויים הבעלים (masters) והפועלים במלחמה מתמדת אלה כנגד אלה; מטרתם הבלתי־משתנית של הראשונים היא, שעבודתם תבוצע בזול ככל־האפשר, וכדי להשיג מטרה זו לא יהססו מלהשתמש בכל תחבולה; ואלו האחרונים נכונים במידה שוָה לקראת כל הזדמנות, שתאלץ את בעליהם למלא תביעות גדולות יותר." „חקירה בסיבות שגרמו לעליית־המחירים הנוכחית של מצרכים." 1767, עמ' 61, 62. המחבר, הכומר נ ת נ א ל פ ו ר ס ט ר, עומד בכולו לצד הפועלים.)**

כמעט כל אירופה ראתה במשך המאה ה־17 מרידות של פועלים, שהתמרדו נגד זו הקרויה טחנת־סרטים (קרויה גם טחנת־פתילים או כיסא־טחנה), מכונה לאריגת סרטים ועטרות[194]. בסוף השליש הראשון של המאה ה־17 נפלה קרבן להתנפלויות של האספסוף מַנסרת־רוח, שהותקנה בקרבת לונדון בידי הולאנדי. עוד בתחילת המאה ה־18 נתגברו בקושי מכונות־מנסרות, המונעות בכוח המים, על התנגדות־העם, שנסתייעה על־ידי בית־הנבחרים. כשבנה אֶוורט בשנת 1758 את המכונה הראשונה לגזיזת הצמר — מכונה שהונעה בכוח המים — עמדו מאות אחדות של פועלים, שנתבטלו מעבודתם, והעלו אותה באש. נגד טחנות־הגרידה [scribbling mills] ומכונות־הניפוץ של ארקרייט הגישו מחאָה בפני הפארלאמנט 50.000 פועלים, שנתפרנסו עד כאן מגרידת־הצמר. הריסת־המכונות בהמונים, שחלה באזורי־המאנופאקטורה של אנגליה ב־15 השנים הראשונות של המאה ה־19, ביחוד מחמת השימוש במנור־הקיטור, ונתפרסמה בשם תנועת־הלודיטים — שימשה אמתלה לממשלה האנטי־יעקובינית של אחד סידמאות, או קאסטלריף וכו׳, לנקוט אמצעי־אלימות ריאקציוניים ביותר. דרושים זמן ונסיון עד שהפועל לומד להבחין בין מנגנון־המכונות ובין השימוש הקאפיטאליסטי בו, ומתוך כך להעביר את התקפותיו מאמצעי־הייצור החומריים גופם אל צורת־ניצולם החברתית[195].

היאבקויות על שכר־העבודה בתחומי המאנופאקטורה מניחות־מראש את עצם

[194] את המכונה לסרטים המציאו בגרמניה. בחיבור שהופיע ב־1636 בוונציה מספר הכומר האיטלקי לאנסלוטי: „אנטון מילר מדאנציג ראה לפני 50 שנה בערך (ל. כתב ב־1579) מכונה עשויה באמנות רבה, המתקינה 4 עד 6 מיני־אריג בבת־אחת. אך הואיל ומועצת־העיר היתה מודאגת, שמא תהפוך אֲמצאָה זו המוני־עובדים לקבצנים פושטי־יד, עמדה וגנזה את האֲמצאָה, ואת הממציא מסרה בסתר לחנק או לטביעה.״ בליידן השתמשו לראשונה באותה מכונה ב־1629. תחילה אילצו שליחיהם של שזרי־סרטים את העירייה להוציא איסור על שימושה; פקודות שונות מטעם אסיפת־המדינות [Generalstaaten] בשנים 1623, 1639 וע׳ נתכוונו להגביל את שימושה; בסוף הותר השימוש, בתנאים מסוימים, על פי פקודה מ־15 בדצמבר 1661. „בעיר זו״ — כך אומר בוקסהורן („מוסדות של מדיניות״, ליידן 1663) לפני הכנסתה של מכונת־הסרטים לשימוש בליידן — „המציאו אלו אנשים, לפני עשרים שנה בקירוב, מכשיר לאריגה, שבאמצעותו היה יכול יחיד להתקין אריגים יותר וביתר מהירות משהתקינו עובדים מרובים באותו זמן בלא אותה מכונה. משום כך הגיעו הדברים למהומות וקובלנות מצד האורגים, עד שהשימוש במכשיר זה נאסר על ידי העירייה.״ אותה מכונה הוחרמה בקלן ב־1676, ואלו באנגליה עוררה הנהגתה בו־בזמן מהומות של פועלים. צו־הקיסר מ־19 בפברואר 1685 אסר את שימושה בכל רחבי גרמניה. בהאמבורג הועלתה על המוקד בפרהסיה על פי פקודת העירייה. קארל VI חידש ב־9 בפברואר 1719 את הצו משנת 1685, ומדינת סאקסוניה לא התירה את שימושה ברבים אלא ב־1765. מכונה זו, שעוררה מהומה כה גדולה בעולם, היתה למעשה חלוץ־המכונות לטווייה ולאריגה, היינו, חלוץ המהפכה התעשייתית של המאה ה־18. באמצעותה נתאַפשר לו לבחור, חסר כל נסיון במלאכת־האריגה, — תוך שהיה דוחף מוט־מניע אחד, תוך עצם הרחקתו והקרבתו — להביא לידי תנועה את המנור כולו על כל אביזריו; ובצורתה המשוכללת סיפקה מכונה זו 40 או 50 חתיכות־אריג בבת־אחת.

[195] במאנופאקטורות ישנות־נושנות חוזרת־ונשנית לפעמים גם בימינו אותה צורה גסה של מרידות הפועלים נגד מנגנון־המכונות. הנה, למשל, במפעלים להשחזת־שופינים בשפילד בשנת 1865.

היות המאנופאקטורה, ואין הן מכוונות בשום פנים נגד קיומה. כל שנלחמים נגד התהוותן של מאנופאקטורות, הרי המלחמה מתנהלת על־ידי ראשי האומנים והערים שיש להן זכויות מיוחדות, ולא על־ידי הפועלים־השכירים. ולפיכך ראו סופרים של תקופת המאנופאקטורה בחלוקת־העבודה בעיקר אמצעי של אפשרות להחליף פועלים, ולא לדחוק פועלים ממש. הבדל זה מסתבר מאליו. אומר אדם, למשל, שבאנגליה היו נדרשים מאה מיליונים איש כדי לטוות בכישור הנושן את הכותנה, הנטווית עכשיו במכונה על־ידי 500.000 איש — כמובן, שאין משמעו של דיבור זה כי המכונה תפסה את מקומם של מיליונים אלה, שלא היו מעולם. אלא משמעו רק כך: היו נדרשים מיליונים מרובים של פועלים, אילו היו באים במקום מנגנון של מכונות־לטווייה. כנגד זה אם אומרים: מנור־הקיטור באנגליה השליך אל הרחוב 800.000 אורגים, אין הדברים אמורים במנגנון־המכונות הקיים, שצריך היה להחליפו במספר מסוים של פועלים, אלא המדובר הוא במספר מסוים של פועלים חיים וקיימים, שבא מנגנון־המכונות והחליפם ממש, היינו, דחק את רגליהם. בתקופת־המאנופאקטורה היה המפעל על דרך האומנות היסוד, אם גם נתפורר והלך. השוקים הקולוניאליים החדשים לא יכלו לבוא על סיפוקם על ידי המספר, הקטן ביחס, של הפועלים העירוניים, שעברו בירושה מימי־הביניים; ועם זה פתחו המאנופאקטורות האמיתיות תחומי־ייצור חדשים לעם־הארץ, שגורש מן הקרקע עם התפוררותה של הפיאודאליות. ולפיכך התבלט אז יותר הצד החיובי שבחלוקת־העבודה ובשיתוף הפעולה שבבתי־המלאכה — שיש בהם כדי להעלות את הכוח הפרודוקטיבי של פועלים עסוקים[196]. אמנם שיתוף־פעולה וצירוף אמצעי־העבודה בידי מועטים משהגיעו לידי שימוש בחקלאות, חוללו מהפכות גדולות, פתאומיות ותוקפניות, באופן־הייצור, ומכאן גם שחוללו מהפכות בתנאי־החיים ובאמצעי התעסוקה של האוכלוסייה הכפרית — ובהרבה ארצות עוד זמן רב לפני תקופת התעשייה הגדולה. אולם מאבק זה מתרחש בתחילתו יותר בין בעלי־אחוזות גדולות ובין בעלי־קרקע זעירים משהוא מתרחש בין ההון ובין העבודה השכירה; מצד השני — כל שנדחקים הפועלים על ידי אמצעי־עבודה, על ידי צאן, סוסים וכו' — הרי מעשי־אלימות

---

[196] סר ג'יימס סטיוארט אף הוא תופס עדיין את השפעתו של מנגנון־המכונות לפי תפיסה זו: „אני רואה, איפוא, במכונות אמצעי להעלות (לפי כושר השפעתן) את מספרם של האנשים הפעילים בתעשייה, בלי שתהא חובה לפרנסם (qu'on n'est pas obligé de nourrir)... מה הבדל בין פעולתה של מכונה ובין פעולתם של תושבים חדשים?" („עיקרים וכו'", תרגום צרפתי, כרך I, ספר I, פרק XIX.) תמים ממנו פטי; הוא סבור, שהיא [המכונה] ממלאה את מקומה של ה„פוליגאמיה" [ריבוי־נשים]. לכל היותר הולמת השקפה זו חלקים אחדים בארצות־הברית. כנגד זה: „מנגנון־המכונות רק לעתים רחוקות אפשר להשתמש בו בהצלחה כדי לנטול מעבודתו של היחיד; יותר זמן תצטרך להפסיד על בנייתו משתוכל לחסוך עם שימושו. אין הוא מועיל באמת אלא כשהוא פועל על המונים גדולים, כשמכונה אחת יכולה לסייע לעבודתם של אלפים. ועל־כן מצוי הוא בשפע יותר בארצות צפופות־האוכלוסין ביותר, במקום שמרובים הולכי־בטל... אין פונים לשימושו מחמת מחסור בבני־אדם, אלא מפני שבאמצעותו אפשר להביאם בקלות יתירה לידי עבודה בהמוניהם." (פרסי רייוונסטון: „הרהורים על שיטת ההשקעות ותוצאותיה." לונדון 1824, עמ' 45.)

ישירים משמשים כאן קודם־כל הנחה מוקדמת למהפכה התעשייתית. תחילה מנושלים הפועלים מן האדמה, אחר־כך בא הצאן. רק גזל־הקרקעות בקנה־מידה גדול, כמותו של זה באנגליה, הוא הפותח שדה־פעולה נרחב בשביל החקלאות הגדולה[196א]. מכאן שאותה מהפכה בחקלאות לובשת בתחילתה יותר מראית־עין של מהפכה מדינית.

אמצעי־העבודה, משלובש הוא צורת מכונה, נהפך מיד למתחרה של הפועל עצמו[197]. השתערכותו של ההון בסיועה של המכונה עומדת ביחס ישר אל מספר הפועלים, שאת תנאי־קיומם הורסת המכונה. כל שיטת הייצור הקאפיטאליסטי עומדת על כך, שהפועל מוכר את כוח־עבודתו כסחורה. חלוקת־העבודה מייחדת כוח־עבודה זה ייחוד חד־צדדי ועושה אותו למומחיות פארטיקולאריסטית בכולה — לנהוג בכלי־עבודה חלקי. משעוברת הנהיגה בכלי־האומנות לידי המכונה, שוב בטל־ומבוטל ערך־השימוש של כוח־העבודה ואתו בטל גם ערך־החליפין שלו. הפועל נעשה בלתי־ראוי למכירה, כשטר־ממון שנתבטל ויצא משער־הכספים. חלק זה של מעמד הפועלים — שמנגנון־המכונות הופכו על ידי כך לאוכלוסייה מיותרת, כלומר, לאוכלוסייה שאינה הכרחית עוד במישרין להשתערכותו של ההון — מצד אחד הוא הולך־וכלה במלחמה בין כוחות בלתי שווים זה לזה, שנלחם המפעל הישן בשיטת־האומנות ובשיטת־המאנופאקטורה כנגד המפעל בשיטת־המכונה, ומצד שני הוא הולך־ומציף את כל ענפי־התעשייה שקל יותר להשיגם, ממלא־ומגדיש את שוק־העבודה וממילא מוריד את מחירו של כוח־העבודה למטה מערכו. אומרים: זוהי נחמה גדולה בשביל הפועלים המדולדלים, כי מצד אחד יסוריהם אינם אלא „חולפים" ("a temporary inconvenience"), ומצד שני אין מנגנון־המכונות משתלט על שדה־ייצור בשלימותו אלא בהדרגה, ועל ידי כך ניטל עוקץ פעולתו ההרסנית מבחינת ההיקף והעוצמה. נחמה אחת מכה את חברתה. כל מקום שמנגנון־המכונות משתלט בהדרגה על שדה־ייצור אחד, שם הוא מייצר מצוקה כרונית בתוך שכבת־הפועלים המתחרה עמו. כל מקום שהמעבר חל במהירות, שם הוא משפיע השפעת המונים ובחריפות. בהיסטוריה העולמית אין אתה מוצא מחזה מחריד יותר מכליון אורגי־היד של כותנה באנגליה — כליון הדרגתי, שנמשך עשרות שנים, עד שנסתיים ונחתם סוף־סוף בשנת 1838. רבים מהם מתו מיתת־רעב, רבים המשיכו זמן רב לחיות עם משפחותיהם חיי־ניוון ב־$2\frac{1}{2}$ פנסים ליום[198]. כנגד זה חריפה

[196א] (למהדורה ד'. הדברים אמורים גם לגבי גרמניה. במקום שקיימת אצלנו חקלאות גדולה — ביחוד, איפוא, במזרח — לא נתאפשרה תקומתה אלא עם גירוש האיכרים מאדמתם ["Bauernlegen"], שנתפשט מאז המאה ה־16, וביחוד החל משנת 1648. — פ. א.)

[197] „מנגנון־מכונות ועבודה — תחרות־תמיד ביניהם." (ריקארדו: „עיקרים וכו'", עמ' 479).

[198] באנגליה, קודם לתיקון חוק־העניים משנת 1833, נתמשכה ההתחרות בין אריגת־יד ואריגת־מכונה בדרך זו: את שיעורי־השכר, שירדו למטה מן המינימום, היו משלימים על ידי קיצבה מן הקהילות. „הכוהן מר טורנר שימש בשנת 1827 ראש־העדה של וילמסלאו, במחוז התעשייתי צ'שייר. השאלות מצד הועדה־להגירה ותשובותיו של מר טורנר מראות, כיצד מקיימים את ההתחרות בין עבודת־ידיים ומנגנון־המכונות. שאלה: ‚האם לא דחק השימוש במנור־הכוח את השימוש במנור־היד?' תשובה: ‚בלי־ספק; דחיקה זו יכלה להיות גדולה עוד יותר משהיתה, אילולא ניתנה היכולת לאורגים במנור־יד שישלימו עם הורדת־

היתה פעולתו של מנגנון־המכונות לתעשיית־כותנה באנגליה על הודו המזרחית, ומושלה הכללי בשנים 1834 עד 1835 קבע לאמור: „מצוקה זו קשה למצוא כמותה בתולדות המסחר. עמקיה של הודו מלבינים מעצמותיהם של אורגי־הכותנה.״ ודאי, כל שאורגים אלה עזבו חיי־חלוף, לא גרמה להם המכונה אלא „טירדות חולפות״. אגב, אותה השפעה „חולפת״ של מנגנון־המכונות השפעה מתמדת היא, שכן זה הולך וכובש בתמידות תחומי־ייצור חדשים. נמצא, כי אותה דמות של התעצמאות והתנכרות לגבי הפועל, שאופן־הייצור הקאפיטאליסטי בכלל מקנה אותה לתנאי־העבודה ולתוצרת־העבודה — מתפתחת־והולכת עם מנגנון־המכונות עד כדי ניגוד גמור[199]. מכאן אותה מרידה אכזרית של הפועל באמצעי־העבודה, שפרצה בפעם הראשונה עם הופעת מנגנון־המכונות.

אמצעי־העבודה הורג את הפועל. מובן, שניגוד ישר זה מתבלט באופן מוחש ביותר, כל־אימת שעם הנהגת מנגנון־המכונות החדש מתחיל זה מתחרה במפעל המורשתי של אומנות או של מאנופאקטורה. אולם בדומה לכך משפיעות בתחומי התעשייה הגדולה גופה ההשתכללות המתמדת של מנגנון־המכונות והתפתחותה של השיטה האוטומאטית. „המטרה של מנגנון־מכונות מתוקן היא למעט בעבודת־יד, לדאוג לביצוע תהליך או להשלמת חוליה בבית־החרושת תוך החלפת המיתקן האנושי במיתקן של ברזל״[200]. „הסיגול של כוח בשביל מנגנון־המכונות, שהיה מונע עד כאן בידי אדם, הוא כמעט מן המעשים בכל יום... מתמידים הם השיפורים הקלים במנגנון־המכונות, שמטרתן היא: לחסוך כוח, לייצר תוצרת מעולה יותר, לספק יותר תוצרת באותו זמן, או למלא מקומו של ילד, של אשה או של גבר; ואף על פי שלכאורה אין להם משקל מכריע, מביאים הם לידי תוצאות חשובות במידת־מה״[201]. „כל־אימת שתהליך מסוים צריך מומחיות יתירה ויד בטוחה, מוציאים אותו מהר ככל האפשר מידי הפועל הפיקח, הנוטה לאי־סדירות מכל המינים, על־מנת למסרו לרשותו של מכאניזם מיוחד, שהוא מסדיר עצמו עד כדי כך, שאפילו ילד

השכר.׳ שאלה: ,אבל עם שהשלים [אורג־היד], הרי היה מקבל שכר שאינו מספיק לקיומו, ומצפה הוא לתמיכת הקהילה, שתשלים את השארית בשביל קיומו?׳ תשובה: ,כן, ולמעשה מתקיימת־ומתמידה ההתחרות בין מנורי־היד ומנור־הכוח מתוך מכסות־הקיצבה לעניים.׳ נמצא, איפוא, כי התועלת שהפיקו העובדים התעשייתיים מתיקונו של מנגנון־המכונות היתה — דלות [פאופריזם] מנוונת או הגירה מן המולדת; ממעמד של אומנים מכובדים, ובמידה מסוימת עצמאיים, מידרדרים הם לעניים מתרפסים האוכלים לחם משפיל מקופת־הצדקה. ודבר זה קרוי בפיהם אי־נוחיות חולפת.״ („מַסת־פרס על היתרונות היחסיים של התחרות ושיתוף־פעולה״, לונדון 1834, עמ׳ 29.)

[199] „אותה סיבה, העשויה להעלות את ההכנסה של הארץ (הכנָסה, כפי שמסביר ריקארדו באותו קטע, להכנסה של בעלי־הקרקע ובעלי־ההון, שמבחינה כלכלית עשרם מהווה את עושר האומה), יכולה בו־בזמן לגרום לאוכלוסייה־מיותרת ולשינוי־לרעה במצב הפועל.״ (ר י ק א ר ד ו: „עיקרים וכו׳״, עמ׳ 469.) „כל שכלול במנגנון־המכונות — תכליתו הקבועה ומגמתו, למעשה, להיפטר לגמרי מעבודת־אדם; או להפחית את מחירה, עם שתבוא עבודת נשים וילדים במקום עבודת מבוגרים, ובמקומם של פועלים מאומנים יבואו פועלים בלתי־מאומנים״ (י ו ר [„פילוסופיה של מאנופאקטורות״, עמ׳ 23].)

[200] „דו״חות של מפקחי בתהח״ר, 31 באוקט. 1858״, עמ׳ 43.

[201] „דו״חות וכו׳, 31 באוקט. 1856״, עמ׳ 15.

יכול להשגיח עליו"[202]. „לפי השיטה האוטומאטית מתקדמת־והולכת דחיקת העבודה המומחית"[203]. „התכלית של שכלולים במנגנון־המכונות היא לא רק להפחית את הצורך של העסקת אותו מניין של עובדים מבוגרים כמקודם כדי להשיג תוצרת מסוימת, אלא גם להחליף סוג אחד של עבודת־אדם על ידי סוג שני: יותר־מומחים על ידי פחות־מומחים, מבוגרים על ידי צעירים, גברים על ידי נשים — תכלית זו מעוררת הפרעה חדשה בשער השכר של העבודה"[204]. „כשמכניסים נולים אוטומאטיים במקום הנולים הרגילים, הרי התכלית היא: לפטר את החלק הגדול של הטוּוים המבוגרים"[205]. הגמישות העצומה של מערכת־המכונות — מחמת הנסיון המעשי המצטבר־והולך, מחמת מציאותם של אמצעים מכאניים בהיקף רב והתפתחותה המתמדת של הטכניקה — כבר הָראתה לנו על־ידי התקדמות־הסער שלה בתוקף הלחץ של יום־העבודה המקוצר. אבל בשנת 1860, בשנת השיא של תעשיית־הכותנה באנגליה, מי היה יכול לשער אז את דהרת השכלולים במנגנון־המכונות, ומה שכרוך בכך — את דחיקתה של עבודת־היד, שחלו בשלוש השנים לאחר־מכן בתוקף הדורבן של מלחמת־האזרחים באמריקה? דיינו שנביא כאן כמה דוגמאות מתוך הדינים־וחשבונות הרשמיים של מפקחי בתי־החרושת האנגלים בעניין זה. בעל־תעשייה במאנצ'סטר מצהיר: „מקודם היו לנו 75 מכונות־ניפוץ, ועכשיו יש לנו 12, המעלות אותה כמות עצמה של עבודה... אנחנו עובדים ב־14 ,ידיים' פחות, והחסכון בשכר־עבודה עולה 10 לי"ש לשבוע. אנו מעריכים את החסכון בפסולת כדי 10% מכמות הכותנה הנצרכת." „בבית־חרושת אחד לטווייה דקה במאנצ'סטר הודיעו לי, כי מחמת הגדלת המהירות והשימוש בתהליכים אוטומאטיים [self acting] שונים, חלה הפחתה במספר הפועלים: במחלקה אחת בשיעור של 1/4 ובמחלקה שנייה בשיעור של 1/2 ויותר מחבר העובדים; ואלו הכנסת מכונת הסריקה במקום מכונת־הניפוץ השנייה הפחיתה הפחתה ניכרת את מספר הידיים שעבדו קודם־לכן בחדר־הניפוץ." בית־חרושת אחד לטווייה אומד את חסכונו הכללי ב„ידיים" בשיעור של 10%. האדונים ג י ל מ ו ר, בעלי בית־טווייה במאנצ'סטר, מצהירים: „במחלקת־הנשיפה (blowing departement) שלנו אומדים אנו, כי

---

[202] י ו ר: „פילוסופיה של מאנופאקטורות", עמ' 19. „יתרונו הגדול של מנגנון־המכונות שמשתמשים בו בעשיית־לבינים עיקרו בכך, שהמעביד נעשה בלתי־תלוי לחלוטין בעובדים מאומנים." („הוַעדה להעסקת ילדים, דו"ח ע", לונדון 1866, עמ' 180, מס' 46.)

תוספת למהדורה ב'. מַר א. ס ט ו ר ו ק, מנהל ראשי במחלקת המכונות של „מסה"ב הגדולה של הצפון"["Great Northern Railway"] מספר לנו בעניין בניית־מכונות (קטרים וכו'): „השימוש בעובדים אנגלים יקרים [expensive] פוחת מיום ליום. הייצור בבתי־העבודה של אנגליה גדל על ידי שימוש בכלי־עבודה משוכללים ואת הכלים האלה משמש שוב סוג נמוך של עבודה (a low class of labour)... קודם נדרשה בהכרח עבודתם המומחית כדי לייצר את כל החלקים של הקטרים. עכשיו העבודה המייצרת את חלקי הקטרים פחותה במומחיותה אך טובה יותר בכליה. באמרי ,כלים' מתכוון אני למנגנון־המכונות של המכונאים: מחרטות, מקצעות, מקדחים וכו'". („וַעדה מלכותית בדבר מסה"ב. פרטי־העדות." לונדון 1867. מס' 17862 ו־17863.)

[203] י ו ר: „פילוסופיה של מאנופאקטורות", עמ' 20.

[204] י ו ר: שם, עמ' 321.

[205] שם. עמ' 23.

הוצאותינו במנגנון־המכונות החדשות פחתו בשליש שלם בשכר־העבודה ובידיים... בחדר־המכונות *לסלילה ולמיתוח* (jack frame and drawing frame room) ההפחתה היא בערך כדי שליש בהוצאות וכן הפחתה של שליש בידיים; במחלקת הטווייה בערך הפחתה של שליש בהוצאות. ועדיין לא אמרנו הכל: החוטים שלנו, העוברים לידי החרשתנים, מעולים הרבה יותר מחמת השימוש במנגנון מכונותינו החדשות, מעולים עד כדי כך, שניתן לייצר מהם כמות גדולה יותר של אריג, ובזול יותר, משהיו מייצרים מן החוטים שהותקנו על־ידי מנגנון־המכונות הקודם"[206]. על כך מעיר המפקח על בתי־החרושת, מר א. רדגרייוו, לאמור: „עובדה היא כי הפחתת הידיים כנגד ייצור מוגבר הולכת ומתקדמת בהתמדה; בבתי־החרושת לצמר התחילה הפחתת הפועלים לפני זמן קצר, והיא הולכת־ונמשכת; לפני ימים אחדים סח לי מנהל בית־ספר אשר בסביבות רוצ'דייל, כי הירידה הגדולה בבית־הספר לבנות נגרמה לא רק מחמת המצוקה, אלא גם מחמת השינויים שחלו במנגנון־המכונות בבתי־חרושת לצמר, וכתוצאה מן השינויים האלה פוטרו 70 פועלים חצאי־זמניים"[207].

הטבלה הבאה מעמידה אותנו על התוצאה הכוללת של השכלולים המכאניים בתעשיית הכותנה באנגליה, שנגרמו על ידי מלחמת־האזרחים האמריקנית:

	1858	1861	1868
	מספר בתי־החרושת		
אנגליה וולס	2046	2715	2405
סקוטיה	152	163	131
אירלאנד	12	9	13
הממלכה המאוחדת	2210	2887	2549
	מספר נולי־הקיטור		
אנגליה וולס	275.590	368.125	344.719
סקוטיה	21.624	30.110	31.864
אירלאנד	1.633	1.757	2.746
הממלכה המאוחדת	298.847	399.992	379.329
	מספר הפלכים		
אנגליה וולס	25.818.576	28.352.152	30.478.228
סקוטיה	2.041.129	1.915.398	1.397.546
אירלאנד	150.512	119.944	124.240
הממלכה המאוחדת	28.010.217	30.387.494	32.000.014
	מספר האנשים המועסקים		
אנגליה וולס	341.170	407.598	347.052
סקוטיה	34.698	41.237	39.809
אירלאנד	3.345	2.734	4.203
הממלכה המאוחדת	379.243	451.569	401.064

[206] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר, 31 באוקט. 1863", עמ' 108 ואילך.

[207] שם, עמ' 109. שכלולו המהיר של מנגנון־המכונות בימי משבר־הכותנה איפשר בידי החרשתנים האנגלים — מיד לאחר סיומה של מלחמת האזרחים האמריקנית — לחזור־ולהגדיש כהרף־עין את השוק העולמי: כבר ב־6 החדשים האחרונים של 1866 כמעט אי־אפשר היה למכור אריגים. וכך החל משלוח הסחורות לסין ולהודו, מה שהגביר כמובן עוד יותר את הגודש [glut]. בראשית 1867 חיפשו החרשתנים מוצא באמצעי הבדוק המקובל

נמצא, שמשנת 1861 עד 1868 נעלמו 338 בתי־חרושת לכותנה; כלומר, מנגנון־של־מכונות פרודוקטיבי יותר ועצום יותר נתרכז בידי מספר מועט יותר של בעלי הון. מספר נולי־הקיטור נתמעט ב־20.663; אבל בו בזמן עלתה תוצרתם, ונמצא כי נול מתוקן־יותר נתן עכשיו הספק יותר מן הישן. ולאחרונה: מספר הפלכים עלה ב־1.612.541, ואלו מספר הפועלים המועסקים פחת ב־50.505. מכאן, שהמצוקה „החולפת", שהטיל משבר־הכותנה על הפועלים עד כדי חנק, גדלה ונתחזקה על ידי ההתקדמות המהירה והמתמדת שחלה במנגנון־המכונות.

אולם מנגנון־המכונות פועל לא רק כמתחרה עצום־ביותר, המוכן־ומזומן כל שעה לזרוק את הפועל־השכיר כ„מיותר". הוא גם עוצמה עוינת לפועל — כך מכריז ההון בקול ובמגמה ברורה, וכך משתמש בו ההון. מנגנון־המכונות נעשה כלי המלחמה העצום־ביותר לדכא בו את מרידות־הפועלים, השביתות וכיו"ב, המתפרצות באופן פריודי נגד שלטונו־היחיד של ההון[208]. לפי ג א ס ק ל היתה מכונת־הקיטור מיד בתחילתה יריבו של „כוח־האדם", ויריב זה איפשר גם לבעל־ההון לדכא את תביעותיהם הגדלות־והולכות של הפועלים, אותן תביעות שאיימו להביא משבר על ראשיתה של שיטת בתי־החרושת[209]. אפשר היה לכתוב היסטוריה שלימה על האמצאות שהומצאו משנת 1830 ואילך, שכל־עצמן לא באו לעולם אלא לשמש כלי־מלחמתו של ההון נגד מרידות הפועלים. אנו מזכירים קודם־כל את נול־ה„פרד" האוטומאטי (selfacting mule), משום שהוא פותח תקופה חדשה בשיטה האוטומאטית[210].

בעדות, שהעיד נאסמית, ממציא פטיש־הקיטור, בפני ועדת האגודות המקצועיות [Trades' Unions Commission], אמר כדברים האלה על השכלולים במנגנון־המכונות, שהתקינם לרגל השביתות הגדולות והממושכות של פועלי־המכונות בשנת 1851: „הקו האופייני בשכלולים המכאניים המודרניים שלנו הוא: הכנסת מכונות־של־כלי־עבודה, הפועלות מאליהן. ומה שכל פועל מכאני חייב עתה לעשות — ומה שיכול לעשות כל נער — הוא: לא לעבוד בעצמו, אלא להשגיח על העבודה הנאה של המכונה. כל המעמד כולו של הפועלים, שהיו תלויים במומחיותם בלבד, נדחה ובטל מן העולם. קודם הייתי מעסיק ארבעה נערים בשביל כל מכונאי. תודות

עליהם: הורדת שכר־העבודה ב־5%. התנגדו לכך הפועלים והצהירו — ובצדק, מבחינה עיונית — שהתרופה היחידה היא לעבוד 4 ימים בשבוע. לאחר שסרבו במשך זמן רב נאלצו שרי־התעשייה, הממונים על דעת עצמם, לבוא לידי אותה החלטה — במקומות אחדים עם הורדת שכר של 5%, ובמקום אחרים בלא הורדה.

208 „היחס שבין הבעלים לבין העובד בענפי התעשייה לבקבוקים מזכוכית־צור מנופחת — משמעותו: שביתה כרונית". מכאן, פריחת המאנופאקטורה של זכוכית לחוצה, שכאן מבוצעות הפעולות העיקריות על ידי מנגנון־המכונות. בית־עסק אחד ליד ניוקאסל, שייצר קודם 35.000 פונטים זכוכית־מנופחת לשנה, מייצר עתה במקום זה 3.000.500 פונט של זכוכית לחוצה. („הועדה להעסקת ילדים. דו"ח IV," 1865, עמ' 262, 263.)

209 ג א ס ק ל: „האוכלוסייה התעשייתית של אנגליה". לונדון 1833. עמ' 3, 4.

210 כמה דרכים חשובות מאוד בשימושן של מכונות בשביל בניית־מכונות המציא מר פרברן — ונדחף לכך על ידי שביתות בבית־החרושת שלו עצמו לייצור־מכונות.

לאותם צירופים מכאניים חדשים הפחֵתי את מספר האנשים הבוגרים מ־1500 עד 750. והתוצאה היתה: עלייה הגונה ברוַחי."

וכך אומר יור על מכונה להדפסת־צבעים במפעלים להדפסת אריג הודי: „סוף־סוף חיפשו ומצאו בעלי־ההון שיחרור מן העבדות הזאת ללא־נשוא (היינו, מן התנאים המעיקים עליהם בחוזים עם הפועלים) — במקורות המדע, ועד־מהרה חזרו־והגיעו לידי שלטונם הלגיטימי, שלטון הראש על האיברים השניים־במעלה." על אמצאה ליישור השתי, שגורם בלתי־אמצעי לה שימשה שביתה, הוא אומר: „המתלוננים למיניהם, שדימו את עצמם יושבים שאננים בחפירות ללא־חדירה מאחורי הקוים הקודמים של חלוקת־העבודה, ראו והנה אגפיהם נתבלבלו וקוי־ההגנה נעשו חסרי־תועלת על ידי הטכסיסים המכאניים החדשים; וכך אנוסים היו להכָּנע כניעה ללא־תנאי." על אמצאת נול־ה„פרד' האוטומאטי הוא אומר: „יצירה שנועדה להחזיר את הסדר ליוֹשנו בקרב מעמדות התעשייה... אמצאה זו מאשרת את התורה הגדולה שכבר הובעה פעם, כי משמגייס ההון את המדע לשירותו, לעולם תהא היד הסוררת של העבודה לומדת לקח בציות"[211]. ואף על פי שחיבורו של יור יצא בשנת 1835, היינו, בזמן ששיטת־תעשייה היתה רופפת עדיין בהתפתחותה, באופן יחסי — נשאר הוא משמש ביטוי קלאסי לרוח־התעשייה; ולא רק על שום ציניותו גלוית־הלב, אלא גם על שום תמימותו, שבה הוא מפטפט־ומגלה את הסתירות האֶוויליות של מוח־ההון. לאחר שמפתח הוא, למשל, את „התורה", כי ההון, בעזרת המדע שנשׂכר לצבא משרתיו, לעולם מכריע את היד הסוררת של העבודה וכוֹפה עליה ציות — הרי הוא מתמרמר על כך, כי „באו והאשימו אותו (את המדע המכאני־פיזיקאי) שהוא משכיר עצמו לשמש כלי־שרת בידי בעלי־הון עשירים כדי להציק לעניים". לאחר שהטיף ארוכות ורחבות, כמה מן התועלת יש בשביל הפועלים בהתפתחות המהירה של מנגנון־המכונות, הרי הוא עומד ומתרה בהם, שבסרבנותם, בשביתותיהם וכו' הם מחישים את התפתחותו של מנגנון־המכונות. „מהפכות אלימות מסוג זה" — הוא אומר — „מציגות לראוָה את קוצר ראייתו של אדם באופיו הבזוי ביותר, אופי של מי שמענה את עצמו." עמודים מועטים קודם־לכן נאמר להיפך: „אילולא ההתנגשויות האלימות וההפסקות, שנגרמו על ידי השקפות מוטעות בקרב פועלי בתי־החרושת, היתה שיטת התעשייה מתפתחת עוד ביתר מהירות לברכה מרובה יותר לכל המעורבים בדבר." ואחר־כך הוא מכריז שוב: „לאוֹשרה של האוכלוסייה במחוזות־הכותנה של בריטניה־הגדולה — אין השיפורים במנגנון־המכונות חלים אלא בהדרגה." „אומרים, כי דבר זה (שכלולו של מנגנון־המכונות) מפחית את שער שׂכרם של הבוגרים, עם שהוא דוחק את רגליהם של חלק מהם, ועל ידי כך הוא הופך את מניין הפועלים לגדוש יתר על המידה, בהשוָאה אל הביקוש אחרי עבודתם. והרי ודאי הדבר, שהוא מגדיל את הביקוש לעבודת ילדים ומעלה את שער שכרם של אלה." ומצד השני בא אותו בעל־נחמות ומלמד סניגוריה על השכר הנמוך לילדים — בכך, שהוא משמש תריס בפני ההורים מלשלוח את ילדיהם במוקדם מדי לבתי־החרושת. כל

[211] יור: „פילוסופיה של מאנופאקטורות", עמ' 367—370.

ספרו הוא כתב־סניגוריה אחד על יום העבודה הבלתי־מוגבל; ואם התחוקה אוסרת להעביד ילדים בני 13 עבודת־פרך יותר מ־12 שעות ליום — נזכרת נפש ליבראלית זו את התקופות החשוכות־ביותר של ימי־הביניים. ואין זה גודר בעדו מלתבוע מאת פועלי בתי־החרושת, שיתפללו תפילת הודיה להשגחה העליונה, שכן על ידי מנגנון־המכונות סיפקה זו להם את המנוחה כדי להגות „בענייניהם הנצחיים"[212].

6. תיאוריית שיווי־המשקל לגבי הפועלים שנדחקו על־ידי מנגנון־המכונות

חבורה שלימה של חכמי־כלכלה בורגנים, כגון ג'יימס מיל, מאק־קולוך, טורנס, סניור, ג'. סט. מיל וכו' פוסקים, כי כל מנגנון־המכונות הדוחק רגלי פועלים, לעולם משחרר בו־בזמן, ובהכרח, הון שקול־כנגדו להעסקתם של אותם הפועלים גופם[213].

נניח, שבעל־הון מעסיק 100 פועלים, למשל, במאנופאקטורה־לטפיטין — כל פועל ב־30 לי"ש לשנה. הרי שההון המשתנה, שבעל־ההון משקיע בשנה אחת עולה 3000 לי"ש. יהא, שהוא מפטר 50 פועלים, ואת 50 הנותרים הוא מעסיק ליד מנגנון־מכונות העולה לו 1500 לי"ש. למען הפשטות אנו מסיחים דעתנו מבניינים, פחמים וכיו"ב. ועוד נניח, שחומר־הגלם הנאכל בשנה עולה, עתה כמקודם, 3000 לי"ש[214]. כלום „נשתחרר" על ידי גילגול זה הון כלשהו? לפי אופן־המפעל הישן, הסכום הכולל המושקע בסך 6000 לי"ש היה מורכב מחציתו הון קבוע ומחציתו הון משתנה. עכשיו הוא מורכב: 4500 לי"ש (3000 לי"ש לחומר־גלם, ו־1500 לי"ש למנגנון־המכונות) הון קבוע, ו־1500 לי"ש הון משתנה. עכשיו מהווה ההון המשתנה, או חלק ההון שנתגלגל בכוח־עבודה חי, לא מחצית אלא רק ¼ בלבד של כל ההון. במקום שחרור חָל כאן ריתוק של ההון בתוך צורה כזו שהוא חדל מלהתחלף בכוח־עבודה, כלומר, חלה כאן הפיכתו של הון משתנה להון קבוע. עכשיו, אם שאר התנאים בעינם עומדים, אין ההון של 6000 לי"ש יכול להעסיק לעולם יותר מ־50 פועלים. עם כל שכלול של מנגנון־המכונות יעסיק ההון פחות פועלים. אילו הנחנו, שמנגנון־המכונות, שהוכנס מחדש, עולה פחות מן הסכום של כוח־העבודה ומכשירי־העבודה שנדחקו על־ידו, נגיד, למשל: במקום 1500 רק 1000 לי"ש — כי אז היה נהפך הון משתנה של 1000 לי"ש להון קבוע, או היה מרותק, ואלו הון של 500 לי"ש היה משתחרר. הון זה, האחרון — אם נניח ששכר־העבודה השנתי בעינו עומד — עשוי לשמש קרן להעסקת 16 פועלים בערך, והרי פוטרו 50 פועלים; גדולה מכן: אין להעסיק אלא הרבה פחות מ־16, שכן כדי להפוך 500 לי"ש להון, שוב חלק מהן צריך ליהפך להון קבוע, הווה אומר: רק חלק מהן יכול להתחלף בכוח עבודה.

ואולם אפילו נניח, שהתקנת מנגנון־המכונות החדש מעסיקה מספר מרובה של

---

[212] יור: „שם, עמ' 368, 7, 370, 321, 281, 475 [370].

[213] ריקארדו אף הוא היה תחילה בדעה זו, ואולם חזר בו בפירוש לאחר־מכן באותם הוסר־פניה מדעי ואהבת־אמת האופייניים לו. ר' „עיקרים וכו'", פרק 31. „על מנגנון־המכונות".

[214] ודוק: נותן אני הדגמה זו באותו אופן ממש שהביאוהו הכלכלנים הנ"ל.

מכונאים — כלום יש בכך משום שיווי־המשקל [קומפנסאציה] כנגד פועלי־הטפיטין שהושלכו החוצה? במקרה הטוב ביותר מעסיקה התקנתו פחות פועלים משדוחק השימוש בו. הסכום של 1500 לי״ש שמתחילה לא ייצג אלא שכר־עבודתם של פועלי־הטפיטין שפוטרו, הרי עכשיו הוא מייצג, בדמותו של מנגנון־המכונות: א) את הערך של אמצעי־הייצור הדרושים להתקנתו; ב) את שכר־העבודה של המכונאים המתקינים אותו; ג) את עודף־הערך הנופל לידי „אדוניו". ועוד: משהותקנה המכונה, שוב אין היא טעונה חידוש אלא לאחר מיתתה. מכאן, כדי להעסיק בתמידות אותו מספר נוסף של מכונאים, מן ההכרח שחרשתן־לטפיטין אחד אחר השני יהא דוחק פועלים.

בעצם אין גם אותם סניגורים מתכוונים לסוג זה של שחרור הון. מתכוונים הם לאמצעי־מחייתם של הפועלים המשוחררים. ואמנם אין להכחיש, כי במקרה המובא למעלה, למשל, לא רק שמנגנון־המכונות משחרר 50 פועלים ועל ידי כך הוא עושה אותם „עומדים לרשות" [השוק], אלא גם מבטל הוא את זיקתם אל אמצעי־מחיה בסכום של 1500 לי״ש, וכך הוא „משחרר" אמצעי־מחיה אלה. עובדה פשוטה זו, שאינה חדשה כל־עיקר, כי מנגנון־המכונות משחרר את הפועל מאמצעי־מחייתו — פירושה, איפוא, מבחינה כלכלית, כי מנגנון־המכונות משחרר אמצעי־מחיה בשביל הפועל, או הופך אותם להון כדי להשתמש בפועל. רואים: הכל תלוי באופן־הביטוי. Nominibus mollire licet mala. [מותר להמתיק את הצרות על ידי שינוי שֵׁמָן].

לפי אותה תיאוריה יוצא, שאמצעי־מחיה אלה, בערך של 1500 לי״ש, היוו הון, שנשתערך על ידי עבודתם של חמישים פועלי־טפיטין המפוטרים. אם כן, מקפח הון זה את עיסוקו עם השבתון, שקיבלו אותם החמישים; ולא ינוח ולא ישקוט, עד שימצא „השקעה" חדשה, שבה יוכלו אותם החמישים לצרוך הון זה צריכה פרודוקטיבית. נמצא, שבמאוחר או במוקדם שוב יצטרכו להזדמן יחד הון ופועלים, והרי לך שיווי־המשקל. משמע: גם יסוריהם של הפועלים הנדחקים בידי מנגנון־המכונות אינם אלא חולפים, ממש כמו שחולפים אוצרות העולם הזה.

אמצעי־המחיה בסכום של 1500 לי״ש מעולם לא עמדו בחזקת הון לעומת הפועלים המפוטרים. עמוד־עמדו לעומתם בחזקת הון אותן 1500 הלי״ש, שנהפכו עכשיו למנגנון־מכונות. לכשנעיין יפה, לא היו מייצגות 1500 לי״ש אלה אלא חלק מן הטפיטין שהיו מיוצרים שנה־שנה בידי 50 הפועלים המפוטרים, ואותו חלק היו מקבלים הפועלים שכר מידי מעסיקם — בצורת־ממון, במקום שכר־מגופו. בטפיטין אלה, שנהפכו ל־1500 לי״ש, היו קונים הפועלים אמצעי־מחיה באותו סכום גופו. לפיכך קיימים היו הללו לא בחזקת הון אלא בחזקת סחורות, והפועלים גופם היו קיימים לגבי הסחורות האלה, לא בחזקת פועלים שכירים אלא בחזקת לקוחות. עובדה זו, שמנגנון־המכונות „שיחרר" אותם מאמצעי־הקנייה, הופכתם מלקוחות ללא־לקוחות. מכאן הביקוש המופחת לסחורות אלה. Voilà tout. [זה הכל.] אם ביקוש מופחת זה אינו מתאזן על־ידי ביקוש מוגבר ממקום אחר, יורד מחירן של הסחורות בשוק. ואם הדבר נמשך זמן רב ובהיקף מרובה, באה בעקבותיו דחיקת הפועלים העסוקים בייצורן של אותן הסחורות. חלק מן ההון, שהיה מייצר קודם־לכן אמצעי־מחיה הכרחיים, מתחדש־ומתייצר בצורה אחרת. בזמן ירידתם של

מחירי־השוק והיסט־מקומו של ההון, אף הפועלים העסוקים בייצורם של אמצעי־המחיה ההכרחיים „משתחררים" מחלק של שכרם. נמצא, שבמקום להוכיח, כי מנגנון־המכונות, בשחררו את הפועלים מאמצעי־מחיה, הופך בו־בזמן את האחרונים להון לשם העסקת אותם פועלים — מוכיח האדון הסניגור, בכוח אותו חוק בדוק־ומנוסה בדבר ביקוש ואספקה, ממש את ההיפך: לא בלבד באותו ענף־ייצור, שהונהג מנגנון־המכונות, אלא גם בענפי־הייצור, שלא הונהג, בכל מקום זורק הוא פועלים החוצה.

העובדות הממשיות, שהאופטימיות הכלכלית הפכתן לחוכא־ואטלולא, הן: הפועלים הנדחקים על ידי מנגנון־המכונות מושלכים מן הסדנה אל שוק־העבודה ומרבים בו את מספרם של כוחות־העבודה העומדים זה כבר לרשות הניצול הקאפיטאליסטי. בפרשה השביעית יתגלה, כי פעולתו זו של מנגנון־המכונות, שבאים ומתארים אותה כאן כשיווי־משקל בשביל מעמד הפועלים — אדרבה, פוגעת בפועל פגיעת שוט איום־ביותר. כאן נאמר רק זאת: וַדאי, שהפועלים שנדחקו מענף אחד של ייצור יכולים למצוא עיסוק באחד מענפי־ייצור אחרים. מוצאים הם ענפי־ייצור כאלה, ועל־ידי כך שוב מתהדק הקשר שביניהם ובין אמצעי־המחיה שנשתחררו יחד עמהם — הרי מתרחש דבר זה בכוחו של הון חדש, הון נוסף, הדוחף להשקעה, ובשום פנים לא בכוח ההון שנמצא כבר קודם־לכן בתיפקודו ועכשיו נהפך והיה למנגנון־מכונות. ואפילו הדבר כך — כמה מועטים סיכוייהם! מסכנים עלובים אלה, שחלוקת־העבודה הטילה בהם מומים, פחת ערכם מחוץ לחוג־עבודתם הקודם עד כדי כך, שאין להם דריסת רגל אלא לענפי־עבודה מועטים, ירודים, וממילא מלאים־וגדושים תמיד ומשלמים־שכר למטה מן המידה[215]. ועוד: כל ענף־תעשייה מושך אליו שנה־שנה זרם אנושי חדש, המספק לו את מכסתו בשביל החלפה וגידול תקינים. עם שמנגנון־המכונות משחרר חלק מן הפועלים העסוקים בענף־ייצור מסוים, מיד חלה גם חלוקה חדשה של אנשי־המילואים, והם נבלעים בענפי־עבודה אחרים, ואלו הקרבנות הראשונים ברובם כלים־והולכים ומתנוונים בימי המעבר.

עובדה היא שאין להרהר אחריה, כי מנגנון־המכונות לכשעצמו אינו אחראי לאותו „שיחרור" של הפועלים מאמצעי־מחיה. הוא מוזיל ומרבה את התוצרת באותו ענף־ייצור, שבו הוא קונה שביתה, ובתחילתו אינו משנה את כמותם של אמצעי־המחיה, המיוצרים בענפי־ייצור אחרים. הווה אומר: יש לה לחברה, כמו קודם שהונהג מנגנון־המכונות כן עתה, אותה כמות של אמצעי־מחיה, ואפשר יותר

---

[215] על כך מעיר אחד מחסידי ריקארדו, בדברו כנגד דברי־ההבל [Fadaisen] של י. ב. סיי: „במקום שחלוקת־העבודה מפותחת כראוי, אין להשתמש במומחיותו של הפועל אלא באותו ענף מיוחד שבו נצטברה מומחיותו; הוא־עצמו מעין סוג של מכונה הוא. הרי שאין תועלת בכך אף לא כמלוא הנימה, אם חוזרים־ומפטפטים, מעשה־תוכי, שמגמתם של הדברים היא למצוא את רמתם. אם נסתכל סביבנו, לא נוכל שלא לראות, כי אין הם יכולים להשיג את רמתם לימים רבים; ובמקרה שהם משיגים אותה, הריהי תמיד נמוכה משהיתה בתחילתו של התהליך." („חקירה באותם עקרונות בדבר אופיו של הביקוש וכו'", לונדון 1821, עמ' 72.)

מכן, בשביל הפועלים שנדחקו — אם להסיח את הדעת מאותו חלק עצום של התוצרת השנתית, המתבזבז בידי לא־עובדים. וכאן נקודת־המשען של האפולוגטיקה הכלכלית! הסתירות והניגודים, שאין להפרידם מן השימוש הקאפיטאליסטי במנגנון־המכונות, שוב אינם קיימים — משום שאין הם נובעים מתוך מנגנון־המכונות עצמו אלא מתוך השימוש הקאפיטאליסטי בו! ובכן: מכיון שמנגנון־המכונות, אם אתה מעיין בו לכשעצמו, מקצר את יום־העבודה, ואלו כמשתמשים בו שימוש קאפיטאליסטי מאריך הוא את יום־העבודה; הוא כשלעצמו מקל על העבודה, ועם השימוש הקאפיטאליסטי הוא מעלה את אינטנסיביותה; הוא כשלעצמו יש בו משום נצחונו של האדם על כוח־הטבע, ועם השימוש הקאפיטאליסטי הוא משעבד את האדם על־ידי כוח־הטבע; הוא לכשעצמו מרבה את עושרו של המייצר, ועם השימוש הקאפיטאליסטי הוא מדלדל אותו, וכו' — הרי בא הכלכלן הבורגני ופוסק בפשיטות: העיון במנגנון־המכונות בפני עצמו מוכיח ברור כשמש, כי כל אותן הסתירות המוחשיות אינן אלא מראית־עין בלבד של המציאות הגסה, אולם לכשעצמן, וממילא גם להלָכה, אינן בנמצא כל־עיקר. וכך הוא חוסך לעצמו כל יגיעת־מוחין נוספת, ולא עוד אלא שמעמיס הוא על יריבו את האיולת, שזה בא להלָחם לא נגד השימוש הקאפיטאליסטי במנגנון־המכונות, אלא נגד מנגנון־המכונות עצמו.

ואין הכלכלן הבורגני כופר כל־עיקר, כי מתוך כך נובעים גם דברים של אי־נעימות ארעית; אבל היכן תמצא מַטבע, שאין לה גם צד שני! לדעתו לא ייתכן שימוש אחר במנגנון־המכונות אלא שימוש קאפיטאליסטי. הווה אומר: ניצולו של הפועל בידי המכונה מזדהה אצלו עם ניצולה של המכונה בידי הפועל. ובכן: מי שמגלה, מה מצב־הדברים באמת באותו השימוש הקאפיטאליסטי במנגנון־המכונות, שוב אינו רוצה בשימוש זה כל־עיקר, הוא מתנגד לקידמה החברתית![216] ממש כהסבֵרו של הרוצח המפורסם ביל סייקס[א]: „רבותי, דיינים מושבעים, וַדאי חתכו לו לאותו סוכן־נוסע את גרגרתו. אולם לא אני האשם בעובדה זו — הסכין אשמה. כלום בשביל דברים אלה של אי־נעימות ארעית נבוא לגזור על השימוש בסכין? הגיעו בעצמכם! מה היתה החקלאות, מה היתה המלאכה — באין סכין זו! כלום אין היא גם מביאה־ישע בכירורגיה וגם מפיצה־דעת באנאטומיה? ונוסף על כך — עוזרת־ומסייעת במסיבת־משתה עליזה? עקרו את הסכין — והטלתם אותנו אחורנית אל תוך יוון־הבארבאריות"[216א].

---

[216] אמן־וירטואוז באותו קרטיניזם חוצפני הוא, בין השאר, מ א ק ־ ק ו ל ו ך. למשל: „אם יתרון בכך" — כך הוא אומר בתמימות עשויה של ילד בן שמונה — „שמפתחים יותר־ויותר את מומחיותו של העובד, עד שמסוגל הוא לייצר כמות עולה־ומתמידה של מצרכים באותה כמות עבודה או בפחות. מכן — הרי מן ההכרח כי יהא יתרון גם בכך, אם יבטיח לעצמו עזרת מנגנון־מכונות כזה שיוכל לסייע לו סיוע מועיל־ביותר להשגת התוצאה הזאת." (מ א ק ־ ק ו ל ו ך: „עיקרים בכלכלה מדינית", לונדון 1830, עמ' 182.)

[216א] „ממציאה של המכונה־לטווייה הביא חורבן על הודו, אך אין זה נוגע לנו אלא מעט."

א. ת י י ר: „על הקניין" [פאריס 1848]. מר תייר מחליף כאן את המכונה לטווייה עם מנור־האריגה המכאני — „אך אין זה נוגע לנו אלא מעט".

אף על פי שמנגנון־המכונות דוחק, בהכרח, רגלי פועלים באותם ענפי־הייצור שהונהג בהם, בכל זאת ייתכן שיעורר עליית התעסוקה בענפי־ייצור אחרים. אולם השפעה זו אין ולא־כלום בינה ובין מה שקרוי תיאוריית שיווי־המשקל. מכיון שכל תוצרת־המכונה, כגון אַמה של אריג־מכונה, זולה יותר מתוצרת־ידיים מאותו סוג, שנדחקה על־ידי התוצרת החדשה — מתחייב מכאן כחוק מוחלט: אם הכמות־הכוללת של הסחורה המיוצרת על־דרך־מכונה שָוָה לכמות־הכוללת של הסחורה, שיוצרה על־דרך־האומנות או על־דרך־המאנופאקטורה והוחלפה בסחורה החדשה, שוב מתמעט הסכום־הכולל של העבודה המושקעת. ואם דרושה תוספת־עבודה לשם ייצוּרם של אמצעי־העבודה גופם, של מנגנון־המכונות, הפחם וכו' — הרי תוספת זו צריכה להיות קטנה מהפחתת־העבודה שנגרמה על־ידי השימוש במנגנון־המכונות. שאם לא כן, שוב תהיה תוצרת־המכונה יקרה כמו תוצרת־היד, או יקרה הימנה. ואולם הכמות־הכוללת של סחורת־המכונה, המיוצרת בידי מספר מופחת של פועלים, גדלה־והולכת למעשה פי־כמה על הכמות־הכוללת של סחורת־האומנות הנדחקת — ואין הראשונה נשארת כל־עיקר שָוָה לאחרונה. נניח, כי 400.000 אמות אריג־מכונה מיוצרות בידי מספר קטן־יותר של פועלים, משמיוצרות 100.000 אמות אריג־יד. בתוצרת המוגדלת פי־ארבעה גנוז חומר־גלם פי־ארבעה. הרי שצריך להגדיל פי־ארבעה את ייצוּרוֹ של חומר־הגלם. ואשר לאמצעי־העבודה הנאכלים, כגון בניינים, פחמים, מכונות וכו' — הרי משתנה הגבול לאפשרות גידולה של העבודה הנוספת הדרושה לייצוּרם של אלה, הכל לפי ההפרש שבין כמות תוצרת־המכונה, מכאן, ובין כמות תוצרת־היד, שאפשר להתקינה על־ידי אותו מספר גופו של פועלים, מכאן.

נמצאנו למדים: עם התרחבותו של מפעל־המכונות בענף־ייצור אחד, מתרבה־והולך מתחילה הייצור בענפים האחרים, המספקים לו לזה את אמצעי־הייצור. עד היכן יגדל על־ידי כך המון הפועלים המועסקים, דבר זה תלוי — אם נתונים ארכו של יום־העבודה ועוֹצמת־העבודה — בהרכבם של ההונות העומדים לשימוש, כלומר, ביחס שבין חלקיהם הקבועים ובין חלקיהם המשתנים. ואף יחס זה שוב נתון לשינויים מרובים עם השתנוּת היקפו של הכיבוש, שכבש כבר או כובש מנגנון־המכונות אותם ענפי־ייצור. מספר האנשים, הנידונים לעבודה במכרות הפחם והמתכוֹת, תפח־ועלה בשיעורים עצומים עם התקדמותה של מערכת־המכונות באנגליה — אף על פי שגידול זה מפגר בעשרות השנים האחרונות מחמת השימוש במכונות חדשות לצרכי המכרות[217]. יחד עם המכונה צמח ובא לעולם סוג חדש של פועלים — מייצרי המכונות. וכבר נתחוור לנו, שהמפעל־המכונתי הולך־ומשתלט בשיעורים עצומים יותר ויותר על ענף־ייצור זה גופו[218]. ואשר לחומר־

---

[217] לפי המיפקד משנת 1861 (כרך II, לונדון 1863) היה מספר העובדים במכרות־הפחם של אנגליה וּולס 246.613, מהם 73.545 למטה מגיל עשרים ו־173.067 למעלה מגיל זה. לסעיף הראשון שייכים: 835 בני חמש עד עשר, 30.701 בני עשר עד חמש־עשרה, 42.010 בני חמש־עשרה עד תשע־עשרה. מספר העסוקים במכרות של ברזל, נחושת, עופרת, בדיל ובשאר מכרות־מתכת: 319.222.

[218] בייצור של מכונות היו עסוקים באנגליה ובוולס בשנת 1861: 60.807 איש, לרבות

הגלם[219], הרי אין ספק בדבר, למשל, כי מצעד־הבזק של טוויית־הכותנה פיתח את מטעי־הכותנה בארצות־הברית של אמריקה, ועם זה לא רק שפיתח, מעשה־חממה, את מסחר־העבדים באפריקה, אלא גם הפך את תרבות־הכושים לעסק ראשי במדינות, הקרויות מדינות־העבדים שבספר. כשנערך בארצות־הברית בשנת 1790 המיפקד הראשון של העבדים, עלה מספרם כדי 697.000 נפש, ואלו בשנת 1861 — ארבעה מיליונים בערך. מצד שני אף זה ברור־ומוחוָר, כי פריחתה של תעשיית־הצמר המכאנית, עם הפיכתה ההדרגתית של אדמת־ניר לאדמת מרעה־לצאן, הביאה עמה גירוש המוני של העובדים החקלאיים, שנעשו „מיותרים־במניין". על אירלאנד עובר גם כיום תהליך זה, העשוי למעט עוד יותר את אוכלוסייתה — זו שמשנת 1845 פחתה כמעט כדי מחציתה — ולהעמידה על המידה, שתהא מתאימה בדיוק לצרכיהם של אדוני־הקרקע שלה ושל האדונים חרשתני־הצמר האנגלים.

אם מנגנון־המכונות כובש שלבי־הכנה או שלבי־בינײם, שנושא־העבודה צריך לעבור עד שהוא מגיע לגמר־צורתו, שוב מתרבה, יחד עם ריבויו של חומר־העבודה, גם הביקוש לעבודה במפעלים המנוהלים עדיין על דרך האומנות או המאנופאקטורה, שחודר לתוכם תוצר החרושת המכונתית. הטווייה המכונתית, למשל, היתה מספקת את החוטים בזול ובשפע כל כך, שמתחילה יכלו אורגי־יד לעבוד במלוא הזמן מבלי להגדיל את ההוצאות. ועל־ידי כך עלתה הכנסתם[220]. מכאן נהירת האנשים אל אריגת־הכותנה, עד שאותם 800.000 אורגי־הכותנה, שחייהם התחילו עם אמצאת מיתקני ג'ני, „טרד" ו„פרד" — שוב נידונו לכליה בסופו של דבר על־ידי נול־הקיטור. והנה עם השפע של אריגי־הלבשה מיוצרים בשיטת־מכונה גדל מספרם של החייטים, של החייטות, התופרות וכו' — עד שבאה לעולם מכונת־התפירה.

גדלה־והולכת כמותם של חומרי־הגלם, של תוצרים־חרשתיים־למחצה, של מכשירי־עבודה וכו', שהמפעל המכונתי מספק על־ידי מספר פועלים מועט, במידה יחסית — הרי מתפלג־והולך בהתאם לכך עיבודם של אותם חומרי־הגלם והתוצרים החרשתיים־למחצה לסוגי־משנה רבים לאין־מספר, ולפיכך גדל־והולך ריבוי הגוונים של ענפי־הייצור החברתיים. המפעל־המכונתי מרחיב את חלוקת־העבודה החברתית לאין־ערוך יותר מן המאנופאקטורה, משום שהוא מרבה בדרגה גבוהה־יותר לאין־ערוך את כוחם הפרודוקטיבי של המקצועות שנכבשו על ידו.

החרשתנים עם משרתיהם וכו', וכן כל הסוכנים ואנשי־המסחר במקצוע זה. כנגד זה יוצאים מן החשבון: יצרני המכונות הקטנות־יותר, כגון מכונות־תפירה וכיו"ב, וכן יצרני הכלים בשביל מכונות־העבודה, כגון פלכים וכו'. מספרם של כל המהנדסים האזרחיים היה 3329.

[219] מכיון שברזל הוא אחד החשובים שבחומרי־הגלם, עלינו להעיר כאן, שב־1861 היו באנגליה ובוולס 125.771 יוצקי־ברזל, מהם 123.430 גברים ו־2341 נשים. בין הראשונים היו 30.810 בגיל למטה מעשרים ו־92.620 בגיל למעלה מזה.

[220] „משפחה בת ארבעה אנשים מבוגרים (אורגי־כותנה) ושני ילדים בחזקת כורכי־אשווה [winders] השתכרה בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה הזו — 4 לי"ש לשבוע, תוך 10 שעות־עבודה ליום. אם העבודה היתה דחופה יותר יכלו להשתכר יותר... קודם מכן היו סובלים מאוד ממחסור בהספקת־חוטים." (ג א ס ק ל: „האוכלוסייה התעשייתית של אנגליה", לונדון 1833, עמ' 25—27.)

ועוד תוצאה לו למנגנון־המכונות, והיא: עליית עודף־הערך, ובו־בזמן עליית כמות התוצרת שבה הוא מיוצג; הווה אומר: עם ריבויה של העצמות, שממנה מתפרנס מעמד בעלי־ההון והנלווים אליו, מתרבות גם שכבות־החברה האלה גופן. התרבות עושרן של אלה והתמעטותם המתמדת, במידה יחסית, של הפועלים הדרושים לייצורם של אמצעי־המחיה הראשוניים — מולידות צורך חדש למותרות ועמו גם את האמצעים לסיפוקו של צורך זה. חלק מרובה של התוצרת החברתית נהפך לעודף־תוצרת, וחלק מרובה של עודף־תוצרת זה חוזר־ומתייצר בצורות מתעדנות ומתגוונות ביותר — ובא לידי צריכה. לשון אחר: ייצור־המותרות גדל והולך[221]. התעדנותם והתגוונותם של התוצרים נובעות אף הן מתוך הזיקות החדשות של השוקים העולמיים, שהתעשייה הגדולה יוצרתם. ולא רק שמוחלפים יותר ויותר מצרכי־תענוגות מחוץ־לארץ בתוצרת הארץ, אלא גם חודרת־והולכת כמות מרובה של חומרי־גלם, של תבלין, של תוצרים־חרשתיים־לחצאין וכו׳ — בחזקת אמצעי־ייצור לתוך תעשיית הארץ. יחד עם אותם היחסים של השוקים העולמיים עולה ביקוש־העבודה בתעשיית ההובלה, וזו מתפלגת לכמה וכמה סוגי־משנה חדשים[222].

התרבותם של אמצעי־ייצור ואמצעי־מחיה, בצד ירידה יחסית של מספר הפועלים, מביאה לידי התפשטותה של העבודה על ענפי־ייצור, שתוצרתם תהא מביאה פירות רק בעתיד הרחוק־יותר, כגון תעלות, מוסכים, מנהרות, גשרים, וכיו״ב. נוצרים והולכים ענפי־ייצור חדשים בכולם, וממילא שדות עבודה חדשים — אם במישרין על הבסיס של מנגנון־המכונות, או על כל פנים על הבסיס של המהפכה התעשייתית הכללית, שבאה בעקבותיו של מנגנון־המכונות. אך המקום שהם תופסים בייצור הכולל אינו חשוב כל־עיקר, אפילו לא בארצות המפותחות ביותר. מספר הפועלים העסוקים בהם גדל־והולך ביחס ישר אל הצורך, החוזר־ומתייצר, בעבודת־ידיים גסה־ביותר. כתעשיות עיקריות מסוג זה אפשר לציין כיום: מפעלי־גאז, טלגראפיה, פוטוגראפיה, תנועת אניות־קיטור, רשת מסילות־הברזל. המיפקד משנת 1861 (באנגליה וולס) העלה: בתעשיית הגאז (מפעלי־הגאז, ייצור המיתקנים המכאניים, סוכני החברות־לגאז וכו׳) 15.211 פועלים: בטלגראפיה 2399 פועלים; בפוטוגראפיה 2366; בשירות אניות־הקיטור 3570; ובמסילות הברזל 70.599, מהם 28.000 חופרי־אדמה „בלתי־מאומנים" העסוקים בקביעות, פחות או יותר, וכן כל חבר־העובדים המסחרי והאדמיניסטראטיבי. ובכן: המספר־הכולל של האנשים העסוקים באותן חמש התעשיות החדשות — 94.145.

ולאחרונה: הגברת כוח־הייצור במידה עצומה ברשויות התעשייה הגדולה, המלווה כנהוג ניצול מוגבר, אקסטנסיבית ואינטנסיבית, של כוח־העבודה בכל שאר רשויות הייצור — היא המאפשרת לקחת חלק מרובה יותר ויותר של מעמד הפועלים ולהשתמש בו שימוש לא־פרודוקטיבי, ועל־ידי כך לחדש־ולייצר בהמונים

---

[221] פ. א נ ג ל ס בחיבורו „מצבו של מעמד הפועלים וכו׳" מצביע על תנאי־הקיום העלובים של חלק גדול מאותם עובדי־המותרות דוקא. דוגמאות חדשות על כך למכביר — בדו״חות של „הועדה להעסקת ילדים".

[222] בשנת 1861, באנגליה ובוולס: 94.665 ספנים העסוקים בצי המסחר.

גדולים יותר ויותר את עבדי־הבית הישנים, הקרויים עכשיו „מעמד המשרתים", כגון שַמָשים, עוזרות, משרתים וכו'. לפי המיפקד משנת 1861 מנתה האוכלוסייה הכוללת של אנגליה ווילס 20.066.244 נפש, מהם 9.776.259 זכרים ו־10.289.965 נקבות. אם ננכה מכאן כל מי שזקן־מדי או צעיר־מדי לעבודה; כל הנשים ה„לא־פרודוקטיביות", צעירים וילדים, ועוד את המעמדות ה„אידיאולוגיים", כגון ממשלה, כמרים, אנשי־משפט, חיילים וכו'; וכן כל אלה שעיקר עיסוקם אינו אלא להתפרנס על עבודת אחרים, בדמות רנטה קרקעית, רבית וכו'; ולבסוף קבצנים, אורחים־פורחים, פושעים וכו' — יישארו בערך 8 מיליונים נפש משני המינים ובדרגות־גיל שונות, לרבות כל בעלי־ההון הממלאים איך־שהוא תיפקוד בייצור, במסחר, בענייני־כספים. משמונת מיליונים אלה עולים:

פועלים חקלאיים (לרבות רועים, וכן פועלים ופועלות הדרים אצל החוכרים)	1.098.261	איש
כל העסוקים בבתי־החרושת לכותנה, לצמר, לצמר־סרוק, לפשתן, לקנבוס, למשי, ליוטה, וכן בתעשיות המכאניות לסריגת־גרביים ולתחרים	642.607[223]	"
כל העסוקים במכרות פחם ומתכות	565.835	"
העסוקים בכל מפעלי־המתכת (כבשנים, בתי רידוד וכו') ובמאנופאקטורות־למתכת מכל הסוגים	396.998[224]	"
מעמד המשרתים	1.208.648[225]	"

אם נצרף את העסוקים בכל בתי־החרושת לטקסטיל אל חבר־העובדים של המכרות לפחם ולמתכות, נעלה מספר של 1.208.442; ואלו כשנצרף את מספרם של הראשונים אל חבר העובדים של כל מפעלי־מתכות והמאנופאקטורות־למתכת, נקבל סך הכל של 1.039.605 — בין כך ובין כך פחות ממספר עבדי־הבית המודרניים. כמה מרחיבה את הלב תוצאה זו של ניצול מנגנון־המכונות בדרך קאפיטאליסטית!

7. דחיקת פועלים ומשיכתם עם התפתחותו של המפעל המכונתי. משברים בתעשיית הכותנה

כל נציגיה של הכלכלה המדינית, אם נקיי־הדעת הם, מודים, כי התקנתו של מנגנון־מכונות חדש, משפיעה השפעת־מַגיפה על הפועלים שבאומנויות ובמאנופאקטורות המורשתיות, שמנגנון־המכונות מתחרה בהם מתחילתו. כמעט כולם נאנחים על עבודתו של הפועל החרשתי. ומהו קלף־הנצחון הגדול, שהכל מגלים? — הטענה, כי לאחר המוראות של מנגנון־המכונות בתקופת התקנתו והתפתחותו, סופו

---

[223] מהם רק 177.596 גברים למעלה מגיל 13.

[224] מהם נשים — 30.501.

[225] מהם גברים — 137.447. לא נכללו בין ה־1.208.648 — כל אותו הבר־המשרתים שאינם עובדים בבתים פרטיים.

תוספת למהדורה ב'. מ־1861 עד 1870 הוכפל כמעט מספרם של המשרתים הגברים. הוא עלה וגדל עד כדי 267.671. בשנת 1847 היו 2.694 שומרי־ציד (בשביל תחומי הציד של האצילים), ואלו בשנת 1869 — 4.921. — הבחורות המשרתות בבתי הבורגנות־הזעירה בלונדון קרויות בפי העם "little slaveys" — עבדים קטנים.

שהוא מרבה את עבדי־העבודה, תחת להמעיטם, חלילה! ואמנם כן, הכלכלה המדינית מריעה תרועת־נצחון בהגיעה למשנתה המתועבת — מתועבת בשביל כל „אוהב־בריות", המאמין בנצח ההכרח־הטבעי של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי — כי אפילו בית־החרושת המבוסס כבר על המפעל המכונתי, משעבר תקופת־גידול מסוימת, „זמן־מעבר" ממושך או קצר, הוא מתחיל גורס־דורס יותר פועלים משהשליך לרחוב בראשיתו[226]!

אמנם ראינו בדוגמאות אחדות — כגון בבתי־החרושת לצמר־סרוק ולמשי באנגליה — כי בדרגת־התפתחות מסוימת יש והרחבה יתירה של ענפי־תעשייה תהא כרוכה בה הפחתה, ולא הפחתה יחסית בלבד אלא גם הפחתה מוחלטת, במספר הפועלים העסוקים בהם. כשנערך בשנת 1860, בפקודת הפארלאמנט, מיפקד מיוחד לכל בתי־החרושת בממלכה המאוחדת, היו 652 בתי־חרושת במחלקה הכפופה להשגחתו של המפקח על בתהח"ר, ר. ב י י ק ר, שהקיפה את המחוזות לאנקשייר, צ'שייר ויורקשייר; 570 מהם הכילו: נולי־קיטור 85.622, פלכים (חוץ מפלכים כפולים) 6.819.146, כוחות־סוס במכונות־קיטור 27.439, כוחות־סוס בגלגלי־מים 1390, פועלים עסוקים 94.119. כנגד זה בשנת 1865 הכילו אותם בתי־חרושת גופם: נולי־אריגה 95.163, פלכים 7.025.031, כוחות־סוס במכונות־קיטור 28.925, כוחות־סוס בגלגלי־מים 1445, פועלים עסוקים 88.913. הווה אומר, כי משנת 1860 עד 1865 עלתה בבתי־החרושת האלה התוספת בנולי־קיטור כדי 11%, בפלכים כדי 3%, בכוחות־סוס במכונות־קיטור כדי 5%, ואלו בו־בזמן פחת מספר הפועלים העסוקים כדי 5,5%[227]. בשנים שבין 1852—1862 חלה עלייה ניכרת בייצור החרשתי לצמר באנגליה, ואלו מספר הפועלים העסוקים כמעט בעינו עמד, — ראָיה לכך, כמה גדולה הדחיקה שדחקה הַתְקָנָה חדשה של מנגנון־מכונות את העבודה של התקופות

[226] כנגד זה רואה ג א נ י ל במפעל המכונתי תוצאה סופית זו: הפחתה מוחלטת של עבדי־העבודה, שעל חשבונם שוב מתפרנס מספר מוגדל של „אנשים הגונים" ["gens honnêtes"], שיוכלו לפתח את „יכולת־ההשתלמות עד תכלית־השלימות" ["perfectibilité perfectible"] המפורסמת. אף על פי שמעטה מאוד הבנתו בתנועת הייצור, הש הוא, לפחות, שמנגנון־המכונות הוא מוסד פאטאלי־ביותר — אם עצם הכנסתו הופכת פועלים עסוקים לקבצנים, ואלו התפתחותו מביאה־לעולם יותר עבדי־עבודה משהספיקה להעביר מן העולם. את הקרטיניזם שבהשקפתו אין אתה יכול לבטא אלא בדבריו שלו עצמו: „המעמדות, שנגזר עליהם להיות מייצרים וצרכנים, פוחתים והולכים, ואלו אותם מעמדות המנהלים את העבודה, התומכים באוכלוסייה כולה, מנחמים אותה ומביאים לה השכלה, אלה הולכים ומתרבים... והם מנכסים לעצמם את כל היתרונות, הנובעים מצמצומן של הוצאות־העבודה, מן השפע בסחורות ומן המחיר הזול של המצרכים. בדרך זו מתרומם המין האנושי אל היצירות הנשגבות־ביותר של הגאונות, חודר למעמקיה הנסתרים של הדת, מעמיד את עיקרי־הישע של המוסר (שעיקרו בכך, ש„מנכסים לעצמם את כל היתרונות וכו'"), את החוקים להגנת החופש (כלום זהו החופש של „המעמדות שנגזר עליהם להיות מייצרים"?) ואת השלטון, הציות והצדק, את הרגשת־החובה וההומאניזם." פטפוטי־מלים אלה — בחיבור „על השיטות של הכלכלה המדינית וכו'" מאת מ. ש. ג א נ י ל, מהד. ב', פאריס 1821, כרך I, עמ' 224. השווה, שם, עמ' 212.

[227] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר, 31 באוקט. 1865", עמ' 58 והלאה. אך בו־בזמן ניתן כבר הבסיס החומרי להעסקת מספר־פועלים גדל־והולך — ב־110 בתי־חרושת חדשים על 11.625 מנורי־קיטור, 628.756 פלכים, 2695 כוח־סוס של קיטור ומים. שם.

הקודמות[228]. תכופות, במקרים נתונים מתוך הנסיון, אין העלייה במספר הפועלים העסוקים בבתי־החרושת אלא עלייה למראית עין בלבד, כלומר, עלייה זו לא באה תודות להתרחבותו של בית־החרושת המבוסס כבר על המפעל המכונתי, אלא מחמת הכיבוש ההדרגתי של ענפי־משנה. למשל, העלייה במספר הנולים המכאניים ובמספר הפועלים החרשתיים המועסקים על ידם, שחלה בחרושת־הכותנה (הבריטית) בשנים 1838—1858, באה בפשיטות מחמת התרחבותו של ענף־עסקי זה; ואלו בבתי־חרושת אחרים באה עלייה זו מפני שפתחו בשימוש של כוח־הקיטור בשביל כיסאות־האורגים לשטיחים, לסרטים, לאריגי־בד וכו', שעד כאן היו מונעים בכוח שריריו של האדם[229]. הווה אומר: עלייה זו לגבי פועלי־החרושת לא היתה אלא ביטוי להפחתה, שחלה במספר־הכולל של הפועלים העסוקים. ולאחרונה: הוסחה כאן הדעת בכלל מן העובדה, כי בכל מקום, פרט בבתי־חרושת למתכות, היסוד המכריע ביותר של חבר־העובדים בבית־החרושת הם פועלים צעירים (למטה מי"ח), נשים וילדים.

אך מסתבר, כי אף על פי שהמפעל המכונתי דוחק למעשה ויכול להחליף המוני פועלים, הרי עם גידולו של מפעל זה, המתבטא בהתרבות מספרם של בתי־החרושת מאותו סוג או בהתרחבות ממדיהם של בתי־החרושת הקיימים — אפשר, שבסופו של דבר יהיו הפועלים של בתי־החרושת מרובים יותר מפועלי־המאנופאקטורה או האומנים שנדחקו על־ידי בתי־החרושת. יהא, כי באופן־המפעל הישן השתמשו בכל שבוע בהון של 500 לי"ש, למשל, וזה מורכב מ־$\frac{2}{5}$ הון קבוע ו־$\frac{3}{5}$ הון משתנה, כלומר 200 לי"ש מושקעות באמצעי־ייצור ו־300 לי"ש בכוח־עבודה, נאמר: לי"ש לפועל. במפעל המכונתי משתנה הרכבו של ההון־הכולל. הוא נחלק עכשיו, למשל, ל־$\frac{4}{5}$ הון קבוע, ו־$\frac{1}{5}$ הון משתנה, היינו, עכשיו מושקעות בכוח־עבודה רק 100 לי"ש. כלומר: מפוטרים שני־שלישים מן הפועלים שהיו עסוקים קודם־לכן. ואם מתרחב המפעל החרשתי הזה, ובעוד ששאר תנאי־הייצור בעינם עומדים, גדל ההון־הכולל הבא לידי שימוש מ־500 ועלה לכדי 1500, שוב מועסקים בו עכשיו 300 פועלים, ממש כמספרם לפני המהפכה התעשייתית. גדל והולך שוב ההון הבא לידי שימוש לכדי 2000, הרי מועסקים 400 פועלים, היינו, $\frac{1}{3}$ יותר מאשר באופן־המפעל הקודם. מספר־הפועלים הבא לידי שימוש גדל במוחלט ב־100, ואלו יחסית, כלומר, ביחס אל ההון־הכולל הניתן־כמפרעה, ירד מספר זה ב־800; שכן הון של 2000 לי"ש היה מעסיק באופן־המפעל הישן 1200 פועלים, במקום 400. הווה אומר: ירידה יחסית של מספר הפועלים העסוקים עולה

[228] „דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1862", עמ' 79.

תוספת למהדורה ב'. בסוף דצמבר 1871 סיפר מפקח בתהח"ר א. רדגרייוו בהרצאה ב„מוסד למכאניקה החדשה" בברדפורד: „מה שהפליא אותי לפני זמן־מה הריהו השינוי שחל במראיהם של בתי־החרושת לצמר. קודם היו גדושים נשים וילדים, ועתה דומה, שמנגנון־המכונות עושה את כל העבודה. כשביקשתי מאת חרשתן אחד שיסביר לי דבר זה, השיב לי כדלקמן: ,על פי השיטה הישנה העסקתי 63 אנשים; לאחר שהכנסתי מנגנון־מכונות משוכלל, צמצמתי את מספר הידיים שלי והעמדתיו על 33; ובאחרונה, כתוצאת שינויים חדשים ומקיפים, יכולתי שוב לצמצם אותם 33 ולהעמידם על 13'."

[229] דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1856", עמ' 16.

בקנה אחד עם עלייתו המוחלטת של מספר־הפועלים. למעלה הנחנו, כי עם גידולו של ההון־הכולל נשאר הרכבו קבוע, משום שתנאי־הייצור קבועים. ואולם יודעים כבר, כי עם כל התקדמות של מערכת־המכונות גדל־והולך חלק־ההון הקבוע, זה המורכב ממנגנון־מכונות, מחומרי־גלם וכיו"ב, ואלו חלק־ההון המשתנה, זה המושקע בכוח־עבודה, יורד; ועוד יודעים, כי בשום אופן־של־מפעל אין השכלול קבוע כל כך, ולפיכך הרכבו של ההון־הכולל אינו משתנה כל כך, כמו במפעל המכונתי. אולם השתנות מתמדת זו אף היא נפסקת בהתמדה על־ידי נקודות־הפוגה, שאינן אלא התפשטות כמותית בלבד על בסיס טכני מסוים. וכך גדל־והולך מספרם של הפועלים העסוקים. הנה מספרם של כל הפועלים בבתי־החרושת לכותנה, לצמר, לצמר־סרוק, לפשתן ולמשי אשר בממלכה המאוחדת היה בשנת 1835 רק 354.684, ואלו בשנת 1861 היה מספר האורגים־בקיטור בלבד (משני המינים ומגילים שונים, החל מבני 8) 230.654. אלא שאותה עלייה לא תיראה גדולה כל־כך, אם נעלה על דעתנו, כי עוד בשנת 1838 היו מונים 800.000 אורגי־יד של כותנה בבריטניה, יחד עם המשפחות המועסקות על ידם עצמם[230] — אף אם נסיח את הדעת מן האורגים, שנדחקו מן העבודה באסיה וביבשת אירופה.

בהערות מועטות, שיש עוד להעיר בעניין זה, נגע במקצת ביחסים מציאותיים ממש, שמחקרנו העיוני גופו עדיין לא הגיע אליהם.

כל זמן שהמפעל המכונתי מתרחב והולך בענף מענפי־הייצור על חשבון האומנות או המאנופאקטורה המורשתיות — הצלחתו בטוחה, כשם שבטוח נצחונו של צבא מזוין ברובי־נֵקר על צבא של רובי־קשת. תקופה ראשונה זו, שבה המכונה עומדת עדיין בכיבוש תחום־פעולתה, נודעת לה חשיבות מכרעת, מפני שהמכונה מסייעת לייצר רְוָחים עצומים. הללו לא זה בלבד שהם לכשעצמם משמשים מקור להצבר מואץ, אלא גם מושכים הם חלק הגון מן ההון החברתי המוסף, המתהווה־והולך בתדירות והדוחק להשקעה חדשה — אל תוך ענף־הייצור שהשעה משחקת לו. יתרונות מיוחדים אלה מן התקופה הראשונה של סער־ופרץ, חוזרים־ונשנים תמיד באותם ענפי־ייצור, שמכניסים בהם לראשונה את מנגנון־המכונות. אולם משהשיגה מערכת בתי־החרושת רוחב מסוים בהוָייתה ובגרות מסוימת; וביחוד מזמן שמנגנון־המכונות, זה המצע הטכני שלה, אף הוא מיוצר שוב על־ידי המכונות; משחָלה מהפכה הן בתפוקת הפחם והברזל והן בעיבוד המתכות ובמערכת־ההובלה; ובכלל משנתגבשו תנאי־הייצור הכלליים היפים לתעשייה הגדולה — הרי אותו אופן־מפעל רוכש לעצמו מין גמישות, כושר של התפשטות פתאומית ובקפיצות־קפיצות, שרק חומר־הגלם והשוק־לתפוצה משמשים לו סייג. מצד אחד מביא מנגנון־המכונות לידי התרבות ישרה של חומר־הגלם, כשם שהמכונה „ג'ין" לכותנה העלתה את

---

[230] „סבלותיהם של האורגים במנור־יד (של כותנה ושל תערובת־כותנה בחומרים אחרים) שימשו נושא לחקירה מצד וַעדה מלכותית; אך למרות שהכירו במצוקתם ואף הצטערו על כך, הניחו את שיפור(!) מצבם — ואולי הכרח היה בכך — לחסדי המקרה ולחילופי הזמן; ויש לקוות, שהללו כמעט (nearly) שמחקו עכשיו (לאחר 20 שנה!) את המצוקות הללו; וכפי הנראה סייעה בכך ההתפשטות המרובה של מנורי־הקיטור בימינו". (דו"חות של מפקחי בתהח"ר, 31 באוקט. 1856", עמ' 15.

ייצור־הכותנה[231]. מהצד השני משמשים הזול של תוצרת־המכונות והמהפכה במערכת ההובלה והתחבורה — נשק לכיבוש שוקי חוץ. המפעל המכונתי, בהחריבו את התוצרת שעל דרך האומנות, נמצא הופך אותם [את השוקים האלה] באונס לשדות־ייצור של חומר־גלם בשבילו. כך הוכרחה הודו המזרחית לייצר בשביל בריטניה כותנה, צמר, קנבוס, יוטה, אינדיגו, וכיו"ב[232]. תוך שהפועלים בארצות התעשייה הגדולה נהפכים בהתמדה ל„מיותרים־במניין", יש בכך משום סיוע, כביכול מעשה־חממה, לגידול ההגירה וההתיישבות בארצות־חוץ, והללו נהפכות לאזורי־הגידול של חומר־הגלם בשביל המטרופולין, כשם שאוסטראליה, למשל, נהפכה לאזור־הגידול של צמר[233]. הולכת־ונוצרת חלוקה חדשה, בינלאומית, של העבודה — חלוקה מותאמת למרכזים העיקריים של המפעל־המכונתי — ועם חלוקה זו נהפך חלק אחד של כדור־הארץ לשדה־ייצור חקלאי בעיקר למען החלק השני שהוא בעיקר שדה־ייצור תעשייתי. מהפכה זו כרוכה בתמורות־מהפכה שבחקלאות — שעדיין אין להרחיב את הדיבור עליהן כאן[234].

---

231 **דרכים אחרות להשפעתו של מנגנון־המכונות על ייצורו של חומר־הגלם — נזכרים בספר השלישי.**

232 יצוא־כותנה מהודו המזרחית לבריטניה הגדולה **(בפונטים)**

1846: **34.540.143**   1860: **204.141.618**   1865: **445.947.600**

יצוא־צמר מהודו המזרחית לבריטניה הגדולה

1846: **4.570.581**   1860: **20.214.173**   1865: **20.679.111**

233 יצוא־צמר מכף התקוה הטובה לבריטניה הגדולה **(בפונטים)**

1846: **2.958.457**   1860: **16.574.345**   1865: **29.920.623**

יצוא־צמר מאוסטראליה לבריטניה הגדולה

1846: **21.789.346**   1860: **59.166.616**   1865: **109.734.261**

234 **התפתחותן הכלכלית של ארצות־הברית — היא עצמה תולדה של התעשייה הגדולה באירופה, וביחוד באנגליה. את ארצות־הברית בצורתן הנוכחית (1866) יש לראות עדיין בחזקת ארץ קולוניאלית של אירופה. (למהדורה ד'. מאז, התפתחו והיו לארץ התעשייתית השנייה־במעלה בעולם, אף על פי שעדיין לא הפסידו משום כך את אופיין הקולוניאלי. — פ. א.)**

יצוא־כותנה של ארצות־הברית לבריטניה הגדולה

(בפונטים)

1846: **401.949.393**   1852: **765.630.543**

1859: **961.707.264**   1860: **1.115.890.608**

יצוא של תבואה וכו' מארצות־הברית לבריטניה הגדולה (1850 ו־1862) **(קנטאר אנגלי)**

חיטים	1850	**16.202.312**	1862	**41.033.503**
שעורים	1850	**3.669.653**	1862	**6.624.800**
שיבולת־שועל	1850	**3.174.801**	1862	**4.426.994**
שפון	1850	**388.749**	1862	**7.108**
קמח־חיטים	1850	**3.819.440**	1862	**7.207.113**
כוסמת	1850	**1.054**	1862	**19.571**
תירס	1850	**5.473.161**	1862	**11.694.818**
ביר או ביג (סוג שעורים) .	1850	**2.039**	1862	**7.675**
אפונים	1850	**811.620**	1862	**1.024.722**
פול	1850	**1.822.972**	1862	**2.037.137**
יצוא־כולל	1850	**34.365.801**	1862	**74.083.351**

ביזמתו של מר גלאדסטון החליט הבית התחתון ב־17 בפברואר 1867 לערוך מיפקד של היבוא והיצוא לכל מיני־דגן, גרעינים וקמח, בשביל הממלכה המאוחדת בשנים 1831—1866. להלן הריני מביא את סיכום התוצאות. כמויות הקמח הועמדו על קוארטרים של דגן (ראה טבלה בעמוד הבא).

כושר־ההתרחבות הכבירה, בדרך־של־קפיצות, של מערכת בתי־החרושת ותלותה של זו בשוק־העולמי גוררים אחריהם, בהכרח, ייצור קדחתני ובעקבותיו התגדשותם של השווקים, ועם התכווצותם של אלה חל שיתוק בייצור. חיי התעשייה נהפכים לסדרה של תקופות: חיות בינונית, גיאות [prosperity], עודף־ייצור, משבר וקפאון. חוסר־בטחון וחוסר־קבע, שהמפעל־המכונתי מדביר תחתם את עיסוקם וממילא גם את תנאי־קיומם של הפועלים, נעשים תופעה תקינה — מחמת חליפות־תקופתיות אלה במעגל [Zyklus] התעשייתי. חוץ מזמנים של גיאות, משתולל קרב חריף־ביותר בין בעלי־ההון על חלקו של כל אחד ואחד בחללו של השוק. חלק זה עומד ביחס ישר אל זול התוצרת. מתוך כך נוצרת תחרות לגבי השימוש במנגנון־מכונות משוכלל, שיש בו להחליף כוח־עבודה, וכן לגבי השימוש במתודי־ייצור חדשים; אך נוסף על כך מגיעים הדברים מדי פעם בפעם לידי נקודה, שבה אומרים לבוא לידי הוזלתה של הסחורה על־ידי הורדת שכר־העבודה, בלחץ של כפייה, למטה מערכו של כוח־העבודה[235].

ובכן: עלייה במספר הפועלים שבבתי־החרושת מותנית על־ידי עלייה מהירה יותר, במידה פרופורציונאלית, בהון־הכולל המושקע בבתי־החרושת. ואולם תהליך

---

[235] בכרוז מיולי 1866, אל „האגודות המקצועיות באנגליה" ["Trade Societies of England"], מאת פועלים שנזרקו לרחוב בדרך־השבתה ["lock out"] על ידי תעשייני הנעליים בלייסטר, אנו קוראים, בין השאר: „לפני עשרים שנה חלה מהפכה בעשיית־הנעליים של לייסטר על ידי הכנסת הסימרור במקום התפירה. אותה תקופה יכול היה אדם להשתכר שכר הוגן. נתקיימה אז התחרות גדולה בין בתי־העסק השונים, מי מהם יוכל לייצר את הסחורה הנאה ביותר. אך לא עברו ימים מרובים ובא־לעולם סוג גרוע של התחרות, היינו: כל אחד רצה לדחוק את השני מן השוק על ידי מחירים זולים־יותר (undersell). התוצאות המזיקות לא איחרו לבוא: הפחתות בשכר; וכל כך מהר ירדה מחירה של העבודה עד שבתי־עסק רבים אינם משלמים עכשיו אלא מחצית השכר המקורי. ואף־על־פי שהשכר יורד מטה־מטה, דומה שהרווחים עולים עם כל שינוי ושינוי בתעריפי־השכר." — אפילו תקופות־שפל בתעשייה משמשות להם לתעשיינים הזדמנות לעשות רווחים יוצאים מגדר הרגיל, על ידי הורדת־שכר מופרזת, כלומר, על ידי גניבה ישירה מאמצעי־המחיה ההכרחיים ביותר בשביל הפועל. דוגמה: המדובר הוא במשבר של אריגת־המשי בקוונטרי: „מתוך אינפורמאציה שקיבלתי אצל תעשיינים ופועלים כאחד מסתבר ללא־ספק, כי שיעורי־השכר צומצמו בהיקף יותר רחב משהיה הכרח בכך, אם מחמת התחרות של יצרני־חוץ או מחמת נסיבות אחרות... רובם של האורגים עובדים בשכר מופחת כדי 30% עד 40%. חתיכה של סרט, שבעד התקנתה היה האורג מקבל לפני חמש שנים 6 או 7 שילינג, עכשיו הוא מקבל בעדה רק 3 שיל. 3 פנס, או 3 שיל. 6 פנס; עבודה אחרת, שמחירה היה קודם 4 שיל. או 4 שיל. ו־3 פנס — מחירה עכשיו 2 שיל. או 2 שיל. 3 פנס. דומה שהורדת־השכר נתגשמה בהיקף יותר גדול משדרוש כדי להגביר את הביקוש. ואמנם, הפחתה בהוצאות־האריגה לגבי כמה סוגי־סרטים — לא היתה כרוכה בה שום הפחתה מתאימה במחיר הסחורה המיוצרת." (דו"ח של חבר־הועדה פ. ד. לונג' ב„ועדה להעסקת ילדים, דו"ח V, 1866", עמ' 114, מס' 1.)

תקופות של חמש שנים, ושנת 1866 לחוד

	1835–1831	1840–1836	1845–1841	1850–1846	1855–1851	1860–1856	1865–1861	1866
הממוצע לשנה								
היבוא (קוארטר)	1.096.373	2.389.729	2.843.865	8.776.552	8.345.237	10.912.612	15.009.871	16.457.340
היצוא (")	225.363	251.770	139.056	155.461	307.491	341.150	302.754	216.218 מא
עודף היצוא על היבוא . .	871.110	2.137.959	2.704.809	8.621.091	8.037.746	10.572.462	14.707.117	16.241.122
האוכלוסייה								
הממוצע לשנה בכל תקופה	24.621.107	25.929.507	27.262.569	27.797.598	27.572.923	28.391.544	29.381.460	29.935.404
הכמות הממוצעת של דגן וכו' (קוארטר) שנצרכה שנה־שנה לנפש, בחלוקה שוה בין כל האוכלוסייה — כתוספת על התוצרת הארצית . . .	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,543	0,543

זה מתגשם רק בתוך התקופות של שפל וגיאות אשר במעגל התעשייתי. ועם זה הוא הולך ונפסק תדירות על־ידי ההתקדמות הטכנית, וזו עתים מחליפה היא את הפועל להלכה ועתים היא דוחקת את רגליו למעשה. אותה תמורה איכותית במפעל המכונתי מרחיקה תמיד פועלים מתוך בית־החרושת או שהיא נועלת את שערו בפני הזרם החדש של טירונים, ואלו התפשטותם הכמותית בלבד של בתי־החרושת בולעת, מלבד הפועלים המושלכים, גם מחנות חדשים. וכך נמצאים תמיד הפועלים נדחים ונמשכים חליפות, נזרקים לכאן ולכאן, — והכל תוך תמורות מתמידות מבחינת המין, הגיל והמומחיות של הנשכרים.

גורלו של הפועל בבית־החרושת יודגם הדגמה טובה ביותר עם סקירה חטופה על תולדות גורלה של תעשיית־הכותנה באנגליה.

במשך השנים 1770 עד 1815 — 5 שנות דכאון או קפאון בתעשיית הכותנה. בתקופה ראשונה זו של 45 שנים החזיקו החרשתנים האנגלים מונופולין על מנגנון־המכונות ועל השוק העולמי. בשנים 1815 עד 1821 דכאון; בשנים 1822 ו־1823 שיגשוג; בשנת 1824 ביטול החוקים נגד האגודות המקצועיות, התרחבות כללית גדולה של בתי־החרושת; בשנת 1825 משבר; בשנת 1826 מצוקה גדולה ומרידות בקרב פועלי הכותנה; בשנת 1827 הטבה קלה; בשנת 1828 עלייה גדולה בנולי־קיטור וביצוא; בשנת 1829 שיא ביצוא, ביחוד להודו, העולה על כל השנים הקודמות; בשנת 1830 שנקים מלאים־וגדושים, מצוקה גדולה; בשנים 1831 עד 1833 דכאון מתמיד; הוצאת המסחר עם אסיה המזרחית (הודו וסין) מן המונופולין שבידי החברה להודו המזרחית; בשנת 1834 עלייה גדולה בבתי־חרושת ובמנגנון־מכונות, מחסור בידיים עובדות. החוק החדש בדבר עניים [new poor law] מסייע להגירת פועלים חקלאים אל מחוזות בתי־החרושת. החבלים הכפריים מתרוקנים מילדיהם. מסחר בעבדים לבנים. בשנת 1835 שיגשוג רב. בו־בזמן הרעבת אורגי־היד של כותנה — עד כדי מוות. בשנת 1836 שיגשוג רב. בשנים 1837 ו־1838 מצב של דכאון ומשבר. בשנת 1839 התעוררות. בשנת 1840 דכאון גדול, התקוממויות, התערבותו של הצבא. בשנים 1841 ו־1842 סבלות נוראים של פועלים בבתי־חרושת. בשנת 1842 מרחיקים החרשתנים את הידיים מבתי־החרושת, כדי להשיג־בכפייה את ביטולם של חוקי־הדגן [Corn-Laws]. הפועלים זורמים לאלפיהם ליורקשייר, נדחקים ומגורשים על־ידי הצבא, ומנהיגיהם נתבעים לדין בפני בית־המשפט בלאנקסטר. בשנת 1843 מצוקה גדולה. בשנת 1844 התעוררות. בשנת 1845 שיגשוג גדול. בשנת 1846 — תחילה התמדת הגיאות, אחר כך סימני ירידה. ביטול חוקי־הדגן. בשנת 1847 משבר. הפחתה כללית של השכר ב־10% ולמעלה מכן, כדי לחוג את „ככר־הלחם הגדולה" ("big loaf"). בשנת 1848 — המשך הדכאון. מאנצ'סטר בחסותו של הצבא. בשנת 1849 התעוררות. בשנת 1850 שיגשוג. בשנת 1851 ירידת מחירי הסחורות, שכר עבודה ירוד, שביתות תכופות. בשנת 1852 התחלה של השבחה. המשך השביתות, החרשתנים מאַיימים ביבוא פועלים זרים. בשנת 1853 עליית היצוא. שביתה שנמשכת שמונה חדשים ומצוקה גדולה בפרסטון. בשנת 1854 שיגשוג, גדישת השנקים. בשנת 1855 ידיעות על פשיטות־רגל זורמות־ובאות מארצות הברית, מקאנאדה, מן השנקים באסיה המזרחית. בשנת 1856 שיגשוג גדול.

בשנת 1857 **משבר.** בשנת 1858 **הטבה.** בשנת 1859 **שיגשוג גדול. ריבוים של בתי־החרושת.** בשנת 1860 **שיאָהּ של תעשיית־הכותנה באנגליה. שוָקי הודו, אוסטראליה וארצות אחרות גדושים כל כך, שאפילו בשנת 1863 לא הספיקו לקלוט כל אותה מנה.** חוזה־מסחר עם צרפת. **גידול עצום של בתי־חרושת ומנגנון־מכונות.** בשנת 1861 **זמן־מה המשך עלייה, ירידה, מלחמת־אזרחים באמריקה, מחסור בכותנה.** בשנים 1862 עד 1863 **התמוטטות גמורה.**

הפרשה של מצוקת־הכותנה אופיינית כל כך, שאי־אפשר שלא להתעכב עליה רגע קל. מתוך מה שרמזנו על הנסיבות בשוק העולמי בשנים 1860 עד 1861 אנו למדים, כי המחסור בכותנה שימש הזדמנות נוחה לחרשתנים ובמקצת גם הביא להם תועלת; עובדה זו הודו בה הדינים־וחשבונות של לשכת־המסחר במאנצ׳סטר, הכריזו עליה בפארלאמנט פאלמרסטון ודרבי, והמאורעות באו והעידו עליה[236]**. אמנם בין 2887 בתי־החרושת לכותנה, שנתקיימו בממלכה המאוחדת בשנת 1861, היו הרבה בתי־חרושת קטנים. לפי הדין־וחשבון של המפקח על בתי־החרושת א. רדגרייוו, שמחוז־מִשְׂרָתוֹ הקיף 2109 מאותם 2887 בתי־החרושת, הרי 392** מהם או 19% השתמשו במכונות־קיטור למטה מ־10 כוחות־סוס בלבד, 345 או 16% **השתמשו ב־10 ולמטה מ־20 כוחות־סוס, ואלו 1372 השתמשו ב־20 כוחות־סוס ולמעלה מזה**[237]**. רובם של בתי־החרושת הקטנים היו בתי־אריגה, שנבנו בתקופת השיגשוג משנת 1858 ואילך, על הרוב בידי ספסרים: אחד היה מספק את החוטים, השני את מנגנון־המכונות, השלישי את הבניינים; ההנהלה היתה בידי** משגיחי־עבודה (overlookers) **לשעבר ובידי אנשים אחרים מחוסרי־אמצעים. רובם של החרשתנים הקטנים האלה כלו־והלכו. גורל כזה היה צפוי להם גם על ידי המשבר המסחרי, שנתעכב ולא בא מחמת מחמת מאֵרת־הכותנה. ואף על פי שהם היוו ⅓ במספר כל החרשתנים, לא בלעו בתי־חרשתם אלא חלק פחות, לאין־השוָאה, מן ההון המושקע בתעשיית־הכותנה. ואשר להיקפו של השיתוק־הדכאון, הרי היו בטלים באוקטובר 1862, לפי אומדנות מהימנות, 60,3% של הפלכים ו־58% של הנולים. מספרים אלה אמורים בכל אותו הענף התעשייתי, ואלו במחוזות הבודדים היו המספרים שונים מאוד, כמובן. רק בתי־חרושת מועטים מאוד עבדו במלוא הזמן (60 שעות לשבוע), השאָר היו עובדים בהפסקות. אפילו אותם הפועלים המועטים שהיו עובדים** במלוא־זמנם ובשכר־ליחידה הרגיל, **אף בשבילם נצטמצם בהכרח** שכרם השבועי, **משום שהיו מחליפים כותנה משובחת בכותנה גרועה: כותנת** Sea Island **במצרית (בבתי הטווייה הדקה); כותנה אמריקנית ומצרית בכותנת־סוראט (מהודו המזרחית); כותנה נקייה בתערובת של פסולת־כותנה עם סוראט. ליפָיה הקצרים־יותר של הכותנה הסוראטית, טיבה טיב של זוהמה, הפריכות היתירה של החוטים, החלפתו של הקמח בסממנים כבדים־יותר מכל המינים לשם החלקת חוטי־השתי וכו׳ — כל אלה הפחיתו את המהירות של מנגנון־המכונות, או את מספר הנולים שיכול אורג אחד להשגיח עליהם, עם ריבוי שגיאותיה של**

---

[236] השווה, „דו״חות של מפקחי בתהח״ר ל־31 באוקט. 1862״, עמ׳ 30.
[237] שם, עמ׳ 19.

המכונה הרבו את העבודה ועם צמצום כמות התוצרת צמצמו את השכר־ליחידה. אם היו משתמשים בסוראט, הרי אפילו בתעסוקה מלאה עלה הפסדם של הפועלים כדי 20, 30 אחוזים ויותר. אולם רובם של החרשתנים הורידו גם את שערו של השכר־ליחידה ב־5, $7\frac{1}{2}$ ו־10 אחוזים. יובן, איפוא, מצבם של אלה שהיו עסוקים רק 3, $3\frac{1}{2}$, 4 ימים לשבוע או רק 6 שעות ליום. בשנת 1863, לאחר שחלה כבר הטבה יחסית, עלה שכרם השבועי של אורגים, טווים וכיו"ב, כדי 3 שילינגים ו־10 פנסים, 4 שילינגים ו־16 פנסים, 5 שילינגים ופני אחד, וכו'[238]. אפילו בנסיבות אלו רבות־היסורים לא שבתה ולא נחה רוח־האמצאה של החרשתן להמציא ניכויים־בשכר. ניכויים אלו חלו בחלקם כעונש על שום פגימות בתוצר, שנגרמו מחמת הכותנה הגרועה, מנגנון־המכונות הבלתי־מתאים וכו'. ואם החרשתן היה גם בעל הבקתות [cottages] של הפועלים, היה מעלה לעצמו שכר־דירה ומנכהו משכר־העבודה הנקוב [הנומינאלי]. המפקח על בתי־החרושת רדגרייוו מספר על Self-acting minders (הם משגיחים על זוג של נולי־פרד' אוטומאטיים) כי „לאחר עבודה מלאה במשך שבועיים היו מרויחים 8 שילינגים ו־11 פני, ומסכום זה נוכה שכר־הדירה בעד הבתים, ואולם מחצית מניכוי זה הוחזרה על ידי הבעלים כמתנה. הפועלים המשגיחים הביאו הביתה סך 6 שילינגים ו־11 פני. בכמה מקומות היה השכר בסוף 1862: של המשגיחים על המכונה האוטומאטית — בין 5 ו־9 שילינגים; של האורגים — בין 2 ו־6 שילינגים לשבוע"[239]. שכר דירה היו מנכים תכופות משכר־העבודה, אפילו כשהידיים עבדו רק זמן קצר בלבד[240]. שוב אין תימה בדבר, שבחבלים אחדים של לאנקשייר פרצה מעין מגיפת־רעב! אולם האופייני מכל הדברים האלה הוא, כיצד חלה־ועברה המהפכה של תהליך־הייצור על חשבונו של הפועל. היו הללו מעשי־ניסוי ממש בגוף חסר־ערך [experimenta in corpore vili], מעשי־ניסוי בצפרדעים על־ידי מנתחים. „אף על פי" — אומר המפקח על בתי־החרושת רדגרייוו — „שהבאתי את ההכנסות־בממש של הפועלים בכמה בתי־חרושת, אין להסיק מכאן, שהם נשכרים סכום זה שבוע־שבוע. הפועלים נתונים לתנודות גדולות־ביותר מחמת הניסויים ("experimentalizing") התמידיים של החרשתנים... שכרם של הפועלים עולה ויורד עם איכותה של תערובת־הכותנה; עתים יהיה קרוב, בתוך 15%, לשכר הקודם, ואחר־כך, תוך שבוע או שבועיים, ירד ב־50% עד 60%"[241]. מעשי־ניסוי אלה נעשו לא בלבד על חשבון אמצעי־המחיה של הפועלים. הוטל עליהם לסבול בכל חמשת חושיהם. „האנשים העסוקים ביישור כותנת־סוראט קובלים הרבה קובלנות. הם מספרים לי, כי עם פתיחת שקי הכותנה עולה סרחון איום, המביא לידי התעלפות... בחדרי העירבוב, הסריקה [scribbling] והניפוץ פורחים אבק וזוהמה, המגרים כל צינורי הנשימה וגורמים שיעול וקוצר־הנשימה. וכן מהלכת ביניהם מחלת־עור, הבאה בלא ספק מן הגירוי שמגרה הזוהמה אשר בכותנת־סוראט... מתוך שהסיבים קצרים כל כך,

238 „דו"חות של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקט. 1865", עמ' 41—45.

239 „דו"חות וכו' ל־31 באוקט. 1863", עמ' 41, 42.

240 „דו"חות וכו'. 31 באוקט. 1865", עמ' 51.

241 שם, עמ' 50, 51.

רגילים להשתמש בכמות גדולה של דבק, הן מחומר של בעלי־חיים והן מצמחים... ברונכיטיס — מחלה נפוצה מאוד מחמת האבק. וכן שכיחה דלקת־הגרון, מאותה סיבה." מצד השני שימשו תחליפי־הקמח, שהרבו את משקל־החוטים, ארנק־של־פורטונאטוס בשביל האדונים החרשתנים. הם הביאו לידי כך, כי „15 פונטים של חומר־גלם, לאחר שנארגו היה משקלם 26 פונטים"[242]. בדין־וחשבון של המפקחים על בתי־החרושת מ־30 באפריל 1864 אנו קוראים: „התעשייה משתמשת עכשיו באמצעי־עזר זה בקנה־מידה הראוי לגנאי באמת. שמעתי ממקור מוסמך, שאריג במשקל של 8 פונטים הותקן מ־5¼ פונטים כותנה ומ־2¾ פונטים דבק; אריג אחר במשקל 5¼ פונטים, הכיל 2 פונטים דבק. הללו היו אריגי־כותנות [shirtings] גסים לצרכי יצוא. באריגים מסוגים אחרים מוסיפים עד כדי 50% דבק; וכך יכול החרשתן להתפאר, ואף מתפאר הוא באמת, כי הוא הולך־ומתעשר במכרו פונט אריג בפחות ממון משׁשולם בעד עצם החוטים שהושקעו בכך"[243]. ואולם הוטל על הפועלים לסבול לא רק ממעשי־הניסוי של החרשתנים בבתי־החרושת ושל העיריות מחוץ לבתי־החרושת, לא רק מהפחתת השכר ומאבטלה, לסבול לא רק יסורי מחסור ונדבות, ולא רק משבחיהם של הלורדים וצירי בית־הנבחרים. „נשים אומללות, שמחמת מצוקת־הכותנה הושלכו מיד בתחילתה מן התעסוקה, נעשו פסלתה של החברה; ועכשיו אף על פי שהעסק קם ונתעורר, הן ממשיכות להיות חברות של אותו מעמד אומלל, ובוַדאי ימשיכו בכך בעתיד... ואמנם יש עכשיו בסביבה יותר זונות צעירות משידעתי על כך ב־25 השנים האחרונות"[244].

ובכן: במשך 45 השנים הראשונות לתעשיית הכותנה הבריטית, משנת 1770 עד 1815 — רק 5 שנים של משבר וקפאון; אולם זו היתה תקופת המונופולין העולמית שלה. התקופה השנייה בת 48 שנים, מ־1815 עד 1863, לא היו בה אלא 20 שנים של התעוררות ושיגשוג, כנגד 28 שנים של דכאון וקפאון. בשנים 1815 עד 1830 מתחילה ההתחרות כנגד יבשת אירופה וארצות־הברית. משנת 1833 ואילך משיגים בכפייה התפשטות השוָקים שבאסיה על־ידי „חורבנו של הגזע האנושי". מאז בטלו חוקי־הדגן, משנת 1846 עד 1863 — כנגד 8 שנים של חיות בינונית ושיגשוג, 9 שנים של דכאון וקפאון. על מצבם של פועלי־הכותנה, מן המבוגרים בין הגברים, אפילו בזמן־השיגשוג — אפשר ללמוד מתוך ההערה הניתנת־למטה[245].

---

242 „דו"חות וכו', 31 באוקט. 1865", עמ' 62, 63.

243 „דו"חות וכו'. 30 באפריל 1864", עמ' 27.

244 מתוך מכתב של ראש־המשטרה [Chief Constable] ה א ר י ס מבולטון ב„דו"חות של מפקחי בתהח"ר. 31 באוקט. 1865", עמ' 61, 62.

245 בכרוז של פועלי־הכותנה להקמת חברת־הגירה, אביב 1863, נאמר בין השאר: „רק מועטים יכפרו בכך, שיש עכשיו צורך מוחלט בהגירה מרובה של פועלי־החרושת... אך כדי להוכיח, כי בכל הזמנים דרוש זרם מתמיד של הגירה לחו"ל, וכי בלעדיו לא יוכלו פועלי־החרושת לקיים את מעמדם בזמנים רגילים — נבקש לשים־לב לעובדות הבאות: — בשנת 1814 עלה הערך הרשמי (שאינו אלא אינדקס של הכמות) של סחורות־הכותנה המוצאות לחו"ל 17.665.378 לי"ש, בעוד שערכן הממשי בשוק היה 20.070.824 לי"ש. ב־1858 עלה הערך הרשמי של סחורות־הכותנה המוצאות לחו"ל 182.221.681 לי"ש — אך ערכן הממשי או ערכן בשוק היה רק 43.001.322 לי"ש, ונמצא שכמות גדולה פי־עשרה לא הביאה אלא

8. המהפכה, שהתעשייה הגדולה מחוללת בתוך מאנופאקטורה, אומנות ועבודה־ביתית

א. ביטול שיתוף־הפעולה העומד על אומנות וחלוקת־העבודה

ראינו, כיצד מבטל מנגנון־המכונות את שיתוף־הפעולה, המבוסס על האומנות, וכן את המאנופאקטורה המבוססת על חלוקת־העבודה שעל דרך האומנות. דוגמה לסוג ראשון היא מכונת־הקצירה: היא באה במקום שיתוף־הפעולה של קוצרים. דוגמה חותכת לסוג השני היא המכונה לייצורן של מחטי־תפירה. לפי אַדם סמית התקינו בזמנו 10 גברים, תוך חלוקת־עבודה, יותר מ־48.000 מחטי־תפירה ליום. כנגד זה מספקת מכונה אחת ויחידה 145.000 מחטי־תפירה ביום־עבודה של 11 שעות. אשה אחת, או צעירה אחת, משגחת בממוצע על 4 מכונות כאלה, והיא מייצרת, איפוא, על־ידי מנגנון־המכונות, בערך 600.000 מחטים ליום ולמעלה מ־3.000.000 לשבוע[246]. כל שמכונת־עבודה יחידה באה במקומו של שיתוף־הפעולה, או במקומה של המאנופאקטורה, אף היא עצמה עשויה לשמש שוב יסוד למפעל על דרך האומנות. ואולם רפרודוקציה זו של המפעל האומנותי, המבוססת על מנגנון־המכונות, אינה משמשת אלא מַעבר למפעל המכונתי, וכלל הוא שדבר זה חל תמיד כל־אימת שכוח־מניע מכאני, של קיטור או של מים, בא ומחליף את שרירי־האדם להנעת המכונה. יש שמפעל קטן מתקשר לתקופה, ואף זאת רק ארעית, עם כוח־מניע מכאני, על־ידי שהוא שוכר את הקיטור, כגון במאנופאקטורות אחדות שבבירמינגהאם, או שמשתמש במכונות חימום [caloric engines] קטנות, כגון בענפים מסוימים של האריגה וכו'[247]. באריגת־המשי אשר בקוֹונטרי התפתח התפתחות טבעית־מקורית הנסיון של „בתי־חרושת שבבקתות" [cottage factories]. בטבורן של שורות־הבקתות הבנויות ריבועים־ריבועים, הוקם מה שקרוי בית־

פי שניים וקצת יותר מן המחיר הקודם. תוצאות קשות אלה לארץ בכלל ולפועלי־החרושת ביחוד, נגרמו על ידי פעולה משותפת של כמה וכמה סיבות... אחת הבולטות־ביותר היא גדישות־עבודה מתמדת, שבלעדיה אי־אפשר היה לעולם להמשיך־ולקיים ענף־תעשייה כזה, שתוצאותיו הרסניות כל כך — ענף־תעשייה הזקוק לשוק מתרחב־ומתמיד כדי להצילו מן הכלָיה. בתי־חרושת לכותנה של ארצנו אפשר וצפוי להם שיתוק מחמת מצבי־הקפאון הפריודיים החלים בענף זה, ובסדרים הקיימים כיום קפאון זה הוא הכרח בלתי־נמנע, ממש כמוות עצמו. אך לא ישבות ולא ינוח רוח־האַמצאה האנושי. ואף על פי שאנו סבורים, שלא הגענו לגבול־המציאות באמרנו, כי ב־25 השנים האחרונות עזבו את חופי הארץ 6 מיליונים של מבוגרים — הרי אחוז גדול של הגברים הבוגרים אינם יכולים למצוא עבודה בבתי־חרושת, בתנאים כל־שהם, אפילו בימי הרוָחה הגדולה ביותר — מחמת הגידול הטבעי של האוכלוסייה ומחמת דחיקת־העבודה על מנת להוזיל את התוצרים." („דו"חות של מפקחי בתהח"ר, 30 באפריל 1863", עמ' 51, 52.) באחד הפרקים הבאים נראה, כיצד שקדו האדונים החרשתנים בכל־הדרכים, ואפילו על ידי התערבות מטעם המדינה, למנוע את הגירתם של פועלי־החרושת בימי השוֹאה של הכותנה.

[246] „הועדה להעסקת ילדים", דו"ח IV. 1865", עמ' 108. מס' 447.

[247] רפרודוקציה של האומנות על בסיס מנגנון־המכונות, מן הסוג הנדון, שכיחה בארצות־הברית. והריכוז, שיבוא בעקבות המעבר ההכרחי אל המפעל המכונתי, עתיד דוקא משום כך לצעוד שם בצעדי־ענק — בהשוָאה אל אירופה ואפילו אל אנגליה.

המכונות [Engine house] בשביל מכונת־הקיטור, וזו נתחברה על־ידי גלים אל הנולים אשר בבקתות. בכל המקרים הללו היו שוכרים קיטור בשכר 2½ שילינגים לנול. את שכר הקיטור היו חייבים לשלם שבוע־שבוע, בין שעבדו הנולים ובין שלא עבדו. כל בקתה הכילה 2—6 נולים, שהיו שייכים לפועלים או נקנו בהקפה או שנחכרו. המלחמה בין בית־החרושת שבבקתות ובין בית־החרושת ממש נמשכה למעלה מ־12 שנה. היא נסתיימה בחורבן גמור של 300 בתי־החרושת אשר בבקתות[248]. כל מקום שטבעו של התהליך לא חייב מתחילתו ייצור בקנה־מידה גדול, הרי כלל הוא, שכל התעשיות שעלו־ופרחו בעשרות השנים האחרונות — כגון התקנת מעטפות, ציפרני־פלדה וכיוצא באלה — עברו מתחילה שלבים קצרי־ימים של המפעל־האומנותי, ולאחרונה של מפעל־המאנופאקטורה, במעבר אל המפעל המכונתי. גלגול זה קשה ביותר בכל מקום שייצורו של תוצר על־דרך־המאנופאקטורה אינו מהווה סדרת שלבים של תהליכי־התפתחות, אלא ריבוי של תהליכים השונים בסוגיהם זה מזה. דבר זה שימש עיכוב רב, למשל, בפני בית־החרושת של ציפרני־פלדה. ואולם עוד לפני כעשור שנים ומחצה בערך הומצא אבטומטון, המבצע ששה תהליכים שונים בפעולה אחת. האומנות סיפקה בשנת 1820 12 תריסרים ראשונים של ציפרני־פלדה ב־7 לי״ש ו־4 שילינגים, המאנופאקטורה סיפקה אותם בשנת 1830 ב־8 שילינגים, ובית־החרושת מספק אותם כעת לסיטונאים ב־2 עד 6 פנסים[249].

ב. השפעה־חוזרת של המערכת החרשתית על המאנופאקטורה והעבודה־הביתית

עם התפתחותה של המערכת החרשתית — ומה שנלווה אליה: המהפכה בחקלאות — לא רק שמתפשט סולם־הייצור בכל שאר ענפי־התעשייה, אלא גם משתנה טיבו של זה. בכל מקום קונה לעצמו חשיבות מכרעת העקרון של המפעל המכונתי: ניתוח תהליך־הייצור לשלבי הרכבו ויישוב הבעיות המתעוררות בכך בעזרתה של המכאניקה, הכימיה וכיו״ב — בקיצור, בעזרתם של מדעי־הטבע. ובכן: מנגנון־המכונות חודר־ונכנס לתוך המאנופאקטורות, עתים לתהליך חלקי זה ועתים לתהליך חלקי אחר. בכך מתפורר הגיבוש המוצק של הסתעפותן — זו הנובעת מתוך חלוקת־העבודה הישנה — ומפנה מקומו לחילוף בלתי־פוסק. מלבד זה מתהפך מיסודו הרכבו של הפועל־הכולל או של חבר־הפועלים המצוות. בניגוד לתקופת המאנופאקטורה מתבססת עכשיו התכנית של חלוקת־העבודה בכל מקום שאפשר על השימוש בעבודת־נשים, בעבודת־ילדים מכל דרגות־הגילים, בעבודת פועלים בלתי־מנוסים, בקיצור, בעבודה זולה, "cheap labour" — ככינויה האופייני בפי האנגלי. דברים אלה אמורים לא רק בכל ייצור מצוות בקנה־מידה גדול —

---

[248] השווה, „דו״חות של מפקחי בתהח״ר, 31 באוקט. 1865״, עמ׳ 64.

[249] מר ג׳ילוט הקים בבירמינגהאם את המאנופאקטורה לעשיית עטים־מפלדה בקנה מידה גדול. זו סיפקה כבר ב־1851 למעלה מ־180 מיליון עטים וצרכה לשנה 120 טונות של פח־פלדה. בירמינגהאם שנטלה לעצמה במונופולין את התעשייה הזאת בכל הממלכה המאוחדת, מייצרת עכשיו מיליארדים של עטי־פלדה. לפי המיפקד משנת 1861 היה מספר האנשים המועסקים: 1428, בתוכם 1268 פועלות מגיל 5 ואילך.

וישתמש במנגנון־המכונות או לא ישתמש — אלא גם בזו הקרויה תעשייה ביתית, בין שהיא נעשית בדירות הפרטיות של הפועלים ובין בסדנאות קטנות. זו הקרויה תעשייה־ביתית מודרנית, הצד השווה בינה ובין תעשיית־הבית הישנה־נושנה — שהנחת־ראשית לה משמשים אומנות עירונית בלתי־תלויה, משק־איכר עצמאי וקודם־כל בית משל משפחת־העובד — אינו אלא השם בלבד. תעשייה זו נתגלגלה עכשיו במחלקת־חוץ של בית־החרושת, של המאנופאקטורה או של מחסן־הסחורות. חוץ מפועלי בתי־החרושת, פועלי המאנופאקטורה ובעלי־המלאכה, שההון מרכז אותם המונות־המונות ריכוז־שבמקום ושולט בהם במישרין, הוא מניע בחוטים נעלמים צבא אחר של פועלי־בית הפזורים על פני כרכים וכפרים. למשל: בית־החרושת לכותנות של האדונים טילי בלונדונדרי אשר באירלאנד, המעסיק 1000 פועלים בבית־החרושת ו־9000 עובדי־בית הפזורים על פני הכפרים[250].

ניצולם של פועלים זולים ובלתי־מבוגרים הוא ניצול מחפיר־יותר במאנופאקטורה המודרנית מאשר בבית־החרושת ממש, משום שהיסוד הטכני הקיים בבית־החרושת — החלפת כוח־השרירים במכונות, וקלות העבודה, — חסר על הרוב במאנופאקטורה; ועם זה גופה של האשה, או של הבלתי־מבוגר עדיין, מופקר שם, ללא יושר ומצפון, לפעולת סמים מרעילים וכו׳. והוא ניצול מחפיר יותר בזו הקרויה עבודה־ביתית מאשר במאנופאקטורה, משום שכושר התנגדותם של הפועלים פוחת והולך במפוזר; משום שגדוד שלם של טפילים־ליסטים נדחק ועומד בין נותן־העבודה ממש לבין העובד; משום שהעבודה־הביתית נאבקת בכל מקום עם המפעל־המכונתי, ועל כל פנים עם מפעל־המאנופאקטורה, שבאותו ענף־ייצור; משום שהעוני גוזל מן הפועל את תנאי־העבודה ההכרחיים ביותר: חלל, אור, אוורור וכו׳; משום שגדלה־והולכת אי־הסדירות בתעסוקה; ולאחרונה: משום שכאן, בבתי־המקלט האחרונים לכל אלה שנעשו „מיותרים־במניין" על־ידי התעשייה הגדולה והחקלאות הגדולה, מן ההכרח שההתחרות בין הפועלים תגיע לידי מאקסימום. החסכנות באמצעי־הייצור, שנתפתחה והגיעה לידי שלימות שיטתית רק על־ידי המפעל־המכונתי, והיא כרוכה מתחילתה בבזבוז ללא כל ריתוי של כוח־העבודה ובגזל של ההנחות התקינות בשביל תיפקוד־העבודה — עכשיו היא מבליטה את פרצופה זה, האנטאגוניסטי והקטלני, וביתר הבלטה, ככל שמפותחים פחות בענף־תעשייה מסוים כוח־הייצור החברתי של העבודה והבסיס הטכני של תהליכי־עבודה מצוּוָתים.

ג. המאנופאקטורה המודרנית

ברצוני להסביר עכשיו בדוגמאות אחדות את המשפטים שהובעו למעלה. בעצם כבר יודע הקורא כמה וכמה הוכחות מתוך הפרשה על יום־העבודה. המאנופאקטורות־למתכות שבבירמינגהאם וסביבתה מעסיקות על הרוב, בשביל עבודה קשה מאוד, 30.000 ילדים ובני־נעורים ועוד 10.000 נשים. מוצאים אותם כאן במפעלים המזיקים לבריאות: בתי־היתוך לפליז, בתי־חרושת לכפתורים, עבודות אֱמאיל, גאלוואניזאציה, וציפוי בלאכה[251]. מחמת פריצת כל גדר בעבודת גדולים וקטנים בבתי־דפוס

[250] „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח II, 1864", עמ׳ LXVIII, מס׳ 415.

[251] ויתירה מזו: ילדים בהשחזת־שופינים בשפילד!

שונים, של עתונים וספרים בלונדון, הובטח לאלה השם המפואר „בתי־מטבחיים"[251 א]. ואותה פריצת כל גדר בעבודה, שקרבנותיה הם ביחוד נשים ובחורות וילדים, — אתה מוצא בעבודת הכריכה. עבודה מפרכת לבלתי־מבוגרים בבתי עשיית־חבלים. עבודת לילה במפעלי־המלח, במאנופאקטורה של נרות ושאָר מאנופאקטורות כימיות; שימוש קטלני בנערים בבתי־אריגה למשי, שאינם מונעים בכוח מכאני, לשם סיבוב הנולים[252]. אחת העבודות המחפירות־ביותר, המזוהמות־ביותר ובשכר הגרוע ביותר, שמעדיפים להעסיק בהן בחורות צעירות ונשים — היא מיוּנם של סמרטוטים. כידוע, שבריטניה — נוסף על סמרטוטיה־היא המרובים מני־ספור — משמשת בית־החסנה [Emporium] למסחר־בסמרטוטים של העולם כולו. זורמים הם אליה מיאפאן, מן המדינות הרחוקות ביותר של דרום־אמריקה ומן האיים הקאנאריים. אולם מקורות־ההספקה העיקריים בשבילה הן גרמניה, צרפת, רוסיה, איטליה, מצרים, תורכיה, בלגיה והולאנד. הסמרטוטים משמשים לזיבול, לתעשיית נעוֹרת (לכלי־מיטה), לתעשיית צמר מלאכותי (Shoddy), וכן חומר־גלם לנייר. הנשים הללו, העוסקות במיון הבלויים, סרסורות הן להפצת מחלת האבעבועות ושאָר מגיפות מידבקות, והן עצמן קרבנותיהן הראשונים[253]. דוגמה־למופת בשביל יתר־עבודה, בשביל עבודה מפרכת ובלתי־מתאימה, והנובע מכאן התאכזרות אל העובדים, הנאכלים־ובלים מתחילת ילדותם — עשויה לשמש, בצד הייצור במחצבים ובמכרות הפחמים, תעשיית הלבינים והרעפים, ולשם כך משתמשים באנגליה רק שימוש ארעי במכונה שהומצאה לא כבר (1866). בין מאי וספטמבר נמשכת העבודה מ־5 בבוקר עד 8 בערב, ובכל מקום שמייבשים את הלבינים בחוץ נמשכת העבודה תכופות מ־4 בבוקר עד 9 בערב. יום־העבודה מ־5 בבוקר עד 7 בערב נחשב „מקוצץ", „מתון". ילדים וילדות מועבדים משנתם הששית, ואפילו משנתם הרביעית ומעלה. אף הם עובדים אותו מספר של שעות שעובדים הגדולים, ולפעמים יותר מכן. העבודה כבדה, וחומו של קיץ מוסיף־ומגביר את היגיעה. במלבינה אחת במוסליי, למשל, עשתה בחורה בת 24 2000 לבינים ליום בסיוען של שתי שוליות נערות בלתי־מבוגרות, שהיו נושאות את החימר ועורמות את הלבינים בערימות. נערות אלה היו גוררות יום־יום 10 טונות ומעלות אותן בירכתיים החלקלקות של בור־הלבינים מעומק של 30 רגל ולמרחק של 210 רגל ויותר. „אי אפשר לו לילד לעבור את אש־הגיהנום של מלבינה ולא להתנוון ניוון מוסרי גדול... זה ניבול־פה, שהם מתרגלים לשמוע מגילם הרך ביותר; אלה הרגלים מתועבים, מנוולים וחסרי־בושה, שבתוכם הם גדלים בבערות ובהתפראות־למחצה — עושים אותם לכל ימי־חייהם אחר־כך פורעי־חוק, מושחתים ופרוצים... מקור איום של שחיתות־המידות הוא אופן שיכונם. כל גבָּל (moulder — תמיד הפועל המובהק ביותר וראש

[251 א] „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח V. 1866", עמ' 3; מס' 24; עמ' 6. מס' 55, 56; עמ' 7, מס' 59, 60.

[252] שם. עמ' 114, 115, מס' 6—7. חבר־הועדה מעיר בצדק, שאם בדרך כלל באה המכונה במקום האדם — כאן בא הנער, פשוטו כמשמעו [verbatim], במקום המכונה.

[253] ר' דו"ח על המסחר־בסמרטוטים ודוגמאות רבות: „בריאות הציבור. דו"ח VIII". לונדון 1866. תוספת. עמ' 196—208.

לחבורה של פועלים) — מספק ל־7 הפועלים הסרים־למשמעתו מזון ואיכסון בבקתתו. בין שהם בני משפחתו ובין שאינם בני משפחתו — כולם, גברים, בחורים ובחורות, ישינים באותו בית, שאין בו בדרך כלל אלא 2 חדרים וביוצא־מן־הכלל 3 חדרים, וכולם בקומה התחתונה, תוך איוורור גרוע. בני־אדם אלה יגעים־ורצוצים כל כך אחרי עבודת־הפרך של היום, עד שאינם משגיחים כל־עיקר בחוקי הבריאות והנקיון ואף לא בכללי הנימוס. רבות מבקתות אלה משמשות דגמים של רשלנות, זוהמה ואבק... והגדולה בקלקלות של השיטה, המעסיקה בחורות צעירות בעבודה מעין־זו, שהיא מַשהה אותן בדרך כלל מילדותן לכל ימי חייהן במחיצתו של אספסוף פרוץ־ופרוע ביותר. הן נהפכות לבחורים גסים, מנובלי־פה, ("rough, foul-mouthed boys"), עוד לפני שהטבע לימדן לדעת שנשים הן. כמה סמרטוטים מזוהמים לעורן, חשופות רגליים למעלה מן הברכיים, שערותיהן ופניהן מרופשות זוהמה — לומדות הן להתייחס בבוז לכל רגשות הנימוס והבושה. בשעת סעודה שרועות הן על פני השדות, או שמסתכלות להנאתן בבחורים, השוחים בתעלה הסמוכה. נגמרה סוף סוף מלאכת־יומן הקשה, הריהן לובשות שמלות נאות יותר ומלוות את הגברים אל בתי־המרזח." ואין זה אלא טבעי, כי כל המעמד הזה שטוף בשיכרות קשה־ביותר מימי הילדות ממש. "הגרוע ביותר הוא, שעושי־הלבינים מגיעים לידי יאוש־עצמי. אחד מן הטובים שבהם אמר לכומר שבסאותהאלפילד: אדוני, רוצה אתה להחזיר־למוטב עושה־לבינים — נסה־נא להעלות ולהחזיר־למוטב את השטן! ("You might as well try, to raise and improve the devil as a brickie, Sir!")[254].

על החסכנות הקאפיטאליסטית לגבי תנאי־העבודה במאנופאקטורה המודרנית (מובנה של זו כל הסדנאות בקנה־מידה גדול, פרט לבתי־חרושת ממש) תמצא חומר רשמי ובשפע "בדין־וחשבון על בריאות־הציבור" ("Public Health Report") כרך IV (1863) וכרך VI (1864). התיאור של בתי־העבודה (workshops) וביחוד אלה של פועלי־הדפוס והחייטים בלונדון, עולה על יצורי־הדמיון הנאלחים ביותר של מחברי הרומאנים שלנו. ההשפעה על מצב בריאותם של הפועלים מובנת מאליה. ד"ר סיימון, פקיד־הרפואה העליון במועצת־המלך [Privy Council] והעורך הרשמי של "דינים־וחשבונות על בריאות־הציבור" ["Public Health Reports"], אומר בין השאר: "בדין־וחשבון הרביעי שלי (1863) הוכחתי, שאין להם לפועלים למעשה כל אפשרות לעמוד על זכותם הסאניטארית הראשונה; לאמור: לעמוד על הזכות, כי יהיה המפעל שלמענו כינס אותם הבעל־המעסיק מה שיהיה — העבודה, כל שהיא תלויה בו, צריכה להיות חפשית מכל התנאים המזיקים־לבריאות שאפשר להימנע מהם. הדגשתי, כי בעוד שהפועלים אינם מסוגלים למעשה להבטיח לעצמם אותן תקנות־בריאות, שוב אין הם יכולים לקבל עזרה ממשית כל־שהיא מידי השלטונות הממונים של המשטרה הסאניטארית... וכך מענים עכשיו ומקצרים

---

[254] "הועדה להעסקת ילדים. דו"ח V. 1866", XVI, מס' 96—97 ועמ' 130, מס' 39—61. השווה שם, דו"ח III. 1864, עמ' 48, 56.

ללא־תועלת את חייהם של מיליוני פועלים ופועלות ביסורי־גוף בלתי פוסקים, יסורים הנוצרים עם עצם התעסקותם"[255]. להדגמת השפעתם של בתי־העבודה על מצב הבריאות מביא ד"ר סיימון את רשימת־התמותה הבאה:

מספר הפועלים מכל הגילים העסוקים בתעשיית הנדונות	השוואת התעשיות ביחס למצב־הבריאות	שער התמותה על 100.000 גברים בתעשיות הנדונות, לפי הגילים הבאים: בני 25—35	35—45	45—55
958.265	חקלאות באנגליה ובוולס	743	805	1145
22.301 גברים	חייטים בלונדון	958	1262	2093
12.379 נשים				
13.803	פועלי־דפוס בלונדון	894	1747	2367[256]

ד. עבודה־ביתית מודרנית

אפנה עכשיו אל זו הקרויה עבודה־ביתית. רוצה אדם לקנות מושג על תחום־ניצול זה של ההון — תחום, שהוקם על הרקע של התעשייה הגדולה — ועל מוראותיו, יתבונן, למשל, בעשיית־המסמרים, לכאורה כולה מעין אידיליה, שמתעסקים בה בכמה כפרים נידחים באנגליה[257]. כאן דיינו בדוגמאות מספר מתוך ענפי התעשייה לתחרים ולקליעת־קש — שעדיין אין הם מנוהלים בשיטת המכונות, או שעדיין אין הם מתחרים במפעל המכונתי והמאנופאקטורה.

בין 150.000 איש העסוקים בייצור־התחרים האנגלי, כפופים בערך 10.000 למרותו של חוק־בתי־החרושת משנת 1861. הרוב העצום של 140.000 הנותרים הם נשים, צעירים וילדים משני המינים, אם גם הזכרים שבהם אינם מיוצגים אלא במידה מועטה. על מצב בריאותו של אותו חומר־ניצול „זול" אפשר לעמוד מתוך רשימתו של ד"ר טרומן, רופא הפוליקליניקה הכללית [General Dispensary] אשר בנוטינגהאם. מכל 686 עושות־תחרים, ששאלו לרופא, רובן מבנות 17 עד 24, היו נגועות־שחפת:

בשנת	1852	1 על	45	בשנת	1857	1 על	13
"	1863	1 על	28	"	1858	1 על	15
"	1854	1 על	17	"	1859	1 על	9
"	1855	1 על	18	"	1860	1 על	8
"	1856	1 על	15	"	1861	1 על	8[258]

255 „בריאות הציבור", דו"ח VI," לונדון 1864, עמ' 31.

256 שם, עמ' 30. ד"ר סיימון מעיר, כי התמותה בקרב החייטים ועובדי־הדפוס שבלונדון בגיל 25—35 למעשה גבוהה־יותר, שהרי מעבידיהם בלונדון מקבלים מן הכפר מספר גדול של אנשים צעירים עד גיל 30 כ„שוליות" ו־"improvers" (הרוצים להשתלם באומנותם). במיפקד מופיעים הם בחזקת תושבי־לונדון ומנפחים את מספר הגולגולות, שעליו מתבסס החישוב של שער־התמותה בלונדון, בלא שתחול על־ידם תוספת פרופורציונאלית אל מספר מקרי־המוות שבלונדון. חלק גדול מהם חוזר באמת אל הכפר, וביחוד במקרי־מחלה חמורים. שם.

257 הדברים אמורים כאן במסמרים מחושלי־פטיש, להבדיל מן המסמרים־החתוכים המיוצרים על דרך המכונה. ר' „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח III", עמ' XI, עמ' XIX, מס' 125—130, עמ' 53, מס' 11, עמ' 114, מס' 487, עמ' 137, מס' 674.

258 „הועדה להעסקת ילדים, דו"ח II", עמ' XXII, מס' 166.

התקדמות זו בשער־השחפת ודאי שתספיק בשביל חסיד־הקידמה האופטימיסטי־ביותר ובשביל הרוכל־לחופש־המסחר המפיח שקרים ושקרי־שקרים אשר בגרמניה.

חוק־בתי־החרושת משנת 1861 מסדיר את עשיית־התחרים ממש, כל שעשייה זו מבוצעת בידי מנגנון־המכונות — וכך הוא הנוהג המקובל באנגליה. הענפים שנעמוד עליהם כאן בקצרה — ולא כל שהפועלים מרוכזים בהם במאנופאקטורות, בבתי־סחורות וכיוצא באלה, אלא כל שהם קרויים פועלי־בית — נחלקים לסוגים אלה: 1) finishing (גמר־מלאכה של התחרים המיוצרים על־דרך־מכונה, סוג שאף הוא נחלק לבני־סוגים מרובים, 2) קליעת התחרים.

גְמַר־מלאכה של התחרים [Lace finishing] מבוצע כעבודת־בית — אם בעסקים הקרויים *„בתי־הגברות"* [Mistresses Houses"], או בדירותיהן הפרטיות של נשים, אם ביחידות ואם בחבורה עם ילדיהן. הנשים המחזיקות את „בתי־הגברות" אף הן עניות. חדר־העבודה הוא חלק מדירתן הפרטית. מקבלות הן הזמנות מידי חרשתנים, בעלי־מחסני־סחורות וכו' ומעסיקות נשים, בחורות וילדים צעירים, הכל לפי גודל חדריהן ולפי תנודות־הביקוש של העסק. מספר הפועלות העסוקות משתנה: בין 20—40 באחדים מבתי־המלאכה האלה, ובין 10—20 באחרים. הגיל הממוצע הצעיר־ביותר של הילדים, המתחילים לעבוד, הוא 6; אבל יש גם ילדים *למטה* מ־5. זמן־העבודה הרגיל נמשך מ־8 בבוקר עד 8 בערב, בהפסקה של 1½ שעה לארוחות, שאין להן קבע ותכופות אוכלים אותן במאורות המעופשות גופן. ואם טוב העסק — שוב נמשכת העבודה תכופות מ־8 (לעתים מ־6) בבוקר עד 10, 11 או 12 בלילה. בקסרקטינים האנגליים עולה חלל־האויר, לפי התקנה, לכל חייל לכדי 500—600 רגל־מעוקבת, בבתי־החולים הצבאיים לכדי 1200. ואלו באותן מאורות־העבודה עולות לכל איש 67—100 רגל־מעוקבת. ואותה שעה גופה בולע אור־הגאז את החמצן שבאויר. כדי לשמור על נקיונם של התחרים, מוכרחים הילדים לחלוץ תכופות את נעליהם, ואף בימי החורף בכלל — אף על פי שהרצפה עשויה אבן־מרצפת או לבינים. „אין זה כל־עיקר מן הדברים הבלתי־שכיחים בנוטינגהאם, כי 14—20 ילדים מצטופפים בחדר לא יותר גדול מ־12 רגל מרובעות, וכאן הם עסוקים 15 שעות מן 24 שביממה; העבודה לכשעצמה מייגעת בשיעמומה ובחדגוניותה, ונוסף על כך נעשית היא בכל מיני תנאים מזיקים־לבריאות... אפילו הילדים הצעירים־ביותר עובדים תוך מתיחות שבנתינת־דעת ובמהירות מפליאה, וכמעט בלא ליתן מנוחה לאצבעותיהם ובלא להקטין את מהירותה של תנועה אחת. כשפונים אליהם בשאלה, אין הם מרימים עין ואינם מפסיקים מן העבודה, תוך *חרדה שלא יוציאו דקה אחת לבטלה." „המקל הארוך" משמש להן ל„גברות"* ["mistresses"] אמצעי־זירוז, בה־במידה שמוארך זמן־העבודה. „לאט לאט מתעייפים הילדים ונרגזים־והולכים, כציפרים הללו, לסוף זמן רתיקתם הארוכה אל תעסוקה חדגונית, מזיקה לעיניים, ומעייפת מחמת החדגוניות שבעומד־הגוף. עבודתם היא *עבדות ממש"* ("Their work is like slavery.").[259] ואם הנשים עובדות יחד עם ילדיהם בבית, — בית לפי משמעו המודרני, היינו, בחדר שכור,

---

[259] „הועדה להעסקת ילדים, דו"ח II, 1864", עמ' XIX, XX, XXI.

תכופות בעליית־גג — התנאים עוד גרועים מכן, אם אפשר בכך. עבודה מסוג זה נמסרת לעובדים במרחק של 80 מילין בסביבת נוטינגהאם. ילד העסוק בבתי־הסחורות, משפוּרש הוא והולך הביתה ב־9 או ב־10 בערב, נותנים לו תכופות צרור לדרכו, שיהיה מסיים את העבודה בבית. הצבוּע הקאפיטאליסטי, על־ידי שליחוֹ, אחד מעבדיו־שׂכיריו, עושה כן, כמובן, באמרוֹ את המימרא הנוטפת שמן־זית: „זה בשביל אמא," — אך יודע הוא יפה־יפה, כי הילד המסכן אנוס יהיה לגזול משנתו ולסייע[260].

התעשייה של קליעת־התחרים מבוצעת בעיקר בשני מחוזות חקלאיים באנגליה: מחוז־התחרים הוניטון, 20 עד 30 מילין לאורך החוף הדרומי של דיבונשייר, לרבות מקומות מועטים של צפון־דיבון; ועוד מחוז, המקיף חלק גדול של הנסיכויות באקינגהאם, בדפורד, נורתהמפטון, והחלקים הסמוכים של אוקספורדשייר והאנטינג־דונשייר. צריפיהם של שכירי־היום החקלאיים משמשים, כרגיל, מקומות־עבודה. כמה מבעלי־המאנופאקטורה מעבידים למעלה מ־3000 פועלי־בית כאלה, בעיקר ילדות וצעירות. המצבים שתוארו אצל פועלי־הגמר לתחרים, חוזרים־ונשנים כאן. אלא שבמקום „בתי־הגברות" באים הקרויים „בתי־ספר לתחרים" ("lace schools") שנשים עניות מחזיקות בצריפיהן. בבתי־ספר אלה עובדים הילדים משנתם החמישית, ולפעמים אף צעירים מכן, עד היותם בני 12—15; בשנה הראשונה עובדים הקטנים־שבקטנים 4 עד 8 שעות, ואחר־כך מ־6 בבוקר עד 8 ועד 10 בערב. „החדרים הם בדרך כלל חדרי־המגורים המקובלים בצריפים קטנים, הארובה סתומה למנוע רוח־פרצים, דרי־הבית ניזונים תכופות, אפילו בימות החורף, מן החום האַנִימַאלי של עצמם בלבד. במקומות אחרים אותם הקרויים חדרי בתי־הספר דומים לתיבות־מזווה קטנות ללא תנור... הצפיפות שבמאורות אלה, ומכאן האויר המקולקל, מגיעים לפעמים לידי קיצוניות. נוסף על כך — ההשפעה ההרסנית של בורות־השופכין, של בתי־המחראות, של חמרי־הרקבון ושאר הזוהמה, המתגוללים כרגיל במבואותיהם של הצריפים הקטנים." ואשר לחלל האויר: „בבית־ספר אחד לתחרים — 18 בחורות והמוֹרָה, 35 רגל מעוקבות לנפש; בבית־ספר אחר, ששׂררה בו צחנה ללא נשׂוא — 18 נפשות, 24½ רגל מעוקבת לנפש. בתעשייה זו תמצא, שעסוקים תינוקות בני 2 או 2½"[261].

מקום שפוסקת קליעת התחרים במחוזות הכפריים של באקינגהאם ובדפורד, מתחילה קליעת־הקש. זו משתרעת על פני חלק גדול של הרטפורדשייר והחלקים המערביים והצפוניים של אֶסקס. בשנת 1861 היו עסוקים בקליעת־קש ובעשיית כובעי־קש 40.043 איש, מהם 3815 זכרים מכל הגילים, כל השאר נשים; ביניהן 14.913 למטה מבנות 20, ומהן 7000 ילדות. במקום בתי־הספר לתחרים באים כאן בתי־ספר לקליעת קש ("straw plait schools"). הילדים מתחילים כאן את לימודם בקליעת קש, ברגיל, משנתם הרביעית, עתים בין השנה השלישית והרביעית. מובן מאליו, שאין הם מקבלים שום חינוך. הילדים עצמם קוראים לבתי־הספר הנמוכים

[260] שם, עמ' XXI ו־XXVI.

[261] „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח II, 1864", עמ' XXIX, XXX.

בשם „בתי־ספר טבעיים" ("natural schools"), להבדילם ממוסדות־עלוקות אלה, שבהם מחזיקים אותם בעבודה בשביל זה בלבד, שיהיו מתקינים את המכסה המצוּוה עליהם מפי אמוֹתיהם הרעבות־למחצה — על הרוב 30 יארדים ליום. אמהות אלה מעבידות אותם תכופות אחר־כך בבית עד שעה 10, 11, 12 בלילה. הקש חותך את אצבעותיהם ואת הפה, שבו ירטיבוהו תמיד. לפי דעתם הכללית של הפקידים הרפוּאיים בלונדון, שסוּכמה על־ידי ד"ר באלארד, נדרשות 300 רגל מעוקבות כמינימום בחללו של אויר לכל אדם בחדר־השינה או בחדר־העבודה. ואלו בבתי־הספר לקליעה נקבע החלל בצימצום עוד יותר מאשר בבתי־הספר לתחרים — 12²/₃, 17, 18¹/₂, ולמטה מ־22 רגל מעוקבות לכל נפש. „הקטן שבאותם המספרים — אומר אחד הנציבים, מר ווייט — מייצג פחות ממחצית החלל, שיתפוס תינוק ארוז בתיבה של 3 רגל לכל ממדיו." הנה תענוגות־החיים בשביל ילדים עד לשנתם ה־12 או ה־14. ההורים המסכנים, המנוּונים, אין דעתם נתונה אלא על כך, כיצד לסחוט מהם מן הילדים הרבה ככל האפשר. נתבגרו הילדים — מובן מאליו, שאין ביניהם ובין ההורים ולא־כלום, ומיד יעזבו אותם. „אין פלא בדבר, שבערוּת ועבריינוּת מצויות בשפע בתוך אוכלוסייה, שנתחנכה בדרך זו... המוסריות היא אצלה בשפל המדרגה... מספר רב של נשים יולדות ילדים בלתי־חוקיים, ומהן שיולדות בגיל בלתי־מבוגר כזה, שאפילו הבקיאים־ביותר בסטאטיסטיקה של עבריינים תוהים ומשתוממים"[262]. ומולדתן של משפחות־למופת אלה — כך אומר הדוכס מוֹנטאלֶמבר, בלי ספק בן־סמך מובהק בנצרות — היא הארץ הנוצרית־למוֹפת באירופה!

שכר־העבודה, העלוב מאוד בכלל בענפי־התעשייה הנדונים זה עתה (השכר המאקסימאלי, ביוצא מן הכלל, של הילדים בבתי־הספר לקליעת־קש הוא כדי 3 שילינגים), נפחת אפילו למטה משיעורו הנוֹמינאלי על־ידי שיטת־התשלום בסחורות [Trucksystem], הרוֹוַחת ביחוד בכל מחוזות־התחרים[263].

ה. המעבר מן המאנופאקטורה ומן העבודה־הביתית המודרנית אל התעשייה הגדולה. החשתה של מהפכה זו על־ידי השימוש בחוקי־בתי־החרושת לגבי אותם אופני־מפעל

הוזלה זו, שמוזילים את כוח־העבודה רק על־ידי שימוש־לרעה בכוחות העבודה של נשים ובלתי־מבוגרים, רק על־ידי גזל של כל תנאי־חיים ותנאי־עבודה תקינים, ורק על ידי התאַכזרות אשר ביתר־עבודה ובעבודת־לילה — סופה שנתקלת בסייגי־טבע מסוימים, שאין לעבור עליהם; ויחד אתה נתקלים בסייגים אלה גם הוזלת־הסחורות והניצול הקאפיטאליסטי בכלל, המושתתים על אותם יסודות. משמגיע הדבר סוף־סוף לידי נקודה זו — והרבה זמן דרוש לכך — באה השעה להנהיג מנגנון־המכונות ולמהר־ולהפוך את העבודה־הביתית המפוזרת (ואפשר גם את המאנופאקטורה) לייצור חרשתי.

הדוגמה העצוּמה ביותר לתנועה זו נותן הייצור של „סחורות־להלבשה" ("Wearing Apparel"). לפי המיון [קלאסיפיקאציה] של הוַעדה־להעסקת־ילדים

---

[262] שם. עמ' XL, XLI.

[263] „הועדה להעסקת ילדים, דו"ח I, 1863", עמ' 185.

("Children's Employment Commission") מקיפה תעשייה זו: עושי כובעי־קש ומגבעות לנשים, עושי כיפות, חייטים, כובעניות, ומקשטות שמלות [milliners and dressmakers] [264], עושי כותנות, תופרות, עושי־מחוכים, עושי־כפפות, סנדלרים, לרבות כמה ענפים זעירים יותר, כגון ייצור עניבות, צווארונים וכו'. חֶבֶר העובדות, שהיו עסוקות בתעשיות אלה באנגליה ובוולס בשנת 1861, מנה: 586.298, מהן לפחות 115.242 למטה מ־20 שנה, 16.650 למטה מ־15 שנה. מספר העובדות האלה בממלכה המאוחדת (1861) — 750.334. אותה שעה היה מספר העובדים העסוקים בעשיית כובעים, נעליים, כפפות ובחייטות באנגליה ובוולס: 437.969, מהם 14.964 למטה מ־15 שנים, 89.285 בני חמש־עשרה עד בני עשרים, 333.117 למעלה מ־20 שנים. ברשימה זו חסרים הרבה ענפים קטנים השייכים לכאן. אולם אם נקח את המספרים כמות שהם, הרי נקבל בשביל אנגליה וולס בלבד, לפי המפקד של שנת 1861, סך־הכל של 1.024.277 נפש; הווה אומר, בערך כמספר האנשים שקולטים החקלאות וגידול הבהמות. מתחילים אנו מבינים, לשם מה מסייע מנגנון־המכונות להעלות בכשפיו כמויות עצומות כאלה של תוצרת, ול„שחרר" המונות עצומים כאלה של פועלים.

הייצור של „סחורות־להלבשה" מבוצע ע"י מאנופאקטורות, שבתחומיהן לא נעשתה אלא רפרודוקציה של חלוקת־העבודה, שאת איבריה הפזורים [membra disjecta] מצאו מזומנים לפניהן; הוא מבוצע על־ידי בעלים־אומנים זעירים, אלא שהללו שוב אינם עובדים, כמקודם, בשביל צרכנים פרטיים אלא בשביל מאנופאקטורות ומחסני־סחורות, ונמצא שתכופות ערים שלימות ומחוזות שלמים מתמַחים בענפים כאלה, כגון סנדלרות וכיוצא בה; ולאחרונה, מבוצע הוא בקנה־מידה גדול יותר על־ידי אלה הקרויים פועלי־בית, שהם משמשים בחינת מחלקת־חוץ של המאנופאקטורות, של מחסני־הסחורות ואפילו של הבעלים האומנים הזעירים[265]. התעשייה הגדולה מספקת את הכמויות של חומר־העבודה, של חומר־הגלם, תוצרים־למחצה וכיוצא בהם; ואלו ההמונים של החומר האנושי הזול (taillable à merci et miséricorde) [הנתון לחסד ולרחמים], הם ה„משוחררים" על־ידי התעשייה הגדולה והחקלאות הגדולה. המאנופאקטורות של תחום זה באו לעולם בעיקר מפני הצורך של בעלי־ההון, שיהיה בידיהם חַיִל מוכן לפעולה, מותאם לכל ניעה וניעה של הביקוש[266]. אולם מאנופאקטורות אלה עדיין נתנו למפעלים המפוזרים שעל־דרך־האומנות ושל העבודה הביתית שיהיו קיימים בצדן כיסוד רחב לעצמן. הייצור הגדול של עודף־הערך בענפי־עבודה אלה, בצד ההוזלה הפרוגרסיבית של סחורותיהם, היה והוֹוה

[264] „הקשטות" (Millinery) כוללת בעצם רק את קישוטי־הראש, ואולם גם אדרות־נשים וגלימות, ואלו ה־ Dressmakers דומות לתופרות־כובעניות אצלנו.

[265] הקשטות והפאֶרנות באנגליה (millinery and dressmaking) מבוצעות לרוב בבנייניהם של המעבידים, בחלקן על־ידי פועלות הגרות ועובדות שם [בבית־העסק], ובחלקן על־ידי שכירות־יום הגרות מחוצה לו.

[266] חבר־הועדה וייט ביקר במאנופאקטורה למדי־צבא, שהעסיקה 1000 עד 1200 פועלים, כמעט כולן נשים; וכן ביקר במאנופאקטורה של נעליים עם 1300 פועלים, וכמעט מחציתם ילדים, צעירים וכו'. („הועדה להעסקת ילדים. דו"ח II", עמ' XVII, מס' 319.)

בעיקר תוצאה של המינימום בשכר־העבודה הדרוש לחיונה עלובה, ביחד עם המאקסימום בזמן־העבודה שאפשר לו לאדם לעמוד בו. הזול של זיעת־אדם ודם־אדם, שנתגלגלו בסחורות, הוא־הוא שהלך והרחיב בתמידות את השוק־להפצה, ועדיין הוא הולך ומרחיבו כל יום תמיד; הוא שהרחיב, ביחוד לגבי אנגליה, גם את השוק הקולוניאלי, שנוסף על כך שולטים בו ההרגלים האנגליים והטעם האנגלי. סוף־סוף באה נקודת־מפנה. יסודו של המתוֹד הקודם, ניצול אכזרי מוחלט של החומר האנושי העובד, מלווה אִם בהרבה ואם במעט על־ידי חלוקת־עבודה מפותחה בסדר שיטתי — שוב לא סיפק את דרישות השוק ההולך־וגדל ואת דרישות ההתחרות שבין בעלי־ההון, שגדלה־והלכה במהירות יתירה. הגיעה שעתו של מנגנון־המכונות. המכונה המהפכנית המכרעת, המכונה שהקיפה במידה שוָה את כל הענפים המרובים של תחום ייצור זה — כגון פאֶרנות, חייטנות, סנדלרות, תופרנות, כובענות, וכיו״ב — היא מכונת־התפירה.

השפעתה הישירה של זו על הפועלים היא בערך כהשפעתו של כל מנגנון־מכונות, זה שבתקופת התעשייה הגדולה כובש־והולך ענפי־עסק חדשים. ילדים בגיל הבלתי־מבוגר לחלוטין מורחקים מן העבודה. שכר העבודה של פועלי־המכונה עולה ביחס לשכרם של פועלי־בית, שרבים מהם נמנים עם „העניים שבעניים" (“the poorest of the poor”). שכרם של האומנים, שהיו שרויים במצב טוב־יותר, יורד בכוח התחרותה של המכונה. כפועלי־המכונה מועסקות עכשיו רק בחורות ונשים צעירות בלבד. בעזרת הכוח המכאני הורסות הללו את המונופולין של עבודת־הגברים במפעלים קשים־יותר ומגרשות המון נשים זקנות וילדים רכים מתוך המפעלים הקלים־יותר. ההתחרות העצומה עד מאוד מביאה כלָיה על עובדי היד מן החלשים־ביותר. הריבוי המתועב של מיתת־רעב (death from starvation) בלונדון בעשור־השנים האחרון מקביל אל התפשטותה של התפירה־במכונה[267]. הפועלות החדשות העובדות על יד מכונת־התפירה, — זו מונעת ביד וברגל ועתים ביד בלבד, בישיבה ובעמידה, הכל לפי כובדה, גודלה וייחודה של המכונה — מוציאות הרבה כוח־עבודה. עיסוקן זה נעשה מזיק לבריאות מחמת אריכותו של התהליך, אף על פי שעל הרוב קצר הוא מאשר לפי השיטה הישנה. כל מקום שמכונת־התפירה חודרת לתוך בתי־מלאכה צרים וגדושים עוד מקודם, כגון בעשיית נעליים, מחוכים, כובעים וכו׳, מרבה היא את ההשפעות המזיקות לבריאות. „ללא נשוא הוא הרושם" — אומר חבר־הוַעדה ל ו ר ד — „עם כניסה לתוך חדרי־העבודה נמוכי־התקרה, שעובדים בהם 30 עד 40 פועלי־מכונה... החום, שבא במקצת מחמת תנורי־הגאז לחימומם של מַגהצים, הוא איום... ואפילו אם נהוגות בחדרים כאלה שעות־עבודה מתונות, היינו, מ־8 בבוקר עד 6 בערב, מתעלפים כסדרם 3—4 אנשים ביום"[268].

ההפיכה באופן־המפעל החברתי, תולדת־הכרח זו של ההפיכה באמצעי־הייצור,

---

[267] דוגמה: ב־25 בפברואר 1864 מכיל הדו"ח השבועי על התמותה, מטעם לשכת הרשם הכללי [Registrar General] — 5 מקרים של מוות־מרעב. בו־ביום מודיע ה„טיימס" על מקרה חדש של מוות־מרעב. 6 מזי־רעב בשבוע אחד!

[268] „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח II, 1864", עמ׳ LXVII מס׳ 406—409, עמ׳ 84.

מתרחשת־והולכת בתוך ערבוביה ססגונית של צורות־מעבר. הללו משתנות־והולכות, הכל לפי היקפו של הכיבוש, שכבשה כבר מכונת־התפירה ענף־תעשייה זה או אחר, ולפי אורך־זמנו של אותו כיבוש; לפי מצבם הקודם של הפועלים; לפי הכרעת משקלו של מפעל־המאנופאקטורה, של מפעל־האומנות או של המפעל הביתי; לפי שכר־הדירה בעד חדרי־העבודה וכו׳[269]. בענף הפארנות, למשל, שעל הרוב כבר שררה בו עבודה מאורגנת, בעיקר תוך שיתוף־פעולה פשוט — לא שימשה מכונת־התפירה בתחילתה אלא גורם חדש במפעל־המאנופאקטורה. ואלו בחייטנות, בעשיית כותנות, בסנדלרות וכו׳, משתלבות זו בזו כל הצורות: כאן — ייצור מכונתי ממש; שם — מקבלים מעבידים־סרסורים את החומר מידי בעל־ההון־המנהל (en chef), וב„תאים" או ב„עליות־גג" מכנסים הם מסביב למכונות־תפירה חבורות של פועלים־שכירים מ־10 עד 50 ולמעלה־מכן. ולאחרונה — כפי שנהוג בכל אותו מנגנון־של־מכונות, שאינו מסתעף עדיין הסתעפות שיטתית וניתן הוא לשימוש גם בקנה־מידה ננסי — משתמשים בעלי־מלאכה או עובדי־בית גם במכונות־תפירה משלהם, בעזרת בני משפחתם או בצירוף כמה פועלים זרים[270]. למעשה שלטת עכשיו באנגליה השיטה, שבעל־ההון מרכז בבניינו־שלו מספר מרובה של מכונות, ואחר־כך מחלק הוא את התוצרת המכונתית לעיבוד נוסף בין המחנה הגדול של העובדים הביתיים[271]. ואולם אין בשפע ססגוני זה של צורות־מעבר כדי להעלים את המגמה להפיכתו לייצור חרשתי ממש. מגמה זו נובעת־וניזונה: מתוך עצם טיבה של מכונת־התפירה, שריבוי־האפשרויות בשימושה דוחף לכך, שענפי־עסק מפורדים בתחילתם יהיו מאוחדים בבניין אחד ותחת פיקודו של אותו הון גופו; מתוך העובדה, שתפירת־מחט ארעית ועוד כמה עשיות אחרות יש לבצען ביצוע מתאים־ביותר במקום־מושבה של המכונה; ולאחרונה, מתוך אותו נישול, שאין למנוע בעדו, נישול האומנים ועובדי־הבית, המייצרים בעזרת מכונות משלהם. גורל זה פגע בהם בקצתם כבר עכשיו. הכמות המתמידה־וגדלה של ההון המושקע במכונות־התפירה[272] מדרבנת את הייצור ומולידה תקופות־קפאון בשוק — וכאן מצלצלת הסיסמה באזניהם של פועלי־הבית שימכרו את מכונות־התפירה משלהם. ואף עצם עודף־הייצור של מכונות כאלה כופה את יצרניהן הזקוקים לתפוצה, שיהיו משכירים את המכונות בדמי־חכירה שבועיים, ועל ידי כך הוא גורם התחרות־הרס בשביל בעלי־המכונות הקטנים[273]. שינויי־מבנה של המכונות והוזלתן,

---

מס׳ 124, עמ׳ LXXIII מס׳ 441, עמ׳ 66, מס׳ 6, עמ׳ 84, מס׳ 126, עמ׳ 78, מס׳ 85, עמ׳ 76, מס׳ 69, עמ׳ LXXII מס׳ 483.

[269] „דומה, כי שכר־הדירה בשביל מקומות־העבודה משמש, בסופו של דבר, הגורם המכריע; לפיכך נתקיימה שיטה ישנה זו, שהיו מוסרים עבודת־חוץ לקבלנים קטנים ולמשפחות — קיום ממושך ביותר בעיר־הבירה; וכאן גם היו חוזרים לשיטה זו בהקדם יותר". (שם, עמ׳ 83, מס׳ 123.) המשפט המסיים אינו מתייחס אלא לסנדלרות בלבד.

[270] ואין דבר זה חל בעשיית־הכפפות וכו׳, שמצב הפועלים כאן כמעט אינו שונה מזה של הקבצנים.

[271] „הוועדה להעסקת ילדים, דו"ח II, 1864", עמ׳ 2, מס׳ 122.

[272] בעשיית המגפיים והנעליים שבלייסטר בלבד, המייצרת בשביל הממכר הסיטוני, השתמשו כבר בשנת 1864 ב־800 מכונות־תפירה.

[273] „הוועדה להעסקת ילדים, דו"ח II, 1864", עמ׳ 84, מס׳ 124.

המתמידים והולכים ללא הפסק, ממשיכים אף הם ליישן בתמידות את ערכם של האקסמפלארים הקודמים, עד שרק בעלי־ההון הגדולים יכולים להשתמש בהם בריוח משהם קונים אותם קניית־המונים ובזיל הזול. ולאחרונה, באה החלפת האדם על־ידי מכונת־הקיטור [Substitution] ומכרעת אף כאן, כמו בכל תהליכי־הפיכה כיוצא בה. השימוש בכוח־הקיטור נתקל תחילה במכשולים טכניים בלבד, כגון נענועו של המכונות, הקושי להשתלט על מהירותן, קילקול מהיר של מכונות קלות וכו׳ — כל אלה הם מכשולים, שלומדים במהרה, מתוך הנסיון, להתגבר עליהם[274]. אם התרכזותן של הרבה מכונות־עבודה במאנופאקטורות גדולות דוחפת, מצד אחד, לידי שימוש בכוח־הקיטור, הרי מצד השני באה ההתחרות של הקיטור בשרירי האדם ומחישה את התרכזותם של פועלים ומכונות־עבודה בבתי־חרושת גדולים. כך עוברת עכשיו על אנגליה מהפכה בתחום־הייצור העצום של „סחורות־ההלבשה" וכן ברובן של שאָר התעשיות — מהפכה ההופכת את המאנופאקטורה והאומנות והעבודה־הביתית למפעל חרשתי, לאחר שכבר נשתנו בהשפעת התעשייה הגדולה כל אותן הצורות מיסודן, נתפוררו, נתעוותו, וכבר מזמן חידשו־וייצרו הן, ואפילו תוך הפרזה יתירה, את כל המוראות המתועבים של שיטת בתי־החרושת, אך בלי גורמי־ההתפתחות החיוביים של זו[275].

מהפכה תעשייתית זו, המתרחשת בדרך טבעית־מקורית, מואצת האָצה מלאכותית על־ידי הרחבתם של חוקי בתי־החרושת על כל אותם ענפי־התעשייה, שעובדים בהם נשים, צעירים וילדים. הסדרת־כפייה של יום־העבודה על ארכו, הפסקותיו, תחילתו וסיומו; שיטת המשמרות בשביל ילדים; הרחקת כל הילדים שהם למטה מגיל מסוים, וכו׳ — כל אלה מצריכים, מצד אחד, עלייה במנגנון־המכונות[276] וכן החלפת השרירים על ידי קיטור בחזקת כוח מניע[277]. ומצד השני

---

[274] כך הדבר במחסן בגדי־הצבא בפימליקו, לונדון; בבית־החרושת לכותנות של טילי את הנדרסון בלונדונדרי; בבית־החרושת לבגדים של בית־העסק טייט בלימריק הצורך־ומבלה 1200 „ידיים" בקירוב.

[275] „המגמה לקראת שיטת בית־החרושת." („הוועדה להעסקת ילדים, דו"ח II, 1864", עמ׳ LXVII.) „המקצוע כולו נתון עכשיו במצב־של־מעבר והריהו עובר אותן תמורות שחלו בתעשיית־המלמלה, באריגה וכו׳". (שם. מס׳ 405.) „מהפכה גמורה." (שם. עמ׳ XLVI. מס׳ 318.) בזמן שפעלה „הוועדה להעסקת ילדים" משנת 1840 השתמשה עוד סריגת־הגרביים בעבודת־יד. החל משנת 1864 הונהג כאן מנגנון־מכונות מסוגים שונים, והוא מונע עתה בקיטור. מספרם הכולל של האנשים משני המינים ומכל הגילים, החל משנת 3, העסוקים בעשיית־הגרביים האנגלית הגיע ב־1862 ל־129.000 פועלים בערך. אבל לפי הדו"ח הפארלאמנטארי מ־11 בפברואר 1862, רק 4063 בלבד מן המספר ההוא עמדו תחת פיקוחו של חוק־בתי־החרושת.

[276] הנה למשל, במקצוע הקדרות מוסר הדו"ח של בית־העסק קוקריין מ„קדרות בריטניה, גלאזגו": „כדי לקיים את כמות [התוצרת] שלנו הנהגנו בהיקף רחב שימוש במכונות, שמשרתים אותן פועלים בלתי־מאומנים, וכל יום ויום אנו למדים, שיש ביכולתנו לייצר כמות גדולה יותר מכפי שייצרנו בדרך הישנה." („דו"חות של מפקחי בתהח"ר. 31 באוקט. 1865", עמ׳ 13.) „תוצאתו של חוק־בתי־החרושת היא הדחיפה להוסיף־ולהנהיג מנגנון־מכונות." (שם. עמ׳ 13, 14.)

[277] הנה בקדרות, לאחר שהונהג בה חוק־בתי־החרושת, חלה עלייה גדולה במספרם של

כדי להרויח ריוַח־בחלל שימלא את ההפסד־בזמן, באה התמתחותם של אמצעי־הייצור הפתוחים לשימוש משותף, של הכבשנים, הבניינים וכו׳ — הווה אומר בקיצור: התרכזות מוגברת של אמצעי־הייצור, ובהתאם לכך הצטופפות מוגברת של הפועלים. וזוהי באמת הטענה העיקרית החוזרת־ונשמעת ברתיחה רבה מצד כל מאנופאקטורה, שמאַיימת עליה סכנת חוקי־בתי־החרושת: שתצטרך להשקיע השקעת־הון מרובה, כדי להמשיך את העסק בהיקפו הקודם. ואשר לצורות־הביניים שבין מאנופאקטורה ובין עבודת־בית וכן בנוגע לעבודת־בית גופה, הרי נשמט הקרקע מתחתיהן עם העמדת סייג ליום־עבודה ולעבודת ילדים. ניצול ללא־סייג של כוחות־עבודה זולים משמש להן הבסיס היחידי לכושר־התחרותן.

תנאי עיקרי בשביל המפעל־החרשתי, וביחוד משנכנע להסדרו של יום־העבודה, הוא: הבטחה תקינה של התוצאה, כלומר, ייצורה של כמות־סחורה מסוימת, או השגתה של תוצאה־מועילה, בשיעור־זמן נתון. ועוד: ההפסקות החוקיות ביום־העבודה המוסדר יש בהן משום הנחה, שיכול לחול שיתוק פתאומי מזמן־לזמן בעבודה, שאין בו כדי להזיק לתוצר הנתון בתהליך־הייצור. מובן מאליו, שאותה הבטחת־התוצאה ואותו כושר של הפסקת־העבודה אפשר להשיגם יותר בתעשיות מכאניות ממש מאשר בתעשיות, שתהליכים כימיים ופיזיקאליים ממלאים בהן תפקיד מסוים, כגון בקדרות, בליבון, בצביעה, באפייה, וברוב המאנו־פאקטורות למתכת. לגבי השיגרה של יום־העבודה ללא־גבול, של עבודת־לילה ושל בזבוז־הפקר של בני־אדם — כל מכשול טבעי־מקורי נראה מיד כ„סייג־טבע״ נצחי בשביל הייצור. אין לך רעל בטוח יותר להשמדת רמשים מפעולתו של חוק בתי־החרושת להשמדת „סייגי־טבע״ כאלה. לא צוַח איש בקול רם יותר על „נמנעות״ משצווחו האדונים מתעשיית־הקדרות. בשנת 1864 הוטל עליהם חוק־בתי־החרושת, וכעבור 16 חודש כבר גזו־ונעלמו כל הנמנעות. „המתוד המתוקן״ — שהחוק גרם לו — „לעשות את עיסת הקדרות (slip) על־ידי כבישה ולא על־ידי אידוי; המבנה החדש של התנורים לייבושה של הסחורה במצבה הטרי וכיוצא בכך — כל אלה הם מאורעות בעלי חשיבות יתירה בתעשיית־הקדרות ויש בהם משום התקדמות, שמאַת־השנים הקודמת לא היתה יכולה להתחרות בה... אותו מתוד הפחית בהרבה אפילו את מידת־החום של התנורים גופם, ועל־ידי כך הושג חסכון ניכר בפחמים ואף פעולה מהירה־יותר על הסחורה״[278]. על אף כל הנבואות לא עלה מחיר ההוצאות של כלי־החרס, אלא עלתה כמות־התוצרת, עד שהיצוא במשך 12 חדשים, מדצמבר 1864 עד דצמבר 1865, השיג יתרת־ערך בשיעור 138.628 לי״ש על הממוצע של שלוש השנים הקודמות. בתעשיית הגפרורים מקובל היה הדבר כחוק־טבע, שנערים חייבים היו, אפילו בשעה שהיו בולעים במהירות את ארוחתם, לטבול את הגפרורים בתמיסת־זרחן חמה, שאֵדה המרעיל היה עולה לתוך אפם. עם ההכרח לחסוך בזמן, כפה חוק בתי־החרושת (1864) לתקן „מכונת־טבילה״

ה־power jiggers [דיסקים המסתובבים בהנעה מכאנית] במקום ה־hand-moved jiggers [דיסקים המסתובבים בהנעת־ידיים].

[278] „דו״חות של מפקחי בתהח״ר. 31 באוקט. 1865״, עמ׳ 96 ועמ׳ 127.

("dipping machine"), שאֲדיה לא יכלו להגיע אל הפועלים[279]. הנה בענפי המאנופאקטורה־לתחרים, שאינם כפופים עדיין לחוק בתי־החרושת, טוענים עוד כעת: אי אפשר שיהיו הסעודות קבועות ותקינות, משום שחומרי־התחרים השונים דורשים לייבושם פרקי־זמן שונים, בתנודות של 3 דקות עד שעה שלימה ויותר. על כך משיבים חברי „הוַעדה להעסקת ילדים" ("Children's Employment Commission") לאמור: „הנסיבות כאן מקבילות בדיוק לנסיבות שבהדפסת הטפיטין... כמה מראשי החרשתנים באותו ענף היו עומדים על דעתם וטוענים, כי מחמת טבע החומרים שמשתמשים בהם ומחמת תהליכיהם השונים, אין הם יכולים להפסיק בזמן נתון כל־שהוא בשביל מועדי־הארוחות — בלא לסבול הפסד רציני... לפי סעיף 6 בחלק 6 של החוק בדבר הרחבתו של חוק־בתי־החרושת [Factory Act's Extension Act] (1864)... ניתנה להם ארכה של שמונה־עשר חודש מיום מתן החוק, ועם סיומה נדרשים הם לתקן את שעות־הארוחות, כפי שפורטו בחוק בתי־החרושת"[280]. אך כמעט נתאשר החוק על־ידי בית־הנבחרים, ומיד גילו האדונים החרשתנים: „התקלות, שצופים היינו כי יבואו עם תיקון חוק בתי־החרושת בתוך ענף המאנו־פאקטורה שלנו — אני מאושר לומר כן — לא באו. אין אנו מוצאים כי הייצור נפגע פגיעה כל־שהיא בכלל. בקיצור: אנו מייצרים יותר באותו פרק זמן גופו"[281]. הנה כי כן רואים: בית־הנבחרים הבריטי, שאיש לא יבוא לגנותו על גאוניות יתירה, הגיע מתוך נסיון לכלל דעה, כי חוק־של־כפייה עשוי לבטל במאמר אחד את כל הטעמים, הקרויים מכשולי־טבע של הייצור, כנגד הגבלת יום־העבודה והסדרו. ולפיכך: עם תקנתו של חוק בתי־החרושת בענף תעשייתי מסוים, קובעים מועד של 6 עד 18 חדשים, ושומה על החרשתן להסיר במשך אותו מועד את המכשולים הטכניים. דברי מיראבו: "Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!" [„מן־הנמנע? לעולם אַל תבואו אלי בדברי־שטות אלה!"] — יפים ביחוד לגבי הטכנולוגיה המודרנית. ואולם, אם ראינו, שחוק בתי־החרושת מבשיל, כאילו בחממה, את היסודות החומריים הדרושים לגלגולו של ייצור המאנופאקטורה בייצור החרשתי — הרי בו־בזמן מחיש הוא, עם הצורך בהשקעת־הון מרובה, את חורבנם של האומנים־הבעלים הזעירים ואת ריכוזו של ההון[282].

מלבד המכשולים הטכניים ממש, שניתן להסירם בדרך טכנית, נתקל הסדרו של יום־העבודה בהרגליהם הלא־סדירים של הפועלים עצמם, וביחוד במקום שנוהג בעיקר השכר לפי היחידה, כשכל ביטול־זמן במשך יום או שבוע אפשר להשלימו

---

279 עם שהוכנסו מכונה זו ומנגנון של מכונות אחרות לחרושת־הגפרורים, הוחלפו באחת ממחלקותיה 230 אנשים צעירים ובאו במקומם 32 נערים ונערות בני 14 עד 17. הסכון זה בפועלים התקדם עוד־יותר בשנת 1865 על ידי השימוש בכוח־הקיטור.

280 „הועדה להעסקת ילדים, דו"ח II, 1864", עמ' XI, מס' 50.

281 „דו"חות של מפקחי בתהח"ר. 31 באוקט. 1865", עמ' 22.

282 „...אותם שכלולים... אין להנהיגם־בשימוש בהרבה מאנופאקטורות ישנות בלי השקעת ממון העולה על האמצעים של הבעלים הנוכחים." אחד המפקחים סבור, כי הנהגת חוקי בתי־החרושת מן ההכרח שתהא כרוכה בה הפרעה ארעית בארגון. היקפה של אותה הפרעה עומד ביחס ישר אל שיעור התקלות שיש למצוא להן תרופה. (שם. עמ' 96, 97.)

אחר־כך בעבודת־מוסף או בעבודת־לילה — וזהו מתוד המכניע באכזריות את הפועל המבוגר ומביאה כלָיה על חבריו בעבודה, הבלתי־מבוגרים והנשים[283]. אף על פי שאותה אי־סדירות בהוצאת כוח־העבודה אינה אלא תגובה גסה, טבעית־מקורית, כנגד השממון שבעבודת־פרך חדגונית, הרי נובעת היא, במידה מרובה מזו, מן האנדרלמוסיה של הייצור גופו, והנחת־ראשית משמש לה הניצול הבלתי־מרוסן של כוח־העבודה על ידי ההון. בצד התמורות הכלליות, הפרידיות, במעגל התעשייתי, ובצד תנודות־השוק המיוחדות בכל ענף מענפי־הייצור — עולות על הבמה: זו הקרויה עונה, בין שיסודה במחזוריות של תקופות־השנה הנוחות בשביל התחבורה־שבים ובין שיסודה באופנה, וכן הפתאומיות של הזמנות גדולות שיש להוציאן־לפועל בזמן קצר ביותר. שכיחותן של הזמנות כאלו מתרחבת עם התפשטותם של מסילות־הברזל והטלגראף. „התרחבותה של רשת מסילות־הברזל" — כך אומר, למשל, חרשתן לונדוני אחד — „על פני כל הארץ סייעה במידה רבה לעורר את מתן ההזמנות לזמן קצר. קונים באים עכשיו מגלאזגאו, ממאנצ'סטר ומאדינבורג אחת לשבועיים, או שהם באים למחסני־הסחורות הסיטוניים אשר בסיטי, שאנחנו מספקים להם סחורות — והם מוסרים הזמנות קטנות, שיש לעשותן מיד, תחת לקנות מן המוכן כפי שהיו רגילים לעשות. בשנים הקודמות היה תמיד בידינו לעבוד בזמנים של רפיון־העסקים, כדי לספק את הביקוש של העונה הבאה, ואלו עכשיו אין אדם שיכול להגיד מראש, מה יהיה הביקוש אחר־כך"[284].

בבתי־החרושת והמאנופאקטורות, שאינם כפופים עדיין למרותו של חוק־בתי־החרושת, שורה לעתים מזומנות עבודת־יתר איומה־ביותר במשך הזמן הקרוי העונה, הבאה גלים־גלים מחמת הזמנות פתאומיות. במחלקות־חוץ של בית־החרושת, של המאנופאקטורה ושל מחסן־הסחורות, היינו, בתחום העבודה־הביתית, — הפרועה גם בלעדי זה ותלויה כולה, על חומר־הגלם ועל הזמנותיה, בקאפריזות של בעל־ההון, שאינו קשור כאן בנתינת־דעת על שיערוך הבניינים, המכונות וכו', ואינו מסכן כאן ולא כלום חוץ מעורם של הפועלים עצמם — מחנכים ומגדלים בדרך זו בשיטתיות חיל־מילואים תעשייתי, מוכן־לפעולה כל שעה, חַיִל שבמשך חלק אחד של השנה הוא נשמד־והולך על־ידי כפייה־לעבודה בלתי־אנושית, ובשאָר ימות השנה הוא מתנוון־ומתדלדל על־ידי חוסר־עבודה. „המעסיקים" — אומרת

---

[283] בכבשנים, למשל, „מרבים בדרך כלל להאריך את העבודה בהתקרב סוף השבוע, כתוצאת הנוהג בין העובדים, שהם מתבטלים ביום השני, ומפעם לפעם — גם ביום שלישי, במקצתו או בכולו." (הועדה להעסקת ילדים. דו"ח III." עמ' VI.) „האומנים הבעלים הקטנים עובדים בדרך כלל שעות בלתי־סדירות לחלוטין. תחילה מאבדים הם 2 או 3 ימים, ואחר־כך עליהם לעבוד כל הלילה, כדי למלא ההפסד... תמיד מעסיקים הם את ילדיהם, אם יש להם ילדים." (שם. עמ' VII.) „היעדר הסדירות בהתחלת־העבודה, — דבר שמוצא חיזוק באפשרות ובנוהג למלא הפסד זה עם שעובדים שעות ארוכות־יותר." (שם. עמ' XVIII.) „בבירמינגהאם... הולכת לאיבוד כמות־זמן עצומה... עם שנוהגים הם להתבטל בחלק מן הזמן, ובשאר לעבוד עבודת־פרך." (שם. עמ' IX.)

[284] „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח VI." עמ' XXVII, XXXIII. „אומרים, כי התפשטותה של שיטת מסילות־הברזל סייעה בהרבה לנוהג זה, שממציאים הזמנות תכופות, ולתוצאותיו: פזיזות, זלזול בזמני־הארוחות ושעות מאוחרות של אוכלוסיית העובדים."

„הוַעדה להעסקת ילדים" — „מנצלים את המנהג של אי־סדירות בעבודה־הביתית, כל־אימת שיש דרישה לעבודה דחופה, וכך העבודה נמשכת עד 11, 12, או 2 בלילה, או לפי האימרה־השיגרה, ,בכל־השעות'; וכל זה בחדרים, שהסרחון דיו להפילך ארצה (the stench is enough to knock you down). אפשר ותגיע עד הדלת ותפתח אותה, אך מיד תתחלחל ולא תוסיף עוד לילך"[285]. „אנשים מוזרים הם — סח אחד העדים, סנדלר, בדברו על בעליו — הם חושבים, שאין בכך כדי להזיק לילד, כשיעבוד עבודת־פרך מחצית־שנה, אם במחצית השנייה ילך בטל כמעט לחלוטין"[286].

ומה המכשולים הטכניים, כן אף אלה הקרויים „ההרגלים העסקיים" ("usages which have grown with the growth of trade") — בעלי־הון מעוניינים ראו ורואים בהם „סייגי־טבע" של הייצור; וזו הצעקה שהיתה חביבה עליהם על רוזני־הכותנה, כשהיתה צפויה להם הסכנה של חוק־בתי־החרושת. אף על פי שתעשייתם עומדת יותר מכל שאר תעשיות על השוק העולמי וממילא על התחבורה הימית, בא הנסיון וגילה את קלונם־כזבם. מאָז מתייחסים המפקחים על בתי־החרושת האנגלים אל כל טענה בדבר „המכשול העסקי" כאל תואנה נבובה[287]. ואמנם החקירות של „הוַעדה להעסקת־ילדים", שנעשו ביסודיות וביושר, מוכיחות בעליל, שעם הסדרו של יום־העבודה בכמה תעשיות, יושׂג רק שכמות־העבודה שהועסקה קודם תבוא לידי חלוקה ממוזגת יותר על כל השנה כולה[288]; הן מוכיחות, שהסדר כזה משמש רסן ראציונאלי ראשון בפני הקאפריזות הפורחות של האופנה, שהן קטלניות, חסרות־תוכן ואינן הולמות כל־עיקר את עצם שיטתה של התעשייה הגדולה[289]; הללו מוכיחות, שהתפתחותה של הספנות־באוקיינוסים, ושל אמצעי־התחבורה בכלל, עקרה את עצם היסוד הטכני לעבודה עונתית[290]; שכל שאר התנאים, שאינם ניתנים לפיקוח כביכול, מטואטאים־והולכים על־ידי בניינים

---

[285] „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח VI", עמ' XXXV, מס' 235 ומס' 237.

[286] שם. עמ' 127, מס' 56.

[287] „מה שנוגע להפסד הנגרם למסחר עם שאין ממלאים את ההזמנות להובלה־בים במועדן, הרי אני מעלה בזכרוני, כי נימוק זה היה חביב על בעלי־החרושת בשנים 1832 ו־1833. שום טענה, שאפשר להביאה עכשיו בעניין זה, לא יהא לה אותו משקל כבימים ההם, קודם שהקיטור צמצם למחצית את המרחקים וקבע הסדר חדש של הובלה. גם באותו זמן נכשלה טענה זו לחלוטין משהעמידוה לנסיון, ובוַדאי עתידה היא להכזיב גם עכשיו אם יגיעו הדברים לידי נסיון." (דו"חות של מפקחי בתהח"ר, 31 באוקט. 1862", עמ' 54, 55.)

[288] „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח VI". עמ' XVIII, מס' 118.

[289] ג'והן בלרס מעיר עוד בשנת 1699: „אי־הוַדאות שבאופנה מגדילה את מספרם של העניים־ואביונים. יש בכך שתי פורעניות גדולות: 1. השוליות נתונים במצוקה בתקופת־החורף מחמת מחסור בעבודה, עם שהסוחרים באריגי־משי והבעלים־האורגים אינם מעיזים להקדים־ולהשקיע את הונם בהעסקת השוליות, קודם שבא אביב והם יודעים מה תהא אז האופנה; 2. בתקופת־האביב, אין מספר השוליות מספיק, אך הבעלים־האורגים נאלצים להזמין־לעבודה חניכים מרובים, כדי שיוכלו לספק את המסחר של הממלכה במשך רבע או מחצית השנה; דבר זה גוזל את הידיים מעם המחרשה, מרוקן את הכפר מפועלים וממלא במידה רבה את העיר בפושטי־יד או ממית־ברעב בימות החורף אותם העניים המתביישים לבקש נדבה." („מסות על העניים, המאנופאקטורות וכו'", עמ' 9.)

[290] „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח V", עמ' 171, מס' 31.

נוספים, על־ידי תוספת של מנגנון־המכונות, על־ידי ריבוי מספרם של הפועלים העסוקים בו־בזמן[291], ועל־ידי מה שבא בעקבותיהם — ההשפעה־החוזרת של דברים אלה על שיטת המסחר הגדול[292]. ואף על פי כן אין הקאפיטאל משלים עם הפיכה כזאת — כפי ששמענו תכופות מפי נציגיו — אלא „בתוקפו של חוק כללי מטעם הפארלאמנט"[293], המסדיר את יום־העבודה על־ידי כפייה חוקית.

9. תחוקת־בתי־החרושת. (סעיפים על בריאות וחינוך). התפשטותה הכללית באנגליה

תחוקת־בתי־החרושת — זו תגובה ראשונה, מודעת ותכניתית, של החברה על הדמות הטבעית־המקורית של תהליך הייצור שבתוכה — אף היא, כפי שראינו, תוצאת־הכרח היא של התעשייה הגדולה, ממש כשם שתוצאתה של זו הם: חוטי־כותנה, מכונות אוטומאטיות והטלגראף החשמלי. עד שאנו באים לדון בהתפשטותה הכללית [של תחוקה זו] באנגליה, עלינו להזכיר עוד בקיצור כמה סעיפים של חוק־בתי־החרושת האנגלי, שאינם נוגעים במספר השעות של יום־העבודה.

סעיפי־הבריאות — גם אם נסיח את הדעת מניסוחם, שנותן בידי בעל־ההון אפשרות קלה לעקיפתם — אינם אלא קלושים, ובעצם הם מצטמצמים לתקנות על סיוד הכתלים ועוד תקנות אחדות של נקיון, על איוורור והגנה בפני מנגנון־של־המכונות שיש בו משום סכנה. בספר השלישי נחזור לדון במלחמתם הקנאית של החרשתנים נגד הסעיף, המטיל עליהם הוצאה קלה לשם הגנת פרקי „הידיים" שלהם. כאן שוב מתאַמתת אמת מזהירה הדוֹגמה של חופש־המסחר: בחברה, שיש בה עניינים מנוגדים, כל אחד נמצא מסייע לטובת־הכלל עם שהוא רודף אחרי תועלתו־הוא. דיינו בדוגמה אחת בלבד. הכל יודעים, כי בתקופה של עשרים השנים האחרונות גדלה מאוד באירלאנד תעשיית־הפשתן, ועמה רבו בתי־החרושת לניפוץ הפשתן (scutching mills). בשנת 1864 היו באירלאנד 1800 בתי־חרושת כאלה. לעונות קבועות, בסתיו ובחורף, נלקחים מעבודת־השדה בעיקר צעירים ונשים,

---

291 וכן אנו מוצאים, למשל, בדברי־העדות של סוחרי־יצוא מברדפורד: „בתנאים אלה ברור לכל, כי לא צריך להעסיק נערים בעבודה יותר משעות אלו: מ־8 בבוקר עד 7 או $7\frac{1}{2}$ בערב. אין זו אלא שאלה של ידיים נוספות והשקעה נוספת. אילו כמה מעבידים לא היו להוטים־לבצע, כי אז לא היו צריכים הנערים להמשיך בעבודה עד שעה מאוחרת. מכונה נוספת אינה עולה אלא 16 עד 18 לי"ש. חלק רב מאותו יתר־זמן, שחל פה ושם, יש לזקפו על חשבון סידורים בלתי־מספיקים ומחסור־בשטח." (שם. עמ' 171, מס' 31, 36 ו־38.)

292 „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח V". תעשיין לונדוני — אגב, בהסדרת־הכפייה של יום־העבודה הוא רואה אמצעי־הגנה של הפועלים בפני התעשיינים ושל התעשיינים עצמם בפני המסחר הגדול — מעיד: „הלחץ־הדוחף בעסק שלנו — בעלי־האניות גורמים לו; הללו רוצים, למשל, להוביל את הסחורות בספינות־מפרשים, שיגיעו למטרתן לעונה המתאימה, ובו־בזמן רוצים הם להטיל לכיסם את הפרש־ההוצאות שבין הובלה בספינת־מפרשים ובין הובלה באניית־קיטור; או שהם בוחרים לעצמם מבין שתי אניות־קיטור את זו המקדימה־לבוא, כדי להגיע אל השוק בחו"ל קודם שמגיעים מתחריהם."

293 „ואפשר להקדים־ולמנוע זאת" — אומר תעשיין אחד — „על חשבון הרחבתם של המפעלים, בתוקף חוק כללי מטעם הפארלאמנט". (שם. עמ' X, מס' 38.)

בניהם ובנותיהם ונשיהם של האריסים הזעירים אשר בשכנות — כולם אנשים שאינם בקיאים אצל מנגנון־המכונות — כדי לפטם בפשתן את מכונות־הגלילים של בתי־החרושת לניפוץ [scutching mills]. התאונות, לפי היקפן ועצמתן, הן לחלוטין ללא־דוגמה בתולדות מנגנון־המכונות. בבית־חרושת־לניפוץ אחד בלבד בקילדינאן (הסמוכה לקורק) חלו משנת 1852 עד 1856 6 מקרי־מוות ו־60 הממות קשות — וכל אלה אפשר היה למנוע על־ידי מיתקנים פשוטים, בהוצאה של שילינגים מועטים. ד״ר וו. ווייט, הרופא המוסמך־הרשמי [certifying surgeon] של בתי־החרושת בדונפטריק, מודיע בדין־וחשבון רשמי מ־15 בדצמבר 1865 לאמור: „התאונות הרציניות בבתי־החרושת לניפוץ מחרידות ממש. במקרים רבים רבע הגוף נקרע מן הגוויה, והתוצאה — מיתה או עתיד של נכות עלובה ויסורים. ריבוים של בתי־החרושת בארץ וַדאי עתיד להרבות את התוצאות הנוראות האלה... משוכנע אני, כי על־ידי פיקוח יעיל על בתי־החרושת לניפוץ אפשר יהיה לגדור בפני קרבנות מרובים בחיים ובאיברים״[294]. וכלום יש לך סימן מובהק יותר לאַפיין את אופן־הייצור הקאפיטאליסטי מאותו ההכרח להטיל על־ידי חוק־חובה מטעם המדינה את התקנות הפשוטות־ביותר של נקיון ובריאות? בתעשיית־הקדרות חוק בתי־החרושת משנת 1864 „סייד וניקה יותר מ־200 סדנאות אחרי תקופה של פרישה מכל נקיון כזה בהרבה מקרים במשך 20 שנה, ובמקרים אחדים פרישה מוחלטת (הנה „הפרישות״ של הקאפיטאל!); במקומות אלה היו עסוקים 27.800 פועלים, שהיו נושמים עד כאן, במשך ימים מוארכים ותכופות גם בלילות של עבודה, אויר מבאיש, עד שמקצוע זה, לכשעצמו בלתי־מזיק במידה יחסית, נהפך לעבודה הרת מחלות ומוות. החוק שיפר בהרבה את האיוורור״[295]. עם זה יש בו בסעיף זה של חוק בתי־החרושת משום הוכחה מובהקת לכך, כיצד אופן־הייצור הקאפיטאליסטי לפי טיבו, מוצא מכלל־אפשרות כל השבחה ראציונאלית אשר מֵעבר לנקודה מסויימת. כבר העירונו כמה פעמים, שהרופאים האנגלים הכריזו פה־אחד, כי חלל־אויר של 500 רגל מעוקבת לנפש הוא מינימום שאינו־מספיק כמעט בשביל עבודה מתמדת. שפיר! אם חוק בתי־החרושת מחיש בעקיפין, על־ידי כל תקנות־חובה שלו, את גלגולן של סדנאות קטנות בבתי־חרושת, ונמצא מתערב בעקיפין בזכות־קניינם של בעלי־ההון הזעירים ומבטיח את המונופולין בידי בעלי־ההון הגדולים — הרי הטלת חובה מטעם החוק בדבר חלל־האויר הדרוש לכל פועל היתה מנשלת במחי־יד ובמישרין אלפי בעלי־הון זעירים! היא היתה פוגעת בשרשיה של דרך־הייצור הקאפיטאליסטית, היינו, היתה פוגעת בשיערוך העצמי של ההון, אם גדול ואם קטון, על־ידי קנייה „חפשית״ של כוח־העבודה וצריכתו. ולפיכך: משהגיעה תחוקת־בתי־החרושת לאותן 500 רגל מעוקבת של אויר — נתקצרה נשימתה. שלטונות הבריאות, ועדות־החקירה התעשייתיות, המפקחים על בתי־החרושת — הכל מכריזים וחוזרים ומכריזים על ההכרח ב־500 רגל מעוקבת, וכי מן־הנמנע הוא

---

294 „הועדה להעסקת ילדים. דו״ח ע״, עמ׳ XV, מס׳ 72 והלאה.

295 „דו״חות של מפקחי בתהח״ר, 31 באוקט. 1865״, עמ׳ 127.

להטיל חובה זו על ההון. וכך הם נמצאים מצהירים בעצם, כי השחפת ושאר מחלות־הריאות מתוך העבודה משמשות תנאי לקיומו של ההון[296].

סעיפי־החינוך בחוק־בתי־החרושת, אף על פי שעלובים הם בכללם, הרי מכריזים הם על הלימוד האלמנטארי כעל תנאי־חובה בשביל העבודה[297]. הצלחתם הוכיחה בפעם הראשונה, שאפשר לכרוך לימוד והתעמלות עם עבודת־כפיים[298], ומכאן גם שאפשר לכרוך עבודת־כפיים עם לימוד והתעמלות. עד־מהרה גילו המפקחים על בתי־החרושת מתוך גביות־העדות שגבו מפי המורים, כי ילדי בתי־החרושת, אף על פי שאין הם זוכים אלא במחצית הלימודים ששונים התלמידים־היומיים הסדירים, לומדים את פרקם של אלה ולפעמים אף יותר־מכן. „הדבר מוצא את הסברו בעובדה הפשוטה, כי מתוך שמבלים הם בבית־הספר רק מחציתו של יום, הרי הם רעננים לעולם, וכמעט תמיד מוכנים ומזומנים לקלוט את הלימודים. שיטת־עבודה זו, שהם עובדים למחצה עבודת־כפיים ולמחצה בבית־הספר, עושה כל עסיקה משתי עסיקות אלה מנוחה ונופש בשביל השנייה; ועל־כן שתיהן נוחות יותר לילד מאשר אילו היה מוחזק בהתמדה באחת מהן. ברור כל צרכו, כי נער שישב בבית־הספר כל הבוקר, אינו יכול (ביחוד בימי השרב) להתחרות בחברו, הבא מרוענן ועליז מעבודתו"[299]. ראָיות נוספות נמצאות בנאומו של סניור, שנשא בכינוס־הסוציולוגים באדינבורג בשנה 1863. הוא מוכיח, בין השאר, כי יום־הלימודים הארוך, החד־צדדי והלא־פרודוקטיבי, של ילדי המעמדות העליונים והבינונים מרבה את עבודתו של המורה ללא תועלת, „וכנגד זה מאַבד הוא את

---

[296] בדרך הנסיון מצאו כי אינדיווידואום־ממוצע בריא צורך עם כל נשימה בעוצמה ממוצעת — בקירוב 25 אינץ' מעוקב של אויר, וכי בדקה אחת חלות 20 נשימות בקירוב. יוצא, איפוא, שתצרוכת האויר של אינדיווידואום במשך 24 שעות תהא 720.000 אינץ'־מעוקב או 416 רגל מעוקבת. אך ידוע, כי האויר שנשמוהו פעם הבריות שוב אינו יכול לשמש באותו תהליך, אלא אם כן יהא מזוקק בסדנה הגדולה של הטבע. על פי הניסויים של ואלנטין וברונר דומה, שאדם בריא נושף מקרבו במשך שעה 1300 אינץ'־מעוקב של חומצת־פחמן; דומה, איפוא, כאילו הריאה פולטת ב־24 שעות בקירוב 8 אונקיות של פחם מוצק. „צריך שיהיו לו לאדם, לפחות, 800 רגל־מעוקב." (הקסליי.)

[297] על פי חוק בתי־החרושת באנגליה, אין ההורים רשאים לשלוח ילדים למטה מגיל 14 לבתי־החרושת „הנתונים לפיקוח", אלא אם כן יקנו להם בו־בזמן לימוד־דרדקי. בעל בית־החרושת הוא האחראי לשמירתו של החוק. „חינוך בבתי־החרושת חובה הוא ותנאי לעבודה." („דו"חות של מפקחי בתי־החרושת. 31 באוקט. 1863", עמ' 111.)

[298] על התוצאות המועילות ביותר של צירוף התעמלות (ולנערים אף אימונים צבאיים) עם חובת־הלימודים לגבי ילדי בתי־החרושת ותלמידים עניים, עיין בנאומו של נ. ו. סניור בקונגרס השנתי השביעי של „ההתאחדות הלאומית לקידומו של המדע החברתי" ב„דין־וחשבון על מהלך הקונגרס וכו'". לונדון 1863, עמ' 63, 64. וכן עיין בדו"ח של מפקחי בתי־החרושת ל־31 באוקט. 1865, עמ' 118, 119, 120, 126 והלאה.

[299] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר", שם, עמ' 118. תעשיין־משי תמים מצהיר בפני החברים של „הועדה להעסקת ילדים": „בטוח אני כל־צרכי, שהיסוד האמיתי של ייצור עובדים מוכשרים אפשר למצאו באיחודם של חינוך ועבודה החל מתקופת הילדות. אסור כמובן, שתהא ההתעסקות מתוחה־מדי, משעממת או מזיקה לבריאות... הלוַאי והייתי יכול ליתן לילדי שלי קצת עבודה וגם קצת משחק למען הגיוון בלמידתם בבית־הספר." („הועדה להעסקת ילדים, דו"ח ץ", עמ' 82, מס' 36.)

זמנם, בריאותם ומרצם של הילדים, לא רק ללא תוצאה אלא גם תוך נזק גמור בשבילם"[300]. מתוך שיטת־החרושת — ואפשר לעמוד על פרטי העניין מתוך דבריו של רוברט אואן — נָבַט הנֶבֶט לחינוך של העתיד, זה שיהיו כרוכים בו, בשביל כל הילדים שהגיעו לגיל מסוים, עבודה פרודוקטיבית ותלמוד והתעמלות, ולא רק בחינת מתוד להגברת הייצור החברתי, אלא בחינת המתוד היחידי להקמת דור של בני־אדם מפותחים התפתחות מלאה.

ראינו, שהתעשייה הגדולה עוקרת מבחינה טכנית את חלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה — זו חלוקה המצמידה את האדם כולו לכל ימי חייו אל פעולה קמעונית; ואלו הצורה הקאפיטאליסטית של התעשייה הגדולה חוזרת־ומייצרת בר־בזמן אותה חלוקת־עבודה בדמות־אימים יותר נוראה: בבתי־החרושת ממש — על־ידי גלגולו של הפועל באֲביזר בר־דעת למכונה־חלקית; ובכל שאר המקומות — במקצת על־ידי השימוש מזמן־לזמן במכונות ובעבודת־מכונות[301] ובמקצת על־ידי הנהגת עבודה של נשים, ילדים ופועלים בלתי־מאומנים — כיסוד חדש של חלוקת־העבודה. בתוקף מתפרצת הסתירה שבין חלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה ובין טיבה של התעשייה הגדולה. אותה סתירה מתגלית, בין השאָר, בעובדה האיומה, שחלק גדול מן הילדים, העסוקים בבתי־החרושת ובמאנופאקטורות החדישים, שהם כבולים־וצמודים מגילם הרך ביותר לעשיות הפשוטות־ביותר — מנוצלים במשך שנים רבות, בלא שילמדו עבודה אחת כהלָכה, שתוכל להכשירם לאחר־כך לשימוש כל־שהוא, ולוּא באותה מאנופאקטורה גופה או באותו בית־החרושת. בבתי־הדפוס האנגליים, למשל, נהוג היה קודם־לכן — בהתאם לשיטתן של המאנופאקטורה

---

[300] סניור: „דו"ח על מהלך הקונגרס וכו'". עמ' [65] 66. שהתעשייה הגדולה, משהגיעה לדרגת־שיא מסוימת, עם שהיא מטילה מהפכה באופן־הייצור החומרי וביחסי־הייצור החברתיים, מטילה מהפכה גם במוחותיהם של הבריות — דבר זה יוכח לך בהוכחה חותכת, אם תשווה את נאומו של נ. ו. סניור משנת 1863 אל הפיליפיקה שלו כנגד חוקי־בתי־החרושת משנת 1833; או אם תשווה את ההשקפות שהובעו בקונגרס הנ"ל אל העובדה, שבחלקים כפריים מסוימים של אנגליה עדיין חל איסור עד היום הזה, שאסור להם להורים עניים — בעונש של מיתה־מרעב — לחנך את ילדיהם. הנה מספר מר סנל, למשל, כי מעשה שכיח הוא בסומרסטשייר, שאם אדם עני פונה לעזרת הקהילה, מכריחים אותו להוציא את ילדו מבית־הספר. וגם מר וולאסטון, כומר בפלטהיים, מספר על כמה מקרים, שנשללה כל תמיכה מאת משפחות מסוימות „משום ששלחו את בניהם לבית־הספר"!

[301] כל מקום שמתחרים ביניהם, אם במישרין ואם בעקיפין, מכונות על דרך־האומנות המוּנעות בכוח־אדם, מזה, ומנגנון־מכונות מפותח וממילא מבוסס על כוח־מניע מכאני, מזה — חלה תמורה גדולה לגבי הפועל המניע את המכונה. מתחילה באה מכונת־הקיטור במקומו של הפועל, עכשיו שומה עליו לבוא במקומה של מכונת־הקיטור. וכך מגיעות המתיחות של כוח־עבודתו והשקעתו לידי שיעורים לא־אנושיים, ולא כל שכן לגבי צעירים הנידונים לייסורי־איוב אלה! הנה חבר הוַעדה לונג' מצא בקוֹוֶנטרי ובסביבה נערים בני 10 עד 15 המשמשים בסיבוב מנורי־הסרטים, חוץ מילדים צעירים־יותר שהוטל עליהם לסובב מנורים בממדים קטנים־יותר. „הרי זו עבודה מייגעת ומפרכת לאין־שיעור. אין הנער אלא תחליף בלבד בשביל כוח־קיטור." ["The boy is a mere substitute for steam power."]. („הועדה להעסקת ילדים, דו"ח V, 1866", עמ' 114, מס' 6.) על התוצאות הקטלניות של „שיטת־עבדות זו" — כפי שמכנה אותה הדו"ח הרשמי — עיין שם [עמ' 114 ואילך].

והאומנות הישנות — שהשוליות היו עוברים מעבודות קלות לעבודות מלאות־תוכן. הם היו עוברים על חוק־לימודים עד שנעשו פועלי־דפוס מושלמים. ידיעת קרוא וכתוב היתה לכל אחד מהם חובה הכרוכה באומנותם. כל זה נשתנה עם הופעת מכונת־הדפוס. זו משתמשת בשני סוגי־עובדים: פועל בוגר, המשגיח על המכונה, ושוליות־למכונות, רובם בני 11—17, שכל עסיקתם אינה אלא זו: להניח גליון נייר חֲלָק לפני המכונה ולהוציאו מתוכה כשהוא מודפס. הם עושים עבודה מטמטמת זו, ביחוד בלונדון, 14, 15, 16 שעות בלא־הפסק במשך ימים אחדים בשבוע, ותכופות עושים אותה 36 שעות רצופות ורק שתי שעות־מנוחה ניתנות להם לארוחה ולשינה[302]. רבים מהם אינם יודעים קרוא, ובדרך כלל הם יצורים פרועים, בלתי־תקינים. „כדי להכשירם לעבודה שעליהם לעשותה, אין הם צריכים לשום חינוך שׂכלי; מעטה כאן ההזדמנות בשביל מומחיות, ועוד פחות מכן בשביל שיפוט; שׂכרם, אם גם גבוה בערך לגבי ילדים, אינו עולה במידה יחסית עם גידולם הם, ולרובם המכריע אין סיכוי להתקדם ולהגיע למשרה מכניסה־יותר ואחראית־יותר של משגיח־המכונה, משום שליד כל מכונה ממונה רק משגיח אחד, אך נספחים לה לפחות 2 שוליות ותכופות 4 שוליות"[303]. משבגרו יותר מדי בשביל עבודתם, עבודת־ילדים, כלומר, לפחות בשנתם ה־17, מפטרים אותם מבית־הדפוס. והם נעשים והולכים מועדים לעבריינות. נסיונות אחדים, שנעשו להזמין להם עסיקה כל שהיא במקום אחר, נכשלו על שום בערותם, גסותם, ניוונם הגופני והרוחני.

כל האמור בחלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה בתחומי הסדנה כוחו יפה גם לגבי חלוקת־העבודה בתחומי החברה. כל זמן שהאומנות והמאנופאקטורה הן הבסיס הכללי לייצור של החברה, הרי גורם הכרחי בהתפתחות הוא, שהיצרן יהא משועבד לענף־ייצור יחיד ומיוחד, שתחול התפצלות בריבוי־הגוָנים המקורי של עסיקתו[304]. על אותו בסיס מוצא כל ענף־ייצור בדרך הנסיון את דמותו הטכנית הראויה לו, מעט־מעט הוא משכלל אותה ומביאה לידי גיבוש מהיר משהושגה דרגה מסוימת של בגרות. מה שגורם אי־פה אי־שם לידי תמורות — מלבד חומר־עבודה חדש, שהמסחר מספקו — הרי זו השתנותו ההדרגתית של מכשיר־העבודה. אך גם זה מתאַבן־והולך, משהשיג פעם את צורתו ההולמת אותו לפי הנסיון, וראָיה לכך — מסירתו מדור לדור, ולפעמים במשך אלפי שנים. אופייני הדבר, שעד המאה

---

[302] שם, עמ' 3, מס' 24.

[303] שם, עמ' 7, מס' 60.

[304] „בכמה חלקים שברמות סקוטיה, לפני שנים לא־מרובות כל כך, היה כל איכר — כך מעיד הדו"ח הסטאטיסטי [Statistical Account] — מתקין לעצמו את נעליו מעור, שעצם ידיו ברסקוהו. לא רועה אחד, ואף בעל־בקתה [cotters], עם אשתו וילדיו — היו מופיעים בכנסייה לבושי בגדים, שלא חלו בהם ידיים אחרות, זולת ידם הם, מאָז גזזו את הצמר מהצאן או זרעו את הפשתה בשדה. ואף מוסיפים ומעירים, כי לשם התקנת החפצים האלה כמעט שלא קנו שום סחורה, חוץ ממרצע, מחט, אצבעון, וחלקים מועטים־שבמועטים מאבזרי־הברזל המשמשים באריגה. אף הצבעים — הנשים היו מפיקות אותם בעיקר מעצים, שיחים ועשבים." (דוגאלד סטיוארט, „כתבים", הוצ. האמילטון, כרך VIII, עמ' 327—328.)

ה־18 ועד בכלל, קרויות היו האומנויות השונות בשם מסתורין (mystères) [305], ולתוך מחשכיו לא יכול היה לחדור אלא מי שנתגלו לו הסתרים גילוי אֶמפירי ומקצועי. התעשייה הגדולה קרעה את הצעיף, זה שהליט בפני הבריות את תהליך־הייצור החברתי של עצמם, ואת ענפי־הייצור השונים שנתייחדו־והלכו ייחוד טבעי־מקורי, הפך לחידות, לא רק בשביל ענף־ייצור אחד לגבי השני, אלא אפילו בשביל יודעי־סוד בכל ענף וענף. עיקרה של התעשייה הגדולה — להפריד כל תהליך־של־ייצור ליסודותיו־מרכיביו, כל תהליך כשלעצמו, ובתחילה ללא נתינת־דעת על היד העובדת של האדם — הוא שיצר את המדע המודרני־לחלוטין של הטכנולוגיה. הצורות המגומרות, חסרות־קשר לכאורה ומאובנות, של תהליך־הייצור החברתי נתפרדו ונהפכו לאופני־שימוש במדעי־הטבע — אופנים תכניתיים־מודעים ומיוחדים־שיטתיים לפי תכליתה של התוצאה־המועילה. וכן גילתה הטכנולוגיה את צורות־היסוד הגדולות של התנועה, המועטות במספרן, שכל עשייה פרודוקטיבית של גוף־האדם צריכה לעבור בהן, ויהיו המכשירים שמשתמשים בהם מרובים־ושונים כמו שיהיו; ממש כמו שתורת המכאניקה אינה נתעית על־ידי מנגנון־המכונות המורכב־מסובך ביותר, אלא רואה בכך חזרה מתמדת על הכוחות המכאניים הפשוטים. לעולם אין התעשייה החדישה מסתכלת ומטפלת בצורתו המצויה של תהליך־ייצור מסוים כבצורה מוחלטת־מושלמת. מכאן, שבסיסה הטכני מהפכני הוא, ואלו בסיסם של כל אופני־הייצור הקודמים היה שמרני בעיקרו [306]. על־ידי מנגנון־של־מכונות, תהליכים כימיים ומתודים אחרים — מהפֶּכֶת התעשייה הגדולה בתמידות לא רק את היסוד הטכני של הייצור אלא גם את תיפקודי־הפועלים ואת הצירופים החברתיים של תהליך־העבודה. ובכך היא מהפכת — וגם כאן בתמידות — את חלוקת־העבודה בתוך החברה, ומטלטלת בלי הפסק כמויות־של־הון והמוני־פועלים מענף־ייצור אחד למשנהו. מכאן, שמהותה של התעשייה הגדולה מחייבת חילוף בעבודה, זרימה בתיפקודים, כושר לתנועה מלאה של הפועל. מצד שני, בצורתה

---

[305] ב„ספר האומניות" המפורסם של אטיין בוּאָלוֹ נקבעת בין השאָר הלָכה, כי שוליה חייב להישבע, עם התקבלו לבין האומנים: „שיאהב את אחיו באַחוָה; שיתמוך בהם; שלא יגלה — כל אחד באומנותו [métier] שלו — את סודות־המלאכה; ושלא יעיר את לבו של הקונה על הפגמים בתוצרם של אחרים, כדי להציע את סחורתו שלו — אפילו אם יש בכך משום טובת הכלל."

[306] „אין קיום לבורגנות בלא שתתמיד־ותטיל מהפכה במכשירי־הייצור, ועל ידי כך — ביחסי־הייצור, וממילא — בכל היחסים החברתיים. כנגד זה — תנאי־קיום ראשון לכל המעמדות התעשייתיים הקודמים היה: שמירה קפדנית על צורת הייצור הישנה. תקופת־הבורגנות מצטיינת מכל אלה שקדמו לה — בהפיכה מתמדת בייצור, בהזדעזעות בלתי־פוסקת של כל היחסים החברתיים, באי־בטחון מתמיד ובתנועה מתמדת. כל היחסים המוצקים שהעלו חלודה, על כל לְוַי המחשבות וההשקפות הישנות והמכובדות — כל אלה מתפוררים, וכל היחסים החדשים מתיישנים בטרם יגיעו לידי התאַבנות. כל מעמד־ומעומד מתנדף־וחולף, כל הקדוש מתחלל, ובני־האדם אנוסים, סוף־סוף, לראות בעיניים מפוקחות את עמדתם בחיים, את יחסיהם ההדדיים." (פ. אנגלס וקארל מארקס: „מאניפסט המפלגה הקומוניסטית." לונדון 1848, עמ' 5. [ההוצ. העברית על פי תרגומו של מ. דורמן, ר' מארקס־אנגלס, כתבים נבחרים, כרך ו, ספרית פועלים, הוצ. הקבה"א השומר הצעיר, 1942, עמ' 301.])

הקאפיטאליסטית היא חוזרת־ומייצרת את חלוקת־העבודה הקודמת על ייחודיה המאובנים. ראינו, כיצד סתירה מוחלטת זו עוקרת מימי־חיין של הפועל כל מנוחה, יציבות ובטחון; כיצד היא מאַיימת תמיד להוציא מידו גם את אמצעי־העבודה וגם את אמצעי־מחייתו[307] ולעשותו מיותר, אותו ואת תיפקודו־החלקי; כיצד סתירה זו שופכת את חמתה בזבח־חללים המתחולל ללא־הפסק בקרב מעמד־הפועלים, בבזבוז כוחות־עבודה ללא־שיעור ובהריסות הנגרמות על־ידי אנארכיה חברתית. זהו הצד השלילי שבדבר. אולם, אם החילוף־בעבודה מגיע עכשיו לידי תוקפו רק בחזקת חוק־טבע מכניע, ופעולתו פעולת־הרס עיוורת היא של חוק־טבע, שנתקל בכל מקום במכשולים[308] — הרי התעשייה הגדולה גופה, על־ידי משבריה־שואותיה [הקאטאסטרופות], מַעלה שאלת חיים או מוות בכך, שהכל יכירו בחילוף־העבודה, וממילא במומחיות מרובת־צדדים של הפועלים, ויראו בו חוק־ייצור חברתי־כללי, ויסגלו את התנאים להגשמתו התקינה. היא מעלה שאלת חיים או מוות בכך, שיש להחליף אותה מפלצת — אוכלוסיית־פועלים מדולדלת, עומדת לרשות ההון, מוחזקת כרזרבה בשביל צרכי־הניצול שלו המשתנים — ביכלתו המוחלטת של האדם לעמוד לרשות הצרכים המשתנים של העבודה; שיש להחליף את האינדי־ווידואום־החלקיי, שאינו משמש אלא נושא לתיפקוד־חלקיי של החברה, באינדיווידואום מפותח בשלימות, שתיפקודים חברתיים שונים אינם לגביו אלא אופני־פעולה המתחלפים זה בזה. יסוד אחד בתהליך־המהפכה הזה, יסוד המתפתח בדרך טבעית־מקורית על בסיס התעשייה הגדולה, אנו מוצאים בבתי־הספר הפוליטכניים והאגרונומיים; יסוד שני — בבתי־הספר המקצועיים [“écoles d’enseignement professionel”], שילדי הפועלים מקבלים בהם לימוד־מה בטכנולוגיה וכן בשימוש המעשי של מכשירי־הייצור השונים. ואם תחוקת־בתי־החרושת לא השיגה אלא צירוף של לימוד אלמנטארי עם עבודה חרשתית — זה ויתור ראשון, שהושג בקושי תוך מאבק עם ההון — הרי אין ספק שכיבוש השלטון המדיני בידי מעמד־הפועלים, כיבוש שאין למנוע בעדו, עתיד לכבוש גם למען הלימוד הטכנולוגי, להלָכה ולמעשה, את מקומו הראוי לו בבתי־הספר של הפועלים. ואף זה אינו מוטל בספק, שהצורה הקאפיטאליסטית של הייצור, ובהתאם לכך התנאים הכלכליים

---

307 “You take my life
When you do take the means whereby I live.”
[„אתם נוטלים את חיי
אם אתם נוטלים את האמצעים, מהם אני חי.”]
(שקספיר, „הסוחר מוונציה.”)

308 פועל צרפתי, לאחר שובו מסאן־פראנציסקו, כותב: „מעולם לא הייתי מאמין, שאהיה מוכשר לעסוק בכל אותן אומניות, שעסקתי בהן בקאליפורניה. תחילה חזקה בלבי ההכרה, שמלבד עבודת־הדפוס איני מסוגל לכלום... אך משראיתי עצמי שרוי בתוך עולם של הרפתקנים, המחליפים אומנותם ביתר־קלות משמחליפים הם כותנותיהם — חי נפשי! — עשיתי כמעשה אחרים. משנתברר, כי מקצוע של עבודה־במכרות אינו מכניס די הצורך, פרשתי הימנו ויצאתי העירה, ושם עסקתי בזה־אחר־זה כפועל־דפוס, כמכסה־גגות, כיוצק־עופרת, וכו'. מתוך נסיון זה שראוי אני וכשר לכל המלאכות, שוב אני חש עצמי פחות רכוכית ויותר אדם”. (א. ק ו ר ב ו ן: „על הלימוד המקצועי”. מהד. ב'. [פאריס 1860], עמ' 50.)

של הפועלים, עומדים בניגוד קיצוני־ביותר אל אותם תַסָּסֵי המהפכה ואל מטרתם — ביטולה של חלוקת־העבודה הישנה. אך, התפתחות הסתירות של אופן־ייצור היסטורי היא הדרך ההיסטורית היחידה לעקירתו ולעיצובו מחדש. המימרא: "Ne sutor ultra crepidam!" [הסנדלר, כלך־לך אצל אימומך!] — אותו שיא [nec plus ultra] של חכמת אומנים — נהפכה לאיוולת איומה, מאז בא השען וואט והמציא את מכונת־הקיטור, ובא הסַפר ארקרייט והמציא את נול־השלשלאות, ובא הצורף פולטון והמציא את ספינת־הקיטור[309].

כל שהתחוקה התעשייתית מסדירה את העבודה בבתי־החרושת, במאנופאקטורות וכו׳, הרי אין דבר זה נראה מתחילה אלא כהתערבות בזכויות־הניצול של ההון. כנגד זה כל הסדר של זו המכונה עבודה־ביתית[310] — הכל רואים בו מיד פגיעה ישירה בשלטון האבות [patria potestas], היינו, לפי פירוש מודרני: פגיעה באוטוריטה של ההורים; והפארלאמנט האנגלי, עדין־ההרגשה, העמיד־פנים זמן רב כאילו נרתע מפני צעד כזה. אולם בתוקף העובדות נאלץ סוף־סוף להודות, כי התעשייה הגדולה, בהרסה את היסוד הכלכלי של מבנה־המשפחה הישן, ואת העבודה המשפחתית המותאמת לו, הורסת גם את עצם יחסי־המשפחה הישנים. מן ההכרח היה להכריז על זכותו של הילד. „מתחַוור לאסוננו במידה מצערת״ — כך נאמר בדין־וחשבון הסופי של „הוַעדה להעסקת ילדים״ לשנת 1866 — „מתוך כל גביות־העדות, כי הילדים והילדות יותר משהם זקוקים להגנה מפני כל אדם, זקוקים הם להגנה מפני אבותיהם.״ שיטת הניצול ללא־שיעור של עבודת־הילדים בכלל, ושל עבודת־הבית בפרט, „מתקיימת רק על־ידי כך, שההורים יש בידם לקיים בשרירות, ללא סייג וללא השגחה, את שלטונם המַרשיע בילדיהם הצעירים והרכים... אסור, שהאבות יהא בידיהם אותו כוח מוחלט, שיוכלו להפוך את ילדיהם למכונות סתם, ולהרויח כך וכך שכר לשבוע... ילדים וצעירים זכאים, איפוא, בכל המקרים מסוג זה לתבוע מאת התחוקה את זכותם הטבעית, שתובטח להם השתחררות מאותו מצב, ההורס את כוחם הגופני קודם־זמנו ומַנמיך את דרגתם האנושית מבחינה מוסרית ושכלית״[311]. ואולם לא העיוות של שלטון־האָבות הוא שיצר את הניצול שמנצל

---

[309] ג׳והן בלרס — ממש חזיון בתולדות הכלכלה המדינית — תפס כבר בסוף המאה ה־17 בבהירות גמורה את הצורך בביטולו של החינוך ושל חלוקת־העבודה אשר בימינו, המביאים לידי היפרטרופיה ואטרופיה [יתר־גידול וניוון־כליון] על שני הקצוות של החברה, אם גם בכיוונים הפוכים. יפה הוא אומר, בין השאר: „חינוך בטל אינו טוב בהרבה מחינוך לבטלה... עבודה גופנית — מוסד ראשוני הוא מידי שמים... יפה העבודה לבריאות הגוף כאכילה לחיותו; שכן, הכאבים שחוסך אדם עם הבטלה, ישוב וימצאם במחלתו... העבודה מוסיפה שמן למנורת־החיים, ואלו החשיבה מדליקתה... עיסוק אוילי, ילדותי (זאת — תוך נבואה ממש — כנגד הבאסדובים ומחקיהם המודרניים הקהים) משמר אוילות ברוח הילדים.״ („הצעות להקמת בית־ספר לתעשייה בשביל המלאכות רבות־התועלת והחקלאות״. לונדון 1696, עמ׳ 12, 14, 18.)

[310] אגב, זו נהוגה לרוב גם בסדנות הקטנות, כפי שראינו במאנופאקטורות התחָרים ובקליעת־קש, וביחוד — כפי שאפשר היה להוכיח ביתר־פירוט — גם במאנופאקטורות־המתכת בשפילד, בבירמינגהאם וכו׳.

[311] „הועדה להעסקת ילדים. דו״ח V״, עמ׳ XXV, מס׳ 162, ודו״ח II, עמ׳ XXXVIII, מס׳ 285, 289, עמ׳ XXXV, מס׳ 191.

ההון, אם במישרין ואם בעקיפין, כוחות־עבודה בלתי־מבוגרים, אלא אדרבה, דרך־הניצול הקאפיטאליסטית היא שעשתה את שלטון־האבות לעיוות, בבטלה את היסוד הכלכלי המתאים לכך. ויהא, שאיומה ומתועבת היא התפוררותה של מערכת־המשפחה הקודמת בתחומיה של השיטה הקאפיטאליסטית, אף על פי כן, על־ידי כך שהתעשייה הגדולה מוסרת בידי הנשים, הצעירים והילדים משני המינים תפקיד מכריע בתהליכי־ייצור מאורגנים אירגון חברתי, מחוץ לתחומי הבית — הרי היא יוצרת את הבסיס הכלכלי החדש לצורה נעלה יותר של המשפחה ושל היחסים בין שני המינים. ברי: אף זאת היא אִוֶּלֶת, שרואים צורה מוחלטת־סופית בצורת־המשפחה הנוצרית־הגרמנית, או בצורתה הרומאית־העתיקה, או בצורה היְוָנִית־העתיקה, או בצורתה המזרחית; אגב, הללו כולן מהוות שלשלת אחת של התפתחות היסטוֹרית. וכן ברור־ומוּחוָר, שאותו הרכב של חבר־עובדים מצורף מגברים ונשים ובני גילים שונים־ביותר — אף על פי שבצורתו הקאפיטאליסטית, הטבעית־מקורית האכזרית, שהפועל אינו קיים אלא למען תהליך־הייצור, ולא תהליך־הייצור למען הפועל, משמש הרכב זה מקור־סַפַּחַת לשחיתות ולעבדוּת — מן ההכרח שייהפך בתנאים מתאימים דוקא למקור של התפתחות הומאנית[312].

ראינו: צורך זה, כי חוק־בתי־החרושת — תחילה חוק יוצא מהכלל, בשביל בתי־טווייה ובתי־אריגה בלבד, אלה יציריו הראשונים של המפעל־המכונתי — יקבל תוקף כחוק כללי בשביל הייצור החברתי כולו, נובע מתוך מהלך ההתפתחות ההיסטורית של התעשייה הגדולה; על הרקע של זו חלה מהפכה גמורה בצורת־המורשה של המאנופאקטורה, האומנות והעבודה־הביתית: המאנופאקטורה הופכת־והולכת בתמידות לבית־החרושת, האומנות הופכת־והולכת בתמידות למאנופאקטורה, ולאחרונה, תחומי האומנות והעבודה־הביתית נעשים בזמן קצר ביחס, עד להפליא, מאוּרות של יסורים, שהניצול הקאפיטאליסטי על מוראותיו המטורפים־ביותר יכול לערוֹך בהן את משחקוֹ החפשי. שני גורמים הם, המכריעים בסופו של דבר: ראשית, הנסיון המתחדש תמיד, כי ההון, משנכנע לפיקוח המדינה בנקודות אחדות של ההיקף החברתי, הריהו ממלא את הפסדוֹ ביתר תוקף, ללא־מידה, בנקודות אחרות של ההיקף[313]; שנית, זעקתם של הקאפיטאליסטים עצמם לשויוֹן תנאי־ההתחרות, כלומר, לסייגים שווים בניצול העבודה[314]. בואו ונשמע בעניין זה שתי גניחות־לב. האדונים וו. קוקסליי (חרשתני מסמרים, שרשרות וכו׳ בבריסטול) התקינו מרצונם הטוב את ההסדר של חוק־בתי־החרושת בבית־עסקם. „הואיל והשיטה הישנה, הבלתי־סדירה, שלטת בבתי־המפעלים השכנים, הרי הם, האדונים קוקסליי, נתונים לריעותא, שהנערים העובדים אצלם מוסתים (enticed) להמשיך את העבודה במקום אחר, לאחר 6 שעות בערב. ,כל זה׳ — אומרים הללו, כמובן — ,הוא עוול והפסד בשבילנו, שכן יש בכך משום ניצול חלק מכוחו של הנער, שאנחנו צריכים להפיק

[312] „עבודת בית־חרושת, אפשר שתהא נקייה ומשובחת ממש כעבודה ביתית, ואולי עוד משובחת הימנה.״ („דו״חות של מפקחי בתהח״ר. 31 באוקט. 1865.״ עמ׳ 127.)

[313] שם. עמ׳ 27, 32.

[314] המוני דוגמאות לכך בדו״חות של מפקחי בתהח״ר.

ממנו תועלת מלאה"[315]. ה. ו. סימפסון (בעל בית־חרושת לשקיקים וחפיסות של נייר [Paper-Box Bag maker], בלונדון) מצהיר בפני שליחיה של „הוַעדה להעסקת ילדים": „הוא יהיה מוכן ומזומן לחתום על כל בקשה לשם כך (התערבות מטעם התחוקה)... לפי מצב הדברים עכשיו, תוקף אותו חוסר־מנוחה כל לילה ("he always felt restless at night"), לאחר שנעל את בית־עסקו, שמא האחרים יעבדו במאוחר יותר ממנו ויוציאו מידו את ההזמנות"[316]. בסיכומה אומרת „הוַעדה להעסקת ילדים" לאמור: „יהא בזה משום אי־צדק לגבי המעסיקים הגדולים, שבתי החרושת יהיו כפופים להסדר, בעוד שעות־העבודה במפעלים הקטנים אשר בענף זה גופו לא יהיו נתונות לשום הגבלה חוקית. ונוסף על אי־הצדק הנובע מתוך תנאי־התחרות בלתי־הוגנים בעניין שעות־העבודה, באם מפעלי־העבודה הקטנים יהיו משוחררים — יבוא עוד ההפסד בשביל החרשתנים הגדולים בכך, שאספקת העבודה של הצעירים והנשים תהא סוטה מהם אל מפעלי־העבודה המשוחררים מן התחוקה. ועוד: יהא בכך משום דחיפה לריבויים של בתי־העבודה הקטנים, שכמעט כולם — ללא יוצא מן הכלל — הם בלתי־נוחים ביותר מבחינת הבריאות, הרוָחה, החינוך והשיפור הכללי של האומה"[317].

„הוַעדה להעסקת ילדים" מציעה בדין־וחשבון הסופי להטיל את מרותו של חוק־בתי־החרושת על יותר מ־1.400.000 ילדים, צעירים ונשים, שבערך מחציתם מנוצלים במפעלים הזעירים ובעבודה־הביתית[318]. והרי היא אומרת: „אך אם הפארלאמנט ימצא לנכון להעמיד תחת חסות התחוקה, שהזכרנו לעיל, את כלל המספר הגדול של ילדים, צעירים ונשים... שוב אין להטיל ספק בדבר, שתחוקה כזאת תהא משפיעה טובה מרובה לא רק על הצעירים והחלשים — עיקר מטרתה הישירה של התחוקה — אלא גם על ההמון המרובה יותר של פועלים מבוגרים, שייכּנסו מיד לתחום־השפעתה של התחוקה בכל אותם בתי־העיסוק, אם במישרין (עוֹבדוֹת) ואם בעקיפין (עוֹבדים). התחוקה תכפֶה עליהם שעות־עבודה תקינות ומתוּנות; היא תביא לידי כך, שמקומות־עבודתם יהיו מוחזקים במצב יפה

---

[315] „הועדה להעסקת ילדים, דו"ח V", עמ' X, מס' 35.

[316] שם, עמ' XI, מס' 28.

[317] שם, עמ' XXV, מס' 165—167. בעניין יתרונותיו של המפעל הגדול בהשוָאָה למפעל הננס, השווה — „הועדה להעסקת ילדים, דו"ח III", עמ' 13, מס' 144, עמ' 25, מס' 121, עמ' 26, מס' 125, עמ' 27, מס' 140 וכו'.

[318] ענפי־התעשייה הטעונים הסדר הם: מאנופאקטורה־למלמלה, סריגת־גרביים, קליעת־קש, המאנופאקטורה־להלבשה על סוגיה המרובים, עשיית פרחים־מלאכותיים, עשיית נעליים, כובעים וכפפות, חייטות, כל בתי־החרושת למתכת מן הכבשנים ועד להרושת־המחטים וכו', חרושת־נייר, מאנופאקטורה לזכוכית, מאנופאקטורה לטאבאק, מפעלי־צמג [India Rubber], מפעלי־שזירה (בשביל האריגה), אריגת־יד של שטיחים, מאנופאקטורה של מטריות ושמשיות, עשיית פלכים ואשוות, בתי־דפוס, בתי־כריכה, מסחר בכלי־כתיבה (Stationery, והענפים השייכים לכך — התקנת שקיקי־נייר, כרטיסים, צבעי־נייר וכו'), תעשיית חבלים, מאנופאקטורה לקישוטי־שהרון, מלבנות, מאנופאקטורת־יד של משי, אריגת קוונטרי, מפעלי־מלח, מפעלי־נרות־חלב ומפעלי־מלט, בתי־זיקוק לסוכר, עשיית־צנימים, עבודות־עץ שונות ועבודות מעורבות אחרות.

לבריאות ונקיון; ועל־כן תחסוך ותשפר אותו מלאי של עוצמה גופנית, שבה תלויה במידה מרובה כל־כך טובתם של עצמם וטובת המדינה כולה; היא תשמור על הדור הגדל־והולך מפני אותה התאמצות־יתירה בגיל רך, המערערת את מבנה־גופם ומביאה עליהם התנוונות קודם־זמנה; ולאחרונה: היא תבטיח להם — לפחות עד גיל 13 — הזדמנות של חינוך אלמנטארי ותשים קץ לאותה בערות איומה... שתוארה תיאור נאמן כל־כך בדינים־וחשבונות של סגני־החברים בוַעדה שלנו, זו בערות שאתה חייב לעמוד עליה מתוך כאֵב גדול ומתוך רגש עמוק של השפלה לאומית"[319]. המיניסטריון הטורי הכריז בנאום־הכתר מ־5 בפברואר 1867, שניסח את הצעותיה[319א] של ועדת־החקירה התעשייתית ב„הצעות־חוק" ["Bills"]. לשם כך צריך היה לבצע ניסוי חדש בגוף רקוב (experimentum in corpore vili) במשך עשרים שנה. עוד בשנת 1840 נתמנתה ועדה פארלאמנטארית לחקר עבודת־הילדים. הדין־וחשבון שלה משנת 1842 גולל, לפי דבריו של נ. ו. סניור, „תמונה איומה ביותר שלא נראתה כמותה: תאוַת־בצע, אנוכיות ואכזריות מצד הבעלים וההורים; מצוקה, ירידה והרס של ילדים וצעירים... יכול מי שהוא להניח, כי דין־וחשבון זה מתאר מוראות של ימים עברו. אולם יש הוכחות, לצערנו, כי מוראות אלה מתמידים להתקיים בעצמתם כמו שהיו מקודם. חוברת, שנתפרסמה לפני שנתיים בערך על־ידי הארדויק, קובעת, כי התקלות, שקבלו עליהן בשנת 1842, עולות־כפורחת עד היום הזה (1863)... דין־וחשבון זה (משנת 1842) נגנז לעשרים שנה ללא תשומת־לב, ובמשך השנים האלה הרשו להם לאותם ילדים —, שגדלו בלא הבנה קלה שבקלות של משמעות המושג מוסר, בלא דעת, בלא דת ובלא חיבה טבעית' — להיות אבותיו של הדור הזה"[320].

בינתיים נשתנה המצב החברתי. הפארלאמנט לא העיז לדחות את דרישות הוַעדה משנת 1863, כדרך שדחה בשעתו את הדרישות משנת 1842. ולפיכך הועמדו עוד בשנת 1864, כשהוַעדה פירסמה רק מקצת מן הדין־וחשבון שלה, התעשיות לכלי־חרס (והקדרות בכלל), לטפיטין, לגפרורים, לנרתיקי־כדורים וציתיות, וכן לגזיזת הקטיפה — תחת מרותם של החוקים, שכוחם היה יפה לגבי תעשיית האריגה. בנאום הכתר מ־5 בפברואר 1867 הכריז חבר־המיניסטרים הטורי של אותם ימים על חוקים חדשים, שיסודם בהצעות הסופיות של הוַעדה, שגמרה בינתיים את מפעלה בשנת 1866.

ב־15 באוגוסט 1867 קיבל החוק להרחבת חוק בתי־החרושת [Factory Acts

---

[319] „הועדה להעסקת ילדים. דו"ח V", עמ' XXV, מס' 169.

[319א] החוק להרחבת חוק־בתי־החרושת [Factory Acts Extension Act] נתקבל ב־12 באוגוסט 1867. הוא מסדיר את כל המפעלים והמאנופאקטורות ליציקת־מתכת ונפחות, לרבות בתי־החרושת למכונות; וכן מאנופאקטורות לזכוכית, נייר, גוטאפרצ'ה, צמג וטאבאק, בתי־דפוס, בתי־כריכה, ובסוף — כל הסדנות שעסוקים בהן למעלה מ־50 איש. — החוק להסדרת זמן העבודה [Hours of Labour Regulation Act], שנתקבל ב־17 באוגוסט 1867 מסדיר את הסדנות הקטנות־יותר ואת זו הקרויה עבודה־ביתית.

עוד אשוב, בכרך II, לדון בחוקים האלה, בחוק המכרות [Mining Act] החדש משנת 1872 וכו'.

[320] סניור „הקונגרס למדעי החברה", עמ' 55, 56, [57 והלאה].

[Extension Act את אישור המלך, וב־21 באוגוסט — החוק להסדר הסדנאות [Workshops' Regulation Act]; הראשון מסדיר את ענפי־העסק הגדולים, האחרון — את ענפי־העסק הקטנים.

החוק להרחבת חוק־בתי־החרושת מסדיר את כבשני־ההיתוך, את מפעלי הברזל והנחושת, בתי־היציקה, בתי־החרושת למכונות, הסדנאות למתכות, בתי־החרושת לצמג, לנייר, לזכוכית, לטאבאק, וכן את בתי־הדפוס ובתי־הכריכה, ובכלל כל סדנאות־התעשייה מסוג זה, שעסוקים בהן 50 איש או יותר בבת־אחת, לפחות במשך 100 ימים בשנה.

כדי להקנות מושג מהיקפו של התחום, שבו יפה כוחו של חוק זה, נביא כאן כמה מן ההגדרות שנקבעו בו:

„אומנות — יהא משמעה (בחוק זה): כל עבודת־יד, שמבצעים אותה, אם בדרך של מקצוע או לתכלית של ריוח, עם — או אגב — התקנתה של איזה סחורה או חלק ממנה; או עם שינויה, תיקונה, קישוטה, גמר־עשייתה, או התאמתה — או כטפל לעבודות אלו — של כל סחורה שהיא או חלק ממנה לשם מכירה.

„בית־מלאכה — יהא משמעו: כל חדר או מקום כל־שהוא, אם תחת כיפת השמים או מכוסה גג, שנעשית שם מלאכה כל־שהיא בידי ילד, צעיר או אשה, ושאדם המעביד אותו ילד, צעיר או אשה יש לו זכות של כניסה לשם ושל השגחה עליו.

„עסוק — יהא במשמע: מטופל במלאכה שהיא, על מנת לקבל שכר או שלא על מנת לקבל שכר, בהשגחתם של בעלים או של אחד ההורים, כמוגדר בחוק זה.

„הורים — יהא במשמע: אב, אם, אפטרופוס או כל איש אחר שבידו שמירה או השגחה על... ילד או צעיר".

סעיף 7, סעיף־עונשין, באם מעסיקים ילדים, פועלים צעירים ונשים, בניגוד לתקנות החוק הזה — מטיל קנסות של ממון לא רק על בעל־המלאכה, בין אם הוא אחד ההורים ובין לאו, אלא גם „על ההורים של הילד או הצעיר או האשה, או על מי שמפיק תועלת ישרה כל שהיא מעבודתם, או על מי שהללו מצויים תחת השגחתו."

החוק להרחבת חוק־בתי־החרושת [Factory Acts Extension Act], הנוגע בבתי־העסק הגדולים, אינו אלא ירוד לעומת חוק־בתי־החרושת משום שמכיל הוא המון פגימות בתקנות יוצאות מן הכלל וכן ויתורים פחדניים כלפי הקאפיטאליסטים.

החוק להסדר הסדנאות [Workshops' Regulation Act], עלוב לכל פרטיו, לא נשאר אלא בחינת אות מתה בידי השלטונות העירוניים והמקומיים, שעליהם הוטל להוציאו לפועל. משנטל מהם הפארלאמנט בשנת 1871 ייפוי־כוח זה, על מנת להטילו על מפקחי בתי־החרושת — וכך נתרחב תחום־הפיקוח שלהם בבת־אחת ב־100,000 ויותר בתי־מלאכה וב־300 משרפות־לבינים בלבד — דאגו לכך דאגה מיוחדת שלא להגדיל את חבר־המפקחים אלא בשמונה עוזרים בלבד, והרי עוד מקודם היה חבר זה מועט ביותר[321].

[321] צוות־העובדים של הפיקוח על בתי־החרושת עמד על 2 מפקחים, 2 סגני־מפקחים,

הנה כי כן: מה שמתבלט בתחוקה אנגלית זו משנת 1867 הוא: מצד אחד, זה הכרח כפוי על הפארלאמנט של המעמדות השליטים, שיכיר להלָכה בסייגים חריפים ונרחבים כל כך בפני מעשי האלמות של הניצול הקאפיטאליסטי; ומצד השני — זו חצאיות, זו מורת־רוח, זו כַּוָנה רעה [mala fides], כשבית־הנבחרים בא אחר־כך להגשים את הסייגים האלה הלָכה למעשה.

וַעדת־החקירה משנת 1862 הציעה גם הסדר חדש לתעשיית־המכרות, זו השונה מכל שאר תעשיות בכך, שענייניהם של בעלי־הקרקע הולכים בה בד־בבד עם ענייניהם של בעלי־ההון התעשייתיים. הניגוד שבין שני שטחי־העניינים האלה שימש בשעתו גורם מסייע לתחוקת־בתי־החרושת: היעדרו של ניגוד זה דיו להסביר את הדחיות ואת ההערמות עם מַתן־החוק בשביל תעשיות־המכרות.

וַעדת־החקירה משנת 1840 גילתה גילויים איומים ומזעזעים כל־כך ועוררה שערוריה כזאת לעיני אירופה כולה, שהפארלאמנט אנוס היה לפַייס את מצפונו עם מתן חוק המכרות [Mining Act] משנת 1842, אלא שהסתפק בכך, שאסר על נשים וילדים למטה מגיל 10 לעבוד במעבי־האדמה.

אחר־כך בא בשנת 1860 חוק הפיקוח על המכרות [Mines' Inspection Act], שלפיו עומדים המכרות לפיקוחם של פקידים ציבוריים שנתמנו לכך במיוחד; וכן אסור להעסיק ילדים שבין 10—12 שנים, אלא אם כן יש בידם תעודת־גמר של בית־ספר, או שהם מבקרים בית־ספר מספר מסוים של שעות. חוק זה נשאר לחלוטין בחינת אות מתה בלבד, ומטעמים אלה: נתמנו מפקחים במספר זעום עד כדי גיחוך; תוקף שלטונם לא היה אלא עלוב; וכן מסיבות אחרות, שיתבררו בפרטות בהמשך הדיון.

אחד הספרים הכחולים החדשים־ביותר על המכרות הוא „דין־וחשבון מאת הוַעד הנבחר בענייני מכרות, עם... גביות־עדות, 23 ביולי 1866" ["Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence"]. זהו חיבור מאת ועדה של חברי הבית־התחתון, שייפּו את ידה להזמין עדים ולגבּות מהם עדויות: כרך עבה של חצאי־גליונות, ו„הדין־וחשבון" עצמו אינו תופס בו אלא חמש שורות, וזה תוכנן: אין בפי הוַעדה לומר ולא כלום, וצריך לשמוע עוד עדויות!

דרך גביית־העדות מעלה על זכרוננו את חקירת שתי־וערב [cross examination] בבתי־הדין האנגליים; שם שקוד עורך־הדין, על ידי שאלות שתי־וערב, שאלות חוצפניות ומבלבלות את המוח, להוציא את העד מתוך שיווי־משקלו ולסרס את דבריו אשר בפיו. עורכי־הדין כאן — הם השופטים־החוקרים הפארלאמנטאריים עצמם, ביניהם בעלי־מכרות נצלנים; העדים — הם פועלי־מכרות, רובם במכרות הפחמים. מחזה־תעתועים זה כולו אופייני כל־כך לרוחו של הקאפיטאל, שלא נוכל להמנע מלהביא כאן כמה קטעים. כדי להקל על הסקירה התמציתית הריני

ו־41 מפקחי־משנה. עוד שמונה מפקחי־משנה נתמנו ב־1871. סכום כל ההוצאות להגשמתם של חוקי־בתי־החרושת באנגליה, סקוטיה ואירלאנד, לא הגיע בשנת 1871/72 — אלא ל־25.347 ליי"ש, לרבות הוצאות בתי־הדין מחמת תביעות־למשפטים על פגיעות־בחוק.

מביא את תוצאות החקירה וכו׳ מדורים־מדורים. הריני מזכיר כאן, כי כל שאלה ותשובת־החובה עליה מסומנות במספרים בתוך הספרים־הכחולים [*Blue Books*] האנגליים, וכי העדים שדבריהם מובאים כאן הם פועלים במכרות־הפחמים.

1. העסקת נערים מבני עשר ומעלה במכרות. העבודה, יחד עם ההליכה ההכרחית אל המכרות הלוך וחזור, נמשכת כרגיל 14 עד 15 שעות, ובמקרים יוצאים מן הכלל למעלה מכך, מ־3, 4, 5 בבוקר עד 5, 6 בערב. (מס׳ 6, 452, 83.) הפועלים המבוגרים עובדים בשתי משמרות, היינו, 8 שעות, ואלו לגבי הנערים אין חילופי משמרות, כדי לקמץ בהוצאות. (מס׳ 80, 203, 204.) הילדים הרכים מועסקים בעיקר לשם פתיחת דלתות־האיוורור ונעילתן במחלקות השונות של המכרות, והגדולים יותר מועסקים בעבודה קשה יותר, בהובלת הפחמים וכו׳. (מס׳ 122, 379, 1747.) שעות־העבודה הארוכות במעבי־האדמה נמשכות עד השנה ה־18 או ה־22, ואז חל המעבר אל העבודה במכרות ממש. (מס׳ 161.) עכשיו מעבידים את הילדים והצעירים עבודת־פרך יותר מבכל תקופה אחרת קודם. (מס׳ 1663—1667.) הכורים דורשים כמעט פה אחד, שחוק של הפארלאמנט יאסור עבודת הכרייה על ילדים למטה מגיל 14. והנה שואל האסיי ויוויאן (הוא עצמו בעל־מכרות): „כלום אין זה כך, שדעתו של הפועל תלויה במצב עניותה של משפחת הפועל?״ — והאדון ברוס שואל: „אם אחד ההורים נעשה בעל־מום, או הוא חולני, או במקרה שמת האב ונשארה רק אם — כלום אינך סבור, שיהא זה עניין חמור למנוע את הילד בין 12 עד 14 שנה מלהרויח שילינג ו־7 פנסים ליום לטובת המשפחה?... והרי צריך אתה לקבוע תקנה כללית?... כלום מוכן אתה להמליץ על תחוקה, שתאסור העסקת ילדים למטה מ־12 ו־14 — ויהא מצבם של ההורים מה שיהיה?״ התשובה: „כן״. (מס׳ 107 עד 110.) ויוויאן: „נניח, שיתקבל חוק שיאסור העסקת ילדים למטה מגיל 14, כלום אין זה מתקבל על הדעת... כי הורי הילדים יחפשו למענם תעסוקה בכיוונים אחרים, למשל, בבתי־החרושת?״ — „בדרך כלל, לא״. (מס׳ 174.) קינרד: „כמה מן הנערים הם שומרי הדלתות, הלא?״ — „כן״. — „האם לא באה כל פעם רוח־פרצים גדולה, כשאתה פותח דלת או נועלה?״ — „בדרך כלל, כן״. — „הדבר נראה קל מאוד, אך למעשה זוהי מלאכה הגורמת כאב?״ הפועל: „הילד שרוי כאן בכלא ממש כאילו היה נתון בתא של בית־הסוהר.״ הבורגני ויוויאן: „ואם הילד מצויד במנורה, כלום אין הוא יכול לקרוא?״ — „כן, הוא יכול לקרוא, אם ימצא עצמו שרוי באור של נרות... אני משער, כי תהא זו תקלה בשבילו, אם ימצאוהו קורא; הוא נמצא כאן כדי להשגיח במלאכתו, עליו למלא חובה, וקודם כל עליו לשמור על כך; ואיני חושב שירשו לו דבר זה למטה בתוך המכרה.״ (מס׳ 141—160.)

2. חינוך. הכורים דורשים חוק של תלמוד־חובה לילדים, כמו בבתי־החרושת. הם טוענים, כי הסעיף בחוק משנת 1860, שלפיו נדרשת תעודת־חינוך עם העסקת ילדים בני 10—12, אינו אלא מדומה ומבוטל. גביית־העדות ה„קפדנית״ של חוקרי־הדין הקאפיטאליסטיים נהפכת כאן לחוכא־ואטלולא ממש. „נגד מי הוא (החוק) נחוץ יותר — נגד המעבידים או נגד ההורים?״ — „סבורני, נגד אלה ואלה כאחד.״ — „לא תוכל לומר, אם הוא נחוץ נגד אחד יותר מאשר נגד השני?״ —

„לא. קשה לי להשיב על שאלה זו." (מס' 115, 116.) „כלום נראית נטייה כל־שהיא מצד המעסיקים לקבוע בשביל הנערים שעות־עבודה מתאימות, שיוכלו לבקר בבית־הספר?" — „לא. לעולם אין מקצרים את שעות־העבודה בשביל מטרה זו." (מס' 137.) מר קינרד: „כלום רצונך לומר, שהכורים בדרך כלל משפרים את חינוכם; היש לך ליתן דוגמאות לכך, שפועלים היו משפרים בהרבה את חינוכם מאז התחילו עובדים — או שמא הם נסוגים ומפסידים כל מעלה טובה, שכבר השיגוה קודם?" — „בדרך כלל הם מתקלקלים והולכים; אינם משתפרים; הם קונים והולכים הרגלים גרועים; נתפסים הם לשיכרות ולמשחקים וכיוצא באלה דברים. וסופם שהם יורדים ונעשים שברי־כלים לחלוטין." (מס' 211.) „העושים הם איזה נסיון בכיוון זה (לדאוג ללימודים) על־ידי שיעורי־ערב?" — „יש רק מכרות אחדים, שקיימים בהם שיעורי־ערב, ואולי במכרות אלה מבקרים בהם כמה נערים; אבל הם עייפים ויגעים כל־כך בגופם, עד שאין כל תועלת בביקורם זה." (מס' 454.) „ובכן" — מסיק מכאן הבורגני — „אתה מתנגד לחינוך?" — „כלל וכלל לא, אלא... וכו' (מס' 443.) „אך, כלום אין הם (המעסיקים) מצווים לדרוש אותם (תעודות מבתי־הספר)?" — „לפי החוק, כן, אבל אין אני רואה, שהמעסיקים ידרשו תעודות אלה." — „ובכן, לפי דעתך, אותה תקנת־החוק בדבר תביעת תעודות אינה מתקיימת בכל המכרות?" — „אין מקיימים תקנה זו." (מס' 443, 444.) „כלום מוצאים הפועלים עניין רב בשאלה זו?" — „ברובם המכריע, כן." (מס' 717.) „האם רוצים הם בכל לבם, שהחוק יתקיים בתוקף?" — „ברובם המכריע, כן." (מס' 718.) „כלום חושב אתה, שכל חוק שמחליטים בארץ הזאת... יכול באמת לקבל תוקף, אם האוכלוסייה עצמה אינה מסייעת להוציאו אל הפועל?" — „לא איש אחד היה רוצה להתנגד להעסקת נערים, אבל חוששני, שעל־ידי כך יהיה איש ,מסומן'." (מס' 720.) „מסומן על־ידי מי?" — „על־ידי מעבידיו." (מס' 721.) „אולם כלום סבור אתה, שהמעבידים ימצאו דופי באדם, שיציית לחוק...?" — „אני מאמין, שיעשו זאת." (722.) „השמעת פעם על איזה פועל, שהיה מתנגד להעסקתו של נער בגיל 10 עד 12, שלא ידע לכתוב או לקרוא?" — „אין הדבר תלוי בדעתם של הפועלים." (מס' 723.) „כלום תדרוש התערבותו של הפארלאמנט?" — „אני חושב שאם רוצים לעשות דבר של ממש לחינוך ילדי הכורים, בדין שייעשה עניין של חובה על־ידי חוק מטעם הפארלאמנט." (מס' 1634.) „כלום תרצה להטיל חובה זו על הכורים בלבד — מכל אוכלוסיית העובדים של בריטניה הגדולה?" — „באתי לדבר בשם פועלי המכרות." (מס' 1636.) „מפני מה רוצה אתה להפלות אותם (את ילדי הכורים) משאר ילדים?" — „משום שלדעתי הם יוצאים מן הכלל'" (מס' 1638.) „מאיזו בחינה?" — „מבחינה גופנית." (מס' 1639.) „מפני מה יהא החינוך חשוב יותר לגבי ילדים אלה מלגבי הילדים של מעמדות אחרים?" — „איני יודע, אם הוא חשוב יותר; אולם מחמת יגיעה יתירה במכרות יש פחות סיכויים בשביל נערים העסוקים כאן לקבל חינוך, אם בבתי־ספר של אחד־בשבת ואם בבתי־ספר היומיים." (מס' 1640.) „אי אפשר לדון בשאלה מסוג זה באופן מוחלט בפני עצמו?" (מס' 1644.) „האם קיימים בתי־ספר במידה מספיקה?" — „לא"... (מס' 1646.) „אם יהא כך, שהמדינה תדרוש שכל ילד יישלח לבית־הספר — כלום יהיו בתי־ספר בשביל

כל הילדים האלה?" — „לא; אבל סבורני, שאם יעלו נסיבות מתאימות, יקומו בתי־ספר מאליהם." (מס' 1647.) „אני משער, שכמה מהם (הנערים) אינם יודעים קרוא וכתוב בכלל?" — „ברובם המכריע אין הם יודעים... אפילו הפועלים עצמם ברובם אינם יודעים." (מס' 705, 725.)

3. עבודת־נשים. אמנם משנת 1842 שוב אין מעסיקים נשים בעבודה מתחת לאדמה, אך מעסיקים אותן על פני האדמה: להטעין את הפחם וכו', לסחוב צנתרי־פחם אל התעלות ואל קרונות־הרכבות, למיין סוגי הפחמים וכו'. העסקת הנשים גדלה מאוד במשך 3—4 השנים האחרונות. (מס' 1727.) הללו הן ברובן נשיהם, בנותיהם ואלמנותיהם של הכורים, בנות 12 עד בנות 50 ו־60 שנה. (מס' 645, 1779.) „מה דעתם של הפועלים־הכורים על העסקת נשים?" — „חושבני, שכולם מגנים זאת." (מס' 648.) „מה טעם־של־התנגדות אתה רואה בכך?" — „חושבני, שיש בכך משום ניוון בשביל מין זה." (מס' 649.) „היש דבר מיוחד בתלבשתן (של הנשים)?" — „כן... זו יותר תלבושת של גברים, ואני חושב, כי במקרים רבים ניטל מכאן כל רגש של צניעות." — „האם מעשנות הנשים?" — „כמה מהן מעשנות." — „ואני משער, שעבודתן מזוהמת מאוד?" — „מזוהמת עד מאוד." — „העבודה משחירה אותן ומנוולתן?" — „שחורות הן, כמי שעובד למטה בתוך המכרות... חושבני, כי אשה שהיא אם לילדים (ויש הרבה כאלו כאן על גדות המכרות) אינה יכולה לקיים חובתה לילדיה." (מס' 650—654, 701.) „החושב אתה כי אלמנות אלו יכולות להשיג גם בכל מקום אחר התעסקות, שתיתן להן שכר כבשיעורו כאן (8—10 שילינגים לשבוע)?" — „אין ביכולתי לדבר על כך." (מס' 709.) „ואף על פי כן גמור בלבך (לב־אבן!), למנוע בעדן מלהשיג את מחייתן בדרך זו?" — „ודאי." (מס' 710.) „מה הלך־הרוח הכללי, במחוזכם... לגבי העסקת נשים?" — „הכל מרגישים, שזהו ניוון; ואנו הכורים רוצים להתייחס ביתר כבוד למין היפה, ולא היינו רוצים לראותן בעבודתן על גדות המכרה... עבודה זו, בכמה מחלקיה, קשה ביותר; כמה מן הבחורות האלה היו מרימות ביום עד כדי 10 טונות חומר." (מס' 1715, 1717.) „כלום סבור אתה, כי בקרב הנשים העסוקות במכרות המצב המוסרי גרוע מן המצב בקרב העסוקות בבתי־החרושת?" — „...אפשר ואחוז המושחתות גדול כאן במקצת... מאשר בקרב הבחורות בבתי־החרושת." (מס' 1237.) „אך אין דעתך נוחה לגמרי מן המצב המוסרי בבתי־החרושת?" — „לא." (מס' 1733.) „כלום היית אוסר העסקת נשים גם בבתי־החרושת?" — „לא, לא הייתי אוסר." (מס' 1734.) „ואף על פי כן סבור אתה, כי דבר זה מזיק למצבן המוסרי?" — „לא באותה מידה כמו העבודה בגדות המכרות; אבל אני דן בכך יותר מבחינת עמדתן החברתית, ואין אני דן כאן רק בטעמים מוסריים בלבד. הניוון, עם השפעתו החברתית, איום הוא מכל אימה. כשאותן 400 או 500 הבחורות נישאות אחר־כך לכורים, הבעלים סובלים מאוד מאותו ניוון, והרי הם בורחים מבתיהם ומתמכרים לשיכרות." (מס' 1736.) „אם תפסיק עבודת נשים במכרות — הרי תצטרך להפסיקה גם במפעלי־הברזל — לא כן?" — „איני יכול לדבר על כל מקצוע אחר." (מס' 1737.) „התוכל לראות הבדל־מה בין הנסיבות של נשים עסוקות במפעלי־הברזל לבין הנסיבות של נשים עסוקות במכרות מעל פני האדמה?" — „לא טענתי שום

טענה מעין זו." (מס' 1740.) „התוכל למצוא דבר שמבחין בין מעמד אחד לשני?" — „לא טענתי זאת, אך מתוך ביקורי מבית לבית יודעני, שבמחוזנו שורר מצב־דברים עלוב מאוד." (מס' 1741.) „כלום היית מתערב בכל מקרה של העסקת נשים, אילו היה בכך משום ניוון?" — „חושבני, כי במקרה זה יהיה משום גרם־נזק: הרגשות הנעלים ביותר של האנגלים נובעים מחינוכה של אֵם." (מס' 1750.) „והרי דברים אלה אמורים גם בעיסוקים חקלאיים, האם לא כן?" — „כן, אבל עבודה זו נמשכת רק שתי עונות, ואלו אנחנו עובדים כל ארבע תקופות השנה." (מס' 1751.) „הן עובדות תכופות ביום ובלילה, מתרטבות עד לעור בשרן, מבנה גופן מתערער, בריאותן נהרסת." — „ואולי לא חקרת יפה בעניין זה?" — „ודאי שנתתי דעתי על כך כשאני הולך ומתבונן מסביבי, ומוּחוָר לי שלא מצאתי שום דבר שיהא דומה להשפעות אלו, שמשפיעה עבודת נשים בגדות־המכרות... זו היא עבודה של גבר... של גבר חזק." (מס' 1753, 1793, 1794.) „הרגשתך בכל העניין הזה היא, כי המעמד הטוב בין הכורים, אלה השואפים להתעלות ולהגיע לידי הומאניות — תחת למצוא סעד בנשים, הרי הם נסחפים על ידן לתהום?" — „כן." (מס' 1808.) לאחר שהבורגנים הוסיפו עוד ושאלו שאלות שתי־וערב, נתגלה סוף־סוף סוד „רחמיהם" על אלמנות, משפחות עניות וכו': „בעל מכרות־הפחם ממַנה ג'נטלמנים מסוימים שישגיחו על המפעלים, והללו ברצונם לשאת חן־וחסד שקודים להעמיד הכל על יסוד כלכלי טוב ככל האפשר, וכך עסוקות הבחורות בשכר של שילינג אחד עד 1 שיל. ו־6 פנסים ליום, בעוד שפועל גבר היה צריך לעבוד בשכר של 2 שילינגים ו־6 פנסים ליום." (מס' 1816.)

4. חקירות במקרי מוות. — „אשר לחקירות במקרי־מוות [coroner's inquests] במחוזכם — האם יש להם לפועלים אֵמון במהלך החקירות הללו במקרי תאונה?" — „לא, אין להם אמון בכך." (מס' 360.) „למה לא?" — „בעיקר משום שבדרך־כלל ממַנים לחוקרים אנשים, שאינם יודעים ולא כלום בענייני מכרות וכיוצא באלה." — „כלום אין פועלים נקראים בדרך כלל לשמש חברים בבתי־דין אלה?" — „לעולם לא, אם לא כעדים, כפי הכָּרתי." — „ומי הם האנשים הנקראים בדרך כלל לשמש חברים בבתי־דין אלה?" — „על הרוב סוחרים מן הסביבה... לפי הנסיבות הם נוטים לפעמים להיות מושפעים על־ידי מעסיקיהם... בעלי־המכרות. על הרוב אין להם לאנשים אלה כל ידיעה בעניין, וכמעט שאין הם יכולים להבין את העדים הנקראים לפניהם, את הביטויים שמשתמשים בהם, וכיוצא בכך." — „היית רוצה, איפוא, שבית־הדין יהא מורכב אנשים שהיו עסוקים במכרות?" — „כן, בחלקו... הם (הפועלים) חושבים, שלא תמיד ניתן פסק־הדין בהתאם לגביית־העדות." (מס' 361, 364, 366, 368, 371, 375.) „כשממנים חבר דיינים, הרי מטרה גדולה היא שהחבר יהיה ללא משוֹא פנים?" — „כן, הייתי חושב כך." — „החושב אתה, כי בתי־הדין יהיו ללא נשיאת פנים, אם יהיו מורכבים במידה הגונה פועלים?" — „איני יכול לראות שום טעם לכך, שהפועל יפעל תוך משוא־פנים... ברור כל צרכו, שהם בקיאים יותר בכל הפעולות הנוגעות לענייני המכרות." — „אינך סבור, כי מצד הפועלים תהיה נטייה להוציא פסקי־דין חמורים שלא כהלָכה?" — „לא, איני סבור כן." (מס' 378, 379, 380.)

5. משקל מזויף, מידה מזויפת וכו׳. הפועלים דורשים תשלום שׂכרם שבוע־שבוע ולא אחת לשבועיים; מדידה לפי המשקל ולא לפי נפחם של הצנתרים; הגנה בפני השימוש במשקלים ירודים וכיוצא באלה. (מס׳ 1071.) „אם הצנתרים גדושים על־ידי זיוף, יכול הפועל להפסיק את העבודה בהודיעו על כך שבועיים קודם?״ — „אבל אם ילך למקום אחר, הרי ימצא אותו מנהג גם שם.״ (מס׳ 1071.) „אך, הרי יכול הוא לעזוב את המקום שנעשה בו עוול?״ — „זהו מנהג כללי; לכל מקום שילך — עליו להיכנע לכך.״ (מס׳ 1072.) „יכול הפועל לעזוב את העבודה בהודיעו על כך שבועיים קודם?״ — „כן.״ (מס׳ 1073.) תם ונשלם!

6. פיקוח על המכרוֹת. הפועלים סובלים לא רק ממקרי תאונה על־ידי התפוצצות של גאזים. (מס׳ 234 ואילך.) „הפועלים שלנו קָבלו הרבה על האיוורור הגרוע של המכרות... האיוורור בדרך כלל גרוע כל־כך עד שהאנשים אינם יכולים כמעט לנשום. לאחר ששהו שם במשך זמן מסוים בקשר עם עבודתם, שוב נעשים הם בלתי־מסוגלים לעבודה אחרת כל־שהיא; הנה בחלק זה של המכרה שאני עובד בו, נאלצו האנשים על־ידי כך לעזוב את עבודתם ולחזור הביתה... בדרך כלל יש אויר בשפע במעברים הראשיים, ואף על פי כן אין טורחים טירחה כל־שהיא להחדיר את האויר לתוך המקומות שבהם עובדים האנשים.״ — „מדוע אינך פונה למפקח?״ — „אודה על האמת, כמה מן הפועלים מפחדים באותו עניין; היו כמה מקרים, שאחרי שפועלים התאוננו לפני המפקח, נפלו קרבן והפסידו את עבודתם.״ — „מפני מה; כלום מי שמתאונן נעשה על־ידי כך ,מסומן׳?״ — „כן, והוא מתקשה להשיג עבודה במכרה אחר.״ — „החושב אתה, כי בסביבה נעשים ביקורי־פיקוח במידה מספקת כדי להבטיח את קיום התקנות שבחוק?״ — „לא; אין מבקרים בהם כל־עיקר... פעם אחת ביקר המפקח למטה במכרה, וזה עובד כבר שבע שנים... במחוז, שאני משתייך לו, אין מספר מספיק של מפקחים. יש לנו אדם זקן אחד, בן 70 ומעלה, ועליו לפקח על 130 מכרות ויותר.״ — „אתה רוצה במעמד מיוחד של סגני־מפקחים?״ — „כן.״ (מס׳ 234, 341, 251, 254, 274, 275, 554, 276, 293.) „אך, כלום סבור אתה, שאפשר והממשלה תהא מחזיקה צבא כזה של משגיחים, הנדרשים למלא את כל אשר אתה רוצה שימלאו, בלא שאילת ידיעות מפי הפועלים?״ — „לא, סבורני שזה כמעט בלתי־אפשרי...״ — „יהא זה רצוי שהמפקחים יבואו לעתים תכופות יותר?״ — „כן, ובלא שיהיו נקראים.״ (מס׳ 280, 277.) „כלום אי אתה סבור, שסופה של הצעה זו — שהמפקחים יצטרכו לבדוק את המכרות לעתים תכופות כל־כך — יהיה, שיגלגלו את האחריות(!) לאספקת איוורור כהלָכה מכתפי הבעלים של המכרות ויטילוה על פקידי הממשלה?״ — „לא, איני חושב כן. סבורני שהם צריכים לראות את תפקידם בכך: לכפות את דבר שמירתם של החוקים הקיימים מכבר.״ (מס׳ 285.) „בדברך על סגני־מפקחים מתכוון אתה לפקידים בשכר פחות מן המפקחים הקיימים ובעלי דרגה נמוכה מאלה של עכשיו?״ — „לא הייתי רוצה בנמוכי־דרגה, אם היית יכול להשיגם בדרך אחרת.״ (מס׳ 294.) „הרוצה אתה רק יותר מפקחים, או רוצה אתה כי המפקחים יהיו אנשים בעלי מעמד ירוד יותר?״ — „אני רוצה באיש, שיהא נכנס ויוצא וישגיח, שהכל נעשה כשורה — באיש שלא יידע פחד לעצמו.״ (מס׳ 295.) „אם תשיג את מבוקשך, שימַנו מפקחים מתוך מעמד

ירוד יותר — כלום סבור אתה, שלא יהא משום סכנה של היעדר־מומחיות וכו׳?״ — „איני סבור כן. חושבני, כי הממשלה תהא דואגת לכך ותמַנה למשׂרה זו אנשים ראויים.״ (מס׳ 297.) אותו אופן של חקירה־ודרישה הגדיש את הסאָה אפילו בעיניו של יושב־ראש ועדת־החקירה. הוא מתערב בדבר ושואל: „רוצים אתם בסוג אנשים, שיהיו מעיינים בכל פרטי המכרה, יהיו נכנסים לתוך הסדקים והפינות ויעמדו על העובדות בממשותן... הם ימסרו את הדברים למפקח הראשי וזה יכניס מידיעתו המַדעית לתוך הטיפול בעובדות שהם מסרו לו?״ (מס׳ 298, 299.) „האם לא יגרור הדבר הוצאות מרובות, אם יצטרכו להחזיק כל אותם המפעלים הישנים באיוורורם?״ — „כן. אפשר שהדבר יהיה כרוך בהוצאות, אבל כנגד זה יהיו חיי בני אדם מוגנים.״ (מס׳ 531.) פועל־מכרות אחד מתנגד לסעיף 17 בחוק משנת 1860: „המצב עכשיו הוא, שאם המפקח על המכרות מוצא חלק זה או אחר של מכרה בלתי־כשר לעבודה, עליו להודיע על כך לבעל־המכרה ולמיניסטר־הפנים. אחר־כך ניתנת לו לבעל־המכרה שהות של עשרים יום לעיין בדבר; בסוף עשרים הימים הרשות בידו לסרב מלהגשים כל תיקון במכרה; אך עם סירובו עליו להודיע על כך בכתב למיניסטר־הפנים, ועם זה הוא ממַנה חמישה מהנדסים, ומתוך אותם חמשת המהנדסים שנתמנו על־ידי בעל־המכרה עצמו, ממַנה המיניסטר אחד כבורר־שופט; או, סבורני, שהוא ממַנה מתוכם כמה בוררים; והנה אנו סבורים כי במקרה זה ממַנה בעל־המכרה למעשה הוא עצמו את שופטו.״ (מס׳ 581.) חוקר־הדין הבורגני, הוא גופו בעל־מכרות: „אבל... האם זו היא התנגדות של פלפול בלבד?״ (מס׳ 586.) „אם כן, יש לך מושג עלוב־ביותר מיושר לבם של מהנדסי־המכרות?״ — „ברור ומוחוָר, שאין זה לא מן הצדק ולא מן היושר.״ (מס׳ 588.) „כלום אין מעמדם של מהנדסי־המכרות מעין מעמד ציבורי וכלום אינך סבור, שהם עומדים למעלה מן החשד, שיחליטו החלטה של משוא־פנים, כפי שאתה מדמה?״ — „אין אני רוצה להשיב על שאלה מעין זו, בדבר אופיים האישי של אנשים אלה. אני מאמין, כי במקרים רבים הם באמת יפעלו מתוך משוא־פנים עד מאוד, ואסור שיהיה בידיהם הכוח לעשות כן, כשחיי בני־אדם עומדים בסכנה.״ (מס׳ 589.) אותו בורגני עצמו אינו יודע בושה ושואל שאלות אלו: „כלום אינך סבור, שגם בעל־המכרות מפסיד מחמת התפוצצות?״ — ולאחרונה: „כלום אין אתם, הפועלים בלאנקשייר, מסוגלים להגן בעצמכם על ענייניכם, בלא לפנות לממשלה שתעזור לכם?״ — „לא.״ (מס׳ 1042.) — בשנת 1865 היו בבריטניה הגדולה 3217 מכרות־פחם ו־12 מפקחים. בעל־מכרות מיורקשייר („טיימס״, 26 ביאנואר 1867) הוא עצמו חישב ומצא, כי חוץ מעסקיהם המשרדיים, שבולעים את כל זמנם — לא יוכלו לבקר כל מכרה ומכרה אלא אחת ל־10 שנים. שוב אין תימה בדבר, כי בשנים האחרונות (היינו, בשנים 1866 ו־1867) הלכו ונתרבו האסונות גם במניין וגם בהיקף (עתים עלה מספר הקרבנות כדי 200—300 פועלים). הנה גדולתו־ותפארתו של הייצור הקאפיטאליסטי „החפשי״!

מכל מקום, עם כל מגרעותיו של החוק משנת 1872, הרי זה החוק הראשון, המַסדיר את שעות־העבודה של הילדים העסוקים במכרות, ומטיל על הנצלנים ובעלי־המכרות אחריות מסוימת לאלו הקרויות תאונות.

הנֶעדה המלכותית משנת 1867 לחקר העסקת ילדים, צעירים ונשים בחקלאות, פירסמה כמה דינים־וחשבונות חשובים מאוד. נעשו נסיונות שונים להשתמש בעיקרי התחוקה־לתעשייה, בשינוי צורה, לגבי החקלאות, אבל כולם נכשלו עד כה כשלון גמור. אך עלי להפנות כאן את תשומת־הלב, כי יש נטייה, שאין להתגבר עליה, להביא עקרונים אלה לשימוש כללי.

אם ההתפשטות הכללית של תחוקת־בתי־החרושת, כאמצעי להגנה גופנית ורוחנית של מעמד הפועלים, נעשתה הכרח שאין לוַתר עליו — הרי מצד השני היא מַכלילה ומחישה, כפי שנרמז כבר למעלה, את הפיכתם של תהליכי־עבודה מפוזרים בקנה־מידה ננסי לתהליכי־עבודה מצוּנָתים בקנה־מידה גדול וחברתי, הווה אומר: היא מחישה את ריכוזו של ההון ומגבירה את שלטון־היחיד של המשטר התעשייתי. היא מחריבה־והולכת את כל הצורות הנֶתיקות ואת צורות־המעבר, שמאחוריהן עדיין מוצנע במקצתו ממשלו של ההון, ומעמידה במקומן את ממשלו הישיר, בגלוי. ובכך היא מַקנה גם אופי כללי למלחמה הישירה באותו ממשל. בעוד שעל הסדנאות האינדיווידואליות היא כופה־ומטילה אחדות של צורה, תקינות, סדר וחסכון, הרי — עם הדחיפה העצומה הנקנית לטכניקה מחמת הגבלת יום־העבודה והסדרו, — היא מגבירה את האנארכיה ושואות־המשברים של הייצור הקאפיטאליסטי בכללו, היא מגבירה את אינטנסיביות העבודה ואת התחרותו של מנגנון־המכונות בעובד. היא מַחריבה את התחומים של המפעל הזעיר ושל העבודה־הביתית, ואתם גם את המפלטים האחרונים בשביל „המיותרים־במניין", ובכך היא מחריבה את שסתום־הבטחון הקודם של כל המכאניזם החברתי. עם שמבשילים־והולכים התנאים החומריים של תהליך־הייצור וציוותו החברתי, הרי היא גורמת לכך, שמבשילים־והולכים גם סתירותיה וניגודיה של צורתו הקאפיטאליסטית, וממילא מבשילים בו־בזמן היסודות להתהוותה של חברה חדשה והגורמים להפיכתה של החברה הישנה[322].

---

[322] רוברט אוֹאֶן, אבי בתי־החרושת והמחסנים השיתופיים — אך כבר העירונו למעלה, כי הוא בשום פנים לא השלה נפשו באַשליותיהם של אלה שנהו אחריו והיקוהו, שיסודות־הפיכה מבודדים אלה נודע להם משקל רב — לא זו בלבד שהוא עצמו יצא למעשה, בנסיונותיו שלו, מתוך שיטת בית־החרושת, אלא גם ציין אותה שיטה להלָכה כנקודת־מוצא למהפכה הסוציאלית. משהו דומה לכך עלה בדמיונו של מַר פיסרינג, פרופסור לכלכלה מדינית באוניברסיטת ליידן, עד שבחיבורו — „ספר־עזר בתורת הכלכלה המדינית המעשית", 1860—1862; כולל הרצאת דברי־הבלע השדופים של הכלכלה הוולגארית, ובצורה הולמת־ביותר — לוחם הוא בקנאות למען המפעל־האומנותי כנגד התעשייה הגדולה. — (למהדורה ד'. „בוקי־סריקי משפטיי" זה (עמ' 245) שהתחוקה האנגלית הביאתו־לעולם על ידי חוקי־בתי־החרושת, החוק להרחבת חוקי־בתי־החרושת וחוק הסדנות, שכולם היו סותרים זה את זה — נעשה בסוף נטל ללא־נשוא; ועם הוצאת חוק בתי־החרושת והסדנות [Factory and Workshop Act] בוצעה ב־1878 קודיפיקאציה של כל התחוקה הנדונה. כמובן שאי־אפשר ליתן כאן ביקורת מפורטת של אותו ספר־חוקי־התעשייה השורר עכשיו באנגליה. נסתפק, איפוא, בהערות הבאות. החוק מקיף: 1. בתי־חרושת לאריגה [טקסטיל]. כמעט הכל נשאר כאן כשהיה: הזמן שמותר להעסיק ילדים למעלה מבני־10: 5½ שעות ליום, או 6 שעות, אם אין עובדים בערב־שבת; אנשים צעירים ונשים: 10 שעות ליום במשך חמישה ימים, ולכל־היותר 6½ שעות בערב־שבת. — 2. בתי־חרושת

10. תעשייה גדולה וחקלאות

המהפכה, שהתעשייה הגדולה מחוללת בחקלאות ובתנאים החברתיים של פעילי הייצור החקלאי — אינה יכולה לבוא על תיאורה אלא לאחר־מכן. כאן נסתפק ברמיזה קצרה, שנַקדים ונרמוֹז על כמה מסקנות. השימוש במנגנון־המכונות בחקלאות חסר על הרוב אותן תקלות גופניות, שמנגנון זה גורם לפועל התעשייה[323]; אך כנגד זה פעולתו עצומה יותר וללא התנגדות, להרבות את „המיותרים־במניין" בקרב הפועלים — כפי שיתברר הדבר להלן בפרטות. בנסיכויות קמבריג' וסופולק, למשל, נתרחב בהרבה במשך עשרים השנים האחרונות שטחה של האדמה המעובדת, ואלו האוכלוסייה הכפרית פחתה במשך תקופה זו לא רק הפחתה יחסית אלא גם הפחתה מוחלטת. בארצות־הברית שבאמריקה הצפונית באות המכונות־החקלאיות ומחליפות את הפועלים לפי שעה רק החלפה־שבכוח, כלומר, הן נותנות בידי היצרנים את האפשרות לעבד שטח נרחב יותר, אבל אינן מנשלות למעשה את הפועלים מעבודתם. באנגליה ובוולס היה בשנת 1861 מספר הפועלים המשתתפים בייצורן של מכונות חקלאיות כדי 1034, ואלו מספר הפועלים החקלאיים העסוקים במכונות־קיטור ומכונות־עבודה לא היה אלא כדי 1205 בלבד.

בתחום החקלאות משפיעה התעשייה הגדולה השפעה מהפכנית ביותר בכך, שהיא מחריבה את מבצרה של החברה הישנה — את „האיכר", ומעמידה במקומו את הפועל־השׂכיר. צרכי־המהפכה החברתיים וניגודיו של הכפר משתווים בכך אל אלה של העיר. במקום המפעל העצלני־השיגרתי ביותר והאיראציונאלי־ביותר בא

שלא־לטקסטיל. כאן נתקרבו התקנות לאלו שבמס' 1 יותר משהיה קודם־לכן. אך קיימות עדיין הקלות יוצאות־מן־הכלל, הנוחות לבעלי ההון, ובמקרים מסוימים אפשר גם להרחיבן ברשיון מיוחד מאת המיניסטריון לענייני־פנים. — 3. סדנות [workshops], מוגדרות בקירוב כדרך שהוגדרו בחוק הקודם; במידה שעסוקים כאן ילדים, עובדים צעירים או נשים, הושוו הסדנות באופן ניכר אל בתי־החרושת שלא־לטקסטיל, ושוב בהקלות ממקרה למקרה. — 4. סדנות שאין עובדים שם כלל ילדים או פועלים צעירים, אלא רק פועלים ופועלות למעלה מגיל 18; לגבי סוג זה חלות הקלות נוספות. — 5. סדנות־בית [Domestic Workshops], שעסוקים בהן רק בני המשפחה, בתוך דירת המשפחה; כאן ההגדרות גמישות עוד יותר וכן נוספת כאן ההגבלה, כי בלא רשיון מיוחד מאת המיניסטר או השופט אין המפקח רשאי להיכנס אלא לאותם חדרים, שאינם משמשים כאחד גם חדרי־דיור; ובסוף — נשתחררו לחלוטין מפיקוח: קליעת־קש, סריגת מלמלות ועשיית־כפפות, אם הן מבוצעות בתחומי המשפחה. על אף חסרונותיו של חוק זה, הריהו עדיין — בצד חוק־בתי־החרושת הפדראלי בשווייץ, מ־23 במארס 1877 — הטוב־ביותר על נושא זה. עניין מיוחד נודע להשוָאַת החוק הזה אל החוק הפדראלי הנ"ל שבשווייץ, משום שמבליטה היא הבלטה מוחשית ביותר את היתרונות ואת הליקויים של שני מתודי־התחוקה: מכאן, המתוד האנגלי, ה„היסטורי", הדן־ופועל ממקרה למקרה; ומכאן — זה הקונטיננטאלי, שנבנה על המסורת של המהפכה הצרפתית והנוטה יותר להכללה. אך זו צרה, שספר־החוקים האנגלי בשימושו לגבי הסדנות, עדיין הוא, בדרך כלל, בבחינת אות מתה — מחמת מחסור בחבר־מפקחים. — פ. א.)

[323] תיאור מפורט של מנגנון־המכונות, שמשתמשים בו בחקלאות האנגלית, אפשר למצוא ב„הכלים והמכונות החקלאיים של אנגליה" מאת ד"ר ו. האַם, מהד. ב'. [בראונשווייג] 1856. בסקירתו על מהלך התפתחותה של החקלאות האנגלית הולך מר האַם — ללא ביקורת, במידה יתירה — בעקבותיו של מר ליאונס דה לאוורן. (החיבור, כמובן, מיושן לגבי זמננו. — פ. א.)

השימוש במדע, שימוש טכנולוגי־מודע. הקרע בברית המשפחתית־הקדומה שבין עבודת־האדמה והמאנופאקטורה, זו ברית שהיתה משלבת את הדמויות הבלתי־מפותחות של שתיהן בילדותן — בא אופן־הייצור הקאפיטאליסטי ומביא קרע זה לידי סיומו־שלימותו. אולם בו־בזמן הוא יוצר את המיקדמות החומריות לסינתזה חדשה, עליונה, לאיחודה של החקלאות עם התעשייה על יסוד דמויותיהן שנתפתחו תוך התנגדות הדדית. עם הכרעת־המשקל הגדלה־והולכת של האוכלוסייה העירונית, שהייצור הקאפיטאליסטי מכנס־ומצביר במרכזים גדולים — אוגר הוא, מכאן, את כוח־התנועה ההיסטורי של החברה, ומכאן מפריע הוא את חילוף־החומרים בין האדם ובין האדמה; כלומר, מפריע הוא [וגורם], שחלקיה־יסודותיה של האדמה, הנאכלים על־ידי האדם בצורת אמצעי־מחיה ואמצעי־הלבשה, לא יוכלו לחזור לאדמה — תנאי־טבע נצחי זה לפריון האדמה. בכך נמצא הוא מחריב־והולך את בריאותם הגופנית של פועלי העיר ואת חיי־הרוח של פועלי הכפר כאחד[324]. ואולם, יחד עם ההרס שהוא הורס את נסיבותיו של אותו חילוף־החומרים, שנתהוו בדרך טבעית־מקורית בלבד — הוא מכריח לחזור ולקוממו בשיטתיות, כחוק מסדיר של הייצור החברתי, ובצורה מותאמת כל־צרכה להתפתחותו המושלמת של האדם. ומה במאנופאקטורה, אף בחקלאות נגלית ההפיכה הקאפיטאליסטית של תהליך־הייצור בו־בזמן כמגילת־היסורים [מארטירולוגיה] של היצרנים; אמצעי־העבודה נגלה כאמצעי להכנעתו של הפועל, לניצולו ולדילדולו; הציוות החברתי של תהליכי־העבודה נגלה כדיכוי מאורגן של חיוניותו האישית, של חירותו ועצמאותו. פיזורם של הפועלים החקלאיים על פני שטחים נרחבים ממגר גם את כוח התנגדותם, ואלו ריכוזם של פועלי העיר מגביר את כוח־ההתנגדות של אלה. ומה בתעשייה העירונית, אף בחקלאות המודרנית כך: העלאת הכוח־הפרודוקטיבי והזרמה יתירה של העבודה אינן נקנות אלא על־ידי חורבנו ודילדולו של כוח־העבודה גופו. וכל התקדמות בחקלאות הקאפיטאליסטית היא לא רק התקדמות באמנות ללסטם את הפועל, אלא גם באמנות לחמוס את האדמה; כל התקדמות בהעלאת פריונה של האדמה לפרק־זמן מסוים היא גם התקדמות בחורבן מקורות־הקבע של פריון זה. כל שארץ תרבה לתמוך את אושיות התפתחותה ברקע של התעשייה הגדולה — כגון ארצות־הברית של אמריקה הצפונית — כן תגדל מהירותו של אותו תהליך־החורבן[325]. ולפיכך

---

[324] „מפרידים אתם את העם לשני מחנות אויבים: פלחים גמלונים וננסים תשושי־כוח. שומו שמים! אומה, המפולגת לאינטרסים חקלאיים ולאינטרסים מסחריים, רואה עצמה בריאה ושלימה, ויתירה מזו, מתהדרת בהשכלה ובציביליזאציה, לא למרות התפלגות זו, אלא תודות לה". (דוד אורקוארט: „דברים רגילים", עמ' 119.) קטע זה מוכיח בו־בזמן את תוקפה ואף את חולשתה של ביקורת מסוג זה — ביקורת היודעת כיצד לדון במציאות ולדון אותה לכף־חובה, אך אינה יודעת כיצד להבינה.

[325] השווה, ליביג: „הכימיה בשימושה לגבי חקלאות ופיזיולוגיה." מהד' ז', 1862, וביחוד גם הכרך הראשון — „מבוא לחוקי־הטבע על עבודת־האדמה." התיאור, שתיאר ליביג את הצד השלילי בחקלאות המודרנית, מנקודת־הראייה של מדעי־הטבע — הוא מזכויותיו הנצחיות. גם סיכומיו ההיסטוריים בתולדותיה של החקלאות — אתה מוצא בהם ניצוצות־אור, אף על פי שאין הם נקיים מטעויות גסות. אמנם יש להצטער שהוא מעיז־ומתיז בלא כנה אימרות כעין זו: „על ידי שחיקה חוזרת־ונשנית וחרישה תכופה־יותר מסייעים

אין הייצור הקאפיטאליסטי מפתח את הטכניקה ואת ציוותו של תהליך־הייצור החברתי, אלא עם שהוא מקרקר בו־בזמן את מעיינות העושר בכללו: את האדמה ואת העובד.

לחילוף האויר בתוך חלקי־הקרקע הנקבוביים, וכן גדל ומתחדש השטח העליון של חלקי־הקרקע, שעליהם צריכה לחול פעולתו של האויר; ואולם ניתן להבין על־נקלה, שיבולי־השדה הנוספים אינם יכולים לעמוד ביחס פרופורציונאלי אל העבודה שמשתמשים בה באותו שדה, אלא עולים הם לפי יחס קטן בהרבה." „חוק זה" — מוסיף ליביג — „מבוטא לראשונה על ידי ג'. סט. מיל בחיבורו „עיקרי הכלכלה המדינית", כרך I, עמ' 17, בצורה הבאה: ,שיבול הקרקע — אם שאר התנאים שווים [caeteris paribus] — גדל ביחס פוחת־והולך אל הגידול במספר הפועלים המועסקים'" (מר מיל מנסח ניסוח מוטעה אפילו כשהוא חוזר על חוק־הדרדקי של אסכולת־ריקארדו, כי מכיוָן שהירידה במספר הפועלים המועסקים "the decrease of the labourers employed" — הולכת־ומתקדמת באנגליה בד־בבד עם התקדמות החקלאות, שוב נמצא כי חוק זה, שנתגלה בשביל אנגליה ובתוך אנגליה, על־כל־פנים אינו ניתן־לשימוש באנגליה עצמה) — „,זהו החוק הכללי של החקלאות', והרי זה מפליא למדי, מאחר שלא היה ידוע לו למיל הטעם לכך." (ל י ב י ג, שם, כרך I, עמ' 143 והערה.) חוץ מפירוש מוטעה של הביטוי „עבודה", שליביג רואה בה דבר שונה משרואה הכלכלה המדינית, הרי זה על כל פנים „מפליא למדי", שהוא עושה את מר ג'. ס ט. מ י ל למבשרה הראשון של תיאוריה, שפירסמה לראשונה ג'יימס א נ ד ר ס ו ן בתקופתו של א. סמית וחזר עליה בחיבורים שונים עד לתחילתה של המאה ה־19; ש מ א ל ת ו ס — בכלל אמן לגניבות־ספרותיות (כל תיאוריית האוכלוסין שלו אינה אלא פלאגיאט חסר־בושה) — ניכס אותה לעצמו בשנת 1815; ש ו ו ס ט פיתחה באותו זמן ובלא־תלות באנדרסון; ש ר י ק א ר ד ו הביאה בשנת 1817 בקשר עם תורת־הערך הכללית, ושמכאן ואילך עברה את העולם כולו סחור־סחור; ש ג' י י מ ס מ י ל (אביו של ג'. סט. מיל) פירשה באופן וולגארי; ושבסוף חוזר עליה, בין השאר, גם מר ג'. סט. מיל כעל כלל־דרדקי, לאחר שנהפך כבר לקמח טחון. אין להכחיש, כי מר ג'. סט. מיל חייב תודה על האוטוריטה שלו, „המפליאה" מכל־מקום, כמעט לחלוטין ל־qui pro quo מעֵין זה.

פרשה חמישית

הייצור של עודף־הערך המוחלט ועודף־הערך היחסי

פרק ארבעה־עשר

עודף־ערך מוחלט ועודף־ערך יחסי

מתחילה (עיין פרק חמישי) דַנוּ בתהליך־העבודה דיון מופשט, בלא זיקה לצורותיו ההיסטוריות, בחינת תהליך שבין האדם לטבע. שם נאמר: „אם נעמוד על תהליך־העבודה כולו מתוך נקודת־ההשקפה של תוצאתו, שוב מופיעים שניהם — אמצעי־העבודה ונושא־העבודה — בחזקת אמצעי־ייצור, והעבודה עצמה מופיעה בחזקת עבודה פרודוקטיבית." ובהערה 7 באה השלמה לאמור: „הגדרה זו של העבודה הפרודוקטיבית, כפי שהיא עולה מתוך נקודת־ההשקפה של תהליך־העבודה הפשוט, אינה מספיקה בשום־פנים בשביל תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי." דבר זה עלינו להרחיב ולפתח כאן.

כל־אימת שתהליך־העבודה הוא אינדיווידואלי לחלוטין, הרי אותו פועל עצמו מרכז בידיו את התיפקודים, שאחר־כך הם מתפרדים זה מזה. כשהוא מנכס לעצמו חפצי־טבע ניכוס אינדיווידואלי בשביל מטרותיו החיוניות, הרי הוא גופו מפקח על עצמו. אחר־כך אחרים מפקחים עליו. אין אדם־יחיד יכול לפעול על הטבע אלא אם כן מפעיל הוא את שריריו של עצמו בפיקוח מוחו של עצמו. כשם שבמערכת־הטבע קיימת אחדות בין הראש והיד, כך מאַחד תהליך־העבודה עבודת־מוח ועבודת־ידיים. לימים הן מתפרדות, עד כדי התנגדות עוינת. ובכלל נהפכת התוצרת: מתוצרתו הישירה של היצרן האינדיווידואלי נעשית היא תוצרת חברתית, תוצרת משותפת של פועל־כולל, כלומר, של חבר־עובדים מצוּוָת, שאיבריו עומדים בסמוך למקום הטיפול בחומר־העבודה, או במרוחק ממנו. ולפיכך: משמקבל תהליך־העבודה גופו אופי של שיתוף־פעולה, מן ההכרח שיתרחב המושג של העבודה הפרודוקטיבית ואף יתרחב המושג של נושאה, של הפועל הפרודוקטיבי. מעתה אם רוצה אדם לעבוד עבודה פרודוקטיבית, שוב אין צורך שהוא עצמו יהא נוקף יד; דיו שישמש חוליה של העובד־הכולל, דיו שיגשים אחד התיפקודים־המשניים שלו. ההגדרה הנ"ל, המקורית, של העבודה הפרודוקטיבית, כפי שהועלתה מתוך טבעו של הייצור החומרי גופו, עדיין באמיתותה עומדת לגבי הפועל־הכולל, הנדון בחינת שלימות. אך אין כוחה יפה עוד לגבי כל אחד מאיבריו ביחידותו.

ואולם מצד שני מצטמצם המושג של העבודה הפרודוקטיבית. הייצור הקאפיטאליסטי אינו ייצור של סחורות בלבד, לפי מהותו הוא ייצור של עודף־ערך. הפועל מייצר לא בשביל עצמו אלא בשביל ההון. ולפיכך לא די עוד בכך, שיהא מייצר בכלל. עליו לייצר עודף־ערך. רק אותו פועל נחשב לפרודוקטיבי כל שהוא מייצר עודף־ערך בשביל בעל־ההון, כל שהוא משמש להשתערכותו של ההון. אם ניתנה רשות לבחור בדוגמה מחוץ לתחומו של הייצור החומרי, הרי מורה בבית־ספר הוא פועל פרודוקטיבי, כל שהוא לא רק מעבד ראשיהם של תינוקות אלא גם מַעביד עצמו בפרך למען יתעשר בעל־העסק. שזה האחרון השקיע את הונו בבית־חרושת ללימודים תחת להשקיעו בבית־חרושת לנקניקים — אין בכך לשנות בזיקה זו ולא־כלום. מכאן, שהמושג של הפועל הפרודוקטיבי בשום־פנים אינו מכיל בתוכו רק יחס שבין עשייה ובין תוצאה־מועילה, בין פועל ובין תוצרת־עבודה, אלא כולל גם יחס־ייצור חברתי במיוחד, שנתהוָה בדרך היסטורית, המטביע בו בפועל חותם מיוחד לעשותו אמצעי ישיר לשיערוך־ההון. ולפיכך לא ברכה היא לאדם להיות פועל פרודוקטיבי, אלא קללה. בספר הרביעי של חיבורנו זה, הדן בתולדותיה של התיאוריה, יראה הקורא בפרוטרוט, שהכלכלה המדינית הקלאסית ראתה מאז ומתמיד בייצור של עודף־ערך את אופיו המכריע של הפועל הפרודוקטיבי. תוך שמשתנית השקפתה על טיבו של עודף־הערך, משתנית גם הגדרתה בשביל הפועל הפרודוקטיבי. הנה מצהירים הפיזיוקראטים, כי רק עבודת־האדמה היא עבודה פרודוקטיבית, משום שרק זו מכניסה עודף־ערך. ובשביל הפיזיוקראטים אין עודף־ערך קיים אלא בצורה של רנטה קרקעית בלבד.

הארכת יום־העבודה מֵעבר לאותה נקודה, שעדיה אין הפועל מייצר אלא אקויואלנט בשביל הערך של כוח עבודתו, וניכוסו של עודף־עבודה זה בידי ההון — אלה מהווים את ייצורו של עודף־הערך המוחלט. הוא המשמש בסיס כללי לשיטה הקאפיטאליסטית ונקודת־מוצא בשביל הייצור של עודף־הערך היחסי. בייצור זה מחולק יום־העבודה מתחילתו לשני קטעים: עבודה הכרחית ועודף־עבודה. כדי להאריך את עודף־העבודה מקצרים את העבודה ההכרחית על־ידי שימוש במתודים, שעל ידיהם מתייצר האקויואלנט של שכר־העבודה בזמן מופחת. ייצורו של עודף־הערך המוחלט אינו תלוי אלא בארכו של יום העבודה; ייצורו של עודף־הערך היחסי מהפך מכל־כל את התהליכים הטכניים של העבודה ואת ההסתעפות החברתית.

מכאן, שייצור זה מניח קיומו של אופן־ייצור קאפיטאליסטי־במיוחד — והוא עצמו על המתודים שלו, אמצעיו ותנאיו, צומח בדרך טבעית־מקורית ומתפתח רק על הבסיס הפורמאלי של הכנעת העבודה בידי ההון. במקום ההכנעה הפורמאלית באה הכנעתה הממשית של העבודה בידי ההון.

דיינו כאן ברמיזה בלבד על צורות־ביניים, בהן אין עודף־העבודה נסחט במישרין מתוך המייצר[מב] על־ידי כפייה ישרה, ואף לא חלה עדיין הכנעתו הפורמאלית של זה להון. כאן לא נשתלט עדיין ההון במישרין על תהליך העבודה. בצדם של יצרנים עומדים ברשות־עצמם, העושים את מלאכתם או עובדים את אדמתם לפי אופן־מפעל מסורתי מדורי־דורות, עולים על הבמה הנושך או הסוחר, הון־נשך או הון־מסחרי — מעין טפילים, המוצצים את לשדם של היצרנים. ריבונותה

של צורת־ניצול זו בתוך החברה מוציאה מכלל־אפשרות את אופן־הייצור הקאפיטא־ליסטי, אף על פי שמצד השני יכולה היא לשמש מַעבר אליו, כגון בימי־הביניים המאוחרים. ולאחרונה, — כפי שמוכיחה הדוגמה של עבודת־הבית המודרנית — חוזרות־ומופיעות פה ושם צורות־ביניים מסוימות על הרקע של התעשייה הגדולה, אם גם בשינוי־צורה גמור.

אמנם בשביל ייצורו של עודף־הערך המוחלט מספיק, שתהא קיימת רק היכנעוּת פורמאלית של העבודה להון; למשל, אומנים שהיו עובדים קודם לעצמם, או גם כעוזרים לאומן־ראשי, עוברים עתה כפועלים־שכירים אל מרות הפיקוח הישיר של בעל־ההון; אך מצד השני ראינו, כיצד המתודים לייצור עודף־הערך היחסי משמשים כאחת מתודים לייצורו של עודף־הערך המוחלט. ולא עוד אלא שהארכת יום־העבודה ללא גבול נגלתה לנו כתולדה האופיינית של התעשייה הגדולה. ובכלל: משנשתלט אופן־הייצור הקאפיטאליסטי־במיוחד על ענף־ייצור שלם, ויותר מכן משנשתלט על כל ענפי־הייצור המכריעים, שוב הוא פוסק מלשמש אמצעי בלבד לייצורו של עודף־הערך היחסי. מעתה הוא נעשה צורה כללית של תהליך־הייצור, השלטת מבחינה חברתית. ואין הוא ממשיך לפעול כמתוד מיוחד לייצורו של עודף־הערך היחסי אלא בתנאים אלה: ראשית, כל שהוא כובש תעשיות, שעד כאן לא היו כפופות להון אלא כפיפות פורמאלית בלבד, הווה אומר — בתעמולתו־התפשטותו. ושנית, כל שהתעשיות, הנתונות כבר למרותו, מתמידה לַחול בהן מהפכה עם שינוי המתודים של הייצור.

מתוך נקודת־השקפה מסוימת דומה, שההבחנה בין עודף־ערך מוחלט לבין עודף־ערך יחסי אינה אלא מוטעית. עודף־הערך היחסי מוחלט הוא, שכן הוא מחייב הארכה מוחלטת של יום־העבודה, יתר על זמן־העבודה הדרוש לקיומו של הפועל עצמו. עודף־הערך המוחלט הריהו יחסי, שכן הוא מחייב התפתחותה של פרודוקטי־ביות־העבודה, שתתן אפשרות לצמצם את זמן־העבודה ההכרחי ולהעמידו על חלק אחד בלבד מיום־העבודה. אולם, משניתן את הדעת על תנועתו של עודף־הערך, שוב נעלמת אותה מַראית־עין של היינו־הך. משהוקם פעם אופן־הייצור הקאפיטא־ליסטי ונהפך לאופן־ייצור כללי, שוב מורגש ההבדל שבין עודף־ערך מוחלט לבין עודף־ערך יחסי — כל שקיימת השאיפה להעלות את השער של עודף־הערך בכלל. נניח, שכוח־העבודה משולם לפי ערכו, שוב אנו עומדים לפני הברירה: אם נתונים הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה ודרגת אינטנסיביותה התקינה, הרי אין השער של עודף־הערך ניתן להעלאה אלא על־ידי הארכה מוחלטת של יום־העבודה. ומצד שני, אם נתון הגבול של יום־העבודה, שוב אין השער של עודף־הערך ניתן להעלאה אלא עם שינוי יחסי בשיעורי חלקיו של יום־העבודה, שהם עבודה הכרחית ועודף־עבודה; ודבר זה — ששכר־העבודה לא יירד למטה מערכו של כוח־העבודה — מניח־מראש, שיחול שינוי בפרודוקטיביות של העבודה או באינטנסיביותה.

אם זקוק הפועל לכל זמנו, כדי לייצר את אמצעי־המחיה הדרושים לקיומו־הוא ולקיום גזעו, שוב אין משתייר לו זמן לעבוד בלא־שכר בשביל אחרים. אם אין דרגה מסוימת של פרודוקטיביות־העבודה — אין ברשותו של הפועל פנאי זה של זמן; אם אין יתרה זו של זמן — אין עודף־עבודה, וממילא אין בעלי־הון, ואף

אין בעלי־עבדים, אין אדונים־פיאודאליים, בקיצור: אין מעמד של בעלי רכוש גדול[1].

הרי שניתנה רשות לדבר על בסיס טבעי לעודף־הערך, ואולם רק באותה משמעות כללית בלבד, שאין סייג טבעי שיהיה מעכב אדם אחד מלפרוק מעל עצמו את העבודה הדרושה לקיומו שלו עצמו ולהטילה על חברו, כשם שאין מכשולי־טבע מוחלטים, למשל, שיעכבו בני־אדם אלה מלהשתמש למזונם בבשרם של אחרים[1א]. אין לכרוך בשום פנים דימויי־מסתורין — כפי שאירע הדבר פה ושם — באותה פרודוקטיביות־העבודה הטבעית־המקורית. רק לאחַר שבני־אדם העלו עצמם מתוך מצבי־הבהמיות הראשונים, הווה אומר, לאחר שעבודתם כבר השיגה דרגה מסוימת של עבודה חברתית, — עולות־וחלות נסיבות כאלה, שעודף־עבודתו של זה נעשה תנאי לקיומו של חברו. בהתחלותיה של התרבות רק מיצערים הם הכוחות הפרודוקטיביים של העבודה שנקנו לו לאדם, אך מיצערים גם הצרכים, המתפתחים עם האמצעים לסיפוקם ועל־ידי אותו סיפוק. ועוד: באותן תקופות־ראשית אין אלא פרופורציה מבוטלת־מחמת־מיעוט של חלקי־החברה החיים על עבודת אחרים — לעומת ההמון הרב של יצרנים ישירים. עם התקדמות כוח־הפרודוקטיביות החברתי של העבודה גדלה פרופורציה זו במוחלט וביחס[2]. אגב: יחס ההון צומח על קרקע כלכלי, שהוא תולדה של תהליך־התפתחות ממושך. פרודוקטיביות־העבודה המצויה, המשמשת לו ליחס־ההון נקודת־מוצא יסודית, אינה מתנה מאת הטבע אלא מאת היסטוריה הכוללת־ומקיפה אלפי מאות־שנים.

אם נסיח דעתנו מן הדמות המפותחת, פחות או יותר, של הייצור החברתי — שוב כרוכָה פרודוקטיביות־העבודה בתנאי־טבע. כל אלה אפשר לחזור־ולהעמיד על טבעו של האדם עצמו, כגון גזע וכו׳, ועל הטבע הסובב אותו. תנאי־הטבע החיצוניים מסתעפים מבחינה כלכלית לשני סוגים גדולים: עושר הטבע באמצעי־מחיה, כלומר, פוריות האדמה, שפע של דגים בנהרות וימים; ועושר הטבע באמצעי־עבודה, כגון: מַפלי־מים חיוניים, נהרות הניתנים לתנועת ספינות, עצים, מתכות, פחם וכו׳. בהתחלותיה של תרבות מכריע משקלו של סוג ראשון לעושר־הטבע, בדרגות־התפתחות עליונות מכריע משקלו של סוג שני. בואו ונשווה, למשל, את אנגליה להודו, או את אתונא וקורינת בזמן העתיק לארצות־החוף של הים השחור.

ככל שמועט מספרם של הצרכים הטבעיים, שיש הכרח גמור בסיפוקם, וככל שגדולה פוריותה הטבעית של האדמה, ונוח טיב האַקלים, כן מועט זמן־העבודה

---

[1] „עצם קיומם של בעלים־קאפיטאליסטים, בחזקת מעמד מיוחד לעצמו, תלוי בפרודוקטיביות העבודה.״ (ר א מ ז י י: „מסה על החלוקה וכו׳״, עמ׳ 206.) „אילו לא היתה מספיקה עבודתו של כל אדם אלא כדי לייצר את מזונותיו־הוא, שוב לא היה קיים כל רכוש.״ (ר א ו ו נ ס ט ו ן: „הרהורים על שיטת הקרנות וכו׳״, עמ׳ 14, 15.)

[1א] לפי חישוב שנעשה לפני זמן קצר, חיים עוד לפחות ארבעה מיליונים אוכלי־אדם — רק בחלקי־העולם שכבר נחקרו.

[2] „אצל האינדיאנים הפראים באמריקה משתייך כמעט הכל לפועל, — 99 חלקים ממאה נזקפים על חשבון העבודה. באנגליה אין הפועל מקבל אפילו לא $^{2}/_{3}$.״ („יתרונותיו של סחר הודו המזרחית וכו׳״, עמ׳ 73.)

ההכרחי לקיומו של היצרן ולרפרודוקציה שלו. הווה אומר: כן יכול שתגדל תוספת עבודתו לטובת אחרים על עבודתו לטובת עצמו. וכבר העיר דיודורוס על המצרים הקדמונים: „לא ייאמן כי יסופר, כמה מועטת עבודתם וכמה מועטות הוצאותיהם על חינוך ילדיהם. הם מבשלים בשבילם תבשיל פשוט ביותר מכל הבא ביד; אף הם מאכילים אותם את הקצה התחתון של קנה־הפפירוס, שאפשר לקלותו באש, וכן את השרשים והקנים של צמחי־האגמים, מקצתם חיים ומקצתם מבושלים או קלויים. רוב הילדים מתהלכים ללא נעל לרגליהם וללא בגד לעורם, מחמת האויר הנוח. ועל־כן עולה גידול הבנים להוריהם בסך־הכל לא יותר מ־20 אדרכמונים. בכך מוסבר בעיקר, שמרובה כל־כך האוכלוסייה במצרים. ולפיכך אפשר היה להם להקים כל־כך הרבה בניינים גדולים”[3]. ואולם מפעלי־הבניין הגדולים של מצרים העתיקה הוקמו לא כל כך בגלל היקף האוכלוסייה אשר בה, כמו בגלל זה שהאוכלוסייה עמדה לרשות העבודה בפרופורציה גדולה. כשם שהפועל־הפרט יוכל לספק יותר עודף־עבודה, ככל שימעט זמן־העבודה ההכרחי בשבילו — כך לגבי אוכלוסיית הפועלים: ככל שימעט אותו חלק בתוכה הדרוש לייצורם של אמצעי־המחיה ההכרחיים, כן יגדל החלק האחר בתוכה שיעמוד לרשות עבודה אחרת.

משהונח פעם דבר קיומו של הייצור הקאפיטאליסטי, שוב ישתנה שיעורו של עודף־הערך עם השינויים בתנאים הטבעיים של העבודה, וביחוד בפוריותה של האדמה — באם שאָר הנסיבות בעינן עומדות ואף נתון ארכו של יום־העבודה. אך אין להסיק מכאן את ההיפך, כי האדמה הפורייה־ביותר היא הכשרה־ביותר לגידולו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי. ייצור זה מחייב, שהאדם ישלוט בטבע. טבע בזבזן יתר־על־המידה „מחזיק את האדם בידו כדרך שמחזיקים תינוק ללמדו הליכה”. טבע כזה אינו עושה את התפתחותו של האדם להכרח טבעי[4]. לא האַקלים הטרופי על שפעת הצמחייה אלא האזור הממוזג — הוא מכורתו של ההון. לא פוריותה המוחלטת של האדמה אלא הסתעפות־להבדליה וריבוי הגוָנים של פירותיה הטבעיים הם המשמשים יסוד טבעי לחלוקת־העבודה החברתית, והם המדרבנים את האדם — מחמת חליפותיהם ותמורותיהם של תנאי־הטבע בהם הוא שרוי — שיהא מגוון את צרכיו של עצמו, את כשרונותיו, את אמצעי־עבודתו ואופני־עבודתו. הצורך לפקח פיקוח חברתי על כוח מכוחות־הטבע, לטפל בו ולכלכלו, לנַכסו או לרסנו

[3] דיודורוס סיקולוס „ספריה היסטורית”, ספר ו, פרק 80.

[4] „הראשון (העושר הטבעי), בהיותו נכבד עד־מאוד ומביא־תועלת, הרי הוא עושה את העם חסר־דאגה, מתגאה ונתון לכל מיני להיטות. ואלו השני דורש במפגיע ערנות, מדע, כושר אמנותי ותבונה מדינית.” („אוצרה של אנגליה ע”י מסחר־חוץ. או המאזן של סחר־החוץ שלנו הוא החוק בשביל אוצרנו. נכתב בידי תומאס מאן, סוחר מלונדון, ונתפרסם עכשיו לטובת הכלל על־ידי בנו ג'ון מאן.” לונדון 1669, עמ' 181, 182.) „ואף איני יכול לתאר לעצמי בשביל אומה כולה קללה גדולה מזו שתהא מושלכת על פני ארץ כזאת, שהייצור של אמצעי קיום ומזונות היה נעשה בה במידה מרובה מעצמו, והאַקלים לא היה דורש, או לא היה מרשה, אלא מעט דאגה למלבוש ולמחסה... ותיתכן גם קיצוניות לצד אחר. אדמה, שאינה מסוגלת לשאת פירות על־ידי עבודה, גרועה לא פחות מאדמה המייצרת פירות בשפע ללא כל עבודה.” („חקירה בעניין המחיר הגבוה כיום וכו'”, לונדון 1767, עמ' 10.)

תוך הקמת מפעלים בידי־אדם ובקנה־מידה גדול — צורך זה ממלא תפקיד מכריע בתולדותיה של התעשייה. כדוגמה לכך ישמש הסדר־המים במצרים[5], בלומבארדיה, בהולאנד וכיו״ב. או הודו, פרס וכו׳, שההשקאה על ידי תעלות מלאכותיות מספקת לאדמה לא רק את המים ההכרחיים אלא מביאה יחד עם הסחף גם את הזבל המינראלי מן ההרים. סוד הפריחה של התעשייה בספרד ובסיציליה בימי שלטון הערבים היה — התיעול[6].

ברכתם של תנאי־הטבע אינה נותנת לעולם אלא את האפשרות ולא את המציאות של עודף־העבודה, הווה אומר: של עודף־הערך או של עודף־התוצרת. תנאי־הטבע השונים של העבודה גורמים, שאותה כמות גופה של עבודה מספקת בארצות שונות כמויות שונות של צרכים[7]; הווה אומר: אם כל שאר התנאים דומים אלה לאלה, הרי שונה זמן־העבודה ההכרחי. אין הללו משפיעים על עודף־העבודה אלא בחינת סייג טבעי, כלומר, קובעים הם את נקודת־הגבול, שמכאן יכולה להתחיל העבודה בשביל אחרים. בה־במידה שמתקדמת התעשייה, נסוג־והולך אותו סייג טבעי. בתוך החברה של מערב־אירופה, בה אין הפועל קונה לעצמו רשות לעבוד בשביל קיומו אלא במחיר של עודף־עבודה, קל להם לבריות לדמות בנפשם, כי טבועה בה בעבודת־אדם מלידה סגולה זו להעלות עודף־תוצרת[8]. אולם נקח, למשל, את תושבי האיים המזרחיים בארכיפלגוס של אסיה, מקום שעץ־הסאגו גדל פרא ביער. „לאחר שקדדו התושבים חור בעץ ונוכחו שלשדו נתבשל כל־צרכו,

---

[5] הצורך לחשב את תקופותיה של תנועת הנילוס — הוא שיצר את האסטרונומיה המצרית, ועם זה יצר את שלטונה של כת־הכוהנים, שהנהלת החקלאות בידה. „נקודת המפנה של השמש משמשת נקודת־הזמן בתוך השנה, שאז מתחילה גיאות הנילוס, ועל כן חייבים היו המצרים לשמור על זו הראשונה בדאגה יתירה... אותה נקודת־מפנה בשנה — צריכים היו לקבוע אותה, שיוכלו לכוון לפיה את פעולותיהם החקלאיות. ועל־כן אנוסים היו לחפש בשמים אות בולט בשביל הופעתה החוזרת.״ (קיוויה: „סוגיה בדבר המהפכות שעל פני הארץ״, הוצאת הפר, פאריס 1863, עמ׳ 141.)

[6] אחד היסודות החומריים של כוח־השלטון המדיני על גופי־הייצור הקטנים, חסרי־קשר־וצירוף, אשר בהודו — היה ההסדר של אספקת המים. שליטי הודו המושלמים ידעו פרק בעניין זה יותר מיורשיהם האנגלים. ולא נזכיר אלא את מצוקת־הרעב של שנת 1866, שמתו בה יותר ממיליון הודים במחוז אוריסה אשר בגליל בנגאל.

[7] „אין לך שתי ארצות, שיהיו מספיקות אותו מספר של מיצרכי־חיים באותו שפע ובאותה כמות של עבודה. צרכיהם של הבריות מתרבים או פוחתים, לפי החומר או המתינות של האקלים בו הם חיים; מכאן: השיעור הפרופורציונאלי של הפעולה המקצועית (proportion of trade), שתושבי ארצות שונות חייבים לעסוק בה, בהכרח — לא ייתכן שיהא שווה, ואף אין אפשרות לקבוע את דרגת השוני, בלתי־אם על־ידי דרגות החום והקור; אפשר, איפוא, להסיק מכאן את המסקנה הכוללת, כי כמות־העבודה, הנדרשת בשביל מספר מסוים של אנשים, גדולה־ביותר באקלימים קרים ופחותה־ביותר באקלימים חמים; שכן בראשונים לא בלבד שהאנשים זקוקים ליותר מלבושים, אלא גם האדמה זקוקה ליתר עיבוד מאשר באחרונים.״ („מסה בדבר הגורמים הקובעים את שער־הרבית הטבעי.״ לונדון 1750, עמ׳ 60.) המחבר של חיבור אַנונימי זה, הפותח־תקופה, הוא י. מאסי. מכאן לקח יום את תיאוריית־הרבית שלו.

[8] „כל עבודה מן ההכרח״ (נדמה, שאף זה נמנה על זכויותיו וחובותיו של האזרח [droits et devoirs du citoyen]) „שתשאיר עודף.״ (פרודון).

הרי הם כורתים את העץ ומחלקים אותו לכמה קטעים; מגרדים ממנו את הלשד, מערבבים אותו במים ומסננים את המים — ושוב לפניהם קמח־סאגו ראוי כל־צרכו לשימוש. בדרך כלל מעלה עץ אחד 150 ק״ג, ויש שנותן 250 עד 300 ק״ג. הרי שבאותם המקומות נכנס אדם אל היער ופורס מתוכו את לחמו, כדרך שבמקומותינו כורת אדם את עצו להסקה[9].״ נניח, שאותו פורס־לחם במזרח־אסיה זקוק ל־12 שעות עבודה בשבוע לשם סיפוק כל צרכיו. ומה נותנת לו ברכת הטבע במישרין? — שעות־פנאי הרבה. כדי שישתמש בהן שימוש פרודוקטיבי לעצמו, הרי נדרשת מערכה שלימה של נסיבות היסטוריות; וכדי שישתמש בהן בשביל עודף־עבודה לטובת אחרים, נדרשת כפייה מן החוץ. אילמלי תיקנו שם ייצור קאפיטאליסטי, אפשר ובחור אמיץ זה היה אנוס לעבוד 6 ימים בשבוע, שיוכל לקנות לעצמו את התוצרת של יום־עבודה אחד. אין ברכת־הטבע מסבירה לנו, מפני־מה הוא עובד עכשיו 6 ימים בשבוע, כלומר, מפני מה הוא מספק עכשיו 5 ימים עודף־עבודה. רק זאת היא מסבירה: מפני־מה זמן־העבודה ההכרחי בשבילו עומד על יום אחד בשבוע בלבד. אולם בשום פנים אין הדבר כך, שעודף־תוצרתו עולה מתוך איזו סגולה מסתורית הטבועה בה בעבודת־אדם מלידה.

ומה כוחות־הייצור של־העבודה, שבאו מתוך התפתחות היסטורית, היינו, הכוחות החברתיים, כך הכוחות התלויים־בטבע — הכל דומה עלינו להיות כוחות־פרודוקטיביים של ההון, שהעבודה נבלעה בתוכו. —

ריקארדו מעולם אין הוא מטריד דעתו בשאלת מקורו של עודף־הערך. הוא עוסק בכך כבדבר הטבוע בתוכו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, זה הנחשב בעיניו לצורתו הטבעית של הייצור החברתי. כל מקום שהוא מדבר על הפרודוקטיביות של העבודה, אין הוא מחפש בה את הסיבה למציאותו של עודף־ערך, אלא את הסיבה הקובעת את שיעורו של זה. ואלו האסכולה שלו הכריזה ברבים, כי הכוח הפרודוקטיבי של העבודה הוא־הוא הסיבה להתהוותו של הריוח (קרי: עודף־הערך). מכל מקום התקדמות כאן לעומת המרקאנטיליסטים; לדידם, היתרה במחיר התוצרים על ההוצאות לייצורם נובעת מתוך החליפין, מתוך מכירת התוצרים למעלה מערכם. ואף על פי כן גם האסכולה של ריקארדו רק עיקפה את הבעיה, אך לא יישבה אותה. אָכן נחונו חכמי־כלכלה בורגנים אלה בחוש הנכון, כי מסוכן מאוד להעמיק־חקור יתר־על־המידה בבעיית־מוקד זו בדבר מקורו של עודף־הערך. אולם מה נאמר, אם במחצית המאה לאחר ריקארדו בא מר ג׳ון סטיוארט מיל ומצהיר בהדרת כבודו את יתרונו על המרקאנטיליסטים, עם שהוא חוזר חזרה גרועה על תירוצי־ההתחמקות הנבובים אשר בפי שטחניה הראשונים של משנת ריקארדו?

מיל אומר: „וזוהי סיבת הריוח, שהעבודה מייצרת יותר ממה שדרוש להחזקתה.״ עד כאן לא יותר מאשר פזמון ישן־נושן; אולם רוצה מיל להוסיף גם משהו משלו: „או, אם לשנות את צורת הבעיה: סיבת הדבר, שההון מעלה ריוח, היא בכך, שמזונות, בגדים, חומרים וכלי־עבודה מאריכים ימים יותר מן הזמן שהיה דרוש לייצורם״. נתחלף לו למיל כאן אורך זמן־העבודה באורך ימיהם של

---

[9] פ. שאו: „הארץ, הצמחים והאדם״, מהדורה ב׳, לייפציג 1854, עמ׳ 148.

תוצריו. לפי דעה זו לעולם לא יוכל האופה, זה שתוצריו מתקיימים רק יום אחד בלבד, להוציא מפועליו־שׂכיריו אותו ריוח שמרויח חרשתן־למכונות, שתוצריו מתקיימים עשרים שנה ויותר. ודאי: אילמלי לא היו קני־ציפרים מתקיימים יותר מן הזמן הדרוש לבנייתם, שוב היו הציפרים נאלצות לחיות בלא קנים.

משקבע מיל אמת־יסוד זו, הריהו בא לקבוע את יתרונו על המרקאנטיליסטים: „אנו רואים, איפוא, כי אין הריוח בא מתוך המקרה־הארעי של החליפין, אלא מתוך הכוח הפרודוקטיבי של העבודה; והריוח הכללי במדינה לעולם הוא זה שמייצרו הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, בין שחל מעשה־חליפין ובין שלא חל. אילו לא היתה קיימת חלוקת התעסוקות, לא היו בעולם לא מיקח ולא ממכר, אך תמיד היה עוד קיים ריוח.” משמע: חליפין, מיקח וממכר — אלה התנאים הכלליים לייצור הקאפיטאליסטי — כאן אינם אלא מקרים ארעיים בלבד, ותמיד עוד קיים הריוח גם באין מקח וממכר של כוח־העבודה!

ועוד: „אם הפועלים במדינה בכללם מייצרים 20% יותר משׂכר עבודתם, אף הרוָחים יהיו 20% — ויהיה שער המחירים של הסחורות מה שיהיה.” — מצד אחד, הרי יש כאן משום טאוטולוגיה [כפל־מלים] שהצליחה ביותר, שכן אם פועלים מייצרים בשביל בעליהם הקאפיטאליסטים עודף־ערך של 20%, הרי ממילא יתייחסו הרוָחים אל השכר הכולל של הפועלים ביחס 20 : 100. מצד שני טעות גמורה היא, שהרוָחים „יהיו 20%.” לעולם יצטרכו להיות פחות־מכן, משום שהרוָחים נחשבים ביחס אל הסכום־הכולל של ההון הניתן־כמפרעה. יהא, שבעל ההון השקיע־מראש, למשל, 500 לי״ש, מהן 400 לי״ש באמצעי־ייצור, 100 לי״ש בשכר־עבודה. השער של עודף־הערך יהא 20%, כפי ההנחה, הרי ששער־הריוח יהיה ביחס של 20 : 500, כלומר, 4%, ולא 20%.

אחר כך באה דוגמה מזהירה, כיצד מיל דורש בצורות ההיסטוריות השונות של הייצור החברתי: „מניח אני בכל ספרי אותו מצב־הדברים, השולט בכל מקום, פרט ליוצאים מן הכלל מועטים*; כלומר, שבעל־ההון נותן את כל המפרעות, לרבות תשלומו של הפועל.” אַשלָיה אוֹפטית מוזרה, שרוצים לראות בכל מקום מַצב שעד־כה אינו קיים על כדור־הארץ אלא קיום יוצא מן הכלל! אך הלאָה. מיל לבו טוב עליו עד כדי כך, שהוא מודה ואומר: „אין זה הכרח פנימי, שהוא [בעל־ההון] יעשה כן.” אדרבה. „אפשר שהפועל ימתין עד גמר הייצור כדי לקבל כל אותו חלק משכר־עבודתו העולה על סיפוק צרכים בלבד; ואולי ימתין לכל

* כפי שמציין מארקס במכתבו מ־28 בנובמבר 1878, אל דניאלסון, שתירגם את „הקאפיטאל” לרוסית — יש להכניס כאן את המשפט: „שהפועלים והקאפיטאליסטים מהווים מעמדות נפרדים אלו מאלו”. הציטאטה לא הובאה בשלימותה. מארקס מוסיף: „שני המשפטים הבאים, והם: ,אַשליה אופטית מוזרה, שרוצים לראות בכל מקום מצב, שעד כה אינו קיים על כדור־הארץ אלא קיום יוצא מן הכלל! אך הלאה.' — יש למחוק, והמשפט הבא אחריהם יהא כך: מר מיל נדיב־לב עד כדי כך, שהוא מודה, כי אין הכרח מוחלט שכך יהיו פני הדברים — אפילו לא באותה שיטה כלכלית, שלפיה הפועלים והקאפיטאליסטים מהווים מעמדות נפרדים.”

שההערה, אשר יש למחקה, אינה נכונה לגבי המשפט הנדון משל מיל — אין בכך, כמובן, כדי לגרוע מחשיבותה הכללית. (הערת המערכת של המכון ע״ש מ. אֶ. ל.)

שכר־העבודה — אילמלי היו בידו אמצעים במידה מספיקה בשביל קיומו הארעי. אך, אם כן הרי הפועל מבחינה זו קאפיטאליסט ממש באותו עסק, עם שהוא מספק חלק מן הקרן הדרושה להמשך קיומו של העסק." באותה רשות רשאי היה מיל לומר, שאם הפועל מספק לעצמו במפרעה לא רק את אמצעי־מחייתו אלא גם את אמצעי־עבודתו, הריהו בעצם פועל־שכיר של עצמו. או: האיכר האמריקני הוא עֶבד של עצמו, עם שהוא עובד עבודת־כפייה רק לטובת עצמו ולא לטובת אדון זר.

לאחר שהוכיח מיל בדרך זו, באותות ובמופתים, כי אופן־הייצור הקאפיטאליסטי ואפילו לא היה קיים, בכל זאת צריך היה להתקיים לעולם — הרי הוא מסקני למדי כדי להוכיח, שאופן־ייצור זה אינו קיים, גם אם הוא קיים: „וגם במקרה הראשון (כלומר, כשבעל־ההון נותן־במפרעה לפועל־השכיר את כל צרכי־קיומו) יש בידינו לראות את הפועל מתוך נקודת השקפה זו (כלומר, בחזקת בעל־הון). שכן עם שהוא תורם את עבודתו למטה ממחיר השוק(!), הרי אפשר לראותו כמי שנותן־במפרעה למעסיקו את ההפרש(?) ומקבלו חזרה בצירוף רבית וכו'"[9א]. ובמציאות של־ממש הפועל נותן־במפרעה לבעל־ההון את עבודתו במשך השבוע וכו' חנם, על מנת לקבל בסוף השבוע וכו' את מחירה־בשוק; לדעתו של מיל, עושה דבר זה את הפועל לבעל־הון! במישור השטוח אף ערימת־עפר כגבעה תיראה; ותוכל, איפוא, למוד את שטחיותה של הבורגנות בימינו לפי שיעור־קומתם של „גדולי־המחשבה" שלה.

פרק חמישה־עשר

שינויי־שיעורים במחירו של כוח־העבודה ובעודף־הערך

ערכו של כוח־העבודה נקבע לפי ערכם של אמצעי־המחיה ההכרחיים — במידה המקובלת — בשביל הפועל־הממוצע. כמותם של אמצעי־מחיה אלה נתונה — אם גם צורתם עלולה להשתנות — בתקופה מסוימת של חברה מסוימת, ולפיכך יש לראותה בחינת גודל קבוע. ערכה של כמות זו — הוא שמשתנה־והולך. ועוד שני גורמים משתתפים בקביעת ערכו של כוח־העבודה. מכאן, ההוצאות על התפתחותו, המשתנות־והולכות עם השתנות אופן־הייצור; ומכאן, הבדלי־טבע שלו, אם הוא כוח־עבודה של גברים ואם של נשים, אם מבוגר ואם בלתי־מבוגר. השימוש בכוחות־עבודה אלה, הנבדלים זה מזה — ואף הוא מותנה על־ידי אופן־הייצור — משמש הפרש גדול גם בהוצאות על הרפרודוקציה של משפחת־העובדים וגם בערכו של הפועל־הגבר המבוגר. אך שני הגורמים האלה יוצאים מכלל דיון במחקר שלפנינו[9ב].

אנו מניחים: 1) כי הסחורות נמכרות לפי עֶרכן; 2) כי המחיר של כוח־

[9א] ג'. ס ט. מ י ל, „עיקרי הכלכלה המדינית", לונדון 1868, עמ' 252—253 ואילך. [ספר שני, פרק חמישה־עשר, סעיף 5]. — (קטעים אלה תורגמו לפי המהדורה הצרפתית של „הקאפיטאל" — פ. א.)

[9ב] המקרה הנדון בעמ' 259 אף הוא, כמובן, אינו בא בחשבון כאן. (הערה למהדורה השלישית — פ. א.)

העבודה **עלול לפעמים לעלות** למעלה **מערכו, אך לעולם אינו יורד** למטה **ממנו.**

משהנחנו הנחה זו העלינו, כי השיעורים היחסיים במחיר כוח־העבודה ועודף־הערך תלויים בשלושה גורמים: 1) ארכו של יום־העבודה, **או גודלה האקסטנסיבי של העבודה;** 2) האינטנסיביות התקינה של העבודה, **או גודלה האינטנסיבי, כלומר, בפרק זמן מסוים מוצאת כמות עבודה מסוימת;** 3) **ולאחרונה:** הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה, **כלומר, לפי דרגת התפתחותם של תנאי־הייצור מעלה אותה כמות עצמה של עבודה בפרק זמן זה גופו כמות גדולה יותר או פחותה יותר של תוצרת. ברור, שיש כאן אפשרות של צירופים שונים, באם אחד משלושת הגורמים קבוע והשניים האחרים משתנים, או ששני גורמים קבועים והאחד משתנה, או לאחרונה, ששלשתם כאחד משתנים. ועוד מתרבים־ומתגוונים צירופים אלה על ידי כך, שעם שמשתנים בו־בזמן גורמים שונים אפשר שיהיו שונים גודלה וכיוונה של ההשתנות הזאת. להלן מתוארות רק הקומבינאציות הראשיות בלבד.**

I. קבועים (נתונים) גודלו של יום־העבודה ואינטנסיביות־העבודה, משתנה הכוח הפרודוקטיבי של העבודה

לפי הנחה זו, נקבעים ערכו של כוח־העבודה ועודף־הערך על ידי שלושה חוקים.

ראשית: יום־העבודה בגודל נתון לעולם מתבטא באותה תוצרת־הערכים[מג] עצמה, וישתנה כמה שישתנה הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, ועמו כמות התוצרים, וממילא גם מחירה של הסחורה־היחידה.

תוצרת־הערכים **של יום־עבודה בן 12 שעות היא, למשל, 6 שילינגים, אף על פי שמשתנית הכמות של ערכי־השימוש המיוצרים עם השתנות הכוח הפרודוקטיבי של העבודה; הווה אומר, אותו ערך של 6 שילינגים מתחלק על יותר או פחות סחורות.**

שנית: ערכו של כוח־העבודה ועודף־הערך משתנים בכיוונים הפוכים זה לזה. שינוי בכוח־הפרודוקטיבי של העבודה, אם עלייה ואם ירידה, משפיע על ערכו של כוח־העבודה בכיוון הפוך ועל עודף־הערך בכיוון ישר.

תוצרת־הערכים של יום־עבודה בן 12 שעות הוא גודל קבוע, נאמר, 6 שילינגים. גודל קבוע זה שווה לסכום של עודף־הערך לרבות הערך של כוח־העבודה, **שהפועל מחזיר על־ידי אקויואלנט. מובן מאליו, שאם יש לך שני מחוברים בגודל קבוע, אין אחד מהם יכול לרבות אלא אם כן נפחת כנגדו חברו. הערך של כוח־העבודה אינו יכול לעלות מ־3 שילינגים לכדי 4 שילינגים, אלא אם כן ירד עודף־הערך מ־3 שילינגים ל־2 שיל.; ועודף־הערך אינו יכול לעלות מ־3 שיל. לכדי 4 שיל., אלא אם כן ירד הערך של כוח־העבודה מ־3 שיל. ל־2 שיל. משמע: בתנאים אלה אי־אפשר, שיחול שינוי** בשיעורם המוחלט, **אם של כוח־העבודה ואם של עודף־הערך, בלא שיחול בו־בזמן שינוי** בשיעוריהם היחסיים, **תוך השוָאה הדדית.** לא ייתכן, **שיהיו** עולים כאחד או יורדים כאחד.

ועוד: ערכו של כוח־העבודה אינו יכול לרדת — היינו, עודף־הערך אינו יכול לעלות — אלא אם כן עולה הכוח הפרודוקטיבי **של העבודה; למשל, בדוגמה שלמעלה — אין ערכו של כוח־העבודה יכול לרדת מ־3 ל־2 שילינגים אלא אם כן**

מאפשר הכוח־הפרודוקטיבי המוגבר של העבודה, שיהיו מייצרים ב־4 שעות אותה כמות של אמצעי־מחיה, שלייצורם נדרשו עד כאן 6 שעות. ולהיפך: אין ערכו של כוח־העבודה יכול לעלות מ־3 ל־4 שילינגים, אלא אם כן יורד הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה, כלומר, שיהיו נדרשות 8 שעות לייצורה של אותה כמות של אמצעי־מחיה, שעד כאן מספיקות היו לכך 6 שעות. מכאן יוצא, כי העלייה בפרודוקטיביות של העבודה מורידה את ערכו של כוח־העבודה, וממילא מעלה את עודף־הערך; ולהיפך: ירידה בפרודוקטיביות מעלה את הערך של כוח־העבודה ומורידה את עודף־הערך.

משבא ריקארדו לנַסח חוק זה, נתעלמה ממנו עובדה אחת: אף על פי ששינויי־השיעור של עודף־הערך, או של עודף־העבודה, מחייב שינוי הפוך בשיעורו של ערך כוח־העבודה, או של העבודה ההכרחית, אף על פי כן אין יוצא מכאן, ששינויים אלה חלים באותה פרופורציה גופה. הם עולים או יורדים באותו שיעור. אולם היחס, שלפיו עולה או יורד כל חלק מתוצרת־הערכים, או מיום־העבודה, תלוי בחלוקה ראשונית, שחלה לפני אותו השינוי בכוח־הפרודוקטיבי של העבודה. אם הערך של כוח־העבודה היה 4 שיל., או שזמן־העבודה ההכרחי היה 8 שעות, ואלו עודף־הערך היה 2 שיל., או עודף־העבודה היה 4 שעות; והנה, עם הגברת הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה, יורד ערכו של כוח־העבודה עד ל־3 שיל., או שיורדת העבודה ההכרחית עד 6 שעות, הרי עולה עודף־הערך ל־3 שיל., או שעולה עודף־העבודה עד ל־6 שעות. אותו שיעור הוא, של 2 שעות או של שילינג אחד, שנוסף שם או שנפחת כאן. אך שינוי־השיעורים היחסי שונה כאן ושם. הערך של כוח־העבודה יורד מ־4 שיל. ל־3 שיל., כלומַר, הירידה היא ב־$\frac{1}{4}$ או ב־25%, ואלו עודף־הערך עולה מ־2 שיל. ל־3 שיל., כלומר, העלייה היא ב־$\frac{1}{2}$ או ב־50%. מכאן, שהעלייה או הירידה הפרופורציונאלית של עודף־הערך, מחמת שינוי נתון בכוח־הפרודוקטיבי של העבודה, גדלה־והולכת ככל שמועט היה מתחילתו חלקו של יום־העבודה שמתבטא בעודף־ערך; והיא פוחתת־והולכת ככל שמרובה היה מתחילתו חלק זה של יום־העבודה.

שלישית: עלייתו של עודף־הערך, או ירידתו, היא לעולם תוצאה — ולא סיבה — של העלייה, או הירידה, המתאימה בערך כוח־העבודה[10].

מכיוָן שיום־העבודה הוא גודל קבוע, כלומר, מיוצג הוא בשיעור קבוע של ערך; ומכיוָן שערכו של כוח־העבודה אינו יכול להשתנות אלא אם כן חל שינוי

---

[10] להוק שלישי זה צירף מאק־קולוך, בין השאר, תוספת תפלה זו: יכול שיעלה עודף־הערך בלא שיירד ערכו של כוח־העבודה, עם ביטול המסים שקודם חייב היה בעל־ההון לשלם. ביטול מסים כאלה אינו משנה להלוטין ולא כלום בכמותו של עודף־הערך, שבעל־ההון התעשייתי מוצצו במישרין מתוך הפועל. אין בו באותו ביטול אלא לשנות את הפרופורציה, לפיה מכניס בעל־ההון את עודף־הערך לתוך כיסו־הוא או חייב הוא להתחלק בו עם אנשים אחרים. הרי שאותו ביטול אינו משנה ולא כלום ביחס שבין הערך של כוח־העבודה לבין עודף־הערך. משמע: יוצא־מן־הכלל זה של מאק־קולוך אין בו אלא כדי להוכיח את שגגתו בהבנת הכלל — תקלה, שנתפס לה בוולגאריזאציה שלו כלפי ריקארדו, כשם שנתפס לכך י. ב. סיי בוולגאריזאציה שלו כלפי א. סמית.

בכוח־הפרודוקטיבי של העבודה — הרי יוצא ברורות מכל התנאים הללו, כי כל שינוי בשיעורו של עודף־הערך נובע מתוך שינוי הפוך בשיעור ערכו של כוח־העבודה. ומכאן: אם ראינו למעלה, שלא ייתכן שום שינוי־שיעורים מוחלט בערכו של כוח־העבודה ובעודף־הערך, בלא שיחול שינוי בשיעוריהם היחסיים, הרי נמצאנו למדים עכשיו, כי לא ייתכן שום שינוי בשיעורי־ערכיהם היחסיים בלא שיחול שינוי בשיעור־ערכו המוחלט של כוח־העבודה.

לפי החוק השלישי יוצא, כי שינוי בשיעורו של עודף־הערך מניח שקיימת תנועת־ערך של כוח־העבודה, שנגרמה על ידי שינוי בכוח־הפרודוקטיבי של העבודה. הגבול לאותו שינוי [ראשון] נתון על־ידי גבול־הערך החדש של כוח־העבודה. ואולם אפשר גם שיחולו תנועות־ביניים — אפילו אם הנסיבות נוחות לפעולתו של החוק. למשל, יורד ערכו של כוח־העבודה מ־4 שיל. ל־3 שיל. — מחמת עליית הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה — או יורד זמן־העבודה ההכרחי מ־8 שעות ל־6 שעות, הרי אין אפשרות אלא זו: המחיר של כוח־העבודה יירד ויעמוד רק על 3 שיל. ו־8 פנסים, על 3 שיל. ו־6 פנסים, על 3 שיל. ו־2 פנסים, וכו׳, וממילא יעלה עודף־הערך רק עד 3 שיל. ו־4 פנסים, 3 שיל. ו־6 פנסים, 3 שיל. ו־10 פנסים וכו׳. דרגת הירידה, שגבולה המאקסימאלי הוא 3 שיל., תלויה במשקל היחסי, שלחץ ההון מכאן והתנגדותם של הפועלים מכאן מניחים על כפות המאזניים.

ערכו של כוח־העבודה נקבע על ידי ערכה של כמות מסוימת מאמצעי־מחיה. מה שמשתנה עם השתנות הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה — הרי זה ערכם של אמצעי־מחיה אלה, ולא כמותם. עם עליית הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה, יכול שתגדל הכמות עצמה בשביל הפועל ובעל־ההון כאחד וביחס שווה, בלא שיחול שום שינויי־שיעורים בין המחיר של כוח־העבודה ובין עודף־הערך. אם המחיר הקודם של כוח־העבודה הוא 3 שיל. וזמן־העבודה ההכרחי 6 שעות ואף עודף־הערך הוא 3 שיל. או שעודף־העבודה אף הוא 6 שעות — הרי הכפלה בכוח־הפרודוקטיבי של העבודה לא תשנה לא את מחירו של כוח־העבודה ולא את עודף־הערך, באם חלוקת יום־העבודה בעינה תעמוד. רק זה יחול: כל אחד מהם יתבטא בכמות כפולה של ערכי־שימוש, אלא שהללו הוזלו באותו יחס. ואף על פי שהמחיר של כוח־העבודה בעינו יעמוד, בכל זאת יעלה עכשיו למעלה מערכו. אילו קרה, שירד מחירו של כוח־העבודה, אך לא עד כדי גבולו המינימאלי, הוא 1½ שיל., הנתון על ידי ערכו החדש, אלא כדי 2 שיל. ו־10 פנסים, 2 שיל. ו־6 פנסים וכו׳, — הרי אפילו מחיר ירוד זה ייצג כמות מוגדלת של אמצעי־מחיה. וכך אפשר, שעם עליית הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה ילך ויירד בתמידות המחיר של כוח־העבודה בו־בזמן שתעלה בתמידות כמות אמצעי־המחיה של הפועל. אולם במידה יחסית, כלומר, תוך השוָאָה אל עודף־הערך, יירד בתמידות ערכו של כוח־העבודה, וממילא תתרחב־ותלך התהום אשר בין מצב־חייו של הפועל לבין זה של בעל־ההון[11].

---

[11] „אם חל שינוי בפרודוקטיביות של התעשייה, באופן שמיוצר בה יותר או פחות בכמות נתונה של עבודה והון — הרי אפשרי שהפרופורציה של השכר תשתנה שינוי בולט, בעוד שהכמות המיוצגת על־ידי אותה פרופורציה תעמוד בעינה; או אפשר, שהכמות תשתנה בעוד שהפרופורציה בעינה תעמוד." („ראשי־פרקים של כלכלה מדינית", עמ׳ 67.)

ר י ק א ר ד ו ראשון היה לניסוח קפדני של שלושת החוקים שנקבעו למעלה. הליקויים אשר בהרצאתו הם: 1) התנאים המיוחדים, שבתחומיהם יפה כוחם של החוקים ההם — הוא רואה בהם תנאים מסתברים־מאליהם, כלליים ויחידים בשביל הייצור הקאפיטאליסטי. לגביו אינו קיים שום שינוי לא באורך יום־העבודה ולא באינטנסיביות של העבודה, ונמצא שלדידו נעשית פרודוקטיביות־העבודה מאליה לגורם המשתנה היחידי; 2) — ודבר זה גורם לניתוחו תקלה במידה גדולה עוד יותר — מעולם לא חקר ריקארדו, כדרך שלא חקרו כל חכמי־הכלכלה האחרים, את עודף־הערך לכשעצמו, כלומר, ללא זיקה אל צורותיו המיוחדות, כגון ריוח, רנטה קרקעית, וכיוצא באלה. ולפיכך הוא מערבב במישרין את החוקים על השער של עודף־הערך עם החוקים על שער הריוח. וכבר אמרנו: שער־הרְוָחים הוא היחס של עודף־הערך אל ההון־הכולל שניתן־כמפרעה, ואלו השער של עודף־הערך הוא היחס של עודף־הערך אל החלק המשתנה בלבד של ההון. נניח, הון של 500 לי״ש (ה) נחלק לחומרי־גלם, אמצעי־עבודה, וכו׳, ביחד כדי 400 לי״ש (ק) ולסך 100 לי״ש שכר־עבודה (מ); ושוב נניח, שעודף־הערך=100 לי״ש (ע). השער של עודף־הערך יהיה $\frac{\text{ע}}{\text{מ}}=\frac{100\text{ לי״ש}}{100\text{ לי״ש}}=100\%$. ואלו שער הריוח יהיה $\frac{\text{ע}}{\text{ה}}=\frac{100\text{ לי״ש}}{500\text{ לי״ש}}=20\%$. חוץ מזה ברור הדבר, כי שער־הריוח יכול שיהיה תלוי בנסיבות שאינן משפיעות כל עיקר על השער של עודף־הערך. להלן, בספר השלישי של חיבור זה, אוכיח, כי אותו שער של עודף־הערך יכול שיתבטא בשערי־רְוָחים שונים, ושערים שונים של עודף־הערך יכולים להתבטא — בנסיבות מסוימות — באותו שער־ריוח עצמו.

II. קבוע יום־העבודה, קבוע הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, שונה אינטנסיביות העבודה

אינטנסיביות מוגברת של העבודה מניחה, שגדלה השקעת העבודה באותו פרק־זמן. ולפיכך מתגלם יום־עבודה אינטנסיבי־יותר ביתר תוצרים משמתגלם יום־עבודה פחות־אינטנסיבי, המכיל אותו מספר של שעות. אמנם עם הגברת הכוח־הפרודוקטיבי גם אותו יום־עבודה עצמו מספק יותר תוצרים. אולם במקרה אחרון זה יורד ערכו של כל תוצר בפני עצמו, משום שהוא עולה עכשיו בפחות עבודה משעלה קודם, ואלו במקרה ראשון ערך זה בעינו עומד, משום שהתוצר עולה עכשיו באותו שיעור עבודה כמקודם. כאן גדל מספר התוצרים בלא שתחול ירידה במחירם. עם גידול מספרם גדל גם סכום מחיריהם, ואלו במקרה השני נשאר אותו סכום־ערכים אלא שהוא מתבטא רק בכמות מרובה יותר של תוצרים. משמע: אינו משתנה מספר השעות, הרי יום־עבודה אינטנסיבי־יותר מתגלם בתוצרת־ערכים מוגדלת, היינו, ביותר ממון — אם ערך הממון בעינו עומד. תוצרת־הערכים של יום־העבודה משתנה לפי הסטיות שסוטה אינטנסיביותו מן הדרגה החברתית התקינה. אותו יום־עבודה גופו שוב אינו מתבטא — כמקודם — בתוצרת־ערכים קבועה, אלא בתוצרת־ערכים משתנה; למשל, יום־עבודה של שתים־עשרה שעות אבל אינטנסיבי יותר שוב מתבטא ב־7 שיל. 8 שיל. וכו׳, ולא ב־6 שיל., כפי שמתבטא יום־עבודה של שתים־עשרה שעות שאינטנסיביותו רגילה. ברור: משתנית

תוצרת־הערכים של יום־העבודה, נגיד מ־6 ל־8 שיל., שוב אפשר שיעלו בו־בזמן שני חלקיה של אותה תוצרת־הערכים — המחיר של כוח־העבודה ועודף־הערך — אם בדרגה שוָה ואם בדרגה שונה. יכול שיגדלו באותו־זמן גם המחיר של כוח־העבודה וגם עודף־הערך מ־3 ל־4 שיל., באם עלתה תוצרת־הערכים מ־6 עד 8 שיל. אך כאן עליית־מחירו של כוח־העבודה אינה מחייבת בהכרח עליית מחירו למעלה מערכו. אדרבה, יכול שתהיה כרוכה בירידתו של ערכו. דבר זה מתרחש בכל מקום שעליית מחירו של כוח־העבודה אין בה משום פיצויים בעד בילויו המואץ של זה.

הכל יודעים, שחוץ ממקרים יוצאים־מן־הכלל עראיים, אין שינוי בפרודוקטיביות העבודה גורר אחריו שינוי בשיעור־ערכו של כוח־העבודה, ועל־ידי כך בשיעורו של עודף־הערך — אלא אם כן תוצריהם של ענפי־התעשייה הנדונים נכנסים לתוך תצרכתו הרגילה של הפועל. סייג זה בטל לגבי העניין שלפנינו. אם שיעור־העבודה משתנה, אקסטנסיבית או אינטנסיבית, לעולם מתאים לשינוי־שיעורה שינוי בשיעור של תוצרת־ערכה — ואין הבדל מה טיבו של החפץ בו מתגלם אותו ערך.

אילו עלתה האינטנסיביות של העבודה בכל ענפי־התעשייה בזמן־אחד ובמידה שוָה, שוב תיהפך דרגת־האינטנסיביות החדשה, המוגברת, לדרגת־התקינוּת החברתית השכיחה ובכך תחדל להיחשב כגודל אקסטנסיבי. ואולם גם אילו היו הדברים כך, שונות יהיו דרגות־האינטנסיביות הממוצעות של העבודה בארצות שונות, ולפיכך ישנו את השימוש בחוק־הערך עם שיעמידוהו על ימי־עבודה נבדלים אצל אומות שונות. יום־העבודה האינטנסיבי־יותר אצל אומה אחת מתבטא בביטוי־ממון גדול־יותר משיתבטא יום־העבודה האינטנסיבי־פחות אצל אומה אחרת[12].

III. קבועים הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה ואינטנסיביות־העבודה, משתנה יום־העבודה

יום־העבודה יכול שישתנה בשני כיוונים. יכול שיקוצר או שיוארך.

1. קיצוּרוֹ של יום־העבודה, *בתנאים הנתונים — כלומר,* אם הכוח־הפרודוקטיבי ועצמת־העבודה בעינם עומדים — אינו משנה את ערכו של כוח־העבודה, וממילא אינו משנה את זמן־העבודה ההכרחי. מקצר הוא את עודף־העבודה ואת עודף־הערך. עם ירידת שיעורו המוחלט של עודף־הערך יורד גם שיעורו היחסי, כלומר, יורד שיעורו ביחס אל שיעור־הערך, הנשאר עומד־בעינו, של כוח־העבודה. אין בעל־ההון יכול למצוא לעצמו פיצוי בעד הפסדו אלא אם כן יוריד את המחיר של כוח־העבודה למטה מערכו.

---

[12] „כשכל התנאים בעינם עומדים, מסוגל החרשתן האנגלי לבצע, בפרק־זמן נתון, כמות גדולה יותר במידה הגונה של עבודה משמבצע חרשתן בארצות־חוץ — עד כדי כך שיתאזן ההפרש *בימי־העבודה: 60* שעות לשבוע כאן ו־72 עד 80 שעות שם". („דו"חות של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקטובר 1855", עמ' 65.) קיצור גדול יותר של יום־העבודה מטעם החוק בבתי־החרושת של הקונטיננט — הנה האמצעי הבדוק־ביותר להפחתת ההפרש הזה שבין יום־העבודה אשר ביבשת לעומת זה שבאנגליה.

כל הטענות השגורות נגד קיצורו של יום־העבודה הנחתן היא, כי תופעה זו מתרחשת בנסיבות שהונחו כאן; והרי לאמיתו של דבר ההיפך הוא הנכון: הקיצור ביום־העבודה — או שקודם לו שינוי בכוחה הפרודוקטיבי ובעצמתה של העבודה, או שזה חל מיד אחריו[13].

2. הארכת יום העבודה: נניח, שזמן־העבודה ההכרחי הוא 6 שעות או שערך כוח־העבודה הוא 3 שיל. עודף־העבודה אף הוא 6 שעות ועודף־הערך 3 שיל. נמצא, שיום העבודה בכללו נמשך 12 שעות והוא מתבטא בתוצרת־ערכים של 6 שיל.. אם מאריכים את יום־העבודה ב־2 שעות והמחיר של כוח־העבודה בעינו עומד, שוב גדל שיעורו המוחלט, ואתו גם שיעורו היחסי, של עודף־הערך. אמנם שיעור ערכו של כוח־העבודה אינו משתנה מבחינה מוחלטת, אך הוא יורד מבחינה יחסית. בתנאים של I אי־אפשר היה, שישתנה שיעור־הערך היחסי של כוח־העבודה בלא שיחול שינוי בשיעורו המוחלט. ואלו כאן, להיפך, שינוי־השיעור היחסי בערכו של כוח־העבודה הוא תולדה של שינוי בשיעורו המוחלט של עודף־הערך.

מכיוָן שתוצרת־הערכים, בה מתבטא יום־העבודה, גדלה עם הארכתו של זה — הרי ייתכן, שמחירו של כוח־העבודה ועודף־הערך יגדלו שניהם כאחד, אם בתוספת שוָה ואם בתוספת בלתי־שוָה. נמצא, שגידול זה בו־בזמן אפשרי בשני מקרים: עם הארכה מוחלטת של יום־העבודה, או עם התגברותה של עצמת־העבודה בלא הארכתו של יום־העבודה.

עם הארכת יום־העבודה ייתכן, שמחירו של כוח־העבודה יירד למטה מערכו, אף על פי שמחיר זה בעינו עומד מבחינה נומינאלית ואפילו עולה. שכן, כזכור לנו, נאמד הערך היומי של כוח־העבודה לפי אריכות־ימיו התקינה־בממוצע, היינו, לפי תקופת־חייו התקינה של הפועל, ובהתאם לכך לפי מידה תקינה, הולמת את טבע האדם, של הפיכת עצמוּת [סובסטאנציה] חיה לתנועה[14]. עד לנקודה מסוימת אפשר, שהעלייה בבלאי כוח־העבודה — ועלייה זו כרוכה־ודבוקה בהארכת יום־העבודה — תמצא פיצויים בתגמול רב יותר [של שכר]. מעבר לנקודה זו ואילך גדל בלאי זה לפי פרוגרסיה גיאומטרית, ובו־בזמן הולכים־ונהרסים כל התנאים התקינים לרפרודוקציה של כוח־העבודה ולפעילותו. מחירו של כוח־העבודה ודרגת־ניצולו פוסקים להית גדלים בני מידה־משותפת אהדדי.

IV. חלים שינויים בו־בזמן במשך־העבודה, בכוחה הפרודוקטיבי ובאינטנסיביותה

הכל רואים, שיש כאן מקום למספר רב של צירופים [קומבינאציות]. יכול

---

[13] „יש כמה גורמים לשיווי־המשקל... שבא לידי גילוי עם הפעלת החוק בדבר 10 שעות ליום.” („דו”חות של מפקחי בתהח”ר ל־1 בדצמבר 1848”, עמ׳ 7.)

[14] „כמות העבודה, שביצע אדם ב־24 שעות, אפשר לקבעה בקירוב על־ידי בדיקת השינויים הכימיים שחלו בגופו — שהרי שינויי־צורה בחומר מציינים את מיתוח כוח־התנועה שחל קודם־לכן.” (גרוב: „על יחס־הגומלין שבין הכוחות הגופניים.” [לונדון 1846.])

שישתנו שני גורמים והגורם השלישי בעינו יעמוד, ויכול שכל שלושת הגורמים ישתנו כאחד. יכול שישתנו בדרגה שוָה ויכול שישתנו בדרגות שונות, בכיוון אחד או בכיוונים הפוכים, ומכאן אפשר שהשינויים עוקרים זה את זה במקצתם או בכולם. ואולם הניתוח של כל המקרים האפשריים יהיה קל, אחרי ההסברים שניתנו ב־I, II, III. נמצא את התוצאה בכל אחד מן הצירופים האפשריים, בדיוננו בגורמים בזה אחר זה לפי ההנחה, שרק אחד מהם יהא משתנה וכל האחרים יהיו קבועים לפי שעה. ולפיכך לא נקדיש כאן אלא תשומת־לב קצרה לשני מקרים חשובים.

1. ירידת הכוח הפרודוקטיבי של העבודה ובו־בזמן הארכת יום־העבודה:

בדברנו כאן על ירידת הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה, הרי אמורים הדברים בענפי־עבודה, שתוצריהם קובעים את ערכו של כוח־העבודה, כגון הפחתת הכוח הפרודוקטיבי של העבודה שעה שגוברת אי־פוריותה של האדמה ובהתאם לכך מתייקרים תוצרי־הקרקע. נניח, שיום העבודה הוא בן שתים־עשרה שעות, תוצרת־הערכים שלו 6 שיל., שמחציתם האחת מחזירה את ערכו של כוח־העבודה, ומחציתם השנייה משמשת עודף־ערך. וכך נחלק יום־העבודה ל־6 שעות עבודה הכרחית ול־6 שעות עודף־עבודה. נניח, שמחמת התייקרותם של תוצרי־האדמה עולה ערכו של כוח־העבודה מ־3 שיל. ל־4 שיל., הווה אומר: שזמן העבודה ההכרחית עלה מ־6 ל־8 שעות. אם יום־העבודה נשאר ללא שינוי, שוב יורד עודף־העבודה מ־6 שעות ל־4 שעות, ועודף־הערך יורד מ־3 ל־2 שילינגים. הוארך יום־העבודה ב־2 שעות, כלומר, מ־12 ל־14 שעות, שוב עומד עודף־העבודה על 6 שעות ועודף־הערך על 3 שיל., אלא ששיעורו יורד בהשוָאָה לערכו של כוח־העבודה, הנאמד לפי זמן העבודה ההכרחית. הוארך יום־העבודה ב־4 שעות, מ־12 ל־16 שעות, שוב עומדים־בעינם השיעורים הפרופורציונאליים של עודף־ערך ושל ערך כוח־העבודה, של עודף־עבודה ושל עבודה הכרחית; אבל שיעורו המוחלט של עודף־הערך גדל־ועולה מ־3 ל־4 שיל., ושיעורו המוחלט של עודף־העבודה עולה מ־6 ל־8 שעות־עבודה, היינו, ב־$^1/_3$ או ב־$33^1/_3$%. מכאן: אם פוחת הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה ובו־בזמן מוארך יום־העבודה, יכול שלא ישתנה שיעורו המוחלט של עודף־הערך, ואלו שיעורו הפרופורציונאלי יירד; יכול ששיעורו הפרופורציונאלי בעינו־יעמוד, ואלו שיעורו המוחלט יעלה; ויכול שיגדלו שניהם, הכל לפי דרגת־ההארכה [של יום־העבודה].

בתקופת הימים שבין 1799 ובין 1815 הביאו המחירים העולים של אמצעי־המחיה באנגליה לידי עלייה נומינאלית בשכר, אף על פי ששכר־העבודה הממשי, זה שמתבטא באמצעי־מחיה, יָרַד. מכאן הסיקו ווסט וריקארדו, שהפחתת הפרודוקטיביות של עבודת־האדמה היא שהביאה כביכול לידי ירידה בשער עודף־הערך; והנחה זו, שאין כוחה יפה אלא בדמיונם בלבד, שימשה להם נקודת־מוצא לניתוחים חשובים בדבר יחס־השיעורים שבין שכר־עבודה, ריוח ורנטה קרקעית. אך תודות לאינטנסיביות המוגברת של העבודה ותודות לכפיית־הארכתו של זמן־העבודה — גדל אז עודף־הערך גידול מוחלט וגידול יחסי. היתה זו תקופת הימים, שבהם הארכת

יום־העבודה ללא־גבול קנתה לעצמה זכות־אזרח[15] — תקופה אופיינית במיוחד על־ידי עלייה מוגברת של ההון מכאן ושל הדלות מכאן[16].

2. עלייה באינטנסיביות העבודה ובכוחה הפרודוקטיבי, ובו־בזמן קיצורו של יום־העבודה:

מתגבר הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה וגדלה אינטנסיביותה, הרי פעולתם שוות־צורה היא מבחינה אחת. שניהם מרבים את כמות־התוצרים, שהושגה בכל פרק־זמן. מכאן כי שניהם מקצרים אותו חלק יום־העבודה, שהפועל זקוק לו לייצור אמצעי־המחיה של עצמו או לייצור האקויואלנט לכך. ובכלל: גבול־המינימום המוחלט של יום־העבודה נקבע על ידי חלק זה מחלקיו־המרכיבים, שהוא הכרחי אבל ניתן־לקיצור. אילו היה מתכווץ כל יום־העבודה ועומד על אותו חלק בלבד, היה נעלם עודף־העבודה, ודבר זה לא ייתכן במשטרו של ההון. רק עקירתה של צורת־הייצור הקאפיטאליסטית מאפשרת לצמצם את יום־העבודה ולהעמידו על העבודה ההכרחית בלבד. אך זו האחרונה עתידה להרחיב את היקפה, בעוד שכל שאר התנאים בעינם־יעמדו. מצד אחד: משום שיתעשרו תנאי־חייו של הפועל ודרישותיו לחיים יגדלו. מצד השני: יצטרף אל העבודה ההכרחית חלק מעודף־העבודה הנוכחי, היינו, אותה עבודה שתהא דרושה ליצירת קרן־שמורה וקרן־הצבר בשביל החברה.

ככל שיגדל הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה, כן עשוי להתקצר יותר יום־

[15] „דגן ועבודה רק לעתים נדירות צועדים יד־ביד לחלוטין; אך קיים כנראה גבול, שמעבר לו שוב אי־אפשר להפריד ביניהם. ואשר למאמצים הבלתי־שכיחים, שמתאמצים מעמדות־הפועלים בתקופות של התייקרות, המביאה לידי ירידת השכר, כפי שצוין בעדויות" (היינו, לפני ועדות־החקירה מטעם הפארלאמנט בשנים 1814—1815) — „הרי יש בהם משום תועלת לפרטים, ואין ספק שהם מסייעים לגידולו של ההון. אבל שום אדם הדוגל בהומאניזם לא ירצה לראותם כדבר קבוע ללא־שינוי. הם נפלאים ביותר כאמצעי לעזרה ארעית; אבל, אילו היו פועלים בתמידות, היו עלולים להצמיח תוצאות מעין אלו, שבאות במקרה שאוכלוסייה בארץ מסוימת נדחפת עד לקצה הגבולין של אספקת מזונותיה." (מ א ל ת ו ס: „חקירה בטבעה ובהתקדמותה של הרנטה", לונדון 1815, עמ' 48, הערה.) לכבוד ייחשב לו למאלתוס, שהוא מטיל את הדגש על הארכת יום־העבודה — והוא דן בכך במישרין גם במקום אחר שבכתבו זה — ואלו ריקארדו ואחרים, לאור העובדות הצועקות עד לב־השמים, מניחים כיסוד לכל חקירותיהם את שיעורו הקבוע של יום־העבודה. אך האינטרסים השמרניים, שמאלתוס היה משועבד להם, מנעו בעדו מראות נכוחה, כי הארכת יום־העבודה ללא־גבול, יחד עם ההתפתחות העצומה של מנגנון־המכונות וניצול עבודת נשים וילדים — מן ההכרח שיהפכו חלק גדול מבין מעמד־הפועלים ל„מיותרים", ביחוד משפסקו הביקוש של תקופת־המלחמה ושלטון־המונופולין האנגלי בשוק העולמי. ודאי היה זה נוח יותר ומתאים יותר לאינטרסים של המעמדות השליטים — שמאלתוס העריצם כמין כומר ממש — להסביר אותו „עודף־אוכלוסין" על יסוד חוקי־הטבע הנצחיים, מלהסבירה על יסוד חוקי־הטבע ההיסטוריים בלבד של הייצור הקאפיטאליסטי.

[16] „סיבה עיקרית לגידולו של ההון בתקופת־המלחמה נבעה מתוך הגברת מאמציהם, ואולי מתוך הגברת מצוקתם, של מעמדות־הפועלים, שהם רוב מניינה של כל חברה וחברה. יותר נשים וילדים נאלצו בתוקף הנסיבות לפנות לעיסוקי־עבודה, ואף הפועלים הקודמים נאלצו מאותו טעם להקדיש חלק־גדול־יותר מזמנם לגידול־הייצור." („מסות על כלכלה מדינית, בהן מודגמות הסיבות העיקריות למצוקת־האומה שבימינו", לונדון 1830, עמ' 248.)

העבודה; וככל שיתקצר יום־העבודה, כן עשויה לגדול יותר אינטנסיביות העבודה. מנקודת־השקפה חברתית גדלה הפרודוקטיביות של העבודה אף עם חסכונה. זה מקיף לא רק חסכונות באמצעי־הייצור אלא גם מניעת כל עבודה שהיא נטולת־תועלת. אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, אף על פי שהוא כופה על חסכון בכל בית־עסק פרטי, הרי שיטת־ההתחרות האנארכית אשר בו מביאה לידי בזבוז ללא־מידה של אמצעי־הייצור וכוחות־העבודה החברתיים — מלבד העלאת מספר רב של תיפקודים, שהם עכשיו בחינת הכרח אך לכשעצמם אינם אלא מיותרים.

משנתונים אינטנסיביות העבודה וכוחה הפרודוקטיבי, שוב נמצא, שיהא קצר־יותר אותו חלק של יום־העבודה החברתי, הדרוש בשביל הייצור החומרי; היינו, יהא גדול־יותר חלק־הזמן, שיכבשוהו בשביל פעילות חופשית, רוחנית וחברתית, של היחידים — ככל שתתחלק העבודה במידה שוה־יותר בין כל אישי־החברה הכשרים לעבודה; ככל שתפחת האפשרות בשביל שכבה חברתית אחת לפרק מעל שכמה את הכרח־הטבע של העבודה ולהעמיסה על שכם השכבה האחרת. גבול מוחלט לקיצורו של יום־העבודה משמשת מבחינה זו חובת־העבודה הכללית. בחברה הקאפיטאליסטית מיוצר זמן חופשי בשביל מעמד אחד על־ידי כך שהופכים את כל משך־חייהם של ההמונים לזמן־עבודה.

פרק ששה־עשר

נוסחאות שונות בשביל שער עודף־הערך

ראינו, כי השער של עודף־הערך בא על ביטויו בנוסחאות אלו:

.I

$$\frac{\text{עודף־ערך}}{\text{הון משתנה}}\left(\frac{\text{ע}}{\text{מ}}\right)=\frac{\text{עודף־ערך}}{\text{ערכו של כוח־העבודה}}=\frac{\text{עודף־עבודה}}{\text{עבודה הכרחית}}$$

שתי הנוסחאות הראשונות מביעות ביחס של ערכים את אשר מביעה הנוסחה השלישית ביחס של זמן, בו מיוצרים אותם הערכים. נוסחאות אלה המשלימות זו את זו נוסחאות מדוקדקות הן מבחינת ההגיון. ולפיכך אתה מוצא אותן כבר בכלכלה המדינית הקלאסית, — אמנם לפי עניינן אך לא מותקנות מדעת. כנגד זה אתה מוצא אצלה את הנוסחאות־הנגזרות האלה:

.II

$$\frac{\text{עודף־עבודה*}}{\text{יום־עבודה}}=\frac{\text{עודף־ערך}}{\text{ערך־תוצרת}}=\frac{\text{עודף־תוצרת}}{\text{תוצרת־כוללת}}$$

אותה פרופורציה גופה מבוטאת כאן, לסירוגין, אם בצורת זמני־עבודה; אם

* בהוצאה הצרפתית סוגר מארקס נוסחה ראשונה זו בסוגריים, „מפני שהמושג של עודף־עבודה לא בא על ביטויו הבהיר בכלכלה המדינית הבורגנית". (הערת המכון ע"ש מ. א. ל.)

בערכים, שבהם הללו מתגלמים; ואם בתוצרות, שבהן קיימים ערכים אלה. ברור, שאנו מניחים כאן, כי במונח ערך של התוצרת אין להביא אלא את תוצרת־הערכים של יום־העבודה, ואלו החלק הקבוע של ערך־התוצרת יוצא מכלל הדיון.

בכל הנוסחאות האלה[מד] אתה מוצא טעות בביטוי בשביל דרגת־הניצול האמיתית של העבודה, או בשביל השער של עודף־הערך. נניח, שיום־העבודה הוא של 12 שעות. בהשאירנו כל שאר ההנחות אשר בדוגמות־הקודמות, הרי מתבטאת במקרה שלפנינו דרגת־הניצול האמיתית של העבודה בפרופורציות אלו:

$$\frac{\text{6 שעות עודף־עבודה}}{\text{6 שעות עבודה הכרחית}} = \frac{\text{עודף־ערך של 3 שיל.}}{\text{הון משתנה של 3 שיל.}} = 100\%.$$

ואלו לפי הנוסחאות II נעלה:

$$\frac{\text{6 שעות עודף־עבודה}}{\text{יום־עבודה של 12 שעות}} = \frac{\text{עודף־ערך של 3 שיל.}}{\text{תוצרת־ערכים של 6 שיל.}} = 50\%.$$

הנוסחאות־הנגזרות האלה מבטאות למעשה את הפרופורציה, שלפיה מתחלק יום־העבודה, או תוצרת־הערכים שלו, בין בעל־הון ובין פועל. ועל־כן: אם נאמר, שיפה כוחן כביטויים ישירים לדרגת־השתערכותו של ההון, הרי יהא יפה כוחה של הלכת־טעות: עודף־העבודה, או עודף־הערך, לעולם לא יוכל להגיע ל־100%[17]. הואיל ועודף־העבודה לעולם לא יכול להיות אלא חלק מסוים מיום־העבודה, או עודף־הערך לעולם לא יוכל להיות אלא חלק מסוים מתוצרת־הערכים, הרי מן ההכרח הוא, שעודף־העבודה יהיה לעולם קטן מיום־העבודה, או שעודף־הערך יהיה לעולם קטן מתוצרת־הערכים. אך, כדי שהללו יתייחסו זה לזה כיחס $\frac{100}{100}$, מן ההכרח שיהיו שווים זה לזה. כדי שעודף־העבודה יהא בולע את יום־העבודה כולו (הדברים אמורים ביום ממוצע של שבוע־העבודה, של שנת־העבודה, וכו'), צריך שהעבודה ההכרחית תרד עד לאפס. אך אם נעלמת העבודה ההכרחית, נעלם עמה גם עודף־העבודה, שכן אין זה אלא פונקציה של הראשונה. מכאן, שהפרופורציה

---

[17] הנה, למשל, ב„מכתב שלישי אל פון קירכמאן מאת ר ו ד ב ר ט ו ס. דחיית התיאוריה של ריקארדו בדבר הרנטה הקרקעית וביסוס תיאוריית־רנטה חדשה", ברלין 1851. ועוד אשוב לדון לאחר־מכן בחיבור זה, שחָדר לראות את מהותו של הייצור הקאפיטאליסטי — על אף טעותו בתיאוריה על הרנטה הקרקעית. — (תוספת למהדורה ג'. רואים מכאן, כיצד דן מארקס בסבר־פנים את קודמיו, משגילה אצלם התקדמות אמיתית, רעיון חדש באמת. בינתיים נתפרסמו מכתביו של רודברטוס אל רוד. מאיר, ולפיהם יש לצמצם במידה מסוימת את דברי־השבח הנ"ל. הנה כתוב בהם: „צריך אתה להציל את ההון לא רק בפני העבודה אלא גם בפני עצמו; והדרך הטובה ביותר לכך היא: לתפוס את פעולתו של בעל־ההון ובעל־העסק כתיפקוד של כלכלת העם או של כלכלת המדינה המוטל עליו על־ידי קניין־ההון; לתפוס את רוָחיו כצורה של משכורת — משום שאין אנו יודעים עדיין ארגון סוציאלי אחר. אלא שיש להסדיר ענייני־משכורת ואף להפחיתם, אם המשכורת נוטלת לעצמה מן השכר יתר על המידה. משום כך יש להדוף את פלישתו של מארקס לתוך החברה — כך הייתי מכנה את ספרו — ...ובכלל ספרו של מארקס אינו מחקר על ההון, אלא יותר פולמוס נגד צורת־ההון של ימינו, ואותה הוא מערבב במושג־ההון עצמו — ומכאן נובעות טעויותיו." („מכתבים וכו' מאת ד"ר ר ו ד ב ר ט ו ס ־ י אַ ג צ ו ב, יצאו־לאור ע"י ד"ר רוד. מאיר,

$\frac{\text{עודף־עבודה}}{\text{יום־עבודה}} = \frac{\text{עודף־ערך}}{\text{תוצרת־הערכים}}$ אינה יכולה להגיע לעולם לגבול של $\frac{100}{100}$, ועל אחת כמה וכמה לא ייתכן, שתעלה עד כדי $\frac{100+x}{100}$. אך דבר זה ייתכן וייתכן לגבי השער של עודף־הערך, או לגבי דרגת־הניצול האמיתית של העבודה. בואו ונקח, למשל, את אומדנו של מר ל. דה לאוורן, שלפיו אין הפועל החקלאי באנגליה מקבל אלא $\frac{1}{4}$, ואלו בעל־ההון (החוכר) מקבל $\frac{3}{4}$ מן התוצרת[18] או מערכה — ויתחלק שלל זה לאחר־מכן חלוקה נוספת בין בעל־ההון ובעל־הקרקע וכו׳ כאשר יתחלק. הרי שעודף־העבודה של הפועל־החקלאי האנגלי מתייחס אל העבודה ההכרחית ביחס 1:3 — שער־ניצול של 300%.

המתוד של מלמדי־דרדקי, הדן ביום־העבודה כבגודל קבוע, נתבצר על ידי השימוש בנוסחאות II, שהרי כאן משווים תמיד את עודף־העבודה אל יום־עבודה בגודל מסוים. והוא הדין כשאין רוצים לראות אלא את החלוקה בלבד של תוצרת־הערכים. יום־העבודה, שכבר בא על התגשמותו בתוצרת־ערכים, הוא לעולם יום־עבודה בגבולות נתונים.

תיאור זה, שמתארים עודף־ערך וערך של כוח־העבודה כחלקיה של תוצרת־הערכים — אגב, אותו אופן־של־תיאור צומח־ועולה מתוך עצם אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, וחשיבותו תתגלה לנו להלן — מסתיר את אופיו הסגולי של יחס־ההון,[מה] היינו, את העובדה, שההון המשתנה מתחלף בכוח־עבודה חי, ובהתאם לכך נדחק הפועל מן ההשתתפות בתוצרת. במקום זה באה אחיזת־העיניים, כאילו יש כאן יחס־של־שותפות, שלפיו הפועל ובעל־ההון מתחלקים ביניהם בתוצרת בהתאם ליחס שבין הגורמים השונים להתהוותה[19].

אגב, נוסחאות II לעולם ניתנות להתגלגל שוב בנוסחאות I. אם ניתן לנו, למשל, $\frac{\text{עודף־עבודה של 6 שעות}}{\text{יום־עבודה של 12 שעות}}$ הרי שזמן העבודה ההכרחית = יום־עבודה של 12 שעות חסר עודף־עבודה של 6 שעות, וכך יוצא:

$$\frac{\text{עודף־עבודה של 6 שעות}}{\text{עבודה הכרחית של 6 שעות}} = \frac{100}{100}.$$

ברלין 1881, כרך ראשון, עמ׳ 111, מכתב 48 של רודברטוס.) — אל תוך דברי־שדפון אידיאולוגיים כאלה נתרדדה תנופת־המרוץ הראשונה, הנועזה באמת, של „המכתבים הסוציאליים״ לרודברטוס.״ פ. א.)

[18] אותו חלק של התוצרת, שאינו אלא מחזיר את ההון הקבוע שניתן־במפרעה, ודאי שהוחסר בחשבון זה. — מר ל. דה־לאוורן, מעריצה של אנגליה עד כדי עיוָרון, קובע כאן שיעור־של־יחס [לגבי חלקו של בעל־ההון בתוצרת] פחות־מדי ולא יותר־מדי.

[19] הואיל וכל הצורות המפותחות של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, הן צורות של שיתוף־פעולה, הרי אין לך דבר קל מזה, שבאים ומסיחים את הדעת מאופיין הסגולי, המנוגד [אנטאגוניסטי], על מנת לבדות אגדה ולחזור־ולהפכן לצורות של התאגדות חפשית. כך נהג הרוזן א. דה־לאבורד בספרו „על רוח ההתאגדות בכל האינטרסים של החברה.״ פאריס 1818. היינקי ה. קאריי יודע לחולל מעשה־פלאים זה, באותה מידה של הצלחה, אפילו לגבי תנאיה של שיטת העבדות.

נוסחה שלישית, שכבר הקדמתי והשתמשתי בה פה ושם, היא:

III.

$$\frac{\text{עודף־ערך}}{\text{ערכו של כוח־העבודה}} = \frac{\text{עודף־עבודה}}{\text{עבודה הכרחית}} = \frac{\text{עבודה ללא־שכר}}{\text{עבודה־בשכר}}$$

אי־הבנה זו, שהנוסחה $\frac{\text{עבודה ללא־שכר}}{\text{עבודה־בשכר}}$ עלולה להכשילנו, כאילו בעל־ההון משלם בעד העבודה, ולא בעד כוח־העבודה — נעקרת אחרי ההרצאה שניתנה לעיל. $\frac{\text{עבודה ללא־שכר}}{\text{עבודה־בשכר}}$ אינה אלא ביטוי פּוֹפּוּלארי לנוסחה $\frac{\text{עודף־עבודה}}{\text{עבודה הכרחית}}$. בעל־ההון משלם את הערך — או את המחיר הסוטה מן הערך — של כוח העבודה, ותמורתו הוא מקבל את רשות השימוש בעצם כוח־העבודה החי. השתמשותו בכוח־עבודה זה מחולקת לשתי תקופות. בתקופה האחת מייצר הפועל רק ערך אחד = ערך של כוח־עבודתו, הווה אומר, הוא יוצר רק אקויואלנט. נמצא כי בעד המחיר של כוח־העבודה שניתן־כמפרעה על ידי בעל־ההון, מקבל האחרון תוצרת באותו מחיר גופו. דומה כאילו קנה בשוק את התוצרת מן המוכן. כנגד זה בתקופה של עודף־העבודה השימוש בכוח־העבודה יוצר ערך בשביל בעל־ההון, בלא שדבר זה יעלה לו בתמורת־ערך[20]. אותה הזרמה של כוח־העבודה ניתנת לו בחנם. מבחינה זו ראוּי עודף־העבודה להקרא עבודה־ללא־שׂכר.

מכאן אנו למדים: אין ההון רק פיקוד בלבד על העבודה, כפי שאומר א. סמית. בעיקרו ההון — הוא פיקוד על עבודה־ללא־שכר. כל עודף־ערך — ויתגבש אחר־כך בכל צורה מיוחדת שהיא, אם ריוַח, אם רבית, ואם רנטה, וכיוצא באלה — הוא לפי כל עצמותוֹ גילום חוֹמרי של עבודה־ללא־שׂכר. סוֹדה של השתערכות־ההון עומד על כך, שההון יש בכוחו להשתמש בכמות מסוימת של עבודת־אחרים ללא־תשלום.

---

[20] אף על פי שהפיזיוקראטים לא עמדו על סודו של עודף־הערך, הרי ברור להם לפחות דבר זה, שהוא „עושר בלתי־תלוי וניתן־לשימוש, שהם (בעליו) לא קנוהו והם מביאים אותו למכירה.״ (טורגו: „הרהורים בדבר התהוותם של סוגי־העושר והלוקתם״, עמ׳ 11.)

פרשה ששית

שכר־העבודה

פרק שבעה־עשר

גלגול ערכו — או מחירו — של כוח־העבודה בשכר־עבודה

על־פני שטחה של החברה הבורגנית דומה עלינו, כי שכרו של הפועל הוא מחיר העבודה — כמות מסוימת של ממון שמשלמים בעד כמות מסוימת של עבודה. סחים כאן על ערך־העבודה, ואת ביטויו הממוני מכנים מחירה ההכרחי או הטבעי של העבודה. מצד השני סחים על מחירי־השוק של העבודה, כלומר, על מחירים מתנודדים למעלה או למטה ממחירו ההכרחי.

אולם מהו ערכה של שום סחורה? — צורת־חפץ שנתגשמה בה העבודה החברתית שהושקעה בייצורה של הסחורה. ובמה נמדד שיעורו של ערכה? — בשיעור העבודה הכלולה בתוכה. ובמה, איפוא, ייקבע ערכו של יום־עבודה, נגיד, של 12 שעות? — הווה אומר: ב־12 שעות־עבודה הכלולות ביום־עבודה של 12 שעות; והרי זו טאוטולוגיה תפלה בלבד[21].

כדי שהעבודה תוכל להמכר בשוק בחזקת סחורה — צריך, על כל פנים, שתהא קיימת, לפני שעומדים למכרה. אך, אילמלי היה הפועל יכול להקנות לה לעבודתו קיום עצמאי, שוב לא היה מוכר עבודה אלא סחורה[22].

---

[21] „מר ריקארדו — בחריפות יתירה — מתמלט מקושי, המאַיים להתנגש למבט ראשון בתיאוריה שלו, כי הערך תלוי בכמות העבודה השקועה בייצור. אם תהא נוקט בקפדנות בעיקר זה, ייצא לך, כי ערכה של עבודה תלוי בכמות־העבודה השקועה בייצורה — והרי מוחוָר, כי אין זה אלא הבל. ולפיכך קובע מר ריקארדו, במפנה זריז, כי ערך־העבודה תלוי בכמות־העבודה הדרושה כדי לייצר את השכר; או, נשאיר לו את הזכות להשתמש בלשונו־הוא: מצהיר הוא, כי את ערך־העבודה יש להעריך לפי כמות־העבודה הדרושה לייצור השכר; כַּוָנתו בכך לכמות־העבודה הדרושה לייצור הממון או הסחורות הניתנים לפועל. והרי זה דומה למימרה, כי ערך האריג נערך לא לפי כמות־העבודה השקועה בייצורו, אלא לפי כמות־העבודה השקועה בייצור הכסף, שמחליפים בו את האריג." („מחקר ביקרתי על הטבע וכו' של הערך", עמ' 50, 51.)

[22] „אם תרצו לכנות עבודה בשם סחורה, הרי אין היא דומה לסחורה מן הסחורות, שתחילה מייצרים אותה לצרכי־חליפין ואחר־כך מביאים אותה לשוק, על מנת שתהא מוחלפת כאן בסחורות אחרות המצויות אותה שעה בשוק, לפי כמויות מתאימות; עבודה נוצרת באותו רגע שמביאים אותה לשוק: ויתר על כן — מביאים אותה לשוק לפני שנוצרה." („הערות לכמה ויכוחים שבעל־פה וכו'", עמ' 75, 76.)

ואולם אפילו נסיח דעתנו מסתירות אלה, הרי חליפין ישירים של ממון, כלומר, של עבודה בלבוש־חפץ, בעבודה חיה — או שהיו מביאים בהכרח לעקירתו של חוק־הערך, זה המגיע לידי התפתחותו החפשית דוקא על יסודו של הייצור הקאפיטאליסטי; או שהיו מביאים לעקירתו של הייצור הקאפיטאליסטי גופו, זה המתבסס דוקא על העבודה־השכירה. נניח, למשל, שיום־עבודה של 12 שעות מתבטא בערך־ממון של 6 שילינגים. [והנה אחת מן השתיים:] או שבאים חליפין של אקויואלנטים, ואז מקבל הפועל 6 שיל. בעד עבודה של שתים־עשרה שעות. אם כן, יהיה מחיר עבודתו שווה למחיר תוצרתו. במקרה זה לא ייִצר שום עודף־ערך בשביל קונה עבודתו; 6 השיל. לא ייהפכו להון; ייעלם יסודו של הייצור הקאפיטאליסטי; והרי דוקא על יסוד זה הוא מוכר את עבודתו, ועבודתו היא עבודה־שכירה. או שהוא מקבל בעד 12 שעות עבודה פחות מ־6 שיל., כלומר, פחות מ־12 שעות־עבודה. שתים־עשרה שעות עבודה מוחלפות ב־10, ב־6 וכו׳ שעות עבודה. מַתן־שווי זה לגדלים בלתי־שווים עוקר לא רק את הגדרת־הערך בלבד. סתירה כזאת העוקרת את עצמה — לא ייתכן כלל להביעה או לנסחה בחינת חוק[23].

ואף לא יועיל, שנבוא להסיק חליפין אלה של יותר עבודה בפחות עבודה מתוך כך, שיש כאן הבדל של צורות: עבודה בלבוש־חפץ מכאן, ועבודה חיה מכאן[24]. והרי זה תפל שבתפלים, שכן ערכה של סחורה נקבע לא על־ידי כמות העבודה שנתגשמה בה באמת בצורת־חפץ, אלא על ידי כמות העבודה החיה ההכרחית לייצורה. יהא שסחורה מייצגת 6 שעות עבודה. משחָלות אמצאות, שבעזרתן אפשר לייצרה במשך 3 שעות, שוב יורד במחצה גם ערכה של הסחורה שכבר יוצרה. עכשיו אין היא מייצגת אלא 3 שעות של עבודה חברתית הכרחית, ולא 6 שעות כמקודם. מכאן: שיעור־ערכה של סחורה נקבע על־ידי כמות העבודה, הדרושה לייצורה, ולא על־ידי צורת־החפץ שנתגשמה בה אותה עבודה.

ואמנם, מה שעומד בשוק לעומת בעל־ההון במישרין — הרי זו לא העבודה, אלא העובד. ואין זה מוכר אלא את כוח־עבודתו. משהתחילה עבודתו ממש, שוב פסקה זו מלהיות שלו, וממילא שוב אין בידו למכור אותה. העבודה היא עצמותם של הערכים ומידתם האימאננטית, אבל היא עצמה אין לה ערך[25].

---

[23] „אם אתה רואה בעבודה סחורה, ובהון, תוצרתה של העבודה, אתה רואה סחורה אחרת, הרי ייצא, שאילו היו מסדירים את ערכיהן של שתי הסחורות הללו על־ידי כמויות־עבודה שוות — תחליף כמות־עבודה נתונה... באותה כמות־הון שיוצרה על־ידי כמות־העבודה השנָה; ועבודה קודמת... תהא מוחלפת באותו סכום כמו שתתחלף עבודה־שבהווה. והרי ערך העבודה, ביחס לסחורות אחרות... אינו נקבע על־ידי כמויות־עבודה שוות." (א. ג׳. וייקפילד בהוצאתו את חיבורו של א. סמית „עושר העמים", לונדון 1836, כרך ראשון, עמ׳ 231, הערה.)

[24] „צריך היה לבוא לידי הסכם" (גם זו מהדורה חדשה של „האמנה החברתית" ["contrat social"]), „כי כל־אימת שמחליפים עבודה מבוצעת בעבודה שיש לבצע, יצטרך האחרון (בעל־ההון) לקבל ערך גדול־יותר משיקבל הראשון (הפועל)." (סימונדה דה־סיסמונדי: „על העושר המסחרי", ג׳נבה 1803, כרך ראשון, עמ׳ 37.)

[25] „עבודה, אַמת־המידה היחידה של ערך... היוצרת כל עושר שבעולם — אינה סחורה." (ת. הודג׳סקין: „כלכלה מדינית לכל", עמ׳ 186.)

בתוך הביטוי: „ערך העבודה" לא רק שנעקר לחלוטין מושג־הערך, אלא הוא נתגלגל בהיפוכו. אין ביטוי זה אלא דמיוני בלבד, כאילו אמרת: ערך האדמה. ואולם ביטויים דמיוניים אלה נובעים מתוך יחסי־הייצור עצמם. קאטגוריות הן בשביל צורות־תופעה של יחסים מהותיים. שתכופות נראים הדברים בתופעתם בצורה מהופכת — דבר זה ידוע כמעט בכל המדעים, חוץ מבכלכלה המדינית[26].

הכלכלה המדינית הקלאסית עמדה ונטלה מתוך חיי יום־יום את הקאטגוריה „מחיר העבודה" ללא כל ביקורת נוספת, ורק לאחר מעשה התחילה שואלת את עצמה: כיצד נקבע מחיר זה? עד מהרה עמדה על כך, כי השינוי ביחס של ביקוש והיצע, לגבי מחיר העבודה כמו לגבי מחירה של כל סחורה אחרת, אינו מסביר ולא כלום — אם לא את עצם שינויו, כלומר, את התנודה במחירי השוק למעלה או למטה משיעור מסוים. שקולים ביקוש והיצע זה נגד זה, שוב פוסקת התנודה במחירים, באם כל שאר התנאים בעינם עומדים. אולם אותה שעה פוסקים גם ביקוש והיצע להסביר לנו משהו. ואם ביקוש והיצע שקולים זה כנגד זה, הרי מחיר־העבודה הוא מחירה המוגדר ללא־תלות ביחס שבין ביקוש והיצע, הוא מחירה הטבעי — וכך גם חישבו־ומצאו הבריות, שזהו בעצם הנושא שיש לנתחו. או שעמדו ולקחו תקופה ממושכת יותר של התנודות במחיר־השוק, כגון שנה תמימה, ומכאן מצאו, כי הירידות והעליות משתוות ועומדות על גודל־ממוצע בינוני, על גודל קבוע. מובן, שצריך היה לקבוע גודל ממוצע זה בדרך אחרת, ולא על־ידי סטיותיה־היא המשלימות זו את זו. אותו מחיר, העומד מעל מחירי־השוק המקריים של העבודה ומסדירם, הוא „המחיר ההכרחי" (אצל הפיזיוקראטים), או „המחיר הטבעי" של העבודה (אַדם סמית) — אינו יכול להיות אלא ערכה המתבטא בממון, כשם שכך הדין לגבי שאר הסחורות. הנה כי כן סבורה היתה הכלכלה המדינית, שדרך המחירים המקריים של העבודה תחתור־ותגיע אל ערכה. ומה בכל הסחורות, אף ערך זה של העבודה נקבע אחר־כך על־ידי הוצאות הייצור. אולם, מה הן הוצאות הייצור — של הפועל, כלומר מה הן ההוצאות, הדרושות כדי לייצר

---

[26] אך אם באים ואומרים: ביטויים כאלה אינם אלא חירות פיוטית [licentia poetica], אין בכך אלא סימן לחולשת הניתוח. על מימרתו של פרודון: „מייחסים לעבודה ערך, לא משום שהיא סחורה ממש, אלא מנקודת־הראייה לגבי הערכים, שסבורים כי הם נכללים בה בכוח. ערך של עבודה אינו אלא ביטוי ציורי וכו'" — השיבותי, איפוא, כך: „בסחורה ,עבודה', שהיא ממשות נוראה, אין הוא רואה אלא מליצה דקדוקית. משמע: החברה של זמננו, המיוסדת על הסחורה ,עבודה', אינה בנויה עכשיו אלא על חירות פיוטית, על ביטוי ציורי. אם החברה רוצה ,לסלק את כל התקלות', הגורמות לה דאגה וטרדה — מוטב, איפוא, תקום ותסלק את כל הביטויים שצלצולם גרוע, תשנה את הלשון, ולתכלית זו אין לה אלא לפנות לאקאדמיה ולדרוש ממנה מהדורה חדשה של המלון." (ק. מ א ר ק ס: „דלותה של הפילוסופיה", עמ' 34, 35.) ועוד יותר נוח, כמובן, לא לחשוב במושג ערך ולא כלום. ואז יכולים להכניס לתוך אותה קאטגוריה הכל לפי הצורך. כך, למשל, נוהג י. ב. ס י י. מהו „ערך" (valeur)? ת ש ו ב ה: „מה שחפץ שווה". ומהו „מחיר"? ת ש ו ב ה: „ערכו של חפץ, כשהוא מבוטא בממון". ומפני מה „עבודת האדמה... יש לה ערך? מפני שמייעדים לה מחיר". ובכן: ערך הוא, מה שעצם שווה; והאדמה יש לה „ערך", מפני ש„מבטאים את ערכה בממון". על כל פנים, זהו מתוד פשוט מאוד לחילוף־מחשבות בדבר ה„מפני־מה" ו„לשם־מה" של הדברים.

או לחזור־ולייצר את הפועל עצמו? זו השאלה, שנתחלפה לה לכלכלה המדינית שלא־מדעת במקום השאלה הראשונה — שכן לגבי הוצאות־הייצור של העבודה באשר היא עבודה היתה חָגָה בתוך עוגתה ולא יכלה לזוז משם. מכאן: זה הקרוי בפיה בשם ערך העבודה (value of labour) הוא בעצם ערך כוח־העבודה, הגנוז באישיותו של הפועל; והוא שונה מתיפקודה של זו, היא העבודה, כשם ששונה המכונה מפעולותיה. משהיו עסוקים בהבדל שבין מחירי־השוק של העבודה לבין זה המכונה ערכה, ביחסו של ערך זה אל שער־הריוח, אל ערכי־הסחורות, המיוצרים על־ידי העבודה, וכו׳ — לא יכלו לגלות עולמית, שמהלך הניתוח לא רק הוליך אותם ממחירי־השוק של העבודה אל ערכה המדומה, אלא גם הביאם לידי הפרדת ערך־העבודה גופו והעמדתו שוב על ערכו של כוח־העבודה. העלם־דעת זה מתוצאות הניתוח שהם עצמם עסקו בו, משקיבלו ללא ביקורת את הקאטגוריות „ערך־העבודה", „מחיר טבעי של העבודה" וכיוצא־באלה, וראו בהן ביטוי אחרון, ממצה, בשביל יחס־הערכים הנדון — הוא שסיבך את הכלכלה המדינית הקלאסית, כפי שנראה להלן, בתוך שיבושים וסתירות לאין־פתרון, ואלו בשביל הכלכלה העם־ארצית שימש דבר זה בסיס־פעולה נאמן לשטחיותה, זו שאינה מעריצה מבחינה עקרונית אלא את מראית־העין בלבד.

בואו ונתבונן קודם כל, כיצד מתבטאים ערכו של כוח־העבודה ומחיריו בחילוף־צורתם, היינו בצורת שכר־עבודה.

הכל יודעים, כי הערך היומי של כוח־העבודה נחשב לפי אריכות־ימים מסוימת של הפועל, ושקול כנגדה אורך מסוים של יום־העבודה. צא והניח, כי יום העבודה הרגיל־המקובל נמשך 12 שעות, והערך היומי של כוח־העבודה עולה 3 שיל. — הרי הוא הביטוי הממוני לערך, שמיוצגים בו 6 שעות־עבודה. והנה, אם הפועל מקבל 3 שיל., הרי הוא מקבל את הערך של כוח־עבודתו הפועל במשך 12 שעות. ואם אותו ערך יומי של כוח־העבודה מובע בחינת ערך של עבודת היום, שוב יוצאת מכאן הנוסחה הבאה: העבודה של 12 שעות — ערכה 3 שילינגים. נמצא, שערכו של כוח־העבודה קובע את ערכה של העבודה, או בלשון הממון: את מחירה ההכרחי. כנגד זה, אם המחיר של כוח־העבודה סוטה מערכו, סוטה גם המחיר של העבודה מזה הקרוי ערכה.

מכיוָן שערך־העבודה אינו אלא ביטוי איראציונאלי לערכו של כוח־העבודה, הרי מתחייב מאליו: לעולם צריך שיהיה ערך־העבודה מועט מתוצרת־הערכים שהיא מייצרת; שכן לעולם מפעיל בעל־ההון את כוח־העבודה יותר משדרוש לרפרודוקציה של הערך לכוח־העבודה. בדוגמה שלמעלה הרי ערכו של כוח־העבודה, הפועל במשך 12 שעות, שווה 3 שיל. — וזהו ערך, שלרפרודוקציה שלו זקוק כוח־העבודה ל־6 שעות. ואלו תוצרת הערכים שלו היא 6 שיל., משום שלמעשה הוא משמש בתיפקודו במשך 12 שעות, והרי תוצרת־הערכים שלו אינה תלויה בערכו של עצמו אלא בכך: כמה זמן נמשך תיפקודו. וכך אנו מגיעים לידי מסקנה, שבסקירה ראשונה אינה אלא תפלה: עבודה, היוצרת ערך של 6 שיל. — ערכה היא 3 שילינגים[27].

[27] השווה „לביקורת הכלכלה המדינית", עמ׳ 40; כאן הכרזתי, כי בדיון בדבר ההון

ועוד אנו רואים: אותו ערך של 3 שיל., שמתבטא בו החלק־שבתשלום של יום־העבודה, היינו, עבודה של 6 שעות — הוא מופיע בחזקת ערכו או מחירו של יום־העבודה הכולל בן 12 שעות, המחזיק 6 שעות שלא־בתשלום. מכאן, שהצורה של שכר־העבודה מוחקת כל סימן של חלוקת יום־העבודה לעבודה הכרחית ולעודף־עבודה, לעבודה־שבתשלום ולעבודה שלא־בתשלום. כל עבודה נראית להיות עבודה־בתשלום. בעבודת־הצמיתים נבדלות זו מזו הבדל מוחשי, של מקום וזמן, עבודת הצמית לטובת עצמו ועבודת־כפייה שלו לטובת בעל־האחוזה. בעבודת־העבדים, אפילו אותו חלק של עבודת־היום, שבו העבד אינו אלא מחזיר את ערך אמצעי־המחיה בשביל עצמו, היינו, בו הוא עובד לאמיתו של דבר בשביל עצמו — נראה כעבודה לטובת בעליו. כל עבודתו נדמית כעבודה ללא־תשלום[28]. היפוכו של דבר בעבודה־השכירה: אפילו עודף־העבודה, או העבודה ללא־תשלום, דומה כאילו עבודת־תשלום היא. שם בא יחס־הקניין ומסתיר את העבודה־לטובת־עצמו של העבד, כאן בא יחס־הממון ומסתיר את העבודה־בחנם של הפועל־השכיר.

ולפיכך מסתבר עליך, כמה מכרעת חשיבותו של גילגול זה, שערכו ומחירו של כוח־העבודה מתגלגלים בצורה של שכר־העבודה, או בערכה ומחירה של העבודה עצמה. צורת־תופעה זו, המסתירה את היחס האמיתי בחינת בל־ייראה ומציגה לראוָה דוקא את ניגודו, — עליה מיוסדות כל ההשקפות המשפטיות של הפועל ושל בעל־ההון כאחד; עליה מיוסדים כל תעתועי־המסתורין של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, כל אַשליות־החופש שלו, כל פטפוטי־האפולוגטיקה של הכלכלה הוולגארית.

אם ההיסטוריה העולמית היתה זקוקה לזמן רב עד שתחדור־ותגלה את הסוד שבשכר־העבודה, הרי כנגד זה אין לך קל יותר להבנה מהכרחיותה, מטעמי־קיומה [raisons d'être] של צורת־תופעה זו.

חליפין אלה, *שמחליפים זה בזה ההון והעבודה* — תפיסתנו רואה בהם תחילה מיקח וממכר, ממש כמו אצל כל שאָר הסחורות. הקונה נותן סכום מסוים של ממון, המוכר נותן דבר־מה שונה מן הממון. התודעה המשפטית מכירה כאן לכל היותר הבדל־שבחומר בלבד, הבא על ביטויו בנוסחאות אקויואלנטיות מבחינה משפטית: Do ut des, do ut facias, facio ut des, facio ut facies [הריני נותן על מנת שתתן, הריני נותן על מנת שתעשה, הריני עושה על מנת שתתן, והריני עושה על מנת שתעשה].

ועוד: מכיון שערך־החליפין וערך־השימוש, לכשעצמם, גדלים הם שאינם בני־מידה משותפת, הרי הביטוי „ערך־העבודה", „מחיר־העבודה" שוב אינו נראה איראציונאלי יותר מן הביטוי „ערך־הכותנה", „מחיר־הכותנה". ונוסף לכך, שאין

יש לפתור את הבעיה: „ייצור על בסיס של ערך־חליפין, הנקבע על־ידי זמן־עבודה בלבד — כיצד ייצור זה מביא לידי תוצאה, שערך־החליפין של העבודה קטן מערך־החליפין של תוצרתה?"

[28] „מורנינג סטאר" בלונדון, בטאון של חופש־המסחר, תמים עד לידי פתיות, עמד בימי מלחמת־האזרחים באמריקה והכריז וחזר־והכריז, בכל ההתמרמרות המוסרית המצויה באנושות, כי הכושים ב„מדינות ההתאחדות" ["Confederate States" — בדרום] היו עובדים בחנם לחלוטין. אותו עתון היה צריך, באדיבותו, להשוות את ההוצאות היומיות להחזקת כושי כזה, למשל, אל ההוצאות להחזקת פועל חופשי בקצה המזרחי [East End] בלונדון.

הפועל בא על שכרו אלא לאחר שסיפק את עבודתו. אך הממון, בתיפקודו כאמצעי־תשלום, מממש את ערכה או מחירה של הסחורה רק לאחר שסופקה, ועל כן בנדון שלפנינו הוא מממש את ערכה או את מחירה של העבודה לאחר שסופקה. ולאחרונה, „ערך־השימוש" שהפועל מספק לו לבעל־ההון, אינו בעצם כוח־העבודה אלא פעולתו, עבודה מועילה מסוימת, עבודת־חייט, עבודת־סנדלר, עבודת־טווה, וכו'. שאותה עבודה עצמה משמשת מבחינה אחרת יסוד כללי ליצירת־ערכים, ובתכונה זו היא נבדלת מכל שאר סחורות, דבר זה יוצא מכלל תחומה של התודעה השכיחה.

בואו ונעמוד על עמדתו של הפועל: בעד עבודה של שתים־עשרה שעות, למשל, מקבל הוא תוצרת־ערכים של שש שעות עבודה, נגיד 3 שיל., הרי שעבודתו במשך שתים־עשרה שעות משמשת בשבילו באמת אמצעי למיקח אותם שלושת השילינגים. ויהא, שעם השתנות ערכם של אמצעי־מחייתו המקובלים, ישתנה הערך של כוח־עבודתו מ־3 שיל. ל־4 שיל. או מ־3 שיל. ל־2 שיל.; או יהא, שאפילו הערך של כוח־עבודתו נשאר ללא־שינוי, יעלה מחירו ל־4 שיל. או יירד ל־2 שיל., מחמת השתנות היחס של ביקוש והיצע — לעולם הוא נותן 12 שעות־עבודה. ולפיכך: כל שינוי בשיעור האקויואלנט שהוא מקבל נראה לו, בהכרח, כשינוי בערכן או במחירן של 12 שעות עבודתו. עובדה זו היא שהביאה את אָדם סמית, הדן את יום־העבודה דין גודל קבוע[29], לידי טעות הפוכה מזו, לידי קביעת ההלָכה, כי ערך־העבודה הוא קבוע — אף על פי שישתנה ערכם של אמצעי־המחיה, וממילא אותו יום־עבודה גופו יתבטא ביותר ממון או בפחות ממון בשביל הפועל.

נפנה עכשיו אל בעל־ההון, מצד שני. אמנם הוא רוצה לקבל כמות מרובה ככל האפשר של עבודה בעד ממון מועט ככל האפשר. ולפיכך אין הוא מעוניין למעשה אלא בהפרש שבין מחירו של כוח־העבודה ובין הערך, שמעלה תיפקודו של זה. אך הוא שקוד לקנות כל סחורה במחיר זול ככל האפשר, והוא מסביר לעצמו את רוָחיו פשוט מתוך אונאָה, מתוך קנייה למטה מן הערך ומכירה למעלה מן הערך. משום כך אין הוא מגיע לכלל הבנה, שאילמלי קיים היה באמת דבר כזה המכונה ערך העבודה ואילמלי היה משלם את מחירו של זה ממש — שוב לא היה קיים בעולם הון, וממונו שוב לא היה נהפך להון.

ונוסף לכך: התנועה הממשית של שכר־העבודה מעלה תופעות, שלכאורה יש בהן כדי להוכיח, שמשלמים לא בעד הערך של כוח־העבודה אלא בעד ערך תיפקודו, בעד ערך העבודה עצמה. את התופעות האלה אפשר להעמיד על שני אבות־סוגים גדולים: ראשית: שינוי בשכר־העבודה עם השתנות ארכו של יום־העבודה. באותה רשות אפשר היה להסיק, שמשלמים לא בעד ערכה של המכונה אלא בעד ערך פעולותיה, שכן עולה יותר חכירתה של מכונה לשבוע מחכירתה ליום. שנית: ההבדל האינדיווידואלי בשכר־העבודה של פועלים שונים, המבצעים אותו תיפקוד. ואולם, אותו הבדל אינדיווידואלי — אך בלא שיפתח פתח לאַשליות — אנו מוצאים גם בשיטת העבדות, בה נמכר כוח־העבודה עצמו בפרהסיה ובמפורש,

---

[29] א. סמית אינו רומז אלא באקראי על השתנותו של יום־העבודה, אגב הדיון בשכר־ליחידה.

ללא שרק וכחל. אלא שבשיטת העבדות יתרונו של כוח־העבודה אשר למעלה מן הבינוני או מגרעתו של כוח־עבודה אשר למטה מן הבינוני נופלים בחלקו של בעל־העבדים, ואלו בשיטת העבודה השכירה הם נופלים בחלקו של הפועל עצמו; שכן כאן הוא־גופו מוכר את כוח־עבודתו, ואלו בשיטה ראשונה גוף שלישי הוא שמוכר אותו.

אגב: לגבי צורת־התופעה: „ערך־העבודה ומחירה", או „שכר־עבודה" — להבדילה מן היחס המהותי, המתגלה בה, הוא ערכו ומחירו של כוח־העבודה — יפה כוחו של הכלל האמור בכל צורות־התופעה וברקע הגנוז בהן. הראשונות חוזרות־ומיוצרות במישרין מאליהן, בחינת צורות־מחשבה שכיחות־ומקובלות, ואלו זה האחרון — מן ההכרח שיבוא המדע ויגלהו. הכלכלה המדינית הקלאסית נתקלת בקירוב במצב־הדברים האמיתי, אך לא ידעה לנסחו ניסוח־מדעת. ואף אין בידה לעשות כן, כל־אימת שהיא נשארת תקועה בתוך עורה הבורגני.

פרק שמונה־עשר

שכר־לזמן

שכר־העבודה לובש אף הוא כמה וכמה צורות שונות עד־מאוד — ועל עובדה זו אין אדם יכול לעמוד מתוך הילקוטים של תורת הכלכלה, שכן הללו מעוניינים עד כדי אכזריות רק בחומר בלבד, ומתוך כך מזניחים הם כל שינוי־שבצורה. ואולם, התיאור של כל הצורות האלה מקומו במשנה המיוחדת לעבודה־השכירה, ולא בחיבור זה. אלא שחובה עלינו לפתח כאן בקצרה את שתי־צורות־היסוד השולטות.

כפי שזכור לנו, חל ממכרו של כוח־העבודה תמיד לתקופות־זמן מסוימות. מכאן: צורתו המוחלפת של כוח־העבודה, שמתבטא בה במישרין ערכו היומי, השבועי וכו' — היא הצורה של „השכר־לזמן", הווה אומר: השכר ליום וכו'.

תחילה יש להעיר, שהחוקים המתוארים בפרק החמישה־עשר — בדבר שינויי־השיעורים במחיר של כוח־העבודה ובעודף־הערך — על־ידי שינוי־צורה פשוט תוכל להפכם לחוקים על שכר־העבודה. וכן נראה לנו עכשיו, כי ההבדל שבין ערך־החליפין של כוח־העבודה לבין הכמות של אמצעי־המחיה, שבה מתחלף ערך זה — הוא ההבדל שבין שכר־עבודה נומינאלי ושכר־עבודה ממשי. לא יהא בכך מן התועלת, שנבוא לחזור לגבי צורת־התופעה על מה שהוסק כבר עם הדיון בצורה המהותית. ולפיכך נצמצם עצמנו במתן כמה נקודות אופייניות בשביל השכר־לזמן.

סכום־הממון[30], שהפועל מקבל בעד עבודתו היומית, השבועית וכו', הוא הסך של שכר־עבודתו הנומינאלי או הנאמד לפי ערכו. ואולם, ברור, שאותו השכר היומי, השבועי וכו' יכול שיבטא מחיר שונה־מאוד של העבודה, כלומר, יכול שיבטא סכומי־ממון שונים בעד אותה כמות עבודה — הכל לפי ארכו של יום־

[30] ההנחה כאן תמיד, כי ערך־הממון עצמו הוא קבוע.

העבודה, היינו, לפי כמות העבודה שהוא מספק יום־יום[31]. נמצא, שלגבי השכר־לזמן צריך להבדיל שוב בין הסכום־הכולל של שכר־העבודה — השער היומי, השבועי וכו׳ — לבין מחיר העבודה. וכיצד אתה מעלה מחיר זה, כלומר, כיצד אתה מעלה את הערך־הממוני של כמות־עבודה נתונה? המחיר הממוצע של העבודה יימצא, אם נחלק את הערך־היומי הממוצע של כוח־העבודה למספר השעות אשר ביום־העבודה הממוצע. אם הערך־היומי של כוח־העבודה שווה, למשל, 3 שיל., שהם תוצרת־הערכים של 6 שעות עבודה; ואם יום־העבודה מונה 12 שעות — הרי המחיר של שעת־עבודה יהיה $\frac{3\ \text{שילינגים}}{12}$ = 3 פנסים. אותו מחיר של שעת־עבודה, שהעלינו בדרך זו, משמש יחידת־מידה למחיר־העבודה.

יוצא מכאן, כי השכר היומי, השבועי וכו׳, יכול שיישאר באותו שיעור, אף על פי שמחיר העבודה ילך ויירד בתמידות. למשל, אם יום־עבודה המקובל היה של 10 שעות והערך היומי של כוח־העבודה היה 3 שיל., הרי שמחירה של שעת־עבודה עלה $3^3/_5$ פנסים; הוא יורד ל־3 פנסים, משעולה יום־העבודה ל־12 שעות; ויורד לכדי $2^2/_5$ פנסים, משעולה יום העבודה ל־15 שעות. ואף על פי כן לא נשתנה השכר היומי או השכר השבועי. ולהיפך: יכול שיעלה השכר היומי, או השכר השבועי, אף על פי שמחיר העבודה נשאר קבוע ואפילו אם הוא יורד. למשל, אם יום־העבודה היה של עשר שעות, ואם הערך היומי של כוח־העבודה הוא 3 שיל., הרי שמחירה של שעת־עבודה הוא $3^3/_5$ פנסים. ואם מחמת ריבוי התעסוקה, כשמחיר־העבודה נשאר כמו שהיה, יעבוד הפועל 12 שעות, הרי יעלה שכרו היומי עד 3 שיל. $7^1/_2$ פנסים, ללא שינויים במחיר העבודה. ואפשר להשיג אותה תוצאה, אילו גדל השיעור האינטנסיבי של העבודה, ולא שיעורה האקסטנסיבי[32]. נמצא: עלייה בשכר הנומינאלי, ליום או לשבוע, אפשר שתחול יחד עם הישארות מחיר־העבודה ללא שינוי ואפילו עם ירידתו. והוא הדין בהכנסותיה של משפחת־הפועל, כל־אימת שכמות העבודה שסופקה על־ידי ראש־המשפחה הולכת־וגדלה על־ידי עבודתם של שאר בני־המשפחה. נמצאנו למדים: יש מתודים להורדת מחיר־העבודה, שאינם כרוכים דוקא בהפחתת השכר הנומינאלי ליום או לשבוע[33].

---

[31] „מחיר־העבודה הוא סכום, שמשלמים בעד כמות־עבודה נתונה.” (ס ר א ד ו א ר ד ו ו ס ט: „מחיר הדגן ושכר־העבודה.” לונדון 1826, עמ׳ 67.) ו ו ס ט הוא מחברו של הספר בעילום־שם, הפותח תקופה בתולדות הכלכלה המדינית: „מסה על השימוש בהון לגבי קרקע. על־ידי חבר הקוליג׳ האוניברסיטאי אוקספורד.” לונדון 1815.

[32] „שכר־העבודה תלוי במחיר־העבודה ובכמות העבודה המבוצעת... עלייה בשכר העבודה אינה צריכה לחייב דוקא העלאת מחיר־העבודה. מחמת תעסוקה מלאה־יותר ומאמצים גדולים־יותר אפשר ששכר־העבודה יעלה במידה ניכרת, ואלו מחיר־העבודה אפשר שיעמוד בעינו.” (ו ו ס ט, שם, עמ׳ 67, 68, ו־112.) אגב, על השאלה העיקרית: כיצד קובעים „את מחיר העבודה”? — משיב ווסט במימרות שדופות.

[33] הרגיש זאת על־נכונה נציגה האדוק־ביותר של הבורגנות התעשייתית מן המאה ה־18, והוא המחבר של „המסה על מקצוע ומסחר”, שציטטנו הימנו כמה פעמים — אם גם הרצאת־דבריו אינה אלא מבולבלת: „כמות־העבודה, ולא מחירה (כננתו בכך לשכר הנומינאלי ליום או לשבוע), היא שנקבעת על־ידי המחיר של המזונות ושאר המיצרכים; יורד מחיר

ואולם יוצא מכאן כחוק כללי: נתונה כמותה של העבודה, היומית או השבועית וכו׳, שוב תלוי השכר היומי או השבועי במחיר־העבודה; וזה עצמו משתנה אם בהשתנות הערך של כוח־העבודה ואם בסטיות מחירו מערכו. ואלו אם נתון מחיר העבודה, שוב תלוי השכר היומי או השבועי בכמותה של העבודה ליום או לשבוע.

היחידה של השכר־לזמן, היינו, המחיר של שעת־עבודה — מתקבלת כמָנָה, משמחלקים את הערך היומי של כוח־העבודה על מספר השעות של יום־העבודה המקובל. נניח, שזה האחרון הוא של 12 שעות, והערך היומי של כוח־העבודה שווה 3 שיל. — היא תוצרת־הערכים של 6 שעות־עבודה. בתנאים אלה יהיה המחיר של שעת־עבודה 3 פנסים, ואלו תוצרת־הערכים שלה היא 6 פנסים. והנה, אם יעסיקו את הפועל פחות מ־12 שעות ביום (או פחות מ־6 ימים בשבוע), נגיד רק 6 או 8 שעות — שוב יקבל, לפי אותו מחיר העבודה, רק שכר יומי של 2 או 1½ שילינגים[34]. והואיל ולפי הנחתנו עליו לעבוד בממוצע 6 שעות ליום, כדי שייצר רק שכר יומי שקול כנגד הערך של כוח־עבודתו; והואיל ולפי הנחתנו זו גופה הוא עובד בכל שעה רק ½ בשביל עצמו אבל ½ בשביל בעל־ההון — הרי ברור ומוחוָר, שאין הוא יכול להוציא מן העבודה את תוצרת־הערכים של 6 שעות, באם מעסיקים אותו פחות מ־12 שעות. למעלה עמדנו על תוצאותיה ההרסניות של יתר־עבודה, ואלו עכשיו אנו חושפים את מקורות יסוריו של הפועל, הנובעים מתוך גרעון בתעסוקתו.

אם נקבע השכר־לשעה קביעה כזאת, שאין בעל־ההון מתחייב לשלם שכר יומי או שבועי, אלא לשלם בעד אותן שעות־עבודה, שיעלה על רוחו להעסיק את הפועל — שוב יש בידו להעסיקו למטה מן הזמן, שנתבסס עליו מתחילה אומדן השכר היומי או שנתבססה עליו יחידת־המידה בשביל מחיר־העבודה. הואיל ויחידת־מידה זו נקבעת לפי הפרופורציה $\frac{\text{הערך היומי של כוח־העבודה}}{\text{יום־עבודה שמספר שעותיו נתון}}$, הרי תהא היא נטולת כל טעם־ושחר, כמובן, משחדלים למנות בו ביום־העבודה מספר מסוים של שעות. שוב נעקר הקשר בין העבודה־שבשכר ובין העבודה שלא־בשכר. עכשיו יכול בעל־ההון לסחוט כמות מסוימת של עודף־עבודה מן הפועל, בלא שיניח לו את זמן־

המיצרכים ירידה עצומה — הרי יורדת, כמובן, במידה פרופורציונאלית כמות העבודה. בעלי המאנופאקטורה יודעים יפה, כי יש דרכים שונות להעלות ולהוריד מחיר העבודה — ולא רק על־ידי שינוי שיעורו הנומינאלי.״ (שם, עמ׳ 48, 611.) נ. וו. סניור אומר בחיבורו „שלוש הרצאות על שער השכר״ — כאן הוא משתמש בחיבורו של ווסט, בלא לצטטו — בין השאר, לאמור: „הפועל מעוניין בעיקר בשיעור השכר״ (עמ׳ 14 [15]). משמע: הפועל מעוניין בעיקר במה שהוא מקבל, היינו, בשיעור הנומינאלי של השכר, ולא במה שהוא נותן — בכמות העבודה!

[34] השפעתה של תעסוקה בלתי־תקינה כזאת, תעסוקה למטה מן הצורך, שונה לחלוטין מצמצום כללי של יום־העבודה בתוקף החוק. הראשונה אין לה ולא כלום אל ארכו המוחלט של יום־העבודה, ויכולה לחול ביום־עבודה של 15 שעות ושל 6 שעות כאחד. במקרה הראשון — מחשבים את המחיר התקין של העבודה בכך, שעובד הפועל בממוצע 15 שעות ליום; במקרה השני — שהוא עובד 6 שעות ליום. לא תשתנה, איפוא, התוצאה, אם יהא עסוק עכשיו במקרה הראשון רק 7½ שעות, ובמקרה השני רק 3 שעות.

העבודה הדרוש לו להחזקת־עצמו. שוב יש בידו למחות כל סדירות בתעסוקה, תוך שיקבע חליפות יתר־עבודה במידה איומה־ביותר ואַבטלה יחסית או גמורה — הכל לפי נוחיותו, לפי שרירות לבו ולפי צרכי־השעה שלו. תוך אמתלה, שרוצה הוא לשלם את „המחיר התקין של העבודה", יכול הוא להאריך את יום־העבודה הארכה בלתי תקינה — ללא כל פיצוי מתאים בשביל הפועל. מכאן התמרדותם (1860) של פועלי לונדון העסוקים במקצוע־הבניין — התמרדות הגיונית לחלוטין — משניסו בעלי־ההון לכפות עליהם אותו שכר־לשעה. הגבלתו של יום־העבודה בדרך חוקית שׂמה קץ לשחיתות מסוג זה, אף על פי שאין היא שׂמה קץ, כמובן, לאותו גרע־תעסוקה הנובע מתוך ההתחרות של מנגנון־המכונות, מתוך השינויים באיכותם של הפועלים המועסקים ומתוך המשברים החלקיים והכלליים.

בעֵת שגדל השכר־היומי או השבועי, אפשר שמחיר העבודה יישאר קבוע מבחינה נומינאלית, ואף על פי כן יירד למטה מדרגתו התקינה. דבר זה יחול תמיד, כל־אימת שיום־העבודה מוארך למעלה משהותו המקובלת, עם שהמחיר של העבודה או של שעת־העבודה נשאר קבוע. אם בשבר:

$$\frac{\text{הערך היומי של כוח־העבודה}}{\text{יום־העבודה}}$$

עולה המכַנה, הרי במהירות גדולה הימנו עולה המוֹנה. ערכו של כוח־העבודה גדל — משום שגדל בילויו של זה — עם גידול משך תיפקודו, והוא גדל בפרופורציה מהירה יותר מן התוספת שבמשך־תיפקודו. מכאן: בענפי־תעשייה מרובים, ששולט בהם השכר־לזמן בלא סייגים חוקיים לזמן־העבודה, קם ונתפתח בדרך טבעית־מקורית אותו מנהג, כי רק בהשתרע יום־העבודה עד לנקודה מסוימת, למשל, עד סוף השעה העשירית, נחשב הוא לתקין ,"normal working day", "the days work") "the regular hours of work" [יום־עבודה תקין, עבודת־היום, שעות עבודה סדירוֹת]). מעבר לגבול זה שוב נחשב זמן־העבודה ליתר־זמן (overtime [שעות־נוספות]), ובעדו משלמים — השעה משמשת יחידת־המידה — שכר טוב־יותר (extra pay), אם גם תכופות בפרופורציה זעירה עד כדי צחוק[35]. יום־העבודה התקין קיים כאן כחלק מיום־העבודה בממש, ותכופות נמשך האחרון יותר־זמן מן הראשון בכל ימות השנה[36]. אותו גידול במחיר־העבודה בעת שמאריכים את יום־העבודה, מעבר לגבול מסוים של תקינות — לובש בענפי־תעשייה שונים אשר בבריטניה צורה כזו, שבמשך אותו זמן הקרוי תקין אין מחיר־העבודה אלא נמוך, וזה כופה את הפועל לעבוד יתר־זמן המשתלם יפה יותר, כדי שיוכל להוציא

---

35 „שער התשלום בעד שעות נוספות (בתעשיית התחרים) קטן כל כך — מ־$\frac{1}{2}$ פני או $\frac{3}{4}$ פני עד 2 פני לשעה — שהוא עומד בניגוד מכאיב אל גודל העוול, הנגרם לאוכלוסי־העובדים בבריאותם ובכוח־חיותם... הסכום הקטן, שמרויחים בדרך זו, מוציאים אותו תכופות על תזונה נוספת." („הוַעדה להעסקת ילדים — דו"ח שני." עמ' XVI, מס' 47.)

36 למשל, בתעשייה של הדפסת טאפטין, לפני שהונהג בה לא־מכבר חוק־בתי־החרושת. „היינו עובדים בלא הפסקה לארוחת־הצהריים, עד כדי כך שעבודת היום של $10\frac{1}{2}$ שעות מסתיימת ב־4.30 אחה"צ, ומכאן ואילך מתחילות שעות נוספות, ולעתים רחוקות אנו עוזבים את מקום־העבודה לפני 6 בערב, וכך אנו עובדים למעשה כל השנה כולה שעות נוספות." („הועדה לתעסוקת ילדים — דו"ח ראשון", עמ' 125.)

בכלל מעבודתו שכר מספיק[37]. צמצומו של יום־העבודה לפי החוק שׂם קץ לתענוג זה[38].

מן המפורסמות היא: ככל שיאריך יום־העבודה בענף מענפי התעשייה, כן יירד שכר־העבודה[39]. מפקח־התעשייה א. רדגרייוו מַדגים עובדה זו בסקירת־השוָאָה לתקופה של עשרים שנה, משנת 1839 עד 1859; לפיה עלה־והלך שכר־העבודה בבתי־החרושת הכפופים לחוק־עשר־השעות, ואלו בבתי־החרושת שבהם עובדים 14 עד 15 שעות ליום — ירד־והלך[40].

מתוך החוק „אם נתון מחיר־העבודה, שוב תלוי השכר היומי או השבועי בכמות העבודה שסופקה" — יוצא קודם כל: ככל שיקטן מחיר העבודה, כן הכרח הוא שתגדל כמות־העבודה, או כן הכרח שיארך יום־העבודה, כדי שהפועל יבטיח לעצמו שכר־ממוצע, אם גם עלוב־ביותר. נמיכות זו של מחיר־העבודה משמשת דרבן להאריך את זמן־העבודה[41]

---

[37] למשל, במפעלי־הליבון שבסקוטיה. „בכמה מחלקי סקוטיה היו עובדים בענף זה (לפני שהונהג חוק־בתי־החרושת, בשנת 1862) לפי שיטה של שעות נוספות, כלומר: עשר שעות ליום היו שעות־העבודה התקינות, ותמורתן היו משלמים לגבר שכר של 1 שיל. ו־2 פנס ליום; ובכל יום היו עוד שלוש או ארבע שעות של עבודה נוספת, ובעדן היו משלמים 3 פנס לשעה. תוצאת השיטה הזאת היתה... שפועל־גבר לא יכול היה להרויח יותר מ־8 שיל. לשבוע, אם עבד שעות תקינות... בלא שעות נוספות אי־אפשר היה שירויח שכר־יומי מספיק." („דו"חות של מפקחי בתהח"ר. 30 באפריל 1863", עמ' 10.) „השכר הגבוה־יותר, תוך שהוא מושך פועלים מבוגרים לעבוד שעות נוספות — משמש פתיון חזק מדי, שיוכלו לעמוד בפניו." (דו"חות של מפקחי בתהח"ר 30 באפריל 1848", עמ' 5.) הכריכיות בכרך [city] לונדון מעסיקות הרבה נערות צעירות מגיל 14—15 ואילך, לפי החוזה־לשוליות, הקובע שעות־עבודה מסוימות. ואף על פי כן עובדות הללו בשבוע האחרון של כל חודש עד שעה 10, 11, 12, או 1 בלילה, יחד עם הפועלים הוָתיקים, בתוך חברה מעורבת ביותר. „האדונים החרשתנים מפתים (tempt) אותן על־ידי שכר נוסף וסעודת־לילה", שהן אוכלות בבתי־המרזח שבסביבה. שחיתות־המוסר הגדולה, שנוצרת בדרך זו בקרב אותן „הפריצות הצעירות" מן („הוַעדה להעסקת ילדים — דו"ח חמישי", עמ' 44, מס' 191) מוצאת שיווי־משקלה בכך, שהללו עסוקות, בין השאר, גם בכריכת ספרי תנ"ך וספרי־מוסר מרובים.

[38] ראֵה „דו"חות של מפקחי בתהח"ר 30 באפריל 1863", שם. מתוך ביקורת צודקת של מצב־הדברים במקצוע־הבניין, הכריזו פועלי־לונדון העסוקים בכך, בימי השביתה הגדולה וההשבתה [lockout] של שנת 1860, כי אין הם מוכנים להסכים לשכר־לשעה אלא בשני תנאים: 1. שיחד עם המחיר לשעת־העבודה ייקבע יום־עבודה תקין של 9 או 10 שעות, ושהמחיר לשעה ביום־העבודה בן 10 השעות יהא גדול יותר מן המחיר לשעה של יום־העבודה בן 9 השעות; 2. שכל שעה נוספת, מעל ליום־תקין, תהא נחשבת לעבודה־נוספת וייקבע בשבילה תשלום גבוה־יותר במידה יחסית.

[39] „ועוד: עובדה היא, שיש ליתן הדעת עליה, כי במקום שנהוגות שעות־עבודה ארוכות, שם נהוג גם שכר נמוך." (דו"חות של מפקחי בתהח"ר 31 באוקטובר 1863", עמ' 9.) „העבודה, שמבטיחה הקצבת־מזון צרה (the scanty pittance), על הרוב מאריכים אותה יתר על המידה." („בריאות הציבור, דו"ח ששי, 1863", עמ' 15.)

[40] „דו"חות מפקחי בתהח"ר 30 באפריל 1860", עמ' 31, 32.

[41] הנה פועלי־יד מתקיני מסמרות באנגליה מחויבים, בגלל מחיר־העבודה הנמוך, לעבוד 15 שעות ליום כדי להוציא־ולהשיג את השכר השבועי העלוב־ביותר. „אלו הן שעות

ואלו הארכת זמן־העבודה, היא מצדה מביאה, להיפך, לידי ירידת השכר היומי או השבועי.

מתוך קביעה זו שנקבע מחיר־העבודה על־ידי

$$\frac{\text{הערך היומי של כוח־העבודה}}{\text{יום עבודה שנתון מספר שעותיו}}$$

יוצא, שעצם הארכתו של יום־העבודה — אם אין ניתן פיצוי בעדה — מורידה את מחיר־העבודה. ואולם אותן הנסיבות גופן הנותנות לו לבעל־ההון את היכולת להאריך את יום־העבודה הארכה קיימת, הן שמכשירות אותו תחילה וסופן שכופות אותו להוריד גם את מחיר־העבודה הנומינאלי, עד שיירד המחיר־הכולל של השעות גם במספרן המוגדל, כלומר, עד שיירד השכר היומי או השבועי. נסתפק כאן ברמיזה על שני דברים. אם מבצע פועל פעולה של פועל וחצי או של 2 פועלים, הרי גדלה אספקת העבודה, אם גם אספקתם של כוחות־העבודה המצויים בשוק נשארת קבועה. בדרך זו קמה התחרות בין הפועלים, והיא שנותנת לו לבעל־ההון את הכושר להנמיך־ולהוריד את מחיר־העבודה, ואלו אותה ירידה במחיר־העבודה מכשירתו, להיפך, ללחוץ־ולהעלות עוד יותר את זמן־העבודה[42]. אך לא ייצאו ימים מרובים ופיקוד זה על כמויות בלתי תקינות של עבודה שלא־בשכר — היינו, על כמויות־עבודה העוברות־ומציפות את דרגת־הממוצע החברתית — נהפך לאמצעי של התחרות בין בעלי־ההון עצמם. חלק ממחיר־הסחורה הוא מחיר העבודה. ואותו חלק של מחיר־העבודה, שאין משלמים בעדו, אין הכרח להעלותו־במניין בשביל מחיר־הסחורה. אפשר לתתו במתנה לקונה־הסחורה. הנה הצעד הראשון, שכופה אותו ההתחרות. וזה הצעד השני שהיא מַטילה באונס: להוסיף־ולהוציא מתוך מחיר־הממכר של הסחורה, לפחות חלק מעודף־הערך האנורמאלי, שיוצר עם הארכתו של יום־העבודה. וכך מתגבש־והולך — תחילה רק ארעית, אך מעט־מעט ביציבות — מחיר ירוד ואנורמאלי לממכר־הסחורה, ומכאן ואילך נעשה מחיר זה יסוד קבוע לשכר־עבודה עלוב, בצדו של יום־עבודה מרובה למעלה־מן־המידה, כשם שקודם־לכן היה אותו שכר תולדה של הנסיבות הללו. אין אנו אלא מרמזים על תנועה זו, שכן ניתוח־ההתחרות אינו שייך לכאן. אך לשעה קלה יבוא בעל־ההון עצמו וידבר: „בבירמינגהאם גדולה כל כך ההתחרות בין הבעלים, שרבים מהם אנוסים לעשות, כמעבידים, מעשים שאחרת היו מתביישים לעשותם; ואף על פי כן אין

מרובות, מרובות מאוד ביום [מ־6 בבוקר עד 8 בערב], ועליו לעבוד עבודה קשה עד־למאוד כל אותו זמן, כדי שישיג 11 פנסים או שיל. אחד; ויש להוריד מכך כלי־עבודה, הוצאות ההסקה, ודבר־מה בעד פסולת־הברזל, וכל אלה ביחד מגיעים כדי $2\frac{1}{2}$ או 3 פנסים.״ („הועדה להעסקת ילדים. דו״ח שלישי״, עמ׳ 136, מס׳ 671.) נשים, העובדות אותן שעות־עבודה, אינן מרויחות אלא 5 שיל. לשבוע (שם, עמ׳ 137, מס׳ 674.)

[42] אם פועל חרשתי, למשל, היה מסרב לעבוד את שעות־העבודה המקובלות „היו מחליפים אותו בזמן קצר מאוד בפועל אחר, שהיה מסכים לעבוד כל זמן ארוך שיידרש ממנו — וכך היה מושלך מן התעסוקה.״ („דו״חות של מפקחי בתהח״ר. 31 באוקטובר 1848״. גביית־עדות, עמ׳ 39, מס׳ 58.) „אם פועל אחד מבצע עבודתם של שני פועלים... הרי יעלה בדרך כלל שער הרוָחים... מפני שהאספקה הנוספת של עבודה הפחיתה את מחירה.״ (ס נ י ו ר: „שלוש הרצאות על שער השכר״, עמ׳ 15.)

מעלים בכך יותר ממון, (and yet no more money is made) ורק הקהל נשכר"[43]. זכורים לנו שני סוגי האופים בלונדון, שאחד מהם מוכר את הלחם במחיר המלא (the "fullpriced" bakers), והשני — למטה מן המחיר התקין ("the underpriced", "the undersellers"). בעלי „המחיר המלא" מלעיזים עליהם על מתחריהם בפני ועדת־החקירה הפארלאמנטארית: „כל קיומם הוא, ראשית, משום שהם מרמים את הציבור (על־ידי זיוף הסחורה), ושנית, משום שהם סוחטים מפועליהם 18 שעות עבודה בשכר הניתן בעד 12 שעות... עבודת־הפועלים שלא־בשכר (the unpaid labour) נעשתה כלי־זין למלחמת־התחרות... ההתחרות בין הבעלים־האופים היא מקור הקשיים לעקירתה של עבודת־הלילה. מוריד־השערים, המוכר את לחמו למטה ממחיר־ההוצאות — הוא מחיר הקמח — הכרח לו שימלא את חסרונו בסחטו מפועליו יותר עבודה... אם אני מוציא מתוך פועלי רק עבודה של 12 שעות, ואלו שכני מוציא 18 או 20 שעות — הרי מן ההכרח שינצחני במחיר־הממכר. אילו יכלו הפועלים לדרוש תשלום בעד יתר־זמן [שעות נוספות] שוב אפשר היה לתקון מעוות זה... רבים מאלה העסוקים אצל מורידי־השערים הם מבני חוץ־לארץ ונערים, האנוסים להסתפק כמעט בכל שכר־עבודה שיש בידם להשיג"[44].

אותה תאניה־ואניה יש בה עניין גם משום כך, שהיא מראה לנו, כיצד משתקפת במוח הקאפיטאליסטי רק הבבואה בלבד של יחסי־הייצור. אין בעל־ההון יודע, שאף המחיר התקין של העבודה מקפל בתוכו כמות מסוימת של עבודה שלא־בשכר, ועבודה זו שלא־בשכר היא היא המקור התקין של רוָחיו. בשבילו אינה קיימת כל־עיקר הקאטגוריה של עודף־זמן־עבודה, שכן זה מקופל ביום־עבודה התקין, שבעדו הוא משלם — כך הוא סבור — בשכר היומי. כנגד זה קיים־וקיים בשבילו יתר־הזמן, קיימת הארכת יום־העבודה למעלה מן הסייג השקול כנגד המחיר המקובל של העבודה. ולא עוד אלא שלגבי מתחרו מוריד־השערים הוא עומד־ודורש תשלום נוסף (extra pay) בעד יתר־זמן זה. ואף כאן אינו יודע, שתשלום נוסף זה אף הוא יכיל עבודה שלא־בשכר כשם שמכיל אותה המחיר של שעת־העבודה הרגילה. נניח, למשל, שהמחיר בעד שעה ביום־עבודה של שתים־עשרה שעות הוא 3 פנסים, היינו, תוצרת־ערכים של $1/2$ משעת־עבודה; ואלו המחיר בעד שעת־עבודה ביתר־הזמן הוא 4 פנסים, היינו, תוצרת־ערכים של $2/3$ משעת־עבודה. במקרה ראשון מַכּנס בעל־ההון לעצמו בלא־תשלום $1/2$ משעת־עבודה, ובמקרה אחרון — $1/3$ מן.

---

[43] „הועדה לתעסוקת ילדים — דו"ח שלישי", גביית־עדות, עמ' 66, מס' 22.

[44] „דו"ח וכו' בקשר לקובלנות שקבלו שוליות האופים", לונדון 1862, עמ' LII וכן שם, גביית־עדות, מס' 479, 359, 27. אך גם המוכרים במחיר מלא [full priced] — כפי שהזכרנו לעיל וכפי שמודה דברם בנט עצמו — דורשים מאת פועליהם „שיתחילו בעבודתם על הרוב ב־11 בלילה... ויעשו עד 8 בבוקר למחרת־היום... אחר־כך מעסיקים אותם כל היום כולו... עד שעה 7 בערב." (שם, עמ' 22.)

פרק תשעה־עשר

שכר־ליחידה

אין השכר־ליחידה [השכר בקבלָנוּת] **אלא** שינוי־צורה של השכר־לזמן, **כשם שהשכר־לזמן אינו אלא שינוי־צורה של ערך כוח־העבודה או מחירו.**

בסקירה ראשונה על השכר־ליחידה דומה עלינו, כאילו ערך־השימוש, **שהפועל מביאו לידי מכירה, אינו פעולתו של כוח־עבודתו,** עבודה חיה, **אלא** עבודה שכבר נתלבשה לבוש־חפץ בתוצרת; **ודומה עלינו, כאילו מחירה של עבודה זו אינו נקבע — כפי שנקבע השכר־לזמן — על־ידי השבר** הערך היומי של כוח־העבודה / **יום־עבודה שנתון מספר שעותיו** **אלא** על־ידי כושר־ההספק של המייצר[45].

קודם כל: **אותו מבטָח הנוֹתן אֵמוּן במראית־עין זו — בדין היה שיתרופף במידה מרובה על־ידי העוּבדה בלבד, כי שתי הצורות של שכר־עבודה קיימות זו בצד זו בזמן אחד ובאותם ענפי־עיסוק גופם. למשל: „הסַדרים בלונדון דרכם לעבוד לפי שכר־ליחידה, השכר־לזמן אינו אלא יוצא מן הכלל; ואלו הסַדרים בערי־השדה עובדים לפי שכר יומי, והשכר־ליחידה הוא כאן יוצא מן הכלל. נגרי האניות בנמל לונדון משלמים להם שכר־ליחידה, ואלו בשאר נמלי אנגליה — שכר לזמן"**[46]. **באותן סדנאות־לאוכפים גופן שבלונדון משלמים תכופות בעד אותה עבודה גופה לצרפתים שכר־ליחידה ולאנגלים שכר־יומי. בבתי־החרושת ממש, שנהוג בהם בדרך כלל שכר־ליחידה, מוציאים מטעמים טכניים פעולות־עבודה אחדות מתוך אַמת־מידה זו ומשלמים בעדן בשכר־לזמן**[47]. **מכל מקום ברור הדבר לכשעצמוֹ, שאותו** הבדל־צורה בתשלום שכר־העבודה **אינו משנה ולא כלום את מהותו של**

---

[45] **„שיטת העבודה־ליחידה מציינת תקופה בתולדות הפועל; עמדת־ביניים היא בין עמדתו של מי שאינו אלא שכיר־יום בלבד, התלוי ברצונו של בעל־ההון, ובין האומן (artizan) השיתופי, שמבטיח לאַחד בגופו, בעתיד הלא־רחוק, את האומן ובעל־ההון כאחד. העובדים לפי שכר־ליחידה הם למעשה אדוניהם של עצמם, אם גם עובדים הם בהונו של המעסיק." (ג׳והן ואטס: „חברות מקצועיות ושביתות, מנגנון־המכונות ואגודות שיתופיות." מאנצ׳סטר 1865, עמ׳ 52, 53.) הריני מצטט חיבורוֹן זה, משום שמהווה בור־שופכין ממש של כל מיני קמחא־טחינא באפולוגטיקה, רקוב ובאוש זה מזמן. אותו מר ואטס גופו היה מטפל קודם־לכן באוֹאֶניזם, ובשנת 1842 פירסם חיבורוֹן אחר „עובדות ובדיות של כלכלה מדינית", וכאן הוא מכריז, בין השאר, על קניין [Property] כעל גזל [Robbery]. ויהי בימים ההם.**

[46] **ט. י. דאנינג: „אגודות מקצועיות ושביתות." לונדון 1860, עמ׳ 22.**

[47] **עד כמה קיום זה של שתי צורות השכר, זו ליד זו ובבת־אחת, מסייעת לרמאותם של החרשתנים: „בית־חרושת מעסיק 400 פועלים, שמחציתם עובדים לפי שכר־ליחידה ומעוניינים עניין ישיר בשעות נוספות. 200 האחרים מקבלים תשלום ליום, עובדים הם זמן ארוך כמו האחרים, אך אינם מקבלים יותר ממון בעד עבודה נוספת... עבודתם של אותם 200 פועלים במשך חצי שעה שוָה לעבודתו של פועל אחד במשך 50 שעות, או שוָה כדי $\frac{5}{6}$ מעבודתו של פועל אחד בשבוע — וזהו ריוח ממש בשביל המעסיק." („דו"חות של מפקחי בתהח"ר, 31 באוקטובר 1860", עמ׳ 9.) „שעות־עבודה נוספות עדיין שולטות במידה הגונה מאוד, וברוב המקרים החוק עצמו מעניק בטחון בפני גילוי־הדברים ובפני עונשין.**

השכר — אף על פי שאפשר, שצורה אחת תהא נוחה יותר מחברתה להתפתחותו של הייצור הקאפיטאליסטי.

יהא, שיום־העבודה המקובל הוא של 12 שעות, 6 מהן בשכר ו־6 שלא־בשכר. תוצרת־הערכים של יום זה תהא 6 שיל., ושל שעת־עבודה, איפוא, 6 פנסים. יהא, שיוצא מתוך הנסיון, כי פועל העובד בדרגה ממוצעת של עוצמה והתמַחות, כלומר, המשתמש באמת לייצורה של שום סחורה רק בזמן־העבודה ההכרחי מבחינה חברתית, מספק במשך 12 שעות 24 יחידות — אם במפורד ואם חלקים־שבמדידה של תוצר רצוף. נמצא, שערכם של 24 יחידות אלה — לאחר ניכוי חלק־ההון הקבוע שמקופל בהן — הוא 6 שיל., וערכה של כל יחידה ויחידה הוא 3 פנסים. הפועל מקבל 1 ו־½ פנסים ליחידה, ונמצא מרויח 3 שיל. ב־12 שעות. כשם שלגבי שכר־לזמן אין הבדל בכך, אם מניחים, שהפועל עובד 6 שעות בשביל עצמו ו־6 שעות בשביל בעל־ההון, או שהוא עובד בכל שעה מחציתה בשביל עצמו ומחציתה בשביל בעל־ההון, — אף כאן כך: בין אם נאמר, שכל יחידה ויחידה מחציתה בשכר ומחציתה שלא־בשכר, ובין אם נאמר, שרק המחיר בעד 12 יחידות מחזיר את ערכו של כוח־העבודה, ואלו בשאר 12 יחידות מתגלם עודף־הערך.

צורתו של השכר־ליחידה אף היא איראציונאלית כמותה של השכר־לזמן. שכן שתי יחידות סחורה, למשל, — לאחר שמנכים את הערך של אמצעי־הייצור שנאכלו עם עשייתן — בהיותן תוצרת של שעת־עבודה אחת, ערכן 6 פנסים, ואלו הפועל מקבל בעדן מחיר של 3 פנסים. למעשה אין השכר־ליחידה מבטא במישרין שום יחס־ערכי. אין המטרה כאן למדוד את ערכה של היחידה בזמן־העבודה שנתגלם בה, אלא להיפך: מודדים את העבודה שהושקעה על־ידי הפועל — במספר היחידות שיוצרו על ידו. לגבי השכר־לזמן נמדדת העבודה לפי משך־זמנה הישיר, אך לגבי השכר־ליחידה היא נמדדת בכמות התוצרת, שנצטברה בה עבודה במשך־זמן מסוים[48]. בסופו של דבר נקבע מחירו של זמן־העבודה גופו לפי המשוָאָה: הערך של העבודה ליום = לערך היומי של כוח־העבודה. מכאן: אין השכר־ליחידה אלא שינוי־צורה של השכר־לזמן.

בואו ונתבונן ביתר פרטות אל תכונותיו האופייניות של השכר־ליחידה.

איכותה של העבודה מבוקרת כאן על ידי התוצר גופו, שכן אין משלמים את המחיר־ליחידה במילואו אלא אם כן מוחזק התוצר באיכות ממוצעת. מבחינה זו נהפך השכר־ליחידה מקור שופע של ניכויים בשכר־העבודה ושל רמאות קאפי־טאליסטית.

הוא נותן בידי בעל־ההון מידה מוגדרת כל־צרכה לָמוד בה את אינטנסיביות־העבודה. רק אותו זמן־עבודה, המתגלם בכמות־סחורות מסוימת־מלכתחילה וקבועה

הראיתי בכמה דו״חות... מה גדול העוול הנגרם לפועלים שאינם מועסקים לפי עבודה־ליחידה, אלא מקבלים שכר לשבוע.״ (ליאונרד הורנר ב„דו״חות של מפקחי בתהח״ר, 30 באפריל 1859״, עמ׳ 8, 9.)

[48] „אפשר למדוד את השכר בשני אופנים: אם לפי משך העבודה, ואם לפי תוצרתה.״ („קיצור אלמנטארי של עיקרי הכלכלה המדינית״, פאריס 1796, עמ׳ 32.) המחבר של חיבור זה בעילום־שם: ג׳. גארנייה.

מתוך הנסיון, נדון כזמן־עבודה הכרחי מבחינה חברתית, ורק בדינו זה הוא בא על תשלומו. מטעם זה קרויה בבתי־המלאכה הגדולים לחייטות שבלונדון יחידת־עבודה מסוימת, כגון חזייה וכו׳ — שעה, מחצית־שעה וכו׳; המחיר לשעה 6 פנסים. מתוך הנסיון יודעים, מה התוצרת הממוצעת בשעה אחת. לגבי אופנות חדשות, מלאכת־תיקונים וכו׳, מתפרץ סכסוך בין המעסיק לבין העובדים, אם יחידת־עבודה מסוימת=שעה וכו׳, עד שבא הנסיון ומכריע גם כאן. כיוצא בכך בבתי־הנגרות לרהיטים וכו׳ שבלונדון. אם אין הפועל מוכשר לפי כושר־ההספק הממוצע, כלומר, אם אין בידו לספק מינימום מסוים של תוצרת יומית, הרי מפטרים אותו מעבודתו[49].

מכיוָן שאיכותה של העבודה ועצמתה נתונות כאן לביקורת בעצם צורתו של שכר־העבודה, הרי שזו מייתרת חלק גדול מן הפיקוח על־העבודה. ועל־כן משמשת צורה זו גם יסוד לעבודה־הביתית המודרנית, שתוארה למעלה, וגם מקור לשיטה מודרגת, מעין היראַרכיה, של ניצול ודיכוי. שיטה זו שתי צורות־יסוד לה. מצד אחד, מֵקֵל השכר־ליחידה על כך, שנדחקים־ובאים טפילים ועומדים בין בעל־ההון לבין הפועל־השכיר, שחלה חכירת־משנה של העבודה (subletting of labour). כל עיקר רווחיהם של אנשי־ביניים אלה נובעים מתוך אותו הפרש: בין מחיר העבודה, שמשלם בעל־ההון, ובין החלק משכר זה, שהם, אנשי־הביניים, נותנים אותו באמת לפועלים[50]. וראה זה אופייני: באנגליה קרויה שיטה זו „שיטת־ההזעה" ("Sweating-System"). ומצד שני מאַפשר לו השכר־ליחידה לבעל־ההון לעשות חוזה עם הפועל־הראשי — במאנופאקטורה עם ראש־חבורה, במכרות עם קודד־הפחם וכו׳, בבית־החרושת עם המכונאי העיקרי — על מחיר של כך וכך ליחידה, באופן שהפועל־הראשי לוקח על עצמו לשכור פועלים עוזרים הדרושים לו ולשלם את שכרם. ניצול הפועלים בידי ההון בא כאן על הגשמתו באמצעות של ניצול הפועל בידי הפועל[51].

אם נתון השכר־ליחידה, הרי מובן מאליו, שהפועל מעוניין עניין אישי לאזור את כוח־עבודתו במידה אינטנסיבית ככל־האפשר, והוא שמקל על בעל־ההון להעלות את דרגת־האינטנסיביות התקינה[51א]. וכן, מעניינו האישי של הפועל הוא: להאריך

---

[49] „מוסרים לו (לטווה) כך וכך כותנה במשקל, ותמורתה עליו להחזיר אחרי זמן מסוים משקל נתון של פתיל־שזור או של חוטים בדרגת־טיב מסוימת, ומשלמים לו כך וכך בעד כל פונט של תוצר שהוא מספק. אם עבודתו לקויה בטיבה, חל עליו עונש; אם הוא מספק כמות פחותה מן המינימום הנקבע בשביל זמן נתון — הרי מפטרים אותו ובמקומו מקבלים פועל מוכשר־יותר." (יור: „פילוסופיה של מאנופאקטורות", עמ׳ [316], 317.)

[50] „אם העבודה עוברת כמה ידיים, שכל אחת צריכה ליטול את חלקה ברְוָחים, ואלו רק היד האחרונה היא שמבצעת את העבודה, הרי יוצא, שהשכר שהפועלת מקבלת אינו מצוי אלא בדיספרופורציה עלובה־ביותר." („הועדה להעסקת ילדים — דו"ח שני", עמ׳ LXX, מס׳ 424.)

[51] אפילו האַפולוגטיקון ואטס מעיר: „יהא זה תיקון גדול בשיטת השכר־ליחידה, אילו היו קובעים את כל האנשים העסוקים במפעל אחד כשותפים־בחוזה, כל אחד לפי כשרונותיו — תחת שאיש אחד יהא מעוניין להעביד את חבריו יתר על המידה לטובתו־הוא." (שם, עמ׳ 53.) על השערוריות שבשיטה זו השווה: „הועדה להעסקת ילדים — דו"ח שלישי", עמ׳ 66, מס׳ 22; עמ׳ 11, מס׳ 124; עמ׳ XI, מס׳ 13, 53, 59 ואילך.

[51א] תוצאה טבעית־ספונטאנית זו — תכופות באים ומסייעים לה באמצעים מלאכותיים.

את יום־העבודה, משום שבכך עולה שכרו היומי או השבועי[52]. וכאן חלה התגובה, שכבר תוארה למעלה לגבי השכר־לזמן — מלבד מה שהארכת יום העבודה, היא לכשעצמה, אפילו אם השכר־ליחידה נשאר קבוע־ועומד, מקפלת בתוכה ירידה במחיר־העבודה.

לגבי השכר־לזמן נוהג — פרט למקרים מועטים יוצאים מן־הכלל — שכר־עבודה שווה בעד תיפקודים שווים; ואלו בשכר־ליחידה אמנם נמדד המחיר של זמן־העבודה בכמות מסוימת של תוצרת, אבל השכר־היומי או השבועי משתנה לפי השוני האינדיווידואלי של הפועלים: בזמן נתון מספק האחד מינימום של תוצרת, השני — מידה בינונית, והשלישי — למעלה מן המידה הבינונית. הרי שלגבי ההכנסה הממשית חלים כאן הפרשים גדולים, הכל לפי השוני במומחיותם, בכוחם, במרצם, בהתמדתם וכו׳ של הפועלים־הפרטים[53]. כמובן אין בכך כדי לשנות ולא־כלום ביחס הכללי שבין ההון לבין העבודה־השכירה. ראשית, משתווים־והולכים ההבדלים האינדיווידואליים, לגבי בית־המלאכה בכולו, ונמצא שזה מספק בזמן־עבודה מסוים את תוצרתו הממוצעת, והשכר־הכולל שהוא משלם הוא הממוצע של שכר־העבודה בשביל ענף זה. שנית, הפרופורציה שבין שכר־העבודה ובין עודף־הערך נשארת ללא־שינוי, הואיל והשכר האינדיווידואלי של הפועל־הפרט — שקולה־כנגדו כמות עודף־הערך שהוא מספק בעבודתו האינדיווידואלית. ואולם דוקא משום שהשכר־ליחידה מזמן לה לאינדיווידואליות מרחב רב יותר לפעולתה, יש בכך מצד אחד משום שאיפה לפתח אותה אינדיווידואליות של הפועלים, ומכאן

למשל, בענף של בניין־מכונות [Engineering Trade] בלונדון מקובלת התחבולה [trick] הזאת: „בוררים אדם, המצטיין בחוזק גופני עליון ובמהירות־עבודה, שישמש ראש לכמה פועלים, ומשלמים לו שכר נוסף, בכל רבע שנה או בזמן אחר, בתנאי שיאמץ כוחותיו להגיע את האחרים, שאינם מקבלים אלא את השכר הרגיל, שאף הם ישיגוהו... בלא כל הערה הרי יש בכך כדי להסביר כמה מן הקובלנות בדבר שיתוק הפעולה והמומחיות העליונה וכוח־העבודה ,(“stinting the action, superior skill and working power”) שהבעלים קובלים על הפועלים [באגודות המקצועיות].” (ד א נ י נ ג: „אגודות מקצועיות ושביתות”, עמ׳ 22, 23.) ומפני שהמחבר גופו פועל ומזכיר של אגודה מקצועית, אפשר ויראו בדבריו משום גוזמה. אך בואו ועיינו באנציקלופדיה האגרונומית, „הנכבדה ביותר” [“highly respectable”], ל׳ י׳ צ׳. מ ו ר ט ו ן, סעיף „פועל” [“Labourer”], שכאן ממליצים לחוכרים שישתמשו במתוד־בדוק זה.

[52] „כל אלה שמקבלים שכר־ליחידה... מפיקים תועלת מכך, שהם עוברים על הגבולין החוקיים בשביל העבודה. אותה נכונות לעבודת שעות נוספות — אתה יכול למצאה ביחוד אצל הנשים, העסוקות כאורגות או ליד האַשוות.” („דו”חות של מפקחי בתהח”ר 30 באפריל 1858”, עמ׳ 9.) „שיטה זו (של העבודה־ליחידה), שהיא יעילה כל־כך בשביל המעסיקים... נוטה במישרין להמריץ את הקדר הצעיר, שיפרך עצמו בעבודה יתירה במשך ארבע או חמש שנים שמעסיקים אותו בשיטת העבודה ליחידה, אך בשכר נמוך... וזוהי... עוד סיבה חשובה להסברת מצבם הבריאותי הגרוע של הקדרים.” („הועדה לתעסוקת ילדים — דו”ח ראשון”, עמ׳ XIII.)

[53] „מקום שבעד עבודה במקצוע מסוים משלמים לפי יחידה, היינו, כך וכך בשביל הקיבולת... אפשר ששיעורי־השכר יהיו שונים ביניהם במידה ניכרת... אבל בעבודה לפי היום קיים בדרך כלל שער אחיד... ששניהם, המעסיק והמועסק, הכירו בו כבאַמת־מידה של השכר בשביל כלל העובדים באותו מקצוע.” (ד א נ י נ ג: „אגודות מקצועיות ושביתות”, עמ׳ 17.)

גם רגש חירותם, עצמאותם וביקורתם העצמית; ומצד שני דוחפת היא להתחרות בינם לבין עצמם ואחד כנגד חברו. מכאן מגמתו [של השכר־ליחידה]: בצד העלאת שכר־העבודה של יחידים למעלה מן הרמה הממוצעת — להוריד אותה רמה עצמה. אך במקום ששכר־ליחידה מסוים כבר נשתרש מימים רבים, מעין מסורת, עד שהורדתו נתקלה בקשיים מיוחדים — במקרים אלה, היוצאים־מן־הכלל, עמדו הבעלים והפכו בכוח את השכר־ליחידה לשכר־לזמן. מכאן, למשל, השביתה הגדולה בשנת 1860 בין אורגי־הסרטים בקוֹנטרי[54]. ולאחרונה: השכר־ליחידה הוא אבן־השתייה של שיטת־השעות המתוארת למעלה[55].

מכל האמור עד כאן יוצא, שהשכר־ליחידה משמש צורת־שכר, המתאימה ביותר לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי. ואף על פי שלא חדש הוא כל־עיקר — קיים הוא, רשמית, בצדו של השכר־לזמן, בין השאר, בתקנות־הפועלים שבצרפת ובאנגליה במאה ה־14 — הרי הוא כובש לעצמו מרחב רב יותר לפעולתו רק בתקופת המאנופאקטורה ממש. בתקופת הסער־והדחף של התעשייה הגדולה, ביחוד בשנים 1797 עד 1815, שימש מנוף להארכתו של זמן־העבודה ולהורדתו של שכר־העבודה. מוצאים אנו חומר חשוב מאוד על תנועת שכר־העבודה במשך אותה תקופה — בספרים הכחולים: „דין־וחשבון וגביית־עדות של הוַעדה הנבחרת בדבר כתבי־בקשה הנוגעים לחוקי־הדגן” [“Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws”] (בעונה הפארלא־

---

[54] „עבודתם של שוליות־האומנים מסתדרת לפי היום או לפי היחידה (à la journée ou à la pièce)... האומנים־הבעלים יודעים בקירוב, כמה עבודה יכולים לבצע הפועלים ביום בכל מקצוע [métier] ועל־כן הם משלמים להם תכופות ביחס לעבודה שביצעוה; וכך עובדים השוליות עד גבול יכולתם, למען טובת עצמם, ללא כל צורך בפיקוח.” (ק א נ ט י ו ן: „מסה על טבעו של המסחר בכלל”, הוצאת אמסטרדאם 1756, עמ׳ 185 ו־202. המהדורה הראשונה יצאה־לאור בשנת 1755.) קאנטיון — שממנו שאבו־וקיבלו בשפע גם קניי וגם סר ג׳יימס סטיוארט וא. סמית — כבר קובע, איפוא, כאן, כי השכר־ליחידה אינו אלא שינוי־צורה של השכר־לזמן. המהדורה הצרפתית של הספר לקאנטיון מכריזה על עצמה בשער הספר, כי היא תרגום מאנגלית. אבל המהדורה האנגלית — „הניתוח של תעשייה, מסחר וכו׳ מאת פ י ל י פ ק א נ ט י ו ן, סוחר, בזמן האחרון תושב העיר לונדון” — לא רק שהיא מזמן מאוחר יותר (1759), אלא גם מתוכנה יוצא, שאין כאן אלא עיבוד מאוחר־יותר. הנה, למשל, במהדורה הצרפתית לא נזכר עדיין י ו ם כל־עיקר, ואלו במהדורה האנגלית, להיפך, כמעט ששוב אינו נזכר פ ט י. המהדורה האנגלית חשובה פחות מבחינה עיונית, אך מכילה היא כמה דברים מיוחדים, הנוגעים למסחר האנגלי, לסחר־המתכות וכו׳ — וכל אלה חסרים בטקסט הצרפתי. נדמה, איפוא, כי הדברים אשר בשער המהדורה האנגלית, „לקוחים במיוחד מתוך כתב־ידו של אציל חריף־ושנון, שמת לא מכבר, ומעובדים וכו׳” [“Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.”] — אינם אלא בדותה, מקובלת־ביותר בימים ההם.

[55] „והרי ראינו לעתים תכופות, כי בסדנות ידועות היו מקבלים הרבה יותר פועלים, משהיו דרושים באמת לצרכי העבודה? תכופות מקבלים פועלים, תוך שמצפים לעבודה, שעדיין איננה ידועה, ועתים אינה אפילו אלא מדומה; כיוָן שמשלמים לפי השכר־ליחידה, הרי אומרים הבעלים בלבם, שאינם מסכנים מאומה, שהרי כל ההפסד בזמן ייזקף על חשבון הבלתי־מועסקים.” (ה. ג ר ג ו א ר: „פועלי־הדפוס לפני בית־הדין הפלילי בבריסל.” בריסל 1865, עמ׳ 9.)

מנטארית 1813/14), וכן „דינים־וחשבונות של ועדת־הלורדים על המצב בגידול־תבואה, סַחרה ותצרכתה, ועל כל החוקים השייכים לכך.״ ["Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto."] (העונה של 1814/15). כאן מוצא אתה ראָיות מוסמכות על הורדתו המתמידה־והולכת של מחיר־העבודה מתחילתה של המלחמה האנטי־יעקובינית. בתעשיית־האריגה, למשל, ירד השכר־ליחידה עד כדי כך, שלמרות הארכתו המרובה של יום־העבודה היה השכר היומי נמוך עכשיו משהיה קודם־לכן. „ההכנסה הממשית של אורג־הכותנה פחותה עכשיו בהרבה משהיתה קודם־לכן; יתרונו על הפועל השכיח, שהיה קודם מרובה מאוד, נתבטל כמעט כולו. ואמנם... ההפרש־בשכר בין הפועל־המומחה ובין הפועל השכיח הוא עכשיו פחות בהרבה משהיה קודם־לכן בכל תקופה אחרת״[56]. עד כמה מועטת היתה התועלת, שהפיק הפרולטאריון החקלאי מהגברת עצמתה של העבודה ומהרחבתה עקב השכר־ליחידה — יבוא קטע זה, הלקוח מתוך חיבור מפלגתי למַען לורדי־הקרקעות וחוכריהם, ויעיד: „רובן המכריע של הפעולות החקלאיות נעשות בידי אנשים, ששׂוכרים אותם ליום או לפי שכר־ליחידה. שכרם השבועי עולה כדי 12 שילינגים; ואף על פי שיש לשעֵר, כי לפי השכר־ליחידה, המשמש דרבן גדול יותר לעבודה, מרויח הפועל שילינג אחד ואולי שני שילינגים יותר מאשר לפי השכר־השבועי, הרי החישוב של הכנסתו־הכוללת מעלה כי ריוח זה יוצא בהפסדו על־ידי אֲבטלתו במשך השנה... ועוד, נמצא בדרך כלל, כי שכרם של אנשים אלה עומד ביחס מסוים אל המחיר של אמצעי־המחיה ההכרחיים, וכך אדם עובד, אָב לשני ילדים, מסוגל לפרנס את משפחתו בלא להזדקק לקופת־הצדקה בקהילתו״[57]. מַלְתוּס העיר אז בנוגע לעובדות שנתפרסמו על ידי הפארלאמנט: „מוֹדני, שרואה אני בחששות קשים, כיצד גוברת ההתפשטות של נוהג השכר־ליחידה. עבודה קשה באמת במשך 12 או 14 שעות ליום, או יותר מכך — הרי זה למעלה מכוחה של כל ברייה אנושית״[58].

בבתי־המלאכה הכפופים לחוק־בתי־החרושת היה שכר־ליחידה למנהג־כללי, משום שכאן אין ההון יכול להרחיב את יום־העבודה אלא מבחינה אינטנסיבית בלבד[59].

עם השתנות הפרודוקטיביות של העבודה משתנה זמן־העבודה המתגלם באותה כמוּת־התוצרת. הרי שמשתנה גם השכר־ליחידה, שכן משמש הוא ביטוי למחיר של זמן־עבודה מסוים. בדוגמה שהבאנו למעלה היו מיוצרות ב־12 שעות 24 יחידות, ואלו תוצרת־הערכים של 12 השעות עלתה 6 שילינגים; הערך היומי של כוח־העבודה היה 3 שיל., מחירה של שעת־עבודה אחת — 3 פנסים, והשכר בעד יחידה — 1½ פנסים. ביחידה אחת נספגה ½ של שעת־עבודה. והנה, אם מחמת

---

56 „הערות למדיניות המסחר של בריטניה הגדולה.״ לונדון 1815, עמ׳ 48.

57 „סניגוריה על בעלי־הקרקע והחוכרים בבריטניה הגדולה.״ לונדון 1814, עמ׳ 4, 5.

58 מאלתוס: „חקירה בדבר טבע הרנטה והתפתחותה״, לונדון 1815 [עמ׳ 49, הערה.]

59 „אלה שמקבלים שכר־ליחידה... אפשר שהם מהווים ארבעה חלקים מן החמישה של כל הפועלים בבתי־החרושת.״ („דו״חות של מפקחי בתהח״ר ל־30 באפריל 1858״, עמ׳ 9.)

התכפלותה של הפרודוקטיביות מספק עכשיו אותו יום־עבודה נגיד, 48 יחידות במקום 24 — ואלו כל שאר התנאים בעינם עומדים — הרי יורד השכר־ליחידה מ־$1\frac{1}{2}$ פנסים ועומד על $\frac{3}{4}$ פנסים, שכן כל יחידה אינה מייצגת עכשיו אלא $\frac{1}{4}$ שעת־עבודה, במקום $\frac{1}{2}$. $24 \times 1\frac{1}{2}$ פנסים=3 שיל., ואף $48 \times \frac{3}{4}$ פנסים=3 שילינגים. לשון אחר: השכר־ליחידה פוחת־והולך לפי אותו יחס, שגדל־והלך מספר היחידות המיוצרות באותו זמן גופו[60], הווה אומר, ככל שפוחת־והולך זמן־העבודה הדרוש לעשייתה של אותה יחידה. אותו שינוי בשכר־ליחידה — והרי זה שינוי נומינאלי בלבד — מביא בעקבותיו סכסוכים תמידיים בין בעל־ההון לבין הפועלים. אם משום שבעל־ההון משתמש באמתלה זו כדי להוריד באמת את מחיר העבודה, ואם משום שהגברת הכוח־הפרודוקטיבי של העבודה מלווה תמיד הגברה בעצמת־העבודה. או משום שהפועל רואה מציאות בבבואָה של השכר־ליחידה — כאילו משלמים לו בעד תוצרתו, ולא בעד כוח־עבודתו — ולפיכך הוא מתקומם על הורדת־השכר, שאין שקולה כנגדה הוזלה במחיר־הממכר של הסחורה. „הפועלים... עוקבים בקפדנות אחרי המחיר של חומר־הגלם והמחיר של הסחורות המיוצרות, וכך מסוגלים הם לקבוע הערכה מדויקת של רווחי בעליהם"[61]. בצדק דוחה ההון תביעה כזאת ורואה בכך טעות גסה שטועים בטיבה של העבודה־השכירה[62]. ההון מתמרמר על חוצפה זו, שרוצים להטיל מסים על התקדמותה של התעשייה, והרי הוא פוסק־ומכריז במפורש שהפרודוקטיביות של העבודה אינה עניין לעובד בכלל[63].

[60] „כוח־הייצור של מכונת־הטוויה אשר לו [לחרשתן] נמדד בדיוק, ושער התשלום בעד העבודה הנעשית בעזרתה יורד עם גידול כוחה הפרודוקטיבי, אם גם לא במידה שווה." (יור: „פילוסופיה של המאנופאקטורות", עמ' 317.) מימרה אפולוגטית אחרונה — יור עצמו חוזר ומבטלה. מודה הוא, כי במקרה שמאריכים את ה„פרד", למשל, נובעת מתוך הארכה זו עבודה נוספת. הרי שאין העבודה פוחתת בה־במידה שגדל כוחה הפרודוקטיבי. ועוד: „על־ידי הארכה זו מתגבר כוחה הפרודוקטיבי של המכונה בחמישית. משחל מאורע זה, שוב לא ישלמו לו לטווה בעד עבודתו לפי אותו שער שהיו משלמים לו מקודם; אך, מכיון ששער זה לא יפחת ביחס של $\frac{1}{5}$, הרי יעלה שיפור זה את שכרו הממוני בעד כל מספר נתון של שעות עבודתו" — אבל, אבל — „המשפט הקודם זקוק להגבלה ידועה... מתוך מחצית השילינג המוספת לו צריך הטווה לשלם תוספת־מה בשביל עזרת הפועלים הצעירים, ומלבד זה נדחקים פועלים מבוגרים." (שם, עמ' [320], 321) — ודבר זה בודאי שאין לו נטייה להעלות את שכר־העבודה.

[61] ה. פוסט: „עמדתו הכלכלית של הפועל הבריטי", קיימבריג' ולונדון 1865, עמ' 178.

[62] ב„סטאנדארד" הלונדוני מ־20 באוקטובר 1861 אפשר למצוא דין־וחשבון על משפט, שהגיש בית־העסק ג'ון ברייט ושות' לפני שופטי־השלום [Magistrates] ברוצ'דייל „לתבוע־לדין בעד מעשי־איום את נציגי האגודה המקצועית של אורגי שטיחים. השותפים של ברייט הנהיגו מנגנון־מכונות חדש, שצריך לספק 240 יארד שטיח בו־בזמן ובה־בעבודה(!), שנדרשו קודם כדי לייצר 160 יארד. הפועלים לא היתה להם כל זכות לתבוע לעצמם חלק ברֶוָחים, שצמחו מתוך שמעסיקיהם השקיעו הונם בשיפורים טכניים. בהתאם לכך הציעו האדונים ברייט להפחית את שער השכר מ־$1\frac{1}{2}$ פנסים לפני אחד ליארד, בעוד שמשכורתם של הפועלים בעד אותה עבודה נשארה בדיוק כשהיתה. אך היתה כאן הפחתה נומינאלית, שהפועלים — כך הם טוענים — לא הוזהרו תחילה על כך כיאות."

[63] „האגודות המקצועיות [Trades' Unions], תוך שהן שואפות לקיים את שיעורי־

פרק עשרים

הבדלים לאומיים בשכר־העבודה

בפרק החמישה־עשר עסקנו בצירופים מסוגים שונים, העלולים להביא לידי שינוי בשיעור־הערך, המוחלט או היחסי (כלומר, אם מַשווים אותו אל עודף־הערך) של כוח־העבודה; ואלו, מצד שני, הכמות של אמצעי־המחיה, שמתממש בהם מחירו של כוח־העבודה, אפשר שיחולו בה תנועות־תנודות שאינן תלויות[64] בהשתנותו של מחיר זה, או שונות הימנה. וכבר העירונו, כי על־ידי העתקה פשוטה, שמעתיקים את ערכו או את מחירו של כוח־העבודה לצורה מובנת־לרבים [exoterische Form] של שכר־העבודה, הרי כל החוקים הללו מתגלגלים בחוקים הדנים בתנועה של שכר־העבודה. מה שמופיע במסגרת התנועה הזאת כקומבינאציה משתנית — אפשר כי לגבי ארצות שונות יופיע כשוֹני החָל בו־בזמן בשכר־העבודה אצל האומות. ובכן: אם מַשווים את שכר־העבודה של אומות, יש לשקול את כל הגורמים הקובעים את השינוי בשיעור־הערך של כוח־העבודה: מחירם והיקפם של אמצעי־המחיה הראשוניים בהתפתחותם הטבעית וההיסטורית, הוצאות החינוך של הפועל, התפקיד של עבודת נשים ועבודת־ילדים, פרודוקטיביות־העבודה, שיעורה האקסטנסיבי והאינטנסיבי. אפילו השוָאָה שטחית־ביותר מחייבת, קודם כל, שנקח את שכר־היום הממוצע, הקיים באותם ענפי־ייצור גופם בארצות שונות, ונעמידו על ימי־עבודה שווים בגדלם. ולאחר שנשתוו בדרך זו שיעורי־השכר היומיים, צריך להעתיק שוב את השכר־לזמן לשכר־ליחידה, שכן רק זה האחרון משמש אַמת־מידה הן לדרגת הפרודוקטיביות של העבודה והן לשיעורה האינטנסיבי של העבודה.

בכל ארץ מקובל ממוצע מסוים בשביל אינטנסיביות־העבודה, שלמַטה הימנה העבודה לייצורה של שום סחורה מוציאה יותר זמן מן הזמן ההכרחי מבחינה חברתית, ועל־כן אין איכותה של עבודה זו נחשבת לאיכות תקינה. רק דרגת־אינטנסיביות, העולה על הממוצע הלאומי, יש בה כדי לשנות בארץ נתונה את מידת הערך על־ידי עצם משכו של זמן־העבודה. מה שאין כן בשוק העולמי, שהארצות היחידות אינן אלא חלקים בלתי־נפרדים [אינטגראליים] הימנו. אינטנסי־ביות העבודה הממוצעת שונה בכל ארץ וארץ; כאן היא גדולה־יותר וכאן קטנה־יותר. הווה אומר: ממוצעים לאומיים אלה משמשים קנה־מידה, שיחידת־המידה שבה היא היחידה־הממוצעת של העבודה האוניברסאלית. מכאן: אם באומה מסוימת העבודה אינטנסיבית־יותר, הרי היא מייצרת באותו פרק־זמן — בהשוָאָה אל עבודה פחות־אינטנסיבית — יותר־ערך המתבטא ביותר־ממון.

השכר, מתאמצות ליטול־חלק (שומו שמים! [Quelle horreur!]) ביתרונות השיפורים של מנגנון־המכונות... הדרישה לשכר גבוה־יותר, משום שהופחתה העבודה, פירושה בלשון אחר: להטיל מס על שיפורים מכאניים." („על צירוף המקצועות", מהדורה חדשה, לונדון 1834, עמ' 42.)

[64] „לא יהא זה נכון לומר, ששכר־העבודה" (מדובר כאן במחיר־העבודה) „עלה מפני שאפשר לקנות בו יותר סחורה מוזלה." (דוד ביוקאנאן בהוצאתו שהוציא את חיבורו של א. סמית „עושר העמים", 1814, כרך ראשון, עמ' 417, הערה.)

ועוד יותר משתנה חוק־הערך, בשימושו הבינלאומי, על־ידי כך שבשוק העולמי נחשבת העבודה הפרודוקטיבית־יותר של אומה אחת גם כעבודה אינטנסיבית־יותר — כל־אֵימת שההתחרות לא תכפה את האומה הפרודוקטיבית־יותר להוריד את מחיר־הממכר של סחורתה ולהעמידה על ערכה.

במידה שבארץ מן הארצות מפותח הייצור הקאפיטאליסטי, בה־במידה עולות בה בקרב האומה גם אינטנסיביות העבודה ופרודוקטיביותה מעל לרמה הבינ־לאומית[64א]. נמצאנו למדים: הכמויות השונות של סחורות מסוג אחד, המיוצרות בארצות שונות בזמן־עבודה שווה — ערכים שונים להן מבחינה בינלאומית, המתבטאים במחירים שונים, כלומר, בסכומי־ממון המשתנים לפי הערכים הבינ־לאומיים. משמע: קטן־יותר יהא הערך היחסי של הממון בשביל אומה, שבתוכה מפותח־יותר אופן הייצור הקאפיטאליסטי, מאשר בשביל אומה שבתוכה פחות־מפותח אופן הייצור הזה. מכאן מתחייב, ששכר־העבודה הנומינאלי — זה האקויואלנט לכוח־העבודה, כשהוא מתבטא בממון — גדול יהיה בתוך האומה הראשונה מאשר בתוך האומה השנייה; ואולם, אין זה רוצה לומר בשום פנים, שכוחם של דברים אלה יפה גם לגבי השכר הממשי, כלומר, לגבי אמצעי־המחיה שמעמידים לרשותו של הפועל.

ואולם אף אם נסיח את דעתנו מהבדל יחסי זה של ערך־הממון בארצות שונות, הרי נמצא תכופות, כי השכר היומי, השבועי וכו׳, גדול באומה הראשונה מבאומה השנייה; ואלו מחיר־העבודה היחסי — כלומר, מחיר־העבודה ביחסו אל עודף־הערך ואל ערך־התוצרת כאחד — גדול באומה השנייה מבאומה הראשונה[65].

י. ו. קאוול, חבר הוַעדה־לבתי־החרושת משנת 1833, לאחר שחקר את ענף־הטוויה חקירה מדוקדקת, הגיע לידי מסקנה, כי „באנגליה שיעורי השכר בעצם נמוכים־יותר בשביל בעל־ההון — אם גם גבוהים־יותר בשביל הפועל — מביבשת אירופה״ (יור, עמ׳ 314). המפקח על בתי־החרושת באנגליה אלכסנדר רדגרייוו מביא בדין־וחשבון שלו על בתי־החרושת מ־1 באוקטובר 1866 סטאטיסטיקה־משנה של אנגליה לעומת ארצות היבשת; ועל יסודה של זו הוא מוכיח, כי אף על פי

[64א] במקום אחר נחקור, מה הן הנסיבות, בקשר אל הפרודוקטיביות, שיש בהן לשנות חוק זה לגבי ענף־יצור זה או אחר.

[65] ג׳יימס אנדרסון, בפולמוסו נגד א. סמית, מעיר: „וכן מן הראוי לציין, שאמנם מחיר העבודה למראית־עין נמוך על הרוב בארצות עניות, שתוצרת האדמה בהן, וביחוד תבואה, אינה אלא זולה; ואף על פי כן למעשה מחיר זה על הרוב גבוה שם באמת יותר מבשאר הארצות. שכן, לא השכר שניתן לפועל ליום הוא המחיר הממשי של העבודה, אם גם הוא מחירה המדומה. המחיר הממשי הוא מה שעולה לו באמת למעסיק כמות מסוימת של עבודה מבוצעת; ולאור זה זולה־יותר, כמעט בכל המקרים, העבודה בארצות עשירות מבארצות עניות, אף על פי שמחיר התבואה ושאר מצרכים נמוך בכלל הרבה בארצות האחרונות מבראשונות... עבודה לפי הערכה־יומית נמוכה בהרבה בסקוטיה מבאנגליה... עבודה לפי שכר־ליחידה זולה יותר על הרוב באנגליה.״ (ג׳יימס אנדרסון: „הרהורים בדבר האמצעים לעורר רוח של חריצות לאומית וכו׳״, אדינבורג 1777, עמ׳ 350, 351.) — ולהיפך, שכר־עבודה נמוך מביא מצדו לידי התייקרות העבודה. „העבודה יקרה יותר באירלאנד מבאנגליה... משום שהשכר נמוך יותר בהרבה.״ (מס׳ 2074 ב„ועדה מלכותית על מסילות־הברזל, פרוטוקול.״ 1867.)

שהשכר נמוך־יותר וזמן־העבודה ארוך־יותר בהרבה ביבשת, הרי העבודה כאן, ביחסה אל התוצרת, יקרה יותר מן העבודה האנגלית. מנהל (manager) אנגלי אחד בבית־חרושת לכותנה באולדנבורג מעיד, כי זמן־העבודה נמשך שם מ־5.30 בבוקר עד 8 בערב, לרבות ערבי־שבתות; וכי הפועלים שם, אם הם עובדים בהשגחת מפקחי־עבודה אנגליים, אינם מספקים במשך זמן זה כל אותה התוצרת שמספקים הפועלים האנגלים ב־10 שעות, ועוד פחות מכך בהרבה הם מספקים בהשגחתם של מפקחי־עבודה גרמנים. שכר־העבודה נמוך בהרבה מזה שבאנגליה, תכופות כדי 50%, אך מספר הידיים ביחס אל מערכת־המכונות גדול יותר בהרבה, במחלקות שונות ביחס של 3:5. מר רדגרייוו מביא פרטים מדוייקים־ביותר על בתי־החרושת לכותנה שברוסיה. הנתונים הובאו לו בידי אנגלי אחד, שעוד לפני זמן קצר עשה שם כמנהל. על אדמת־רוסיה, זו הדשנה כל כך בכל מיני תועבות, עדיין עולים במלוא־פריחתם כל אותם האֲימים הקודמים מתקופת־הילדות של בתי־החרושת [factories] האנגליים. המנצחים על העבודה הם, כמובן, אנגלים, שכן בעל־ההון הרוסי מילידי הארץ אין לו כשרון בשביל עסק זה של בית־החרושת. על אף כל מיני יתר־עבודה, עבודת־תמיד ביום ובלילה והנמכת־השכר בצורה מחפירה־ביותר — אין התוצרת הרוסית מתקיימת אלא קיום עלוב, על־ידי איסור היבוא של תוצרת־חוץ. — ובסוף, הריני מביא עוד סקירת־השוָאה של מר רדגרייוו על המספר הממוצע של הפלכים, לכל בית־חרושת ולכל טוָה, בארצות שונות של אירופה. מר רדגרייוו עצמו מעיר, כי הוא אסף את המספרים האלה לפני שנים אחדות, וכי מאותם ימים ואילך גדלו באנגליה הן מידותיהם של בתי־החרושת והן מספר הפלכים לכל פועל. אלא שהוא מניח, כי התקדמות שוָה, יחסית, חלה גם בארצות־היבשת הנמנות בסקירה, ונמצא שהמספרים המובאים קיימו־ושמרו על ערכם ההשוָאתי.

המספר הממוצע של הפלכים לכל בית־חרושת

באנגליה	12.600
בשווייץ	8.000
באוסטריה	7.000
בסאכסוניה	4.500
בבלגיה	4.000
בצרפת	1.500
בפרוסיה	1.500

המספר הממוצע של פלכים לגולגולת (לכל עובד)

בצרפת	פועל אחד על	14	פלכים
ברוסיה	״ ״ ״	28	״
בפרוסיה	״ ״ ״	37	״
בבאואריה	״ ״ ״	46	״
באוסטריה	״ ״ ״	49	״
בבלגיה	״ ״ ״	50	״
בסאכסוניה	״ ״ ״	50	״
במדינות־גרמניה הקטנות	״ ״ ״	55	״
בשווייץ	״ ״ ״	55	״
בבריטניה הגדולה	״ ״ ״	74	״

„השנָאָה זו" — אומר מר רדגרייוו — „קשה עוד יותר, בהרבה, בשביל בריטניה הגדולה, משום שכאן קיימים בתי־חרושת מרובים שהאריגה־במכונות מצורפת בהם אל מלאכת הטווייה, (בעוד שבטבלה לא נוּכּה מספר האורגים) ; ואלו בתי־החרושת בחוץ־לארץ הם ברובם בתי־טווייה בלבד. אילו אפשר היה להשוות דומה לדומה, בדייקנות, הייתי יכול למצוא במחוזי כמה בתי־חרושת לטוויית־כותנה, בהם מכונות „פרד" [Mules] עם 2.200 פלכים נתונות לפיקוחו של איש אחד (משגיח — minder), בצירוף שתי עוזרות, ויום־יום הן מספקות 220 פונטים חוטים הנמתחים לאורך 400 מילין (אנגליות)". („דו"חות של מפקחי בתי־החרושת, ל־1 באוקטובר 1866", עמ' 31—37 וכו' ["Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866.]).

מן הידוע, שחברות אנגליות קיבלו על עצמן את הבנייה של מסילות ברזל גם במזרחה של אירופה וגם באסיה, ובמפעלים אלה העסיקו, מלבד פועלים מילידי המקום, גם מספר מסויים של פועלים אנגלים. ואם גם ההכרח שבמציאות כפה עליהם להביא בחשבון את ההבדלים הלאומיים אשר באינטנסיביות־העבודה — לא הביא לָהֶם דבר זה שום הפסד. נסיונם העמיד אותם על כך, שאם גם רמת השכר מתאימה, אם הרבה ואם מעט, לאינטנסיביות־העבודה הממוצעת, הרי שכר־העבודה היחסי (ביחס אל התוצרת) משתנה בדרך כלל בכיוון הפוך.

ה. ק א ר י י, ב„מַסה על השער של שכר־העבודה"[66] — מן הראשונים בחיבוריו הכלכליים — שקוד להוכיח, כי שיעורי השכר השונים אצל האומות השונות מתייחסים יחס ישר אל דרגות־הפרודוקטיביות של ימי־העבודה באותן האומות ; ומתוך אותו יחס בינלאומי רוצה הוא להסיק את המסקנה, כי שכר־העבודה בכלל עולה ויורד לפי פרודוקטיביות העבודה. כל הניתוח שהעלינו בדבר ייצורו של עודף־הערך מוכיח את תפלותה של מסקנה זו — אילו גם הוכיח קאריי באמת את הנחותיו, ולא היה מערבב־ומבלבל, לפי מנהגו, בתוך קדירה אחת חומר סטאטיסטי שונה, שחטף־ואסף בשטחיות וללא ביקורת. וראָה זה משובח־ביותר : אין הוא פוסק, שמצב־הדברים חל באמת כך כפי שהיה מחוּיב לָחול לפי הלכתו. לאמור : התערבותה של המדינה היא שסילפה את היחס הכלכלי שבדרך־הטבע. שומה, איפוא, לחַשב את שיעורי־השכר אצל האומות כאילו אותו חלק־של־השכר הנופל לקופתה של המדינה בצורת מסים היה בא לכיסו של הפועל עצמו. כלום לא היה מצווה מר קאריי להרהר בלבו : שמא גם „הוצאות־מדינה" אלה הן „פירות שבדרך־הטבע" של ההתפתחות הקאפיטאליסטית ? דרך־הוכחה זו נאה לחלוטין לאותו איש, שהכריז תחילה על יחסי־הייצור הקאפיטאליסטיים כעל חוקי־נצח של הטבע ושל התבונה, ולא באה התערבותה של המדינה אלא להפריע את משחק פעולתם ההרמונית־החפשית ; ולאחר־מכן הוא עומד ומגלה, כי ההשפעה השׂטנית של אנגליה על השוק העולמי — השפעה שאינה נובעת, כנראה, מתוך חוקי־הטבע של הייצור הקאפיטאליסטי — היא שמביאה בהכרח לידי התערבות־המדינה, היינו, לידי הגנת אותם חוקי הטבע והתבונה על ידי המדינה, בלשון אחר : לידי שיטת מכסי־המגן.

---

[66] „מסה על שער השכר ; יחד עם חקירת הסיבות של ההבדלים בתנאי האוכלוסייה העובדת בכל העולם." פילאדלפיה 1835.

ועוד הוא גילה, כי לא משפטיו [Theoreme] של ריקארדו וכו׳, שמנוסחים בהם ניגודים וסתירות הקיימים בחברה, תוצאה אידיאלית הם של התנועה הכלכלית שבממש — אלא להיפך: הניגודים הממשיים על הייצור הקאפיטאליסטי, באנגליה ובארצות אחרות, הם תוצאה של משפטי ריקארדו וכו׳! ולאחרונה הוא גילה, כי בסופו של דבר המסחר הוא שמחריב את כל היופי וההרמוניה של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי הטבועים בו מלידה. עוד פסיעה אחת ואפשר שהוא מגלה, כי התקלה היחידה של הייצור הקאפיטאליסטי היא — ההון עצמו. רק אדם, חסר חוש־הביקורת עד כדי זוָעה ובעל לַמדָנות של תוכן כוזב [de faux aloi], ראוי היה — על אף אפיקורסותו הפרוטקציוניסטית — ליהפך למַעיין־סתרים בשביל החכמה ההרמונית משל אחד באסטיא וכל שאר האופטימיסטים, חסידי חופש־המסחר אשר בימינו.

פרשה שביעית

התהליך של הצבר־ההון

גלגולו של סכום־ממון באמצעי־ייצור ובכוח־עבודה — היא תנועתה הראשונה של כמות־הערך העתידה לשמש בתיפקוד של הון. תנועה זו מתרחשת בשוק, בתחום המחזור. שלב שני של תנועה זו, הוא תהליך־הייצור, מסתיים משנהפכו אמצעי־הייצור לסחורה, שערכה עולה על ערכם של חלקיה־יסודותיה, כלומר, שהוא מכיל בתוכו את ההון שמתחילה ניתן־כמפרעה, לרבות עודף־ערך. ואז יש להטיל אותן סחורות שוב לתחום המחזור. המטרה היא — למכור אותן, לממש את ערכן בממון ואת הממון להפוך שוב להון, וחוזר־חלילה. סיבוב זה, העובר תמיד אותם שלבים גופם בזה אחר זה, מהווה את מחזורו של ההון.

תנאי ראשון להצבר הוא, שיעלה בידי בעל־ההון למכור את סחורותיו ולחזור־ולהפוך להון את רוב הממון שקיבל על־ידי כך. בדברים הבאים אנו מניחים, שההון עובר את תהליך־מחזורו בדרך תקינה. ניתוחו המפורט־יותר של אותו תהליך משתייך לספר השני.

בעל־ההון, זה שמייצר את עודף־הערך, כלומר, שסוחט במישרין מתוך הפועלים עבודה שלא־בתשלום ומייצבה בסחורות — הוא אמנם הנכסן הראשון של אותו עודף־הערך, אבל בשום־פנים לא בעליו האחרון. לאחר־מכן עליו להתחלק בו עם בעלי־הון אחרים, המקיימים תיפקודים אחרים בייצור החברתי בכללו, כגון בעל־הקרקע וכו׳. ולפיכך מתפצל עודף־הערך לחלקים שונים. פרוסותיו נופלות בחלקם של אישים בני קאטגוריות שונות, והן לובשות צורות שונות, עצמאיות זו לגבי זו, כגון: ריוח, רבית, ריוח מסחרי, רנטה קרקעית, וכו׳. בגלגולי צורות אלה של עודף־הערך נוכל לטפל רק בספר השלישי.

ובכן, מניחים אנו כאן מצד אחד, כי בעל־ההון, המייצר את הסחורה, מוכר אותה לפי ערכה, ושוב אין אנו נותנים עוד את דעתנו, עם חזירתו של בעל־ההון אל שוק־הסחורות, לא על הצורות החדשות, הנלוות אל ההון בתוך תחום המחזור, ולא על התנאים הממשיים של הרפרודוקציה הגנוזים בכך. מצד השני מקובל עלינו היצרן הקאפיטאליסטי כבעל־הקניין של עודף־הערך כולו, או לכשתרצו — כנציגם של כל שותפיו בשלל. מכאן, שלפי־שעה אנו דנים בהצבר דיון מופשט, כלומר, בחינת שלב בלבד בתהליך־הייצור הישיר.

אגב: עד כמה שחל ההצבר, הרי הצליח כבר בעל־ההון באמת למכור את הסחורה המיוצרת ולחזור־ולהפוך להון את הממון שפדה במכירה. ועוד: פיצול זה

של עודף־הערך לקטעים שונים אינו משנה אף במשהו לא בטיבו של זה, ולא בתנאים ההכרחיים, בהם הוא נעשה יסוד של ההצבר. תהיה מה שתהיה הפרופורציה של עודף־הערך, שהיצרן הקאפיטאליסטי מאַחז לעצמו או מעביר לידי אחרים — לעולם הוא הראשון שמנַכסו. הווה אומר: מה שאנו מניחים בתיאורו של ההצבר — היא ההנחה הקיימת בעצם התרחשותו של זה. מצד שני, הרי פילוגו של עודף־הערך ותנועת־התיווך של המחזור — הם שמאפילים על צורת־היסוד הפשוטה של תהליך־ההצבר. ועל־כן מן הצורך הוא, לשם ניתוחו הקפדני, שנסיח דעת לפי שעה מכל התופעות, המסתירות את הפעולה הפנימית אשר במכאניזם שלו.

פרק עשרים ואחד

רפרודוקציה פשוטה

תהיה צורתו החברתית של תהליך־הייצור מה שתהיה — מן ההכרח הוא שיהיה רצוף, כלומר, שיהיה חוזר־ועובר תמיד מחדש, במחזור פריודי, אותם שלבים גופם. כשם שלא ייתכן, שחברה תפסיק ולא תהיה עוד צורכת — כך לא ייתכן, שתפסיק ולא תהא עוד מייצרת. מכאן, שכל תהליך של ייצור חברתי — משנסתכל בו בצירופו הרצוף ובזרם המתמיד של חידושו — הוא בר־בזמן תהליך של רפרודוקציה.

התנאים בשביל הייצור הם גם התנאים בשביל הייצור־החוזר. שום חברה אינה יכולה לייצר ללא־הפסק, כלומר, לחזור־ולייצר, בלא שתחזור־ותהפוך ללא־הפסק חלק מסוים של תוצריה לאמצעי־ייצור, היינו, ליסודות בשביל הייצור החדש. אם שאר התנאים נשארים כמו שהיו, הרי אין החברה יכולה לחזור־ולייצר את עושרה או לקיים אותו בקנה־המידה הקודם, אלא אם כן היא מחזירה־ומשלימה בעַיִן [in natura] את אמצעי־הייצור שבלו, למשל, במשך שנה, — היינו, אמצעי־עבודה, חומרי־גלם וחומרי־עזר — על־ידי כמות שוָה של טפסים חדשים; אותה כמות מפרישים מכמות־התוצרת השנתית וחוזרים־וממַזגים אותה בתוך תהליך־הייצור. משמע: כמות מסוימת של התוצרת השנתית — קניין הייצור הוא. אותה כמות, עם שהיא מיועדת מעצם תחילתה בשביל הצריכה הפרודוקטיבית, קיימת על הרוב בצורות־נאטוראליות כאלו, שממילא אין כאן מקום בשביל הצריכה האינ־דיווידואלית.

אם הייצור צורה קאפיטאליסטית לו, אף הייצור־החוזר כך. ומה באופן־הייצור הקאפיטאליסטי מופיע תהליך־העבודה בחזקת אמצעי בלבד בשביל תהליך־השיערוך, אף הרפרודוקציה מופיעה כאן בחזקת אמצעי בלבד כדי לחזור־ולייצר את הערך שניתן־במפרעה — בחזקת הון, כלומר, בחזקת ערך המשערך עצמו. אין אותו מסווה כלכלי, האופייני בשביל בעל־ההון, דבק בו באדם מסוים, אלא על שום שממונו מתַפקֵד בתמידות בחזקת הון. אם סכום־ממון שניתן־במפרעה, למשל, 100 לי״ש, נהפך במשך שנה זו להון ומייצר עודף־ערך של 20 לי״ש — מן ההכרח הוא שאותו סכום יחזור בשנה הבאה וכו׳ על אותה פעולה גופה. בחזקת תוספת פריודית

של ערך־ההון, היינו, בחזקת פְּרִי פֶּרְיוֹדִי של ההון הנתון בתהליך — לובש עודף־הערך צורה של הכנסת־קבע [Revenue] הצומחת־ועולה מתוך ההון[1].

אם אותה הכנסת־קבע משמשת לו לבעל־ההון רק קרן־לצריכה, כלומר, אם גם יציאָתה פריודית היא כמו כניסתה — הרי חלה כאן רפרודוקציה פשוטה, באם שאר התנאים נשארים כמו שהיו. ואף על פי שאין זו אלא חזרה בלבד על תהליך־הייצור בקנה־מידה שווה, הרי עצם חזרה זו, או רציפות זו, מַקנה לו לתהליך סגולות־אופי מסוימות, חדשות, — או, מוטב שנאמר: נוטלת היא ממנו את סגולות־האופי המדומות, הנודעות לו בחזקת מֶהוָה בודד בלבד.

תהליך־הייצור פותח במיקח של כוח־העבודה לזמן מסוים, ופתיחה זו חוזרת־ומתחדשת תמיד, כל־אימת שנסתיים מועד ממכרה של העבודה ועל ידי כך חלפה תקופת־ייצור מסוימת: שבוע, חודש, וכו'. אך אין הפועל בא על שכרו אלא לאחר שכוח־עבודתו כבר פעל ומימש בסחורות גם את ערכו של עצמו וגם את עודף־הערך. משמע: הוא שייצר לא רק את עודף־הערך, שלפי שעה אין אנו רואים בו אלא קרן־לצריכתו של בעל־ההון, כי־אם גם את קרן התשלומים לו לעצמו, היינו, את ההון המשתנה, ייצר — עוד לפני שהון זה חוזר־וזורם לידיו בדמות של שכר־העבודה; ואין מעסיקים אותו אלא כל זמן שהוא חוזר־ומייצר את ההון הזה. מכאן נוסחה זו של הכלכלנים, שהזכרנוה בפרק הששה־עשר, נוסחה II המתארת את השכר כהשתתפות בתוצרת עצמה[2]. חלק הוא מן התוצרת החוזרת־ומיוצרת תמיד בידי הפועל — חלק שחוזר־וזורם אליו תמיד בדמות שכר־העבודה. ודאי, שבעל־ההון פורע לו את ערך־הסחורה בממון. ואין ממון זה אלא שינוי־צורה של תוצרת־העבודה, או מוטב שנאמר: של חלק מתוצרת־העבודה. בה־בשעה שהפועל הופך חלק מאמצעי־הייצור לתוצרת, חוזר־ונהפך חלק מתוצרתו הקודמת לממון: זו עבודתו מן השבוע שעבר או ממחצית־השנה האחרונה, ובעבודתו זו משלמים לו בעד עבודתו של היום או של מחצית־השנה העתידה־לבוא. אַשְׁלָיָה זו, שצורת־הממון הולידה אותה, נעלמת מיד — משדנים במעמד־הקאפיטאליסטים ובמעמד הפועלים, תחת לדון בבעל־ההון הפרט ובפועל־הפרט. מה שמעמד־בעלי־ההון נותן בתמידות למעמד־הפועלים — המחָאות הן, בצורה של ממון, על חלק מן התוצרת, שהמעמד האחרון מייצרה והמעמד הראשון מְנַכסה. ואותן המחָאות הפועל מחזירן, ואף כאן בתמידות, לידי מעמד בעלי־ההון, ובכך הוא מוציא מידיו של אותו מעמד את החלק המגיע לו לעצמו מתוצרתו־שלו. צורת־הסחורה של התוצרת וצורת־הממון של הסחורה אינן אלא מליטות כל אותו עסק.

[1] „העשירים, שהם צורכים את תוצרי עבודתם של אחרים, אינם משיגים את התוצרים הללו אלא על־ידי מעשי־חליפין (קניות של סחורות)... נדמה, איפוא, שהם צפויים במהרה לאפיסת קרנות־המילואים שלהם... אך במשטר החברתי [הקיים] השיג העושר את הכוח לחזור־ולייצר עצמו על־ידי עבודת אחרים. העושר, כעבודה ועל־ידי העבודה, נושא בכל שנה פרי, שאפשר שייהרס בכל שנה והעשיר לא ייעני. אותו פרי היא ההכנסה, הנובעת מתוך ההון.״ (ס י ס מ ו נ ד י: „עיקרים חדשים וכו׳״, כרך ראשון, עמ׳ 81, 82.)

[2] „שכר כרוָחים — שניהם יש לראותם כחלק התוצרת המוגמרת.״ (ר א מ ז י י: „מסה על חלוקת העושר״, עמ׳ 142.) „חלק התוצרת, הבא לידי הפועל בצורת שכר.״ (ג׳. מ י ל: „יסודות הכלכלה המדינית״, בתרגומו של פאריסו, פאריס 1823, עמ׳ 34.)

מכאן: אין ההון המשתנה אלא צורת־תופעה היסטורית, מיוחדת, של הקרן לאמצעי־מחיה, או של קרן־העבודה, שהפועל זקוק לה לקיומו ולרפרודוקציה של עצמו; ולעולם, בכל השיטות של הייצור החברתי, חייב הוא עצמו לייצר אותה קרן ולחזור־ולייצרה. ורק משום כך חוזרת־וזורמת אליו תמיד קרן־העבודה בצורה של אמצעי־תשלום בעד עבודתו — מפני שתוצרתו־שלו מתרחקת ממנו תמיד בצורתו של ההון. ואולם אותה צורת־תופעה של קרן־העבודה אינה משנה ולא כלום בעובדה, כי מה שהפועל מקבל־כמפרעה מאת בעל־ההון, אינו אלא עבודתו שלו עצמו, שנתלבשה לבוש־חפץ[3]. נקח, למשל, איכר־צמית. 3 ימים בשבוע, למשל, הוא עובד בשדהו־שלו ובאמצעי־עבודה משלו. בשאָר שלושת ימי־השבוע הוא מבצע עבודת־צמיתים באחוזת אדוניו. הוא חוזר־ומייצר תמיד את קרן־העבודה של עצמו, ובשבילו קרן זו לעולם אינה לובשת צורה של אמצעי־תשלום, שאדם שלישי יתנם לו במפרעה בעד עבודתו. וכנגד זה אף עבודת־הכפייה, שהוא עובד שלא־בתשלום, אינה לובשת לעולם צורה של עבודת־רשות ובתשלום. ואם יבוא מחר בעל־האחוזה ויִנַּכֵּס לעצמו את השדה, את בהמת־העבודה, את הזרעים, בקיצור: את אמצעי־הייצור של האיכר־הצמית — שוב צריך זה למכור מכאן ולהבא את כוח־עבודתו לבעל־הצמיתים. ואם שאָר התנאים נשארים כשהיו — יעבוד גם עתה כמקודם 6 ימים בשבוע, 3 ימים לעצמו ו־3 ימים למי שהיה בעל־הצמיתים ועכשיו נהפך לבעל־שכירים. אף עתה כמקודם ישתמש־ויבלה את אמצעי־הייצור באשר הם אמצעי־ייצור, ואת ערכם יעביר על התוצרת. גם עתה כמקודם ייכנס חלק מסוים של התוצרת לתוך הרפרו־דוקציה. אולם, מה עבודת־הצמיתים לובשת צורה של עבודה־שכירה, כך לובשת קרן־העבודה, — שגם עתה כמקודם מייצרה וחוזר־ומייצרה האיכר־הצמית — צורה של הון, שניתן־במפרעה על־ידי בעל־הצמיתים לשעבר. הכלכלן הבורגני, שמוחו המוגבל אינו יכול להבדיל בין צורת־התופעה לבין מה שמופיע בה — עוצם את עיניו מראות בעובדה, כי אפילו בימינו אין קרן־העבודה מופיעה על פני כדור העולם בצורת הון אלא במקרים יוצאים מן הכלל[4].

ודאי: רק אז מקפח ההון המשתנה את משמעותו כערך הניתן־במפרעה מתוך הקרן של בעל־ההון עצמו[4א]. אם אנו דנים בתהליך־הייצור הקאפיטאליסטי כשהוא מצוי בזרם המתמיד של חידושו. אך, הרי מן ההכרח הוא, שהיתה לו ראשית, אי־שם במקום ובזמן. מתוך נקודת השקפתנו עד כאן יוצא, איפוא, כי קרוב לוַדאי, שפעם, ביום מן הימים, בכוחו של הצבר ראשוני כל־שהוא, בלתי־תלוי בעבודת אחרים שלא־

---

[3] „אם משתמשים בהון כדי ליתן־במפרעה את השכר לפועלים, הרי אין בו כדי להוסיף ולא כלום לקרן בשביל קיום העבודה.” (קייזנובה בהערה לספר, שהופיע בהוצאתו: „הגדרות בכלכלה מדינית” למאלתוס, לונדון 1853, עמ׳ 22.)

[4] „אפילו לא כדי רביע ממספר הפועלים בעולם מקבלים את שכר־עבודתם כמפרעה מאת בעלי־ההון.” (ריצ׳ארד ג׳ונס: „ספר־לימוד של הרצאות על הכלכלה המדינית של האומות”. הרטפורד 1852, עמ׳ 36.)

[4א] אף על פי שהפועל החרשתי מקבל את שכרו כמפרעה מאת בעליו, אין הוא גורם לו למעשה שום הוצאות, שהרי בדרך כלל ערך השכר הזה נשמר, בתוספת רוָחים, בתוך הערך המשופר של העצם שבו הושקעה עבודתו.” (אַדם סמית, „עושר העמים”, ספר ראשון, פרק שלישי [כרך שני, עמ׳ 335].)

בשכר — נהפך בעל־ההון לבעל־ממון, וכך היה בידו לבוא אל השוק ולשמש קונה של כוח־העבודה. ואולם, עצם רציפותו של תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי, היינו, הרפרודוקציה הפשוטה, מביאה בעקבותיה עוד שינויים מוזרים אחרים, הפוגעים לא רק בחלק ההון המשתנה אלא גם בהון־הכולל.

אם בהון של 1000 לי״ש נוצר והולך בדרך פריודית, למשל: שנה־שנה, עודף־ערך של 200 לי״ש, ואם אותו עודף־ערך הולך־ונאכל שנה־שנה — הרי ברור, כי לאחר שאותו תהליך יחזור־ויישנה חמש שנים, יהיה הסכום של עודף־הערך הנאכל $= 5 \times 200$, או יהיה שווה לערך־ההון של 1000 לי״ש שניתן־במפרעה בראשית התהליך. אילו לא היה נאכל עודף־הערך השנתי אלא קצתו, למשל, למחצה, שוב היתה מתקבלת אותה תוצאה לאחר שתהליך־הייצור יחזור־ויישנה עשר שנים, שהרי $10 \times 100 = 1000$ לי״ש. זה הכלל: ערך־ההון שניתן־במפרעה, אם מחלקים אותו על עודף־הערך הנאכל שנה־שנה, נותן את מספר השנים, או את מספר התקופות של הרפרודוקציה — ולאחר שהללו חלפו, הרי ההון שניתן־במפרעה בתחילתו נאכל על־ידי בעל־ההון, ובכך נעלם מן העולם. דימוי זה, שמדמה בעל־ההון, כי את תוצרתה של עבודת־זרים שלא־בשכר, את עודף־הערך, הוא אוכל, ואת ערך ההון הראשוני הוא מקיים — אין בו לחלוטין כדי לשנות משהו בעצם העובדה. משעברו כמה שנים במניין מסוים, שווה ערך־ההון אשר בקניינו לסכום עודף־הערך שניכס לעצמו באותו מניין השנים ללא אקויואלנט, וסכום־הערכים שנאכל על ידו שווה לערך־ההון הראשוני. ודאי: נשתמר בידו הון שלא נשתנה בגדלו, וחלק ממנו — בניינים, מכונות, וכו׳ — היה מצוי כבר כשהביא את עסקו לידי תנועה. ואולם כאן הדברים אמורים בערכו של ההון, ולא בגופי־חלקיו החומריים. אם אוכל אדם את כל רכושו, על־ידי כך שהוא משתקע בחובות השקולים־כנגד הערך של רכושו זה, שוב אין רכושו כולו מייצג אלא את הסכום־הכולל של כל חובותיו. והוא הדין אצל בעל־ההון שאכל את האקויואלנט השקול־כנגד הונו שניתן־במפרעה: ערכו של הון זה שוב אינו מייצג אלא את הסכום־הכולל של עודף־הערך שניכסו ללא־תשלום. שוב אינה קיימת אפילו פרודה אחת של ערך מהונו הקודם.

מכאן: גם אם נסיח דעת מכל הצבר — עצם רציפותו של תהליך־הייצור, או הרפרודוקציה הפשוטה, מגלגלת בהכרח כל הון, כעבור תקופה קצרה או ארוכה, בהון מוצבר או בעודף־ערך מהופך־להון. וגם אם קודם־לכן היה ההון, עם כניסתו לתוך תהליך־הייצור, קניינו של המשתמש בו, פרי עבודתו האישית — סופו להיות במוקדם או במאוחר ערך מנוכס ללא־אקויואלנט, או גילום־חומרי, אם בצורת־ממון ואם בצורה אחרת, בשביל עבודת־אחרים שלא־בתשלום.

בפרק רביעי העלינו: מציאות בלבד של ייצור־ערכים ומחזור־סחורות לא הספיקה בשביל הפיכתו של ממון להון. היה צורך עוד, שבעל־הערך או בעל־הממון, מכאן, ובעל העצמות היוצרת־ערכים, מכאן; שבעל אמצעי־הייצור ואמצעי־המחיה מכאן, ומי שאין בקניינו ולא כלום אלא כוח־עבודה בלבד, מכאן — יהיו עומדים זה כנגד זה: זה כמוכר וזה כקונה. הווה אומר: הפרדה זו בין תוצרת־העבודה ובין העבודה עצמה, בין תנאי־העבודה האובייקטיביים ובין כוח־העבודה הסובייקטיבי —

היא ששימשה היסוד הנתון בממש, היא ששימשה נקודת־המוצא לתהליך־הייצור הקאפיטאליסטי.

ואולם מה ששימש בתחילתו נקודת־מוצא בלבד הולך ומתייצר בכל פעם מחדש, מחמת עצם רציפותו של התהליך — מחמת הרפרודוקציה הפשוטה — ונעשה קבע לתמיד בחזקת תוצאה עצמאית של הייצור הקאפיטאליסטי. מצד אחד, תהליך־הייצור הופך באין־הפסק את העושר החומרי להון, לאמצעי של שיערוך והנאה בשביל בעל־ההון. ומצד השני, הפועל יוצא תמיד מתוך התהליך כפי שנכנס לתוכו — הוא עצמו מקור העושר, אך נקי מכל האמצעים להגשים אותו עושר לעצמו. הואיל ולפני שנכנס לתוך התהליך, נלקחה ממנו עבודתו־שלו ונהפכה־לזרים, נתנַכסה על־ידי בעל־ההון והוחדרה לתוך גופו של ההון, על־כן לובשת היא תמיד בזמן התהליך לבוש־חפץ — בתוצרת־זרים. מכיון שתהליך־הייצור הוא כאחד גם תהליך של צריכת כוח־העבודה על־ידי בעל־ההון, על־כן הולכת־ונהפכת תמיד תוצרתו של הפועל לא רק לסחורה, אלא להון: לערך, המוצץ את הכוח יוצר־הערכים; לאמצעי־מחיה, שיש בהם כדי לקנות בני־אדם; לאמצעי־ייצור המעבידים את המייצר[5]. ועל־כן מייצר הפועל עצמו בלא־הפסק את העושר האובייקטיבי להיותו הון, מֵעצמה זרה לו, מושלת בו ומנצלת אותו; ואף בעל־ההון מייצר בלא־הפסק את כוח־העבודה להיותו מקור סובייקטיבי לעושר, מקור מופשט, נפרד מן האמצעים להתגלמותו והתגשמותו של העושר, מקור שאינו קיים אלא בעצם גופו של הפועל — קיצורו של דבר: בעל־ההון מייצר את הפועל להיותו פועל־שׂכיר[6]. אותה רפרו־דוקציה מַתמדת של הפועל, או הנצחתו — תנאי הכרחי הוא [sine qua non] לייצור הקאפיטאליסטי.

צריכתו של הפועל — מסוג כפול היא. בתוך הייצור עצמו צורך הוא בעצם עבודתו אמצעי־ייצור והופכם לתוצרים, שערכם גבוה יותר מערכו של ההון שניתן־כמפרעה. זוהי צריכתו הפרודוקטיבית. זוהי בו־בזמן צריכה של כוח־עבודתו בידי בעל־ההון, שקנה אותו. מצד שני מוציא הפועל את הממון, שנפרע לו בעד ממכר כוח־עבודתו, על אמצעי־מחיה: זוהי צריכתו האישית. הווה אומר: שונות זו מזו בכולן צריכתו הפרודוקטיבית וצריכתו האישית של הפועל. בצריכה הראשונה הפועל עושה ככוח־מניע של ההון וקניינו של בעל־ההון הוא; בצריכה השנייה קניינו של עצמו הוא ומבצע תִיפקודי־חיים מחוץ לתהליך הייצור. תוצאת הצריכה הראשונה — חייו של בעל־ההון; תוצאת הצריכה השנייה — חייו של הפועל גופו.

---

[5] „הרי זוהי תכונה מופלאה מיוחדת־במינה של עבודה פרודוקטיבית. כל מה שמגיע לידי צריכה פרודוקטיבית — הרי זה הון, ועל־ידי הצריכה הוא נעשה הון." (ג'יימס מיל: „יסודות של כלכלה מדינית", עמ' 242.) אך ג'. מיל לא עמד על סודה של „אותה תכונה מופלאה מיוחדת־במינה."

[6] „ואמנם נכון הדבר, כי עם הנהגת מאנופאקטורה בפעם הראשונה מעסיקה זו עניים הרבה, אך אין הללו חדלים להיות עניים, והמשכתה של זו יוצרת עוד הרבה עניים." („נימוקים בעד הגבלת היצוא של צמר". לונדון 1677, עמ' 19.) „והנה החוכר (farmer) מצהיר בתיפלותו, כי הוא הדואג לקיומם של עניים. מתקיימים הם באמת — בעניים." („נימוקים בעד העלאת המסים למען העניים, שחלה בזמן האחרון, או סקירת־השוָאָה על מחירי־העבודה ומחירי־המזונות". לונדון 1777, עמ' 31.)

עם הדיון ב„יום־העבודה" וכו' נתחוור לנו דרך אגב, כי תכופות אנוס הפועל לעשות את צריכתו האישית דבר־ארעי בלבד בתהליך־הייצור. במקרה זה מגיש הוא לעצמו אמצעי־מחיה כדי לקיים־ולהתמיד את כוח־עבודתו, כדרך שמגישים פחם ומים למכונת־הקיטור, או שמן לאופן. וכך אין אמצעי־צריכתו אלא אמצעי־צריכה בשביל אמצעי־ייצור, צריכתו האישית היא צריכה פרודוקטיבית במישרין. אולם אין זה אלא שימוש־לרעה, בלתי־חשוב בשביל עצם תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי[7].

שונים פני הדברים, משדנים לא בבעל־ההון הפרט ובפועל־הפרט, אלא במעמד בעלי־ההון ובמעמד הפועלים, לא בתהליך־היחיד של ייצור הסחורה אלא בתהליך הייצור הקאפיטאליסטי על זרם־תנועתו והיקפו החברתי. — משמשקיע בעל־ההון מקצת הונו בכוח־עבודה, הריהו משערך בכך את הונו־הכולל. נמצא טומן פח אחד ותופס שתי ארנבות. הוא נשׂכר לא רק במה שהוא מקבל מידי הפועל אלא גם במה שהוא נותן לו. ההון היוצא מרשותו עם החליפין בכוח־העבודה נהפך לאמצעי־מחיה, שצריכתם משמשת כדי לחזור־ולייצר שרירים, עצבים, עצמות ומוח של הפועלים המצויים, וגם כדי להוליד פועלים חדשים. הווה אומר: בתחומי הדברים שהם מן ההכרח הגמור, הרי הצריכה האישית של מעמד־הפועלים גלגול־חוזר היא: אמצעי־המחיה, שההון מוציאם מרשותו תמורת־כוח־עבודה, חוזרים־ומתגלגלים בכוח־עבודה, הניתן מחדש לניצול בידי ההון. הוא ייצור והוא ייצור־חוזר של אמצעי־הייצור ההכרחי־ביותר בשביל בעלי־ההון — של הפועל עצמו. הווה אומר: צריכתו האישית של הפועל ממשיכה להיות גורם הייצור והייצור־החוזר של ההון — אם שהיא מתרחשת בתוך הסדנה, בית־החרושת וכו' ואם מחוץ להם, אם בתוך תהליך־העבודה ואם מחוץ לתהליך זה, ממש כניקוי המכונה, בין אם הוא נעשה בזמן תהליך־העבודה ובין אם בהפסקות מסוימות שלו. שוב אין זה נוגע כלל לעניין, שהפועל מגשים את צריכתו האישית למען עצמו ולא למען בעל־ההון. הרי גם תצרכתה של בהמת־העבודה אינה פוסקת מלשמש גורם הכרחי בתהליך־הייצור — דוקא משום שהבהמה אוכלת מה שאוכלת להנאתה־היא. החזקתו וייצורו־החוזר של מעמד־הפועלים בתמידות הם תנאים מתמידים בשביל ייצורו־החוזר של ההון. יכול בעל־ההון להשאיר בלא־דאגה את קיום התנאים האלה בידי הפועלים ויצריהם: יצר הקיום העצמי והיצר של פריה־ורביה. כל עיקר דאגתו היא: לצמצם את צריכתם האישית ולהעמידה על ההכרחי בלבד; כרחוק מזרח ממערב רחוק הוא מאותה גסות שבדרום־אמריקה, שם כופין את הפועל לאכול מאכלים מזינים־יותר במקום מאכלים מזינים־פחות[8].

---

[7] רוֹסי לא היה מדקלם טענותיו בהדגשה יתירה כל־כך בעניין זה — אילו היה חודר באמת לתוך סודה של „הצריכה הפרודוקטיבית".

[8] „הפועלים במכרות שבאמריקה הדרומית, שעיסוקם יום־יום (ייתכן שעיסוק זה הוא החמור ביותר בכל העולם) הוא לשאת על שכמם מעמסה של מתכות, במשקל 180—200 פונט, ולהוציאה לאור העולם מתוך עומק של 450 רגל — מתקיימים רק על לחם ופולים; הם עצמם היו מעדיפים לקבל לחם בלבד למזון, אלא שבעליהם גילו־ומצאו, כי על הלחם (בלבד) לא יהיו חזקים כל כך לעבודה, והם מטפלים, איפוא, בפועלים כבסוסים, ומכריחים

ולפיכך גם אין בעל־ההון ונציגו האידיאולוגי, הוא הכלכלן המדיני, רואים צריכה פרודוקטיבית אלא בחלק זה מצריכתו האישית של הפועל הדרוש להנצחתו של מעמד־הפועלים, הווה אומר, בחלק זה שצריך באמת לאכלו כדי שההון יוכל לאכול את כוח־העבודה; ואלו כל מה שהפועל יאכל חוץ מכך, להנאתו של עצמו, הרי זו צריכה בלתי־פרודוקטיבית[9]. אילו הביא הצבר־ההון לידי עליית שכר־העבודה, וממילא לידי ריבוי אמצעי־הצריכה של הפועל, אך בלא שההון יצרוך יותר כוח־עבודה — שוב היה יוצא, כי ההון המוסף נצרך צריכה בלתי־פרודוקטיבית[10]. ולאמיתו של דבר: הצריכה האישית של הפועל צריכה בלתי־פרודוקטיבית היא לגבי עצמו, שכן אין היא חוזרת־ומייצרת אלא את האיש־הפרט במחסורו; פרודוקטיבית היא לגבי בעל־ההון והמדינה, שכן יש בה משום ייצור הכוח שמייצר עושר לאחרים[11].

נמצאנו למדים: מתוך נקודת־ההשקפה החברתית משמש מעמד־הפועלים — גם מחוץ לתהליך־העבודה הישיר — אבזרו של ההון, ממש כמכשיר־העבודה הדומם. ואפילו הצריכה האישית של מעמד־הפועלים אינה, בתחומים מסוימים, אלא גורם אחד בתהליך־הייצור־החוזר של ההון. אך תהליך זה שקוד על כך, שמכשירי־ייצור אלה, מחוננֵי תודעה עצמית, לא יקומו ויברחו — עם שהוא מַתמיד להרחיק את תוצרתם מקוטבם־הם אל הקוטב המנוגד: אל ההון. הצריכה האישית [של הפועלים] מקיימת, מצד אחד, את החזקתם וייצורם־החוזר; ומצד שני, לפי שהיא מכלה־והולכת את אמצעי־המחיה, היא מקיימת את הופעתם החוזרת־ומתמדת בשוק־העבודה. העבד הרומאי אסור היה אל אדוניו באזיקים, הפועל־השכיר אסור אל בעליו בחוטים סמויים מן העין. מַראית־עין זו של אי־תלותו ניזונה מתוך ההתחלפות המתמדת של בעלי־השכירים הפרטיים וכן מתוך הבדיה המשפטית [fictio juris] אשר בחוזה.

מקודם היה ההון מקיים — כל אימת שראה צורך בכך — את זכות בעלותו על הפועל החפשי בכוח חוק־של־כפייה. למשל, עד שנת 1810 היתה אסורה באנגליה הגירתם של פועלי המכונות ומי שעבר על כך נענש עונשין חמורים.

ייצורו־החוזר של מעמד־הפועלים כולל גם הנחלתה של ההתמַחוּת וצבירתה מדור לדור[12]. עד כמה מונה בעל־ההון בין תנאי־הייצור השייכים לו גם את קיומו

אותם לאכול פולים; והפולים עשירים יותר, במידה יחסית, בעפר־העצמות [זרחית־הסידן] מן הלחם." (ליביג: הכימיה ושימושה בחקלאות ובפיזיולוגיה", חלק ראשון, עמ' 194, הערה.)

[9] ג'יימס מיל: „יסודות הכלכלה המדינית", עמ' 238 ואילך.

[10] „אילו עלה מחיר העבודה עד כדי כך, שעל אף גידולו של ההון אי־אפשר היה להעסיק יותר עבודה — הייתי אומר, כי תוספת זו של הון נצרכת עדיין צריכה בלתי־פרודוקטיבית." (ריקארדו: „עיקרי הכלכלה המדינית", עמ' 163.)

[11] „הצריכה הפרודוקטיבית היחידה, במובנה האמיתי, היא צריכתו של העושר או הריסתו (הוא מתכוון לבילוים של אמצעי־הייצור) בידי בעל־ההון לצרכי הרפרודוקציה... הפועל... משמש צרכן פרודוקטיבי לגבי האיש המעסיק אותו ולגבי המדינה, אך לדיוקו של דבר לא לגבי עצמו." (מאלתוס: „הגדרות וכו'", עמ' 30.)

[12] „הדבר היחידי שניתן לומר עליו, כי הוא נאגר ומוכן־מותקן מקודם — הרי זו

של מעמד פועלים־מומחים, ולא עוד אלא שהוא רואה בכך משום מציאות ממשית בשביל ההון המשתנה שלו — מתבלט, בזמן שבא משבר ומעלה את סכנת אבדנו של אותו מעמד. בידוע, שבעטיה של מלחמת־האזרחים באמריקה ומצוקת־הכותנה שבאה בעקבותיה, נדחקו והושלכו לרחוב רובם של פועלי הכותנה אשר בלאנקשייר וכו׳. מעמקי־לבם של מעמד הפועלים גופו ושל שאָר שכבות החברה — נישאה הקריאה לסיוע מטעם המדינה, או למגבית לאומית של תרומות, כדי לאַפשר את הגירתם של ה„מיותרים״ אם למושבות האנגליות ואם לארצות־הברית. אותם ימים נתפרסם ב„טיימס״ (24 במארס 1863) מכתבו של אדמונד פּוֹטר, מי שהיה נשיאה של לשכת־המסחר במאנצ׳סטר. בבית־הנבחרים כינו למכתב זה, ובצדק, בשם „המאניפסט של החרשתנים״[13]. אנו מביאים כאן כמה קטעים אופייניים, שבאה בהם לידי ביטוי, ללא כחל ושרק, זכות־בעלותו של ההון על כוח־העבודה.

„יש להעמיד אותו (את הפועל המובטל) על כך, כי האספקה של פועלי־הכותנה גדולה יתר־על־המידה... וצריך באמת להפחיתה בשליש, בקירוב, ואז יהיה ביקוש בריא אחרי שני השלישים הנותרים... דעת הקהל... דורשת בכל תוקף — הגירה... האדון (כלומר, חרשתן־הכותנה) אינו יכול לראות בלבב שלם, כיצד נוטלים הימנו את אספקת־העבודה בשבילו; רשאי הוא לחשוב, ואולי בצדק, שאין בכך לא מן היושר ולא מן החכמה... אך, אם רוצים להקדיש מכספי־הציבור לשם סיוע ההגירה, הרי יש לו הזכות להשמיע דעתו, ואולי גם למחות.״ אותו פּוֹטר עומד־ומוכיח בהמשך דבריו: כמה גדולה תועלתה של תעשיית־הכותנה; כיצד „משכה אליה ללא ספק את עודף־האוכלוסייה מאירלאנד ומן המחוזות החקלאיים״; כמה עצום היקפה; היאך סיפקה בשנת 1860 $^{5}/_{13}$ מכל סחר היצוא האנגלי; היאך תלך־ותתפשט שוב כעבור שנים מועטות עם התרחבותו של השוק, וביחוד בהודו, ועם אספקת־חובה של כותנה במידה הדרושה במחיר של 6 פנסים הפונט. אחר־כך הוא ממשיך ואומר: „במרוץ הזמן... — שנה אחת, שנתיים, או שלוש שנים — תיוָצר הכמות... והייתי רוצה לשאול שאלה זו: ראויה תעשייה זו שיחזיקו בה? ראויה היא, שנקיים סדר בהחזקת המכונות (כוָנתו למכונות־העבודה החיות)? וכלום אין זו איוולת גדולה־ביותר, אם חושבים לוַתר עליהן? דעתי היא: הן. מסכים אני, שאין הפועלים קניין ("I allow that the workers are not a property"), אין הם קניינם לא של לאנקשייר ולא של אדוניה; ואולם הם מעוזם של זו ושל אלה: הם הכוח הרוחני והמאומן, שאינו ניתן להחלָפה במשך דור שלם; ואלו עצם המכונות שהם עובדים בהן ("the mere machinery which they work") — כמה מרובות מהן אפשר להחליף בתועלת רבה, ואפילו לשפר, במשך שנים־עשר חודש[14].

מומחיותו של הפועל... הצברה־אגירתה של עבודה מומחית — אותה פעולה חשובה־ביותר מבוצעת, לגבי ההמון הגדול של הפועלים, בלא השתתפות כל־שהיא מצד ההון.״ (הודג׳סקין: „הגנת העבודה נגד טענות ההון״, עמ׳ [12], 13.)

[13] „מכתב זה ניתן לראות בו מאניפסט של החרשתנים.״ (פראנד: הצעה בדבר מצוקת הכותנה, מושב הבית התחתון ב־27 באפריל 1863.)

[14] והרי נזכור, כי אותו הון עצמו מחלל בחליל אחר בנסיבות מצויות, כשצריך להוריד את שכר־העבודה. אז מצהירים „הבעלים״ פה אחד לאמור (ראֵה פרשה רביעית, הערה 188,

ואם תעודדו או תרשו(!) את ההגירה של כוח־העבודה — בעל־ההון מה יהיה עליו?" ("Encourage or **allow** the working power to emigrate, and what of the capitalist?", צעקה זו היוצאת מן הלב מזכירה את מארשאל־החצר קאלבמח.) „...טלו את שמנם־וסלתם של הפועלים, וההון היציב (הקרן) יירד בערכו במידה מרובה, ואלו ההון החוזר לא יטיל על עצמו את המאבק עם האספקה הדלה של עבודה מטיב גרוע... באים ואומרים לנו: הפועלים רוצים בכך (בהגירה). אָכן טבעי הוא, שיהיו הללו רוצים בכך... צַמצמו, כַווצו את העסק של הכותנה, על־ידי כך שתטלו ממנה את כוח־העבודה (by taking away its working power), והפחיתו את הוצאותיה על שכר־עבודה, נאמר, ב־⅕ או ב־5 מיליונים — ומה יהיה על המעמד אשר מעליו [מעל מעמד־הפועלים], על החנֶונים הזעירים? ומה יהא על הרנטות, על שכר־הצריפים?... עקבו אחרי התוצאות לעילא ולעילא עד לחוכר הזעיר, עד לבעל־הבית שמצבו טוב־יותר... ובעל־הקרקע — והגידו אתם: כלום יש לך הצעה, של איבוד־לדעת בשביל כל המעמדות שבמדינה, חמורה מזו שרוצה להתיש את האומה, להוציא מתוכה את טובי פועליה החרשתיים ולהרוס את ערכו של חלק מן ההון הפרודוקטיבי־ביותר ומן העושר אשר בה?" „אני ממליץ על מילוָה (של 5—6 מיליונים לי"ש)... מחולקת אולי לשלוש או ארבע שנים, שתהיה נתונה להנהלת מפקחים מיוחדים, מצורפים אל הדירקטוריון של ועדות־העזרה לעניים אשר במחוזות הכותנה; על הנהלת המילוָה יוטלו תקנות חוקיות מיוחדות, שיהא בהן לכפות עיסוק מקצועי או עבודה מסוימת, כדי לקיים לפחות את רמתם המוסרית של מקבלי המילוָה... כלום יש לך פורענות קשה לבעלי־קרקעות או לאדונים [של התעשייה] ("can anything be worse for landowners or masters") מן הויתור על פועליהם המשובחים־ביותר, מן הדמוראליזאציה ועכירות־הרוח של שאר הפועלים, על־ידי הגירה מורחבת, שיש עמה משום התרוקנות — התרוקנות של הון וערך בחבל־ארץ שלם?"

פוטר, זה בחירם־שופרם של חרשתני־הכותנה, מבחין שני סוגי „מכונות"; אלו ואלו שייכות לבעל־ההון, אלא שמכונות אלו עומדות בבית־חרשתו, ואלו שוכנות בלילות ובשבתות בחוץ, בבקתות. הראשונות דוממות, האחרונות — רוח חיים בהן. המכונות הדוממות לא רק שהן מתקלקלות ופוחתות־בערכן יום־יום, אלא גם חלק גדול מכמותן המצויה מתיישן־והולך בלא־הפסק, מחמת ההתקדמות הטכנית המתמדת, עד כדי כך שבמשך חדשים מועטים אפשר להחליפן במכונות חדשות לתועלת ולברכה. כנגד זה המכונות שרוח־חיים בהן משביחות והולכות ככל

עמ' 348): „מוטב להם לפועלי־התעשייה, לטובתם, שיזכרו יפה, כי פעלם אינו למעשה אלא סוג נמוך של עבודה מאומנת; וכי אין לך דבר, שיהא נקנה בקלות יתירה, או שיהא משתלם יותר יפה לפי איכותו, או שאפשר לרכוש לעצמו בפחות זמן ובשפע, תוך אימון קצר של הבלתי־מנוסה ביותר — כעבודתו של פועל בבית־החרושת. ואמנם מנגנון־המכונות של הבעלים (מנגנון זה — כך אנו שומעים עתה — אפשר להחליפו ולשכללו ב־12 חדשים בתועלת יתירה) ממלא תפקיד חשוב יותר בהרבה בעסק־הייצור, משממלאות עבודתו ומומחיותו של הפועל, (מומחיות זו — עכשיו אין להחליפה במשך 30 שנה), שחינוך של ששה חדשים מספיק כדי להורותן וכל פועל פשוט מסוגל ללמדן."

שמאריכות ימים, ככל שהן אוגרות יותר־ויותר התמחות של דורות. על דבריו של איל־החרושת משיב ה„טיימס", בין השאר:

„מר אדמונד פוטר מתרשם כל כך מחשיבותם המיוחדת והעליונה של אדוני־הכותנה, שהוא מוכן ומזומן לכלוא חצי מיליון פועלים בבית־עבודה־לעניים [workhouse] מוסרי ענקי, ובלבד לקיים אותו מעמד ולשמר לנצח את מקצועם. ‚כלום ראויה תעשייה זו שיחזיקו בה?' — כך שואל מר פוטר. — ואנו משיבים: ‚הן, בכל האמצעים הכשרים'. ועוד שואל מר פוטר: ‚ראויה היא, שנקיים סדר בהחזקת המכונות?' — כאן אנו עומדים ומהססים. בשם ‚מכונות' מתכוון מר פוטר למכונות האנושיות; שהרי הוא ממשיך להצהיר בתוקף, כי אין כוונתו לנהוג בהן כבקניין מוחלט. חובה עלינו להודות, כי אין אנו חושבים זאת ל‚ראוי', ואפילו לא לאפשרי, שנקיים סדר בהחזקת המכונות האנושיות — כלומר, לכלוא אותן ולסוך אותן בשמן עד שיזדקקו להן. דרכה של המכונה האנושית להעלות חלודה מחמת בטלה — תסוכו אותה כאשר תסוכו ותמרקוה כאשר תמרקו. יתר על כן: המכונות האנושיות מוכשרות — וזאת ראינו לפני זמן־מה — להעלות קיטור בכוח עצמן ולהתפקע או להשתולל ברוח־עִועים בכרכים שלנו. אפשר, כפי שאומר מר פוטר, שדרוש זמן ידוע לחזור־ולייצר את הפועלים, אבל, תוך שעומדים לרשותנו מכונאים ובעלי־הון, נוכל למצוא לעולם אנשים שקדנים, מחושלים וחרוצים, ומהם נעמיד אומנים־תעשיינים למעלה מן הצורך. — מר פוטר סח על תחיית התעשייה, ‚בשנה אחת, שנתיים או שלוש שנים'; והוא דורש מאתנו, שלא לעודד או להרשות (!) את ההגירה של כוח־העבודה'. הוא אומר, כי טבעי הוא שיהיו הפועלים רוצים בהגירה; אלא שסבור הוא, כי על אף רצונם זה של הפועלים צריכה האומה לכלוא אותו חצי מיליון פועלים, ועמם 700.000 הנפשות התלויות בהם — באזורי־הכותנה; וכתוצאה הכרחית מזה — כך חייב הוא לחשוב — צריכה האומה לדכא בכוח את מורת רוחם של הפועלים ולכלכלם בנדבות — וכל זה לשם כך, שאולי ביום מן הימים יצטרכו להם אדוני־הכותנה... הגיעה השעה, שדעת־הקהל הרחבה באיים אלה חייבת לעשות משהו להציל אותו ‚כוח־העבודה' מידי אלה, האומרים לנהוג בהם כדרך שנוהגים בברזל, בפחם ובכותנה." ("to save this 'working power' from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton")[15].

המאמר ב„טיימס" לא היה אלא משחק־רעיונות נאה [Jeu d'esprit]. „דעת־הקהל הרחבה" קיבלה באמת את דעתו של מר פוטר, כי פועלי־התעשייה רהיטיהם־אבזריהם של בתי־החרושת הם. ההגירה עוכבה[16]. כלאו אותם ב„בית־עבודה"

---

[15] „טיימס", מיום 24 במארס 1863.

[16] הפארלאמנט לא הקציב אף לא פרוטה אחת בשביל הגירה, ורק החליט על חוקים שנתנו את האפשרות לעיריות לקיים את הפועלים במצב־ביניים בין חיים ומוות, או לנצלם בלא לשלם שכר תקין. אך משפרצה מגיפת־בקר שלוש שנים לאחר־מכן, הרי פרץ הפאר־לאמנט בפראות פירצה אפילו בנימוסים הפארלאמנטאריים המקובלים והקציב במחי־יד אחד מיליונים, כדי לפצות את המיליונרים, את אדוני־הקרקע, שחוכריהם בין כה וכה מצאו לעצמם פיצויים בהעלאת מחיר הבשר. שאגתם של בעלי־הקרקע, משולה לשאגתן של חיות־פרא,

לעניים מוסרי" אשר באזורי־הכותנה, ועד היום הם משמשים „כוח־מעוזם (the strength) של אדוני־הכותנה בלאנקשייר."

נמצאנו למדים: תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי חוזר־ומייצר, בעצם מהלכו, את הפרדתו של כוח־העבודה מתנאי־העבודה. ובכך הוא חוזר־ומייצר וגם מנציח את תנאי־הניצול של הפועל. הוא מַתמיד לכפות את הפועל, שיהא מוכר את כוח עבודתו כדי להתקיים, ומַתמיד לאפשר לו לבעל־ההון לקנות אותו כוח כדי להתעשר[17]. ושוב אין זו יד־המקרה, שמעמידה את הפועל ובעל־ההון, זה לעומת זה, כמוֹכר וקוֹנה בשוק־הסחורות. עול־הריחיים אשר בתהליך עצמו הוא שמטלטל תמיד את הראשון ומשליכו לתוך שוק־הסחורות בחזקת מוכר של כוח־עבודתו, והוא שהופך תמיד את תוצרתו של האחד לאמצעי־מיקח בשביל השני. ואמנם הפועל קניינו של ההון הוא, עוד לפני שמכר עצמו לבעל־ההון. שיעבודו הכללי[18] מיתווך ומוצנע כאחד על־ידי חידוש פריוֹדי זה של מכירת עצמו, על־ידי חילוף־גברא של בעליו־שוֹכריו, ועל־ידי התנודות במחיר־העבודה בשוק[19].

מכאן אתה אומר: תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי — כשדנים בו בצירופו, היינו, בחזקת תהליך של ייצור־חוזר — מייצר לא רק סחורה, לא רק עודף־ערך, הוא מייצר וחוזר־ומייצר את יחס־ההון גופו: את בעל־ההון מכאן, ואת הפועל־השכיר מכאן[20].

עם פּתיחת הפארלאמנט בשנת 1866 — הוכיחה, כי אין אדם צריך להיות הינדו דוקא כדי שיעריץ־ויקדיש את הפרה סאבאלה, וכי אין הוא צריך להיות דוקא יופיטר כדי שייהפך לשור־פר.

17 „הפועל תבע אמצעי־מזון כדי לחיות, האדון תבע עבודה כדי להרויח (pour gagner)." ס י ס מ ו נ ד י: „עיקרים חדשים של הכלכלה המדינית", עמ' 91.)

18 צורה כפרית־גסה של שיעבוד זה קיימת במחוז דורהאם. זהו אחד המחוזות המועטים, שתנאיהם אינם מבטיחים לו לחוכר זכות־קניין לאין־ערעור על השכירים החקלאיים. תעשיית־המכרות מאפשרת להם ברירה אחרת. הרי שבניגוד לכלל הקיים, אין החוכר מקבל כאן קרקעות בחכירה, אלא אם כן יימצאו עליהם צריפים בשביל הפועלים. דמי־החכירה בעד הצריף מהווים חלק משכר־העבודה. אותם צריפים קרויים „בתי פועלים חקלאיים" [“hind's houses”]. הם נחכרים לפועלים לפי התחייבויות פיאודאליות מסוימות, בחוזה הקרוי „צמיתות" (“bondage”), המחייב את הפועל, למשל, להעמיד לעבודה את בתו וכו' בזמן שהוא יהא עסוק במקום אחר. הפועל עצמו קרוי bondsman, צמית. יחס זה מגלה את צריכתו האישית של הפועל להיותה צריכה בשביל ההון או צריכה פרודוקטיבית — מצד אחר חדש לגמרי: „וראה זה פלא, שאפילו צוֹאתוֹ של אותו פועל־צמית [bondsman], משמשת הכנסה צדדית לאדוניו בעל־החשבון... והאדון לא ירשה שיתקיים בית־כיסא אחר אלא זה שלו עצמו, ויסכים יותר ליתן פה ושם חתיכת־אדמה בשביל גינה, משירשה לפגוע פגיעה כל־שהיא בזכויות אדנותו." („בריאות הציבור, דו"ח שביעי, 1864", עמ' 188.)

19 והרי נזכור, כי בעבודת ילדים וכו' נעלמת אפילו אותה פורמאליות של מכירת־עצמו.

20 „העבודה השכירה היא תנאי־קודם להון, ההון הוא תנאי־קודם לעבודה השכירה. שניהם מַתנים זה את זה, שניהם מולידים זה את זה. פועל העובד בבית־חרושת לכותנה — כלום רק אריגי־כותנה הוא מייצר? לאו, הוא מייצר הון. מייצר הוא ערכים, שחוזרים ומשמשים אמצעי לפקוד על עבודתו וליצור באמצעותה ערכים חדשים." (ק א ר ל מ א ר ק ס: „עבודה־שכירה והון" ב„עתון־הריין החדש", מס' 266, מ־7 באפריל 1849. [עיין: מארקס־אנגלס — כתבים נבחרים. כרך א', ספרית פועלים, הוצ. הקבה"א השומר הצעיר, עמ' 90—91.])

פרק עשרים ושניים

הפיכתו של עודף־הערך להון

1. תהליך־ייצור קאפיטאליסטי בקנה־מידה מורחב. גלגולם של חוקי־הקניין אשר לייצור־הסחורות בחוקים של הניכוס הקאפיטאליסטי

מתחילה מצווים היינו לדון בדבר, כיצד נובע עודף־הערך מתוך ההון; ועכשיו עלינו לדון בדבר — כיצד נובע ההון מתוך עודף־הערך. השימוש בעודף־הערך בחזקת הון, או הפיכתו־החוזרת של עודף־הערך להון, קרוי הצבר־ההון[21].

נדון תחילה במהווה זה מנקודת־השקפתו של בעל־ההון היחיד. יהא, שבעל־המטווה הוציא במפרעה 10.000 לי״ש, מהן ארבע־חמישיות השקיע בכותנה, במכונות וכו׳, והחמישית האחרונה בשכר־עבודה. יהא, שהוא מייצר שנה־שנה 240.000 פונטים חוטים בשווי של 12.000 לי״ש. אם השער של עודף־הערך עולה כדי 100%, הרי גלום עודף־הערך בעודף־תוצרת או בתוצרת־נטו של 40.000 פונטים חוטים — אחד משישה של התוצרת־ברוטו — בשווי של 2000 לי״ש, שממכר־החוטים עתיד לממשן. סכום־ערכים של 2000 לי״ש יישאר תמיד סכום־ערכים של 2000 לי״ש. לא ניכר בו בממון זה, לא בריחו ולא במראהו, שעודף־ערך הוא. טיבו של ערך כעודף־ערך אינו אלא מעיד, כיצד הוא בא לבעליו, אך אינו משנה ולא־כלום מעצם טבעו של הערך או של הממון.

ובכן: כדי להפוך להון את הסכום המוסף־החדש של 2000 לי״ש, יצטרך בעל־המטווה — באם כל שאר התנאים יישארו כשהיו — ליתן־במפרעה ארבע־חמישיות מהן לקניית כותנה וכו׳ וחמישית אחת לקנייתם של פועלים־טווים חדשים, והללו ימצאו בשוק אמצעי־מחיה, שאת ערכם הוא נתן להם במפרעה. משעשה כך, משמש ההון החדש של 2000 לי״ש בתיפקודו בבית־הטווייה, ואף הוא מכניס עודף־ערך של 400 לי״ש.

ערך־ההון ניתן־במפרעה תחילה בצורת ממון; כנגד זה עודף־הערך קיים מלכתחילה בחזקת ערכו של חלק מסוים מן התוצרת־ברוטו. משנמכר זה ונהפך לממון, שוב חוזר־ומשיג ערך־ההון את צורתו הקודמת, ואלו עודף־הערך פושט את צורת־קיומו המקורית. אך משעה זו ואילך גם ערך־ההון וגם עודף־הערך סכומי־ממון הם, וגלגולם המשני בהון מתרחש באותו אופן גופו. בעל־ההון משקיע הן ערך ראשון והן ערך שני בקנייתן של סחורות, הנותנות לו את היכולת להתחיל שוב בהתקנת סחורתו, והפעם בקנה־מידה מורחב. ואולם, כדי שיוכל לקנות סחורות אלה, צריך שימצאן מוכנות בשוק.

המאמרים שנתפרסמו ב„עתון הריין החדש״, בשם זה [„עבודה־שכירה והון״] קטעים הם מתוך ההרצאות, שהרצאתי בשנת 1847 על אותו נושא באגודת הפועלים הגרמנים שבבריסל, ושפירסומן נפסק עם מהפכת־פברואר.

[21] „הצבר ההון: שימוש בחלק מן ההכנסה כבהון.״ (מ א ל ת ו ס: „הגדרות בכלכלה מדינית״, הוצאת קייזנובה, עמ׳ 11.) „גלגולה של הכנסה בהון.״ (מ א ל ת ו ס: „עיקרי הכלכלה המדינית״, מהדורה שנייה, לונדון 1836, עמ׳ 320.)

אין החוטים שלו עוברים־למחזור אלא משום שהוא מביא את תוצרתו השנתית אל השוק, כדרך שנוהגים כל שאר בעלי־ההון בסחורותיהם־הם. אולם עד שבאו אל השוק כבר מצויים היו בקרן־הייצור השנתית — כלומר, בכמות־הכוללת של חפצים מכל המינים, שבמשך השנה נתגלגל בהם הסכום־הכולל של ההונות־היחידים, או ההון־הכולל החברתי; וכל בעל־הון יחיד שוב אינו מחזיק בידיו אלא חלק־יסוד מאותה קרן־הייצור. המֶהוִים בשוק אינם אלא מגשימים את מחזורם של גופי־החלקים היחידים אשר בתוצרת השנתית, משהם משלחים־ומעבירים אותם מיד אל יד, אך אין הם יכולים לא להגדיל את התוצרת־הכוללת של השנה ולא לשנות את טבעם של החפצים המיוצרים. הווה אומר: מה שימוש יוכלו להשתמש בתוצרת־הכוללת של השנה — דבר זה תלוי בהרכבה בלבד, ובשום פנים לא במחזורה.

קודם־כל צריכה התוצרת השנתית לספק כל אותם החפצים (ערכי־שימוש), שיש בהם כדי למלא את החלקים החומריים של ההון שנאכלו במשך השנה. משניכית כל אלה, נשארת התוצרת־נטו, או עודף־התוצרת, שבה גלום עודף־הערך. ומה הדברים, מהם מורכב עודף־תוצרת זה? תאמר: אלו הם דברים, שנועדו לסיפוק צרכיו ותענוגותיו של מעמד־בעלי־ההון, כלומר, דברים הנכנסים לתוך קרן־תצרכתו של מעמד זה? אם זה הכל — הרי היו סובאים אותו תירוש של עודף־התוצרת על שיירי־שמריו, ושוב לא היה חל אלא ייצור־חוזר פשוט בלבד.

רוצים לצבור — מן ההכרח להפוך חלק מעודף־הערך להון. ואולם, אי־אתה יכול להפוך להון — בלא לחולל נפלאות — אלא אותם עצמים, שאפשר להשתמש בהם בתהליך־הייצור, כלומר, אמצעי־ייצור, ושוב דברים, שהפועל יכול להתקיים בהם, היינו, אמצעי־מחיה. הרי צריך, כי בחלק של עודף־העבודה השנתי ישתמשו להתקנת אמצעי־הייצור ואמצעי־המחיה המוספים, העודפים על כמות זו שהיתה נדרשת לשם החזרת ההון שניתן־במפרעה. בקיצור: רק משום כך ניתן להפוך להון את עודף־הערך, מפני שעודף־התוצרת — ערכו של זה הוא עודף־הערך — כבר מחזיק בתוכו את החלקים החומריים בשביל הון חדש[21א].

אולם, כדי ליתן להם, לאותם חלקים, לשמש באמת בתיפקוד של הון, זקוק מעמד בעלי־ההון לתוספת של עבודה. ואם אין רוצים, שניצולם של הפועלים העסוקים מכבר יגדל גידול אקסטנסיבי או אינטנסיבי, מן ההכרח לקבל כוחות־עבודה נוספים. וגם לכך כבר דאג המכאניזם של הייצור הקאפיטאליסטי, על־ידי שהוא חוזר־ומייצר את מעמד־הפועלים כמעמד התלוי בשכר העבודה, ובדרך כלל מספיק אותו שכר לא רק להבטיח את קיומם אלא גם את רבייתם. כוחות־עבודה נוספים אלה מספק לו מעמד־הפועלים שנה־שנה בדרגות־גיל שונות, ושוב אין ההון צריך אלא לצרפם־ולהחדירם בתוך אמצעי־הייצור הנוספים, שהם מצויים כבר בתוצרת השנתית — והנה תם־ונשלם גלגולו של עודף־הערך בהון. מבחינה מוחשית נפתר ההצבּר ועומד על ייצור־חוזר של ההון בקנה־מידה מתקדם־והולך. משתנה סיבוב־המעגל

[21א] מוסחת כאן הדעת מסחר־היצוא, שבאמצעותו יכולה אומה להפוך סחורות־מותרות לאמצעי ייצור ומחיה, ולהיפך. כדי שנתפוס את נושא מחקרנו בטהרתו, בלא נסיבות־הפרעה צדדיות, עלינו לראות כאן את עולם־המסחר כולו כאומה אחת ואף להניח, כי הייציר הקאפיטאליסטי נתאזרח בכל מקום ונשתלט על כל ענפי־התעשייה.

של הייצור־החוזר הפשוט והופך — לפי מימרתו של סיסמונדי — לתנועה לוליינית[121ב].

בואו ונחזור עכשיו למשל שלנו. אותו סיפור־מעשה שהיה לעולמים: אברהם הוליד את יצחק, יצחק הוליד את יעקב, וכו׳. ההון המקורי של 10.000 לי״ש מעלה עודף־ערך של 2000 לי״ש, וזה נהפך להון. ההון החדש של 2000 לי״ש מעלה עודף־ערך של 400 לי״ש; ואף זה, משנהפך־להון, כלומר, משנתגלגל בהון שני, נוסף, מעלה עודף־ערך חדש של 80 לי״ש, וכו׳.

כאן אנו מסיחים את הדעת מחלק זה של עודף־הערך הנאכל על־ידי בעל־ההון. וכן אין לנו לפי שעה עניין בכך, אם ההונות הנוספים מצטרפים להון המקורי, או שהם נפרדים ממנו לשם שיערוך בפני עצמו; אם משתמש בהם אותו בעל־ההון גופו שהצביר אותם, או שהוא מעבירם לידיים אחרות. אלא שאסור לנו לשכוח, כי בצדם של ההונות החדשים שנוצרו, ממשיך ההון המקורי לחזור־ולחדש את ייצורו ולייצר עודף־ערך, וכי כוחו של דבר זה יפה לגבי כל הון מוצבר ביחס לתוספת־ההון שנולדה על ידו.

ההון המקורי נתהווה משניתן־במפרעה סך 10.000 לי״ש. מאין באו אלה לידי בעליהן? מעבודתו־הוא ומעבודת אבותיו! — כך משיבים לנו פה־אחד דבריה של הכלכלה המדינית[121ג]; ודומה, כי הנחתם זו היא באמת ההנחה היחידה, שמותאמת לחוקים של ייצור־הסחורות.

ולא כן הדבר לגבי ההון הנוסף של 2000 לי״ש. תהליך התהוותו של זה ידוע לנו בכל דיוקו. עודף־ערך הוא שנהפך־להון. מעצם תחילתו אין בו אף פרודה יחידה של ערך, שלא נולדה מעבודת־אחרים שלא־בשכר. אמצעי־הייצור, שלתוכם מוחדר כוח־העבודה הנוסף, וכן אמצעי־המחיה, שעליהם מתקיים כוח־העבודה — אינם אלא חלקים אינטגראליים של עודף־התוצרת, הוא המס־האשכר, שמעמד בעלי־ההון חומס שנה־שנה מידיו של מעמד־הפועלים. ואם הראשון קונה בחלק אחד של מס זה מאת האחרון כוח־עבודה נוסף — ואפילו משלם מחירו המלא, ונמצא שמתחלף אקויואלנט באקויואלנט — לעולם כאן אותה מרמה עתיקה של הכובש, שהוא קונה מאת המנוצחים סחורות בכספיהם שגזל מהם.

אם ההון הנוסף מעסיק את מי שייצר אותו, הרי צריך זה קודם־כל להמשיך ולשערך את ההון המקורי, ומלבד זה עליו לחזור־ולקנות לעצמו את יבול עבודתו הקודמת וליתן בעדו יותר עבודה משזה עלה. מבחינת עסק שבין מעמד בעלי־ההון ובין מעמד־הפועלים שוב אין הדבר משתנה כל־עיקר, אם מעסיקים עתה פועלים נוספים בעזרת עבודתם שלא־בשכר של הפועלים שהיו עסוקים עד כאן. אפשר גם ובעל־ההון יהפוך את ההון־הנוסף למכונה, שתשליך אל הרחוב את מי שייצר את ההון הנוסף ותחליפהו בילדים אחדים. מכל מקום מעמד־הפועלים הוא שייצר

[121ב] הניתוח, שמנתח סיסמונדי את ההצבר, טבועה בה שגיאה גדולה, שמסתפק הוא יתר על המידה באותה מימרה „גלגולה של ההכנסה בהון״, בלא לחקור־ולחדור לתוך תנאיה החומריים של הפעולה הזאת.

[121ג] „העבודה הראשונית, שתודות לה נתהווה הונו.״ (סיסמונדי: „עיקרים חדשים וכו׳״, הוצאת פאריס, כרך ראשון, עמ׳ 109.)

בעבודתו במשך השנה הזאת את ההון, שעתיד להעסיק בשנה הבאה עובדים נוספים[22]. וזה שאומרים הבריות: הון מוליד הון.

תנאי־קודם להצברו של הון־נוסף ראשון, בסכום של 2000 לי"ש, היה: בעל־ההון נתן־במפרעה סכום־ערכים של 10.000 לי"ש, שהוא קניינו בתוקף „עבודתו הראשונית". ואלו תנאי־קודם להצברו של הון־נוסף שני, בסכום של 400 לי"ש, שוב אינו אלא ההצבר הקודם של ההון־הנוסף הראשון, של 2000 לי"ש: השני הוא עודף־הערך של הראשון, עודף־ערך שנהפך להון. קניין בעבודה־שלא־בשכר מן העבר — נראה עכשיו כתנאי יחידי בשביל הניכוס בהווה של עבודה חיה שלא־בשכר, בהיקף גדל־והולך בתמידות. ככל שהספיק בעל־ההון לצבור יותר בעבר, כן יוכל לצבור יותר לעתיד.

במידה שעודף־הערך, שממנו מורכב ההון־הנוסף I, היה פרי המיקח של כוח־העבודה, שנקנה בעד חלק מן ההון־המקורי — מיקח, שהתאים לחוקים של חליפי־הסחורות, ומבחינה משפטית לא היה בו משום הנחה אחרת אלא זו: שיהא הפועל בן־חורין לעשות בכשריו־הוא כרצונו ושיהא בעל־הממון, או בעל־הסחורה, בן־חורין לעשות בערכים השייכים לו כרצונו; במידה שההון־הנוסף מספר II וכו' אינו אלא פריו של ההון־הנוסף מספר I, כלומר, תוצאה עקיבה של היחס הראשון הנ"ל; במידה שכל פעולת־עסק בפני־עצמה מצייתת תמיד לחוק של חליפי־הסחורות, היינו, שלעולם קונה בעל־ההון את כוח־העבודה ולעולם הפועל מוכר אותו — ונניח אפילו לפי ערכו האמיתי; בה במידה ברור ומוחוָר, כי אותו חוק־הניכוס, או חוק הקניין־הפרטי, החוק המבוסס על ייצור־סחורות ומחזור־סחורות, נהפך לניגודו הישיר — בכוח הדיאלקטיקה אשר בו־עצמו, הפנימית, שאין למנוע בעדה. החליפין של אקויואלנט באקויואלנט — והרי כך נראתה לנו הפעולה המקורית — נהפכה על פיה, עד שאין מחליפים עוד אלא למראית־עין בלבד; שכן, ראשית, חלק־ההון המוחלף בכוח־עבודה הוא גופו אינו אלא חלק מן התוצרת של עבודת־אחרים שנתנכסה בלא אקויואלנט; ושנית, מי שייצר אותו, היינו הפועל, חייב לא רק להחזירו אלא גם להחזירו בתוספת חדשה. ובכן: יחס־החליפין בין בעל־ההון ובין הפועל הופך להיות רק מראית־עין בלבד הכרוכה בתהליך־המחזור, הופך להיות צורה בלבד, זרה לעצם התוכן ואינה אלא מאפילה עליו. הצורה היא — מיקח־וממכר תמידי של כוח־העבודה. והתוכן הוא: בעל־ההון מנכס־והולך לעצמו בלא הפסק עבודת־אחרים בלא־אקויואלנט, וחלק הימנה, לאחר שכבר נתלבשה בלבוש־חפץ, הוא חוזר־ומחליף בתמידות בכמות גדולה־יותר של עבודה חיה משל אחרים. מתחילה דומה היה עלינו, כי זכות־הקניין מבוססת על עבודה עצמית. מכל מקום מצווים היינו לקיים הנחה זו, הואיל ורק בעלי־סחורה שווים בזכויותיהם יכולים לעמוד זה לעומת זה; הואיל ואין אדם מכניס לרשותו סחורה של אחר אלא אם כן הוציא מרשותו סחורתו של עצמו, והואיל ואין להתקין סחורה זו אלא

---

22 „העבודה מייצרת את ההון, עוד לפני שההון משתמש בעבודה." ("Labour creates capital, before capital employs labour.") (א. ג'. וייקפילד: „אנגליה ואמריקה". לונדון 1833, כרך שני, עמ' 110.)

על־ידי עבודה. ואלו עכשיו אנו רואים, כי קניין הוא: בשביל בעל־ההון — הזכות לִנְכּס לעצמו עבודת־אחרים שלא־בתשלום, או את תוצרתה, ובשביל הפועל — היעדר האפשרות שינכס לעצמו תוצרתו־הוא, שלו עצמו. ההפרדה בין קניין ועבודה נעשית תוצאה עקיבה הכרחית של חוק, שנקודת־מוצאו היתה — כך נראה לנו — זהוּתם של אלה[23].

ואף על פי שיוצא, לכאורה, כי אופן הניכוס הקאפיטאליסטי מטפח על פני החוקים הראשוניים של ייצור־הסחורות, הרי אין לומר בשום פנים, כי הוא נובע מתוך פגיעה בחוקים אלה; אדרבה, מתוך השימוש בהם הוא בא. תבוא סקירה קצרה על סדרת שלבי־ההתפתחות בזה אחר זה, שנקודת־הסיום בה הוא ההצבר הקאפי־טאליסטי — ותחזור־ותעמידנו על כך.

מתחילה ראינו, כי הגלגול הראשוני של סכום־ערכים בהון נתרחש בכולו לפי חוקי החליפין. צד אחד שבחוזה מוכר כוח־עבודתו, הצד השני קונהו. הראשון מקבל את ערך סחורתו וממילא הוא מעביר את ערך־שימושה — היא העבודה — לידי השני. ועכשיו בא זה ומגלגל את אמצעי־הייצור, השייכים לו מכבר — בעזרתה של העבודה, שאף היא שייכת לו — בתוצרת חדשה, ואף היא שייכת לו לפי החוק.

ערכה של תוצרת זו כולל: ראשית, את ערכם של אמצעי־הייצור שנצרכו. ואין עבודה מועילה יכולה לצרוך את אמצעי־הייצור אלא אם כן תעביר את ערכם על התוצרת החדשה; והרי הכרח הוא שכוח־העבודה יהיה מסוגל — כדי שיהא ניתן למכירה — לספק עבודה מועילה באותו ענף תעשייתי, שבו יהא מובא לשימוש.

ועוד מכיל ערכה של התוצרת החדשה: את האקויואלנט לערכו של כוח־העבודה ואף עודף־ערך. והטעם הוא, משום שכוח־העבודה הנמכר לפרק־זמן מסוים — ליום, לשבוע, וכו' — ערכו פחות מן הערך שיוצר השימוש בו במשך אותו זמן. הרי שילמו לו לפועל את ערך־החליפין של כוח־עבודתו, ובכך העביר את ערך־השימוש של כוח זה לאחר — כנהוג בכל מיקח וממכר.

שאותה סחורה מיוחדת, כוח־עבודה, מצטיינת בערך־שימוש מיוחד־במינו, שיש בו כדי לספק עבודה, היינו, ליצור ערך — אין בכך כדי לפגוע בחוק הכללי של ייצור הסחורות. ובכן: אם סכום־הערך שניתן־במפרעה בשביל שכר־העבודה חוזר־ומתגלה בתוצרת, ולא רק בפשיטות, אלא בתוספת של עודף־ערך, שוב לא בא הדבר מתוך רמאות שרימו את המוכר — שהרי קיבל הוא את ערכה של סחורתו — אלא רק מתוך צריכתה של סחורה זו בידי הקונה.

חוק החליפין מחייב שוויון, אבל רק בערכי־החליפין של הסחורות הנמסרות מסירת־גומלין. ולא עוד אלא שמחייב הוא מלכתחילה הבדל בערכי־השימוש שלהן, ואין לו לחלוטין שום עניין בצריכתן, הפותחת רק לאחר שהמסחר נחתם ונתבצע.

ובכן: הגלגול הראשון של ממון בהון מתבצע בהתאמה, מדויקת בתכלית,

---

[23] קניינו של בעל־ההון בתוצרת עבודתם של אחרים „אינו אלא מסקנה קפדנית של חוק הניכוס, שעיקרו היסודי היה, להיפך, זכות־הקניין היחידה של כל פועל על תוצרת עבודתו־הוא." (שרבולייה: „עשיר או עני." פאריס 1841, עמ' 58. ואף על פי כן לא נותח כאן כראוי אותו היפוך דיאלקטי.)

לחוקים הכלכליים של ייצור־הסחורות ולזכות־הקניין המתחייבת מהם. ואף על פי כן מביא הוא לידי תוצאות אלו:

1) התוצרת שייכת לבעל־ההון ולא לפועל;

2) ערכה של תוצרת זו כולל — מלבד ערכו של ההון שניתן־במפרעה — עודף־ערך, שעלה לו לפועל בעבודה ולבעל־ההון לא עלה בכלום, ואף על פי כן נעשה עודף־ערך זה קניינו החוקי של בעל־ההון;

3) הפועל התמיד־לקיים את כוח־עבודתו, ויכול הוא למכרו מחדש — באם ימצא קונה.

הייצור־החוזר הפשוט אינו אלא חזרה פריודית על פעולה ראשונה זו; כל פעם חוזר־ומתגלגל, תמיד מחדש, ממון בהון. הווה אומר: אין כאן פירצה בחוק — אדרבה: ניתנת לו הזדמנות להתמיד בפעולתו. „אם חלים מעשי־חליפין מרובים זה אחר זה, אין בכך אלא כדי לעשות את האחרון נציגו של הראשון.״ (סיסמונדי: „עיקרים חדשים וכו׳״, עמ׳ 70.)

ואף על פי כן ראינו, כי הייצור־החוזר הפשוט מספיק להטביע בפעולה ראשונה זו — במידה שהיתה נתפסת כמאורע מבודד לעצמו — אופי שונה־ומשונה בכולו. „אלה שמחלקים ביניהם את ההכנסה הלאומית — מהם (הפועלים) רוכשים לעצמם שנה־שנה זכות חדשה על כך על־ידי עבודה חדשה, ומהם (בעלי־ההון) כבר הספיקו קודם־לכן לרכוש לעצמם זכות מתמדת על כך על־ידי עבודה ראשונית אחת.״ (סיסמונדי, שם, עמ׳ [110] 111). העבודה איננה, כידוע, התחום היחידי, שהבכורה מחוללת בו נפלאות.

ואף אין הבדל בכך, אם במקום הייצור־החוזר הפשוט בא הייצור־החוזר בקנה־מידה מורחב, מחמת ההצבר. במקרה הראשון מבזבז בעל־ההון את כל עודף־הערך כולו; ואלו בשני הוא מגלה מידה טובה של בורגני בכך, שאין הוא אוכל אלא חלק מעודף־הערך, ואת השאר הוא מגלגל בממון.

עודף־הערך קניינו הוא, ומעולם לא היה שייך לאחר. ואם הוא נותנו במפרעה לשם ייצור, הרי הוא נותן את המפרעות מתוך הקרן שלו עצמו, ממש כביום שעשה את פסיעותיו הראשונות בשוק. שקרן זו באה הפעם מעבודתם של פועליו שלא־בשכר — אין בכך לחלוטין משום הבדל כל־שהוא. אם הפועל ב בא לידי תעסוקה בכוח עודף־הערך שייצר הפועל א — הרי, קודם־כל סיפק א עודף־ערך זה בלא שיקפחוהו במחיר הצודק בעד סחורתו אפילו בפרוטה אחת; ושנית, אין עסק זה נוגע לו בכלל לפועל ב. מה שדורש ב ומה שמזכותו לדרוש, הוא, שבעל־ההון ישלם לו את ערכו של כוח־עבודתו שלו. „זה וזה עוד הרויחו: הפועל — משום שנתנו לו במפרעה את פירות עבודתו (רוצה לומר: פרי העבודה שלא־בשכר של פועלים אחרים), לפני שנעשתה (רוצה לומר: לפני שעבודתו־שלו עשתה פירות); הבעל (le maître) — משום שעבודתו של פועל זה מרובה ערכה מערך שכרו.״ (רוצה לומר: הולידה יותר ערך מערך שכרו). (סיסמונדי, שם, עמ׳ 135.)

ודאי: הדבר שונה לחלוטין, אם נדון בייצור הקאפיטאליסטי כשהוא נתון בזרם הבלתי־פוסק של התחדשותו, ואם ניתן את הדעת לא על בעל־ההון היחיד ועל

הפועל היחיד, אלא על מעמד בעלי ההון ועל מעמד הפועלים. אך אילו עשינו כן, היינו משתמשים בקנה־מידה, שהוא זר לגמרי לייצור־הסחורות.

בייצור־הסחורות אינם עומדים זה לעומת זה, מוכר מכאן וקונה מכאן, אלא בהיותם בלתי־תלויים אחד בשני. יחסי־הגומלין שביניהם באים לידי גמר עם מועד סיומו של החוזה שעשו ביניהם. ואם חוזר ונשנה העסק, הרי רק על יסוד של חוזה חדש שאין בינו ובין הראשון ולא־כלום, ורק המקרה הוא שזימן שוב יחד אותו מוכר ואותו קונה גופם.

ובכן: אם צריך לשפוט על ייצור־הסחורות, או על מאורע השייך לתחום זה, לפי חוקיו הכלכליים שלו־עצמו — הרי חובה עלינו לדון בכל מעשה־חליפין בפני עצמו, מחוץ לכל קשר־צירוף אל זה שקדם לו או אל זה שיבוא אחריו. והואיל וקניות ומכירות מבוצעות־ומוסכמות רק בין אישים יחידים, שוב אין מן המותר לחפש בהן זיקות שבין מעמדות חברתיים שלמים.

ותהיה ארוכה כאשר תהיה סדרה זו של הייצורים־החוזרים הפריודיים ושל ההצברים הקודמים, שעברו על ההון המשמש כיום בתיפקודו — לעולם משתמרת בו מקוריותו של הון־בתולה. כל זמן שבכל מעשה של חליפין — אם נדון בו בפני עצמו — נשמרים חוקי־החליפין, אפשר שתחול מהפכה כוללת [טוטאלית] באופן־הניכוס ולא יהא בכך כל־עיקר משום פגיעה בזכות־הקניין, ההולמת את ייצור־הסחורות. יפה כוחה של אותה זכות־קניין, כמו בתחילתה, בזמן שהתוצרת היתה שייכת למי שייצר אותה, והלה, משהיה מחליף אקויואלנט באקויואלנט, לא היה יכול להתעשר אלא על־ידי עבודתו של עצמו — כך גם עתה, בתקופה הקאפיטאליסטית, כשהעושר החברתי נהפך בקנה־מידה גובר־והולך לקניינם של אלה, שיש בידם לנכס לעצמם, תמיד מחדש, עבודה שלא־בשכר של אחרים.

תוצאה זו נעשית הכרח שאין למנוע בעדו, מאז מתחיל הפועל עצמו מוכר את כוח־עבודתו מכירה חפשית בחזקת סחורה. אך, רק מכאן ואילך מתפשט גם ייצור־הסחורות התפשטות כללית ונעשה הצורה הטיפוסית של הייצור; רק מכאן ואילך מיוצר כל תוצר לצרכי הממכר וכל עושר שנוצר עובר דרך המחזור. רק עתה, משמוצא ייצור־הסחורות את בסיסו בעבודה השכירה, הוא כופה־ומטיל עצמו על כל החברה כולה; אבל רק עתה הוא גם הולך־ומפתח את כל כוחותיו־כשריו הגנוזים. כל האומר: הופעתה־התערבותה של העבודה־השכירה מסלפת את ייצור־הסחורות — כאילו היה אומר: אם ייצור־הסחורות צריך להישאר בטהרתו ללא־סילוף — אסור לו שיתפתח. במידה שהוא הולך־ומתעצב לייצור קאפיטאליסטי, לפי החוקים הטבועים בו [האימאננטיים] — בה־במידה מתגלגלים חוקי־הקניין של ייצור־הסחורות ונהפכים לחוקים של הניכוס הקאפיטאליסטי[24].

ראינו, כי אפילו בייצור־החוזר הפשוט כל ההון שניתן־במפרעה — ויהיו דרכי רכישתו המקורית מה שיהיו — מתגלגל בהון מוצבר או בעודף־ערך שנהפך־להון. ואלו בזרם הייצור כל הון מקורי שניתן־במפרעה נעשה בכלל גודל מבוטל־מחמת־

[24] בואו, איפוא, ותנו כבוד לערמומיותו של פרודון, שרוצה לסלק את הקניין הקאפיטאליסטי על־ידי כך, שלעומתו הוא מביא לידי תוקף — את חוקי־הקניין הנצחיים של ייצור־הסחורות!

קטנוּת (magnitudo evanescens — במובן מתימטי) לעומת ההון המוצבר במישרין, היינו, לעומת עודף־הערך, או עודף־התוצרת, החוזר ומתגלגל בהון — ואין הבדל אם הוא משמש בתיפקודו בידי מי שהצביר אותו או בידיים אחרות. מכאן, שהכלכלה המדינית מתארת בכלל את ההון בחינת „עושר מוצבר" (גלגול של עודף־ערך או הכנסת־קבע [Revenue]) „שמשתמשים בו שוב לשם ייצור של עודף־ערך"[25]; או שהיא מתארת גם את בעל־ההון כ„בעליו של עודף־התוצרת"[26]. המימרה: כל ההון המצוי הוא רבית מוצברת או רבית שנהפכה־להון — אינה אלא צורת־ביטוי אחרת לאותה השקפה, שכן אין הרבית אלא חלק בלבד של עודף־הערך[27].

2. תפיסה מוטעית אצל הכלכלה המדינית על הייצור־החוזר בקנה־מידה מורחב

לפני שנבוא עכשיו לדון בכמה מן ההגדרות המפורטות־יותר בשביל ההצבר, או הגלגול־החוזר של עודף־הערך בהון, יש לסלק תחילה דו־משמעות, שדגרה אותה הכלכלה המדינית הקלאסית.

כשם שהסחורות, שבעל־ההון קונה אותן בחלק מעודף־הערך בשביל תצרכתו שלו, אינן משמשות לו אמצעי־ייצור ואמצעי־שיערוך — כך העבודה, שהוא קונה כדי לספק את צרכיו הטבעיים והחברתיים, איננה עבודה פרודוקטיבית. שהרי במיקח זה, שהוא קונה אותן סחורות ואותה עבודה, אין הוא מגלגל את עודף־הערך בהון, אלא להיפך: הוא אוכל אותו, היינו, הוא מוציא אותו בחזקת הכנסה. בניגוד להלך־רוחה של האצוּלָה הישנה, ש„כל מהותה אינה אלא לישב־ולאכול מן המצוי" — כה אמר הֶגֶל, ובצדק — ושדעתה מתרחבת עליה ביחוד במותרות למען הנוחיות האישית, הרי הכלכלה הבורגנית ראתה השיבות מכרעת בכך, שתכריז על הצבר־ההון כעל חובת־אזרח ראשונה, שתטיף בלא ליאות: לא יוכל אדם לצבור, באם יאכל את כל הכנסתו, ולא ישקיע חלק הגון הימנו, בשכירת פועלים־פרודוקטיביים נוספים, שהם יכניסו יותר ממה שעלתה שכירתם. מצד שני היה עליה, על הכלכלה הבורגנית, להתפלמס עם הדעה הקדומה המתהלכת בעם, שהיא מערבבת את הייצור הקאפיטאליסטי ואת האגירה של אוצרות זו בזו[28], ומכאן

---

[25] „הון, היינו, עושר מוצבר, שבא לידי שימוש במטרה להשיג רוָחים." (מ א ל ת ו ס: „עיקרים וכו'".) „הון... מורכב מעושר, שנחסך מן ההכנסה ושמשתמשים בו במטרה להשיג רוָחים." (ר. ג׳ ו נ ס: „הרצאת־מבוא לכלכלה מדינית", לונדון 1833, עמ' 16.)

[26] „בעליהם של עודף־תוצרת (surplus produce) או של הון." („מקורם של קשיי־האומה ותרופתם. מכתב ללורד ג׳ ו ן ר א ס ל." לונדון 1821.)

[27] „הון, יחד עם רבית־דרבית על כל חלק מההון החסוך — כבש לעצמו הכל עד כדי כך, שכל העושר שבעולם, שנובעת הימנו הכנסה, כבר נהפך מזמן לרבית של הון." („אקונומיסט", לונדון, 19 ביולי 1859.)

[28] „שום כלכלן מדיני של ימינו לא יבין בביטוי ,חסוך' רק אגירת אוצר בלבד; אך מלבד מה שאותו שימוש הוא מוגבל ובלתי־מספיק, הרי ביחס לעושר האומה אין אתה יכול לתאר לעצמך שימוש אחר באותו מונח, בלתי־אם זה שנובע בהכרח מתוך השתמשות

שדומה עליה, כי עושר מוצבר אינו אלא עושר, שניצל מן הכליון בצורתו־הטבעית המצויה בעין, כלומר: עושר שהוציאוהו מן הצריכה והצילוהו גם מפני המחזור. והרי שמירה על הממון שמירת־מסגר מפני המחזור — יהא דוקא ההיפך משיערוך־הממון בחזקת הון; והצבר של סחורות במובן של אגירת אוצרות — אין לך שטות גדולה מזו[28א]. הצבר של סחורות בכמויות מרובות אינו אלא תולדה של שיתוק־במחזור או של ייצור למעלה־מן־המידה[29]. ודאי: בדמיון העם מרחפת, מצד אחד, התמונה של הנכסים המוצברים באוצר־הצריכה של העשירים, ההולכים־ונאכלים לאט־לאט[29א]; ומצד שני רואה הוא את ההתהוות של מלאי — תופעה, המצויה אצל כל דרכי־הייצור, ועוד נעמוד על כך שעה קלה כשנגיע לניתוח של תהליך־המחזור.

ובכן: עד כאן צדקה הכלכלה הקלאסית — בכך, שהיא מדגישה־ומצהירה, כי גורם אופייני הוא בשביל תהליך־ההצבר, שעודף־התוצרת ייאכל על־ידי פועלים פרודוקטיביים ולא על־ידי פועלים בלתי־פרודוקטיביים. אך מכאן גם מתחילה טעותה. א. ס מ י ת הוא שהנהיג את האופנה: לתאר את ההצבר כאילו אינו אלא צריכה של עודף־התוצרת בידי פועלים פרודוקטיביים, היינו, לתאר את הפיכתו של עודף־הערך להון כאילו אין כאן אלא השקעתו של עודף־הערך בכוח־עבודה בלבד. בואו ונשמע מה אומר ר י ק א ר ד ו, למשל: „צריך שיהא מובן, כי כל התוצרים שבמדינה לצריכה ניתנו; אבל יש הבדל — הגדול־שבהבדלים שניתן להעלותם על הדעת — אם צורכים אותם אלה, שחוזרים־ומייצרים ערך אחר, או מי שאינם חוזרים־ומייצרים. אם אנו אומרים, שחוסכים מן ההכנסה ומצרפים אל ההון, הרי אנו מתכוונים לומר כך: אותו חלק מן ההכנסה, שמדובר בו, כי מצרפים אותו אל ההון, — הוא נצרך על־ידי פועלים פרודוקטיביים ולא על־ידי פועלים בלתי־פרודוקטיביים. אין לך טעות גדולה מן ההנחה, כי ההון מתרבה על־ידי אי־צריכה"[30]. אין לך טעות גדולה מאותה מימרה של א. ס מ י ת, שחזרו עליה ריקארדו וכל שאר האחרונים, כי „אותו חלק מן ההכנסה, שמדובר בו, כי מצרפים אותו אל ההון, הוא נצרך על־ידי פועלים פרודוקטיביים". לפי דימוי זה ייצא, שכל עודף־הערך כולו, שנהפך להון, נעשה הון משתנה. לאמיתו של דבר הוא נחלק, כדרך שנחלק הערך המקורי שניתן־במפרעה, להון קבוע ולהון משתנה — לאמצעי־ייצור ולכוח־

שונה לגמרי במה שנחסך — השתמשות, מבוססת על הבחנה ממשית בין סוגי־העבודה השונים המתקיימים על־ידי אותו חסכון." (מ א ל ת ו ס: „עיקרים וכו'", עמ' 38, 39.)

[28א] הנה אצל באלזאק, שלמד־וחקר בדייקנות מרובה כל־כך את הכילות על כל גוניה, הרי המלווה־ברבית הזקן גובסק מט מתואר כבר כתינוק ממש, משהוא מתחיל לאגור אוצר בסחורות מקובצות.

[29] „הצבר של חומרים... הפסקת חליפין... עודף־ייצור." (ת. ק ו ר ב ט: „חקירה בסיבותיו ובאופניו של העושר שבידי יחידים." עמ' 14.)

[29א] בהוצאה האנגלית נמצאת במקום זה ההערה הבאה: „מבחינה זו מדבר נקר על 'חפצי מותרות ופאר־לראוה' ש'הזמן סייע להצברם' וש'נתרכזו, מחמת חוקי הקניין־הפרטי, בידי מעמד אחד בלבד של החברה'. (כתבי מ. נ ק ר, פאריס ולוזאן, 1789, כרך II, עמ' 291.)" (הע' ההוצ. העברית.)

[30] ר י ק א ר ד ו: „עיקרים וכו'", עמ' 163, הערה.

עבודה. כוח־העבודה — הנה צורת־קיומו של ההון המשתנה בתוך תהליך־הייצור. בתהליך זה כוח־העבודה עצמו נאכל על־ידי בעל־ההון. ומשהוא נתון בתיפקודו — היא העבודה — הוא אוכל אמצעי־ייצור. ועם זה הממון — זה שהוצא עם קנייתו של כוח־העבודה — מתגלגל באמצעי־מחיה, הנאכלים לא על ידי „העבודה הפרודוקטיבית" אלא על ידי „הפועלים הפרודוקטיביים". על־ידי ניתוח מוטעה מעיקרו מגיע א. סמית לכלל מסקנה תפלה זו: אם גם כל הון־יחיד נחלק לחלק קבוע ולחלק משתנה, הרי ההון החברתי לעולם נפרד־ועומד רק על הון משתנה, כלומר, מוציאים אותו על תשלום של שכר־העבודה בלבד. למשל: יהא, שחרשתן של אריגים מגלגל 2000 לי"ש בהון. חלק מן הממון הזה הוא משקיע בקניית אורגים, וחלק אחר הוא משקיע בחוטי־צמר, במכונות לעשיית צמר, וכו'. אבל האנשים, שמידיהם הוא קונה את החוטים והמכונות, הם חוזרים ומשלמים בחלק מן הממון הזה שכר־עבודה, וכו' — עד שהוציאו את כל הסכום של 2000 לי"ש על שכר־העבודה, כלומר: עד שכל התוצרת המיוצגת ב־2000 לי"ש נאכלה על־ידי הפועלים הפרודוקטיביים. הכל רואים: כל כובדה של הוכחה זו מרוכז בתיבה זו „וכו'", וכך מפטרים אותנו בלך מפונטיוס לפילאטוס. ואמנם מפסיק א. סמית את מחקרו בנקודה זו דוקא, שבה מתחילה חומרתו[31].

כל זמן שניתנת הדעת רק על הקרן של התוצרת השנתית הכוללת, מובן על־נקלה תהליך שנתי זה של הייצור־החוזר. אך, הרי צריך להביא לשוק־הסחורות את כל חלקיה־מרכיביה של התוצרת השנתית, וכאן מתחילה החומרה. משתלבות תנועותיהם של ההונות־היחידים וההכנסות האישיות, מתמזגות ונעלמות בסבך של חילוף־מקום כללי — היינו, המחזור של העושר החברתי — והוא שמסנוור את עיני המסתכל ומטיל על המחקר לפתור בעיות מסובכות־ביותר. בפרשה השלישית שבספר השני אביא את הניתוח של קשר־הדברים כמו שהוא. — זכותם הגדולה של הפיזיוקראטים היא, שניסו בפעם הראשונה לגולל ב„טבלה הכלכלית" ["Tableau économique"] תמונה של התוצרת השנתית כמות שהיא עולה־ומופיעה מתוך המחזור[32].

---

[31] על אף ה„לוגיקה" שלו אין מר ג'. ס ט. מ י ל יודע לגלות בשום מקום שגיאות בניתוח של קודמיו — גם אם אותו ניתוח, אפילו באופק הבורגני, צועק ותובע תיקון לפי עצם ההשקפה המדעית־המקצועית. בכל מקום רושם הוא בדוגמאטיות, מעשה־תלמיד, את בלבולי־הרעיונות של מלמדיו. ואף כאן כך: „ההון עצמו נהפך כולו במרוץ־הזמן לתשלומי־שכר בלבד, וגם כשמוחזר ההון עם מכירת התוצרת — הרי נהפך הוא שוב לשכר."

[32] לגבי תיאור התהליך של הייצור־החוזר, וממילא גם לגבי תיאור ההצבר — לא רק שא. סמית לא גילה מכמה בחינות שום התקדמות, אלא יש לציין אצלו נסיגה לחלוטין בהשוָאה אל קודמיו, וביחוד אל הפיזיוקראטים. באותה אַשליה משל סמית, שנזכרה בטקסט, כרוכה גם הדוגמה המופלאה באמת, שאף אותה הנחיל הוא לכלכלה המדינית, כי מחיר הסחורות מורכב משכר־עבודה, מרוָחים (רבית) ומרנטה קרקעית, משמע: מורכב הוא רק משכר־עבודה ומעודף־ערך בלבד. ש ט ו ר ך, בצאתו מאותו בסיס, לפחות מודה בתמימות: „אין לך אפשרות לפרק את המחיר ההכרחי ולהעמידו על יסודותיו הפשוטים ביותר." (ש ט ו ר ך: „קורס לכלכלה וכו'", הוצאת פטרסבורג 1815, כרך שני, עמ' 140, הערה.) אָכן, זהו מדע כלכלי נאה, שמצהיר, כי אין לך אפשרות להעמיד את מחיר הסחורות על

אגב: מסתבר מאליו, שהכלכלה המדינית לא החמיצה מלנצל, לטובת מעמד בעלי־ההון, את מימרתו של א. סמית, כי כל אותו חלק מן התוצרת־נטו שנתגלגל בהון נאכל על־ידי מעמד־הפועלים.

3. חלוקתו של עודף־הערך להון והכנסה. תיאוריית הפרישות

בפרק הקודם עסקנו בעודף־הערך, או בעודף־התוצרת, רק בחינת קרן־לצריכתו האישית של בעל־ההון, ובפרק זה עד כאן עסקנו בו רק בחינת קרן־להצבר. אך, אין הוא לא זה בלבד ולא זה בלבד, אלא שניהם כאחד. חלק אחד של עודף־הערך נאכל על־ידי בעל־ההון בחינת הכנסה [Revenue][33], וחלק אחר משתמשים בו כבהון, כלומר, הוא מוצבר.

אם נתונה כמותו של עודף־הערך, הרי יגדל החלק האחד ככל שיקטן החלק השני. היחס שלפיו מתבצעת החלוקה הזאת — באם כל התנאים האחרים נשארים כשהיו — הוא הקובע את שיעור ההצבר. ואולם מי שמבצע את החלוקה הזאת אינו אלא בעליו של עודף־הערך, בעל־ההון. הרי שחלוקה זו היא פעולה של רצונו. הוא מרים לעצמו מס־אשכר, ואותו חלק הימנו שהוא צוברו — עליו אומרים הבריות: הוא חוסך אותו, משום שאין הוא אוכלו עד תומו, כלומר, משום שמקיים הוא את תיפקודו כבעל־הון, והתיפקוד הוא — להתעשר.

רק במידה שבעל־ההון משמש הון בצורת־אדם, נודע לו ערך היסטורי, ורק כך נודעת לו אותה זכות־קיום היסטורית, שליכנובסקי השנון אמר עליה, כי אין־יש לה תאריך. רק בה־במידה נעוצה הכרחיותו החולפת שלו בהכרחיותו החולפת של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי. ואולם בה־במידה שוב לא ערך־השימוש והנאה משמשים לו גורם מניע, אלא ערך־החליפין וריבויו. בקנאותו לשיערוך כופה הוא את האנושות, ללא־רחם, לייצר למען הייצור, הווה אומר: לפתח את כוחות־הייצור של החברה וליצור את תנאי־הייצור החומריים, שהם בלבד עשויים לשמש בסיס ממשי של צורה חברתית נעלה יותר — זו שעיקרה היסודי הוא התפתחות מלאה וחפשית של כל יחיד. רק משום שהוא הון בצורת־אדם מתייחסים לו לבעל־ההון בכבוד. בצורתו זו משותף לו ולאוגר־אוצרות היצר להתעשרות מוחלטת. אלא מה שמופיע אצל האחרון כבולמוס אישי, הרי אצל בעל־ההון זוהי תולדה של מכאניזם חברתי, שהלה אינו אלא אחד מגלגליו־מניעיו. מלבד זה באה התפתחותו של הייצור הקאפיטאליסטי ומחייבת, בהכרח, העלאה מתמדת של ההון המושקע במפעל מן המפעלים התעשייתיים, ובאה ההתחרות ומטילה על כל בעל־הון יחיד את החוקים האימאננטיים של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי בחינת חוקי־כפייה חיצוניים. היא

יסודותיו הפשוטים־ביותר; דיון מפורט על כך יימצא בפרשה השלישית שבספר השני, וכן בפרשה השביעית שבספר השלישי.

[33] הקורא יעמוד על כך, שהשימוש בביטוי הכנסה [Revenue] שימוש כפול הוא: אל״ף, כדי לציין בו את עודף־הערך בחזקת פרי הצומח מן ההון לעתים פריודיות; בי״ת, כדי לסמן אותו חלק מפרי זה, שבעל־ההון צורכו או שהוא מצרפו אל הקרן־לצריכתו. אך מקיים אני אותה משמעות כפולה, משום שמותאמת היא אל שימוש־הלשון אצל הכלכלנים האנגלים והצרפתים.

כופה אותו להתמיד־ולהרחיב את הונו כדי לקיימו בידו, ואין הוא יכול להרחיבו אלא על־ידי הצבר מתקדם־והולך.

ולפיכך: כל שדרישתו ופרישתו של בעל־ההון אינן אלא תיפקודו של ההון אשר בו, של ההון הנחון דעה ורצון — הרי צריכתו הפרטית שלו־עצמו דומה עליו כגזל שהוא גוזל את הצבר הונו, כדרך שזוקפים בפנקסנות האיטלקית את ההוצאות הפרטיות של בעל־ההון על צד החובה ביחס להון. ההצבר הוא כיבוש עולמו של העושר החברתי. תוך כך שההצבר מרחיב את כמות החומר האנושי המנוצל, הוא מרחיב בו־בזמן את שלטונו הישיר והבלתי־ישיר של בעל־ההון[34].

אך בכל מקום רובץ החטא־הקדמון. עם התפתחותו של אופן־הייצור הקאפי־טאליסטי, של ההצבר והעושר, שוב חדל בעל־ההון מלשמש התגשמות בלבד של ההון. מתעורר בקרבו „רגש־של־חמלה אנושי" כלפי הבשר־ודם שבו והריהו נעשה אדם־משכיל עד כדי כך, שההתלהבות לנזירות מעלה בת־צחוק על שפתיו ורואה

[34] בדמות הישנה־נושנה — אם גם מתחדשת דמות זו חדשים לבקרים — של בעל־ההון, או, בנושך־הנשך, מדגים לותר יפה את יצר־השלטון כיסוד לתאות־ההתעשרות. „עובדי־האלילים יכלו לקבוע, בדרך התבונה בלבד, כי בעל־הנשך אינו אלא גנב־רוצח רב־פרצופים. ואלו אנו, הנוצרים, מחלקים להם (לבעלי־הנשך) כבוד רב, כמעט עד כדי הערצה־שבקדושה, למען ממונם... מי שמוצץ מפי חברו את מזונו, מלסטמו וגוזלו, הריהו מבצע מעשה־רצח גדול (עד כמה שידו מגעת) ממש כמי שמרעיב את חברו עד כדי מיתה או מביא עליו כליה. והרי כך עושה בעל־הנשך — והוא יושב שאנן ושליו על כסאו, תחת שיהא תלוי בגרדום, כפי שיאה לו, שהעורבים יאכלו את בשרו; וצריך שמניין העורבים יהיה כמניין הזהובים שגזל — אם רק יהא בגופו בשר הרבה כל כך, שהעורבים יוכלו לבתרו ולחלק את שללם ביניהם. ובינתיים אנו מעלים לתלייה את הגנבים הזעירים... גנבים זעירים ייתפסו ובצינוק יירקבו, וגנבים גדולים בזהב ובמשי יתהלכו וירהבו... ועל כן אין לך שונא בריות יותר גדול (אחרי השטן) מן הקמצן ובעל־הנשך, שכן הוא מתיימר להיות אל־עליון על כל הנברא־בצלם. תורכים, סרדיוטים, עריצים — אף אלו אנשים רעים הם, ואף על פי כן הכרח להם להשאיר את הבריות בחיים; הכרח להם להודות, כי רעים וחטאים הם, ואף על פי כן יכולים הם, ואפילו צריכים לפעמים, לרחם על אחדים מן הבריות. אבל אותו נושך־נשך ועכבר־שכוב־אדינרי — הוא רוצה, שכל העולם כולו יהא נתון לרעב ולצמאון, לעצבון ולמצוקה, עד כמה שידו מגעת, למען יהיה הכל בידו־הוא וכל אחד ואחד יקבל מידו כמיד האלוהים ויהיה לו עבד־צמית לצמיתות; הוא גופו יהא לבוש בגדי־מילת, שלשלאות של זהב, טבעות ותכשיטין, הוא ימחה פיו, ואחרים יראו בו איש יקר וחסיד ויעריצוהו וישבחוהו... נשך חיה רעה היא, מפלצת (monstrum) נוראה, כאותו זאב טורף, שמהרס ומכלה הכל, יותר מבני־הענק קאקוס וגריון או אנטאוס[א] וראה: מתהדר הוא בלבושו ומתחסד, שלא יראו הבריות, לאן נעלמו הפרים, שהוא מושך אותם מאחורי גבם לתוך מאורתו. אך על הרקולס נאמר, כי שמע קול שוועתם של הפרים השבויים, ואף חיפש ומצא את קאקוס, גם אם הסתתר בחגוי הסלעים והכפים, ושיחרר את הפרים מידיו של אותו בן־בליעל. והרי קאקוס פירושו: בליעל, נושך־נשך מתחסד ומיתמם, שהוא גוזל הכל, גונב ואוכל הכל. ואף על פי כן כופר הוא ואומר שלא פעל כל אוון; וחושב, שלא יימצא איש שיגלה, כי כל הפרים נמשכו מאחורי גבם לתוך מאורתו, שכן למראית־עין מסודרים עקבותיהם כאילו הוצאו שוב מתוכה. כך רוצה גם בעל־הנשך לרמות את העולם, כאילו מביא הוא תועלת ונותן פרים לעולם — והרי הוא מושך אותם לעצמו וזוללם... ואם אנו תופסים לסטים בראש כל חוצות ומרצחים וגנבים־במחתרת, ועונשים אותם מיתת סיף וקריעת־איברים — על אחת כמה וכמה צריכים אנו לנהוג כן עם כל בעלי־הנשך: לקרוע איבריהם וגידיהם... לגרשם מן הארץ, לנדותם ולהסיר ראשם מעליהם." (מארטין לותר: „לאנשי־הכהונה וכו'".)

הוא בה דעה קדומה של אוגר־האוצרות מימי־מתושלח. בעוד שבעל־ההון מהתקופה הקלאסית מליץ על הצריכה האינדיווידואלית כעל מעשה־חטא כנגד התיפקוד שהוטל עליו, כעל „פרישות" מן ההצבר — הרי בעל־ההון המחודש־החדיש מסוגל כבר לתפוס את ההצבר כ„הינזרות" מיצר־ההנאה אשר בו. „הה! שתי נשמות בקרבו שוכנות, אחת לרעותה צרות ועוינות!"[נב]

בתקופות־בראשית ההיסטוריות של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי — וכל הדיוט [Parvenü] קאפיטאליסטי שעלה לגדולה, הוא כפרט, עובר שלב היסטורי זה — מצויות־ושולטות התאוות המוחלטות של יצר־ההתעשרות והכילות. אולם התקדמותו של הייצור הקאפיטאליסטי יוצרת לא רק עולם של תענוגות בלבד. עם הספסרות ועסק־האשראי היא פותחת אלפי מקורות של התעשרות פתאומית. משמגעת ההתפתחות לרמה מסוימת, הרי בזבוז־מתון בדרגה מוסכמת — אותו בזבוז משמש בו־בזמן אמצעי להציג לראוה את ההון, ועל־כן הוא גם אמצעי־לאשראי — נעשה אפילו הכרח עסקי בשביל בעל־ההון „המסכן". תענוגות־מותרות נכללות מעתה בהוצאות ייצוגו של ההון. והרי בלאו־הכי אין בעל־ההון מתעשר, כדרך שמתעשר אוגר־האוצרות, מתוך היחס של עבודתו האישית ושל אי־צריכתו האישית — אלא מתעשר הוא באותה מידה, שהוא מוצץ כוח־עבודה של אחרים וכל שהוא כופה על הפועל פרישות מכל תענוגות־החיים. ועל־כן: אף על פי שבזבזנותו של בעל־ההון חסרה לעולם אותו אופי של תום־לבב [bona fide] אשר בבזבזנותו של האדון הפיאודאלי קל־הדעת, ואדרבה: במעמקיה אורבת תמיד כילות מתועבת־ביותר וחשבונות פחדנית־ביותר — אף על פי כן גדלה־והולכת בזבזנותו ככל שגדל־והולך הצברו, ואין כל הכרח שהאחת תדחק את רגלי השני. ובכך מתפתח, עם זה, ברום־לבו של בעל־ההון היחיד אותו קרע — נוסח פאוסט — בין יצר־הצבירה לבין יצר־ההנאה.

„התעשייה של מאנצ'סטר" — כך נאמר בחיבור, שפירסם ד"ר **איי קין** בשנת 1791 — „ניתן לחלקה לארבע תקופות. תקופה ראשונה — החרשתנים היו אנוסים לעבוד קשה למחייתם". מתעשרים היו, במיוחד, על־ידי כך שהיו מלסטמים את האבות, שמסרו להם את בניהם כשוליות (apprentices): ההורים נצטרכו לשלם שכר־לימוד רב והשוליות נתענו ברעב. מצד שני גם הרווחים הממוצעים נמוכים היו, וההצבר דרש חסכון רב. חיים היו חיי אוגרי־אוצרות, ולא היו אוכלים, אפילו לא בקירוב, את הרבית של הונם. „בתקופה השנייה התחילו עושים נכסים קלים, אך עדיין היו עובדים קשה, כמקודם," — שכן ניצול ישיר של העבודה עולה בעבודה, והדבר ידוע לכל נוגש־עבדים — „ועדיין נוהגים היו לחיות חיים פשוטים, עתה כמקודם... בתקופה השלישית פותחת פרשת המותרות, והעסק נתרחב עם שהיו שולחים פרשים [Commi Voyageurs, סוכנים־נוסעים רכובים על סוסים] לקבל הזמנות בכל עיר ושוק אשר בממלכה... קרוב לודאי, שעד שנת 1690 לא היו קיימים כאן אלא מעט מן ההונות, או שלא נמצאו בכלל, בשיעור של 3000 עד 4000 לי"ש, שנרכשו בתעשייה. אך סמוך לזמן זה, או קצת לאחר־מכן, כבר צברו החרשתנים ממון והתחילו בונים לעצמם בתי־אבן במקום בתי־עץ או בתי־חימר." עוד בעשרות השנים הראשונות של המאה ה־18 היה הדבר לשיחה בפי הבריות,

אם חרשתן ממאנצ׳סטר היה מכבד את אורחיו בלגימה מחוץ־לארץ, וכל שכניו היו נדים ראשם על כך. לפני שהומצאו המכונות, לא עברו מעולם הוצאות הערב של החרשתנים, כשהיו מתכנסים בבתי־המרזח, על 6 פנסים בעד כוס יין חם ופני אחד בעד גליל טבק. ורק בשנת 1758 — והיה בכך משום ציון של תקופה חדשה — ראו בפעם הראשונה איש עסוק בפועל־ממש בתעשייה — נוסע בכרכרה משלו! „התקופה הרביעית" — השליש האחרון של המאה ה־18 — „נתקדמו בה בהרבה הוצאות בזבוז ומותרות — משנתפשט העסק על־ידי פרשים וסוכנים בכל רחבי אירופה"[35]. מה היה אומר ד"ר אייקין הטוב אילמלי היה קם מקברו בתוככי מאנצ׳סטר של היום!

הצבירו, הצבירו! — זו, כביכול, תורת משה והנביאים! „התעשייה מספקת את החומר — והחסכון צובר"[36]. ובכן: חסכו, חסכו, כלומר, חזרו־וגלגלו חלק גדול ככל האפשר מעודף־הערך, או מעודף־התוצרת, בהון! הצבר לשם הצבר, ייצור לשם ייצור — בנוסחה זו ניסחה הכלכלה הקלאסית את יעודה ההיסטורי של תקופת הבורגנות. היא לא השלתה את נפשה אפילו רגע קל וידעה, כמה קשים חבלי־הלידה של העושר[37] — אך מה טעם לקינה על הכרח היסטורי? אם בשביל הכלכלה הקלאסית אין הפרולטאריון אלא מכונה לייצורו של עודף־ערך, הרי בשבילה גם בעל־ההון אינו אלא מכונה לגלגולו של אותו עודף־ערך בעודף־הון. היא מתייחסת אל תיפקודו ההיסטורי ברצינות קפדנית. כדי לחזק את לבו של בעל־ההון, שיהיה מחוסן נגד הקרע המסוכן שבין יצר־התענוגים ובין יצר־ההתעשרות, עמד מ א ל ת ו ס בתחילת שנות העשרים של המאה הזאת [ה־19] וטען בזכותה של חלוקת־עבודה זו: בעלי־ההון העומדים בעצם הייצור, להם יימסר עסק ההצבר; ואלו לשאר השותפים המתחלקים בעודף־הערך — האצולה הקרקעית, בעלי־הקצבה מטעם המדינה והכנסייה וכו׳ — להם יימסר עסק הבזבוז. חשיבות עליונה נודעת לכך — כך הוא אומר — „שיהיו מקיימים את התאוָה־להוצאות לחוד ואת התאוָה־להצבר לחוד" ("the passion for expenditure and the passion for accumulation")[38]. עמדו האדונים הקאפיטאליסטים, שנתגלגלו זה־כבר באנשים הרואים חייהם בעולמם — וצעקו ככרוכיה. מה — קרא אחד מדַבָּריהם, מבית־מדרשו של ריקארדו — מר מאלתוס מטיף לרנטות־קרקע גבוהות, למסים גבוהים וכו׳, כדי לדחוף בתמידות לתוך בשׂרם של החרשתנים דרבן מצד צרכנים בלתי־פרודוקטיביים! ודאי: ייצור, ייצור בקנה־מידה מרחיב־והולך, בתמידות — זו הסיסמה; אבל „תהליך מסוג זה יותר משישמש דרבן לייצור ישמש לו רסן. ואף אין זה מן ההוגן ביותר

[35] ד"ר א י י ק י ן: „תיאור הארץ בסביבת מאנצ׳סטר, בהיקף של 30 עד 40 מילין" לונדון 1795, עמ׳ [181], 182 ואילך, [188].

[36] א. ס מ י ת: „עושר האומות", ספר שני, פרק שלישי, [כרך שני, עמ׳ 367].

[37] אפילו י. ב. ס י י אומר: „חסכונותיהם של העשירים — על חשבון העניים הם נעשים." „הפרולטאריון ברומא היה מתקיים כמעט כולו על חשבון החברה... כמעט שניתן לומר, כי החברה המודרנית מתקיימת על חשבון הפרולטארים, היינו, מתקיימת היא על אותו חלק מתשלום־השכר שהיא מנכה לעצמה." (ס י ס מ ו נ ד י: „חקירות וכו׳", כרך ראשון, עמ׳ 24.)

[38] מ א ל ת ו ס: „עיקרים וכו׳", עמ׳ 319, 320.

(nor is it quite fair) להשאיר בבטלה חבורה של בני־אדם אך ורק כדי לצבוט אחרים — שמתוך טיבם אתה יכול להסיק ("who are likely, from their ("character", שאם תוכל לכפות אותם לעבודה, יהיו עובדים כהלָכה"[39]. ואף על פי שהוא מוצא, כי אין זה מן ההוגן, שידרבנו את בעל־ההון התעשייתי להצבר, תוך שיקחו ממנו את החֲלֶב־והאַליה — הרי נראה לו כהכרח להעמיד את הפועל על שכר־מינימאלי ככל האפשר, „כדי לשמֵר את חריצותו". ואף אין הוא מעלים לרגע את העובדה, שסודה של עשיית־עודפים כמוס בניכוסה של עבודה שלא־בשכר. „ביקוש מוגבר מצד הפועלים אין משמעו אלא שהם מוכנים לקחת פחות מתוצרתם של עצמם ולהשאיר חלק גדול־יותר הימנה בידי מעסיקיהם; ואם באים ואומרים: דבר זה מביא, מחמת הפחתת הצריכה (של הפועלים), לידי גודש בשוק, (glut, ייצור למעלה מן המידה) — אין לי אלא להשיב: גודש אינו אלא שם־נרדף לרְוָחים גדולים"[40].

הפולמוס הלמדני — כיצד צריך לחלק על צד הטוב ביותר, לרווחתו של ההצבר, את השלל שסחטוהו מאת הפועל בין בעל־ההון התעשייתי ובין בעל־האחוזה ההולך־בטל וכו׳ — נשתתק לפני מהפכת־יולי. זמן־מה לאחר־מכן עמד הפרולטאריון העירוני בליון וצילצל בפעמון־הסערה, והפרולטאריון החקלאי באנגליה שילח את הבְעֵרה. מֵעבר מזה של התעלה נתפשט האוֹאֶניזם, ומעבר מזה — הסן־סימוניזם והפוּרייריזם. שעתה של הכלכלה הוולגארית [העם־ארצית] הגיעה. שנה בדיוק לפני ש נ א ס א ו ו. ס נ י ו ר ממאנצ׳סטר הגה ומצא, כי הריוח (לרבות הרבית) של ההון הוא פריה של „השעה האחרונה מן השתים־עשרה", של השעה שלא־בשכר, — בישׂר לעולם תגלית אחרת משלו. „אני" — הכריז חגיגית — „אני מעמיד במקום התֵיבה הון, במובן מכשיר־לייצור, את התיבה פרישות (Abstinence)"[41]. דוגמה־למופת שאין למעלה הימנה בשביל „תגליותיה" של הכלכלה העם־ארצית! במקום קאטגוריה כלכלית היא נותנת מימרה סיקופאנטית־חונפת. וזה הכל [Voilà tout]. „אם הפרא עושה קשתות" — כך מרצה סניור — „הרי הוא מבצע תעשייה, אך אין

---

[39] „חקירה באותם העיקרים בדבר טבעו של הביקוש וכו׳." עמ׳ 67.

[40] שם, עמ׳ 50.

[41] ס נ י ו ר: „העיקרים היסודיים של הכלכלה המדינית", תירגם אַריוואבן, פאריס 1836, עמ׳ 308. דברים אלה היו, סוף־סוף, למעלה מכוח סבלם של תלמידי האסכולה הקלאסית הוָתיקה. „מר סניור בא ונתן במקום הביטוי עבודה והון את הביטוי עבודה ופרישות (פרישות — אינה אלא ביטוי־לשלילה בלבד)... ואין זה ההון, אלא השימוש בהון בדרך פרודוקטיבית — שבו הסיבה לרְוָחים." („ג׳ון קייזנובה: הערות לספרו של מאלתוס „הגדרות וכו׳", עמ׳ 130, הערה.) כנגד זה מר ג׳. סט. מ י ל מקבל־ומעתיק את תיאוריית־הרְוָחים של ריקארדו, מכאן, ומנכס לעצמו את „התגמול בעד הפרישות" ["remuneration of abstinence"] של סניור, מכאן. כל כמה שזרה לו ה„סתירה" של הגל, שהיא המעיין בשביל כל הדיאלקטיקה — כן בן־בית הוא בסתירות הגסות.

תוספת למהדורה ב׳. הכלכלן הוולגארי, מעולם לא עצר־כוח להגיע לידי ההרהור הפשוט, שיכול אתה לתפוס כל פעולה אנושית כ„פרישות" מהיפוכה של אותה פעולה. אכילה אינה אלא פרישות מן הצוֹם, הליכה — פרישות מן העמידה; עשייה — פרישות מן העצלנות; עצלנות — פרישות מן העשייה, וכו׳. לו השכילו האדונים, היו צריכים לעיין פעם באמירתו של שפינוזה: Determinatio est negatio. [ההגדרה — היא שלילה.]

הוא עושה מעשה־פרישות.” וזה שמסביר לנו, כיצד ומפני־מה היו מייצרים אמצעי־עבודה במצבי־החברה הקודמים, בלא „פרישותו” של בעל־ההון. „כל שהחברה מתקדמת־והולכת, כן תרבה הדרישה לפרישות”[42], — כלומר, מצד מי שעוסקים בתעשיית הניכוס, שהם מנכסים לעצמם תעשיית אחרים ותוצרתה. ובכן: כל התנאים של תהליך־העבודה מתגלגלים מעתה במעשי־פרישות — שמניינם כמניין אותם התנאים — מצד בעלי־ההון. דגן לא רק נאכל אלא גם נזרע — זוהי פרישותו של בעל־ההון! דרוש זמן עד שהיין יהא תוסס כל צרכו — אף זו פרישותו של בעל־ההון! [43] בעל־ההון גוזל מבשרו־ומדמו־הוא, „משהוא משאיל(!) את מכשירי־הייצור לפועל,” בלשון אחר: משהוא משערך אותם תוך שהוא ממזג בהם כוח־עבודה, תחת לאכול אותם — את מכונות־הקיטור, הכותנה, מסילות־הברזל, הזבל, סוסי־העבודה וכו' — או לפזר־ולבזבז „את ערכם” במותרות ובשאר אמצעי־צריכה, כפי שהכלכלן הוולגארי מתאר לעצמו בתמימות ילדותית[44]. כיצד צריך להגשים זאת מעמד בעלי־ההון — סוד הוא, שהכלכלה הוולגארית שמרה עליו עד כה בעקשנות יתירה. קיצורו של דבר: אין העולם מתקיים עוד אלא בזכות סיגופיו העצמי של בעל־ההון, אותו בעל־תשובה מודרני לאל וישנו. לא ההצבר בלבד, אלא פשוט „השמירה על קיומו של הון מחייבת אימוץ־כוח מתמיד, כדי לעמוד בפני הנסיון ולא לאכלו עד גמירא”[45]. ברור, איפוא, שהומאניות פשוטה מחייבת, שישחררו את בעל־ההון מייסורי־קדושים ופיתויי־הנסיון — ממש כאותו בעל־העבדים בג'ורג'יה, שעם ביטול העבדות נשתחרר לפני זמן קצר מיסורי הדילמה: עודף־תוצרת זה, שסחט אותו בשוטים־ובעקרבים מעבדו הכושי, האם צריך הוא לפזרו ולבזבזו כולו על יין־שאמפאניה, או שמא צריך גם לחזור־ולגלגל מקצתו ביותר כושים וביותר קרקע.

בתצורות כלכליות השונות ביותר של החברה חל לא רק ייצור־חוזר פשוט, אלא גם ייצור־חוזר בקנה־מידה מורחב — אם גם בדירוג שונה. מייצרים יותר, בהדרגה מתקדמת־והולכת, וצורכים יותר, הווה אומר: מגלגלים גם יותר תוצרת באמצעי־ייצור. ואולם תהליך זה אינו מופיע כהצבר של הון, וממילא אף לא

---

[42] סניור, שם עמ' 342.

[43] „שום איש... למשל, לא יזרע את זרע־החיטים שלו ויתן לו להישאר שנה תמימה באדמה, או ישאיר את יינו שנים במרתף, ולא יצרוך מיד דברים אלה או אקויואלנט שלהם... אלא אם כן מצפה הוא לרכוש על־ידי כך ערך נוסף וכו'.” (סקרופ: „כלכלה מדינית”, הוציא־לאור א. פוטר, ניו־יורק 1841, עמ' 133, 134.)

[44] „מחסור זה, שבעל־ההון מטיל על עצמו, עם שהוא משאיל את אמצעי־הייצור שלו לפועל” (משתמשים ב„לשון נקייה” זו [Euphemismus], כדי לזהות — לפי אותו נוהג בדוק של הכלכלה הוולגארית — זה עם זה: את הפועל־השכיר המנוצל על־ידי בעל־ההון התעשייתי, עם בעל־ההון התעשייתי עצמו, שהוא לווה ממון מבעל־ההון המַלווה ברבית!) „תחת שיקדיש את ערכם לשימושו האישי, עם שייהפכו לדברים של תועלת או של נוחיות.” (ג. דה־מולינארי: „חקירות כלכליות”, עמ' 36.)

[45] “La conservation d'un capital exige... un effort... constant pour résister à la tentation de le consommer.” (קורסל־סנייל: „מסכת עיונית ומעשית על מפעלים תעשייתיים”, עמ' 57.)

כתיפקודו של בעל־ההון — כל זמן שאמצעי־הייצור של הפועל, וממילא גם תוצרתו ואמצעי־מחייתו, אינם נעמדים לעומתו בדמות של הון[46]. ריצ׳ארד ג׳ונס, יורשו של מאלתוס בקאתדרה לכלכלה מדינית בבית־האולפנא ההודי־מזרחי של היילברי,נג שנפטר לפני שנים אחדות, מסביר דבר זה יפה בשתי עובדות חשובות. הואיל ורובו של העם ההודי הם איכרים בעלי משק עצמאי משלהם, הרי תוצרתם ואמצעי־עבודתם ואמצעי־מחייתם אינם קיימים לעולם „בדמות" ("in the shape") של קרן שחוסכים אותה מהכנסתם של אחרים ("**Saved from Revenue**"), וממילא שאותה קרן לא עברה תהליך של הצבר קודם ("a previous process of accumulation")[47]. מצד השני, במחוזות שהשלטון האנגלי לא עירער בהן את השיטה הישנה אלא מעט מן המעט, מועבדים הפועלים שאינם־חקלאים במישרין על ידי האצילים־הגדולים, שחלק מעודף־התוצרת החקלאית נמסר להם בצורת מס־אשכר או רנטה קרקעית. התוצרת הזאת קצתה נאכלת בצורתה הנאטוראלית על־ידי האצילים־הגדולים, קצתה הפועלים מגלגלים אותה בדברי מותרות ובשאר דברי־צריכה, והיתר משמש שכר לפועלים, שמכשירי־העבודה מקניינם הם. ייצור וייצור־חוזר בקנה־מידה מורחב הולכים ועוברים כאן את דרכם, בלא הופעתו־התערבותו של אותו קדוש מופלא, של אותו אביר בן־דמות־היגון — הקאפיטאליסט „הפרוש".

4. נסיבות — והן בלתי־תלויות בחלוקה הפרופורציונאלית של עודף־הערך להון ולהכנסה — הקובעות את היקפו של ההצבר: דרגת ניצולו של כוח־העבודה — כוח הפרודוקטיביות של העבודה — גידול ההפרש שבין ההון המשומש לבין ההון שנצרך — שיעור ההון שניתן־במפרעה

אם מניחים, שנתון היחס, לפיו מתפלג עודף־הערך להון ולהכנסה, שוב ברור, כי שיעורו של ההון המוצבר נקבע לפי שיעורו המוחלט של עודף־הערך. נניח, כי 80% נהפכים־להון ו־20% נאכלים; הרי שההון המוצבר יהיה 2400 לי"ש או 1200 לי"ש — הכל לפי שעמד עודף־הערך הכולל: אם על 3000 לי"ש או על 1500 לי"ש. ובכן: עם קביעת שיעור ההצבר משתתפות־ופועלות אותן הנסיבות, שהן קובעות את כמותו של עודף־הערך. והרי אנו מסכמים אותן כאן שנית, אבל רק כל שיש בהן משום נקודות־השקפה חדשות בקשר אל ההצבר.

זכור לנו, כי השער של עודף־הערך תלוי, קודם כל, בדרגת־הניצול של כוח־העבודה. הכלכלה המדינית מחשיבה תפקיד זה עד כדי כך, שעתים היא מזהה את

---

[46] „סוגי־ההכנסה המיוחדים, המכלכלים בשפע רב ביותר את התקדמותו של ההון הלאומי, משתנים בדרגות השונות של התפתחותם, ומשום כך שונים הם לחלוטין אצל עמים התופסים עמדות שונות באותה התפתחות... רוָחים... לא שימשו בשלבים הקדומים של החברה אלא מקור בלתי־חשוב של הצבר, בהשוָאה אל שכר ורנטות... רק משחָלה למעשה התקדמות ניכרת בכוחות התעשייה הלאומית, משיגים הרוָחים חשיבות מרובה, במידה יחסית, בחזקת מקור של ההצבר." (ריצ׳ארד ג׳ונס: „ספר־לימוד וכו׳", עמ׳ 16, 21).

[47] שם, עמ׳ 36 ואילך. (למהדורה ד׳. כנראה, שנשתרבבה כאן שגיאה. לא נמצא מקום זה. — פ. א.)

החשת ההצבר על־ידי כוח־ייצור מוגבר של העבודה עם החשת ההצבר על־ידי ניצול מוגבר של הפועל[48]. בפרשיות שדנו בייצורו של עודף־הערך הודגשה תדירות ההנחה, כי שכר העבודה שווה, לפחות, לערכו של כוח־העבודה. ואולם הורדת שכר העבודה למטה מערך זה — הורדה מאונס — ממלאה בתנועת [ההון] שבמציאות תפקיד חשוב למדי, עד שאין אנו פטורים מלהתעכב על כך שעה קלה. עובדה היא, כי בתחומים מסוימים הופכת הורדה זו את קרן־הצריכה ההכרחית של הפועל לקרן־צבירה של הון.

„שכר־עבודה" — אומר ג'. סט. מיל — „אין לו כוח פרודוקטיבי משלו; אין הוא אלא מחיר בעד כוח פרודוקטיבי. שכר־עבודה אינו תורם משלו, בצד העבודה, לייצור של סחורות, כשם שאין המחיר של כלי־עבודה תורם לכך, בצד כלי־העבודה עצמם. אילו אפשר היה להשיג עבודה ללא קנייה, שוב לא היה שכר־עבודה אלא מיותר"[49]. אולם אילו יכלו הפועלים להתפרנס מן האויר בלבד, שוב אי־אפשר היה לקנותם בעד כל מחיר. ובכן: פועלים באפס־תשלום — זהו גבול, במובנו המתימטי: לעולם אין להשיגו אם כי ניתן תדירות להגיע אליו בקירוב. והיא שאיפתו המתמדת של ההון: להוריד אותם, את הפועלים, לאותה עמדת־אפס. סופר אחד מן המאה ה־18, שאת דבריו הבאתי תכופות — מחבר „מַסה על תעשייה ומסחר" — אינו אלא מגלה את הסוד הכמוס בעמקי־נפשו של ההון האנגלי, כשעמד והכריז על תעודת־חייה ההיסטורית של אנגליה: להוריד את שכר־העבודה האנגלי עד לרמה הצרפתית וההולאנדית[50]. הוא אומר בתמימות, בין השאר: „אולם אם העניים (ביטוי סמלי בשביל פועלים) שלנו רוצים לחיות חיי־מותרות... מן ההכרח, כמובן, שהעבודה תהיה יקרה... אם מעלים על הדעת, כמה מותרות צורכים פועלי־החרושת שלנו, כגון יי"ש, ג'ין, תה, סוכר, פירות חוץ־לארץ, שיכר חריף, בד מגוון, טבק־הרחה וטבק־עישון, וכיוצא באלה"[51]. הוא מצטט חיבורו של אחד חרשתן

[48] „ריקארדו אומר: ,בשלבי־החברה השונים חל ההצבר של ההון, או של האמצעים להעסיק (היינו, לנצל) עבודה, במהירות יתירה, אם הרבה ואם מעט, ומן ההכרח שבכל המקרים יהא תלוי בכוחות־הייצור של העבודה. וכוחות־הייצור של העבודה מרובים בדרך כלל, במקום שם יש שפע של אדמה פורייה.' אם הביטויים כוחות־הייצור של העבודה במשפט הראשון פירושם: זעירותו של אותו חלק־יסוד מכל תוצרת, שנופל בידיהם של אלה שעבודתם כפיהם ייצרה אותה תוצרת — הרי אותו משפט הוא כמעט טאוטולוגיה; שכן החלק הנשאר מהווה את הקרן, שהימנה — אם בעליה רוצים בכך ("if the owner pleases") — אפשר לצבור הון. ואולם, בדרך כלל אין זה חל דוקא במקום שם האדמה פורייה ביותר." („הרהורים לויכוחים מסוימים שבבעל־פה וכו'", עמ' 74, 75.)

[49] ג'. סט. מיל: „מסות על כמה שאלות בכלכלה המדינית שלא נתיישבו". לונדון 1844, עמ' 90.

[50] „מסה על עבודה מקצועית ועל מסחר". לונדון 1770, עמ' 44. בדומה לכך פירסם ה„טיימס" מדצמבר 1866 ויאנואר 1867 השתפכות לבם של בעלי־מכרות באנגליה; כאן מתואר המצב המאושר של פועלי־המכרות בבלגיה, שאינם דורשים ואינם מקבלים יותר משנחוץ בדיוק, שיוכלו לחיות למען „אדוניהם". הפועלים בבלגיה סובלים הרבה — אך לא כדי שישמשו דוגמה־למופת של פועלים בשביל ה„טיימס"! בראשית פברואר 1867 השיבה על כך שביתתם של פועלי־המכרות בבלגיה (ליד מארשיין) — שביתה שדוכאה באבק־שריפה ובעופרת.

[51] שם, עמ' 44, 46.

מנורתמפטונשייר, שעומד ומייבב בעיניים מגולגלות כלפי מעלה: העבודה זולה בצרפת מבאנגליה כדי שליש שלם: שכן העניים בצרפת עובדים קשה ומתקיימים בדוחק, הן במזונם והן במלבושם. עיקר מאכלם לחם, פירות, עשבים, שרשים ודגים מיובשים; רק לעתים נדירות טועמים הם טעם בשר, וכשהחיטים מתייקרות אף ממעטים לאכול לחם"[52]. ובעל־המַסה שלנו ממשיך: „לכך יש להוסיף, כי המשקה בפיהם — מים או משקאות קלים אחרים, וכך אינם מוציאים אלא מעט מאוד ממון... ודאי שקשה להגיע לידי מצב כזה, אבל אינו מן הנמנעות, והרי הוא קיים גם בצרפת וגם בהולאנד"[53]. שתי עשרות שנים לאחר־מכן עמד נוכל אמריקני, ינקי שהוכתר בתואר בארון, בנימין תומפסון (או הדוכס רומפורד), והמשיך באותו קו של פילאנטרופיה — למצוא חן וחסד בעיני אלוהים ואדם. ספרו „מַסות" ספר־תבשילין הוא, מלא מַתכּוֹנים מכל המינים: כיצד יש להגיש לפועלים תחליפים, במקום מזונות־תקינים יקרים. מַתכּוֹן מוצלח ביותר של אותו „פילוסופוס" מופלא הוא: „5 פונטים קמח־שעורים — $7\frac{1}{2}$ פנס; 5 פונטים תירס — $6\frac{1}{2}$ פנס; דגים מלוחים בעד 3 פנס, מלח בעד פֶני אחד, חומץ בעד פני אחד, פלפל ועשבים בעד 2 פנס — בסך הכל $20\frac{3}{4}$ פנסים. הכן מרק בשביל 64 איש, ובמחירים ממוצעים של שעורים ותירס... אפשר לספק מרק זה בעד $\frac{1}{4}$ פנס למנה של 20 אונקיות"[54].

---

[52] החרשתן מנורתמפטונשייר מבצע כאן מרמה חסודה [pia fraus], שיש למצוא לה כפרה בכאב לבו. לכאורה הוא משווה את חייהם של פועלי־מאנופאקטורה באנגליה ובצרפת, אך בדברים, שזה עכשיו ציטטנו, הוא מתאר באמת — ובמבוכתו הוא עצמו מודה על כך — את הפועל החקלאי בצרפת!

[53] שם, עמ' 70, 71. הערה למהדורה ג'. כיום, תודות להתחרות בשוק העולמי, שקמה מאז ועד עתה, עברנו מהלך רב קדימה באותו מצב, שנקלעו לתוכו פועלי כל העולם עם התפתחותו של הייצור הקאפיטאליסטי. שוב אין הדברים אמורים רק בכך, כיצד להוריד את שיעורי־השכר באנגליה לדרגת השכר שביבשת אירופה, אלא רוצים להשיג בעתיד הקרוב, פחות או יותר, שרמת־השכר באירופה תרד ותפחת עד לרמת־השכר בסין. „אם סין" — אומר מר סטפלטון, ציר הפארלאמנט, לפני בוחריו — „עתידה להיות ארץ תעשייתית גדולה, שוב אינני רואה, כיצד תוכל האוכלוסייה התעשייתית של אירופה לעמוד במאבק זה, אם לא תרד לרמתם של מתחריה." („טיימס", 3 בספטמבר 1873.) לא עוד שיעורי־שכר יבשתיים, אלא סיניים — זוהי עכשיו מגמתו ומשאת־נפשו של ההון האנגלי.

[54] בנימין תומפסון: „מסות בכלכלה, מדיניות, ופילוסופיה". שלושה כרכים, לונדון 1796—1802. כרך ראשון, עמ' 288. סר פ. מ. אידן, בחיבורו „מצבם של העניים; או תולדות מעמדות־העובדים באנגליה וכו'", ממליץ בכל לב בפני מנהלי בתי־העבודה [לעניים] על מרק־הקבצנים נוסח־רומפורד; הוא מטיף מוסר־וקובלנה לפועלים באנגליה, כי „הרבה עניים, ביחוד בסקוטיה, מתקיימים חדשים תמימים — ואפילו בנוחיות יתירה ("and that very comfortably too.") — על קמח של שיבולת־שועל ושעורים, בתערובת של מים ומלח בלבד." (שם, כרך ראשון, ספר שני, פרק שני, עמ' 503 [530].) „הוראות" כאלו תמצא גם במאה ה־19. „התערובות הבריאות־ביותר של קמח, שמסרבים [העובדים החקלאיים באנגליה] לקבלן... בסקוטיה, שהחינוך שם טוב יותר, אינו ידוע, כנראה, משפט־קדום זה." (צ'ארלס ה. פארי, דוקטור לרפואה: „לחקירת השאלה בדבר הצורך בחוקי־הדגן הקיימים", לונדון 1816, עמ' 69.) אך אותו פארי קובל, כי הפועל האנגלי עכשיו (1815) ירד בהרבה, בהשוָאה לזמנו של אידן (1797).

עם התקדמותו של הייצור הקאפיטאליסטי, נעשו האידיאלים של תומפסון מיותרים[55], מחמת זיוף הסחורות נד.

בסופה של המאה ה־18 ובעשרות־השנים הראשונות של המאה ה־19 הצליחו החוכרים ורוזני־הקרקע באנגליה להשיג־בכוח את המינימום המוחלט של שכר, תוך שהיו משלמים לשכירים החקלאיים פחות מן המינימום בצורת שכר־עבודה, ואת השאר בצורת סיוע של הקהילה. הנה דוגמה של ליצנות, כיצד נהגו הדוגברים האנגליים כדי לקבוע „חוקית" את תעריף־השכר: „האצילים בעלי־האחוזות של נורפולק... מסובים היו לסעודה, כשקבעו את שער־השכר; הם חשבו, כנראה, שהפועלים אינם צריכים לנהוג כן, משישבו בספינהמלאנד בשנת 1795 וקבעו את תעריף־השכר... כאן ישבו ופסקו, כי ,ההכנסה (לשבוע) תהיה 3 שילינגים לאיש', באם ככר־לחם של 8 פונט ו־11 אונקיות עולה שילינג; השכר יעלה־וילך כסדרו, עד שמחיר הככר יגיע ל־1 ש. ו־5 פנסים. משיעלה למעלה ממחיר זה, יירד שכר־העבודה באופן יחסי עד שהמחיר יגיע ל־2 שילינגים, ואז תקטן מנת מזונו של הפועל ב־$1/5$"[56]. מטעם ועדת־החקירה של בית הלורדים בשנת 1814 נשאל אחד א. בנט, מגדולי־החוכרים, שופט, גבאי לבית־עניים ומסדיר שכר־עבודה, לאמור: „האם משלימים חלק כלשהו של ערך העבודה היומית על־ידי שנותנים לפועלים שיעור מן התמיכה לעניים?" — תשובה: „כן, משלימים את ההכנסה השבועית של כל משפחה עד לככר (גאלון) לחם (של 8 פונטים ו־11 אונקיות) ו־3 פנסים לכל נפש!... ככר (גאלון) לחם לשבוע מספיק, לפי השערתנו, למחיית כל נפש במשפחה לשבוע ימים; ו־3 הפנסים הם לצרכי הלבשה, ואם הקהילה מוצאת לנכון למצוא מלבושים משלה, מנכים את 3 הפנסים. נוהג זה נפוץ בכל החלק המערבי של וילטשייר, וסבורני — בכל המדינה כולה"[57]. „במשך שנים" — כך עומד וצועק סופר בורגני מאותם הימים — „היו הם (החוכרים) מגוונים מעמד נכבד מבני־עמם, על־ידי כך שכפו את אלה לבקש להם מפלט בבית־העבודה [לעניים]... בעוד שהחוכר הירבה את רווחיו־הוא — מנע כל אפשרות של הצבר (של קרן־צריכה הכרחית־ביותר) מצד פועליו התלויים בו"[58]. מה תפקיד ממלא כיום גזל זה ממש, שגוזלים מקרן־הצריכה ההכרחית של הפועל, לשם יצירת עודף־הערך, וממילא לשם יצירת

---

[55] מתברר מתוך הדינים־וחשבונות של ועדת־החקירה הפארלאמנטארית האחרונה בדבר זיוף של אמצעי־מחיה, כי אפילו זיוף של חומרי־תרופות — הרגל הוא באנגליה, ולא יוצא־מן־הכלל. למשל, בדיקת 34 דוגמות של אופיום, שנקנו ב־34 בתי־מרקחת שונים שבלונדון, העלתה, כי 31 מהן היו מזויפות, בתוספת של גרגרי־פרג, של קמח־חיטים, דייסת־גומי, חימר, חול, וכו'. כמה מהן לא הכילו אף פרודה של מורפין.

[56] ג'. ב. ג י ו נ ה א ם (עורך־דין [barrister of law]): „סקירה על העדות בדבר חוקי־הדגן בפני שני בתי הפארלאמנט". לונדון 1815, עמ' 28, הערה.

[57] שם, עמ' 19, 20.

[58] צ'. ה. פ א ר י: „לחקירת השאלה בדבר הצורך בחוקי־הדגן הקיימים", עמ' 77, 69. האדונים אילי־הקרקע אף הם לא בלבד שקבעו לעצמם „פיצויים" בעד המלחמה־נגד־היעקובינים, שניהלו בשמה של אנגליה, אלא גם התעשרו בה עושר רב. הרנטות שלהם בדלו פי שניים, שלושה וארבעה, „ובמקרה אחד עלו אפילו פי ששה במשך 18 שנים." (שם, עמ' 100, 101.)

קרן־ההצבר של ההון — הראתה, למשל, העבודה המכונה עבודה־ביתית (ראה פרק שלושה־עשר, 8, ד׳)[נה]. עובדות נוספות ימצא הקורא במהלך פרשה זו.

ואף על פי שבכל ענפי התעשייה צריך שאותו חלק של ההון־הקבוע, המושקע באמצעי־עבודה, יספיק כדי להעסיק מספר מסוים של פועלים — מספר זה נקבע על־ידי גודל המפעל — אין זה אומר בשום פנים, שחלק זה מוכרח תמיד לגדול באותו יחס גופו שגדלה כמות־העבודה המועסקת. יהא, שבמפעל חרשתי אחד מספקים מאה פועלים, בעבודה של שמונה שעות [ליום], 800 שעות־עבודה. אומר בעל־ההון להעלות סכום זה במחצה, הרי יכול הוא להעמיד 50 פועלים נוספים; אלא, שאם כן עליו גם ליתן־במפרעה הון חדש, לא רק בשביל שכר־עבודה, אלא גם בשביל אמצעי־עבודה. ואולם יכול הוא גם להעביד את הפועלים הקודמים, 12 שעות [ליום] במקום 8 — ושוב יספיקו אמצעי־העבודה המצויים כבר בידו, אלא שעכשיו יתבַּלו־וילכו יותר מהר. הרי שעבודה מוספת, הנוצרת מחמת התאמצות מוגברת של כוח־העבודה, יכולה להעלות את עודף־התוצרת ואת עודף־הערך — והם העצמוּת של ההצבר — בלא שתחול באותו יחס העלאת החלק הקבוע של ההון.

בתעשייה המפיקה, כגון מכרות, אין חומרי־הגלם משמשים חלק־מרכיב של מפרעת־ההון. כאן נושא־העבודה איננו פרי עבודה שקדמה, אלא מַתת חנם מידי הטבע. הללו הם: עפרות־מתכת, מחצבים, פחמים, אבנים, וכיו״ב. כאן מורכב ההון הקבוע כמעט כולו אמצעי־עבודה, והללו יכולים לקלוט יפה גם כמות עבודה נוספת (למשל, משמרת־יום ומשמרת־לילה של עובדים). אם כל שאר התנאים שווים, הרי תגדל התוצרת, בכמותה ובערכה, ביחס ישר אל העבודה המושקעת. כאן הולכים יד ביד, כביום הראשון לייצור, יוצרי־התוצרת המקוריים — הם גם יוצרי היסודות החומריים של ההון — האדם והטבע. תודות לגמישותו של כוח־העבודה נתרחב תחומו של ההצבר, בלא שיקדם לכך גידולו של ההון הקבוע.

ואלו בחקלאות אין אתה יכול להרחיב את הקרקע המעובד, בלא שתינתן מפרעה בשביל תוספת של זרעים וזבלים. אולם משניתנה פעם מפרעה זו, הרי עצם העיבוד המכאני של הקרקע משפיע השפעה מופלאה על ריבוי כמותה של התוצרת. וכך כמות־עבודה גדולה־יותר, מבוצעת על־ידי מספר העובדים שהיה עד כה, מעלה את התנובה, בלא שתידרש מפרעה חדשה בשביל אמצעי־עבודה. ושוב יש כאן השפעה ישרה של האדם על הטבע, וזו נעשית מקור בלתי־אמצעי להצבר מוגבר בלא התערבות של הון חדש.

ולאחרונה — התעשייה ממש. כאן כל הוצאה נוספת על עבודה — תנאי־קודם לה הוצאה נוספת, שקולה כנגדה, על חומרי־גלם, אך לאו דוקא גם על אמצעי־עבודה. והואיל והתעשייה המפיקה והחקלאות מספקות לה, לתעשייה החרשתית, את חומרי־הגלם שלה ואת החומרים לאמצעי־העבודה — הרי גם יוצאת לתועלתה של האחרונה תוספת־התוצרת, שיוצרה על־ידי הראשונות בלא מפרעת־הון נוספת.

והתוצאה הכללית: משהחדיר לתוכו ההון את שני יוצרי־העושר הקמאיים — כוח־העבודה והאדמה — הוא קונה כוח־התפשטות, שנותן לו אפשרות להרחיב את היסודות להצברו מעֵבר לתחומים, שנתחמו לו לכאורה על־ידי גדלו של עצמו, כלומר

על־ידי ערכם וכמותם של אמצעי־הייצור שכבר יוצרו — בהם נתונה עצם הנייתו של ההון.

גורם חשוב אחר בהצבר ההון היא דרגת־הפרודוקטיביות של העבודה החברתית.

עם גידול הכוח הפרודוקטיבי של העבודה גדלה כמות־התוצרת, שמיוצג בה ערך מסוים, וממילא גם עודף־ערך בשיעור נתון. עומד־בעינו השער של עודף־הערך, ואפילו אם הוא יורד — ובלבד שירידה זו תהא אטית־יותר מעליית הכוח הפרודוקטיבי של העבודה — הרי גדלה הכמות של עודף־התוצרת. ולפיכך: אפילו חלוקתו של עודף־התוצרת להכנסה ולהון־נוסף נשארת כשהיתה, אפשר שתגדל הצריכה של בעל־ההון בלא שתפחת קרן־ההצבר. גדולה מזו: אפשר שיגדל השיעור הפרופורציונאלי של קרן־ההצבר על חשבון קרן־הצריכה, בעוד שהוזלת הסחורות מעמידה לרשותו של בעל־ההון אמצעי־הנאה מרובים כמקודם ואפילו יותר. ואולם יד ביד עם גידול הכוח הפרודוקטיבי של העבודה הולכת, כפי שראינו, הוזלתו של הפועל, וממילא גדל השער של עודף־הערך — גם אם עולה שכר־העבודה הממשי. לעולם אין זה עולה עלייה יחסית עם גידול הפרודוקטיביות של העבודה. הווה אומר: אותו ערך עצמו של הון משתנה מניע יותר כוח־עבודה, וממילא אף יותר עבודה. אותו ערך עצמו של הון קבוע מתגלם ביותר אמצעי־ייצור, כלומר, ביותר אמצעי־עבודה, חומר־עבודה וחומרי־עזר, הווה אומר: מספק הוא יותר מעצבי־תוצרת ויותר מעצבי־ערך, היינו, סופגי־עבודה. ובכן: אם הערך של ההון־הנוסף נשאר כשהיה, ואפילו אם הוא פוחת, חל הצבר מואץ. לא רק שמתרחב קנה־המידה של הייצור־החוזר מבחינה חומרית, אלא ייצורו של עודף־הערך גדל מהר־יותר משגדל ערכו של ההון־הנוסף.

התפתחות הכוח הפרודוקטיבי של העבודה משפיעה גם על ההון הראשון, כלומר, על ההון המצוי כבר בתהליך־הייצור. חלק מן ההון הקבוע המשמש בתיפקוד מורכב אמצעי־עבודה — כגון מכונות וכיוצא־בהן — שאינם נברים, וממילא גם אינם חוזרים־ומיוצרים, או מוחלפים בטפסים חדשים מאותו סוג, אלא במשך תקופות־זמן ארוכות. אבל שנה שנה יוצא מן העולם חלק מאמצעי־עבודה אלה, כלומר, מגיע לקצה הגבול של תיפקודו הפרודוקטיבי. הווה אומר: חלק זה מצוי שנה־שנה בשלב ייצורו־החוזר הפריודי, או בשלב החלפתו בטפסים אחרים מאותו סוג. אם נתרחב הכוח הפרודוקטיבי של העבודה במקום־לידתם של אותם אמצעי־עבודה — וכוח זה מתפתח־והולך בתמידות עם הזרם הבלתי־פוסק במדע ובטכניקה — שוב באים, במקום הישנים, אמצעי־עבודה (מכונה, כלי־מלאכה, מכשיר וכו׳) יעילים יותר וזולים יותר מבחינת היקף־הספקם. ההון הישן חוזר־ומיוצר בצורה פרודוק־טיבית־יותר — מלבד שינויי־פרטים שחלים בתמידות באמצעי־העבודה הקיימים. החלק השני של ההון הקבוע — חומר־גלם וחומרי־עזר — חוזר־ומיוצר ללא־הפסק בתוך תקופת־השנה, והחומר הבא מן החקלאות חוזר־ומיוצר על־הרוב שנה־שנה. מכאן: כל תיקון של מתודים משופרים־יותר וכו׳ משפיע, כמעט בו־בזמן, גם על ההון־הנוסף וגם על ההון הנתון זה מכבר בתיפקודו. כל התקדמות בכימיה לא בלבד שהיא מכפילה את מספר החומרים המועילים ואת שימושם היעיל של החומרים הידועים מכבר, וממילא מרחיבה היא, עם גידולו של ההון, גם את תחומי

השקעתו. היא מלמדת גם כיצד לשוב־ולהטיל לתוך המעגל של תהליך הייצור־החוזר את פסלתם של תהליך־הייצור ושל תהליך־הצריכה, הווה אומר: יוצרת היא חומר־של־הון חדש, בלא שקדמה לכך השקעת־הון. בדומה לריבוי ניצולו של עושר־הטבע, מחמת מיתוח מוגבר של כוח־העבודה בלבד — כך מעניקים המדע והטכניקה להון העומד־בתיפקודו כושר־להתפשטות, שאינו תלוי בגדלו הנתון. כושר זה משפיע בו־בזמן על אותו חלק של ההון הראשון, שנכנס לשלב התחדשותו. אותו הון המתחדש מחדיר לתוך צורתו החדשה, חנם, את ההתקדמות החברתית, שנתגבשה מאחורי גבה של צורתו הישנה. ודאי: התפתחות זו של הכוח הפרודוקטיבי כרוכה בה גם מקצת קיפוח ערכם של ההונות העומדים־בתיפקודם. עד כמה שקיפוח זה מורגש בחריפות מחמת ההתחרות, הרי עיקר מהלומתו נופלת על הפועל, שבניצולו המוגבר שקוד בעל־ההון למצוא תגמול להפסדו.

העבודה מעבירה על התוצרת את ערכם של אמצעי־הייצור שנצרכו על ידה. מצד שני גדלים ערכם וכמותם של אמצעי־הייצור, הבאים לידי תנועה על־ידי כמות עבודה נתונה, בו־ביחס שהעבודה נעשית פרודוקטיבית־יותר. מכאן אתה אומר: אם גם אותה כמות עבודה עצמה לעולם אינה מוסיפה לתוצריה אלא אותו סכום עצמו של ערך־חדש — אף על פי כן, עם גידול הפרודוקטיביות של העבודה, גדל־והולך ערך ההון הישן, שהעבודה מעבירתו בו־בזמן על תוצריה.

יהא, שטוֹוה אנגלי וטוֹוה סיני, למשל, עובדים שניהם אותו מספר שעות ובאותה אינטנסיביות; אם כן, יהיו יוצרים שניהם בשבוע אחד ערכים שווים. על אף שוויון זה, כמה עצום ההבדל שבין ערך התוצרת השבועית של הטוֹוה האנגלי, העובד באבטומאטון עצום, לבין ערך התוצרת השבועית של הסיני, שאין לו אלא מנוֹרוֹ בלבד. באותו זמן שהסיני טוֹוה פונט אחד של כותנה, טוֹוה האנגלי כמה מאות פונטים. סכום של ערכים ישנים, הגדול־יותר פי כמה מאות, מעלה־ומגביר את ערך תוצרתו; בה משתמרים, בצורה חדשה וניתנת לשימוש, הערכים הישנים ושוב הם יכולים לקיים מחדש תיפקוד של הון. „בשנת 1782" — מלמדנו פ. א נ ג ל ס — „עוד היתה מונחת כל גיזת הצמר של שלוש השנים הקודמות (באנגליה) ללא עיבוד, מחמת חסרון בפועלים, ובודאי היתה מונחת עוד, אילולא באו לעזרה המכונות שהומצאו מחדש וכלו את טווייתה"[59]. העבודה שנתלבשה לבוש־חפץ במכונות ודאי שלא הספיקה להוציא במישרין אף אדם אחד מן האדמה; אבל היא שנתנה אפשרות לכך, שמניין קטן של פועלים, משיוסיפו לצמר מעט עבודה חיה, במידה יחסית, לא רק יצרכו אותו צריכה פרודוקטיבית ויעניקו לו ערך חדש, אלא גם ישמרו את ערכו הישן בצורת חוטים וכו'. ובכך סיפקה אותה עבודה בו־בזמן אמצעים ודרבן לייצור־חוזר מורחב של צמר. כי זוהי מתת־הטבע שניתנה לה לעבודה החיה: מקיימת היא ערך ישן, תוך שהיא יוצרת ערך חדש. ובכן: עם גידול יעילותם של אמצעי־העבודה, היקפם וערכם, כלומר, עם גידול ההצבר, המלווה את התפתחות כוחם הפרודוקטיבי — מקיימת העבודה ומנציחה, ותמיד בצורה חדשה, את ערך־ההון התופח־והולך בתמידות[60]. כוח־טבע זה אשר בעבודה דומה עלינו ככוח־הקיום־

[59] פ. אנגלס: „מצבו של מעמד־העובדים באנגליה", עמ' 20.

[60] הכלכלה הקלאסית, מתוך שלא היתה מנתחת את תהליך העבודה והשיערוך אלא ניתוח

העצמי של ההון, שהעבודה הוחדרה לתוכו; ממש כשם שכוחות־הייצור החברתיים של העבודה דומים עלינו כתכונותיו של ההון; וכשם שהניכוס המתמיד של עודף־העבודה על־ידי בעל־ההון דומה עלינו כהשתערכות מתמדת של ההון. כל כוחותיה

לקוי, לעולם לא הבינה כראוי צד חשוב זה בייצור־החוזר — ויכול אתה לעמוד על כך, למשל, אצל ריקארדו. הנה הוא אומר, למשל: יהא השינוי בכוח־הייצור מה שיהיה, „מיליון אנשים לעולם מייצרים בבתי־החרושת אותו ערך.״ דבר זה נכון, אם נתונות מידת־התפשטותה ודרגת־האינטנסיביות של עבודתם. אך אין זה מונע — וריקארדו אינו נותן דעתו על כך במסקנות מסוימות — שמיליון אנשים, אם שונה כוח־הייצור של עבודתם, יהיו הופכים כמויות שונות־ביותר של אמצעי־ייצור לתוצרת; משמע: יקבלו בתוצרתם כמויות שונות־ביותר של ערכים, ומכאן שיספקו ערכי־תוצרת שונים־ביותר. אגב, לשוא ניסה ריקארדו, בהשתמשו באותה דוגמה, להבהיר לו, ל י. ב. ס י י, מה ההבדל שבין ערך־שימוש (כאן הוא מכנהו עושר חומרי [wealth]) לבין ערך־חליפין. סיי משיב: „אשר לקושי, שמדגיש ריקארדו באמרו, כי בשיטת־עבודה פרודוקטיבית־יותר אפשר שמיליון אנשים יכולים לייצר שיעור־עושר פי שניים, פי שלושה יותר, בלא לייצר יותר ערך — הרי קושי זה נעלם, באם רואים בייצור, כהלכה, מעשה־חליפין, שעל ידו נותן אדם את שירותיו הפרודוקטיביים, של עבודתו ואדמתו והונותיו, כדי לקבל תוצרים. על־ידי אותם שירותים פרודוקטיביים אנו מקבלים את כל התוצרים שישנם בעולם... משמע... אנו עשירים יותר, שירותינו הפרודוקטיביים נודע להם ערך גדול יותר, ככל שמרובה יותר כמות החפצים המועילים, שאותה מביאים השירותים על־ידי מעשה־החליפין הקרוי ייצור.״ (*י. ב. ס י י: מכתבים למר מאלתוס״. פאריס 1820, עמ׳ 168, 169.*) והנה הקושי — אין הוא קיים אלא בשביל סיי, ולא בשביל ריקארדו — שסיי עומד להסבירו: משום־מה אינו מתרבה הערך של ערכי־השימוש, אם גדלה כמותם מחמת עליית הכוח הפרודוקטיבי של העבודה? התשובה: פותרין את הקושי בכך, שמכנים ערך־שימוש — ברשותכם, רבותי — בשם ערך־חליפין. ערך־חליפין זהו דבר, הקשור בדרך זו או אחרת בחליפין. קחו, איפוא, את הייצור וקראו לו „חליפין״ של עבודה ואמצעי־ייצור בתוצרת — וברור־ונהיר לך, כמים זכים, כי ככל שהייצור ירבה לספק לך ערך־שימוש, כן תקבל יותר ערך־חליפין. לשון אחר: ככל שירבה יום־עבודה לספק ערכי־שימוש, כגון גרביים, בשביל חרשתן־הגרביים, כן יהא הוא עשיר יותר בגרביים. אך לפתע עולה על דעתו של סיי, כי „עם שיש כמות גדולה־יותר״ של גרביים, יורד „מחירם״ (וכמובן, שזה אינו כרוך ולא כלום בערך־החליפין), „משום שההתחרות כופה אותם (את היצרנים), שימכרו את התוצרים תמורת מה שעלו להם.״ אבל, מהיכן, איפוא, יבוא הריווח, אם בעל־ההון ימכור את סחורותיו במחיר מה שעלו לו? אך, אין דבר(never mind!)! סיי מצהיר, כי מחמת הפרודוקטיביות המוגברת מקבל עכשיו כל אחד, תמורת אותו אקויואלנט, שני זוגות גרביים, תחת שקיבל קודם רק זוג אחד, וכו׳. והתוצאה, שאליה הוא מגיע, הריהי ממש אותו משפט של ריקארדו, שרצה לסתרו. אחרי אותו מאמץ־מוחין כביר הריהו פונה למאלתוס בקול־תרועה ומרמז באצבעו לאמור: „הנה, אדוני, התורה המבוססת כראוי, שבלעדיה — הריני מכריז ואומר — אי־אפשר לפתור את השאלות הקשות־ביותר של הכלכלה המדינית; וביחוד אי־אפשר להסביר, כיצד ייתכן, שאומה אחת יכולה להרבות את עושרה, בעוד פוחת ערך תוצריה — אף על פי שהעושר מהווה ערך.״ (שם, עמ׳ 170.) למעשי־תעתועים כאלה וכהנה ב„מכתבים״ של סיי מעיר כלכלן אנגלי: „דרכי־פטפוט מעושים אלה (“those affected ways of talking”) הם המהווים, בדרך כלל, הכל מה שמר סיי מואיל לכנות תורה משלו, ושהוא תובע מאת מאלתוס ללמדה בהרטפורד, כדרך שכבר מלמדים אותה ,בהרבה חלקי אירופה׳. הוא אומר: ,אם תמצא בכל המשפטים האלה אופי פאראדוקסאלי, הואילה־נא ליתן את דעתך על העצמים המבוטאים על־ידם, והריני מעיז להאמין, שתמצאם פשוטים־ביותר ונבונים־ביותר.׳ לית מאן דפליג, וכתוצאה מאותו תהליך תמצא בהם כל מה שתרצה — רק לא מקוריות.״ („חקירה באותם עיקרים הנוגעים לטבע הביקוש וכו׳״, עמ׳ 116, 110.)

של העבודה חוזרים־ומשתקפים ככוחותיו של ההון, כשם שכל צורות־הערך של הסחורה חוזרות־ומשתקפות כצורות של ממון.

עם גידולו של ההון גדל־והולך ההפרש שבין ההון הנתון־בשימוש לבין ההון הנתון לצריכה. לשון אחר: גדלה והולכת כמות הערכים והחומרים של אמצעי־העבודה — כגון בניינים, מכונות, צינורות־תיעול, בהמות־עבודה, מיתקנים מכל המינים — הממשמשים־בתיפקודם במלוא היקפם, במשך תקופה קצרה או ארוכה, בתהליכי־ייצור חוזרים ומתמידים; או שהם משמשים להשגת תוצאות־מועילות מסוימות, אבל אין הם מתבַּלים אלא לאט־לאט, ועל כן אין הם מקפחים את ערכם אלא לשיעורים, וממילא אינם מעבירים את ערכם על התוצרת אלא שיעורים־שיעורים. במידה שאמצעי־עבודה אלה מעצבי־תוצרת הם ואינם מוסיפים ערך לתוצרת, היינו, במידה שהם נתונים כולם בשימוש אבל אין הם נתונים־בצריכה אלא שיעורים־שיעורים — הרי הם מקיימים, כמוזכר למעלה, אותו שירות־חנם שמקיימים כוחות־טבע, כגון מים, קיטור, אויר, חשמל, וכיו"ב. אותו שירות־חנם של העבודה־לשעבר, משנתפס על־ידי העבודה החיה שמכניסה בו רוח־חיים, מצטבר־והולך ככל שגדל קנה־מידתו של ההצבר.

מכיוָן שהעבודה־לשעבר מתלבשת תמיד בלבוש של הון, כלומר, הפאסיב של עבודת א, ב, ג וכו' מתלבש בלבוש האַקטיב של הלא־עובד X — הרי פיהם של הבורגנים והכלכלנים המדיניים מלא תהילה לזכויותיה של העבודה־לשעבר, ולא עוד אלא שלדעתו של הגאון הסקוטי מאק־קולוך צריך להקציב לה פרס מיוחד (רבית, ריוח, וכו')[61]. משמע: העבודה־לשעבר, שהיא משתתפת בתהליך־העבודה החי בצורת אמצעי־עבודה, באים ומייחסים את משקל חשיבותה ההולכת־וגדלה בתמידות לדמות־ההון שלה, לדמותה הזרה־המתנכרת לפועל גופו — והרי אין היא אלא עבודה־לשעבר שלו, עבודה שלא באה על שכרה. סוכניו של הייצור הקאפי־טאליסטי מבחינת המעשה ופרקליטיו הפטפטנים מבחינת האידיאולוגיה אינם מסוגלים כלל לתפוס את אמצעי־הייצור כנפרדים מן המסווה הדבוק על פניהם כיום — מסווה־של־אופי חברתי מלא־ניגודים — כשם שאין בעל־העבדים מסוגל לראות את העובד גופו כנפרד מאופיו, אופי של עבד.

אם נתונה דרגת־הניצול של כוח־העבודה, הרי נקבעת הכמות של עודף־הערך על־ידי מספר הפועלים המנוצלים כאחד; ומספר זה מותאם, אם גם לפי יחס משתנה־והולך, לשיעורו של ההון. ובכן: ככל שיגדל ההון, מחמת הצברים רצופים בזה אחר זה, כן יגדל גם סכום־הערכים, המתפצל לקרן־צריכה ולקרן־הצבר. ולפיכך יש בידי בעל־ההון לחיות ביתר הרחבה ועם זה לעסוק ביתר „פרישות". וסוף דבר: כל קפיציו־מניעיו של הייצור יהיו עובדים ביתר מרץ, ככל שילך־ויתרחב קנה־מידתו עם ריבוי כמותו של ההון הניתן־במפרעה.

---

[61] מאק־קולוך השיג לעצמו זכות־פאטנט על „שכר בעד עבודה־לשעבר ["wages of past labour"], עוד לפני שהשיג סניור זכות־פאטנט על „שכר בעד פרישות" ["wages of abstinence"].

5. מה שמתקרא קרן־העבודה

מתוך מהלך חקירתנו נתברר, כי ההון אינו שיעור יציב, אלא חלק הוא של העושר החברתי, חלק גמיש מאוד ופתוח תמיד לתנודה, לפי החלוקה שנחלק עודף־הערך להכנסה ולהון־נוסף. ועוד ראינו, כי אפילו נתון שיעורו של ההון המתפקד, הרי כוח־העבודה, המדע והאדמה (מבחינה כלכלית הכֻנָה כאן לכל נושאי־העבודה המצויים מידי הטבע, בלא סיועו של אדם) שנצטרפו־ונתמזגו בו — משמשים לו כוחות גמישים, והם המאַפשרים לו, בגבולות מסוימים, מרחב־פעולה בלתי־תלוי בשיעורו של עצמו. באותו דיון הסחנו את דעתנו מכל תנאיו של תהליך־המחזור, המביאים לידי דרגות־פעילות שונות של אותה כמות־ההון עצמה. הואיל והנחנו־מראש את מציאות הסייגים של הייצור הקאפיטאליסטי; כלומר, הנחנו דמות טבעית־מקורית לחלוטין של תהליך־הייצור החברתי — על־כן הסחנו את הדעת מכל צירוף ראציונאלי־יותר של אמצעי־הייצור וכוחות־העבודה המצויים, שניתן להגשימו הגשמה ישירה ושיטתית. הכלכלה הקלאסית חביבה עליה מתמיד התפיסה, התופסת את ההון החברתי בחינת גודל יציב, שנודעת לו דרגת־פעילות יציבה. ואולם דעה קדומה זו הועלתה למעלת דוגמה רק על ידי י ר מ י ה ב נ ת א ם, אותו ארכיקרתן, נקרן מפוכח, מַלמלן בכבדות, ששימש אורים־ותומים לשכל הבורגני־ההמוני של המאה ה־19[62]. כמארטין טאפר בין הפייטנים כן בנתאם בין הפילוסופים. שניהם — רק אנגליה יכלה לייצרם[63]. מתוך אותה דוגמה משלו לא תוכל להבין לחלוטין לא את התופעות הפשוטות־ביותר של תהליך־הייצור — כגון התפשטויותיו והתכווצויותיו הפתאומיות — ואפילו לא את דבר ההצבר[64]. בעיקר

---

[62] השווה, בין השאר, י. ב נ ת א ם: „תיאוריית העונשין והפיצויים", תירגם אֶט. דימון. מהד. שלישית, פאריס 1826, כרך ב׳, ספר VI, פרק ב׳.

[63] י ר מ י ה ב נ ת א ם תופעה אנגלית־טיפוסית הוא. גם בלא להוציא מן הכלל את הפילוסוף שלנו כ ר י ס ט י א ן ו ו ל ף — אי־אתה מוצא לעולם, בשום זמן ובשום ארץ, שקמחא־טחינא מתוצרת־בית גרועה־ביותר יהא מתרברב כל כך להנאת־עצמו. עקרון־התועלת לא היה אמצאתו של בנתאם. הוא רק חזר־וטען, בלא רוח־ונפש, את אשר אמרו ברוח־ונפש הלווציוס וצרפתים אחרים מן המאה ה־18. אם רוצים, למשל, לדעת: מה הדבר המועיל לו לכלב? הרי צריך תחילה לחקור ולהעלות את טבעו של הכלב. ואי־אתה יכול להסיק מתוך „עקרון־התועלת", מה בעצם טבעו זה של הכלב. נשתמש בכך לגבי בני־אדם: רוצים לחרוץ משפט על כל פעולה, תנועה, יחסים וכו׳ של בני־אדם לפי עקרון־התועלת — הרי מדובר תחילה בטבעו של האדם בכלל, ואחר־כך בטבע־האדם שנשתנה בכל תקופה היסטורית. בנתאם אינו מבחין ואינו מחמיר. במידה יתירה של יובש־ותמימות הוא מניח, כי הבורגני־התגר שבימינו, וביחוד הבורגני־התגר האנגלי, הוא־הוא האדם־התקין. ומה שמועיל לו, לאותו אדם־תקין מוזר, ולעולמו — זה מועיל לחלוטין. לפי אַמת־מידה זו הוא חורץ משפט על עבר והווה ועתיד. למשל: הדת הנוצרית „מועילה", מפני שדנה היא לגנאי, בשם הדת, אותן עבירות שספר־חוקי־העונשין אוסר אותן מטעם החוק. ביקורת אמנותית „מזיקה", משום שמפריעה היא לאנשים ישרים ליהנות מקריאת מארטין טאפר, וכו׳. ובשטויות כאלו מילא אותו איש צדיק — שסיסמתו היא: “nulla dies sine linea” [אַל יעבור יום בלי שורה כתובה] — תלי־תלים של ספרים. אילו ניתנה לי עזמתו של ידידי ה. היינה, הייתי מכנה את האדון ירמיה — גאון בפתיות בורגנית.

[64] „כלכלנים־מדיניים נוטים יתר־על־המידה לכך, שבכמות מסוימת של הון ובמספר מסוים של פועלים רואים הם מכשירי־ייצור בני כוח מסוג אחד, או מכשירי־ייצור הפועלים

השתמשו בה בדוגמה זו, הן בנתאם עצמו והן מאלתוס, ג׳יימס מיל, מאק־קולוך וכו׳, לצרכי אפולוגטיקה, היינו, כדי לתאר כגודל יציב — חלק אחד של ההון, הוא ההון המשתנה, כלומר, ההון שניתן להפכו לכוח־עבודה. עמדו ובדו מן הלב, כי אותה הניה חומרית של ההון־המשתנה, כלומר, הכמות של אמצעי־המחיה שאותה מייצג הון זה בעיני הפועל, או מה שקרוי קרן־העבודה — חלק־מיוחד הוא בעושר החברתי, חלק גדור וכבול בכבלי־הטבע שאין לפרוץ בו פרץ. כדי להביא לידי תנועה אותו חלק של ההון החברתי, שעליו לשמש בתיפקוד של הון קבוע, או נביע זאת הבעה חומרית: שעליו לשמש אמצעי־ייצור — נדרשת כמות מסוימת של עבודה חיה. כמות זו נתונה מבחינה טכנולוגית. אך אינם נתונים לא מספר הפועלים הדרושים כדי להזרים אותה כמות־עבודה — שכן מספר זה משתנה עם דרגת־הניצול של כוח־העבודה האינדיווידואלי — ולא מחירו של כוח־עבודה זה; ורק נתון הגבול המינימאלי שלו, ואף זה אינו אלא גמיש ביותר. ואלו הן העובדות, שהונחו ביסודה של אותה דוגמה: מצד אחד אסור לו לפועל לשתף־דעה בדבר חלוקתו של העושר החברתי לאמצעי־הנאה בשביל הלא־עובדים ולאמצעי־ייצור. מצד שני, רק במקרי־הצלחה יוצאים מן הכלל יכול הפועל להרחיב את מה שקרוי „קרן־העבודה" על חשבון „הכנסת־הקבע" ["Revenue"] של העשירים[65].

לידי איזו טאוטולוגיה תפלה מגיעים הדברים, אם אומרים לבדות־ולהפוך את הסייג הקאפיטאליסטי של קרן־העבודה לסייג־טבע־חברתי בשבילה — יבוא בין השאר פרופסור פ ו ס ט ויעיד: „ההון החוזר[66] של מדינה מן המדינות" — הוא אומר — „הוא הקרן־לשכר־העבודה שלה. ולפיכך: אומרים אנו לחַשב את שכר־העבודה הממוצע בממון שכל פועל מקבל, עלינו לחלק פשוט את הסכום של אותו

באינטנסיביות מסוימת מסוג אחד... אלה... הסבורים... כי סחורות הן גורמי־הייצור היחידים... מביאים הוכחות לכך, כי לעולם אי־אפשר להרחיב את הייצור, שכן דרוש, בחזקת תנאי הכרחי להרחבה זו, כי קודם לכך יתרבו מזונות וחומרי־גלם וכלי־עבודה; ולמעשה עומדת סברה זו על כך, כי גידול הייצור אינו יכול להתגשם בלא גידול קודם, או — במלים אחרות — לא ייתכן כל גידול." (ס. ב י י ל י: „ממון וחליפותיו", עמ׳ 58 ו־70.) ביילי מותח ביקורת על דוגמה זו בעיקר מנקודת־ההשקפה של תהליך־המחזור.

[65] ג׳. ס ט. מ י ל אומר בספרו „עיקרי הכלכלה המדינית" [ספר שני, פרק א׳, סעיף 3]: „העבודות המייגעות באמת והדוחות באמת — תחת שישלמו בעדן שכר טוב יותר מאשר בעד עבודות אחרות — תשלומן, כמעט בלא יוצא מן הכלל, הוא הגרוע ביותר... יותר שהתעסוקה מעוררת גועל, יותר מובטח לה שתקבל מינימום של תשלום... יגיע־העבודה ושכר־העבודה, תחת שיהא קיים ביניהם יחס ישר — וכך היתה גותנת שורת הדין, אילו היה איזה הסדר צודק בחברה — מצויים בדרך כלל ביחס הפוך זה לזה." כדי למנוע אי־הבנה הריני מעיר בזה, כי באם יש להטיל דופי באישים, כמו ג׳. ס ט. מ י ל וכיוצא־בו, מחמת הסתירה הקיימת אצלם בין דוגמותיהם משל הכלכלה־העתיקה ובין נטיותיהם המודרניות — הרי יהא זה עוול, על כל פנים, אם נערבבם יחד עם כל אותו עדר של האפולוגטים הכלכליים־הוולגאריים.

[66] הריני מזכיר כאן לקורא, כי הקאטגוריות: הון משתנה והון קבוע — הובאו לידי שימוש לראשונה על־ידי. הכלכלה המדינית, מימי א. סמית ואילך, מערבבת־ומבלבלת את ההגדרות הכלולות באותן הקאטגוריות עם הבדלי־הצורה הנובעים מתוך תהליך־המחזור: הון יציב והון חוזר. פרטים יותר על כך בספר השני, פרשה שנייה.

הון על מספר האוכלוסייה העובדת״[67]. משמע, איפוא: מתחילה אנו מחברים את תשלומי שכר־העבודה האינדיווידואליים, ששולמו באמת, לסכום אחד; ואחר־כך אנו באים ופוסקים, שחיבור זה משמש סכום־הערכים של „קרן־העבודה״, שניתנה לנו מידי אלוהים והטבע. ובסוף מחלקים אנו את הסכום שהעלינו זה עכשיו, על מספר הגולגולות של הפועלים, כדי לחזור ולגלות שוב, כמה עשוי ליפול בממוצע בידי כל פועל־יחיד. דרך־חישוב מפולפלת שאין כמותה. אך אין זה מונע את מר פוסט מלשוב ולומר בנשימה אחת: „העושר־הכולל, שחוסכים (צוֹברים) אותו שנה־שנה באנגליה, נחלק לשני שיעורים: שיעור אחד משתמשים בו כבהון כדי לקיים את התעשייה שלנו, והשיעור השני יוצא־ונשלח לארצות־חוץ... רק שיעור — ואולי שיעור לא גדול — מן העושר הנחסך שנה־שנה בארצנו, מושקע בתעשייה שלנו״[68]. הווה אומר: החלק הגדול־יותר של עודף־התוצרת הנוסף והולך שנה־שנה — שמוציאים אותו מידי הפועל האנגלי ללא אקויואלנט — נהפך־להון לא באנגליה אלא בארצות נכריות. והרי יחד עם ההון־הנוסף היוצא־ונשלח בדרך זו מן הארץ, יוצא מן הארץ גם חלק מ„קרן־העבודה״ — אמצאת אלוהים ובנתאם[69].

פרק עשרים ושלושה

החוק הכללי של ההצבר הקאפיטאליסטי

1. עם ההצבר עולה הביקוש אחרי כוח־עבודה, בעוד הרכבו של ההון בעינו עומד

בפרק זה אנו דנים בהשפעה, שמשפיע גידולו של ההון על גורלו של מעמד הפועלים. הגורם החשוב ביותר בחקר זה הוא: הרכב־ההון, וכן השינויים המתחוללים בו, בהרכב זה, במשך תהליך־ההצבר.

יש לתפוס את הרכב־ההון בשני מובנים. מבחינת הערך נקבע הרכב זה על־ידי יחס חלוקתו של ההון: להון קבוע, או לערך של אמצעי־הייצור, ולהון משתנה, או לערך של כוח־העבודה, היינו, הסכום־הכולל של שכר־העבודה. מבחינת החומר, כפי שהוא משמש בתהליך־הייצור, נחלק כל הון לאמצעי־ייצור ולכוח־עבודה חי; הרכב זה נקבע לפי היחס שבין כמות אמצעי־הייצור העומדים־בשימושם מכאן, ובין כמות־העבודה הדרושה לשימושם של אלה מכאן. הריני מכנה את הראשון

---

[67] ה פ וֹ ס ט, פרופסור לכלכלה מדינית בקיימברידג׳: „מצבו הכלכלי של הפועל הבריטי״, לונדון 1865, עמ׳ 120.

[68] פ וֹ ס ט: „מצבו הכלכלי וכו׳״, עמ׳ 122, 123.

[69] אפשר שתאמר, כי נשלחים כיצוא שנה־שנה מאנגליה לא רק הון, כי־אם גם פועלים — בצורת הגירה. אך בטקסט [של פוסט] אין הדברים אמורים כל־עיקר בתופעה המיוחדת של המהגרים, שברובם הגדול אינם פועלים. בני־החוכרים מהווים כאן מכסה גדולה. תוספת־ההון האנגלית, הנשלחת שנה־שנה לחוץ־לארץ לשם רווחי־רבית, מצויה בפרופורציה גדולה יותר בהרבה אל ההצבר השנתי — משמצויה ההגירה השנתית בפרופורציה אל גידול־האוכלוסין השנתי.

בשם הרכב־הערכים, את השני בשם ההרכב הטכני — של ההון. קיימת זיקת־גומלין הדוקה בין שני אלה. כדי להביע זיקה זו, הריני מכנה את הרכב־הערכים של ההון, כל שהוא נקבע על־ידי הרכבו הטכני ומשקף את שינוייו של זה — בשם: ההרכב האורגאני של ההון. כל מקום שיהא מדובר על הרכבו של ההון סתם, המכוון יהיה תמיד להרכבו האורגאני.

ההונות־היחידים המרובים, המושקעים בענף־ייצור מסוים, שונים זה מזה בהרכבם, אם הרבה ואם מעט. הממוצע של ההרכבים־היחידים האלה מעלה לנו את הרכבו של ההון־הכולל בענף־ייצור זה. ולאחרונה: הממוצע־הכולל של ההרכבים הממוצעים בכל ענפי הייצור מעלה לנו את הרכבו של ההון החברתי במדינה אחת, ורק בהרכב זה ידובר להלן, בסופו של דבר.

גידולו של ההון כולל בתוכו את גידולו של חלקו המשתנה, היינו, של חלקו המושקע בכוח־עבודה. חלק מעודף־הערך המתגלגל בהון־נוסף צריך לחזור־ולהתגלגל תמיד בהון משתנה או בקרן־עבודה נוספת. אם נניח, שמלבד מה ששאר התנאים נשארים כשהיו, אף הרכבו של ההון בעינו עומד, כלומר, שדרושה תמיד אותה כמות עצמה של כוח־עבודה כדי להביא לידי תנועה כמות מסוימת של אמצעי־עבודה או של הון קבוע — שוב ברור, כי גדל הביקוש אחרי עבודה, וכן גדלה הקרן לקיום הפועלים, במידה יחסית אל גידול ההון; וככל שתגדל מהירות גידולו של האחרון כן תגדל מהירות גידולם של הראשונים. הואיל וההון מייצר שנה־שנה עודף־ערך, שחלק ממנו נוסף־והולך כל שנה על ההון המקורי; והואיל ותוספת זו עצמה גדלה־והולכת שנה־שנה עם ריבוי היקפו של ההון העומד מכבר בתיפקודו; ובסוף, הואיל ועם דירבונו המיוחד של יצר־ההתעשרות, כגון על־ידי פתיחת שווקים חדשים או תחומים חדשים בשביל השקעת־ההון, משום שנתפתחו צרכים חברתיים חדשים וכו׳, עשוי להתרחב פתאום קנה־מידת ההצבר מתוך שינוי חלוקתו בלבד של עודף־הערך, או עודף־התוצרת, להון ולהכנסה — הרי אפשר, שצרכי ההצבר של ההון יעלו על גידולו של כוח־העבודה, או של מספר הפועלים; אפשר, שהביקוש לפועלים יעלה על אספקת הפועלים, וממילא תחול עלייה בשכר־העבודה. ולא עוד אלא שבסופו של דבר מן ההכרח שיהיה כן, באם הנחתנו הנ״ל מתמידה להתקיים בלא שינוי. מתוך שכל שנה ושנה מועסקים יותר פועלים מבשנה שקדמה לה, הרי מן ההכרח שיגיעו הדברים במוקדם או במאוחר לאותה נקודה, כשההצבר מתחיל עולה־וגדל על אספקת־העבודה הרגילה, כלומר — חלה עליית השכר. ואמנם קוננו וקבלו על כך באנגליה במשך כל המאה ה־15 ובמחציתה הראשונה של המאה ה־18. ואולם, אותם התנאים הנוחים, אם הרבה ואם מעט, לקיומם וריבויים של הפועלים השכירים, אין בהם כדי לשנות כלום באופיו היסודי של הייצור הקאפיטאליסטי. כשם שהייצור־החוזר הפשוט חוזר־ומייצר ללא הפסק את יחס־ההון גופו, היינו, בעלי־הון מכאן, פועלים שכירים מכאן — כך הייצור־החוזר בקנה־מידה מורחב, או ההצבר, חוזר־ומייצר את יחס־ההון בקנה־מידה מורחב: יותר בעלי־הון, או בעלי־הון גדולים־יותר, על הקוטב האחד; יותר פועלים־שכירים על הקוטב השני. ואמנם ייצורו־החוזר של כוח־העבודה, שהכרח לו להתמזג תמיד עם ההון, בחזקת אמצעי־לשיערוכו, ואין הוא יכול להפרד ממנו — אלא

שצמיתותו אל ההון סמויה מן העין, מחמת התחלפותם של בעלי־ההון האינדיווי־דואליים שלהם הוא מוכר עצמו — ייצור־חוזר זה של כוח־העבודה הרי הוא בעצם גורם בשביל ייצורו־החוזר של ההון עצמו. מכאן: הצבר־ההון הוא גידולו של הפרולטאריון[70].

הכלכלה הקלאסית ירדה יפה־יפה לסוף כַּוָנת המשפט הזה, עד שא. סמית, ריקארדו וכו׳ עמדו אפילו, כמוזכר למעלה, וזיהו בטעות את ההצבר עם צריכה שפועלים פרודוקטיביים צורכים את כל החלק הנהפך־להון מעודף־התוצרת, היינו, זיהו את ההצבר עם גלגולו של חלק זה בפועלים־שכירים נוספים. עוד בשנת 1696 אמר ג׳ון בֶּלֶרס: „אילמלי היו לו לאדם 100.000 אֲקרים וכמספר הזה לי״ש בממון, וכמספר הזה בהמות־עבודה, אך בלא פועל אחד — מה היה אותו אדם עשיר, אם לא פועל הוא עצמו? והואיל והפועלים מעשירים את הבריות, הרי כל שירבו פועלים כן ירבו עשירים בעולם... עבודתם של העניים מכרה־זהב הוא לעשירים״[71]. וכך אומר גם ברנארד דה־מאנדוויל בתחילת המאה ה־18: „במקום שקניין־הבעלים מובטח כהלָכה, קל יותר לחיות בלי ממון מאשר בלי עניים; שאם כן, מי יעשה את העבודה?... כשם שצריך שיהיו (העניים) נשמרים מן הרעב, כך צריך שלא יקבלו מאומה שכדאי יהיה לחסכו. אם כאן ושם נמצא אחד מן המעמד הנמוך־ביותר, שעל־ידי חריצות יתירה ותוך שהוא מונע את קיבתו מטובה הריהו מעלה עצמו ממצבו שנתגדל־ונתחנך בו — אסור שיעכבוהו בכך; וגדולה מזו: אין חולקים, כי הדרך הטובה ביותר בשביל כל אדם בחברה, בשביל כל משפחה־יחידה, היא לנהוג בחסכונות; אך מעניינן של כל האומות העשירות הוא, שרובם של העניים כמעט לעולם לא יהיו בטלים מעבודה, ואף־על־פי־כן יהיו מוציאים תמיד כל מה שהם מכניסים... מי שמשיגים מחייתם בעבודת יומם... אין להם דבר שיזרזם לעבודה חוץ מעניותם, ואם מן החכמה הוא להחלישה, הרי איולת תהיה לעקרה לחלוטין. ובכן: הדבר היחידי שיש בו כדי לעשות את האיש העובד חרוץ — כמות־ממון בינונית; שכן, כשם שמעט־מדי יביאהו, הכל לפי טבעו־מזגו,

---

[70] קארל מארקס: „עבודה־שכירה והון״. — „אם דיכוי־ההמונים שווה [בשתי ארצות], הרי אותה ארץ עשירה יותר, שיש בה יותר פרולטארים.״ (קולין: „הכלכלה המדינית, מקורן של המהפכות ושל האוטופיות הסוציאליסטיות המדומות״. פאריס 1857, כרך ג׳, עמ׳ 331.) „פרולטארי״ — פירושו מבחינה כלכלית אינו אלא הפועל־השכיר, המייצר „הון״ ומשערך הון; ושמשליכים אותו אל הרחוב, מיד משהוא נעשה מיותר בשביל צרכי השיערוך של „מרן ההון״ [“Monsieur Kapital”] — כפי שמכונה אותו ברנש בפיו של פקייר. „הפרולטארי החולני של יער־בראשית״ אינו אלא יצור־דמיוני [Phantom] נאה משל רושר. אותו תושב־יער־בראשית בעליו הוא של יער־בראשית, ואף נוהג הוא ביער־בראשית כבשלו, בלא היסוסים, ממש כמו שנוהג בו הקוף אוראנג־אוטאנג. הרי שאין הוא פרולטארי. רק אז היינו אומרים כן, אילו היה היער מנצל אותו, ולא הוא את היער. ומה שנוגע למצב־בריאותו, הרי יכול הוא לעמוד בהשוָאה לא רק אל מצב בריאותו של הפרולטארי המודרני, אלא גם אל זה של „הנכבדות״ הסיפיליסטית והסקרופוליסטית. אך קרוב לוַדאי, שיער־בראשית פירושו אצל מרן וילהלם רושר — האפר בעיר־מולדתו לינבורג.

[71] “As the Labourers make men rich, so the more Labourers, there will be the more rich men... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich.” (ג׳ון בלרס: „הצעות להקמת וכו׳״, עמ׳ 2.)

לידי נמיכות־דעת או לידי יאוש — כן יותר־מדי יעשהו חוצפן ועצלן... מן האמור עד כאן ברור־ומוחוַר, כי באומה בת־חורין, שאסורים בה על העבדות, העושר הבטוח ביותר הוא בקיומם של המוני עניים אוהבי־עבודה; שכן, מלבד זה שהם משמשים מעיין לא־אַכזב לצי ולצבא, הרי בלעדיהם שוב לא היתה קיימת שום הנאה בעולם, ואי־אפשר היה להפוך־לערך שום תוצרת של מדינה מן המדינות. כדי להביא אושר לחברה (והכוָנה, כמובן, לחברה של לא־עובדים) ולעשות את הבריות שמחים בחלקם גם בתנאים הדלים־ביותר, מן הצורך הוא, שברובם המכריע יעמדו הן בבורותם והן בעניָם. הדעת מרחיבה ומרבה את מאויינו, וכל שמועטים מאוייו של אדם כך יקל לספק את צרכיו״[72]. אך הדבר שהוא, מאנדוויל, איש ישר ובהיר־מוח כמותו, עדיין לא עמד על כך — הוא, שעצם המכאניזם של תהליך־ההצבר מרבה כאחד גם את ההון וגם את המוני „העניים אוהבי־העבודה״, כלומר, את המוני הפועלים־השכירים, האנוסים להפוך את כוח־העבודה שלהם לכוח־שיערוך גדל־והולך של ההון הגדל־והולך, ודוקא משום כך אנוסים הם להנציח את זיקת־תלותם בתוצרתם־הם — אותה תוצרת הלובשת לבוש־אדם בבעל־ההון. בעניין אותה זיקת־תלות מעיר סר פ. מ. א י ד ן בחיבורו: „מצב העניים — תולדות מעמדות־העובדים באנגליה״ לאמור: „ודאי הוא, כי היבול הטבעי של אדמתנו אינו מותאם בשלימות לצרכי קיומנו; לא נוכל להשיג לא מלבושים ולא בתי־דירה ולא מזונות, אלא כתוצאה של איזו עבודה קודמת. לפחות חלק מן החברה חייב לעבוד ללא ליאות... ויש אנשים ש,אינם עמלים ואינם טווים׳, ואף על פי כן רשאים הם לשלוט בתוצרת של חריצות־כפיים — ועל כך, על היותם פטורים מן העבודה, עליהם להחזיק טובה אך ורק לציביליזאציה ולסדר... אין הם אלא יציריהם־בחיריהם של המוסדות האזרחיים[73], שהכירו בכך, כי יכולים יחידים לרכוש לעצמם קניין בדרכים שונות, ולאו דוקא על־ידי ביצוע עבודה. בעלי רכוש עצמאי... הגיעו לידי זכויותיהם העליונות לאו דוקא בזכות כשרונותיהם־הם העליונים, אלא כמעט בשלימות... בזכות חריצותם של אחרים; לא הבעלות בקרקע או בממון, אלא הפיקוד על העבודה ("the command of labour") — הוא שמציין את העשירים מן השכבה העובדת שבחברה... דבר זה [התכנית המוצעת על־ידי אידן] יתן לאנשי הקניין במידה מספיקה (אך בשום פנים לא יתר על המידה) השפעה וסמכות על אלה... שעובדים למענם;

---

[72] ב. ד ה ־ מ א נ ד ו ו י ל: „אגדת־הדבורים״, מהדורה חמישית, לונדון 1728, הערות, עמ׳ 212, 213, 328. — „חיים מתונים ותעסוקה מתמדת, הנה הדרך הישרה בשביל העניים — לאושר ראציונאלי (פירוש הדברים אצלו: יום־עבודה ארוך ככל האפשר ואמצעי־מחיה מועטים ככל האפשר), ולעושר ולעוצמה בשביל המדינה (כלומר: בשביל אדוני־הקרקע, בעלי־ההון, לרבות נכבדיהם הפוליטיים וסוכניהם).״ („מסה על תעסוקה ומסחר״, לונדון 1770, עמ׳ 54.)

[73] אידן צריך היה לגולל את השאלה: יציריהם של מי הם „המוסדות האזרחיים״? מנקודת־השקפתו, נקודת־השקפה של האַשליה היורידית, הריהו רואה בחוק, לא תוצאה של יחסי־הייצור החומריים, אלא, להיפך, ביחסי־הייצור הוא רואה תוצאת החוק. האַשליה שב„רוח־החוקים״ ["Esprit des Lois"] למונטסקייה — בא ליננגה והכה אותה לרסיסים בביטוי אחד: "L'esprit des lois, c'est la propriété" [רוח־החוקים — הרי זה הקניין].

ויעמיד את הפועלים האלה, לא במצב של שפלות או עבדות, אלא במצב של זיקת־תלות נוחה וליבראלית ("a state of easy and liberal dependence"); וכל מי שמבינים לטבע האדם ולתולדות האנושות יודו, כי הכרחית תלות זו לטובתו של הפועל עצמו"[74]. יצוין דרך אגב, כי סר פ. מ. אידן הוא היחיד בין תלמידי א. סמית, שיצר משהו חשוב במשך המאה ה־18[75].

---

[74] אידן: „מצבם של העניים וכו'", כרך א', ספר ראשון, פרק א', עמ' 1, 2 והקדמה עמ' XX.

[75] אם יבוא הקורא להזכיר את מאלתוס, שספרו „מסה על האוכלוסייה" יצא־לאור בשנת 1798, הרי אני בא להזכיר לו, כי חיבור זה בצורתו הראשונה לא היה אלא פלאגיאט שטחי נוסח־דרדקי, ומעשה־דקלאמאציה נוסח־כומרים — לקוח מתוך דה־פו, סר ג'יימס סטיוארט, טאונסנד, פראנקלין, ואלאס, וכו'; ואין בו אף משפט אחד, שהמחבר עצמו הגה־וחשב.

הרושם הרב, שעורר קונטרס זה, לא בא אלא מתוך אינטרסים מפלגתיים. המהפכה הצרפתית מצאה בתוך ממלכת־בריטניה סניגורים נלהבים: „עקרון־האוכלוסייה", שעובד־והלך מעט־מעט במאה ה־18, ושאחר־כך, ממש בתוך משבר סוציאלי גדול, הוכרז עליו בתופים ובחצוצרות כעל סם־מרפא בדוק־ומנוסה כנגד תורותיו של קונדורסה ואחרים — עתה באה האוליגארכיה האנגלית וקידמה את פניו בתרועות־גיל, משראתה בו את המשמיד הגדול של כל התאוות לקידמת האנושות ולפיתוחה. מאלתוס שנתמלא תמהון על הצלחתו זו, ניגש אחר־כך אל המשימה הבאה: ליקח חומר מלוקט בשטחיות ולהדחיקו לתוך המסגרת הישנה, ואף להוסיף על כך חומר חדש — ולא שמאלתוס גילה חומר זה, אלא שסיפחו לעצמו. — נעיר דרך־אגב. אף על פי שהיה מאלתוס כוהן בכנסיית־המדינה האנגלית, הטיל על עצמו את נדר־הפרישות של הנזירים. שכן זהו אחד התנאים להשגת חברות [fellowship] באוניברסיטה הפרוטסטאנטית שבקיימבריג'. „אין אנו מתירים, שחברי הקולגיום יהיו נשואים; אלא מיד לאחר שאחד נושא אשה, חדל הוא מלהיות חבר בקולגיום." („דינים־וחשבונות של ועדת האוניברסיטה בקיימבריג'", עמ' 172.) עובדה זו מפלה את מאלתוס לטובה משאר הכומרים הפרוטסטאנטיים, שפרקו מעל עצמם את האסר הקתולי בדבר פרישות־הכוהנים וקיבלו את המצוה התנ"כית „פרו ורבו" כשליחות מיוחדת לעצמם — עד כדי כך, שבכל מקום משתתפים הם בריבוי האוכלוסין, ובמידה בלתי־צנועה עד־מאוד, ובו־בזמן מטיפים הם לפועלים את „עקרון־האוכלוסייה". אופייני הדבר, כי החטא־הקדמון המסולף סילוף כלכלי, התפוח של אדם הראשון, „התיאבון הדוחף", „הסייגים העומדים להקהות את חצי־קופידו" — לפי דברי־הלצון של הכומר טאונסנד — אופייני הדבר, כי אותה שאלה עדינה היתה והנה מונופולין בידי האדונים מן התיאולוגיה הפרוטסטאנטית, או יותר נכון: מן הכנסייה הפרוטסטאנטית. אם להוציא את הנזיר אורטס איש־וונציה, סופר מקורי ובעל־שאר־רוח — הרי רוב־רובם של מורי תורת־האוכלוסייה הם כומרים פרוטסטאנטיים. הנה ברוקנר: „תיאוריה על מערכת בעלי־החיים", ליידן 1767; הספר ממצה את תיאוריית־האוכלוסייה המודרנית בשלימותה, ואת הרעיונות לחיבור זה סיפקה המחלוקת החולפת שבין קניי ובין תלמידו מיראבו־האב [père] על אותו נושא; אחריו באים: הכומר ואלאס, הכומר טאונסנד, הכומר מאלתוס ותלמידו הארכי־כומר ת. צ'אלמרס — אם לא לדבר בלבלרים פחותי־המעלה מסוג זה [in this line] מבין הכומרים. מתחילה היו עוסקים בכלכלה מדינית: פילוסופים, כגון הובס, לוק, יום; אנשי־עסק ואישי־מדינה, כגון תומאס מורוס, טמפל, סאלי, דה־וויט, נורת, לו, ואנדרלינט, קאנטיון, פראנקלין; וביחוד עסקו בכך מבחינה עיונית, ובהצלחה גדולה ביותר — אישי־רפואה, כגון פטי, בארבון, מאנדוויל, קניי. עוד באמצע המאה ה־18 מתנצל הכוהן מר טאקר, כלכלן מובהק בדורו, שמתעסק הוא בממון. רק אחר־כך, כלומר, עם הופעת „עקרון האוכלוסייה", הגיעה שעתם של הכומרים הפרוטסטאנטיים. פטי, הרואה

בתנאים שהנחנו עד כאן, בתנאי־ההצבר הטובים־ביותר בשביל הפועלים, לובשת זיקת־תלותם בהון צורות ניתנות לנשוא, או — לפי דברי אידן — צורות „נוחות וליבראליות". לאמור: עם גידולו של ההון נעשית אותה תלות, לא אינטנסיבית־יותר, כי־אם אקסטנסיבית יותר בלבד, כלומר, תחום הניצול והאדנות של ההון

באוכלוסייה את בסיסו של העושר, ושהיה אף הוא, כ א ד ם ס מ י ת, אויב מובהק של הכומרים, אומר — כאילו ניחש שמתרחש לבוא אותו בילבול־העניינים: „הדת תיטיב לשגשג, ככל שירבו הכומרים להסתגף; כשם שהיו אומרים קודם לגבי החוק: הוא ייטיב לשגשג, ככל שימעט עיסוקם של עורכי־הדין". על־כן נתונה עצתו לכומרים הפרוטסטאנטיים: באם אין הם רוצים עוד לילך בעקבותיו של השליח פאולוס ול„סגף" עצמם ע"י הפרישות, אנא „אַל יולידו יותר כומרים ("not to breed more Churchmen") משיוכלו לקלוט קצבות־הכנסייה (benefices), כפי שהן קיימות ומחולקות כיום; כלומר, אם יש מקומות־קיצבה בשביל 12.000 בלבד באנגליה ובוולס, שוב לא יהא זה מן הבטיחות להוליד 24.000 כומרים ("it will not be safe to breed 24.000 ministers"); שהרי אותם 12.000 הבלתי־מועסקים שוב יחפשו לעצמם דרכים, כיצד להשיג את מחייתם — ומה יהיה קל יותר בשבילם מאשר לילך בין העם ולהסיתו, כי 12.000 מקבלי־הקצבה מרעילים ומרעיבים את נשמות־העם, ומתעים אותו בדרכו אל השמים." (פ ט י: „מסכת מסים ותשלומים", לונדון 1667, עמ' 57.) עמדתו של א ד ם ס מ י ת אל הכמורה הפרוטסטאנטית בדורו מתאַפיינת בדברים הבאים: ב„מכתב ל א ד ם ס מ י ת, דוקטור למשפטים, על חייו, מותו והפילוסופיה של ידידו דוד יום. מאת אחד האנשים, הקרויים נוצרים", מהדורה רביעית, אוקספורד 1784 — נוזף ד "ר ה ו ר ן, הגמון של כנסיית־המדינה בנורביץ', בא. סמית, על שזה, במכתב פומבי מפורסם אל מר סטראהאן, „חָנַט את ידידו (כלומר: יום)"; ועל שסיפר לקהל, כיצד „יום, בשכבו על ערש־דוויו לפני מותו, בידח עצמו בקריאת לוקיאן ובמשחק וויסט"; ועל שאפילו היתה לו החוצפה לכתוב: „תמיד ראיתי בו, גם בימי חייו וגם מיום פטירתו ואילך, מי שמתקרב אל האידיאל של איש מובהק ושלם בתבונה ובמידות, אולי עד קצה האפשרות, שמרשה הטבע של החולשה האנושית." ההגמון מתפרץ וקורא ברב־כעסו: „כלום נכון הדבר מצדך, אדוני, להציג לפנינו, שנכיר כ„שלם בתבונה ובמידות' באופיו־התנהגותו של אדם, שנדבק בו כנראה דיבוק של שנאה לכל מה שקרוי דת, ושהיה מאמץ כל עצב בעצבי־גופו כדי להשמיד ולהרוס ולהכחיד את רוחה מקרב האנושות, שאפילו שמה בלבד — עד כמה שיש בכוחו להגשים זאת — לא ייזכר ולא ייפקד עוד לעולם?" (שם, עמ' 8.) „אך, אַל יפלו ברוחם חובבי־האמת! אין האַתיאיזם יכול להתקיים לאורך־ימים." (עמ' 17.) אדם סמית „רצה ברשעותו האכזרית ("the atrocious wickedness") להפיץ אתיאיזם בקרב הארץ (כלומר, על־ידי ספרו „תיאוריה של רגשי־מוסר"). בדרך כלל, דוקטור, יפה כיוַנת; אך סבורני, כי הפעם לא תצליח. היית רוצה לפתותנו, על־ידי הדוגמה של ד ו ד י ו ם ה מ כ ו ב ד, כי אתיאיזם הוא השיקוי ("cordial") היחיד לעודד שפלי־רוח וסם־מרפא מובהק כנגד הפחד מפני המוות... יכול אתה לצחוק על בבל בחורבנה ולברך את פרעה כבד־הלב למיגורו בים־סוף." (שם, עמ' 21, 22.) אחד אדוק, מבין שומעי הרצאותיו של א. סמית, כותב אחרי מותו של זה: „ידידותו של סמית אל יום, שכבודה במקומו מונח... מנעה בעדו מלהיות נוצרי... כל־אימת שהיה נפגש באנשים ישרים, שהיה מחבבם... היה מסוגל להאמין בכל דיבור היוצא מפיהם. אילו היה ידידו של המכובד הורוכס הגאוני, היה מאמין, כי הירח נעלם לעתים בתוך שמים בהירים, בלא שיעיב עליו ענן... בעיקריו המדיניים היה מתקרב מאוד לרפובליקאניות." („הדבורה." מאת ג' י י מ ס א נ ד ר ס ו ן. 18 כרכים. אדינבורג 1791 עד 1793. כרך ג', עמ' 164, 165.) הכומר ת. צ' א ל מ ר ס חושד בו, בא. סמית, שהלה — מתוך רשעות פשוטה — המציא את הקאטגוריה של „פועלים בלתי־פרודוקטיביים" במיוחד בשביל הכמרים הפרוטסטאנטיים, על אף עבודתם המבורכת בכרם־האדון.

אינו מתרחב אלא ככל שמתרחבים ממדיו של ההון עצמו ומתרבה המספר של נתיניו. מעודף־התוצרת של הפועלים עצמם, הגואה־והולך ומתגלגל במידה גואה־והולכת בהון־נוסף, חוזר־וזורם אליהם חלק גדול יותר בצורה של אמצעי־תשלום, וכך יכולים הם להרחיב את היקף הנאותיהם, לשפר את קרן־צריכתם — במלבושים, ברהיטים וכו׳ — ואפילו לצבור לעצמם קרן־מילואים קטנה של ממון. אולם מלבושים ומזונות טובים־יותר, התנהגות טובה־יותר ואף קניין־פרטי [Peculium] גדול־יותר — אין בכל אלה כדי לבטל את זיקת־תלותו וניצולו של העבד, ואף לא של הפועל השכיר. לאמיתו של דבר, עליית שכר־העבודה מחמת הצבר־ההון אין משמעה אלא זה: משעצמו מידתה וכובדה של אותה שרשרת־זהב, שכבר חישלה הפועל־השכיר לכבלי־עצמו — שוב מותר לרפות במקצת את מתחה. בויכוחים על עניין זה התעלמו לרוב מן העיקר, היינו, מסימנו המובהק [differentia specifica] של הייצור הקאפיטאליסטי. כאן נקנה כוח־העבודה, לא כדי לספק בשירותו או בתוצרתו את צרכיו האישיים של הקונה. מטרתו — שיערוך הונו, ייצורן של סחורות המחזיקות יותר עבודה מזו שהוא משלם בעדה, הווה אומר, המחזיקות מנה של ערך, שאינה עולה לו בכלום, ואף על פי כן יכול הוא לממשה עם מכירת הסחורות. ייצור של עודף־ערך, או עשיית רוָחים — הוא החוק המוחלט באופן־ייצור זה. רק במידה שכוח־העבודה משַמר את אמצעי־הייצור בחינת הון, במידה שהוא חוזר־ומייצר את ערכו של עצמו בחינת הון, ובמידה שהוא מספק על־ידי עבודה שלא־בתשלום מקור להון־נוסף — רק בה־במידה ניתן הוא לממכר[76]. ובכן: התנאים לממכרו של כוח־העבודה, אם הרבה ואם מעט טובים בשביל הפועל, מכילים בתוכם את ההכרח לחזור־ולמכור אותו בתמידות ולחזור־ולייצר, ותמיד בקנה־מידה מורחב, את העושר בחינת הון. שכר־העבודה מחייב כפי שראינו, לפי עצם טבעו, שהפועל יספק תמיד כמות מסוימת של עבודה שלא־בתשלום. ואפילו לא נדבר בעליית שכר־העבודה הכרוכה בירידת מחירה של העבודה וכו׳ — הרי תוספת־בשכר מציינת, במקרה הטוב ביותר, רק הפחתה כמותית של העבודה שלא־בתשלום, שעל הפועל לבצע. לעולם אין הפחתה זו יכולה להתמיד־ולהגיע לידי אותה נקודה, שיהא בה כדי לערער את עצם השיטה. חוץ מהתנגשויות חריפות בדבר השער של שכר־העבודה — וכבר הראה אַדם סמית, כי בדרך כלל הבעלים נשארים בעלים [־מנצחים] בהתנגשויות כאלה — הרי מתוך עליית מחיר־העבודה, הנובעת מהצבר־ההון, מסתברת האלטרנאטיבה הבאה:

או שמחיר העבודה מוסיף־ועולה, משום שאין בעלייה זו כדי להפריע את התקדמותו של ההצבר; ואין בכך מן הפלא כל עיקר — כך אומר א. סמית, — „לאחר שהללו (הרוָחים) הופחתו, לא רק שההון מוסיף לגדול, אלא אפשר שיגדל־וילך מהר יותר בהרבה משגדל קודם־לכן... הון גדול, ואפילו רוָחיו קטנים, מתרבה

[76] הערה למהדורה ב׳. „אך, הסייג להעסקתם, גם של הפועל התעשייתי וגם של העובד החקלאי, חד הוא — היינו, האפשרות בשביל המעסיק לממש ריווח מתוצרת עמלם. אם שער־השכר (עולה עד שהוא) עלול להפחית את רוָחיו של האדון למטה מן הממוצע של ריוח־ההון, הרי הוא [האדון] יפסיק מלהעסיקם, או יעסיקם רק בתנאי שייכנעו להורדת־השכר.״ (ג׳ון וייד: „תולדות המעמד הבינוני ומעמד־העובדים״, עמ׳ 241.)

בדרך כלל ביתר מהירות מהון קטן שרְוָחיו גדולים." („עושר האומות", כרך II, עמ' 189; [כרך I, עמ' 217 ואילך]). אם כן ברור־ומוחוָר, שהפחתת העבודה שלא־בתשלום אין בה בשום פנים כדי לפגוע בהתפשטות שלטונו של ההון. — או, וזהו הצד השני באלטרנאטיבה, שעם עלייתו של מחיר־העבודה נחלש ההצבר, משום שקהה עוקצו של יצר־הרְוָחים. ההצבר פוחת־והולך. אולם עם הפחתתו שוב יוצאת מן העולם סיבת הפחתתו, היינו, אי־ההתאם שבין הון ובין כוח־עבודה הניתן־לניצול. נמצא, שהמכאניזם של תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי הוא גופו מחסל את המכשולים שיצרם עראית. מחיר־העבודה חוזר ויורד לרמה מותאמת לצרכים של שיערוך־ההון — ויהא, שרמה זו נמוכה, גבוהה או שוָה לאותה רמה, שנחשבה כתקינה לפני שחלה עליית־השכר. וכך אנו רואים: במקרה ראשון — לא ההפחתה בגידול המוחלט או היחסי של כוח־העבודה, או של האוכלוסייה העובדת, היא שמביאה לידי יתור־ההון, אלא להיפך, יתורו של ההון הוא שגורם למחסור בכוח־העבודה הניתן־לניצול. במקרה השני — לא העלייה בגידול המוחלט או היחסי של כוח־העבודה, או של האוכלוסייה העובדת, הוא הגורם למחסור בהון, אלא להיפך, הפחתת ההון היא הגורמת ליתורו של כוח־העבודה הניתן־לניצול, או מוטב שנאמר: ליתר־המחיר של כוח־העבודה. אותן התנועות המוחלטות של הצבר־ההון, הן־הן החוזרות־ומשתקפות כתנועות יחסיות בכמותו של כוח־העבודה הניתן־לניצול, ועל כן דומה עלינו, כאילו הן באות מתוך תנועתו העצמית של זה. ואם נשתמש בנוסחה מתימטית: שיעור־ההצבר הוא הגודל המשתנה הבלתי־תלוי, ושיעור־השכר הוא הגודל המשתנה התלוי, ולא להיפך. הנה: בשלב־המשבר אשר במעגל התעשייתי מתבטאת הירידה הכללית של מחירי־הסחורות כעליית ערך־הממון היחסי; ובשלב־הגיאות מתבטאת העלייה הכללית של מחירי־הסחורות כירידת ערך־הממון היחסי. מכאן מסיקה זו הקרויה אסכולת־המחזור (currency school) ‎[נ], כי באם המחירים גבוהים שוב נמצא במחזור יותר מדי ממון, ובאם המחירים יורדים — פחות מדי. בורותה של אותה אסכולה וטעותה הגמוּרה בהבנת העובדות[77] מוצאות הקבלה נאה לעצמן אצל הכלכלנים, שבאים להסביר את התופעות הנ"ל של ההצבר בכך, כי במקרה הראשון יש יותר־מדי פועלים־שכירים, ובמקרה השני פחות מדי.

חוק־הייצור הקאפיטאליסטי, המונח ביסודו של „חוק־האוכלוסין הטבעי" כביכול — עומד בפשיטות על כך: היחס שבין הון, הצבר ושער־השכר אינו אלא היחס שבין העבודה שלא־בתשלום שנתגלגלה בהון, לבין העבודה הנוספת, הדרושה להנעתו של ההון הנוסף. הרי שאין כאן בשום פנים יחס בין שני גדלים שאינם־תלויים זה בזה, גודל ההון מכאן, ומספר האוכלוסייה העובדת מכאן; סוף־סוף אין זה אלא היחס בין העבודה־בתשלום ובין העבודה שלא־בתשלום של אותה אוכלוסייה עובדת עצמה. אם כמות העבודה שלא־בתשלום, זו שמעמד־הפועלים משביר אותה ומעמד בעלי־ההון צובר אותה, גדלה במהירות מספקת עד כדי כך שאין היא יכולה להתגלגל בהון אלא בתוספת גדולה יוצאת מן הכלל של עבודה־בתשלום — שוב עולה השכר, ואם כל שאר הדברים נשארים כשהיו, פוחתת בר־

---

[77] השווה קארל מארקס: „לביקורת הכלכלה המדינית", עמ' 166 ואילך.

ביחס העבודה שלא־בתשלום. אולם משנוגעת אותה הפחתה בנקודה, כשעודף־העבודה, שההון ניזון הימנו, שוב אינו בא לידי היצע בכמות תקינה — הרי חלה ריאקציה: נהפך־להון חלק מועט־יותר של ההכנסה, ההצבר נחלש־ומפגר, והתנועה של עליית־השכר נהדפת לאחור. ובכן: העלייה במחיר־העבודה כלואה ונשארת כלואה בתוך גבולין, והללו לא בלבד שמשאירים את בסיס השיטה הקאפיטאליסטית ללא פגיעה, אלא גם מבטיחים את ייצורה־החוזר בקנה־מידה מתרחב־והולך. מכאן אתה למד: חוק ההצבר הקאפיטאליסטי, שהפכוהו בדרך־מסתורין לחוק־טבע, אינו מבטא בעצם אלא זאת: טבעו־הוא, של ההצבר, מוציא מן הכלל כל הפחתה בדרגת־הניצול של העבודה, או כל עלייה של מחיר־העבודה, — אם יש בכך כדי להעמיד בסכנה רצינית את ייצורו־החוזר התמידי של היחס הקאפיטאליסטי ואת ייצורו־החוזר של ההון בקנה־מידה מתרחב־והולך בהתמדה. והרי גם לא ייתכן אחרת באופן־ייצור כזה, שבו אין הפועל קיים אלא למען צרכי־השיערוך של הערכים המצויים, תחת שהעושר־בחפצים יהא קיים, להיפך, למען צרכי התפתחותו של הפועל. כשם שבדת משועבד האדם ליצור־ראשו של עצמו, כך משועבד הוא בייצור־הקאפיטאליסטי ליצור־כפיו של עצמו[77א].

2. חלק־ההון המשתנה פוחת הפחתה יחסית עם התקדמות ההצבר והריכוז שבא בעקבותיו

הכלכלנים עצמם מודים, כי לא היקפו של העושר־החברתי המצוי ואף לא גדלו של ההון שנרכש כבר, לא הם המביאים לידי עליית־השכר — אלא גידולו המתמיד של ההצבר ודרגת־המהירות של גידולו בלבד (א. סמית, ספר I, פרק 8, [כרך I, עמ' 208]). עד כאן לא דנו אלא בשלב מיוחד של תהליך זה, היינו, בשלב שחלה בו עליית־ההון עם שההרכב הטכני של ההון נשאר כשהיה. אולם התהליך מתקדם מעבר לשלב זה.

משנתונים היסודות הכלליים של השיטה הקאפיטאליסטית, הרי מגיעים במשך ההצבר מפעם לפעם לידי נקודה, שהתפתחותה הפרודוקטיבית של העבודה החברתית נעשית המנוף הכביר־ביותר בשביל ההצבר. „זו סיבה גופה" — אומר א. סמית — „שמעלה את שכר־העבודה, היינו, גידול ההון, דוחפת להגברת כוחות־העבודה הפרודוקטיביים, כדי להשיג, שכמות קטנה־יותר של עבודה תייצר כמות גדולה־יותר של תוצרת."

מלבד התנאים הטבעיים, כגון פוריות הקרקע וכו', ומלבד מומחיותם של פועלים־מייצרים, עצמאיים ועובדים במבודד — אך זו באה על ציוּנה יותר מבחינה

[77א] „אך, בואו ונחזור לחקירתנו הראשונה, בה הוכח... כי ההון עצמו אינו אלא תוצר של עבודת־אדם... הרי נדמה, כי אין להבין כל־עיקר, כיצד אפשר שהאדם נקלע ונעשה כפוף לשלטונו של תוצרו־הוא — ההון — ונתון למרותו של זה; ומכיון שזהו המצב במציאות ואין להכחישו, הרי שלא־מרצונך נדחקת ועולה השאלה: כיצד נהיה הדבר, שנהפך הפועל משליטו של ההון — כיוצרו — לעבדו של ההון?" (פון תינן: „המדינה המבודדת", חלק שני. מחלקה שנייה. רוסטוק 1863, עמ' 5, 6.) זכותו של תינן היא, שהציג את השאלה: ואלו תשובתו אינה אלא תשובת דרדקי ממש.

איכותית, בטיבו של התוצר, מאשר מבחינת כמותו — הרי הדרגה של פרודוקטיביות־העבודה החברתית מתבטאת בהיקף־השיעורים היחסי של אמצעי־הייצור, שהפועל מהפכם לתוצרת בפרק־זמן מסוים ובאותה התאמצות גופה של כוח־העבודה. כמות אמצעי־הייצור, שבהם הוא משתמש בתיפקודו, גדלה והולכת עם עליית הפרודוקטיביות של עבודתו. אמצעי־ייצור אלה ממלאים כאן תפקיד כפול. מהם שגידולם הוא תוצאה, ומהם שגידולם הוא תנאי — לגידול הפרודוקטיביות של העבודה. למשל, עם חלוקת־העבודה על־דרך־המאנופאקטורה ועם השימוש במנגנון־מכונות מעובדים יותר חומרי־גלם באותו פרק זמן, הווה אומר: לתוך תהליך־העבודה נכנסת כמות גדולה יותר של חומרי־גלם וחומרי־עזר. זו תוצאה לגידול הפרודוקטיביות של העבודה. ומצד השני: הכמות של אמצעי־הייצור הנתונים־לשימוש — מנגנון־מכונות, בהמות־עבודה, זיבול מינראלי, צינורות־ניכוז וכו׳ — תנאי היא לגידול הפרודוקטיביות של העבודה. כיוצא בכך, כמות אמצעי־הייצור המרוכזים בבניינים, בכבשנים, באמצעי־הובלה וכו׳. ואולם, בין כך ובין כך, אם תנאי ואם תוצאה — גדל היקף שיעוריהם של אמצעי־הייצור, בהשוָאה אל כוח־העבודה שהוחדר לתוכם, הרי גידול זה משמש ביטוי לעלייתה של פרודוקטיביות־העבודה.* מכאן, שעלייתה של האחרונה מתגלה בהפחתתה של כמות־

---

* במהדורה הצרפתית (פאריס 1873) אתה מוצא כאן (עמ׳ 273 ואילך) את התוספת הבאה:

„עם התהוותה של התעשייה הגדולה המציאו באנגליה מתוד, כיצד להפוך ברזל־חי על סיגיו לברזל הניתן־לחישול. אותו תהליך — הוא קרוי דליחה [Puddeln] — העומד על ניקוי הבצקת בכבשנים בנויים מבנה מיוחד, הביא לידי הגדלה עצומה של מספר הכבשנים, לידי שימוש במכשירים להכנסת אויר חם וכו׳; קיצורו של דבר: חלה הוספה באמצעי־עבודה ובחומרי־גלם, והללו הגיעו לידי שימוש באותה כמות־עבודה כמקודם — עד כדי כך שלא עברו ימים מרובים ואפשר היה לספק ברזל בכמות מספיקה ובזול ולדחוק את האבן ואת העץ מכמה וכמה ענפי־שימוש. ומכיון שברזל ופחם הם המנופים הגדולים בתעשייה המודרנית, שוב אי־אתה יכול להגזים בציון חשיבותו של חידוש זה.

אך הדלחָן — הוא הפועל, העוסק בניקויו של הברזל־החי — מבצע עבודת־כפיים מסוג כזה, שמספר הכבשנים הנתונים לפיקוחו נשאר מוגבל לפי סגולותיו האישיות; והגבלה זו היא שמעכבת עכשיו אותו שיגשוג נפלא, שעלתה־והגיעה אליו תעשיית־המתכת החל משנת 1780, היא שנת האמצאה של הדליחה.

,עובדה היא׳ — כך מכריז־ואומר ,דה אֶנג׳ינירינג׳, אחד מכלי־מבטאם של המהנדסים באנגליה — ,עובדה היא, כי תהליך הדליחה־בידיים, שאָבד עליו כלח, כמעט שאינו אלא משרידי־הבארבאריות... שאיפתה של תעשייתנו כיום היא: לילך־ולעבד יותר ויותר כמויות של חוָמרים בשלביו השונים של הייצור החרשתי. ועל־כן אנו מוצאים, כי כמעט שנה־שנה מקימים־והולכים כבשנים עצומים יותר, קורנסי־קיטור כבדים יותר, מפעלי־רידוד כבירים יותר וכלי־עבודה ענקיים יותר — שמשתמשים בהם בענפיה המרובים של תעשיית־המתכת. בתוך אותו גידול כללי — גידול של אמצעי־הייצור ביחס לעבודה הבאה לידי שימוש — הרי תהליך־הדליחה נשאר כמעט עומד־ויציב, והוא שמעמיד כיום בפני ההתפתחות התעשייתית סייגים קשים־מנשוא... הנה כי־כן מתעתדים בכל בתי־החרושת הגדולים להחליף תהליך זה בכבשנים בני סיבוב אוטומאטי, והללו יוכלו להשתלט על מטעני־כבשן עצומים, החורגים לחלוטין מתוך כושר־הפעולה של העובדים עבודת־כפיים.׳ („דה אינג׳ינירינג״, 13 ביוני 1874.)

משמע: לאחר שתהליך־הדליחה עורר מהפכה בתעשיית־הברזל והביא לידי הרחבת אמצעי־העבודה, וגם לידי הרחבת כמותו של החומר — שאפשר לעבדו על־ידי כמות מסוימת

העבודה — הפחתה ביחס לכמות אמצעי־הייצור המופעלים על־ידי עבודה זו — או בהפחתת שיעורו של הגורם הסובייקטיבי בתהליך־העבודה, בהשוָאה לגורמיו האוֹבייקטיביים.

שינוי זה בהרכב הטכני של ההון — היינו, עלייה בכמות אמצעי־הייצור, בהשוָאה אל כמות כוח־העבודה המחַיה אותם — משתקף גם בהרכב־הערכים שלו, היינו: החלק הקבוע של ערך־ההון עולה על חשבון חלקו המשתנה. נניח, למשל, שבתחילה היו משקיעים מהון מסוים, לפי חישוב באחוזים, 50% באמצעי־ייצור ו־50% בכוח־עבודה; אחר־כך, עם התפתחות דרגת־הפרודוקטיביות של העבודה, מושקעים 80% באמצעי־ייצור ו־20% בכוח־עבודה, וכו׳. חוק זה בדבר גידולוֹ העולה של חלק־ההון הקבוע, ביחס לחלק־ההון המשתנה, מתאשר והולך על כל צעד ושעל (כפי שהוכח למעלה) על־ידי הניתוח המשווה של מחירי־הסחורות — בין אם נַשווה תקופות כלכליות שונות אצל אומה אחת, ובין אם נַשווה אומות שונות באותה תקופה. בדרך כלל נמצא, כי הגודל היחסי של אותו יסוד המחיר, שאינו מייצג אלא את ערכם של אמצעי־הייצור שנתאכלו, או את חלק־ההון הקבוע, עומד ביחס ישר אל התקדמות ההצבר; ואלו הגודל היחסי של יסוד־המחיר השני, המשלם בעד העבודה, או זה המייצג את חלק ההון המשתנה, עומד ביחס הפוך אל התקדמות ההצבר.

ואולם הפחתתו של חלק־ההון המשתנה לעומת חלק־ההון הקבוע — היינו, שינוי הרכבו של ערך־ההון — אינה מעידה אלא בקירוב על התמורה שחלה בהרכבם של גופי־חלקיו החומריים. אם, למשל, ערך־ההון המושקע בענף הטווייה מחולק כיום הזה, לפי היחס $^{7}/_{8}$ קבוע ו־$^{1}/_{8}$ משתנה, ואלו בתחילת המאה ה־18 היה מחולק לפי היחס $^{1}/_{2}$ קבוע ו־$^{1}/_{2}$ משתנה — הרי כנגד זה המסה של חומרי־הגלם, של אמצעי־העבודה וכו׳, שכמות מסוימת של עבודת־טווייה צורכת צריכה פרודוקטיבית, גדולה כיום מאות מונים משהיתה בתחילת המאה ה־18. והטעם פשוט: עם גידולה של פרודוקטיביות־העבודה לא בלבד עולה ההיקף של אמצעי־הייצור שנתאכלו על ידה, אלא גם פוחת־והולך ערכם בהשוָאה אל היקפם. הווה אומר: ערכם עולה

של עבודה — הרי במרוצת ההצבר נהפך תהליך זה למחסום כלכלי, ועכשיו מתאמצים להפטר הימנו באמצעות תהליכים חדשים, שיוכלו לסלק את הסייגים, שהלה עוד מעמיד לפני גידול נוסף של אמצעי־הייצור החומריים, ביחסם אל העבודה הבאה לידי שימוש. הנה תולדותיהן של כל התגליות והאמצאות, העולות־ומבצבצות כבנות־לוָיה של ההצבר; ואגב, הוכחנו זאת, שעה שהעלינו־והראינו את מהלכו של הייצור המודרני, מראשיתו ועד לתקופת ימינו.

ובכן: עם התקדמותו של ההצבר לא בלבד שחל בו־בזמן גידול כמותי של יסודות־ההון החומריים השונים; התפתחות כוחות־הייצור של העבודה החברתית, שאותה התקדמות גוררת אחריה, באה לידי ביטוי גם בשינויי־האיכות: בתופעות של השתנות, שלב אחר שלב, בהרכב הטכני של ההון, ואלו הגורם האובייקטיבי שבהן הולך־וגובר בהתמדה ביחס אל הגורם הסובייקטיבי; רוצה לומר: שפעת אמצעי־העבודה וחומרי־הגלם גדלה יותר ויותר בהשוָאה אל סכום כוחות־העבודה הדרושים בשביל השימוש בהם. משמע: במידה שריבוי ההון עושה את העבודה פרודוקטיבית יותר, בה־במידה מפחית הוא את הביקוש־לעבודה, ביחס אל שיעורו של ההון גופו.״ הערת המכון ע״ש מ. אֶ. ל.

במוחלט, אבל לא ביחס אל עליית היקפם. ובכן: גידולו של ההפרש שבין ההון הקבוע ובין ההון המשתנה קטן יותר בהרבה מגידולו של ההפרש שבין הכמות של אמצעי־הייצור, שמושקע בה ההון הקבוע, ובין הכמות של כוח־עבודה, שמושקע בה ההון המשתנה. הפרש ראשון גדל והולך עם גידולו של הפרש שני, אך במידה פחותה־יותר.

אגב: אם אמרנו, שהתקדמות ההצבר מפחיתה את שיעורו היחסי של חלק־ההון המשתנה, אין בכך בשום פנים כדי להוציא את האפשרות לעליית שיעורו המוחלט. יהא, שערך הון מתחַלק בתחילתו ל־50% הון קבוע ול־50% משתנה; לימים הוא מתחלק ל־80% הון קבוע ול־20% הון משתנה. גדל בינתיים ההון המקורי, נאמר של 6000 לי״ש, עד כדי 18.000 לי״ש, שוב גדל חלקו המשתנה אף הוא ב־1/5. מתחילה היה 3000 לי״ש ועכשיו הוא 3600 לי״ש. אולם, אם תחילה היתה מספיקה תוספת־הון של 20% כדי להעלות את הביקוש לפועלים עוד ב־20% — הרי עכשיו דרוש לכך, שיגדל ההון המקורי פי שלושה.

בפרשה הרביעית הוכח, כי הנחה קודמת להתפתחות הפרודוקטיביות החֶברתית של העבודה — הוא שיתוף־פעולה בקנה־מידה גדול; כי רק בהנחה זו ניתן לארגן חלוקת־עבודה וציוות־עבודה; ניתן לנהוג חסכונות באמצעי־הייצור על־ידי ריכוזם בהמונות; ניתן להביא לעולם אמצעי־עבודה כאלה, שכבר מבחינת החומר אין להשתמש בהם אלא במשותף, כגון מערכת המכונות וכיוצא בה; ניתן להחדיר ולהעמיד לשירות הייצור כוחות־טבע כבירים; ואפשר להגשים את דבר הפיכתו של תהליך־הייצור לשימוש טכנולוגי במדע. על יסוד של ייצור־הסחורות, כשאמצעי־הייצור הם קניינם של אנשים פרטיים, ועל־כן הפועל־האומן או שהוא מייצר לבדו ועל דעת עצמו, או שהוא מוכר את כוח־עבודתו בחזקת סחורה משום שחסרים לו האמצעים למפעל עצמאי — אין מתגשמת אותה הנחה אלא עם גידולם של ההונות האינדיווידואליים או כל שאמצעי־הייצור ואמצעי־המחיה החברתיים נהפכים לקניינם הפרטי של בעלי־הון. על קרקע של ייצור־הסחורות אין הייצור בקנה־מידה גדול יכול לגדול אלא בצורה קאפיטאליסטית. הצבר מסוים של הון בידיהם של יצרני־סחורות אינדיווידואליים משמש, איפוא, תנאי־קודם לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי הסגולי. ועל כן מצווים היינו להניח הנחה זו בשביל המעבר מן האומנות למפעל הקאפיטאליסטי. אפשר שהצבר זה יהא קרוי הצבר ראשוני, שכן אין הוא משמש תוצאה היסטורית אלא בסיס היסטורי לייצור הקאפיטאליסטי הסגולי. כיצד אותו הצבר, הוא גופו בא לעולם? — עדיין אין אנו צריכים כאן לדון בכך. דיינו: הוא משמש נקודת־המוצא. אולם כל המתודים להעלאת הפרודוקטיביות החברתית של העבודה, הצומחים־ועולים על קרקע זה, הם גם מתודים להעלאת ייצורו של עודף־הערך, או של עודף־התוצרת, וזה שוב משמש יסוד להתהוות ההצבר. הווה אומר: הם גם מתודים לייצורו של הון בידי הון, היינו, מתודים בשביל הצברו המואָץ. הגלגול־החוזר, שמתגלגל בהתמדה עודף־ערך בהון, מתגלם כשיעור גדל־ועולה של ההון שנכנס לתוך תהליך־הייצור. ואותו שיעור נעשה אף הוא בסיס להרחבת קנה־מידתו של הייצור, ושל המתודים המתלוים לכך להעלאת הפרודוקטיביות של העבודה ולייצור מואָץ של עודף־הערך. ובכן: אם ראינו, שדרגה מסוימת של הצבר־

ההון היא תנאי לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי הסגולי, הרי זה האחרון גורם שוב, תוך השפעה חוזרת, להצבר מואץ־יותר של ההון, הווה אומר: עם הצבר ההון מתפתח והולך אופן־הייצור הקאפיטאליסטי הסגולי, ועם התפתחותו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי הסגולי מתפתח־והולך הצבר ההון. אותם שני גורמים כלכליים — הכל לפי היחס המורכב בדחיפת־הגומלין, שהם מחַלקים אהדדי — הם שמחוללים את התמורה בהרכב הטכני של ההון, שעל ידו פוחת־והולך חלקו המשתנה לעומת חלקו הקבוע.

כל הון אינדיווידואלי ריכוז הוא — אם גדול ואם קטן — של אמצעי־ייצור, ומותאם לו פיקוד על צבא־פועלים, גדול או קטן. כל הצבר נעשה אמצעי להצבר חדש. עם שמתרבה כמות העושר המשמש בתיפקודו של הון, מרחיב ההצבר את ריכוזו בידי בעלי־הון יחידים, וכך הוא מרחיב את היסוד של הייצור בקנה־מידה גדול ואת מתודי־הייצור הקאפיטאליסטיים הסגוליים. גידולו של ההון החברתי מתבצע בגידולם של הונות־יחידים מרובים. אם מניחים שכל שאר הנסיבות נשארות כשהיו, גדלים־והולכים ההונות היחידים ועמם גדל־והולך ריכוזם של אמצעי־הייצור, לפי היחס שהם מהווים חלקי־יסוד של ההון־הכולל החברתי. עם זה נתלשים־והולכים ספיחים מן ההונות המקוריים ומשמשים בתיפקוד של הונות עצמאיים חדשים. תפקיד גדול ממלאה בכך, בין השאר, התחַלקותם של הנכסים במשפחותיהם של בעלי־ההון. ובכן: משגדל הצבר־ההון גדל גם, הרבה או מעט, מספרם של בעלי־ההון. שתי נקודות הן, המשמשות סימני־אופי בשביל הריכוז מסוג זה, המבוסס במישרין על ההצבר, או גדולה מכן: המזדהה עמו. אחת: אותו ריכוז גדל־והולך, שאמצעי־הייצור החברתיים מתרכזים בידיהם של בעלי־הון יחידים, מוגבל — באם שאר התנאים נשארים כשהיו — על־ידי דרגת גידולו של העושר החברתי. שנית: חלק זה של ההון החברתי, שקנה שביתה בכל תחום־ייצור מיוחד, מחולק בין הרבה בעלי־הון, העומדים זה כנגד זה כיצרני־סחורות עצמאיים ומתחרים זה בזה. הווה אומר: ההצבר והריכוז הכרוך בו לא רק שהם מפוררים על פני נקודות מרובות, אלא גם ריבויים של ההונות המשמשים בתיפקודם משתלב־ומצטלב בהתהוותם של הונות חדשים ובהתפצלותם של הונות ישנים. ובכן: אם מצד אחד מתגלם ההצבר כריכוז מוסיף־והולך של אמצעי־הייצור ושל הפיקוד על עבודה, הרי מצד השני הוא מתגלם כדחיית־גומלין בין הרבה הונות־יחידים.

כנגד אותה התפוררות של ההון־הכולל החברתי להרבה הונות־יחידים, או כנגד אותה דחיית־גומלין שבין חלקיו־פירוריו, פועלת משיכת־הגומלין שביניהם. שוב אין זה ריכוז פשוט — ריכוז המזדהה עם הצבר — של אמצעי־ייצור ושל פיקוד על עבודה. זהו ריכוז של הונות שנתהוו כבר, זוהי עקירתה של עצמאותם האינדיווי־דואלית, נישולו של בעל־הון בידי בעל־הון, גלגולם של הרבה הונות קטנים במעט הונות גדולים. תהליך זה נבדל מן הראשון בכך, שאין הוא מניח כתנאי־קודם אלא שינוי בחלוקת ההונות הקיימים כבר והמשמשים בתיפקודם, ועל־כן אין זירת פעולתו מצומצמת עוד על ידי גידולו המוחלט של העושר החברתי או על ידי גבוליו המוחלטים של ההצבר. כאן ההון הולך־וגואה בידו של אחד בכמויות עצומות,

משום שֶשָם הוא הולך־ונעלם מידיים מרובות. זהו ההֶרְכֵּז [Centralisation] *ממש*, להבדיל מן ההצבר והריכוז [Concentration].

החוקים בשביל הרכז זה של ההונות, או בשביל משיכת הון על־ידי הון, לא נוכל לפתחם כאן. דַיינו ברמיזה קצרה ועניינית בלבד. מלחמת ההתחרות מתנהלת ע״י הוזלת הסחורות. זול־הסחורות — אם שאר התנאים שווים [caeteris paribus] — תלוי בפרודוקטיביות של העבודה, וזו תלויה שוב בקנה־מידתו של הייצור. ועל־כן מכים־ומנצחים ההונות הגדולים את הקטנים. וייזכר עוד, כי עם התפתחותו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי גדל היקפו המינימאלי של ההון־היחיד, הדרוש להנהלת עסק בתנאיו התקינים. ולפיכך נדחקים ההונות הקטנים־יותר לתוך תחומי־ייצור, שהתעשייה הגדולה שוב לא נשתלטה עליהם אלא בארעיות או שלא־בשלימות. ההתחרות משתוללת כאן ביחס ישר אל מספר ההונות הנאבקים זה עם זה וביחס הפוך אל גדלם. היא מסתיימת תמיד בחורבנם של הרבה בעלי־הון קטנים בערך, שהונותיהם קצתם עוברים לידו של המנצח, וקצתם כלים־והולכים. מלבד זה, עם הייצור הקאפיטאליסטי מתהוית מעצמה חדשה בכולה — מערכת־האשראי; בתחילתו מתגנב האשראי במחתרת, כעוזר צנוע של ההצבר, והריהו פורש חוטים סמויים מן העין ומושך בהם כמויות גדולות וקטנות של אמצעי־ממון, הפזורים על פני השטח העליון של החברה, לתוך ידיהם של בעלי־הון־יחידים או מאוגדים; אך עוד מעט והוא נעשה במלחמת ההתחרות כלי־זין חדש, איום, וסוף שהוא נעשה למכאניזם חברתי עצום בשביל הרכזו של ההון.

במידה שמתפתחים הייצור הקאפיטאליסטי וההצבר הקאפיטאליסטי, בה־במידה מתפתחים ההתחרות והאשראי, אלה שני המנופים העצומים־ביותר של ההרכז. עם זה מַרבה התקדמותו של ההצבר את החומר הניתן־להרכז, כלומר, את ההונות־היחידים, ואלו הרחבת הייצור הקאפיטאליסטי יוצרת, מכאן, את הצורך החברתי, ומכאן, את האמצעים הטכניים בשביל אותם מפעלי־תעשייה כבירים, שביצועם כרוך בהרכז־הון קודם. מכאן, שבימינו גם כוח המשיכה ההדדית של ההונות־היחידים וגם המגמה־להרכז חזקים יותר משהיו ביום מן הימים. אולם, אם גם התפשטותה היחסית והאֶנרגיה של תנועת־ההרכז נקבעות, במידה מסוימת, על־ידי ההישג שהושג כבר בשיעורו של העושר הקאפיטאליסטי ועל ידי יתרונו של המכאניזם הכלכלי — הרי אין התקדמותו של ההרכז תלויה כל־עיקר בגידולו החיובי של שיעור ההון החברתי. והוא שמבדיל במיוחד בין ההרכז לבין הריכוז — שכן הריכוז אינו אלא ביטוי אחר בשביל הייצור־החוזר בקנה־מידה מורחב. ההרכז יכול לבוא עם שינוי בלבד בחלוקת ההונות הקיימים כבר, עם עצם השתנות ההסדר הכמותי של חלקי ההון החברתי לקבוצותיהם. יכול ההון כאן לגאות־ולגדול לכמויות עצומות בידו של אחד, משום ששם, במקום אחר, ניטל מכמה וכמה ידיים של יחידים. בענף מסוים מענפי־העסקים אפשר והיה מגיע ההרכז לידי קצה־גבולו, אילו היו מתמזגים כל ההונות המושקעים בו לכלל הון־יחיד אחד[77ב]. בחברה מסוימת אפשר

[77ב] (למהדורה ד׳. ה„טרוסטים״ החדשים־ביותר באנגליה ובאמריקה, כבר שואפים למטרה זו, שכן הללו מנסים ללכד, לפחות את כל המפעלים הגדולים שבענף מקצועי אחד, בתוך חברת־מניות גדולה אחת ולהבטיח לה למעשה את זכות־המונופולין. — פ. א.)

ולא היו משיגים אותו גבול אלא בשעה שההון החברתי כולו היה מלוכד אם בידו של בעל־הון יחיד ואם בידה של חברת־הון יחידה.

ההרכז משלים את פעלו של ההצבר, בתתו בידי בעלי־ההון התעשייתיים את היכולת להרחיב את קנה־המידה של פעולותיהם. ויהא, שהישג אחרון זה תוצאה הוא של ההצבר או של ההרכז; ויהא, שההרכז מתבצע בדרך של סיפוח־מאונס (היינו, שהונות מסוימים נהפכים למרכזי־משיכה מכריעים לגבי ההונות האחרים עד כדי כך, שהם הורסים את כוח־הידבקותם האינדיווידואלי של אלה, ואחר־כך מושכים הם לעצמם את שבריהם הבודדים), או שחלה התמזגותם של המוני הונות, אם שנתהוו מכבר ואם שעומדים הם בהתהוותם, בדרך חלָקה־יותר של הקמת חברות־מניות — התוצאה הכלכלית אחת היא. משגדלה התרחבותם של המפעלים התעשייתיים, הרי היא משמשת בכל מקום נקודת־מוצא לארגון מקיף־יותר בשביל העבודה הכוללת של רבים; להתפתחות רחבה־יותר של כוחות־הדחיפה החומריים שלהם; כלומר, לגלגול מַתמיד־והולך, שתהליכי־ייצור בודדים ומנוהלים לפי השיגרה מתגלגלים בתהליכי־ייצור מצורפים מבחינה חברתית ומובאים לידי שימוש מבחינה מדעית.

אולם ברור, שההצבר, היינו, ריבוי מודרג של ההון על־ידי הייצור־החוזר — תוך שהוא עובר מצורת־העיגול אל הצורה הלוליינית — אינו אלא מתוך אִטי מאוד, בהשואָה אל ההרכז, שאינו צריך אלא לשנות את ההתחלקות הכמותית בגופי־חלקיו של ההון החברתי. אילמלי צריך היה העולם להמתין עד שההצבר יכשיר כמה הונות־יחידים שיהיו מסוגלים לבנות מסילות־ברזל — עדיין היה העולם עומד בלי מסילות־ברזל. כנגד זה עשה זאת ההרכז במחי־יד אחד בכוחן של חברות־המניות. ובעוד ההרכז מגביר ומאיץ את תוצאותיו של ההצבר, הרי הוא מגביר ומאיץ כאחד את ההפיכות בהרכבו הטכני של ההון, והללו מגדילות את חלקו הקבוע על חשבון חלקו המשתנה, וממילא ממעיטות את הביקוש היחסי לעבודה.

כמויות־ההון, שהולחמו בן־לילה על־ידי ההרכז, חוזרות־ומתייצרות ואף מתרבות כהונות אחרים, אלא מהר יותר, וכך הן נעשות מנופים כבירים חדשים להצבר החברתי. ובכן: אם מדובר בהתקדמותו של ההצבר החברתי, הרי נכללות בכך כיום — אם גם לא במפורש, תוצאותיו של ההרכז.

ההונות המוספים, המתהווים במהלך ההצבר התקין (עיין פרק 22, 1), משמשים בעיקר כלי־עזר לניצולן של אמצאות ותגליות חדשות, ולשכלולים תעשייתיים בכלל. ואולם במשך הזמן מגיעה השעה גם בשביל ההון הישן, שיהא מתחדש כולו על קרבו וכרעיו, שיהא משנה עורו ואף ייוָלד־מחדש בדמותו הטכנית המשוכללת; ולשם כך מספיקה כמות קטנה יותר של עבודה כדי להביא לידי תנועה כמות גדולה יותר של מכונות וחומרי־גלם. מכאן נובעת, בהכרח, הפחתה מוחלטת של הביקוש אחרי עבודה; ומובן מאליו, שהפחתה זו תגדל, ככל שירבו להצטבר־להמונים — על ידי התנועה־להרכז — ההונות הנתונים בתהליך־ההתחדשות הזה.

מכאן אתה למד: מצד אחד מושך אליו ההון־הנוסף, המתהווה עם התקדמות

ההצבר, מספר פוחת־והולך של פועלים ביחס לשיעורו. ומצד השני ההון הישן, החוזר־ומתייצר ייצור פריודי בהרכב חדש, דוחה מספר גדל־והולך של פועלים שקודם־לכן היו מועסקים על ידו.

3. ייצור מתקדם־וגדל של עודף־אוכלוסין יחסי או של חיל־מילואים תעשייתי

הצבר ההון, שנתגלה לנו תחילה כהרחבה כמותית בלבד — מתבצע, כפי שראינו, בתמורה איכותית מתמדת של הרכבו, תוך עלייה מַתמדת של חלקו הקבוע על חשבון חלקו המשתנה[77ג].

אופן־הייצור הקאַפיטאַליסטי הסגולי, ובהתאמה לכך התפּתחות הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, והתמורה הנגרמת על־ידי כך בהרכב האורגאני של ההון — לא בלבד שהם פוסעים יחד עם התקדמותו של ההצבר או עם גידולו של העושר החברתי. פסיעתם מהירה יותר לאין־ערוך, משום שההצבר הפשוט, או התפשטותו המוחלטת של ההון־הכולל — מתלווה אליו ההרכז של יסודותיו האינדיווידואליים; ואף ההפיכה הטכנית בתוך ההון־הנוסף, מתלווית אליה מהפכה טכנית של ההון המקורי. הרי שעם התקדמותו של ההצבר משתנה היחס שבין חלק־ההון הקבוע ובין חלק־ההון המשתנה, ואם בתחילה היה 1:1, הרי הוא הולך ונעשה אחר כך 1:2, 1:3, 1:4, 1:5, 1:7, וכו׳; ונמצא, שעם גידולו של ההון — מושקע בכוח־עבודה לא 1/2 מערכו־הכולל אלא בעלייה מתקדמת 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/8 וכו׳, וכנגד זה מושקעים באמצעי־ייצור 2/3, 3/4, 4/5, 5/6, 7/8, וכו׳. הואיל והביקוש אחרי עבודה נקבע, לא על־ידי היקפו של ההון־הכולל, אלא על־ידי חלקו המשתנה, הרי שאותו ביקוש פוחת הפחתה מתקדמת־והולכת עם גידולו של ההון־הכולל — תחת לגדול גידול יחסי עמו יחד, כפי שהנחנו קודם. יורד הוא ירידה יחסית אל שיעורו של ההון־הכולל, אבל ירידה מתקדמת־ומואצת עם גידולו של שיעור זה. אמנם עם גידולו של ההון־הכולל גדל גם חלקו המשתנה, היינו, כוח־העבודה המתמזג עמו, אבל בפרופורציה פוחתת־והולכת תמיד. מתקצרות הפסקות־הביניים, שבהן אין ההצבר פועל אלא פעולה של הרחבת הייצור על בסיס טכני נתון. לא בלבד שנדרש הצבר מוּאָץ, תוך התקדמות גדלה־והולכת, של ההון־הכולל, כדי שאפשר יהיה לקלוט מספר־פועלים נוסף בשיעור נתון, ואפילו — מחמת גלגולו המַתמיד של ההון הישן — כדי להעסיק את הפועלים המשמשים כבר בתיפקודם. הצבר גדל זה והרכז זה, הם גופם, נעשים מקור לתמורות חדשות בהרכבו של ההון, לאמור: נעשים מקור להפחתה מואצת חדשה של חלקו המשתנה לעומת חלקו הקבוע. הפחתה יחסית זו של חלק־ההון המשתנה, המואצת והולכת עם גידולו של ההון־הכולל — והאצה זו מהירה יותר מעצם גידולו של ההון־הכולל — לובשת לכאורה בקוטב

[77ג] בשולי הטופס השימושי אשר בידי מארקס נמצאת כאן הערה זו: „כאן יש להעיר בשביל העיבוד לאחר־מכן: אם ההרחבה אינה אלא כמותית, הרי לגבי הון גדול־יותר או קטן־יותר באותו ענף מקצועי מתייחסים הרוָחים כיחַס שיעוריהם של ההונות שניתנו במפרעה. ואם ההרחבה הכמותית משפיעה השפעה איכותית, הרי עולה בו־בזמן שער־הריוַח בשביל ההון הגדול־יותר.״ (פ. א.)

השני צורה הפוכה: גידול מוחלט של אוכלוסיית־הפועלים, גידול מהיר־יותר בתמידות מגידולו של ההון המשתנה, היינו, של האמצעים הדרושים להעסקתה. אך לאמיתו של דבר מייצר ההצבר הקאפיטאליסטי בתמידות — מובן, ביחס למרצו ולהיקפו — אוכלוסיית־פועלים עורפת מבחינה יחסית — עודפת, ומתוך כך מיותרת — בשביל הצרכים הממוצעים של שיערוך־ההון, או יתור של אוכלוסיית־פועלים.

משדנים בהון־הכולל של החברה, יוצא, שתנועת הצברו עתים היא מביאה לידי תמורות פריודיות, ועתים מתחלקים גורמיה בזמן־אחד בין תחומי־הייצור השונים. בתחומים אחדים חלה תמורה בהרכבו של ההון, בלא שיחול גידול בשיעורו המוחלט, רק מחמת עצם ריכוזו; בתחומים אחרים כרוך גידולו המוחלט של ההון בירידה מוחלטת של חלקו המשתנה, היינו, של כוח־העבודה שנקלט בו; בתחומים אחרים עתים ממשיך ההון בגידולו על בסיסו הטכני הנתון ומושך אליו כוח־עבודה נוסף — ביחס לגידולו של עצמו, ועתים חלה תמורה אורגאנית בהון ומתכווץ חלקו המשתנה; הצד השווה בכל התחומים הוא, שגידולו של חלק־ההון המשתנה, ומכאן הגידול במספר הפועלים המועסקים, כרוך תמיד בתנודות חזקות ובהתהוות ארעית של עודף־אוכלוסייה — בין שזה לובש את הצורה הבולטת־יותר של דחיקת פועלים העסוקים מכבר, ובין שהוא לובש את הצורה, המזדקרת־לעין פחות אך פעילה ממש כראשונה, של עיכובים בקליטת אוכלוסיית־פועלים היתירה בתוך צינורות־החלוקה השכיחים[78]. יחד עם שיעורו של ההון החברתי המשמש מכבר בתיפקודו ועם דרגת גידולו; עם התרחבות קנה־המידה של הייצור והמוני הפועלים שהובאו לידי תנועה; עם התפתחות הכוח הפרודוקטיבי של עבודתם; משמתרחב ומתמלא הזרם של כל מעיינות העושר — מתרחב גם אותו קנה־מידה, שלפיו כרוך גידולה של משיכת הפועלים על־ידי ההון בגידולה של דחיקת הפועלים על ידי ההון; מתרבה

---

[78] המיפקד באנגליה ובוולס מראה, בין השאר:
„כל האנשים העסוקים בחקלאות (לרבות בעלי־קרקע, חוכרים, גננים, רועים וכו') — 1851: 2.011.447; 1861: 1.924.110; ירידה: 87.337. מאנופאקטורה של צמר טרוק [worsted] — 1851: 102.714 אנשים; 1861: 79.242. בתי־חרושת למשי — 1851: 111.940; 1861: 101.678. מדפיסי צבעים באריג הודי — 1851: 12.098; 1861: 12.556. ואין כאן אלא עלייה קטנה, אף על פי שהעסק נתרחב במידה עצומה, מפני שדבר זה גורר אחריו הפחתה גדולה, במידה פרופורציונאלית, של מספר הפועלים המועסקים. כבענים — 1851: 15.957; 1861: 13.814. עושי כובעי־קש ומגבעות — 1851: 20.393; 1861: 18.176. לותתים — 1851: 10.556; 1861: 10.677. עושי נרות — 1851: 4.949; 1861: 4.686. ירידה זו באה, בין השאר, מחמת העלייה בתאורת־גאז. עושי מסרקות — 1851: 2.038; 1861: 1.478. נסרני־עץ — 1851: 30.552; 1861: 31.647; הוספה זעומה מחמת שגשוגן של מכונות־נסירה. עושי מסמרים — 1851: 26.940; 1861: 26.130; ירידה מחמת ההתחרות מצד המכונות. פועלים במכרות בדיל ונחושת — 1851: 31.360; 1861: 32.041. ואלו: בבתח"ר לטוויית כותנה ולאריגתה — 1851: 371.777; 1861: 456.646; מכרות־פחם — 1851: 183.389; 1861: 246.613. „התוספת של פועלים משנת 1851 ואילך גדולה־ביותר, בדרך־כלל, באותם ענפי־תעשייה — שמערכת המכונות לא באה בהם עד כאן לידי שימוש מוצלח." („המיפקד באנגליה ובוולס לשנת 1861", כרך שלישי, לונדון 1863, עמ' [35], 36 [37 ואילך].)

מהירותן של התמורות בהרכב האורגאני של ההון ובצורתו הטכנית; וכן גואה־והולך החוג של תחומי־הייצור הנתפסים על־ידי אותן התמורות, אם בו־בזמן ואם לסירוגין. ובכן: אוכלוסיית־הפועלים, עם שהיא גופה מייצרת את הצבר ההון, מייצרת היא בהיקף מתרבה־והולך את האמצעים שעושים אותה עצמה למיותרת־במניין מבחינה יחסית[79]. זהו חוק־אוכלוסין המיוחד לו לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי, כשם שלמעשה כל אופן־ייצור היסטורי מיוחד יש לו חוקי־אוכלוסין מיוחדים משלו בני תוקף היסטורי. חוק־אוכלוסין מופשט אינו קיים אלא בשביל צמחים וחיות — עד כמה שהאדם אינו מתערב בכך מבחינה היסטורית.

אולם, אם ראינו, כי יתור באוכלוסיית־הפועלים הוא תולדת־הכרח של ההצבר, או של התפתחות העושר על יסוד קאפיטאליסטי — הרי, להיפך, נעשה אותו עודף־אוכלוסייה מנוף להצבר הקאפיטאליסטי, וגדולה מכן: הוא נעשה תנאי לקיומו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי. הוא משמש חיל־מילואים תעשייתי העומד־לשימוש, והוא כולו קניינו של ההון לחלוטין, כאילו הלה טיפח וריבה אותו על חשבונו־הוא. בשביל הצרכים המשתנים־והולכים של שיערוך־ההון מעמיד אותו חיל־מילואים את החומר האנושי המוכן־ומזומן תמיד ליתן עצמו לניצול — ללא תלות בסייגים של ריבוי־האוכלוסין בפועל ממש. עם גידול ההצבר ומה שמתלווה אליו: התפתחות הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, גדל כוח ההתפשטות הפתאומי של ההון; ולא רק

---

[79] אותו חוק, כי השיעור היחסי של ההון המשתנה הולך־ופוחת הפחתה פרוגרסיבית, לרבות השפעותיו על מצבו של מעמד הפועלים־השכירים — כמה כלכלנים מצוינים מן האסכולה הקלאסית ניחשו אותו חוק יותר משהבינוהו. הזכות הגדולה־ביותר מבחינה זו נודעת לו לג׳ון בארטון, אם גם הוא, ככל שאר הכלכלנים, מערבב־ומחליף הון קבוע בהון יציב והון משתנה בהון חוזר. אומר הוא: „הביקוש אחרי עבודה תלוי בעלייתו של ההון החוזר, ולא בעלייתו של ההון היציב. אילו היתה זו אמת, כי שווה היחס בין שני סוגי־הון אלה בכל הזמנים ובכל הנסיבות, כי אז יוצא מכאן, באמת, שמספר הפועלים המועסקים מצוי ביחס אל עושר המדינה. אך הנחה כזאת אין לה אף צל של הסתברות. משהולכות־ומתפתחות האומנויות ומתפשטת הציביליזאציה, הולך־וגדל שיעורו של ההון היציב ביחס אל ההון החוזר. סכום ההון היציב, המושקע בייצורה של חתיכת־מלמלה בריטית, גדול לפחות פי מאה — ואפשר פי אלף — מהסכום [של ההון היציב] המושקע בחתיכה דומה של מלמלה הודית. והפרופורציה של ההון החוזר קטנה פי מאה או פי אלף... אילו היו מוסיפים את כל החסכונות השנתיים אל ההון היציב — לא יהא בכך כדי להשפיע השפעת־גידול על הביקוש אחרי עבודה.״ (ג׳ון בארטון: „הרהורים בדבר הנסיבות, המשפיעות על תנאי המעמדות־העובדים בחברה״. לונדון 1817, עמ׳ 16, 17.) „אותה סיבה גופה, שעלולה להעלות את ההכנסה־נטו של הארץ, עלולה בו־בזמן להביא לידי עודף באוכלוסייה ולקלקל את מצבו של העובד.״ (ריקארדו: „עיקרים וכו׳״, עמ׳ 469.) עם ריבוי ההון, „הרי הביקוש (אחרי עבודה) יימצא ביחס פוחת־והולך.״ (שם, עמ׳ 48, הערה.) „סכום־ההון המוקדש להחזקת העבודה עשוי להשתנות, בלא תלות בשינויים כל־שהם שחלים בסך הכולל של ההון... ואפשר, שתנודות גדולות בכמות התעסוקה וסבלות גדולים יהיו תכופים יותר, עם שההון גופו נעשה שופע־יותר.״ (ריצ׳ארד ג׳ונס: „הרצאת־מבוא על כלכלה מדינית״. לונדון 1833, עמ׳ 13.) „הביקוש (אחרי עבודה) יעלה... לא ביחס להצבר של ההון הכללי... ובכך, כל תוספת בהון האומה המיועד לרפרודוקציה — במרוצת התקדמותה של החברה — תלך־ותקטן השפעתה על מצבו של הפועל.״ (ראמזיי: „מסה על חלוקת העושר״, עמ׳ 90, 91.)

משום שגדלה גמישותו של ההון המשמש בתיפקודו, ומשום שגדל העושר המוחלט, שההון אינו אלא חלק גמיש ממנו; לא רק משום שהאשראי מעמיד לרשות הייצור בבת־אחת, עם כל גירוי מיוחד, חלק בלתי־רגיל של אותו עושר בדמות הון נוסף. עצם התנאים הטכניים של תהליך־הייצור — מנגנון־מכונות, אמצעי־הובלה, וכו׳ — הם הפותחים אפשרות, בקנה־מידה גדול־ביותר, להפוך במהירות יתירה את עודף־התוצרת לאמצעי־ייצור נוספים. כמות העושר החברתי, הגואה ועוברת על גדותיה עם התקדמותו של ההצבר והנתונה לגלגול בתוספת־הון, דוחקת עצמה דחיקת־קצף לתוך תחומי־ייצור ישנים, שנתרחב פתאום שוקם, או לתוך תחומים חדשים שנפתחו, כגון מסילות־ברזל וכו׳, שהצורך בהם נובע מתוך התפתחותם של התחומים הישנים. בכל מקרים כאלה וכיוצא־בהם צריך, שאפשר יהיה להטיל פתאום המונות גדולים של בני־אדם אל הנקודות המכריעות, בלא לגרום נזק לקנה־המידה של הייצור בשאר תחומים. ועודף־האוכלוסייה הוא המספק את ההמונות ההם. פרשת חייה האופיינית של התעשייה המודרנית, אותה צורה של מַעגל בן־עשר־שנים, הנפסק רק על־ידי תנודות קלות; מחזור המכיל תקופות של פעילות בינונית, של ייצור בלחץ גבוה, של משבר ושיתוק — מיוסדת על התהוותו המתמדת של חיל־המילואים התעשייתי, או של עודף־האוכלוסין, על קליטתו, אם בהרבה ואם במועט, והתהוותו מחדש. תהפוכותיו של אותו מעגל תעשייתי שוב משמשות מקור לגיוס עודף־האוכלוסייה ונעשות אחד הגורמים הנמרצים ביותר לייצורו־החוזר.

ואמנם אותה פרשת־חיים מיוחדת במינה של התעשייה המודרנית, שאין אתה מוצא כמותה בשום תקופה קודמת של האנושות, לא הָיתה אפשרית בימי ילדותו של הייצור הקאפיטאליסטי. הרכבו של ההון לא נשתנה־והלך אלא תוך הדרגה יתירה. הווה אומר: בהתאמה להצבר־ההון חָל, בדרך כלל, גידול יחסי של הביקוש אחרי עבודה. ואף על פי שהתקדמות ההצבר לא היתה אלא אִטית, בהשוָאָה אל התקופה המודרנית, הרי נתקלה בסייגים טבעיים לגבי אוכלוסיית־הפועלים הניתנת לניצול; ואי־אפשר היה להעבירם מן העולם אלא באמצעי אלימות, שנעמוד עליהם להלן. התרחבות קנה־המידה של הייצור — פתאום ובתזוזות־דחיפות — היא תנאי־קודם להתכווצותו הפתאומית; האחרונה שוב מעוררת את הראשונה, אך זו לא תיתכן בלא חומר אנושי העומד־לשימוש, בלא שיתרבו הפועלים ריבוי בלתי תלוי בגידולה המוחלט של האוכלוסייה. ריבוי זה נוצר על־ידי התהליך הפשוט ה„משחרר" תמיד חלק מן הפועלים; הוא נוצר על־ידי מתודים המפחיתים את מספר הפועלים העסוקים הפחתה יחסית לגבי הייצור הגדל־והולך. הווה אומר: כל צורת־תנועתה של התעשייה המודרנית צומחת־ועולה מתוך כך, שחלק מאוכלוסיית־הפועלים נהפך תמיד לידיים בטלות־לחלוטין או לידיים עסוקות־למחצה. על שטחיותה של הכלכלה המדינית ניתן לעמוד בין השאר מתוך כך, שהיא נוטלת את התרחבותו והתכווצותו של האשראי — שהן אינן אלא סימן [סימפטום] בלבד לתמורות הפריודיות במעגל התעשייתי — ועושה אותן סיבה לתמורות אלו. מה גרמי־השמים לאחר שהוטלו פעם לתוך תנועה מסוימת, חוזרים עליה לעולם — אף הייצור החברתי כך, משהוטל לתוך אותה תנועה של התרחבות והתכווצות לסירוגין. תוצאות שוב נעשות סיבות, ושלבי־תמורותיו של התהליך כולו, החוזר־ומייצר תמיד את

תנאיו שלו־עצמו, לובשים צורה של מחזוריות פריודית. אבל רק משהכתה התעשייה המכאנית שרשים עמוקים עד כדי כך, שהיתה משפיעה השפעה מכרעת על כל הייצור של האומה; משהתחיל סחר־החוץ, בהשפעתה של אותה תעשייה, דוחק את סחר־הפנים מעמדתו הראשונה־במעלה; משפלש־וכבש השוק העולמי בזה־אחר־זה תחומים נרחבים בעולם החדש, באסיה ובאוסטראליה; ובסוף, משנתרבו במניין מספיק האומות החרשתיות שיצאו לזירת־הקרב, — רק מאותו זמן ואילך באה שעתם של אותם מעגלים החוזרים־ומייצרים עצמם בתמידות, ששלביהם החלים בזה־אחר־זה מקיפים שנים תמימות ושהם מסתכמים תמיד במשבר כללי המשמש סוף־פסוק למעגל אחד ונקודת־מוצא למעגל שני. משכו הפריודי של מעגל כזה היה עד כה עשר או אחת־עשרה שנים, אך אין כל סיבה לכך, שנחשוב מניין־שנים זה לקבוע. אדרבה: מתוך חוקי הייצור הקאפיטאליסטי, שהעלינו זה עתה, חייבים אנו להסיק, כי אותו מניין אינו אלא משתנה, וכי תקופת המעגלים תלך ותתקצר בהדרגה. משנתגבשה מחזוריות פריודית זו, שוב מבינה אפילו הכלכלה המדינית, שהתהוותה של אוכלוסייה־עודפת יחסית — כלומר, עודפת ביחס לצורך הבינוני של שיערוך־ההון — תנאי־חיים היא בשביל התעשייה המודרנית.

„נניח" — אומר ה. מריוול, לשעבר פרופסור לכלכלה מדינית באוקספורד, ואחר־כך פקיד במיניסטריון־למושבות האנגלי — „נניח, שעם בוא משבר מאותם המשברים מתרוממת האומה למאמץ, כדי להפטר על־ידי הגירה מכמה מאות אלפים של ידיים מיותרות — מה יהיה בסופו של דבר זה? עם חידוש ראשון של הביקוש אחרי עבודה, יהא מחסור בעובדים. תהיה הרפרודוקציה [של האנשים] מהירה כאשר תהיה, מכל מקום יהא דרוש פרק־זמן של דור כדי למלא את ההפסד בפועלים מבוגרים. והרי רוַחיהם של בעלי־התעשייה שלנו תלויים בעיקר ביכולתם זו, שיוכלו להשתמש בשעת ההצלחה, שעה שקיים ביקוש עֵר, ולמצוא לעצמם פיצויים בעד ההפסקה של ביקוש רופף. ויכולת זו מובטחת להם רק על־ידי הפיקוד על מכונות ועל עבודת־ידיים. מן ההכרח, שימצאו לעצמם ידיים מזומנות־לשימוש; מן ההכרח, שיוכלו להגביר את פעילות עשייתם בשעת הצורך ולרפותה שוב — הכל לפי המצב בשוק — שאם לא כן לא יהיה בידם לקיים בתוך מרוץ ההתחרות אותו יתרון, שעליו עומד עושרה של ארצנו"[80]. אפילו מאלתוס רואה בעודף־האוכלוסין — אם כי מתוך צרות־מוחין שלו הוא מוצא הסבר לכך בגידול־יתר מוחלט של אוכלוסיית־הפועלים, ולא משום שהיא נעשית מיותרת־במניין מבחינה יחסית — הכרח בשביל התעשייה המודרנית. וכן הוא אומר: „מנהגי־תבונה בענייני נישואין, אם מקיימים אותם בהיקף מסוים בקרב מעמד־הפועלים בארץ, העומדת בעיקר על המאנופאקטורה והמסחר — עשויים לגרום לה נזק... לפי עצם טבעה של האוכלוסייה אין להביא לשוק תוספת של פועלים, כתוצאה של ביקוש מיוחד, אלא לאחר שיעברו 16 או 18 שנים — והרי הפיכתה של הכנסה להון על־ידי חסכון, אפשר שתחול ביתר מהירות; לעולם צפויה לה לארץ הסכנה, שכמות האמצעים להחזקת העבודה

---

[80] ה. מריוול: „הרצאות על התיישבות ועל מושבות". לונדון 1841 ו־1842, כרך ראשון, עמ' 146.

תגדל במהירות יתירה מגידולה של האוכלוסייה"[81]. לאחר שהכלכלה המדינית הכירה בכך, כי התהוותו המתמדת של עודף־אוכלוסייה יחסי בקרב הפועלים משמש הכרח בשביל ההצבר הקאפיטאליסטי, שׂמה עכשיו בפי „האידיאל הנאה" ("beau idéal") של אהובה־הקאפיטאליסט — ודוק: בדמות ההולמת אותה כל־צרכה, בדמות בתולה זקנה — את הדברים הבאים, שעליו להשמיע באזני „המיותרים" שהושלכו אל הרחוב על־ידי תוספת־ההון, יצירת כפיו־הוא: „אנו, החרשתנים, עושים למענכם כל אשר בידינו, בהרבותנו את ההון שממנו עליכם להתפרנס; ואתם חייבים לעשות את השאָר, בכוונכם את מספרכם כנגד אמצעי־הפרנסה"[82].

הייצור הקאפיטאליסטי לא די לו כל עיקר בכמות כוח־העבודה העומד־לשימוש, שמספק לו הגידול הטבעי של האוכלוסייה. בשביל משחק־פעולתו החפשי הוא זקוק לחיל־מילואים תעשייתי, שאינו־תלוי בסייג טבעי זה.

עד כאן הנחנו, שעלייתו או ירידתו של ההון המשתנה מותאמת לה בדיוק עלייתו או ירידתו של מספר הפועלים המועסקים.

ואולם ההון המשתנה — באם מספר הפועלים אשר תחת פיקוּדו נשאר כשהיה, ואפילו אם פחת — גדל־והולך, משהפועל־הפרט מספק יותר עבודה, וממילא עולה שכר־עבודתו, אף על פי שמחיר־העבודה נשאר כשהיה ואפילו יורד, אלא שעלייה זו אִטית יותר מעלייתה של כמות־העבודה. אם כן, תוספתו של ההון המשתנה משמשת מעריך [אינדקס] שקיימת יותר עבודה — ולא שיש יותר פועלים מועסקים. מעניינו המוחלט של כל בעל־הון לסחוט כמות־עבודה מסוימת ממספר מוקטן של פועלים, ולא לסחטה ממספר גדול־יותר — ותהא העבודה זולה כמקודם ואפילו זולה יותר. במקרה האחרון גדלה השקעת ההון הקבוע ביחס אל כמות העבודה המונעת על ידו, ואלו במקרה ראשון אִטי גידול זה בהרבה. ככל שיגדל קנה־המידה של הייצור, כן ירבה משקלו של טעם זה. עוצמת־כובדו גדלה עם הצבר ההון.

ראינו, כיצד התפתחותו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי ושל הכוח הפרו־דוקטיבי של העבודה — והיא סיבה ותוצאה כאחת של ההצבר — מכשירה את

---

81 "Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population." (מ א ל ת ו ס: „עיקרים בכלכלה מדינית", עמ' 254, 319, 320.) בחיבורו זה מגלה מאלתוס, סוף־סוף, באמצעותו של ס י ס מ ו נ ד י, את השילוש היפה של הייצור הקאפיטאליסטי: עודף־הייצור — עודף־האוכלוסייה — עודף־הצריכה: שלוש מפלצות עדינות מאוד, באמת! [three very delicate monsters, indeed!]. השווה פ. א נ ג ל ס: „ראשי פרקים לביקורת הכלכלה המדינית", שם, עמ' 107 ואילך.

82 ה א ר י ט מ א ר ט י נ ו: „השביתה במאנצ'סטר". 1842, עמ' 101.

בעל־ההון להניע, באותה השקעה עצמה של הון משתנה, יותר עבודה, בנצלו יותר את כוחות־העבודה האינדיווידואליים, אם ניצול אקסטנסיבי או אינטנסיבי. ועוד ראינו, כי באותו ערך־הון ממש קונה הוא יותר כוחות־עבודה, בדחקו יותר ויותר פועלים מאומנים מפני בלתי־מאומנים, בוגרים מפני בלתי־בוגרים, גברים מפני נשים, כוח־עבודה של גדולים מפני כוח־עבודה של נערים או ילדים.

ובכן: מצד אחד, אם ההון המשתנה גדול־יותר, הריהו מביא, עם התקדמותו של ההצבר, יותר עבודה לידי זרימה, בלא לרכוש יותר פועלים; ומצד שני, אם ההון המשתנה נשאר באותו שיעור, הריהו מביא לידי זרימה יותר עבודה באותה כמות של כוח־עבודה, ולאחרונה: הוא מזרים יותר כוחות־עבודה נמוכי־דרגה בדחקו כוחות עבודה רמי־דרגה.

נמצאנו למדים: התהוותו של עודף־אוכלוסין יחסי, או פיטורי־פועלים, מתקדמת אפילו ביתר־מהירות מן ההפיכה הטכנית בתהליך־הייצור — זו המואצת והולכת גם בלעדי זה עם התקדמותו של ההצבר — ומן ההפחתה המותאמת, הפרופורציונאלית, של חלק־ההון המשתנה לעומת חלק־ההון הקבוע. ואם ראינו, כי אמצעי־הייצור, ככל שיתרבו בהיקפם ובכוח־פעולתם, כן תפחת מידת האפשרות של הפיכתם לאמצעי־תעסוקה בשביל הפועלים — הרי יחס זה עצמו אף הוא משתנה על־ידי כך, כי במידה שיגדל הכוח הפרודוקטיבי של העבודה, בה־במידה מגביר ההון את אספקת־העבודה למענו מהר־יותר משהוא מגביר את ביקושו־שלו אחרי פועלים. יתר־עבודתו של החלק המועסק אשר במעמד־הפועלים מַגְאָה את שורות המילואים שלו; ואלו הלחץ המוגבר, השופע מתוך התחרותם של אלה בחלק המועסק, כופה עליו, להיפך, יתר־עבודה וכניעה לגזירת פיקודו של ההון. קללה זו, שמטילים על חלק אחד ממעמד־הפועלים אֲבטלה־מאונס, משום שחלקו האחר עובד יתר־עבודה, ולהיפך — נעשית בידי בעל־ההון היחיד אמצעי־להתעשרות[83], ועם זה מאיצה היא

---

[83] אפילו בימי מצוקת־הכותנה של שנת 1863 אנו מוצאים, בקונטרס של טווי־הכותנה אשר בבלקברן, קובלנות חריפות נגד יתור־העבודה, שמחמת חוק־בתי־החרושת לא פגע, כמובן, אלא בפועלים־גברים מבוגרים. „הפועלים המבוגרים שבבית־חרושת זה נדרשו לעבוד 12 עד 13 שעות ביום, בעוד שיש מאות פועלים, הנאלצים לאֲבטלה, שהיו רוצים בכל לבם לעבוד עבודה חלקית, כדי לפרנס את משפחותיהם ולהציל את אחיהם ממיתה קודם־זמנה מחמת יתור־עבודה.״ „אנו״ — נאמר בהמשך־הדברים — „היינו רוצים לשאול: כלום אותו נוהג, שמספר פועלים עובדים שעות־נוספות, עלול ליצור רגשות תקינים בין אדונים ו,משרתים׳? הפועלים, שמעבידים אותם שעות־נוספות, מרגישים בעוול זה ממש כאותם הפועלים, שנגזרה עליהם בטלה־מאונס (condemned to forced idleness). יש במחוזנו עבודה במידה מספיקה כמעט, כדי ליתן לכל תעסוקה חלקית — אם תהא מחולקת כראוי. אין אנו תובעים אלא צדק־ויושר, בבקשנו מאת האדונים, שישקדו בכלל על שיטת עבודה של שעות קצרות, ביחוד עד שיבקע השחר של מצב־דברים טוב־יותר בשבילנו, תחת שחלק מן הפועלים יעבדו שעות־נוספות, בעוד שאחרים שאין להם עבודה נאלצים להתקיים מקופת הצדקה.״ („דו״חות של מפקחי בתהח״ר, 31 באוקט. 1863״, עמ׳ 8.) — השפעה זו, שעודף־אוכלוסין יחסי משפיע על הפועלים המועסקים — עומד עליה מחַברה של „מסה על עיסוק ומסחר״ בחוש־הבורגנות הנודע לו, שאינו מטעהו לעולם. „סיבה אחרת לאֲבטלה (idleness) בממלכה זו נעוצה במחסור של מספר ידיים עובדות במידה מספיקה... כל־אימת שעבודה נעשית נדירה, מחמת ביקוש יוצא־מן־הכלל אחרי תוצרים, מרגישים הפועלים בחשיבותם־הם

את התהוותו של חיל־המילואים התעשייתי בקנה־מידה, שיהא הולם את התקדמותו של ההצבר החברתי. עד כמה חשוב גורם זה לגבי התהוותו של עודף־האוכלוסין היחסי, תוכיח אנגליה, למשל. עצומים הם אמצעיה הטכניים לשם „חסכון" בעבודה. ואף על פי כן, אם יבואו מחר ויצמצמו את העבודה צימצום כללי עד למידתה הראציונאלית, וידרגוה שוב בתוך השכבות השונות של מעמד־הפועלים, לפי הגיל והמין — שוב לא תהא מספיקה לחלוטין אוכלוסיית־הפועלים המצויה, כדי להתמיד־ולקיים את הייצור הלאומי בקנה־מידתו של עכשיו. צריך יהיה להפוך את רובם הגדול של הפועלים „הבלתי־פרודוקטיביים" כעת לפועלים „פרודוקטיביים".

התנועות הכלליות בשכר־העבודה אינן מוסדרות, בדרך כלל, אלא על־ידי התרחבותו והתכווצותו של חיל־המילואים התעשייתי בלבד — והללו מתאימות לתמורות הפריודיות במעגל התעשייתי. ובכן: אין תנועות אלה נקבעות על־ידי תנועת המספר המוחלט של אוכלוסיית־הפועלים — אלא על־ידי היחס המשתנה הזה, שלפיו מתפצל מעמד־הפועלים לחיל פעיל ולחיל־מילואים; על־ידי העלייה והירידה בהיקפו היחסי של עודף־האוכלוסייה, ועל־ידי המידה שעודף זה עתים נקלט ועתים נפלט. הגיעו בעצמכם: לגבי התעשייה המודרנית על מַעגלה בן עשר השנים ועל שלביה הפריודיים, שנוסף על כך מצטלבים הללו, עם התקדמות ההצבר, על־ידי תנודות בלתי־סדירות הבאות זו אחר זו במהירות גדלה־והולכת — הרי יהיה זה באמת חוק נאה ונחמד, שיאמר להסדיר את ביקוש העבודה ואספקתה, לא לפי התפשטותו והתכווצותו של ההון, כלומר, לפי צרכי־שיערוכו אשר בכל זמן ועידן, באופן שעתים נראה שוק־העבודה מלא פחות־מדי משום שההון מתפשט, ועתים שוב נראה מלא יותר־מדי משום שההון מתכווץ — אלא, להיפך, חוק זה יהא תולה את תנועת־ההון בתנועה־המוחלטת של המוני־האוכלוסייה. וראָה: זוהי דוקא הדוגמה הכלכלית. לפי אותה דוגמה עולה שכר־העבודה מחמת הצבר־ההון. עלה שכר־העבודה, הריהו מדרבן להחיש את הריבוי של אוכלוסיית־הפועלים, וריבוי זה מַתמיד־והולך עד שמתגדש שוק־העבודה, כלומר, עד שההון אינו מספיק עוד ביחס לאספקת הפועלים. שכר־העבודה שוב יורד, והנה לפנינו הצד השני של המטבע. מחמת ירידתו של שכר־העבודה נהרסים והולכים בזה אחר זה חלקים־חלקים מן האוכלוסייה העובדת, וביחס אליה שוב מתהווה עודף של הון; או, כפי שאחרים מסבירים: ירידת שכר־העבודה ובהתאם לכך העלאת ניצולו של הפועל מחישים שוב את ההצבר, בעוד שהשכר הנמוך משמש בו־בזמן סייג בפני ריבויה של אוכלוסיית־הפועלים. וכך חל שוב אותו יחס, שאספקת־העבודה נמוכה מן הביקוש אחרי עבודה, השכר עולה, וחוזר חלילה. כמה נאה מתוך זה בשביל תנועת הייצור הקאפיטאליסטי המפותח! עד שאפשר יהיה שיחול ריבוי חיובי של האוכלוסייה המסוגלת באמת לעבודה, מחמת העלאת השכר — כבר יעבור־ויחלוף

ואף ישקדו שאדוניהם ירגישו בכך. מפליא הדבר; אך תכונותיהם של הבחורים הללו מושחתות עד כדי כך, שבמקרים כאלה נתלכדו חבורות של פועלים להציק למעסיק על־ידי זה, שהם מתבטלים בצוותא יום שלם." („מסה וכו'", עמ' 27, 28.) אָכן, אותם הבחורים דרשו העלאת־השכר!

עשרת מונים אותו מוֹעד, שעד סיומו היה צריך לנהל את המערכה התעשייתית, לגמור את הקרב ולהביאוֹ לידי הכרעה.

בין 1849 עד 1859 חלה במחוזות החקלאיים שבאנגליה, יחד עם ירידת מחירי־התבואות, עלייה בשכר־העבודה — שלמעשה לא היתה אלא עלייה נוֹמינאלית בלבד. בווילטשייר, למשל, עלה השכר השבועי מ־7 עד 8 שילינגים, בדוֹרסטשייר מ־7 עד 8 או 9 שילינגים, וכו'. והיתה עלייה זו תוצאה של יציאת פועלים למעלה מגדר הרגיל מבין עודף האוכלוסייה החקלאית, שנגרמה על־ידי ביקוש לצרכי־מלחמה, על־ידי ההרחבה העצומה של בנייני מסילות־ברזל, בתי־חרושת, מכרות וכיוצא באלה. ככל שהשכר ירוד־יותר, כן תתבטא כל עלייה שחלה בו, ואפילו בלתי־ניכרת ביותר, במספר גדול יותר של אחוזים. אם שכר השבוע 20 שילינגים, למשל, והוא עולה עד 22, הרי שעלייתו היא 10%; כנגד זה, אם הוא רק 7 שיל. והוא עולה עד 9, נמצא שעלייתו היא כדי $28^1/_7$% — והרי אתה שומע מכאן שיעור ראוי להתכבד. מכל מקום יללו החוכרים, ואפילו העתון „לונדון אקוֹנוֹמיסט" מילמל ברצינוּת גמורה על „התקדמות כללית וניכרת" ["a general and substantial advance"] [84] ביחס לאותם שיעורים של שכר־רעב. ומה עשו עכשיו החוֹכרים? כלום עמדו הללו והמתינוּ, עד שהפועלים החקלאים, שהיו מקבלים תשלום מזהיר כזה, הלכו ונתרבו עד כדי כך, שבהכרח שוב ירד שכר־העבודה — כפי שהדבר מתרחש במוח הדוֹגמַאטי הכלכלי? הם עמדו והתקינו יותר מכונות ובלי שהיות נעשו שוב הפועלים „מיותרים", במידה שאפילו החוכרים נחה דעתם. עכשיו שוב הושקע „יותר הון" בחקלאות מאשר קודם־לכן, ובצורה פרודוקטיבית יותר. ובכך ירד הביקוש אחרי פועלים לא רק ירידה יחסית אלא גם ירידה מוחלטת.

אותה פיקציה כלכלית מחליפה שני דברים: החוקים, המסדירים את התנועה הכללית של שכר־העבודה — היינוּ, החוקים המסדירים את היחס שבין מעמד־הפועלים, הוא כוח־העבודה הכולל, ובין ההון הכולל החברתי — היא מחליפתם בחוּקים, הקובעים את החלוקה של אוכלוסיית־הפועלים בין תחומי־הייצור השונים. אם, למשל, מחמת קוניונקטורה נוחה מתעורר ההצבר בתחום־ייצור מסוּים לידי פעילות יתירה, והרְוָחים גדולים כאן מן הרְוָחים־הממוצעים, ותוספת־הון נדחפת ובאה לכאן — ברור, שיעלה הביקוש לעבודה ויעלה שכר־העבודה. שכר־העבודה המוגדל מושך חלק גדול יותר מאוכלוסיית־הפועלים לתוך אותו תחום שההצלחה מאירה לו פנים, עד שיהא רווּי בכוח־עבודה, ואז בסופו של דבר שוּב יורד השכר אל רמתוֹ הממוצעת שבתחילה — או שיורד גם למטה הימנה, באם ההידחקוּת היתה גדולה מן המידה. מכאן ואילך לא רק שפוסקת הגירת הפועלים לתוך ענף־העסק הנדון, אלא זו אפילו מפנה מקומה ליציאת הפועלים. הכלכלן המדיני סבור, שהוא רואה כאן, „היכן ואיך" בעקבות הריבוי המוחלט של שכר־העבודה בא ריבוּי מוחלט של הפועלים, ובעקבות הריבוּי המוחלט של הפועלים באה ירידתו של השכר; אך לאמיתו של דבר אין הוא רואה אלא את התנודה המקומית של שוק־העבודה

---

[84] „אקונומיסט", 21 בינואר 1860.

בתחום־ייצור מיוחד, אין הוא רואה אלא תופעות של חלוקת אוכלוסיית־הפועלים בתחומים השונים של השקעת ההון — הכל לפי צרכיו המתחלפים.

בתקופות של קפאון או של הרוָחה בינונית לוחץ חיל־המילואים התעשייתי על צבא־הפועלים הפעיל, ובתקופה של ייצור יתר־על־המידה וקדחתנות מרסן הראשון את דרישותיו של השני. הרי שעודף־האוכלוסייה היחסי הוא הרקע, שעליו בא לידי תנועה החוק של ביקוש־לעבודה ושל אספקת־העבודה. הוא הדוחק־ומכניס את זירת פעולתו של אותו חוק לתוך סייגים הנוחים בכולם לתאוות־הניצול ורדיפת־השלטון של ההון. כאן המקום, שנשוב לדון באחד המעשים הגדולים של האַפולוגטיקה הכלכלנית. זכור לנו: אם מחמת התקנת מכונות חדשות או הרחבת המכונות הישנות, מתגלגלת חתיכת הון משתנה בהון קבוע — והרי זו פעולה ש„כובלת" הון ודוקא משום כך „משחררת" היא פועלים — והנה בא האַפולוגטיקן הכלכלי ומעלה בהסברו ממש את ההיפך: פעולה זו משחררת הון בשביל הפועלים. ורק עכשיו ניתן לנו להעריך כל־צָרכֵנו את עַזות־מצחו של האפולוגטיקן. הרי משוחררים לא רק הפועלים שנדחקו במישרין על־ידי המכונות, אלא גם חילופיהם־להבא וגם מכסת־העובדים הנוספת שעתידה להיקלט היקלטות סדירה, עם התפשטותו הרגילה של העסק על בסיסו הקודם. כל אלה „משוחררים" עכשיו, ויכול להשתמש בהם כל הון חדש שוחר־תיפקוד. אם ימשוך דוקא אותם פועלים או אחרים — לעולם תהיה השפעתו על הביקוש הכללי לעבודה כאין וכאפס, כל זמן שהון חדש זה לא יספיק אלא כדי לשחרר את השוק מפועלים בדיוק כמספר שהשליכוהו המכונות לתוך השוק. מעסיק הוא מספר קטן מזה, שוב גדל והולך המון המיותרים; מעסיק הוא מספר גדול מזה, שוב אין הביקוש הכללי לעבודה גדל אלא בעודף זה של המועסקים על ה„משוחררים". ובכן: בין כך ובין כך מתבטלת דחיפת־גיאות זו, שבתנאים אחרים היו עשויים הונות־נוספים שוחרי־השקעה להעניק לביקוש הכללי לעבודה — מתבטלת היא באותה מידה שמספיקים עדיין הפועלים המושלכים לרחוב על־ידי המכונה. משמע, איפוא: המכאניזם של הייצור הקאפיטאליסטי דואג לכך, שהעלייה המוחלטת של ההון לא תתלווה אליה עלייה מותאמת בביקוש הכללי לעבודה. ודבר זה קרוי בפי האפולוגטיקן פיצוי בעד מצוקתם, יסוריהם וסכנת־הכליון של הפועלים שנדחקו מן העבודה בתקופת־המעבר, המטילה אותם לתוך חיל־המילואים התעשייתי! הביקוש־לעבודה אינו מזדהה עם ריבוייו של ההון, אספקת־העבודה אינה מזדהה עם ריבוייו של מעמד־הפועלים — עד שאין כאן משום השפעת־גומלין של שני כוחות בלתי־תלויים. Les dés sont pipés [הקוביות מזויפות הן]. ההון הוא שפועל משני הצדדים כאחד. אם הצבר־ההון מַרבה מכאן את הביקוש־לעבודה, הרי מכאן הוא מַרבה את אספקת־הפועלים על־ידי „שחרורם", ואלו לחץ המובטלים כופה בו־בזמן את העובדים שיזרימו יותר עבודה, ונמצא כי במידה מסוימת נעשית על־ידי כך אספקת־העבודה בלתי־תלויה באספקת־עובדים. תנועתו של החוק בדבר ביקוש־לעבודה ואספקת־עבודה משלימה את שלטון־עריצותו של ההון. ולפיכך: משבאים הפועלים ומגלים את הסוד הזה: כיצד מתרחש הדבר, כי במידה שהם מַרבים לעבוד, במידה שהם מייצרים יותר עושר לאחרים ואף גדל־והולך הכוח הפרודוקטיבי של עבודתם — בה במידה הולך־ומחמיר אפילו תיפקודם כאמצעי־לשיערוך ההון;

משמגלים הם, כי דרגת האינטנסיביות של ההתחרות שביניהם לבין עצמם תלויה בכולה בלחץ של עודף־האוכלוסייה היחסי; משמתחילים הם, איפוא, לארגן, באמצעות האגודות המקצועיות [Trades' Unions] וכו׳, שיתוף־פעולה תכניתי, בין המועסקים ובין המובטלים, כדי לשבור או להחליש את התוצאות ההרסניות של אותו חוק־טבע שבייצור הקאפיטאליסטי לגבי מעמדם — מיד קמים ההון ואתו מלחך־פנכה שלו, הוא הכלכלן המדיני, וצווחים: פגיעה כאן בחוק „הנצחי", „הקדוש" כביכול, של הביקוש והאספקה. הרי שכל איחוד של מועסקים ומובטלים מפריע את משחקו „הטהור" של אותו חוק. ומצד השני: משחלים במושבות, למשל, תנאים בלתי־נוחים וגודרים בפני התהוותו של חיל־המילואים התעשייתי, ועם זה בפני תלותו המוחלטת של מעמד־הפועלים במעמד בעלי־ההון — שוב מתמרד ההון, לרבות סאנכו־פאנשה[ח] שלו בעל השיגרה השדופה, נגד החוק „הקדוש" של הביקוש והאספקה, והרי הוא מתאמץ לחסום לפניו את הדרך על־ידי אמצעי־כפייה.

4. צורות־קיום שונות לעודף־האוכלוסייה היחסי. החוק הכללי של ההצבר הקאפיטאליסטי

עודף־האוכלוסייה היחסי מצוי בגונים ובני־גונים שונים. נמנה עליו כל פועל באותו פרק־זמן שהוא עסוק רק למחצה או שאינו עסוק בכלל. אם לא לדבר בצורותיו הגדולות של עודף־האוכלוסייה היחסי, החוזרות חזרה פריודית — שינוי־השלבים במעגל התעשייתי הם שמטביעים עליו צורות אלו, עד שעתים במשברים מופיע הוא הופעה חריפה, ועתים בימים של עסקים חלושים מופיע הוא הופעה חוזרת [כרונית] — הרי נודעות לו בהתמדה שלוש צורות: זורמת, מוצנעת, וקפואה.

במרכזי התעשייה המודרנית — בתי־חרושת, מפעלי־מאנופאקטורה, בתי־היתוך, מכרות וכו׳ — עתים מודחים הפועלים ועתים שוב נמשכים בהיקף גדול, עד שבסופו של דבר מתרבה בדרך כלל מספר המועסקים, ולוא גם ביחס פוחת־והולך בהתמדה, לעומת קנה־המידה של הייצור. כאן מצוי עודף־האוכלוסייה בצורה זורמת.

הן בתי־חרושת ממש והן כל בתי־המלאכה הגדולים, שהונהג בהם מנגנון־של־מכונות כגורם הייצור, או שלפחות הותקנה בהם חלוקת־העבודה המודרנית — כל אלה זקוקים להמוני־פועלים גברים שטרם סיימו את גיל נעוריהם. משהגיעו לתאריך זה שוב לא נשאר מהם אלא מספר מועט הראוי לתעסוקה באותם ענפי־עסק, ואלו רובם נידונים ברגיל לפיטורים. הללו משמשים יסוד לזרימת עודף־האוכלוסייה, — יסוד הגדל־והולך עם גידול היקפה של התעשייה. מקצתם מהגרים, ובעצם אינם אלא הולכים בעקבות ההון המהגר. אחת התוצאות מכך היא, שמספר הנשים בקרב האוכלוסייה מתרבה במהירות יתירה משמתרבה מספר הגברים — ואנגליה תוכיח. שהריבוי הטבעי של המוני־העובדים אין בידו לרוות את צרכי־ההצבר של ההון, ואף־על־פי־כן עולה בו־בזמן ריבוי זה על צרכים אלה — סתירה היא הנובעת מעצם תנועת ההון. הלה זקוק יותר להמונים גדולים של פועלים בגיל צעיר, ופחות להמוני־פועלים בגיל של מבוגרים. ואין סתירה זו בולטת יותר מן הסתירה השנייה, שקובלים על מחסור בידיים עובדות, בו־בזמן שאלפים מרובים מהם מוטלים

[מובטלים] ברחובות, משום שחלוקת־העבודה מרתקתם אל ענף־עסק אחד מסויים[85]. מלבד זה צורך ההון את כוח־העבודה במהירות יתירה כל כך, עד שהפועל בגיל בינוני, על הרוב, כבר סיים את חייו, אם בהרבה ואם במעט. הוא נדחק לתוך שורות המיותרים, או שנדחה ויורד ממדרגה עליונה־יותר למדרגה נמוכה יותר. ודוקא אצל פועלי התעשייה הגדולה מוצאים אנו משך־חיים קצר־ביותר. ד"ר לי, רופא הממונה על שירות הבריאות במאנצ'סטר, קבע, „כי גיל־המיתה הממוצע במאנצ'סטר... בשביל העליונים במעמד הבינוני הוא 38 שנים, ואלו גיל־המיתה הממוצע של מעמד העובדים הוא 17 שנים. מספרים אלה בליוורפול הם: 35 ו־15 שנה. ברור, איפוא, כי המעמדות האמידים יש להם המחָאָה על משך־חיים (have a lease of life) פי שניים ויותר מן השיעור שנפל בגורלם של האזרחים, שההצלחה לא האירה להם פנים כל כך"[85א]. בתנאים אלה צריך שהריבוי המוחלט בחלק זה של הפרולטאריון יחול בצורה כזו, שמספרם יתרבה־וילך על אף הבילוי המהיר של יחידיהם. ובכן: חילוף מהיר של דורות העובדים. (חוק זה אינו אמור לגבי שאר המעמדות של האוכלוסייה). צורך חברתי זה בא על סיפוקו על־ידי נישואים מוקדמים — תולדה־הכרח של תנאי החיים, בהם שרויים הפועלים של התעשייה הגדולה — ועל־ידי הפרס שניצול ילדי־העובדים קובע בשביל ייצורם.

משבא הייצור הקאפיטאליסטי וכבש לעצמו את החקלאות, או במידה שהוא הולך וכובש אותה, הרי עם הצברו של ההון המשמש כאן בתיפקודו פוחת והולך במוחלט הביקוש אחרי פועלים חקלאיים — בלא שדחייתם תבוא על פיצויה על־ידי משיכה גדולה־יותר, כדרך שאנו מוצאים אצל האוכלוסייה הבלתי־חקלאית. מכאן, שחלק מן האוכלוסייה הכפרית עומד תמיד על קרש הקפיצה, כדי לעבור לשורות הפרולטאריון העירוני, היינו, הפרולטאריון של המאנופאקטורה, ומצוי הוא תמיד במארב כדי לגלות נסיבות כשרות לגלגול זה. (מאנופאקטורה — מובנה כאן כל תעשייה לא־חקלאית)[86]. ובכן: מַעיין זה של עודף־האוכלוסין היחסי שופע תמיד. אך זרם בלתי־פוסק זה אל הערים מניח מראש, שבכפר עצמו יהא קיים עודף־אוכלוסייה מוצנע תמיד אלא שהיקפו בא לידי גילוי רק משנפתחים לרוָחה, באופן

[85] בעוד שבמחצית האחרונה של שנת 1866 הושלכו מעבודתם בלונדון 80.000 עד 90.000 פועלים, הרי בדו"ח על בתי־החרושת לאותה מחצית־שנה נאמר: „דומה, שלא יהא זה נכון לחלוטין, אם יאמרו, כי הביקוש יעורר תמיד אספקה ברגע שזו נדרשת. הדבר לא היה כן לגבי עבודה, שכן הרבה מכונות היו מובטלות בשנה האחרונה מחוסר ידיים עובדות." (דו"ח של מפקחי בתהח"ר ל־31 באוקט. 1866", עמ' 81.)

[85א] נאום־פתיחה בוועידה הסאניטארית, בבירמינגהאם, 15 בינואר 1875, מאת י. צ'מברליין, ששימש אז ראש־העיר [Mayor], ועכשיו (1883) הוא מיניסטר המסחר.[נח1]

[86] המיפקד משנת 1861 באנגליה ובוולס מונה 781 ערים, ובהן 10.960.998 תושבים, ואלו בכפרים ובקהילות כפריות היו רק 9.105.226 תושבים. במיפקד של שנת 1851 נמצאו רק 580 ערים, והאוכלוסייה שבהן נשתוותה כמעט לאוכלוסייה שבמחוזות הכפריים אשר בסביבתן. אך, בעוד שבאלה האחרונים לא גדלה האוכלוסייה ב־10 השנים אלא במחצית־המיליון, הרי ב־580 הערים גדלה האוכלוסייה בשיעור של 1.554.067. תוספת־האוכלוסין בקהילות הכפריות היא 6,5%, ואלו בערים 17,3%. ההפרש בשער הריבוי בא מחמת ההגירה מן הכפר אל העיר. שלושת־רבעים מן הריבוי של האוכלוסייה נמנים על הערים. („מיפקד וכו'", כרך שלישי, עמ' 11, 12.)

יוצא מן הכלל, צינורות מוצאו. וכך נדחק והולך הפועל החקלאי לשפל־המינימום של השכר, וברגלו האחת כבר הוא שקוע ביון הדלות [פאופריזם].

הסוג השלישי של עודף־האוכלוסייה היחסי — הצורה הקפואה — הוא חלק מחיל־הפועלים הפעיל, אלא שעיסוקו בלתי־סדיר לגמרי. וכך הוא מספק לו להון בית־קיבול לא־אַכזב של כוח־עבודה העומד־לשימוש. מצב־חייו שוקע־ויורד למטה מן הרמה התקינה הממוצעת של מעמד־העובדים, ודוקא מצב זה הוא שהופכו לבסיס נרחב בשביל ענפי־ניצול מיוחדים של ההון. סימניו האופייניים: מאקסימום של זמן־העבודה ומינימום של שכר. במדור של העבודה־הביתית כבר הספקנו להכיר את דמותו העיקרית. הוא חוזר־ומתגייס ללא הפסק מתוך המיותרים של התעשייה הגדולה והחקלאות, וביחוד גם מתוך ענפי־תעשייה הכלים־והולכים, משנכנע־והולך המפעל־האומנותי מפני מפעל־המאנופאקטורה, וזה האחרון מפני מפעל־המכונות. היקפו מתרחב־והולך ככל שמתקדמת „עשיית־המיותרים״ עם גידול היקפו ומרצו של ההצבר. אולם יחד עם זה מהווה אותו סוג יסוד מיוחד במעמד־הפועלים, יסוד החוזר־ומייצר עצמו ומנציח עצמו, יסוד שחלקו מרובה, יחסית, מחלקם של כל שאר היסודות בגידולו־הכולל של מעמד העובדים. ואמנם לא רק כמות הלידות והמיתות אלא גם גָדלה המוחלט של המשפחה, עומדים ביחס הפוך אל גובה שכר־העבודה, משמע: ביחס הפוך אל כמות אמצעי־המחיה, העומדים לרשותם של סוגי־העובדים השונים. אותו חוק של החברה הקאפיטאליסטית היה נראה חסר־טעם בין הפראים, ואפילו בין מתיישבים בני־תרבות. הוא מזכיר לנו את הרפרודוקציה ההמונית של סוגי־חיות, שיחידיהם אינם אלא חלשים ונרדפים על צוָאר ללא־הפוגות[87].

ולאחרונה: המישקע העמוק־ביותר של עודף־האוכלוסייה היחסי שוכן בתחום הדלות. מלבד ארחי־פרחי, פושעים מועדים, זונות, ובקיצור כל אותו פרולטאריון־של־אספסוף [Lumpenproletariat] ממש — מונה שכבה זו של החברה שלושה סוגים. ראשית: מוכשרים־לעבודה. ואין אתה צריך אלא לעבור ברפרוף על הסטא־טיסטיקה של הדלות באנגליה ותיוָכח, כי מספרם של הדלים גאה־והולך עם כל משבר, ושוב פוחת־והולך עם כל התעוררות חדשה בעסק. שנית: יתומים ובני־עניים. מועמדים הם לחיל־המילואים התעשייתי, ואלו בימים של שיגשוג גדול, כגון בשנת 1860, מגייסים אותם במהירות ובהמונים לתוך חיל־העובדים הפעיל. שלישית: מנוּוָנים, קרועים־בלויים, בלתי־מוכשרים לעבודה. היינו, יחידים הכלים־והולכים מחמת חוסר־גמישות הנגרם על־ידי חלוקת העבודה; מי שמאריכים ימים

---

87 „נדמה, כי עוני מועיל לפריה־ורביה.״ (א. סמית: [„עושר העמים״, ספר ראשון, פרק שמיני, הוצאת ווייקפילד, כרך א׳, עמ׳ 195].) ולא עוד אלא שלדעתו של האב גאליאני, האדיב והפיקח, זוהי תקנת־אלוה, מתוך חָכמה יתירה: „מן השמים תיקנו, כי האנשים העמלים במקצועות היעילים־ביותר — יהיו נולדים בעתרת רבה.״ (גאליאני: „על המטבע״, עמ׳ 78.) „מצוקת־הדלות, עד לקצה הגבול של רעב ומגיפה, עשויה להרבות את האוכלוסייה, תחת לעכב את גידולה.״ (ס. ליינג: „אסון לאומי״, 1844, עמ׳ 69.) לאחר שליינג מדגים זאת מבחינה סטאטיסטית, הריהו מוסיף ואומר: „אילו נמצאו האנשים בנסיבות נוחות, לא היו עוברים ימים מרובים והעולם היה מתרוקן מתושביו.״ ("If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.")

למעלה מן הגיל התקין של הפועל; ולאחרונה: קרבנות התעשייה שמספרם גדל־והולך עם התפשטותו של מנגנון־מכונות מסוכן, של מפעלי־מכרות, של בתי־חרושת כימיים וכו׳ — נכים, חולים, אלמנות, וכו׳. הדלות היא בית־הנכים של חיל־העובדים הפעיל, היא נטל־שוא בשביל חיל־המילואים התעשייתי. ייצורה כלול בייצורו של עודף־האוכלוסייה היחסי, הכרחיותה כלולה בהכרחיותו, ויחד אתו משמשת היא תנאי־קיום לייצור הקאפיטאליסטי ולהתפתחות העושר. היא נמנית על ההוצאות־לבטלה [faux frais] של הייצור הקאפיטאליסטי, אלא שההון יודע לפרוק מעל עצמו עול זה ברובו הגדול ולהעמיסו על כתפיו של מעמד־הפועלים ושל המעמד־הבינוני הזעיר.

ככל שיגדלו העושר החברתי, ההון המתפקד, ההיקף והמרץ שבגידולו, וממילא גם גדלו המוחלט של הפרולטאריון וכוח־הייצור של עבודתו — כן יגדל חיל־המילואים התעשייתי. כוח־העבודה העומד־לשימוש מתפתח על־ידי אותן סיבות עצמן, שעל־ידן מתפתח כוח־התפשטותו של ההון. הווה אומר: הגודל היחסי של חיל־המילואים התעשייתי עולה עם עליית כוחות העושר. ואולם, ככל שיגדל חיל־מילואים זה ביחס לחיל־העובדים הפעיל, כן יגדל גידול המוני־יותר עודף־האוכלוסייה המגובש, שמצוקתו עומדת ביחס הפוך אל יסורי עבודתו. ולאחרונה: ככל שתגדל שכבת־העניים [Lazarusschichte]נט וככל שיגדל חיל־המילואים התעשייתי — כן תגדל הדלות הרשמית. זהו החוק המוחלט, הכללי, של ההצבר הקאפיטאליסטי. ככל שאר החוקים אף חוק זה משתנה והולך עם התגשמותו על־ידי נסיבות שונות־ומרובות, שלא כאן המקום לעמוד על ניתוחן.

תובן, איפוא, איוַלתה של החכמה הכלכלית, בבואה להטיף לפועלים, שיהיו מתאימים את מספרם אל צרכי־השיערוך של ההון. המכאניזם של הייצור הקאפי־טאליסטי ושל ההצבר הקאפיטאליסטי הוא המתאים בתמידות את המספר הזה לאותם צרכי־השיערוך. דִבְרָה ראשונה של התאמה זו — יצירתו של עודף־אוכלוסייה יחסי או של חיל־מילואים תעשייתי; דִבְרָה אחרונה — מצוקתן של שכבות גדלות־והולכות בחיל־העבודה הפעיל ונטל־שוא של הדלות.

החוק, כי תודות להתקדמות הפרודוקטיביות של העבודה החברתית, אפשר להביא לידי תנועה כמות גדלה־והולכת יותר ויותר של אמצעי־ייצור על־ידי הפחתה מתמדת־והולכת בהשקעת כוח האדם — על בסיס קאפיטאליסטי, שכאן אין הפועל משתמש באמצעי־העבודה, אלא אמצעי־העבודה הם המשתמשים בפועל, מתבטא חוק זה כלהלן: ככל שיעלה כוח־הייצור של העבודה, כן יגבר לחצם של הפועלים על אמצעי־עיסוקם, וממילא יחמיר תנאי־קיומם: מכירת כוחם של עצמם לריבוי עושרם של אחרים או להשתערכותו של ההון. ובכן: העובדה כי אמצעי־הייצור ופרודוקטיביות־העבודה גדלים במהירות יתירה משגדלה האוכלוסייה הפרודוקטי־בית — עובדה זו מתבטאת ביטוי קאפיטאליסטי בהיפוכה, היינו, שאוכלוסיית העובדים גדלה תמיד במהירות יתירה משגדל צורך־השיערוך של ההון.

בפרשה הרביעית, עם ניתוח הייצור של עודף־הערך היחסי, ראינו: כל המתודים להעלאת כוח־הייצור החברתי של העבודה מתגשמים בתחומי השיטה

הקאפיטאליסטית על חשבונו של הפועל היחיד; כל האמצעים לפיתוחו של הייצור הופכים לאמצעים של השתלטות על המייצר ושל ניצולו; מטילים הם מום בפועל בעשותם ממנו קטע־אדם, משפילים אותו לדרגה של ספיח המכונה, ובהרבותם את יסורי עבודתו הורסים הם את תוכנה; מרחיקים הם את הפועל מן הכוחות הרוחניים אשר בתהליך־העבודה, בה במידה שמתמזג בתוכו המדע ככוח־עצמאי; מנוולים הם את תנאי־עבודתו, משעבדים אותו במשך תהליך־העבודה תחת עול של עריצות שנואה מחמת קטנוניותה, הופכים את ימי חייו לימי עבודה, משליכים הם את אשתו וילדיו אל תחת גלגל־ג׳אגרנאוט[כב] של ההון. אולם כל המתודים לייצורו של עודף־הערך משמשים בו־בזמן מתודים להצבר, ולהיפך: כל הרחבת ההצבר נעשית אמצעי לפיתוחם של אותם המתודים. יוצא מכאן: במידה שההון נצבר־והולך, מן ההכרח שיורע מצבו של הפועל — ויהיה תשלומו מה שיהיה, גבוה או נמוך. ולאחרונה: אותו חוק, שלפיו עודף־האוכלוסייה היחסי, או חיל־המילואים התעשייתי, מוחזק תמיד בשיווי־משקל כנגד היקפו ומרצו של ההצבר — הוא שמרתק את הפועל אל ההון ריתוק הדוק־יותר משריתקו יתדותיו של הפסטוס את פרומיתיאוס[סא], אל הסלע. חוק זה מחייב הצבר של עוני, שקול כנגד הצברו של הון. הווה אומר: הצבר של עושר על הקוטב האחד משמש בו־בזמן הצבר של עוני, יסורי־עבודה, עבדות, בורות, התאכזרות וניוון מוסרי על הקוטב הנגדי, כלומר, אצל אותו מעמד, המייצר תוצרתו־שלו בחזקת הון.

אותו אופי מנוגד [אנטאגוניסטי][88] אשר להצבר הקאפיטאליסטי, הביאוהו לידי ביטוי בצורות שונות כלכלנים מדיניים, אף על פי שהם מערבבים בכך תופעות של אופני־ייצור טרום־קאפיטאליסטיים — תופעות שאם אמנם אנאלוגיות הן בקצתן, הרי שונות הן במהותן.

הנזיר אורטס מוונציה, אחד מגדולי הסופרים הכלכליים במאה ה־18, רואה ניגודיות זו שבייצור הקאפיטאליסטי כחוק־טבע כללי של העושר החברתי. „לעולם מאַזנים זה את זה הטוב הכלכלי והרע הכלכלי באומה (il bene ed il male economico in una nazione sempre all' istessa misura); שפע של נכסים בידי מועטים שקול לעולם כנגד מחסורם בידי אחרים. (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). עושר מופלג אצל מועטים — לעולם תופעת־לוַי לכך: אחרים, מרובים פי כמה, ניטל מהם לחלוטין אפילו ההכרחי־ביותר. עושרה של אומה מתאים לאוכלוסייתה, ומצוקתה מתאמת לעושרה. חריצותם של מועטים מחייבת, בהכרח, אבטלתם של אחרים.

---

[88] „הרי שמוחוָר־והולך מיום ליום, כי יחסי־הייצור, בהם חלה תנועת הבורגנות, אין להם אופי אחיד, פשוט, אלא אופי דו־פרצופי; כי באותם היחסים, שמיוצר בהם העושר, מיוצרת גם המצוקה; כי אותם היחסים בהם מתפתחים כוחות־הייצור, מצוי בהם גם כוח פרודוקטיבי של הלחץ־שכנגד; כי אין יחסים אלו יכולים להביא־לעולם את העושר האזרחי, היינו, את העושר של המעמד הבורגני, אלא אם כן הורסים הם בו־בזמן את עושרם של חברים מן המעמד הזה ומביאים־לעולם פרולטאריון הגדל־והולך בתמידות.״ (קארל מארקס: „דלותה של הפילוסופיה״, עמ׳ 116.)

העניים והמובטלים — תולדה־הכרח הם של העשירים והפעילים," וכו'[89]. 10 שנים בערך אחרי אורטס עמד כוהן מכנסיית־המדינה, אנגליקני־פרוטסטאנטי, ט א ו נ ס נ ד, והאדיר באופן גס לחלוטין את העוני כתנאי הכרחי בשביל העושר. „כפייה חוקית (לעבודה) כרוכה בשיעור רב־מדי של עמל, אלימות והמולה... ואלו הרעב לא זה בלבד שהוא משמש לחץ שליו, חשאי, מַתמיד, אלא בהיותו הגורם הטבעי־ביותר לשקידה ולעבודה, הריהו מעורר את המאמצים הכבירים־ביותר." ובכן: הכל תלוי בכך, שצריך לקיים את הרעב בהתמדה בקרב מעמד הפועלים — ולדבר זה דואג, לדברי ט א ו נ ס נ ד, עקרון־האוכלוסייה, הפעיל ביחוד בקרב העניים. „דומה, חוק טבע הוא, שהעניים יהיו קלי־דעת (improvident) במידה מסוימה (היינו, קלי־דעת עד כדי כך, שבאים הם לעולם בלי כף־זהב בפיהם), כדי שיימצאו לעולם כאֵלה, (that there always may be some) שיעשו את העבודות הנקלות, המסואבות והשפלות ביותר בתוך החברה. ועם זה מתרבה מאוד האוצר של האושר האנושי (the stock of human happiness) בעוד שהענוגים־יותר (the more delicate) לא בלבד שהם פטורים מעבודת־יגיעה... אלא בני־חורין הם להקדיש עצמם באין מפריע לתפקידים, שהולמים את כשרונותיהם השונים... דבר זה (חוק־העניים) עתיד להרוס את ההרמוניה והיופי, הסימטריה והסדר של שיטה זו, שקבעוה בעולם אלוהים וטבע"[90]. אם הכומר מוונציה ראה בגזר־דינו־של־הגורל, המנציח את העניות, זכות לקיומה של הצדקה הנוצרית, של נזירות־הכהונה, של המנזרים ובתי־ההקדש — הרי בעל־הקיצבה הפרוטסטאנטי, להיפך, מוצא כאן אמתלה כדי לדון לגנאי את החוקים, שעל יסודם תבע לעצמו העני זכות של תמיכה עלובה מקופת הציבור. — „התקדמותו של העושר החברתי" — אומר ש ט ו ר ך — „מביאה לעולם אותו מעמד חברתי מועיל... המבצע עיסוקים משעממים, שפלים ומתועבים ביותר, בקיצור: כל מה שעכור ומשעבד בחיים, מטיל אותו מעמד על שכמו, ודוקא בכך מספק הוא למעמדות האחרים את הפנאי, חדוַת־הרוח ואצילות־האופי המוסכמת (c'est bon! — [זה מצוין!]) וכו'"[91]. שטורך שואל עצמו: אותה ציביליזאציה קאפי־

---

[89] ג. א ו ר ט ס: „על הכלכלה המדינית, ששה ספרים, 1777", אצל קוסטודי, החלק המודרני, כרך עשרים ואחד, עמ' 6, 9, 22, 25 וכו'. כאן, בעמ' 32, אומר אורטס: „במקום לחדש שיטות בלתי־יעילות בשביל אושר העמים, אֲצמצם עצמי ואסתפק בכך, שאחקור לסיבות אסונם."

[90] „מחקר על חוקי העניים, מאת דורש טובת האנושות (הכוהן מ ר י. ט א ו נ ס נ ד), 1786", הוצאה חדשה, לונדון 1817, עמ' 15, 39, 41. אותו כומר „עדין", שמתוך חיבורו הנזכר זה עכשיו, וכן מתוך ספרו „מסע בארץ ספרד", מעתיק מאלתוס לפעמים עמודים שלמים — שאל את רוב תורתו מאת ס ר ג'. ס ט י ו א ר ט, אלא שהוא מסלף את דבריו. למשל, אם סטיוארט אומר: „כאן, בעבדות, מצוי היה מתוד־של־אלימות לכפות על האנושות חריצות (בשביל הלא־עובדים)... אז היו כופין את האנשים שיעבדו (כלומר: שיעבדו עבודת־חנם בשביל אחרים), משום שהיו עבדים לאחרים; כיום כופין את האנשים שיעבדו (כלומר: שיעבדו עבודת־חנם בשביל הלא־עובדים), משום שהם עבדים לצרכי־עצמם," — הרי אין הוא מסיק מתוך כך, כפי שמסיק אותו בעל־קצבה כרסן, כי הפועלים־השכירים מצווים לסבול עולמית חרפת־רעב. אדרבה: רוצה הוא בריבוי צרכיהם, ועם זה רוצה הוא, שגידול צרכיהם במניין ישמש להם דורבן לעבודתם בשביל „העדינים־יותר".

[91] ש ט ו ר ך: „קורס בכלכלה מדינית", הוצ. פטרסבורג, 1815, כרך III, עמ' 223.

טאליסטית, על מצוקת המונים וניוונם — במה בעצם יתרונה על הבארבאריות? ואין בפיו אלא תשובה אחת: הבטחון! — „על־ידי התקדמות התעשייה והמדע" — אומר סיסמונדי — „יכול כל פועל לייצר בכל יום הרבה יותר משדרוש לו לתצרכתו. אך באותו זמן שעבודתו מייצרת את העושר, הרי אילמלי היה מיועד הפועל עצמו לצרוך אותו עושר, היה דבר זה מפחית את כשרו לעבודה." לפיו „קרוב לודאי שהבריות (כלומר, הלא־עובדים) היו מוַתרים על כל שכלולי־האמנויות ועל כל התענוגות, שהתעשייה מספקת לנו, אילו היו צריכים לקנותם במחיר עבודה ממושכת כזו של הפועל... בימינו נפרדים המאמצים ושכרם; ואין זה אותו אדם עצמו, שתחילה הוא עובד ואחר־כך הוא נח מעבודתו; להיפך: דוקא משום שאחד עובד, צריך השני לנוח... ובכן: הגברת כוחות־הייצור של העבודה, הגברה מתמדת לאין־שיעור, אי אפשר שתגרור אחריה תוצאה אחרת אלא עלייה במותרות ובתענוגיהם של העשירים הבטלים"[92]. — ולאחרונה, דטיו דה־טראסי, הדוקטרינר הבורגני, בעל מזג קר כדג — הוא מבטא זאת בכל הגסות־האכזריות: „אלו הן האומות העניות? — כל שהמוניהן חיים בטוב; ואלו הן האומות העשירות? — כל שהמוניהן עניים על הרוב"[93].

5. הדגמת החוק הכללי של ההצבר הקאפיטאליסטי

א. אנגליה בשנים 1846 עד 1866

אין לך תקופה של החברה המודרנית, שתהא יפה כל כך לחקר ההצבר הקאפי־טאליסטי, כתקופה זו של 20 השנים האחרונות. דומה עליך, כאילו זו מציאה מצאה: ארנקו של פורטונאטוס[סב]. ומכל הארצות שוב אנגליה היא המשמשת דוגמה קלאסית, משום שהיא מחזיקה־ומקיימת את המקום הראשון בשוק העולמי; משום שרק כאן מפותח אופן־הייצור הקאפיטאליסטי התפתחות שלימה; ולאחרונה, משום שעם התקנת ממלכת אלף־השנים של חופש־המסחר משנת 1846, שוב קיפחה הכלכלה הוולגארית את מפלטה האחרון. ההתקדמות העצומה של הייצור — עד שהמחצית האחרונה של תקופת עשרים השנים שוב עברה בשיאה פי כמה על מחציתה הראשונה — כבר רמזנו על כך במידה מספיקה בפרשה הרביעית.

אף על פי שעלה מאוד הגידול המוחלט של האוכלוסייה האנגלית במחצית המאה האחרונה, הרי פחת בהתמדה הגידול היחסי, או פחת שער הגידול, כפי שמעידה הטבלה הבאה, הלקוחה מתוך המיפקד הרשמי.

גידול האוכלוסייה באנגליה ובוולס, באחוזים לשנה (במספרים עשרוניים)

1811 עד 1821	1,533%
1821 עד 1831	1,446%
1831 עד 1841	1,326%
1841 עד 1851	1,216%
1851 עד 1861	1,141%

[92] סיסמונדי: „עיקרים חדשים וכו'", כרך ו, עמ' [78], 79, 80, [81], 95.

[93] דטיו דה־טראסי: „מסכת בדבר הרצון וכו', עמ' 231. “Les nations

נסתכל, מן הצד השני, בגידולו של העושר. נקודת־אחיזה בטוחה ביותר משמשת כאן תנועת הרוָחים, הרנטות הקרקעיות וכו׳, שחלה עליהם חובת מס־ההכנסה. העלייה ברוָחים, החייבים במס (לא נכללו כאן חוכרים וכמה סעיפים אחרים) בבריטניה הגדולה היתה בשנים 1853 עד 1864 50,47% (או 4,58% בממוצע שנתי)[94], ואלו עליית האוכלוסייה באותה תקופה גופה היתה 12% בערך. העלייה ברנטות מקרקע (לרבות בתים, מסילות־ברזל, מכרות, מפעלי־דיג וכו׳) החייבות במס משנת 1853 עד 1864, היתה 38%, או $3^5/_{12}\%$ לשנה; החלק המרובה ביותר בעלייה זו נטלו הסעיפים הבאים:

	עודף ההכנסה השנתית משנת 1853 עד 1864	העליה לשנה
בתים	38,60%	3,50%
מחצבות	84,76%	7,70%
מכרות	68,85%	6,26%
מפעלי יציקת ברזל	39,92%	3,63%
מפעלי דיג	57,37%	5,21%
מפעלי גאז	126,02%	11,45%
מסילות־ברזל	83,29%	7,57%

אם נשווה כל ארבע שנים של אותה תקופה 1853 עד 1864 נמצא, כי גדלה בהתמדה הדרגה של עליית ההכנסות. הנה, למשל, בשביל ההכנסות הבאות מן הרוָחים היתה עלייה זו: בשנים 1853 עד 1857 — 1,73% לשנה; בשנים 1857 עד 1861 — 2,74% לשנה; ובשנים 1861 עד 1864 — 9,30% לשנה[95]. הסכום הכולל של ההכנסות החייבות במס־ההכנסה בממלכה המאוחדת היה: בשנת 1856 — 307.068.898 לי״ש; בשנת 1859 — 328.127.416 לי״ש; בשנת 1862 — 351.745.241 לי״ש; בשנת 1863 — 359.142.897 לי״ש; בשנת 1864 — 362.462.279 לי״ש; ובשנת 1865 — 385.530.020 לי״ש[96].

יחד עם הצבר־ההון באו, כנלווים עליו, ריכוז־ההון והרכזו. ואף על פי שאין באנגליה (אבל יש באירלאנד) סטאטיסטיקה רשמית בדבר החקלאות, הנה באו 10

---

pauvres, c'est là où le peuple est à son aise, et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre."

94 „הדו״ח העשירי של חברי הועדה על ההכנסות־בתוך־הארץ של ממשלת ה. מ.״, לונדון 1866, עמ׳ 38.

95 שם.

96 מספרים אלה מספיקים לצרכי ההשוָאה, אך אם תסתכל בהם הסתכלות מוחלטת, אינם אלא מוטעים; שכן שנה־שנה „מעלימים״ אולי הכנסות של 100 מיליונים לי״ש. קובלנתם של חברי הועדה בדבר הכנסות־בתוך־הארץ על זיוף שיטתי, ביחוד בחוגי הסוחרים וההרשתנים — חוזרת ונשנית בכל דו״ח שלהם. הנה נאמר, למשל: „חברה בעלת הון־משותף מציינת את רוָחיה, שחלה עליהם חובת המס, בסך 6000 לי״ש; מעריך־המס מעלה את הסכום עד ל־88.000 לי״ש, ומאותו סכום משלמים את המס בסופו של דבר. חברה אחרת, המציינת את רוחיה בסך 190.000 לי״ש, נאלצת סוף־סוף להודות, שהסכום הנכון של הרוָחים צריך להיות 250.000 לי״ש.״ (שם, עמ׳ 42.)

מחוזות וסיפקו לנו סטאטיסטיקה כזאת על דעת־עצמם. זו גילתה כאן את התוצאה, כי החכורות על שטחים למטה מ־100 אקרים פחתו, משנת 1851 עד 1861, מ־31.583 עד 26.597; הווה אומר: 5.016 מהן נתמזגו עם חכורות גדולות־יותר[97]. משנת 1815 עד 1825 אין שום רכוש בנכסי־דניידי למעלה מ־1 מיליון ליי"ש, שחל עליו מס־הירושה; ואלו משנת 1825 עד 1855 היו 8 מקרים כאלה, ומשנת 1856 עד יוני 1859, כלומר, במשך 4½ שנה — היו 4 מקרים[98]. אך נוכל ללמוד את דבר ההרכז על הצד הטוב ביותר מתוך שננתח ניתוח קצר את מס־ההכנסה בסעיף ד' (רְוָחים, חוץ מן החוכרים וכו') בשנים 1864 ו־1865. עלי להקדים ולהעיר, כי ההכנסות ממקור זה, החייבות במס־ההכנסה [Income Taxe], מתחילות במינימום של 60 ליי"ש. הכנסות אלו החייבות במס היו באנגליה, בוולס וסקוטיה: בשנת 1864 — 95.844.222 ליי"ש; ובשנת 1865 — 105.435.579 ליי"ש[99]. החייבים במסים היו: בשנת 1864 — 308.416 נפש לגבי אוכלוסייה־כוללת של 23.891.009 נפש; בשנת 1865 — 332.431 נפש לגבי אוכלוסייה כוללת של 24.127.003 נפש. על התחלקותן של הכנסות אלה בשתי השנים נעמוד מתוך הטבלה הבאה:

	השנה המסתיימת ב־5 באפריל 1864		השנה המסתיימת ב־5 באפריל 1865	
	הכנסה מרווחים ליי"ש	בעלי ההכנסה	הכנסה מרווחים ליי"ש	בעלי ההכנסה
ההכנסה הכוללת	95.844.222	308.416	105.435.738	332.431
בכלל זה	57.028.289	23.334	64.554.297	24.265
" "	36.415.225	3.619	42.535.576	4.021
" "	22.809.781	832	27.555.313	973
" "	8.744.762	91	11.077.238	107

בממלכה המאוחדת יוצרו: בשנת 1855 — 61.453.079 טונות פחמים, בשווי של 16.113.167 ליי"ש; בשנת 1864 — 92.787.873 טונות פחמים, בשווי של 23.197.968 ליי"ש. בשנת 1855 הפיקו 3.218.154 טונות ברזל גלמי בשווי של 8.045.385 ליי"ש; בשנת 1864 — 4.767.951 טונות בשווי של 11.919.877 ליי"ש. אורכן של מסילות־הברזל הפעילות אשר בממלכה המאוחדת היה: בשנת 1854 8054 מילין, וההון המשולם שהושקע בהן 286.068.794 ליי"ש; בשנת 1864 — אורך המילין 12.789 וההון המשולם שהושקע 425.719.613 ליי"ש. בשנת 1854 עלה הסכום־הכולל של היצוא והיבוא בממלכה המאוחדת 268.210.145 ליי"ש; בשנת 1865 — 489.923.285 ליי"ש. הטבלה הבאה מראה את תנועת היצוא:

---

97 „מיפקד וכו'", שם, עמ' 29. טענתו של ג'ון ברייט, כי 150 אדוני־קרקע מחזיקים במחצית הקרקעות שבאנגליה, ו־12 אדוני־קרקע מחזיקים במחצית הקרקעות שבסקוטיה — לא הוכחשה.

98 „הדו"ח הרביעי וכו' בדבר ההכנסות־בתוך־הארץ", לונדון 1860, עמ' 17.

99 אלו הן ההכנסות הנקיות, היינו, אחרי ניכויים מסוימים המותרים לפי החוק.

השנה		
1846	58.842.377	לי"ש
1849	63.596.052	"
1856	115.826.948	"
1860	135.842.817	"
1865	165.862.402	"
1866	188.917.563	" [100]

אחרי מַתן הידיעות המועטות הללו נבין את קול התרועה שפרצה מפי הדפתרן הראשי של **העם האנגלי**: „עם כל מהירותו של גידול האוכלוסייה הרי פיגר אחרי צעדי ההתקדמות של התעשייה והעושר"[101]. ועכשיו נפנה אל עסקניה הישירים של אותה תעשייה, היינו, אל מייצריו של אותו עושר — אל מעמד הפועלים. „אחד מקווי־האופי העצובים־ביותר [most melancholy] בשביל המצב החברתי במדינה זו" — כך אומר גלאדסטון — „הוא, כי בו־בזמן שחלה ירידת כוחות־הצריכה של העם, ובו־בזמן שחלה עליית צרותיו וסבלותיו של מעמד־הפועלים ושל האומנים — נתקיים בלא־ספק הצבר העושר בקרב המעמדות העליונים וחל גידול מַתמיד של ההון"[102]. כך נאם אותו מיניסטר נוטף־אפרסמון בבית־הנבחרים התחתון ב־13 בפברואר 1843. ב־16 באפריל 1863, עשרים שנה לאחר־מכן, עם נאום־הפתיחה שלו לתקציב שהוא מציע, אמר: „משנת 1842 ועד 1852 גדלה ההכנסה שחייבת־במס של המדינה ב־6%... בשמונה השנים 1853 עד 1861 גדלה ההכנסה — לפי הבסיס משנת 1853 — ב־20%! עובדה זו מפליאה כל כך, עד שכמעט אין להאמין בכך... ריבוי זה של עושר ועוצמה, עד כדי לשכר... מוגבל כולו בשביל מעמדות־הרכוש בלבד... מן ההכרח שיביא ברכה בעקיפין לאוכלוסייה העובדת, משום שמוזיל הוא את הסחורות של הצריכה הכללית. בעוד שהעשירים נתעשרו עוד יותר, הרי העניים נעשו עניים פחות. על כל פנים, האם נתמעטה הקיצוניות של העוני — לא ארהיב לומר"[103]. מה צולעת ירידה זו מן הפסגה! אם מעמד־הפועלים

---

[100] ברגע זה, מארס 1867, שוב נתמלא־ונתגדש כולו השוק בהודו ובסין, מחמת המשלוחים של חרשתני־הכותנה הבריטים. בשנת 1866 התחילה הורדת־השכר ב־5% בין פועלי־הכותנה; בשנת 1867 פרצה, מחמת פעולה מעין־זו, שביתה של 20.000 פועלים בפרסטון. (זו היתה פתיחה למשבר, שפרץ־ועלה מיד לאחר־מכן. — פ. א.)

[101] „מיפקד וכו'", שם, עמ' 11.

[102] גלאדסטון בבית התחתון, 13 בפברואר 1843: "It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment." („טיימס", 14 בפברואר 1843. — האנזארד, 13 בפברואר.)

[103] "From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent...In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853 20 per cent! The fact is

נשאר „עני" אלא שהוא „פחות עני" לעומת „הריבוי של עושר ועוצמה, עד כדי לשכר", שהוא ייצר בשביל מעמד־הרכוש — הרי במידה היחסית נשאר עני כשהיה. אם לא נתמעטה הקיצוניות של העוני, הרי היא עלתה למעשה, משום שעלתה הקיצוניות של העושר. ואשר להוזלתם של אמצעי־המחיה, הרי מעידה הסטאטיסטיקה הרשמית, למשל, לפי הנתונים של בית־היתומים בלונדון [London Orphan Asylum], כי חלה התייקרות של 20%, בממוצע של שלוש השנים 1860 עד 1862, לעומת 1851 עד 1853. בשלוש השנים הבאות, 1863 עד 1865, חלה התייקרות מתקדמת־והולכת של בשר, חמאה, חלב, סוכר, מלח, פחם, ושל המון אמצעי־מחיה אחרים, מן ההכרחיים ביותר[104]. נאום־התקציב הבא של גלאדסטון, מ־7 באפריל 1864, שיר־תהילה הוא, — נוסח פינדאר — להתקדמות בעשיית־רְוָחים ולאושר־העם הממוזג על־ידי „עוני". מדבר הוא על המונים העומדים „על תהום הדלות", על ענפי־המסחר ש„לא עלה בהם השכר", ובסופו של דבר הוא מסכם את אושרו של מעמד־הפועלים בדברים אלה: „חייו של אדם, בתשעה מעשרה, אינם אלא מלחמה למען הקיום בלבד"[105]. פרופסור פ ו ס ט, שאינו מוגבל הגבלות רשמיות כגלאדסטון, מצהיר בפירוש: „כמובן, איני כופר בכך, שעם גידול זה של ההון (בעשרות השנים האחרונות) הועלו שיעורי־השכר בממון, אולם ריוח מדומה זה ברובו הגדול אינו

---

so astonishing as to be almost incredible... this intoxicating augmentation of wealth and power... entirely confined to classes of property... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption. While the rich have been grown richer, the poor have been growing less pour! at any rate, whether the extremes of powerty are less, I do not presume to say." ג ל א ד ס ט ו ן בבית התחתון [House of Commons], 16 באפריל 1863. „מורנינג סטאר", 17 באפריל.

[104] עיין הנתונים הרשמיים בספר־הכחול: „מספרים סטאטיסטיים שונים בממלכה המאוחדת. חלק רביעי." לונדון 1866, עמ' 266 עד 273 ואילך. במקום הסטאטיסטיקה בדבר מוסדות של יתומים וכו', יכולים לשמש הוכחה גם הדיקלומים בכתבי־העת של המיניסטרים, שהם ממליצים על מתן נדוניות לילדי בית־המלוכה. כאן לא יקרה לעולם, שתישכח התיקרותם של אמצעי־המחיה.

[105] "Think of those who are on the border of that region (pauperism)", "wages...in others not increased...human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence." (ג ל א ד ס ט ו ן, הבית התחתון, 7 באפריל 1864.) הנוסח בהאנזארד הוא: "Again; and yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence." [ובמלים כלליות יותר: מה הם חיי אדם, אם לא ברוב המקרים מאבק לקיום.] — את הסתירות החותכות, הרצופות, בנאומי־התקציב של גלאדסטון משנת 1863 ומשנת 1864 — מאפיין סופר אנגלי על־ידי הציטאטה הבאה מתוך מולייר:

„הנה כך האדם. נקלע מלבן לשחור.
יכחיש עם חשיכה אשר הרגיש עם אור,
טורח לזולת, קשה מנשוא לעצמו,
דוגמת האופנה ימיר רוחו ועולמו."

(„תיאוריית החליפין וכו'", לונדון 1864, עמ' 135).

אלא הפסד, משום שרבים ממצרכי־המחיה מתייקרים והולכים (והוא סבור — מחמת ירידת ערכן של המתכות היקרות)... העשירים מתעשרים עוד יותר במהירות רבה (the rich grow rapidly richer), אך אי־אתה מרגיש כל התקדמות באותה נוחיות שזכו בה המעמדות העובדים... הם (הפועלים) נעשים כמעט עבדיהם של החנוָנים, שהם חבים להם ממון״[106].

בפרשיות על יום־העבודה ועל מנגנון־המכונות נחשפו לפנינו הנסיבות, כיצד ייצר מעמד־הפועלים הבריטי את „הריבוי של עושר ועוֹצמה עד כדי לשכר״ בשביל מעמדות־הרכוש. אבל אז העסיקנו הפועל בעיקר בשעת תיפקודו החברתי. כדי להפיץ אור מלא על חוקי ההצבר, חובה עלינו לעיין תוך נתינת־דעת גם במצבו מחוץ לסדנה, במצב מזונותיו ושיכונו. תחומי ספרנו זה מחייבים אותנו, שנהיה נותנים את דעתנו קודם־כל על אותו חלק של הפרולטאריון התעשייתי ושל הפועלים החקלאיים, ששכרו גרוע ביותר — כלומר, על רוב־רובו של מעמד־הפועלים.

ואולם קודם לכך ייאמרו עוד דברים אחדים על הדלות הרשמית, כלומר, על אותו חלק במעמד־הפועלים, שקיפח את תנאי־קיומו — הוא ממכר כוח־עבודתו — והרי הוא מתקיים קיום עלוב על נדבות־הציבור. רשימת העניים הרשמיים מונה באנגליה[107]: בשנת 1855 — 851.369 אנשים; ב־1856 — 877.767; ב־1865 — 971.433. בעָטיה של מצוקת הכותנה גאה־ועלה מספר זה בשנים 1863 ו־1864 עד כדי 1.079.382 ו־1.014.978 אנשים. המשבר של שנת 1866, שפגע קשות ביחוד בלונדון, העמיד במרכז זה של השוק העולמי — שמספר אוכלוסייתו עולה על ממלכת סקוטיה — תוספת של דלים לשנת 1866 בשיעור 19,3% לעומת שנת 1865, ובשיעור 24,4% לעומת 1864, ותוספת גדולה מזו בחדשים הראשונים של שנת 1867 לעומת 1866. עם ניתוח הסטאטיסטיקה של הדלות יש להבליט שני דברים. בתנועת העלייה והירידה של המוני הדלים משתקפות, מצד אחד, התמורות הפריוֹדיוֹת של המעגל התעשייתי. מצד השני, הסטאטיסטיקה הרשמית בדבר היקפה האמיתי של הדלות מטעה יותר ויותר, במידה שמתפתחת־והולכת מלחמת־המעמדות, ומכאן גם התודעה העצמית של הפועלים, עם גידולו של הצבר־ההון. למשל, האַכזריות הבארבארית בהתנהגות עם הדלים, שעליה קָבלה בקולי קולות העתונות האנגלית („טיימס״, „פל מל גאזט״ וכו׳) במשך שתי השנים האחרונות — אין בה משום חידוש כל־עיקר. בשנת 1844 קובע פ. א נ ג ל ס אותם מעשי־זְוָעה ממש ואותה צריחה חולפת — צביעות, הנמנית על „הספרות הסנסאציונית״. אולם הריבוי האיום של מזי־הרעב (“death by starvation”) בלונדון במשך העשור האחרון מעיד, ללא כל ספק, כי קָצָה נפשם של הפועלים יותר ויותר בעבדוּת שבבית־העבודה [workhouse][108] — מוסד־עונשין זה של המצוקה.

---

[106] ה. פ ו ס ט: „עמדתו הכלכלית וכו׳״, עמ׳ 67, 82. מה שנוגע לתלותם — ההולכת־וגדלה — של הפועלים בחנוָני, הרי זו תוצאה של תנודות מתגברות ושל הפסקות בעיסוקם.

[107] אנגליה — משמע תמיד: לרבות וולס; בריטניה הגדולה — אנגליה, וולס, סקוטיה; הממלכה המאוחדת — אותן שלוש ארצות ואף אירלאנד.

[108] אור מיוחד זרוע על הקידמה, שהושגה מימיו של א. סמית ועד כאן — מתוך כך,

ב. שכבות של מקבלי שכר גרוע בתוך מעמד־הפועלים התעשייתי בבריטניה

בואו ונפנה עכשיו אל השכבות של מקבלי שכר גרוע בתוך מעמד־הפועלים התעשייתי. בעת מצוקת הכותנה, בשנת 1862, הוטל על הד"ר סמית מטעם מועצת־הסתרים [Privy Council] לבצע חקירה על מצב התזונה של פועלי־הכותנה הירודים בלאנקשייר ובצ'שייר. הסתכלויותיו במשך שנים רבות קודם־לכן הביאוהו לכלל מסקנה, כי „כדי למנוע בעד מחלות רעב" (starvation diseases) צריכה התזונה היומית של אשה בינונית להכיל, לפחות 3900 גריין פחמן ו־180 גריין חנקן, ואלו התזונה היומית של גבר בינוני צריכה להכיל, לפחות 3400 גריין פחמן ו־200 גריין חנקן. לאמור: בשביל נשים — אותו שיעור של חומר מזין שישנו בערך בשני פונטים של לחם־חיטים טוב; ובשביל גברים — ב־1/9 יותר; הממוצע לשבוע בשביל בוגרים, נשים וגברים, הוא לפחות 28.600 גריין פחמן ו־1330 גריין חנקן. חישובו נתאמת למעשה באופן מפתיע, לפי שהתאים אל כמות־המזונות העלובה, אל הרמה שאליה נדחקה תצרכתם של עובדי־הכותנה מחמת מצב מצוקתם. ואמנם בדצמבר 1862 היו מקבלים לשבוע 29.211 גריין פחמן ו־1295 גריין חנקן.

בשנת 1863 פקדה מועצת־הסתרים [Privy Council] לערוך חקירה על מצב המצוקה בקרב אותו חלק ממעמד־הפועלים האנגלי, שמזונותיו גרועים־ביותר. ד"ר סיימון, הפקיד הרפואי של מועצת־הסתרים, בחר לעבודה זו את הד"ר סמית הנזכר למעלה. חקירתו כוללת, מצד אחד, את הפועלים החקלאיים; ומצד השני — אורגי־משי, תופרות, עושי כפפות־עור, סורגי־גרביים, אורגי־כפפות וסנדלרים. הסוגים האחרונים — פרט לסורגי־גרביים — כולם עירוניים הם. וכלל נקבע בחקירה: לבחור בכל סוג את המשפחות הבריאות־ביותר והאמידות ביותר מבחינה יחסית.

הועלה כתוצאה כללית, כי „רק בסוג אחד מן הסוגים הנבדקים — פועלים העובדים בבתיהם — עלתה בקושי אספקת החנקן הממוצעת על השיעור הנחשב כמספיק בצמצום (כלומר, מספיק כדי למנוע מחלות־רעב), בסוג אחר הושג שיעור זה בקירוב; ואלו בשני סוגים שרר מחסור — באחד מהם מחסור רב מאוד — הן בפחמן והן בחנקן. יתר על כן: לגבי המשפחות הנבדקות בקרב האוכלוסייה החקלאית נתברר, כי יותר מחמישית שביניהן קיבלו פחות מן השיעור הנחשב כמספיק במזונות־של־פחמן; כי יותר משליש קיבלו פחות מן השיעור הנחשב כמספיק במזונות־של־חנקן; וכי בשלושה מחוזות (ברקשייר, אוקספורדשייר וסומרסטשייר) התזונה הממוצעת המקובלת הכילה שיעור בלתי־מספיק ממזונות־של־חנקן[109]. בין הפועלים החקלאיים היו ניזונים פועלי אנגליה — החלק העשיר ביותר בממלכה המאוחדת — בתזונה הגרועה־ביותר[110]. ובכלל בין הפועלים

שהמונח "workhouse" [בית־עבודה לעניים] עוד משמש אצלו פה ושם שם־נרדף למונח "manufactory" [בית־החרושת]. ראה, למשל, בפתיחת הפרק על חלוקת העבודה: „מי שעסוקים בכל אחד מענפי־העבודה השונים — לעתים תכופות אפשר שיהיו מקובצים באותו בית־עבודה (workhouse)."

109 „בריאות הציבור, דו"ח ששי, לשנת 1863", לונדון 1864, עמ' 13.

110 שם, עמ' 17.

החקלאיים נפלה ההזנה הלקויה בעיקר בחלקם של האשה והילד, שכן „הגבר מוכרח לאכול כדי שיעשה את מלאכתו". מצוקה חמורה עוד יותר השתוללה בקרב הסוגים של הפועלים העירוניים שנבדקו. „הזנתם גרועה כל כך, שמן ההכרח הוא, ללא כל ספק, כי יחולו מקרים רבים של סיגוף אכזרי ומסוכן." (כל זה — „סיגוף" מצד הקאפיטאליסט! כלומר, סיגוף של פרישות מלשלם בעד אמצעי־המחיה ההכרחיים־ביותר לקיום העלוב בלבד של עובדיו־„ידיו"!)[111]

הטבלה הבאה מציינת את היחס של מצב התזונה בקרב סוגי הפועלים העירוניים לחלוטין, כפי שנזכרו למעלה, אל מידת המינימום — לפי הנחתו של ד"ר סמית — ואל מידת־תזונתם של פועלי־הכותנה בימי מצוקתם הקשה ביותר[112]:

שני המינים	הממוצע של פחמן לשבוע	הממוצע של חנקן לשבוע
	גריין	גריין
חמישה מקצועות של עבודה ביתית	28.876	1.192
פועלי חרושת מובטלים בלאנקשייר	28.211	1.295
הכמות המינימאלית שהוצעה בשביל פועלי לאנקשייר, גברים ונשים במספר שווה	28.600	1.330

מחציתם, $^{60}/_{125}$, מן הנבדקים בסוגי־הפועלים התעשייתיים, לא שתו בירה כלל, 28% לא שתו חלב. הממוצע של מזונות נוזלים בשביל משפחה לשבוע היה נתון בתנודה בין 7 אונקיות אצל התופרות עד ל־$24^3/_4$ אונקיות אצל סורגי־הגרביים. רובן של אלה שלא קיבלו חלב כלל היו התופרות בלונדון. כמות חומרי־הלחם שהגיעו לידי צריכה בשבוע היתה $7^3/_4$ פונט אצל התופרות ו־$11^1/_4$ פונט אצל הסנדלרים, והשיעור הממוצע עמד על 9,9 פ' לשבוע לכל בוגר. סוכר (צוף וכו') התנודד בין 4 אונקיות לשבוע בשביל עושי־כפפות של עור עד 11 אונקיות לסורגי־גרביים; הממוצע־הכולל לשבוע בשביל כל הסוגים — 8 אונקיות לבוגר. הממוצע־הכולל של חמאה (שמנים וכו') לשבוע 5 אונקיות למבוגר. הממוצע של בשר (חזיר וכו') לבוגר התנודד בין $7^1/_4$ אונקיות לשבוע אצל אורגי־המשי ובין $18^1/_4$ אונקיות אצל עושי־כפפות של עור: הממוצע־הכולל לסוגים השונים — 13,6 אונקיות. הוצאות־השבוע לתזונת־הבוגר העלו ממוצעים כלליים אלה: בשביל אורגי־משי 2 שיל. $2^1/_2$ פנסים; בשביל תופרות 2 שיל. 7 פנסים; בשביל עושי־כפפות של עור 2 שיל. $9^1/_2$ פ.; בשביל סנדלרים 2 שיל. $7^3/_4$ פ.; בשביל סורגי־גרביים 2 שיל. $6^1/_4$ פנסים. בשביל אורגי־המשי במקלספילד עלה הממוצע רק 1 שיל. $8^1/_2$ פנסים לשבוע. הסוגים, שתזונתם היתה הגרועה־ביותר, היו: תופרות, אורגי־משי ועושי־כפפות של עור[113].

ד"ר סיימון, בדין־וחשבון הכללי שלו על ענייני־בריאות, אומר על מצב תזונתי זה: „שמרובים המקרים לאין־שיעור בהם תזונה לקויה מביאה לידי מחלה או מחריפה אותה — יכול לאַשר כל מי שמצוי אצל שירות רפואי בקרב העניים...

---

[111] שם, עמ' 13.

[112] שם, נספחות, עמ' 232.

[113] שם, עמ' 232, 233.

או אצל השירות בבתי־החולים ובמרפאות... ואולם, מנקודת השקפה זו יש להוסיף לדעתי עוד גורם אחד חשוב מאוד מבחינת הבריאות. מן הראוי לזכור, כי אין לשאת מחסור במזון אלא מתוך אי־רצון רב, וכי בדרך כלל קיצוץ גדול בתזונה לא יבוא אלא לאחר שיקדמוהו מחסורים אחרים. זמן רב לפני שתזונה בלתי־מספיקה נעשית גורם לעורר דאגה מבחינה היגיינית, זמן רב לפני שהפיזיולוג יחליט למנות את מספר הגריינים של חנקן ופחמן, החוצצים בין החיים לבין מיתה־מרעב — הרי משק־הבית כבר נתרוקן לחלוטין מכל נוחיות חומרית: הלבשה והסקה — ודאי ששרר בהן מחסור יותר גדול משרר במזונות; וודאי לא היה כבר מחסה מתאים מפני תלאות האקלים; שטח־הדיור ודאי נצטמצם עד לידי כך שהצפיפות עוררה מחלות או החמירתן; כמעט שלא נמצאו כל כלי־בית ורהיטים; אפילו הנקיון נעשה דבר יקר או קשה; ואם עוד היו נסיונות, מתוך כבוד עצמי, לקיים את הנקיון, הרי כל נסיון כזה היה בו כדי לגרום יסורי רעב נוספים. הדירה עצמה נמצאה במקום שאפשר לקנות קורת־גג בזיל הזול — בשכונות שהפיקוח הסאניטארי השיג בדרך כלל תוצאות זעומות ביותר, במקום שהיתה מידה פחותה ביותר של ביוב, של ניקוי־רחובות, של הרחקת טרדות־הציבור, במקום שיש הספקת מים זעומה ביותר או גרועה ביותר; ואם בערים — במקום שיש שיעור זעום ביותר של אור ואויר. כאלה הן הסכנות הסאניטאריות שהעניות צפויה להן כמעט בוודאות גמורה — אם מדובר בעניות מנוולת הגוררת אחריה חוסר של מזונות. ובעוד שכל הרעות האלה מסתכמות לשיעור איום של סכנת־נפשות — הרי חוסר מזון, הוא כשלעצמו, משמש גורם רציני ביותר... אלה הם הרהורי צער וכאב, ביחוד כשמעלים על לב, כי עניות זו הנדונה כאן, לא הפועלים עצמם אשמים בה מחמת עצלותם. בכל המקרים מדובר בעניותה של האוכלוסייה העובדת. גדולה מכן: אשר לפועלים העובדים בביתם, הרי על הרוב מוארכת עד לאין שיעור עבודתם, שבשכרה נקנה לחם צר זה. והרי ברור, כי רק במובן מוגבל ניתן לומר שהעבודה [הזאת] מקיימת את בעליה... אבל בהיקף יותר רחב אין בו, בקיום עצמי זה מבחינה נומינאלית, אלא משום דרך־עקיפין, ארוכה או קצרה יותר, אל הדלות"[114].

הקשר הפנימי שבין יסורי הרעב בקרב שכבות הפועלים החרוצים־ביותר במלאכתם ובין הצריכה־הבזבזנות, אם גסה ואם מעודנת, של העשירים — בזבזנות המיוסדת על ההצבר הקאפיטאליסטי — **קשר זה אינו מתגלה לפניך אלא תוך ידיעת חוקי־הכלכלה.** מה שאין כן לגבי מצב הדיור. **כל מסתכל ללא משוא־פנים רואה, כי ככל שגדלה** שפעת הרכוז של אמצעי־הייצור, **כן תגדל בהתאם לכך הצטופפותם של הפועלים** במקום אחד; ומכאן: **ככל שתגדל מהירות ההצבר הקאפיטאליסטי, כן תגדל מצוקת הדיור של הפועלים.** תופעה זו המלווה את קידמת־העושר, „שיפורן" (*improvements*) של הערים תוך שמקרקרים שכונות שנבנו בנייה גרועה ומקימים ארמונות בשביל בנקים, חנויות־„כל־בו" וכו'; תוך שסוללים רחובות בשביל תחבורה מסחרית ובשביל כרכרות־של־מותרות; תוך שמתקינים טראמים עירוניים וכו' — הכל רואים כי תופעה זו מבריחה את העניים לתוך מאורות גרועות

---

[114] שם, עמ' 14, 15.

ומצוּפפות יותר ויותר. מצד שני הכל יודעים, שיוקר הדירות עומד ביחס הפוך אל טיב הדירות, ושמכרות־העוני מנוצלים בידי ספסרי הבתים ביתר רוָחים ובפחות הוצאות משנוצלו פעם מכרות פוטוזי. אופיוֹ המנוגד של ההצבר הקאפיטאליסטי, וממילא גם של יחסי־הקניין הקאפיטאליסטיים בכלל[115] נעשה כאן מובלט עד כדי מוחשיות, שאפילו הדינים־והחשבונות הרשמיים שבאנגליה, הדנים בעניין זה, שופעים התקפות אפיקורסיות על „הקניין וזכויותיו”. תקלה זו מתקדמת וצועדת יחד עם התפתחותה של התעשייה, עם הצבר ההון, עם גידול הערים ו„השתפרותן” — עד כדי כך, שעצם הפחד מפני מחלות מידבקות, שאינן פוסחות גם על „נכבדות”, הביא לעולם בשנים 1847 עד 1864 לא פחות מ־10 חוקי־פארלאמנט של פיקוח סאניטארי; והבורגנות המבוהלת בכמה ערים, כגון ליוורפול, גלאזגו, וכו׳ נקטה פעולה באמצעות העירִיות. ואף על פי כן, מכריז ד״ר סיימון בקול, בדין־וחשבון שלו משנת 1865, לאמור: „אם לדבר בדרך כלל, ניתן לומר שתקלות אלו אין עליהן פיקוח באנגליה.” בפקודת מועצת־הסתרים נתקיימה בשנת 1864 חקירה על תנאי הדיור של הפועלים החקלאיים, ובשנת 1865 נתקיימה חקירה על תנאי־הדיור של המעמדות העניים בערים. את עבודותיו המצוינות של ד״ר יוליאן האנטר [בעניין זה] אנו מוצאים בדינים־וחשבונות השביעי והשמיני על „בריאות־הציבור” [“Public Health”]. לפועלים החקלאיים אשוב אחר־כך. לגבי מצב הדיור בערים הריני מביא כאן, כהקדמה, הערה כללית משל ד״ר סיימון: „אף על פי שמבחינה רשמית” — אומר הוא — „נקודת־השקפתי היא רפואית בלבד, הרי הומאניות פשוטה דורשת, שלא לעבור בשתיקה על ההשקפה האחרת לגבי תקלה זו... זו [כלומר, הצטופפות יתירה], משהיא מגעת לשיאָהּ, הרי היא מביאה, כמעט בהכרח, לידי שלילה של כל עדינות, לידי אנדרלמוסיה מסואבת של גופים ותיפקודים גופניים, לידי גילוּי מערוּמי־הגוף הסקסוּאליים — עד כדי כך, שאין זה כבר בגדר האנושיי אלא בגדר הבהמיי. להיות פרוץ להשפעות אלה — הרי זה ניוון, ומן ההכרח שהוא יעמיק וישתרש יותר ויותר בתוך לבם של אלה, שעליהם הוא ממשיך לפעול. הילדים הנולדים בקללת הניוון הזה, מן ההכרח שזה יהיה להם, לעתים תכופות, טבילה לבושת (baptism into infamy). וכמה נטולת־תקוָה, מעֵבר לכל גבול ותכלית, היא המשאלה כי בני־אדם, השרויים בתנאי־חיים כאלה, ישאפו באחד הימים להגיע משאר הבחינות לאותה אוירה של ציביליזאציה, שמהוּתה עומדת על טהרת הגוף והנפש”[116].

ראשונה־במעלה למגורים מצופפים ואפילו פסולים לחלוטין לדיור האדם — לונדון. „בשני דברים בטוח הוא כל־צרכו” — אומר ד״ר האנטר — „ראשית, שיש בלונדון בערך עשרים שכונות גדולות, כל אחת בת 10.000 תושבים בערך, שתנאיהם האיומים עולים כמעט על כל מה שראה באנגליה במקומות אחרים,

[115] „בשום בחינה לא נחרבו כל כך זכויות האדם למען זכויות הקניין, לעין השמש וללא־בושה, כמו שנחרבו לגבי תנאי־הדיור של מעמד־העובדים. בכל עיר גדולה רשאי אתה לראות מקום, שמקריבים בו קרבנות אדם — מזבח, שאלפים עולים בו על המוקד שנה־שנה, כקרבן למולך הבצע.” (ס. ליינג: „אסון לאומי”, עמ׳ 150.)

[116] „בריאות הציבור. דו״ח שמיני”. לונדון 1866, עמ׳ 14, הערה.

ותנאים אלה הם כמעט כולם תוצאה של מצב־הדיור הגרועים; ושנית, אותו מצב של צפיפות ורעיעות הבתים בשכונות אלה — הוא עתה גרוע הרבה יותר משהיה לפני עשרים שנים״[117]. „אין בכך הגזמה אם אומרים, כי החיים בכמה מחוזות בלונדון ובניוקאסל דומים לגיהנום״[118].

ואף אותו חלק ממעמד הפועלים השרוי במצב משובח־יותר, וכן החנונים הזעירים ושאר היסודות במעמד־הבינוני הזעיר, מתגלגלים יותר ויותר ונופלים לתוך השפעתה של קללה זו, של תנאי־דיור נתעבים אלה, ככל שמתקדם „שיפורן״ של הערים, ואתו מתקדמת הריסתם של רחובות ובתים ישנים; ככל שמתרבים בתי־החרושת וגדל הזרם האנושי הזורם אל המטרופולין; ולאחרונה — ככל שעולה שכר־הדירה עם עליית הרנטה הקרקעית בערים. „שכר־הדירה עלה במידה גבוהה כל כך, שרק מועטים מבין הפועלים יכולים להרשות לעצמם לשכור יותר מחדר אחד״[119]. כמעט שאין לך קניין־בית בלונדון, שלא תרבץ עליו חבורה של סרסורים [''middlemen'']. שכן מחיר הקרקע בלונדון לעולם גבוה מאוד ביחס להכנסותיו השנתיות, משום שכל קונה תקנתו־ספסרותו היא, שעתיד הוא למכרו, במוקדם או במאוחר, במחיר הנקבע מטעם מושבעים במקרה של הפקעת הקרקע (Jury Price), או שירמה־ויזכה בעליית־ערך יוצאת־מן־הכלל, מחמת שכנותה של הקרקע למפעל עסקי גדול. והתוצאה מכך — מסחר סדיר בקניית חוזי־דירה, שמועדם מסתיים והולך. „חזקה עליהם, על הג׳נטלמנים העסוקים בעסק הזה, שיעשו את אשר הם עושים עכשיו — שיסחטו כמה שאפשר לסחוט מן הדיירים, כל זמן שיש להם דיירים, ולהשאיר פחות ככל האפשר לבאים אחריהם״[120]. שכר־דירה נוטלים לשבוע, ואין להם לאדונים האלה שום סכנת הפסד. כתוצאה מסלילת מסילות־ברזל בתוך העיר „נגלה בזמן האחרון במזרחה של לונדון המחזה הזה: במוצאי־שבת היו משוטטות כמה משפחות, כשמטלטליהן העלובים, כל רכושם בעולם הזה, על כתפן, בלא למצוא לעצמן מקום־מנוחה אחר אלא בבית־העבודה״[121]. ובתי־העבודה [לעניים] כבר מלאים עד אפס מקום, וה„שיפורים״ שכבר הוחלט עליהם מטעם הפארלאמנט אינם עומדים אלא בתחילת ביצועם. ואם נעקרים הפועלים מדירותיהם מחמת הריסת הבתים הישנים, הרי אין הם עוזבים את קהילתם, או שלכל היותר הם משתכנים בקהילה הסמוכה לתחומיה. „מובן, שהם מנסים להישאר קרוב ככל האפשר לבתי־מלאכתם... תוך שהם מחלקים דירה של שני חדרים לשתי דירות

117 שם, עמ׳ 89. בנוגע לילדים אשר באותן השכונות אומר ד״ר האנטר: „שוב אינם בחיים כיום אנשים, שיספרו לנו, כיצד היו מגדלים ילדים, לפני שהתחילה תקופה זו של הצטופפות דחוסה של פועלים; ויהא זה נביא פזיז מי שירצה לומר לנו, מה התנהגות יכול אתה לצפות לעתיד מדור־הילדים הגדל עכשיו, שהם משלימים את חינוכם בנסיבות, שאולי לא היו כדוגמתן בארץ הזאת, לקראת פעולתם העתידה־לבוא כ,מעמדות מסוכנים׳ — ילדים, הנשארים מחצית־הלילה בחברת אנשים מכל הגילים, ערומים־למחצה, שיכורים, מנבלי־פה ומחרחרי־ריב.״ (שם, עמ׳ 56.)

118 שם, עמ׳ 62.

119 „דו״ח של קצין הבריאות לשכונת ,סט. מארטין בשדות׳, 1865.״

120 „בריאות הציבור. דו״ח שמיני.״ לונדון 1866, עמ׳ 91.

121 שם, עמ׳ 88.

כל אחת בת חדר אחד וממלאים אותן עד כדי הצטופפות... ואפילו משלמים שכר־דירה גבוה, הרי האנשים שנעקרו מדירתם כמעט שלא יוכלו למצוא מעון טוב כמעונם הגרוע שנצטרכו לעזוב. מחצית הפועלים... תושבי סטרנד... הלכו שני מילין למקום עבודתם." אותו סטרנד, שהרחוב הראשי בו מעורר בלב התייר הזר רושם מפואר מעושרה של לונדון, עשוי לשמש דוגמה בשביל הצטופפותם של תושבי לונדון; בקהילה אחת שבאותה שכונה מנה קצין הבריאות 581 נפש לאקר, אף על פי שמחצית התימזה נכללה [בתוך שטח השכונה]. מובן מאליו, כי כל תקנה של הפיקוח הסאניטארי, המגרשת פועלים מתוך שכונה אחת, על־ידי קרקור בתים בלתי ראויים לדיור — כפי שהיה נהוג עד כאן בלונדון — אין בה אלא כדי לדחוק את הפועלים ביתר צפיפות בתוך שכונה אחרת. „אחת מן השתיים — אומר ד"ר האנטר — או שייפסק בהכרח כל אותו מהלך־העניינים, מחמת איוַלתו, או שתתעורר אהדת־הציבור(!), תוך פעילות, למילוי החובה הראויה להקרא בלא הפרזה כל־שהיא בשם חובה לאומית — לספק מחסה לכל אותם האנשים, שמחמת חסרון־כיס אינם יכולים להשיג בכוח עצמם, אף על פי שיש בידם להחזיר את הממון בשיעורים למי שיספקו להם את המחסה"[122]. בואו והעריצו אותו צדק קאפיטאליסטי! בעל־הקרקע, בעל־הבית, בעל־העסק — אם מנשלים אותו על־ידי שיפורים ["improvements"], כגון סלילת מסילת־ברזל, פתיחת רחובות חדשים, וכו' — לא בלבד שמקבל הוא פיצויים מלאים. גדולה מכן: בעד „פרישותו" זו, שכפו עליו, צריך הוא לקבל עוד, על דעת המקום ועל דעת הקהל, דמי־ניחומים בצורת ריוח הוגן. ואלו הפועל מושלך אל הרחוב, הוא ואשתו וילדו וכל מטלטליו; ואם נדחק הוא בהמונים מרובים אל תוך שכונות, שהעירייה משגיחה בהן על נימוסים ודרך־ארץ — הרי מביאים אותו לדין מטעם הפיקוח הסאניטארי!

חוץ מלונדון, לא היתה בתחילת המאה ה־19 אף עיר אחת באנגליה, שמנתה 100.000 תושבים. ורק חמש ערים מנו למעלה מ־50.000 כל אחת. כעת יש באנגליה 28 ערים, שיושבים בהן 50.000 נפש ומעלה. „תוצאת התמורה הזאת — לא רק ריבוי עצום של האוכלוסייה העירונית, אלא הערים הקטנות, שהיו צפופות־ומצופפות עד כאן, נעשו מעתה מרכזים מוקפים מכל עֵבר בניינים, ואינם פתוחים משום צד לאויר; והואיל ובתים אלה שוב אינם נוחים לעשירים, נעזבו על ידם והוחלפו בפרברים משעשעים־יותר. הבאים במקומם של העשירים משתכנים בבתים הגדולים לפי יחס של משפחה לכל חדר וחדר [...ומספקים דיור גם לשניים־שלושה דיירי־משנה...]. וכך נוצרה כאן אוכלוסייה בבתים, שלא נועדו בשבילה ושאינם נוחים לה כלל, והסביבה כאן מבישה באמת לגדולים והרסנית לגבי הקטנים"[123]. כל שתגדל מהירות ההצבר של ההון בעיר תעשייתית או מסחרית, כן תגדל מהירות הזרם של החומר האנושי העומד־לניצול, וכן עלובים יותר משכנות־הארעי של הפועלים. מכאן, שניוקאסטל־על־הטיין, מרכז למחוז שופע־והולך בתפוקת הפחם ומכרות־המתכות, תופסת את המקום השני אחרי לונדון בתופת־הדירות. לא פחות מ־34.000

[122] „בריאות הציבור, דו"ח שמיני." לונדון 1866, עמ' 89.

[123] שם, עמ' 55, 56.

נפשות מתגוררות שם בחדרים יחידים. לפני זמן קצר נהרסו בפקודת המשטרה בניוקאסטל ובגייטסהד, מספר ניכר של בתים, מחמת סכנתם הגמורה לבריאות־הציבור. בניין הבתים החדשים מתקדם באִטיות יתירה, והמסחר — במהירות יתירה. וכך היתה עיר זו מלאה וגדושה בשנת 1865 יותר מבכל זמן קודם־לכן. כמעט שלא היה אף חדר אחד להשכיר. ד״ר אֶמבלטון, רופא בית־החולים למחלות־קדחת בניוקאסטל, אומר: „אין להטיל ספק בכך, כי הסיבה העיקרית להתמדתה ולהתפשטותה של מחלת הטיפוס היתה: הצטופפותם של יצורים אנושיים וזוהמת דירותיהם. החדרים, שבהם שרויים פועלים, נמצאים תכופות במבואות ובחצרות אטומים ובלתי־בריאים. ואשר לשטח, לאור, לאויר ולנקיון, הרי משמשים הם דוגמאות־למופת של מחסור ואי־בריאות, חרפה לכל חברה מתוקנת. כאן שוכבים הם בלילות, גברים ונשים וילדים — כולם מעורבלים ומגובבים יחד; ואשר לגברים — משמר־לילה רודף משמר־יום ומשמר־יום רודף משמר־לילה במחזורים בלתי־פוסקים, ולפעמים גם נתקלים יחד, עד שאין המיטות מספיקות אפילו להצן במקצת. בכל הבתים הספקת־המים גרועה מאוד, וגרוע מכן מצב בתי־המחראות: מזוהמים הם, בלתי־מאווררים, מפיצי־מגיפות״[124]. שכר דירה בעד חורים כאלה עולה 8 פנסים עד 3 שיל. לשבוע. „העיר ניוקאסטל־על־הטיין״ — אומר ד״ר האנטר — „מכילה דוגמה של שבט נאה־ביותר מבני־ארצנו, שמחמת תנאים חיצוניים, תנאי בית ורחוב, ירד תכופות ושקע כמעט בניוון של פראים״[125].

עם תנודת ההון והעבודה לכאן ולכאן אפשר, שמצב הדיור בעיר תעשייתית היום יהיה נוח, אך מחר שוב יהיה מחריד. או אפשר ששלטונות־הבנייה בעיר [Aedilität] יתעוררו סוף־סוף לעקור את התקלות הקשות־ביותר. אך מחר יפשוט כארבה מחנה של מהגרים אירים קרועים־ובלואים או של פועלים ירודים מן החקלאות האנגלית. והנה משכנים־אוֹרזים אותם במרתפים ובמזווֹת, או שנוטלים את ביתו של הפועל, בית־הוגן עד כאן — והופכים אותו ל„הקדש״, שאורחיו מתחלפים־והולכים במהירות יתירה, ממש כאיכסון הקלגסים בימי מלחמת שלושים־השנה. והנה דוגמה: בּרדפוֹרד. הקרתן מן העירייה עוד היה עסוק כאן בתיקוני העיר. ונוסף לכך היו כאן, בשנת 1861, עוד 1751 בתים פנויים. והנה בא פתאום שיגשוג העסקים, שעל כך צוַח ככרוכיה בחן רב כל־כך לפני זמן מועט הליבראלי הענוג מר פוֹרסטר, ידיד הכושים. עם שיגשוג העסקים בא כמובן, זרם־שטפון של נחשולי „חיל־המילואים״, או „עודף־האוכלוסייה היחסי״, הגאים תמיד. הדירות המסואבות במרתפים ובדירים — נתונות הן ברשימה (הערה [126]), שד״ר האנטר קיבל אותה

[124] „בריאות הציבור, דו״ח שמיני.״ לונדון 1866, עמ׳ 149.

[125] שם, עמ׳ 50.

[126] הנה רשימה מאת סוכן חברת־ביטוח לפועלים בברדפורד:

רחוב וולקאן, מס׳ 122	חדר	1,	16 נפש
״ לאמליי, מס׳ 13	״	1,	11 ״
״ באואר, מס׳ 41	״	1,	11 ״
״ פורטלאנד, מס׳ 112	״	1,	10 ״
״ הארדי, מס׳ 17	״	1,	10 ״
״ נורת, מס׳ 18	״	1	16 ״

מידי סוכן חברת־ביטוח — דרו בהן על הרוב פועלים שהיו מקבלים שכר הוגן. הללו הודיעו, שמוכנים הם לשלם ברצון בעד דירות טובות־יותר, אילו יכלו להשיגן. הם וכל אשר להם הולכים ומשתקעים בניוון ובמחלות, ובו־בזמן אותו ליבראלי־ענוג פורסטר, חבר הפארלאמנט, מתמוגג בדמעות על ברכותיו של חופש־המסחר ועל רווחיהם של אישי־ברדפורד, בעלי־המוחין הגדולים, העושים בצמר סרוק [worsted]. ד"ר ב ל, אחד מרופאי־העניים של ברדפורד, מסביר בדין־וחשבון שלו מ־5 בספטמבר 1865, כי התמותה האיומה בקרב חולי־בקדחת אשר במחוז עבודתו נובעת מתוך תנאי דיורם. „במרתף קטן אחד, שמידותיו 1500 רגל מעוקבות... יושבים עשרה אנשים... רחוב וינצ'נט, ככר גרין־אייר ווליס מכילים 223 בתים, ובהם 1450 דיירים, 435 מיטות ו־36 בתי־מחראות... על כל מיטה — וכאן אני כולל כל ערימה של סמרטוטים מזוהמים וישנים או גל של נסורת — 3,3 נפש בממוצע, כמה מהן משמשות משכב ל־5 או 6 אנשים; כמה מן האנשים — כך מספרים לי — אין להם כל משכב לחלוטין, ישנים הם בבגדיהם הרגילים על גבי לוחות קרשים — צעירים וצעירות נשואים ובלתי־נשואים, כולם ערימה אחת. ואין אני צריך להוסיף, כי כמה מן המשכנות הללו הם מאורות־סרחון אפלות, טחובות, מסואבות, בלתי־ראויות לחלוטין לשמש דירה לבני־אדם; הנה המרכזים, שמהם יוצאות המחלה והמיתה ומתפשטות בקרב התושבים הנתונים בתנאים טובים־יותר (of good circumstances) — והרי הם שנתנו להן לשרוץ ולרקוב בתוכנו"[127].

את המקום השלישי במצוקת־הדירות, אחרי לונדון, תופסת בריסטול. „בריסטול,

---

רחוב נורת, מס׳ 17	חדר	,1	13 נפש
" וויימר, מס׳ 19	"	,1	8 מבוגרים
" ג׳ובט, מס׳ 56	"	,1	12 נפש
" ג׳ורג׳, מס׳ 150	"	,1	3 משפחות
" רייפל־קורט, מאריגייט, מס׳ 11	"	,1	11 נפשות
" מארשאל, מס׳ 28	"	,1	10 "
" מארשאל, מס׳ 49	"	,3	3 משפחות
" ג׳ורג׳, מס׳ 128	"	,1	18 נפשות
" ג׳ורג׳, מס׳ 130	"	,1	16 "
" אדוארד, מס׳ 4	"	,1	17 "
" ג׳ורג׳ מס׳ 49	"	,1	2 משפחות
" יורק, מס׳ 34	"	,1	2 "
" סולט פיי	"	,1	26 נפשות
מרתפים			
ריג׳נט סקווייר	מרתף	,1	8 נפשות
רחוב אקר	"	,1	7 "
רוברט־קורט, מס׳ 33	"	,1	7 "
רחוב בק פראט, משומש כסדנה של חרש־נחושת	"	,1	7 "
רחוב אבן־עזר, מס׳ 27	"	,1	6 "

(„בריאות הציבור, דו"ח שמיני." לונדון 1866, עמ׳ 111.)

[127] שם, עמ׳ 114.

העיר העשירה ביותר באירופה, שופעת עוני בולט־ביותר ("blank poverty") ומצוקה של דיור[128].

ג. עם הנוָדים

אנו פונים עכשיו לשכבת־אוכלוסייה, שמוֹצָאָהּ מן הכפר ועיסוקה ברובה הגדול — בתעשייה. משמשת היא חיל־הרגלים הקל של ההון, והוא מטיל אותו, לפי הצורך, עתים לכאן ועתים לכאן. חיל זה, אם אינו שרוי במסע, הרי הוא „חונה". עבודת הנוָדים משתמשים בה לפעולות שונות של בנייה וניקוז, לליבון לבינים, במשרפות סיד, לסלול מסילות־ברזל, וכיוצא באלה. מחנה זה, עמוד־מגיפה נודד, מכניס לתוך המקומות, שבקרבתם הוא נוטה את אהלו — מחלת־אבעבועות, טיפוס, חולירע, אדמת, וכו'[129]. במפעלים שיש בהם משום השקעת סכומים ניכרים, כגון בניית מסילת־ברזל וכו', בעל־המפעל עצמו הוא המספק על הרוב לגייסו צריפי־עץ וכיוצא באלה מעין כפרים ארעיים, ללא כל תקנות של בריאות, מחוץ להשגחתם של השלטונות המקומיים — ויש בכך משום ריוח טוב לאדון הקבלן, המנצל את הפועלים ניצול כפול, כחיילי־התעשייה וכשוכרי־דירות כאחד. הדייר בצריף־העץ, הפועל החקלאי וכו', עליו לשלם 1, 3, 4, שילינגים לשבוע, הכל לפי מספר החורים בצריף, אם 1, 2, או 3 חורים[130]. דיינו בדוגמה אחת. בספטמבר 1864 — כך מודיע ד"ר סיימון — הגיעה לידי המיניסטר לענייני־פנים, סר ג'ורג' גריי, הקובלנה הבאה מאת יושב־ראש הוַעדה לחיסול טרדות [Nuisance Removal Committee] בקהילת סֶוֶנאוקס: „עד לפני שנים־עשר חודש לא היו שומעים בקהילתנו אלא לעתים נדירות מאוד על מקרי אבעבועות. ימים מועטים לפני הזמן ההוא התחילו כאן בעבודות של סלילת מסילת־ברזל מלואישאם לטאנבריג'; מלבד מה שהעבודות העיקריות נעשו בשכנות הסמוכה־ביותר לעיר הזאת, הרי התקינו כאן את המחסן הראשי לכל המפעל כולו, ועל־כן היו עסוקים כאן בהכרח הרבה אנשים. והואיל ואי־אפשר היה לאַכסן את כולם בבתים, עמד הקבלן, מַר ג'יי, והתקין בנקודות שונות, לאורך קו־המפעל, צריפים למשכן הפועלים. בצריפים אלה לא היה לא איוורור ולא תיעול, וחוץ מזה היו מלאים ומצופפים בהכרח, משום שכל דייר — ותהיה משפחתו גדולה כאשר תהיה — אנוס היה לקחת דיירי־משנה, אף על פי שבכל צריף לא היו אלא שני חדרים בלבד. התוצאות היו — לפי הדין־וחשבון הרפואי שהגיע לידינו — כי בלילות אנוסים היו מסכנים אלה להתענות בכל עינויי חנק, ובלבד שלא יסבלו מן הסרחונות מפיצי־המגיפות, שהיו עולים ממקווי־המים המזוהמים ומבתי המחראות אשר על יד החלונות ממש. סוף־סוף הוגשה לוַעדה לחיסול טרדות' קובלנה כתובה בידי רופא, שבאה לידו ההזדמנות לבקר בצריפים האלה, והוא תיאר בדברים חריפים ביותר את מצבם מבחינת הדיור ואף הביע את חששותיו לתוצאות רציניות־ביותר — אלא אם כן ינקטו אמצעים סאניטאריים מסוימים. לפני שנה אחת בקירוב הבטיח מר ג'יי להתקין צריף מיוחד, שאפשר

---

128 שם, עמ' 50.

129 „בריאות הציבור, דו"ח שביעי." לונדון 1865, עמ' 18.

130 שם, עמ' 165.

יהיה להרחיק לשם את האנשים המועסקים על ידו, מיד כשיפרצו ביניהם מחלות מידבקות. על הבטחתו זו חזר ב־23 ביולי שנה זו, אבל אם כי מאז ניתנה אותה הבטחה נתרחשו בצריפיו כמה מקרים של מחלת אבעבועות, ואף חלו שני מקרי־מוות מאותה מחלה — הרי לא נקט הלה שום אמצעים לקיים הבטחתו. ב־9 בספטמבר ש. ז. מסר לי הרופא מר קלסון על מקרי־אבעבועות חדשים באותם צריפים עצמם ותיאר את התנאים כאן כמַחפירים ביותר. לידיעתך (המיניסטר לענייני־פנים) עלי להוסיף: בקהילתנו יש בית מבודד, קרוי בית־המגיפה, הנוֹעד בשביל חברי־הקהילה אם יחלו במחלות מידבקות; בית זה היה תפוס זה כמה חדשים ללא־הפסק על־ידי חולים כאלה, וגם עכשיו הוא תפוס על־ידם; במשפחה אחת מתו חמישה ילדים מאבעבועות ומקדחת. בתקופה של חמישה חדשים של השנה, מ־1 באפריל עד 1 בספטמבר, היו בקהילתנו לא פחות מ־10 מקרי־מוות מאבעבועות, ארבעה מהם בצריפים האמורים למעלה; אי אפשר לקבוע את מספר האנשים שהיו חולי אותה מחלה — אם כי ידוע שרבים הם — כיון שהמשפחות שקודות ככל האפשר להעלים את הדבר״[131].

הפועלים במכרות־הפחם ובשאָר המכרות נמנים על אותם הסוגים של הפרולטאריון הבריטי, שמקבלים שכר טוב־ביותר. באיזה מחיר השיגו שכר זה — צוין כבר במקום אחר[132]. כאן אני סוקר סקירה חטופה את תנאי־דיורם. כלל הוא, שמנצל המכרה, בין אם הוא בעל המכרה ובין אם הוא חוכר, מקים מספר צריפים בשביל ידיו [פועליו]. הם מקבלים צריפים ופחמים להסקה „חנם״, כלומר, הללו הם חלק משכרם, המשתלם מגופו [in natura]. ומי שאין להשכינם בדרך זו מקבלים תמורת זה 4 לי״ש לשנה. אזורי־המכרות הללו מושכים אליהם עד־מהרה אוכלוסייה מרובה, המורכבת מפועלי־המכרות גופם ומאומנים וחנוָנים וכיוצא־באלה, המתרכזים מסביב לראשונים. כאן גבוהה הרנטה הקרקעית, כבכל מקום שיש בו אוכלוסייה צפופה. ועל כן מתאמץ קבלן־המכרה להעמיד על שטח־בניין צר ככל־האפשר, עם הכניסה אל המכרות, את מספר הצריפים הנדרשים לו, ולא יותר, כדי לכנס־לארוז את „ידיו״ על משפחותיהן. ואם נפתחים בקרבת מקום מכרות חדשים או מתחדשת תפוקתם של מכרות ישנים — מתרבה הדוחק. עם בניית הצריפים אין נותנים את הדעת אלא על בחינה אחת: „פרישותו״ של בעל־ההון מכל הוצאה־במזומנים, שאינה בגדר של בלתי־נמנע לחלוטין. „הדיור של הכורים ושל שאָר הפועלים

---

[131] שם, עמ׳ 18, הערה. הממונה על בתי־המחסה לעניים של האיגוד צ׳אפל־אָן־לה־פרית מודיע לרשם הכללי [Registrar General] לאמור: „בדובהולס התקינו כמה מערות בתוך גבעה גדולה של אפר־הסיד [הפסולת של כבשני־הסיד]; במערות אלו משתמשים לצרכי דיור, והן תפוסות על־ידי פועלים ואחרים, העסוקים בבניינה של מסילת־ברזל אשר בסביבה זו. המערות צרות וטחובות, ללא ביוב וללא בתי־כיסא, בלא שום סידור של איוורור, ורק בתקרת המערה נעשה חוֹר, שמשתמשים בו כבארובה. מחמת אותה תקלה פשטה כאן זה זמן ידוע מחלת־האבעבועות, שגרמה לכמה מקרי־מוות (בקרב הטרוֹגלוֹדיטים [שוכני המערות]).״ (שם, הערה 2.)

[132] הפרטים שהובאו בעמ׳ 408 ואילך מתייחסים בעיקר לפועלים במכרות־הפחם. על המצב, הגרוע עוד יותר, במכרות־המתכות — השווה הדו״ח של הוַעדה המלכותית משנת 1864, שחובר בנאמנות רבה.

הקשורים במכרות, בנורתאמברלנד ודארהם" — אומר ד"ר ג'וליאן האנטר — „אפשר והוא, בדרך כלל, הגרוע והיקר־ביותר מסוג זה, שאפשר למצאו באנגליה באַמת־מידה רחבה — פרט לקהילות הדומות אשר במונמאותשייר... הקשה מכל: הצטופפותם של בני־אדם הרבה בחדר אחד; קטנו של מגרש־הבניין, שנערמים עליו בתים הרבה; חוסר מים והיעדר בתי־מחראות; גיבוב תכוף של בית אחד על גגו של בית שני או חלוקת הבתים לדיוטות (flats — באופן שהצריפים השונים מהווים דיוטות בנויות באגף זו על גבי זו)... החוכר מטפל בעניין זה, כאילו היתה השכונה כולה מחנה־ארעי ולא מושב קבוע"[133]. „תוך מילוי ההוראות שניתנו לי" — אומר ד"ר סטיוונס — „ביקרתי ברוב הכפרים הגדולים של המכרות שבדארהם... מלבד מקרים מועטים־ביותר היוצאים מן הכלל, הרי כלל גדול הוא, שלא נעשו שום צעדים להבטיח את בריאות התושבים — וכלל זה נכון יהיה לגבי כל הכפרים הללו... כל הכורים כפותים (כפותים= "bound", ביטוי הלקוח, כמוהו כצמיתות= bondage, מתקופת האַנגריה) למשך שנים־עשר חודש לחוכר ("lessee") של־המכרה או לבעל המכרה... אם הכורים משמיעים תרעומות, או מקניטים איך־שהוא את המשגיח ("viewer"), הרי מטיל הוא סימן או ציון אחר בצד שמותיהם, ועם ה,התקשרות' השנתית החדשה נותנים להם פיטורין... נדמה לי כי שום סוג מ,שיטת תשלום־השכר בסחורות' ['truck system'] אינו עלול להיות גרוע כל כך מזה השכיח במחוזות אלה צפופי־האוכלוסין. הכורה אנוס לקבל, כחלק משכירותו, בית בתוך סביבה ממארת; אין בידו למצוא עזרה לעצמו, ובעצם ספק גדול הוא, אם מישהו אחר יוכל לעזור לו — חוץ מבעליו, (והרי צמית הוא מכל הבחינות — [he is to all intents and purpose a serf]), ובעליו זה נמלך תחילה במַאזן שלו — והתוצאה בטוחה כמעט ללא ספק. לעתים תכופות מקבל הכורה מידי בעליו גם את אספקת־המים; בין אם טובים המים ובין אם רעים, הכורה צריך לשלם בעדם, או נכון יותר, אנוס להסכים שינכו לו את תמורתם משכרו"[134].

ההון משהוא בא בפולמוס, עם „דעת הקהל" או גם עם משטרת הבריאות, אינו מתבייש כל עיקר „ללמד זכות" על התנאים, שהם קצתם מסוכנים וקצתם מחפירים, בתוכם הוא חובש את תיפקודו של הפועל ודיורו — בטענה, שיש צורך בכך כדי לנצל את הפועל ביתר־ריוח. כך הוא הדבר כשההון פורש מלנקוט אמצעי הגנה בפני מנגנון־מכונות מסוכן בבית־החרושת, מלהתקין אמצעי־איוורור ובטחון במכרות וכו'. וכך גם כאן לגבי דיורם של פועלי המכרות. ד"ר סיימון, הפקיד הרפואי של מועצת־הסתרים, אומר בדין־וחשבון הרשמי שלו: „כסניגוריה על תנאי־הדיור המבישים... טוענים, שמכרות מנוצלים כרגיל בדרך של חכירה; שהתקופה שיש לו לחוכר עניין בכך (במכרות הפחם החכירה היא כרגיל ל־21 שנים) איננה ארוכה כל כך, שיראה כדאי לעצמו ליצור תנאי־דיור טובים בשביל פועליו וכן בשביל אנשי המקצוע וכיוצא־באלה הנמשכים אחרי המפעל; שאפילו אם לבו היה נוטה לנהוג בעניין זה בנדיבות, הרי בעליו, בעל הקרקע, היה מסכל בדרך כלל את

133 „בריאות הציבור, דו"ח שביעי." לונדון 1865, עמ' 180, 182.
134 שם, עמ' 515, 517.

מחשבתו זו. שכן דרכו של זה להטיל עליו [על החוכר], בתורת רנטה קרקעית, תוספת־תשלום מופרזת בעד הרשות להקים כפר הוגן ונוח על פני האדמה לדיור הפועלים העסוקים בקניינו שמתחת האדמה; ואותו מחיר שיש בו משום גזירה (אם אין זו גזירה ממש), הוא המרחיק גם אחרים, שאפשר ויהיו רוצים לבנות. לא יהא זה מתאים לתכלית הדין־וחשבון שלנו, אם אכנס בויכוח על נכונותה של סניגוריה זו. ואף אין מן הצורך לעסוק כאן בשאלה: אם ידאגו לדיור הגון, על מי... יחולו ההוצאות, על בעל הקרקע, על החוכר, על הפועל או על הציבור. אולם בפני עובדות מחפירות כאלה, שנחשפו בדינים והחשבונות המצורפים לכאן (של ד"ר האנטר, ד"ר סטיוונס וכו'), הרי מותר לדרוש תיקון המעוּות... באים ומשתמשים בזכויות של בעלות־הקרקע כדי לעשות עוול ציבורי גדול. בעל הקרקע, בחזקת בעל־המכרה, בא ומזמין מושבה תעשייתית לעבוד באחוזתו; ובחזקת בעל השטח העליון של הקרקע הוא מונע בעד הפועלים, שהוא עצמו כינסם, למצוא לעצמם דירה הוגנת במקום שמוטל עליהם לחיות. ואלו חוכר־המכרות (הנצלן הקאפיטאַ־ליסטי) אין לו כל עניין מבחינה כספית להתנגד לחלוקה זו של העסק; יודע הוא יפה־יפה, שאם מופרזות תביעותיו של בעל־הקרקע, הרי התוצאות לא יפגעו בו; והפועלים, שעליהם יחולו התוצאות, נבערים מדעת הם ולא יידעו את ערך זכויותיהם הסאניטאריות, ובתי־דירה מתועבים־מזוהמים ביותר ומי־שתייה נרפשים ביותר לעולם לא ישמשו גורמים ראויים ל,שביתה'"[135].

ד. השפעת המשברים על אותו חלק במעמד־הפועלים, המקבל תשלום טוב־ביותר

לפני שאעבור אל הפועלים החקלאיים ממש, יודגם כאן בדוגמה אחת, כיצד משפיעים המשברים אפילו על אותו חלק במעמד־הפועלים שמקבל שכר טוב־ביותר, על האריסטוקראטיה שבו. ייזכר הדבר: שנת 1857 הביאה עמה אחד המשברים הגדולים, שכל מַעגל תעשייתי מסתיים בכך. התאריך הבא עמד לחול בשנת 1866. לאחר שכבר נסתמן המשבר באזורי־התעשייה ממש על־ידי מצוקת הכותנה, שהבריחה הרבה הון מתוך תחום־ההשקעה הרגיל ודחפה אותו אל המרכזים הגדולים של מושב השוק הממוני — קיבל הפעם המשבר אופי פינאנסי בעיקרו. המשבר פרץ בחודש מאי 1866 — ואות לכך שימשה התמוטטותו של אחד הבנקים הענקיים שבלונדון, שגררה אחריה התמוטטות מהירה של כמה וכמה חברות־לרמאות פינאנסיות. אחד מענפי־העסק הגדולים שבלונדון שפגעה בהם השוֹאָה, היה הבניין של אניות־הברזל. שׂוֹעי העסק הזה לא רק שהגדישו בתקופת־הרמאות את סאַת הייצור לאין־שיעור, אלא נוסף על כך נתחייבו גם בחוזים לקבלנויות עצומות מתוך השערה ספסרית, שמקור האשראי יתמיד לזרום בשפע, כמקודם. עכשיו חלה ובאה נסיגה איומה, הנמשכת גם בענפי־ייצור אחרים של לונדון עד היום הזה, סוף מארס 1867[136]. והריני להביא כאן, לציון מצבם של הפועלים, את הקטע הבא מתוך

---

[135] שם, עמ' 16.

[136] „חרפת־רעב בסיטונות בקרב עניי לונדון! ("Wholesale starvation of the London Poor!") ...בימים האחרונים הודבקו על חומות לונדון מודעות גדולות, המביאות תוכן מוזר זה: ‚פרים שמנים! בני־אדם רעבים! הפרים השמנים עזבו את ארמנותיהם, ארמנות־הזכוכית, כדי לפטם את העשירים במשכנות־המותרות אשר להם; ואלו

הסקירה המפורטת של כתב ה„מורנינג סטאר״, שביקר בתחילת 1867 במרכזי־הסבלות העיקריים. „במחוזות של איסט־אֶנד [מזרח לונדון] — פופלאר, מילוול, גרינוויץ׳, דיטפורד, ליימהאוס, קאנינג־טאון — שרויים היו לפחות 15.000 פועלים, הם ומשפחותיהם, במצב של דחקות מוחלטת; ו־3000 מכונאים מומחים היו עסוקים בפיצוץ אבנים בחצר בית־העבודה (אחרי מצוקה במשך מחצית השנה ויותר)... רק בקושי גדול יכולתי להגיע אל שער בית־העבודה, משום שצבאו עליו המוני רעבים... הללו חיכו לקבלת כרטיסיהם, אך לא הגיעה עדיין השעה לחלוקתם. החצר — שטח מרובע גדול, ומסביב לו סככה פתוחה, וערימות־ערימות גדולות של שלג כיסו את אבני המרצפת בטבורה של החצר. כאן גם היו שטחים קטנים מגודרים גדרי זרד, מעין דירים לצאן, בהם היו עובדים האנשים בימים יפים; אך ביום ביקורי היו הדירים מכוסים שלג, ושוב לא יכול איש לשבת בהם. ואף על פי כן עסוקים היו האנשים, בתוך הסככה הפתוחה, בניפוץ אבני־ריצוף לפי שיטת מאק׳אֲדם. כל אחד — מושבו על אבן גדולה — היה מקיש בפטישו הכבד על השחם המכוסה כפור, עד אשר פיצץ — צא וחשוב! — 5 בושלים אבנים, ואז סיים עבודת יומו וקיבל את שכרו: 3 פנסים [גרוש ורבע] ופתק למזונות. במקום אחר בחצר עמד צריף עץ קטן, מוכה רככת, ומשפתחנו את דלתו ראינו והנה הוא מלא אנשים צפופים ומצופפים כתף לכתף, כדי שיחמם איש את רעהו בחום־גופו ובהבל פיהו. הם היו עסוקים בהפרדת נעורת של פשתים והיו מתוַכחים בשעת־מעשה, מי יוכל לעבוד זמן רב ביותר כשיקבל כמות מסוימת של מזונות — משום שכוח הסבל הוא שהיה כאן עניין של כבוד [point d'honneur]. בבית־עבודה זה בלבד... היו 7000... מקבלי תמיכה... הרבה מאות ביניהם... עוד לפני 6 או 8 חדשים היו מרויחים שכר גבוה ביותר שמשלמים לאומנים... מספרם היה גדול פי שניים ויותר, אילו היינו מונים גם את אלה, שאם כי הוציאו את חסכונותיהם עד הפרוטה האחרונה, עדיין מסרבים הם לפנות לעזרת הקהילה — משום שעוד נשארו תחת ידם מעט דברים לתתם בעבוט. משיצאתי מבית־העבודה שוטטתי ברחובות, על הרוב בנויים בתים קטנים בני דיוטה אחת, המרובים בסביבה זו של פופלאר. מורה־דרך שימש לי חבר־הוַעד של הפועלים המובטלים... ביקורי הראשון היה אצל פועל במפעלי־ברזל, שהיה בטל מעבודתו זה עשרים ושבעה שבועות. מצאתי את האיש יושב עם משפחתו בחדר־אחורי קטן. החדר לא נתרוקן עדיין מכל רהיטיו, והאש בערה בתנור. והיה צורך בכך, כדי להגן על הרגליים היחפות של הילדים הקטנים מפני חבורות־כפור, שכן שרר בו־ביום קור עז ומר. על גבי טס, מול אח־האש, היתה

האנשים הרעבים נעזבו־לאנחות במאורותיהם, ושם ירקבו ויוציאו את נשמתם.׳ אותן מודעות על תכנן המבשר־רעות הולכות־ומודבקות בהפסקות מסוימות. נמחקה מהדורה אחת מהן או הודבקו עליהן דפוסים אחרים — מיד מדביקים מודעות הדשות, אם במקום הקודם ואם במקום פומבי אחר דומה לו... דבר זה... מעלה על הזכרון את האגודות המהפכניות החשאיות, שהכינו את העם הצרפתי לקראת המאורעות של שנת 1789... בשעה זו, בעוד פועלים אנגלים על נשיהם וטפם מתים מקור ומרעב, הרי מיליונים של זהב אנגלי — תוצרת העבודה האנגלית — מושקעים בעסקים שברוסיה, בספרד, באיטליה ובשאר ארצות־חוץ.״ („ריינולדס׳ ניוזפייפר״, 20 בינואר 1867).

מוטלת כמות של נעורת־פשתן, שהאשה והילדים היו עסוקים בצביטתה תמורת הסיוע שהיו מקבלים מן הקהילה. הבעל עבד בחצר־האבן שבבית־העבודה בעד מנה מסוימת של מזונות ו־3 פנסים ליום. הוא חזר זה עתה הביתה לארוחת־הערב, רָעֵב מאוד, כפי שסיפר לנו — וחיוך עצוב על שפתיו — וסעודתו עמדה על פרוסות אחדות של לחם בשומן וספל טה ללא־חלב... הדלת השנייה, שדפקנו בה, נפתחה בידי אשה בשנות־העמידה, שהכניסה אותנו, ללא אמירה כל שהיא, אל חדר־אחורי קטן; כאן ישבו כל בני־משפחתה, דמומים ועיניהם נעוצות באש הגוססת במהירות יתירה. שממון־יאוש כזה, חוסר־תקנה כזה מרחפים היו מסביב לאנשים האלה ובתוך חדרם הקטן, שלא הייתי רוצה לשוב ולחזות בכך. ,הללו לא עשו ולא כלום, אדוני' — אמרה האשה והצביעה על ילדיה — ,כלום לא עשו במשך 26 שבועות; וכל כספנו אָזל — כל אותן עשרים לי״ש, שחסכנו, אני ואביהם, בימים טובים־יותר, כשחשבנו, שזה יספיק קצת להבטיח מעמדנו, אם נגיע לזמן שלא נוכל עוד לעבוד. יביט אדוני!' — קראה, כמעט בפראות, והוציאה פנקס־הבנק, שהכל נרשם בו כהלָכה: גם חסכונות הממון שהוכנסו וגם משיכות־הממון; וכך יכולנו לראות, מה היתה תחילתו של רכוש קטן זה, עם התשלום הראשון של 5 שילינגים, וכיצד הלך ועלה, מעט־מעט, עד שהגיע לסך 20 לי״ש, וכיצד חזר־ונמס אחר־כך, עד שהסכום ירד וירד מלירות לשילינגים, והנה בא הרישום האחרון ונטל מן הפנקס כל ערכו, ושוב לא היה ראוי אלא לָצור על פי צלוחית. משפחה זו היתה מקבלת סיוע מבית־העבודה — שהיה מספק להם כדי ארוחה זעומה אחת ליום, ולא יותר... ביקורנו הבא היה אצל אשתו של פועל במפעלי־ברזל; בעלה היה עסוק בשעתו במספנות. מצאנו אותה חולה מחמת מחסור בתזונה, שכובה בבגדיה על מזרון ומכוסה בצמצום בחתיכת שטיח, שכן כל כלי־המיטה ניתנו לבית־העבוט. טיפלו בה שני ילדים מסכנים, שמראה פניהם העיד בהם, כי הם עצמם זקוקים לטיפול רפואי, ממש כמו האֵם. תשעה עשר שבועות של בטלה־מאונס הביאו אותם למצב זה; והאֵם, שסחה את פרשת עברה המר, היתה גונחת ונאנחת, כאילו אָבדה כל אמונתה בעתיד טוב יותר, שיביא ניחום ושילום... עם צאתנו מן הבית, רץ ובא אחרנו צעיר אחד וביקש, שניכנס אל ביתו ונראה, שמא יש לעשות משהו לטובתו. אשה צעירה, שני ילדים נאים, צרור של תעודות־עבוט וחדר חשוף וריק — הנה הכל, שהיה בידו להראות לנו.״

והנה קטע מתוך עתון טורי [שמרני] על שיירי־חבלי המשבר משנת 1866. ואין לשכוח, שהקצה המזרחי של לונדון, עליו מדובר כאן, משמש לא רק מרכז לבניית אניות־ברזל, המוזכרת בטקסט הפרק הזה, אלא גם מרכזה של זו שקרויה „עבודה ביתית״, שלעולם משלמים בעדה למטה מן המינימום. „מחזה מבהיל נראה אתמול בחלק של המטרופולין. ואף על פי שאלפי המובטלים מהקצה המזרחי על דגליהם השחורים לא הפגינו הפגנה המונית [en masse], אף על פי כן היה הזרם האנושי מרהיב למדי. נזכור, כמה סובלים אנשים אלה. הם גוועים ברעב. זו העובדה, פשוטה ואיומה. יש 40.000 כאלה... בימינו באחת השכונות של אותה מטרופולין מופלאה — דלת ליד דלת, בצד הצבּרו העצום והענקי של עושר, שהעולם לא ראה כמותו — ארוזים־דחוקים, לסת ליד לסת, 40.000 אנשים נטולי־ישע ומזי־רעב.

אלפים אלה פורצים ונדחקים עכשיו לתוך השכונות האחרות; הללו, שכל ימיהם הם רעבים־למחצה, צועקים את צעקת מצוקתם לתוך אזנינו; הם צועקים עד לב־השמים; הם מספרים לנו על משכנותיהם העלובים והרעועים; הם מספרים לנו, שאין הם יכולים למצוא לעצמם עבודה, ואף אין תועלת שיפשטו יד. משלמי מסי־המקום, הם עצמם נדחקים אל סף תהום הדלות מחמת תביעותיהם של כוהני הקהילה.״ („סטאנדארד״, 5 באפריל 1866.)

הואיל ומנהג מקובל הוא על בעלי־ההון האנגלים, לתאר את בלגיה כגן־עדן של הפועל, על שום ש„חופש העבודה״ — או, וזה היינו־הך, „חופש ההון״ — אינו מקופח בה לא על־ידי עריצותן של האגודות־המקצועיות ולא על ידי חוקי־בתי־החרושת, על־כן ייאמרו כאן דברים אחדים על „אושרו״ של הפועל הבלגי. ודאי אין לך מומחה מעמיק־יותר במסתורין של אושר זה מן המנוח מר דיוקפטיו, מי שהיה מפקח ראשי על בתי־הכלא ומוסדות־הצדקה בבלגיה, וכן חבר הועדה המרכזית לסטאטיסטיקה הבלגית. נפתח את חיבורו: „התקציבים הכלכליים של מעמדות העובדים בבלגיה״, בריסל 1855. כאן אנו מוצאים, בין השאר, משפחת־עובדים תקינה בבלגיה, שהכנסותיה והוצאותיה מחושבות לפי נתונים מדויקים־ביותר, ואחר־כך מושווים תנאי תזונתה אל תזונתו של החייל, של מלח־הצי ושל האסיר. המשפחה עומדת על „אב, אם וארבעה ילדים״. משש נפשות אלה „יכולות ארבע למצוא תעסוקה מועילה כל השנה״; מניחים, ש„אין ביניהם לא חולים ולא בלתי־כשרים לעבודה״, שאין כאן „הוצאות למטרות דתיות, מוסריות ושכליות — חוץ מהוצאה פעוטה־ביותר בשביל כסאות בבית־היראה״, ואף אין „תשלומים לקופות של חסכון או של ביטוח לעת זיקנה״, וכן אין „הוצאות לדברי־מותרות, וכיוצא באלו מן ההוצאות המיותרות״. ואולם ניתנה רשות לאב ולבן הבכור לעשן טאבאק ולבקר ביום א׳ בבית־־המרזח — ולשם כך הוקצבו להם 86 סנטימים תמימים לשבוע. „מתוך סיכום־כולל של השכר הניתן לפועלים בענפי־עסק שונים יוצא, שהממוצע הגבוה ביותר של שכר־יום הוא 1 פראנק 56 סנט. לגברים, 89 סנט. לנשים, 56 סנט. לנערים ו־55 סנט. לנערות. אם נעשה את החישוב לפי שער זה, יעלו הכנסותיה של המשפחה, לכל היותר, לסך 1068 פראנקים לשנה... במשפחה זו... שחשבנוה לטיפוסית, חישבנו את כל ההכנסות שיכולות לבוא בחשבון, אולם אם נזקוף שכר־עבודה על חשבונה של האם במשפחה, הרינו מעוררים את השאלה של הנהלת משק הבית. מי ידאג לכלכלתו הפנימית? מי יטפל בילדים הקטנים? מי יכין את הארוחות, מי יכבס, יטליא? הנה הדילמה, העומדת בפני הפועל ואינה מרפה ממנו.״

בהתאם לכך, זה תקציב [ההכנסות] של המשפחה:

האב,	300 ימי־עבודה	בשכר 1,56	פר׳ ליום	. . .	468.— פר׳
האם,	״ ״	״ 0,89	״ ״	. . .	267.— ״
הנער,	״ ״	״ 0,56	״ ״	. . .	168.— ״
הנערה,	״ ״	״ 0,55	״ ״	. . .	165.— ״
				בסך־הכל	1068.— פר׳

הוצאות המשפחה לשנה וגרעונה היו מגיעים לסכומים הבאים, אילו היתה תזונת הפועל כתזונתו של:

מלח הצי	1828 פר׳	גרעון 760 פר׳
חייל	1473 〃	405 〃
אסיר	1112 〃	44 〃

„הנה רואים, כי רק משפחות־עובדים מועטות יכולות להגיע, לא נגיד: לממוצע של המַלח או של החייל — אלא אפילו לממוצע של האסיר. בממוצע עלה כל אסיר בבלגיה בשנים 1847 עד 1849 63 סנטימים, ולעומת הוצאות החזקתו של הפועל ליום, יש כאן הפרש ב־13 סנטימים. מן ההכרח להעיר עוד, כי בבית־הכלא יש צורך להביא בחשבון הוצאות אדמיניסטראציה ושמירה, אך מהצד השני אין האסירים צריכים לשלם בעד שיכונם... כיצד ייתכן, איפוא, שמספר רב של פועלים — ואפשר לומר: רובם המכריע — חיים בקימוץ עוד יותר־גדול מזה? אין זאת... אלא שמשתמשים הם בתחבולות, שסודן ידוע רק לפועל לבדו; תוך שהוא מקטין את מנותיו היומיות; תוך שהוא מחליף לחם חיטים בלחם שיפון; תוך שהוא אוכל פחות בשר או שהוא פוסק בכלל מלאכול בשר, וכן לגבי חמאה ותבלין; תוך שהם מסתפקים בדירה בת חדר אחד או שני חדרים, וכאן דחוקים יחד כל בני המשפחה, נערים ונערות ישנים אלה בצד אלה, תכופות על גבי מצע־תבן אחד; תוך שהם חוסכים בהלבשה, ברחיצה ובענייני צניעות; תוך שהם מוַתרים על שעשועים ביום א׳; בקיצור: תוך שמטילים על עצמם צמצומים מכאיבים ביותר. משהגיע פעם הפועל לגבול קיצוני זה, הרי עלייה קטנה ביותר במחיר המזונות, הפסקת העבודה, מחלה — יש בכך כדי להגביר את מצוקתו של הפועל ולהשלים את כליונו הגמור; מתרבים והולכים החובות, נפסק האשראי, הבגדים והרהיטים ההכרחיים ביותר מועברים לבית־העבוט, וסופה של משפחה זו שהיא מבקשת להכניס אותה לרשימת הדלים״[137]. ואמנם כל שינוי קל ביותר במחיר אמצעי־המחיה ההכרחיים ביותר גורר אחריו, באותו „גן־עדן של בעל ההון״, שינוי במספרם של מקרי המוות והפשעים! (ראֵה המאניפסט של החברה [Maatschappij]: „הפלֶמים קדימה!״ [״De Vlamingen Vooruit!״], בריסל 1860, עמ׳ 15, 16.) כל בלגיה מונה 930.000 משפחות, וביניהן יש לפי הסטאטיסטיקה הרשמית: 90.000 משפחות של עשירים (בוחרים) = 450.000 נפש; 390.000 משפחות של המעמד־הבינוני הזעיר, בעיר ובכפר, שחלק גדול ממנו שוקע ויורד לתוך הפרולטאריון = 1.950.000 נפש. ובסוף יש 450.000 משפחות פועלים = 2.250.000 נפש, שביניהן נהנות המשפחות־למופת מן האושר שתואר בידי דיוקפטיו. מבין 450.000 משפחות העובדים — 200.000 ויותר ברשימת הדלים!

ה. הפרולטאריון החקלאי הבריטי

האופי המנוגד של הייצור הקאפיטאליסטי ושל ההצבר הקאפיטאליסטי אינו בא בשום מקום על גילויו האַכזרי־יותר מאשר בהתקדמותה של החקלאות (לרבות גידול בהמות) האנגלית ובנסיגתו של הפועל החקלאי האנגלי. לפני שאֶדרש אל מצבו כיום, הרי סקירה חטופה על עברו. החקלאות המודרנית באנגליה תחילתה

[137] דיוקפטיו: „תקציבים כלכליים וכו׳״, עמ׳ 151, 154 [156].

באמצע המאה ה־18, אף על פי שהמהפכה ביחסי־הקניין הקרקעי — והיא ששימשה בסיס ונקודת־מוצא לשינוי באופן הייצור — חלה הרבה זמן קודם־לכן.

אם נקח את הנתונים, שמביא א ר ת ו ר י א נ ג — סוקר דייקן, אם גם הוגה־דעות שטחי — בדבר העובד החקלאי בשנת 1771, הרי נמצא, כי תפקידו של זה האחרון אינו אלא עלוב ביותר, לעומת קודמו בסוף המאה ה־14, „כשהעובד... אפשר היה לו לחיות חיי שפע ולצבור עושר"[138], ולא כל־שכן לגבי המאה ה־15, „אותו תור הזהב של הפועל האנגלי בעיר ובכפר". אך אין אנו צריכים להפליג רחוק כל כך. בחיבור מאַלף ביותר משנת 1777 אנו קוראים: „החוכר הגדול עלה והגיע כמעט לרמתו של זה (the gentleman) [בעל־הקרקע]), ואלו הפועל החקלאי המסכן מדוכא עד עפר. מצבו העלוב יתבלט במילואו אם נסקור ונשווה את מצבו רק מלפני 40 שנה ומצבו כיום... אדוני־הקרקע והחוכר... שניהם פעלו יד־אחת כדי להחזיק את הפועל בדיכויו"[139]. אחר־כך מוכח בספר בפרטות, כי שכר־העבודה הממשי ירד בחקלאות, משנת 1737 עד 1777, כמעט ב־1/4, או ב־25%. „המדיניות המודרנית" — מוסיף ואומר ד"ר ר י צ'א ר ד פ ר י י ס — „באמת נוטה־חסד יותר למעמדות העליונים; והתוצאות יוכיחו בזמן מן הזמנים, שבכל הממלכה ימצאו רק נשואי־פנים וקבצנים, או רוזנים ועבדים"[140].

ואף על פי כן משמש מצבו של הפועל החקלאי באנגליה משנת 1770 עד 1780, הן מבחינת תנאי התזונה והדיור והן מבחינת התודעה העצמית, שעשועים וכו' — אידיאל, ששוב לא הגיע אליו לעולם. שכר־עבודתו — אם נביע אותו בפינטים של חיטים — היה בממוצע: בשנים 1770—1771 — 90 פינטים; בימיו של א י ד ן (1797) — רק 65 פינטים בלבד; ובשנת 1808 — שוב 60 פינטים[141].

אשר למצבם של הפועלים החקלאיים בסוף המלחמה האנטי־יעקובינית — בימים אלה נתעשרו עושר עצום גם אצילי־המקרקעין, וגם החוכרים, החרשתנים, הסוחרים, הבנקאים, אבירי־הבורסה, קבלני־הצבא, וכו' — כבר נרמז על כך קודם־

---

[138] ג'י י מ ס א. ת. ר ו ג'ר ס (פרופסור לכלכלה מדינית באוניברסיטה שבאוקספורד): „תולדות החקלאות והמחירים באנגליה", אוקספורד 1866, כרך ראשון, עמ' 690. חיבור זה, שעובד בשקידה רבה, מקיף בשני הכרכים הראשונים שנתפרסמו עד כאן — את תקופת השנים 1259 עד 1400 בלבד. הכרך השני אינו מכיל אלא חומר סטאטיסטי. הנה כאן ספר־ההיסטוריה של המחירים ["History of Prices"] המהימן, הראשון, שיש בידינו על אותו זמן.

[139] „נימוקים בעד העלאת המס למען העניים שחלה בזמן האחרון; או סקירת־השוָאה על מחירי־העבודה ומחירי־המזונות", לונדון 1777, עמ' 5, 11.

[140] ד"ר ר י צ'א ר ד פ ר י י ס: „הרהורים על תשלומים בעד החזרת־קניין", מהדורה ששית, ע"י מ. מורגאן. לונדון 1803, כרך ב', עמ' 158, 159. בעמ' 159 מעיר פרייס: „המחיר הנומינאלי של עבודה־ליום אינו כיום אלא פי ארבעה או לכל־היותר פי חמישה מן המחיר שהיה בשנת 1514. ואלו מחיר הדגן עלה פי שבעה, והמחיר של בשר ושל מלבוש עלה פי חמישה־עשר בערך. משמע: כל־כך רחוק מחיר־העבודה אפילו מהתקדמות פרופורציונאלית בהשוָאה אל גידול הוצאות־המחיה, עד שאין הוא מכיל עכשיו, ככל הנראה, אפילו לא מחצית מאותה הפרופורציה אל ההוצאות הנ"ל, שהיה מכיל מקודם."

[141] ב א ר ט ו ן: „הרהורים וכו'", עמ' 26. אשר לסוף המאה ה־18 השווה א י ד ן: „מצבם של העניים."

לכן. השכר הנומינאלי עלה, במקצת מחמת ירידת ערכם של שטרי־הממון, ובמקצת מחמת עליית מחירם של אמצעי־מחיה ראשוניים — ועלייה זו בלתי־תלויה היתה באותה ירידה. אך אפשר לעמוד על התנועה האמיתית של שכר־העבודה בדרך פשוטה מאוד, בלא להזדקק לפרטים שאינם הכרחיים כאן. חוק־העניים והשימוש בו שווים היו ב־1795 וב־1814. זכור לנו, כיצד היו משתמשים בחוק זה בכפרים: הקהילה משלימה היתה את השכר הנומינאלי על־ידי מתן־צדקה עד לסכום הנומינאלי ההכרחי, כדי שיתקיים הפועל קיום עלוב בלבד. היחס בין שכר־העבודה, שהחוכר היה משלם, ובין הגרעון־בשכר המוחזר על־ידי הקהילה — יש בו ללמדנו שני דברים: ראשית, ירידת שכר־העבודה למטה מן המינימום; שנית, דרגת הרכבו של הפועל החקלאי, המורכב מפועל־שכיר ומדל־אביון [Pauper] כאחד, או דרגת הפיכתו לצמית של הקהילה. בוחרים אנו במחוז אחד שהוא מייצג את היחס הממוצע בשביל כל שאר המחוזות. בשנת 1795 עלה השכר הממוצע בנורתמפטונשייר 7 שיל. ו־6 פנסים לשבוע; הסכום־הכולל של ההוצאות למשפחה בת 6 נפשות היה: 36 לי״ש, 12 שיל., 5 פנסים לשנה; הסכום־הכולל של הכנסותיה — 29 לי״ש, 18 שיל.; הגרעון המוחזר על־ידי הקהילה — 6 לי״ש, 14 שיל. 5 פנסים. באותו מחוז עצמו היה השכר בשנת 1814 12 שיל. 2 פנסים לשבוע; הסכום־הכולל של ההכנסות למשפחה — 36 לי״ש, 2 שיל.; הגרעון שהוחזר על־ידי הקהילה — 18 לי״ש, 6 שיל. 4 פנסים[142]. בשנת 1795 היה הגרעון פחות מ־$\frac{1}{4}$ של שכר־העבודה, ואלו בשנת 1814 — מחצה ויותר. מסתבר מאליו, כי בנסיבות אלה נעלמו מן העולם בשנת 1814 אותן נוחיות מועטות, ש א י ד ן עוד מצאן בצריפו של הפועל החקלאי[143]. בין כל הבהמות, שמחזיק אותן החוכר, נשאר מעתה הפועל — אותו מכשיר בעל־קול [instrumentum vocale] — הבהמה המעונה ביותר, שכלכלתה זעומה־ביותר ורודים בה באכזריות הגדולה־ביותר.

מצב עניינים זה נמשך־והלך ואין פוצה פה — עד שבאו „התמרדויות־סווינג בשנת 1830 ופקחו את עינינו (כלומר, את עיני המעמדות השליטים) לראות, לאור השלהבות של גדישי התבואות, כי הגחלות של מצוקה ושל מורת־רוח מרדנית־שחורה לוחשות בכל עוזן במעמקי אנגליה החקלאית ממש כמו באנגליה התעשייתית״[144]. בימים ההם כינה ס ד ל ר בבית־התחתון את העובדים החקלאיים בשם „העבדים הלבנים״ ("white slaves"), והגמון אחד חזר־ומילמל אותו שם־לוי בבית־העליון. הכלכלן המדיני החשוב־ביותר באותה תקופה, א. ג. ו י י ק פ י ל ד, אומר: „האיכר בדרום־אנגליה... אינו לא בן־חורין ולא עבד, קבצן הוא״[145].

הימים הסמוכים לביטול חוקי־התבואה הפיצו אור חדש על מצבם של העובדים החקלאיים. מצד אחד היה זה מעניינם של התועמלנים הבורגניים להוכיח, מה מועטה הגנתם של אותם חוקי־הגנה בשביל מייצרי־התבואה באמת. מצד השני רתחה הבורגנות התעשייתית, בקצף ובחימה, כנגד הלעז שהוציאו אצילי־הקרקע

142 פ א ר י: „לחקירת השאלה בדבר ההכרח בחוקי־הדגן הקיימים״, עמ׳ 86.

143 שם, עמ׳ 213.

144 ס. ל י י נ ג: „אסון לאומי״, עמ׳ 62.

145 „אנגליה ואמריקה״, לונדון 1833, כרך ו, עמ׳ 47.

על המצב בבתי־החרושת, כנגד אהדתם העשויה של אותם עצלנים־בטלנים מושחתים, חסרי־לב ונשואי־פנים כאחד, כלפי סבלותיו של הפועל התעשייתי, וכנגד „קנאותם הדיפלומאטית" לתחוקה תעשייתית. פתגם אנגלי עתיק אומר: רַבים גנבים ביניהם — ישרים ישיגו את המגיע להם. ואמנם: אותה מריבה רועשת, נסערת, שהיו רבות ביניהן שתי הסיעות במעמד השליט על השאלה: מי משתיהן מנצלת את הפועל ניצול מחפיר יותר — נמצאה מסייעת ללידתה של האמת מצד ימין ומצד שמאל. הרוזן שיפטסברי, אותם ימים לורד אשלי, היה חלוץ ראשון בקרב־האצילים־הפילאנטרופי נגד התעשייה. ועל כן שימש הוא, משנת 1844 עד 1845, נושא חביב בגילויי העתון „מורנינג כרוניקל" על תנאי־חיים של הפועלים החקלאיים. עתון זה, שהיה אז כלי־ביטוים החשוב ביותר של הליבראלים, היה משגר אל המחוזות החקלאיים שליחים מיוחדים, והללו לא הסתפקו כל־עיקר בתיאורים כלליים ובמתן סטאטיסטיקה, אלא היו מפרסמים את שמותיהם גם של משפחות הפועלים שנחקרו וגם של אדוני־הקרקע. בטבלה הבאה ניתנים שיעורי השכר, שהיו משלמים בשלושה כפרים, בשכנותם של בלנפורד, וימברון ופול. הכפרים האלה הם קניינם של מר ג'. בנקס ושל הרוזן שיפטסבורי. ויש להעיר, שאותו אפיפיור של „הכנסייה התחתונה"[סד] ["low church"], אותו ראש הפייטיסטים באנגליה — כמוהו כהאדון האמור בֶנקס — משלשל שוב לתוך כיסו חלק הגון משכר־הרעב של הפועלים, בטענה־אמתלה של שכר־דירה.

מספר הילדים	מספר בני המשפחה	שכר הגברים לשבוע	שכר הילדים לשבוע		השכר לשבוע של המשפחה כולה		שכר הדירה לשבוע		השכר הכולל לשבוע אחרי נכוי שכר־הדירה		השכר לשבוע לגולגולת	
		שיל.	שיל.	פנס	ש.	פ.	ש.	פ.	ש.	פ.	ש.	פ.
כפר ראשון												
2	4	8	—	—	8	—	2	—	6	—	1	6—
3	5	8	—	—	8	—	1	6	6	6	1	3½
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1	9 .
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1	9
6	8	7	1—1	6	10	6	2	—	8	6	1	¼
3	5	7	2—1	—	7	—	1	4	9	8	1	1½
כפר שני												
6	8	7	1—1	6	10	—	6	6	8	6	1	¾
6	8	7	1—1	6	7	—	1	3½	5	8½	—	8½
8	10	7	—	—	7	—	1	3½	5	8½	—	7
4	6	7	—	—	7	—	1	6½	5	5½	—	1
3	5	7	—	—	7	—	1	6½	5	5½	1	1
כפר שלישי												
4	6	7	—	—	7	—	1	—	6	—	1	—
3	5	7	2—1	—	11	6	—	10	10	8	2	1½
0	2	5	2—1	6	5	—	1	—	4	—	2[146]	—

[146] „לונדון אקונומיסט." 29 במארס 1845, עמ' 290.

ביטול חוקי־התבואה דחף את החקלאות האנגלית דחיפה עצומה. מפעלי־ניקוז בקנה־מידה גדול[147], שיטה חדשה לתזונה־ברפת ולגידול מלאכותי של צמחי־מספוא, הכנסת מכשירים מכאניים לזיבול, טיפול חדש באדמת־חימר, שימוש מוגבר בזבלים מינראליים, שימוש במכונת־הקיטור ובכל סוגי מכונות־עבודה וכו׳, ובכלל עיבוד אינטנסיבי־יותר — כל אלה הם מסימניה האופייניים של תקופה זו. מר פיוסי, נשיא החברה המַלכותית לחקלאות, קובע, כי עם הכנסת המכונות החדשות פחתו הוצאות־המשק (היחסיות) כמעט במחצית. מצד השני גדל־והלך, במהירות רבה, יבול־הקרקע המוחלט. תנאי־יסוד למתוד החדש היה: השקעת הון גדול־יותר לכל אַקר, וממילא גם ריכוז מוּאָץ של חוות־חכורות[148]. בו־בזמן גדל השטח המעובד, משנת 1846 עד 1856, ב־464.119 אַקרים — בלא להזכיר את השטחים העצומים של המחוזות המזרחיים, שנהפכו מגדרות־שפנים ומקומות־מרעה דלים בשביל בהמות, מעשה־קסמים, לשדות־דגן שופעי־תנובה. וכבר אנו יודעים, כי בזמן זה גופו פחת המספר־הכולל של האנשים העסוקים בחקלאות. ואשר לעובדי־האדמה ממש — משני המינים ומכל הגילים — הרי ירד מספרם מ־1.241.269 ב־1851 עד 1.163.227 בשנת 1861[149]. ועל־כן אם מעיר הרַשָם הכללי באנגליה, ובצדק: „ריבוים של החוכרים והפועלים החקלאיים משנת 1801 ואילך אינו עומד בשום יחס ופרופורציה... לריבוי התנובה החקלאית"[150] — על אחת כמה וכמה יפה כוחה של דיספרופורציה זו לגבי התקופה האחרונה; כאן אנו רואים כיצד בד־בבד עם התרחבותו של השטח המעובד, עם האינטנסיפיקאציה של עבודת־האדמה, עם הצברו העצום של ההון המוחדר לתוך הקרקע ומוקדש לעיבודו, עם עליית תנובת־האדמה שלא היתה כדוגמתה בתולדותיה של עבודת־האדמה באנגליה, עם השפע הכביר של צרורות־הרנטה בשביל בעלי־הקרקעות ועם גאות עושרם של החוכרים הקאפיטאליסטיים — חלה הפחתה מוחלטת של האוכלוסייה־העובדת החקלאית. ואם נצרף לכך את ההתרחבות המהירה, הבלתי־פוסקת, של שוק־ההפצה העירוני ושל שלטון חופש־המסחר — הרי תאמר, כי אחרי תנודות מרובות כל כך לכאן ולכאן [post tot discrimina rerum], הועמד סוף־סוף הפועל בתנאים כאלה, שלפי חוקי האמנות [secundum artem] היו צריכים להנחיל לו אושר לרוָיה.

[147] לשם כך השיגה לעצמה האריסטוקראטיה הקרקעית מפרעות של סכומים, כמובן עפ״י החלטת הפארלאמנט, מתוך אוצר־המדינה ברבית נמוכה מאוד, והחוכרים נצטרכו להחזיר להם את הרבית בשער כפול.

[148] על ירידתם של החוכרים הבינוניים אתה עומד ביחוד מתוך הטורים שב„מיפקד": „בנו של החוכר, נכדו, אחיו, בן־אחיו, בתו, נכדתו, אחותו, בת־אחותו" — בקיצור: בני־משפחתו של החוכר המועסקים על ידו. בטורים אלה נמנו: בשנת 1851 — 216.851 נפש; בשנת 1861 — רק 176.151 נפש בלבד. חצרות־החכירה בשטח של פחות מ־20 אקרים נתמעטו משנת 1851 עד 1871 ביותר מ־900; חצרות־החכירה בשטח של 50 עד 75 אקרים ירדו מ־8253 ל־6370; והוא הדין לגבי כל שאר החכורות בשטח פחות מ־100 אקרים. ואלו מספר החכורות הגדולות נתרבה באותן 20 השנים: חצרות־החכירה של 300 עד 500 אקרים עלו מ־7771 ל־8410; אלה שלמעלה מ־500 אקרים עלו מ־2755 ל־3914; ואלה שלמעלה מ־1000 אקרים עלו מ־492 ל־582.

[149] מספרם של רועי־הצאן עלה מ־12.517 ל־25.559.

[150] „המיפקד וכו׳", עמ׳ 36.

כנגד זה מגיע פרופסור רוג׳רס לידי מסקנה, כי הורע עד־מאוד מצבו של הפועל החקלאי באנגליה של ימינו־אנו — לא נאמַר כבר: לעומת קודמו במחצית האחרונה של המאה ה־14 ובמאה ה־15, אלא אפילו לעומת קודמו מתקופת השנים 1770 עד 1780; כי „האיכר נעשה שוב צמית" — וצמית, שתזונתו ודיורו גרועים ביותר[151]. ד״ר ג׳וליאַן האנטר, בדין־וחשבון שלו — שיש בו כדי לפתוח תקופה — על תנאי־הדיור של הפועלים החקלאיים, אומר: „הוצאות מחייתו של „היינד" (hind — כינוי לפועל החקלאי מתקופת הצמיתות) נקבעו בסכום מועט שבמועט, ככל האפשר, שהוא יכול להתקיים בו... אספקת שכרו ודיורו אינה מובאת כלל בחשבון הריוח, שאומרים להפיק ממנו. בחשבונותיו של החוכר — אין הוא אלא אפס[152], ...שכן ההנחה היא לעולם, כי האמצעים (לקיומו) הם גודל יציב"[153]. „אשר להפחתה נוספת של הכנסותיו, רשאי הוא לומר: אין לי כלום, ואיני דואג לכלום [nihil habeo, nihil curo]. הוא אינו חושש לעתידו, משום שעכשיו אין לו כלום — מלבד האספקה המועטת הנדרשת לקיומו. הוא הגיע לנקודה של אפס, שממנה מתחילים כל חשבונותיו של החוכר. יבוא מה שיבוא, אם הצלחה ואם כשלון — הוא אין לו חלק בכך"[154].

בשנת 1863 נעשתה חקירה רשמית בתנאי התזונה והתעסוקה של העבריינים, שנידונו לגירוש ולעבודת־כפייה ציבורית. תוצאות החקירה הזאת כונסו בשני כרכים עבים של „ספרים כחולים". וכך נאמר שם, בין השאר: „מתוך השוָאה מדויקת של תזונת העבריינים אשר בבתי־הסוהר־לעבריינים באנגליה, וכן של הקבצנים בבתי־העבודה, ושל הפועלים (החקלאיים) החפשים אשר במדינה זו עצמה... ברור־ומוחוָר, כי הראשונים ניזונים תזונה הרבה יותר טובה משניזון כל אחד משני הסוגים האחרים"[155], ואלו „מכסת־העבודה, הנדרשת מאת אסיר רגיל שנידון לעבודת־כפייה, היא כמחצית בערך מן העבודה הנעשית בידי שכיר־יום בינוני"[156]. והרי כמה אמירות־עדים אופייניות. ג׳ון סמית, מנהל בית־הכלא באדינבורג, נחקר־ומעיד. מס׳ 5056: „המזונות בבתי־הכלא האנגליים טובים

---

[151] רוג׳רס: „תולדות החקלאות וכו׳", עמ׳ 693. "The peasant has again become a serf." שם, עמ׳ 10. מר רוג׳רס נמנה על האסכולה הליבראלית. הוא ידידם האישי של קובדן ובּרייט, משמע: אין הוא סתם משבח־ומפאר זמנים עברו [laudator temporis acti].

[152] „בריאות הציבור. דו״ח שביעי". לונדון 1865, עמ׳ 242. "The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live... the supplies of wages and shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations." ועל־כן אין זה דבר נדיר, שמשכיר־הדירות מעלה את שכר־הדירה בשביל הפועל, משהגיעה לאָזניו השמועה, שהלה מרויח קצת יותר; או שהחוכר מפחית את שכרו של הפועל „משום שאשתו מצאה עיסוק." (שם.)

[153] שם, עמ׳ 135.

[154] שם, עמ׳ 134.

[155] דו״ח של חברי הוַעדה... ביחס לגירוש ולעבודת־פרך", לונדון 1863, עמ׳ 42, 50.

[156] שם, עמ׳ 77. „תזכיר מאת הלורד השופט־העליון."

ממזונותיהם של פועלים פשוטים באנגליה." מס׳ 5075: „עובדה היא... כי הפועלים החקלאיים הפשוטים בסקוטיה בכלל אינם מקבלים בשר אלא לעתים רחוקות מאוד." מס׳ 3047: „שמא יודע אתה טעם כלשהו לכך, שמן ההכרח לכלכל אותם את העבריינים יותר טוב בהרבה (much better) משמכלכלים פועלים רגילים? — לא, כמובן." מס׳ 3048: „כלום סבור אתה, שמן הראוי לנסות עוד נסיונות כדי לקבוע, אם אין למצוא תזונה בשביל אסיר העסוק בעבודות ציבוריות, שתהא קרובה לתזונתם של פועלים חפשים?[157]... „הוא [הפועל החקלאי] רשאי לומר: ,עמל אני קשה ואין מזונותי מספיקים; ואלו כשהייתי בבית־האסורים לא עבדתי קשה יותר, והיה לי אוכל בשפע, ולפיכך מוטב שאחזור ואשב בבית־האסורים מלעבוד כאן'"[158]. והנה סיכום־של־השוָאה, שחובר מתוך הטבלאות הנספחות לכרך הראשון של הדין־וחשבון.

כמות המזונות לשבוע[158א]

	חלקי־יסוד המכילים חנקן	חלקי־יסוד שאינם מכילים חנקן	חלקי־יסוד מינראליים	הכמות הכוללת
		באונקיות		
עבריינים בבית־הסוהר של פורטלנד	28,95	150,06	4,68	183,69
מַלָח בצי המלכותי	29,63	152,91	4,52	187,06
חייל	25,55	114,49	3,94	143,98
מתקין כרכרות (פועל)	24,53	162,06	4,23	190,82
סַדָר	21,24	100,83	3,12	125,19
פועל חקלאי	17,73	118,06	3,29	139,08

התוצאה הכללית של וַעדת־החקירה הרפואית משנת 1863 בדבר מצב תזונתם של המוני־העם הניזונים הזנה גרועה — כבר ידועה לקורא. זכור, כי שיעור־מזונותיו של חלק גדול ממשפחות העובדים החקלאיים הוא למטה מן המידה המינימאלית, הדרושה „כדי למנוע מחלות־רעב". הדברים אמורים ביחוד בכל המחוזות החקלאיים־לחלוטין של קורנוואל, דיוואון, סומרסט, וילטס, סטאפורד, אוקספורד, ברקס והרטס. „הכלכלה שהפועל גופו מקבל" — אומר הד"ר סיימון — מרובה מן הכמות הממוצעת שצוינה למעלה, שכן הוא עצמו אוכל מנה גדולה... — מה שדרוש, שיהיה מסוגל לעשות את עבודתו — ...ממנתם של כל שאר בני משפחתו; ובמחוזות העניים יותר הוא לבדו אוכל כמעט את כל הבשר והחזיר... כמות המזונות, שמקבלים האשה וכן הילדים העומדים בתקופת גידולם המהיר, אינה אלא זעומה במקרים רבים, כמעט בכל המחוזות — ובעיקר חסרה היא חנקן"[159]. העבדים והשפחות הדרים בבית החוכרים עצמם — ניזונים בשפע. מספרם ירד מ־288.277 בשנת 1851 עד 204.962 בשנת 1861. „עבודתם של הנשים בשדות" אומר ד"ר סמית — „ויהיו הליקויים הכרוכים בכך מה שיהיו...

[157] שם, כרך II, „גביית־עדות."

[158] שם, כרך I, נספחות, עמ׳ 280.

[158א] שם, עמ׳ 274, 275.

[159] „בריאות הציבור, דו"ח ששי, 1863." עמ׳ 238, 261, 262.

בנסיבות הנוכחיות ברכה רבה בה למשפחה, שכן מוסיפה היא אותו סכום בהכנסות... המספק צרכי הנעלה והלבשה, המשלם שכר דירה, וכך היא מאַפשרת לשפר את כלכלתה״[160]. אחת התוצאות המפתיעות־ביותר של חקירה זו היתה: באנגליה ניזון הפועל החקלאי הזנה גרועה ביותר במידה ניכרת ("is considerably worst feed") משהוא ניזון בכל שאר חלקי הממלכה המאוחדת — ומעידה על כך הטבלה הבאה.

תצרכתו השבועית של הפועל החקלאי הבינוני בפחמן וחנקן:[161]

	חנקן	פחמן
	גריינים	
אנגליה	46.673	1594
וולס	48.354	2031
סקוטיה	48.980	2348
אירלאנד	43.366	2434

[160] שם, עמ׳ 262.

[161] שם, עמ׳ 17. העובד־החקלאי באנגליה מקבל רק $1/4$ מכמות החלב ו־$1/2$ מחומר־הלחם שמקבל העובד־החקלאי באירלאנד. עובדה זו, שמצב התזונה של האחרון טוב־יותר, כבר עמד עליה א. י א נ ג בספרו „סיבוב־תיור באירלאנד״ בראשית המאה הזאת [ה־19]. והטעם פשוט, שהחוכר האירי, העני, מחונן ביחס הומאני יותר מן החוכר האנגלי, העשיר. ואשר לוולס, הרי מה שנאמר בטבלה חל רק על חלקה הדרומי־המערבי[162]. כל הרופאים כאן דעה אחת להם, כי העלייה בשער־התמותה מחמת שחפת, סקרופולה וכו׳ מתגברת־ומתעצמת משהולך־ורע המצב הגופני של האוכלוסייה; וכל הרופאים מייחסים תקלה זו לעוני. „החזקת מחייתו [של הפועל החקלאי] נחשבת בחמישה פנסים ליום; אך בכמה מחוזות — כך אומרים — עולה מחיה זו בהרבה פחות לחוכר [שהוא עצמו עני־ואביון].״... „פרוסה של בשר ממולח או של קותל־חזיר... ממולח ומיובש עד כדי קשיות של מאהאגוני, וכמעט שהתהליך הקשה של עיכול אינו כדאי עוד לכך... משתמשים בה כדי לתבל כמות גדולה של מרק או דייסה, של קמח ושמיר; ויום אחַר יום — זוהי סעודת־הצהריים של הפועל.״ התקדמותה של התעשייה גרמה בשביל הפועל לכך, שבאַקלים זה, גס ורטוב, „עליו לוַתר על מלבושיו הטובים, מהאריג שנטווה בבית, כדי לעבור לאלה הקרויים סחורות־כותנה זולות,״ וכן עליו לוַתר על משקאות חריפים ולעבור למַה שקרוי תה. „העובד החקלאי, לאחר שנתון היה מספר שעות לקור ולגשם, הריהו מגיע לבקתתו, כדי לשבת ליד אש, שדלק לה משמשים כבול או כדורים שטיט ופסולת של פחם נגבלו בהם יחד, ובהדליקם משתפכים מתוכם לוגין של חומצות פחם וגפרית. כתלי הבקתה עשויים בוץ ואבנים; הרצפה — אדמה גסה, כפי שהיתה לפני שהוקמה הבקתה; הגג — ערימה של תבן פרוץ ורטוב. כל סדק סתום כדי לשמור על החום; ובאוירה זו של סרחון־תופת, על רצפת־בוץ, כשבגדיו היחידים מתייבשים על גבי עורו־בשרו, הוא אוכל, ותכופות גם ישנים כאן הוא ואשתו וילדיו. מיילדים, שהיו מבלים חלק מן הלילה בתאים כאלה, היו מתארים, כיצד רגליהם טבעו בבוץ אשר על הרצפה, וכיצד היו נאלצים [עבודה קלה!] לנקוב חור בקיר כדי להשיג מעט נשימה לעצמם. עדים רבים, בעלי דרגות־חיים שונות, העידו, כי האיכר הבלתי־ניזון כהלכה (underfed) נתון היה לילה־לילה להשפעות בלתי־סאניטאריות אלו ולהשפעות רבות אחרות; ואשר לתוצאת הדבר — אנשים תשושים ונגועי־סקרופולה — לא היה כל צורך בהוכחות.... הצהרותיהם של פקידי העזרה הסוציאלית בקארמארתנשייר ובקארדיגאנ־שייר מציינות באורח בולט אותו מצב־דברים. קיימת כאן, נוסף על כך, ,מגיפה נוראה עוד יותר — מספר גדול של אידיוטים.׳״ ועוד [כמה מלים] על התנאים האַקלימיים. „נושבת רוח דרומית־מערבית חזקה בכל הארץ כולה במשך שמונה או תשעה חדשים בשנה, והיא מביאה

ד״ר סיימון אומר בדין־וחשבון הרשמי שלו על הבריאות: „כל עמוד ועמוד בדין־וחשבון של הד״ר האנטר מעיד על הכמות הזעומה ועל האיכות העלובה של תנאי־הדיור בכלל בשביל הפועלים החקלאיים שלנו. ומזה שנים רבות, הלך והורע בהדרגה מצבו של הפועל מבחינות אלו; קשה לו הרבה יותר עכשיו למצוא לעצמו מקום־דיור, ואם כבר נמצא לו מקום־דיור הרי מתאים הוא פחות בהרבה לצרכיו משהתאים אולי זה מאות שנים. ביחוד גדלה תקלה זו במהירות רבה בעשרים או בשלושים השנים האחרונות, ותנאי־הדיור של העובד הגיעו כיום למצב מחפיר במידה מרובה ביותר. חסר־ישע הוא בעניין זה, עד כדי הפתעה — חוץ ממקרים, שאלה שמתעשרים מעבודתו מוצאים לנכון להתנהג אתו בסליחה ובחמלה. אם ימצא מקום־דיור על הקרקע שהוא נותן את חלקו בעיבודו; אם מקום זה שישיג יהיה משכן לבני־אדם או דיר לחזירים; אם יקבל גם שטח קטן לגינה, שיש בה כדי להמתיק כל כך את לחץ מצוקתו — כל אלה אינם תלויים בנכונותו וביכלתו לשלם שכר־דירה מתאים בעד הדיור הצנוע שהוא מבקש, אלא תלויים הם בשימוש, שאחרים רואים לנכון להשתמש בזכותם לעשות בקניינם כרצונם הם. ותהיה חוַת־החכירה גדולה כאשר תהיה, אין חוק שיקבע כי יש להקים מספר מסוים של בתי־דירה (ולא כל שכן בתי־דירה נוחים) לפועלים; ואף אין שום חוק שישאיר לו לפועל זכות קטנה־שבקטנות על אותה אדמה, שהיא זקוקה לחריצותו ממש כשם שהיא זקוקה לחַמה ולגשם... ועוד גורם תפל מכריע בכובד משקלו את כף המאזניים נגדו... השפעתו של חוק העניים על תקנותיו בדבר זכות־הישיבה וזכות הטלת־המס [לטובת העניים][162]. בהשפעתו של חוק זה כל קהילה מעוניינת עניין כספי בכך, שיופחת מספר הפועלים הגרים בתחומיה עד כדי מינימום. שכן זו רעה חולה: עבודה חקלאית, תחת להקנות עצמאות בטוחה ומתמדת לפועל העובד בזיעת־אפו ולבני ביתו, כוללת בתוכה על הרוב סיבוב, ארוך או קצר, המוביל לדלות; ודלות זו העובד קרוב אליה כל כך במשך כל אותו סיבוב, עד שכל מחלה, וכל אַבטלה ארעית בתעסוקה, כופה אותו להזקק מיד לעזרת הקהילה — וכך כל התיישבות של

בעקבותיה זרמי גשמים שוטפים, שמתפרקים בעיקר על פני מורדות־ההרים. עצים נדירים כאן, פרט למקומות מוגנים; ובמקומות שאין העצים מוגנים, הרי סערת־הרוחות נוטלת מהם כל צורה. הבקתות בדרך כלל חוסות בצל מדרגת־הר כלשהי, או לעתים תכופות בתוך בקע או מחצבה; ועל פני שדות־המרעה אינן יכולות להתקיים אלא הצאן הזעירה־ביותר והבהמות המקומיות... הצעירים נודדים ועוברים אל מחוזות־המכרות שבמזרח, אל גלאמורגאן ומונמאות... קארמארתנשייר הוא מקום רבייתה של אוכלוסיית־הכורים, והיא גם בית־החולים שלה. מכאן שאין האוכלוסייה יכולה לקיים את מספרה אלא בקושי.״ הנה, בקארדיגאנשייר:

	1851	1861
זכרים	45.155	44.446
נקבות	52.459	52.955
	97.614	97.401

(הדין־וחשבון של ד״ר האנטר ב„בריאות הציבור. דו״ח שביעי 1864״, לונדון 1865, עמ׳ 498—502 ואילך.)

[162] בשנת 1865 שופר במקצת החוק. עוד־מעט יכירו ויידעו מתוך הנסיון, כי תיקוני־טלאי כאלה לא יועילו.

אוכלוסייה חקלאית בקהילה משמשת תוספת בולטת בשביל מסי־העניים שלה... בעלי־האחוזות הגדולים[163]... צריכים רק להחליט, שעל אדמת אחוזתם לא יהיו בתי־דירה לעובדים, ואחוזותיהם נמצאות פטורות למעשה ממחצית האחריות לעניים. באיזו מידה היה זה מכֻוָנתם של החוקה האנגלית ושל המשפט האנגלי, שיוכל אדם לרכוש בעלות על הקרקע מסוג זה ללא סייג כל־שהוא; שאדוני הקרקע, תוך „שהוא עושה בקניינו כרצונו", תהא לו הרשות לנהוג בעובדי האדמה כדרך שנוהגים בנכרים, ויוכל לגרשם מעל אדמתו — זו שאלה, שאין אני מוכן להתוַכח עליה... ואמנם (תוקף) זה של גירושים... שוב אינו קיים להלָכה בלבד. הוא נוהג למעשה בקנה־מידה גדול־ביותר, — הוא שורר... כגורם עיקרי המכריע בתנאי הדיור של העבודה החקלאית... ואשר להיקפה של תקלה זו, הרי די להסתמך על החומר, שסיכם ד"ר האנטר מתוך המיפקד האחרון; (הוא מעלה), כי במשך עשר השנים האחרונות, נתרבתה בהתמדה הריסת הבתים — על אף הדרישות המרובות לבתים במקומות הנדונים — ב־821 קהילות או עיירות שונות שבאנגליה; ונמצא, שמלבד האנשים שהוכרחו להיות לא־תושבים (היינו, לא־תושבים בקהילות שבהן הם עובדים), קלטו אותן קהילות או עיירות בשנת 1861 ב־5⅓% יותר אוכלוסייה, לעומת שנת 1851, בתוך שטח־מגורים שפחַת ב־4½%... משמגיע תהליך זה של דלדול־האוכלוסייה לסיומו, הרי התוצאה היא — כך אומר ד"ר האנטר — כפר־לראוָה (show-village), שפחתו בו הצריפים ולא נשארו מהם אלא מועטים, ואין רשות לדור בהם אלא לאנשים הדרושים כרוֹעים, כגננים, או כשומרי־ציד, — שמשים תקינים אלה, הנהנים מהתנהגות טובה, כמקובל כלפי מעמדם[164]. אך האדמה לעיבוד היא זקוקה; והנה נמצא, כי הפועלים העסוקים בכך אינם דייריו של בעל־הקרקע, אלא באים הם מאחד הכפרים הפתוחים שבסביבה, אולי ממרחק של 3 מילין, מקום שנקלטו על־ידי בעלי־בתים זעירים לאין־מספר, לאחר שנהרסו צריפיהם בכפרים הסגורים אשר בסביבה. כל מקום שהעניינים פונים לקראת תוצאה זו, מעידים תכופות הצריפים שנשארו עומדים, במצבם העלוב ללא תיקון, על הניוון המזומן להם. הנה הם עומדים וכבר ניכרות בהם דרגות שונות של הרס טבעי. כל זמן שקורת־הגג קיימת־ועומדת, מרשים לו לפועל לשכרה לעצמו, ותכופות למדי ישמח לכך, ואפילו יצטרך לשלם מחיר כמו בעד דירה הגונה. אולם לא יקבל אותו

[163] לשם הבנת הדברים שיבואו: כפרים סגורים (Close Villages) הם, אם בעלי־הקרקעות שבהם — אדון־קרקעי גדול אחד או אחדים; כפרים פתוחים (Open Villages) הם, שאדמתם נתונה בידי בעלים זעירים הרבה. וכאן, במקומות האחרונים, יכולים ספסרי־בניין להקים צריפים ובתי־דיור.

[164] כפר־לראוָה מסוג זה — מראהו נאה ויאה, אבל אין בו כל ממשות, בדומה לכפרים שראתם קאתארינה השנייה בעת מסעה אל קרים. בזמן האחרון אפילו רועה־הצאן — מגרשים אותו מכפרים־לראוָה [show villages] אלו. למשל, ליד מארקט־הארבורא מצוי משק־לגידול־צאן של 500 אקרים לערך, שאינו זקוק אלא לעבודתו של אדם אחד בלבד. כדי שלא יצטרך לילך מהלָכים ארוכים על פני שטחים נרחבים אלה — נאות־המרעה הנא"ם של לייסטר ונורתמפטון — היה הרועה מקבל צריף בתוך המשק גופו. עכשיו הוסיפו לו על שכרו עוד שילינג — השלושה־עשר — בשביל דיור, שעליו לחפש לעצמו הרחק מן המשק, בתוך הכפר הפתוח.

מחסה שום בדק־הבית, שום תיקון — חוץ ממה שיכול לעשות הדייר עצמו, זה שאין פרוטה בכיסו. ומשנעשה סוף־סוף בלתי־ראוי לדיור לחלוטין — בלתי־ראוי לדיור אפילו בשביל צמית מן המדרגה הנמוכה־העלובה ביותר — הרי אין כאן אלא עוד צריף הרוס אחד, ובעתיד תבוא הקלה־פורתא בתשלומי המס־לעניים. ובעוד שבעלי־הרכוש הגדולים נמצאים משתמטים בדרך זו ממסי־העניים, על־ידי דלדול האוכלוסייה על המקרקעין הנתונים לפיקוחם — העיירה או הכפר הקרובים־ביותר קולטים את הפועלים המגורשים; אמרתי ,הקרובים־ביותר', ואולם משמעותו של ביטוי זה לפעמים מרחק של 3 או 4 מילין מן המשק, שהפועל עושה בו את עבודת יומו. וכך יצטרך הפועל להוסיף על עבודת־היום את ההכרח לילך יום־יום מהלך 6 או 8 מילין — כאילו אין בהליכה זו ולא כלום מן העבודה — ובלבד שירוויח את לחם חוקו. וכל עבודת־משק הנעשית בידי אשתו וילדיו, נעשית אף היא באותה ריעותא. ואין זו עדיין כל הרעה, שמטיל עליו אותו ריחוק־מקום. ספסרי־הבניין קונים בכפר הפתוח אֲמות קרקע, ועליהן הם מקימים, בצפיפות יתירה ככל האפשר, מאורות זולות ככל־האפשר מכל בנייה אחרת. ובתוך דירים־דיורים נתעבים אלה (הללו, אפילו סמוכים לנוף הפתוח, הרי אתה מוצא בהם כמה מן הסימנים הגרועים־ביותר אשר במשכנות־הערים הגרועים ביותר) — מצטופפים הפועלים החקלאיים של אנגליה[165]... ומצד השני אין אתה צריך להניח, כי אפילו אם הפועל מתגורר על האדמות המעובדות על ידו, יהיו תנאי־דיורו הגונים בדרך כלל, כפי שידמה לך, שהוא ראוי לכך בחייו, חיים של חריצות ועבודה פרודוקטיבית. אפילו באחוזות של נסיכים ורוזנים... יכול שצריפו של הפועל... יהיה מן הסוג הגרוע־ביותר שאפשר לתאר. יש שועי־קרקעות הסבורים, כי רפת כל־שהיא יפה למדי בשביל פועלים ומשפחתו; ואף על פי כן אין הם מוצאים בזיון בכך, שינהלו אתו

[165] „בתי הפועלים (בתוך הכפרים הפתוחים, שהם כמובן צפופים־וגדושים תמיד) בנויים שורות־שורות, ואחורי־הבתים עומדים ליד השפה הקיצונית של כברת־הקרקע, שבעל־הבניין רשאי לראותה כקניינו; ומטעם זה אין להם לבתים אלה לא אור ולא אויר — אלא מצד החזית." (הדו"ח של ד"ר האנטר, שם עמ' 135.) לעתים תכופות מוזג־הבירה בכפר, או החנוני, משמש גם משכיר־דירות. במקרה כזה הפועל החקלאי מוצא בו אדון שני לעצמו, בצד החוכר. חייב הוא להיות גם לקוחו. „הפועל החקלאי, המשתכר 10 שילינג לשבוע, שמנכים לו 4 לי"ש שכר־דירה לשנה... נאלץ לקנות לפי תנאיו של החנוני: מנתו הזעירה של תה, סוכר, קמח, סבון, נרות, שיכר." (שם, עמ' 134.) ואמנם, אותם כפרים פתוחים משמשים „מושבות־עונשין" בשביל הפרולטאריון החקלאי באנגליה. כמה מן הבקתות משמשות בתי־אכסניה ממש, שעובר דרכם כל האספסוף של אורחי־פרחי מן הסביבה. העובד החקלאי ומשפחתו, שגם בתנאים המזוהמים־ביותר ידעו לשמור לעצמם שלימות הרוח וטהרת האופי — לעתים קרובות: מעשה־נסים ממש — כאן הם מתנוונים והולכים לטמיון, פשוטו כמשמעו. ודאי: מנהג־שבאופנה הוא בין השיילוקים־האצילים לשרבב כתפיים, בצביעות, ולגנות את ספסרי־הבניין ובעלי־הבתים הזעירים והכפרים הפתוחים. הללו יודעים יפה־יפה, כי „הכפרים הסגורים" ו„הכפרים־לראוָה" שלהם, הם המביאים־לעולם את „הכפרים הפתוחים", ובלעדי האחרונים לא יוכלו הראשונים להתקיים. „אילו לא היו בעולם בעלי־הבתים הזעירים, היו צריכים הפועלים החקלאיים, ברובם הגדול, ללון תחת העצים בתוך החוות בהן הם עובדים." (שם, עמ' 135.) שיטה זו — של כפרים „פתוחים" ו„סגורים" — קיימת בכל המחוזות שבאנגליה התיכונה [Midlands] ובכל מזרחה של אנגליה.

משא־ומתן עסקי קשה ככל האפשר בעניין שכר־הדירה[166]. ואפשר שאין זו אלא בקתה רעועה, שאין בה אלא קיטון אחד, ללא אח בשביל אש, ללא בית־כיסא, ללא חלון נפתח, ללא אספקת־מים, חוץ ממי הבור, ללא גן ירק; אך הפועל חסר־ישע הוא מול תקלה זו... והחוקים לחיסול טירדות (The Nuissance Removal Acts)... אינם... אלא אותיות מתות בלבד... שמילואם תלוי בבעלי־צריפים מאותו סוג, שעליו נמנה זה המשכיר לו (לפועל) את דירתו... חובה עלינו להיפרד מן התמונות המרהיבות־יותר — שאינן אלא יוצאות מן הכלל — למען הצדק והיושר, ולהפנות שוב את תשומת־לבנו לעובדות המכריעות בכובד משקלן, שהן חרפה־וכלימה לציביליזאציה האנגלית. ואמנם מצב־הדברים מעורר זוָעה באמת, אם — על אף כל ההוכחות בדבר איכותו של הדיור כיום — מסקנתם המשותפת של מסתכלים־מומחים היא, כי אפילו אותה גריעות כללית של בתי־הדירות אינה אלא תקלה פחות־דחופה לאין־ערוך מזו של מחסור בדירות מבחינת הכמות. הנה זה שנים היתה ההצטופפות היתירה בדירות הפועלים הכפריים נושא לדאגה מעמיקה לא רק בשביל אישים המעוניינים בטובת הכלל מבחינה סאניטארית, אלא בשביל בני־אדם הדואגים לחיים של הגינות ומוסר. שהרי כל מי שהודיעו על התפשטותן של המחלות המידבקות *במחוזות הכפריים*, עמדו והדגישו, חזור־והדגש — בדברים חדגוניים עד כדי כך, שהם מצלצלים כסטראוטיפים — את החשיבות המכרעת, הנודעת להצטופפות היתירה, שבהשפעתה כל נסיון שמנסים לעצור בעד איזו מחלה מידבקת אינו אלא תפקיד נטול כל סיכוי לחלוטין. ואף *הוכח*, כמה וכמה פעמים, כי על אף ההשפעות המרובות, היפות לבריאות, שהן נובעות מתוך חיי־הכפר, הרי ההצטופפות היתירה לא בלבד שהיא מסייעת כל כך להתפשטותה של המחלה המידבקת, אלא גם מסייעת להתהוותה של מחלה שאינה מידבקת. ואלה שהאשימו מצב זה של הצטופפות יתירה בקרב האוכלוסיה הכפרית, לא עברו בשתיקה על רעה־חולה נוספת. גם במקרים שעיקר עניינם [של המסתכלים] נתון היה מתחילתו רק לנזקי־הבריאות, הרי תכופות נדרשו, כמעט מתוך הכרח, לשאר צדדיו־יחסיו של העניין. משהראו על כך, כיצד מתרחש תכופות, כי מבוגרים משני המינים, נשואים ופנויים, נמצאים צפופים־ומצופפים (huddled) יחד בקיטונות צרים — הרי העלו הרצאותיהם את המסקנה, כי בתנאים המתוארים על ידם מן ההכרח שתהא נפגעת

---

166 „המעסיק (החוכר או אדוני־הקרקע)... מבטיח לעצמו, במישרין או בעקיפין, את רווחיו מן הפועל; הוא מעסיק אותו פועל מסכן בשכר של 10 שילינג לשבוע ומקבל ממנו שכר־דירה של 4 או 5 לי״ש לשנה בעד בתים, ששוויים בשוק החפשי באמת אינו מגיע אפילו כדי 20 לי״ש; אך ערכם המלאכותי מתקיים בכוחו של בעל־הבית, שיכול הוא לומר [לפועל]: ,עליך להשתמש בביתי; ולא — לך וחפש לעצמך שכירות אחרת, בלא שתקבל ממני תעודת־יושר׳... רוצה אדם לשפר מצבו — יילך לעבוד בהנחת פסים בשביל מסילת־הברזל, או להתחיל בעבודה במחצבה — הרי מוכן ועומד שוב אותו כוח בהכרזתו: ,עליך לעבוד בשבילי בשער־שכר נמוך זה; ולא — לך־לך, בהודעה מוקדמת של שבוע אחד; קח אתך את חזירך (אם יש לך), והשתדל להשיג מה שתוכל בעד תפוחי־האדמה הגדלים בגנך.׳ ואם טובת־ענייניו של בעל־הבית (או של החוכר) דורשת זאת, הרי הוא מעדיף לפעמים לתבוע שכר־דירה מוגדל כעונש על שהפועל עזב את השירות.״ (ד״ר האנטר: „בריאות הציבור. דו״ח שביעי. 1864״, עמ׳ 132.)

תמיד הצניעות, ואף המוסריות כמעט שאינה יכולה אלא להתערער קשות[167]... למשל, בנספח לדין־וחשבון האחרון שלי מזכיר ד״ר אורד — בהרצאתו על התפרצות הקדחת בווינג אשר במחוז בוקינגהאמשייר — היאך בא לשם מווינגרייוו צעיר אחד חולה בקדחת, ובימים הראשונים למחלתו ישן היה בחדר אחד עם עוד תשעה אנשים. במשך שני שבועות התקיפה מחלה זו כמה אנשים מהם, ובמשך שבועות מועטים חלו בקדחת חמישה מן התשעה, ואיש אחד מת׳... ד״ר הארווי מבית החולים ע״ש ג׳ורג׳, שביקר בווינג בימי המגיפה, בעסקי־הרפואה הפרטיים שלו, מסר לי ידיעה בדיוק ברוח אותו דין־וחשבון: ‚אשה צעירה, נגועה בקדחת, ישנה היתה בלילה בחדר, שישנו בו גם אביה ואמה, וגם ילדה הממזר, וגם שני צעירים (אחיה) וגם שתי אחיותיה, כל אחת וילדה־ממזרה עמה — בסך הכל 10 נפשות. שבועות מועטים לפני כן ישנו באותו חדר גופו 13 נפשות׳״[168].

ד״ר האנטר חקר ובדק 5375 צריפים של פועלים חקלאיים, ולא רק במחוזות החקלאיים־לחלוטין בלבד אלא בכל המחוזות שבאנגליה. בין אותם 5375 צריפים היו: 2195 בני קיטון אחד (זה שימש תכופות גם חדר־מגורים), 2930 בני 2 חדרים בלבד, ו־250 בני 2 חדרים ויותר. והריני להביא כאן מבחר קצר של פרחי־חמד בתריסר מחוזות.

1. בדפורדשייר.

רסטלינגוורת: חדר־מיטות — כ־12 רגל ארכו וכ־10 רגל רחבו; ויש גם הרבה קטנים מאלה. הבקתה הקטנה בת קומה אחת נחלקת תכופות, על־ידי מחיצה של קרשים, לשני קיטונים; תכופות עומדת מיטה אחת במטבח, שגובהו 5 רגל ו־6 אינצ׳ים. שכר־דירה 3 לי״ש לשנה. הדיירים חייבים לבנות לעצמם את בתי־המחראות, ואין בעל־הבית נותן אלא את החור בלבד. משבנה אחד בית־כיסא, מיד מתחילים משתמשים בו כל השכנים. בית אחד, שדרה בו משפחת ריצ׳ארדסון — יפה היה מאין כמוהו. „קירותיו, קירות־סיד, מתנפחים־ומגובננים, ממש כשמלתה של גברת עם קידתה. חלק אחד של מזלג־הקיר שקערורי, וחלקו השני — גבנוני; וכאן דוקא — ביש־גדא! — המעשנה, צינור עקום מטיט ועץ, דומה לחדק הפיל. מוט ארוך שימש משען, שהמעשנה לא תתערער ותפול חלילה. הדלת והחלונות — צורת־מעוין להם.״ מ־17 בתים, שביקר בהם הבודק, רק בארבעה מהם נמצאו יותר מחדר־מיטות אחד, והללו צפופים־ומצופפים היו. הצריפים (Cots) בני חדר־מיטות אחד — ישנו בהם שלושה מבוגרים ושלושה ילדים, זוג נשואים עם ששה ילדים, וכו׳.

[167] „זוגות של נשואים צעירים אינם מהווים נושא למחקר־משכיל בשביל אחים ואחיות מבוגרים (הישנים באותו חדר־שינה); ואף על פי שאסור לרשום ולציין דוגמאות, הרי עולים על הזכרון נתונים מספיקים כדי להצדיק את ההערה, כי יסורים רבים ולפעמים מוות — הנה מנת חלקן של הנשים המשתתפות בעוון גילוי־עריות.״ (ד״ר האנטר, שם, עמ׳ 137.) חבר המשטרה הכפרית, ששימש שנים רבות בלש בשכונות הגרועות־ביותר של לונדון, מספר על הבחורות שבכפרו, לאמור: „חציפותן והיעדר־הבושה אצלן — מעולם לא ראיתי כדוגמתם במשך כמה שנים של עבודתי במשטרה ותפקידי כבלש בחלקי־לונדון הגרועים־ביותר... חיים הם כחזירים, בנים ובנות גדולים, אמהות ואבות — הכל ישנים בחדר אחד.״ („הועדה להעסקת ילדים. דו״ח ששי.״ לונדון 1867. נספח עמ׳ 77, מס׳ 155.):

[168] „בריאות הציבור. דו״ח שביעי. 1864״, עמ׳ 9—14 ואילך.

דאנטון: שיעורים גבוהים של שכר־דירה, 4 עד 5 לי״ש; שכר־עבודה של הגברים 10 שילינגים לשבוע. הם מקווים שיעלה בידם לשלם את שכר־הדירה בדמי־עבודתה של המשפחה בקליעת־הקש. כל שגדול יותר שכר־הדירה, כן יגדל מספר האנשים האנוסים להתחבר יחד, שיוכלו לעמוד בתשלומו. ששה בוגרים, היושבים יחד עם ארבעה ילדים בקיטון אחד, משלמים בעד זה 3 לי״ש ו־10 שילינגים. הבית הזול ביותר בדאנטון, — 15 רגל ארכו בחזית ו־10 רגל רחבו — נשכר בעד 3 לי״ש. רק בית אחד, מבין 14 הבתים שנבדקו, היו בו שני חדרי־מיטות. בסמוך לכפר עומד בית, ש„דייריו היו עושים את צרכיהם לצד הקיר החיצוני״; חמשת האינצ׳ים התחתונים של הדלתות נאכלו מרוב רקבון; פתח־הבית, חור אחד, נסגר בלילה בלבינים אחדות, הנערמות בזריזות יתירה מבפנים, לאחר שסוגרים את הפתח ותולים עליו חתיכת מחצלת. מחצית החלון, על שמשתה ומסגרתה, הלכה בדרך כל בשר. בבית זה, בלא רהיטים, מצופפים 3 מבוגרים ו־5 ילדים. אין דאנטון גרועה מכל שאר היישובים של „איגוד ביגלסווייד״.

2. ברקשייר.

בינהם: ביוני 1864 היו יושבים ב„קוט״ (Cot — צריף בעל קומה אחת) איש ואשתו וארבעה ילדים. והנה חזרה הבת ממקום־עבודתה חולה במחלת אדמת. היא מתה. ילד אחד חלה ומת. האם וילד אחד חולים היו בטיפוס, כשנקרא אליהם הד״ר האנטר. האב וילד אחד היו ישנים מחוץ לבית; אולם כאן אפשר היה לראות את כל הקושי של הדאגה לבידוד: בשוק המצופף של הכפר העלוב מוטלים היו הלבנים של הבית נגוע־הקדחת והמתינו לכביסתם. — השכר בעד ביתו של ה. — שילינג לשבוע; חדר־מיטות יחידי בשביל בעל ואשתו וששה ילדים. בית אחד מושכר בעד 8 פנסים (לשבוע) — 14 רגל ו־6 אינצ׳ים ארכו, 7 רגל רחבו; המטבח — 6 רגל גובהו; חדר־המיטות בלא חלונות ובלא דלת או פתח, מלבד הפתח אל המסדרון, בלא גינה. לפני זמן קצר גר כאן איש אחד עם שתי בנותיו הגדולות ועם בנו הבוגר; האב ובנו ישנו במיטה, הבחורות — במסדרון. כל אחת מהן עם ילד משלה, כל זמן שהמשפחה היתה דרה כאן; אחר־כך הלכה בחורה אחת לבית־העבודה ללדת שם, ושוב חזרה הביתה.

3. באקינגהמשייר.

30 צריפים — על שטח־אדמה של 1000 אקרים — מאכסנים היו כאן 130 עד 140 נפשות. קהילת ברייד נהם כוללת אלף אקרים; בשנת 1851 היו בה 36 בית ואוכלוסייה של 84 גברים ו־54 נשים. אי־שוויון זה בין המינים הושווה במקצת בשנת 1861, כשהיו בה 98 גברים ו־87 נשים. במשך 10 שנים גדל מספר הגברים ב־14 ומספר הנשים ב־33. אך בינתיים פחת מספר הבתים ב־1.

וינסלאו: חלק גדול הימנה נבנה מחדש ובסגנון נאה; הדרישה לבתים מרובה, כנראה, שכן צריפים עלובים־מאוד מושכרים בשילינג אחד עד שילינג ו־3 פנסים לשבוע.

וואוטר־איטן. כאן עמדו אדוני־הקרקע, עם ריבוי האוכלוסייה, והרסו 20% מן הבתים הקיימים. פועל מסכן, האנוס ללכת 4 מילין בערך למקום עבודתו, נשאל:

כלום אינו יכול למצוא Cot בקירוב מקום; הוא ענה ואמר: „לא, הם ייזהרו מאוד־מאוד מלהכניס לתוך הבית איש כמוני עם משפחתי הגדולה.״

טינקרס־אֶנד, ליד וינסלאו: חדר־מיטות אחד, בו דרים 4 מבוגרים ו־4 ילדים — ארכו 11 רגל, רחבו 9 רגל, וגובהו בנקודה העליונה 6 רגל ו־5 אינצ׳ים. קיטון אחר 11 רגל ו־3 אינצ׳ים ארכו, 9 רגל רחבו, 5 רגל ו־10 אינצ׳ים גובהו — מאֲכסן היה שש נפשות. כל אחת מן המשפחות האלה היה לה שטח פחות משדרוש לעבריין אסיר־פרך. בשום בית לא היה יותר מקיטון אחד, בשום בית לא היתה דלת אחורית; אספקת המים — יקרת־המציאות; שכר־דירה — שילינג אחד ו־4 פנסים עד 2 שיל. לשבוע. ב־16 הבתים שנבדקו היה רק איש אחד, שהרויח 10 שילינג לשבוע. מלאי־האויר שהוענק לכל אדם במקרים המוזכרים למעלה, מתאים לכמות־האויר שהיתה ניתנת לאדם, אילמלי נסגר לילה אחד בארגז של 4 רגל מעוקבות. אך מובן, שהמאורות הישנות מעניקות איוורור טבעי־עצמי בשפע.

4. קמברידג׳שייר.

גמבלינגיי שייכת לבעלים שונים. יש בה צריפים־דירים נתעבים ביותר, שאין כמותם בשום מקום. רבים עסוקים בקליעת־קש. „עייפות־מוות, כניעת־יאוש לזוהמה״ — השתררו בגמבלינגיי. העזובה שבמרכז הופכת לעינויי־שאול בשביל קצווי המקום, צפון ודרום, מקום שהבתים נחרבים־והולכים קטעים־קטעים. אדוני־הקרקעות, שאינם יושבים במקום, מקיזים דם יפה־יפה מקן עלוב זה. השיעורים של שכר־הדירה גבוהים מאוד; 8 עד 9 נפשות מצופפות בקיטון אחד, ובשני מקרים דרים היו בקיטון אחד, 6 מבוגרים ולכל אחד ילד אחד או שניים.

5. אֶסקס.

בהרבה קהילות שבמחוז זה הולכת התמעטות האוכלוסין והתמעטות הצריפים יד־ביד. אך ב־22 קהילות לא שימשה הריסת־הבתים תריס בפני התרבות האוכלוסים, או שלא גרמה לאותם שילוחים, השכיחים עתה בכל מקום בשם „נדידה אל הערים״. קהילת פינגרינגהו, ששטחה 3443 אֲקרים — עוד בשנת 1851 עמדו בה 145 בתים, ואלו ב־1861 רק 110, אולם האוכלוסין לא רצו לצאת משם, ולא עוד אלא שהצליחו להרבות מספרם גם בתנאים אלה. ברמסדן־קרגס בשנת 1851 ישבו 252 נפש ב־61 בתים, ואלו בשנת 1861 הצטופפו 262 נפש ב־49 בית. בבאסילדן — בשנת 1851 ישבו 157 נפש ב־35 בתים על 1827 אֲקרים, ומקץ עשור השנים, ישבו 180 נפש ב־27 בית. בקהילות פינגרינגהו, סאות־פארנברידג׳, וידפורד, באסילדן, רמסדן, רמסדן־קרגס — בשנת 1851, ישבו 1392 נפש על 8449 אֲקרים ב־316 בתים, ובשנת 1861 ישבו על אותו שטח עצמו 1473 נפש ב־249 בתים.

6. הירפורדשייר.

מחוז קטן זה נפגע יותר מכל שאר המחוזות שבאנגליה מאותו „רוח השילוחין״. בקהילת נדביי שייכים הצריפים המצופפים ביותר, על הרוב בני שני קיטונות, ברובם הגדול לאריסים. הללו משכירים אותם בקלות בעד 3 או 4 לי״ש לשנה, והם משלמים לפועלים שכר של 9 שילינגים לשבוע!

7. האטינגדון.

בהארטפורד היו בשנת 1851 87 בתים, זמן קצר לאחר־מכן נהרסו 19 צריפים

בקהילה קטנה זו בת 1720 אַקרים; האוכלוסין — בשנת 1831: 452 נפש; בשנת 1852: 832 נפש; בשנת 1861: 341 נפש. נבדקו ארבעה עשר צריפים [cots] בני קיטון אחד. באחד ישב זוג נשואים, 3 בחורים, בחורה אחת, 4 ילדים, וביחד 10; בשני — 3 מבוגרים, 6 ילדים. אחד החדרים האלה, שישנו בו 8 נפשות, היה ארכוֹ 12 רגל ו־10 אינצ׳ים, רחבוֹ 12 רגל ו־2 אינצ׳ים, גובהוֹ 6 רגל ו־9 אינצ׳ים; המידה הממוצעת — ואף שטחי הזיזים בכללה — העלתה בערך 130 רגל מעוקבות לנפש. ב־14 הקיטונות דרו 34 גדולים ו־33 ילדים. מסביב לצריפים אלה — רק לעתים רחוקות גינות, אך כמה דיירים יכלו לחכור לעצמם חלקות־אדמה קטנות, רבע־האַקר [per rood] ב־10 או ב־12 שילינגים; חלקות [allotments] אלה רחוקות מן הבתים, שאין בהם בתי־מחראות; בני המשפחה „או שמוכרחים הם ללכת אל החלקה ולהטיל שם את צוֹאתם", או — כך נהוג כאן, במחילה מכבודכם — „משתמשים הם בקובה עם מושב־עֲרָבָה, מעין מגֵרה שבארון; בכל שבוע מוציאים את הקובה, מביאים אותה אל החלקה ומריקים את תכנה במקום שיש צורך בו". ביאַפּאַן עובר מחזור זה של צרכי־החיים ביתר נקיון.

8. לינקולנשייר.

לאנגטוֹפט: בבית ורייט דרו כאן איש ואשתו, עם חותנתו ו־5 ילדים; בבית — מטבח־בחזית, חדר־שטיפה, קיטון מעל למטבח; מטבח זה שבחזית יחד עם הקיטון: 12 רגל ו־2 אינצ׳ים ארכם, 9 רגל ו־5 אינצ׳ים רחבם. כל שטח־היסוד: ארכו 21 רגל ו־2 אינצ׳ים, רחבו 9 רגל ו־5 אינצ׳ים. הקיטון — עליית הקיר; הקירות מתכווצים־והולכים כלפי התקרה, מעין קוֹנוּס של סוכר; חלון־ארובה נפתח בחזית. „מפני מה הוא דר כאן? בשביל הגינה? מיצערה היא. שכר־דירה? גבוה הוא: 1 שיל. 3 פנסים לשבוע. שמא קרוב למקום עבודתו? — לא, רחוק הוא כדי 6 מילין, ועליו להלך יום־יום מהלך של 12 מילין הלוֹך ושוב. — דר הוא כאן משום שצריף [cot] זה עמד לשכירה," ומשום שרצה לדור בצריף בפני עצמו, בכל מקום שהוא, בכל מחיר שהוא, ובכל מצב שהוא. והנה הסטאטיסטיקה של 12 בתים בלאנגטופט על 12 קיטוניהם, שדרו בהם 38 בוגרים ו־36 ילדים.

12 בתים בלאנגטופט

בית	חדר־מיטות	מבוגרים	ילדים	נפשות	בית	חדר־מיטות	מבוגרים	ילדים	נפשות
מס׳ 1	1	3	5	8	מס׳ 7	1	3	3	6
מס׳ 2	1	4	3	7	מס׳ 8	1	3	2	5
מס׳ 3	1	4	4	8	מס׳ 9	1	2	0	2
מס׳ 4	1	5	4	9	מס׳ 10	1	2	3	5
מס׳ 5	1	2	2	4	מס׳ 11	1	3	3	6
מס׳ 6	1	5	3	8	מס׳ 12	1	2	4	6

9. קנט.

בקנינגטון שררה הצטופפות מעציבה־מאוד בשנת 1859, כשפרצה בה האסכרה, ורופא הקהילה ערך בה בדיקה רשמית על מצבם של המעמדות העניים באוכלוסייה. הוא העלה, כי במקום זה, שמרובה בו העבודה, נהרסו הרבה צריפים ולא נבנו

חדשים במקומם. במחוז אחד עמדו 4 בתים, המכונים „כלובי־ציפרים" (birdcages), ובכל בית ארבעה־ארבעה חדרים לפי הממדים הבאים, ברגליים ובאינצ'ים.

מטבח	9,5 × 8,11 × 6,6
חדר־לשטיפה	8,6 × 4,6 × 6,6
חדר־מיטות	8,5 × 5,10 × 6,3
חדר־מיטות	8,3 × 8,4 × 6,3

10. נורת מפטונשייר.

ברינוואורת, פיקפורד, פלור: בימות־הגשמים מתהלכים־בטל ברחובות הכפרים האלה 20—30 איש מחמת חוסר־עבודה. החוכרים לא תמיד היו מעבדים כל־צרכם את שדות התבואה והירקות, ואדוני־־הקרקעות ראה טוב לעצמו לכרוך את כל משקיו ביחד בתוך 2 או 3 חוות־חכורות. מכאן חוסר התעסוקה. בעוד מצד אחד של תעלת־הכביש כמיה הקרקע לעבודה, עומדים מצד השני הפועלים המרומים ותולים בו את עיניהם העורגות. בימות החמה מתפרכים הם בעבודה קדחתנית ובימות הגשמים רעבים הם למחצה — ושוב אין תימה, אם רגיל בפיהם, בדיאלקט שלהם, הפתגם: “the parson and gentlefolks seem frit to death at them” [168א].

בפלור מוצא אתה דוגמאות של זוגות עם 4, 5, 6 ילדים בקיטון אחד זעיר־בזעירים, או 3 מבוגרים עם 5 ילדים, או בעל ואשתו וסבא ו־6 ילדים חולי־שנית, וכו'; בשני בתים על שני קיטוניהם — שתי משפחות, ובכל משפחה 8 או 9 מבוגרים.

11. וילטשייר.

סטראטן: נעשו ביקורים ב־31 בתים, 8 מהם בני קיטון אחד בלבד. פנטיל באותה קהילה: צריף [Cot] אחד מושכר בשילינג אחד ו־3 פנסים לשבוע למשפחה של 4 מבוגרים ו־4 ילדים — מלבד קירותיו הטובים, לא היה בו מן הטוב ולא כלום, החל ברצפתו הרצופה אבנים בלתי מהוקצעות וגמור בגג התבן הרקוב.

12. ואורסיסטרשייר.

הריסת הבתים לא היתה כאן גרועה כל כך; אך משנת 1851 עד 1861 נתרבה מספר הדיירים מ־4,2 נפש ל־4,6 נפש לבית.

בדסיי: מרובים כאן הצריפים וגינות על ידם. כמה חוכרים טוענים, כי הצריפים משמשים „טירדה יתירה משום שהם מושכים לכאן עניים" (“a great nuisance here, because they bring the poor.”) ג'נטלמן אחד מצהיר: „העניים לא יוטב מצבם על־ידי כך; אם תבנה 500 צריפים [Cots], תוכל להשכירם עד־מהרה; ואמנם ככל שתרבה לבנות, כן תרבה הדרישה." — ונמצא, שלפי דבריו הבתים מביאים לעולם את הדיירים, והללו לפי חוק הטבע לוחצים על „אמצעי־הדיור". ועל כן מעיר ד"ר האנטר לאמור: „והנה הכרח הוא שעניים אלה באו מאיזה מקום שהוא, והואיל ואין בבדסיי דבר מיוחד שימשכם לכאן, כגון קיצבות, הרי צריך שתהיה דחייה באיזה מקום אחר בלתי־נוח, והיא הדוחפת אותם לכאן. אילו יכול היה כל אחד למצוא חלקת אדמה בסמוך למקום־עבודתו, ודאי שלא היה מעדיף עליה את בדסיי, שכאן הוא משלם בעד זרת אדמתו פי שניים משמשלם החוכר בעד קרקעו־הוא."

168א „הכומר והאציל כאילו עשו שניהם יד אחת לכלותם מן העולם."

ההגירה המתמדת אל הערים, ההתהוות המתמדת של „מיותרים" בכפרים, על־ידי ריכוזן של חכורות, על־ידי הפיכתה של אדמת־ניר לאדמת־מרעה, על־ידי מנגנון־המכונות, וכו' — הולכות יד ביד עם גירוש מתמיד של האוכלוסייה הכפרית על־ידי הריסת הצריפים. ככל שמתרוקן המחוז מתושביו, כן יגדל בו „עודף־האוכלוסייה היחסי", כן יגדל לחצו על אמצעי־התעסוקה, כן יגדל העודף המוחלט של העם הכפרי על אמצעי־הדיור למענו, הווה אומר: כן יגדל בכפרים „יתור־האוכלוסין" המקומי, וכן תגדל הצפיפות הרת־המגיפות של האנשים. הצטופפותן של פקעות־אנשים בכפרים קטנים ובעיירות קטנות המפוזרים בארץ, אין בכך אלא התאמה להתרוקנות־מאונס של האוכלוסין מעל־פני הארץ כולה. התהוות מתמדת זו של „מיותרים" בקרב הפועלים החקלאיים, אף על פי שמספרם פוחת־והולך וכמות־תוצרתם מתרבה־והולכת — משמשת ערש של דלותם. אותה דלות, שהם פרוצים לה, היא המשמשת גורם לגירושם והיא המקור הראשי של מצוקתם הדיורית, זו מצוקה השוברת סוף־סוף את כוח־התנגדותם האחרון והופכתם ממש לעבדיהם של אדוני־הקרקע[169] ושל החוכרים — עד שמינימום של שכר־עבודה נעשה לגביהם קבע של חוק־טבע. ומצד השני, אף על פי שיש בכפר בתמידות „עודף־אוכלוסין יחסי", הרי בו־בזמן הוא מאוכלס למטה מן המידה. דבר זה בא לידי גילוי לא רק בצורה מקומית בלבד, היינו, באותם מקומות, שהאוכלוסים זורמים מהם במהירות יתירה אל הערים, אל המכרות, אל מפעלי־הבנייה של מסילות־הברזל, וכיוצא־באלה; הוא בא על גילויו בכל מקום, בעונת הקציר וכן באביב ובקיץ, באותם פרקי־זמן מרובים, שהחקלאות האנגלית, הדייקנית מאוד והאינטנסיבית מאוד, זקוקה לידיים נוספות. לעולם מרובים־מדי הפועלים החקלאיים בשביל הצרכים הבינוניים של עבודת־האדמה, ולעולם הם מועטים־מדי בשביל הצרכים היוצאים־מן־הכלל, או הארעיים[170]. מכאן אתה מוצא, כי בתעודות הרשמיות רשומות קובלנות

[169] „תעסוקה זו, בת־השמים (heaven-born), של הפועל־החקלאי [hind] מקנה כבוד גם לעמדתו זו. אין הוא עבד, אלא חייל־השלום וראוי הוא למקומו במשכנות של גברים נשואים, שחייב לספק לו אדוני־הקרקע, זה שתבע לעצמו תוקף של הטלת עבודת־כפייה — בדומה לתוקף שהמדינה נוהגת לגבי החייל. הוא, הפועל החקלאי, אינו מקבל עוד את מחיר־השוק בעד עבודתו, כשם שאין החייל מקבל מחיר זה בעד שירותו. בדומה לחייל אף הוא נתפס לעבודה בהיותו צעיר, בער, ולא יידע אלא את מקצועו־שלו ואת מקום־מגוריו. נישואים קודם־זמנם והשימוש בחוקי־השיכון השונים מטביעים את חותמם על הראשון [הפועל החקלאי], כשם שהגיוס וחוק־ההתמרדות מטביעים את חותמם על השני [החייל]." (ד"ר האנטר, שם, עמ' 132.) ויש לפעמים, שאיזה אדוני־קרקע, שלבו רך עליו ביוצא־מן־הכלל, ייכמרו רחמיו על הבדידות שהוא עצמו יצרה: „מצב של עצבות הוא, שיעמוד אדם בודד בארצו הוא," — אמר לורד לייסטר, כשברכוהו לסיום הבניין של הולקהאם — „מביט אני סביבי ואיני רואה שום בית אחר אלא ביתי־שלי. הריני ענק בטירת־הענקים, ואת כל שכני אכלתי וכיליתי."

[170] תנועה דומה חלה בעשרות השנים האחרונות בצרפת, במידה שגם שם השתלט הייצור הקאפיטאליסטי על החקלאות ודוחף את האוכלוסייה הכפרית „המיותרת־במניין" אל הערים. ואף כאן תנאי הדיור ותנאים אחרים הולכים־ונעשים גרועים יותר ויותר במקור־התהוותם של „המיותרים". על „הפרולטאריון הכפרי" ["Prolétariat foncier"] המיוחד־במינו, שהביאתו־לעולם השיטה של פיצול הקרקע לחלקות — עיין, בין השאר, בחיבור

סותרות אלה את אלה מאותם המקומות עצמם: קובלנות על חוסר־עובדים ועל עודף־עובדים כאחד. המחסור בעובדים, ארעי או מקומי, אינו גורר אחריו עליית־השכר, אלא גורר הוא אחריו דחיקתם של נשים וילדים לתוך העבודה בשדות, והורדה מתמדת של דרגות־הגילים [בשביל העבודה]. משכבש לעצמו ניצול הנשים והילדים קנה־מידה מרובה יותר, אף הוא נעשה שוב אמצעי חדש להפוך את הפועל־הגבר החקלאי למיותר ולקיים את הפחתת שכרו. במזרחה של אנגליה הבשיל אותו מעגל־כזב [cercle vicieux] פרי־חמד — זו הקרויה שיטת־החבורות או הכנופיות (gangsystem), שעליה נחזור־ונעמוד כאן בקיצור[171].

שיטת־החבורות שלטת כמעט שלטון־יחיד במחוזות לינקולנשייר, האנטינגדון, קיימברידג׳, נורפולק, לאפולק, ונוטינגהם, ולעתים מזומנות גם במחוזות השכנים של נורתהמפטן, בדפורד וראטלנד. כדוגמה תשמש לנו כאן לינקולנשייר. חלק גדול מאדמות המחוז הזה היא אדמה חדשה — מקודם אדמת־רקק (Moor) או גם, כמו בשאָר המחוזות המזרחיים שנזכרו למעלה, אדמה שכבשוה לפני זמן קצר מן הים. מכונת־הקיטור עשתה כאן נפלאות בייבוש־האדמה. אדמת־בצות ואדמת־חול מקודם, מעלה עכשיו ים־דגן שופע ורנטות־קרקע גבוהות־ביותר. דברים אלה אמורים גם באדמת־שרטון (Alluvialland) שנכבשה בידי אדם, כגון באי אקסהולם ובשאר הקהילות אשר על נהר טרנט. במידה שנתהוו משקי־החכירה החדשים, לא בלבד שלא נבנו צריפים חדשים, אלא גם נהרסו צריפים ישנים, ואלו הפועלים הובאו מתוך הכפרים הפתוחים, הרחוקים כמה מילין, אשר לאורך הכבישים הכפריים, המתפתלים במורדי־הגבעות. שם מצאו להם עד כאן האוכלוסין מפלט יחיד מפני השטפונות הממושכים בימות הגשמים. העובדים, היושבים בחכורות של 400 עד 1000 אַקרים כל אחד (הם נקראים כאן „עובדים שכירים״ — ["confined labourers"]), משתמשים בהם רק לעבודות־השדה הקבועות, הקשות, שמבצעים אותן בעזרתם של סוסים. צריף אחד בממוצע חל בצמצום על כל 100 אקרים (1 אקר=40,49 אַרים). חוכר אחד של אדמת־בצות, למשל, העיד בפני ועדת־החקירה: „חוכר אני 320 אקרים — הכל אדמת־ניר. אין לי אף צריף אחד במשקי. עכשיו דר במשקי רק פועל אחד. מעסיק אני ארבעה סייסים שהם גרים בסביבה. את העבודה הקלה,

---

שצוטט לעיל מאת קולין: [„הכלכלה המדינית״] וכן אצל קארל מארקס: „ה־18 בברומייר של לואי בונאפארט״, מהדורה שנייה, האמבורג 1869, עמ׳ 91 ואילך. [עברית — בהוצ׳ הקבוץ המאוחד.] בשנת 1846 הגיעה האוכלוסייה העירונית בצרפת כדי 24,42 אחוזים, והאוכלוסייה הכפרית — כדי 75,58 אחוזים; בשנת 1861 היו האחוזים: של האוכלוסייה העירונית 28,86%, ושל האוכלוסייה הכפרית 71,14%. בחמש השנים האחרונות גדולה עוד יותר הירידה במכסת־האחוזים של האוכלוסייה הכפרית. עוד בשנת 1846 היה שר פייר דיפון ב־ "Ouvriers" [„פועלים״]:

„המַלבוש גרוע, הדירה מאורה,
עליות־גג, שפך־אבנים,
חיינו עם האוח, עם גנבים,
ידידי האפלה.״

[171] הדו״ח הששי והאחרון של „הוַעדה להעסקת ילדים״, שנתפרסם בסוף מארס 1867, מטפל רק בשיטת־החבורות [Gangsystem] החקלאית.

[הדורשת ידיים מרובות], אנו מבצעים על־ידי חבורות"[172]. הקרקע טעון כמה וכמה עבודות־שדה קלות, כגון ניכוש וביעור הקוצים, עידור, פעולות־זיבול מסוימות, סיקול האבנים, וכו'. הן נעשות על־ידי החבורות או הכנופיות המאורגנות, שמקום מושבן בכפרים הפתוחים.

החבורה היא בת 10 עד 40 או 50 נפש: בעיקר נשים, נערים ונערות (בגיל 13 עד 18 שנים) — אף על פי שהנערים פורשים, כרגיל, מן החבורה בהגיעם לגיל 13, — ולאחרונה, ילדים וילדות (בני 6—13). בראשם עומד „ראש החבורה" (gangmaster), והוא תמיד פועל כפרי פשוט, על־הרוב מי שמכונה „פגע־רע", לא־יוצלח, פוחז, שתיין, אך נחון ביזמה ובזריזות מיוחדת [savoir fair]. הוא השוכר את אנשי־החבורה, ובפקודתו הם עובדים ולא בפקודת החוכר. עם החוכר הוא בא לידי הסכם, על הרוב, לפי עבודה־ליחידה, והכנסתו — שבממוצע אינה עולה בהרבה על שכרו של פועל חקלאי פשוט[173] — תלויה כמעט כולה בחריצותו, אם יצליח להוציא מידי חבורתו בזמן מועט עבודה מרובה ככל האפשר. החוכרים גילו ומצאו, שאין הנשים עובדות כהלכה אלא תחת דיקטאטורה של הגבר; אולם, מצד השני, נשים וילדים משפתחו פעם בעבודה, שוב הם מבזבזים את כוח־חייהם תוך התפרצות ממש — ודבר זה ידוע היה כבר לפורייה — ואלו הפועל־הגבר המבוגר ערמומי הוא עד כדי כך שהוא נוהג מידת־חסכון בכוחותיו. ראש־החבורה עובר מאחוזה לאחוזה, וכך הוא מעסיק את כנופייתו 6—8 חדשים בשנה. ולפיכך התעסוקה אצלו מכניסה יותר ובטוחה יותר בהרבה בשביל משפחות הפועלים מן התעסוקה אצל החוכר היחיד, שאינו מעסיק ילדים אלא באקראי. דבר זה מחזק את השפעתו [של ראש־החבורה] במקומות הפתוחים, עד כדי כך, שעל הרוב אין לשכור ילדים אלא בתיווכו. סחר־מכר בילדים, ביחידות, מחוץ לחבורה, משמש לו עסק צדדי.

ה„צללים" שבשיטה הם: יתר־עבודה של הילדים והצעירים; המהלכים העצומים שעליהם להלך יום־יום, הלוך־וחזור, כדי להגיע לאחוזות הרחוקות 5, 6, ולפעמים 7 מילין; ולאחרונה, הירידה המוסרית בקרב „הכנופיה". ראש־החבורה — בכמה מקומות קרוי הוא „מַמריץ" ("the driver") — מזוין במקל ארוך, ואף על פי כן אין הוא משתמש בו אלא לעתים נדירות, וקובלנות על התנהגות אכזרית מצדו אינן אלא יוצאות מן הכלל. הוא קיסר דמוקראטי או מעין צייד־העכברושים מהאמלן[סה]. מכאן שצריך הוא לרכוש לעצמו אהדת נתיניו, והרי הוא מרתקם אל עצמו בכבלי הצוענִיות העולה כפורחת תחת חסותו. חירות פרועה, שובבות עליזה וחוצפנות מנוּבלת ביותר מקנות לחבורה כוח־משיכה. על הרוב משלם ראש־החבורה את השכר לאנשיו בבית־מרזח; ואחר כך חוזר הוא הביתה בראש התהלוכה מתנודד בשיכּרותו, נשען מימינו ומשמאלו על נשים גברתניות; ילדים וצעירים משתוללים במאסף ושרים שירי לגלוג וניבול־פה. בדרך חזרה — מעשה בכל יום הוא מה

172 „הוַעדה להעסקת ילדים, דו"ח ששי", גביית־עדות, עמ' 37, מס' 173.

173 אך כמה מראשי־החבורות טיפסו־ועלו לדרגת חוכרי־משקים בשטח של 500 אקרים או נעשו בעלים של שורות־בתים שלמות.

שקרוי אצל פורייה „תזנונים בפומבי״ ["Phanerogamie"]. חזון נפרץ הוא, שנערות בנות 13 ו־14 מתעברות על־ידי נערים בני גילן. הכפרים הפתוחים, המספקים את גייסות החבורה, נהפכים לסדום ועמורה[174] והם מביאים לעולם ילדים ממזרים פי שניים מבשאר הממלכה. בחורות שנתגדלו בבית־ספר זה, מה התנהגותן המוסרית כנשים נשואות, על כך עמדנו כבר למעלה. ילדיהן — עד כמה שאופיום לא הביא כליה עליהם — הרי טירונים־מלידה הם בשביל החבורה.

החבורה בצורתה הקלאסית, כפי שתוארה זה עתה, קרויה חבורה ציבורית, רגילה, או נודדת (public, common or tramping gang). שכן יש גם חבורות פרטיות (private gangs). הרכבן של אלו כהרכבה של החבורה הרגילה, אלא שהללו מונות פחות גולגלות ועובדות הן — לא בפיקודו של ראש החבורה — אלא בפיקודו של משרת־איכרים זקן, שהחוכר אינו מוצא עיסוק אחר בשבילו. כאן נעלמת עליזות־הצוענים, אבל התשלום וכן ההתנהגות כלפי ילדים נעשים גרועים יותר לפי כל העדויות.

שיטת־החבורות, שהולכת־ומתפשטת יותר ויותר בשנים האחרונות[175] — ברור, שאין היא קיימת לטובת ראש־החבורה. היא קיימת למען התעשרותם של החוכרים הגדולים[176], או של אדוני־הקרקעות[177]. אין לו לחוכר שיטה מחוכמת מזו, כדי לקיים את חבר־העובדים עמוק־עמוק למטה מן הרמה התקינה, ועם זה להחזיק תמיד תוספת של יד עובדת מוכנה לרשותו לכל עבודה נוספת; כדי להוציא בממון מועט ככל־האפשר עבודה מרובה ככל־האפשר[178] ולעשות את הפועל־הגבר המבוגר ל„מיותר״. אחרי כל מה שנאמר מקודם מסתבר לנו, מפני מה מודים, מצד אחד, שקיימת אַבטלה פחותה או יתירה בהעסקותו של הפועל החקלאי; ומצד השני מכריזים, כי שיטת־החבורות „הכרחית״, מחמת מחסור בפועלים־גברים ומחמת נדידתם אל הערים[179]. שדה שנוכש מעשבי־בר, מכאן; ואספסוף־בר של בני־אדם

[174] „מחצית הבחורות של לודפורד נתנוונו על־ידי הגנג [החבורות].״ („הוַעדה להעסקת ילדים, דו״ח ששי״, נספח עמ׳ 6, מס׳ 32.)

[175] „הללו (החבורות) נתרבו מאוד בשנים האחרונות. אומרים, כי בכמה מקומות הונהגו רק בזמן מאוחר, ביחס; במקומות אחרים, שהחבורות... היו ידועות בהם זה שנים רבות... מעסיקים כאן יותר ילדים והם צעירים־יותר.״ (שם, עמ׳ 79, מס׳ 174.)

[176] „חוכרים זעירים לעולם אינם מעסיקים חבורות.״ „לא על אדמה כחושה, אלא על אדמה הנושאת רנטה של 40 עד 50 שיל. [לאַקר] — כאן מועסקים נשים וילדים במניין רב מאוד.״ („הוַעדה להעסקת ילדים, דו״ח ששי״, עמ׳ 17 ו־14.)

[177] אחד מן האדונים הללו ערבו עליו הרנטות עד כדי כך, שטען בזעם לפני ועדת־החקירה: כל אותה צעקה אינה באה אלא מחמת שמה של השיטה. אילו היו מכנים אותה, לא „חבורה״, אלא „אגודה שיתופית־תעשייתית־חקלאית לכלכלה־עצמית של הנוער״ — היה בא הכל על מקומו בשלום [all right].

[178] „עבודה על־ידי חבורה זולה־יותר מעבודה אחרת; וזה הטעם, שמשתמשים בה,״ — כך אומר מי שהיה ראש־חבורה. („הוַעדה להעסקת ילדים, דו״ח ששי״, עמ׳ 17, סעיף 14.) „שיטת־החבורה היא הזולה־ביותר לחלוטין בשביל החוכר, והגרועה־ביותר לחלוטין בשביל הילדים,״ — אומר חוכר אחד. (שם, עמ׳ 16, מס׳ 3.)

[179] „אין כל ספק, כי הרבה מן העבודה, המבוצעת עתה בידי ילדים בתוך חבורות, היו רגילים לבצעה קודם בידי גברים ונשים. במקום שמעסיקים נשים וילדים, מובטלים עכשיו

בלינקולנשייר וכו׳, מכאן — אלה הם הקוטב והקוטב־המנוגד של הייצור הקאפיטאליסטי[180].

ו. אירלאנד

עם התימת פרשה זו עלינו לנדוד עוד לשעה קלה לאירלאנד. והרי תחילה העובדות הנוגעות לענייננו.

האוכלוסייה באירלאנד גדלה בשנת 1841 עד כדי 8.222.664 נפש; ב־1851

יותר גברים (more men are out of work) משהיו מובטלים קודם־לכן.״ („הוַעדה להעסקת ילדים, דו״ח ששי״, עמ׳ 43, מס׳ 202.) מן הצד השני, [נאמר שם] בין השאר: „שאלת־העבודה (labour question) בכמה מחוזות חקלאיים, ביחוד במחוזות של שדות־ניר, נעשית רצינית יותר ויותר, מחמת ההגירה והקלות להגיע ברכבת לכרכים גדולים — עד כדי כך, שאני (אותו „אני״ מתייחס לסוכנו הכפרי של אדון גדול) רואה את שירות הילדים כבלתי־נמנע במידה יתירה.״ (שם, עמ׳ 80, מס׳ 180.) שכן שאלת־העבודה (the Labour Question) פירושה במחוזות החקלאיים באנגליה, להבדיל משאר העולם התרבותי — שאלתם של אדוני־הקרקע והחוכרים (the landlords' and farmers' Question): כיצד אפשר — על אף יציאתם של הכפריים במידה גדלה־והולכת בהתמדה — להנציח בכפר „עודף־אוכלוסין יחסי״ במידה מספיקה, ועל־ידי כך את „המינימום של שכר־העבודה״ בשביל העובד החקלאי?

[180] אותו „דו״ח על בריאות הציבור״ — ציטטתי אותו מקודם — ששיטת־החבורה [Gangsystem] נדונה בו בדרך־אגב, עם שהוא עומד על תמותת־הילדים, נשאר בלתי־ידוע לעתונות, וממילא גם לציבור האנגלי. ואלו הדו״ח האחרון של „הוַעדה להעסקת ילדים״ שימש חומר „סנסאציוני״ [sensational] ורצוי לעתונות. העתונות הליבראלית העמידה שאלות: כיצד הרשו האדונים העדינים והגברות העדינות ומקבלי־קצבות מאת הכנסייה־המדינה, שתפארתה של לינקולנשייר עליהם, כיצד הרשו, ששיטה כזאת תצמח ותפרח לנגד עיניהם בתוך אחוזותיהם, — הם, האישים הנכבדים, המארגנים „משלחות״ מיוחדות לאנטי־פודים „לתיקון מידותיהם של הפראים בים הדרומי״; ואלו העתונות העדינה־יותר הסתפקה בהבעת הרהורים על שחיתותם הגסה של אנשי־הכפר, שהם מסוגלים למכור את ילדיהם לתוך עבדות מסוג זה! בתנאים הארורים, ש„העדינים״ גירשו והדחיקו לתוכם את העובד הכפרי — לא היתה כל תימה אילו היה אוכל את ילדו־שלו. אדרבה: פלא מופלא הוא באמת, שידע לשמור לעצמו, על הרוב, את שלימות אופיו. המודיעים הרשמיים מביאים ראָיות לכך, שגם במחוזות־של־החבורות שונאים ההורים ומגנים את שיטת־החבורות: „הרבה חומר נמצא בגביית־העדות, שיש בו כדי להוכיח, כי הורי הילדים היו שמחים בהרבה מקרים, אילו היו מוצאים סעד בתקנות של חוק־חובה, שיוכלו לעמוד בפני לחץ־הפיתויים, שהם נתונים לו לעתים קרובות. צפויים הם (הילדים) לכך, שיהיו לוקחים אותם לעבודה בלחץ — עתים על־ידי פקידי הקהילה, עתים על־ידי המעבידים שמאַיימים בפיטורים על ההורים עצמם — בגיל כזה... כשברור לכל, כי ביקור בבית־הספר... עשוי להביא להם יותר ברכה... כל אותו ביזבוז של זמן וכוח; כל אותם יסורים של תשישות, מיותרת ובלתי־מועילה, הנגרמת לו לפועל החקלאי ולילדיו; כל מקרה, שיכול האָב לגלות את מקור ההרס המוּסרי של ילדו: אם בעירעור עדינותו על־ידי ההצטופפות בבקתות, או בהשפעת־הטומאה של שיטת־החבורה — כל הזדמנות כזאת משמשת, בוַדאי, דחיפה לעורר בלב העובדים המסכנים רגשות, שהכל יבינום על־נקלה ושאין צורך לעמוד עליהם בפרטות. יודעים הם, בהכרח, כי בדרך זו נגרמו להם הרבה יסורים, גופניים ורוחניים, על־ידי נסיבות שאין הם אחראיים להן בשום־פנים; ואילו היו יכולים, לא היו מסכימים לכך כל־עיקר; אלא שאין להם הכוח להיאבק אתן.״ („הוַעדה להעסקת ילדים, דו״ח ששי״, עמ׳ XX, מס׳ 82, ועמ׳ XXIII, מס׳ 96.)

פחתה עד כדי 6.623.985 **נפש; ב־**1861 — **עד ל־**5.850.309 **נפש; ב־**1866 **הגיעה ל־**5½ **מיליונים — בקירוב המניין משנת** 1801. **הירידה התחילה בשנת־הרעב** 1846, **וכך קיפחה אירלאנד במשך של פחות מ־**20 **שנים יותר מ־**5/16 **של המוני־תושביה**[181]. **המספר הכולל של המהגרים, מחודש מאי 1851 עד יולי 1865, היה 1.591.487 נפש; מספר המהגרים במשך 5 שנים האחרונות, 1861 עד 1865, מנה יותר ממחצית־המיליון. מספר הבתים הנוֹשָבים פחת בשנים 1851 עד 1861 ב־**52.990**. בשנים 1851 עד 1861 גדל מספרן של החכורות, בנות 15 עד 30 אקרים כ״א — ב־**61.000**; מספרן של החכורות בנות 30 אקרים ומעלה — גדל ב־**109.000**; ואלו** המספר־הכולל של כל החכורות **פחת ב־**120.000 — **הפחתה, שנגרמה, איפוא, רק על ידי הריסת** החכורות של פחות מ־15 אֲקרים, **ובלשון אחר:** על־ידי הרכון.

מובן מאליו, שהפחתת המוני־האוכלוסין כרוכה היתה, בדרך כלל, בהפחתת כמות־התוצרת. לצורך ענייננו יספיק לעמוד על 5 השנים 1851 עד 1865, שהיגרו בהן יותר ממחצית־מיליון נפש, והמספר המוחלט של האוכלוסין **ירד ביותר מ־⅓ מיליון.**

טבלה א

האינוונטאר החי

השנה	סוסים מספר־כולל	סוסים ירידה	בקר מספר־כולל	בקר ירידה	בקר עליה
1860	619.811		3.606.374		
1861	614.232	5.993	3.471.688	138.316	
1862	602.894	11.338	3.254.890	216.798	
1863	579.978	22.916	3.144.231	110.695	
1864	562.158	17.820	3.262.294		118.063
1865	547.867	14.291	3.493.414		231.120

השנה	צאן מספר־כולל	צאן ירידה	צאן עליה	חזירים מספר־כולל	חזירים ירידה	חזירים עליה
1860	3.542.080			1.271.072		
1861	3.556.050		13.970	1.102.042	169.030	
1862	3.456.132	99.918		1.154.324		52.282
1863	3.308.204	147.982		1.067.458	86.866	
1864	3.366.941		58.737	1.058.480	8.978	
1865	3.688.742		321.801	1.299.893		241.413

מתוך הטבלה שלמעלה יוצא:

סוסים	בקר	צאן	חזירים
ירידה מוחלטת	ירידה מוחלטת	עליה מוחלטת	עליה מוחלטת
72.358	116.626	146.608	28.819[182]

[181] האוכלוסייה באירלאנד: בשנת 1801 — **5.319.867 נפש**; בשנת 1811 — **6.084.996 נפש**; בשנת 1821 — **6.869.544 נפש**; בשנת 1831 — **7.828.347 נפש**; בשנת 1841 — **8.222.684 נפש.**

[182] **התוצאה היתה גרועה־יותר, אילו התרחקנו יותר בתקופת השנים הקודמות. הנה:**

נפנה עכשיו אל הפלחה, זו המספקת אמצעי־מחיה לבהמה ולאדם. בטבלה הבאה [ב] מחושבת ההפחתה, או העלייה, לכל שנה לעומת השנה שקדמה לה. יבול־התבואה מכיל: חיטים, שבולת־שועל, שעורים, שיפון, שעועית ואפונים; יבול־הירקות מכיל: תפוחי־אדמה, לפת [Turnips], צנון־מאנגולד, סלק, כרוב, גזר, בטטות [Parsnips], קטניות וכו׳.

טבלה ב

עלייה או ירידה בשטח הקרקע (באקרים), שהשתמשו בו לגידול תבואות ומספוא (או מרעה)

השנה	תבואות	ירקות		חציר ותלתן		פשתן		כל האדמות לפלחה ולגידול־בהמות	
	—	—	+	—	+	—	+	—	+
1861	15.701	36.974		47.969			19.271	81.873	
1862	72.734	74.785			6.623		2.055	138.841	
1863	144.719	19.358			7.724		62.922	92.431	
1864	122.437	2.317			47.486	50.159	87.761		10.493
1865	72.450		25.241		68.970			28.218	
1861/5	428.041	107.984			82.834		122.850	330.860 ס״ה[1]	

בשנת 1865 נוספו בטור „אדמת־חציר" 127.470 אקרים, בעיקר מחמת הפחתת השטח בטור „אדמת־שממה בלתי־משומשת ואדמת־כבול (Torfmoor)" ב־101.543 אקרים. אם נשווה שנת 1865 אל שנת 1864, נעלה: ירידה ביבול־תבואה כדי 246.667 קוארטר, מהם 48.999 ק. חיטים, 166.605 שבולת־שועל, 29.892 ק. שעורים, וכו׳; ירידה בתפוחי־אדמה, אף על פי ששטח־עיבודם גדל בשנת 1865, ב־446.398 טונות וכו׳ (ראה טבלה ג).

מתנועת האוכלוסייה והתוצרת החקלאית של אירלאנד אנו עוברים אל התנועה בכיסם של אדוני־הקרקעות שלה, של החוכרים הגדולים ובעלי־ההון התעשייתיים. תנועה זו משתקפת בעלייתו ובירידתו של מס־ההכנסה. לשם הבנתה של הטבלה הבאה, טבלה ד, יש להעיר, כי הטור ד (רוָחים, חוץ מרווחי־החוכרים) כולל גם את הרוָחים הקרויים „מקצועיים", כלומר, את ההכנסות של עורכי־דין, רופאים, וכיוצא־בהם; וכי הטורים ג, ה, — שלא פורטו כאן במפורש — כוללים את ההכנסות של פקידים, קצינים, מקבלי קיצבה ממלכתית, בעלי שטרות־מילווה של המדינה וכו׳.

טבלה ד

ההכנסות, שחייבים עליהן מס־הכנסה בלי״ש[184]

טור א — רנטה קרקעית; טור ב — רווחי־החוכרים; טור ד — רווחי־התעשייה; א עד ה — כל הטורים ביחד.

טור	1860	1861	1862	1863	1864	1865
א	13.893.829	13.003.534	13.398.938	13.494.091	13.470.700	13.801.616
ב	2.765.387	2.773.644	2.937.899	2.938.823	2.930.874	2.946.072
ד	4.891.652	4.836.203	4.858.800	4.846.497	4.546.147	4.830.199
א עד ה	22.962.885	22.998.394	23.597.574	23.638.631	23.236.298	23.930.340

צאן בשנת 1865 — 3.688.742; אך בשנת 1856 — 3.694.294; חזירים בשנת 1865 — 1.299.893; אך בשנת 1858 — 1.409.883.

184 „הדו״ח העשירי של חברי הנְעדה להכנסות־בתוך־הארץ", לונדון 1866.

טבלה ג

עלייה או ירידה בשטח הקרקע המעובד, בתוצרת לאָקר ובתוצרת הכוללת שנת 1865 לעומת שנת 1864[183]

סוגי התוצרת	הקרקע המעובד, באקרים 1864	הקרקע המעובד, באקרים 1865	עליה או ירידה בשנת 1865 +	עליה או ירידה בשנת 1865 −	התוצרת לאקר 1864	התוצרת לאקר 1865	עליה או ירידה בשנת 1865 +	עליה או ירידה בשנת 1865 −	התוצרת הכוללת 1864	התוצרת הכוללת 1865	עליה או ירידה בשנת 1865 +	עליה או ירידה בשנת 1865 −
					בקנטרים				בקוארטרים			
חיטים	276.483	266.989	—	9.494	13,3	13,0	—	0,3	875.782	826.783	—	48.999
שבולת־שועל	1.814.886	1.745.228	—	69.658	12,1	12,3	0,2	—	7.826.332	7.659.727	—	166.605
שעורים	172.700	177.102	4.402	—	15,9	14,9	—	1,0	761.909	732.017	—	29.892
בירה (Bere)	8.894	10.091	1.197	—	16,4	14,8	—	1,6	15.160	13.989	—	1.171
שיפון					8,5	10,4	1,9	—	12.680	18.364	5.684	—
					טון	טון	טון	טון	טון	טון	טון	טון
תפוחי־אדמה	1.039.724	1.066.260	26.536	—	4,1	3,6	—	0,5	4.312.388	3.865.990	—	446.398
לפת	337.355	334.212	—	3.143	10,3	9,9	—	0,4	3.467.659	3.301.683	—	165.976
צנון־מנגולד	14.073	14.839	316	—	10,5	13,3	2,8	—	147.284	191.937	44.653	—
כרוב	31.821	33.622	1.801	—	9,3	10,4	1,1	—	297.375	350.252	52.877	—
פשתן	301.693	251.433	—	50.260	*34,2	*25,2	—	*9,0	64.506	39.561	—	24.945
שחת	1.609.569	1.678.493	68.924	—	1,6	1,8	0,2	—	2.607.153	3.068.707	461.554	—

[183] הנתונים שבטקסט סודרו מתוך החומר אשר ב„סטאטיסטיקות חקלאיות, אירלאנד, סיכומים כלליים", דובלין, לשנים 1860 ואילך, וכן מתוך „סטאטיסטיקות חקלאיות, אירלאנד, טבלאות המראות את האומדן של היבול הממוצע, וכו'", דובלין 1866. הכל יודעים, כי זוהי סטאטיסטיקה רשמית, המוגשת שנה־שנה לפארלאמנט.

תוספת למהדורה ב'. הסטאטיסטיקה הרשמית לשנת 1872 מראה, כי בהשוָאה לשנת 1871 חלה ירידה בשטח האדמה המעובדת ב־134.915 אקרים. „עלייה" חלה בגידול של מספוא, לפת, שורש־מאנגולד וכיוצא בהם; „ירידה" חלה בשטח האדמה המעובדת: ב־16.000 אקרים בשביל חיטה; ב־14.000 אקרים בשביל שיבולת־שועל; ב־4000 אקרים בשביל שעורה ודגן; ב־66.632 אקרים בשביל תפוחי־אדמה; ב־34.667 אקרים בשביל פשתן; וב־30.000 אקרים פחות בשביל שדות־מרעה, תלתן, וויקה, וזרעי־לפתית. האדמה, שמשתמשים בה לגידול חיטה, חלו בה ב־5 השנים האחרונות שלבי־ירידה אלה: 1868 — 285.000 אקרים; 1869 — 280.000 אקרים; 1870 — 259.000 אקרים; 1871 — 244.000 אקרים; 1872 — 228.000 אקרים. בשנת 1872 אנו מוצאים ירידה — במספרים מעוגלים — של 2600 סוסים, 80.000 בקר, 68.609 צאן ו־236.000 חזירים.

* בסטונים של 14 פונטים.

בטור ד היתה העלייה־בהכנסות בממוצע השנתי לשנים 1853 עד 1864 רק 0,93, ואלו באותה תקופה עצמה היתה העלייה בבריטניה הגדולה 4,58. הטבלה הבאה [ה] נותנת את חלוקת הרנָחים (חוץ מרווחי החוכרים) לשנים 1864 ו־1865:

טבלה ה

טור ד. הכנסות מרנָחים (למעלה מ־60 ליי"ש) באירלאנד[185]

	1864		1865	
	ליי"ש	מחולק בין בעלי הכנסה	ליי"ש	מחולק בין בעלי הכנסה
הכנסה כוללת לשנה	4.368.610	17.467	4.669.979	18.081
הכנסה שנתית של יותר מ־60 ופחות מ־100 ליי"ש . . .	238.626	5.015	222.575	4.703
מתוך ההכנסה הכוללת לשנה[10] .	1.979.066	11.321	2.028.471	12.184
העודף של ההכנסה הכוללת לשנה	2.150.818	1.131	2.418.933	1.194
	1.083.906	910	1.097.937	1.044
	1.066.912	121	1.320.996	186
בתוך זה . .	430.535	105	584.458	122
	646.377	26	736.448	28
	262.610	3	264.528	3

אנגליה, ארץ של ייצור קאפיטאליסטי מפותח, וביחוד ארץ תעשייתית, ודאי שהיתה מוציאה נשמתה מהקזת־דם כזו של אוכלוסייתה, כפי שסבלה אירלאנד. אולם אירלאנד אינה כעת אלא אזור חקלאי של אנגליה — ורק תעלת־מים רחבה מפרידה בין שתיהן — והיא משבירה לה תבואה, צמר, בהמות, טירונים לתעשייה ולצבא.

ההתרוקנות־מן־האוכלוסין הביאה לידי כך, שהרבה קרקעות נעזבו ללא עיבוד, שפחתה בהרבה תוצרת־האדמה[186]; ואם גם גדל שטח־המרעה לגידול־בהמות, הרי בכמה מענפיו נתהוותה ירידה מוחלטת, ובענפים אחדים חלה התקדמות כמעט בלתי־ניכרת, שנפסקה על־ידי פיגורים מתמידים. ואף על פי כן, עם שפחתו המוני־האוכלוסין, עלו בתמידות רנטות־הקרקע ורווחי־החוכרים, אם גם הרנָחים האחרונים לא היו קבועים כל כך כראשונות. וטעמו של דבר ניתן להבין על־נקלה. מצד אחד, עם ריכוזן של החכורות וגלגול שדה־ניר באדמת־מרעה לבהמות — הלך־והפך חלק גדול־יותר מן התוצרת־הכוללת לעודף־תוצרת. גדל־והלך עודף־התוצרת, אף על פי שהתוצרת־הכוללת — שהראשון אינו אלא אחד מחלקי־חלקיה של האחרונה — פחתה־והלכה. מצד השני, עלה־וגדל הערך הממוני של עודף־התוצרת במהירות

---

[185] בהכנסה־הכוללת השנתית אשר בטור ד חלה סטיה לגבי הטבלה הקודמת, מחמת ניכויים מסוימים המותרים לפי החוק.

[186] אם גם היבול פוחת הפחתה יחסית לפי האֲקר, אין לשכוח, שאנגליה קיימה בעקיפין יצוא של אדמת־אירלאנד זה מאת־שנים ומחצה — בלא שהעניקה למעבד האדמה הזאת אפילו לא את האמצעים להשלים את חלקי־היסוד של האדמה.

יתירה משגדלה כמותו, תוך שהולכים־וגדלים באנגליה מחירי־השוק של בשר, צמר, וכו', מאז 20 השנים האחרונות, וביחוד בעשור האחרון.

אמצעי־ייצור מפוזרים־מפורדים, המשמשים אמצעים לעיסוקו ולמחייתו של המייצר עצמו, בלא שישתערכו על־ידי בליעת עבודתם של אחרים — אינם בחינת הון, כשם שהתוצרת הנאכלת על־ידי המייצר עצמו אינה בחינת סחורה. ואם ראינו, שעם ירידת המוני־האוכלוסין פחתה גם כמותם של אמצעי־הייצור העומדים לשימוש בחקלאות, הרי עלתה שוב כמות ההון שבא בה לידי שימוש — משום שאמצעי־הייצור, שהיו קודם־לכן מפוזרים־ומפורדים, נהפכו במקצתם להון.

ההון־הכולל של אירלאנד — מחוץ לחקלאות — שהושקע בתעשייה ובמסחר, נצטבר והלך בשתי עשרות־השנים האחרונות מעט־מעט ובתנודות גדולות במשך כל הזמן. כנגד זה נתפתח במהירות יתירה בהרבה ריכוזם של גופי־חלקיו הפרטיים. ולאחרונה: אם גם גידולו המוחלט זעיר היה כשהיה, הרי גאה־ועלה ההון מבחינה יחסית, כלומר, ביחס אל האוכלוסייה שנידלדלה.

ובכן: כאן מתגולל לעינינו, בקנה־מידה גדול, תהליך, שהכלכלה האורתודוקסית לא יכלה לשאול לעצמה נאה הימנו: *הוכחה לדוֹגמה שלה, כי המצוקה נובעת מתוך* עודף־אוכלוסין מוחלט ואין שיווי־המשקל יכול לחזור לקדמותו אלא על־ידי התמעטות־האוכלוסין. והרי כאן ניסוי חשוב, השונה לגמרי ממגיפת־הדבר באמצע המאה ה־14, שתלמידיו של מאלתוס הירבו כל כך להאדירה. דרך אגב: אם עצם השימוש באַמת־המידה של המאה ה־14 בשביל יחסי־הייצור של המאה ה־19, ובשביל יחסי־האוכלוסייה המתאימים לכך, היה בו משום תמימות — תמימות של מלמדים — הרי נוסף על כך, הוסחה הדעת בתמימות זו מן העובדה, שאם בעקבות מגיפת־הדבר ההיא ודילדול־האוכלוסין שהיה כרוך בה, באו מעבר מזה של התעלה, באנגליה, שחרורה והתעשרותה של האוכלוסייה הכפרית, הנה מֵעברה השני של התעלה, בצרפת, גבר השיעבוד וגדלה המצוקה[186א].

מצוקת־הרעב באירלאנד משנת 1846 קיפחה את חייהם של יותר ממיליון נפש, אך הללו לא היו אלא עניים מסכנים בלבד. עושרה של הארץ לא נפגע על־ידי כך ולא כלום. היציאה־מן־הארץ, שהתחילה אחר־כך ונמשכה זה עשרים שנים, ועדיין היא גוברת־והולכת, לא דילדלה עם האנשים גם את אמצעי־הייצור, כדרך שדילדלה, למשל, מלחמת־שלושים־השנים. הגאוניות האירלאנדית המציאה מתוֹד חדש בכולו, כדי להעביר, כבמקל־קוסמים, עם עני אל מרחק של אלפי־מילין ממקום מצוקתו. המהגרים, שהגרו ונתיישבו בארצות־הברית, שולחים שנה־שנה לביתם סכומי־ממון — דמי־נסיעה לאלה שנשארו במולדת. כל חבורה המהגרת בשנה זו מושכת אחריה בשנה הבאה חבורה אחרת. ונמצא, שההגירה לא רק שאינה עולה בכלום לאירלאנד, אלא משמשת היא אחד הענפים המכניסים־ביותר בעסקי היצוא שלה.

[186א] מתוך שאירלאנד נחשבת לארץ היעודה בשביל „עקרון־האוכלוסין", הרי פירסם ת. ס א ד ל ר — לפני שהופיע חיבורו על אוכלוסייה — את ספרו המפורסם: „אירלאנד, תקלותיה ותרופתן", מהדורה ב', לונדון 1829. כאן מוכיח הוא — תוך השוָאַת הסטאטיסטיקה בגלילות השונים, ובכל גליל לפי מחוזותיו השונים — כי שוררת שם מצוקה לא, כפי שמאלתוס אומר, לפי היחס אל מספר האוכלוסין, אלא ביחס הפוך לכך.

ולאחרונה: ההגירה היא תהליך שיטתי; ואַל תאמר, שהוא מנקב בור בתוך המוני־העם בדרך אַרעית, אלא הולך הוא ודולה מתוך האוכלוסייה שנה־שנה יותר אנשים משמַשלים הריבוי הטבעי — וכך פוחתת־והולכת משנה לשנה רמַת מניינה המוחלט של האוכלוסייה[186ב].

מה היו התוצאות לגבי אלה שנשארו במולדת, לגבי הפועלים האיריים שנפטרו מעודף־האוכלוסייה? התוצאות הן, כי השיעור של עודף־האוכלוסין היחסי גדול היום כשהיה לפני 1846; כי שכר־העבודה נמוך כשהיה וגברה עבודת־הפרך; כי המצוקה בכפרים דוחקת שוב לקראת משבר חדש. והסיבות פשוטות הן. המהפכה בחקלאות הלכה צעד־בצעד עם ההגירה. התהוותו של עודף־האוכלוסין היחסי עברה אפילו על התמעטות־האוכלוסין המוחלטת. דיה הצצה קלה בטבלה ג כדי ללמדך, כיצד גלגולה של אדמת־ניר באדמת־מרעה מוכרח להשפיע באירלאנד ביתר־חריפות מבאנגליה. כאן [באנגליה] חלה, עם העלייה בגידול־בהמות, גם עלייה בגידול מספוא ירוק; ואלו שם [באירלאנד] הוא פוחת־והולך. בעוד שטחי־ניר עצומים, שהיו מעובדים קודם־לכן, נעזבים כאדמת־בור או נהפכים לאדמת־מספוא קבועה — הרי מצד שני חלק גדול מאדמות שממה וכבול, שהיו בלתי־מעובדות קודם־לכן, משמשות עתה לצרכי ההתפשטות של גידול־הבהמות. החוכרים הזעירים והבינונים — לסוג זה אני מכניס את כל החוכרים המעבדים לא יותר מ־100 אַקרים — מהווים גם כיום $^{8}/_{10}$ בערך מן המספר־הכולל[186ג]. הם נחנקים־והולכים יותר ויותר, ובדרגה אחרת לחלוטין שונה מזו של התקופה הקודמת, על־ידי ההתחרות של החקלאות הפועלת בשיטה הקאפיטאליסטית, והרי הם מספקים לו למעמד הפועלים־השכירים טירונים חדשים לבקרים. התעשייה הגדולה היחידה באירלאנד, תעשיית הבד, אינה זקוקה אלא למספר מועט — יחסית — של גברים מבוגרים; ועל אף התרחבותה, עם התייקרותה של הכותנה בשנים 1861 עד 1866, אין היא מעסיקה בכלל אלא חלק בלתי־ניכר, בערך, של האוכלוסין. וככל תעשייה גדולה מגדלת אף היא בתמידות, על־ידי תנודות מתמידות בתוך תחומה־היא, עודף־אוכלוסין יחסי — ואפילו אם חלה עלייה מוחלטת במספר האנשים הנקלטים על ידה. מצוקתם של האוכלוסין הכפריים משמשת הדום בשביל הבניינים הענקיים של בתי־החרושת לכותנות וכו׳, שצבא־עובדיהם ברובו הגדול מפוזר על פני הכפרים. כאן אנו נפגשים שוב בשיטה של העבודה־הביתית כפי שתיארנוה למעלה, זו המקיימת בידיה, על־ידי שכר למטה־מן־המידה ויתור־עבודה, אמצעים בדוקים־מתודיים כדי להגדיל את מספר ה„מיותרים״. ולאחרונה: אמנם דילדול־האוכלוסייה אין לו כאן תוצאות הרסניות כל־כך כמו בארץ של ייצור קאפיטאליסטי מפותח, אך גם כאן אין תהליך זה עובר בלא להשפיע בתמידות השפעה־חוזרת על השוק הפנימי. אותה פירצה המתהוָה כאן על־ידי ההגירה, לא בלבד שהיא מצמצמת את הדרישה־לעבודה במקום, אלא גם מצמצמת את הכנסותיהם של החנוָנים הזעירים, של בעלי־המלאכה, ושל אנשי־

[186ב] המספר־הכולל של המהגרים לתקופת השנים 1851 עד 1874 מגיע עד כדי 2.325.922.

[186ג] הערה למהדורה ב׳. לפי טבלה בספרו של מ א ר פ י: „אירלאנד, מבחינה תעשייתית, מדינית והברתית״, 1870 [עמ׳ 103] — הרי החכורות עד ל־100 אקרים מהוות 94,6% של המקרקעין, והחכורות למעלה מ־100 אקרים מהוות 5,4 אחוזים.

העסק הזעירים בכלל. מכאן הירידה בהכנסות שבין 60 ו־100 לי״ש, לפי טבלה ה.

מוצא אתה תיאור בהיר של מצב שכירי־היום הכפריים באירלאנד בדינים־וחשבונות של המפקחים על מוסדות־העניים האיריים (1870)[186ד]. כפקידים של ממשלה, המתקיימת רק בכוח של כידונים ותוך מצב־של־מצור עתים גלוי ועתים סמוי, חייבים הם לנהוג בדיבורם כל אותם סייגי־הזהירות, שחבריהם באנגליה מזלזלים בהם; ואף על פי כן אין הם מרשים לה, לממשלתם, שתשעשע את נפשה באַשליות. לדבריהם, שער־השכר בכפר, — עוד כיום נמוך מאוד — עלה בכל זאת ב־20 השנים האחרונות בשיעור של 50% עד 60%, ועומד הוא עכשיו על ממוצע של 6 עד 9 שילינגים לשבוע. ואולם מאחורי עלייה מדומה זו מסתתרת ירידה ממשית של השכר, שכן אין עלייה זו שקולה אפילו כנגד העלייה שחלה בינתיים במחירם של אמצעי־המחיה ההכרחיים; וראָיה לכך — הסיכום הבא מתוך החשבונות הרשמיים של בית־עבודה אירי.

הממוצע השבועי של הוצאות־הקיום לגולגולת

	מזונות		הלבשה		סך־הכל	
השנה	שיל.	פנס	שיל.	פנס	שיל.	פנס
29.9.1848 עד 29.9.1849 . . .	1	3¼	0	3	1	6¼
29.9.1868 עד 29.9.1869 . . .	2	7¼	0	6	3	1¼

הווה אומר: מחירם של אמצעי־המחיה ההכרחיים עלה כמעט פי שניים, ומחיר ההלבשה עלה פי שניים בדיוק — משהיה לפני עשרים שנה.

ואפילו אם נסיח דעתנו מדיספרופורציה זו, הרי ההשוָאה בלבד של שער־השכר, כפי שהוא מתבטא בממון, רחוקה מאוד מן ההוצאה האמיתית. לפני מצוקת־הרעב היו משלמים את שיעורי־השכר בכפר ברובם הגדול — מגופו (in natura), ורק חלק קטן ניתן בממון; עכשיו הכלל הוא: תשלום השכר בממון. וכבר מכאן יוצא: תהיה תנועת השכר הממשי מה שתהיה — שער־הממון שלו בוַדאי שמוכרח היה לעלות. „לפני מצוקת־הרעב נהנה היה הפועל מסוכתו יחד עם רביעית־האַקר, מחצית־האַקר או אַקר שלם, ומהקלות... בשביל גידול תפוחי־אדמה. יכול היה לגדל חזיר, להחזיק לול של עופות... אך כיום הזה הם [הפועלים] צריכים לקנות את לחמם, אין להם שום הכנסה צדדית, שיוכלו לכלכל בה חזיר או עופות, ומתוך כך אין להם גם כל אפשרות ליהנות ממכירת חזירים, עופות או ביצים״[187]. ואמנם קודם נתמזגו הפועלים החקלאיים יחד עם האריסים הזעירים והיו משמשים מעין מַאסף לחכוּרוֹת הבינוניות והגדולות, שכאן היו מוצאים את עיסוקם. רק מן השוֹאָה של שנת 1846 ואילך מתחילים הם מהווים חלק ממעמד של פועלים חקלאיים ממש,

---

[186ד] „דינים־וחשבונות מאת המפקח על חוק־העניים בדבר שכרם של העובדים החקלאיים בדובלין״, 1870. — השווה גם: „עובדים חקלאיים (אירלאנד), סקירה וכו׳״, 8 במארס 1862, לונדון 1862.

[187] „דינים־וחשבונות מאת המפקח על חוק־העניים בדבר שכרם של העובדים החקלאיים בדובלין״, עמ׳ 29, 1.

מעמד מיוחד לעצמו, שאינו קשור אל בעליו משלם־השכר אלא בזיקה ממונית בלבד.

וכבר למדנו, מה היה מצב דיוּרם בשנת 1846. ומאז הלך מצב זה והורע עוד יותר. חלק משכירי־היום החקלאיים — אגב: הם פוחתים־והולכים מיום ליום — עדיין דרים על אדמות החוכרים בבקתות מצופפות, שתועבותיהן עולות בהרבה על כל הגרוע־שבגרוע מסוג זה, שהראו לנו המחוזות החקלאיים באנגליה. ודבר זה יש לו תוקף כללי — פרט למקומות אחדים באולסטר: בדרום — בנסיכויות קורק, לימריק, קילקני, וכו'; במזרח — בוויקלאו, בווקספורד, וכו'; במרכז — בנסיכויות של המלך והמלכה, בדובלין, וכו'; בצפון — בדואון, באנטרים, בטיירון, וכו'; במערב — בסליגאו, ברוסקומון, במאיו, בגאלוויי, וכו'. „הבקתות של הפועלים החקלאיים" — עומד וצועק אחד המפקחים — „קלון הן לדת הנוצרית ולציביליזאציה במדינה זו"[187א]. כדי להמתיק עוד יותר את תנאי־דיוּרם של הפועלים במאורות אלו, באים ומפקיעים מהם בפעולה שיטתית את חלקות־האדמה הזעירות שזה מזמנים מופלגים היו שייכות אל אותן המאורות. „עצם התחושה, כי נתונים הם לנידוי זה, שהוטל עליהם על־ידי אדוני־הקרקעות וסוכניהם... עוררה בלב הפועלים רגשות מתאימים של התנגדות ותרעומת לכל אלה, שהרגילו אותם בדרך זו לראות עצמם מקופחים, שהנה נוהגים בהם... כדרך שנוהגים בגזע מוחרם־ומנודה"[187ב].

המעשה הראשון של המהפכה החקלאית היה, שהתחילו הורסים ומטאטאים, בקנה־מידה גדול ביותר וכאילו על פי צו־סיסמה מגבוה, את הבקתות שעמדו בשדות־העבודה. וכך הוכרחו רבים מן הפועלים למצוא לעצמם מחסה בכפרים ובערים. שם דחקו אותם, כדרך שדוחקים בלויי־סחבות, בעליות־הגגות, במאורות, במרתפים ובמחבואים של הרובעים הגרועים ביותר. אלפי משפחות של אירים — אפילו לפי עדותם של האנגלים, הנתפסים לאמונות־קדומות מבחינה לאומית, מצטיינים האירים בדבקותם הבלתי־מצויה אל דירתם־כירתם, בעליזותם השליוה ובטהרתם המוסרית בחיי המשפחה — נתעוררו פתאום והנה נקלעו אל בין בתי־הרבייה של הזנות. הגברים אנוסים עכשיו לבקש עבודה אצל חוָאים־חוכרים שבסביבה ונשכרים הם רק ליום — והיא הצורה הגרועה ביותר של שכירות. ולא עוד אלא „שעתים צריכים הם להלך מרחקים גדולים אל מקום העבודה, הלוך ושוב, על הרוב נרטבים הם בדרך ופרוצים לכל מיני סבלות, המסתיימים תכופות בתשישות, במחלה ובעוני"[187ג].

„שנה־שנה צריכות היו הערים לקלוט אותם פועלים, שנחשבו למיותרים באזורים הכפריים"[187ד]; ולאחר כל זה עומדים ותמהים, „כי בערים ובכפרים מוצאים עודף של פועלים, ואלו באזורים החקלאיים קיים מחסור או מאיים לבוא מחסור

187א שם, עמ' 12.
187ב שם, עמ' 12.
187ג שם, עמ' 25.
187ד שם, עמ' 27.

בפועלים !"[187ה] האמת היא, כי אין מחסור זה מורגש אלא „בעונות הקציר והאביב או בזמן שהעבודות החקלאיות מוגשמות בפעילות רבה — ואלו בשאר תקופות־השנה הרבה ידיים בטלות"[187ו]. כי „מאָז חופרים־ואוספים את היבול העיקרי של תפוחי־אדמה, באוקטובר, ועד לימי־האביב המוקדמים... אין בשבילם עבודה"[187ז]; ועוד, כי אף בימים שהם עסוקים „גועדים להם ימי־בטלה וכל מיני הפסקות בעבודה"[187ח].

תוצאות אלה של המהפכה החקלאית — כלומר, של גלגול אדמת־ניר באדמת־מרעה, של שימוש במכונות, של חסכון קפדני־עד־מאוד בעבודה, וכיוצא באלה — עוד מחמירות והולכות על־ידי אותם אדוני־קרקעות למופת, שתחת לאכול מן הרנטה שלהם בחוץ־לארץ, הם מואילים בחסדם לשבת באירלאנד, באחוזותיהם. כדי שלא להטיל חלילה שמץ של פגם בחוק של ביקוש והיצע, הרי מוצאים האדונים האלה את „אספקת־העבודה — למענם... בעיקר אצל אריסיהם הזעירים; הללו אנוסים להיענות בכל עת שיידרשו לעבודתו של אדון־הקרקעות, ושער־השכר הניתן להם ירוד בכמה מקרים בהרבה מן השער השכיח של השכר שמשלמים לפועלים רגילים — ואין מתחשבים כלל באי־נוחיות או בהפסד הנגרם לאריס על־ידי כך, שהוא אנוס בעונות הקשות של זרע וקציר להזניח את עבודתו־הוא"[187ט].

הנה כי כן: חוסר־הבטחון וחוסר הסדירות בתעסוקה, האַבטלה־מן־העבודה על חזרותיה התכופות ואורך קיומה — כל אלה סימניו של עודף־אוכלוסין יחסי — עולים בדינים־וחשבונות של מפקחי המוסדות־לעניים, בחינת קובלנותיו של הפרו־לטארין־החקלאי האירי. זכור לנו, כי נתקלנו בתופעות דומות גם בקרב הפרולטאריון־הכפרי באנגליה. אך ההבדל הוא, שבאנגליה, בארץ תעשייתית, מתגייס־ובא חיל־המילואים התעשייתי מן הכפר, ואלו באירלאנד, ארץ חקלאית, מתגייס־ובא חיל־המילואים החקלאי מן הערים, ממקום־מפלטם של הפועלים שנתלשו מכפריהם. שם [באנגליה] מיותרי־החקלאות נהפכים פועלים בבתי־החרושת; כאן [באירלאנד] הפועלים המגורשים אל הערים — בעוד שהם נמצאים לוחצים בו־בזמן על שכר־העבודה שבעיר — נשארים פועלים חקלאיים ותמיד הם חוזרים־ונשלחים אל הכפרים, לחפש עבודה.

מחַברי הדינים־וחשבונות הרשמיים מסכמים את המצב החומרי של שכיר־היום החקלאי לאמור: „אף־על־פי שהוא חי תוך צמצום קפדני ביותר, אין שכרו מספיק אלא בקושי למזונותיה של משפחה רגילה ולתשלום שכר־הדירה; והוא זקוק למקורות אחרים כדי לדאוג להלבשה לעצמו, לאשתו, לילדיו... האוירה בסוכות־מאורות אלו, יחד עם שאר המחסור והדוחק שהם סובלים, עשו את המעמד הזה רגשני־ביותר למחלות הקדחת והשחפת"[187י]. ואחרי כל אלה אין תימה בכך, כי —

[187ה] שם, עמ׳ 25.

[187ו] שם, עמ׳ 1.

[187ז] שם, עמ׳ 31, 32.

[187ח] שם, עמ׳ 25.

[187ט] שם, עמ׳ 30.

[187י] שם, עמ׳ 21, 13.

כפי שמעידים פה־אחד מחברי הדינים־וחשבונות — ריטון עכור חודר לתוך מערכותיו של אותו מעמד; כי משווע הוא לעבר, מקלל את ההווה, מתייאש בעתיד, מוסר עצמו „להשפעתם המזיקה של דמאגוגים", ואין בלבו אלא רעיון יציב אחד — לנוד לאמריקה. הנה: לארץ זבת־חלב־ודבש כזאת נהפכה אֶרין [אירלאנד] הירוקה, בעֲטיה של התמעטות־האוכלוסין — אותה תרופה גדולה בשביל עלמא כולא בנוסח־מאלתוס!

ועל חיי־התענוגות של פועלי־החרושת האיריים — דיינו בדוגמה אחת:

„בשעת ביקורי האחרון בצפון־אירלאנד" — אומר המפקח על התעשייה באנגליה, רוברט בייקר — „קיבלתי את העדות הבאה על מאמציו של פועל אירי מומחה להקנות חינוך לילדו. הריני מביא את עדותו כלשונה, כמו שקיבלתיה מפיו ממש. שאמנם היה זה פועל תעשייתי מומחה — יובן מיד אם אומר, שהעסיקו אותו בעשיית סחורות בשביל השוק של מאנצ'סטר. ג'ונסון: הריני חובט־כבסים [beetler] ועובד אני מ־6 בבוקר עד 11 בלילה, מיום ב' עד יום ו'. בשבת אנו מסיימים את העבודה ב־6 בערב; יש לנו מאותו זמן 3 שעות (לסעודה ולנופש). בסך־הכל יש לי 5 ילדים. בעד עבודתי אני מקבל 10 שילינג ו־6 פנסים לשבוע; אף אשתי עובדת כאן ומרויחה 5 שיל. לשבוע. הילדה הבכירה, בת 12, דואגת לבית. היא המבשלת שלנו והעוזרת היחידה. היא מטפלת בקטנים, שיהיו מוכנים לילך לבית־הספר. צעירה העוברת ליד ביתנו, מעוררת אותי בחמש וחצי בבוקר. אשתי קמה ויוצאת מן הבית יחד אתי. אין אנו מקבלים מאומה [לאכול] לפני לכתנו לעבודה. הילדה בת 12 מטפלת כל היום בילדים הקטנים; אין אנו אוכלים עד ארוחת־הבוקר ב־8, ואז אנו הולכים הביתה. אחת לשבוע אנו שותים תה, בשאר הימים אוכלים דייסה (stirabout), עתים מקמח שיפון, עתים מקמח תירס — אם נוכל להשיגו. בחורף אנו מתבלים את קמח התירס במעט סוכר ומים. בימות הקיץ אנו אוכלים קצת תפוחי־אדמה, מתוך הגינה שאנו שותלים בעצמנו על זרת־הקרקע שלנו; אֲזלו הללו, אנו חוזרים אל הדייסה. לפעמים, אם אפשר, אנו משיגים מעט חָלב. כך אנו ממשיכים מיום־ליום בשבתות ובימות־החול בכל יום תמיד כל השנה כולה. בערבים אני עייף תמיד לאחר יום־העבודה. אפשר ולפעמים תבוא אל פינו חתיכת בשר, אך לעתים רחוקות מאוד. שלושה מילדינו מבקרים את בית־הספר, ואנו משלמים בעד כל גולגולת פנס אחד לשבוע. שכר דירתנו — 9 פנסים לשבוע. כבול לדלק עולה שילינג ו־6 פנסים לכל שבועיים במחיר הזול־ביותר"[188]. כאלה הם שיעורי־השכר באירלאנד, כאלה הם החיים באירלאנד!

ואמנם מצוקתה של אירלאנד משמשת שוב נושא של סדר־היום באנגליה. בסוף שנת 1866 ובתחילת 1867 בא אחד משועי־הקרקעות האירלאנדיים, הוא לורד דאפרין, ומנסה מעל דפי ה„טיימס" למצוא פתרון. „Wie menschlich von solch' grossem Herrn!" (כמה אנושי הדבר מצד אדון חשוב כזה!").

הנה ראינו בטבלה ה, כי בעוד שבשנת 1864 שילשלו 3 עושי־רְוָחים לתוך כיסם רק סך 262.610 לי"ש מתוך הריוח־הכולל של 4.368.610 לי"ש — הרי בשנת 1865

[188] „דו"חות של מפקחי בתהח"ר, 31 באוקטובר 1866", עמ' 96.

הספיקו אותם 3 אמני ה„פרישות” לשלשל לתוך כיסם סך 264.528 לי״ש[סז] מן הריוח הכולל של 4.669.979 לי״ש. ב־1864 שילשלו לתוך כיסם 26 עושי־רוָחים 646.377 לי״ש; ב־1865: 28 עושי־רוָחים — 736.448 לי״ש. 1864: 121 עושי־רווחים — 1.066.912 לי״ש; 1865: 186 עושי־רוָחים — 1.320.996 לי״ש. 1864: 1131 עושי־רוָחים — 2.150.818 לי״ש, כמעט המחצית מן הריוח־הכולל של השנה; 1865: 1194 עושי־רוָחים — 2.418.933 לי״ש, יותר ממחצית הריוח־הכולל של השנה. אולם חלק־הארי מן ההכנסה [Rental] השנתית של האומה, הנבלע על־ידי מספר קטן לאין־שיעור של אילי־הקרקעות באנגליה, בסקוֹטיה, ובאירלאנד — עצום בזרוּתו עד כדי כך, שחכמת המדינאות האנגלית מצאה לנכון שלא לפרסם בדבר חלוקת הרנטה הקרקעית אותו חומר סטאטיסטי, שהיא מפרסמת לגבי חלוקת הרוָחים. לורד דאפרין הוא אחד משועי־הקרקעות האלה. הרעיון, שצרורות הרנטה והרוָחים עשויים פעם להיות „מיותרים”, או ששפעתם של אלה אפשר שתהיה כרוכה איך־שהוא בשפעת העוני של העם — זהו כמובן רעיון „בלתי־הגון” ו„בלתי בריא” (unsound) כאחד. הוא אין לו אלא מה שעיניו רואות — העובדות. העובדה היא, כי ככל שפוחת מספר־האוכלוסין של אירלאנד, כן גאים־ועולים צרורות־הרנטה האיריים; העובדה היא, שהתמעטות־האוכלוסין „מביאה ברכה” לבעל־הקרקע, וממילא גם למקרקעין, וממילא גם לעם שאינו אלא ספיח הקרקע. ולפיכך עומד הוא [הלורד דאפרין] ופוסק, שאירלאנד עדיין צפופת־אוכלוסין היא, וזרם המהגרים עדיין נרפה בזרימתו. כדי שברכת אשרה של אירלאנד תהיה שלימה כל־צרכה, עליה לפלוט מתוכה לפחות עוד ⅓ המיליון של אנשי־עבודה. ואַל יחשבו החושבים, כי לורד זה, שנוסף על הכל הוא גם פייטן, משול לאותו רופא מבית־מדרשו של סאנגראדוס[סח], שכל פעם שהיה בא לחולה ולא מצא אצלו הטבה, היה מצווה להקיז דם, תמיד להקיז דם מחדש — עד שהחולה איבד יחד עם דמו גם את מחלתו. לורד דאפרין דורש הקזת־דם חדשה של ⅓ המיליון בלבד, במקום 2 מיליונים בערך — והרי בלי אותה הקזה אין להחזיר באמת למדינת אֶרין את מלכות אלף־השנים. ולא קשה להביא ראָיה לכך.

החכורות באירלאנד, מספרן והיקפן בשנת 1864

1. חכורות ששטחן אינו עולה על אקר אחד		2. חכורות ששטחן מ־1 עד 5 אקרים		3. חכורות ששטחן מ־5 עד 15 אקרים		4. חכורות ששטחן מ־15 עד 30 אקרים	
מספר	אקרים	מספר	אקרים	מספר	אקרים	מספר	אקרים
48.653	25.394	82.037	288.916	176.368	1.836.310	136.578	3.051.343

5. חכורות ששטחן מ־30 עד 50 אקרים		6. חכורות ששטחן מ־50 עד 100 אקרים		7. חכורות ששטחן עולה על 100 אקרים		8. השטח הכולל
מספר	אקרים	מספר	אקרים	מספר	אקרים	אקרים
71.961	2.906.274	54.247	3.983.880	31.927	8.227.807	20.319.924[188א]

[188א] השטח־הכולל מקיף גם „אדמת־כבול ואדמה שוממה”.

ההֶרכֵז החריב בעיקר, במשך השנים 1851 עד 1861, את החכורות של שלושת הסוגים הראשונים, למטה מ־1 ולא למעלה מ־15 אֲקרים. קודם כל צריכים אלה להתחסל. הריסה זו מעלה 307.058 אריסים „מיותרים", או — אם נחשוב לכל משפחה את הממוצע הנמוך של 4 נפשות — 1.228.232 נפש. ואם נניח את ההנחה המוגזמת, כי עם סיומה של המהפכה החקלאית הזאת ניתן לקלוט שוב $1/4$ מהם, הרי יצטרכו להגר 921.174 נפש. ואשר לסוגים 4, 5, 6 — למעלה מ־15 אקרים ולא למעלה מ־100 אֲקרים — הרי באנגליה יודעים כבר מזמן, כי הללו קטנים־מדי בשביל גידול־התבואה הקאפיטאליסטי וכאין־וכאפס בשביל גידול־הצאן. ואם ננקוט אותן הנחות כמקודם, יצא כי עוד 788.761 נפש צריכים להגר. בסך הכל: 1.709.532. והנה, הואיל והתיאבון מתגבר עם האכילה [comme l'appétit vient en mangeant], הרי עיניהם של [בעלי] צרורות הרנטה תפקחנה לראות, כי אירלאנד, הגם שהיא מונה רק $3\frac{1}{2}$ מיליונות נפש, עדיין ארץ מדולדלת היא, ומדולדלת היא משום שצפופת־אוכלוסין היא, הווה אומר, התמעטות־אוכלוסייתה צריכה להרחיק־לכת עוד יותר בהרבה, עד שתקיים אירלאנד את שליחותה שליחות־אמת — לשמש בשביל אנגליה נאות־מרבץ לצאן ושדות־מרעה לבקר[188ב].

כבכל הטוב שבעולמנו זה, אתה מוצא גם באותו מתוֹד מלא־ברכה — מקצת מן הַצֵל. צעד־בצעד עם ההצבר של הרנטה הקרקעית הולך וצועד ההצבר של האירים — באמריקה. האירי, שחיסלוהו כאן בעזרת השׂה והשור, קם־לתחייה מעברו

[188ב] כיצד מצוקת־הרעב והתנאים הבאים בעקבותיה מנוצלים ניצול שיטתי, גם על־ידי בעלי־הקרקע היחידים וגם על־ידי התחוקה האנגלית, כדי להעביר באלימות את מהפכת־החקלאות ולדלדל את האוכלוסייה של אירלאנד ולעשותה קלושה במידה הדרושה לטובתם של אדוני־הקרקע — אוכיח זאת בפרוטרוט בכרך השלישי של חיבורי זה, בפרשה שתדון בקניין־הקרקע. שם אשוב גם לדון בתנאיהם של החוכרים הזעירים ושל העובדים־החקלאיים. כאן אביא רק ציטאטה אחת. נ א ס א ו ו. ס נ י ו ר, בספרו שהשאיר אחרי מותו „יומנים, שיחות ומסות על אירלאנד", 2 כרכים, לונדון 1868, כרך ב', עמ' 282 — אומר, בין השאר: „יפה מאוד" — העיר ד"ר ג. — „השגנו את חוק־העניים שלנו והוא משמש מכשיר טוב להבטיח את הנצחון לאדוני־הקרקע. מכשיר אחר, ותקיף עוד יותר, משמשת ההגירה... שום איש, אם ידיד הוא לאירלאנד, לא יוכל לרצות בהארכת המלחמה (בין אדוני־הקרקע לבין החוכרים הזעירים מן הקלטים) — ועוד פחות יוכל לרצות, שהמלחמה תסתיים בנצחונם של האריסים. כל שתמהר המלחמה לחלוף, כן תמהר אירלאנד להיות ארץ מרעה (grazing country) בעלת אוכלוסייה קלושה, ביחס, כפי שדורשת ארץ־מרעה — כן יהא טוב יותר בשביל כל המעמדות." חוקי־הדגן האנגליים משנת 1815 הבטיחו לה לאירלאנד את המונופולין של יבוא־דגן חפשי אל בריטניה הגדולה. משמע: חוקים אלה סייעו בדרך מלאכותית לגידול־הדגן. עם ביטול חוקי־הדגן בשנת 1846, חוסל פתאום אותו מונופולין. ואף אם לא נדבר בשאר הנסיבות, הרי מאורע זה בלבד דיו ליתן תנופה עצומה להפיכת אדמת־ניר אירלאנדית למקום־מרעה בשביל בהמות, לריכוזן של החוות־החכורות ולגירוש האיכרים־הזעירים. לאחר שהיו משבחים במשך השנים 1815 עד 1846 את פוריות הקרקע באירלאנד והיו מכריזים בקולי־קולות: אותו קרקע הוא המיועד בידי הטבע עצמו לגידול חיטים — הרי מכאן ואילך באו האגרונומים, הכלכלנים, המדינאים באנגליה וגילו פתאום, כי אין הקרקע כשר אלא לייצור מספוא! מר ליאונס דה־לאוורן, מעברה השני של התעלה, מיהר וחזר על תגלית זו. צריך שיהיה אדם „רציני" מסוגו של לאוורן, שיהא נתפס לדברי־ילדות כאלה.

השני של האוקיינוס — כחבר ברית הפֶניים. ולעומת מלכת־הימים העתיקה מתרוממת־ועולה, מאַיימת ומטילה־אימים רפובליקת־הענקים הצעירה.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.
[סבלות הגורל על רומי תקפו
ואף פשע של רצח־אחים.
(הוראציוס) אֶפּודן, 7.]

פרק עשרים וארבעה

ההצבר המתקרא ראשוני

1. סוד ההצבר הראשוני

ראינו כיצד ממון נהפך להון, כיצד עושים בעזרת הון עודף־ערך, ומעודף־ערך שוב עושים הון נוסף. ואולם, הנחה קודמת להצבר־ההון — עודף־ערך; הנחה קודמת לעודף־ערך — ייצור קאפיטאליסטי; והנחה קודמת לייצור הקאפיטאליסטי — שיהיו בידיהם של יצרני־סחורות כמויות גדולות של הון ושל כוח־עבודה. ובכן: דומה שכל אותה תנועה מסתובבת במעגל־מבוך, ולא נוכל לצאת הימנו אלא אם כן נניח הצבר „ראשוני" (אצל אָדם סמית: „הצבר קודם" ["previous accumulation"]) הקודם להצבר הקאפיטאליסטי — הצבר שאינו תוצאתו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, אלא נקודת־מוצאו.

אותו הצבר ראשוני ממלא בכלכלה המדינית אותו תפקיד בערך שממלא החטא הקדמון בתיאולוגיה. אדם הראשון תקע שיניו בתפוּח, ובכך ירד החטא על המין האנושי. ראשיתו של ההצבר מוסברת לך בכך, שבאים ומספרים לך עליה סיפור מן העבר. בימים קדומים רחוקים מצויים היו: חבורה של אישי־סגולה [Elite], חרוצים, נבונים ועל הכל חסכוניים, מכאן, ופרחחים עצלנים, המבזבזים כל אשר להם ויותר, מכאן. אלא שהאגדה על החטא־הקדמון התיאולוגי מספרת לנו, כיצד יצא דינו של האדם שיהא אוכל לחמו בזיעת אַפיו, ואלו סיפור המעשה על החטא־הקדמון הכלכלי מגלה לנו, כיצד יש בעולם בני אדם, שאינם זקוקים לכך כל־עיקר. אך, היינו־הך. וכך נתגלגלו הדברים, שהראשונים צברו עושר, והאחרונים לא נשתייר להם אלא למכור את עוֹרם ובשרם. ומכאן, מאותו חטא קדמון, אנו מונים עניוּתם של המוני ההמונים, שעד היום, על אף כל עבודתם, שוב אין להם מה למכור אלא את עצמם; ומכאן אנו מונים עשירותם של מועטים, הגדלה־ומִתמדת, אף על פי שאותם מועטים כבר מזמן חדלו מלעבוד. דברי־תיפלות כאלה, סיפורים לילדים, עודנו לוֹעס ומלעיס מר תִּייֵר, למשל, לפני הצרפתים — שהיו פעם מצוּינים כל־כך בשאר־רוחם — והוא עושה זאת ברצינות חגיגית של איש המדינה הבא להגן על הקניין [propriété]. אולם, משנוגעים בשאלת־הקניין, שוב אין זו אלא חובה קדושה לקיים את העמדה, הלקוחה מתוך ספר־האגדות לילדים, ולראות בה את

העמדה היחידה הנכונה בשביל כל התקופות וכל דרגות־ההתפתחות. והרי בהיסטוריה האמיתית, כידוע, נודע תפקיד גדול לכיבוש, להכנעה, לגזל־ורצח, בקיצור: לאלימות. בכלכלה המדינית השליוָה שררה מתמיד — האידיליה. חוק־ומשפט ו„עבודה" היו משמשים מתמיד האמצעים היחידים להתעשרות — פרט, כמובן, בכל פעם ל„שנה זו שאנו עומדים בה". לאמיתו של דבר, תוכל לומר על המתודים של ההצבר הראשוני מה שתאמר — אך אידיליה לא היו הללו מעולם.

ממון וסחורה אינם הון מלכתחילה, כשם שאמצעי־ייצור ואמצעי־מחיה אינם כן. צריכים הם להתגלגל בהון. אולם גלגול זה אף הוא אינו יכול לחול אלא בנסיבות מסוימות, שסיכומן הוא בכך: מן ההכרח כי שני סוגים שונים עד־מאוד של בעלי־סחורות יופיעו אלה מול אלה ויבואו לידי מגע־ומשא ביניהם, והם — בעלי־קניין של ממון, אמצעי־ייצור ואמצעי־מחיה, שמעניינם הוא לשערך את סכום־הערכים שבקניינם של עצמם, על־ידי קניית עבודת־אחרים, מכאן; ופועלים בני־חורין, מוכרי כוח־עבודתם, ועל כן מוכרי עבודה, מכאן. פועלים בני־חורין במשמעות כפולה: אין הם שייכים במישרין לאמצעי־הייצור, כגון עבדים, צמיתים וכו'; ואף אין אמצעי־הייצור שייכים להם, כגון אצל האיכר המנהל את משקו־שלו; אדרבה: הם חפשים פנויים וריקים מקניין זה. עם התהוותה של קוטביות זו בשוק הסחורות נתונים תנאי־היסוד של הייצור הקאפיטאליסטי. יחס־ההון — הנחה קודמת לו, שתהא הפרדה בין הפועלים ובין הקניין בתנאֵי הגשמת־העבודה. משהספיק הייצור־הקאפיטאליסטי לעמוד על רגליו־הוא, לא בלבד שהוא מקיים הפרדה זו, אלא הוא גם חוזר־ומייצרה בקנה־מידה גדל־והולך. נמצאנו למדים: תהליך זה, המביא לעולם את יחס־ההון, מן ההכרח שהוא יהיה תהליך־הפרדה, המפריד בין הפועל ובין הקניין בתנאֵי־עבודתו — תהליך, ההופך את אמצעי המחיה והייצור של החברה להון, מכאן, ואת היצרנים הישירים לפועלים שכירים, מכאן. הרי שזה המתקרא הצבר ראשוני שוב אינו אלא תהליך־ההפרדה ההיסטורי, המפריד בין יצרנים ובין אמצעי־ייצור. הוא נראה כ„ראשוני", משום שהוא מכיל בתוכו את הטרומהיסטוריה של ההון ושל אופן־הייצור ההולם אותו.

המבנה הכלכלי של החברה הקאפיטאליסטית צמח־ועלה מתוך המבנה הכלכלי של החברה הפיאודאלית. התפוררותה של זו האחרונה שיחררה את היסודות בשביל הראשונה.

המייצר הישיר, הפועל, רק אז ניתן לו לעשות באישיותו כרצונו, משחדל להיות כבול אל האדמה ומשחדל להיות צמית או כפוף בגופו לאחר. ועוד: כדי שיהיה מוכר חפשי של כוח־עבודה, הנושא את סחורתו לכל מקום שהוא מוצא קופצים עליה — מן ההכרח הוא שישתחרר משלטונן של אגודות־האומנים, מסדריהן בדבר שוליות ועוזרים, ומשאר הסייגים שבתקנות־העבודה שלהן. מצד אחד נגלית, מבחינה זו, התנועה ההיסטורית, זו ההופכת את היצרנים לפועלים־שכירים, כתנועת שחרורם מן הצמיתות [הפיאודאלית] ומן הכפיפות לאגודות־האומנים — ורק צד זה בלבד קיים בשביל ההיסטוריונים הבורגניים שלנו. אולם מן הצד השני אין משוחררים־חדשים אלה נעשים מוכרים את עצמם אלא לאחר שנגזלו מהם כל אמצעי־הייצור שהיו בידם ונגזלו כל הערובות לקיומם, שהמוסדות הפיאודאליים

הישנים היו מבטיחים להם. ותולדותיו של נישולם זה הלא הן כתובות בדם ואש בספר דברי הימים של האנושות.

בעלי־ההון התעשייתיים, אלה השליטים החדשים, צריכים היו לא רק להרחיק את ראשי־האומנים של האיגודים, אלא גם את האדונים הפיאודאליים שמקורות העושר נמצאו בקניינם. מבחינה זו מתבטאת עלייתם כפרי־נצחון בהיאבקות נגד השררה הפיאודאלית על זכויותיה־יתרונותיה השנואים, וכן נגד אגודות־האומנים והכבלים, ששמו הללו על התפתחותו החפשית של הייצור ועל הניצול החפשי של אדם בידי אדם. ואולם לא הצליחו אבירי התעשייה להרחיק את אבירי־החרב אלא מתוך שניצלו יפה־יפה את המאורעות, שהם עצמם לא גרמו להם. הם טיפסו־עלו למעלה בעזרת אמצעים מגונים כאלה, שהשתמש בהם העבד־המשוחרר ברומי כדי להשתלט על אדוניו־פטרונו[patronus].

נקודת־מוצא להתפתחות זו, שהביאה־לעולם גם את הפועל־השכיר וגם את בעל־ההון, שימשה עבדותו של הפועל. וההתקדמות אינה אלא בשינוי־צורתה של העבדות הזאת, בהפיכתו של הניצול הפיאודאלי לניצול קאפיטאליסטי. כדי להבין את מהלך ההתפתחות, שוב אין אנו צריכים להפליג כל כך למרחקים. אף על פי שנתקלים אנו בניצניו הראשונים של הייצור הקאפיטאליסטי פה ושם כבר במאה ה־14 וה־15 בערים אחדות שעל חופי ים התיכון, הרי אנו מונים את העידן הקאפי־טאליסטי רק מן המאה ה־16. בכל מקום שהתחילה, שם נתגשם כבר מזמן ביטולה של צמיתות־הגוף, והישג־הזוהר של ימי־הביניים — קיומן של ערים ריבוניות — כבר פנה זיוו זה ימים רבים.

בתולדות ההצבר הראשוני חוללו תקופה היסטורית כל אותן המהפכות, המשמשות מנוף בשביל המעמד המתהווה של בעלי־ההון; אך על הכל חשובות אותן שעות, כשהמונים גדולים של בני־אדם נתלשים, פתאום ובתוקף, מאמצעי־קיומם ומושלכים לתוך שוק־העבודה בחזקת פרולטארים שהם הפקר [„חפשים״] כעוף־השמים[188]. נישולו של היצרן החקלאי, הוא האיכר, מעל האדמה — הנה היסוד לכל התהליך כולו. תולדות הנישול הזה גוָנים שונים להן בארצות השונות; השתלשלותן עוברת שלבים שונים ובסדר שונה ובתקופות היסטוריות שונות. רק באנגליה נקנתה להשתלשלות זו צורה קלאסית; ועל־כן בחרנוה לנו לדוגמה[189].

---

[189] באיטליה, שהייצור הקאפיטאליסטי מתחיל להתפתח כאן בזמן מוקדם ביותר, אף התפוררותם של יחסי הצמיתות חלה בה בזמן מוקדם ביותר. כאן משתחרר הצמית, לפני שהצליח להבטיח לעצמו זכות־חזקה כל־שהיא בקרקע. משמע: שחרורו הופך אותו מיד לפרולטארי „חפשי״־כעוף־השמים, ונוסף על כך מוצא הוא את אדוניו החדשים, מוכנים־ומזומנים לפניו, בערים שעל הרוב נמסרו־ועברו מתקופת הרומאים. משבאה מהפכת השוק העולמי, מסוף המאה ה־15 ואילך, והרסה את ריבונותה המסחרית של איטליה, נתהוותה בה תנועה בכיוון הפוך. פועלי הערים גורשו בהמונים אל הכפר, וכאן הביאו את עבודת־האדמה הזעירה — שהיו נוהגים בה כדוגמת עבודת־הגנים — לידי שיגשוג שלא נודע כמוהו.

2. נישול האוכלוסייה החקלאית מעל אדמתה

באנגליה חלפה־ונעלמה למעשה צמיתות־הגוף בחלקה האחרון של המאה ה־14. אותם ימים, ויותר מכן במאה ה־15, היו האוכלוסין ברובם העצום[190] איכרים בני־חורין, בעלי־משקים משלהם — ויהא שקניינם נסתתר, כאשר נסתתר, מתחת לשלט פיאודאלי כלפי־חוץ. באחוזות־האדונים הגדולות־יותר נדחק ראש־העובדים (bailiff—Vogt) שהוא עצמו היה צמית בשעתו, מפני החוכר החפשי. הפועלים־השכירים בחקלאות מקצתם היו איכרים, שניצלו את שעות הפנאי שלהם כדי לעבוד אצל בעלי־האחוזות הגדולים, ומקצתם היו בני מעמד עצמאי של פועלים שכירים ממש, מעמד מועט במספרו, הן ביחס והן במוחלט. אף אלה האחרונים היו למעשה בו־בזמן איכרים עצמאיים, שכן מלבד שכרם היו מקציבים להם אדמת־ניר, בשיעור של 4 אקרים ויותר, לרבות צריפים. מלבד זה היו נהנים — יחד עם האיכרים ממש — מזכות השימוש באדמות־העדה; כאן היו רועים את בהמתם ומכאן גם היו מספקים לעצמם אמצעי־דלק, כגון עצים, כבול וכו'[191]. סימן אופייני לייצור הפיאודאלי בכל ארצות אירופה כולה משמשת חלוקת־האדמה בקרב מספר רב ככל האפשר של איכרים־אריסים. שררתו של האדון הפיאודאלי, כשררתו של כל שליט ריבוני, תלויה היתה לא באורכה של רשימת־הרנטה, אלא במספר נתיניו, ומספר זה תלוי היה במספר האיכרים בעלי משקים עצמאיים[192]. מכאן, שאם גם נחלקה אדמת אנגליה, לאחר כיבושה בידי הנורמאנים, לבארוניות־בארוניות עצומות, עד שתכופות כללה בארוניה יחידה עד 900 לורדיות עתיקות מימי האנגלו־סאכסים — אף על פי כן זרועה היתה האדמה משקי־איכרים זעירים, ורק פה ושם חייצו ביניהם

---

[190] „בעלי־הקרקע הזעירים, שהיו מעבדים את שדותיהם בעצם ידיהם־הם והיו מתענגים על מחיה צנועה... היו מהווים אז חלק הרבה יותר חשוב של האומה משהם מהווים כיום... לא פחות מ־160.000 בעלי־קרקע — ועם משפחותיהם היו מהווים, בודאי, יותר משביעית של האוכלוסייה כולה — היו מוציאים את מחייתם מאחוזות־Freehold הזעירות אשר להם (Freehold — קניין חפשי־לחלוטין). ההכנסה הממוצעת של אותם אדוני־קרקע זעירים... נערכה בסך 60 עד 70 לי"ש לשנה. חישבו, כי גדול היה מספר האנשים שעבדו את אדמתם־הם ממספר האנשים שחכרו אדמה משל אחרים." (מ א ק ו ל י י: „היסטוריה של אנגליה", מהדורה עשירית, לונדון 1854, כרך א', עמ' 333—334.) — עוד בשליש האחרון למאה ה־17 היו $4/5$ מהמון־העם באנגליה — חקלאים (שם עמ' 413.). — הריני מצטט את מאקוליי, משום שהוא, בחזקת זייפן שיטתי של ההיסטוריה, רגיל „להקטין־ולהפחית" עובדות כאלו ככל האפשר.

[191] חלילה לנו לשכוח לעולם, כי אפילו הצמית לא בלבד שהיה בעל־קניין, אם גם חייב באנגריה, של חלקות־האדמה הנמנות על ביתו, אלא גם שותף־בבעלות על אדמת־העדה. „שם (בשלזיה) האיכר הוא צמית." ואף על פי כן מחזיקים אותם צמיתים (serfs) בנכסי־העדה. „עד כה לא יכלו להניע את תושבי־שלזיה שיחלקו ביניהם את נכסי־העדה, ואלו בנוימארק כמעט שלא תמצא אף כפר אחד, שלא בוצעה בו חלוקה זו בהצלחה יתירה." (מ י ר א ב ו: „על ממלכת־פרוסיה". לונדון 1788, כרך ב', עמ' 125, 126.)

[192] יאפאן, שקיים בה ארגון פיאודאלי־למופת של קניין־הקרקע ומפותח בה משק האיכרות הזעירה — מקנה תמונה נאמנה הרבה יותר של תקופת ימי־הביניים באירופה, משמקנים כל ספרי־ההיסטוריה שלנו, שעל הרוב חוברו ברוח של משפטים־קדומים בורגניים. ואמנם, כמה נוח להיות „ליבראלי" על חשבון ימי־הביניים.

אחוזות גדולות של האדונים. נסיבות כאלה לרבות פריחתה של מערכת־הערים — ובכך נצטיינה המאה ה־15 — הן שנתנו את האפשרות לעושר־העם, שנשיא־הממשלה פורטסקיו מתאר אותו בדברים נמלצים כל כך בחיבורו „בשבחי החוקים שבאנגליה" ["Laudibus Legum Angliae"]; אך הן הוציאו את האפשרות של עושר־ההון.

הפתיחה לאותה מהפכה, שהניחה את היסוד לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי, חלה בשליש האחרון של המאה ה־15 ובעשרות השנים הראשונות של המאה ה־16. המון רב של פרולטארים הפקר־כעוף־השמים הושלך אל שוק־העבודה עם התפוררותן של החבורות הפיאודאליות, שעליהן אמר סר ג'יימס סטיוארט בצדק, כי „בכל מקום היו ממַלאוֹת, ללא תועלת, בית וטירה". ואף על פי שהשררה המלכותית, אף היא פריה של ההתפתחות הבורגנית, החישה באמצעי־כפייה את התפוררותן של חבורות אלה, מתוך ששאפה להגיע לידי ריבוניות מוחלטת — הרי לא שימשה היא בשום פנים הסיבה היחידה לכך. אדרבה: תוך התנגדות מרדנית־ביותר לבית־המלכות ולבית־הנבחרים יצר האדון־הפיאודאלי הגדול פרולטאריון מרובה יותר לאין־ערוך — בגרשו באונס את האיכרים מן האדמה, שזכות־בעלותם החוקית־הפיאודאלית עליה לא היתה פחותה משל האדון הפיאודאלי גופו, ובהוציאו מהם בגזילה את אדמת־העדה. דחיפה ישירה לכך שימשה באנגליה, ביחוד, פריחתה של המאנופאקטורה־לצמר הפלאנ־דרית, ומה שכרוך בכך — עליית מחירי הצמר. את האצוּלָה־הפיאודאלית הקודמת בלעו המלחמות הפיאודאליות הגדולות, והאצוּלָה החדשה היתה בת־זמנה, שלגביה היה הממון כוח כל הכוחות. סיסמתה היתה, איפוא: להפוך אדמת־ניר לאדמת־מרעה־לצאן. הריסון, בחיבורו „תיאור של אנגליה, ניתן כהקדמה לכרוניקה של הולינשד" — ["Description of England, Prefixed to Holinshed's Chronicles"] מתאר כיצד נישול זה של האיכרים הזעירים החריב את הארץ. „הנַשלים הגדולים שלנו — מה איכפת להם?" ("What care our great incroachers?"). בתיהם של האיכרים וצריפיהם של הפועלים נהרסו בכוח או הופקרו לחורבן־הזמן. „אם לחפש" — אומר הריסוֹן — „ברשימות העתיקות של כל אחוזת־אבירים... יתברר מיד, כי בכמה אחוזות שקעו ונהרסו שבעה־עשר או עשרים בתים... כי אנגליה לא היתה אף פעם דלת־אוכלוסין במידה כזאת כמו עכשיו... על ערים ועיירות, שהן חרבות לחלוטין או נתקטנו ביותר מרבע או מחצית — אף על פי שפה ושם גדלה במקצת עיר זו או אחרת; על ערים ועיירות, שנותצו כדי להקים נאות־מרעה לצאן, ועכשיו שוב אין מצויות בהן אלא טירות האדונים בלבד... — על כך הייתי יכול לספר לא מעט." הקובלנות באותן הכרוניקות העתיקות לעולם מוגזמות הן, אבל רשום בהן בדיוק הרושם שנתרשמו בני הדור עצמם מן המהפכה שחלה ביחסי־הייצור. השוָאַת חיבוריהם של נשיאי־הממשלה פורטסקיו ותומאס מורוס יש בה כדי להדגים את התהום שבין המאה ה־15 ובין המאה ה־16. מעמד הפועלים האנגלי — כך אומר תורנטון, ובצדק — ירד ונפל ללא כל מעבר־ביניים, מתור־הזהב שלו, לתור הברזל.

תחוקת הארץ נבהלה מפני מהפכה זו. עדיין לא עמדה זו על אותו גובה ציביליזאציוני, כש„עושר־האומה" ["Wealth of the Nation"] — כלומר, יצירת

הון וניצול המוני־העם ללא ריתוי עד כדי דלדולם — נחשב לתכלית העליונה [ultima Thule] של כל חכמת־מדינה. בקו אומר בחיבורו ההיסטורי על הנרי השביעי: „בימים ההם (1489) התחילו לחול גידורים תכופים יותר, ועל־ידי כך נהפכה אדמת־ניר (שאי־אפשר היה לזבלה באין פועלים ומשפחותיהם) לאדמת־מרעה, שאפשר היה להשגיח עליה בנקל על־ידי רועים מועטים; וכמה אריסויות — מוחכרות למספר שנים, או לכל ימי חייו של האריס או על פי הסכם — ועל כך היתה מתקיימת רובה של האיכרות־העצמאית [Yeomanry]) — נהפכו לאחוזות־האדונים [Demesnes]. והוא שהביא לידי חורבן העם, (ומכאן) לידי חורבן של ערים, של כנסיות, של מס העשור ועוד... בתיקון התקלה הזאת מופלאה היתה חכמתו של המלך וכן של הפארלאמנט באותו זמן... הם נקטו אמצעים כדי להרחיק אותם גידורים [של אדמות־העדה] ומשקי־מרעה, שגרמו לידי דלדול האוכלוסין (depopulating inclosures and depopulating pasturage).״ חוק של הנרי השביעי, 1489, סעיף 19, אסר את הריסתם של כל „הבתים במשקי־איכרים״, שמשתייכים להם לפחות 20 אקרים אדמה. בחוק מס׳ 25 של הנרי השמיני, חודש אותו איסור. נאמר כאן בין השאר, כי הרבה משקים ועדרים גדולים, וביחוד עדרי־צאן, נערמו ונצטברו בידיים מועטות; ועל־ידי כך עלתה מאוד הרנטה הקרקעית, וחקלאות־הפלחה (tillage) ירדה פלאים, נותצו כנסיות ובתים, והמוני־עם מצוינים שוב אין ביכלתם להחיות את נפשם ואת בני משפחתם. ולפיכך מצווה החוק לקומם את חצרות המשקים החרבים; וכן קובע החוק את היחס שבין אדמת־ניר ואדמת־מרעה, וכו׳. חוק משנת 1533 קובל על כך, שכמה בעלים מחזיקים ב־24.000 צאן, והרי הוא מגביל את מספרן ל־2000 בלבד[193]. גם קובלנותיו של העם וגם תחוקת המדינה, שנמשכה מאה וחמישים שנים בערך מימי הנרי השביעי, נגד נישולם של האריסים הזעירים והאיכרים — כולן לא נשאו פרי. סוד הכשלון הזה גילה לנו שלא במתכוון בקו. „תכניתו של המלך הנרי השביעי״ — כך הוא אומר בספרו „מסות, אזרחיות ומוסריות״, מסה 20 — „עמוקה היתה ומופלאה, כשהקים משקים חקלאיים ובתי־איכרים לפי תֶקֶן [standard] אחיד; כלומר, העמיד בשבילם מכסות־אדמה כאלה, שיהא בהן לקיים נתין, שיוכל לחיות בשפע של נוחיות ולא במצב של עבדות, ושיהא בהן לקיים את המחרשה בידיהם של בעלים ולא בידיהם של שכירים בלבד.״[193א] ("to keep the plough in the hand of the owners and not mere hirelings.") אך השיטה הקאפיטאליסטית דרשה,

---

[193] תומאס מורוס בספרו „אוטופיה״, מדבר על הארץ המיוחדת־במינה, בה „הכבשים אוכלים את האנשים.״ („אוטופיה״, תירגם רובינזון, הוצ. ארבר, לונדון 1869, עמ׳ 41. [עברית — תירגם א. שמואלי, הוצ. ספרית פועלים].)

[193א] בקו עומד בפרוטרוט על הקשר בין איכרות חפשית מתפרנסת־בריוח ובין חיל־רגלים טוב. „דבר זה השפיע השפעה נפלאה על עוצמתה ואורח־חייה של הממלכה, שכן היו בה חוות כאילו לפי תקן אחד ובמידה מספיקה, כדי לקיים גוף מוכשר ולחלצו ממחסור; ולמעשה הועברו על־ידי כך חלק גדול מקרקעות הממלכה, שיחזיקו ויאחזו בהם איכרים־עצמאיים או אנשים בינונים, שעמדתם היא בין האדונים ובין פועלים דרי־צריפים (cottagers) ואיכרים־משרתים... שכן מוחזק הדבר לפי הדעה הכללית של אנשים, בעלי

להיפך, שהמוני־העם יהיו נתונים במצב שפל של שיעבוד, שהללו ייהפכו לשכירים ואמצעי־עבודתם ייהפכו להון. במשך תקופת־מעבר זו שקדה התחוקה לקיים גם את חלקת־האדמה בת 4 אַקרים שליד צריפו של הפועל־השכיר החקלאי, ואסרה עליו להכניס דיירים לתוך צריפו. עוד בשנת 1627, בימי המלך ג׳יימס הראשון, יצא רוג׳ר קרוקר בפרונט־מיל חייב בדינו על שבנה צריף באחוזת־האדון [Manor] בלא שיהיו מוקצים לכך לצמיתות 4 אַקרים אדמה; עוד בשנת 1638, בימי המלך צ׳ארלס הראשון, נתמנתה ועדה מלכותית כדי להגשים־בכוח את החוקים הישנים, וביחוד את החוק בדבר 4 אַקרים אדמה; עוד קרומוול קבע, שבתחום של פחות מארבע מילין מלונדון אסור להקים בית בלא שיהיו מוקצים לו 4 אקרים אדמה. עוד במחצית הראשונה של המאה ה־18 היו מגישים קובלנות, אם אין נספחים לצריפו של הפועל החקלאי אַקר אחד או שניים של אדמה. כיום מאושר הפועל, אם ליד הצריף יש גינה קטנה או אם יש בידו לחכור אַמות אחדות של קרקע במרחק רב מן הצריף. „בעלי־האחוזות והחנָאים־החוכרים" אומר הד"ר האנטר — עשׂו כאן יד אחת. אַקרים אחדים ליד הצריף היו עושים את הפועל בלתי־תלוי יתר־על־המידה"[194].

תהליך הנישול האלים של המוני־העם קיבל דחיפה איומה חדשה במאה ה־16 עם הרפורמאציה, ובעקבותיה של זו — עם מעשי־הגזל העצומים של נכסי־הכנסייה. בתקופת הרפורמאציה היתה הכנסייה הקאתולית בעלת־הקניין של חלק גדול מאדמת אנגליה. דיכוי המנזרים וכו׳ דחק את יושביהם לתוך שורות הפרולטאריון. נכסי־הכנסייה עצמם ברובם הגדול ניתנו־במתנה לשואפי־בצע מאנשי־חסדו של המלך או שנמכרו בחצי־חנם לחוכרים ולעירוניים מספסרים־בקרקעות, שהיו מגרשים בהמונים את חוכרי־המשנה שבירושה והיו מאחדים את משקיהם לחטיבה אחת. הוחרם בשתיקה קניינם של עובדי אדמה ירודים בחלק ממַעשרות הכנסייה, אף על פי שזכותם זו היתה מובטחת להם מטעם החוק[195]. "Pauper ubique jacet"

שיפוט טוב־ביותר בענייני מלחמה... כי כוחו־חזקו העיקרי של צבא הוא באינפאנטריה, היינו, בחיילים־רגלים; וכדי לקבל חיל־רגלים טוב צריך שהאנשים יגדלו, לא באורח של עבדות ומסכנות, אלא באורח מסוים של חירות ושפע. ועל־כן: אם מדינה מתנהלת בעיקר לטובתם של אצילים ואדונים, באופן שאנשי־המשק והמחרשה אינם אלא אנשי העמל והעבודה בשביל הראשונים, או אפילו פועלים דרי־צריפים שאינם אלא אביונים מדוירים — במדינה כזאת אפשר שתמצאו חיל־רוכבים טוב, אך לעולם לא מחנות טובים, יציבים, של חיל־רגלים... ודבר זה ניתן לראות בצרפת ובאיטליה ובכמה ארצות אחרות בעולם, שלאמיתו של דבר הכל בהן אצולה ואיכרות (דלה)... עד כדי כך, שהן נאלצות להעסיק מחנות של חיילים־שכירים, מבני שווייץ וכדומה, בשביל גייסי־הרגלים שלהן; ומכאן גם נובעת העובדה, שאותן האומות יש להן הרבה אוכלוסין ומעט חיילים." („מלכותו של הנרי השביעי", נדפס מלה־במלה מתוך „אנגליה" לקנט, הוצ. 1719, לונדון 1870, עמ׳ 308.)

194 ד"ר האנטר: „בריאות הציבור, דו"ח שביעי, 1864", עמ׳ 134. — „שיעור־הקרקע שהוקצב (בחוקים הישנים) היה נחשב היום כגדול־מדי בשביל פועלים; אדרבה: היו רואים בשיעור זה אפשרות להפכם לחוכרים (farmers) זעירים." (ג׳ורג׳ רוברטס: „ההיסטוריה החברתית של האוכלוסייה במחוזות הדרומיים של אנגליה במאות הקודמות." לונדון 1856, עמ׳ 184, 185.)

195 „זכותם של העניים על חלק מן המַעשר (של הכנסייה) קבועה־ועומדת לפי פתשגן־

[בכל מקום אתה מוצא דלים־קבצנים] — קראה המלכה אלישבעת אחרי מסע סיור באנגליה. בשנת ה־43 למלכותה היה הכרח סוף־סוף להכיר רשמית בקיומה של הדלות, משהונהג מס־העניים. „מחוקקי החוק הזה נתביישו, כנראה, לציין את הנימוקים לכך, שכן [בניגוד לנוהג המקובל] אין לו לחוק זה הקדמה מסבירה [preamble] כל שהיא"[196]. על־ידי חוק „16 צ'ארלס I, 4"עא ניתן לחוק ההוא תוקף מַתמיד, ובאמת רק בשנת 1834 קיבל צורה חדשה קפדנית יותר[197]. תוצאות ישירות אלו של הרפורמאציה לא היו מתוצאותיה המכריעות ביותר. קניין־הכנסייה

הכתב של ספרי־חוקים עתיקים." (ט א ק ט : „תולדות מצבה של האוכלוסייה העובדת, בעבר ובהווה", כרך ב', עמ' 804, 805.)

[196] ו י ל י א ם ק ו ב ט : „תולדות הרפורמאציה הפרוטסטאנטית", סעיף 471.

[197] על „הרוח" הפרוטסטאנטי אפשר לעמוד, בין השאר, מתוך הדברים הבאים. בדרומה של אנגליה נועדו־יחד בעלי־קרקע שונים וחוכרים אמידים להמתיק־סוד, כיצד לפרש על־נכונה את חוק־העניים של אלישבעת המלכה; והנה ניסחו 10 שאלות והגישון לפני יודע דת־ודין מפורסם בזמן ההוא, סארג'נט סניגה (אחר־כך שופט בימי ג'יימס הראשון), לחַוֹת דעה. „השאלה התשיעית: אחדים מן החוכרים האמידים־יותר שבקהילה המציאו תכנית מחוכמה, שאפשר יהיה לחסל על־ידי כך את כל הצרות הכרוכות בהגשמת החוק הזה (חוק 43 של אלישבעת). הם הציעו, שנקים בית־סוהר בקהילה; ואחר־כך יודיעו בסביבה, כי באם יש אנשים הרוצים לחכור את העניים מקהילתנו, יגישו עד ליום מסוים הצעות סגורות בחותם, מה המחיר הנמוך־ביותר שהם רוצים בשביל לקיחת העניים מידינו; ותהא להם הרשות לסרב ולא לקחת עני — אלא אם כן נכלא בבית־הסוהר האמור. מציעי התכנית הזאת סבורים, כי אפשר למצוא במחוזות הסמוכים אנשים, שאינם רוצים לעבוד, ואף אין להם לא אמצעים ולא אשראי כדי לרכוש חכורה או אנייה, שיוכלו להתקיים בלא עבודה ("so as to live without labour") — והללו יהיו נוטים להציע לקהילתנו הצעה מועילה מאוד. אם אחד העניים ייספה בעודו תחת פיקוחו של הקבלן — לפתחו ירבץ החטא, שהרי הקהילה עשתה למענם את המוטל עליה. אך אנו יודעים יפה, כי החוק הנדון (43 של אלישבעת) לא ירשה אמצעי נבון (prudential measure) מסוג זה; אבל עליך לדעת, כי גם שאר האיכרים [freeholders], אשר במחוז זה ואשר במחוז ב' הסמוך, יתאחדו בכל לבם וידרשו מאת שליחם (בפארלאמנט) להציע חוק שייפה את כוחה של הקהילה לבוא לידי הסכם עם קבלן, שיוכל לכלוא את העניים ולהעבידם; וחוק זה יקבע, שאם איש יסרב לילך לכלא ולעבודה, הרי יאבד את זכותו לקבלת סיוע. מקווים, כי בדרך זו יימנעו אנשים אשר במצוקה מלתבוע סיוע ("will prevent persons in distress from wanting relief"), וליהפך למכשיר המדלדל את הקהילות." (ר. ב ל י י ק י : „תולדות הספרות המדינית מן הימים הקדומים־ביותר". לונדון 1850, כרך ב', עמ' 84, 85.) — בסקוטיה חל ביטול הצמיתות במאוחר, מאות־שנים אחרי הביטול באנגליה. עוד בשנת 1698 הצהיר פלטשר איש־סאלטון בפארלאמנט הסקוטי לאמור: „מספרם של פושטי־יד בסקוטיה נאמד ב־200.000 ולא פחות. התקנה היחידה שאני, רפובליקני עקרוני, יכול להציע: להחזיר את מצב־הצמיתות הקודם, למען ייהפכו לעבדים כל מי שאינם יכולים לדאוג לעצמם לקיומם." הנה א י ד ן בספרו „מצב העניים", ספר ראשון, פרק א', עמ' 60, 61 — אומר: „דומה, כי שחרורה של האיכרות שימש תאריך לראשית התהוותם של העניים. מאנופאקטורה ומסחר — הנה אבותיה של הדלות בארצנו." אידן, כאותו סקוטי רפובליקני־עקרוני, אינו אלא טועה בדבר אחד: לא ביטולה של הצמיתות, אלא ביטול קניינו של האיכר בקרקע — הוא שהפכו לפרולטארי, היינו, לדל־ואביון. — כנגד חוקי־העניים באנגליה שקולים בצרפת — כאן נתגשם הנישול בצורה אחרת — הפקודה של מולין משנת 1571 והצו משנת 1656.

היה משמש מצודה דתית בשביל היחסים העתיקים של הקניין־הקרקעי. משנפלה מצודה זו, גם היחסים ההם לא יכלו להתקיים עוד[198].

עוד בעשרות השנים האחרונות של המאה ה־17 היה מעמד־האיכרים העצמאי [Yeomanry] מרובה יותר ממעמד האריסים. מעמד איכרים זה שימש בשעתו הכוח העיקרי של קרומוול, ואפילו מאקוליי עצמו הודה ביתרונו של מעמד זה, בניגוד לאדוני הקרקע המטונפים, השותים־לשכרה, ולמשרתיהם — הכמרים הכפריים — שהיו מצווים להכניס לחופה את „השפחות־האהובות" של אדוניהם. אפילו הפועלים השכירים שבכפר עוד היו שותפים בקניין־העדה. בשנת 1750 בערך נעלם אותו מעמד־איכרים עצמאי[199], ובעשרות האחרונות של המאה ה־18 נעלמו גם העקבות האחרונים מקניין־העדה של החקלאים. אנו מסיחים כאן את הדעת מן הגורמים הכלכליים־לחלוטין של המהפכה החקלאית. אנו שואלים למנופיה, מנופי האלימות.

בתקופה של החזרת בית־סטיוארט הגשימו בעלי־הקרקע בדרך־החוק תפיסה־בזרוע [Usurpation], שביבשת אירופה נתבצעה בכל מקום גם בלא להזדקק לדרך־העקיפין של החוק. הם חיסלו את המשטר הפיאודאלי של הקרקע, כלומר, הם פירקו מעל עצמם את חובות־השירותים לגבי המדינה שהיו כרוכים במשטר זה; „פיצו" את המדינה על־ידי הטלת מסים על האיכרות ושאר המוני העם; העניקו לעצמם קניין־פרטי מודרני בנכסים, שמקודם לא היו להם אלא זכויות פיאודאליות עליהם; ובסוף כפו אותם חוקי ההתיישבות (laws of settlement), שהשפיעו על החקלאים האנגליים — בשינויי תנאים [mutatis mutandis] — כמו שהשפיעה גזירתו של בוריס גודונוב הטאטארי על האיכרות הרוסית.

המהפכה המפוארת ("glorious Revolution") הביאה לשלטון, יחד עם וילהלם השלישי מאוראניה[200], את עושי־הרווחים: אדוני־הקרקע ואדוני־ההון. הם

---

[198] מר רוג'רס, אם כי שימש אז פרופסור לכלכלה מדינית באוניברסיטה שבאוקספורד — מקום־מושבה של האדיקות הפרוטסטאנטית — הריהו מדגיש במבוא לספרו „תולדות החקלאות", כי הרפורמאציה הביאה לידי הידלדלותו של המון־העם.

[199] „מכתב אל סר ט. ס. באנברי, בארט.: על מסי־העניים והמחיר הגבוה של אמצעי־המחיה. מאת ג'נטלמן מסופולק." איפסוויץ' 1795, עמ' 4. אפילו הסניגור הקנאי־ביותר של מערכת החכורות הגדולות, מחבר הספר „מחקר בדבר הקשר שבין המחיר של אמצעי־המחיה כיום ובין גודל החכורות", לונדון 1773, עמ' 139, אומר: „איני יכול אלא לבכות את אָבדן האיכרות העצמאית [Yeomanry] שלנו — אותה חבורת אנשים שהם אשר שמרו באמת על עצמאותה של האומה; והריני מצטער בראותי את קרקעותיהם נתונים עכשיו בידי לורדים בעלי־מונופולין, שהם מוסרים אותם באריסות לחוכרים זעירים, והללו מחזיקים בחכורותיהם בתנאים כאלה, שאין מצבם טוב יותר אלא במעט ממצבם של כפופים (ואסאלים), ועשויים הם להיות נתבעים לבית־דין בכל הזדמנות של עוון קל־שבקלים."

[200] על המוסר האישי של אותו גיבור אזרחי — ראה, בין השאר: „מתן הקרקעות הנרחבים באירלאנד לידי הגברת אורקניי, בשנת 1695, משמש דוגמה פומבית לרגשותיו של המלך ולהשפעתה של אותה גברת... משערים, כי שירותיה החביבים של הגברת אורקניי היו — foeda labiorum ministeria (שירותי־שפתיים טמאים)." (באוסף כתבי־יד של סלואן אשר בבית־הנכות הבריטי, מס' 4224. כתב־היד קרוי: „אופיו והתנהגותו של המלך ויליאם,

חֲנכו את העידן החדש, משהתחילו מבצעים בקנה־מידה עצום ביותר את מעשי־הגניבה של אדמות־המדינה, שעד עכשיו לא היו נהוגים אלא בקנה־מידה צנוע. הקרקעות הללו ניתנו במתנה, נמכרו בפרוטות, או נספחו במעשה־גזל ממש אל האחוזות הפרטיות[201]. וכל זה בוצע ללא נתינת־דעת כל־שהיא על הנימוסיות החוקית. אותם נכסי־המדינה, שנוכסו בדרך זו בעושק־ובמרמה, יחד עם הגזל של קניין־הכנסייה — כל שלא הלך לטמיון בימי המהפכה הרפובליקנית — הם המשמשים יסוד לאחוזות־הנסיכויות אשר בידי האוליגארכיה האנגלית שבימינו[202]. בעלי־ההון הבורגניים היו מסייעים בפעולה זו, בין השאר, גם כדי להפוך את הקרקע לסחורה־שבפרקמטיה בלבד, להרחיב את תחום המפעל הגדול בחקלאות, להגדיל למענם־הם את אספקת הכפריים הפרולטארים „החפשים״־כעוף־השמים, וכו׳. מלבד זה, הרי האריסטוקראטיה־הקרקעית החדשה היתה מטבעה בת־ברית לבַנקוקראטיה החדשה, לאצוּלָה הפינאנסית שזה עתה נתבקעה מביצתה ויצאה לאויר העולם, ולבעלי־המאנופאקטורה הגדולה שנסתייעו אז במכסי־המגן. הבורגנות האנגלית עשתה כן לטובת ענייניה־היא, באותה מידה של נכונות, שנהגו האזרחים העירוניים של שוודיה; הללו להיפך, עשו יד אחת עם מצודתם הכלכלית, עם האיכרים, כדי לסייע בידי המלכים לקחת־חזרה בזרוע את אדמות־הכתר מידי האוליגארכיה (משנת 1604 ואילך, ואחר־כך בימיהם של קארל X וקארל XI.)

קניין־העדה — שונה לחלוטין מקניין־המדינה, שעמדנו בו זה עתה — היה מוסד גרמני עתיק, שהמשיך להתקיים תחת מעטה הפיאודאליות. ראינו, כיצד התחיל ניכוסו בדרך של גזל ואלימות בסוף המאה ה־15 ונמשך במאה ה־16, על הרוב ביחד עם הפיכת אדמת־ניר לאדמת־מרעה. אולם אותם ימים בוצע תהליך זה בחינת מעשה־אלימות אינדיווידואלי, שהתחוקה נלחמה בו לשוא במשך 150 שנה. ההתקדמות של המאה ה־18 באה לידי גילויה בכך, שעכשיו החוק גופו נעשה כלי־שרת לגזול באדמת־העם, אף על פי שהחוכרים הגדולים משתמשים, דרך אגב, גם במתודים־פרטיים קטנים ועצמאיים משלהם[203]. הצורה הפארלאמנטארית של החמס

סאנדרלנד וכו׳, כפי שהם משתקפים במכתבים מקוריים אל הדוכס משרוברי מאת סומרס, האליפאקס, אוקספורד, המזכיר וורנון וכו׳.״ הוא מלא וגדוש זרויות.)

[201] „מסירתן הבלתי־חוקית של אחוזות־הכתר, מקצתן על־ידי מכירה ומקצתן על־ידי מתנה, משמשת פרק מחפיר בתולדות אנגליה... מַעל ומרמה בנכסי האומה בקנה־מידה עצום (gigantic fraud on the nation).“ (פ. וו. ניומן: „הרצאות על כלכלה מדינית״, לונדון 1851, עמ׳ 129, 130.) — (כיצד בעלי־האחוזות הגדולים באנגליה כיום הגיעו לרכושם, אפשר לראות בפרוטרוט בספר: „אצולתנו העתיקה. ע״י ,אצילות מחייבת׳ [Noblesse Oblige].“ לונדון 1789. — פ. א.)

[202] יקרא אדם, למשל, בקונטרסו של א. בארק על בית הדוכס מבדפורד, שאחד מצאצאיו הוא לורד ג׳ון ראסל, אותו „ירגזי של הליבראליזם״ ["the tomtit of liberalism"].

[203] „החוכרים אוסרים על דרי־הצריפים [cottagers] להחזיק בצריף בעלי־חיים — חוץ מעצמם וילדיהם — באמתלה, שאם יחזיקו בעלי־חיים או עופות, הרי יגנבו ממחסני החוכרים צרכי מספוא לקיומם; הם (החוכרים) גם אומרים: קיים את דרי־הצריפים בעניותם — ותקיים את חריצותם, וכו׳; אולם סבורני, כי העובדה הנכונה היא, שהחוכרים

היא זו של „הצעות־חוקים בדבר גידור אדמת־העדה״, ("Bills for Inclosures of Commons") לשון אחר: פקודות, שלפיהן בעלי־הקרקעות מעניקים לעצמם מאדמת־העם מתנות בחזקת קניין פרטי; פקודות לנישולו של העם. ס ר פ. מ. א י ד ן מתאמץ ללמד על כך סניגוריה ערמומית של מליץ־יושר מפולפל, שאדמת־העדה אינה אלא קניינם הפרטי של בעלי־האחוזות הגדולים, שבאו במקומם של הפיאודאלים; והנה הוא עצמו סותר את דבריו, שכן הוא דורש „חוק כללי של הפארלאמנט בדבר גידורן של אדמות־העדה״; הווה אומר: מודה הוא, שדרושה הפיכה־מדינית פארלאמנטארית, כדי להפכן לקניין פרטי, ואולם מצד השני הוא דורש מאת המוסדות המחוקקים „פיצויים״ בשביל העניים הנשולים[204].

בעוד שבמקומם של האיכרים־העצמאיים הבלתי־תלויים (Yeomen) באו אריסים על פי הסכם [tenants-at-will], ערב־רב של מושפלים, הנתונים לשרירות־לבם של אדוני־הקרקע — הרי גזל שיטתי זה של אדמת־העדה, בצד החמס שחמסו את אחוזות־המדינה, סייע ביחוד לריבוים העצום של אותן החכורות הגדולות — שבמאה ה־18 כינו אותן בשם חכורות־הון[205] או חכורות־סוחר[206] — ול„שחרורה״ של האוכלוסייה הכפרית כפרולטאריון לצרכי התעשייה.

ואולם המאה ה־18 עדיין לא תפסה כהלכה את זהותם של עושר־האומה ועוני־העם באותה מידה שעמדה על כך המאה ה־19. מכאן הפולמוס החריף בספרות־הכלכלה מהזמן ההוא בדבר „גידורה של אדמת־העדה״ ["inclosure of commons"]. מתוך החומר המרובה שמתחת ידי הריני מביא קטעים מועטים במספרם, משום שעל־ידי כך יודגם מצב הדברים הדגמה חיה.

„בכמה קהילות של הרטפורדשייר״ — כותב אחד בלב רגז — „24 חכורות בשטח ממוצע של 50—150 אקרים, הותכו ונתמזגו בשלוש חכורות״[207]. „בנורת־המפטונשייר ובלייסטרשייר בוצעו בקנה־מידה רחב מעשים של גידור אדמות־העדה; ורובן של אחוזות הלורדים החדשות, שנתהוו כתוצאה מגידור זה, נהפכו לכרי מרעה; ועל־ידי כך בכמה אחוזות־לורדים אין עכשיו אפילו 50 אקרים של אדמת־חריש לשנה, בעוד שקודם־לכן נחרשו 1500 אקרים. חרבות של בתי־דירה לפנים, של ממגורות, אורוות וכו׳״ הם העקבות היחידים של התושבים הראשונים. „מאה בתים ומאה משפחות הלכו ונצטמקו עד כדי 8 או 10... ברוב הקהילות, שהיו גדורות רק במשך 15 או 20 שנים, בעלי־הקרקעות אינם אלא מועטים מאוד, לעומת מספרם של אלה שהיו מעבדים את האדמה בזמן שהשדות היו פתוחים עדיין. אין זה מקרה נדיר כלל, ש־4 או 5 בעלי־בקר עשירים מנכסים לעצמם אחוזה גדולה

רוצים לקיים בידיהם את כל הבעלות על האדמות המשותפות.״ („חקירה מדינית בתוצאות הבאות מגידור קרקעות שוממים.״ לונדון 1785, עמ׳ 75.)

204 א י ד ן: „מצבם של העניים״, הקדמה [עמ׳ XVII, XIX].

205 „חכורות־הון.״ („שני מכתבים על סחר־הקמח ועל יוקר־הדגן: מאת איש־עסקים.״ לונדון 1767, עמ׳ 19, 20.)

206 „חכורות־סוחרים.״ „חקירה על המחיר הגבוה כיום של אמצעי־מחיה.״ לונדון 1767, עמ׳ 11, הערה. קונטרס זה, שהופיע בעילום־שם, חיברו ה כ ו ה ן נ ת נ א ל פ ו ר ס ט ר.

207 ת ו מ א ס ר י י ט: „גילוי־דעת קצר אל הקהל על המונופולין של חכורות גדולות.״ 1779, עמ׳ 2, 3.

מן הגדורות, שקודם־לכן היתה נמצאת בידיהם של 20—30 חוכרים ושל אריסים ובעלי־קרקע זעירים כמניין הזה. כל אלה נעקרים על־ידי כך ממחייתם, הם ומשפחותיהם, ואתם הרבה משפחות אחרות, שפרנסתן, שעיסוקן וקיומן היו תלויים בעיקר בראשונים״[208]. ולא היתה זו אדמת־בור בלבד, אלא תכופות אדמה מעובדת — אם שהמעבדים היו נותנים תשלום מסוים לעדה, או שהיו מעבדים במשותף — שאדוני־הקרקע הסמוך היה תופס אותה לעצמו באמתלה של גידור. „אני מתכוון כאן לגידורים של שדות פתוחים וקרקעות מפותחים. אפילו הסופרים המגינים על הגידורים מודים בכך, שאותם הכפרים המוקטנים מגדילים את המונופולין של החכורות, מעלים את המחירים של אמצעי־מחיה ומביאים לידי דלדול־האוכלוסין... ואפילו גידור של אדמות־שממה (כפי שהוא מבוצע עכשיו), מציק מאוד לעניים, שכן נוטל הוא מהם חלק מאמצעי־קיומם, ואינו אלא מגדיל עוד יותר את החכורות, שגם בלעדי־כן היו נרחבות עד־מאוד״[209]. „אם נופלת האדמה״ — כותב ד״ר פרייס — „לידיהם של מועטים מן החוָאים־החוכרים הגדולים, הרי התוצאה ההכרחית היא, כי האריסים הזעירים (הללו תוארו על ידו קודם־לכן כך: „ערב־רב של בעלים ואריסים זעירים, המפרנסים את עצמם ואת משפחתם בתוצרת האדמה המעובדת על ידיהם, בצאן שהם מגדלים על אדמת העדה, בעופות, בחזירים וכו׳ — ועל־כן אין הם צריכים לקנות אלא מעט מאוד מאמצעי־המחיה״) ייהפכו לחבר אנשים, המוצאים את קיומם בעבודה למען אחרים, ואף יהיו אנוסים ללכת אל השוק להשיג שם את מצרכיהם... אפשר ותהא מצויה יותר עבודה משום שירבה הלחץ הדוחף לכך... יגדלו ערים ומאנופאקטורות, משום שיידחפו לשם יותר אנשים בבקשם להם מקומות־שיכון ותעסוקה. זוהי דרך פעולתה, בהכרח, של שיטת ריכוז החכורות. והיא הדרך, שבה היתה פועלת שיטה זו למעשה בממלכה זו במשך שנים״[210]. וכך הוא מסכם את התוצאה־הכוללת של הגידורים [inclosures]: „בדרך כלל נשתנו לרעה תנאי־החיים של השדרות הנמוכות בעם מכל הבחינות; ממעמד של בעלי־קרקע זעירים נדחקו וירדו למעמד של עובדי־יום ושכירים; ובו־בזמן נעשה קיומם במעמד זה קשה יותר ויותר״[211]. ואמנם הגזילה של אדמות־העדה, ומה

---

[208] הכוהן אדינגטון: „חקירה על הטעמים בעד וכנגד גידור שדות פתוחים.״ לונדון 1772. עמ׳ 37—43 ואילך.

[209] ד״ר פרייס: „הרהורים על תשלומים בעד החזרת־קניין״, כרך שני, עמ׳ 155. יקרא אדם אצל פורסטר, אדינגטון, קנט, פרייס וג׳יימס אנדרסון — וישווה לכך את פטפוטו השפל של מלחך־הפינכה מאק־קולוך בקאטאלוג שלו: „הספרות של כלכלה מדינית.״ לונדון 1845.

[210] ד״ר ר. פרייס: „הרהורים וכו׳״, כרך ב׳, עמ׳ 147 [148].

[211] „הרהורים וכו׳״, עמ׳ 159. נזכר אדם את רומי העתיקה. „העשירים נשתלטו על החלק הגדול־ביותר של הקרקעות הבלתי־מחולקים. הם שמו מבטחם בנסיבות־הזמן, כי שוב לא ייצאו קרקעות אלו מידיהם; ועל־כן היו קונים את חלקות־האדמה אשר בסביבה מידי העניים, מקצתן ברצונם של העניים ומקצתן היו לוקחים לעצמם באלימות; וכך היו מעבדים עכשיו, לא שדות בודדים, אלא אחוזות נרחבות במרחב רב. לשם כך היו משתמשים בעבדים לעבודת־האדמה ולגידול מקנה, שכן אילו היו משתמשים באנשים בני־חורין, היו הללו נתפסים מן העבודה לשירות־המלחמתי. הקניין־בעבדים הביא להם רוָחים גדולים גם משום

שכרו בכך, המהפכה החקלאית — השפיעו השפעה חריפה כל כך על הפועלים החקלאים, שלפי דברי א י ד ן עצמו, התחיל בשנים 1765 עד 1780 יורד שכר־עבודתם למטה מן המינימום והיה צורך למלא את החסר על־ידי סיוע רשמי לעניים. שכרם — אומר אידן — „לא היה מספיק אלא בשביל צרכי־החיים ההכרחיים־ביותר.״

בואו ונשמע עוד שעה קלה מה בפיו של אחד המלמד סניגוריה על הגידורים [inclosures] ומתנגד לדעתו של ד״ר פרייס: „ואף אין זו מסקנה כל־עיקר, כי מן ההכרח שתהיה התמעטות האוכלוסין, משום שאין רואים אנשים מבזבזים עבודתם בשדה פתוח... אם מתוך שאיכרים זעירים נהפכים לחבר־אנשים שמוכרחים לעבוד בשביל אחרים, נגרמת יותר עבודה — הרי זוהי ברכה, שהאומה (עליה אינם נמנים, כמובן, אלה שנהפכו) צריכה לשאוף לה... משתרבה התוצרת מתוך שישתמשו בעבודה מצורפת בחכורה אחת, יישאר עודף בשביל המאנופאקטורה; ובדרך זו ירבו המאנופאקטורות — אחד ממכרות־הזהב של האומה — בו ביחס שתגדל כמות התוצרת של התבואה״[212].

על שלוַת־הנפש הסטואית, בה דן הכלכלן המדיני בפשע המחוצף ביותר של חילול „החוק הקדוש של הקניין״ ובמעשים של אלימות גסה־ביותר כלפי אנשים, משהללו דרושים כדי להניח את היסוד בשביל אופן־הייצור הקאפיטאליסטי — מעיד בין השאר ס ר פ. מ. א י ד ן, שנוסף על הכל מגוון הוא גון טוריסטי וגון של „פילאנטרופיה״. כל אותה שרשרת של מעשי גזל, תועבות וסבלות העם, המלווים את נישול העם בזרוע החל בשליש האחרון של המאה ה־15 ועד סופה של המאה ה־18 — אינה מביאה אותו אלא לידי הרהור „נוח״ זה בסוף דבריו: „והרי צריך היה לכונן את הפרופורציה הנכונה (due) בין אדמת־ניר ובין אדמת־מרעה. בכל המאה ה־14 וברובה הגדול של המאה ה־15 היה היחס: אֲקר אחד אדמת־מרעה על 2, 3 ו־4 אֲקרים של אדמת־ניר. בערך באמצע המאה ה־16 נשתנתה הפרופורציה ועמדה על 2 אֲקרים אדמת־מרעה כנגד 2 אֲקרים אדמת־ניר, ואחר כך על 2 אקרים אדמת־מרעה כנגד אֲקר אחד אדמת־ניר — עד שהושגה סוף־סוף הפרופורציה הצודקת של 3 אקרים אדמת־מרעה כנגד אֲקר אחד אדמת־ניר.״

במאה ה־19 נשכח כמובן אפילו זכרו של אותו קשר שבין הפלח וקניין העדה.

כך, שהעבדים שהיו פטורים משירות־של־מלחמה יכלו להתרבות ללא סכנה והעמידו ולָדות הרבה. וכך היו התקיפים מושכים לעצמם את כל העושר, וכל אותה סביבה שרצה עבדים לרוב. ואלו האיטלקים הלכו ופחתו יותר ויותר, הלכו־ונכחדו על־ידי עניות, מסים ושירות־של־מלחמה. ואף אם הגיעו ימים של שלום, היו הללו נידונים לאַבטלה גמורה, שכן העשירים היו מחזיקים באדמה והיו משתמשים לחקלאות בעבדים, ולא בבני־חורין.״ (א פ י א ן: „מלחמות־אזרחים של רומי״, I, 7.) קטע זה מתייחס לזמן שלפני החוק של ליציניוס. השירות־של־מלחמה, שהחיש כל־כך את חורבנם של הפלביים הרומאים, שימש האמצעי העיקרי, בו השתמש גם קארל הגדול, כדי להמריץ, מעשה־חממה, את הפיכתם של איכרים זעירים בגרמניה לצמיתים ולכפופים.

[212] „חקירה על הקשר שבין המחיר של אמצעי־המחיה כיום וכו׳״, עמ׳ 124, 129. מסקנה דומה, אך במגמה הפוכה, אתה מוצא [בקטע הבא]: „פועלים מגורשים מצריפיהם ונאלצים להגר אל הערים לחפש שם תעסוקה; — אך בדרך זו מקיימים עודף גדול־יותר וכך מתרבה ההון.״ („סכנות האומה.״ מהדורה ב׳, לונדון 1843, עמ׳ XIV.)

ואם גם לא נדבר על זמן מאוחר יותר — כלום קיבל פעם העם הכפרי פרוטה של פיצויים בעד 3.511.770 אקרים מאדמות־העדה, שנגזלו ממנו בשנים 1801 עד 1831 ובדרך פארלאמנטארית הוגשו שי מאת אדוני הקרקע לאדוני הקרקע?

השלב האחרון, הגדול, בתהליך נישולם של הפלחים מעל אדמתם משמש סוף־סוף מה שקרוי Clearing of Estates (פינוי האחוזות, למעשה: ביעור האנשים מן האחוזות). כל המתודים האנגליים, שעמדנו עליהם עד כאן, מגיעים לידי שיאם ב„פינוי". בפרשה הקודמת, עם התיאור של המצב בימינו, ראינו, כיצד עכשיו, כשאין עוד איכרים בלתי־תלויים שצריך לבערם, שוב מתקדם ומגיע ה„פינוי" עד לצריפים — ונמצא, שהפועלים החקלאיים אינם מוצאים אפילו את השטח הדרוש לשיכונם־הם על אותה האדמה שהם מעבדים אותה במו ידיהם. אך מה פירושו של „פינוי האחוזות" [“Clearing of Estates”] לפי עצם משמעותו — זאת נוכל ללמוד בארץ־הבחירה של ספרות הרומנים המודרנית, בסקוטיה ההררית. כאן מצטיין תהליך זה באופיו השיטתי, בקנה־המידה הגדול בו מתבצע התהליך במחי־יד אחד (באירלאנד הגיעו בעלי־הקרקע לידי כך שהיו מבערים כמה כפרים בבת־אחת; בסקוטיה ההררית הדברים אמורים בשטחי קרקע שגודלם מגיע לגודל של נסיכויות גרמניות) — ובסוף, בצורתו המיוחדת של קניין הקרקע הנגזל.

הקלטים בסקוטיה ההררית היו מאורגנים בבתי־אב, שכל אחד מהם היה בעליה של האדמה המיושבת על ידו. נציגו של בית־האב, זה שעמד בראשו, או „האיש הגדול", לא היה אלא בעל־הקניין הרשמי של אותו קרקע, ממש כשם שהמלכה באנגליה היא בעלת־הקניין הרשמית של כל אדמות האומה. משהצליחה הממשלה האנגלית לדכא את המלחמות הפנימיות של אותם „האנשים הגדולים" ופשיטותיהם המתמידות לתוך המישורים אשר בסקוטיה התחתית, שוב לא עזבו ראשי בתי־האב בשום פנים את אומנותם הישנה, אומנות של ליסטים; הם לא שינו אלא את הצורה בלבד. על דעת עצמם הפכו את זכות קניינם הנומינאלית לזכות של קניין פרטי; ומכיון שנתקלו בהתנגדותם של אנשי בתי־האב, החליטו לגרשם באלימות גלויה. „ממש כך היה יכול מלך אנגלי לתבוע לעצמו את הזכות לגרש את נתיניו אל תוך הים," — אומר פרופסור ניומן[213]. מהפכה זו שהתחילה בסקוטיה אחרי ההתקוממות האחרונה של תומכי הטוען־לכתר [הפרטנדנט] — יכולים לעקוב אחרי שלבית הראשונים אצל סר ג'יימס סטיוארט[214] וג'יימס אנדרסון[215]. במאה ה־18 נאסרה גם

---

[213] “A King of England might as well claim to drive all his subjects into the sea.” (פ. ו. ניומן: „הרצאות על כלכלה מדינית", עמ' 132.)

[214] סטיוארט אומר: „אם תשווה את הרנטה של קרקעות אלה (הוא מכניס בטעות לתוך קאטגוריה כלכלית זו את המס, שמעלים אנשי־המלאכה [taskmen] לראש השבט) אל היקפם, הרי אין היא אלא זעומה. אם תשווה אותה אל מספר התושבים הניזונים באותה חוה, תמצא, שאחוזה באדמת־הרמים (בסקוטיה) מפרנסת אולי פי עשרה תושבים, שמפרנסת אחוזה באותו ערך בגליל טוב ופורה." („כתבים", כרך א', פרק XVI, עמ' 104.)

[215] ג'יימס אנדרסון: „הרהורים על האמצעים כדי לעודד את הרוח של תעשייה לאומית וכו'", אדינבורג 1777.

ההגירה על הגאלים שגורשו מעל אדמתם, כדי לדחוף אותם בכוח לגלאזגו ולערי־חרושת אחרות[216]. כדוגמה למתוד ששלט במאה ה־19[217] יספיקו כאן ה„פינויים", שנעשו על־ידי הדוכסית מסאתרלנד. אשה זו, בקיאה בכלכלה, גמרה אומר, מיד עם עלייתה לשלטון, לנקוט ריפוי כלכלי ראדיקאלי ולהפוך את כל הנסיכות — אוכלוסייתה של זו כבר נתמעטה על־ידי תהליכים דומים מקודם ועמדה על 15.000 נפש — לנאות־מרעה בשביל הצאן. אותם 15.000 תושבים, שלושת אלפים משפחות בערך, גורשו גירוש שיטתי בשנים 1814 עד 1820 ונכחדו מן העולם. כל כפריהם נחרבו ונשרפו, כל שדותיהם נהפכו למרעה. חיילים בריטיים נשלחו להוציא את הדבר לפועל, והגיעו הדברים לידי תגרות־ידיים עם התושבים. אשה זקנה אחת נשרפה בלהבות של בקתתה, לאחר שסירבה לעזוב את ביתה. וכך ניכסה לעצמה הגברת ההיא 794.000 אקרים אדמה, שהיו שייכים מימים מופלגים לבית־האָב. ליל‍ידים המגורשים הקצתה כ־6000 אַקרים אדמה על חוף הים, שני אַקרים לכל משפחה. אותם 6000 אקרים נשארו עד כאן בשממונם ולא הכניסו לבעליהם שום הכנסה. הנסיכה, בנדיבות־לבה הגדולה, הרחיקה־לכת עד כדי כך, שהחכירה כל אקר בממוצע בעד שני שילינגים ו־6 פנסים — לאותם בני־השבט, שמאות שנים היו שופכים את דמם בעד משפחתה. את כל האדמות שגזלה מאת בית־האב חילקה ל־29 חכורות־מרעה גדולות, ובכל חכורה הושיבה משפחה אחת בלבד, על הרוב משפחות של משרתים־אריסים אנגליים. במקומם של 15.000 הגאלים המגורשים כבר היו בשנת 1825 — 131.000 ראש צאן. אותו חלק מאוכלוסיית־הילידים [Aborigines], שנשתלחו אל חוף הים, ניסו להתפרנס מן הדיג. הם נתגלגלו

---

[216] בשנת 1860 הוצאו המנושלים בכפייה ונשלחו לקאנאדה, אגב־זה שהובטחו להם הבטחות־שוא. אחדים מהם ברחו אל ההרים ואל האיים השכנים. שוטרים רדפו אחריהם, והבורחים נכנסו בתגרות־ידיים אתם ונמלטו.

[217] „באדמת־הרמים של סקוטיה" — אומר ב י ו ק א נ א ן, הפרשן של א. סמית, בשנת 1814 — „חלה יום־יום הפיכתו של מצב־הקניין העתיק; ...בלא לשים לב לאריס־שבירושה (אף כאן השימוש בקאטגוריה זו אינו אלא מוטעה), מוסר אדוני־הקרקע את האדמה למי שמציע דמי־חכירה גבוהים־ביותר, וזה — אם הוא נוטה־לשכלולים (improver), הריהו מכניס מיד שיטה חדשה של עיבוד־הקרקע. הקרקע, שקודם היו נחיתים בו אריסים זעירים לרוב או פועלים לרוב, היה מאוכלס ביחס ליבולו; אך, לפי השיטה החדשה של עיבוד משוכלל ושל רנטות מוגדלות, משיגים את היבול הגדול ככל האפשר בהוצאות מוקטנות ככל האפשר; והידיים הבלתי־משומשות מורחקות מטעם זה, וכך מופחתת האוכלוסייה עד לשיעור שהקרקע יכול להעסיק, ולא שהוא יכול לקיים. האריסים המנושלים או שהם מחפשים פרנסה בערים הסמוכות וכו'." (ד ו ד ב י ו ק א נ א ן: „הרהורים על ,עושר האומה' וכו' לא. סמית", אדינבורג 1814, כרך ד', עמ' 144.) „הגדולים בסקוטיה מנשלים משפחות, ממש כאילו היו עוקרים עצים בחורשה; הם מתנהגים כלפי־כפרים ותושביהם כמו שנוהגים אינדיאנים בנקמתם — לאחר שחיות רעות מציקות להם — בנמרים אשר ביערות־בראשית... נמכר אדם חלף גז־הצאן או בשר הצאן, ואפילו יותר בזול... הוי, כמה גרוע כאן המצב משאיפתם של המונגולים בשעתו, שהללו, משפרצו לגלילות הצפוניים של סין, הציעו במועצתם להשמיד את התושבים ולהפוך את האדמה לשדות־מרעה. הצעה זו — בעלי־רכוש רבים בארץ־הרמים הגשימוה בארצם־הם נגד בני־ארצם הם." (ג'ו ר ג' א נ ס ו ר: „חקירה בדבר האוכלוסייה של האומות." לונדון 1818, עמ' 215, 216.)

באמפיבות והיו חיים, לפי דבריו של סופר אנגלי אחד, במחצה על היבשה ובמחצה על הים — ומשניהם גם יחד לא היו מתפרנסים אלא למחצה[218].

אולם הגאלים האמיצים הללו עתידים היו למרק בעונשין קשים עוד יותר את עוון הערצת־האלילים הרומאנטית־ההררית, שהיו רוחשים ל„אנשים הגדולים" של שבטם. ריח הדגים עלה באַפם של האנשים הגדולים. הם הריחו כאן ריח של רֶוַחים והחכירו את חוף־הים לסוחרי־הדגים הגדולים מלונדון. והגאלים — גלות שנייה נגזרה עליהם[219].

אך בסופו של דבר, חלק מנאות־המרעה של צאן חוזר־ונהפך לתחום־של־ציד. כידוע, אין באנגליה יערות ממש. חיות־הבר אשר בפארקים של הגדולים אינן אלא חיות־בית מתורבתות כדין וכחוק, שמנות כזקני לונדון. ולפיכך משמשת סקוטיה המקלט האחרון ל„תאוַת־האבירים" ["noble passion"]. „במחוזות ההרריים" — כך כותב ס ו ֹ מֶ ר ס בשנת 1848 — „צומחים־ועולים יערות ככמהין וכפטריות. לפניכם כאן, מעברו האחד של גאיק, היער החדש של גלנפֶשי; ושם, מעברו השני — היער החדש של ארדווֶריקי. בקו זה גופו נמצא ,ההר השחור' — שטח עצום של מדבר שממה, שהותקן גם הוא לפני זמן קצר. ממזרח למערב — מסביבות אברדין עד הטרשים של אובאן — נמתח לפניכם קו אחד כולו רצוף יערות: ואלו בחלקיה האחרים של ארץ־ההרים נמצאים היערות החדשים: לוך־ארכאיג, גלנגארי, גלנמור־ריסטון וכו'. [תחילה] עמדו והכניסו צאן לתוך גיאָיות, שהיו מקום־מושב לעדות של איכרים זעירים; והללו גורשו למצוא לעצמם מחיה בכברות־אדמה בלתי־מפותחות ופחות־פוריות. אך עכשיו באות חיות־ציד למלא את מקום הצאן; והללו שוב מנשלות את האיכרים הזעירים, שיגורשו בהכרח לאדמה קשה עוד יותר ולידי עניות טוחנת את פניהם עוד יותר. יערות־ציד[219א] והעם אינם יכולים להתקיים בכפיפה אחת. האחד מן השניים צריך לעזוב את המערכה. תנו להם ליערות לגדול במניין ובהיקף במשך רבע־המאה הבא, כדרך שגדלו ברבע־המאה הקודם — והגאלים ייכחדו מעל אדמת־מולדתם... תנועה זו בקרב בעלי־האחוזות בחבל ההררי, אצל אחדים זהו עניין של כבוד... אצל אחרים הרי זה בא מתוך חיבת

---

[218] כאשר הדוכסית־מסאתרלנד־כיום ערכה קבלת־פנים בלונדון, ברוב תפארת, לגב' ביצ'ר־סטאו, המחַברת של „אוהל הדוד תם" ["Uncle Tom's Cabin"], כדי להציג לראוָה את אהדתה לכושים־העבדים ברפובליקה האמריקנית — אהדה זו לא גילו, היא וחברותיה האצילות, ברוב חכמה, בעת מלחמת־האזרחים; אז דפק כל לב „אציל" באנגליה למען מחזיקי־העבדים — תיארתי אני ב„ניו־יורק טריביון" את התנאים של עבדי־סאתרלנד. (קטעים מתוך מאמר זה הוציא ק א ר י י בספרו „מסחר־העבדים", לונדון 1853, עמ' 202, 203.) מאמרי חזר־ונדפס בעתון סקוטי ועורר פולמוס נאה בין אותו עתון לבין מלחכי־פינכה של משפחת־סאתרלנד.

[219] פרטים מעניינים על אותו סחר־הדגים אפשר למצוא בספרו של ד ו ד א ו ר ק א ר ט: „תיק־של־תעודות, סדרה חדשה". — נאסאו ו. סניור, בחיבורו שבעזבונו, שציטטתי לעיל, מציין את „הפרוצדורה בסאתרלנדשייר כאחד הביעורים (clearings) המוצלחים־ביותר, שנשארו בזכרון הבריות." („יומנים שיחות ומסות בנוגע לאירלאנד." לונדון 1868.)

[219א] „יערות־הציד" ("deer forests") בסקוטיה אין בהם אף עץ אחד. מגרשים את הכבשים מן ההרים החשופים ודוחפים את הצבאים לשם — ודבר זה מכונה "deer forest". ובכן: אין כאן אפילו עבודת־יעור!

האספורט... בעוד שאחרים, שהם בעלי־נטייה מעשית יותר, עוסקים במקצוע הציד, כשעינם אינה נתונה אלא לבצע. שכן עובדה היא, כי שטח הררי מוקצה ליער־של־ציד יהא בכמה מקרים עסק מכניס יותר בשביל הבעלים מהחכרת השטח בשביל נאות־מרעה לצאן... חובב הציד המבקש לעצמו יער־של־ציד — אין חישוב אחר שיגביל את מידת הבצע שלו בלתי אם שיעור הממון שבכיסו... נגרמו לחבל ההררי סבלות, שקשה לומר שהם פחות אכזריים מן הסבלות שבאו עם מדיניותם של המלכים הנורמאנדיים. חיות הציד השיגו שטחים נרחבים, ואלו בני־אדם נרדפו ונדחקו לתוך מעגל צר יותר ויותר... עמדו וגזלו מן העם חירות אחר חירות... והדיכוי גדל והולך מיום ליום... פינוי האוכלוסייה ופיזורה — בעלי הקרקע ממשיכים לעסוק בכך, כאילו מתוך עקרון קבוע, כאילו מתוך הכרח חקלאי, ממש כשם שמפנים ומבערים עצים וסבכי־שיחים מתוך המדבריות שבאמריקה או באוסטראליה; וכל הפעולה הזאת נמשכת והולכת בדרך שקטה, עסקית וכו׳״[220].

---

[220] רוברט סומרס: „מכתבים מאדמות־הרמים; או הרעב של שנת 1847״, עמ׳ 12—28 ואילך. אותם מכתבים הופיעו תחילה ב„טיימס״. הכלכלנים האנגליים הסבירו, כמובן, את מצוקת־הרעב של הגאלים בשנת 1847 מתוך — „עודף־אוכלוסייתם״. על כל פנים „לחצו״ על אספקת־המזונות. — „ביעור האחוזות״ [“Clearing of Estates”] — או כפי שקוראים לכך בגרמניה „גירוש איכרים״ [“Bauernlegen”] — נתבלט כאן ביתר תוקף ביחוד אחרי מלחמת שלושים השנים, ועוד בשנת 1790 עורר בסאכסוניה מרידות־איכרים. ביעור זה השתרר ביחוד בגרמניה המזרחית. ברוב גלילותיה של פרוסיה הבטיח תחילה פרידריך השני את זכות־הקניין לאיכרים. אחרי כיבושה של שלזיה הכריח את בעלי־הקרקע, שישובו ויקימו את הבקתות, הגרנות וכו׳, ושיציידו את אחוזות־האיכרים במקנה ובכלי־עבודה. נצטרך לחיילים בשביל גייסותיו ולחייבי־מס בשביל אוצר־המדינה שלו. אגב, מה חיים נעימים היו לו לאיכר לפי שיטה־לא־שיטה של הפינאנסים ובליל־הממשלה של עריצות, ביורוקראטיה ופיאודאליזם אשר בימי פרידריך — ניתן לראות מתוך הקטע הבא מפי מעריצו מיראבו: „הפשתה מהוָה, איפוא, אחד ממקורות־העושר הגדולים ביותר של האיכרים בצפון־גרמניה. אך לאסונו של הגזע האנושי, אין כאן אלא אמצעי־עזר כנגד המצוקה ואין בכך משום דרך לאמידות. המסים הישירים, שירותי־אַנגריה ושאָר השירותים מחריבים את האיכר הגרמני; ויתירה מזו, נוסף על כך עליו לשלם מסי־עקיפין על כל מה שהוא קונה... ולהשלים את חורבנו, אסור לו למכור את תוצריו לא במקום שהוא רוצה ולא בדרך שהוא רוצה; ואף אין הוא מעיז לקנות אשר הוא צריך אצל סוחרים, שהיו יכולים לספק לו במחיר זול־יותר. כל אותן הסיבות מוסיפות להחריבו בלא־משים, ולולא הטווייה לא היה לאל־ידו לשלם את המסים הישירים במועד־הפרעון; טווייה זו משמשת לו מקור־של־סיוע, שכן מעסיקה היא ביעילות את אשתו, ילדיו, משרתותיו, משרתיו ואותו־גופו. אך, על אף אותו מקור־של־סיוע מה קשים חיי־עמל שלו! בקיץ עובד הוא, כפושע החייב בעונשין, בחריש ובקציר; עולה הוא על משכבו ב־9 בערב, וב־2 עליו לקום שיוכל לסיים את עבודותיו; בחורף היה חייב להשלים כוחותיו על־ידי מנוחת־נופש ארוכה־יותר; אלא שיחסר לו הדגן ללחם ולזרעים, משהוא נאלץ למסור את תוצריו, למכרם, שיוכל לשלם את מסיו. ובכן: רוצה הוא לסתום פירצה זו, הריהו חייב לטוות... ובהתמדה יתירה. וכך הולך האיכר לישון בחורף בחצות־הלילה או בשעה אחת, על מנת לקום ב־5 או ב־6; או שהוא שוכב־לישון בשעה 9 ומתעורר משנתו בשעה 2; וכך הוא נוהג כל ימי חייו, פרט ליום א׳. אותו היעדר־שינה ועבודה יתר־על־המידה מכלים את כוחותיו של האדם; ומכאן, שבכפר מזקינים גברים ונשים במוקדם יותר מבעיר.״ (מיראבו: „על מלכות פרוסיה״, כרך ג׳, עמ׳ 212 ואילך.)

תוספת למהדורה ב׳. באפריל 1866, 18 שנים אחרי שנתפרסם חיבורו של רוברט סומרס —

מעשה הגזל בנכסי הכנסייה; העברת־מרמה של אחוזות המדינה; גניבת קניין העדה; הפיכת קניין פיאודאלי וקניין של בתי־אָב לקניין פרטי מודרני, הפיכה שנתגשמה על־ידי תפיסה־בזרוע [אוזורפאציה] ואֵימתנוּת ללא ריתוי — הנה המתודים האידיליים של ההצבר הראשוני. הם שכבשו את הקרקע בשביל החקלאות הקאפיטאליסטית, הם שצרפו את הקרקע אל ההון ויצרו בשביל התעשייה העירונית את האספקה הדרושה של פרולטאריון הפקר־כעוף־השמים.

3. תחוקת־דמים נגד המנושלים, החל מסיומה של המאה ה־15. חוקים להורדת שכר־העבודה

אלה שגורשו מאדמתם, עם התפוררותן של החבורות הפיאודאליות ועל־ידי נישול־באלימות גלים־גלים — אותו פרולטאריון הפקר־כעוף־השמים — אי־אפשר היה שיבואו לידי קליטה במאנופאקטורה העולה, באותה מהירות כפי שבאו־לעולם.

שצוטט לעיל — הרצה פרופסור ליאונה לוי בחברת האמנויות [Society of Arts] על הפיכת נאות־צאון ליערות־ציד, ובדבריו תיאר את התקדמות החורבן באדמות־הרמים אשר בסקוטיה. הוא אומר, בין השאר: „דלדול־האוכלוסין והפיכת שדות למרבצי־צאן היו אמצעים נוחים־ביותר להגיע לידי הכנסות בלא הוצאות... יער־ציד [deer forest] במקום מרבץ־צאן היה חילוף שכיח באדמות־הרמים. בעלי־הקרקע גרשו את הצאן, כשם שלפנים היו מגרשים את האנשים מאחוזותיהם, וקיבלו בברכה את פניהם של התושבים החדשים — חיות השדה ועוף־השמים... יכול אדם לטייל מן האחוזות של הנסיך דאלהוסי אשר בפורפארשייר עד לג׳ון או־גרוטס, בלא לעזוב אף פעם אדמת־יערות... בכמה מן היערות הללו מצויים ושכיחים: השועל, חתול־הבר, הנמיה, החולדה, החולד, וארנבת־האֲלפים; בעוד שהארנבת, הסנאי והעכבר התחילו חודרים בזמן האחרון לתוך הארץ. הנה כי כן: אזורי־אדמה נרחבים, שכמה מהם מתוארים בדינים־וחשבונות הסטאטיסטיים של סקוטיה כמצטיינים בנאות־מרעה פוריים ורחבי־ידיים לעילא מכל שבח — עכשיו הוצאו מכל עיבוד ושיפור, והם נועדים כולם לצרכי־האספורט של אנשים מועטים בתקופה קצרה־ביותר של השנה.״

ה„אקונומיסט״ הלונדוני מ־2 ביוני 1866 אומר: „בין סעיפי החדשות אשר בעתון סקוטי מן השבוע האחרון אנו קוראים: ...,אחת החוות־לצאן הנאות־ביותר אשר בסאתרלנדשייר, שהוצע בעדה לפני זמן, משנסתיים מועד החכירה בשנה זו, רנטה של 1200 לי״ש לשנה... עומדת עתה ליהפך ליער־ציד׳. כאן אנו רואים את היצרים המודרניים של הפיאודאליזם... כשהם פועלים בהיקף רחב למדי כמו שנהגו לפעול בימי הכובשים הנורמאניים... שהחריבו 36 כפרים על מנת ליצור את ה־ New Forest [היער החדש]... שני מיליונים אקרים... שכוללים בתוך שטחם מן האדמות הפוריות־ביותר שבסקוטיה, עתה נהפכו שממה גמורה. הירק הטבעי של גלן־טילט היה נחשב על הירקות המזינים־ביותר אשר במחוז פרת. יער־הציד של בן־אולדר היה אדמת־מרעה המצוינת־ביותר במחוז הנרחב של באדנוק; חלק מן היער בהר השחור [Black Mount forest] היה המרעה הטוב־ביותר בשביל הכבשים שחורי־הפנים אשר בסקוטיה. מושג־מה מגודל הקרקע בסקוטיה שנהפך שממה בשביל מטרות־אספורט בלבד, אפשר לקבל מתוך העובדה, שהקיף שטח גדול־יותר מאשר כל המחוז של פרת. מקורות־העושר של היער של בן־אולדר יכולים ליתן מושג־מה על גודל האבידה שנגרמה על־ידי החורבנות האלימים: האדמות יכלו ליתן מרעה ל־15.000 כבשים, ואין בן־אולדר אלא החלק השלושים מן האדמות של היערות הקדומים בסקוטיה... כל אותם קרקעות־היערות בלתי־פרודוקטיביים הם לחלוטין... ובכן: הרי זה ממש כאילו טבעו במימי האוקיינוס הגרמני... הפיכות־פתע אלו לאדמות־ישימון או למדבריות — מן הראוי, שתבוא התערבות נמרצת מטעם התחוקה ותשים קץ לכך.״

מצד השני לא יכלו האנשים, שנזרקו פתע מתוך מעגל חייהם הרגיל, לסגל עצמם — ושוב בפתע — אל המשמעת של המצב החדש. הם נהפכו בהמונים לאביונים, לשודדים, לאורחים־פורחים, — במקצת מתוך נטייה, אך ברוב המקרים מתוך לחץ הנסיבות. מכאן אותה תחוקת־דמים נגד אורחים־פורחים, שאנו מוצאים בכל אירופה המערבית בסוף המאה ה־15 ובמשך כל המאה ה־16. אבות מעמד־הפועלים של ימינו נענשו ונתייסרו קודם־כל על שום שנאנסו־ונהפכו לאורחים־פורחים ולדלים־קבצנים. התחוקה היתה נוהגת בהם כבעבריינים ב„זדון" והניחה, כי אין זה תלוי אלא ברצונם הטוב שישובו־ויעבדו בתנאים הישנים שאינם קיימים עוד.

באנגליה התחילה אותה תחוקה בימיו של הנרי השביעי.

הנרי VIII, 1530: אביונים זקנים ובלתי־מוכשרים לעבודה מקבלים רשיון לקבץ נדבות. כנגד זה מלקות ומאסר לאורחים־פורחים חסונים. יש לקשרם מאחורי עגלה ולייסרם בשוטים עד שגופם זב דם, ואחר כך עליהם להשבע שבועה, כי יחזרו למקום מולדתם או למקום שישבו בו בשלוש השנים האחרונות ו„לישב ולעבוד" (to put himself to labour). איזו אירוניה אכזרית! החוק „27, הנרי VIII"* חוזר על החוקים שלמעלה ומוסיף חומרות על חומרותיהם. נתפס אדם בשנית כאורח־פורח, יש לחזור על עונש המלקות ולכרות לו מחצית האוזן, ואם הוא נתפס בשלישית, יש להמיתו כפושע חמור וכאויב החברה.

אדוארד VI: חוק משנת 1547, היא השנה הראשונה למלכותו, קובע, כי כל המסרב לעבוד יימסר כעבד למי שהלשין על בטלתו. על הבעלים לכלכל את עבדו בלחם ובמים, במשקאות קלים ובפסולת של בשר, כפי שימצא לנכון. הרשות בידו לכפות עליו כל דבר עבודה, ותהיה זו המשוקצה ביותר, בשוט ושרשרת. פֵּרַשׁ הָעֶבֶד מעבודתו למשך 14 ימים, יהא נידון לעבדות עולם ותיטבע בלחיו או במצחו אות־קלון „ע" [עֶבד]; ואם ברח בפעם השלישית, יהא חייב מיתה כדין מורד במלכות. הרשות בידי בעליו למכרו, להורישו, להשכירו כעבד, כדרך שהוא נוהג בנכסי־דניידי ובבהמה. עבדים המנסים למרוד באדוניהם, חייבים מיתה אף הם. ושופטי־השלום, שקיבלו ידיעה על כך, חייבים לרדוף אחרי העבדים עד שישיגום. אם יקרה, שהאורח־פורח שוטט שלושה ימים בבטלה, יש להביאו למקום־מולדתו, לטבוע בחזהו בברזל מלובן את אות־הקלון „א" [אורח־פורח] ולהשתמש בו, כשהוא נתון בשרשראות, לעבודה ברחוב או לשירותים אחרים. הֵעֵרים האורח־פורח וסילף את מקום מולדתו, ייענש לשמש עבד־לצמיתות לאותו מקום, לתושביו או לאיגודים־של־תושבים, ובבשרו תיטבע אות־קלון „ע". הרשות בידי כל אדם לקחת מן האורח־פורח את ילדיו ולהחזיקם אצלו כשוליות — בחורים עד גיל 24, בחורות עד גיל 20. ברחו, ייהפכו לעבדים — עד גיל האמור למעלה — לבעליהם־מחנכיהם, והללו רשאים לשים אותם באזיקים, להלקותם וכו', לפי ראות עיניהם. כל בעלים

---

* המובן: החוק משנת־מלכותו ה־27 של הנרי השמיני. הסיפרות אשר במקום השני (בנתונים שיבואו אחר־כך) מסמנות את המספרים הסידוריים של החוקים שיצאו בשנת־המלכות הנדונה. (הע' המערכת של הוצ. מכון מ. אֶ. ל.)

רשאי לשים קולר של ברזל בצוארו, בידיו או ברגליו של עבדו, כדי להכירו על־נקלה ולהיות בטוח יותר שיישאר[221]. החלק האחרון של חוק זה קובע, כי עניים מסוג מסוים, אפשר שיהיו מועסקים על־ידי המקום או על־ידי האנשים, שיסכימו להאכילם ולהשקותם ולמצוא עבודה למענם. סוג זה של עבדי־הקהילה נשתמר באנגליה עד לתוך המאה ה־19 בשם „הולכים־וסובבים" (roundsmen).

אלישבעת, 1572: אביונים בלא רשיון, שהם מגיל 14 ולמעלה, יש לייסרם קשות בשוטים ולהטיל אות־קלון על תנוך אָזנם השמאלית — באם לא נמצא מי שירצה לקבלם לעבודה לשנתיים; נשנה הדבר — והקבצנים הם למעלה מגיל 18 — יש לחייבם מיתה, באם לא נמצא מי שירצה לקבלם לעבודה לשנתיים; אבל אם חזר הדבר בשלישית — יש להמיתם ללא־רחמים כבוגדים־במלכות. חוקים דומים: „18, אלישבעת, ס. 13"; וכן „1597"[221א].

ג'יימס I. כל נודד וחוזר על הפתחים נקרא נוכל ואורח־פורח. שופטי־

---

[221] המחבר של „מסה על תעסוקה וכו'", 1770, מעיר: „דומה, כי בימי מלכותו של אדוארד הששי החליטו האנגלים, בכל הרצינות, לעודד את המאנופאקטורות ואת התעסוקה של עניים. על כך אנו למדים מתוך חוק מיוחד־במינו, הקובע את התקנה הבאה: ,כל האורחים־פורחים — יינתן בהם אות־קלון' וכו'." (שם, עמ' 8.)

[221א] תומאס מורוס אומר בספרו „אוטופיה" לאמור: „כדי שיהא לאל ידו של זולל־וסובא אחד, הלועט ואינו יודע שׂבעה, והוא דומה לנגף בארצו, להקיף בגדר אחת כמה אלפי אקרים, מנושלים האריסים מחלקותיהם ומבתיהם. בתחבולות־עורמה או בחזקת־היד שוברים את רוחם, ובעלבונות וקיפוחים מייגעים אותם, עד שיהיו אנוסים למכור את שלהם. בין באמצעי זה ובין באמצעי זה כופים נדודים על עלובים אלה, על גבר ואשה, על בעלים ונשיהם, על יתומים ואלמנות, על אמהות וילדיהן הרכים, על משפחות מרובות־נפשות ומעוטות־נכסים, כי עבודת האיכר צריכה ידיים מרובות. על כולם נגזרת גזירת גלות מבתיהם היקרים להם, שבהם גדלו, ואליהם נקשרה נפשם. והללו שוב אין מוצאים מקום להניח בו את ראשיהם. את כלי ביתם, שאין מחירם מרובה, לוא גם ניתן להם לחכות לקונה, הם אנוסים למכור בזיל־הזול, כי שעתם דחוקה עליהם. לאחר שהוציאו את מעט הכסף בימי נדודיהם, מה יעשו ולא יגנבו ולא ייתלו על־פי הדין? שמא תאמר: יפשטו יד ויהיו אורחים־פורחים, משוטטים אילך ואילך, קהל קבצנים נודדים. הרי יחבשו אותם בבית־האסורים, על שום שהם עוברי־דרכים הבאים לחַסר את הבריות. זאת ועוד: אין איש רוצה להעסיק אותם בעבודה כל־שהיא, אף על פי שהם מבקשים בלב־ונפש לעשות מלאכה." [לפי התרגום העברי מאת אפרים שמואלי, הוצ' ספרית פועלים, עמ' 82, 83.] מבין אותם נודדים מסכנים, שעליהם אומר תומאס מורוס, כי היו כופין אותם לעסוק בגניבה — „נידונו למוות 72.000 גנבים, גדולים וקטנים" בימי מלכותו של הנרי השמיני. (הולינשד: „תיאור של אנגליה", כרך א', עמ' 186.) בימיה של אלישבעת „היו תולים עד־מהרה את הנוכלים; ואף־על־פי־כן לא חלפה שנה, בדרך כלל, שלא היו טורפים בה 300 או 400 מביניהם ומוסרים אותם לתלייה." (סטרייפ: „כרוניקה על הרפורמאציה וביסוסה של הדת, ועל מאורעות אחרים ושונים בכנסייה של אנגליה בימי מלכות־האושר של המלכה אלישבעת." מהדורה שנייה, 1725, כרך ב'.) לפי אותו סטרייפ, הומתו במשך שנה אחת בסומרסטשייר 40 אנשים, 35 נחתם בבשרם אות־קלון, 37 הולקו בשוט, ו־183 נשתחררו כ„אורחים־פורחים שאין להם תקנה." ואף־על־פי־כן סבור הוא, שאותו מספר רב של נענשים אינו מקיף אפילו לא חמישית של העבריינים הממשיים — וזה מחמת רשלנותם של שופטי־השלום ומחמת חמלתו האווילית של העם. הוא מוסיף־ואומר, כי המחוזות האחרים של אנגליה לא היה מצבם טוב יותר מזה שבסומרסטשייר, ובאחדים היה המצב אפילו גרוע יותר.

השלום בבתי־הדין המקומיים [Petty Sessions] מיופי־כוח הם להלקות אותם לעיני הקהל, לכלוא אותם בכלא ל־6 חדשים משתפסום בראשונה; ל־2 שנים משתפסום בשנייה. במשך ימי מאסרם יש לייסרם בשוטים; מניין המלקות ותכיפותן מסורים לראות עיניהם של שופטי־השלום... אורחים־פורחים שאין להם תקנה והמסוכנים שבהם — יש לטבוע בכתפם השמאלית את אות־הקלון (נ) [נוכל] ולחייבם בעבודת כפייה; ואם נתפסו שוב במעשה קבצנות, יש להמיתם ללא־רחם. תקנות אלו, שעמדו בתקפן עד לתחילת המאה ה־18, לא בטלו אלא בחוק „12 אַנה ס. 23״.

חוקים דומים הוצאו גם בצרפת; כאן נוסדה בפאריס באמצע המאה ה־18 „ממלכת האורחים־פורחים״ (royaume des truands). עוד בתחילת מלכותו של לואי ה־16 ניתנה פקודה (מ־13 ביולי 1777), כי כל איש בריא, מבן 16 עד בן 60, שאין לו אמצעי־קיום ואין אומנות מסוימת בידו — יש לשלחו לאניית־האסירים. בדומה לכך הוא החוק מאוקטובר 1537 של קארל ה־5 בשביל ארצות־השפלה; הצו הראשון של המדינות והערים בהולאנד מ־19 במארס 1614; הכרוז [Plakat] של החבלים המאוחדים מ־25 ביוני 1649, וכו׳.

הנה כי כן: עם־הארץ, לאחר שנושלו מן האדמה, הוגלו ונהפכו לאורחים־פורחים — באו עתה חוקים אימתנים־גרוטסקיים ודחקו אותם, בשוטים ובאותות־קלון ובעינויים גדולים, לתוך המשמעת הדרושה לשיטת העבודה־השכירה.

ולא די בכך, שתנאי העבודה מופיעים בקוטב אחד בחזקת הון ובקוטב השני בחזקת אנשים, שאין להם מה למכור אלא כוח־עבודתם בלבד. ואף לא די בכך, שכופין אותם עד שיאמרו רוצים אנו למכור עצמנו. עם התקדמותו של הייצור הקאפיטאליסטי מתפתח מעמד של פועלים, שמקבלים על עצמם — בהשפעת החינוך, המסורת, ההרגל — את דרישותיו של אותו אופן־ייצור בחינת חוקי־טבע מובנים־מאליהם. האירגון של תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי בשכלולו שובר כל התנגדות; הרביה המתמדת של עודף־אוכלוסין יחסי משמרת את החוק בדבר אספקת־העבודה וביקוש־העבודה, וממילא גם את שכר־העבודה עצמו, בתוך שיגרה המתאָמת לצרכים של שיערוך־ההון; הלחץ הדומם של היחסים הכלכליים חותם־ומשלים את שלטונו של בעל־ההון על הפועל. אמנם גם עתה משתמשים עוד באלימות אַל־כלכלית ישירה, אך אין עושים כן אלא לעתים יוצאים מן הכלל. בשביל מהלך הדברים כתיקונם אפשר להשאיר את הפועל בידי „חוקי־הטבע של הייצור״, כלומר, בידי תלותו בהון — תלות, הנובעת מתוך תנאי־הייצור עצמם, הערובים לה ומנציחים אותה, מה שאין כן בימי־בראשית ההיסטוריים של הייצור הקאפיטאליסטי. הבורגנות הצומחת־ועולה זקוקה לשלטון המדינה, ואף משתמשת בו, כדי „להסדיר״ את שכר־העבודה, כלומר, ללחוץ־ולדחוק אותו לתוך הסייגים הנוחים לעשיית־הרוָחים, כדי להאריך את יום־העבודה ולהחזיק את הפועל עצמו בדרגת־התלות התקינה. זהו גורם מהותי בשביל המתקרא הצבר ראשוני.

מעמד הפועלים־השכירים, שקם במחצית השנייה של המאה ה־14, לא הינה באותם ימים ואף לא במאה שבאה אחריה אלא חלק זעיר מאוד של העם, אלא שנתבצר יפה בעמדתו והיה מוגן על ידי המשק־האיכרי העצמאי בכפר ואירגון

אגודות־האומנים בעיר. הבעלים והפועל סמוכים היו זה לזה מבחינה חברתית, גם בעיר וגם בכפר. לא היתה כפיפותה של העבודה להון אלא כפיפות פורמאלית בלבד, כלומר, אופן־הייצור עצמו עדיין לא היה לו אופי קאפיטאליסטי סגולי. היסוד המשתנה של ההון הכריע הרבה במשקלו על היסוד הקבוע. הדרישה לעבודה־שכירה מיהרה, איפוא, לגדול עם כל הצבר חדש של ההון, ואלו אספקת העבודה־השכירה לא נמשכה אחריו אלא מעט־מעט. חלק גדול מן התוצרת הלאומית, זה שנהפך אחר כך לקרן־ההצבר של ההון, עדיין היה נכנס אז לקרן־הצריכה של הפועל.

תחוקת העבודה־השכירה — שמעצם תחילתה לא חוקקוה אלא לשם ניצולו של הפועל, ועם התקדמותה עמדה באותו יחס־איבה לגביו[222] — נפתחה באנגליה עם חוק־הפועלים [Statute of Labourers] של אדוארד III, 1349. כיוצא בו בצרפת — הפקודה משנת 1350, שניתנה בשם המלך ז׳אן. התחוקות באנגליה ובצרפת מקבילות אחת לשנייה, ומזדהות לפי תכנן. כל שחוקי־הפועלים שקודים לכפות על הפועלים הארכתו של יום־העבודה, שוב לא אחזור לטפל בהם, שכן כבר נדון עניין זה קודם־לכן (פרק שמיני, סעיף 5).

חוק־הפועלים [Statute of Labourers], נקבע לפי דרישתו התקיפה של בית־הנבחרים. טורי [שמרני] אחד אומר בתמימותו: „קודם־לכן היו העניים [הפועלים] דורשים שכר גבוה כל כך עד כדי להעמיד בסכנה את התעשייה והעושר; עכשיו שכרם נמוך כל כך שאף הוא מעמיד בסכנה את התעשייה והעושר במידה שוה ואולי יותר מכן, אם גם בצורה אחרת"[223]. נקבע תעריף חוקי לשכר־עבודה בעיר ובכפר, בשביל עבודה־ליחידה ובשביל עבודה־ליום. הפועלים הכפריים צריכים להשכיר עצמם לשנה, והפועלים בעיר — לפי „השוק הפתוח". אסור — העובר צפוי לעונש של מאסר — לשלם שכר גבוה מן הקבוע לפי החוק, אולם המקבל את השכר נענש עונש חמור יותר משנענש הנותן. וכן מוצא אתה עוד בסעיפים 18 ו־19 של חוק־השוליות — חוק של אלישבעת המלכה — שעונש של מאסר לעשרה ימים צפוי למי שמשלם שכר גבוה יותר, ועונש של מאסר לעשרים ואחד יום צפוי למי שמקבל אותו. חוק משנת 1360 מחמיר את מידת העונשים, ולא עוד אלא שנותן תוקף לבעלים לכפות את הפועלים כפייה גופנית, שיהיו עובדים לפי השכר שבתעריף החוקי. כל הצירופים — חוזים, שבועות וכו׳ — שהטילו התחייבויות־גומלין על הבנאים והנגרים, הוכרזו כבטלים ומבוטלים. קואליציה [ברית] של פועלים נחשבת כעבירה חמורה — מן המאה ה־14 ועד 1825, השנה שבוטלו החוקים נגד הקואליציה. הרוח המתבטא בחוק־הפועלים משנת 1349 ובתולדותיו מתבלט בכל הבהירות מתוך כך, שאמנם נקבע בפקודה מטעם המדינה — מאקסימום לשכר־העבודה, אך בשום פנים לא נקבע לו מינימום.

---

[222] „כל־אימת שמנסה התחוקה להסדיר את הסכסוכים בין האדונים (masters) ובין פועליהם, הרי היועצים [של התחוקה] הם תמיד האדונים," — אומר א. סמית. „הרוח אשר בחוקים — הוא הקניין." — אומר לינגה.

[223] „סופיזמים של חופש־המסחר. ע"י עורך־דין." לונדון 1850, עמ׳ 206. הוא מוסיף ואומר בהתמרמרות: „היינו מוכנים־ומזומנים למדי להתערב לטובת המעסיק; וכי אין אפשרות לעשות משהו לטובת המועסק?"

כידוע, הורע מאוד מצב הפועלים במאה ה־16. עלה השכר בממון, אך עלייה זו לא היתה שקולה כנגד ירידת ערכו של הממון ולא כנגד העלייה המַתאמת במחירי־הסחורות. הווה אומר: למעשה ירד שכר־העבודה. ואף על פי כן עמדו־בעינם החוקים למען הורדת שכר־העבודה, לרבות כריתת־האָזניים וטביעת אותות־קלון לכל מי „שאיש לא רצה לקבלם לעבודה". חוק־השוליות „5 אלישבעת, סעיף 3" מייפה את כוחם של שופטי־השלום לקבוע שיעורי־שכר מסוימים ולשנותם לפי עונות־השנה ולפי מחירי־הסחורות. ג׳יימס I הרחיב הסדר זה של העבודה והטילו גם על אורגים, טווים וכל סוגי עובדים אחרים[224]; ג׳ורג׳ II הטיל את החוקים נגד הקואליציה של הפועלים על כל סוגי־המאנופאקטורה.

בתקופת המאנופאקטורה־ממש נתחזק אופן־הייצור הקאפיטאליסטי למדי, עד שההסדר החוקי של שכר־העבודה נעשה גם בלתי־ניתן להגשמה וגם מיותר — אלא שעל כל צרה לא רצו לשלול מעצמם כלי־זין אלה מתוך בית־הנשק הישן. עוד החוק „8 ג׳ורג׳ II" אָסר לשלם לשוליות־של־חייטים בלונדון וסביבתה יותר מן השכר של 2 שילינגים ו־7½ פנסים ליום — חוץ מבמקרים של אֵבל ציבורי; עוד החוק „13 ג׳ורג׳ III, ס׳ 68" מוסר לידי שופטי־השלום את הסדר שכר־העבודה לאורגי־משי; עוד בשנת 1796 נדרשו שני פסקי־דין של בית־הדין העליון כדי להכריע, אם פקודותיהם של שופטי־השלום בעניין שכר־העבודה כוחן יפה גם לגבי פועלים־לא־חקלאיים; עוד בשנת 1799 אישר חוק פארלאמנטארי, כי שכרם של פועלי־המכרות בסקוטיה מוסדר על־ידי חוק של המלכה אלישבעת ועל־ידי שני חוקים סקוטיים משנות 1661 ו־1671. מה גדולה ההפיכה שחלה בינתיים בתנאים אלה — בא ללמד מאורע בבית־הנבחרים האנגלי, שלא נשמע עוד כמותו: בבית הזה, שבמשך 400 שנה ויותר היו מייצרים חוקים בדבר המאקסימום, ששכר־העבודה אינו יכול בשום פנים לעבור עליו — עמד וייטברד והציע בשנת 1796 מינימום חוקי לשכר־העבודה בשביל שכירי־יום חקלאיים. פיט התנגד להצעה

---

[224] מתוך סעיף בחוק 2 של ג׳יימס הראשון, פרק 6, ניתן לראות, כי חרשתנים־כובענים מסוימים נתחצפו, בחזקת שופטי־שלום, לכפות את תעריף־השכר רשמית בסדנאותיהם־הם. — חוקים מיוחדים לקיים בתוקף שכר־עבודה נמוך היו שכיחים בגרמניה, ביחוד אחרי מלחמת שלושים השנים. „המחסור במשרתים ובפועלים היה מטריד מאוד את אדוני־האחוזה, שכן נתרוקן הקרקע מתושביו. כל תושבי הכפר נאסר עליהם להשכיר חדרים לגברים או לנשים פנויים; על קיום האחרונים יש להודיע לרשות, והם ייכלאו בבית־הסוהר, באם לא יירצו להיות משרתים — גם אם מתקיימים הם מעבודה אחרת, כגון שהם עוסקים בזריעה אצל האיכרים ומקבלים שכרם, או שהם סוחרים אפילו בממון ובסחורה. (פריבילגיות וסאנקציות מאת הקיסר בשביל שלזיה, I, 125.) במשך מאת־שנים תמימה אתה קורא וחוזר וקורא בפקודותיהם של אדוני־הארץ קובלנות על אספסוף הרשעים והחצופים, שאינם רוצים להשלים עם התנאים הקשים ואינם רוצים להסתפק בשכר החוקי; נאסר עליו על בעל־האחוזה היחיד לשלם יותר משקבעה המדינה חוקית. ואף־על־פי־כן אתה מוצא, כי תנאי השירות אחרי המלחמה טובים יותר משהיו 100 שנה לאחר־מכן; עוד בשנת 1652 היו המשרתים מקבלים בשלזיה פעמיים בשבוע בשר; ובמאה שלנו [המאה ה־19] עוד היו שם שכבות, שלא היו מקבלים בשר אלא שלוש פעמים בשנה. גם השכר־היומי היה אחרי המלחמה גבוה יותר משהיה במאות־השנים שלאחר־מכן." (ג. פרייטאג.)

זו, אך הודה, כי „מצב העניים הוא איום (cruel)“. סוף־סוף בוטלו בשנת 1813 החוקים בדבר הסדר־השכר. לא היו חוקים אלה אלא אנומאליה מגוחכת, מאחר שבעל־ההון היה מסדיר את בית־החרושת בכוח התחוקה הפרטית משלו, ובעזרתו של המס־לעניים נתן להשלים את שכרו של הפועל החקלאי כדי להעמידו על המינימום ההכרחי־ביותר. אבל עד ימינו אלה נשתמרו ועומדות במלוא פריחתן התקנות של חוקי־הפועלים בדבר חוזים שבין הבעלים והפועלים־השכירים, בדבר התאריכים לפיטורים, וכיוצא באלה — ותקנות אלו קובעות, שאם הבעל מפיר את החוזה, אין להגיש נגדו אלא תביעה אזרחית, ואלו פועל שמפיר את החוזה, מגישים נגדו תביעה פלילית.

החוקים האכזריים נגד הקואליציות בטלו בשנת 1825 מחמת עמדתו המאַיימת של הפרולטאריון. ואף על פי כן לא בטלו אלא בחלקם. כמה מן השיורים הנאים של החוקים הישנים לא נעלמו אלא בשנת 1859. סוף־סוף התיימר חוק־הפארלאמנט מ־29 ביוני 1871 לחסל את העקבות האחרונים של אותה תחוקה מעמדית, משהוכרו חוקית האגודות המקצועיות [Trades' Unions]. והנה בא חוק־של־הפארלאמנט מאותו יום (An act to amend the criminal law relating to violence, treats and molestation [חוק, שיתקן את התחוקה הפלילית בדבר אלימות, איומים והטרדה]) ומחזיר למעשה את המצב הקודם ליושנו, אך בצורה חדשה. והנה כל אותם אמצעים, שהפועלים יכולים להשתמש בהם בשעת שביתה או השבתה (lock-out — שביתת החרשתנים המאוחדים, הסוגרים בזמן אחד את בתי־החרושת שלהם), הוצאו — על־ידי אותו מעשה־להטים של הפארלאמנט — מסמכותו של המשפט הכללי וניתנו למרותה של תחוקה־פלילית לשעת חירום; ולחרשתנים עצמם, בתפקידם כשופטי־שלום, נמסר לפרש אותה תחוקה כרצונם. אותו בית־הנבחרים ואותו מר גלאדסטון הכניסו שנתיים קודם־לכן, על דרך היושר הידוע, הצעת־חוק בדבר ביטולם של כל חוקי־עונשין לשעת־חירום כנגד מעמד־הפועלים. אולם לא נתנו לחוק זה להגיע אלא עד כדי קריאה שנייה, וכך הוארך־ונדחה כל העניין, עד שקמה סוף־סוף רוח ב„מפלגה הליבראלית הגדולה“ — משנכנסה בברית עם הטורים — לפנות ולעמוד בגלוי נגד אותו פרולטאריון, שהביא אותה לשלטון. ולא נתקררה דעתה של „המפלגה הליבראלית הגדולה“ בבגידה זו, אלא התירה להם לשופטים האנגלים, — מלחכי־פינכה אלה מאָז ומתמיד של המעמדות השליטים — לחפור ולהוציא שוב לאור העולם את החוקים הישנים על „פעולות מחתרת“ ולהשתמש בהם כנגד הקואליציות של הפועלים. אנו רואים, כי בית־המחוקקים האנגלי רק בעל־כרחו, ובלחצם של ההמונים, ויתר על החוקים כנגד השביתות והאגודות־המקצועיות — לאחר שאותו פארלאמנט עצמו הגן, תוך אנוכיות מחפירה, במשך 500 שנה על עמדתה של אגודה־מקצועית [Trades' Union] מַתמדת לקאפי־טאליסטים נגד הפועלים.

מיד בתחילת הסערה של המהפכה העיזה הבורגנות הצרפתית לחזור ולהוציא מידי הפועלים את זכות־ההתאגדות שרק זה עתה כבשוה לעצמם. בצו מ־14 ביוני שנת 1791 עמדה זו והכריזה, כי כל קואליציה של פועלים היא „התנקשות בחופש ובהכרזת זכויות האדם“, שמוטל עליה עונש של 500 ליוורים יחד עם נטילת הזכות

של אזרח פעיל לשנה אחת[225]. חוק זה, הלוחץ־ודוחק בכוח משטרת־המדינה את מלחמת־ההתחרות שבין הון ועבודה לתוך סייגים נוחים בשביל ההון — האריך ימים מכל המהפכות ומחילופי שושלות. אפילו ממשלת האימתנות לא פגעה בו. רק לפני זמן קצר מאוד נמחק אותו חוק מתוך ספר חוקי־העונשין [Code Pénal]. אין לך דבר אופייני יותר מן האמתלה שניתנה להפיכה מדינית־בורגנית זו [הצו הנ"ל מ־14 ביוני]. „אף אם נודה" — אמר לה־שאפּליה, המרצה [לאותו חוק] — „כי שיעורי השכר צריכים להיות גבוהים יותר במקצת משהם עכשיו... שהשכר צריך להיות גבוה למדי בשביל מי שמקבל אותו, כדי שיהיה חפשי ממצב של תלות מוחלטת הנובעת מן המחסור במצרכי־החיים — ושהיא כמעט תלות של עבדות", אף על פי כן אסור להם לפועלים לבוא ביניהם לידי הסכם בענייניהם־הם, אסור להם לפעול בשותפות ועל־ידי כך להקטין את „תלותם המוחלטת שהיא כמעט תלות של עבדות"; משום שדוקא על־ידי כך הם מקפחים „את חירותם של בעליהם הקודמים (ci-devant maîtres), היינו, של בעלי המפעלים כיום" (זו חירות להחזיק את הפועלים בעבדות!); ומשום שקואליציה נגד עריצותם של מי שהיו ראשי האיגודים משמשת — נחשו מה! — החזרת האיגודים [corporations], שבוטלו על־ידי הקונסטיטוציה הצרפתית![226]

4. התהוותם של החוכרים הקאפיטאליסטיים

לאחר שעסקנו באותה יצירת־אלימות, שיצרה את הפרולטארים „החפשים" כעוף השמים; באותה משמעת הדמים, שהופכת אותם לפועלים־שכירים; באותו מעשה ממלכתי־מדיני מתועב, המעלה את דרגת־הניצול של העבודה בכוח המשטרה, ועל־ידי כך מגביר הוא את הצבר־ההון — שוב אתה שואל: מהיכן באו בעלי־ההון בראשיתם? שהרי נישולו של עם־הארץ שוב אינו יוצר במישרין אלא בעלי־קרקעות גדולים. אשר להתהוותו של החוכר, הרי יכולים אנו, כביכול, למשש אותה בידיים, שכן משמשת היא תהליך אטי, הנמשך־והולך מאות רבות בשנים. הצמיתים עצמם, ובצדם גם בעלי־קרקע זעירים, חפשיים, היו נתונים ביחסי־קניין שונים־ביותר, ולפיכך גם נשתחררו־והלכו בתנאים כלכליים שונים מאוד.

צורה ראשונה של חוכר באנגליה היא צורת הסוכן־המפקח (Bailiff), שגם הוא צמית היה. מעמדו דומה היה לזה של סוכן־המשק (Villicus) ברומא העתיקה, אלא שתחום פעולתו [של הראשון] יותר מצומצם היה. במחצית השנייה של המאה

---

225 פרק ראשון שבחוק זה אומר: „כיון שאחד היסודות של החוקה הצרפתית הוא ביטול כל מיני התאגדויות של אזרחים מאותו מעמד ומשלח־יד — שוב מוטל איסור על חידושן מטעם איזה־שהוא ובצורה כל־שהיא." פרק רביעי אומר: „אזרחים, מאותו מקצוע, משלח־יד, אומנות — אם הם ממתיקים־סוד יחד ומחליטים על הסכמים, כדי לסרב במשותף מלבצע את הפעולות של משלח־ידם או של עבודתם, או כדי לבצעם במחיר מסוים בלבד, הרי אותם התיעצויות או הסכמים... יוכרזו כמתנגדים לחוקה וכהתנקשות בחופש ובהכרזת זכויות האדם וכו'", לאמור: הללו הם פשעים פליליים נגד המדינה, ממש כמו בחוקי־העבודה העתיקים. („המהפכות בפאריס." פאריס 1791, כרך שמיני, עמ' 523.)

226 בּיּשה וּרוּ: „ההיסטוריה הפארלאמנטארית", כרך עשירי, עמ' [193 ואילך] 195.

ה־14 בא במקומו של המשגיח — אריס, שאדוני־הקרקע מצייד אותו בזרעים, בבהמות ובכלי־עבודה חקלאיים. מצבו אינו נבדל בהרבה ממצבו של האיכר. אלא שהוא מנצל יותר עבודה־שכירה. עד מהרה הוא נהפך לחוכר־למחצה (Metayer). הוא נותן חלק אחד מן ההון החקלאי, ואת החלק השני נותן אדוני־האחוזה. זה וזה מחלקים ביניהם את התוצרת־הכוללת לפי פרופורציה הנקבעת בחוזה. צורה זו נעלמת עד־מהרה באנגליה, והיא מפנה את מקומה לחוכר־ממש; זה משערך את הונו של עצמו, תוך שהוא משתמש בפועלים־שכירים, וחלק מעודף־התוצרת, אם בממון ואם בעין, הוא משלם בתורת רנטה קרקעית לאדוני־הקרקע.

כל זמן שהאיכר העצמאי וכן המשרת־החקלאי, זה שבצד עבודתו כשכיר היה מטפל גם במשקו שלו — במאה ה־15 — מעשירים עצמם בעבודתם־הם, הרי גם נסיבותיו של החוכר וגם שדה־ייצורו אינם נשארים אלא בינונים בלבד. המהפכה החקלאית בשליש האחרון של המאה ה־15, הנמשכת כמעט כל המאה ה־16 (פרט לעשורים האחרונים של מאה זו) — מעשירה את החוכר באותה מהירות שהיא מדלדלת את העם הכפרי[227]. תפיסת־הגזל של כרי־המרעה אשר לעדה וכו' נותנת לו לחוכר את האפשרות להרבות במידה יתירה את מקנהו, כמעט ללא הוצאות, בעוד שהבהמות מספקות לו כמות גדולה יותר של אמצעי־זיבול בשביל עיבוד הקרקעות.

במאה ה־16 נוסף לכך גורם חשוב עד כדי הכרעה. אותם ימים נעשו חוזי־החכירה לזמנים ארוכים, תכופות ל־99 שנה. הירידה הממושכת בערכן של המתכות היקרות, וממילא בערכו של הממון, הביאה לחוכרים פירות־זהב. ירידה זו הורידה קודם כל את שכר־העבודה — אם להסיח את הדעת מכל שאר הנסיבות, שעמדנו עליהן למעלה. חלק משכר־העבודה נצטרף אל ריווח־החכירה. העלייה המתמדת במחירים של הדגן, הצמר, הבשר — בקיצור: של כל התוצרות החקלאיות — הגדילה־והרבתה את ההון הממוני של החוכר, שלא מעשייתו; ואלו הרנטה הקרקעית, שחייב היה לשלם, היתה מחושבת בערך־הממון שנתיישן[228]. וכך נמצא החוכר

---

[227] וכך אומר האריסון בספרו „תיאור של אנגליה": „חוכרים שקשה היה להם קודם־לכן לשלם רנטה של 4 לי"ש, משלמים עכשיו 40, 50, 100 לי"ש; ואף־על־פי־כן העסק נחשב בעיניהם רע, אם לא יחסכו לעצמם עם סיום חוזה־החכירה רנטה של 6—7 שנים."

[228] בדבר ההשפעה של ירידת ערך הממון במאה ה־16 על שכבות שונות בחברה — עיין: „חקירה תמציתית או קצרה בקובלנות רגילות ומסוימות של חוגים שונים מבני ארצנו בימינו אלה. מאת וו. ס., ג'נטלמן", לונדון 1581. צורת הדו־שיח בספר זה גרמה, שזמן רב היו מייחסים אותו לשקספיר, ועוד בשנת 1751 פירסמו מהדורה חדשה של הספר בשמו של שקספיר. מחבר הספר הוא ויליאם סטאפורד. במקום אחד טוען האביר (Knight) לאמור:

האביר: „אתה, שכני, איש־האדמה; אתה, האדון הסוחר; וגם אתה, האדון חרש־הנחושת, ואף שאר האומנים — יודעים אתם להסתדר יפה למדי. שהרי במידה שכל הדברים מתייקרים־והולכים על מה שעלו קודם־לכן, בה־במידה מעלים אתם את מחיר סחורותיכם ומשלחי־ידכם, שאתם מוכרים לאחרים. אבל אנו אין לנו מה למכור, שנוכל להעלות את המחיר, כדי לאזן את הדברים שעלינו לקנות מאת אחרים." במקום אחר שואל האביר את הדוקטור: „במטותא ממך, מה הם אותם סוגים (של אנשים), שאתה מתכוון להם? ומה הסוג הראשון, שהנמנים עליו, לדעתך, לא יהא להם הפסד בכך?" — הדוקטור: „הריני מתכוון לכל מי שפרנסתם מיקח וממכר, שכן, ככל שהם קונים ביוקר, כך הם מוכרים

מתעשר־והולך גם על חשבונם של פועליו־השכירים וגם על חשבונו של **אדוני־הקרקע**. אין פלא, איפוא, שקיים היה באנגליה בסוף המאה ה־16 מעמד של „**חוכרים קאפיטאליסטיים**" עשירים — עשירים לפי התנאים בימים ההם[229].

5. השפעה־חוזרת של המהפכה החקלאית על התעשייה. הקמת השוק הפנימי בשביל ההון התעשייתי

נישולו של העם הכפרי וגירושו, שנתחוללו גלים־גלים ונתחדשו תמיד — היו מספקים, כפי שראינו, לתעשייה העירונית המונים־המונים של פרולטארים, העומדים לחלוטין מחוץ ליחסים של אגודות־האומנים; זה היה גורם מוצלח־ונבון, עד שא. אנדרסן הזקן (לא להחליפו בג'יימס אנדרסן) בספרו „תולדות המסחר" ראה בכך התערבות ישירה של ההשגחה העליונה. עלינו לעמוד עוד קצת על יסוד זה

לאחר־מכן". — האביר: „ומה הסוג הבא, שלדעתך ירויח בכך?" — הדוקטור: „ברי. כל מי שמחזיקים בחכורות ברשות עצמם לפי הרנטה (rent) הישנה. שכן, משלמים הם לפי הרנטה הישנה ומוכרים לפי החדשה — כלומר, בעד אדמתם משלמים הם בזול מאוד, וכל הדברים שגדלים עליה מוכרים הם ביוקר..." — האביר: „ומה הוא הסוג, שעליו אמרת, שהנמנים עליו יפסידו בכך יותר משירויחו הללו [הנמנים על הסוגים הקודמים]?" — הדוקטור: „אלה הם כל האצילים, האדונים המכובדים (noblemen, gentlemen) והאחרים כיוצא בהם, שהם מתקיימים אם על רנטה קבועה או על קיצבה, או שאינם מעבדים את האדמה, או שאינם מתעסקים לא במיקח ולא בממכר."

[229] בצרפת ה־régisseur, היינו, סוכן־המשק וגובה המסים בשביל האדון־הפיאודאלי בתקופה הקדומה של ימי־הביניים, הוא שנהפך מיד לאיש העסקים [homme d'affaires] שבמעשי עורמה, סחיטה, רמאות וכו' הוא מטפס ועולה לדרגת קאפיטאליסט. אותם סוכנים [régisseurs] הם־גופם היו לפעמים אדונים מכובדים. למשל: „חשבון זה מגיש מר ז'אק דה־תורס, אביר ושומר־הטירה של בסאנקון, לאותו אדון, היושב בדיז'ון ומנהל חשבון בשביל הדוכס והרוזן של בורגונד — בדבר הרנטות ששולמו לטירה הנ"ל מיום ה־25 בדצמבר 1359 עד ליום ה־28 בדצמבר 1360." (אלקסיס מונטיי: „משנה בדבר החומר בכתבי־היד וכו'", כרך א', עמ' 234 ואילך.) וכבר כאן רואים, כי בכל תחומי החיים של החברה נופל חלק־הארי לידו של המתווך. בתחום הכלכלי, למשל, באים אישי־הממונות, אנשי־הבורסה, סוחרים, חנונים זעירים, והם הנוטלים לעצמם את השמנת מן העסקים; בעסקי החוק האזרחי — בא עורך־הדין וגוזז את לקוחותיו; בפוליטיקה יפה כוחו של הנציג מכוחם של הבוחרים, ויפה כוחו של המיניסטר מכוחו של השליט העליון; בדת — אלוה נדחק־הצדה מפני ה„שליח", והלה שוב נדחק מפני הכמרים, אותם המתווכים ההכרחיים בין הרועה הטוב ובין צאן־מרעיתו. כמו באנגליה כן גם בצרפת, מחולקות היו הטריטוריות הפיאודאליות הגדולות להרבה והרבה משקים קטנים, אלא שהתנאים היו גרועים יותר לאין־השוָאה בשביל עם־הארץ. במאה ה־14 צצו־ועלו החכורות fermes או terriers. **מספרן** הלך־וגדל בהתמדה עד כדי 100.000 והרבה יותר מכך. היו משלמים רנטה קרקעית, מחלק ה־12 עד החלק ה־5 מן היבול — אם בממון ואם בעין [in natura]. ה־terriers היו הפקדים או הפקדי־משנה (fiefs, arrière-fiefs), הכל לפי ערכן והיקפן של האחוזות, שאחדות מהן לא היו מונות אלא אֲקרים [arpents] מועטים. כל אותן ה־terriers היתה להן זכות־שיפוט, במידה זו או אחרת, לגבי תושבי־האדמות; בשיפוט זה היו ארבע דרגות. דעת לנבון נקל, מה היה לחצם של כל אותם העריצים הקטנים על עם־הארץ. מונטיי אומר, כי היו מצויים אז בצרפת 160.000 בתי־דין, בעוד שכיום מספיקים 4000 טריבונאלים (במניין זה גם בתי־משפט השלום).

שבהצבר הראשוני. קלישות זו של העם הכפרי, העצמאי, העובד במשקו של עצמו — לא זה בלבד שהיתה מַתאֶמת לה הצטופפותו של הפרולטאריון התעשייתי, כדרך שמסביר ג׳ופרי סט.־היל ר את הצטופפותו של החומר־העולמי כאן על־ידי קלישותו שם[230]. אף על פי שנתמעט מספרם של עובדי האדמה, המשיכה זו ליתן תוצרת באותה מידה כמקודם או יותר מכן — משום שבעקבות המהפכה ביחסי הקניין הקרקעי באו: מתודים משוכללים של עיבוד, שיתוף־עבודה מרובה, ריכוזם של אמצעי־הייצור, וכו׳; ומשום שהפועלים־השכירים החקלאיים לא בלבד שנדרשו להתאמצות אינטנסיבית־יותר בעבודתם[231], אלא גם נצטמצם־והלך יותר ויותר שדה־הייצור של העבודה שעבדו לטובת עצמם. ובכן: תוך שפוטר חלק מן העם הכפרי, פוטרו גם אמצעי־מחייתו הקודמים. הללו נהפכים עכשיו ליסוד חומרי של ההון המשתנה. האיכר, שגורש־והושלך ללא קיום, אנוס עכשיו לרכוש לעצמו, בצורת שכר־עבודה, את ערך אמצעי־המחיה מידי בעליו החדשים, מידי בעל־ההון התעשייתי. ומה באמצעי־המחיה, אף בחומר־הגלם החקלאי, מן התוצרת המקומית, בשביל התעשייה כן. אף הוא נהפך ליסוד של ההון הקבוע.

נניח, למשל, שחלק מאיכרי וסטפאליה — בימיו של פרידריך השני עסקו הללו כולם בטוויית פשתן אך לא משי — נושלו בזרוע וגורשו מאדמתם, ואלה שנשארו נהפכו לשכירי־יום אצל החוכרים הגדולים. בו־בזמן קמים־ועולים מפעלים גדולים לטוויית־פשתן ולאריגתו, ובהם עובדים כשכירי־יום ה„משוחררים". מראה הפשתן עתה כמראהו מקודם. לא נשתנתה בו אף נימה אחת, אבל נשמה חברתית חדשה נכנסה לתוך גופו. הוא משמש עכשיו חלק מן ההון הקבוע של אדוני־המאנופאקטורה. מתחילה היה הפשתן מחולק בין המון רב של יצרנים זעירים, שהיו מגדלים אותו בידיהם וטווים שיעורים־שיעורים קטנים יחד עם בני משפחתם; ואלו עכשיו הוא מרוכז בידיו של בעל־הון אחד, המעסיק אחרים בטווייה ובאריגה למענו. העבודה הנוספת המושקעת בטוויית־הפשתן, נתממשה תחילה בהכנסה נוספת של משפחות־איכרים לאין־מספר, או גם — בימיו של פרידריך השני — בתשלום מסים למלך פרוסיה [pour le roi de Prusse][עב]. עכשיו היא מתממשת ברווחיהם של בעלי־הון מועטים. הפלכים והנולים, שקודם־לכן מחולקים היו על פני הארץ, עכשיו הם מכונסים ומצופפים בכמה קסרקטיני־עבודה גדולים — כמו הפועלים, כמו החומר הגלמי. ופלכים ונולים וחומר־גלם, שהיו קודם אמצעים לקיומם העצמאי של טווים ואורגים — מכאן ואילך הם נהפכים לאמצעים כדי לפקד עליהם[232] ולסחוט מהם עבודה שלא־בתשלום. אי־אתה מכיר בהם במפעלי־המאנופאקטורה הגדולים, כשם שאי־אתה מכיר בחכורות הגדולות, כי נתהוו תוך מיזוגם של הרבה מקומות־ייצור קטנים ונישולם של הרבה יצרנים־זעירים עצמאיים. אך אין להטעות את מי שמסתכל ללא משוא־פנים. בימיו של מיראבו, ארי־המהפכה, עדיין קרויות היו המאנופאק־

---

230 בספרו „מושגים של הפילוסופיה הטבעית", פאריס 1838.

231 נקודה זו מדגיש סר ג׳יימס סטיוארט.

232 „הריני מוכן להרשות" — אומר הקאפיטאליסט — „שיהא לכם הכבוד לשרתני, בתנאי שתתנו לי — חלף עמלי, שאני עמל לפקד עליכם — את המעט שנשאר בידיכם." (ז׳. ז׳. רוסו: „מסה על הכלכלה המדינית" [ג׳ינֵיבָה 1760, עמ׳ 70]).

טורות הגדולות „מאנופאקטורות מאוחדות" (manufactures réunies) בתי־מלאכה שנתחברו־יחד, כשם שאנו מדברים בשדות־ניר מאוחדים. „אין הבריות רואים" — אומר מ י ר א ב ו — „אלא את המאנופאקטורות הגדולות, בהן עובדים מאות אנשים בפיקוחו של מנהל אחד, והן קרויות כרגיל מאנופאקטורות מאוחדות (manufactures réunies). כנגד זה כמעט שאין שמים־לב לאותם מפעלים, בהם עובדים מספר גדול של פועלים במפורד וכל אחד על חשבונו הוא; מפעלים אלה נדחקים לגמרי לקרן־זוית מפני הראשונים. זו היא טעות גדולה, שכן רק האחרונים מהווים גורם חשוב באמת בשביל עושר־האומה... המאנופאקטורה המאוחדת (manufacture réunie) אפשר ותעשיר עושר עצום אחד או שניים מבעלי־העסקים (entrepreneurs), אבל הפועלים לא יהיו אלא שכירי־יום, שמשלמים להם הרבה או מעט, אך לא יטלו חלק בהצלחתו של העסק. כנגד זה בבית־המלאכה הנפרד (manufacture séparée) איש לא יתעשר, אבל רבים מן הפועלים יחיו חיי־רוָחה; החסכנים והחרוצים יוכלו לאגור קצת הון, שישמש רזרבה בשביל הולדת ילד חדש, בשביל מחלה, לעצמם ולבני משפחתם. ומספר הפועלים החסכנים והחרוצים ילך־ויגדל, משום שהם יראו בהתנהגות טובה, בפעילות, אמצעי לשפר בהרבה את מצבם, ולא אמצעי להשיג עלייה קטנה בשכרם, שבשום פנים אין בה משום חשיבות בשביל העתיד ושכל תוצאתה היא שהאנשים באים לידי מעמד, כדי לחיות קצת טוב יותר, אבל רק מיום ליום... מאנופאקטורות נבדלות־אינדיווידואליות (discrete), על הרוב כרוכות בעיבוד משקים זעירים — רק הן מאנופאקטורות חפשיות"[233]. הנישול והגירוש של חלק מהאוכלוסייה הכפרית לא בלבד שהם משחררים את הפועלים, ועמם את אמצעי־מחייתם וחומר־עבודתם, לצרכי ההון התעשייתי — הם גם יוצרים את השוק הפנימי.

ואמנם: אותם מאורעות שהופכים את האיכרים הזעירים לפועלים שכירים והופכים את אמצעי־המחיה והעבודה אשר בידיהם ליסודות חומריים של ההון — הם יוצרים בו־בזמן את השוק הפנימי בשביל ההון. קודם־לכן היתה משפחת האיכר מייצרת ומעבדת את אמצעי־המחיה ואת חומרי־הגלם, שאחר־כך היא עצמה היתה צורכת אותם ברובם הגדול. חומרי־הגלם ואמצעי־המחיה הללו נעשו עכשיו סחורות; החוכר הגדול הוא שמוכרם, ואת השוק לכך הוא מוצא במאנופאקטורות. חטים, בד, אריגי־צמר גסים, — דברים שחומרי־הגלם בשבילם היו מצויים ברשותה של כל משפחת איכרים והם גם נטוו ונארגו על ידה בשביל תצרכתה העצמית — נהפכים עכשיו לסחורות של המאנופאקטורה, ואת השוק לתפוצתן מהווים דוקא המחוזות הכפריים. הלקוחות המרובים המפוזרים, שעד כאן היו משמשים אותם יצרנים זעירים לאין־שיעור שעבדו על חשבון עצמם — מתרכזים עכשיו ונעשים

---

[233] מ י ר א ב ו: „על ממלכת פרוסיה", כרך ג', עמ' 20—109 ואילך. אם מיראבו סבור, כי הסדנאות המפוזרות הן משקיות־יותר ופרודוקטיביות־יותר מן הסדנאות „המאוחדות", ואין הוא רואה בהן, באחרונות, אלא צמחי־חממה מלאכותיים הגדלים תחת פיקוחה של ממשלת־המדינה — הרי מסתבר דבר זה מתוך המצב, שחלק גדול מן המאנופאקטורות ביבשת אירופה היו נתונות בו באותם ימים.

לשוק גדול, שההון התעשייתי עוסק באספקתו[234]. הנה כי־כן: יד־ביד עם נישול האיכרים, שהיו מנהלים קודם־לכן משקים עצמאיים, ועם הפרדתם מאמצעי־הייצור שלהם — בא חורבנה של תעשיית־העזר הכפרית, בא תהליך התפרדותן של המאנו־פאקטורה והחקלאות. ורק חורבנה של תעשיית־הבית הכפרית יכול להקנות לשוק הפנימי אשר במדינה אותה התפשטות ואותו מעמד איתן, שאופן־הייצור הקאפיטא־ליסטי זקוק להם.

ואף על פי כן, התקופה של המאנופאקטורה־ממש עדיין אינה מביאה לידי מהפכה ראדיקאלית. זכור לנו, כי המאנופאקטורה אינה משתלטת על הייצור של האומה אלא שלטון מקוטע־ביותר, וכי נשענת היא תמיד על האומנות העירונית ועל תעשיית־העזר הביתית־הכפרית, שהן משמשות לה רקע נרחב. אם באיזו צורה, בענפי־עסק מיוחדים, בנקודות מסוימות, הורסת אותן המאנופאקטורה — הרי בנקודות אחרות היא מעוררת אותן לתחייה, משום שהיא זקוקה להן לשם עיבוד החומר הגלמי עד לדרגה ידועה. ובכן: המאנופאקטורה מייצרת מעמד חדש של כפריים זעירים, שהם עוסקים בעבודת־האדמה, כבענף צדדי, ובעבודה התעשייתית לשם ממכר התוצרת למאנופאקטורה — אם במישרין ואם בעקיפין בתיווכו של הסוחר — הם רואים את עיסוקם העיקרי. הנה טעם אחד, — אם כי לא הטעם היסודי, — לתופעה, שברגע הראשון היא מעוררת מבוכה אצל חוקר ההיסטוריה האנגלית. מן השליש האחרון של המאה ה־15 ואילך מוצא החוקר קובלנה מתמדת, שאינה נפסקת אלא ברנָחים מסוימים, על גידולו של המשק הקאפיטאליסטי בכפר ועל החורבן המתקדם של האיכרוּת. מן הצד השני נתקל הוא תמיד מחדש בקיומה של אותה איכרוּת, אם גם מספרה פוחת־והולך וצורת־קיומה נעשית גרועה יותר ויותר[235]. הטעם העיקרי לכך הוא: אנגליה פעם היא בעיקר מגדלת תבואות ופעם היא מגדלת בהמות, והתקופות מתחלפות והולכות, ועם זה עולה ויורד גם היקף מפעלו של האיכר. רק משבאה התעשייה הגדולה, הרי עם אספקת המכונות יוצרת היא את היסוד הקבוע של החקלאות הקאפיטאליסטית, מנשלת היא נישול ראדיקאלי את רובה המכריע של האוכלוסייה הכפרית ומשלימה את ההפרדה שבין עבודת־אדמה ובין מקצוע ביתי־כפרי, עם שהיא עוקרת את יסודותיו של זה — טווייה ואריגה[236]. ובכן: רק היא הכובשת לראשונה בשביל ההון התעשייתי את השוק הפנימי בשלימותו[237].

---

234 „עשרים פונט צמר, כשהם נהפכים בלי־משים לצרכי־ההלבשה השנתיים של משפחת הפועל, בחריצות פעילותם הם, שהם עוסקים בה בעת ההפסקה בין שאר עבודותיהם — אין בכך כדי לעורר תשומת־לב. אך, לך והבא את הצמר לשוק, שלח אותו לבית־החרושת, ואחר־כך לסרסור, ואחר־כך לסוחר — ומיד יש לפניכם פעולות־סחר גדולות והון נומינאלי המושקע בסכום העולה פי עשרים על ערכו... בדרך זו מנוצל מעמד־העמלים, כדי לקיים אוכלוסייה מנוונת של פועלי בתי־החרושת, ואף מעמד של טפילים בעלי־חנויות, ושיטת־פיקציה מסחרית, ממונית ופינאנסית." (ד ו ד א ו ר ק א ר ט: „דברים פשוטים", עמ' 120.)

235 יוצאת־מן־הכלל מבחינה זו תקופת קרומוול. כל־זמן שהרפובליקה היתה קיימת, התרומם המון־העם האנגלי, על כל שכבותיו, מן הניוון־והירידה, ששקע בהם בימי הטודורים.

236 יודע טאקט, כי תעשיית־הצמר הגדולה צומחת־ועולה מתוך המאנופאקטורות־ממש ומתוך חורבנה של המאנופאקטורה הכפרית או הביתית, לאחר שהותקן מנגנון־המכונות.

6. התהוותו של בעל־ההון התעשייתי

התהוותו של בעל־ההון התעשייתי[238] לא עברה אותה דרך של דרגה־אחר־דרגה, שעברה התהוותו של החוכר. אין ספק: לא אחד מרבי־אומנים זעירים מן האיגודים, ויותר מהם אומנים זעירים עצמאיים, או גם פועלים־שכירים — נהפכו לבעלי־הון זעירים; ועם הרחבתו המתמדת של ניצול העבודה־השכירה ועם ההצבר הכרוך בכך נהפכו לבעלי־הון ממש, כפשוטם [sans phrase]. בתקופת ילדותו של הייצור הקאפיטאליסטי נתרחשו־ובאו הדברים תכופות, כמו שנתרחשו בתקופת־הילדות של הערים בימי־הביניים; גם כאן נתעוררה השאלה: מי מן הצמיתים־שעקרו יהיה רבן ומי משרת? והיא הוכרעה על הרוב על־ידי זמנה של הבריחה, אם במוקדם ואם במאוחר. אך מַהלכו של מתוד זה, מהלך של צב, לא התאים בשום פנים לצרכי־המסחר של השוק העולמי החדש, זה שנוצר עם התגליות הגדולות בסוף המאה ה־15. אולם ימי־הביניים הנחילו שתי צורות שונות של ההון, שהן גדלות־ובשלות בתצורות־החברה הכלכליות השונות־ביותר, ולפני תקופתו [אֵרה] של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי היו מקובלות כהון בכלל [quand même] — הון־הנשך וההון־המסחרי. „בימינו עובר כל העושר של החברה תחילה לקניינו של בעל־ההון... הוא משלם: לבעל־הקרקע את הרנטה; לפועל את שכרו; לגובי המסים והמַעשׂר את המגיע להם; והריהו משאיר לעצמו חלק גדול — למעשה החלק הגדול ביותר, שהולך־וגדל בהתמדה — מתוצרת־העבודה השנתית. כיום ניתן לומר, שבעל־ההון הוא בעל־הקניין הראשון מכל העושר של החברה, אף על פי ששום חוק לא העניק לו את הזכות לקניין זה... שינוי זה יצא־לפועל עם נטילת רבית על

(ט א ק ט: „היסטוריה וכו׳", כרך א׳, עמ׳ [139—143] 144). „המחרשה, העול היו ,אמצאת האלים ועיסוקם של גיבורים׳; כלום המנור והפלך והכישור ממוצא נאצל פחות יצאו? מפרידים אתם את הכישור מן המחרשה, את הפלך מן העול — והנכם מקבלים בתי־חרושת ובתי־עניים, אשראי ומהומה־מבוכה, שתי אומות עוינות, אומה חקלאית ואומה מסחרית." (ד ו ד א ו ר ק א ר ט: „דברים פשוטים", עמ׳ 122.) והנה בא ק א ר י י וקובל על אנגליה, ודאי לא באין־הצדקה, שזו מתאמצת להפוך כל ארץ אחרת לעם חקלאי בלבד, כדי שאנגליה תשמש לה חרשתן. הוא טוען, כי בדרך זו נהרסה תורכיה, משום ש„בעלי־הקרקע ומחזיקי־הקרקע [בתורכיה] — אנגליה לא הרשתה להם לעולם לחזק עצמם על־ידי כריתת הברית הטבעית בין המחרשה והמנור, בין הפטיש והמשדדה." („המסחר בעבדים", עמ׳ 125.) לדעתו משמש א ו ר ק א ר ט גופו אחד העסקנים העיקריים בחורבנה של תורכיה, שהוא ניהל בה תעמולה בעד הסחר החפשי — לטובתה של אנגליה. והדבר המצוין־ביותר: קאריי — אגב, עבד נרצע לרוסים — רוצה לעכב אותו תהליך של הפרדה על־ידי שיטת־מכסי־המגן, זו שאינה אלא מחישה תהליך זה.

[237] הכלכלנים הפילאנטרופיים באנגליה, כגון מיל, רוג׳רס, גולדווין סמית, פוסט וכו׳; וכן החרשתנים הליבראליים, כגון ג׳ון ברייט ושות׳ — שואלים את אציל הקרקע האנגלי, כדוגמת השאלה ששאל אלוהים את קין להבל אחיו: איה אלפי איכרינו העצמאיים [Freeholders]. ולהיכן נעלמו? אך מהיכן צמחתם־ועליתם אתם? מתוך הריסתם של אותם האיכרים העצמאיים. ולמה זה אינכם מוסיפים־ושואלים: להיכן נעלמו האורגים הבלתי־תלויים, הטווים הבלתי־תלויים, האומנים הבלתי־תלויים? [ההערה — לעמוד הקודם.]

[238] תעשייתי — כאן בניגוד לחקלאי. במובן ה„קאטגורי" גם החוכר הוא קאפיטאליסט תעשייתי, ממש כמו החרשתן.

הון... ומופלא הדבר לא מעט, שכל המחוקקים באירופה ניסו לעכב דבר זה על־ידי איסורים — היינו, איסורים נגד נשך־ותרבית... מרותו של בעל־ההון על כל עושרה של המדינה היא מהפכה גמורה בזכות־הקניין; ועל סמך איזה חוק, או שורה של חוקים, נתגשמה מהפכה זו?"[239]. צריך היה המחבר לומר לעצמו, שאין מהפכות נעשות בכוחם של חוקים.

ההון הממוני, שנתהוה מן הנשך ומן המסחר, הועמדו לו סייגים, שלא ייהפך להון תעשייתי — במשטר הפיאודאלי אשר בכפר ובמשטר של אגודות־האומנים בעיר[240]. סייגים אלה נפלו עם התפוררותן של החבורות הפיאודאליות, עם נישולה של האוכלוסייה הכפרית וגירושה החלקי מעל אדמתה. המאנופאקטורה החדשה נבנתה בנמלים בשביל יצוא־הים או בנקודות שונות אשר בכפרים, שנמצאו מחוץ לפיקוחה של שיטת־הערים הישנה ותחוקת־האגודות אשר לה. מכאן המלחמה החריפה של הערים המאוגדות [corporate towns] שבאנגליה נגד משתלות חדשות אלה של התעשייה.

גילוי ארצות הזהב והכסף באמריקה; השמדתם של הילידים, שיעבודם וקבורתם־חיים בתוך המכרות; התחלת כיבושה ושדידתה של הודו המזרחית; הפיכתה של אפריקה לתחום ציד מסחרי על שחורי־עור — הנה דמדומי־השחר של תקופת הייצור הקאפיטאליסטי. תהליכים אידיליים אלה גורמי־יסוד הם בשביל ההצבר הראשוני. בעקבותיהם באה מלחמת־הסחר של אומות אירופה, וזירת המלחמה — כדור־הארץ כולו. המלחמה פותחת בהתפרדותן של ארצות־השפלה מעל ספרד, מגעת היא לידי ממדים ענקיים במלחמת אנגליה נגד היעקוביניים, ועדיין היא נמשכת־והולכת במלחמות־האופיום נגד סין, וכו'.

גורמיו השונים של ההצבר הראשוני מתחלקים מעכשיו, לפי סדר כרונולוגי, פחות או יותר — בעיקר בין ספרד, פורטוגאל, הולאנד, צרפת ואנגליה. באנגליה מסתכמים גורמים אלה בסוף המאה ה־17 סיכום שיטתי: שיטת המושבות, שיטה של חובות המדינה, שיטת־המסים המודרנית ושיטת מכסי־המגן. מתודים אלה מבוססים בחלקם על אלימות גסה ביותר, כגון שיטת המושבות. אבל כולם משתמשים בשלטון המדינה, הוא הכוח המרוכז והמאורגן של החברה, כדי להחיש — מעשה־חממה — את תהליך הפיכתו של אופן־הייצור הפיאודאלי לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי ולקצר את תקופות־המעבר. האלימות היא המיילדת בשביל כל חברה ישנה, הנושאת בחובה חברה חדשה. האלימות עצמה כוח כלכלי היא.

על שיטת־המושבות הנוצרית אומר איש, שהנצרות שימשה לו מקצוע, ו. ה א ו א י ט: „הבארבאריות ומעשי־הזוועה המתועבים של מה שמתקרא הגזע הנוצרי בכל אזור מאזורי העולם, כנגד כל עם, שבני הגזע הזה יכלו להכניע — אי־אתה מוצא דוגמתם אצל שום גזע אחר, ויהא פרא ביותר, חסר־דעת ביותר,

---

[239] „זכויות־הקניין הטבעיות והמלאכותיות, מוצגות אלה לעומת אלה." לונדון 1832, עמ' 98, 99. המחבר של אותו ספר שנתפרסם בעילום־שם: ת. ה ו ד ג׳ ס ק י ן.

[240] עוד בשנת 1794 נתעוררו אפילו עושי־האריג הזעירים שבלידס, ושלחו משלחת לפארלאמנט והגישו כתב־בקשה, שייצא חוק ויאסור על כל סוחר ליהפך לחרשתן. (ד"ר א י י ק י ן: „תיאור וכו'".)

אכזר־ביותר ללא רחמים וללא בושה, בשום תקופה בתולדות העולם"[241]. תולדות האדמיניסטראציה הקולוניאלית ההולאנדית — והולאנד היתה האומה הקאפיטאליסטית־למופת במאה ה־17 — „מגוללות תמונה שאין כמותה לבגידה, לשוחד, לרצח־סתרים ולמעשה־תועבה"[242]. ואין לך דבר אופייני יותר משיטתה של גזילת־אנשים באי צלבס כדי להשיג את העבדים בשביל יאוָה. גונבי־האדם נתאמנו במיוחד לתכלית זו. הגנב, המתורגמן והמוכר היו הסוכנים הראשיים במסחר זה, ונסיכי הילידים היו ראשי המוכרים. בני־הנוער הגנובים הושלכו לבתי־כלא נסתרים בצלבס, עד שגדלו והיו ראויים לשילוחין באניות־העבדים. דין־וחשבון רשמי אומר: „עיר זו בלבד, העיר מאַקאַסאַר למשל, מלאה בתי־כלא נסתרים, אחד איום מחברו, והם גדושים מסכנים אלה, קרבנותיה של תאוַת הבצע והעריצות, כבולים בשלשלאות, נגזלים באלימות ממשפחתם." כדי להשתלט על מאלאקה עמדו ההולאנדים ושיחדו את המושל הפורטוגיזי. הוא פתח לפניהם את שערי העיר בשנת 1641. מיד מיהרו אל ביתו ורצחו אותו נפש, כדי שיוכלו ל„פרוש" מלסלק את השלמונים בסך 21.875 לי"ש. כל מקום שדרכה כף־רגלם באה השממה ואתה התרוקנות הארץ מיושביה. באניובאנגי, אחד מחבלי האי יאוָה, היתה מאוכלסת בשנת 1750 ב־80.000 נפש ומעלה, וב־1811 לא נותרו אלא 8.000 נפש. הנה המסחר השָלֵיו [doux commerce]!

החברה האנגלית להודו־המזרחית קיבלה, כידוע — מלבד השלטון המדיני בהודו המזרחית — את המונופולין לסחַר־התה ולמסחר עם סין בכלל ולמשלוח־סחורות מאירופה ולאירופה. אולם שירות־האניות של חופי הים בהודו וכן בין האיים, ואף המסחר בתוך הודו גופה — היו מונופולין בידי הפקידים הגבוהים של החברה. המונופולין של מלח, אופיום, תבול וסחורות אחרות היו מכרות־עושר שאינם נדלים לעולם. הפקידים גופם קבעו את המחירים ופשטו את עורו של ההינדו המסכן. המושל הכללי היה נוטל חלק במסחר פרטי זה. אנשי־חסדו קיבלו חוזים בתנאים כאלה, שיכלו לעשות זהב מאַיִן — ובכך עלתה חכמתם על חכמת האלכימיסטים. בן־לילה צצו נכסים גדולים ככמהין וכפטריות, חל ההצבר הראשוני, בלא שנפרע קודם אף שילינג אחד. מהלך־המשפט נגד וורן האסטינגס מלא וגדוש דוגמאות כאלה. והרי משל אחד. חוזה לאופיום נמסר לאחד סוליוַאן ברגע שהוא יוצא — בשליחות רשמית — לאחד מחלקי הודו, המרוחק מאוד מאזורי האופיום. סוליוַאן מוכר את החוזה ב־40.000 לי"ש לאדם ששמו בין; בין מוכר אותו בו־ביום ב־60.000 לי"ש, וזה שקנה את החוזה קנייה אחרונה והגשימו, הודיע אחר־כך, שסופו כי הרויח עוד ריוח עצום. לפי רשימה אחת, שהובאה לפני הפארלאמנט, הכריחו החברה ופקידיה את ההודים בשנים 1757 עד 1766 שיתנו להם מתנות

---

241 וויליאם האואיט: „קולוניזאציה ונצרות. היסטוריה פופולארית על התנהגות האירופים בכל מושבותיהם לגבי הילידים." לונדון 1838, עמ' 9. על ההתנהגות בעבדים ראה הקובץ הטוב לשארל קונט: „משנה על התחוקה." מהדורה שלישית, בריסל 1837. חייב אדם ללמוד חומר זה על פרטיו, ויינכח ויראה, מה מסוגל הבורגני לעשות מעצמו ומפועליו, אם ניתנת לו האפשרות לעצב את העולם, בלא הפרעה, כדמותו־וכצלמו.

242 תומאס סטאמפורד ראפלס, לשעבר מושל־כללי של יאוָה: „יאוָה והמדינות הכפופות לה." לונדון 1817.

בשיעור של 6 מיליונים לי״ש! בין 1769 ו־1770 חוללו האנגלים בדרך מלאכותית רעב בהודו, בקנותם את כל האורז שבמדינה ובסרבם לחזור ולמכרו — בלתי אם במחירים מופלגים[243].

מובן, שההתנהגות האיומה ביותר כלפי הילידים נוהגת היתה באותם מטעים, שנועדו לסחר־היצוא, כגון בהודו המערבית, וכן בארצות העשירות וצפופות־האוכלוסין, כגון מקסיקו והודו המזרחית, שניתנו לבז־ולרצח. אך אופיו הנוצרי של ההצבר הראשוני לא נסתלף גם במושבות ממש. הפוריטאנים באנגליה־החדשה — אותם וירטואוזים מיושבי־דעת של הפרוטסטאנטיות — קבעו בהחלטות של אסיפתם [Assembly]: בשנת 1703 — פרס של 40 לי״ש לכל קרקפת אינדיאנית או לכל שבוי מאדומי־העור; בשנת 1720 — פרס של 100 לי״ש לכל קרקפת; בשנת 1744, לאחר שמפרץ־מאסאצ׳וזטס הכריז על שבט אחד כעל מורדים, נקבעו פרסים אלה: בעד קרקפת של גבר בן 12 שנים ומעלה — 100 לי״ש בשער־הכסף החדש; בעד שבויים גברים 105 לי״ש; בעד נשים וילדים שבויים 55 לי״ש; בעד קרקפות של נשים וילדים — 50 לי״ש! כמה עשרות־שנים לאחר־מכן נתנקמה אותה שיטת־המושבות בצאצאיהם של הנתיקין[244] [pilgrim fathers] החסודים, שבינתיים נעשו אף הם מורדים־במלכות. בהסתתם של האנגלים — הסתת דברים והסתת שלמונים — נערפו ראשיהם בגרזנים [tomahawked]. הפארלאמנט הבריטי הכריז, כי שיסוי כלבים טורפים ופשיטת עור הקרקפת הם „אמצעים, שהפקידו בידיו אלוהים והטבע".

שיטת־המושבות הבשילה — מעשה־חממה — את המסחר ותנועת־האניות. „חברות־מונופוליה" (ביטויו של לותר) שימשו מנופים כבירים לריכוז־ההון. המושבה הבטיחה למאנופאקטורות הצומחות־ועולות שוק להפצה וכן הצבר, שנתגבר עוד על־ידי המונופולין על שוק זה. האוצר, שנתפס מחוץ לתחומי אירופה במעשי־שוד ממש, בשיעבוד, בגזל־וברצח, חזר־וזרם לארץ־המטרופולין ונתגלגל כאן בהון. הולאנד, זו שהיתה ראשונה לפיתוח מלא של שיטת־המושבות, עמדה כבר בשנת 1649 בנקודת־המוקד של עוזה המסחרי. היא „היתה מחזקת, כמעט יחידה, במסחר של הודו המזרחית ובתחבורה שבין מערבה הדרומי של אירופה ובין מזרחה הצפוני. במפעלי־הדיג שלה, בעסקי־הים, במאנופאקטורות — עלתה על כל ארץ אחרת. ההונות של רפובליקה זו אפשר והיו מכריעים יותר מהונה של כל שאר אירופה כולה." גיליך שוכח להוסיף: המוני־העם בהולאנד כבר בשנת 1648 היו מפורכים יותר, מדולדלים ומשועבדים באכזריות יתירה משהיו ההמונים בכל שאר אירופה כולה.

בימינו ריבונות תעשייתית גוררת אחריה ריבונות מסחרית. כנגד זה, בתקופת־המאנופאקטורה־ממש הריבונות המסחרית היא המקנה שלטון עליון בתעשייה. מכאן החשיבות המכריעה־ביותר, שנועדה לשיטה הקולוניאלית בימים ההם. הנה „אל־הנכר", שעלה על הדוכן וניצב ליד האלילים הישנים של אירופה, ובוקר לא־עבות אחד השליך את כולם בהדיפה־בעיטה אחת וזרקם לאשפתות. הוא הכריז: עשיית־רווחים — זו תכליתה האחרונה והיחידה של האנושות.

[243] באיפרכיה אחת בלבד, באוריסה, מתו בשנת 1866 יותר ממיליון הודים ברעב. ואף־על־פי־כן היו שוקדים להעשיר את קופת־המדינה בהודו על־ידי המחירים של אמצעי־המחיה, שהיו מוכרים לרעבים.

השיטה של האשראי הציבורי — כלומר, של חובות־המדינה — שאת מקורותיה אנו מגלים בגנואה ובוונציה עוד בימי־הבינים, כבשה את אירופה כולה בתקופת המאנופאקטורה. שיטת־המושבות על סחר־הימים ומלחמות־המסחר שלה שימשה לה, לשיטת־האשראי, בית־גידול. וכך קנתה שביתה תחילה בהולאנד. חוב־המדינה, כלומר, ההפקעה מטעם המדינה — אם מדינת־עריצים, או מדינה קונסטיטוציונית או רפובליקה — טובע את חותמו על התקופה הקאפיטאליסטית. אותו חלק יחידי של מה שמתקרא עושר האומה, שעובר באמת לקניינם הכולל של העמים המודרניים, — הוא חוב המדינה שלהם[243א]. מכאן אותה משנה מודרנית, עקיבה לחלוטין, כי אומה מתעשרת יותר ויותר, ככל שהיא שוקעת יותר בחובות. האשראי הציבורי נעשה ל„אני מאמין" של ההון. ומשקם העניין של השתקעות המדינה בחובות, הרי כל סטיה מן האמונה בחוב־המדינה תופסת עכשיו את מקומה של כפירה־בעיקר — עבירה שאין לה כפרה.

החוב הציבורי נהפך לאחד המנופים הנמרצים ביותר של ההצבר הראשוני. כאילו במַטה־קסמים מעניק הוא כוח פריה לממון הלא־פרודוקטיבי ובכך הוא הופך אותו להון, בלא שהממון יצטרך לשם כך להיות צפוי לטירדה ולסכנה, הקשורות קשר בלתי נפרד בכל השקעה תעשייתית, ואפילו בהשקעת־נשך. בעלי־החוב המַלוים למדינה אינם נותנים בעצם כלום, שכן סכום המילְוה נהפך לאגרות־חוב ציבוריות שאפשר להעבירן־לסוחר על־נקלה, והללו משמשות בידיהם של המַלוים ממש כאילו היו ממון במזומן באותו סכום. אולם אם גם נסיח את הדעת מכך, שבדרך זו נוצר מעמד של בעלי־רנטה הולכי־בטל; מן העושר שנוצר מיניה־וביה בידי אישי־הפינאנסים, והמשמשים מתווכים בין הממשלה והאומה; וכן מן העושר של חוכרי־המסים, הסוחרים, החרשתנים הפרטיים, שחלק הגון מכל מילְוה של המדינה מביא להם ברכה של הון־מַן הנופל מן השמים — הרי חוב המדינה הביא לעולם את חברות המניות, את המסחר בניירות־ערך עוברים־לסוחר מכל הסוגים, את הספסרות־במחירים [Agiotage], בקיצור את משחק הבורסה ואת הבנקוקראטיה המודרנית.

הבנקים הגדולים שנתקשטו בעיטורי־שמות לאומיים, לא היו מתחילת בריאתם אלא חברות של ספסרים פרטיים, שנתייצבו לצד הממשלות, ותודות לזכויות־היתר שקיבלו היה בידן ליתן להן מפרעות של ממון. ולפיכך אין לך אַמת־מידה נכונה־יותר בשביל ההצבר של חוב־המדינה מן העלייה המתמדת של המניות באותם בנקים, שהתפתחותם המלאה מתחילה עם יסוד הבנק של אנגליה (1694). הבנק של אנגליה התחיל את פעולתו בכך, שהיה מַלוה את ממונו לממשלה ברבית של 8%; בו־בזמן ייפה הפארלאמנט את כוחו לטבוע מהון זה מטבעות־ממון תוך שהבנק היה מַלוה שוב לציבור אותו הון בצורת שטרי־ממון. ניתנה לו הרשות לעשות בשטרי־ממון אלה דיסקונטו לשטרות, ליתן מילוות על סחורות ולרכוש בהם מתכות יקרות. לא עברו ימים מרובים ושטרי־ממון אלה, שהותקנו בידי

[243א] ויליאם קובט מעיר, כי באנגליה כל המוסדות הציבוריים מכונים „מַלכותיים"; כפיצוי לכך אתה מוצא: חוב „לאומי" (national debt).

הבנק עצמו, נהפכו לשמש המַטבע, בה השתמש הבנק של אנגליה למתן מילוות למדינה ולתשלום הרבית בעד החוב הציבורי על חשבון המדינה. ולא די בכך, שהיה נותן ביד אחת כדי לחזור־ולקבל יותר ביד השנייה; גם בשעה שהיה מקבל, נשאר עולמית המַלווה של האומה עד הפרוטה האחרונה שנתן לה. מעט־מעט נהפך לכלי־קיבול — שאי־אפשר בלעדיו — בשביל אוצרות־המתכת של המדינה ולמרכז־המשיכה של כל האשראי המסחרי. באותו זמן, שפסקו באנגליה לדון את המכשפות לשריפה, התחילו לדון לתלייה את זייפני שטרות־הממון. מה רושם נתעורר בלבם של־בני־הדור, משהופיעה פתאום אותה תרבות של בנקוקראטים, בעלי־ממונות, בעלי־רנטה, סרסורים, ספסרי־מניות, וזאבי־בורסה — על כך מעידים החיבורים של אותם ימים, כגון חיבוריו של ב. בולינגברוקס[243ב].

יחד עם חובות־המדינה באה־לעולם שיטת אשראי בינלאומי, המסתיר תכופות את אחד המקורות של ההצבר־הראשוני אצל עם זה או אחר. תועבותיה של שיטת־הגזל הוונציאנית, למשל, שימשו בסיס מוצנע כזה בשביל העושר הקאפיטאליסטי של הולאנד, אשר ונציה עם ירידתה היתה מלווה לה סכומי־ממון גדולים. כיוצא־בכך היחס שבין הולאנד ואנגליה. כבר בתחילת המאה ה־18 נדחקו בהרבה המאנו־פאקטורות שבהולאנד, וארץ זו פסקה להיות אומה שלטת במסחר ובתעשייה. ולפיכך: אחד העסקים העיקריים של הולאנד בשנים 1701—1776 הוא — מַתן מילוות של הונות עצומים, ביחוד לאנגליה, המתחרה הכביר שלה. כיוצא־בכך אמורים הדברים עכשיו לגבי אנגליה וארצות־הברית. לא הון אחד, שמופיע היום בארצות־הברית ללא תעודת־לידה, אינו אלא דם־ילדים שרק אתמול באנגליה נהפך־להון.

הואיל וחוב־המדינה מוצא סעד־וערובה לעצמו בהכנסות־המדינה, שמתוכן יש לשלם את הרבית השנתית ואת כל שאר הפרעונות, שוב נעשתה שיטת־המסים המודרנית השלמת־הכרח לשיטה של מילוות־האומה. המילוות נותנות לה לממשלה את האפשרות לכסות הוצאות היוצאות־מן־הכלל, בלא שמשלם־המסים ירגיש בכך מיד, אך סופן של מילוות אלה שיחייבו עליית המסים. מצד השני, הרי העלאת־המסים, הנגרמת על־ידי הצטברותן של מילוות, שהמדינה נתחייבה עליהן בזה אחר זה, כופה את הממשלה להטיל על עצמה בכל פעם מילוות חדשות, עם כל הוצאה יוצאת־מן־הכלל. מכאן, שהפיסקאליות המודרנית, שציר־הסיבוב שלה משמשת הטלת מסים על אמצעי־המחיה ההכרחיים ביותר (כלומר, משמשת התייקרותם של אלה) — היא עצמה נושאת בחובה את הנבט להתקדמות־מתמדת אוטומאטית. הטלת־מסים יתר על המידה אינה מאורע ארעי, אלא — עיקר גדול הוא. ועל־כן עמד בהולאנד, שכאן נתחדשה שיטה זו תחילה, הפאטריוט הגדול דה־ויט וגמר את ההלל עליה ב„כללים" [Maxims] שלו כעל השיטה המעולה ביותר, כדי לעשות את הפועל־השכיר צייתן, חסכני, חרוץ, ו...עמוס־עבודה למעלה מן המידה. ואולם אותה השפעה הרסנית שהיא משפיעה על מצבם של הפועלים־השכירים, מעניינת

[243ב] „אילו היו הטאטארים מציפים את אירופה כיום — היה קשה להסביר להם, מה משמע אצלנו: ‚איש־הממון'." מונטסקייה: „רוח החוקים", כרך ד', עמ' 33, הוצאה לונדון 1767.

אותנו כאן פחות מן התוצאות האחרות שהיא מחייבת אותן: הנישול בזרוע של האיכר, של בעל־המלאכה — בקיצור, של המעמד־הבינוני הזעיר על כל חלקיו. בעניין זה אין חילוקי־דעות, אפילו לא בקרב הכלכלנים הבורגנים. השפעתה הנשלנית של שיטה זו — ניתנה לה עוד תוספת־חיזוק על־ידי שיטת מכסי־המגן [שיטת הפרוטקציוניזם], שהיא אחד מחלקיה האינטגראליים.

תפקיד רב זה, שממלאים החוב הציבורי, ובהתאם לכך השיטה הפיסקאלית, בהפיכת העושר להון [קאפיטאליזאציה] ובנישולם של ההמונים — הביא כמה וכמה מן המחברים, כגון קובט, דאבלדיי ואחרים, לידי כך שראו בעובדה זו, ובטעות, את הסיבה העיקרית למצוקתם של העמים המודרניים.

שיטת מכסי־המגן שימשה אמצעי מלאכותי: כדי לייצר יצרנים־חרשתנים, לנשל פועלים עצמאיים, להפוך־להון את אמצעי־הייצור ואמצעי־המחיה של האומה, לקצר בכוח את זמן המעבר מאופן־הייצור הישן־נושן אל אופן־הייצור המודרני. המדינות באירופה התנגחו ביניהן על זכות האמצאה הזאת, ומשנעשתה כלי־שרת בידי עושי־הרווחים, שוב לא הסתפקו בהטלת קנסות לתכלית זו על עמם־הם: בעקיפין על־ידי מכסי־מגן ובמישרין על־ידי פרסים־ליצוא, וכו'. עמדו ועקרו־בכוח כל תעשייה בארצות השכנות הכפופות להן, כגון המאנופאקטורה־לצמר האירית שנעקרה בידי אנגליה. תהליך זה ניתנה לו יתר־פשטות ביבשת אירופה, אחרי הדוגמה של קולבר. ההון הראשוני של התעשייתן זורם כאן קצתו מתוך אוצר־המדינה במישרין. „מפני מה" — קורא מיראבו — „מפני מה יש להפליג מהלך רב כל כך כדי לחפש את סיבת־הזוהר במאנופאקטורה של סאכסוניה — לפני מלחמת־שבע־השנים? 180 מיליונים של חובות־המדינה"![244]

שיטה קולוניאלית, חובות־מדינה, עומס־מסים, מכסי־מגן, מלחמות־סחר, וכו' — אלה גידוליה של תקופת־המאנופאקטורה־ממש, גאים־ותופחים בשיעורי ענק בתקופת ילדותה של התעשייה הגדולה. כדי לחוגג את לידתה של זו בא גזל־הילדים הכביר, מעשה הורדוס. כצי המלכותי כן בתי־החרושת מגייסים את טירוניהם על־ידי לחץ של נוגשים. ויהא, ש ס ר פ. מ. א י ד ן שבע־תענוגות הוא מתועבות הנישול של העם הכפרי מעל אדמתו, מאז השליש האחרון של המאה ה־15 ועד לימיו־הוא, היינו, עד סופה של המאה ה־18; ויהא, שהוא גומר את ההלל, תוך סיפוק עצמי, על תהליך זה, שהוא „הכרחי" כדי לקיים את החקלאות הקאפיטאליסטית ואת „היחס האמיתי של אדמת־ניר ואדמת־מרעה"; — כנגד זה אין הוא מגלה אותה השגה כלכלית, כדי לעמוד על ההכרח של גזל־ילדים ועבדות־ילדים לשם הפיכת מפעל־המאנופאקטורה למפעל־התעשייה ולשם קיום היחס האמיתי של הון וכוח־עבודה. הוא אומר: „אפשר ומן הראוי הוא שהציבור יתן את דעתו על השאלה: מאנו־פאקטורה כל־שהיא, הדורשת לשם הנהלת עסקיה בהצלחה, שיהפכו על פיהם צריפים ובתי־עבודה כדי למצוא ילדים מסכנים; הדורשת שהללו יהיו מועסקים במשמרות

---

[244] "Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre! Cent quatre-vingt millions de dettes faites par les souverains!" מ י ר א ב ו: „על ממלכת פרוסיה." כרך ד', עמ' 101.

ברובו הגדול של הלילה ושתהא נגזלת מהם אותה מנוחה שהיא אמנם צורך לכל, אך הכרח גדול בה בשביל הצעירים; והדורשת שהמונים משני המינים, בני גילים שונים ובעלי נטיות שונות, יהיו מכונסים יחד בצורה כזאת שהשפעת הדוגמה אינה יכולה אלא להביא לידי פריצות ושחיתות־המידות; — כלום תוסיף מאנופאקטורה כזו לשיעור האושר של היחיד ושל האומה?"[245] „במחוזות דרבישייר, נוטינגהמשייר וביחוד בלאנקשייר" — אומר פ י ל ד ן — „מנגנון־המכונות שהומצא לפני זמן קצר, בא לידי שימוש בבתי־חרושת גדולים, שהוקמו על חופי נהרות, שזרמיהם יכולים להניע את גלגל המים. פתאום נדרשו במקומות האלה הרחוקים מן הערים אלפי ידיים; וביחוד לאנקשייר, שעד אז היתה דלילת אוכלוסין באופן־יחסי ואדמתה היתה בלתי פורייה, זקוקה היתה קודם כל לאוכלוסייה. ומכינן שבמידה מרובה ביותר לאין־השוָאה נדרשו האצבעות הזעירות והזריזות של ילדים קטנים, הרי צמח ועלה מיד המנהג לספק שוליות(!) מתוך בתי־העבודה השונים של הקהילות [parish workhouses] בלונדון, בבירמינגהאם ובמקומות אחרים. וכך נשלחו לצפון כמה וכמה אלפים של אותן בריות קטנות וחסרות־ישע, מגיל 7 ועד 13 או 14 שנים. המנהג המקובל היה, שהבעלים (כלומר, גונבי הילדים) חייבים היו להלביש את שוליותיהם, לכלכלם ולשכנם ב„בית־שוליות", סמוך לבית־החרושת. משגיחים הועמדו עליהם להשגיח על העבודה; והיה זה מעניינם להעביד את הילדים עד קצה יכולתם, שכן שכרם [של המשגיחים], עמד בפרופורציה אל כמות העבודה שיכלו להוציא. כמובן שהתוצאה היתה: אכזריות... בהרבה מחוזות תעשייתיים — וחוששני, כי ביחוד גברה אשמתו של אותו מחוז שאני משתייך אליו [לאנקשייר] — בוצעו מעשי־אכזריות קורעי־לב עד־מאוד כלפי אותם בריות, נעלבים ואינם עולבים, בודדים וגלמודים, שהופקדו לפיקוחם של אדוני התעשייה. על־ידי עבודה מופרזת דחפו אותם אל עברי התהום של המוות... הלקו אותם בשוטים, אסרו אותם בכבלים, ועינו אותם לפי שיטות משוכללות ביותר של אכזריות; ...בכמה מקרים היו מרעיבים אותם עד כדי כיחוש עצמות בעוד שהביאום בשוטים לעבודה; ...ובכמה מקרים... אפילו הביאו אותם עד לידי איבוד עצמם לדעת... העמקים היפים והרומאנטיים של דרבישייר, נוטינגהמשייר ולאנקשייר, המוצנעים מעין הבריות, נהפכו למקומות־שממה קודרים של עינויים ושל מעשי רצח לא מעטים(!). הרנחים של מפעלי המאנופאקטורה היו עצומים; אך זה עוד הגביר את תיאבונם... הם התחילו להשתמש בנוהג המתקרא „עבודת־לילה", כלומר, לאחר שהיו מייגעים קבוצה אחת של ידיים על־ידי עבודה ביום, הכינו לעצמם קבוצה אחרת מוכנה לעבוד במשך הלילה; קבוצת־היום הלכה לישון באותן המיטות, שזה עכשיו פרשה מהם קבוצת־הלילה, וחוזר־חלילה: קבוצת־הלילה נכנסה לתוך המיטות, שקבוצת־היום עזבה אותן בבוקר. והיה הדבר למסורת מקובלת בלאנקשייר, שהמיטות לא נתקררו לעולם"[246].

[245] א י ד ן: „מצבם של העניים", כרך ב', פרק ראשון, עמ' [420], 421 [422].

[246] ג'ו ן פ י ל ד ן: „קללתה של שיטת בתי־החרושת", עמ' 5, 6. על השערוריות הראשונות שבשיטת בתי־החרושת השווה: ד"ר א י י ק י ן (1795) „תיאור הארץ בסביבת מאנצ'סטר, בקוטר של 30 עד 40 מילין", עמ' 219; וכן ג'י ס ב ו ר ן: „חקירה על חובות האדם", 1795, כרך ב'. — משבאה מכונת־הקיטור ועקרה את בתי־החרושת מאצל מפלי־המים

עם התפתחותו של הייצור הקאפיטאליסטי בתקופת המאנופאקטורה קיפחה דעת־הקהל באירופה את השארית האחרונה של רגש־בושה ומצפון. האומות התפארו תוך ציניות גלויה בכל תועבה, ששימשה אמצעי להצבר הון. יעיין אדם, למשל, בספר הנאיבי „דברי ימי המסחר" של האיש המכובד א. א נ ד ר ס ן. כאן מכריזים בתרועה על הישג נפלא זה של חכמת־המדיניות האנגלית, שהנה בשלום אוטרכט הוציאה אנגליה מידי הספרדים את זכות־היתרון, לפי החוזה של אסיֶנטו, שרשאית היא לעסוק בסחר העבדים־הכושים, גם בין אפריקה ואמריקה הספרדית, זה מסחר שעד כאן לא עסקה בו אלא בין אפריקה והודו־המערבית של אנגליה. אנגליה קיבלה את הזכות להשביר לאמריקה הספרדית בכל שנה 4800 כושים עד שנת 1743. בכך ניתנה בו־בזמן כסות־עיניים רשמית לעסק ההברחה הבריטי. ליוורפול עלתה לגדולה על הבסיס של סחר־העבדים. אותו מסחר הוא המתוד של זו להצבר הראשוני. ועד היום נשארה „הנכבדות" של ליוורפול בחזקת פינדאר של סחר־העבדים — השווה את חיבורו (1795) של הד"ר אייקין, שקטעים הימנו הבאנו למעלה — „זה שהתאים לאותו רוח של העפלה מעיזה, שהיתה אופיינית בשביל סחרה של ליוורפול והביאה אותה מהר למצב הגיאות של עכשיו; הספיקה תעסוקה רבה לספנים ולמלחים, והגבירה את הביקוש למאנופאקטורות בארץ הזאת." ליוורפול העסיקה: בשנת 1730 — 15 אניות בסחר־עבדים; בשנת 1751: 53 אניות; בשנת 1760: 74; בשנת 1770: 96 אניות; ובשנת 1792 — 132 אניות.

תעשיית־הכותנה, משהכניסה לתוך אנגליה את עבדות־הילדים, נתנה גם את הדחיפה להפוך את משק־העבדות הפאטריארכאלי, אם בהרבה ואם בפחות, של ארצות־הברית לשיטת־ניצול מסחרית. ובדרך כלל העבדות־שבכיסוי של הפועלים־השכירים באירופה זקוקה היתה, כהדום לרגליה, לעבדות־גלויה ממש [sans phrase] בעולם החדש[247].

Tantae molis erat [עמל רב כל כך דרוש היה], כדי להוליד את „חוקי־הטבע

הכפריים ושתלה אותם בתוך הערים — הרי אותו עושה־רוָחים „שש־לפרישות" מצא עתה את חומר־הילדים מוכן לפניו, בלא שיצטרך לאספקת־עבדים מתוך בתי־העניים בדרך של אלימות. — משהכניס ס ר ד. פ י ל (אביו של „המיניסטר בעל דעות המתקבלות על הדעת"), בשנת 1815, את הצעת־החוק להגנת הילדים — הצהיר פ. ה ו ר נ ר (המאור [lumen] בוַעדה־למטילי־הזהב וידידו, ידיד־נפש, של ריקארדו) בנאומו בבית התחתון לאמור: „ידוע ברבים, שיחד עם חפציו של פושט־רגל הוצעה למכירה פומבית, והוכרזה ברבים כחלק מן הרכוש — כנופיה, אם מותר לי לומר כך, של ילדים כאלה. דוגמה של אכזריות יתירה הובאה שנתיים קודם־לכן (1813) לפני בית־הדין העליון [King's Bench]; כמה מאותם הנערים נמסרו כשוליות על־ידי קהילה לחרשתן אחד, הלה העבירם לחרשתן אחר, עד שכמה אנשים גומלי־חסד מצאו אותם במצב של רעבון מוחלט (absolute famine). מקרה אחר, מַבהיל עוד יותר, הגיע לידיעתי בעת שהייתי חבר של ועדה (פארלאמנטארית)... כי לפני שנים לא מרובות נעשה הסכם בין קהילה בלונדון וחרשתן בלאנקשייר, והותנה בו בפירוש, כי על כל עשרים ילדים בריאים צריך לקבל גם אחד חסר־דעה."

[247] בשנת 1790 חלו על בן־חורין אחד: בהודו־המערבית אשר לאנגליה — 10 עבדים; בהודו־המערבית אשר לצרפת — 14 עבדים; בהודו־המערבית אשר להולאנד — 23 עבדים. (ה נ ר י ב ר א ו ה א ם: „חקירה בדבר המדיניות הקולוניאלית של מעצמות־אירופה", אדינבורג 1803, כרך ב׳, עמ׳ 74.)

הנצחיים" של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי; להגשים את תהליך־ההפרדה בין הפועלים ותנאי־העבודה; להפוך בקוטב האחד את אמצעי־הייצור ואמצעי־המחיה החברתיים להון, ובקוטב השני להפוך את המוני־העם לפועלים־שכירים — „לעניים עובדים" חפשים, זו תוצאה מלאכותית של ההיסטוריה המודרנית[248]. אם הממון, לפי דברי אוגייה, „בא־לעולם וכתמי־דמים טבעיים על לחיו האחת"[249], הרי ההון בא־לעולם שותת דם וזוהמה מכל תאיו, מכף רגלו ועד ראשו[250].

7. המגמה ההיסטורית של ההצבר הקאפיטאליסטי

ובכן, מהו ההצבר הראשוני של ההון, כלומר, מהי התהוותו ההיסטורית? כל שאותו הצבר אינו הפיכה ישירה של עבדים וצמיתים לפועלים־שכירים, כלומר, שינוי־צורה בלבד — הרי משמעותו רק: נישולם של המייצרים הישירים, כלומר, התפוררותו של הקניין הפרטי המיוסד על עבודה עצמית.

---

[248] הביטוי „העניים העובדים" [“labouring poor”] מצוי בחוקים האנגלים מאותו רגע, שמעמד הפועלים־השכירים התחיל מושך אליו תשומת־לב. ה„עניים העובדים" מנוגדים, מצד אחד, ל„עניים הבטלים" [“idle poor”], לפושטי־יד וכו', ומצד שני מנוגדים היו לפועלים, שעדיין לא היו עופות מרוטים, אלא בעלי־קניין לאמצעי־עבודה משלהם. מן החוק עבר הביטוי „עניים עובדים" לתוך הכלכלה המדינית, החל בקאלפפר, י. צ'יילד וכו' עד לא. סמית ואידן. לפי זה בואו והוציאו משפט על אמונתו הכנה [bonne foi] של אותו „תגר־בצביעות פוליטי, נבזה" [“execrable political cantmonger”], אדמונד בארק, אם הוא מכנה את הביטוי „העניים העובדים" כ„צביעות פוליטית נבזה" [“execrable political cant”]. אותו מלחך־פינכה, שהיה משמש חייל־בשכר של האוליגארכיה האנגלית ובכך היה ממלא תפקיד של רומאנטיקן לעומת המהפכה הצרפתית, ממש כשם שהיה משמש חייל־בשכר של המושבות הצפון־אמריקניות, עם תחילת המהומות באמריקה, ובכך היה ממלא תפקיד של ליבראל לעומת האוליגארכיה האנגלית — הוא היה, על עורו ובשרו, בורגני פשוט־שבפשוטים. הוא אומר: „חוקי המסחר חוקי הטבע הם, ועל־כן — חוקי־אלוה." (א. בארק: „הרהורים ופרטים בדבר המחסור", עמ' 31, 32.) אין תימה, שהוא, בנאמנותו לחוקי אלוה והטבע, היה מוכר עצמו תמיד בשוק הטוב־ביותר! בכתביו של הכוהן טאקר — טאקר היה כומר וטורי, אך עם זה היה איש ישר וכלכלן מדיני מובהק — מוצאים כאראקטריסטיקה טובה מאוד של אותו אדמונד בארק בתקופתו הליבראלית. בימים ששוררים היעדר־אופי נקלה ואף אמונת־חסידות ב„חוקי המסחר", כבימינו, חובה היא להטיל ולחזור ולהטיל אות קלון במצחם של אותם בארקים, שאינם נבדלים מן הבאים אחריהם אלא בדבר אחד — בכשרון!

[249] מאריה אוגייה: „על האשראי הציבורי" [פאריס 1842, עמ' 265.]

[250] „לדעתו של מחַבר סקירות רבע־שנתיות, בורח ההון מפני מהומה ומריבה והוא הססני, — ודאי אמת לאמיתה; אך בדרך זו מעמידים את השאלה בצורה בלתי שלימה לחלוטין. הון מאוס עליו היעדר־ריוח, או ריוח מעוט־ביותר, ממש כשם שהיו אומרים קודם, שהטבע מאוסה עליו הריקנות. אך אם ריוח מתאים יש כאן, שוב ההון חצוף מאוד. הקצב לו 10 אחוזים, ותוכל להבטיח השקעתו בכל מקום; הקצב 20 אחוזים — ותעורר התלהבות; 50 אחוזים — העזה וַדאית; 100 אחוזים — והרי יהיה מוכן לדרוס־ולהרוס כל חוקי האנושות; 300 אחוזים — ושוב אין לך פשע פלילי, שיהסס ויירתע מפניו, ואין לך סכנה שלא יסתכן בה, אפילו עד כדי אפשרות להביא את בעליו לתלייה. אם מהומה ומריבה יש בהן כדי להביא ריוח — ההון יעודד את שתיהן בפרהסיה. הברחת־סחורות וסחר־העבדים הוכיחו וחיזקו למדי את אשר נאמר כאן." (פ. ג'. דאנינג: „האגודות המקצועיות וכו'", עמ' 36.)

קניין פרטי — בניגוד לקניין החברתי, הקיבוצי — אינו קיים אלא במקום שאמצעי־העבודה והתנאים החיצוניים של העבודה שייכים לאנשים־פרטיים. אך שונה אופיו של הקניין הפרטי בהתאם לכך, אם האנשים־הפרטיים האלה נמנים על הפועלים או על הלא־פועלים. הגונים המרובים לאין־מספר, שאתה מוצא בו עם ראייה ראשונה, אינם אלא משקפים את מצבי־הביניים, המצויים בין שני קצוות אלה.

קניינו הפרטי של הפועל באמצעי־ייצורו משמש יסוד למפעל הזעיר, והמפעל הזעיר הוא תנאי־הכרח להתפתחותו של הייצור החברתי ואישיותו החפשית של הפועל גופו. אמנם קיים אותו אופן־ייצור גם בתחומי העבדות, הצמיתות ובשאר יחסי־התלות. אולם אין הוא בא לידי פריחה, אין הוא מפתח את כל מרצו, אין הוא כובש את צורתו הקלאסית ההולמת אותו כל־צרכה — אלא במקום שהפועל הוא בעל הקניין הפרטי־החפשי של תנאי־עבודתו, שהוא עצמו מביאם לידי פעולה: בידי האיכר הקניין בניר, שאותו הוא מעבד; בידי האומן הקניין בכלי, בו הוא מנגן כאמן־וירטואוז.

הנחת־קודם לאופן־ייצור זה, שיהא קיים פיצול הקרקע ושאר אמצעי־הייצור. מוציא הוא מכלל אפשרות לא רק את ריכוזם של אלה, אלא גם את שיתוף־הפעולה, את חלוקת־העבודה בתוך אותם תהליכי־עבודה גופם, את שלטון החברה בטבע והסדרו על ידה, את ההתפתחות החפשית של כוחות־הייצור החברתיים. אין הוא עולה בקנה־אחד אלא עם סייגים צרים, טבעיים־מקוריים, של הייצור ושל החברה. להנציח אותו משמע — כך אומר פֶּקֶיֶר, ובצדק — „לגזור גזירת־בינוניות על הכל". משהגיע לרמה מסוימת, הרי הוא מביא לעולם את האמצעים החומריים לחורבנו של עצמו. משעה זו ואילך רוחשים בחיק החברה כוחות ויצרים, המרגישים את עצמם כבולים על ידיו. מן ההכרח שייחרב, והוא נחרב. חורבנו, היינו, גלגולם של אמצעי־הייצור, האינדיווידואליים והמפוצלים, באמצעי־ייצור מרוכזים ריכוז חברתי; ומכאן גלגול קניינם הננסי של מרובים בקניין המשופע־הרב של מועטים; וממילא נישולם של המוני־העם הגדולים מן האדמה ומאמצעי־המחיה ומאמצעי־העבודה — נישול נורא וחמור זה של המון־העם הוא המשמש פתיחה להיסטוריה של הקאפיטאל. פתיחה זו כוללת סדרה שלימה של מתודי־אלימות, שמהם לא סקרנו אלא את אלה המחוללים תקופה בחזקת מתודים של ההצבר הראשוני של ההון. נישולם של המייצרים הישירים מבוצע בוואנדאליות לא־תדע־רחמים מאין־כמוה, ומתוך יצר התאוות המתועבות־ביותר, המזוהמות־ביותר, הקטנוניות־ביותר בארס משטמתן. הקניין־הפרטי, פרי עמלו של בעליו, הקניין המבוסס כביכול על התמזגותו של היחיד־העובד, הבלתי־תלוי, עם תנאי־עבודתו — נדחק על־ידי הקניין־הפרטי הקאפיטאליסטי, המיוסד על ניצולה של עבודת־אחרים, אבל חפשית מבחינה פורמאלית[251].

משפורר תהליך־הפיכה זה את החברה הישנה כל־צרכה, בעומק ובהיקף; משנתגלגלו הפועלים לפרולטארים ותנאי־עבודתם נתגלגלו בהון; משעמד אופן־

[251] „נתונים אנו במצב, שהוא חדש לגמרי, בשביל החברה... שואפים אנו לכך, שכל סוג של קניין יהא נפרד מכל סוג של עבודה." (ס י ס מ ו נ ד י: „עיקרים חדשים של הכלכלה המדינית." כרך ב', עמ' 434.)

הייצור הקאפיטאליסטי על רגליו־הוא — שוב נקנית צורה חדשה להחברה הנוספת של העבודה ולהפיכה הנוספת של האדמה ושאר אמצעי־הייצור לאמצעי־ייצור מנוצלים ניצול חברתי, כלומר, לאמצעי־ייצור שיתופיים, וממילא ניתנת צורה חדשה לנישול הנוסף של בעלי הקניין־הפרטי. מעתה לא הפועל העובד במשקו־שלו הוא שעומד לנישול — אלא בעל־ההון המנצל פועלים מרובים.

נישול זה מתגשם על־ידי משחק החוקים האימאננטיים, הטבועים בו בייצור הקאפיטאליסטי גופו, על־ידי הרכזם של ההונות. כל אחד מבעלי־ההון קוטל בעלי־הון מרובים. יד ביד עם הרכז זה, או עם נישולם של בעלי־הון מרובים בידי מועטים, עולים־ומתפתחים: הצורה השיתופית של תהליך־העבודה בקנה־מידה הולך־וגדל בתדירות; השימוש הטכני, שימוש־מדעת, במדע; ניצולה המתוכן של האדמה; גלגולם של אמצעי־העבודה באמצעי־עבודה שאין להשתמש בהם אלא שימוש משותף; הנהגת מידת־החסכון בכל אמצעי־הייצור, משמשתמשים בהם כבאמצעי־ייצור של עבודה מצוותת, חברתית; שיזורם־שילובם של כל העמים בתוך הרשת של השוק העולמי — ובכך מתפתח גם האופי הבינלאומי של המשטר הקאפיטאליסטי. משפוחת־והולך בתמידות מספרם של אילי־ההון, הנוטלים־בזרוע את כל היתרונות של אותו תהליך־הפיכה ועושים אותם מונופולין לעצמם — גדלה־והולכת שפעת המצוקה, הלחץ, השיעבוד, הניוון, הניצול, אך גדל גם מריו של מעמד הפועלים, הגואה בתמידות והוא מאומן ומאוחד ומאורגן על־ידי המנגנון של תהליך־הייצור הקאפיטאליסטי עצמו. מונופולין־ההון נהפך לכבלים בשביל אופן־הייצור, שעלה ופרח יחד עמו ותחת שלטונו. הרכזם של אמצעי־הייצור והחברתה של העבודה מגיעים לנקודה, שאין להשלים עוד בינם לבין קליפתם הקאפיטאליסטית. קליפה זו תנופץ. באה שעתו האחרונה של הקניין־הפרטי הקאפיטאליסטי. המנשלים ינושלו.

אופן הניכוס הקאפיטאליסטי, הנובע מתוך אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, משמע: הקניין־הפרטי הקאפיטאליסטי, משמש שלילתו הראשונה של הקניין־הפרטי האינדיווידואלי, המיוסד על עבודה עצמית. אולם הייצור הקאפיטאליסטי מוליד, לפי כורח של תהליך־טבע, את שלילת עצמו. זוהי שלילת השלילה. זו אינה מחזירה את הקניין הפרטי ליושנו אלא מחזירה היא את הקניין האינדיווידואלי, על יסוד ההישג של התקופה הקאפיטאליסטית: של שיתוף־הפעולה והקניין המשותף באדמה ובאמצעי־הייצור שיוצרו בידי העבודה עצמה.

מאליו יובן, כי הפיכת הקניין־הפרטי המפוצל, המיוסד על עבודה עצמית של היחידים, לקניין קאפיטאליסטי — מהווה תהליך ממושך יותר, קשה וחמור יותר לאין־השוָאה, מהפיכתו של הקניין הקאפיטאליסטי, שהוא מבוסס כבר למעשה על מפעל־ייצור חברתי, לקניין חברתי. שם היה מדובר בנישול המון־העם על־ידי אוזורפאטורים [חמסנים] מועטים; כאן מדובר בנישולם של אוזורפאטורים מועטים על־ידי המוני העם[252].

[252] „התקדמות התעשייה, שהבורגנות היא נושאה, נושא נטול־רצון ונטול־התנגדות — היא שמקימה, במקום התבדלות הפועלים מתוך ההתחרות, את התלכדותם המהפכנית מתוך ההתאגדות. עם התפתחות התעשייה הגדולה נשמט, איפוא, מתחת רגלי הבורגנות עצם

פרק עשרים וחמישה

התיאוריה המודרנית בדבר הקולוניזאציה[253]

הכלכלה המדינית מערבבת עירבוב־עקרוני שני סוגים שונים ביותר של קניין פרטי, שאחד מהם מיוסד על עבודתו העצמית של המייצר, והשני — על ניצול עבודת אחרים. שוכחת היא, כי האחרון לא בלבד שהוא ניגודו הישיר של הראשון, אלא שאין האחרון נבנה אלא מחורבנו של הראשון.

במערבה של אירופה, ארץ־מולדתה של הכלכלה המדינית, הגיע התהליך של ההצבר הראשוני, אם הרבה ואם מעט, לידי סיומו. או שהמשטר הקאפיטאליסטי הכניע כאן במישרין את כל הייצור של האומה תחת מרותו; או, במקום שהתנאים עדיין פחות־מפותחים הם, הרי מפקח הוא לפחות בעקיפין על שכבות החברה הממשיכות להתקיים בצדו, המתנוונות והולכות, והמשתייכות לאופן־הייצור שעבר זמנו. והנה בא הכלכלן המדיני ומשתמש בשביל עולם מוגמר זה של ההון בדימויי המשפט והקניין מן העולם הטרום־קאפיטאליסטי; ובעשותו כן תגדל קנאתו־מרדותו ותגבר התלהבותו החלקה כשמן, ככל שתגדל צעקתן של העובדות הבאות וטופחות על פני האידיאולוגיה שלו.

מה שאין כן במושבות. שם נתקל המשטר הקאפיטאליסטי על כל צעד ושעל בהתנגדותו של המייצר, שבהיותו בעל הקניין של תנאי עבודתו מעשיר הוא בעבודתו את עצמו, ולא את בעל־ההון. הסתירה בין שתי השיטות הכלכליות הללו, שהן מנוגדות זו לזו מן הקצה אל הקצה — מגעת כאן למעשה לידי פעולה במאבק שביניהן. במקום שמאחורי גבו של בעל־ההון עומדת מַעצמת המטרופולין, שקוד הוא לסלק מדרכו באלימות את אופן־הייצור והניכוס המיוסד על עבודה עצמית. אותו אינטרס, המניע את הכלכלן המדיני, מלחך־פינכה זה של ההון, להכריז במטרופולין, כי מבחינה עיונית אופן־הייצור הקאפיטאליסטי וניגודו ממש היינו־הך הם — אותו אינטרס מביאו כאן, במושבות, „להודות ולהתוַדות" ["to make a clean breast of it"] ולהכריז בגלוי על הניגוד שבין שני אופני־הייצור. לתכלית זו בא הוא להוכיח, כי ההתפתחות בכוח־הייצור החברתי של

הבסיס, שעליו היא מייצרת ומנַכסת לעצמה את התוצרים. וקודם־כל היא מייצרת את קברניה של עצמה. כליונה של זו ונצחונו של הפרולטאריון — הכרח אחד הם ללא־הימנע... מכל המעמדות העומדים כיום מול הבורגנות — רק הפרולטאריון בלבד הוא מעמד מהפכני באמת. שאר *המעמדות מתנוונים וכלים עם התעשייה הגדולה*; הפרולטאריון *עצם־תוצרה הוא*. שכבות־הביניים — החרשתן הזעיר, הסוחר הזעיר, האומן, האיכר — הכל אוסרים מלחמה על הבורגנות, כדי לקיים עצמם כשכבות־ביניים ולשמור על קיומם מפני הכליון... ריאקציונים הם, מפני שרוצים הם להחזיר את גלגל־ההיסטוריה אחורנית." (קארל מארקס ופ. אנגלס: „מאניפסט המפלגה הקומוניסטית." לונדון 1848, עמ' 9, 11. [ר' „מארקס־אנגלס, כתבים נבחרים, א'", הוצ' ספרית פועלים, עמ' 313, 310, 311].)

[253] מדובר כאן במושבות ממש, בקרקע־בתולה, שמגיע לכלל התיישבות בידי מהגרים בני־חורין. ארצות־הברית [של אמריקה] עדיין הן, מבחינה כלכלית, אדמת־התיישבות בשביל אירופה. אגב, נמנים לכאן גם אותם מטעים ישנים, שחלה בתנאיהם הפיכה גמורה עם ביטול העבדות.

העבודה, שיתוף־פעולה, חלוקת־עבודה, שימוש במנגנון־מכונות בקנה־מידה גדול, וכו׳ — כל אלה ייתכנו בלא שיבוא נישולם של הפועלים ובהתאם לכך הפיכת אמצעי־הייצור אשר בידיהם להון. לטובתו של מה שמתקרא עושר האומה מחפש הוא אחרי אמצעים מלאכותיים, כדי לקיים את עניות העם. כאן מתפורר והולך מגן הסניגוריה שלו פירורים־פירורים, כאותה נעורת פריכה להצתה.

זכותו הגדולה היא של א. ג׳. ווייקפילד, שאמנם לא גילה חידוש כל־שהוא בדבר המושבות[254], אלא בתוך המושבות עצמן גילה את האמת בדבר היחסים הקאפיטאליסטיים שבמטרופולין. כשם ששיטת מכסי־המגן [הפרוטקציוניזם] בראשיתה[255] שאפה לייצר בעלי־הון במטרופולין, כך שואפת התיאוריה של ווייקפילד על הקולוניזאציה — ובמשך זמן ידוע שקדה אנגליה להגשים תיאוריה זו בדרך חוקית — לייצר פועלים־שכירים במושבות. ודבר זה הוא מכנה „קולוני־זאציה שיטתית״ ("systematic colonization").

קודם־כל גילה ווייקפילד במושבות, כי קניין בממון, באמצעי־מחיה, במכונות ובשאר אמצעי־ייצור — עדיין אינו מטביע על אדם חותם של בעל־הון כל זמן שחסרה ההשלמה: הפועל השכיר, האדם השני, שאנוס למכור עצמו מרצונו הטוב. הוא גילה, שההון איננו חפץ, כי אם יחס חברתי בין אישים, יחס שתיווכוהו חפצים[256]. מר פיל — מקונן הוא לפנינו — לקח אתו מאנגליה לסוון־ריוור, בהולאנד החדשה, אמצעי־מחיה ואמצעי־ייצור בסכום של 50.000 לי״ש. מר פיל היה זהיר למדי להביא אתו, נוסף על כך, 3000 נפש ממעמד העובדים: גברים, נשים וילדים. אך משהגיע למחוז חפצו, „נשאר מר פיל ללא משרת, שיציע לו את מיטתו או שיביא לו מים מן הנהר״[257]. מר פיל המסכן! לכל דבר דאג, רק לא ליצוא של יחסי־הייצור מאנגליה לסוון־ריוור!

להסברת תגליותיו הבאות של ווייקפילד, שתי הערות קודמות. בידוע, שאמצעי־ייצור ואמצעי־מחיה, בהיותם קניינו של מי שמייצר אותם במישרין, אינם הון. נעשים הם הון רק באותם תנאים, בהם משמשים הללו בו־בזמן אמצעי ניצול והשתלטות על הפועל. אבל במוחו של הכלכלן המדיני נזדווגה אותה נשמה קאפי־טאליסטית שלהם הזדווגות אמיצה כל־כך עם העצמות החומרית שבהם, עד שהלה מקדשם בשם הון בכל הנסיבות, גם כשהם משמשים ממש ההיפך מכן. וכך הדבר

---

[254] נצנוצי־מחשבה מועטים, שאתה מוצא אצל ווייקפילד על מהות המושבות עצמן, מצויים כולם קודם אצל מיראבו־האב, הפיזיוקראט, ועוד קודם־לכן בהרבה אצל הכלכלנים האנגלים.

[255] לאחר־מכן נעשית שיטת־מכסי־המגן הכרח ארעי במלחמת־ההתחרות הבינלאומית. אך, יהיה הגורם לכך אשר יהיה, התוצאות בעינן עומדות.

[256] „כושי הוא כושי. ורק ביחסים מסוימים הוא נעשה עבד. מכונה־לטוויית־כותנה היא מכונה לטוות כותנה. ורק ביחסים מסוימים היא נהפכת להון. משתולשים אותה מתוך היחסים הללו, אין בינה ובין הון ולא־כלום, כשם שזהב הוא כשלעצמו אינו ממון, או כשם שסוכר אינו מחיר־הסוכר... ההון הוא יחס־ייצור חברתי. הוא יחס־ייצור היסטורי.״ (קארל מארקס: „עבודה־שכירה והון.״ „עתון־הריין החדש״, מס׳ 266, מ־7 באפריל 1849. [התרגום העברי מתוך „כתבים נבחרים, א׳״, הוצאת ספרית פועלים, עמ׳ 87 ואילך].)

[257] א. ג׳. ווייקפילד: „אנגליה ואמריקה״, כרך ב׳, עמ׳ 33.

אצל ווייקפילד. ועוד: פיצולם של אמצעי־הייצור כקניינם האישי של פועלים מרובים בלתי־תלויים זה בזה, העובדים במשקי עצמם — לכך קורא הוא חלוקה שוה של ההון. דרכו של הכלכלן המדיני כדרכו של חכם־המשפטים הפיאודאלי. הרי האחרון בא והדביק את פתקיו, פתקי המשפט הפיאודאלי, גם על יחסים ממוניים לחלוטין.

ווייקפילד אומר: „אילמלי היה ההון מחולק מנות שוות בין כל החברים בחברה... שוב לא היה לו לשום אדם עניין בכך, שיצבור הון יותר משיכול הוא להשתמש בידיו ממש. וכן הדבר, במידה מסוימת, במושבות החדשות שבאמריקה, מקום שתאוַת הקניין בקרקע גודרת בפני קיומו של מעמד פועלים־שכירים"[258]. נמצאת אומר: כל זמן שיכול הפועל לצבור לעצמו — ויכול הוא לעשות כן כל זמן שהוא בעל־הקניין של אמצעי־הייצור אשר בידו — לא ייתכנו לא ההצבר הקאפיטאליסטי ולא אופן־הייצור הקאפיטאליסטי. חסר מעמד הפועלים־השכירים, שלא ייתכן בלעדיו. כיצד, איפוא, הושג באירופה הישנה נישולו של הפועל מעל תנאי עבודתו, כלומר, כיצד הושגו הון ועבודה שכירה? — על־ידי חוזה חברתי [contrat social] מסוג מקורי עד־מאוד. „האנושות סיגלה לעצמה... תחבולה פשוטה מאוד לקדם את הצבר ההון" — וכמובן, שתחבולה זו ריחפה לעיניה מימות אדם ראשון, כתכלית אחרונה ויחידה לקיומה: „היא נחלקה לבעלי־הון ולבעלי־עבודה... וחלוקה זו היתה תוצאה של הסכם וצירוף"[259]. קיצורו של דבר: המוני האנושות נישלו את עצמם להגדיל־ולהאדיר את „הצברו של ההון". אם כן, תבואו ותחשבו, שהיצר של אותה קנאות לפרישות בדין שיתפרץ ללא סייג ביחוד במושבות, בהן ודוקא בהן מצויים בני־אדם ונסיבות, שהיו עשויים להוציא את החוזה החברתי מעולם־הדמיון ולהעבירו לעולם העשייה. אבל, אם כן, איפוא, למה לנו בכלל „קולוניזאציה שיטתית" בניגוד לקולוניזאציה טבעית־מקורית? אבל, אבל: „רשאי אתה להטיל ספק, אם במדינות הצפוניות של הברית האמריקנית אפילו החלק העשירי של האוכלוסייה נמנה על הסוג, שאפשר לתארו כסוג של פועלים־שכירים... ואלו באנגליה... מעמד העובדים מכיל רוב רובו של העם"[260]. וגדולה מכן: הנטייה לנישול־העצמי של האנושות העובדת לטובת ההון ולכבודו אינה אלא זעומה עד כדי כך, שאפילו לדעתו של ווייקפילד משמשת העבדוּת בסיס טבעי־מקורי יחידי לעושר המושבות. ואלו הקולוניזאציה השיטתית שלו אינה אלא אמצעי של עזרה־בצר [pis aller], שכן לרוע מזלו יש לו עסק עם בני־חורין, ולא עם עבדים. „המתיישבים הספרדים הראשונים בסאנטו דומינגו לא השיגו עובדים מספרד. אבל בלי עובדים (כלומר, בלי עבדות) היה הונם הולך־לטמיון, או לפחות היה מצטמצם והולך עד לאותו סכום מועט, שכל פרט ופרט יכול להשתמש בו בעזרת ידיו בלבד. ואמנם כדבר הזה אירע במושבה האחרונה שנוסדה בידי האנגלים — מושבת סוון־ריוור — בה ירדה לטמיון כמות גדולה של הון, של זרעים, של מכשירים,

---

[258] שם, כרך א', עמ' 17, 18.
[259] שם, עמ' 18.
[260] שם, עמ' 42, 43, 44.

של בהמות, משום שחסרו פועלים להשתמש בכל אלה; וכאן גם לא השאיר לעצמו כל מתיישב הרבה יותר הון, משיכול הוא להשתמש בו בידיו־הוא"[261].

ראינו: נישולו של המון־העם מן האדמה משמש היסוד לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי. ואלו מהותה של מושבה חפשית היא, אדרבה, שרובו של הקרקע עדיין קניין העם הוא, ומשום כך רשאי כל אחד מן המתיישבים להפוך חלק מן הקרקע לקניין־פרטי שלו ולאמצעי־ייצור אישי, בלא שיגדור בפני המתיישב הבא אחריו שלא יעשה כמעשהו[262]. הנה הסוד גם של פריחת המושבות וגם של מחלת־הסרטן אשר בתוכן — התנגדותן להתיישבותו של ההון. „במקום שהקרקע זולה ביותר, וכל בני־אדם בני־חורין הם; במקום שכל אחד, אם רוצה הוא בכך, יכול לקבל על־נקלה כברת־ארץ לעצמו — שם לא בלבד שהעבודה יקרה מאוד ביחס לחלק שמקבל הפועל מן התוצרת, אלא הקושי הוא בכלל: כיצד להשיג עבודה מצוּוֶתֶת בכל מחיר שהוא"[263].

מתוך שבמושבות עדיין לא נתגשמה הפרדתו של העובד מתנאי־העבודה ומשורשם, היא האדמה, או שהיא נתגשמה רק במפוזר, או רק בשטח מצומצם־ביותר — הרי גם לא נתגשמה שם עדיין תלישותה של החקלאות מן התעשייה, ואף לא נתגשמה עדיין הריסתה של תעשיית־הבית הכפרית, ואם כן, מהיכן יבוא השוק הפנימי בשביל ההון? „באמריקה אין לך חלק מן האוכלוסייה שיהיה חקלאי בלבד ולא יותר — חוץ מן העבדים ומבעליהם, שהם מצרפים הון ועבודה בשביל מפעלים מיוחדים. אמריקנים חפשים, העובדים בעצמם את אדמתם, עוסקים גם בכמה מקצועות אחרים. חלק מסוים מן הרהיטים ומכלי־העבודה, שהם משתמשים בהם, נעשים כרגיל בידיהם־גופם. תכופות הם עצמם בונים את בתיהם, ומביאים לשוק את תוצרת חריצותם־הם — ויהיה השוק רחוק כאשר יהיה. טווים הם ואורגים, עושים סבון ונרות, ובכמה מקרים גם מתקינים נעליים ובגדים לצרכי עצמם. באמריקה משמשת עבודת־האדמה תכופות עסק שני־במעלה בשביל הנפח, הטוחן או החנוני"[264]. בתוך קהל של תמהונים כאלה — היכן כאן „תחום של פרישות" בשביל בעל־ההון?

כל־עיקר תפארתו של הייצור הקאפיטאליסטי היא בכך, שלא רק חוזר הוא ומייצר בתדירות את הפועל־השכיר להיותו פועל־שכיר, אלא גם מייצר הוא תמיד עודף־אוכלוסייה יחסי של פועלים־שכירים — יחסי לעומת הצבר ההון. בדרך זו מקיימים את החוק בדבר ביקוש העבודה ואספקתה בשיגרתו הנכונה; דוחקים את תנודותיו של שכר־העבודה לתוך סייגים הנוחים בשביל הניצול הקאפיטאליסטי; ובסוף מקנים את הערובה לתלותו החברתית של הפועל בבעל־ההון, שאי־אפשר בלעדיה — יחס של תלות מוחלטת, שבתוך ביתו, במטרופולין, יכול הכלכלן המדיני,

---

261 א. ג׳. וויקפילד: „אנגליה ואמריקה", כרך ב׳, עמ׳ 5.

262 „כדי שהקרקע יוכל להיות יסוד להתיישבות, לא בלבד צריך שיהיה אדמת־שממה — אלא גם קניין־הכלל, שאפשר להפכו לקניין־פרטי." (שם, כרך ב׳, עמ׳ 125.)

263 שם, כרך א׳, עמ׳ 247.

264 שם, עמ׳ 21, 22.

פֶּה ממלמל־רברבן, לסלפו־ולהפכו ליחס של חוזה חפשי בין קונה ומוכר, בין שני בעלי־סחורה שווים בעצמאותם, בין שני בעלים של סחורה־הון מכאן, ושל סחורה־עבודה מכאן. אבל במושבות נקרע־לגזרים מיקסם יפה זה. האוכלוסייה המוחלטת גדלה כאן במהירות יתירה בהרבה מבמטרופולין, שכן פועלים מרובים באים כאן לעולם בוגרים־ומוכנים כבר, ואף על פי כן שוק־העבודה תמיד בלתי־צפוף. נשבר כאן לרסיסים החוק בדבר ביקוש העבודה ואספקתו. מצד אחד מטיל העולם הישן לכאן, ללא הפוגות, הון שש־לניצול, צמא־לפרישות; ומצד השני, הייצור־החוזר הסדיר של פועלים־שכירים להיותם פועלים־שכירים נתקל במכשולים בלתי־נוחים ביותר, ובחלקם בלתי־מנוצחים. ולא כל־שכן — ייצורם של פועלים־שכירים מיותרים־למניין, מיותרים ביחס אל הצבר־ההון! הפועל־השכיר של היום נעשה מחר איכר או אומן, בלתי־תלוי ועובד במשק של עצמו. נעלם הוא משוק העבודה, אבל — לא כדי לילך לבית־העבודה [workhouse]. גלגול מַתמיד זה של פועלים־שכירים בייצרנים בלתי־תלויים, שתחת לעבוד למען ההון עובדים הם למען עצמם, ותחת להעשיר את האדון הקאפיטאליסט, מעשירים הם את עצמם — אף הוא חוזר־ומשפיע השפעת־הרס לחלוטין על התנאים בשוק־העבודה. ולא זה בלבד, שדרגת־ניצולו של הפועל־השכיר נמוכה עד כדי פריצות־הנימוסין. נוסף על כך מאַבד הפועל, יחד עם יחס־התלות, גם את רגש־התלות בבעל־ההון הפרוש. מכאן כל אותן תקלות, שאיש־שלומנו, א. ג׳. ווייקפילד, מתארן תיאור כל כך אמיץ, כל כך נמלץ וכל כך נוגע עד הלב.

אספקת העבודה־השכירה — כך הוא קובל — אינה מַתמדת ואינה סדירה ואינה מספיקה. „אספקת־העבודה לא בלבד שזעומה היא עולמית, אלא גם בלתי בטוחה"[265]. „אף על פי שמרובה התוצרת, שבעל־ההון והפועל מחלקים אותה ביניהם, הרי הפועל נוטל חלק גדול כל כך, שעד מהרה הוא גופו נעשה בעל־הון... רק מועטים, ואפילו יאריכו ימים עד זקנה מופלגת, שלא כרגיל, יכולים לצבור כמויות־עושר גדולות"[266]. בשום פנים ואופן אין הפועלים מרשים לו לבעל־ההון, שינהג פרישות לגבי התשלום בעד החלק הגדול־ביותר של עבודתם. ואף לא תעמוד לו ערמתו שהוא מביא אתו מאירופה יחד עם הונו גם את פועליו. עד־מהרה הם „פוסקים... להיות פועלים שכירים; נעשים הם... בעלי־קרקע בלתי־תלויים, אם לא מתחרים בריבוניהם הקודמים בשוק־העבודה"[267]. הלא תבינו לגודל התועבה! בעל־ההון, הטוב והישר, הוא גופו הביא מאירופה, בטבין־ותקילין משלו, את מתחריו בנפשו! הקיץ הקץ! שוב אין תימה, שווייקפילד קובל על היעדר יחס־התלות והיעדר רגש־התלות אצל הפועלים־השכירים במושבות. ותלמידו מריוול אומר, כי מחמת השכר הגבוה קיימת במושבות „דרישה דחופה לעובדים זולים־יותר וצייתנים־יותר — דרישה למעמד כזה, שבעל־ההון יוכל להטיל עליו תנאים, ולא שהתנאים יוטלו על בעל־ההון מאת הפועלים... בארצות של ציביליזאציה עתיקה

---

[265] א. ג׳. ווייקפילד: „אנגליה ואמריקה", כרך ב׳, עמ׳ 116.

[266] שם, כרך א׳, עמ׳ 131.

[267] שם, כרך ב׳, עמ׳ 5.

הפועל, אם גם חפשי הוא, תלוי בבעל־ההון על־ידי חוק־טבע; במושבות מוכרחים ליצור תלות זו באמצעים מלאכותיים"[268].

מה, איפוא, לדעתו של ווייקפילד, תוצאתה של תקלה זו במושבות? „נטייה בארבארית לפיזור" היצרנים ורכוש־האומה[269]. פיצולם של אמצעי־הייצור בין בעלי־קניין מרובים לאין־מספר, העובדים במשקי־עצמם, מחריב, יחד עם הרכזו של ההון, כל בסיס לעבודה מצוותת. כל עסק שארוכה נשימתו, המתפשט לשנים מרובות ודורש השקעות של הון יציב, נתקל בקשיי־הגשמה. באירופה אין ההון מהסס אף רגע, משום שמעמד־העובדים משמש לו ספיח חי, מצוי תמיד בשפע, עומד תמיד לרשותו. ואלו בארצות הקולוניאליות! ווייקפילד מוסר לנו סיפור מלא עצב ותוגה. מסיח היה עם כמה בעלי־הון, מקאנאדה וממדינת ניו־יורק; וזאת לדעת, כי שם נחשולי ההגירה נעצרים תכופות ומשאירים אחריהם מישקע של פועלים „מיותרים". נאנח אחד האישים הפועלים במלודראמה זו ואומר: „ההון שלנו מוכן ומזומן היה בשביל כמה פעולות־עסק, הדורשות תקופת־זמן הגונה עד להשלמתן; אבל לא יכולנו להתחיל בפעולות אלו באמצעותה של עבודה, שידענו יפה, כי עתידה היא לעזבנו במהרה. אילמלי בטוחים היינו, שנוכל להחזיק בעבודתם של מהגרים כאלה, היינו שמחים להזמינם בשבילנו מיד, ובמחירים גבוהים; גדולה מכן: היינו מזמינים אותם, אפילו אם היינו יודעים בטוחות שיעזבונו — בתנאי שהיינו בטוחים באספקה חדשה בכל עת שתידרש לנו"[270].

לאחר שהשנה־והציג ווייקפילד זה מול זה, ברוב פאר, את החקלאות האנגלית הקאפיטאליסטית ועבודתה „המצוותת" מכאן, והמשקים המפוזרים של האיכרים

[268] מריוול: „הרצאות על התיישבות וכו'", כרך ב', עמ' 235—314 ואילך. אפילו מולינארי הצנוע, הכלכלן הוולגארי, חסיד חופש־המסחר, אומר: „המושבות, שבוטלה בהן העבדות, בלא שיחליפו עבודת־הכפייה על־ידי כמות מתאימה של עבודה חפשית — ראינו, כי חל בהן ההיפך ממה שנעשה יום־יום לנגד עינינו. ראינו, כי הפועלים הפשוטים הם שהיו מנצלים את בעלי־העסק התעשייתיים, תוך שהיו דורשים מהם שכר, בלא כל יחס לחלק החוקי (part légitime) המגיע להם מן התוצרת. מכיון שבעלי־המטעים לא היה לאל־ידם לקבל בעד הסוכר שלהם מחיר מספיק, שיוכל לאזן את עליית־השכר — שוב היו נאלצים ליטול את עודף־הסכום הנדרש, תחילה מתוך רווחיהם, ואחר־כך מתוך עצם ההונות אשר בידיהם. בדרך זו נהרסו בעלי־מטעים לרוב, ואלו אחרים מהם ביטלו את עסקיהם, כדי להמנע מן ההרס העתיד לבוא עליהם... ודאי שמוטב יותר, שנראה כיצד כלים־והולכים ציבורי־הונות, משנראה דורות של בני־אדם בכליונם (מה רבה נדיבותו של מר מולינארי!); אך כלום לא היה מוטב יותר, שגם אלה וגם אלה לא ילכו־ויכלו?" (מולינארי: „מחקרים כלכליים", עמ' 51, 52.) מר מולינארי, מר מולינארי! ומה יהא עליהם, על עשרת הדברות, על משה והנביאים, על חוק הביקוש והאספקה — אם באירופה בעל־העסק ["entrepreneur"] יש לאל־ידו לקצר לו לפועל, ובהודו־המערבית שוב יכול הפועל לקצר לו לבעל־העסק, את חלקו החוקי [part légitime]! ובמטותא ממעלת כבודו: מהו אותו „חלק חוקי", שלפי הודאתך שלך בעל־ההון באירופה אינו משלם יום־יום? וגדול הדיגדוג, שמדגדג לו למר מולינארי: צריך לבוא לשם, למושבות, שהפועלים כל כך „פשוטים" בהן עד שהם „מנצלים" את בעל־ההון — כדי להסדיר כראוי, מטעם המשטרה, את חוק הביקוש והאספקה, שבכל מקום הוא פועל פעולה אוטומאטית.

[269] ווייקפילד: „אנגליה ואמריקה", כרך ב', עמ' 52.

[270] שם, עמ' 191, 192.

באמריקה מכאן — נפלטה מפיו הודאה גם בצד השני של המטבע. הוא מתאר את המון־העם באמריקה, שהוא אמיד, בלתי־תלוי, בעל־יזמה, ונאור במידה יחסית; וכנגד זה „הפועל החקלאי הוא יחפן עלוב (a miserable wretch), קבצן... באיזו מדינה אחרת, חוץ מצפונה של אמריקה ומושבות חדשות אחדות, השכר בעד העבודה החפשית העסוקה בחקלאות עולה בהרבה על קיומו המצומצם של הפועל?... אין ספק שסוסים באחוזה אנגלית מזונותיהם יפים ממזונותיהם של איכרי אנגליה, שכן נכסים יקרים הם הסוסים"[271]. אבל אין דבר [never mind], גזירת־טבע היא, שיהיו מזדהים עושר־לאומי ועוני־העם.

כיצד, איפוא, צריך לרפא את מחלת־הסרטן האנטי־קאפיטאליסטית אשר במושבות? אילמלי היו הופכים במחי־יד אחד את כל הקרקעות מקניין־העם לקניין־הפרט, היו משמידים אמנם את שורש הרע, אך יחד עם זה גם — את המושבה. והרי הרבותא היא: לצוד שני זבובים במחי־אחד. יבואו ויקבעו מטעם הממשלה בעד קרקע־בתולה מחיר, שאינו תלוי בחוק של ביקוש ואספקה, מחיר מלאכותי; הוא שיכפה את המתיישב לעבוד זמן ממושך כשכיר עד שיהא סיפק בידו להרויח די ממון לקניית אדמה לעצמו[272] וליעשות איכר בלתי־תלוי. קרן זו, הנצברת מתוך מכירת האדמה במחיר שיש בו משום איסור יחסי [לקניית קרקע] בשביל הפועל־השכיר; כלומר, קרן־של־ממון זו, הנסחטת מתוך שכר־העבודה, תוך שפוגעים בחוק הקדוש בדבר ביקוש ואספקה — על הממשלה להשתמש בה, מצד השני, במידה שקרן זו תלך ותגדל, כדי להעביר לתוך המושבות חסרי־כל מאירופה, ובכך תבטיח בשביל מרן הקאפיטאליסט שוק גדוש של העבודה־השכירה שלו. אם כן ייעשה, יבוא הכל על מקומו בשלום בעולמנו זה הטוב שבעולמות [tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles].

הנה התעלומה הגדולה של „הקולוניזאציה השיטתית". לפי תכנית זו — כך קורא וייקפילד בתרועת־נצחון — „מן ההכרח, שאספקת העבודה תהא קבועה וסדירה; שכן, ראשית, הואיל ולא יוכל שום פועל להשיג קרקע לעצמו, אלא אם־כן עבד קודם־לכן לשם ממון, הרי כל הפועלים המהגרים, שיעבדו זמן ידוע בשכר ובמצורף, יהיו מייצרים הון להעסקת יותר פועלים; ושנית, משום שכל פועל הפורש מן העבודה־השכירה ונעשה בעל־קרקע, יהא מבטיח, בעצם קניית הקרקע, את הקרן בשביל להביא כוחות־עבודה חדשים לתוך המושבות"[273]. מחיר הקרקע הכפוי מטעם המדינה צריך, כמובן, שיהיה „מחיר מספיק" (sufficient price), כלומר, גבוה עד

---

[271] א. ג'. וויי ק פ י ל ד: „אנגליה ואמריקה", כרך א', עמ' 47, 246.

[272] „אתם מוסיפים־ואומרים, כי יש להודות לניכוס האדמה וההונות על כך, שהאדם, שאין לו אלא ידיו, מוצא תעסוקה ויוצר לעצמו הכנסה... להיפך, מתוך הניכוס האינדיווידואלי של האדמה נובע הדבר, שמצויים אנשים שאין להם דבר בלתי־אם ידיהם... אם תושיבו אדם בתוך חלל נטול־אויר, הרי אתם נוטלים ממנו אויר לנשימה. וכך אתם עושים, כשאתם משתלטים על הקרקע... פירוש הדבר, שאתם מושיבים אותו בריקנות נטולה כל עושר, כדי שלא יוכל לחיות אלא לפי רצונכם." (ק ו ל י נ ס: „כלכלה מדינית וכו'", כרך ג', עמ' [267], 268—271 ואילך.)

[273] ו ו י י ק פ י ל ד: „אנגליה ואמריקה", כרך ב', עמ' 192.

כדי כך, „שיהא גודר בפני הפועלים להיעשות בעלי־קרקע בלתי־תלויים, לפני שיבואו אחרים למלא את מקומם [בשוק העבודה השכירה]”[274]. אותו „מחיר־קרקע מספיק” אינו אלא נוסח־עקיפין (euphemistic) לדמי־הכופר, שהפועל משלם לו לבעל־ההון בעד הרשות לפרוש משוק העבודה־השכירה על מנת לילך אל הכפר. תחילה חייב הוא ליצור „הון” בשביל מרן הקאפיטאליסט, שיוכל זה לנצל יותר פועלים; ואחר־כך חייב הוא להעמיד בשוק העבודה „ממלא־מקום”, שהממשלה תביאהו על חשבונו מעֵבר־לים בשביל מי שהיה אדונו הקאפיטאליסט.

ואופייני הדבר במידה מרובה, שהממשלה האנגלית קיימה למעשה במשך שנים מרובות מתוֹד זה של „ההצבר הראשוני”, שהוצע על־ידי ווייקפילד במיוחד בשביל השימוש בארצות הקולוניאליות. והכשלון מחפיר היה, כמובן, ממש ככשלונו של חוק־הבנקים לפי פ י ל. ולא היה סופו של דבר אלא שזרם ההגירה סטה מן המושבות הבריטיות ופנה אל ארצות־הברית. בינתיים באה התקדמותו של הייצור הקאפיטאליסטי באירופה, שכרוכה היתה בלחצה הגובר של הממשלה — ותרופתו של ווייקפילד נעשתה מיותרת לחלוטין. מצד אחד, הזרם האנושי הכביר והמתמיד, השוטף שנה־שנה לארצות הברית, משאיר מישקעים יציבים במזרחן של ארצות הברית, שכן נחשול ההגירה מאירופה פולט כאן בני־אדם בשביל שוק־העבודה במהירות מרובה, משיוכל נחשול־ההגירה השני לגרוף אותם אל המערב [של ארצות הברית]. מצד השני, בעקבותיה של מלחמת־האזרחים באמריקה בא חוב לאומי עצום, וממילא לחץ של מסים; נולדה אריסטוקראטיה פינאנסית שפלה־שבשפלות; נמסר במתנה לידי חברות־ספסרות חלק עצום מן הקרקעות הציבוריים כדי לנצלם בשביל מסילות־ברזל, מכרות, וכיוצא באלה — בקיצור: חל ההרכז המהיר ביותר של ההון. וכך פסקה הרפובליקה הגדולה לשמש ארץ־היעוד בשביל פועלים־מהגרים. הייצור הקאפיטאליסטי פוסע שם קדימה בפסיעות־ענק, אם גם הורדת שכר־העבודה ותלותו של הפועל־השכיר רחוקות עדיין מלירד לרמה התקינה באירופה. אותה חלוקת־בזבוז מחפירה של אדמות־בור במושבות, שהממשלה האנגלית חילקה לאצילים ולקאפיטאליסטים; אותה חלוקת־בזבוז שאפילו ווייקפילד מגנה אותה בהטעמה יתירה כל־כך, — היא שיצרה „עודף־אוכלוסייה יחסי” במידה מספיקה, ביחוד באוסטראליה[275], שכאן גם בא זרם האנשים, הנוהרים אל מכרות־הזהב (Gold diggings), וכאן גם חלה התחרות, שמתחרה יבוא־הסחורות מאנגליה אפילו באומן הזעיר ביותר. והגיעו הדברים לידי כך, שכמעט כל אניית־קיטור נושאת־דואר מביאה אתה בשורת־איוב על גודש בשוק־העבודה שבאוסטראליה — “glut of the Australian labour-market” — ובכמה מקומות פורחת שם הזנות באותה פריצות, השכיחה בהיימארקט שבלונדון.

---

[274], שם עמ׳ 45.

[275] משנעשתה אוסטראליה מחוקקת לעצמה, שוב הוציאה, כמובן, חוקים נוחים למתיישבים; אך עיכב בעדם ביזבוז־האדמה, שבוצע כבר על־ידי האנגלים ללא־שוב. „המטרה הראשונה והחשובה־ביותר, שחוק־הקרקע החדש משנת 1862 שואף אליה, היא: ליצור הקלות יתירות להתיישבות העם.” („חוק־הקרקע בוויקטוריה, מאת המכובד ג׳. ד א פ י, מיניסטר לקרקעות ציבוריים.” לונדון 1862, [עמ׳ 3].)

ואולם, הרי אין אנו עוסקים כאן במצבן של המושבות. המעניין אותנו ביחוד הוא, שהכלכלה המדינית מן העולם הישן גילתה בעולם החדש את התעלומה — והכריזה על כך בקולי־קולות — לאמור: אופן־ייצור קאפיטאליסטי ואופן־הצבר קאפיטאליסטי, **ובכן גם** קניין־פרטי קאפיטאליסטי, תנאי־קודם להם הוא חורבנו של הקניין־הפרטי המיוסד על עבודה עצמית, **כלומר,** נישולו של הפועל.

תוספות

פרידריך אנגלס

„הקאפיטאל"*

I

כל ימי היות קאפיטאליסטים ופועלים בעולם לא יצא־לאור ספר, שתהא נודעת לו חשיבות בשביל הפועלים כזו הנודעת לספר שלפנינו. היחס שבין ההון והעבודה — אותו ציר, שעליו סובבת כל שיטת־החברה שלנו כיום — כאן נותח בפעם הראשונה ניתוח מדעי, ונעשה הדבר בדייקנות ובחריפות, שרק אצל גרמני בלבד תמצאן. ודאי, שהחיבורים של אואֶן, סן־סימון, פורייה יקרי־ערך הם ויקרי־ערך יישארו — אך, איש גרמני הוא שנועדה לו הזכות להעפיל־ולהגיע אל הפסגה, שממנה אתה רואה את התחום של יחסי־החברה המודרניים פתוח לפניך בשלימותו, בכל בהירותו ושקיפותו, כמו שפתוחים מראות־הנוף במורדות־ההרים לפני המסתכל, שרגליו עומדות על הכֵּף הרם־ביותר.

הכלכלה המדינית עד כאן מלמדתנו: העבודה היא מקור כל עושר ומידה לכל הערכים, ומכאן — שני חפָצים, שייצורם עלה באותו זמן־עבודה, נודע להם גם אותו ערך; ומכיון שבממוצע רק ערכים שווים ניתנים לחליפין, הרי הכרח הוא, שאותם שני חפצים יהיו גם מתחלפים אהדדי. אך עם זה מלמדתנו הכלכלה המדינית, כי קיים סוג אחד של עבודה מוצברת, שהיא מכנה אותו בשם הון; כי אותו הון, בכוח מקורות־העֵזר הכלולים בו, מגביר את הפרודוקטיביות של העבודה החיה פי מאה ופי אלף, ובגלל כן תובע הוא לעצמו שילום מסוים, המכונה ריוח או שֶׁבַח. כולנו יודעים, כי מצב הדברים במציאות הוא כלהלן: הרוָחים של העבודה המתה, המוצברת, עולים יותר ויותר בכמותם, ההונות של הקאפיטאליסטים מתעצמים־וגוברים יותר־ויותר; ואלו שכר העבודה החיה הולך ופוחת בהתמדה, המון הפועלים החיים על שכר העבודה בלבד הולך ורב במניינו, הולך ומידלדל יותר ויותר. כיצד ליישב סתירה זו? כיצד אפשר הדבר, שבידיו של בעל־ההון יישאר ריוח, אם הפועל מקבל תמורה בעד מלוא ערכה של העבודה, שאותו הוא מוסיף על התוצרת? והרי צריך שכך יהיה הדין, מפני שרק ערכים שווים מגיעים לידי חליפין. מן הצד השני: כיצד אפשר, שיתחלפו ערכים שווים; כיצד אפשר שהפועל יקבל את מלוא ערכה של תוצרתו — אם אותה תוצרת, כפי שמודים כלכלנים רבים, מתחלקת בינו ובין בעל־ההון? הכלכלה עד־כאן עומדת לפני סתירה זו והיא אובדת־עצות; היא כותבת, או מגמגמת, אמרות נבוכות שאינן אומרות ולא כלום. ואפילו מבקרי־

* מאמר, שהופיע ב„שבועון הדמוקראטי" (לייפציג) מ־21 ו־28 במארס 1868. (המערכת של המכון ע"ש מ. א. ל.)

הכלכלה הסוציאליסטים עד־כאן לא היה לאל־ידם לעשות יותר מלהבליט את עצם הסתירה; אך לפתרה לא ידע שום איש, עד שבא מארקס עכשיו, וסוף־סוף עקב אחר תהליך התהוותו של הריוח עד למקום־לידתו, ובכך חשף והבהיר הכל.

משבא מארקס לפתח את מושג ההון, משמשת לו נקודת־מוצא העובדה הפשוטה, הידועה והמתבלטת, שבעלי־ההון משערכים את הונם על־ידי חליפין: בעד ממונם קונים הם סחורות, ואחר כך הם מוכרים אותן ביותר ממון משעלו להם. למשל: בעל־הון קונה כותנה ב־1000 טאלר, והוא חוזר ומוכרה ב־1100 טאלר, ובכן „מרוויח" הוא 100 טאלר. אותה תוספת, בשיעור של 100 טאלר, על ההון הקודם — קרויה בפי מארקס עודף־ערך. מהיכן נובע אותו עודף־ערך? לפי הנחת־הכלכלנים אינם באים לידי חליפין אלא ערכים שווים, וזו גם הלָכה נכונה בתחום התיאוריה המופשטת. אי־אפשר, איפוא, שמיקח של כותנה וממכרה שוב יהא בהם כדי אספקת עודף־הערך, כשם שאין כך, אם תבוא ותפרוט טאלר־כסף לשלושים גרוש־כסף, ושוב תחליף מטבעות־פֶּרֶט אלה בטאלר־הכסף; על־ידי פעולות אלו לא ייעשר אדם ולא ייעני. אך באותה מידה אי־אפשר, שעודף־הערך יהא נובע מתוך כך, שמוכרי־הסחורות ימכרו אותן למעלה מערכן, או שקוני־הסחורות יקנו אותן למטה מערכן — משום שכל אחד משמש חליפות פעם קונה ופעם מוכר, ובכן יגיעו הדברים לידי איזון. ואף לא ייתכן, שיהא בא עודף־הערך מתוך שהקונים והמוכרים יונו אלה את אלה — משום שאין בכך כדי ליצור ערך חדש או עודף־ערך, אלא כדי לחלק את ההון הקיים חלוקה אחרת בין בעליו. ואף־על־פי־כן: למרות מה שבעל־ההון קונה את הסחורות לפי ערכן ומוכרן לפי ערכן — הרי הוא שואב מכאן יותר ערך משהשקיע. כיצד יתרחש הדבר?

בתנאי־החברה של ימינו מוצא בעל־ההון בשוק־הסחורות סחורה אחת, שנודע לה טיב מיוחד־במינו, *שצריכתה משמשת מקור לערך חדש, משמשת יצירת ערך חדש*; ואותה סחורה היא — כוח־העבודה.

מהו ערכו של כוח־העבודה? ערכה של כל סחורה נמדד על־ידי העבודה הדרושה להתקנתה. כוח־העבודה מתקיים בדמותו של הפועל החי, שלקיומו וכן להחזקת משפחתו, שתבטיח את התמדתו של כוח־העבודה גם אחרי מותו — זקוק הוא לכמות מסוימת של אמצעי־מחיה. משמע: זמן־העבודה הדרוש לייצורם של אותם אמצעי־מחיה — הוא המייצג את ערכו של כוח־העבודה. בעל־ההון משלם ערך זה בכל שבוע, ותמורת כן הוא קונה את השימוש בעבודת הפועל לשבוע. עד כאן יסכימו, בערך, האדונים הכלכלנים לדברינו בנוגע לערכו של כוח־העבודה.

עכשיו בא בעל־ההון ומעמיד את פועלו לעבודה. יעבור זמן מסוים והפועל יספק אותו שיעור של עבודה, שהיה מיוצג בשכרו השבועי. נניח, כי השכר השבועי של פועל אחד מייצג שלושה ימי־עבודה; אם כן, הפועל שהתחיל בעבודתו ביום ב׳, הספיק ביום ד׳ בערב להחזיר לו לבעל־ההון את מלוא ערכו של תשלום השכר. כלום יהא פוסק עכשיו מלעבוד? בשום פנים לא. בעל־ההון קנה את עבודתו לשבוע, והפועל חייב להוסיף ולעבוד גם בשלושת ימות־השבוע האחרונים. אותו עודף־עבודה, שעובד הפועל למעלה מן הזמן הדרוש להחזרת שכרו, הוא שמשמש מקור לעודף־הערך, לריוח, לתפיחת ההון במידה גוברת־והולכת בהתמדה.

ואל יאמרו: אין כאן אלא שרירות בהנחה זו, שהפועל מחזיר שוב בעבודה של שלושת ימים את השכר שקיבל, ושהוא עובד שלושת הימים הנותרים למען בעל־ההון. ודאי: אם הוא צריך דוקא לשלושה ימים, כדי להחזיר את השכר, או לשני ימים או לארבעה — היינו־הך כאן, וזמן זה משתנה לפי הנסיבות. אך העיקר הוא, שבעל־ההון סוחט לא רק עבודה בתשלום, אלא גם עבודה ללא־תשלום; ודבר זה אינו הנחה־של־שרירות, שהרי ביום שבעל־ההון לא יוכל לסחוט מן הפועל, לזמן ארוך, אלא אותו שיעור של עבודה בלבד, שבעדה הוא משלם לו בתשלום השכר — בו־ביום יהא צריך לסגור את סדנתו, משום שכל הריוח שלו יתקפח וילך לעזאזל.

הנה הפתרון לכל אותן סתירות. התהוותו של עודף־הערך (שרווחו של בעל־ההון מהווה חלק חשוב הימנו) — עתה ברורה היא לפנינו ואף טבעית כל־צרכה. ודאי: משלמים את ערכו של כוח־העבודה, אבל ערך זה פחות הוא בהרבה ממה שיודע בעל־ההון לסחוט מתוך כוח־העבודה; וההפרש שביניהם — העבודה ללא־תשלום — הוא שמהווה את חלקו של הקאפיטאליסט, או, ביתר דיוק: של מעמד הקאפיטאליסטים. שכן, אפילו אותו ריוח, שבדוגמה הנ"ל סחטו סוחר־הכותנה מתוך כותנתו — אם לא עלו בינתיים מחירי־הכותנה — מן ההכרח שיהא מורכב מעבודה ללא־תשלום. מן ההכרח, שאותו סוחר ימכור [את סחורתו] לחרשתן־הכותנה, שיש לאל־ידו לסחוט מתוך תוצרו, לא רק אותם 100 טאלר, אלא גם שבח לעצמו; הווה אומר: החרשתן מתחלק עם הסוחר בעבודה ללא־תשלום, ששילשל לתוך כיסו. ובכלל, אותה עבודה ללא־תשלום היא שמקיימת את כל החברים הלא־עובדים שבחברה. מתוך אותה עבודה משלמים את המסים למדינה ולקהילה — עד כמה שהללו פוגעים בו במעמד־הקאפיטאליסטים; משלמים את הרנטות הקרקעיות לידי בעלי־הקרקע וכו'. עליה מתבסס כל המצב החברתי הקיים.

מן הצד השני: תהא זו הנחה תפלה, אם נרצה להניח, כי העבודה ללא־תשלום לא נתהוותה אלא בתנאים הקיימים, כשעוסקים בייצור — בעלי־הון מכאן ופועלים־שכירים מכאן. אדרבה. בכל הזמנים חייב היה המעמד המדוכא לבצע עבודה ללא־תשלום. בכל אותה תקופה ארוכה, שהעבדות היתה הצורה השלטת באירגון־העבודה, נאלצו העבדים לעבוד הרבה יותר משהוחזר להם בצורת אמצעי־מחיה. והוא הדין במשטר של צמיתות, עד לביטול עבודת־האנגריה של האיכרות; ולא עוד אלא שכאן מזדקר ומתבלט, עד כדי מוחשיות, ההפרש שבין הזמן, שעובד האיכר בשביל מחייתו־הוא, לבין עודף־העבודה בשביל בעל־האחוזה — שהרי עבודה זו, האחרונה, מבוצעת בנפרד מן הראשונה. עכשיו נשתנתה הצורה, אך מהותו של הדבר נשארה; וכל־זמן „שחלק מן החברה מחזיק בידו מונופולין על אמצעי־הייצור, אנוס הפועל, אם בן־חורין ואם משועבד, להוסיף על זמן־העבודה הדרוש לקיומו־שלו וליתן עודף של זמן־עבודה כדי לייצר אמצעי־מחיה בשביל מי שמחזיק בידו את אמצעי־הייצור." (מארקס, עמ' 188.)

II

במאמר הקודם ראינו, כי כל פועל המועסק על־ידי בעל־ההון מבצע עבודה כפולה: בחלק מזמן־עבודתו מחזיר הוא את השכר שבעל־ההון נתן לו במפרעה, וחלק זה של העבודה קרוי בפי מארקס העבודה ההכרחית. אך אחר־כך עליו להוסיף־

ולעבוד, ובזמן זה מייצר הוא בשביל בעל־ההון את עודף־הערך, שהריוח מהווה חלק חשוב ממנו. חלק זה של העבודה נקרא עודף־העבודה.

מניחים אנו, כי הפועל עובד שלושה ימים בשבוע לשם החזרת שכרו, ושלושה ימים לשם ייצור עודף־הערך בשביל בעל־ההון. לשון־אחר: אם העבודה היא שתים־עשרה שעות ליום, הריהו עובד שש שעות ביום בשביל שכרו, ושש שעות הוא עובד כדי לייצר עודף־ערך. מן השבוע לא תוכל לסחוט אלא ששה ימים, ואפילו אם תצרף גם יום א׳ — שבעה ימים; אבל מכל יום ויום אפשר לסחוט שש, שמונה, עשר, שתים־עשרה, חמש־עשרה שעות־עבודה, ואפילו יותר מכך. הפועל מכר לו לבעל־ההון, תמורת שכרו היומי, יום־עבודה שלם. אך, יום־עבודה מהו? שמונה שעות, או שמונה־עשרה?

עניין לו לבעל־ההון בכך, שיאריכו את יום־העבודה עד קצה האפשרות. ככל שהוא ארוך יותר, כן הוא מייצר יותר עודף־ערך. מרגיש הפועל ברגש נכון, כי כל שעת־עבודה שהוא מוסיף־לעבוד, למעלה מן הדרוש להחזרת שכר־העבודה, נגזלת הימנו שלא־כדין; בגופו־ובבשרו עליו לחזות, מה משמע — לעבוד זמן ארוך מדי. בעל־ההון נלחם למען בצעו, הפועל — למען בריאותו, לשעות אחדות של מנוחה ביום, שיוכל לקיים פעילותו כאדם גם בדרך אחרת — מחוץ לעבודה ושינה ואכילה. אגב, נעיר: אין זה תלוי כל־עיקר ברצונם הטוב של הקאפיטאליסטים היחידים, אם ירצו לשתף עצמם במאבק זה או לאו, שכן ההתחרות תהא כופה אפילו את הפילאנטרופי־ביותר שביניהם, שיצטרף לחבריו וינהיג גם אצלו זמן־עבודה כזמן־העבודה אצלם.

המאבק לקביעת יום־העבודה נמשך משעה שהופיע הפועל החפשי הופעה היסטורית ועד ימינו אלה. במקצועות שונים שולטים ימי־עבודה שונים לפי המסורת; אך למעשה אין מקיימים אותם אלא לעתים נדירות. רק במקום, שהחוק קובע יום־עבודה ומפקח על קיומו — רק שם ניתן לומר באמת, שקיים יום־עבודה תקין. כזה המצב, עד כאן, כמעט רק במחוזות התעשייתיים שבאנגליה בלבד. נקבע כאן יום־עבודה של עשר שעות ($10\frac{1}{2}$ שעות בחמשת ימות־השבוע, $7\frac{1}{2}$ שעות בערב שבת) בשביל נשים מכל הגילים ובשביל נערים מגיל 13 עד 18; וכיון שאין הגברים יכולים לעבוד בלא עזרתם של הנ״ל, הרי שגם עליהם חל יום־העבודה של עשר שעות. חוק זה כבשו לעצמם פועלי־החרושת האנגלים על־ידי התמדתם במשך שנים רבות במאבק עז־ביותר, עקשני־ביותר, עם החרשתנים; על־ידי חופש העתונות, הזכות לקואליציה ולאסיפה, וכן על־ידי ניצול זריז של הפילוגים אשר בתוך המעמד השולט גופו. הוא נעשה מגן־של־קדושה [Palladium] בשביל פועלי אנגליה; הוא הלך ונתפשט יותר ויותר בכל ענפי־התעשייה הגדולים, ובשנה שעברה — כמעט בכל המקצועות, לפחות בכל אלה שמועסקים בהם נשים וילדים. על תולדות ההסדר החוקי הזה של יום־העבודה באנגליה — מכיל החיבור שלפנינו חומר מפורט־ביותר. „הרייכסטאג הצפון־גרמני" העתיד־לבוא יצטרך גם הוא לדון בהסדר המקצועי, וממילא גם בוויסות העבודה בבתי־החרושת. מובטחנו, כי שום ציר מן הצירים, שהפועלים הגרמנים הצליחו להבטיח את בחירתם, לא יגש לדיון באותו חוק, בלא שיקנה לעצמו תחילה בקיאות שלימה בספרו של מ א ר ק ס. ויש

אפשרות להשיג הרבה והרבה. הפילוגים שבתוך המעמדות השליטים נוחים כאן יותר בשביל הפועלים משהיו פעם באנגליה, משום שזכות הבחירה הכללית כופה את המעמדות השליטים, שיהיו מחזרים אחרי חסדם של הפועלים. בנסיבות כאלו הרי ארבעה או חמישה נציגים של הפרולטאריון מהווים מַעצמה — אם יידעו להשתמש בעמדתם, אם יידעו בראש־ובראשונה ויבינו במה הדברים אמורים — מה שאין הבורגנים יודעים. ואת החומר לכך מביא להם ספרו של מארקס מוכן־ומזומן לשימוש.

פוסחים אנו על סדרת מחקרים נוספים, נאים מאוד, שנודע להם יותר עניין תיאורטי, על מנת לעמוד רק על הפרק־שבסיום, העוסק בהצבר, או בצבירתו של ההון. פרק זה בא ללמדנו, זו הפעם הראשונה, כי אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, ז. א. זה המבוצע על־ידי בעלי־הון מכאן ופועלים־שכירים מכאן, לא רק שהוא חוזר־ומייצר בהתמדה את הונו של הקאפיטאליסט, אלא הוא גם חוזר־ומייצר בו־בזמן את עניותם של הפועלים; בדרך זו הובטח מראש, שיהיו קיימים, ותמיד מחדש, בעלי־הון שהם בעלי־קניין של כל אמצעי־המחיה, של כל תוצרי־הגלם ושל כל מכשירי־העבודה, מכאן; ומצד השני — יהיו קיימים המונים גדולים של פועלים, שהם אנוסים למכור את כוח־עבודתם לבעלי־הון אלה בעד כמות של אמצעי־מחיה, שבמקרה הטוב ביותר אין היא מספיקה אלא בקושי לקיימם במצב כשר־לעבודה ולגדל דור חדש של פרולטארים כשרים־לעבודה. אך ההון לא בלבד שהוא חוזר־ומייצר עצמו: הוא מתרבה ומתעצם בהתמדה — ובכך גם מתרבה ומתעצם שלטונו על המעמד של פועלים מחוסרי־קניין. וכשם שהוא גופו חוזר־ומתייצר בקנה־מידה מוגדל יותר ויותר, כן חוזר־ומייצר אופן־הייצור הקאפיטאליסטי המודרני את המעמד של פועלים מחוסרי־קניין — ואף הפעם בקנה־מידה מוגדל בהתמדה, במניין הולך־וגדל בתמידות. „ההצבר [של ההון] חוזר־ומייצר את יחס־ההון בקנה־מידה מורחב: יותר בעלי־הון, או בעלי־הון גדולים־יותר, על הקוטב האחד; יותר פועלים־שכירים על הקוטב השני... מכאן: הצבר־ההון הוא גידולו של הפרולטאריון" (עמ' 504, 505). אך, מכיון שעם התקדמותו של מנגנון־המכונות, עם שיפורה של החקלאות וכו', נדרשים תמיד פחות ופחות פועלים, כדי להתקין כמות שוָה של תוצרים; מכיון שאותו שיפור, ז. א. אותה הפיכת פועלים למיותרים, גדל מהר יותר אפילו מן ההון הגדל — מה נעשה, איפוא, בהם, באותם פועלים שמניינם גדל־והולך בתמידות? הם מהווים חיל־מילואים תעשייתי, ובעתים של עסקים רעים ובינונים משלמים להם בעד עבודתם למטה מערכה, והם מועסקים עיסוק בלתי־מוסדר, או שהם נופלים למעמסה על [שירות] הטיפול הציבורי בעניים; אך בעתים של התעוררות מיוחדת בעסקים אין מעמד הקאפיטאליסטים יכול לוַתר עליהם, כפי שהוכח הדבר באנגליה עד כדי מוחשיות; — ואולם בכל הנסיבות נוֹעד אותו חיל־מילואים לכך, שישבור את כוח התנגדותם של הפועלים המועסקים עיסוק תקין ושיתמיד־ויקיים את השיעור הנמוך של שכר־עבודתם. „ככל שיגדלו העושר החברתי... כן יגדל חיל־המילואים התעשייתי... הגודל היחסי של חיל־המילואים התעשייתי עולה עם עליית כוחות העושר. ואולם ככל שיגדל חיל־מילואים זה ביחס לחיל־העובדים הפעיל, כן יגדל גידול המוני־יותר עודף־האוכלוסייה המגובש,

שמצוקתו עומדת ביחס הפוך אל יסורי עבודתו. ולאחרונה: ככל שתגדל שכבת העניים... וככל שיגדל חיל המילואים התעשייתי — כן תגדל הדלות הרשמית. זהו החוק המוחלט, הכללי של ההצבר הקאפיטאליסטי." (עמ' 531.)

הנה אחדים מחוקי־היסוד של שיטת־החברה הקאפיטאליסטית, המודרנית, שהוכחו הוכחה מדעית קפדנית — והכלכלנים הרשמיים יישמרו לנפשותיהם ולא יעיזו אפילו לנסות לסתור את הדברים. אך, כלום בכך נאמר הכל? בשום פנים לא. כשם שמדגיש מארקס בחריפות את התקלות הרעות של הייצור הקאפיטאליסטי, ממש כך הוא מלמדנו בבהירות, כי אותה צורה חברתית הכרח היה בה, כדי לפתח את הכוחות הפרודוקטיביים של החברה ולהעלותם לשלב־עליון — שלב שיש בו מן האפשרות של התפתחות ראויה־לו לאדם, התפתחות שוה בשביל כל בני החברה. כל צורות־החברה הקודמות היו דלות מדי, שיוכלו להגיע לכך. רק הייצור הקאפי־טאליסטי הוא שיוצר את מקורות־העושר ואת הכוחות הפרודוקטיביים, הנדרשים לכך; אך בו־בזמן הוא יוצר גם, בדמות המוני הפועלים המדוכאים, אותו מעמד חברתי, שיהא אנוס יותר ויותר לתבוע, כי השימוש במקורות־העושר ובכוחות הפרודוקטיביים הללו יהא מובטח לחברה כולה — ולא, כנהוג כיום, למעמד של בעלי־מונופולין בלבד.

קארל מארקס ופרידריך אנגלס

אגרות בדבר „הקאפיטאל״

מארקס אל אנגלס

22 ביוני 1867

פְּרֶד חביבי,

[...] אני תקוָה, כי 4 הגליונות הניחו דעתך. נַחַת־רוּחך [Satisfaktion] עד כה חשובה לי יותר מכל דבר [anything], שהעולם עלול לומר על כך [may say of it]. בכל אופן, אקווה שהבורגנות תזכור את גחליותי [carbuncles] כל ימי חייה. צא וראֵה, מה גדולה חזירוּתם! הנה דוגמה חדשה: הרי ידוע לך, כי הוַעדה להעסקת ילדים [Children's Employment Commission] המשיכה את פעולתה 5 שנים. משהופיע הדין־וחשבון שלה, הראשון, בשנת 1863, מיד „נענשו" הענפים הנאשמים. המיניסטריון של הטוֹרים הכניס בתחילת העונה הפארלאמנטא־רית — על־ידי [per] וולפּוֹל, אותו אלון־בכות [the weeping willow] — הצעת־חוק [Bill], שלפיה נתקבלו כל הצעותיה של הוַעדה, אם גם בקנה־מידה מוקטן מאוד. אותם פוחזים־ריקים, שצפויים היו לעונשין, ביניהם חרשתני־המתכת הגדולים, וביחוד גם העלוקות של „העבודה הביתית" — כולם ישבו מטונפים ושתקו. עכשיו מגישים הם כתב־בקשה לפארלאמנט ותובעים — חקירה חדשה! הקודמת — היה בה משום משוא־פנים! כל עיקר חשבונם הוא, שהצעת חוק־התיקונים תהא בולעת את כל תשומת־לבו של הקהל, וכך אפשר יהיה להעביר־ולהבריח את הדבר [את בקשתם] בנעימות ובצנעה [privately] ואין פוצה פה, בעוד שבו־בזמן מנשבת רוח רעה נגד האגודות המקצועיות [Trades' Unions]. הגרוּע־ביותר שבדינים־וחשבונות ["Reports"] — הן העדויות, שמעידים אותם פוחזים גופם. משמע: יודעים הללו, שחקירה חדשה אין לה אלא פירוש אחד; אבל דוקא זהו, „שאנו, הבורגנים, רוצים בו" — מוֹעד חדש להמשך־הניצול, בעוד 5 שנים! לאָשרנו, ניתנת לי האפשרות, עם עֲמדתי ב„אינטרנאציונאל", לסכל את מזימתם העגוּגה של הני כלבי דחציפין. ונודעת לו לעניין זה חשיבות יוצאת־מן־הכלל. מדובר בביטול מקור־היסורים של $1\frac{1}{2}$ מיליוני בני־אדם — ולא נכללו בכלל זה הפועלים הגברים המבוגרים [adult male workingmen]!

מה שנוגע לניתוח של צורת־הערך, הרי הלכתי אחר עצתך ואף לא הלכתי — וכך נהגתי מנהג של דיאלקטיקה גם מבחינה זו. כלומר: 1. חיברתי נספח, בו אני מרצה על אותו עניין בפשטות ככל האפשר ובנוסח של מלמד־דרדקי ככל האפשר; 2. עם התקדמוּת הדברים חילקתי כל משפט, בהתאם לעצתך, לפי סעיפים וכו׳,

ובכתובות מיוחדות משלהן*. ואלו בהקדמה אומר אני לקורא „הלא־דיאלקטי", שעליו לפסוח על עמ' x—y, ובמקומם יקרא־נא את הנספח. ואין הדברים אמורים כאן בקרתנים [פיליסטרים], אלא בנוער שוחר־דעת וכו'. ומלבד זה, הרי אותו עניין נודע לו משקל של הכרעה יתירה בשביל כל הספר כולו. האדונים הכלכלנים עד כאן — נעלם מהם הדבר הפשוט־בתכלית, כי הצורה: 20 אַמות בד = מעיל אחד אינה אלא הבסיס הבלתי־מפותח בשביל הצורה: 20 אַמות בד = 2 לירות שטרלינג; היינו, כי צורת־הסחורה הפשוטה־ביותר, שערכה של אותה סחורה עדיין אינו מובע בה בחזקת יחס אל כל שאר הסחורות, אלא רק כמשהו הנבדל מצורתה הטבעית של עצמה — היא שמכילה בתוכה את כל הסוד כולו של צורת־הממון, וממילא מכילה היא, בחזקת גרעין [in nuce], את כל הסוד כולו של כל הצורות הבורגניות אשר לתוצרת־העבודה. את קשיי הניתוח אשר בהוצאה הראשונה (דוּנקר) סילקתי על־ידי כך, שאיני נותן את הניתוח העיקרי של ביטוי־הערך, אלא לאחר שהוא מופיע בצורתו המפותחת — בחזקת ביטוי־הממון. [...]

שלך ק. מ.

אנגלס אל מארקס

מאנצ'סטר, 26 ביוני 1867

כושי חביבייעג[1].

[...] על התהוותו של עודף־הערך עוד הערה זו: החרשתן ואתו הכלכלן הוולגארי יבואו מיד ויטענו נגדך: אם בעל־ההון אינו משלם לו לפועל בעד 12 שעות של זמן־עבודתו אלא את המחיר של 6 שעות־עבודה — שוב אי־אפשר שיתהווה מכאן עודף־ערך; שהרי בדרך זו אין מונים כל שעת־עבודה של הפועל בבית החרושת אלא = ½ שעת־עבודה — כלומר, = מה ששילמו בעדה — ורק בערכה זו היא מוחדרת לתוך הערך של תוצרת־העבודה. ובעקבותיה של אותה טענה תבוא אחר־כך, כדוגמה, נוסחת־הקאלקולאציה (החישוב) המקובלת: כך וכך ע"ח תוצרי־גלם, כך וכך ע"ח בלאי, כך וכך ע"ח שכר (שכר שהושקע באמת בתוצרת־השעה הממשית) וכו'. ויהא, שזהו נימוק שטחי ותפל עד כדי תועבה; ויהא, שהוא מזהה־ומערבב ערך־חליפין ומחיר, ערך־העבודה ושכר־עבודה; ויהא, שאין כאן אלא הנחה של בוקי־סריקי, כי שעת־עבודה אחת נכנסת לתוך הערך רק כ־½ שעה, משום שלא שילמו בעדה אלא תמורת ½ שעה — אף־על־פי־כן מתפלא אני, שלא נתת דעתך על כך מראש; שהרי בטוחני־ומובטחני, שטענה זו תהא מובאת לפניך; ומוטב היה לחַסלה מלכתחילה. ואולי תשוב לדון בכך בגליון הבא. [...]

שלך פ. א.

---

* מדובר כאן בנספח למהדורה הראשונה של הכרך הראשון: „צורת־הערך". (הערת המכון מ. א. ל.)

מארקס אל אנגלס

27 ביוני 1867

פרד חביבי!

[...] מה שנוגע לטענת־הקושיה שהזכרת, הטענה הבלתי־נמנעת של הקרתן והכלכלן הוולגארי (אגב, הללו שוכחים, כמובן, כי עם שהם מחשבים את העבודה־בתשלום בכינוי שכר־עבודה, הרי הם מחשבים את העבודה ללא־תשלום בכינוי ריווח וכו') — שוב נעמדים הדברים, אם לנסחם ניסוח מדעי, על השאלה הבאה:

כיצד נהפך ערכה של הסחורה למחיר־ייצורה,

I. שכל העבודה מופיעה בו כעבודה־בתשלום, בצורת שכר־עבודה;

II. ואלו עודף־העבודה, או עודף־הערך, מקבל בו צורה של תוספת־המחיר — בכינוי של רבית, ריווח וכו' — יתר על מחיר־ההשקעה (=המחיר של חלק־ההון הקבוע+שכר־עבודה).

התשובה על שאלה זו מחייבת, כהנחת־קודם:

I. לתאר את הפיכת ערכו־היומי, למשל, של כוח־העבודה לשכר או למחיר של העבודה היומית. תיאור זה ניתן בפרק החמישי שבכרך זה.

II. לתאר את הפיכתו של עודף־הערך לריווח, והפיכתו של הריווח לריווח־ממוצע וכו'. דבר זה מצריך, שנתאר קודם־לכן את תהליך־המחזור של ההון, שהרי בכאן ממלא תפקיד סיבובו של ההון וכו'. מכאן, שעניין זה לא יהא ניתן־לתיאור אלא בספר השלישי (הכרך השני מכיל ספר שני וספר שלישי). כאן יראה הקורא, מהיכן נובע אופן־הדימוי של הקרתן והכלכלן הוולגארי, היינו, מתוך כך, שבמוחם חוזרת־ומשתקפת תמיד רק צורת־התופעה הבלתי־אמצעית של היחסים, ולא קשרם הפנימי. אגב, אילו היה משתקף הקשר הפנימי — לשם מה היו הבריות נדרשים למדע בכלל?

אילו הייתי בא לגדור מלכתחילה בעד כל מיני חששות כאלו, הרי הייתי מקלקל את כל המתוד הדיאלקטי של הניתוח. אדרבה. מיתרונותיו של אותו מתוד, שהוא מתמיד לטמון להם לאותם ריקים פחי־מוקשים, שמגרים אותם לגלות את כל אִוַלתם שלא־בזמן.

אגב, מיד אחרי הסעיף 3: „שער עוֹדף־הערך" — הנמצא עכשיו תחת ידך — בא הסעיף: „יום־העבודה" (מאבק בדבר אורך זמן־העבודה), והדיון בעניין זה מדגים לעין כל [ad oculus], שאמנם למעשה ברורים לו לְמָרָן הבורגני יפה־מאוד המקור והעַצמוּת של רוָחיו. דבר זה מתבלט גם במקרה [case] של סניור: כאן טוען־ומצהיר הבורגני, כי כל עיקר רווחו־נשכו אינו נובע אלא משעת־העבודה האחרונה שלא־בתשלום. [...]

שלך ק. מ.

מארקס אל אנגלס

2 אחרי־חצות, 16 באוגוסט 1867

פרד חביבי,

זה עתה סיימתי־והגהתי את הגליון האחרון (49) של הספר. הנספח — צורת־הערך — הנדפס־בפטיט, מכיל 1¼ גליון.

וכן החזרתי אתמול את ההקדמה המוגהית. ובכן: כרך זה תם ונשלם. שדבר זה נתאפשר — על כך אני חייב תודה רק לך! בלא התמסרותך־נאמנותך אלי, לא הייתי יכול בשום־פנים לבַצֵע את העבודות העצומות בחיבור שלושת הכרכים. הריני מחבק אותך, בלבב שלם ומלא תודות [I embrace you, full of thanks!]!

במצורף 2 גליונות העתקי־דפוס.

את 15 הלי״ש קיבלתי בתודה.

ושלום לך, ידידי הטוב, היקר!

שלך ק. מ.

את העתקי־הדפוס אינך צריך להחזיר לי אלא לאחר שייצא־לאור הספר כולו.

אנגלס אל מארקס

מאנצ׳סטר, 23 באוגוסט 1867

כושי חביבי!

עד עכשיו עברתי, תוך עיון־לימוד, על 36 גליונות בערך; יישר כוחך על האופן המושלם שאתה נוקט, כדי שהבעיות הכלכליות המסובכות־ביותר — עם עצם הזזתן־הסדרתן והעמדתן בתוך צירופן הנכון — ייהפכו פשוטות וברורות, כמעט עד כדי מוחשות. וכן תבורך על התיאור לעצם העניין, התיאור המצוין לעילא־ולעילא, של היחס בין עבודה והון — שניתן כאן הפעם הראשונה, ברציפות מלאה ובשלימות. ואף נהניתי הנאה מרובה בראותי, כיצד הצלחת להעמיק־חדור לתוך הלשון הטכנולוגית, מה שגרם לך, ודאי, הרבה קשיים; ומבחינה זו היו לי חששות שונים [diverse misgivings]. כמה פליטות־קולמוס [slips of the pen] תיקנתי בעפרון בשולי הגליון, ואף העזתי ליתן כמה השערות. אבל כיצד יכולת להשאיר את החלוקה החיצונית של הספר כפי שהשארת! הפרק הרביעי מכיל כמעט 200 עמ׳, ואין בו אלא 4 סעיפים, המסומנים על־ידי כותרות בדפוס־דק, שכמעט אי־אתה יכול לחזור־ולמצאן. ונוסף על כך נפסק מדי פעם בפעם מהלך־הרעיונות על־ידי הדגמה, והעניין שעמד להדגמה אינו מסוכם לעולם בסוף ההדגמה; וכך קופצים־ונופלים מפעם בפעם מתוך הדגמתו של עניין אחד במישרין לתוך הסברתו של עניין שני. הרי זה מעייף עד כדי אימה, ואף מַתעה — אם אין אדם מקדיש לכך תשומת־לב חריפה ביותר. דרוש היה כאן לחלוטין לדאוג לחלוקת־משנה תכופה־יותר ולהבלטה יתירה של הסעיפים העיקריים, ומן ההכרח להכין זאת בשביל עיבוד ההוצאה האנגלית*. ובכלל, בתיאור זה (וביחוד על שיתוף־הפעולה והמאנופאקטורה) עדיין אין מוחוָרים לי כמה עניינים, ואין אני יכול לגלות־ולמצוא את העובדות, שעליהן מסתמך התיאור הניתן רק בצורה כללית בלבד. לפי צורת־ההרצאה החיצונית דומה, שאותו פרק רביעי נכתב גם במהירות יתירה, ולא עובד אלא מעט־שבמעט. אך כל אלה אינם חשובים ולא כלום; עיקר־העיקרים הוא, שהאדונים

---

* עם העיבוד החדש של הספר בשביל המהדורה השנייה הלך מארקס אחר עצה זו. הפרק הרביעי במהדורה א׳ — מתאימה לו הפרשה הרביעית במהדורה ב׳ ובזו אשר לפנינו. (הערת המכון ע״ש מ. א. ל.)

הכלכלנים לא ימצאו שום נקודה חלשה, שיוכלו לפרוץ בה פירצה; ואמנם סקרן אני לשמוֹע, מה יאמרו האדונים הללו, שהרי לא נשאר להם שום דבר להתגדר בו. אנשים מסוגו של רוֹשר, ודאי יידעו לנַחם עצמם; אך הבריות כאן באנגליה, שאינם נוהגים לכתוב בשביל תינוקות בני שלוש — בשבילם העניין שונה לחלוטין.

אם תוּכל שוב לשלוח לי גליונות אחדים, תגרום לי הנאה רבה. הייתי רוצה לקרוא את ההצבר בצירוף־הדברים.

שלך פ. א.

מארקס אל אנגלס

24 באוגוסט 1867

פרד יקירי,

מאָז שלחתי לך 2 העתקי־הדפוס האחרונים, שוב לא קיבלתי יותר. כוֹעס אני על מייסנר כעס רב. כנראה שהחזיק־ועיכב את אשר נשלח לו על־ידי וויגאנד, כדי שיוכל להמציא הכל בבת־אחת — וכך יחסוך 4 פנסים דמי־משלוח! [...]

אך בדרך זו הולך־לאיבוד זמן־הרבה!

הטוב־ביותר שבספרי הוא: 1. (ועל כך מבוססת כל התפיסה של העובדות [facts]), דבר זה, שהובלט מיד בפרק הראשון — אופיה הכפול של העבודה, לפי ביטוייה שהיא מתבטאת: אם כערך־שימוש ואם כערך־חליפין; 2. הדיון בעודף־הערך ללא תלות בצורותיו המיוחדות: ריוח, רבית, רנטה קרקעית וכו׳. ביחוד יוחנך דבר זה בכרך השני. אותו דיון בצורות המיוחדות הנהוג אצל הכלכלה הקלאסית, שהיא מערבבתן בתמידות בצורה הכללית — אינו אלא בְּלִיל של דייסות [Olla Potrida].

משאלותיך [Desiderata], קובלנותיך, קושיותיך [queries] וכו׳ — הריני מבקש ממך להכניסן לתוך [גליונות] הגהות־הדפוס. דבר זה חשוב ביותר בשבילי, שכן מצפה אני למהדורה שנייה שתבוא, אם במוקדם ואם במאוחר. מה שנוגע לפרק (chapter) הרביעי, הרי עלה הדבר בהרבה זיעה, עד שאפשר היה למצוא את העניינים גופם, כלומר, את הקשר שביניהם. אחר־כך, משנתקיים דבר זה, הרי בעצם העיבוד האחרון נפלו־ובאו בזה אחר־זה ספרים כחולים [blue Book], ואני נתלהבתי בראותי, שמסקנותי העיוניות מתאשרות בשלימותן על־ידי העובדות. ובסוף, כתבתי בזמן שנתייסרתי בגחליות [carbuncles] ובעיטות יום־יום של הנוֹשים! [...]

שלך ק. מ.

מארקס אל קוגלמאן

לונדון, 30 בנובמבר 1867

קוגלמאן החביב!

עיכוב תשובתי לא בא אלא מחמת מיחוש בלבד. זה שבועות שאני נמצא שוב בשפל.

קודם כל, נתונה לך תודתי הנאמנה בעד מאמציך. אל ליבקנכט כתב אנגלס (או יכתוב). אגב, עמד ליבקנכט (ביחד עם גֶץ ועוד) לדרוש ברייכסטאג חקירה

[Enquiry] במצב־הפועלים. ברוח זה כתב לי, ולפי בקשתו שלחתי לו כמה תעודות פארלאמנטאריות, הנוגעות לעניין זה. תכנית זו סוכלה, משום שלפי סדר הדיונים שוב לא נמצא הזמן הדרוש לכך. על עניין אחד מסוגל אתה לכתוב לו לליבקנכט טוב־יותר משמסוגל אנגלס או אני. היינו, שחובתו היא, באמת, להפנות את הדעת על ספרי באסיפות של פועלים. שאם לא יעשה כן, יבואו אנשי־לאסאל וישתלטו על עניין זה — ושלא־כהלָכה.

קוּנצֶן (מרצה־פרטי בלייפציג, תלמידו וחסידו של רושר) ביקש ממני, על־ידי [via] ליבקנכט, טופס של הספר, ותמורת כן הבטיח סקירה מפורטת על הספר מנקודת השקפתו־הוא. אם כן, נשלח לו הספר על־ידי מייסנר. יש בכך משום התחלה טובה. — חביבה עלי שגיאת־הדפוס, שנשתרבבה בסקירתך: „Taucher" [אמודאי] במקום „Faucher" [נושם־ומפיח]. פאוכר נמנה על „המטיפים־הסוכנים" בענייני כלכלה. בין הכלכלנים הגרמנים „המלומדים", כגון רושר, ראו, מוהל וכו' — לא תמצא אותו ריקא. מזכיר אדם את שמו — הריהו חולק לו כבוד רב יתר על המידה. ועל כן לא הרשיתי, שיהא מופיע [בספר] בחזקת שם־עצם — אלא רק בצורה של שם־פועל[ים].

הואילה לסמן את הניתן לקריאה בשביל רעייתך: קודם כל, הפרשיות על „יום־העבודה", על „שיתוף־פעולה, חלוקת־עבודה ומנגנון־המכונות", ובסוף על „ההצבר הראשוני". את הטרמינולוגיה הבלתי־מובנת תצטרך אתה להסביר לה. ואם יהיו פקפוקים נוספים הריני עומד לרשותכם.

קיים סיכוי טוב מאוד בצרפת (פאריס) בשביל מאמר־ביקורת מפורט על הספר (ב„קוּרייה פראנסה", עתון פרודוניסטי, לצערי!), ואפילו בשביל תרגום הספר.

כשארגיש עצמי בטוב, אכתוב יותר. בינתיים מצפה אני, שאתה תכתוב לעתים תכופות. מכתביך משפיעים עלי תמיד לעודדני.

שלך ק. מ.

מארקס אל קוגלמאן

לונדון, 17 במארס 1868

[...] מכתבו של מ. גרם לי שמחה רבה. אך, בחלק מהרצאתי לא עמד על דעתי. אילולא כן, היה צריך לראות, שאני מתאר את התעשייה הגדולה לא בלבד כאֵמוֹ־יולדתו של הניגוד [Antagonismus], אלא גם כמחוללת התנאים החומריים והרוחניים, שיש בהם משום פתרון אותם הניגודים — אלא שאותו פתרון אינו יכול להתבצע בשום פנים בנעימים.

מה שנוגע לחוק בתי־החרושת — והוא התנאי הראשון לכך, שמעמד העובדים ישיג חופש־המרפקים [ellbowroom] להתפתחותו ולתנועתו — הריני דורש חוק זה מטעם המדינה, כחוק־של־כפייה, לא רק נגד החרשתנים אלא גם נגד הפועלים גופם. (בעמ' 542*, הערה 52, הריני מרמז על התנגדותן של הפועלות־הנשים לצימצום זמן [העבודה].) אגב, אם מר מ. יקדיש אותו מאמץ שהקדיש אוֹאֶן, יהא־

* עמ' 455 בהוצאה שלפנינו.

בכוחו לשבר אותה התנגדות. שהחרשתן היחיד (פרט אם, ועד כמה, שמתאמץ הוא להשפיע על התחוקה) אין לאל־ידו לעשות הרבה בעניין זה — אף זאת הריני אומר בעמ' 243*: „ואולם בכללו של דבר, אין זה גם תלוי ברצונו הטוב או הרע של בעל־ההון היחיד וכו'", וכן שם, הערה 114. שעל־אף־הכל יכול היחיד להיות פעיל — זאת הוכיחו די־והותר חרשתנים כמו פילדן, אואֶן וכו'. ברור, שפעולתם העיקרית צריכה להיות פומבית־ציבורית. — מה שנוגע לדולפוסים באֶלזאס, הרי הללו רמאים הם, שיודעים, על־ידי תנאי־החוזים שלהם, לקיים יחס של צמיתות אל פועליהם — יחס נוח־ונעים ועם זה מכניס רֶוחים הרבה. בעתוני־פאריס הוקעו כראוי, ודוקא משום כך הציע אחד מאותם הדולפוסים, לפני זמן קצר, בגוף המחוקק [corps législatif] להוסיף לחוק־העתונות אחד הסעיפים השפלים־ביותר, והצעתו זו נתקבלה [carried] — היינו, „להקיף־חומה את החיים הפרטיים" ["vie privée doit être murée"].

ברכות נלבבות לאשתך החביבה.

שלך ק. מ.

מארקס אל אנגלס

לונדון, 30 באפריל 1868

פרד יקירי,

[...] אך מן־הנכון הוא, שתכיר את מתוד־הניתוח של שער־הריוח. ועל־כן הריני נותן לך את מהלך־הדברים בקווים כלליים־ביותר. הלא תדע, כי בספר השני יבוא לידי דיון תהליך־המחזור של ההון, לפי ההנחות שנקבעו בספר הראשון. וכן יבואו לידי דיון הגדרות־הצורה החדשות, שנובעות מתוך תהליך־המחזור, כגון הון יציב והון חוזר, סיבובו של ההון וכו'. ובסוף, בספר הראשון הננו מסתפקים בהנחה, שאם בתהליך־השיערוך מתהוות מתוך 100 לי"ש 110 לי"ש, הרי הללו מוצאות לעצמן בשוק את היסודות בשביל השקעתן מחדש. אבל עכשיו הרינו בוחנים־ובודקים את תנאי המציאות הזאת, משמע: את השילוב החברתי של ההונות השונים, של חלקי־ההונות ושל ההכנסה (=ע) ביחד.

בספר השלישי נגיע אחר־כך לנושא: הפיכת עודף־הערך לצורותיו השונות ולחלקיו הנבדלים זה מזה.

I. ריוח משמש לנו, לעת־עתה, רק שֵם אחר, או קאטגוריה אחרת, של עודף־הערך. ומכיון שנדמה, על־ידי הצורה של שכר־העבודה, כי כל העבודה כולה באה על תשלומה, הרי אותו חלק בה שאינו בתשלום, דומה, בהכרח, כאילו נבע לא מתוך העבודה, אלא מתוך ההון, ולא מתוך חלקו המשתנה אלא מתוך ההון־הכולל. על־ידי כך לובש עודף־הערך צורה של ריוח, בלא שיהא הבדל כמותי בין הראשון לבין האחרון. ואין האחרון אלא צורת־התופעה המוטעית של הראשון.

ועוד: חלק־ההון, שצורכים אותו בייצורה של הסחורה (ההון שניתן־במפרעה לשם ייצורה, הון קבוע והון משתנה גם יחד, פחות אותו חלק מן ההון היציב, שאמנם בא לידי שימוש אבל לא בא לידי צריכה), נראה עכשיו כמחיר־הקרן של הסחורה;

* עמ' 218 בהוצאה שלפנינו.

שכן, בשביל בעל־ההון מחיר־הקרן של הסחורה הוא אותו חלק של ערך־הסחורה שהוא השקיע, ואלו העבודה הכלולה ללא־תשלום בסחורה אינה נכנסת, מנקודת־השקפתו־הוא, לתוך מחיר־הקרן שלה. עודף־הערך = ריוח נראה עכשיו כעודף במחיר־ממכרה של הסחורה על מחיר־הקרן שלה. ובכן: אם נכנה את ערך הסחורה ע״ס ומחיר־הקרן שלה מ״ק, הרי יהיה ע״ס=מ״ק+ע, ומכאן ע״ס−מ״ק=ע, ובכן ע״ס גדול מ־מ״ק. הקאטגוריה החדשה של מחיר־הקרן הכרחית מאוד בשביל הפירוט בניתוח הבא. יוצא מכאן, מלכתחילה, שבעל־ההון יכול למכור בתועלת־שבח את הסחורה למטה מערכה (אם רק למעלה ממחיר־הקרן שלה), וזהו חוק־היסוד בשביל הבנת האיזונים הנגרמים על־ידי ההתחרות.

ובכן: אם הריוח אינו נבדל, לפי שעה, מעודף־הערך אלא הבדל פורמאלי בלבד, הרי כנגד זה שער־הריוח נבדל מיד הבדל ממשי משער עודף־הערך, שכן האחרון הוא $\frac{\text{ע}}{\text{מ}}$, ואלו הראשון הוא $\frac{\text{ע}}{\text{ק+מ}}$; ומכאן יוצא מלכתחילה, כי $\frac{\text{ע}}{\text{מ}}$ גדול מן $\frac{\text{ע}}{\text{ק+מ}}$, כי שער־הריוח קטן משער עודף־הערך, אלא אם כן ק=0.

אך, בשים לב למה שיימסר בספר ב׳, יוצא, כי אין אנו צריכים לחַשב את שער־הריוח לגבי תוצרת־סחורות איזו שהיא, כגון תוצרת שבועית; אלא $\frac{\text{ע}}{\text{ק+מ}}$ פירושו כאן: עודף־הערך שיוצר במשך השנה ביחס אל ההון שניתן־במפרעה במשך השנה (ניתן־במפרעה, להבדיל מן ההון המקיף [מַשלים סיבובו]). ובכן $\frac{\text{ע}}{\text{ק+מ}}$ כאן פירושו: שער־הריוח השנתי.

אחר־כך אנו בודקים, קודם כל, כיצד הקפה שונה של ההון (דבר זה תלוי במקצת ביחס של חלקי ההון־החוזר אל חלקי־ההון היציבים, ובמקצת במספר ההקפות של ההון החוזר במשך השנה וכו׳ וכו׳) משנה את שער־הריוח, באם שער עודף־הערך בעינו עומד.

אך, אם ההקפה נתונה כהנחה־מראש, ואם נתון $\frac{\text{ע}}{\text{ק+מ}}$ כשער־הריוח השנתי, שוב אנו בודקים, כיצד עלול להשתנות שער זה, בלא תלות בשינויים אשר בשער עודף־הערך ואפילו לא בכמותו של זה.

מכיון שהכמות של עודף־הערך, היינו ע,=למכפלה של שער עודף־הערך ושל ההון המשתנה, הרי, אם נכנה את שער עודף־הערך ש ושער־הריוח ר׳, יהא: ר׳= $\frac{\text{ש}\cdot\text{מ}}{\text{ק+מ}}$. כאן לפנינו 4 שיעורים: ר׳, ש, מ, ק; ושוב אנו יכולים לכלכל את חשבוננו בשלושה שיעורים, עם שנחפש את השיעור הרביעי, הלא־ידוע. מכאן יוצאים כל מיני מקרים של תנועות בשער־הריוח, עד כמה שהם שונים מן התנועה בשער עודף־הערך, ובמידה ידועה [to a certain extent] שונים אפילו מן התנועה בכמותו של זה. מובן מאליו, כי בשביל קודמַי, בשביל כולם, היה זה עניין סתום, ללא־הסבר.

החוקים, שנתגלו בדרך זו — והם חשובים מאוד, למשל, כדי להבין את השפעת המחיר של החומר הגלמי על שער־הריוח — עומדים בתקפם, גם אם יחולק אחר־כך עודף־הערך בין היצרן ואחרים כאשר יחולק. אין בכך אלא כדי לשנות את צורת־

התופעה. ועוד: אותם חוקים ניתנים לשימוש במישרין, אם ע/(ק+מ) נדון כיחס של עודף־הערך, המיוצר ייצור חברתי, אל ההון החברתי.

II. מה שנחשב בדיון ב־I. כתנועות, אם כתנועות ההון בענף־ייצור מסוים, ואם כתנועות ההון החברתי — תנועות, שעל ידיהן משתנה הרכבו של ההון וכו' — נתפס עכשיו כהבדלים בכמויות־המושקעות בענפי־הייצור השונים.

וכך יוצא: בהנחה, שהשער של עודף־הערך שווה, ז.א. ניצול־העבודה שווה — הרי שונה תוצרת־הערכים, וממילא שונה הייצור של עודף־הערך, וממילא שונה שער־הריוח בענפי־הייצור השונים. אך מאותם שערי־ריוח שונים יוצרת ההתחרות שער־ריוח בינוני או כללי. זה, משמעמידים אותו על ביטויו המוחלט, אינו יכול להיות אלא עודף־הערך (השנתי), המיוצר בידי מעמד־בעלי־ההון, ביחס אל ההון הניתן־במפרעה בהיקפו החברתי. למשל, אם ההון החברתי=400 ק+100 מ, ואם עודף־הערך המיוצר הימנו בשנה = 100 ע, הרי הרכבו של ההון החברתי (באחוזים) =80 ק+20 מ, והרכבה של התוצרת=80 ק+20 מ+20 ע; היינו, שער־הריוח=20%. זהו שער־הריוח הכללי.

התכלית, שאליה שואפת ההתחרות בין כמויות־ההון, השוכנות בתחומי־הייצור השונים, והמורכבות הרכב שונה — היא הקומוניזם הקאפיטאליסטי, כלומר: כמות־ההון, המשתייכת לכל תחום־של־ייצור, תחטוף לעצמה חלק מסוים בעודף־הערך הכולל, באותה פרופורציה, שהיא [כמות־ההון] מהנָה חלק מן ההון־הכולל החברתי.

ואין משיגים תכלית זו, אלא אם כן (בהנחה הנ"ל, שההון הכולל=80 ק+20 מ, ושער־הריות החברתי= 20 ע / (80 ק + 20 מ)) נמכרת תוצרת־הסחורות השנתית בכל תחום־של־ייצור במחיר־הקרן+20% ריוח מערך־ההון הניתן־במפרעה (ואין הבדל בדבר, כמה מן ההון היציב, הניתן־במפרעה, נכנס או אינו נכנס לתוך מחיר־הקרן השנתי). אך, לשם כך צריך, שקביעת־המחיר של הסחורות תהא סוטה מערכי הסחורות. רק באותם ענפי־ייצור, שהרכב ההון באחוזים הוא 80 ק+20 מ, מזדהה המחיר מ"ק (מחיר־הקרן) + 20% מן ההון שניתן־במפרעה עם ערך הסחורה. במקום שההרכב גבוה־יותר (כגון 90 ק+10 מ), הרי אותו מחיר עולה על ערכה; במקום שההרכב נמוך־יותר (כגון 70 ק+30 מ), המחיר יורד למטה מערכה.

המחיר המאוזן בדרך זו, שהוא מחלק את עודף־הערך החברתי חלוקה שוָה בין כמויות־ההון, ביחס לשיעורן — הוא מחיר־הייצור של הסחורות, הציר המרכזי, שמסביבו מתנועעת התנודה במחירי־השוק.

ענפי־הייצור, שמצוי בהם מונופולין טבעי, יוצאים מכלל אותו תהליך־האיזון, גם אם שער־הריוח בהם עולה על שער־הריוח החברתי. דבר זה תהא נודעת לו חשיבות אחר־כך עם הניתוח של הרנטה הקרקעית.

באותו פרק יש להוסיף ולנתח את הסיבות השונות לאיזון השקעות־ההון השונות — סיבות, ש,עם־הארץ' (הוולגארי) רואה בהן, בר־במספר, סיבות להתהוות הריות.

ועוד [יש לנתח]: את השינויים בצורת־התופעה, שהחוקים על ערך ועודף־

ערך — שניתחנו קודם ושמתמידים לעמוד בתקפם — לובשים עתה, לאחר שהערכים נהפכו למחירי־הייצור.

III. עם התקדמות החברה נוטה שער־הריוח לירד־ולילך. דבר זה יוצא כבר מתוך מה שנאמר בספר א׳ על השינויים בהרכבו של ההון עם התפתחות הכוח־הפרודוקטיבי החברתי. זהו אחד הנצחונות הגדולים־ביותר על גשר־החמורים [pons asinorum] עד המצוי בכל הכלכלה הקודמת עד כה.

IV. עד כאן היה מדובר רק בהון הפרודוקטיבי. עכשיו חלה השתנות עם הופעת הון־הסוחר.

עד כאן היתה ההנחה: ההון הפרודוקטיבי של החברה=500 (מיליונים או מיליארדים, לא נפקא־מיניה [n'importe]). היינו: 400 ק+100 מ || +100 ע; ר׳, שער־הריוח הכללי=20%. נניח עכשיו, כי הון־הסוחר=100.

הרי שיש לחשב 100 ע מ־600, ולא מ־500. ובכן: שער־הריוח הכללי מופחת ועומד, לא על 20%, אלא על $16^{2}/_{3}\%$. מחיר־הייצור (למען הפשטות נניח כאן, כי 400 ק כולם, היינו, ההון היציב בשלימותו, נכנסים לתוך מחיר־הקרן של כמות־הסחורות המיוצרת שנה־שנה) הוא עכשיו=$583^{1}/_{3}$. הסוחר מוכר בעד 600, ואם נסיח דעת מן החלק היציב של הונו, הרי הוא מממש $16^{2}/_{3}\%$ מ־100 שלו, באותו שיעור כמו בעלי־ההון הפרודוקטיביים, או לשון אחר: הוא מנכס לעצמו $^{1}/_{6}$ מעודף־הערך החברתי. הסחורות־בהמונים [en masse] ובקנה־מידה חברתי — נמכרו לפי ערכן. 100 ליי״ש שלו (אם נסיח דעת מן החלק היציב) אינן משמשות לו אלא הון־של־ממון חוזר. מה שהסוחר בולע יותר, הרי זה נעשה פשוט בדרך של רמאות או ספסרות על התנודה במחירי־הסחורות, או, אצל הקמעוני ממש, זהו שכר־עבודה — אם גם בעד עבודה מפושפשת בלתי־פרודוקטיבית — בצורת ריוח.

V. עתה העמדנו את הריוח על הצורה, שבה הוא מתגלה למעשה, העמדנוהו לפי הנחותינו על $16^{2}/_{3}\%$. ועכשיו באה התפלגותו של אותו ריוח לבצעו של בעל־העסק ולרבית. ההון הנושא רבית. מערכת האשראי.

VI. הפיכתו של עודף־ריוח לרנטה קרקעית.

VII. סוף־סוף הגענו אצל צורות־התופעה, שהן משמשות בשביל עם־הארץ [הוולגארי] נקודת־מוצא: רנטה קרקעית הנובעת מן האדמה, ריוח (רבית) הנובע מן ההון, שכר־עבודה הנובע מן העבודה. אך מנקודת השקפתנו־אנו פני הדברים אחרים לגמרי. וכך מוסברת התנועה המדומה. וכן נשבר־לרסיסים [דבר] השטות משל א. סמית, שנעשה אבן־הפינה בשביל כל הכלכלה עד כאן — כי מחיר הסחורות מורכב מאותן 3 הכנסות, היינו, רק מהון משתנה (שכר־עבודה) ומעודף־הערך (רנטה קרקעית, ריוח, רבית)[עח]. כל התנועה־הכוללת ניתנת באותה צורת־התופעה. ובסוף, מכיון שאותן 3 (שכר־עבודה, רנטה קרקעית, ריוח (רבית)) משמשות מקורות־הכנסה של 3 המעמדות — בעלי־הקרקע, בעלי־ההון והפועלים־השכירים — הרי מגיעים, בסופו של דבר, למלחמת־המעמדות, ובה מסתיימת כל התנועה ומתפרדת כל הטינופת כולה. — [...]

שלום!

שלך, ק. מארקס

מארקס אל קוגלמאן

לונדון, 11 ביולי 1868

ידידי היקר!

[...] תודות נאמנות לך בעד המשלוחים. אנא, אַל־נא תכתוב לפאוכר. שאילמלא־כן, עלול אותו צלם־מַשתין [Mannequin piss] להתגדר יתר על המידה. דבר אחד השיג: אם תבוא מהדורה שנייה, הרי בקטע המתאים על שיעור־הערך אתן לו לבאסטיא כמה סטירות כראוי־לו. לא עשיתי כן קודם־לכן, מפני שהכרך השלישי יכיל פרק מיוחד ומפורט על האדונים מן „הכלכלה הוולגארית". אגב, לא יהא זה בעיניך אלא טבעי, כי פאוכר ושותפיו מפיקים את „ערך־החליפין" של טינופיהם־הם לא מתוך הכמות של כוח־העבודה המושקע, אלא דוקא מתוך היעדרה של אותה השקעה, היינו, מתוך „עבודה חסוכה". ויתירה מזו, באסטיא המכובד לא הוא עצמו גילה אותה „תגלית", שהאדונים הללו כל־כך שמחו עליה, אלא לפי מנהגו „הֶעתִיק" אותה מספרי מחברים קודמים־לו בהרבה. מקורותיו לא נודעו, כמובן, לפאוכר ושותפיו.

ומה שנוגע ל„צנטראל־בלאט", הרי אותו איש ויתר ויתור גדול־ביותר משהוא מודה, כי באם אדם חושב בכלל משהו באמרו „ערך", מוכרח הוא להסכים למסקנותי. ולא יראה אותו מסכן, שגם אילמלא היה בספרי שום פרק על ה„ערך", הרי הניתוח, שאני מנתח את היחסים הממשיים, מכיל את ההוכחה־והראָיה ליחס־הערך האמיתי. הפטפוט בדבר ההכרח להוכיח את מושג־הערך — מקורו אינו אלא בורות גמורה, גם בדבר העניין שבו דנים וגם בדבר המתוד המדעי. שכל אומה עתידה להוציא את נשמתה, אילו היתה מפסיקה את עבודתה, לא אוֹמַר לשנה, אלא לשבועות אחדים — יודע כל ילד־דרדקי. וכן הוא יודע, כי המונות־התוצרים, המתאימים לצרכים השונים, זקוקים להמונות שונים ומסוימים מבחינה כמותית של העבודה־הכוללת החברתית. שאותו הכרח בחלוקת העבודה החברתית לפרופורציות מסוימות אינו מתבטל בשום פנים על־ידי הצורה המסוימת של הייצור החברתי, אלא הוא רק עשוי לשַׁנות את אופן־התופעה של צורה זו — הרי זה דבר המובן מאליו [self evident]. ובכלל, חוקי־טבע אין לבטלם. מה שעשוי להשתנות במצבים שונים מבחינה היסטורית — הרי זו הצורה בלבד, שבה מגיעים אותם חוקים לידי תוקף. והצורה, בה מגיעה לידי תוקף אותה חלוקה פרופורציונאלית של העבודה — והדברים אמורים במצב חברתי, שקשר־הגומלין של העבודה החברתית מתבלט בו כחליפין־פרטיים של תוצרי־העבודה האינדיווידואליים — הרי היא דוקא ערך־החליפין של אותם תוצרים.

אָכן, זוהי תעודתו של המדע: לנתח, כיצד חוק־הערך מגיע לידי תקפו. ובכן: אילו רצה אדם „להסביר" מלכתחילה את כל התופעות, שלמראית־עין הן מנוגדות לחוק — כי־עתה היה צריך להביא לעולם את המדע לפני שבא המדע. והרי זוהי דוקא שגיאתו של ריקארדו, שבפרק הראשון של ספרו, בפרק על הערך, הוא מניח כעומדות־ונתונות כל מיני קאטגוריות, שצריך עוד לפתחן אחר־כך — על מנת להוכיח את התאָמתן מתוך חוק־הערך.

ודאי: מצד שני, כפי שהנחת על־נכונה, מוכיחות תולדות התיאוריה, כי תפיסת יחס־הערך היתה תמיד אחת־ויחידה, אם מוחוורת־יותר ואם לא־מוחוורת, אם מעוטרת־אַשליות ואם מדויקת־יותר מבחינה מדעית. מכיון שתהליך־המחשב גופו עולה־וצומח מתוך התנאים, הוא גופו תהליך־טבע הוא, הרי שהמחשב המושכל באמת אי־אפשר לו אלא שיהיה תמיד אחד־ויחידי, ואין הוא נבדל אלא הבדל־שבדרגה לפי שלימותה של ההתפתחות, ומכאן גם לפי שלימותו של האֵיבר המיועד למחשב. וכל השאָר — דברי־הבלותא.

הכלכלן הוולגארי אין במוחו אף שמץ של השערה על כך, שיחסי־החליפין האמיתיים של יום־יום ושיעורי־הערך אי אפשר שיהיו מזדהים במישרין אלה עם אלה. והרי זהו דוקא סוד חכמתה של החברה הבורגנית, שאינו חל בה מלכתחילה (a priori) הֶסְדֵר מודע, חברתי, של הייצור. המושכל, ההכרחי מן־הטבע, אינו מגיע לידי תוקף אלא כממוצע, שפעולתו פעולה עיוורת היא. והנה סבור אותו עם־הארץ, שהוא מגלה תגלית גדולה, אם לעומת החשיפה של הקשר הפנימי הוא מכריז בתופים, כי אחרים הם הדברים בתופעתם. ולאמיתו של דבר, עומד הוא ומכה בתופו ומכריז על כך, כי מחזיק הוא במראית־העין וזו מוחלטת בעיניו כל־צרכה. לשם־מה, איפוא, צריכים למדע בכלל?

אך יש לו לעניננו כאן עוד רקע אחד. מסתכל־חודר אדם לתוך קשר־הדברים, שוב נהרסת־ונופלת בעיניו — עוד לפני התמוטה־בפועל — כל אמונה עיונית בהכרחיות־עולם של המצבים הקיימים. משמע: עניינם של המעמדות השליטים הוא, לחלוטין, להנציח את המבוכה נטולת־המחשבה. שאם לא כן, בעד מה משלמים להם, לאותם פטפטנים מלחכי־פינכה, שאינם יודעים להוציא מתחת ידם שום קלף־נצחון מדעי אלא זה — שבכלכלה המדינית אסור לו לאדם לחשוב בכלל?

אבל, די והותר [satis supraque]. על כל פנים צא וראֵה, כיצד נסתאבו אותם כומרים של הבורגנות: פועלים ואפילו חרשתנים וסוחרים הבינו את ספרי ומצאו בו את ידיהם ואת רגליהם, ואלו אותם „מלומדי־ספר"(!) קובלים, שמעמיד אני את שכלם בפני משימה שאינה הולמתם.

לא הייתי מייעץ לשוב־ולהדפיס את מאמרו של שווייצר, אף־על־פי שבשביל עתונו נתן דבר טוב.

שלך ק. מ.

דרך אגב [A propos!] קיבלתי מאת דיטצגן מאמר על ספרי; והריני שולח אותו לידי ליבקנכט.

ביאורים ומפתחות

הארות וביאורים

ביאורי השמות מן המיתולוגיה והספרות היפה מותקנים עפ״י הוצאת מכון מארקס־אנגלס־לנין*. אותם מקומות בטקסט, שהותקנו בהוצאות שונות לפי נוסח שונה — הסברם ניתן במדור הבא: „שינויי גירסה״. ביאורי שמות ומונחים כלליים ניתנו במדורים מיוחדים להם.

א — לעמוד *42. — בדיקה שנבדק כתב היד של מארקס הוכיחה, כי צורת־הפיענוח של התיבה ''Entwicklungsphasen'', כפי שקבעה מהרינג, וכפי שהיו מצטטים לאחר־מכן — מוטעית היא. מהרינג כתב „מאבקי־התפתחות״ וצ״ל: „שלבי־התפתחות״. (עפ״י הערות־המילואים של מכון מ. אֶ. ל., שניתנו בשולי הספר השלישי של „הקאפיטאל״.)

ב — לעמוד 4. — פרסאוס, **גיבור מן המיתולוגיה היוָנית. בנו של זיאוס.**

ב[1] — לעמוד 9. — „לכלכלה המדעית הבורגנית״. **כנראה, כנָנתו של מארקס לכלכלה המדינית השימושית.**

ג — לעמוד 37. — „שצמצום זה...״: **צמצומה של העבודה המורכבת והעמדתה על העבודה הפשוטה.**

ד — לעמוד 39. — גם בלשון העברית ניתן להבדיל בין שני מושגים אלה: „עמל״ ו„עבודה״, ומכאן: „עמלים״ ו„עובדים״.

ה — לעמוד 39. — האלמנה קויקלי, **ידידתו של פאלסטאף, במחזה „נשי וינדזור העליזות״ לשקספיר.**

ו — לעמוד 43. — „פאריס, באמת, שוָה מסה!״ מסה — תפילה קאתולית. מימרתו של המלך הצרפתי הנרי הרביעי, שעם עלותו לכיסא המלוכה המיר דתו מפרוטסטאנטית לקאתולית.

ז — לעמוד 49. — בנוסחה „ביטוי־הערך של הכר״ הכוָנה למשוָאה: „5 כרים=בית אחד״.

ח — לעמוד 59. — מַקביל ל„ראשית״, „שנית״ ו„בסוף״ שבפיסקה הקודמת.

ט — לעמוד 62. — רובינזון קרוזו, **גיבורו של הרומאן באותו שם מאת דפו.**

י — לעמוד 67. — דון קיכוט **„האביר בן־דמות־היגון״, מתוך הרומאן של סרוַאנטס „דון קיכוט״.**

יא — לעמוד 69. — דוֹגברי, **שוטר במחזה של שקספיר „מהומה על מאומה״, כינוי גנאי לפקיד נמוך, מוגבל מטבעו ומעמיד פני שקדן.**

יב — לעמוד 70. — מאריטורנה, **משרתת ב„דון קיכוט״ לסרואנטס, אשה מנוולת ומכוערת־למופת.**

יג — לעמוד 71. — פאוסט, **הדמות הראשית במחזה של גטה באותו שם.**

יד — לעמוד 84. — מתוך „התופת״ לדאנטה.

טו — לעמוד 88. — „...הרי הזהב בידיו של כל בעל־סחורה אינו אלא חילוף־דמות של סחורתו המועברת־המוחלפת״, היינו, אם בעל־הסחורה מוכר את סחורתו ומקבל תמורתה זהב, הרי זה כאילו החזיק שוב בסחורתו אלא שזו לבשה דמות חדשה, דמות של זהב. במקור:
„Das Gold ist...die entäusserte Gestalt der veräusserten Ware."

הנוסח ברוסית:

„Золото есть отчужденное воплощение... отчужденного товара."

---

* שאר הביאורים, וכן ההערות לשיבושים שבמקורי הותקנו במיוחד למהדורה העברית, רובם בידי ד״ר י׳ מן.

הנוסח באנגלית:
"Gold...is the transformed shape of some commodity alienated by its owner."

טז — לעמוד 107. — פלוטוס, אלוהי העושר במיתולוגיה היוָנית.

יז — לעמוד 109. — „הדליים"; הכּוָנה לבתי־המלאכה של יציקת המטבעות.

יח — לעמוד 175. — 378 (ק) + 52 (מ) = 430.

אגב, בראשית הפיסקה הנדונה, כשמדובר בפסולת הכותנה בשיעור 6%, נעשה כנראה החשבון מלגו; ואלו אם ייעשה החשבון מלבר, היינו, אם נחַשב 6% מן הכמות הנתונה של 10.600 פונט כותנה, הרי תהיה הפסולת 636 פונט.

יט — לעמוד 192. — „להפיח... סיפורי־בדיות". במקור "vorfauchen", רמז לשמו של יוליוס פאוכר [Faucher], מן „הסוכנים־המטיפים שבכלכלה", שמארקס התייחס אליו בביטול גמור. ר' מכתבו של מארקס אל קוגלמאן, בעמ' 654. שם זה נזכר גם, בצורה דומה, בעמ' 384 (במקור: "lügenfauchendste").

יט[1] — לעמוד 198. — iterum Crispinus [ושוב אותו קריספינוס]: דמות הנזכרת לגנאי כמה פעמים בסאטירות של הפייטן הרומי הוֹראציוס.

יט[2] — לעמוד 204. — אודיסאוס, מן האגדה היוָנית, ערום וזריז, דמות ראשית באפופיאה להומרוס.

כ — לעמוד 220. — „חוק הפועלים"... (23. אדוארד III, 1349), היינו, החוק משנת ה־23 למלכותו של אדוארד השלישי. (הע' מ. אָ. ל.)

כא — לעמוד 222. — פולוניוס, דמות מ„האמלט" לשקספיר, חצרוני זקן, פטפטן ומרבה להג.

כב — לעמוד 228. — ג'אגרנאוט: גלגל בעגלתו של האליל ההודי וישנו; חסידיו, בעת תהלוכה לכבודו, מקריבים עצמם לריסוק־איברים ע"י העגלה הזאת. (גם בעמ' 532.)

כג — לעמוד 233. — מתוך דברי שיילוק ב„הסוחר מוונציה" לשקספיר. התרגום העברי מאת ש. הלקין.

כד — לעמוד 251. — „זמנה הכלכלי [של החברה]; מארקס מסביר ומוסיף בתוך הציטאטה: „הזמן, שהחברה מוציאה על הכלכלה."

כה — לעמוד 252. — הסבר מפורט להערתו של מארקס ולעניין הטורים ההומולוגיים נתן פ. א. — פרידריך אנגלס — בספרו „הפיכת המדע בידי מר אויגן דיהרינג" („אנטי־דיהרינג"), פרשה ראשונה: פילוסופיה, פרק 12: דיאלקטיקה, כמות ואיכות. עברית: בהוצ' ספרית פועלים, עמ' 162—163.

כו — לעמוד 260. — במקור $7\frac{1}{5}$ ו־$2\frac{4}{5}$, אך ברור, לפי כל החישובים, שנשתרבבה כאן טעות. עמד על כך קורש בהוצ' „הקאפיטאל" שלו — ותיקן את השגיאה.

כז — לעמוד 290. — כאן — בחלוקת־העבודה בתוך המאנופאקטורה; שם — בחלוקת־העבודה בתוך החברה.

כח — לעמוד 294. — ב„כפולות" של הפרופורציות בכל חבורות־הפועלים; ר' סעיף 3 בפרק זה.

כט — לעמוד 298. — יופיטר, ראש לאֵלי רומי, אלוהי הרעם.

ל — לעמוד 301. — בוזירים, עפ"י האגדה היוָנית — מלך עריץ במצרים; איזוקראטס מתאר אותו כבעל מידות טובות, יחיד־סגולה.

לא — לעמוד 311. — „פרד" (mule), כך קרויה מסגרת המנור בבתי־חרושת לאריגה.

לב — לעמוד 314. — מובן מאליו: לפני כתיבת החיבור הזה (1867).

לג — לעמוד 315. — תוֹר, אליל הרעם הגרמני, מתואר כשהוא מזוין בפטיש־ענקים.

לג[1] — לעמוד 316. — „חל הפרש גדול בין המכונה כיסוד לעיצוב־ערך ובין המכונה כיסוד לעיצוב־תוצרת." במקור: "Es findet eine grosse Differenz statt zwischen der Maschine als **wertbildendem** und als **produktbildendem**

Element.״ (המשפט הושמט בהוצ׳ האנגלית.) בהתאם לכך, ש„המכונה... אינה מייצרת ערך חדש, כשם שכל חלק־מרכיב אחר של ההון הקבוע אינו עושה כן״ (הש׳ הערה 110 להלן, וכן ר׳ דבריו של מארקס לגבי י. ב. סיי בהע׳ 109 להלן), — נמסר הביטוי bilden ע״י „עיצוב״, להבדיל מ„ליצור״ (schaffen) או „להוליד״ (erzeugen).

לד — לעמוד 319. — במקור כתוב „המכונות״, אך ברור שצ״ל: „המכונה״.

לה — לעמוד 320. — „לשבוע״ — אינו במקור אך כך יוצא מתוך החישוב הבא.

לו — לעמוד 320. — והנה החישובים: בכל פלך נטווים 13 אונקיות חוטים בשבוע; ב־450 פלחים נטווים, איפוא, 450×13=5850 אונקיות, או (כל פונט מכיל 16 אונקיות) $\frac{5850}{16}=365^5/_8$ פונט. הספק זה נותנים בשבוע $2\frac{1}{2}$ פועלים העובדים 10 שעות ליום; כל פועל עובד בשבוע (6 ימי עבודה) 60 שעות, הרי $2\frac{1}{2}$ פועלים — 150 שעות. — פועל, העובד בכישור פשוט, טווה 13 אונקיות כותנה ב־60 שעות; הרי בשביל טוויית $365^5/_8$ פונט כותנה (שהם 450×13 אונקיות, כנ״ל) יצטרך 450×60=27.000 שעות עבודה, או 2700 ימי עבודה בני 10 שעות כ״א.

לז — לעמוד 334. — דדאלוס, אָמן מן המיתולוגיה היוָנית, שייחסו לו את המצאת הברז, המַקדח, מאזני־בדיל וכיו״ב. אמרו עליו, שהוא הראשון, שתיאר דמויות־אדם ועיניהם פקוחות, רגליהם צועדות וידיהם מונעות.

לח — לעמוד 334. — הפסטוס, אלוהי האש והמפחה אצל היוָנים.

לט — לעמוד 347. — סיזיפוס, עפ״י האגדה היוָנית הוטל עליו, בעולם התחתון, לגלגל במעלה ההר גוש סלע, וזה היה חוזר ומידרדר למטה. „עבודת סיזיפוס״ פירושה עבודה מפרכת ללא־תוצאות, שיש להתחיל בה תמיד מחדש.

מ — לעמוד 348. — הרקולס, גיבור מן האגדה היוָנית; מקוּבל כסמל של כוח והתמדה.

מ[1] — לעמוד 363. — סייקס ביל, רוצח ושודד. דמות מתוך הרומן „אוליבר טוויסט״ לצ׳ארלס דיקנס.

מא — לעמוד 373. — 216.218; המספר ניתן עפ״י ההוצ׳ האנגלית. במקור 216.318. בהוצ׳ הרוסית (והוצ׳ קאוטסקי): 216.318, אך המספר הבא: 16.241.022.

מב — לעמוד 419. — בטקסט: Produzent, אך הכוָנה כאן לעובד, היינו, ל„יצרן הישיר״, כפי שהוא קרוי בפי מארקס. ע״כ ניתן כאן „המייצר״, להבדיל מן ה„יצרן״, שמקובל להשתמש בו בשביל הקאפיטאליסט.

מג — לעמוד 427. — תוצרת־הערכים=(מ+ע), היינו, אותו חלק חדש של התוצרת הכוללת, שנוצר באמת בתהליך־הייצור; להבדיל מערך־התוצרת=(ק+מ+ע), היינו, התוצרת כולה, הכוללת בתוכה גם את החלק הקבוע (ק), שאינו אלא חוזר ומתגלה בתוצרת בגמר התהליך. (הנוסח באנגלית ורוסית ר׳ „שינויי־גירסה״ בהערה לעמ׳ 170, שורה 10 מלמטה. הש׳ ההגדרה בטקסט בעמ׳ הנ״ל.)

מד — לעמוד 435. — הכוָנה לנוסחאות II בלבד. וכך בפירוש בהוצ׳ האנגלית.

מה — לעמוד 437. — „יחס־ההון״ פירושו: היחס (של תלות וכפייה), שבין בעל־ההון ובין הפועל השכיר, בתוך תהליך הייצור הקאפיטאליסטי. עיין למעלה פרק 4 (עמ׳ 135—136) על יחס־התלות שבין הפועל „החפשי״ ובין בעל־ההון, מבחינה היסטורית; פרק 9 (עמ׳ 253) על יחס־משפטי זה מבחינת היותו כפוי על הפועל, וכן להלן, פרק 23 (עמ׳ 504) ופרק 24 (עמ׳ 590) על יחס זה מבחינת הצבר־ההון.

מו — לעמוד 449. — בטקסט כתוב “immortals” — בנות־אלמוות. אך יקשה להבין טעמו של הביטוי בצירוף זה. דומה, שחלה כאן טעות־דפוס וצ״ל: immorals, וכך תורגם.

מז — לעמוד 451. — החישוב ע״י פרופורציה:

3 פנסים — $\frac{1}{2}$ שעת עבודה
4 פנסים — X שעת עבודה

$$X = \frac{4 \cdot \frac{1}{2}}{3} = \frac{4}{6} = \frac{2}{3}$$

הניכוס הוא: במקרה ראשון $1 - \frac{1}{2} = \frac{1}{2}$
במקרה שני $1 - \frac{2}{3} = \frac{1}{3}$

מח — לעמוד 473. —קאַלב, אביה של שארלוטה קאלב, אהובתו הראשונה של שילר. טיפוס של חצרוני ריקא ומתגנדר, מן המאה ה־18.

מט — לעמוד 484. — גובסק: נושך־נשך, כילי ברומן „גובסק" מאת באלזאק.

נ — לעמוד 485. — פונטיוס פילאטוס — נציב רומי ביהודה; עפ״י המסורה — הוא שהוציא לצליבה את ישו ורחץ בנקיון כפיו. „לך מפונטיוס לפילאטוס", היינו: מי שדוחין אותו בלך־ושוב.

נא — לעמוד 487. — קאקוס, אליל־מפלצת יורק אש, בנו של וולקאן; גריון, ענק בעל שלושה ראשים; אנטיאוס, ענק היונק וחוזר־ויונק כוחות חדשים, כל־אימת שנוגע באדמה. כל שלוש הדמויות לקוחות מן המיתולוגיה היוָנית.

נב — לעמוד 488. — מתוך „פאוסט" לגטה, חלק ו. עברית — יעקב כהן.

נג — לעמוד 492. — „בית־האולפנא ההודי־מזרחי של היילברי", נוסד בשנת 1809 בשביל חינוך פקידים לשירות ב„חברה של הודו המזרחית"; נתקיים עד שנת 1862 ואז נהפך ל„פאבליק־סקול".

נד — לעמוד 495. — „זיוף סחורות — הכּנָנה לזיוף מזונות; וכך בפירוש בתרגום האנגלי.

נה — לעמוד 496. — במקור כתוב: פרק חמישה־עשר, 8, ג' — והיא טעות־דפוס.

נו — לעמוד 510. — "Currency School": אסכולת־המחזור, היינו, מחזור או סיבוב הממון. אך יש ומשתמשים בלשון אנגלית ב־currency גם בשביל מחזור הסחורות. בעניין זה אנו מוצאים בהוצ' האנגלית (פרשה ו, פרק 3, קטע שני, בהתחלת סעיף ב') את ההערה הבאה: „תיבה זו (currency) אנו משתמשים בה כאן עפ״י מובנה המקורי, היינו, מַהלך או דרך הממון, כשהוא מתחלף־ועובר מיד אל יד; ומהלך זה נבדל הבדל שבמהות מן המחזור (circulation)." ר' ב„לוח המונחים הכלליים".

נז — לעמוד 527. — „משחררת הון, בשביל הפועל". השו' למעלה: „תיאוריית שיווי־המשקל", פרק 13, סימן 6.

נח — לעמוד 528. — סאנכו פאנשה, נושא הכלים של האביר דון קיכוט ברומן של סרוואנטס.

נח[1] — לעמוד 529. — מתוך סדר השנים ברור, כי הערה זו היא תוספת למהד' ג'.

נט — לעמוד 531 — "Lazarusschichte": שכבת העניים. Lazarus — אלעזר, דמות מן הברית החדשה (לוקאס), עני ואיש־תחלואים.

ס — לעמוד 531. — „לחצם", הכּנָנה ללחץ ההצע של כוחות־העבודה.

סא — לעמוד 532. — פרומיתיאוס, גיבור באגדה היוָנית; הוא גזל את האש מידי זיאוס וכעונש על מעשהו רותק בנחושתיים אל צוק הסלע.

סב — לעמוד 534. — פורטונאטוס — דמות מתוך ספר־עם גרמני מהתחלת המאה ה־16. היה לו ארנק־ממון שלא נתרוקן לעולם.

סג — לעמוד 535. — פרקי־הזמן הנדונים צ״ל: 1853 עד 1856; 1857 עד 1860; 1861 עד 1864.

סג[1] — לעמוד 536. כתוב בטעות $4\frac{1}{2}$ שנה, וצ״ל $3\frac{1}{2}$ שנה.

סג[2] — לעמוד 543. — פוטוזי: עיר בבוליביה, מפורסמת במכרות־הכסף שלה.

סד — לעמוד 558. — „הכנסייה העליונה" ו„הכנסייה התחתונה" — כינויים לשתי פלגות בכנסיית־המדינה האנגלית.

סד[1] — לעמוד 562. — „ואשר לוולס הרי מה שנאמר בטבלה חל רק על חלקה הדרומי־מערבי." בטקסט כתוב: "gilt...nicht" אך מתוך הציטאטה הבאה בסמוך למשפט זה מסתבר שנשתרבבה כאן טעות. ואמנם, האנגלי מתרגם משפט זה: "holds **only** to...".

סה — לעמוד 574. — „צייד העכברושים מהאמלן." מעשה בצייד עכברושים המושך אחריו אל מימי הנהר בחליל־קסמים את מחנות העכברושים שפשו בעיר; איתרע מזלה של האמלן ופגעו בכבודו, קם ומשך לתוך המים ילדים שבעיר.

סה[1] — לעמוד 578. — בטבלה ב' נשתרבבו כנראה שתי שגיאות במקור: בטור „ירקות" הסיכום צ"ל 108.193; ובטור האחרון צ"ל 330.870.

סו — לעמוד 580. — „מתוך ההכנסה הכוללת לשנה" — הכונה להכנסה שנתית בינונית, למעלה מ־100 לי"ש.

בטבלה כולה — הן במקור והן בהוצ' הרוסית והאנגלית — חלו שיבושים מרובים; להלן נסיון לתיקון הטבלה ולהסברתה:

טבלה ה

טור ד. הכנסות מרווחים תעשייתיים (למעלה מ־60 לי"ש) באירלאנד

	1864		1865	
	לי"ש	מס' בעלי־ההכנסה	לי"ש	מס' בעלי־ההכנסה
הכנסה כוללת לשנה	4.368.610	17.467	4.669.979	18.081
בכלל זה:				
I הכנסה שנתית מ־60 לי"ש עד 100 לי"ש	238.726	5.015	222.575	4.703
II הכנסה שנתית בינונית למעלה מ־100 לי"ש	1.979.066	11.321	2.028.471	12.184
III הכנסה שנתית גבוהה למעלה מ־100 לי"ש	2.150.818	1.131	2.418.933	1.194
ההכנסה III מתחלקת: 1)	1.083.906	1.010	1.097.937	1.008
2)	1.066.912	121	1.320.996	186
ההכנסה 2) מתחלקת: א)	420.535	95	584.548	158
ב)	646.377	26	736.448	28
בתוך ההכנסה ב):	262.610	3	264.528	3

הטבלה תוקנה עפ"י הנתונים שבעמ' 586—587 (בסיוע הח' מ. ג.).

סז — לעמוד 587. — 264.528. בטקסט כתוב בטעות 274.448. עיין טבלה ה למעלה.

סח — לעמוד 587. — סאנגראדוֹס — רופא ברומן „ג'יל בלאַס" מאת ליסאג'.

סט — לעמוד 591. — „פרולטארים שהם הפקר... כעוף־השמים." במקור "Vogelfreie Proletarier", וכוונתו — הפקר, מחוץ לחוק. ובתנ"ך (הושע, ז, 12): „כאשר ילכו אפרוש עליהם רשתם, כעוף השמים אורידם". בהוצ' הרוסית מתורגם ביטוי זה: „פרולטארים שהועמדו מחוץ לחוק". האנגלי כותב "free" במרכאות ולפעמים — outlawed.

ע — לעמוד 594. — „אריסויות על־פי הסכם". במקור האנגלי של הציטאטה כתוב: tenancy at will, היינו, אריסות, שכל אחד מן הצדדים רשאי לבטלה בכל שעה. אך בטקסט הגרמני כתוב: „auf einjährige kündigung."

עא — לעמוד 596. — „חוק 16, צ'ארלס I, 4"; הכוָנה: החוק הרביעי מן השנה ה־16 למלכותו של צ'ארלס הראשון. ובדומה לכך גם בעמ' הבאים. (עפ"י הע' מכון מ. אָ. ל.)

עב — לעמוד 616. — באילה מהדורות ניתן במקום זה ההסבר הבא: „לעבוד בשביל מלך פרוסיה" — "pour le roi de Prousse" — פירושו בפי העם: לעבוד חנם לבעלים הולכי־בטל.

עג — נְתִיקִין (pilgrim fathers), פוריטאנים אנגלים שהיגרו בשנת 1620 לאמריקה וייסדו כאן את המדינות של אנגליה החדשה.

עג[1] — לעמוד 650. — במקור Mohr — כושי, שחור; שם־חיבה שכינה אנגלס למארקס ידידו.

עד — לעמוד 658. — "pons asinorum" נקרא סעיף 5 בספר הראשון של אבקלידס על הגיאומטריה, בשל הציור הנדון בו והחומרה היתירה אשר בסעיף זה.

עה — לעמוד 658. — על שגיאתו זו של א. סמית (ושל ריקארדו) מרמז מארקס כבר בכרך שלפנינו. הש׳, למשל, פרק 13, הערה 109. וכן ר׳ עמ׳ 484—485 ועמ׳ 505.

שינויי גירסה

הרשימה כוללת מבחר של הפרשים עיקריים, שבין התרגום העברי והטקסט הגרמני שהונח ביסודו, ובין נוסח ההוצאה האנגלית (בעריכתו של פ. אנגלס) ונוסח ההוצאה הרוסית (בעריכתו של א. סטפאנוב, פארטאיזדאט 1935), שהותקן על פי ההוצאה הגרמנית של ק. קאוטסקי. — שינויי גירסה שהובאו כבר למעלה ב„הארות וביאורים", צוינו כאן — מבלי לחזור ולהביא את הנוסחאות השונות במילואן — על פי סימני א"ב. שאר המקומות צוינו לפי מספרי העמוד והשורה המתאימים של ההוצאה שלפנינו.

להקדמות

עמוד 5, שורה 17 מלמטה. — „האחריות בעד יחסים..." במקור:
„...verantwortlich für Verhältnisse."
ניתן לפי הנוסח האנגלי: "relations".

עמ' 8, ש' 18 מלמעלה. — „חסרים היו... התנאים הכלכליים המודרניים..." במקור:
„...Die modernen ökonomischen Verhältnisse."
ניתן לפי הנוסח האנגלי: "conditions". בנוסח הרוסי: „Отношения"

עמ' 11, ש' 3 מלמטה. — „הכרחיותו של סדר אחר, שיש לעבור אליו ללא־הימנע." במקור:
„...die Notwendigkeit einer andren Ordnung...worin die erste [Ordnung] übergehen muss."
מכיון שהדברים לקוחים מתוך ציטאטה רוסית, ניתנו כאן, ובעוד כמה מקומות שבקטע זה, על פי ההוצאה הרוסית.

עמ' 12, ש' 15 מלמעלה. — „אין קיימים חוקים כלליים (מופשטים) כאלה." התיבה „מופשטים" חסרה בטקסט הרוסי ונוספה כנראה ע"י מארקס.

עמ' 12, ש' 20 מלמעלה. — „לא תיתכן כלל השקפתם של הכלכלנים הנתיקים על טבעו של החוק הכלכלי, שלפיה חוק זה שווה־בסוגו לחוקי הפיזיקה והכימיה..." לפי הנוסח הרוסי: „ניתוח קפדני של המבנה הפנימי ושל התכונות אשר לתופעה (כלכלית) זו במצבה הפעלתני, שיכנע לא־פעם חוקרים מרובים, עוד משנות ה־40 ואילך, כי לא תיתכן כלל השקפתם של הכלכלנים הנתיקים, וכו'..."

עמ' 12, ש' 8 מלמטה. — „מטרתו המדעית של מחקר זה..." בנוסח הגרמני: „ערכו המדעי של מחקר מעין זה..."

לפרשה ראשונה: „סחורה וממון"

עמ' 30, ש' 17 מלמטה. — „אין ערך־החליפין יכול לשמש בכלל אלא אופן־הביטוי — „צורת התופעה" — לתוכן הנבדל ממנו." בטקסט הרוסי: „צריך שערך־החליפין יהא לו תוכן כלשהו, השונה מאופני־ביטוי אלה." כל הקטע קוצר בהוצאה הרוסית וחלו בו שינויים ניכרים.

עמ' 33, ש' 14 מלמעלה. — „האירגון החברתי של תהליך הייצור." במקור:
„Die gesellschaftliche Kombination des Produktionsprozesses."
ניתן על פי הנוסח האנגלי והרוסי.

עמ׳ 36, ש׳ 9 מלמטה. הערה 13. — „אינן נותנות בעצם מושג של יצירות ממשיות..." ניתן על פי המקור האיטלקי של הציטאטה, המובא בהוצאה האנגלית. במקור: „אינן יצירות חדשות ממש."

עמ׳ 37, ש׳ 10 מלמעלה. — „...ועל כן נראה להם, ליצרנים, כי היחסים הללו נתונים בעצם־מוצאם." במקור:

„...und scheinen daher durch das Herkommen gegeben."

התרגום ניתן על פי ההוצאה העברית של „אנטי־דיהרינג" עמ׳ 236. בטקסט הרוסי והאנגלי: „כי היחסים נקבעו על פי הרגל־שבמסורת."

עמ׳ 41, ש׳ 17 למעלה. — „ביטויים הם של אותה יחידה גופה..." במקור:

„Ausdrücke der selben Einheit."

בטקסט הרוסי: „מבוטאים הם באותן יחידות עצמן."

עמ׳ 59, ש׳ 7 מלמעלה. — „השוויון של עבודות האדם לובש צורת־ביטוי אובייקטיבית בכך, שישות־הערך שוָה בכל תוצרי העבודה; המידה לָמוד בה השקעות של כוח־עבודה אנושי על־ידי משך זמנה — לובשת צורת־ביטוי בשיעור־הערך של תוצרי־העבודה; לבסוף, יחסי היצרנים, שבתוכם מתגשמות אותן ההגדרות החברתיות של עבודותיהם, לובשים צורה של יחס חברתי בין תוצרי־העבודה." במקור:

„Die Gleichheit der menschlichen Arbeiten erhält die sachliche Form der gleichen Wertgegenständlichkeit der Arbeitsprodukte, das Mass der Verausgabung menschlicher Arbeitskraft durch ihre Zeitdauer erhält die Form der Wertgrösse der Arbeitsprodukte, endlich die Verhältnisse der Produzenten, worin jene gesellschaftlichen Bestimmungen ihrer Arbeiten betätigt werden, erhalten die Form eines gesellschaftlichen Verhältnisses der Arbeitsprodukte."

הנוסח הרוסי:

„Равенство различных человеческих работ приобретает вещественную форму в продуктах труда, как представляющих одну и ту же субстанцию стоимости; измерение затрат человеческой рабочей силы их продолжительностью, получает форму величины стоимости продуктов труда: наконец, те отношения между производителями, в которых проявляются эти общественные определения их работ, получают форму общественного отношения продуктов труда".

הנוסח האנגלי:

"The equality of all sorts of human labour is expressed objectively by their products all being equally values; the measure of the expenditure of labour power by the duration of that expenditure, takes the form of the quantity of value of the products of labour; and finally, the mutual relations of the producers, within which the social character of their labour affirmes itself, take the form of a social relation between the products."

עמ׳ 62, ש׳ 17 מלמעלה. — „צורת הממון — היא שמסתירה, לאמיתו של דבר, את האופי החברתי של העבודות הפרטיות..." במקור:

„Es ist...—die Geldform—...welche den gesellschaftlichen Charakter der Privatarbeiten sachlich verschleiert."

ניתן על פי הנוסח האנגלי: "...actually conceals..."

הנוסח הרוסי: „Набрасывает вещественную вуаль...”

עמ׳ 65, ש׳ 8 למעלה. — „עולם הדת אינו אלא בבואה של העולם הממשי.” המשפט חסר במקור וניתן על פי ההוצאות הרוסית והאנגלית.

עמ׳ 71, ש׳ 9 מלמטה. — „נכפלה הסחורה והיתה לסחורה וממון.” במקור:
„...die Verdopplung der Ware in Ware und Geld.”
הנוסח האנגלי: “...the differentiation of commodities...” ובדומה לכך הנוסח הרוסי.

עמ׳ 75, ש׳ 3 למעלה. — „...נמצאים מכריזים בו בזמן, שאין תכונות אלו אלא פרי מחשבתו השרירותית של האדם.” בטקסט האנגלי והרוסי באה כאן תוספת: „...והרי זה כאילו באו על אישורן על פי הסכמה כללית של האנושות.”

עמ׳ 81, ש׳ 15 מלמטה. — „של אַמת־המידה בזהב.” כך במקור וכן בהוצ׳ האנגלית. בטקסט הרוסי: „של אַמת־המידה הממונית.”

עמ׳ 87, ש׳ 13 מלמטה. — „ואי־תלות זו של האישים זה בזה באה על השלמתה בשיטה של תלות כל־צדדית על ידי חפצים.” המשפט ניתן על פי הנוסח האנגלי. במקור:
„...dass die Unabhängigkeit der Personen von einander sich in einem System allseitiger sachlicher Abhängigkeit ergänzt.”

עמ׳ 88, ש׳ 15 מלמטה. — „חילוף דמות של סחורתו המועברת־המוחלפת.” ר׳ ב„הארות וביאורים”, סימן ט״ו.

עמ׳ 92, ש׳ 2 מלמעלה. — „אומר אתה, כי שני התהליכים העומדים זה מול זה עמידה עצמאית מהווים אחדות פנימית — הרי כאילו אמרת, כי אחדותם הפנימית מתגשמת בתנועה של ניגודים חיצוניים. התעצמאות חיצונית זו של נטולי־עצמאות מבפנים — שכן משלימים הם אהדדי — משהיא מתקדמת עד לנקודה מסוימת, הרי אותה אחדות באה על ביטויה־התפרצותה — במשבר.” במקור:
„Dass die selbständig einander gegenübertretenden Prozesse eine innere Einheit bilden, heisst ebensosehr, dass ihre innere Einheit sich in äusseren Gegensätzen bewegt. Geht die äusserliche Verselbständigung der innerlich Unselbständigen, weil einander ergänzenden, biss zu einem gewissen Punkt fort, so macht sich die Einheit gewaltsam geltend durch eine—Krise.”
הנוסח האנגלי: „...הרי כאילו אמרת, כי אחדות פנימית זו מבטאת עצמה באנטיתזה חיצונית. אם גדלה יתר על המידה ההפסקה־בזמן בין שני השלבים המשלימים זה את זה של הגלגול השלם אשר לסחורה מן הסחורות, אם הקרע (split) בין ממכר למקח מודגש ביותר, הרי קשרם הפנימי, היינו, אחדותם, מתגלה תוך שהוא מביא — משבר.”

עמ׳ 93, ש׳ 19 מלמטה. — „הרי שהמשכה של התנועה נופל כולו על צדו של הממון;” במקור:
„Die Kontinuität der Bewegung fällt damit ganz auf die Seite des Geldes...”
הנוסח הרוסי: „הרי שאין התנועה רצופה אלא מנקודת־הראייה של הממון...”

עמ׳ 105, ש׳ 5 מלמעלה. — כל הקטע „ממון”, ניתן בהוצ׳ הרוסית (=הוצ׳ קאוטסקי) בנוסח מורחב בהרבה.

עמ׳ 106, ש׳ 8 מלמעלה. — „עצב הדברים” (nervus rerum). באנגלי: “nexus rerum”, היינו: קשר (דבק) הדברים.

עמ׳ 109, ש׳ 3 מלמטה. — „אתה כופל לי את נושך הנשך...” המשפט של לותר בטקסט:

„Machest mir einen Zwilling aus dem Schadewacht, dass ich hie nicht bezahlen und dort nicht kaufen kann."

עמ׳ 110, ש׳ 12 מלמטה. — „הקונה חוזר וממיר ממון בסחורה..." הקטע הושמט בהוצאה הרוסית ובמקומו באו 17 שורות המוקדשות לדוגמה בשביל העניין הנדון.

עמ׳ 115, ש׳ 2 מלמעלה. — „ביחס ישר". בהוצאה הרוסית והאנגלית: „ביחס הפוך".

עמ׳ 115, ש׳ 18 מלמטה. הערה 107. — „אילו ניתנה ההזדמנות." מתורגם על פי המקור האנגלי. בטקסט הגרמני: „אילו קם הצורך." באותה ההערה: „במחזורים קטנים (in such short circles)." בטקסט הגרמני: „במועדים (Termine) קצרים."

לפרשה שנייה: „הפיכתו של ממון להון"

עמ׳ 125, ש׳ 15 מלמעלה. — „...בו הוא מפריש את עצמו כעודף־ערך מעם עצמו כערך מקורי; בו הוא משערך את עצמו." במקור:

„...worin er...sich als Mehrwert von sich selbst als ursprünglichen Wert abstösst, sich selbst verwertet."

בנוסח הרוסי מובא הביטוי abstösst ע״י „דוחה את עצמו „Отталкивает себя..." (כעודף־ערך מעם עצמו וכו׳)." ואלו באנגלי — ע״י „מתפצל" ("differentiates itselft"). ההוצאה ביידיש (של ד״ר י. מריסון, ניו־יורק) גורסת: „וואַרפט אָפּ אַ מעהרוועערט פון זיך אַליין אַלס לכתחילה׳דיקן ווערט."

עמ׳ 125, ש׳ 11 מלמטה. — „כאילו נולדו נמולים." במקור: „יהודים נמולים."

לפרשה שלישית: „ייצורו של עודף־הערך המוחלט"

עמ׳ 144, ש׳ 10 מלמעלה. — „נושא־העבודה." בכמה הוצאות מנוסח הביטוי: „הדבר (החפץ, החומר), שעליו פועלת העבודה." נוסח אנגלי: "The subject of that work." הביטוי במובנו זה חוזר להלן וכן בפרשה חמישית.

עמ׳ 148, ש׳ 17 מלמעלה. — „כוח־עבודתו הפעיל של הפרט." (בעמוד 167: „כוח־העבודה בפעילותו.") במקור: „...seiner sich betätigenden Arbeitskraft." הנוסח הרוסי: „כוח־עבודתו המתגלה בפעולה." הנוסח האנגלי: „כוח־עבודתו של הפרט החי."

עמ׳ 149, ש׳ 1 מלמעלה. — בנוסח הרוסי (=נוסח קאוטסקי) מתחיל כאן הפרק: „2. תהליך־השיערוך" („תהליך ריבוי הערך, או ייצור עודף־הערך.").

עמ׳ 149, ש׳ 3 מלמעלה. — „הגורמים־החפצים" במובן הגורמים החומריים שלמעלה. וכך בהוצאה הרוסית. נוסח אנגלי: „הגורמים האובייקטיביים."

עמ׳ 156, ש׳ 5 מלמעלה. — מכאן: „ערכו של כוח־העבודה ושיערוכו עם תהליך־העבודה — שני שיעורים שונים הם." במקור:

„Der Wert der Arbeitskraft und ihre Verwertung im Arbeitsprozess sind also zwei verschiedene Grössen."

הנוסח האנגלי: „מכאן: ערכו של כוח־העבודה, והערך שכוח־העבודה יוצרו בתהליך העבודה, וכו׳..." הנוסח הרוסי: „מכאן: ערכו של כוח־העבודה ותפוקת־השימוש בו בתהליך העבודה, וכו׳..."

עמ׳ 157, ש׳ 11 מלמעלה. — „וגם הסחורות." בהוצאה הרוסית: „וגם אמצעי־הייצור."

עמ׳ 160, ש׳ 11 מלמטה. — הקטע חסר במקור ובהוצאה האנגלית. ניתן על פי ההוצ׳ הרוסית (והוצ׳ קאוטסקי).

עמ' 164, ש' 1 מלמטה. — „...ביחוד בקשר לערך, לביקוש ולאספקה." בהוצ' האנגלית חסרות התיבות „לביקוש ולאַספקה".

עמ' 170, ש' 10 מלמטה. — „משמע: תוצרת־הערכים החדשה, זו המיוצרת באמת בתהליך, שונה מערך־התוצרת, שאנו מקבלים מתוך התהליך;" במקור:
„Das im Prozess wirklich neu erzeugte **Wertprodukt** ist also verschieden von dem aus dem Prozess erhaltnen **Produktenwert**..."
נוסח רוסי:

„Следователно, вновь произведенная в процессе стоимость отлична от полученной из процесса всей стоимости продукта..."

נוסח אנגלי:
"The new value actually created in the process, the value produced, or value-product, is therefore not the same as the value of the product;"

עמ' 179, ש' 14 למטה. — „כל מחצית שעת־העבודה מ־23 המחציות מייצרת $^{5}/_{115}$ או $^{1}/_{23}$ מאותן 115.000 לי"ש. מ־$^{23}/_{23}$ אלה, המהווים את כל 115.000 לי"ש, הרי $^{20}/_{23}$, כלומר, 100.000 לי"ש מתוך 115.000 לי"ש, באות רק להחזיר את ההון; $^{1}/_{23}$, או 5000 לי"ש מתוך 115.000 לי"ש, באות כתמורה בעד הבלאי של בית־החרושת ומנגנון המכונות." במקור:
„Von diesen 115.000 Pfd. St. produziert jede der 23 halben Arbeitsstunden **täglich** $^{5}/_{115}$ oder $^{1}/_{23}$. Von diesen $^{23}/_{23}$, , die das Ganze der 115.000 Pfd. St. bilden, ersetzen $^{20}/_{23}$, , d. h. 100.000 von den 115.000, nur das Kapital; $^{1}/_{23}$, oder 5000 Pfd. St. von den 15.000 **Brutto-Gewinn**(!) ersetzen die Abnutzung der Fabrik und Maschinerie." הציטאטה נמסרה על־פי ההוצ' האנגלית.

עמ' 182, ש' 11 מלמטה. — המרכאות שבמקור, לפני התיבות „האוירה בבתי־הטוויה." — הושמטו כאן על פי ההוצ' האנגלית.

עמ' 184, ש' 4 מלמטה. — „כמביא ברכה למעמד העובד..." ניתן על פי הנוסח האנגלי. במקור נמשך המשפט לאמור: „...מכיון שהוא (העושר העודף) מספק לו, למעמד העובדים, אפשרויות של עבודה."

עמ' 190, ש' 4 מלמטה. — „ל־56 ימים." במקור, וכן בהוצ' הרוסית: 54. צ"ל 56, וכך גם בהוצאה האנגלית.

עמ' 192, ש' 19 מלמטה. — „תוספת־עבודה ב־5 דקות ליום וכו'." ניתן על פי הנוסח האנגלי של הציטאטה. במקור: „מאריכים את יום־העבודה ב־5 דקות למעלה ממשכו התקין, שוב מקבלים $2\frac{1}{2}$ ימי־ייצור בשנה."

עמ' 193, שורה 1 מלמעלה. — „,תוספת של שעה ליום, שזוכים בה בשיעורים קטנים...'" ניתן על פי נוסח הציטאטה באנגלית. במקור:
„'Eine zusätzliche Stunde täglich, dadurch gewonnen, dass bald hier ein Stückchen Zeit erhascht wird, bald dort ein andres Stückchen...'"

עמ' 195, ש' 12 מלמעלה. — „מר בראוטן צ'ארלטון." בטקסט כתוב: „בראוטון", והושמט שם המשפחה צ'ארלטון.

עמ' 201, ש' 7 מלמעלה. — „אחרי הצהריים," על פי הציטאטה האנגלית. במקור:

„...מאוחר, אחר חצות." — וכן יש הבדלים קלים בהמשך הציטאטות שנמסרו אף הן על פי ההוצ' האנגלית.

עמ' 206, ש' 17 מלמעלה. — „...ולהוסיף בסך־הכל יום־יום רבע על הספק־חייו." במקור: "Lebensausgabe „. ואלו בתרגום הרוסי: „תפקיד חייו." וכנראה שנתחלפה לו למתרגם התיבה Lebensausgabe ב־Lebensaufgabe.
נוסח אנגלי: "...and to increase together a fourth of his life."

עמ' 215, ש' 16 מלמעלה. — „לפי השיטה הטבעית" — חסר בטקסט וניתן על פי הנוסח האנגלי של הציטאטה. וכן המשך המשפט: „...משניתנה אפשרות למלא את מקומו (של העבד) מיד על ידי יבוא..." מתורגם בטקסט:
„...sobald sein Platz **einmal** durch Zufuhr...ausgefüllt werden kann."

ואלו בנוסח האנגלי של הציטאטה:
"...when his place can **at once** be supplied..."

עמ' 215, ש' 7 מלמטה. — „...לחורבן גמור של חלק מן העבדים." בטקסט נמשך המשפט (בהדגשה) „...תוך עינויים מתמידים על־ידי יתור־עבודה וחוסר שינה ונופש." קטע זה חסר בנוסח האנגלי, וכן יש הפרשים קלים בהמשך הציטאטות.

עמ' 223, ש' 15 מלמעלה. — „...אם רוצים לכפות על כך..." בטקסט: „אם כופים על שמירתה של מצוָה אלוהית זו..."

עמ' 224, ש' 8 מלמעלה. — „לעקירת העצלות, השחיתות והקיצוניות." בטקסט: „לעקירת העצלות, השחיתות והזיות־החופש הרומאנטיות."

עמ' 241, ש' 7 מלמעלה. — „והצבועים של ‚הכלכלה המדינית'." במקור:
„Die Pharisäer der ‚politischen Oekonomie'."

עמ' 248. — בכל הסוגיה המסבירה את הנוסחה והחוקים על השער של עודף־הערך וכמותו, חלו שינויים מרובים — על ידי שינויי טקסט, השמטות ותוספת הדגמות — בתוך הנוסח הרוסי (=הנוסח הגרמני משל קאוטסקי). וכן נוספה כאן הנוסחה:

„50 סלע $\times \frac{100}{100} =$ 00 סלע $\times \frac{50}{100} =$ 50 סלע."

עמ' 250, ש' 7 מלמטה. — „תורת הכלכלה הוולגארית... מסתמכת אף כאן, כבכל מקום, על ההופעה בניגוד לחוק של התופעה." במקור:
„Die Vulgärökonomie...pocht hier, wie überall, auf den **Schein** gegen das Gesetz der **Erscheinung**."

וכך גם בנוסח הרוסי. הנוסח האנגלי:
"Vulgar economy...sticks to **appearances** in opposition to the law which regulates and explains them."

עמ' 252, ש' 20 מלמעלה. — „...התפתחות יעודיו הנוספים של ההון גופו." במקור:
„...den weitren Fortbestimmungen des Kapitals selbst."
המשפט כולו חסר בהוצ' האנגלית. נוסח רוסי: „ניתוח נוסף של הגדרות ההון גופו."

פרשה רביעית: „ייצורו של עודף־הערך היחסי"

עמ' 260, ש' 20 מלמעלה. — „$2\frac{1}{2}$ שעות." במקור: „$2\frac{4}{5}$." ר' „הארות וביאורים" סימן כ"ו.

עמ׳ 269, ש׳ 9 מלמטה. — ה„תוספת במהדורה הצרפתית״, שניתנה כאן (עפ״י ההוצ׳ הרוסית), חסרה במקור.

עמ׳ 272, שורה 9 מלמטה. — „את כל פרי עמלו.״ במקור: „את כל פרי אדמתו״, וכנראה שנתחלפה כאן התיבה (שבטקסט האנגלי): toil= עמל, יגיעה, בתיבה soil= אדמה.

עמ׳ 274, ש׳ 12 מלמעלה. — „נקודת־מוצא זו ועצם הֱייתו של ההון כרוכים יחד.״ במקור:

„Dieser (Ausgangspunkt) fällt mit dem Dasein des Kapitals selbst zusammen.”

נוסח רוסי: „בלי תנאי זה לא ייתכן עצם קיומו של ההון.״ נוסח אנגלי: „נקודה זו כרוכה בהתהוותו של ההון עצמו.״

עמ׳ 274, ש׳ 12 מלמטה. — „שיתוף־הפעולה נשאר צורת־יסוד של אופן הייצור הקאפיטאליסטי, אף על פי שצורתו הפשוטה גופה אינה מופיעה אלא כצורה מיוחדת בין שאר צורותיה, שהוסיפו להתפתח יותר.״ נוסח אנגלי: „שיתוף־הפעולה הוא תמיד צורת־היסוד של אופן הייצור הקאפיטאליסטי; אף על פי כן ממשיכה הצורה הפשוטה של שיתוף־הפעולה להתקיים בחזקת צורה מיוחדת של ייצור קאפיטאליסטי, בצד הצורות המפותחות יותר של אופן ייצור זה.״

עמ׳ 286, ש׳ 5 מלמטה. — הנוסח במקור:

„Die Aneignung der Arbeiter an jede Sonderoperation bildet das Wesen der Verteilung der Arbeiten.”

בהוצ׳ האנגלית:

“This appropriation...to each, a workman of appropriate value and cost was naturally assigned, forms the very essence of division of labour.”(?)

עמ׳ 290, ש׳ 1 מלמעלה. — „חומר עשיר בעניין חלוקת העבודה בתוך החברה מספקות לה בתקופת המאנופאקטורה התרחבותו של השוק העולמי והשיטה הקולוניאלית — והרי שתיהן משתייכות להיקף תנאי־הקיום הכלכליים של אותה תקופה.״ ניתן על פי הנוסח האנגלי. נוסח רוסי: „והרי זו אף זו נכנסות להיקף התנאים הכלליים של חלוקת־העבודה החברתית.״

עמ׳ 290, ש׳ 6 מלמעלה. — „...לאותה השתלשלות של שיטת־המקצועות, של התמחויות, ולאותה התפלגות־התפצלות של האדם.״ במקור:

„...Zu jener Ausbildung des Fachwesens, der Spezialitäten, und einer Parzellierung des Menschen...”

נוסח אנגלי: „לאותה שיטה כל־מקיפה לייחודם ומיונם של בני־אדם, לאותה התפתחות שמפתחים באדם סגולה אחת ויחידה על חשבון שאר כל הסגולות...״ נוסח רוסי: „לאותו פרופסיונאליזם צר... לאותה התפוררות של האדם...״

עמ׳ 306, ש׳ 14 מלמטה. — „משה היה אומר...״ במקור:

„Moses von Aegypten sagt.”

נוסח רוסי: „משה המצרי אומר...״

עמ׳ 316, ש׳ 8 מלמטה. — „...המכונה כיסוד לעיצוב־ערך...״, ובדומה לתרגום זה גם הנוסח הרוסי. ר׳ סימן לג[1] ב„הארות וביאורים.״

עמ׳ 317, ש׳ 12 מלמטה. — „ריקארדו... שוכח אותו חלק־הערך, שהמכונות מפרישות

ומוסרות לתוצר, והרי הוא מערבב לחלוטין את המכונות ואת כוחות־הטבע.״ נוסח רוסי: „והריהו מזהה לחלוטין אותו (את חלק הערך?) עם כוחות הטבע.״

עמ׳ 331, ש׳ 7 מלמעלה. — „בילוי המכונה וכו׳.״ בשולי טופס־היד שלו מן ההוצ׳ הראשונה ציין מארקס בסוף משפט זה את ההערה הבאה: „דבר זה כוחו יפה גם לגבי ההוצאות הנדרשות על ידי המכונות. למשל: ,כל בעל בית־חרושת יודע, כי משצריך להסיק את מכונת הקיטור אין הבדל בהוצאות שצריך להוציא כדי לייצר קיטור למשך שלוש שעות או למשך 4 שעות... מכאן נובע (בשביל מסה״ב) קימוץ קטן בחומרי־ההסקה כשעוברים מרחקים גדולים.״ (,הועדה המלכותית למסה״ב. לונדון 1867.״ מיסמך מס׳ 175.)״ — על פי הוצ׳ קאוטסקי וההוצ׳ הרוסית.

עמ׳ 335. לכותרת. — „אינטנסיפיקאציה של העבודה״. מתוך ההערה שבהוצאה הרוסית יוצא, כי מארקס הוסיף כאן, בהוצ׳ הצרפתית, את המשפט הבא: „בביטוי ,אינטנסיפיקאציה של העבודה׳ מבין אני שיטה להשגת התאמצות גדולה יותר של כוח־העבודה.״

עמ׳ 336, ש׳ 19 מלמטה. — „בצד המידה... זמן העבודה, שהוא ,גודל של התפשטות׳ — באה עכשיו המידה: דרגת־דחיסותה של העבודה.״ נוסח רוסי: „...שהוא גודל אקסטנסיבי.״ נוסח אנגלי: „נוסף על המידה של התפשטותה, ר״ל של משכה־בזמן, מקבלת העבודה את מידת אינטנסיביותה או את המידה של דרגת צפיפותה או דחיסותה.״

עמ׳ 336, ש׳ 6 מלמטה. — „דרגת־ביצועו של הכוח.״ במקור: ,,Kraftäusserung.״ נוסח אנגלי: “the tension of labour power.” נוסח רוסי: „באינטנסיביותה של העבודה.״

עמ׳ 338, ש׳ 17 מלמטה. — „בשנת 1833.״ בהוצ׳ האנגלית 1832.

עמ׳ 340, ש׳ 12 מלמעלה. — „העלייה הנוספת היא במקרה ראשון $^{1}/_{10}$, ובמקרה השני $^{1}/_{6}$.״ במקור: $^{1}/_{10}$—$^{1}/_{5}$; תוקן על פי לוח התיקונים שצורף ע״י מכון מ. א. ל. לכרך השלישי. שם גם ניתנה ההערה הבאה: „הדו״ח מחשב את העלייה על יסוד המהירות שבשנת 1862. ואלו אם המספר משנת 1839 ישמש נקודת־מוצא לחישוב שוב נקבל עלייה של $^{1}/_{9}$ ו־$^{1}/_{5}$.״

עמ׳ 341, ש׳ 18 מלמעלה. — „...הגידול השנתי הממוצע של בתי־החרושת האנגליים לצמר וכו׳ היה בשנים מ־1838 עד 1850 — 32, ואלו בשנים מ־1850 עד 1856 — 86.״ במקור: „הגידול הפרופורציונאלי הממוצע היה... 32% ו־86%.״ תוקן על פי ההערה של מכון מ. א. ל., שניתנה בשולי הכרך השלישי, לאמור: „כאן נשתרבבה טעות. אין המספרים 32 ו־86 מציינים את שער הגידול באחוזים, כי אם את המספר המוחלט של בתי־החרושת החדשים שהוקמו בכל שנה ושנה. נתונים אלה, מארקס שאלם מן ,הדו״ח של מפקחי בתהח״ר ל־31 באוקט. 1856׳ (עמ׳ 12) וציטט אותם במאמרו ,שאלת התעשייה האנגלית׳, שפירסם ביום 10 באפריל 1857 ב,ניו־יורק דיילי טריביון׳, כדלקמן:

,להלן נביא את המספרים של בתהח״ר, על פי הנתונים של 3 הדו״חות האחרונים:

	1838	1850	1856
בתי־חרושת לכותנה	1819	1932	2210
״ לצמר	1322	1497	1505
״ לצמר סרוק	416	501	525
״ לפשתה	392	393	417
״ למשי	268	277	460
	4217	4600	5117

נמצא, שהגידול הממוצע של בתי־החרושת שבשנים 1838—1850 עלה כדי 32 לשנה, גדל כמעט פי־שלושה והגיע כדי 86 לשנה.

בסקירה הבאה מובא ניתוח של הגידול הכולל לפי כל אחת מן התקופות האלה:

	הגידול הכולל בשנים 1838 עד 1850	הגידול הכולל מ־1850 עד 1856
בתי־החרושת לכותנה	6	14,2
" לצמר	13	0,5
" לצמר סרוק	20	4,0
" לפשתה	—	6,0
" למשי	—	66,0'.

(„ניו־יורק דיילי טריביון' 28 באפריל 1857, עמ' 6.) הערת מכון מ. א. ל."

עמ' 344, ש' 14 מלמטה. — „משרתיה־מרצון", על פי נוסח הציטאטה שבאנגלית: "willing menials." במקור חסרה התיבה „מרצון".

עמ' 346. — להערה 185 על פרודון, יש המשך בטקסט הרוסי: „נוסף על כך הרי הוא מגלה תגלית היסטורית ויקרת־מציאות, כי ,תקופת המכונות מצטיינת בציון מיוחד, היינו, בעבודה שכירה.'"

עמ' 359. — „...לעולם מכריע (ההון) את היד הסוררת של העבודה וכופה עליה ציות." — המרכאות הושמטו כאן בהתאם להוצ' האנגלית.

עמ' 373, ש' 5 מלמעלה, בטבלה. — „216.218." ר' „הארות וביאורים" סימן מא.

עמ' 377, ש' 12 מלמעלה. — „...משולם בעד עצם החוטים..." במקור:
„...als das **nominell** in ihnen enthaltene Garn kostet."
בטקסט האנגלי של הציטאטה: "than he paid for the **mere** yarn..."

עמ' 392, ש' 3 למטה. — „אחד המפקחים סבור וכו'." יש הבדל ניכר בין ניסוח ההערה שבטקסט האנגלי ובין זה שבמקור. על־כן הושמטו כאן המרכאות.

עמ' 396, ש' 12 מלמעלה. — „על ידי פיקוח יעיל." במקור: „על ידי פיקוח ממלכתי יעיל." בטקסט האנגלי: "by proper supervision."

עמ' 401, ש' 2 מלמעלה. — „ראינו כיצד סתירה מוחלטת זו עוקרת מימי חייו של הפועל כל מנוחה, יציבות ובטחון; כיצד היא מאיימת תמיד... לעשותו מיותר, אותו ואת תיפקודו החלקי;" בהוצ' הרוסית והאנגלית נוסף כאן המשפט: „(ראינו) כיצד סתירה זו מביאה לידי העובדה המחרידה של התהוות חיל־מילואים־תעשייתי, שעליו להתקיים בעוניו, כדי שיהיה מוכן תמיד לשירותו של הביקוש הקאפיטאליסטי."

עמ' 408, ש' 6 מלמעלה. — „(מס' 6, 452, 83.)" מספרים אלה והמספרים הבאים שבכל הקטע וכן הבדלים שבניסוח ניתנו על פי הטקסט של התעודות המובא בהוצ' האנגלית.

עמ' 416, ש' 19 מלמטה. — „והזרמה יתירה של עבודה." במקור:
„...grössere Flüssigmachung der Arbeit,"
נוסח אנגלי: "...increased quantity of labour set in motion."
נוסח רוסי: „הגדלת האינטנסיביות של העבודה."

פרשה חמישית: „הייצור של עודף־הערך המוחלט ועודף־הערך היחסי"

עמ' 421, ש' 16 מלמעלה. — „יחס ההון." במקור: "„Kapitalverhältnis. נוסח רוסי: „ההון, בחזקת יחס חברתי." נוסח אנגלי: „ההון, והיחסים המתלווים אליו." ר' סימן מה ב„הארות וביאורים".

עמ' 426, ש' 12 מלמעלה. — „...הרי אפשר לראותו כמי שנותן־במפרעה למעסיקו את ההפרש(?) ומקבלו חזרה בצירוף רבית וכו'." הקטע: „ומקבל חזרה" עד „וכו'" חסר במקור. ניתן על פי ההוצאה האנגלית.

עמ' 429, ש' 16 מלמעלה. — „שגבולה המאקסימאלי.״ במקור: „שגבולה המינימאלי.״ תוקן על פי לוח התיקונים המצורף על ידי מכון מ. א. ל. בשולי הכרך השלישי. ההערה מציינת, כי מארקס תיקן שגיאה זו בטופס־היד שלו מן ההוצ' השנייה.

עמ' 429, ש' 14 מלמטה. — „רק זה יחול: כל אחד מהם יתבטא בכמות כפולה של ערכי־שימוש...״ במקור:

„Nur stelle sich jeder derselben in doppelt so vielen Gebrauchswerten dar..."

נוסח רוסי: „...עתה נניח, שכל אחד מהם יתבטא בכמות כפולה של ערכי־שימוש.״ נוסח אנגלי: „התוצאה היחידה תהא זו, שכל אחד מהם יתבטא... וכו'.״

עמ' 431, ש' 14 מלמטה. — בהוצ' הרוסית נוספו במקום זה 24 שורות הכוללות בין השאר את ההגדרות הבאות:

„יום העבודה יכול שישתנה בשני כיוונים. יכול שיקוצר ויכול שיוארך. בתנאים החדשים [היינו, בהנחה שקבועים הכוח הפרודוקטיבי ואינטנסיביות העבודה, ואלו יום־העבודה משתנה], אנו מעלים את החוקים הבאים:

1. יום־העבודה מתגלם בערך, ששיעורו משתנה באותו כיוון שמשתנה יום־העבודה: גדל הוא או קטן יחד עם יום־העבודה והרי הוא שיעור משתנה ולא שיעור קבוע.

2. כל שינוי ביחס שבין שיעור עודף־הערך ובין שיעור ערכו של כוח־העבודה, נובע מתוך שינוי שחל בשיעור המוחלט של עודף־העבודה ובהתאם לכך — בשיעורו של עודף־הערך.

3. אין הערך המוחלט של כוח־העבודה יכול להשתנות אלא על ידי ההשפעה־החוזרת שמשפיעה הארכתו של עודף־העבודה על בילויו של כוח־העבודה. משמע: כל שינוי בערך מוחלט זה [של כוח־העבודה] הוא תוצאה — ולעולם לא סיבה — של השינוי שחל בשיעורו של עודף־הערך.״

עמ' 431, ש' 1 מלמטה. — „יום־העבודה.״ במקור: „שעת־העבודה.״ אך ברור שנשתרבבה כאן טעות. בהוצ' האנגלית: יום־העבודה.

עמ' 433, ש' 9 מלמטה. — בהוצ' הרוסית נוסף כאן משפט, לאמור: „אותה תוצאה עולה במהירות עוד יותר גדולה, כשהארכת יום־העבודה חלה כאחת עם עליית האינטנסיביות של העבודה.״

פרשה ששית: „שכר־העבודה״

עמ' 448, ש' 2 מלמטה. — „לפני שש בערב.״ במקור: „לפני 8 בערב.״ הציטאטה ניתנה על פי ההוצ' האנגלית.

עמ' 449, ש' 17 מלמטה. — „הפרוצות הצעירות.״ במקור: "young immortals." ר' „הארות וביאורים״ סימן מו.

פרשה שביעית: „התהליך של הצבר ההון״

עמ' 478, ש' 17 מלמעלה. — „שמותאמת לחוקים של ייצור־הסחורות״. בהוצ' הרוסית באה כאן תוספת: „...אשר לפיהם מחליפים, בסופו של דבר, אקויואלנט באקויואלנט ואין אדם יכול לקנות סחורה אלא בסחורה.״

עמ' 480—482 חסרים בהוצ' האנגלית.

עמ' 484, ש' 7 מלמטה. — „הצבר של חומרים...״ באנגלית "stocks." במקור: „Kapitalien."

עמ' 484, ש' 5 מלמטה. — ההערה 29א חסרה במקור, ונוספה כאן על פי ההוצ' האנגלית.

עמ׳ 486, ש׳ 12 מלמעלה. — לאחר המשפט המסתיים במלים „הוא הקובע את שיעור הצבר.״ באה בהוצ׳ הרוסית ובהוצ׳ קאוטסקי הגרמנית תוספת של 22 שורות. (ובכלל החלק המרובה של ההפרשים שבהוצ׳ הנ״ל חל בפרשה השביעית).

עמ׳ 488, ש׳ 1 מלמטה. — „עוד בעשרות השנים.״ הסוגריים של הציטאטה שבאה לפני קטע זה הושמטו על פי ההוצ׳ האנגלית.

עמ׳ 490, ש׳ 11 מלמטה. — „אין זה ההון...״ במקור: „אין זו הפרישות...״

עמ׳ 494, ש׳ 20 מלמטה. — הקטע המתחיל במלים: „שנקלעו לתוכו.״ ומסתיים בתיבה „בסין.״ — חסר במקור אך ניתן בטקסט הצרפתי. (עפ״י ההע׳ לכרך ג׳ של מכון מ. א. ל.)

עמ׳ 494, ש׳ 8 מלמטה. — „...מתקיימים חודשים תמימים... על קמח של שיבולת שועל ושעורים...״ בטקסט המקורי — תוספת: „...תחת שיתקיימו על בשר, חיטים ושיפון.״

עמ׳ 496, ש׳ 2 מלמעלה. — „פרק שלושה־עשר.״ ר׳ סימן נה ב„הארות וביאורים.״

עמ׳ 501. — בהתחלת פרק־המשנה „מה שמתקרא קרן־העבודה.״ נוספו בהוצ׳ הרוסית 14 שורות ובין השאר נוספה כאן ציטאטה משל סיסמונדי ועוד הערה של מארקס (בהוצ׳ הרוסית: הערה מס׳ 62). וכן חלו שינויים ניכרים גם לגבי ההוצ׳ האנגלית (בעמ׳ 517.)

עמ׳ 502, ש׳ 19 מלמעלה. — „ההון החוזר[66]...״ מעצם תוכנן של ההערות 66 ו־67 יוצא, כי בהוצ׳ המקורית נתחלף מקומן.

עמ׳ 502, ש׳ 14 מלמטה. — ההערה מס׳ 65 ניתנה על־פי הטקסט האנגלי.

עמ׳ 510, ש׳ 16 מלמטה. — „...כי באם המחירים גבוהים שוב נמצא במחזור יותר מדי ממון, ובאם המחירים ירודים — פחות מדי.״ במקור: „נמצא במחזור פחות מדי... יותר מדי.״, ופליטת־קולמוס היא. (על פי הערות המילואים בשולי כרך ג׳ של מכון מ. א. ל.)

עמ׳ 514, ש׳ 13 מלמטה. — לאחר התיבות „לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי הסגולי״ מובאת בהוצ׳ הרוסית הערה (סימן 77ה), לאמור: „כדי שיחול אותו ריבוי עצום של כוחות־הייצור אשר לעבודה, מן ההכרח שיקדים לו בהחלט הצבר־הון.״ (אדם סמית. „עושר העמים״. ספר שני. מבוא.)

עמ׳ 522, ש׳ 1 מלמעלה. — כל הקטע המתחיל במלים „אבל רק משהיכתה...״ ומסתיים בתיבה „בהדרגה.״ — הוא תוספת שמארקס הוסיף להוצ׳ הצרפתית. — (על פי הערות המילואים לכרך ג׳ של מכון מ. א. ל.)

עמ׳ 529, ש׳ 9 מלמטה. — „(1883.)״ ר׳ סימן נח1 ב„הארות וביאורים״.

עמ׳ 532, ש׳ 6 מלמטה. — „כי באותם יחסים שמיוצר בהם העושר...״ ניתן על פי הנוסח הצרפתי של „דלות הפילוסופיה״, כפי שהועתק בהוצ׳ האנגלית:

“...dans les meme rapports.”

נוסח רוסי: „כי באותו יחס גופו שמיוצר העושר, בור־ביחס...״

עמ׳ 535, ש׳ 20 מלמעלה. — „לשנה״. ר׳ „הארות וביאורים״ סימן סג.

עמ׳ 536, ש׳ 6 מלמעלה. — „במשך 4½ שנה.״ ר׳ „הארות וביאורים״, סימן סג1.

עמ׳ 537, ש׳ 18 מלמטה. „האם נתמעטה הקיצוניות של ההון...״ במקור: „האם נשתנתה...״, וטעות־דפוס היא, שמארקס תיקנה בטופס השימושי שלו מן ההוצ׳ הראשונה. (על פי הערות המילואים לכרך ג׳ של מכון מ. א. ל.)

עמ׳ 541, ש׳ 12 מלמעלה. — „חמישה מקצועות של עבודה ביתית.״ במקור ובהוצ׳ הרוסית: „של עבודה עירונית.״ אך בהוצ׳ האנגלית כתוב:

“Five in-door occupations.” וכן חוזר הביטוי בעמ׳ 542, ש׳ 16 מלמטה.

עמ׳ 542, ש׳ 2 מלמטה. — „טראמים עירוניים״ במקור: "Pferdebahnen." בהוצ׳ האנגלית: "tramways".

עמ׳ 547, ש׳ 19 מלמעלה. — „בריסטול, העיר העשירה ביותר באירופה...״ וכך גם בטקסט האנגלי של הציטאטה. בהוצ׳ הרוסית: „כאן (בבריסטול), באחת הערים העשירות ביותר באירופה.״

עמ׳ 562, ש׳ 17 מלמעלה. „רק על חלקה הדרומי־מערבי.״ ר׳ „הארות וביאורים״ סימן סד1.

עמ׳ 578, טבלה ב׳. — ר׳ „הארות וביאורים״ סימן סה1.

עמ׳ 580, טבלה ה׳. — ר׳ „הארות וביאורים״ סימן סו.

עמ׳ 583, ש׳ 18 מלמעלה. — „כמעט פי שניים.״ בהוצאה האנגלית: "fully twice."

עמ׳ 584, ש׳ 2 מלמטה. — הערה 187ג. — במקור חוזרת פעמיים ההערה 187ב וכן צוין בה עמ׳ 12 במקום עמ׳ 25. תוקן על פי ההוצ׳ האנגלית.

עמ׳ 587, ש׳ 1 מלמעלה. — „264.528״ ר׳ „הארות וביאורים״ סימן סז.

עמ׳ 588, ש׳ 17 מלמטה. — „העיר דוקטור ג׳.״ הקטע במקור מובא בתוך המרכאות. ניתן כאן על פי ההוצ׳ האנגלית.

עמ׳ 590, ש׳ 1 מלמעלה. — אחרי התיבות: „דרגות־ההתפתחות״ באה בהוצ׳ הרוסית הערה 188ג כלהלן: „גטה, נרגז מדברי־לצון אלה, עושה אותם לחוכא ואיטלולא ב„שאלות ותשובות״:

המורה: צא וחשוב, ילד טוב: מהיכן המַתות שבידיך?
הן אין לך דבר משל עצמך!
הילד: אָכן, הכל בא לי מאת אבא.
המורה: והלה — מהיכן קיבל אביך?
הילד: מידי אביו. הוא הסבא.
המורה: נאה וטוב! ומהיכן הסבא שאַל?
הילד: הוא נטל.״

עמ׳ 594, ש׳ 6 מלמעלה. — „אריסויות... על פי הסכם.״ ר׳ סימן ע ב„הארות וביאורים״.

עמ׳ 594, ש׳ 15 מלמטה. — „מסה 20.״ (בספרו של בקון). בהוצ׳ האנגלית: מסה 29.

עמ׳ 604, ש׳ 16 מלמטה. — „מתוך חיבת־האספורט.״ ניתן על פי נוסח הציטאטה באנגלית. במקור:
„...der Mode geschuldet, aristokratischen Kitzel, Jagdliebhaberei..."

עמ׳ 628, ש׳ 11 מלמטה. — „לדעתו של מחבר סקירות רבע־שנתיות...״ במקור: „...der Quarterly Reviewer" בטקסט האנגלי:
"...is said by a Quarterly Reviewer."

עמ׳ 635, ש׳ 6 מלמטה. — „דרישה דחופה וכו׳״ המרכאות חסרות בטקסט ונוספו על פי ההוצ׳ האנגלית.

עמ׳ 636, ש׳ 3 מלמעלה. — „נטייה בארבארית לפיזור...״ ניתן על פי הנוסח האנגלי. במקור: „שיטה בארבארית של פיזור״.

עמ׳ 637, ש׳ 13 מלמטה. — „יהיו מייצרים הון להעסקת יותר פועלים;״ ניתן על פי ההוצ׳ האנגלית. ואלו במקור: „יהיו מייצרים הון למעסיקיהם, שהללו יעסיקו יותר פועלים.״

מלון עברי־גרמני־אנגלי

איגוד אומנים	Zunft; guild
— אומן איגודי	Zunfthandwerker; guildartificer
אדוני־הקרקע (בעל קרקעות קאפיטאליסטי באנגליה)	landlord
אופן	Weise; mode
איכר חפשי (עובד־אדמה עצמאי באנגליה הפיאודאלית, שלא היה צמית)	freeholder
אלימות	Gewaltsamkeit; violation (forcible)
אמוד (שום)	schätzen; estimate
אמצעי־מחזור	Zirkulationsmittel; means of circulation
אנגריה (ר׳ צמיתות)	Fronarbeit; corvée labour
אסימון, מטילים	Barengeld; bullion
אספקה	Zufuhr; supply
אֶקויואלנט, שווה־ערך	Aequivalent, equivalent
אקראי	sporadisch; sporadic
אריס (ר׳ חוכר)	Pachter; tenant
ארנונות	Lieferungen
אשכר (מס־)	Tribut
אשוָה (של חוטים)	Spule; spoole

בבואה	Reflex, Widerschein
בילוי (מבלה)	Verbrauch, vernutzen; uses-up
בלאי	Verschleiss; wear and tear
בינַיים (־צורות)	Zwitter (-formen); intermediate forms
ביקוש	Nachfrage; demand
במישרין ; באופן בלתי־אמצעי	unmittelbar; direkt; immediate
בפועל (בממש, במציאות) (בניגוד : בכוח	Actu (potentia
בצקת (ברזל יצוק)*	Gusseisen; cast iron

* עפ״י „מלון למונחי מתכת״ של מ. פ. ת״א.

בצר (־מתכת)	Erz; ore
ברזל חַי	Roheisen; pig iron
בָּרה (הַבְרֵה), אָכוֹל	verzehren, verspeisen; consume

גיאות	Prosperity
גָזוֹר	ableiten; derivate
גילום חומרי	Materiatur
גלגול	Metamorphose; Verwandlung
גלגול־עצמות	Transsubstantiation
גרע־תעסוקה	Unterbeschäftigung
גשמי (גופני)	körperlich; material
התגשמות	Verkörperlichung; inkarnation; embodiment
התגשם ב..., התגשם בחפץ, לבוש דמות חפץ (ר׳ חפץ)	*(sich) vergegenständlichen*; realized

דבר (ר׳ עצם, חפץ)	Ding; thing
דבר־ערך	Wertding; value embodied
דחיית־גומלין, דחיקה	Repulsion
דחַף	Impuls
דימוי (ר׳ תיאור)	Vorstellung; concept; notions
דמיוני (ר׳ מראית־עין)	*imaginär*; symbolic
דלות	Pauperismus; pauperism
דפתרן	Registratur; registrar
דרגה	Grad; degree

הבדל סגולי	differentia specifica
הגדרה (גדר, קביעה)	Bestimmung, (Bestimmtheit); Determination
הגיונות, הרהורים	Betrachtungen; considerations
הון (עי׳ „לוח המונחים הכלליים״, ערכים : קבוע, משתנה)	Kapital; capital
הון נוסף	Zusatzkapital; additional capital

הוצאה, השקעה (של כוח־עבודה)	Ausgabe; expenditure
החבָרָה	Vergesellschaftung; ...in common
החזק (...ברשותו)	verfügen; dispose of...
החזרת־קניין	Anwartschaft; reversion
החלפה, החזרה (תחליף)	Ersatz; replace; compensate
היקף	Umkreis; Peripherie
הכנסה (הכנסת־קבע — ר׳ „לוח המונחים הכלליים״)	Einkommen; revenue
הכרה (להבדיל: תודעה)	Erkenntnis
המחאה	Ausweisung; cheque
הנהגה	Führerschaft; leadership
הנהלה	Leitung; direction; control
הספק־ליום (עבודה־ליום)	Tagwerk; day's work
הסתעפות (התפלגות)	Gliederung; differentiation
העברה (־החלפה, ר׳ חילוף־צורה)	Veräusserung; alienation
העמד על... (צמצם)	reduzieren; to reduce
הפיכה (חילוף־דמות)	Verwandlung; transformation, conversion
הפוך־להון	kapitalisieren; capitalise
הפקד	Lehn; terries; fiefs
הפקע (ר׳ נשל)	konfiszieren; confiscate
הַפְשֵׁט	abstrahieren; leave out of consideration
הפשט (שבמופשט	Abstraktion; abstraction (in abstracto; in the abstract
הצבר (ר׳ „לוח המונחים״)	Akkumulation; accumulation
הקפה (השלמת־סיבוב)	Umschlag
הרכב (מורכב)	Komplex, Zusammensetzung; complex; composition
הרכז (ר׳ ריכוז וכן ר׳ „לוח המונחים״)	Zentralisation; centralisation
התהוות (־ראשית)	Genesis
התהוות (יצירת־)ערך	Wertbildung; creation of value
התחייבות	Obligation
התחלפות	Austauschbarkeit; exchangeable
התכווצות	Kontraktion
התמחות (התאמנות)	Geschick; skill
התנכרות (זרות)	Entfremdung; alienation
התעצמאות	Verselbstständigung

התפשטות	Expansion
התרווחות	Verwitterung
וַסֵּת (הסדר)	regeln; regulate
זהה	identisch
זורם	flüssig; fluent
זיקה (ר׳ יַחַס)	Beziehung; relation
חבורה (כנופיה)	gang
חברה (ר׳ ציבור)	Gesellschaft; society
חוכר	Pachter; farmer
חומר	Stoff; material
חופש־המסחר	Free Trade
חוק	Gesetz; act
ספר חוקים	Kodex; code
הצעת חוק (בבית הנבחרים)	bill
תחוקה	Gesetzgebung; legislation
חזקה	Potenz
עבודה בחזקה מוגברת	potenzierte Arbeit
חיל־מילואים	Reservarmee
חילוני, רגיל (לא־קדוש)	profan
חילוף	Wechsel; Wandlung; transmutation
חילוף־צורה	entäusserte Gestalt; change of shape, transformation
חישול	Schmiede; forges
חַכּוֹרה (משק־חכירה, חוַת חכירה)	Pachtung; farm
חלוקה	Verteilung; distribution
חליפין	Austausch; exchange, barter
חלק־יסוד	aliquote Teil; aliquot part
חלק־מרכיב (חלק)	Bestandteil; constituent part
חפיפות	Kongruenz; fitness
חפץ (ר׳ עצם)	Gegenstand; Sache
...של חפץ, חומרי אובייקטיבי, ענייני (ר׳ גשמי, מוחשי, ממשי)	gegenständlich, sachlich; material, objective
חקירה	Untersuchung; inquiry
חריף	akut; acute
טבוע, פנימי (תוכי)	immanent
טבעי־מקורי (ספונטאני)	naturwüchsig; naturaly, spontaneously developed
טרד (פלכי־)	throstle (-spinndles)

יבוא	Import
יחס (ר׳ נסיבות)	Verhältnis, relation
לפי היחס	pro rata
יחס־ההון	Kapitalverhältnis; capitalistic relation
יחוד	Spezialisation
ייצור (יֵצֶר)	Produktion; production
ייצור־חוזר (רפרודוקציה)	Reproduktion
ייצור חרשתי	Fabrikbetrieb; factory system
יסוד	Element
יסוד־מרכיב	konstituierendes Element; essential component, constituent element
יסוד־להתהוות (־לעיצוב)	Bildungselement
יצג* (גלם)	darstellen; represent
יצוא	Export
יציב (ר׳ קבוע, וכן: הון יציב, ב„לוח המונחים")	fix; fixe
יצרן (בעל־ההון), מייצר (העובד)	Produzent
ישות, הוָיה, גופיות	Gegenständlichkeit, Dasein
ישות־ערך	Wertgegenständlichkeit, wertsein; the reality of the value
יתור...	mehr...; surplus...
יתור (־עודף) ־עבודה	Mehrarbeit; surpluslabour
ישיר, בלתי־אמצעי	unmittelbar; immediate
יתרה (ר׳ סַלק)	Saldo; surplus
כוח־ייצור, פרודוקטיביות	Produktivkraft; productiveness
כוח־פועל, גורם (סוכן)	Agent
כולל	total
כושר	Potenz
כמוס	latent
כמות (שפעה, מסה)	Quantum, Masse; mass, amount
כמות־כוללת	Gesamtmasse; total
כפייה	Zwang; compulsion
כפולה	vielfaches; multiplum
כפוף	hörige; bondsman, enslaved
לתת (בירה)	Malz; malting
לותתים	Malzer
מאזן (סיכום החשבון בעסק)	Bilanz; balance
מאזן הסחר	Handelsbilanz

מבוך	Labyrint
...מגופו	in natura; natural
מדומה, בלתי־ממשי, בלתי־מציאותי (במאתימטיקה: גודל בלתי־ממשי, שאין לייצגו במספרים, כגון השורש המרובע של 1—)	imaginär
מהוָה, מהלך	Vorgang; progress
מוּחלט	absolut; absolute
מוחשי	sinnlich, konkret; clearly, concrete
מועד־פרעון	fälliges Zahlungstermin; obligations falling due
מוסכמות	Konvention
מוצנע (כמוס)	latent
מושא	Objekt
מושג, קאטגוריה	Begriff, Kategorie; categories
מותאם (הולם)	adäquat; adequat
מזיגה, סינתזה (צירוף דברים או מושגים, בניגוד לאנאליזה, ניתוח)	Synthese
מחזור (ר׳ סיבוב)	Zirkulation; circulation
מחיר	Preis; price
מחיר־הקרן	Kostpreis, Selbstkostenpreis
מיוּן	Klassifikation
מיתוח (של כוח־עבודה)	Anspannung; tension
מכונה	Maschine; machine
מכונת־הכלים (מכונה של כלי־עבודה, מכו־נת־העבודה)	Werkzeugsmaschine, Arbeitsmaschine; tool working machine
על־דרך־המכונה	maschinenmässig
מכלָל	Gesamtheit
...כולל	gesamt
מכסי־מגן (שיטה של־)	Protektionismus
מכסה	Kontigent; contigent
מלאכה (אומנות) ביתית	Haushandwerk; domestic handicraft
מלחך־פנכה (בוגד, מלשין)	Sykophant
ממון	Geld; money
ממון־פדיון	gelöstes Geld
מַמֵש	realisieren; become a reality
מַמָש	eigentlich; proper
מנגנון־ייצור	Produktionsorganism; organism of production
מנגנון־מכונות	Maschinerie; machines, machinery
מנה	Anteil, Portion; share

* עפ״י „מלון למונחי מתימטיקה" של ועד הלשון. (וכן * להלן).

מַסָה	Essay; Dissertation
מסכת	Abhandlung; treatise
מעגל תעשייתי (ר׳ לוח המונחים)	industrieller Zyklus; industrial cycle
מעוּין	rhombus
מערכת (ר׳ שיטה)	System
מערכת חרשתית	Fabrikwesen
מערכת הבנקים (בנקאות)	Bankwesen
מערכת־מכונות	Maschinenwesen
מעריך, אינדקס	Index; (exponent)
מעשה	Akt; act
מפעיל (במדעי הטבע)	Reagent
מפעל	Betrieb, Werk; concern
מפעל־מכונות, מפעל מכונתי	Maschinenbetrieb
מפעל אומנותי	Handwerksbetrieb
מִפרעה	Vorschuss
לתת־במפרעה	vorschiessen; ...in advance
ניתן־כמפרעה	vorgeschossen; advanced
מציאות, הָויה	Dasein
מצע, בסיס	Substrat, Grundlage; basis
מיקדמה, תנאי קודם	Voraussetzung; groundwork
מקוּבל, בעל־תוקף (דינו... כדין)	geltend; valid, ranks as...
מקוֹר	Ursprung; origin
מקרש (קפוא־ועומד)	Gallerte (...festgeronnen); congellation
מרוּת, סמכות	Autorität
מראית־עין (הופעה, ר׳ תופעה)	Schein; apperance
משא־ומתן	Verkehr
משוָאה	Gleichung; equation
משותף־מידה	kommensurable
משטר	Regime
משיכה	Attraktion
משך	Dauer; duration
מִשנה	Lehre
מִשפּט	Theoreme
משתנה	variable
מתוֹד (דרך)	Methode
מַתכוֹן	Rezept; receipt
מַתמיד	permanent
מיתקן	apparatus
נגזר	abgeleitet; derivative
נוסחה	Formel; formula
נושא	Subjekt; Träger
נושא העבודה	Arbeitsgegenstand; subject of labour
נזיל	flüssig; ...in motion
נטל־שוא	das tote Gewicht; dead weight
ניגוד (מנוגד)	Gegensatz, antagonism
ניסוּי	Experiment
ניצוּל	Exploitation
נישוּל	Expropriation
ניתוּח	Analyse; analysis
ניתן־לקיצור	contraktible
נַכֵּס	aneignen, approprieren; appropriate
— ייַעד, במובן של קשירת הפועלים אל תיפקודם החלקי בעבודה	aneignen
— ניכוּס	appropriation
נסיבות (ר׳ יחס)	Verhältnisse; conditions
נקוּב, נוֹמינאלי	nominell
נקבובים, סדקים וחללים קטנים אשר בגופים מוצקים	Poren
נשך	Wucher; usury
סגולי, מיוחד־במינו	spezifisch; specific
סדירוּת	Regelmässigkeit; regularity
סדנה	Werkstat; workshop
סוּג	Art, Kategorie; sort
סוּגיה	Abhandlung; discourse
סוֹכן	Agent
סיבוּב	Umlauf; currency
סיבוב־מעגל	Kreislauf; circular movement
סייג, גבוּל	Schranke, Grenze; limit
סך־הכל, סכום כולל	Gesamtsumme; sum total
סלק	saldieren
סַפח	annexieren
— סיפוּח (לגבי הפועל הקשור אל כלי־עבודתו: ריתוק)	Annexion
עֵדה	Gemeinwesen; community
עודף (ר׳ יתור)	Ueberschuss, über...; excess, (surplus)
עודף־אוכלוסין יחסי	relative Uebervölkerung; relative surplus population
עודף־ייצור	Ueberproduktion
עודף־ערך	Mehrwert; surplus value
עודף־תוצרת	Mehrprodukt; surplus product

עוצמה, אינטנסיביות	Intensität; intensity
עוזמה	Courage
עידן (תקופה)	Aera; era
עמוד־לשימוש (־לרשות) פנוי־לשימוש, מזומן	disponiert; disponible
עֵסק, פעולה	Transaktion
— העסקה, תעסוקה	Beschäftigung; employment
עצם, דבר	Ding; thing
עצמות	Substanz; substance
עצמות־הערך	Wehrtsubstanz; the substance of value
עקיבות	Konsequenz
ערך	Wert; value
ערך־שימוש	Gebrauchswert; use-value
ערך־חליפין	Tauschwert; exchange-value
ערך־יומי, הערך־ליום	Tageswert; daily value
ערך נומינאלי, נקוב, — ערך לפי השם בלבד (למשל, של מטבע, בניגוד לערך הממשי, היינו, לערכה בשער־הכספים)	Nominalwert
עריצות	Despotism
עתודות (מילואים)	Reserve
פאָרנות	Putzmacherei; dressmaking
פטם (פועל המגיש למכונות פחם, שמן, משחה וכו׳)	feeder
פיקוח	Kontrolle; control
פלוגתה	Kontroverse
פלך	Spindel; spinndle
— פלכי פרד	mule-spinndles
פסק־דין (של בית־המשפט, של חבר מושבעים)	verdikt
פעולה	Aktion; action, operation
פעיל, עסקן (גורם)	Agent
פתוחים (כפרים)	offne Dörfer; open villages
פקדון	Einlage; deposit
פרטי, אינדיווידואלי	individuell; private
פרולטאריון־של־אספסוף	Lumpenproletariat; "dangerous" classes
ציבור	Publikum, öffentlich; Public
צד־בחוזה	Kontrahent
צַוות (לגבי צירוף של עובדים, הפועל המצוות)	kombinieren
צוֶת	Personal
צירוף	Kombination; combination, complex
— מצורף (לגבי אמצעי־העבודה)	kombiniert

צרוך (אכול)	konsumieren, verzehren; to consume
צרכן	Konsument; consumer
צריכה	Verbrauch; consumption
צמית	Leibeigener; serf
צמיתות (שיעבוד־הגוף)	Leibeigentum; serfdom
— עבודת־צמיתות, אנגריה (עבודת־כפייה של האיכר בשביל אדוני הקרקע: אחד מיסודותיה של שיטת הפיאודאליזם)	Fronarbeit; corvée labour
צמצם, העמד על...	reduzieren; to reduce
קבוע	konstant; constant
קהילה	Gemeinwesen; society
קיצון	Extrem
קלוט, ספוג	absorbieren; to absorbe
קליטה, ספיגה	Absorption
קמאי	uralt
קמעוני	Detail
(הפועל הקמעוני, המתקין חלק של עבודה בלבד)	(Detail Arbeiter)
קנה־מידה (סולם דרגות)	Stufenleiter; scale
קניין	Eigentum; property
קפאון, שיתוק	Stockung; stagnation
קרן	Fund; fonds
קרן־להחלפה, מלאי של ממון, כדי להחליף שטרי־ממון בזהב	Konversionsfond; fund for conversion
קרתן	Philister
קשר (קשר־גומלין)	Zusammenhang; connection
ראשוני, מקורי	ursprünglich, originell; previous, primitive
ראשי־פרקים	Umrisse; outlines
רב־אומן	Zunftmeister; guildmaster
רבוני	souverän; sovereign
רבית	Zins; interest
ריוח	Profit
ריכוז (ר׳ לוח המונחים)	Konzentration; concentration
רכוש	Vermögen, Besitztum; wealth, fortune
רכוש, סַגל	erwerben
רמה	Niveau
רציפות	Kontinuität; continuity

שבח, בצע	Gewinn
שבט, בית־אב (באירלאנד ובסקוטיה)	Stamm; tribe; clan
שבמופשט	abstrakt; in the abstract
שָוֵה* (קבוע כשווה מבחינת האיכות, להבדיל מ־השוה)	gleichsetzen; to equalise
שיווי (להבדיל מ־השוָאָה)	Gleichsetzung;
שטר־חוב	Schuldzertifikat; bond, certificate of debts
שטרי־ממון	Banknoten; bank-notes
שיטה, מתוד	Methode
שיטת־משמרות	Ablösungssystem; relaysystem
שיעור, גודל (ר׳ שער)	Grösse; magnitude
שיעור־הערך	Wertgrösse; magnitude of value
שיתוף־פעולה (ר׳ לוח המונחים)	Kooperation; co-operation
שיתופי	gemeinsam, kooperativ; common
שכר־לזמן	Zeitlohn; time-wages
שכר־ליחידה (שכר בקבלנות)	Stücklohn, Akkordlohn; piece-wages
שלָב	Phase; moment
שלטון אָבות	patria potestas
שער	Rate
שער־חובה, שער־כפייה	Zwangskurs; compulsory (forced) currency
שער־שטרות	Wexelkurs; course of exchange
שערך (הרבות־ערך, יצר עודף־ערך)	verwerten; produce surplus-value; expand value
שיערוך (ריבוי־ערך, ייצור של עודף־ערך)	Verwertung; production of surplus-value
— השתערכות (שיערוך עצמו)	Selbstverwertung
שתק (חסום, גדור)	paralisieren
תבול	Betel; betel
תַבנית	Model
תוספת	increment; surplus
תועלת	Nutzen; Nützlichkeit; utility
תודעה	Bewusstsein; consciousness
תוצאה־מועילה	Nutzeffekt; useful effect
תופעה, חזיון	Erscheinung, Phänomen; manifestation
תוצר (תוצרת, תוצאה, תולדה, יצירה)	Produkt; product
תוצר (מוגמר)	Machwerk; finished product
תוצר־לחצאין	Halbfabrikat
תוצרת־נטו, עודף תוצרת (אותו חלק בתוצרת שלפי אופן־הייצור הקאפי־טאליסטי מכיל הוא בתוכו את עודף־הערך)	Nettprodukt; produce net
תחום	Sphäre; sphere
תחום־הייצור (בניגוד לתחום־המחזור ולתחום־הצריכה)	Produktions-sphäre
תחליף (כשם עצם)	Ersatz, Surrogat; substitute
תכלית	Effekt
תיאור	Darstellung
תיאוריה, משנה	Theorie
תנודה	oszillation; fluctuation
תעשיית־תפוקה (כגון מכרות, מחצבים, ציד ודיג וכו׳)	extraktive Industrie
תסס (גורם של תסיסה)	Ferment
תפוצה	Absatz; vent
תפוקה	Ausbeute; produce
תפקד	funktionieren, fungieren; officiate
תפקוד	Funktion
תפקודי (מתפקד, ר׳ הון מתפקד ב„לוח המונחים")	funktionell
תצורה	Formation; state of...
תצרוכת	Konsum
תקופתי, פריודי	periodisch; periodic
תקין	normal
תֶקֶן	Standard
תִקנון (תקנות)	Statute
תרכובת	Verbindung; combination

לוח המונחים הכלליים

(ה)איברים המפוזרים — עפ״י אובידיוס; תמצא את איבריו של הפייטן גם אם הם מפוזרים; כלומר, גם אם תפזר את הדברים בחיבוריו.

אגנוסטיציזם — תורת האגנוסטיקים, היינו, הפילוסופים, „הכופרים באפשרות שניתן להכיר את העולם, או שניתן להגיע לידי הכרה ממַצה. עליהם נמנים בין הפילוסופים החדשים: יום, קאנט.״ (אנגלס).

אַג׳יו — תוספת; *העלאת ערכה של מטבע אחת לעומת חברתה, אעפ״י שמבחינה נומינאלית שווים ערכיהן זה לזה.*

אג׳יוטאג׳ — ספסרות בשער המחירים; ניצול ההפרשים אשר במחירים או בשער הכספים.

אוטופיה — תכנית או הצעה בלתי־מציאותית, שאין להגשימן (לפי ספרו של הקאנצלר תומאס מורוס, 1515, שמתאר את הסדרים הסוציאליים ב„אי אוטופיה״).

אוטוקראט — עריץ, שליט שלטון בלתי־מוגבל.

אופטימיזם — *ביטוי המפאר את המציאות, לתפארת המליצה.*

אולטימה טהולה — הגבול הקיצוני, התכלית הקיצונית. (Thule — אי אגדתי בצפון.)

אוליגארכיה — שלטון של משפחות־אצילים מעטות.

אוסטרופיליה — ידידות לאוסטריה בשנות ה־60 של המאה ה־19, וביחוד עמדתם של הדמו־קראטים וגם של כמה סוציאליסטים (וו. ליבקנכט) בגרמניה הדרומית למען אוסטריה, כשהתנהל המאבק בינה לבין פרוסיה בדבר ההגמוניה בגרמניה.

אטרופיה — התכחשות הגוף, ניוון, חדלון־הצמיחה.

אטרוסקי — מתקופת התרבות והשלטון של האטרוסקים באיטליה (המאה ה־7 עד המאה ה־5 לפני הספירה המקובלת.)

איגוד־הפועלים הבינלאומי — האינטרנאציונאל הראשון מיסודו של מארקס ובהנהלתו (1864 עד 1872.)

אידיאליזם — אחד משני הכיוונים היסודיים שבפילוסופיה. בניגוד למאטריאליזם ולעובדות, הרי האיד. רואה את ראשית העולם ואת הממשי היחידי באידיאה, בחשיבה.

אידיאולוגיה — במובן הרחב: שיטה רעיונית, עולם הרעיונות. במובן הצר: עולם־רעיונות הנתלש מן המציאות, „עיסוק במחשבות כאילו היו עצמים עצמאיים, שמתפתחים ללא־תלות, ושאינם כפופים אלא לחוקיהם־שלהם.״ (אנגלס).

אינדיקאטור — מכשיר לרישום לחץ־הקיטור במכונות־הקיטור.

איראציונאלי — בניגוד להגיון, בלתי־משקי; במתימטיקה: מספר מעשי, אך בלתי ניתן לייצוג על־ידי שבר במספרים שלמים (למשל, השורש המרובע של 2.)

איש השילינגים הקטנים — חסידיו של הבנקאי תומאס אטוואוד, איש בירמינגהאם; בפולמוס בדבר פרעון חובות־המדינה באנגליה שנצטברו בתקופת האינפלאציה (1797 עד 1819) נלחם אטוואוד נגד רוברט פיל משנת 1819 בערך עד שנות ה־40; הוא היה נציג התיאוריה בדבר יחידת־מידה אידיאלית של הממון, ועל־כן הציע, שיש להחזיר למלווים אותו מספר שילינגים שהלוו, אלא שיש להקטין את הזהב שהם מכילים מ־$^{1}/_{78}$ של אונקיה ולהעמידו על $^{1}/_{90}$ אונקיה בלבד.

אלטרנאטיבה — אחת מן השתיים, ברירת־כפייה.

אלכימיה — **מעשה־להטים או מעשה־מסתורין כדי להפוך מתכת זולה לזהב. ראשיתו של מדע־הכימיה בימי הביניים.**

אֱליאטים — **אסכולה של פילוסופי־יוָן מן המאה ה־5 לפני הספירה המקובלת, שמושבה היה באליה (באיטליה התחתית). אסכולה זו הכריזה, בניגוד לדעתו של הראקליטוס, על אחדות ההוָיה. על אסכולה זו נמנה ז נ ו ן, שהיה קרוי אבי הדיאלקטיקה.**

אמבריו — **נבט של בעל־חי או אדם, עובר בבטן אמו.**

אמנה חברתית — **חוזה של החברה. לפי תורתו של רוסו צריך שהיחיד יוַתר בחוזה החברתי, מרצונו הטוב, על זכויותיו לטובת הכלל; אך עם זה צריך, שימצא את רצונו־הוא מבוטא ב„רצון־הכלל", בריבונות־האומה. תיאוריה זו הושמעה בתחילתה בתוך המאבק נגד העריצות, אך האידיאולוגיה הבורגנית התחילה מיד משתמשת בה לשם מלחמה בפרולטאריון.**

אמפירי — **מיוסד על הנסיון בלבד, על העובדות הבלתי־אמצעיות.**

אמפיביות (זואול.) — **בעלי־חיים שיכולים להתקיים גם במים וגם ביבשה.**

אנאכרוניזם — **דבר של־טעות ביחס ללוח הזמנים (למשל, אם כותבים: בביתו של יוליוס קיסר צילצל השעון.)**

אנאלוגיה — **היקש על פי הדמיון, שוויון מכמה בחינות.**

אנאליזה (ניתוח) — **מחקר הנושא על־ידי פירוד כל פרטי פרטיו.**

אנארכיה — **ערבוביה, תוהו־ובוהו.**

אנומאליה — **אי־תקינות, דבר יוצא מן־הכלל.**

אנטאגוניזם — **ניגוד שאין לגשור עליו. למשל: לדעתו של מארקס מייצרת התעשייה הגדולה, הקאפיטאליסטית, אנטאגוניזם בין המעמדות, ועם זה את התנאים לפתרונו של אנטאגוניזם זה על־ידי המהפכה הפרולטארית.**

אנטינומיה — **סתירה בין שני החלקים, שאין לה פתרון.**

אנתרופולוגיה — **תורת האדם, תורת העמים.**

אסיגנאטים — **שטרי־ממון, שהממשלה בצרפת (1780—1796) הטילה אותם בכפייה על הציבור, תוך שהוציאה שוברות־המחאה על סכומי־הפדיון ממכירת נכסי־המדינה. „אך למעשה מסתובב היה במחזור שטר־הפראנק של האסיגנאטים כסמל־של־ערך לממון־של־כסף, ולפי אותה אַמת־המידה בכסף היתה נמדדת ירידת ערכו של שער הפראנק." (מארקס).**

א־פוסטריורי — **לאחר־מכן, בדיעבד.**

אפוקאליפסה (גילוי) — **פרשה בברית החדשה, המתארת „גילוי־שכינה" ליוחנן.**

אפיגונים — **יורשים, מחַקים.**

א־פריוֹרי — **מראש, מלכתחילה.**

אפותיאוזה — **הערצה, הפארה.**

אקלקטיציזם — **ליקוט, איסוף מתורות שונות. „אם נקח הגדרות שונות, שתיים או הרבה, ואחר־כך נאַחדן איחוד ארעי, הרי נקבל הגדרה אקלקטית, שרומזת על צדדים שונים של העצם — ולא יותר. (לנין).**

אקסטנסיבי — **לפי התפשטות, בהיקף (הניגוד: אינטנסיבי.)**

בנקוקראטיה — **שלטון הבנקים, כת הבורגנות, המורכבת בנקאים ואישי־הכספים.**

בויאַר — **אדוני־קרקעות פיאודאלי ברוסיה ובמדינות הבאלקאן.**

בית־דין פאטרמוניאלי — **בית־דין־שבירושה של אדוני־הקרקע.**

גאגאט (תכשיטי) (**גאגאס, נהר בליקיה) — תכשיטים מענבר שחור.**

גואַנו — **צוֹאָה של ציפרי־ימים, הצבורה על האיים שליד החוף של פרו; מאז שנת 1840 נשלחת גואנו באניות לצרכי זיבול, לאירופה.**

גוטפרצ'ה — **גומי הבא מסומאטרה.**

גילוי הדעת הראשון (Inauguraladresse) — **החוזר הפרוגראמאטי־החגיגי שחיבר מארקס מטעם איגוד־הפועלים הבינלאומי (1864).**

גירוש האיכרים מתוך האחוזות — **במאות ה־16 וה־17.**

גאלים — **שבט קלטי, בערי סקוטיה ובאירלאנד.**

דיאיזם — **אמונה באֵל מופשט, דת שכלית אצל חלק מאישי־ההשכלה במאה ה־18.**

דדוקציה — **שיטה מסוימת בתורת ההגיון; מסקנה הלומדת על המיוחד, הממשי, מתוך משפטים כלליים (מופשטים. הניגוד לכך: אינדוקציה). „אינדוקציה ודדוקציה כרוכות יחד, בהכרח, ממש כמו סינתזה ואנאליזה.״ (אנגלס).**

דו־מַתכתיות — **תיאוריה בדבר שתי מתכות, דורשת שער־ממון של כסף וזהב גם יחד. (ראֵה „תורת המטבע״ לי. גלפט, „ספרית פועלים״.)**

דוֹגמה — **עיקר־שבאמונה, משפט מוצק.**

דוקטרינה — **תורה.**

דוקטרינר — **איש שעומד בקפדנות יתירה על תורה מסוימת.**

דיאלקטיקה — **„המדע בדבר חוקי־התנועה הכלליים, גם של העולם החיצוני וגם של המחשב האנושי.״ (אנגלס). הדיאלקטיקה המאטריאליסטית דורשת רב־צדדיות, ממשות, חקירת הדברים בהתפתחותם; „היא צריכה להקיף את כל עולם־המעשה של האדם.״ (לנין).**

דילמה — **הכרח לבחור באחת משתי הכרעות.**

דיסקונטו — **קניית נייר־ערך, ביחוד שטר, לפני מועד־פרעונו, בניכוי רבית מתאימה.**

דיסרטאציה — **מחקר מדעי, שמגישים כדי לקבל תואר דוקטור.**

דמיוּרגוס — **אדריכל, יוצר.**

דספוטיזם — **שלטון־כפייה בלתי־מוגבל.**

הומוגני — **מסוג אחד, שווה.**

הון תעשייתי — **הון פעיל בייצור, הסופג לתוכו במישרין את עודף־הערך; הון פרודוקטיבי, הון של סחורות וממון הנמצא בידיו של בעל־ההון התעשייתי (להבדיל מהון־המסחר ומהון הנושא רבית).**

הון יציב — **ההון המושקע באמצעי־העבודה, והון זה אינו אלא מעביר קמעה־קמעה את ערכו על התוצרת (הניגוד: הון שבמחזור).**

הון מתפקד — **הון פעיל בתפקידו, הון תעשייתי, להבדיל מהון של המַלווה ברבית. וכן בעל־הון מתפקד, להבדיל מבעל־ההון המלווה ברבית.**

הטרוגני — **מסוגים שונים.**

הידראולי (מכבש) — **מכבש, הפועל על־ידי החדרת מים מתחת לגליל־של־לחץ; הומצא בשנת 1795 על־ידי האנגלי י. בראמה.**

היפוֹתזה — **הנחה מדעית, מיקדמה, השערה.**

היפרטרופיה — **הזנה יתירה (הניגוד: אטרופיה).**

היראַרכיה — **מבנה של דרגות־דרגות, סדר של דרגות ושלבים.**

הכנסת־קבע (Revenue) — **מארקס משתמש בביטוי זה שימוש כפול: „1. כדי לציין את עודף־הערך כפרי היוצא באופן פריודי מתוך ההון; 2. כדי לציין אותו חלק מהפרי הזה, שבעל־ההון צורך צריכה פריודית, או שהוא מוסיפו אל קרן־צריכתו.״**

הלוטים — **עבדים באשפרתא העתיקה.**

הסכם של פשרה (קומפרומיס) — **בפוליטיקה, משמע: „הורדתן של כמה תביעות, ויתור על חלק מן הדרישות, כדי להשיג הסכם עם מפלגת המתנגדים.״ (לנין).**

הצבר־הון (**אקומולאציה של הון**) — **„שימוש בעודף־הערך בחזקת הון, או הפיכה־חוזרת של עודף־הערך להון.״ (מארקס).**

הרכב אורגאני של ההון — **„הרכב־הערכים של ההון (ערך־ההון הקבוע וערך־ההון המשתנה), עד כמה שהוא נקבע על־ידי הרכבו הטכני בלבד.״ (מארקס).**

הרכז ההון (צנטראליזאציה של ההון) — „הרכזם של ההונות שכבר נתהוו... נישולו של בעל־ההון על־ידי בעל־הון, הפיכתם של הרבה הונות קטנים למעט הונות גדולים.” (מארקס. — הש׳ ריכוז, קונצנטראציה של הון.)

התחרות — „לא ייתכן ניתוח מדעי של ההתחרות, אלא אם כן יובן טבעו הפנימי של ההון, ממש כשם שתנועת־גרמי־השמים, תנועה למראית־עין — יבינה רק מי שעמד על תנועתם האמיתית אך בלתי־נתפסת תפיסת חושים.” (מארקס, הקאפיטאל, עמ׳ 258.) „מלחמת ההתחרות מתנהלת על־ידי הוזלת הסחורות. זול הסחורות — אם שאר התנאים שווים... תלוי בפרודוקטיביות של העבודה, וזו תלויה שוב בקנה־מידתו של הייצור. ועל־כן מכים־ומנצחים ההונות הגדולים את הקטנים. וייזכר עוד, כי עם התפתחותו של אופן הייצור הקאפיטאליסטי גדל היקפו המינימאלי של ההון־היחיד, הדרוש להנהלת עסק בתנאיו התקינים. ולפיכך נדחקים ההונות הקטנים־יותר לתוך תחומי־ייצור, שהתעשייה הגדולה שוב לא נשתלטה עליהם אלא בארעיות או שלא־בשלימות. ההתחרות משתוללת כאן ביחס ישר אל מספר ההונות הנאבקים זה עם זה וביחס הפוך אל גדלם. היא מסתיימת תמיד בחורבנם של הרבה בעלי־הון קטנים בערך, שהונותיהם קצתם עוברים לידו של המנצח, וקצתם כלים־והולכים.” (מארקס, הקאפיטאל, עמ׳ 516.)

ואלאכיה — תחום נסיכות בבאלקאן בין הקארפאטים והדאנובה (כיום חלק של רומניה).

ואסאל — איש־ההפקד (המורשה — מטעם המלכות) הפיאודאלי, שתמורת זכויותיו חייב היה לבצע שירותי־מלחמה.

וויגים — מפלגת הבורגנות התעשייתית באנגליה, שקמה בזמן אחד עם מפלגת הטורים; אחר־כך מפלגת הליבראלים.

חומר — „כל דבר שע״י השפעתו על איברי־חושינו, מביא לידי תחושה... הממשות האובייק־טיבית, הנתונה עם תחושתנו.” (לנין).

חוק של ליציניוס — החוק שהוכנס לסנאט הרומי בשנת 376 לפני הספירה המקובלת, על־ידי טריבון־העם ק. ליציניוס סטולו, חלוץ המאבק למען הפלביים; החוק נתקבל בשנת 367 לפני הספירה המקובלת, והוא פתח לפני הפלביים את הדרך לכהונת־הקונסולים.

טאוטולוגיה — חזרה על מה שנאמר כבר.

טורים — מפלגת בעלי־האחוזות, גדולים ובינונים, שנוסדה לעת הרסטאוראציה של בית־סטיוארט (בערך ב־1660). החל מ־1830 בערך קיבלה מפלגה זו את השם: מפלגת הקונסרואטיבים (בזמן החדש קיפחה את אפיה האגרארי המובהק).

טכנולוגיה — תורת המקצועות, תורת העיבוד של חומרי הטבע לחפצי־שימוש.

טרמינולוגיה — מכלול כל הביטויים המקצועיים של מדע מסוים.

יאומן (Yeoman, Yeomanry), איכרים־זעירים חפשים באנגליה הפיאודאלית, השכבה הנמוכה בקרב האיכרים החפשים; דרגתו של מעמד זה — בין האצולה הנמוכה ובין הצמיתים.

כלכלה וולגארית (עם־ארצית) — „אותה כלכלה מדינית בורגנית, שבניגוד לכלכלה הקלאסית אינה חוקרת־ודורשת ביחסי־הייצור הבורגניים, אלא מצטמצמת היא בכך, שהיא לוקחת את המושגים הנדושים והמוצאים־חן בעיני סוכני־הייצור הבורגניים ומסכמים אותם לשיטה, בקפדנות פדאנטית, ואחר־כך הם מכריזים עליהם כעל אמיתות נצחיות.” (מארקס).

כרמאטיסטיקה (אצל אריסטו) — תורת הממון.

כת — אירגון שנפרד מתנועת מעמד הפועלים, ומסביר את פרישתו „לא במה שמשותף לו עם התנועה המעמדית, אלא בהבדל המיוחד („שבולת”), שבינו ובין אותה תנועה.” (מארקס).

לודיטים (תנועות...) — **תנועות־המונים בקרב הפרולטאריון האנגלי בשני העשורים הראשונים של המאה ה־19, שנלחמו כנגד ההון ע״י הריסת המכונות.**

לומבארד (**רחוב**) — **הבנקים והעסקים בלונדון.**

ליבראליזם — **מפלגה פוליטית באנגליה, מפלגת הבורגנות התעשייתית, הדוגלת בחופש־המסחר.**

ליגה נגד חוקי־הדגן (Anti-Cornlaw League) — **איגוד החרשתנים האנגלים לשם מלחמה לביטול מכסי־התבואה; נוסדה במאנצ׳סטר בשנת 1838, ע״י קובדן, ברייט ווילליירס; נתפרקה בשנת 1846—1849.**

מאנופאקטורה (**התקנה ביד**) — **צורה מסוימת של הייצור הקאפיטאליסטי, וסימנה: מפעל־מורחב, אך בלא שימוש מכריע במכונות; „אורגאניזם־לייצור, שאיבריו בני־אדם הם.״ (מארקס).**

(תקופת) (ה)מאנופאקטורה — **התקופה שקדמה לתעשייה הגדולה, בהתפתחותו של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי (בערך 1500 עד 1780).**

מאטריאליזם — **אחד משני הכיוונים העיקריים בפילוסופיה; מעמידנו (בניגוד לאידיאליזם ותוך התאמה עם העובדות) על כך, כי לא הרוח אלא החומר הוא הקדמון, היסודי; כי העולם יש לו ממשות אובייקטיבית ואלו הרעיונות אינם אלא בבואות של המציאות.**

מדוזה — **לפי האגדה היוָנית, מפלצת שכל המביט בה נהפך לאבן.**

מדינת נציגים, מדינה רפרזנטאטיבית — **מדינה אזרחית, בה מתמנית ממשלה, בעקיפין או במישרין, מתוך חבר־הנציגים (בפארלאמנטים).**

מדינות מאוחדות — **המדינות הדרומיות בארצות הברית, שנלחמו במלחמת־האזרחים שבאמריקה (1861—1865) בעד קיום העבדות.**

מדעים קאמרליים — **מדעי המדינה והכספים.**

מהפכה תעשייתית — ***המהפכה שחלה*** **באופן־הייצור הקאפיטאליסטי באנגליה, בסוף המאה ה־18. מַעבר מן המאנופאקטורה אל התעשייה הגדולה.**

מהפכת־יולי — **המהפכה בצרפת בימים 27 עד 29 ביולי 1830; על־ידי המהפכה הזאת הודח האבסולוטיזם של הבורבונים, שהוחזר בשנת 1815, והגיעה לשלטון** מפלגת הבורגנים, **הפינאנסיירים, ובראשם „המלך־האזרחי״ לואי פיליפ.**

מהפכת פברואר — ***המהפכה הבורגנית־הדמוקראטית*** **בצרפת בימים 23 ו־24 בפברואר 1848. הפועלים שבפאריס נלחמו והביאוה לידי סיומה, עם הורדת „המלך האזרחי״ לואי פיליפ מכיסאו, זה שהיה נציגם של אילי־ההון.**

מונופולין — **זכות יחידה על המסחר, זכות־קניין יחידה (בניגוד להתחרות חפשית).**

מטאפיזיקה — **כיוון בפילוסופיה או מתוד־חשיבה — בניגוד לדיאלקטיקה (ר׳ למעלה) — המסתכל „בעצמים ובדימוייהם־במחשבה, היינו, במושגים, כשהללו מבודדים, בזה אחר זה וזה נפרד מזה״ ורואה בהם „דברי־חקירה מוצקים, נוקשים, קבועים־ועומדים לעולם.״ המטאפיזיקן „אינו חושב אלא על פי הניגודים שאין כל פשרה ביניהם.״ (אנגלס, אנטי־דיהרינג).**

מטאלורגיה — **התקנת המתכות, בתי־ייצוק למתכות.**

(שיטת) (ה)מטבעות — **תורה כלכלית במאה ה־16 וה־17. *„כשם שתאוַת הזהב דחפה במאה* ה־16 וה־17, בתקופת הולדתה של החברה הבורגנית המודרנית, עמים ונסיכים אל מסעי־צלב מעבר־לימים בחיפוש אחרי גראל־הזהב; כך באו המתורגמנים הראשונים של העולם המודרני, מייסדי השיטה־המַטבעית, שהמרקאנטיליזם אינו אלא שינוי־צורה שלה, והכריזו: זהב וכסף, היינו ממון, הנו העושר היחידי. בעצם קבעו בכך, כי *תעודתה המקצועית של החברה הבורגנית היא לחולל ממון,״ אלא שהם „החליפו ממון* בהון.״ (מארקס).**

מלחמת הפלפונז — **המאבק בין אנשי־אתונה ובין אנשי־אשפרתא בדבר ההגמוניה בינן (431 עד 404 לפני הספירה המקובלת).**

„מספר־רבים של תפארת" (pluralis majestatis) — מנהג הנסיכים והשליטים; כשהיו מדברים על עצמם, היו משתמשים במספר־רבים.

מעגל־כוזב — מעגל של סיבות ותוצאות שאי־אתה יכול לצאת ממנו; מבוך.

מעגל (ציקלוס) — תעשייתי, עם בוא התעשייה הגדולה מיוחדת לו לאופן־הייצור הקאפיטאליסטי „סדרת־תקופות של התעוררות בינונית, גיאות, ייצור־עודף, משבר ושיתוק." (מארקס).

(הון) משתנה — אותו חלק של ההון הפרודוקטיבי, המושקע בכוח־עבודה, היינו, המוצא על שכר־העבודה; בתהליך הייצור הוא משנה את ערכו, ומייצר מלבדו גם עודף־ערך.

מרד־יוני — מרד הפרולטאריון הצרפתי ב־23 ביוני 1848; המרד נתעורר ע"י הבורגנות בנסיבות בלתי־נוחות לפרולטאריון, ואחרי קרב על המיתרסים שנמשך חמישה ימים דוכא המרד בשפיכת־דמים ע"י הגנראל הרפובליקני קאוויניאק.

מרקאנטיליזם, שיטת המרקאנטיליזם — תורה כלכלית, שנתפתחה בעיקר בצרפת ובאנגליה במאה ה־17. שיטת המטבעות „היתה מבשרת, כי הייצור בשביל השוק העולמי והפיכת התוצר לסחורה, ומכאן לממון — משמשים אל נכון מיקדמה ותנאי בשביל הייצור הקאפיטאליסטי. בהמשכה של שיטה זו, בשיטת המרקאנטיליזם, שוב לא הפיכת ערך־הסחורה לממון היא המכרעת, אלא מכריע ייצור של עודף־ערך; ואולם זה נתפס מנקודת ראייה אי־ראציונאלית של תחום־המחזור, וכך, שעודף־הערך מתבטא בעודף־ממון, ביתרה של המאזן המסחרי." (מארקס.) המרקאנטיליזם מבאר את עודף־הערך מתוך המסחר, הוא בעצם הכלכלה הוולגארית של התקופה ההיא. „באמתלה, שהם עוסקים רק בעושר האומה ובמקורות־העזר של המדינה, הרי הם (המרקאנטיליסטים) מסבירים בעצם את האינטרסים של מעמד הקאפיטאליסטים, ובכלל את ההתעשרות כתכליתה העיקרית של המדינה." (מארקס).

משווה־הכל (הלֶוֶלֶרים) — מפלגה זעירבורגנית־ראדיקאלית במהפכה האנגלית של 1648 עד 1650.

נגד־היעקובינים (מלחמות) — מלחמות אנגליה נגד המהפכה הצרפתית: 1793—1815.

נישול המנשלים — נישול זה, לפי מארקס, „עתיד להחזיר שוב את הקניין האישי, אבל על יסוד הקניין החברתי באדמה ובאמצעי־הייצור שיוצרו על־ידי העבודה עצמה." פירוש הדברים האלה — אומר אנגלס — „שקניין החברה יקיף את האדמה ושאר אמצעי־הייצור ואלו הקניין האישי יקיף את התוצרים, את חפצי־השימוש."

סופיזם — כיוון פילוסופי בעולם העתיק (או מי שמשתמש במתוך־המחשב של הסופיסטיקה). הסופיסט מחקה חיקוי חיצוני את הדיאלקטיקה, אך למעשה מסלף הוא, תוך מישחק בסתירות שבמושגים, את האמת וכך „מוכיח" הוא את אשר הוא רוצה או את אשר רוצה מי שהטיל עליו את המשימה הזאת. „כבר הגל הצהיר, ובצדק, שאפשר לחלוטין למצוא ,ראָיות' לכל דבר בעולם... וכך היה המתוד של כל הסופיסטים בכל הזמנים: הם בוחרים בדוגמאות, המתייחסות בפירוש למקרים הנבדלים הבדל פרינציפיוני." (לנין).

סטואיקן — דוגל באסכולה פילוסופית של יוון העתיקה, שהכריזה על קור־רוח בכל נסיבות שהן, וביחוד לגבי מכאובים.

סיטי אוף לונדון — העיר הפנימית, מרכז העסקים ותנועת המסחר והפינאנסים בלונדון.

סן־סימוניזם — כת סוציאליסטית בצרפת, מיוסדת על משנתו של האוטופיסט הגדול, סן־סימון. אחרי מותו של זה (1825), הטיפה ל„שיטה סוציאליסטית בורגנית־למחצה ופרולטארית־למחצה" (מארקס), כגון רפורמה בנקאית ואשראי כמנופים עיקריים לרפורמה חברתית. כת זו פעלה בעיקר בשנות ה־30, וחבריה השתתפו במרידות המהפכניות. בערך בשנת 1850 נעלמה לחלוטין.

ספסרות — ספקולאציה מבחינה כלכלית; עסק מוגזם ומנופח, בשוק הסחורות או בבורסה, כדי „לעשות ממון, מבלי לייצר." (מארקס).

ספסרי־בורסה — עוסקים במסחר של מניות.

ספר כחול — **תזכיר הממשלה האנגלית, דין־וחשבון רשמי.**
סתירה מיניה־וביה (**סתירה ממנה־ובתוכה — Contradictio in adjecto**) — **סתירה אשר בשם־המצורף** (למשל: **בשם־התואר לעומת שם־העצם**), **דברי־הבאי.**

עונת־לונדון — **פרק־זמן בשנה, שאנשי האצולה האנגלית והבורגנית העשירה מתאספים בעיר־הבירה לשם שעשועים.**
עקרון־המחזור (**עקרון־אמצעי־הסיבוב — currency-principle**) — **„אסכולה", שיצרוה תיאורטיקני־הבנקים באנגליה באמצע המאה ה־19 (לורד אוברסטון, קול. טורנס, נורמאן וכו'). על יסוד התיאוריה המוטעית של ריקארדו בדבר הממון, שזה אינו אלא אמצעי־הסיבוב וערכו נקבע על־ידי כמות־הממון המצויה במחזור (תיאוריית־הכמות) — יצרו הם את תחוקת הבנקים באנגליה משנות 1848—1845, הם חוקי־הבנקים של פיל. חוקים אלה היו מסדירים את הוצאת שטרי־הממון לפי היצוא והיבוא של המתכות היקרות, או לפי שער־הכספים. חוקים אלה נחלו כשלון ובוטלו על־ידי הממשלה בתקופת המשברים של 1847 ו־1857. מתנגדיה של תיאוריה זו היו: טוק, פולארטון, וכו', היא אסכולת־הבנקים. מארקס מותח ביקורת על שתי האסכולות גם־יחד בספר השלישי של הקאפיטאל (פרק 28 ופרק 34).**
עמונים — **תנועה מהפכנית ברוסיה, שקמה בשנות ה־70 של המאה ה־19. היה לה אופי זעירבורגני־דמוקראטי. לשם הפצת רעיונותיה „הלכה לתוך העם". את נקודת־השיא השיגה במאבק הטרוריסטי של „נארודנאיה ווליה" (חירות העם). בשנות ה־80.**
ערים מאוחדות — **ערים בנות זכויות־יתר בימי־הביניים באנגליה.**

פאופריזם — **דלות ההמונים, מצוקת־ההמונים, תוצאה הכרחית של הצבר ההון.**
פיאודאליזם — **אופן־ייצור טרום־קאפיטאליסטי; צורת ניצול שהיתה שלטת באירופה בימי הביניים. „בתקופה הפיאודאלית היה הקניין העיקרי מורכב קניין־קרקע, לרבות עבודת־הצמיתים שהיתה מרותקת אליו, מכאן, ועבודה עצמית בעזרת הון קטן שהשתלט על עבודת המשרתים מכאן." (מארקס).**
פורייריזם — **כת סוציאליסטית בצרפת, בשנות ה־20 וה־30 של המאה ה־19, שנקודת־מוצא שימשה לה תורתו של האוטופיסט הגדול פורייה. תוך שדחתה את מלחמת־המעמדות, הרי נאלצה, לשם הגשמת תכניותיה (יסוד של פאלאנסטרות, יישובים סוציאליסטיים־למחצה) „לבקש עזרה מאת הפילאנטרופיה־של־הלבבות וארנקי־הממון הבורגניים." („המאניפסט הקומוניסטי").**
פוריטאניזם — **כיוון אדוק אזרחי בפרוטסטאנטיזם האנגלי, שנפרד מן הכנסייה הרפורמית בערך בשנת 1600.**
פטישיזם — **עבודת אלילים. בעולם הדתי „נראים יצירי מוחו של אדם — כדמויות עצמאיות... מחונני חיים עצמאיים. וכך נראים בעולם־הסחורות תוצרי ידו של אדם." (מארקס).**
פיאונאג' — **צורה של ניצול הפועלים החקלאיים, השכיחה קודם־כל במקסיקו. „פיאונאג' משמע: מפרעה של ממון על חשבון העבודה העתידה. אחר־כך נוהגים באותן מפרעות כדין שנוהגים בנשך רגיל. לא בלבד שהפועל נשאר בעל־חוב לכל ימי חייו, וממילא גם פועל צמית למַלווה, אלא שיחס זה עובר בירושה למשפחה ולדור הבא, עד שגם הוא יישתייך בעצם למַלווה." (מארקס)**
פיזיוקראטים — **תלמידי האסכולה של הכלכלה המדינית, שקמה בצרפת במאה ה־18 (פר. קניי, מרסייה דה לה ריווייה, לה טרון, טורגו וכו'), שבניגוד למרקאנטיליזם „היו מוציאים את המחקר על ראשיתו של עודף־הערך מתוך תחום־המחזור ומכניסים לתוך התחום של הייצור הבלתי־אמצעי עצמו, ובכך הניחו יסוד לניתוח הייצור הקאפיטאליסטי." (מארקס). אמנם סבורים היו כי הרנטה הקרקעית היא הצורה היחידה של עודף־הערך, ומכאן — שהעבודה החקלאית היא העבודה הפרודוקטיבית היחידה. אך „אותה הערצה, כביכול, של הקניין הקרקעי נהפכה לשלילת הקניין הזה מבחינה כלכלית, וכן**

נהפכה היא לאישורו של הייצור הקאפיטאליסטי" (מארקס), תוך שהפיזיוקראטים הציעו להטיל את כל המסים על הרנטה הקרקעית, דרשו את שחרורה של התעשייה מאופוטרופסות ממשלתית והכריזו על התחרות הפשית.

פיזיולוגיה — **תורת המדע על מבנהו וחייו של הגוף: אצל בעלי־חיים, צמחים, וביחוד אצל האדם.**

פיקציה משפטית — **הנחה יוריסטית שאינה מתאימה למציאות.**

פלביים — **המוני־העם (איכרים זעירים ואומנים), שנוצלו ודוכאו על־ידי הפאטריציים ברומי העתיקה; במשך המאה ה־5 וה־4 לפני הספירה המקובלת כבשו לעצמם שיווי־זכויות פוליטי מבחינה פורמאלית, אך מבחינה כלכלית נתנוונו, ובמקומם בא משק־העבדות. המוני הפלביים ירדו ושקעו בתוך ה„פרולטאריון" העתיק, ואלו השכבה העליונה שבהם נתמזגה עם הפאטריציים לאצולה חדשה בתקופת הקיסרים.**

פרוגרסיה — **טור מתקדם.**

פרוטסטאנטיזם — **צורות הדת הנוצרית, שקמו בתחילת המאה ה־16 עם הרפורמאציה באירופה.**

פריודי — **הבא תקופות־תקופות, חוזר־ובא בסדירות.**

פריפריה — **היקף המעגל.**

פרפטאום מובילה — **נע לעולם; מכאניזם, הנע תנועת־נצח, ע"י דחיפה חד־פעמית.**

צ'ארטר — **תעודה, המכילה ששה סעיפים של הפועלים המהפכנים באנגליה בשנת 1837 (זכות הבחירה הכללית וכו'); „התכנית הפוליטית של הצ'ארטיזם, של תנועת־ההמונים האמיתית הראשונה בהיקף רחב, של תנועה פרולטארית־מהפכנית המיוסדת על מצע פוליטי."** (לנין)

צנזור — **פקיד ממשלתי, נבחר, ברומי העתיקה; תפקידיו היו לאמוד את שווי הרכוש ולהשגיח על מנהגי האזרחים.**

קארטל — **איגוד בעלי־ההון של ענף תעשייתי אחד, כדי למנוע התחרות. משתלט על השוק שלטון־מונופולין, קודם כל על־ידי קביעת מחירי־ממכר אחידים.**

(הון) קבוע — **„אותו חלק־ההון, שמושקע באמצעי־הייצור (חומרי־גלם, חומרי־עזר ואמצעי־עבודה) ושאינו משנה בתהליך־הייצור את שיעור־ערכו."** (מארקס)

קלאסי — **מעולה־למופת; כלכלה מדינית קלאסית: הכלכלה האזרחית באירופה המערבית מאמצע המאה ה־17 ועד ראשית המאה ה־19, ש„חוקרת־ודורשת בצירוף הפנימי של יחסי־הייצור הבורגניים, בניגוד לכלכלה הוולגארית."** (מארקס).

רובינזונאדות — **סיפורים על ניצולים בודדים מספינות שנטרפו. בדיות דמיוניות על אדם בודד ויחיד, המופיע מחוץ לחברה (לפי סיפורו המפורסם של דניאל דפו „רובינזון קרוזו", 1719).**

ריכוז ההון — **„מבוסס במישרין על ההצבר, או גדולה מכך, מזדהה עמו... אותו ריכוז גדל־והולך, שאמצעי הייצור החברתיים מתרכזים בידיהם של בעלי־הון יחידים, מוגבל... על־ידי דרגת־גידולו של העושר החברתי."** (מארקס — הש' הרכז.)

רסטאווראציה (**החזרת דבר ליושנו**) — **תקופות של הריאקציה, שבאו אחרי המהפכה באנגליה ובצרפת, משהוחזרו־למלכות שושלות־המושלים שהודחו וגורשו על־ידי המהפכה.**

רפורמאציה — **הפיכתה של הכנסייה הנוצרית הפיאודאלית ל„כנסיית־האחוזות הרפורמית" (אנגלס) במחצית הראשונה של המאה ה־16; הפיכת היחסים המדיניים והחברתיים שבאותה תקופה.**

שוכני־המערות — Troglodyten.

שופטי המחוז — **על־הרוב בעלי האחוזות הגדולות.**

„שיתוף־פעולה (קואופראציה) קאפיטאליסטי — **„פעולתם של מספר־פועלים רב בו־בזמן, בו־במקום, לשם ייצורו של אותו סוג־סחורות, תחת פיקודו של אותו בעל־הון." (מארקס).**

שלילת השלילה — **ביטוי הגליאני. „חוק־התפתחות הפועל בהיקף רחב ביותר, חשוב עד מאוד בטבע בהיסטוריה ובמחשב... לשלול אין פירושו לומר לא, בעלמא, או להצהיר שאיזה עצם אינו קיים, או להרסו באיזה אופן שהוא... אופן השלילה מותנה כאן: א) על־ידי מהותו הכללית של התהליך, ו־ב) על־ידי מהותו המיוחדת... כל סוג של עצמים יש לו תכונה מיוחדת משלו, שיהא נשלל באופן שתצמח מכאן התפתחות." (אנגלס — אנטי־דיהרינג).**

תיאוקראטיה — **שלטון הכוהנים.**

תיאולוגיה — **תורת הדת.**

„(ה)תעודה הגדולה" (Magna Charta) — **תעודה שנחתמה באונס בשנת 1215 על־ידי המלך ג'ון („ג'ון חסר־מולדת"), וקבעה את זכויות המעמדות. היה בכך משום ראשית החוקה באנגליה.**

תשלום בסחורות (Truck System) — **שיטת תשלום של שכר־העבודה בסחורות.**

מפתח ביבליוגראפי

המפתח מקיף את הספרות שנזכרה (או צוטט מתוכה) בספר הראשון של „הקאפיטאל" ובהקדמות של מארקס ואנגלס. במדור הראשון (יצירות מחברים שפורשו בשמותיהם) נכללו גם חיבורים שיצאו בעילום־שם אלא שמארקס הזכיר את שמות מחבריהם. הללו ניתנים כאן בסוגריים עגולים. במקרים שמארקס לא ציין את הפרטים בדבר ההוצאה (השנה, המקור וכו') — אנו מביאים את אלה בתוך סוגריים מרובעים. תרגום עברי של שמות החיבורים תמצא בגוף הספר. (פה ושם לא נשמרה אחידות התרגום של שמות החיבורים והכתיב של שמות המחברים.)

I. יצירות מחברים שפורשו בשמותיהם

Addington, Stephen. "An Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open-Fields."
מהדורה ב' לונדון 1772. — עמ' 600.

Aikin, John. "Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester."
לונדון 1795. — עמ' 489 620.

Anderson, Adam. "An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the earliest Accounts to the Present Time." לונדון 1764. — עמ' 615 627.

Anderson, James. "Observations on the means of exciting a spirit of National Industry, chiefly intended to promote the Agriculture, Commerce, Manufactures, and Fisheries of Scotland. — In a series of letters, to a friend written in the year 1775." אדינבורג 1777. — עמ' 460 615.

— "The Bee."
18 כרכים. אדינבורג 1791—93. כרך 3. — עמ' 508.

Appian מאלכסנדריה
(מתורגם ע"י ל. י. דילניוס, שטוטגארט, 1830.) מצוטט בתור „מלחמות האזרחים ברומי." — עמ' 601.

Aristoteles. "Ethicorum ad Nicomachum libri decem."
(ספר 1, הוצ' בקרי. ברלין 1831.) — עמ' 48.

— "De Republica."
(ספר 1, הוצ. בקרי. ברלין 1831.) — עמ' 70 124 133.

Ashley, Lord. "Ten Hours' Factory Bill. — The Speech of Lord Ashley. March 15th 1844."
לונדון 1844. — עמ' 330 338.

Athenaeus
"Deipnosophistarum libri quindecim."
ספר 4. הוצ. שווייגהייזר. שטראסבורג 1802. — עמ' 82 107.

Augier, Marie. "Du Crédit Public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu' à nos jours." פאריס 1842. — עמ' 628.

Babbage, Charles. "On the Economy of Machinery and Manufactures."
הוצ' 1. לונדון 1832. — עמ' 283 286 307 320 331.

Baco. ראה Bacon.

Bacon, Francis. Lord Verulam. "The Reign of Henry VII. Verbatim reprint from Kennet's 'England' ed. 1719."
לונדון 1870. — עמ' 594 ואי'.

— "Essays or Councils, civil and moral." לונדון 1597. — עמ' 594.

(Bailey, Samuel). "A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value, chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions etc."

לונדון 1825. — עמ' 52 69 439.

Bailey, Samuel. "Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and pecuniary Contracts: with a Postscript on Joint Stock Banks." לונדון 1837. — עמ' 41 502.

Barbon, Nicolas. "A Discourse concerning Coining the new Money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations about raising the value of money."

לונדון 1696. — עמ' 29 30 31 104 116

Barton, John. "Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society."

לונדון 1817. — עמ' 520 556.

Beccaria, Cesare. "Elementi di Economia Pubblica." מתוך Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna.

כרך 11. יצא ע"י קוסטודי, מילאנו 1804. — עמ' 299.

Bellers, John. "Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality."

לונדון 1699. — עמ' 106 112 394.

— "Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry."

לונדון 1696. — עמ' 112 118 266 402 505.

Bentham, Jeremias. (Jeremy) "Théorie des Peines et des Récompenses."

מתורגם ע"י אֶט. דיומון, כרך 1, מהד' 3. פאריס 1836. — עמ' 501.

Berkeley, George. "The Querist."

לונדון 1750. — עמ' 274 290.

Bidaut, J. N. "Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du Monopole de la fabrication et de la vente."

פאריס 1828. — עמ' 262.

Biese, Franz. „Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt."

כרך 2, ברלין 1842. — עמ' 334.

Blakey, Robert, "The History of Political Literature from the earliest Times."

כרך 2, לונדון 1855. — עמ' 596.

Blanqui, Jerôme Adolphe. "Cours d'Economie Industrielle. Année 1837/38."

אסף אד. בלייס. פאריס 1838/39. — עמ' 275.

— "Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848."

כרך 1־2, פאריס 1849. — עמ' 225.

Block, Maurice. "Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne." Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872.

פאריס 1872. — עמ' 11.

Boileau, Etienne. "Réglements sur les arts et métiers de Paris,

rédigés au 13ième siècle et connus sous le nom du Livre des Métiers."

פורסם ע״י ג. ב. דפין, פאריס 1837. — עמ׳ 400.

Boisguillebert, Pierre de. "Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs."
Collection des principaux מתוך économistes. כרך 1. Economistes Financiers du XVIIIième siècle.

יצא ע״י דייר, פאריס 1843. — עמ׳ 114.

Boxhorn, M. S. "Institutiones Politicae." ליידן 1663. — עמ׳ 352.

Broadhurst, J. "Treatise on Political Economy."

לונדון 1842. — עמ׳ 45.

Brougham, Henry. "An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers."

כרך 2, אדינבורג 1803. — עמ׳ 627.

Bruckner, J. "Théorie du système animal." ליידן 1767. — עמ׳ 507.

Buchanan, David. "Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain."

אדינבורג 1844. — עמ׳ 102.

— Adam Smith "Wealth of Nations." With notes, and an additional volume by D. Buchanan.

כרך 1—4, אדינבורג 1814. — עמ׳ 458 603.

Buchez, Philippe, et **Roux-Lavergne,** Pierre. "Histoire Parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815."

כרך 10, פאריס 1834. — עמ׳ 613.

Burke, Edmund. "A letter from the Rt. Hon. Ed. Burke to a noble Lord, on the attacks made upon him and his pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale."

לונדון 1796. — עמ׳ 598.

— "Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795."

לונדון 1800. — עמ׳ 166 188 264 628.

Cairnes, J. E. "The Slave Power."

לונדון 1862. — עמ׳ 158 215 272.

Campbell, George. "Modern India. A sketch of the system of civil government." לונדון 1852. — עמ׳ 293.

Cantillon, Richard. "Essai sur la Nature du Commerce en Général." אמסטרדאם 1756. — עמ׳ 456.

— "The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges."

לונדון 1759. — עמ׳ 456.

Card, ראה Rouard du **Card.**

Carey, Henry Charles. "Essay on the Rate of Wages: with an Examination on the Causes of the Differences in the Condition of the labouring Population throughout the World."

פילאדלפיה 1835. — עמ׳ 462.

— "The Slave Trade, Domestic and Foreign: Why it exists, and how it may be extinguished."

פילאדלפיה 1853. — עמ׳ 604 619.

Carli, G. R. Noten zu P. Verri, "Meditazioni sulla Economia Politica."
Scrittori Classici Italiani di מתוך Economia Politica. Parte Moderna.

כרך 15, יצא ע״י קוסטודי, מילאנו 1804. — עמ׳ 269.

Carlyle, Thomas. "Ilias America-

na in nuce."
מתוך "Macmillan's Magazine", אוגוסט 1863. — עמ׳ 206.

Cazenove, John. הערות למהדורה שלו: Malthus "Definitions in Political Economy."
לונדון 1853. — עמ׳ 467 471 490.

Chalmers, Thomas. "On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society."
הוצ. 2, 1832. — עמ׳ 124.

Chamberlain, Joseph. "Speech at Sanitary Congress, Birmingham." „טיימס" 1875.1.15. — עמ׳ 529.

Cherbuliez, A. E. "Riche ou Pauvre."
מארקס מצטט עפ״י ההוצ. החדשה: "Richesse ou Pauvreté."
פאריס 1841. — עמ׳ 147 480.

Cobbett, William. "A History of the Protestant 'Reformation' in England and Ireland. Showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a Series of Letters, addressed to all sensible and just Englishmen." דובלין 1863. — עמ׳ 265.

Colins, H. "L'Economie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes."
כרך 3, פאריס 1857. — עמ׳ 505 573 637.

Columbus.
מכתב מיאמייקה, 1503. — עמ׳ 106.

Comte, Charles. "Traité de la Législation."
פרק 3, 4, מהד. בריסל 1837. — עמ׳ 621.

Condillac, E. B. de. "Le Commerce et le Gouvernment."
מתוך Collection des principaux économistes. Vol. XIV. Mélanges d'Economie Politique.
יצא ע״י דייר ומולינארי, פאריס 1847. — עמ׳ 129.

Corbet, Th. "An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained."
לונדון 1841. — עמ׳ 122 484.

Corbon, A. "De l'enseignement professionnel."
הוצ. 2, פאריס 1860. — עמ׳ 401.

Courcelle-Seneuil, J. R. "Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires."
הוצ. 2, פאריס 1857. — עמ׳ 186 491.

Cuvier, George. "Discours sur les révolutions de la surface du globe."
ערוך ע״י פון־הפר, פאריס 1863. — עמ׳ 423.

Dante Alighieri. "Divina Comedia." עמ׳ 84.

Darwin, Charles. "On the Origin of Species by means of Natural Selection." לונדון 1859. — עמ׳ 279.

De Quincey, Thomas. "The Logic of Political Economy."
לונדון 1844. — עמ׳ 323.

Descartes, René. "Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison." פאריס 1668. — עמ׳ 319.

Destutt de Tracy. "Elements d'idéologie. IV. et V. Parties: Traité de la Volonté et des ses effets."
פאריס 1826. — עמ׳ 127 132 266 267 534.

Dietzgen, Josef. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie etc." מאמר ב־ "Demokratisches Wochenblatt".
ערוך ע״י ו. ליבקנכט. 1, 22, 29 אוגוסט 1863 (מס׳ 31, 34). — עמ׳ 10.

Diodorus Siculus. Historische Bibliothek.
מתורגם ע"י י. פר. ואורם. כרך 1 ו־3. שטוטגארט 1828/9. — עמ' 188 278 422.

Ducpetiaux, Ed. "Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique, Subsistances, salaires, population."
בריסל 1855. — עמ' 554 555.

Duffy, Gavan. "The Land Law of Victoria." לונדון 1862. — עמ' 638.

Dunning, T. I. "Trades' Unions and Strikes: their Philosophy and Intention."
לונדון 1860. — עמ' 452 455 628.

Dupont, Pierre. "Chant des Ouvriers."
(1846) ב„כל כתבי", פאריס 1854. — עמ' 573.

Eden, Frederic Morton. "The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the conquest to the present period."
כרך 1—3. לונדון 1797. — עמ' 494 507 556 601 599 625.

Engels, Friedrich. „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie." מתוך „Deutsch-französische Jahrbücher".
בהוצ' ארנ. רוגה וק. מארקס, הוצ' 1 ו־2. פאריס 1844. — עמ' 62 123 133 523.

—„Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen."
לייפציג 1848. — עמ' 192 196 204 217 246 327 347 349 366 498

—„Die englische Zehnstundenbill."
בתוך „Neue Rheinische Zeitung. Politisch ökonomische Revue."
חוברת־אפריל, האמבורג 1850. — עמ' 237.

Ensor, George. "An Inquiry concerning the Population of Nations, containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on Population." לונדון 1818. — עמ' 603.

Fawcett, Henry. "The Economic Position of the British Labourer."
קיימברידג' ולונדון 1865. — עמ' 458 502 503 539.

Ferguson, Adam. "An Essay on the History of Civil Society."
אדינבורג 1767. — עמ' 290 296 297.

Ferrier, F. L. A. "Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce."
פאריס 1805. — עמ' 50.

Fielden, John. "The Curse of the Factory System: or, a short account of the origin of factory cruelties, etc."
לונדון 1836. — עמ' 330 338 626.

Fleetwood, William. "Chronicon Preciosum: or, an Account of English Gold and Silver Money." לונדון 1707, מהד' 2. — עמ' 220.

Fonteret, A. L. "Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier." פאריס 1858. — עמ' 298.

Forbonnais, Fr. Veron de. "Eléments du commerce."
כרך 2, מהד. חדשה. ליידן 1766. — עמ' 74.

(**Forster,** Nathaniel.) "An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions."
לונדון 1767. — עמ' 222 351 599.

Fortescue, John. "De laudibus Legum Angliae."
נכתב בערך ב־1470. מהד. 1 1537. — עמ' 593.

Franklin, Benjamin. "The Works."
הוצ. ספארקס, בוסטון 1836. — עמ' 42 133.

Fullarton, John. "On the Regulation of Currencies, being an examination of the principles on which it is proposed to restrict within certain fixed limits the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country."
מהד' 2, לונדון 1845. — עמ' 104 114 117.

Galiani, Ferdinando. "Della Moneta." מתוך Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna.
כרך 3, יצא ע"י קוסטודי. מילאנו 1803. — עמ' 61 73 ואי' 81 125 257 530.

Ganilh, Charles. "La théorie de l'Economie Politique."
פאריס 1815. — עמ' 145.

— "Des systèmes d'Economie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la Richesse."
כרך 1־2. מהד' פאריס 1821. — עמ' 140 368.

Garnier, Germain. "Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique."
פאריס 1796. — עמ' 453.

— הערות לתירגום הצרפתי של „עושר העמים" לא. סמית. פאריס 1802. — עמ' 297.

Gaskell, P. "The Manufacturing Population of England with an examination of infant labour."
לונדון 1833. — עמ' 358 365.

Genovesi, Antonio. "Lezioni di Economia Civile." מתוך Scrittori Classici Iialiani di Economia Politica. Parte Moderna.
כרך 8, יצא ע"י קוסטודי, מילאנו 1803. — עמ' 124.

Geoffroy Saint-Hilaire, Etienne. "Notions synthétiques, historiques et physiologiques de Philosophie Naturelle."
פאריס 1838. — עמ' 616.

Gisborne, Thomas. "Inquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain."
כרך 2, 1795. — עמ' 626.

(**Greg,** R. H.) "The Factory Question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in Factories. And the Ten Hours Bill." לונדון 1837. — עמ' 237.

Gregoir, H. "Les Typographes devant le Tribunal correctionel de Bruxelles." בריסל 1865. — עמ' 456.

Grove, W. R. "On the Correlation of Physical Forces."
לונדון 1846. — עמ' 432.

Gülich, Gustav v. „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit."
כרך 1—2, יינה 1830. — עמ' 8.

Haller, Carl Ludwig v. "Restauration der Staatswissenschaften, oder Theorie des natürlich-geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen gegenübergestellt."
ברן 1816—1834. — עמ' 319.

Hamm, Wilhelm. "Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde, mit einer Schilderung der britischen Agrikultur."
מהד. 2, בראונשווייג 1856. — עמ' 415.

Hanssen, Georg. "Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein."

פטרסבורג 1861. — עמ' 189.

Harris, James. "Dialogue concerning Happiness."

לונדון 1741. נדפס מחדש בתוך:
"Three Treatises etc."

מהד. 3, לונדון 1772. — עמ' 299.

Harrison, William John. "Description of England. Prefixed to Holinshed's 'Chronicles'."

לונדון 1578. — עמ' 593 614.

Hassall, A. H. "Adulterations Detected or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine."

מהד. 2, לונדון 1886. — עמ' 141 199.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften." 1. Teil: "Die Wissenschaft der Logik."

ברלין 1840. — עמ' 144 212 252.

— „Grundlinien der Philosophie des Rechts."

ברלין 1840. — עמ' 36 74 136.

Hobbes, Thomas. "Leviathan; or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil."

מתוך „כתבים" בהוצ. ויל. מולסוורת, לונדון 1839/44. — עמ' 138.

(**Hodgskin**, Thomas.) "Labour defended against the Claims of Capital; or the unproductiveness of capital proved. By a Labourer." לונדון 1825. — עמ' 291 472.

— "The Natural and artificial Rights of Property contrasted."

לונדון 1832. — עמ' 620.

Hodgskin, Thomas. "Popular Political Economy."

לונדון 1827. — עמ' 277 289 440.

Holinshed, Raphael. "Chronicles of England, Scotland, and Ireland."

יצא ע"י פ. האריסון, לונדון 1578. — עמ' 593 608.

Homer. Odyssee. עמ' 299.

Hopkins, Thomas. "On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with observations on the operating causes of the Condition of the Labouring Classes in various Countries." לונדון 1828. — עמ' 184.

(**Horne**, George.) "A Letter to Adam Smith, L. L. D. on the Life, Death, and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians."

מהד. 4, אוקספורד 1784. — עמ' 508.

Horner, Leonhard. "A Letter to Mr. Senior etc."

לונדון 1837. — עמ' 180.

— "Suggestions for amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now becoming very prevalent." מתוך Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed. 9. Aug. 1859.

עמ' 192 240.

Houghton, John. "Husbandry and Trade improved."

כרך 1—4, לונדון 1727. — עמ' 351.

Howitt, William. "Colonization and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies."

לונדון 1838. — עמ' 621.

Hunter, Julian. דינים וחשבונות. השווה:
"Public Health", 6th, 7th, 8th Report. London 1864, 1865, 1866.
עמ' 326 543—545 550 ואי' 560 ואי'.

Hutton, Charles. "Course of Mathematics."
כרך 1—2, מהד. 12, לונדון 1841/43. — עמ' 303.

Isokrates, "Busiris".
מתוך "Orationes et Epistolae".
עמ' 301.

Jacob, William. "An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals." לונדון 1831. — עמ' 33 175.

Jones, Richard. "An Essay on the Distribution of Wealth, and on the sources of Taxation."
לונדון 1831. — עמ' 268 520.

— "An Introductory Lecture on Political Economy."
לונדון 1833. — עמ' 483 520.

— "Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations."
הרטפורד 1852. — עמ' 252 262 273 467 492.

K-N, I. „נקודת־הראייה של הביקורת הכל־כלית־המדינית אצל קארל מארקס." מאמר ב„וסטניק ייברופי" (י. י. קאופמן), מאי 1872. — עמ' 11 ואי'.

Kopp, H. "Entwicklung der Chemie in der neuern Zeit."
מינכן 1871/4
(Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. כרך 12.)
עמ' 252.

Laborde, Alexandre de. "De l'esprit d'Association dans tous les intérêts de la communauté."
פאריס 1818. — עמ' 438.

Laing, Samuel. "National Distress; its Causes and Remedies."
לונדון 1844. — עמ' 160 520 543 557.

Lancellotti, Secondo. "Farfalloni de gli Antichi Historici."
ונציה 1636. — עמ' 352.

— L'Hoggidi, overo gl'ingegni non inferiori a' passati." [עמ' 457.]
מתוך
L'Hoggidi overo il mondo non peggiore ne più calamitoso del passato etc. Parte Seconda.
כרך 2, ונציה 1658. — עמ' 352.

Lassalle, Ferdinand. „Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt."
כרך 1, ברלין 1858. — עמ' 85.

— „Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit."
ברלין 1864. — עמ' 3.

Law, John. "Considerations sur le numéraire et le commerce."
מתוך
Collection des principaux économistes. Vol. I: Economistes Financiers du XVIIIième siècle.
יצא ע"י דייר, פאריס 1843. — עמ' 74.

Le Trosne. "De l'intérêt social." Collection des principaux économistes. Vol. II: Physiocrates.
יצא ע"י דייר, פאריס 1846. — עמ' 30 33 74 82 90 93 96 117 128 ואי' 130 132 169.

Levi, Leone. Lecture before the Society of Arts.
אפריל 1866. — עמ' 606.

Liebig, Justus v. „Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft." בראונשווייג 1856. — עמ' 268.

— „Die Chemie in ihrer Anwen-

dung auf Agrikultur und Physiologie."
כרך 1, מהד. 7, בראונש. 1862. — עמ' 191 416 471.

Linguet, N. "Théorie des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société."
כרך 2, לונדון 1767. — עמ' 186 273.

Locke, John. "Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and raising the value of money."
(1691.) מתוך „כתבים", כרך 2, מהד' 8, לונדון 1777. — עמ' 29 ואי' 100.

Luther, Martin. „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung."
ויטנברג 1540. — עמ' 109 155 487.

Maculay, Thomas Babington. "History of England from the Accession of James the Second."
מהד. 10, לונדון 1854. — עמ' 221 592.

Macculloch, John Ramsay, "The Principles of Political Economy: with a sketch of the Rise and Progress of the Science."
מהד. 2, לונדון 1830. — עמ' 124 363.

— "The Literature of Political Economy, a classified Catalogue of select publications in the different departments of that science." לונדון 1847. — עמ' 122.

— "A Dictionary, practical, theoretical, and historical of Commerce and Commercial Navigation." לונדון 1847. — עמ' 122.

Maclaren, James. "A Sketch of the History of the Currency."
לונדון 1858. — עמ' 79.

Macleod, Henry Dunning. The Theory and Practice of Banking: with the elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges."
כרך 1, לונדון 1855. — עמ' 125.

Malthus, Thomas Robert. "Essay on the Principle of Population."
לונדון 1798. [יצא בעילום־שם.] — עמ' 288 523.

— "An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated." לונדון 1815. — עמ' 257 434 457.

— "Principles of Political Economy considered with a view to the practical application."
מהד' 2, לונדון 1836. — עמ' 170 476 483 467 471 483.

— "Definitions in Political Economy.'
יצא ע"י קייזנובה, לונדון 1853. — עמ' 471 467 483.

Mandeville, Bernard de. "The Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits."
מהד. 1 בלי הערות 1706; עם ההערות 1714. מהד' 5. לונדון 1728. — עמ' 290 506.

Martineau, Harriet. "A Manchester Strike, A Tale." מתוך Illustrations of Political Economy. מס' ווי, לונדון 1832. — עמ' 523.

Marx, Karl. "Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon."
פאריס ובריסל 1847. — עמ' 67 292 295 345 441 532.

— und **Engels,** Friedrich. „Manifest der Kommunistischen Partei." לונדון 1848. — עמ' 400 631.

— "Lohnarbeit und Kapital."
מתוך „נוייה רייגישה צייטונג", אפריל 1849, קלן. — עמ' 475 505 632.

— "Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte."
מהד. 2, האמבורג 1869. — עמ' 21 573.

— "Zur Kritik der politischen Oekonomie."
ברלין 1859. — עמ' 3 7 11 29 33 63 ואי' 67 71 73 77 ואי' 82 92 99 ואי' 111 112 115 116 155 442 510.

– Inauguraladresse der Internationalen Arbeiterassoziation (1864). "Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association, established September 28, 1864, at a public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London."
לונדון 1864. — עמ' 23 ואי' 25 ואי'.

— „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie."
הספר בכללו: 7 10 ואי' 14 ואי' 16 20 22 25 87 425.
ספר 1. — עמ' 3 16 20.
ספר 2. — עמ' 6 16 17 20 405 464 485.
ספר 3. — עמ' 6 16 17 20 172 334 464 486 588.
ספר 4. — עמ' 6 250.

(**Massie**, Joseph.) "An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest."
לונדון 1750. — עמ' 423.

Maurer, Georg Ludwig v. „Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-, und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt." מינכן 1854. — עמ' 59.

— „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland."
כרך 4, ארלאנגן 1864. — עמ' 189.

Mayer, Sigmund. „Die soziale Frage in Wien. Studie eines ‚Arbeitsgebers'." וינה 1871. — עמ' 7.

Meitzen, August. „Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866."
אטלאס. ברלין 1871. — עמ' 189.

Mercier de la Reviere. "L'Ordre natural et essentiel des sociétés politiques." מתוך Collection des principaux économistes. Vol II: Physiocrates.
יצא ע"י דייר, פאריס 1846. — עמ' 88 ואי' 105 120 122 128 131 154.

Merivale, Herman. "Lectures on Colonisation and Colonies."
כרך 1—2, לונדון 1841/42. — עמ' 522 636.

Mill, James. "Elements of Political Economy."
לונדון 1821. — עמ' 125 150 289. — תרגום צרפתי של פאריסו, פאריס 1825. — עמ' 466 469 471.

— "Colony." מתוך Supplement to the Encyclopædia Britannica 1831. — עמ' 160.

Mill, John Stuart. "System of Logic." לונדון 1843. — עמ' 485.

— "Essays on some unsettled Questions of Political Economy." לונדון 1844. — עמ' 100 493.

— "Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy."
לונדון 1848. — עמ' 100. לונדון 1868. — עמ' 424 ואי'.

— "Reports on Bank-Acts. J. St. Mill's Evidence." 1857. — עמ' 109.

Mirabeau, Victor R. de. "De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand."
כרך 2—4, לונדון 1788. — עמ' 592 605 617 625.

Molinari, Gustave de. "Etudes Economiques."
פאריס 1846. — עמ' 347 491 636.

Mommsen, Theodor. „Römische Geschichte."
כרך 1—3, מהד. 2, ברלין 1856/57. — עמ' 135 138.

Monteil, Amans Alexis. "Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire."
מהד. חדשה, כרך 1, פאריס 1836. — עמ' 615.

Montesquieu, Charles de. "De l'esprit des Lois."
מתוך Oeuvres.
לונדון 1767. — עמ' 74 100 624.

Morton, John, C. "Labourer."
מתוך A Cyclopaedia of Agriculture, practical and scientific.
לונדון 1855. — עמ' 455.
— על הכוחות המשמשים בחקלאות הרצאה ב־"Society of Arts."
ינואר 1861. — עמ' 307.

More, Thomas. "Utopia." Originally printed in Latin, 1516. Transl. into English by Ralph Robinson.
יצא ע"י אד. ארבור, לונדון 1869. — עמ' 593—594 608.

Müller, Adam Henrich. „Die Elemente der Staatskunst."
כרך 2, ברלין 1809. — עמ' 101.

Mun, Thomas. "England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure."
לונדון 1669. — עמ' 422.

Murphy, John Nicholas. "Ireland Industrial, Political, and Social." 1870. — עמ' 582.

Murray, Hugh, **Wilson,** James, etc. "Historical and descriptive Account of British India etc."
כרך 2, אדינבורג 1832. — עמ' 278.

Newman, Francis William. "Lectures on Political Economy."
לונדון 1851. — עמ' 598 602.

Newman, Samuel Phillips. "Elements of Political Economy."
אנדובר וניו־יורק 1835. — עמ' 129 167.

Newmarch, W. ראה Tooke, Th.

Newnham, G. B. "A Review of the Evidence before the Comittees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws."
לונדון 1815. — עמ' 495.

Niebuhr, Berthold Georg. "Römische Geschichte."
ברלין 1863. — עמ' 188.

(**North,** Sir Dudley.) "Discourses upon Trade; principally directed to the cases of the Interest, coynage, clipping, increase of money." לונדון 1691. — עמ' 98 101 09

Olmsted, Frederic Law. "A Journey in the Seabord Slave States with remarks on their economy."
ניו־יורק 1856. — עמ' 158.

Opdyke, George. "A Treatise on Political Economy."
ניו־יורק 1851. — עמ' 133.

Ortes, Giammaria. "Della Economia Nazionale. Libri sei."
מתוך Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna.
יצא ע"י קוסטודי, מילאנו 1804. — עמ' 533.

Otway, J. H. "Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast Hilary Sessions, County Antrim."
1860. — עמ' 225.

Owen, Robert. "Observations on the Effects of the Manufacturing System."
מהד' 2, לונדון 1817. — עמ' 330.

Pagnini, Gio. Francesco. "Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta et sopra il commercio dei romani." (1751). מתוך Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna. כרך 2, יצא ע"י קוסטודי, מילאנו 1803. — עמ' 75.

Parry, Charles Henry. "The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder and the country." לונדון 1816. — עמ' 494 ואי' 557.

Petty, William. "A Treatise of Taxes and Contributions." לונדון 1667. — עמ' 75 99 507—508.

— "Political Anatomy of Ireland." (1672). לונדון 1691. — עמ' 115 118 221 256.

— "Quantulumcunque concerning Money, 1682. To the Lord Marquess of Halyfax." לונדון 1695. — עמ' 82 118.

Pinto, Isaac. "Traité de la Circulation et du Crédit." אמסטרדאם 1771. — עמ' 122.

Plato. "De Republica." Platonis opera omnia. מתוך יצא ע"י י. ג. בייטר ושות', 21 כרך, ציריך 1839/41. — עמ' 300.

Postlethwayt, **Malachy.** "First Preliminary Discourse, also supplement to Universal Dictionary of Trade and Commerce." לונדון 1751. — עמ' 222 ואי'.

— "Britain's Commercial Interest explained and improved." לונדון 1757. — עמ' 222.

Price, Richard. "Observations on Reversionary Payments." כרך 2, מהד. 6, לונדון 1803. — עמ' 556 600.

Quesnay, François. "Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans." מתוך Collection des principaux économistes. Vol. II. Physiocrates. יצא ע"י דייר, פאריס 1846. — עמ' 88 261—262.

— "Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole." מתוך Collection des principaux économistes. Vol. II: Physiocrates. כנ"ל 1846. — עמ' 88.

Raffles, Thomas Stamford. "The History of Java." כרך 1, לונדון 1817. — עמ' 293 621.

Ramazzini, Bernardini. "De morbis artificum diatriba." (1713). תורגם צרפתית ב־1781 וחזר ונדפס בתוך: Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ième Discours. Auteurs Classiques. 1841. עמ' 297.

Ramsay, George. "An Essay on the Distribution of Wealth." אדינבורג 1836. — עמ' 131 134 258 421 466 520.

Ravenstone, Piercy. "Thoughts on the Funding System and its Effects." לונדון 1824. — עמ' 353 421.

Read, George. "The History of Baking." לונדון 1848. — עמ' 202.

Redgrave, Alexander. "Report of a lecture delivered at Mechanic's Institute in Bradford." מתוך "Journal of the Society of Arts." לונדון 15 ביאנואר 1872. — עמ' 375.

Regnault, Elias. "Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes." פאריס 1855. — עמ' 191.

Reich, Eduard. "Über die Entartung des Menschen."
ארלאנגן 1868. — עמ' 298.

Ricardo, David. "On the Principles of Political Economy and Taxation."
מהד' 3, לונדון 1821. — עמ' 66 135 151 184 317 321 322 354 ואי' 360 471 484 520.

Richardson, B. W. "Work and Overwork."
מתוך "Social Science Review."
18 ביולי 1863, לונדון. — עמ' 205 206.

Roberts, George. "The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries." לונדון 1856. — עמ' 595.

Rodbertus-Jagetzow, Karl. „Soziale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief: ‚Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie'."
ברלין 1851. — עמ' 436.

— „Briefe und sozialpolitische Aufsätze."
יצא ע"י רודולף מייאר, כרך 1, ברלין 1881. — עמ' 436—437.

Rogers, James E. Thorold. "A History of Agriculture and Prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental war — 1793."
כרך 1, אוקספורד 1866. — עמ' 556 560 597.

Roscher, Wilhelm. „Die Grundlagen der Nationalökonomie."
מתוך
„System der Volkswirtschaft."
כרך 1, מהד. 3, שטוטגארט ואוגסבורג 1853. — עמ' 75 129 166 173.

Rossi, P. "Cours d'Economie Politique." בריסל 1842. — עמ' 140.

Rouard du Card, François, Pie Marie. "De la falsification des substances sacramentales."
פאריס 1856. — עמ' 200.

Rousseau, Jean Jacques. "Discours sur l'Economie Politique."
(מהד. חדשה, ג'נבה 1760.) — עמ' 616.

Rumford, Benjamin Count of. (Benjamin Thompson). "Essays, political, economical and philosophical."
כרך 1—3, לונדון 1796—1802. — עמ' 494.

Sadler, Michael Thomas. "Ireland, its Evils and their Remedies."
מהד' 2, לונדון 1892. — עמ' 581.

Say, Jean Baptiste. "Traité d'Economie Politique, ou simple Exposition de la Manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les Richesses."
מהד. 3, כרך 1, 3, פאריס 1817. — עמ' 125 132 165.

— "Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'Economie, Politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce." פאריס 1820. — עמ' 499.

Schorlemmer, Carl. "The Rise and Development of Organic Chemistry." לונדון 1879. — עמ' 252.

Schouw, Joakim Frederik. „Die Erde, die Pflanzen and der Mensch."
מתורגם מדנית ע"י ה. צייסה, מהד. 2, לייפציג 1854. — עמ' 424.

Schulz, Wilhelm. „Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen

— "Nouveaux Principes de l'Economie Politique."

כרך 1, 2, פאריס 1819. — עמ' 126 140 466 475 478 481 534 628.

— "Etudes sur l'Economie Politique."

מהד. חדשה, כרך 1, בריסל 1836. — עמ' 257 489.

Skarbek, Frédéric. "Théorie des Richesses sociales."

כרך 1, מהד' 2, פאריס 1840. — עמ' 267 287.

Smith, Adam. "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations."*

עמ' 38 99 288 290 297 467 489 509 511 530.

הוצ. א. ג'. ווייקפילד, לונדון 1835/39. — עמ' 440.

הוצ. דוד ביוקאנאן, אדינבורג 1814. — עמ' 459 603.

Somers, Robert. "Letters from the Highlands, or the Famine of 1847." לונדון 1848. — עמ' 605.

Sophokles. Antigone.

(מתורגם ע"י י. או. הארטונג, לייפציג 1850.) — עמ' 107.

(Stafford, William). "A Compendious or brief Examination of Certayne ordinary Complaints of Divers of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman." לונדון 1581. — עמ' 614.

Steuart, James. "An Inquiry into the Principles of Political Economy. Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations."

כרך 1, לונדון 1767; מהד. 2, דובלין 1770. — עמ' 144 272 353.

— Works.

יצא ע"י סר ג'. סטיוארט, לונדון 1810. — עמ' 121 602.

Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft."

ציריך וכו' 1843. — עמ' 303.

Scrope, G. P. "Political Economy."

יצא ע"י א' פוטר, ניו־יורק 1841. — עמ' 491.

Senior, William Nassau. "Three Lectures on the Rate of Wages."

לונדון 1830. — עמ' 447 450.

— "Outlines of Political Economy." לונדון 1836. — עמ' 183.

— "Principes Fondamentaux de l'Economie Politique."

מתורגם בידי י. אריובן, פאריס 1836. — עמ' 183 490 ואי'.

— "Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture."

לונדון 1837. — עמ' 179 ואי' 182 332.

— הרצאה בקונגרס השביעי של "National Association for the Promotion of Social Science." Reports of Proceedings. מתוך לונדון 1863, — עמ' 397 ואי' 405.

— "Journals, Conversations, and Essays relating to Ireland."

לונדון 1868. — עמ' 588 604.

Shakespeare: "Timon of Athens."

(מתורגם בידי שלגל־טיק, ברלין 1832.) — עמ' 107.

Зибер Н. И. „Теория ценности и капитала Д. Рикардо"

קיוב 1871. — עמ' 10.

Sismondi, I. Ch. L. Simonde de. "De la richesse Commerciale ou Principes d'Economie Politique, appliqués à la législation du Commerce."

כרך 1, ג'נבה 1803. — עמ' 440.

* במקום שמארקס לא ציין את המהדורה המתאימה, נוספו בתוך הטקסט, בסוגריים מרובעים, מספרי העמודים של הציטאטות, עפ"י הוצ' ווייקפילד. (הע' מכון מ. א. ל.)

Stewart, Dugald. "Lectures on Political Economy."
מתוך
The Collected Works of Dugald Stewart.
כרך 8, הוצ. סר ו. האמילטון, אדינבורג 1855. — עמ׳ 262 282 295 399.

Stolberg, Christian Graf zu. „Gedichte aus dem Griechischen übersetzt." האמבורג 1782. — עמ׳ 335.

Storch, H. Fr. "Cours d'Economie Politique; ou Exposition des Principes qui déterminent la prospérité des nations."
כרך 2, 3, פטרסבורג 1815. — עמ׳ 141 296 485 533.
פאריס 1823. — עמ׳ 287 295.

Strange, W. Gesundheit 1864.
עמ׳ 207.

Strype, John. "Annals of the Reformation and Establishment of Religion and other various Occurences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign."
מהד. 2, 1725. — עמ׳ 608.

Thiers, Adolphe. "De la Propriété."
(פאריס 1848.) — עמ׳ 363.

Thompson, William. "Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conductive to Human Happiness, applied to the newly proposed system of voluntary equality of Wealth."
לונדון 1824. — עמ׳ 296.

Thompson, Benjamin. ראה Rumford.

Thornton, William Thomas. "Over-Population and its Remedy."
לונדון 1848. — עמ׳ 138 218.

Thukydides. „Geschichte des Peloponnesischen Krieges."
[מתורגם בידי א. וארמונד, שטוטגארט 1864.] — עמ׳ 300.

Thünen, Johann Heinrich v. „Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie." רושטוק 1863. — עמ׳ 511.

Tooke, Thomas, **Newmarch,** W. "A History of Prices and of the State of the Circulation from 1793 to 1856."
לונדון 1838—1857. — עמ׳ 241.

Torrens, Robert. "An Essay on the external Corn Trade."
לונדון 1815. — עמ׳ 139.

— "An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country." לונדון 1821. — עמ׳ 131 148.

— "On Wages and Combination."
לונדון 1834. — עמ׳ 332.

(**Townsend,** Joseph.) "A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind."
לונדון 1786. מהד. חדשה לונדון 1817. — עמ׳ 533.

Tremenheere, H. S. "The Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc." London 1862. ראה "Report etc. relative to the grievances etc."

Чернишевский Н. „Очерки политической экономий по Миллю."
פטרסבורג 1865. — עמ׳ 9.

Tuckett, J. D. "A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce, showing the Extremes of Opulence and Destitution among the operative classes,

with practical means for their employment and future prosperity."
לונדון 1846. — עמ' 296 596 619

Turgot, A .R. J. "Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses."
מתוך Oeuvres.
יצא ע"י דייר, כרך 1, פאריס 1844. — עמ' 145 257 438.

Ure, Andrew. "The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain."
מהד. 2, לונדון 1835. — עמ' 286 302 311 331 344 ואי' 348 356 359 ואי' 454 458.

— "Philosophie des Manufactures ou Economie Industrielle de la Fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les Ateliers anglais." פאריס 1836. — עמ' 244.

Urquhart, David. "Portfolio. Diplomatic Review. New Series."
לונדון 1843. — עמ' 604.

— Familiar Words as affecting England and the English."
לונדון 1855. — עמ' 81 298 416 618 ואי'.

Vanderlint, Jacob. "Money answers all things."
לונדון 1734. — עמ' 100 106 117 222 256 270 ואי'.

Verri, Pietro. "Meditazioni sulla Economia Politica."
מתוך Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna.
כרך 15, מילאנו 1804. — עמ' 36 74 108 269.

Vissering, S. „Handbook van Praktische Staatshuishoudkunde." אמסטרדאם 1860—1865. — עמ' 414.

(**Wade,** John.) "History of the Middle and Working Classes etc."
מהד. 3, לונדון 1835. — עמ' 195 220 509.

Wakefield, Edward Gibbon. "England and America. A comparison of the social and political state of both nations."
לונדון 1833. — עמ' 217 479 557 632 633—637.

— הערות למהדורתו: "Wealth of Nations."
ראה Smith.

— "A View of the Art of Colonization." לונדון 1849. — עמ' 266.

Ward, John. "History of the Borough of Stoke-upon-Trent."
לונדון 1843. — עמ' 216.

Watson. "Paper read before the Society of Arts."
17 באפריל 1860. — עמ' 320.

Watts, John. "Facts and Fictions of Political Economists, being a review of the principles of the science."
מאנצ'סטר 1842. — עמ' 452.

— "Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies." מאנצ'סטר 1865. — עמ' 452.

Wayland, F. "The Elements of Political Economy."
בוסטון 1853. — עמ' 132 167.

(**West,** Edward.) "Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of University College Oxford." לונדון 1815. — עמ' 446.

— "Price of Corn and Wages of Labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and

Mr. Malthus's doctrines upon those subjects etc."
לונדון 1862. — עמ' 446.

Wilks, Mark. "Historical Sketches of the South of India from the origin of the Hindoo Government of that state to the extinction of the Mahommedan Dynasty in 1799."
לונדון 1817. — עמ' 293.

Wilson, James. ראה Murray.

Wright, Thomas. "A short Address to the Public on the Monopoly of large Farms."
לונדון 1799. — עמ' 599.

Xenophon. "Cyropaedia." עמ' 301.

Young, Arthur. "Political Arithmetic, containing observations on the present state of Great Britain, and the Principles of her Policy in the encouragement of Agriculture."
לונדון 1774. — עמ' 99 184.

— "A Tour in Ireland, with general observations on the present state of that Kingdom, made in the years 1776, 1777 and 1778 and brought down to the end of 1779."
מהד. 2, לונדון 1780. — עמ' 562.

II. יצירות בעילום־שם*

"The Advantages of the East-India-Trade to England."
(סט. אדינגטון) לונדון 1720. — עמ' 260 281 282 285 299 351 421.

"The Case of our English Wool."
לונדון 1685. — עמ' 202.

"The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc."
מאמר ב־ Sloane Manuscript Collection Brit. Mus. Nr. 4224. עמ' 597.

"On Combination of Trades." (H. I. Collins).
מהד. חדשה, לונדון 1834. — עמ' 459.

"A Compendious or brief Examination etc." ראה Stafford, William.

"Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported." לונדון 1753. — עמ' 261.

"Considerations on Taxes as they are supposed to affect the price of labour."
(ג'. קנינגהאם) לונדון 1765. — עמ' 222.

"A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value etc." ראה **Bailey.**

"The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England." אדינבורג 1845. — עמ' 113.

"A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain."
לונדון 1814. — עמ' 457.

"A Discourse concerning Trade and that in particular of the East Indies." לונדון 1689. — עמ' 4

* שמות המחברים שנודעו בפירוש או על דרך ההשערה נוספו בסוגריים עגולים.

III. כתבי־עת ועתונים

The Engineering, 12. Juni 1874. — 512.
Evening Standard. London, 1. November 1886. — 20.
Glasgow Daily Mail. 25. April 1849. — 253.
Hansard Parliamentary Debates. "Speech of Mr. Gladstone on the Budget, Feb. 14th. 1843." London 1843. — 372.
— "Speech of Mr. Gladstone on the Budget, April 16th 1863, London 1863. — 24—26.
— "Speech of Mr. Ferrand, April 27th, 1863." London 1863. — 216 342 472.
— "Speech of Mr. Gladstone, April 7th, 1864." London 1864. — 26 538.
Journal of the Society of Arts. London, 5. Januar 1872. — 342.
Macmillan's Magazine. August 1863. — 206.
Morning Advertiser. London, 17. April 1863. — 24.
Morning Chronicle. — 558.
Morning Star. London, 1861—1865. — 443.
Morning Star. London, 1861—1864. — 443.
— 17. April 1863. — 24 538.
— 23. Juni 1863. — 205.
— 7. Januar 1867. — 552.
Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Köln, 7. April 1849. — 632.
Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue. Hamburg, April 1850. — 237.
New York Daily Tribune. 9. Februar 1853. — 604.
The Observer. London 24. April 1864. — 112.
Pall Mall Gazette. — 539.
С. П. Ведомости 20. April 1872. — 10.
Philosophie Positive. Paris Nov./Dez. 1863. — 11.
Revolutions de Paris, Paris 1791. Nr. 101. — 613.
Revue Positiviste. ראה Philosophie positive.
Reynolds Newspaper. Januar 1866. — 204.
— 4. Februar 1866. — 204.
— 20. Januar 1867. — 552.
Saturday Review. — 10.
Social Science Review. 18. Juli 1863. — 206.
Spectator. 3. Juni 1866. — 271.
Standard. — 205.
— 26. Oktober 1861. — 458.
— 5. April 1867. — 554.
Times. London. 14. Februar 1843. — 537.
— 5. November 1861. — 218.
— 26. November 1862. — 166 331.
— 24. March 1863. — 241 472 474.
— 17. April 1863. — 23 25.
— 2. Juli 1863. — 205.

VI. דו"חות מן הפארלאמנט, פרסומים מאת שלטונות ואגודות

— for 31st October 1862." London 1863. — 193 241—242 245 327 333 340 342 344 369 394 375.

— for 30th April 1863." London 1863. — 242 246 378 449.

— for 31st October 1863." London 1864. — 193 350 357 376 397 449 524.

— for 30th April 1864." London 1864. — 377.

— for 31st October (December) 1864." London 1865. — 243—244 246.

— for 31st October 1865." London 1866. — 338 346 368 376 379 390 391—392 396 403.

— for 30th April 1866." London 1866. — 308.

— for 31st October (December) 1866." London 1867. — 346 351 460 529 586.

"Revised Statutes of the State of Rhode Island." 1857. — 220.

"Royal Commission 1864." דו"ח על מחצבי־מתכת. — 549.

"Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners March 1865 to May 1866." London 1867. — 356 460.

"State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc." 1855. — 220.

"Statistical Abstract for the United Kingdom." מס' 8. מ־1846 עד 1860. לונדון 1861; מס' 13. מ־1857 עד 1865. לונדון 1866. — 343.

מפתח השמות

חוץ משמות־האישים המובאים בגוף הספר, נוספה במפתח זה שורת שמות הנזכרים ב„תוספות" וב„מבוא" של לנין. לא הובאו כאן שמות אישים הנזכרים בדינים־וחשבונות, תעודות ועתונות. השמות מן המיתולוגיה והספרות היפה צוינו ב„הארות וביאורים".

אצלו לאידיאליזם סובייקטיבי. מארקס ואנגלס היו מותחים ביקורת על תפיסותיו — ב„המשפחה הקדושה" וב„האידיאולוגיה הגרמנית". — עמ' ‎*17.

באטלר, סמואל (1612—1680). פייטן סאטירי באנגליה. מחבר האפוס „הודיבראס" — סאטירה נגד הפוריטאנים. — עמ' 30.

באלארד, אדוואּרד (1818—1897). רופא פיזיולוג. — עמ' 386.

באלזאק, אונורה דה (1799—1850). מספר צרפתי, ריאליסט. „מפעלו הגדול כולו אֶלגיה על כליונה של החברה הטובה — כליון שאין לבטלו עוד; רגשי־אהדתו נתונים לאותו מעמד, הנידון לכליה. אך עם זה לא היתה הסאטירה שלו נועזת־יותר, לא היתה האירוניה שלו מרה־יותר מבאותה שעה דוקא, כשהוא מפעיל את האנשים והנשים, שלהם ניתנה אהדתו המעמיקה ביותר — את האצולה." (אנגלס). — עמ' 484.

באסדוב, יוהאן ברנארד (1723—1790). בורגני טוען לתיקון החינוך בגרמניה. — עמ' 402.

באסטיא, פרדריק (1801—1850). כלכלן־וולגארי בצרפת, דוגל בחופש־המסחר. — עמ' 10 50 67 155 335 659.

באקונין, מיכאל (1814—1876). מהפכן רוסי, „הגליאני צעיר", אנארכיסט. „תכניתו לא היתה אלא לקט־תערובת, שנלקט־ונחטף בשטחיות מימין ומשמאל — שוויון לכל המעמדות(!), ביטול זכות־הירושה בחזקת נקודת־מוצא לתנועה הסוציאלית (שטות בנוסח סן־סימון), אתיאיזם כדוגמה שהוטלה על החברים בתורת פקודה־של־כפייה, וכדוגמת־יסוד (בנוסח פרודון) פרישות מכל תנועה פוליטית." (מארקס). המועצה הכללית של חברת־הפועלים הבינלאומית נלחמה, בהנהגתו של מארקס, כנגד באקונין; ובקונגרס שבהאג, בשנת 1872, החליטה להוציא מתוך האינטרנאציונאל את הבאקוניסטים, שהיו ממלאים תפקיד אנטי־מהפכני. — עמ' ‎*19.

בארבון, ניקולאס (1640—1698). כלכלן אנגלי, מתנגד למרקאנטיליזם, לוחם למען חופש המסחר. — עמ' 29 30 ואי' 104 116 507.

בארטון, ג'ון. (כתב ספריו בסוף המאה ה־18). כלכלן אנגלי. — עמ' 520 556.

בארק, אדמונד (1729—1797). מדינאי ליבראלי וסופר כלכלי באנגליה. — עמ' 166 188 264 598 628.

בואגייבר (Boisguillebert), פייר לה פסאן, סייר דה (1646—1714). כלכלן צרפתי, חלוץ הפיזיוקראטים. אתו מתחילה הכלכלה הקלאסית בצרפת. — עמ' 114.

בואלו, אטיין (בערך 1200—1269). שופט עליון בפאריס. חיבר את הספר המפורסם "Livre des metiers" („ספר המקצועות") — אוסף של כללים חוקיים ותקנות־המשטרה מתקופתו. — עמ' 400.

בואלו־דפרא, ניקולה (1636—1711). סופר צרפתי, סאטיריקן מתקופת לואי ה־14. חיבר את החרוז — שמייחסים אותו למולייר — המובא בעמ' 538. — עמ' 538.

בולטון, מאתיו (1728—1809). חרשתן אנגלי, מהנדס. — עמ' 308 318.

בולינגברוק, הנרי סנט ג'ון (1678—1751). מדינאי אנגלי, סופר, מתומכי הטורים. — עמ' 624.

בוקסהורן, מארקוס סווריוס (1602—1653). מלומד הומאניסטי ופייטן בהולאנד. — עמ' 352.

בידו (Bidaut). י. נ. — עמ' 262.

ביוקאנן, דויד (1779—1848). כלכלן אנגלי, „מגדולי המתנגדים של הפיזיוקראטים," (מארקס). — עמ' 102 459 603.

ביזה, פראנץ (1803—1895). סופר גרמני בענייני פילוסופיה, אידיאליסט. — עמ' 334.

ביילי, סמואל (1791—1870). פילוסוף וכלכלן אנגלי, ניהל פולמוס נגד ריקארדו. בפי מארקס קרוי הוא „מבקר תפל, שטחי, חכם־בעיניו לכל דבר." — עמ' 41 46 52 69 439 502.

ביינס, אדוואּרד (1800—1890), פובליציסט וכלכלן אנגלי, דוגל בחופש המסחר. — עמ' 317 320.

בייקר, רוברט. מפקח על בתי־חרושת, קודם־לכן רופא. — עמ' 245 327 350 368 586.

ביכנר, לודוויג (1824—1899). חוקר גרמני במדעי־הטבע, דארוויניסט, מאטריאליסט־וולגארי.

העתיקים־הוָתיקים, את העוסקים בפינאנסים כנגד הדוגלים בחובות־המדינה; ולא עוד אלא שבחיבור מיוחד הביא ראָיות לכך, כי השכל הבורגני הוא השכל האנושי התקין." (מארקס). — עמ' 29 74 82 100 122 319 507.

לוקרציוס, קארוס (טיטוס, — 98—55 לפנה"ס). משורר רומאי, ידוע בשירו הלימודי „על טבע הדברים" (De rerum natura), שבו הוא מרצה בצורה פיוטית את הפילוסופיה של אפיקור. — עמ' 172.

לוקיאן (בערך 125—180). משורר יוני, סאטיריקן. — עמ' 508.

לותר, מארטין (1483—1546). מנהיג הרפורמאציה הגרמנית, נציג המחנה הפרוטסטאנטי של הרפורמה האזרחית המתונה (של האזרחות העירונית, של האצולה הנמוכה ושל חלק מן הנסיכים). במלחמת־האיכרים בגרמניה הוא מתחבר עם המחנה הקאתולי, הנגד־מהפכני (שלטונות המדינה, הנסיכים מן הכמורה וחלק מן הנסיכים החילוניים, האצולה העשירה והפאטריציים העירוניים), נגד המחנה המהפכני, שייצגו תומאס מינצר (האיכרים, והפלביים שבערים). — עמ' 109 155 252 487 622.

ליביג, יוסטוס פון (1803—1873). חוקר גרמני סולל־דרך במדעי־הטבע, כימיקן. — עמ' 191 268 316 416 471.

ליבקנכט, וילהלם (1826—1900). ממייסדי הסוציאלדמוקראטיה הגרמנית. השתתף במרד־באדן, חי כמהגר באנגליה, ומשם חזר בשנות ה־60 לגרמניה; מאז, מילא, יחד עם בבל, תפקיד של מנהיגות בתנועת־הפועלים שבגרמניה. „חסרונותיו אינם אלא הצד השני של תכונות יקרות־ערך עד־מאוד; בלא חולשותיו אלה לא היה יכול לבצע את אשר הוא מבצע באמת. אמנם, כל זמן שעומד על ידו בבל, ודאי שיגרום הרבה הפרעות מטרידות ללא־צורך. ומשיגיעו הדברים לידי פירוד מן הקרתנים, הרי יעמוד ויגן עליהם עד לרגע האחרון; אך ברגע של הכרעה יעמוד על מקומו הנכון." (אנגלס). — עמ' 38* 654 660.

ליינג, סמואל (1780—1868). סופר ונוסע אנגלי. חיבר ספרים על המצב המדיני, הסוציאלי והכלכלי במדינות־אירופה. — עמ' 160 530.

ליכנובסקי, הנסיך פליקס מאריה (1814—1884). בעל אחוזות גדולות בשלזיה, סופר, חבר האסיפה הלאומית בפראנקפורט. — עמ' 486.

לינגה, סימון ניקולא הנרי (1736—1794). סופר צרפתי, עמד בפולמוס „נגד האידיאלים האזרחיים הליבראליים של בני־דורו מתקופת־ההשכלה, נגד ראשית שלטונה של הבורגנות." (מארקס). — עמ' 186 234 273 506 610.

ליקורגוס (המחצית השנייה של המאה ה־9 לפנה"ס). מחוקק אגדתי באשפרתא; לפי המסורה, הסדיר את חלוקת עוֹמס המלחמה לגבי שכבות האוכלוסין השונות והשתתפותן בשירות הצבא, לפי מצבן החומרי. — עמ' 348.

למונטיי, פייר אדוארד (1762—1826). כלכלן צרפתי, מתנגדם של היעקובינים, ומשעלו הללו לשלטון ברח מצרפת. — עמ' 297.

לסינג, גוטהולד אפרים (1729—1781). סופר מתקופת־ההשכלה בגרמניה, משורר־דראמאטורג ומבקר מובהק־ביותר בתקופתו. חלוץ בשדה־ספרות למלחמת הבורגנות הגרמנית נגד האבסולוטיזם. — עמ' 13.

לתבי, הנרי (1816—1876). כימיקן אנגלי. — עמ' 205.

מ. (גוסטאב מייאר). חרשתן איש בילפלד; במכתבו אל קוגלמאן מ־10 במארס 1868 הביע את הערצתו למארקס. — עמ' 654.

מאייר, זיגמונד, חרשתן בווינה. — עמ' 7.

מאורר, גיאורג לודוויג פון (1790—1872). חוקר בתולדות החוק, יועץ־המדינה בבאוואריה, הוכיח בפרוטרוט, כי הקניין הפרטי בקרקע לא נתהוה אלא במרוץ ההיסטוריה. „לספריו

מארקס, היינריך (1782—1838). יועץ־משפטים, איש טרייר, אביו של קארל מארקס. — עמ׳ *18.

מארקס, ג׳ני (1814—1881). אשתו של קארל מארקס וחברתו במאבקו. בתו של יועץ־הסתרים המדינאי לודוויג פון ווסטפאלן. על אף מוצאה הלכה אחרי מארקס, נשאה בעוז את סבלות חיי הגולה ותמכה במארקס בעבודותיו הספרותיות. — עמ׳ *18.

מארקס, קארל (1818—1883). — עמ׳ 26 29 33 62 67 71 73 77 82 87 92 99 111 112 115 116 123 155 252 276 292 295 345 400 425 436 441 475 565 510 518 532.

מודסליי, הנרי (1771—1831). מהנדס אנגלי, בעל־עסק וממציא. — עמ׳ 314.

מולייר, ג׳אן באפטיסט פוקלן (1622—1673). סופר־דראמאטורג צרפתי גדול, חלוץ מלחמת הבורגנות העולה כנגד הפיאודאליזם. (החרוז המצוטט הוא למעשה מאת בואלו־דפרא, ראה שם). — עמ׳ 538.

מולינארי, גוסטאב דה (1819—1911). כלכלן בלגי, עמד לצד הבורגנות הליבראלית. — עמ׳ 347 491 636.

מולשוט, יעקב (1822—1893). חוקר גרמני במדעי־הטבע, רופא, מאטריאליסט־וולגארי. ר׳ ביכנר לודביג. — עמ׳ *22.

מומזן, תיאודור (1817—1903). היסטוריון גרמני, חוקר ימי־קדם. — עמ׳ 135 138.

מונטאלמבר, שארל רנה דה (1810—1870). מדינאי וסופר צרפתי, חלוץ אדוק במלחמה למען שלטון הקאתוליות ולמען זכות־ההוראה של הישועים. — עמ׳ 386.

מונטיי, אמאן אלקסיס (1769—1850). היסטוריון צרפתי, הגן על האידיאות של המהפכה הצרפתית הגדולה. — עמ׳ 615.

מונטסקייה, שארל לואי דה (1689—1755). סופר פוליטי בצרפת, אביר־מחוללו של הליבראליזם האירופי. נציגה של זו המתקראה תיאוריית־הכמות של הממון. — עמ׳ 74 100 506 624.

מוסט, יוהאן (1846—1906). סוציאלדמוקראט גרמני, כורך לפי מקצועו; אחר־כך אנארכיסט; הוציא לאור את העתון „פרייהייט" בלונדון. — עמ׳ *39 *42.

מור, סמואל. שופט אנגלי, ידידם של מארקס ואנגלס, תירגם לאנגלית את הכרך הראשון של „הקאפיטאל". — עמ׳ 18.

מור (מורוס), סר תומאס (1478—1535). מדינאי אנגלי, אוטופיסט. — עמ׳ 507 593 608.

מורטון, ג׳ון צ׳אלמרס (1821—1888). אגרונום אנגלי. — עמ׳ 307 455.

מוריי, יו (1779—1846). גיאוגראף אנגלי. — עמ׳ 278.

מייסנר, אוטו (1850—1930). מוציא־לאור בהאמבורג, בהוצאתו הופיע „הקאפיטאל". — עמ׳ 653 654.

מיל, ג׳יימס (1773—1836). היסטוריון אנגלי, פילוסוף וכלכלן. „הראשון שתיאר את התיאוריה של ריקארדו בצורה שיטתית." בנסיונותיו, שניסה „להסביר־ולהעביר מן העולם" את הסתירות שבתיאוריה של ריקארדו, „הריהו מסתבך, הוא־גופו, בסתירות; ונסיונו למצוא להן פתרון משמש בו־בזמן ראשית התפרדותה של אותה תיאוריה, שהוא נציגה הדוגמאטי." (מארקס). — עמ׳ 92 100 125 150 160 289 360 417 424 466 469 471 502 619.

מיל, ג׳ון סטיוארט (1806—1873). בנו של הנ"ל, פילוסוף וכלכלן אנגלי, דוגל בחופש־המסחר, אקלקטיקן, אפיגון של הכלכלה הקלאסית. בו באה התפרדותה של אסכולת־ריקארדו לידי סיומה. הוא התאמץ לפשר בין תורותיה של זו לבין התביעות הסוציאליסטיות של הפרולטאריון. — עמ׳ 9 100 109 303 360 417 424 485 490 493 502.

מילר, אדם (1779—1829). מדינאי גרמני וכלכלן. רומאנטיקן כלכלי, ש„עומק־רוחו... מהותו בכך, שרואה הוא את תמרות־האבק שעל פני השטח, ואותו אבק־פורח הוא מציין, ברוב העזה, כמשהו מסתורי ומובהק." (מארקס). — עמ׳ 101.

מילר, אנטון איש־דאנציג (בערך בשנת 1579), ממציא טכני. — עמ׳ 352.

מינייה (Mignet), פראנסוא (1796—1884). היסטוריון צרפתי ופובליציסט ליבראלי לפני

נודעת לתיאוריות שלו על חלוקת־העבודה, על העבודה הפרודוקטיבית ועל עודף־הערך. לפי תורתו, העושר האמיתי של האומות מקורו לא בממון — כפי שסבור המרקאנטי־ליסט — אלא בעבודה המועילה, היוצרת ערכי־חליפין. לדעתו של ס. יוצרת העבודה התעשייתית עודף־ערך — ולא רק העבודה החקלאית יוצרתו, כפי שסבורים הפיזיוקרא־טים. „סתירותיו של א. סמית נודעת להן החשיבות, שמכילות הן בעיות, ואמנם אין הוא פותר אותן, אך הוא מביאן לידי ביטוי בכך שסותר את עצמו.” (מארקס). השגיאה היסודית בתיאוריה שלו על הרפרודוקציה — שגיאה שמארקס הוקיע אותה — היא: השמטת ההון הקבוע והעמדתו של ערך־הסחורות על שכר־עבודה ועודף־ערך. — עמ׳ 38 66 99 100 134 221 285 290 297 299 318 336 378 428 438 440 441 444 448 456 459 467 484 489 502 505 507 508 511 530 540 589 610 628 658.

סמית, אדוארד (בערך 1818—1874). רופא אנגלי, סופר בענייני מדיצינה, יועצה המקצועי של הממשלה האנגלית בנוגע לתחוקת־העניים. — עמ׳ 323 561.

סמית, גולדווין (1823—1910). היסטוריון ומדינאי אנגלי, במלחמת־האזרחים של אמריקה הגן על מלחמתו של הצפון נגד הדרום המחזיק־עבדים. — עמ׳ 619.

סן־סימון, קלוד, אנרי, קונט דה (1760—1825). סוציאליסט־אוטופיסט צרפתי. „משלושת האוטופיסטים הגדולים [סן־סימון, פורייה, אואן], שהופיעו כנציגי העניינים של הפועלים... הצטיין במבט מרחיק־ראות גאוני, ובגלל־כן מצויים אצלו כמעט כל נבטי הרעיונות — שלא מאופי כלכלי־מובהק — של הסוציאליסטים־שלאחריו.” (אנגלס). — עמ׳ 490 643.

סניגה. יוריסט ושופט אנגלי בימי ג׳יימס הראשון. — עמ׳ 596.

סניור, ויליאם נאסאו (1790—1864). כלכלן אנגלי, „אפולוגטיקן־בלבד של הקיים, ועל־כן כלכלן־וולגארי,” „דברו של הבורגני המשכיל,” (מארקס). — עמ׳ 179 182 213 262 332 360 397 405 447 450 490 500 588 604.

סקארבק, פרדריק (1828—1866). כלכלן פולני. — עמ׳ 267 287.

סקסטוס אמפיריקוס. פילוסוף רומאי — עמ׳ 299.

סקרופ, ג׳ורג׳ פ. (1797—1876). גיאולוג וכלכלן אנגלי, דוגל בחופש־המסחר, מגן על חוקי־בתי־החרושת. — עמ׳ 491.

סקודלמר, קארל (1834—1892). כימיקן. ידידם ואיש־סודם של מארקס ואנגלס. „בצדו של מארקס, בלא ספק, האיש המובהק־ביותר של המפלגה הסוציאליסטית באירופה. כאשר... נתוַדעתי אליו, כבר היה קומוניסט. אז היה אסיסטנט־פרטי עני של פרופסורים אנגלים, ועכשיו הוא חבר ,החברה המלכותית׳ (האקאדמיה למדעים), ובר־סמכא ראשון בעולם לגבי מקצועו המיוחד, כימיה של חומרי־הפחמן־והמימן הפשוטים. עמדה זו רכש לעצמו בארץ־גלותו, תוך מאבק עם אנשים, שהיו מנצלים אותו כל זמן שיכלו — רק בעבודותיו המדעיות באמת... ועם זה אין הוא נרתע בשום מקום מלהופיע כסוציאליסט.” (אנגלס). — עמ׳ 252.

פאוכר, יוליוס (1820—1878). כלכלן־וולגארי גרמני, „ממש איש־מינכהאוזן בכזביו,” „דוגל בחופש־המסחר, ואינו יודע אפלו בורגנות מהי.” (מארקס). — עמ׳ 192 384 654 659.

פאלמרסטון, לורד הנרי ג׳ון טמפל (1784—1865). מדינאי אנגלי. בתור ראש־המיניסטרים בימי מלחמת־קרים היה מייצג מדיניות־חוץ ריאקציונית, שהיתה מסייעת בידי הצאריזם; מארקס קרע את הלוט מעל פניו. „המדכאים תמיד יכלו להסתייע בעזרתו (של פאל־מרסטון) אך כלפי המדוכאים היה מחלק בשפע את מאמצו הרב — נדיבות־לב דברנית,” (מארקס). — עמ׳ 375.

פאניני, ג׳ובאני פראנצסקו (מת ב־1789). כלכלן איטלקי, חיבר ספרים הרבה על התפתחות המחירים. — עמ׳ 75.

פארה (1804—1886). רופא מצוין בלונדון. — עמ׳ 227.

תורתו („האדם הוא קנה־המידה לכל הדברים”), נאשם על שהכריז, כי קיום האלים אינו ודאי. — עמ׳ 200.

פרידריך השני („הגדול” — 1712—1786). מלך פרוסיה משנת 1740 עד 1766. „בכל שלבי פעולתו כשליט עמד לחלוטין בצד הריאקציה ההיסטורית.” (מהרינג). — עמ׳ 605 616.

פרייטאג, גוסטאב (1816—1895). מספר גרמני, ריאליסט, משבח ומפאר את הבורגנות ומעמד־האומנים, תומך בליבראליזם. — עמ׳ 611.

פרייה (Ferrier), פר. לואי, אוגוסט (1777—1861). מפקח־משנה צרפתי בענייני מכס, כלכלן. בפי מארקס מתקרא הוא „נואם מקלס את שיטת־מכסי־המגן הבונאפארטית.” הוא וגאניל מכונים בפיו „הכלכלנים של הקיסרות”, כלומר, של הקיסרות הצרפתית הראשונה. — עמ׳ 50.

פרייס, ריצ׳ארד (1723—1791). תיאולוג ליבראלי באנגליה, מתומכי תנועת־העצמאות באמריקה. ידידו של פראנקלין. כתב על ענייני־ממון של המדינה. — עמ׳ 222 600 556.

פריקלס (בערך 490—429 לפנה״ס). מנהיג הדמוקראטיה באתונה לעת שיאה, מבחינה כלכלית ותרבותית כאחת. הוא שחיסל את זכויות־היתר החשובות ביותר של האצולה, ובמקומן קבע דירוג קפדני של תנאי הרכוש בקרב המעמד השליט. בהנהלתו פיתחה מדינת־אתונה פעולה גדולה בשדה המסחר וההתיישבות. ניהל את מלחמת־פלופונז נגד אשפרתא. — עמ׳ 300.

צינצינאטוס, לוציוס קווינקטיוס (נולד בערך 519 לפנה״ס). מצביא רומאי. לעת זקנתו חזר לעבודת־השדה. — עמ׳ 148.

ציצרו, מארקוס טוליוס (106—43 לפנה״ס). עורך־דין ברומי, אחר־כך קווסטור וקונסול. — עמ׳ 335.

צ׳ארלס הראשון (1600—1649). מלך אנגליה משנת 1625 עד 1649. — עמ׳ 595.

צ׳ארלס השני (1630—1685). מלך אנגליה משנת 1660 עד 1685. — עמ׳ 101.

צ׳יילד, סר (1630—1699). סוחר וכלכלן אנגלי, מרקאנטיליסט, „חלוץ הלוחמים למען ההון התעשייתי והמסחרי,” (מארקס). — עמ׳ 628.

צ׳מברליין, יוסף (1836—1914). מדינאי אנגלי. מחלוצי־הלוחמים לאימפריאליזם הבריטי. — עמ׳ 529.

צ׳למרס, תומאס (1780—1847). תיאולוג סקוטי וכלכלן, „מחסידיו הקנאים־ביותר של מאלתוס; לדעתו, אין לך בשביל כל התקלות הסוציאליות אלא תרופה אחת: חינוך דתי של המעמדות העובדים, ובכך הוא מבין — לתפוף־ולתופף את תיאוריית־האוכלוסין למאלתוס, מעוטרת עטרה נוצרית ומטיפה־מוסר בנוסח־כמרים,” (מארקס). — עמ׳ 124 131 507 508.

צ׳רנישבסקי, ניקולאי גברילוביץ׳ (1828—1889). „הוא הסופר הרוסי היחידי, הגדול באמת, שהשכיל לעמוד, משנות החמישים ועד שנת 1888, על הרמה של מאטריאליזם פילוסופי מוחלט... אלא שלא השכיל — או, יותר נכון: לא יכול היה, מחמת הנחשלות שבחיי רוסיה — להתרומם עד לידי המאטריאליזם הדיאלקטי של מארקס ואנגלס.” (לנין). — עמ׳ 9.

קאלפפר, סר תומאס (1578—1662). כלכלן אנגלי, נלחם למען ההון התעשייתי כנגד הון־הנשך, המליץ על הורדת שער הרבית לממון. — עמ׳ 628.

קאנט, עמנואל (1724—1804). פילוסוף־אידיאליסט גרמני, פרופסור בקניגסברג. בפילוסופיה שלו משתקפים — כפי שאומר מארקס — „חוסר־אונים, דיכויו ומצוקתו של האזרח הגרמני.” בקבעו את התיאוריה שלו על „העצם כשלעצמו”, שאין־להשיגו בשכלנו, הריהו כופר — כמוהו כיום— „באפשרות להגיע לידי הכרת העולם, או לפחות לידי הכרה ממצה.” (אנגלס). הוא גושר בין הפילוסופיה והכמורה. — עמ׳ 22*.

קונדורסה, **מארי ג'אן** (1743—1794). פילוסוף צרפתי, מתימטיקן, היה תומך בפיזיוקראטים, השמיע את תורתו על אפשרויות התפתחות בלתי־מוגבלת של האנושות. ג'ירונדיסט. — עמ' 507.

קוס, **סלומון דה** (1576—1626). בנאי ומהנדס. — עמ' 308.

קוסטודי, **פייטרו** (1771—1842). הוציא לאור את חיבורי־היסוד של הכלכלנים־הקלאסיקנים האיטלקים. — עמ' 36 73 75 124 299 533.

קופ, **הרמאן פראנץ מוריץ** (1817—1892). כימיקן גרמני. — עמ' 252.

קורבט, **תומאס**. כלכלן אנגלי (מצוטט חיבורו משנת 1841). — עמ' 122 484.

קורבון, **קלוד־אנתים** (1808—1891). פועל, אחר־כך ציר בית־הנבחרים של צרפת. דרש חינוך מקצועי מקיף בשביל הנוער. — עמ' 401.

קורסל־סנייל (Courcelle-Seneuil), **ג'אן גוסטאוו** (1813—1892). סוחר, אחר־כך כלכלן־מדיני ופקיד גבוה בצרפת. — עמ' 186 491.

קטלה, **לאמבר א.** (1796—1874). מתימטיקן בלגי, מייסד הסטאטיסטיקה־הסוציאלית המודרנית. — עמ' 264.

קיווייה, **ז'ורז'** (1769—1832). חוקר צרפתי במדעי־הטבע, הוא שהרים את האנאטומיה לדרגת מדע. ממייסדי הפאליאונטולוגיה (ההיסטוריה הקמאית של האדמה); את תורתו מאפיין אנגלס כלהלן: „התיאוריה של קיווייה על המהפכות של האדמה היתה מהפכנית לפי מילולה וריאקציונית לפי מהותה. במקומה של היצירה האלוהית היחידה קובעת אותה תיאוריה מערכת של מעשי־יצירה תכופים; היא שעשתה את מעשה־הנס למנוף מהותי בטבע.״ — עמ' 423.

קיירנס, **ג'ון אליוט** (1823—1875). כלכלן אנגלי מאסכולת ריקארדו. — עמ' 158 215 272.

קייזנובה, **ג'ון** (בערך 1850). כלכלן אנגלי, חסידו של מאלתוס. — עמ' 467 476 490.

קינסייד, **סר ג'ון** (1787—1862). מפקח על בתי־החרושת ובתי־הסוהר בסקוטיה. — עמ' 328.

קיסלב, **פאול דימיטרוביץ'** (1788—1872). מדינאי רוסי, היה דוגל במה שקרוי שחרור־האיכרים — שחרור, שבעלי־האחוזות־הגדולות היו מעוניינים בו. — עמ' 190.

קירכמאן, **יוליוס הרמאן פון** (1802—1884). מומחה בענייני משפט בגרמניה, מדינאי ופילוסוף. — עמ' 436.

קלאוסן. **ממציא מנור־האורגים העגול.** — עמ' 304.

קלורן. **פסבדונים של הסופר קארל הוין** (1771—1854). מנהל העתון הרשמי „אלגמיינה פרויסישה שטאטס־צייטונג״, חיבר סיפורים סנטימנטאליים. — עמ' 179.

קנט (Kennet), **וייט** (1660—1728). הגמון אנגלי והיסטוריון. — עמ' 595.

קנט (Kent), **נתנאל** (1737—1810). אגרונום אנגלי. — עמ' 600.

קניי (Quesnay), **פראנסואה** (1694—1774). רופא צרפתי, מייסד התורה הפיזיוקראטית, ב„טבלה הכלכלית״ (tableau économique), המפורסמת שלו תיאר לא רק את תהליך־הרפרודוקציה של ההון היחיד, אלא גם של ההון החברתי בשלימותו. דבר זה „בשליש הראשון של המאה ה־18, בתקופת הילדות של הכלכלה המדינית... שימש, ללא ספק, האמצאה הגאונית־ביותר, שהכלכלה המדינית יכלה עד כה לזקוף על חשבונה.״ (מארקס). — עמ' 9 88 261 456 507.

קסנופון (נולד 430 לפנה״ס; שנת מותו בלתי־ידועה). מפקד והיסטוריון יוני, תלמידו של סוקראטס. — עמ' 301.

קרומוול, **אוליבר** (1599—1658). מדינאי אנגלי, מנהיג המהפכה האזרחית באנגליה; אחר־כך ראש־המדינה של הרפובליקה האנגלית משנת 1653 עד 1658. — עמ' 595 597 618.

ראו, **קארל היינריך** (1792—1870). כלכלן־מדיני גרמני, „סיי גרמני,״ (מארקס). — עמ' 654.

ראמאציני, **ברנארדיני** (1633—1714). רופא איטלקי, ביחוד חקר־ולמד את מחלות־הפועלים. — עמ' 297.

פרופסוראלית, העושה מלאכתה בדרך היסטורית, ובמתינות־שבתבונה היא מלקטת בכל מקום את הטוב־והמעולה; סתירות אינן מעלות ואינן מורידות, ובלבד שתהא כאן שלימות... ומכיון שעבודות מסוג זה אינן מופיעות אלא לאחר שמעגל הכלכלה המדינית, בחזקת מדע, הגיע לסופו — הרי שהן משמשות בו־בזמן מצבת־קבר לאותו מדע.״ (מארקס). — עמ׳ 75 129 166 173 183 213 264 298 505 653 654.

ריד, ג׳ורג׳. — עמ׳ 202.

ריידר. הרשתן בבולטון, המציא את מכונת־החישול. — עמ׳ 318.

רייוונסטון, פירסי (כתב בערך בשנת 1825). כלכלן־מדיני אנגלי, שמודה־ומאשר באמת את אופיו של ההון, שהוא נקבע קביעה היסטורית; וכן הוא מוכיח, כי העלאת הפרודוקטי־ביות של העבודה מרבה את ההון, כלומר, את עושרם של אחרים. — עמ׳ 353 421.

רייט, תומאס (1711—1786). חוקר־טבע אנגלי. — עמ׳ 599.

רייך, אדוארד (1836—1815). רופא גרמני וסופר פופולארי במדעי־הטבע. — עמ׳ 298.

רנו (Regnault), אליה (1801—1868). פובליציסט והיסטוריון צרפתי, ראש־הפקידים במיניסטריוני הפנים והכספים אחרי המהפכה של שנת 1848. — עמ׳ 191.

ריצ׳ארדסון, סר בנימין וואורד (1828—1896). היגייניקן אנגלי. — עמ׳ 205 206.

ריקארדו, דוד (1772—1823). כלכלן אנגלי, הנציג הגדול האחרון של הכלכלה הקלאסית. ריקארדו יוצא מקביעת הערך על־ידי זמן־העבודה, והנה „הוא מכריח את המדע... ליתן לעצמו דין־וחשבון... עד כמה המדע, זה שחוזר־ומשקף רק את צורות־התופעה של התהליך, וכן גם אותן תופעות גופן — מתאימים בכלל לאותו בסיס, שעליו מיוסד הקשר הפנימי, מיוסדת הפיזיולוגיה האמיתית של החברה הבורגנית... כאן, איפוא, חשיבותו ההיסטורית הגדולה של ריקארדו בשביל המדע.״ ובקשר לכך „הרי ריקארדו הוא שחושף את הניגוד הכלכלי של המעמדות — כפי שהוא מתגלה בניגוד הפנימי שביניהם — ומביאו לידי ביטוי; ומכאן, איפוא, נתפסים ונחשפים בכלכלה המאבק ההיסטורי ותהליך־ההתפתחות בשרשי יסודותיהם.״ (מארקס). אך, לא הבין ריקארדו את האופי ההיסטורי של אופן־הייצור הקאפיטאליסטי, והוא תופס אותו אופן־ייצור כנצחי. — עמ׳ 8 10 45 52 63 65 69 100 116 135 151 164 184 250 317 321 334 354 360 417 424 428 430 433 439 463 471 484 493 499 505 520 627 659.

שאפר, קארל (1813—1870). מן הקומוניסטים הפרולטארים הראשונים. מנהיג של „איגוד הישרים״, ואחר־כך של „איגוד הקומוניסטים״. „היה הדמות־למופת של מהפכן מקצועי, זה שמילא תפקיד בשנות השלושים... תמיד היה מכיר אחר־כך בשגגותיו והודה על כך בפומבי. היה אישיות שלימה, ומה שעשה לביסוסה של תנועת־הפועלים הגרמנית — יישאר ולא יישכח.״ (אנגלס). עם התפלגותו של איגוד־הקומוניסטים הוא עומד, יחד עם ווילך, בראש הפראקציה „השמאלית״ נגד הרוב של השלטון המרכזי בהנהלת מארקס ואנגלס; „מיד עם סיום משפט [הקומוניסטים] בקלן עמד על טעותו הארעית... והודה על כך.״ (מארקס). — עמ׳ 41*.

שואו (Schouw), יואקים (1787—1853). בוטאניקן דני. — עמ׳ 424.

שרבוליה, אנטוני אליזה (1797—1869). מדינאי שווייצי וכלכלן. תלמידו של סיסמונדי. — עמ׳ 147 150 480.

שווייצר, יוהאן באפטיסט פון (1833—1875). מנהיג „האגודה הכללית של פועלי גרמניה״ אחרי מותו של לאסאל. מן התנועה המעמדית של פועלי גרמניה רצה לעשות תנועה כיתתית. נציגה של מדיניות ביסמארק, „סוציאלדמוקראט פרוסי מלכותי.״ (מארקס). — עמ׳ 660.

שוואלייה, ג׳אן באפטיסט אלפונס (1793—1879). כימיקן צרפתי. — עמ׳ 200.

שולץ וילהלם (1797—1860). פובליציסט גרמני, דמוקראט ראדיקאלי, שנרדף ע״י הריאקציה בהסן ובווירטמברג, עד שנשתקע כדוצנט פרטי בציריך. — עמ׳ 303.

מפתח העניינים

המפתח כולל רק את הערכים החשובים־ביותר. מפתח־עניינים מקיף ניתן בשולי כרך ג׳ של ההוצאה המקורית. מספרי עמודים בסימן * מתייחסים למבוא מאת לנין. מספרים שלמעלה מ־639 — לתוספות.

רשימת המשקלות, המידות והמטבעות

משקלות

משקלות־מסחר

טונה = 20 משקלי־מאה	1016,0475	ק״ג
קנטאר, משקל־מאה = 4 קווארטר	50,802	ק״ג
פונט = 16 אונקיות	453,5924	ג׳
אונקיה = 16 דראם	28,349	ג׳
דראם	1,772	ג׳
סטון = 14 פונט	6,350	ק״ג

משקלות בשביל רפואות, מתכות יקרות, אבנים יקרות:

פונט = 12 אונקיות	372,242	ג׳
אונקיה = 22 משקלי־פני	31,0135	ג׳
משקל־פני = 12 גריין	1,5552	ג׳
גריין	0,0648	ג׳

מידות

מידות־האורך:

יארד = 3 רגל	91,44	ס״מ
רגל = 12 אינצ׳ים	30,48	ס״מ
אינץ׳ = 12 לייב	2,54	ס״מ
מיל [אנגלי]	1609	מ׳
אַמה [גרמנית]	2/3	מ׳

מידות־השטח:

אַקר = 4840 יארד מרובע	40,467	אַר
רוד = 1/4 אַקר	10,117	אַר

מידות־הנפח:

רגל מעוקבת = 28,3 ד״מ מעוקב	28,3	ליטר
קווארטר = 8 בושלים	290,79	ליטר
בושל = 8 גאלונים	36,35	ליטר
גאלון = 10 לייב	4,543	ליטר
פינט	0,567	ליטר
דלי [פרוסי]	44,96	ליטר

כוח־סוס (SP)

אנגלי: **הכוח, שיש בו כדי להרים 33.000 פונט בדקה אחת לגובה של רגל אחת [אנגלית], או כדי להרים פונט אחד לגובה של 33.000 רגל (ראה הערה 109 א׳ שבעמ׳ 317).**

מטרי: **הכוח, שיש בו כדי להרים 75 ק״ג בשנייה אחת לגובה של מטר אחד, או כדי להרים ק״ג אחד לגובה של 75 מטר.**

מידת הטמפראטורה:
1° פארנהייט = $^5/_9$ $(t—32)^\circ$ צלסיוס. למשל:
100° פ. = $^5/_9$ (100—32) = $^5/_9$ × 68 = 38 צ.

מטבעות

ליטרה שטרלינג (לי״ש) = 20 שילינג.
שילינג (ש.) = 12 פנס (פני).
פארתינג (מטבע־הנחושת הפעוטה־ביותר) = $1/4$ פני.
סאוורן (מַטבע־זהב) = לי״ש אחת.
גיניי (לפנים מטבע־זהב באנגליה) = 24 שיל.
פרוטה, אינה אלא מטבע־לחשבון = 4 פנס.
פראנק = 100 סאנטים.
ליוור (צרפתית) = פראנק אחד.
מאראוודי — מטבע־נחושת עתיקה בספרד.
רייס — מטבע פורטוגיזית.
דוקאט — מטבע־זהב בכמה ארצות־אירופה בימי־הביניים המאוחרים.
טאלר — מטבע־כסף עתיקה, בערכים שונים, ובכינויים שונים.
דולאר = 100 סנט.

תיקוני טעויות

עמוד	שורה	מודפס	צ"ל
107	1 מלמטה	דאיפוסופיטאי	דאיפנוסופיסטאי
124	11 מלמעלה,	ביונית	חסרה האות π
141	6 מלמטה	הרי	,,הרי
149	9 מלמטה	היסודות המתים, להתהוותה	היסודות הדוממים להתהוותה
182	20 מלמטה	.1865	.1855
198	16 מלמטה	סימן טי[1].	יט[1].
199	8 מלמטה	bakers	bakers'
203	9 מלמטה	Trades	Trades'
222	2 מלמעלה	הערך השבוע	הערך השבועי
246	1 מלמעלה	בגנף	בג'נבה
252	5 מלמטה	C_2H	CH_2
449	17 מלמטה	הפריצות	הפרוצות
478	5 מלמטה	טבועה בה	טבועה בו
667	בטבלה: ההכנסה 2) מתחלקת . . . – בחלק קטן מן הטפסים נתחלף מקומם של הסימנים א) ו־ב).		

תוכן העניינים

ספר ראשון

תהליך־הייצור של ההון

פרשה ראשונה

סחורה וממון

פרשה שנייה

הפיכתו של ממון להון

פרשה שלישית

ייצורו של עודף־הערך המוחלט

פרשה רביעית
ייצורו של עודף־הערך היחסי

פרשה חמישית

הייצור של עודף־הערך המוחלט ועודף־הערך היחסי

פרשה ששית

שכר־העבודה

פרשה שביעית

התהליך של הצבר־ההון

פרק עשרים ושלושה. החוק הכללי של ההצבר הקאפיטאליסטי 503

פרק עשרים וארבעה. ההצבר המתקרא ראשוני 589

תוספות

ביאורים ומפתחות

אנו מודים לכל החברים המרובים, אנשי מדע וספרות, אנשי עבודה וקיבוץ, ובמיוחד לעובדי דפוס השומר הצעיר, מרחביה, - על עזרתם החברית והנאמנה בעיצובה של ההוצאה העברית והתקנתה.

מערכת ההוצ' העברית.